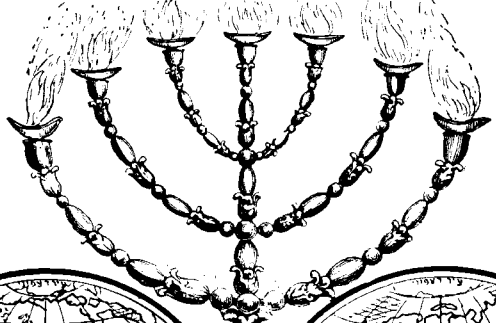

אוצר ישראל

אנציקלופדיא

אוצר	אוצר	אוצר	אוצר	אוצר	אוצר	אוצר	אוצר	אוצר	אוצר
10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
ש	ת	ק	ר	ע	פ	צ	נ	ס	ל

OZAR YISRAEL

A HEBREW ENCYCLOPEDIA

www.hebrewbooks.org

ע"ל סג"ל חיים פרידמאן

Ozar Yisrael

AN ENCYCLOPEDIA

OF ALL MATTERS CONCERNING
JEWS AND JUDAISM, IN HEBREW

COMPLETE IN 10 VOLUMES

J. D. EISENSTEIN, Editor

ASSISTED BY SCHOLARS OF VARIOUS COUNTRIES

INCLUDING

RABBI DR. J. L. LANDAU RABBI DR. A. MARMORSTEIN
PROF. DR. J. Z. LAUTERBACH DR ISAAC EISENBERG

חֻצֵתָק וְחוֹכְנֵס לְאַנְטֶרְנֵט

www.hebrewbooks.org

ע"י חיים תשס"ב

Volume VII.

נא אמונ-עברית

Published by

J. D. EISENSTEIN

165 EAST BROADWAY

NEW YORK

1912.

אוצר ישראל

אנציקלופדיא

לכל מקצועות תורת ישראל, ספרותו ודברי ימיו
בעשרה כרכים

ע"י העורך

יהודה דוד אייזענשטיין

בעזרת

הרב דר' יהודה ליב לנדא, הרב דר' אברהם מרמרשטיין
פר' דר' יעקב בצלאל לויטערבאך, דר' יצחק צבי אייזענבערג
ועוד חכמים וסופרים בארצות שונות

יצחק היימן לאינטרנט חלק שביעי

www.hebrewbooks.org

תשס"ב

נא אמן-עברית

בדפוס הטל

י' ד' אייזענשטיין

165 איסט בראדוויי

נויארק • תרע"ב

Copyright. All rights reserved.

I.

לוח המפתחות לפי העינים

[שמות אנשים ועמים בכתבי הקדש]

נבוזראדן; נבוכדנצר; נבות הזורעאלי; נבל; נרב ואביהוא; נח; נחום; נחור; נחמיה; נחש; נחשון בן עמינדב; נמרד; נעמה; נעמי; נעמן; נפתלי; נתינים; נהן; סבא; סיתן ועוג; סיסרא; סנבלט; סנחריב; סרגון; סרח (שרה); עבד (שם); עבדיה; עבר. [מדונות ערים ומקומות בכה"ק]

נא אמן; נב; נבו; נוף; נחל; נילוס (יאור); נינוה; סרום ועטורה; סיני; סינים; ספרים. [שמות תנאים ואמוראים ושמות פרטים עד חתימת התלמוד]

נחוניא בן הקנה; נחמיה רבי; נחמן בר יעקב; נחמן בר יצחק; נקדימון בן גודיון; נתן רבי; נתן רצוציתא; סבוראי; סומכוס (המעתיק); סומכוס (תנא); סופרים; סימן, ר'; סנהדרין; ספרא, רב.

[אנשי שם אחר התלמוד]

נאזרה משפחת (ישראל); נאמנזאהן; יוסף שאול; נאסינ אלפרד; נאדרוי, מאקס; נבון, משפחת; נורצי, יודיה שלמה רפאל; נת, מרדכי עמנואל; נחום, חיים; נחום מערכי; נחמיאש, משפחת; נחמן מבראסלאוו; נחשון בר צדוק גאון; נטרונאי גאון; נימו, דוד בן פנחס; נייבויער, אדאלף; נסי בן נח; נסים בן יעקב מקירואן; נסים בן ראובן גירונדי; נעמער, קארל; נפגלי הכהן כ"ץ; נשיא, דון יוסף; נתן הבבלי; נתן ב"ר יחיאל; נתן בנימן העזתי; נתנאל בן ישעיה; סאלר, בנימין; סאלוואדור, פראנצ'ס; סאלומון, חיים; סאקאלאוו, נחום; סגרי, משפחת; סהל בן מצליח הכהן; סולא, משפחת; סופר, משה; סטנוב, יצחק הלוי; סייקסאס, משפחת; סילוא, אנטוניו; סילוא, חזקיה; סימן, סיריוהן; סירקיש, יואל ב"ר שמואל; סלאנט, שמואל; סלאנטר, ישראל; סלאנימסקי, חיים זעליג; סלושץ, נחום; סלמן בן ירוחם; סמאלענסקי, פרץ; סעדיה גאון; סעדיה בן ראנאן; סעדיה בן נחמני; ספורנו, עבדיה; ספיר, יעקב הלוי; ספעקטאר, יצחק אלחנן; עבאס, שמואל; עבאסי, יעקב; עבראללה ז' סבא; עבראללה ז' סלאם אבו אחרית; עבדיה בן אברהם ירא מברטנורא; עבדיה אבו עיסא אלאצפחאני.

[שמות שרים והכמני אחר]

נירן קיסר; נקנור; סלייקוס.

[מדונות ומקומות בתלמוד ובקורות ישראל]

נארוויטש; נהרדעא; נויארק; נופארט; ניקולסבורג; ניקופול; נירנבערג; נעמיראוו; נערדלינגען; נציבין; נצרת; נרבוגה; נרש; סאזואנה; סאוט קארולינא; סאנרפראנצ'סקא; סביוניטא; סופיא; סודא (מתא מחסא); סוריא; סיביריא; סיליקוס (ערי סיליקיא); סינגאפור; סינסינאטי; סיציליא; סמאלענסק; סענערין; סערביא; ספרד; סקאטלאנד; סרניסא; סרדיניא.

[עיני אמונה, קבלה, פילוסופיא והגדת-עם]

נבואה; נהר דינור; נחש הקרמוני; נפש (השארית הנפש); נתיבות; סמאל; סמבטיון; סנדלפון; סני וסנסני וסמנגליף; ספירות, עשר.

[עיני הלכה ואגדה, כללים, מדות ומנהגים]

נאוף; נאמן (נאמנות); נבלה; ננעים; נרה; נהניא; נדחה; נדר ונדבה; ננע בדבר; נותר; נזיר (נזירות); נוק; נחום אבלים; נחירה; נחתום; נטילת ידים; נסוך המים; נכסים; נעילה; נער ונערה; נפילת אפים; נפל; נקור; נקמה (נקימה ונמירה); נר; נשואין; נשים; סבלונות; סברא; סדר ליל פסח; סוניא; סיטה; סיכה; סיכות (חג); סופר; סיג; סיכה; סיקריקון, דיני; סירוב; סירבא; סכנה; סלוק; סם; סמכים; סמיכה (בקרבו); סמיכת זקנים; סנדק; סעודה (סעודת מצוה); ספינה (לענין הלכה); ספירת העומר; ספק וספקיפיקא; סקילה שרפה הרג וחנק; סרים; סרסור; סתם; עבד; עבודה זרה; עבור; עבור שנים.

[שמות עצמים ודברים שונים]

נבל; נגון; נגיד; נדל; נהר; נוטריקון; נוץ הפוכה; נוסח; נוסעים; נחש; נחשת; נחשתן;

נייר; ניסן; נבפח; נמיה; נמלה; נמר; נסים; נסיון; נעל; נענת; נפח; נץ; נצרות (נוסעי הצלב); נקוד (נקודות); נרנל; נשיא; נשיקה; נשר; נתוח; סבלנות; סגלה; סגן; סגנון; סוד ופרסום; סוס; סוקר (צוקר); סורסית, לשון; סמאטיסטיקא; סמירא; סיום; סיון; סימן (סימנים); סלה; סלמנרא; סנה; סנינור וקמינור; סעודה; ספג; ספינה; ספר; ספרדים; עבודה; עבודת הצבא; עברית; עברית בעברית.

[הברות וכתות]

נכמים; נצרות; סוציאליסם; סיקריקן.

[ספרים, תפלות ועתונים]

נעים, מסכת; נדרים כס'; נזיקין, סדר; נזיר, מס'; נחום, ספר; נחמיה, ספר; נשים, סדר; נשמת כל חי; סדר עולם; סדר עולם זוטא; סוטה, מס'; סוכה, מס'; סיביל (סיביליות); סליחות; סנהדרין, מס'; ספר; ספר תורה; ספרא; ספרא דצניעותא; ספרי; ספרי זוטא; ספרות; ספרות החדשה; ספרים; ספרים חיצונים; עבריה, ספר; עבודה זרה, מסכת.

[ציורים ותמונות]

הציורים נעשו ע"י אפרים גראווער ע"פ התכנית של העורך

העיר נהרדעא וסביבותיה צד 25; תמונת מרדכי עמנואל נח 50; אבן הזכרון לעיר מקלט אררט 51; חלקי הנקור בשדל של בהמה 109; אברי הבהמה בתוך הבטן 110; תמונת כתב סורסית 168; בית הבנסת של מנשה מאיר בסינאפור 184; קמיע או שיר למעלות ליולדת 230; שלש תמונות של הכתב בס"ת 253; סימני ספרים (מספרי) 280; מפת ספרד וישוב היהודים שם קודם הנלות, בראש הספר.

שמות הסופרים בחלק השביעי:

א. יהודה דוד אייזענשטיין, העורך	י. פ"ר	יששכר פישער, מיסקאלץ אונגריא
אביה אליהו הורוויץ, סיגעט אונגריא	י. צ. א.	ד"ר יצחק צבי אייזענבערג, דאברוס ביהם
א. ד. רעוו' אהרן דאברזינסקי, ניוארק	יש"נב	ד"ר ישראל נאלדבערגער, רב באויהעל אונגריא
א. ד. א. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ל.	נחום טוביה לאנדאן, בראנקס ניוארק
א. ז. ד"ר אברהם זאראווסקי, גארדיניריווירא איטליא	מ.	יוסף מזל מאנשעסטר אנגליא
א. ח. ר. אברהם חיים ראזענבערג, ניוארק	מא"ה	מאיר אליעזר הכהן רפאפורט-הארטשטיין, אויהעל אונגריא
א. כ. רעוו' א' בהן, רב במאנשעסטר אנגליא	מ. נ.	מנשה גראסבערג, ראמסגייט אנגליא
א"ס. אבא אפפעלבוים, רישא גליציא	מ. ה.	מאניש היילפערין, לונדון
א. מ"ש. ד"ר אברהם מרמזשטיין, רב בסקאטווילעזיא	מ. דן	ד"ר מרדכי זעלינזאהן, ניוארק
א. ר. מ. א"ר מלאכי (אנגלמאן), ירושלים	מ. מ. ה.	מנחם מענדל האבמאן פערעהייסקא גליציא
ב. ב"י. ברוך בן-יעקב, שאלוניקי תורקיא	מע"ש	
ב. ז. ב. ד"ר בנימן זאב באכער, פרופיסור בבודאפעסט	מ. ש. ז.	משה שמעון זיוויץ, רב בפיטסבורג
ב. מ. העוזרים בבית המערבת	ע. נ.	ד"ר ע' גינציג, לאשיין מעהרין
ב. פ. בנימן פיינענבוים, ברוקלין	פ. ה. וו.	פ"ה וועטששטיין, קראקא אוסטריא
ב. צ. ד. בן ציון דון יחיא, רב בעיר מארינהווי רוסיא	צ. ה. נ.	צבי הירש געלבערג, לונדון
ב. ר. ד"ר דוב בער רעוועל, פילאדלפיא	ר. ר.	ראובן ריבקין, רב בלארענס מאס'
ג. ד. ד"ר ג' דייטש, פרופיסור בהקולוג העברי סינ-סינאטי	ש. א. פ.	ד"ר שמואל אברהם פאזנאנסקי, רב ומסוף בווארשא
ה. רח"ה חיים הירשענזאהן, רב בהאבאקין נ"ד	ש. ב.	שלמה בערמאן, האסעל רוסיא
ז. ס. זלמן קאטלער, ניוארק	ש. בר	שמחה בהרב ר' נתן הלוי באמבערגער, רב בוואנדסבעק, גרמניא
ח. מ. ז. חיים משה זילברשטיין, זלאטשוב גליציא	ש. ד. פ.	שלמה דוד פאזנער, רב בעיר דזשורזי סינטי נד"ש
י. ב. ל. ד"ר יעקב בצלאל לויטערבאך, פרופיסור בהקולוג העברי סינסינאטי	ש. י. ש.	שלמה יצחק שיינפעלד, רב במילוואקי וויסק
י. ה. ל. יצחק הלוי לאסס, ראמסגייט אנגליא	ש. מ.	שמואל מיללער, יאנקערס נ"י
י. ז. ר. ישראל זיסל רובינשטיין, רב בפראוודענס ר"א	ש. מ. נ.	שלמה מיכאל נעבעם, ניוארק
י. ח. י. ד"ר יוסף חיים ירא, רב בפירארא איטליא	ש. מ. פ.	ש"ס פערלמאן, לונדון
י. ל. ל. ד"ר יהודא לייב לנדא, רב בוואהניסבערג	יט"ר	שלמה ב"ר אברהם רחאנים, רוסגוק בולגריא
י. מ. מ. יעקב משה טולידאנו, סבריא	יט. רן	המנוח ד"ר שלמה ראבין, קראקא
י. נ. יצחק נעבעם, סופר מירושלים, ניוארק	ש. ש.	שבנא שטיין, ניוארק

הוספה לרשימת החתומים בחלקים ב' ו' (see Lists in Volumes II-VI)

Abidor, Abraham.....	Zlatopol, Russia	Levenberg, Selig.....	Talsen, Russia
Alexander, S. W.....	S. Ujhely, Hungary	Levin, Rev. M. A.....	Montreal, Canada
Altman, J. S.....	Brooklyn, N. Y.	Levinsohn, I.....	Brooklyn, N. Y.
Aronson, J.....	N. Y. City	Levitt, Abraham Ben Zion.....	Montague, S. Africa
Bamberger, Dr. F.....	Nürnberg, Germany	Levy, Isaac.....	N. Y. City
Bamberger, Rabbi S.....	Wandsbek, Germany	Livingstone, Rev. J.....	Bradford, England
Ben Samour, Rabbi Abraham.....	Tlencen, Algeria	Lopez, Elia.....	Manchester, England
Bergman, S. J.....	Grand Forks, N. Dak.	Machlis, Chaim Ber.....	Warszawa, Russia
Berkovitch, David.....	Manchester, England	Markowitz, M.....	Chicago, Ill.
Boyarsky, L.....	Liverpool, England	Meyer, Rabbi Dr. Martin A.....	San Francisco, Cal.
Burbaitzer, H.....	Gesina, S. Africa	Misrach, D.....	Cincinnati, O.
Canter, Z.....	Liverpool, England	Molitor, Rev. Joseph (D.D.).....	Pontifical College Josephinum, Columbus, O.
Charof, Mair.....	Zlatopol, Russia	Molnár, Jenö.....	Eger, Hungary
Cohen, Dan.....	Manchester, England	Mosseri, Joseph Nissim Bey.....	Cairo, Egypt
Cohen, Rev. M.....	Leeds, England	Mutschnik, Charles.....	Chicago, Ill.
Cohen, M. M.....	Manchester, England	Nahum, Grand Rabbim Haim.....	Constantinople, Turkey
Coleman, Rev. A.....	Liverpool, England	Neches, Solomon M.....	N. Y. City
Daiches, Rabbi Israel H.....	Leeds, England	Neuwirth, S.....	Braia, Roumania
Davidovits, Moses.....	M. Sziget, Hungary	Országos Magyar Isr. Kulturregyesület.....	Budapest, Hungary
Davidovits, Israel.....	Szarvaszo, Hungary	Patai, Prof. Dr. Josef.....	Budapest, Hungary
Davidson, Barnett.....	Brooklyn, N. Y.	Piccio, Moise D. de.....	Manchester, England
Deutsch, M.....	Liverpool, England	Piccio, Joseph E. de.....	Cairo, Egypt
Diosi, Rabbi Dr. Samucl.....	Deva, Hungary	Rabinowitz, J.....	Johannesburg, S. Africa
Dobinski, Bezalel.....	Zlatopol, Russia	Rabinowitz, J.....	Lower Paarl, S. Africa
Dorra, Dr. Jacob.....	Cairo, Egypt	Rabinowitz, Rev. N. M.....	Rustenburg, S. Africa
Elfenbaum, Arthur.....	Manchester, England	Rabinowitz, Selig.....	Manchester, S. Africa
Epstein, Rabbi E.....	Chicago, Ill.	Riss, Abraham.....	Lubaczów, Galicia
Eschwege, Dr. S. B.....	Hochberg, Germany	Roskin, A.....	Newbridge Mon., England
Finkelscherer, Dr. Israel.....	München, Germany	Sagarsky, Moses.....	Manchester, England
Fischer, Rabbi M.....	Sárospatak, Hungary	Schauman, Max.....	N. Y. City
Fischer, Samuel.....	Miskolcz, Hungary	Schechter, Rev. Jacob.....	Bethlehem, S. Africa
Francs, Joseph.....	Mustapha Pacha, Turkey	Schiff, W.....	London, England
Friedman, Rabbi Chaim.....	Frumusica, Roumania	Schiff, W.....	Novy-Bug, Russia
Fussman, Mendel.....	Stuttgart, Germany	Schwartz, Rev. J.....	Standerton, S. Africa
Gaist, L.....	Cardiff, England	Shamah, Elijah.....	Kingston, Jamaica
Ginsburg, Samuel.....	Ekaterinoslaw, Russia	Sikuler, Sch.....	Yetilui, Russia
Glantz, Solomon.....	N. Y. City	Sitman, Rabbi J. A.....	Plainfield, N. J.
Glickman, T.....	Montreal, Canada	Silverberg, L.....	Chicago, Ill.
Goldfeld, G.....	Estancia Dominguez, Argentine	Silverman, S.....	N. Y. City
Goldstein, B.....	Winnipeg, Canada	Slustch, Prof. N.....	Paris, France
Greenbaum, David.....	Whitset, Pa.	Steinberg, H.....	Chicago, Ill.
Grünwald, Herman.....	M. Sziget, Hungary	Sukmanski, Rabbi M. A.....	Liverpool, England
Gurland, Elias.....	Cape Town, S. Africa	Susman, Joseph.....	Manchester, England
Hager, Josef.....	Wien, Austria	Talmud Torah Tifereth Israel.....	Brooklyn, N. Y.
Hallegua, Ephraim H.....	Cochin, India	Tannenbaum, Gyula.....	Miskolcz, Hungary
Hallegua, Isaac E.....	Cochin, India	Taylor, Rev. Moses.....	Volkruist, S. Africa
Hamwee, Joseph A.....	Manchester, England	Ullmann, Moritz.....	Nagyvárad, Hungary
Hebrew Congregation.....	Kroonstadt, S. Africa	Ustien, Rev. A.....	Ladysmith, S. Africa
Hebrew High School.....	Johannesburg, S. Africa	Walt, Rev. E. S.....	Randfontein, S. Africa
Hebrew Literary Society.....	Philadelphia, Pa.	Weinberg, L.....	Cincinnati, O.
Horwitz, Ary.....	N. Y. City	Werner, J.....	Piet Retief, S. Africa
Isaacs, Rev. Harris.....	Kimberley, S. Africa	Wiener, Chaim Schmucl.....	Mur Kurilowitz, Russia
Kibilowitz, Peretz.....	Nowogradok, Russia	Wiener, Isidor.....	N. Y. City
Koblenz, B.....	Albany, N. Y.	Wiener, Nachman.....	Mur Kurilowitz, Russia
Köszege, Dr. Armand.....	Miskolcz, Hungary	Wiener, Philip.....	N. Y. City
Landau, Rabbi Efraim.....	Bucarest, Roumania	Wiskin, Rev. E.....	Zerust, S. Africa
Lasker, Hyman B.....	Providence, R. I.	Wohl, Jacob.....	N. Y. City
Lasker, Morris.....	Springfield, Mass	Yampolsky, S.....	Atlanta, Ga.
Lauterbach, Israel.....	Monasterzyska, Galicia	Yudelewitz, D.....	Kroonstadt, S. Africa
Lazarus, Rev. Harris M.....	London, England	Zeidman, J.....	Cardiff, England
Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums.....	Berlin, Germany	Zussman, Henrick.....	Miskolcz, Hungary
Levenberg, Rabbi J.....	Jersey City, N. Y.		

הקונים האוצר ממכרי ספרים יהיו נרשמים בחלקים הבאים אם יודיעו את שמותם וארצותם שלהם להמול.

הודעה

עד עתה כבר יצאו לאור שבעה חלקים:

החלק הראשון כולל 417 ערכין כן איליון עד אבנסאי			
אל תקרר-בולוניא	"	405	" השני
בונא-נה	"	430	" השלישי
ראנחחון	"	452	" הרביעי
מאבא-ליון	"	351	" החמישי
לוד-מטקה	"	388	" השישי
נא אמדק-עברית	"	295	" השביעי

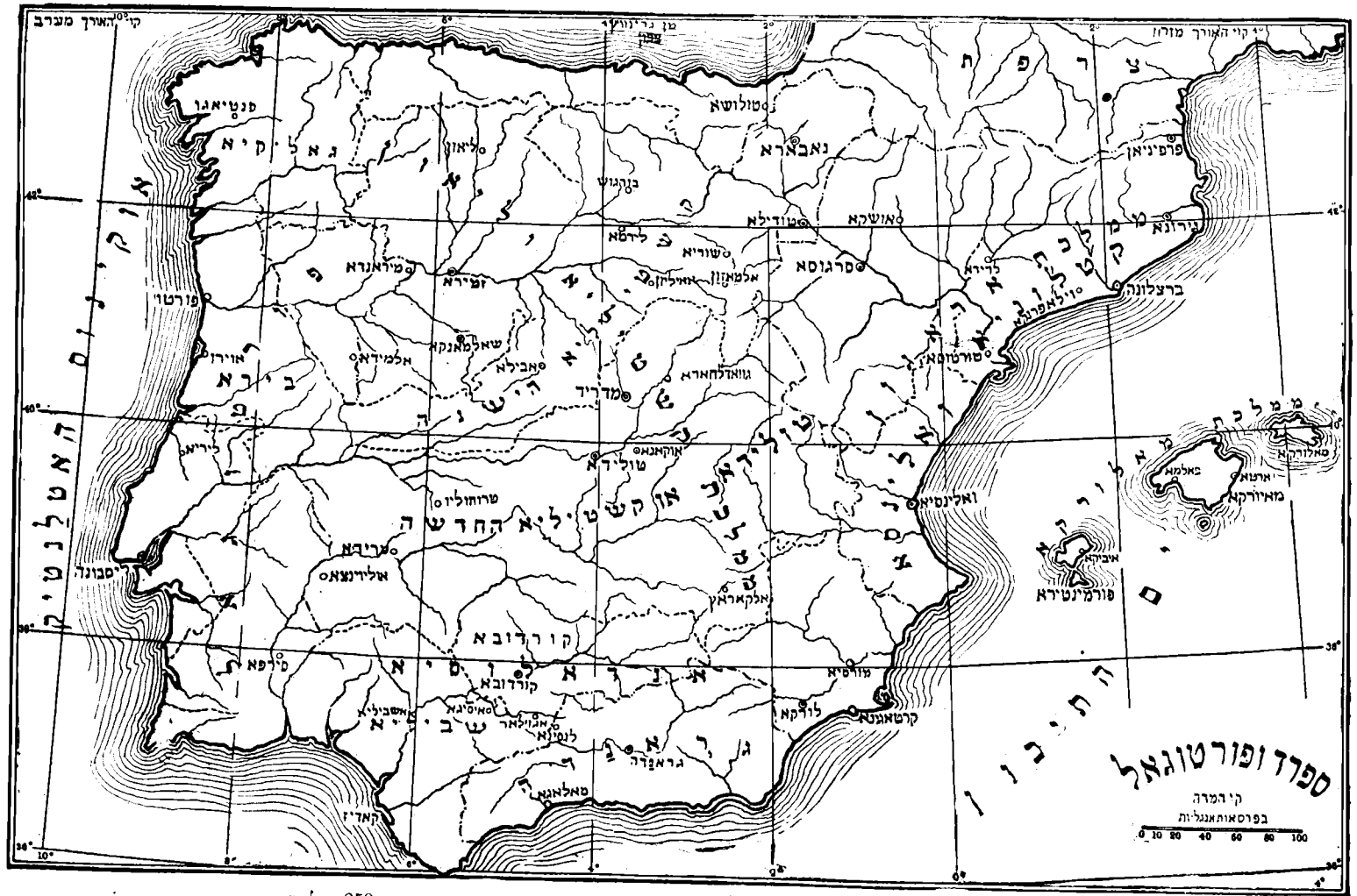
כל החלקים האחרונים יזין הודעה בחלק ה'.

תקונים

עם הכרך השישי נשלח הוברת תקונים והערות לחמשת הכרכים הראשונים. ואבקש מכל מי שיש לו עור תקונים והערות על האוצר לשלחם אלי ואדפיס אותם בשלימות אחר צאת הכרך העשירי הוא האחרון.

המול

מקומות הישוב של היהודים בספרד ופורטוגאל קודם הגירוש האחרון. עיני ספרד צד 258 והלאת.

נ

נאזארה (עי' להלן), ובנו של זה, ר' משה נאזארה השני, שרת בתור רב בעיר עזה אחרי מות אביו, ור' דוד קונפורטי שהיה אצלו ולמד בחברתו בעלותו לירושלם מרבה בשבחיו (קורא הדורות צד מ"ט). אחרי מותו נמנה בנו ר' יעקב נאזארה לרב הכולל בעזה בערך שנת 1660 (באר מים חיים לר' שמואל ויטאל בן הרח"ו כ"י באוקספורד, שאלה ל"ד). וכנראה מת במגפה כי במקרים החשובים בתנועה השבתיים בעזה אין כל זכר לבני המשפחה ההיא.

ר' ישראל נאזארה בן ר' משה: משורר היותר חשוב בתוגרמה, נולד בצפת בשנת 1555 ולמד בישיבת אביו המפוארה. לפלא הוא שבתקופה הזאת שכל העם היה מסור לקבלה פנה ר' ישראל לבו לעניינים יותר טבעיים ולמילי דברחותא ורוח השיר החל לפעמו עוד בשחרות ימי חייו. הוא התחבר לחברת משוררי תוגרמה ויריץ שיריו לבית מדרש השיר שיוסד דון גדליה ן' יחיא בשאלוניקי (כרמול), רבדי הימים לבני יחיא צד מ"א). בימי עלומיו כתב על מְנַשֵּׁב אחר (fan, eventaille) שנתן במתנה לעדה אחת:

יד בי תתמוך יושב צ"ה, חום לבך ישקט ינוח
עת לי תניפי אומר מאד, נע רוחות צאי הרוח
אותי תניעי לך אפית, מחומך אמצאי לך פדוים
בי תמצאי קורת רוח, הן עד אשר יפוח היום

שם המשורר הרך בשנים נודע לתהלה בכל העיר. גדולי הרבנים תמכוהו ויאהבוהו. ואחד מהם ד' שלמה ן' ר' יוסף סאגים חלה פניו להבר יסיד לשיבתו (ומירות ישראל צד 153). מצפת העתיק מושבו לרמשק ויהי שם לשליח צבור בערת הספרדים. משם בא פתאום לעיר ברוסיה בבית השר המשורר ר' יוסף ן' מובהד (שם 145), ואחרי זמן מעט שב לרמשק וישם נצפנו לו תלאות רבות עד שנאלץ לנדוד לערים הקרובות סינים (תרבלתיאילשאם) וארם צובא (אחלב), ועוד הפעם שב לרמשק. בפרק הזה כבר יצא ממצב הנערות ויתמכר אל השירה, ובירעו שפת ערב ותוגרמה בא בהתחברות עם מיטב המשוררים המחמדים ומפיהם למד הניגון המזרחי ונועם הזמרה הערבית, ומאז והלאה חבר שירים המתאימים אל השירים הערבים ברוח ובקול. הוא אהב לשוח בגנים ובפרדסים להשתעשע עם ירדיו הישמעאלים לשמוע שירם מפיהם ולהיטמיע להם שיריו הנשגבים בקולו הערב, וישר:

אם לבך עצב ביגון נרדם

גם תמול גם שלשום גם אמש

נא אמן: עיר בנגב מצרים העליונה, והיא העיר תיבאי (Thebes, Thebae), ושוכנת בין פלגות יאור נילוס על יד ים התיכון. היא היתה בירת המלוכה למלכי מצרים הקדמונים, ובה היה היכל האליל אמן ועל שמו נקראת העיר נא־אמן, כמו נוה־אמן, מקום מושבו של אמן. היונים הסבו שמה באחרונה מושבו של אמן (עיר אלהים), וכן תרגמו הזקנים נא אמן Diospolis (עיר אלהים), וכן תרגמו הזקנים נא אמן ביוזקאל (ל' י"ד), אולם בנהום (ג' ח') תרגמו "נא" בלשון מצרית כמו חבל המדה, ר"ל חבלו ונחלתו של האליל אמן. ונקרא ג"כ אמו־רע שהוא משותף עם שם "שמש" (רע) במצרית. בלחות אל אמרנא נזכר אמן בשם "אמנו". על האליל אמן יאמר הנביא: הנני פוקד על אמן מנא (ירמיה מ"ז כ"ה), ובלשון נופל על לשון: והכרתי את המון נא (יוזקאל ל' ט"ו). מקור השם בעברית, מלשון אמן ואמונה, ונשתמש אצל חז"ל גם לכנוי קדש: אמן מכוסה אמן מוצנע (ב"ר פ"א א'). לדעת תרגום יונתן נא אמן היא אלכסנדריא, וכן במדרש (שם) ובפסקתא רבתי (פ' ל') דמתרגמינן התיטבי מנא אמן. הטבא את מאלכסנדריא רבתא. אך לזה התנגדו הראב"ע והאברבנאל ור"ע מן האדומים, כי אלכסנדריא נבנתה שנים רבות אח"כ בימי אלכסנדרוס מקרון, ואולי כבר נחרבה נא אמן בימיו ונבנתה מחדש על שמו. מסודה היא בפי יהודי אלכסנדריא כי נא אמן היתה שם עירם לפנים, וגם עתה יכונה כן בלשון הקדש ובספרים דבים הנרפסים שם נרשם על"ה השער "נא אמן".

ביבליוגרפיה: ארץ קדומים ח"ב 94; משפט האורים 511.

א.

נאזארה (נזארה): שם משפחה חכמים וסופרים בארצות הקדם. אבי המשפחה ר' לוי נאזארה יצא בנרוש ספרד בשנת 1492 מעיר נאזארה (Nagera), ועל שמה נקראת משפחתו. הוא התישב בקושטא ואח"כ בצפת. בנו ר' משה נולד שם בערך שנת 1502, ובהיותו כבן שלשים שנה היה מבעלי ההוראה (שו"ת המב"ט ח"א סי' רפ"א, ח"ג סי' ק'). כאשר בא לצפת ר' יצחק לוריא איטכנוי (האר"י) למד ממנו ר' משה חכמת הקבלה ויהי אחד ממעדיציו (ישם הגדולים בערכו). בשנת 1579 עזב את צפת, לרגלי התנפלות הפלחים תושבי הלכנון ומלשינות איזה פריצי היהודים, ויבא לרמשק, ושם נתקבל לראש הרבנים, ואמרו עליו "אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו" (שם), ושם נפטר בר"ח תמוז אש"ס (1581). בנו היה המשורר ר' ישראל

איוב. בשנת 1836 מצאו עוד כ"י מר' ישראל נאנארה בתורבת ר' יהודה החסיד בירושלם ונשמרו כעת באוצר בית הכנסת שם. בין שירי אהבה שכתב נעלה הוא השיר הזה:

יפתי למה עיניך. לעין כל דורכים קשת?
יתגודרו כל רואה בם, יהיו כדגים תוך רשת.
קרבךך שואפים, אבל לאורך יראו מגשת.
הלל! אשה כל מאורים, לנגדך ילבישו בשת.

מעטים מן הפזמונים הובאו בסדר התפלות והיפה שבהם הוא, "כתובת ישראל" לתג השבועות. גם במחזור הקראי הובאו איזה פיוטים, ובעיר אדרינופולי אומרים אותם עד היום הזה בכל יום שבת קדש בקהלת פורטוגזים בבקר השכם בלהקת משוררים הנקראים "מפסירים". בין זמירותיו חשוב מאד הזמר, "יה רבון עלם ועלמיה" בארמית. בן דורו ר' מנחם די לונאנו בספרו שתי ידות (דף קמ"ב) השיג על שירו כהיבת ישראל והוכיחו על, "שהתיר לעצמו לומר לשם יתברך מצד כנסת ישראל או מצד כנסת ישראל לש"י כל מה שהנואפים אומרים זה לזה", וכן השיג על שיר ס"ג בזמירות ישראל ואומר עליו, "כולו סג יחדיו נאלחו ואין ראוי לבוא בקהל ולהאמר לש"י, וה' יסלח להפיטון כי לא נשמר בהתלהבות רעיוניו מאיזה זרות. והלך בדרך הישמעאלים ברורו כאשר כתב" (שם).

ביבליוגרפיה: רוואניס, דבריו ימי ישראל בתוגרמה ח"ג פ"ד וח"ד פ"ד כמ"ו; האסיף ח"ד 18; פין כנסת ישראל 699; לאנדסהוט, עמודי העבודה 135; צונץ, ליטעראטורגעשיכטע 419. ש"ר

נאר: ע' דמעות

נאה: ע' יפה

נאוף: משכני זמה ומשגל אסור, ונרדף עם זנות. אסור נאוף שכתוב בעשרת הדברות, "לא תנאף" (שמות כ') מפורש במקום אחר, "איש אשר ינאף את אשת איש אשר ינאף את אשת דעהו מות יומת הנואף והנואפת" (ויקרא כ' י'). ונאמר רק באשת איש, והמיתה היא בחנק. חז"ל דרשו מכפל הלשון, "אשת איש" פרט לקטן; (פחות מכן תשע שנים ויום אחד) "אשת דעהו" פרט לאשת אחרים (גוים). שאין בהם תורת קידושין (קדושין י"ט. סנהדרין נ"ב:). לשון זנות נאמר גם בפילגש או מופקרת לרבים שהיא זונה או קדשה. כמו ותזנה עליו פילגשו (שופטים י"ט ב'). אשה זונה נאסרה לכהן (ויקרא כ"א ז'). לא תביא אתנן זונה ומחיר כלב בית ה' אלהיך לכל נדר (דברים כ"ג י"ט). ונאמר אל תחלל את בתך להזנותה ולא תזנה הארץ ומלאה הארץ זמה (ויקרא י"ט כ"ט). לא תהיה קדשה מכנות ישראל ולא יהיה קדש סבני ישראל (דברים כ"ג י"ח). ר"ל שלא יהיו מזומנים לזימה בבתי זונות והיא אזהרה לב"ד להשיג לבער הרעה הזאת. ואונקלס תרגם: לא תהא אתתא מבנת ישראל לגבר

קום דוד שחה עיסים וין אדום כדם
תוך גן עדנים כבא השמש

ארחות ר' ישראל אלה היו למפח נפש לאיזה מחכמי דמשק הטקבולים, ולא יכלו לסלוח לו על שיריו המדברים בתענוגות בני אדם, ואמרו עליו כי פיו דובר נבלה וכל ימיו שכור (מאורעות עולם צד צ"ט), והמקובל ר"ח ויט אל (ע"ע) כתב עליו: אמת הוא שהפזמונים שחבר הם בעצמם טובים אבל הוא בעצמו אסור לדבר עמו... כי תמיד פיו דובר נבלה וכל ימיו שכור, והנה כיום פלוני בין המצרים קבע סעודתו בשעה פלונית... והניח כובעו בקרקע חמר שירים בקול רם ואכל בשר ושתה וין וכו' (שבתי מזהר"ו דף ו' ע"ב). כנראה התאוננו איזה רבני דמשק באזני אביו עד אשר ציזה אותו למחר לבוא לעיר מולדתו צפת, ושם נשא אשה הגונה ותלד לו בת אחת שמתה בהיותה כבת עשר שנים, ואח"כ פרצה המגפה ותמת גם אשתו (זמירות ישראל 143). בשנת 1579 נאלצו הוא ואביו לברוח דמשקה מחמת המציקים, ושנתים ימים אח"כ מת אביו וישאר גלמוד ובחסר כל ויאספחו איש נדיב חיים; חיים אל ביתו וכל מחסורו עליו (שם) הקרמת חלק מימי ישראל). שם נשא אשה ותלד לו ילשה בנים. לעת זקנתו התישב בעזה ויהי שם למורה הוראות ושם נפטר לעולמו בשנת 1628.

[מזמוריו ושיריו] שירי ר' ישראל ננארה הם מלאים חן והדר, ואינם נופלים משירי המשוררים הספרדים בשגב הרעיון וכיופי המליצה והסגנון. גם המציא לכל שיר ושיר ה"חן" או הקול והנגון לומר אותו לפי חוקי הזמרה המזרחית, ויחלק הזמרה ל"ב אופנים שהם ערבוביא מן הזמר הפרסי והערבי, רובם מיוסדים על שם מדינות או שרי פרס שהמציאו אופן הזמרה: א') הוסיאני=Huseni, ב') נאבה=Navè, ג') שיניא=Sighia, ד') רוניא=Dughia, ה') ראשט=Rast, ו') אושאל=Usal, ז') בושיליק=Bussilik, ח') שיניא-עראק=Sighia-Arak, ט') נברוש-עזאם=Nebrus-adjem, י') נקשהוסיאם=Naks-Hussiem, י"א) ניגריש=Negrish, י"ב) מאהיר=Mayor הוא כתב פיוטים, פזמונים, סליחות, וידים וקניות לכל ימי השבוע ולשבחות ויו"ט בלשון הקדש ובלשון ארמית. ספרו "זמירות ישראל" כולל שירים כמנין ח"ק לישראל (צפת ש"ו), ונוסף עוד ס', "מימי ישראל" (ויניציא ש"ט), "משחקת בתבל" מליצת מוסר ע"ד ס' בחינת עולם (צפת ש"ז), "שוחמי הילדים" דיני שוי"ב בערך שיר (קושטא תע"ח), "כתובת ישראל" מליצה ופיוט בלשון הכתובה בין ישראל לאביהם שבשמים בעת מתן תורה (נרדס במחזור הספרדים להג השבועות), "פזמונים" ק"ב שירים (הו"ל פרידלנדר ווין תר"ח), ועוד בכ"י "שארית ישראל" ששים שירים ותחנות שנישטמו מס' זמירות ישראל, "מערכות ישראל" פי' עה"ת, "סקוה ישראל" דרשות, "פצעי אהב" פי' על

עבד ולא יסב גברא מבני ישראל אתתא אמה. והמעם מפני שהם פריצות בזימה, ואין קידושין תופסין בהם. נמצא שעשה בעילתו בעילת זנות (סנהדרין נ"ד:). ובת איש כהן כי תחל לזנות את אביה היא מחללת באש תישרף (ויקרא כ"א ט'). ובעלה נידון בחנק (סנהדרין ס"ז: רמב"ם אסורי ביאה פ"ג ג'). ולא דבר הכתוב בפנייה אלא כשתתחלל ע"י זנות כשהיתה בה זיקת בעל, ומחלוקת בגמרא אם מן הארוסין או מן הנשואין (סנהדרין נ"א.). ונראים דברי הראשון, וכן תרגם יונתן: וברת גבר כהן מארסא וכו', כי בנשואה שאינה ברשות אביה הרי היא כאשת איש בעלמא ודינה בחנק. המזנה עם שפחה נחרפת (מיוערת) לאיש והפרה לא נפרתה או חופשה לא ניתן לה, בקרת תהיה, לא יומתו כי לא חופשה (ויקרא י"ט כ'), והיא שפחה כנענית חציה משוחררת המאורסת לעבד עברי שמותד בשפחה, ולכן העונש רק במלקות ברצועה של ב"ק (קידושין ו'. כריתות י"א.).

[אסור זימה קודם מתן תורה] הזמה נאסרה גם לאדם הראשון, שנאמר, "ורבך באשתו והיו לבשר אחד" (בראשית ב' כ"ד) ודרשו ולא באשת חברו (סנהדרין ג"ח.). המבול בא על הארץ מפני, "כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ" (בראשית ו' י"ב) וכל מקום שאתה מוצא זנות וע"ז אנדרלמוסיא באה לעולם והורגת רעים ומטובים (רש"י שם). וה' צוה את נח להביא אל התבה מכל הבחמה המהורה שבעה שבעה איש ואשתו (שם ז' ב'). ואפילו אנשי מצרים שהיו שטופי זמה נזהרו באשת איש, ומוטב להם לרצח נפש מלעבור על אסור נאוף. ולכן ירא אברהם פן יהרגוהו בעבור שרה אשתו והציל את נפשו לאמר כי היא אחותו (שם י"ב), וכן עשה יצחק בארץ פלשתים (שם כ"ו). יוסף מאן לשמוע לאשת פוטיפר באמרו: ואין אעשה הרעה הגדולה הזאת וחטאתי לאלהים (שם ל"ט ט'). בימי השבטים נזהרו מאד מאסור נאוף כנראה ממעשה יהודה ותמר, כאשר הנידו לו, "זנתה תמר בלחך וגם הרה לזנונים" אמר, "הוציאוה ותשרף" (בראשית ל"ז כ"ד). אמר אפרים מקטאה משום ר"מ בתו של שם היתה שהוא כהן לפיכך דנה בשרפה (רש"י), ועל זנות עם נכרי בבית דינו של שם גזרו (ע"ז ל"ו:), ותמר היתה זקוקה לשילה גיסה, והוה כמו ארוסה. אע"פ שהורו חז"ל (סנהדרין שם) כי שומרת יבם שזינתה אינה במיתה אלא בלאו, כנראה היתה נחשבת אז לאשת איש. אבל בעל הטורים כתב בשם ר"י חסיד שבאמת לא דנה יהודה לשרפה ממש אלא רק שישרפו לה רושם בפניה לסימן שהיא זונה. וכן היה המנהג לענוש אשה מנאפת לעשות בה כויה על פניה לשחת יפיה. וע"ז דרשו כי תחת יופי (ישעיה ג') מלשון כויה (ע"י שבת ס"ב:). הנביא ברברו אל אהליביה אשה מנאפת אמר, אפיך ואזניך יסירו (יחזקאל כ"ג כ"ה). ומעשה ששלקו זונות (בכורות מ"ה.). וכתב

הרא"ש (שו"ת כלל י"ח סי' י"ג) שבמדינתו היה המנהג בימיו שכל זונה המפקרת עצמה לזנות שורפים בחותם של ברזל על מצחה (וע"י שו"ת בשמים ראש סי' קצ"ב כי הרשב"א לא ניחא ליה לנהג כן בישראל). הרמב"ן פירש כי יהודה צוה לשרוף את תמר שחשבה לזונה מפני שהוא היה קצין ומושל בארץ והכלה אשר תזנה עליו נדונת כמבזה את המלכות ואינה נדונת כמיטפם שאר הנשים. וגם הוא מביא מנהג קצת ארצות ספרד שהאשה אשר תזנה תחת אישה מוסרין אותה לבעלה והוא דן אותה למיתה או לחיים כרצונו (ע"י פירושו עה"ת שם). ולדינא אחר שנתכטל עונש המיתה בישראל היה כופין את האישה לגרש את אשתו זונה, והאישה אם הוא רועה זונות ואשתו קובלת עליו, אם יש עדות בדבר שראו אותו עם מנאפים או שהורה, יש אומרים שכופין אותו להוציאה (הגהת הרמ"א ש"ע אהע"ז סי' קנ"ד א'). ודוקא דמוחזק לכך ועומד במדרו, אבל אם שב מדרכו הרעה אין כופין אותו. ופסק החכם צבי (תשובה סי' קל"ג) דאפילו אם בא על א"א וחרח בתשובה ואשתו תובעת ממנו גט וכתובה דאין כופין אותו להוציא.

[אסור זנות בתלמוד ומדרשים] על פסוק ומלאה הארץ זמה (ויקרא י"ט כ"ט) דרש רבא זו מה היא. כלומר אין אדם יודע אם מותרת היא לו או אסורה לישא, ר' אליעזר בן יעקב אומר הרי שבעל נשים הרבה ואינו יודע על איזו מהן בא, וכן היא שבאו עליה אנשים הרבה ואינה יודעת איזה מהן בא עליה נמצא אב נושא בתו ואח נושא אחותו ונתמלא כל העולם ממזרות (יבמות ל"ז:). זנות ויין ותירוש יסח לב וגו' רוח זנונים התעה (הושע ד'), רב הונא רמי כתיב רוח זנונים התעה וכתיב רוח זנונים בקרבם, בתחלה התעה ולבסוף בקרבם (סוכה נ"ב:). כי בעד אישה זונה עד ככר לחם (משלי ו') אמר רבא הבא על הזונה לבסוף מבקש ככר לחם. ואמר ר' יוחנן כל אדם שיש בו גסות הרוח לבסוף נכשל בא"א שנאמר ואשת איש נפש יקרה תצוד (שם) וכו'. רבא אמר אפילו למד תורה דכתיב בה יקרה היא מפנינים (סוטה ד':). בשמים זונים (דהיי"ב ט"ז) זיני זיני שכל המרית בהן בא לידי זמה (בי"ק ט"ז:). בלעם יעץ את בלק כי בנות מואב יסיתו את בני ישראל בזנות, הנני הולך לעמי לכה איעצך וגו' (במדבר כ"ד). אמר להם אלהיהם של אלו (ישראל) שונא זימה הוא וכו' (סנהדרין ק"ו:). הרומיים תקנו שוקים והוישיבו בהם זונות (ישבת ל"ג:). עשרה קבין זנות ירדה לעולם תשעה נמלה ערביא (מצרים) ואחד כל העולם כלו (קדושין מ"ט:). חמשה דברים צוה כנען את בניו וכו' ואהבו את הצימא (פסחים ק"ג:). חז"ל הזהירו מאד על זנות אפילו עם גויים, ורב שילא ננדיה לההוא גברא דבעל נכרית (ברכות נ"ח.). הבא על הנכרית כאלו מתחתן בע"ז וחייב משום נשני"ז (סנהדרין פ"ב.). ר"ח ור' אושעיא דהוו אושכפי

ה' "מעשה אלפס" פי' על האלפסי (פרעשבורג תקצ"ו); ר' "הנהגות הש"ס" (הוצאת סלאבומא תקפ"ד—תקצ"ן); ז' "יד יוסף ויד שאול" ביח' הדושים על ש"ע י"ד הל' נדרים ושבעות (לכוב תר"א); ח' "שואל ומשיב" שו"ת ששה חלקים (שם תרכ"ה—תרל"ט); ט' "רברי שאול ויוסף דעת" שו"ת (שם תרל"ט).

ביבליוגראפיה: פון כנסת ישראל 488; באבער, אנשי שם 97; השחר ח"ו 292.

מא"ה

נאמן, נאמנות: אדם שראוי לסמוך עליו ולבטוח בו, על משה רבנו נאמר כי בכל ביתי נאמן הוא (במדבר י"ב ג'). נאמן כפוף נאמן פשוט (שבת ק"ד), פי' אדם כשר צריך להיות כפוף ועניו וסופו להיות פשוט וזקוף לעוה"ב (רש"י). וקוראים נאמן לאיש שמנחין אצלו כסף לפקדון, והוא כמו "שליש" שמשלשלין בירו מעות שיש עליהן תובעין. גם נקרא נאמן מי שהוא נבאי וממונה על מעות צבור. ממוני הטהל נקראו, נאמני הקהל" בהרבה שו"ת. הקב"ה נקרא, נאמן, האל הנאמן, ואינו שם רק כנוי כמו רחום ותנון, דמתרנמינן אלהא מהימנא. ואמרו נאמן הוא בעל מלאכתך שישלם לך שכר פעולתך (אבות פ"ב י"ד). וכשנתפס ר"א אמר בבטחונו על הש"ת: נאמן עלי הריין (ע"ז ט"ז): בשם המפשט, "נאמנות" השתמש הרמב"ם באמרו: לא האמינו בו נאמנות שהיא עומדת לעולם ולא נאמנות שיש אחריה הרהור ומחשבה (יד החזקה יסודי התורה פ"ח א').

[נאמנות בעדות וביחוס] בכל דבר צריכין שני עדים נאמנים (ישעיה ח' ב', מכות כ"ד): ובאיסורין נאמן גם עד אחד (יבמות פ"ג): גם נאמן התינוק לומר כך אמר לי אבא משפחה זו כשרה ומשפחה זו פסולה (כתובות כ"ח): ונאמן אדם לומר זה כתב ידי (שם כ'): האב נאמן להעיד על זרעו בענין היחס (ב"ב פ"ח ו'), והאומר זה בני נאמן ליורשו ולפטור את אשתו מן היבום (קדושין פ"ג ח', ב"ב קל"ד). שלשה נאמנים על הכבוד: חיה לאלתר, אמו כל שבעת ימי הלידה, האב לעולם (קדושין ע"ד). ואף נגד החזקה (ש"ע ח"מ סי' רע"ג י"ב), ויש חלוקי רעות אם האב נאמן לומר זה בן גרושה וזה בן חלוצה (ע"י רשב"ם ב"ב סכ"ד): הולד שהיה מושלך בדרך ובא אחד ואמר בני הוא נאמן וכן אמו נאמנת, ואם יצא עליו שם אסופי אינם נאמנים, אבל בשני רעבון נאמנים (קדושין ע"ג): ושם בירושלמי פ"ד ב', אה"ע סי' ד' ל"ב, וישנן חלוקים באסופי בין הבבלי והירושלמי. האשה נאמנת על עובדה (קדושין פ"א ט'), אך אינו נאמן לפסול את בנו במזורות ובפרט בנו הגדול (יבמות מ"ד). אם אמר בני וחזר ואמר עבדי אינו נאמן, עבדי וחזר ואמר בני נאמן (ב"ב סכ"ז):

[נאמנות בהלואה] הלואה בפני עדים ואומר להמלוה מהימנת לי כל אימת דאמרת לי לא פרענא, מהימן.

בא"י הו' יתבי בשוקא רוונות ועברי להו מסאני וכו' לא מרלן עיניהו לאתכולי בהו (פסחים ק"ג): אבל אמרו יטלא נכון להתנרות בשמן, ומעשה בר"מ דהוה מתלוזץ בעובדי עבירה (זנות) יומא חד אידמי ליה שמן כאתתא וכו' וכן בר"ע (קדושין פ"א). ואמרו אל תרבה יטחה עם האשה שסופך לבא לידי ניאוף (נדרים כ'). תהלת קלות ראש בנשים פתח לניאוף (ר"א זוטא פ"א). הבטלה מביאה לידי זמה (כתובות מ"ט). והתורה מצלת מן הזומה, כי דרשו מו"מה תשמור עליך (משלי ב') מרבר זימה תשמור עליך תורה (ע"ז י"ז): וגזרו אפילו ררך זנות (שם ל"ז): ר' שמעון בן טרפון ז"ל אמר אזהרה לעוקב אחרי נואף, שאסור להיות אפוטרופים להרגיל נשים לאחרים לנאוף דכתיב לא תנאף קרי לא תנאף (שבעות מ"ז): ע"ע יחוד; סוטה; עריות.

א

נאמאנזאהן, יוסף שאול: רב ופוסק אחרון; נולד בעיר בערזאן בגליציה בשנת 1808, ומת בלוב כ"ז אדר א' תרל"ה (1875). אביו היה ר' ליבוש הלוי שחבר ס' "בית אל" ומשפחתו מיוחסות בישראל. ר' יוסף שאול נשא אישה בלוב את בת ר"י איטינגא, ובנו ר' מרדכי זאב איטינגא הוא ניסו של ר"ש נעשה חברו בתורה, ויחברו ביחד ספרים הרבה בהלכה מלבד מה שחבר הוא בעצמו. הרי"ש נתקבל לרב אב"ד בלוב בשנת 1857 למלאות מקום הרב ר' יעקב אורנשטיין בעל ישועות יעקב. הרי"ש העמיד תלמידים הרבה ומפיו ידרשו הלכה למעשה ממדינות רבות. הוא התנגד לחסידות ולא ישר בעיניו מנהג י"ב חלות לשבת שנהגו הרבנים עפ"י הארז"ל. אבל היה אוהב שלום ומקרב את לומדי התורה גם מן החסידים, וכאחת מהסכמותיו יאמר על ר' חיים האלבערשטאם מצאנו שהיה ראש החסידים בהרבה גלילות בגליציה: "כבר הסכים הרב הגאון וכו' אשר בצלו אנו חיים". בהסכמותיו על ספרים שם עין בקרת עליהם וכתב בהם הערות והנהגות. הוא חתם עצמו על האגרת הברכה ששלחה עדת לבוב לר' שלמה ליב דפאפורט הרב בפראג במלואות לו שנת השבעים לימי חייו כי הוא היה יליד לבוב. גם היה עוסק בצרכי הצבור במשך הי"ח שנים שהיה רב בלוב, ואסף נדבות להחזיק בידי כושלים ועניים. את בית עקר ספריו הניח לבחי המדרש בלוב.

[ספריו] הוא חבר עם ניסו רמ"ז איטינגא: א' ס' "מגן נבורים" שני באורים על ש"ע או"ח עד סוף סי' רל"ה. שם האחד אלף המנן להראות מקור הדינים, והשני שלטי הנבורים חרושים להלכה, ביח' (לבוב תקצ"ד, זאלקווא תקצ"ט); ב' "מפרשי הים" תשובות שהשיב הוא וניסו לשואליהם, נדפס בס' ים התלמוד (לבוב תקפ"ח); ג' "מאירת עינים" על מדיפת הריאה (ווילנא תקצ"ט). ד' "נר מערכי" על תלמוד ירושלמי;

שנת ה'ת"ז לחייו היה זהיר במצוות מעשיות כבן יראים וחרדים. הוריו היו עניים מדוכאים, ובחפצו להכנס לבית מדרש המדעים בכרי ללמוד חכמת הרפואה שהרניש לה תשוקה מיוחדת עוד בהיותו נער. אנוס היה לבקש לו מקור ליטכר שעוריו בחכמת הרפואה ולכלכל את מחסוריו ההכרחיים, וימצא עבודה בתור סופר בעתונים אשכנזים, וכה הצליח במעשיו עד כי בטרם מלאו לו י"ח שנה נמנה לעוזר קבוע במערכת העתון Pestar Lloyd, ובשנת 1870 יסד בעצמו עתון שבועי בשם Ung. Illust. Zeitung. במשך שנות למודו בהאוניברסיטא ראה עמל ומחסור ונלחם קישה בעד קיומו החמרי והרוחני. ביום למד שעוריו בהכמת הרפואה ובלילה כתב מאמריו בעד העתונים. ככה סבל עדי קבלו את תעודתו בתור דוקטור לחכמת הרפואה בשנת 1873. קודם כניסתו להאוניברסיטא שנה את שם משפחתו זרפעלד לשם „נארדוי“ בהסכמת אביו וברשיון הממשלה.

[עבודתו הספרותית] כאמור נראה בנארדוי כשרון רב על שדה העתונות בהיותו עוד צעיר לימים, בכתבו על גוי ואדם יחד. כשרונו לנתח כל ענין לחלקיו היותר קטנים, סקירתו החדה החודרת לתוך כל דבר ודבר, שכלו הבריא והחריץ ועטו המהירה בהשפה הנרמנית הם עמרו לו לבצר את עמדתו בהעתונות היומית, עד כי היה לאחד הסופרים המצוינים ומהוללים בתבל. אחרי נמרו את למודיו בהאוניברסיטא בכוראפעשט החליט להתעסק בספרות, ובחפצו לראות בעיניו את דרכי העמים השונים ולהתבונן על חייהם מנהגיהם ותרבותם, וגם להשתלם בלמודיו העיוניים והמחקרים ע"י הנסיון. נדרש שש שנים בארצות אירופא וגם בספרד שמשם נורשו אבותיו (כי אביו הוא ממשפחת ספרדים), והתעכב משך זמן מסוים בכל הערים הגדולות, והתודע לחכמים וסופרים חרשים ואומנים. בשנת 1878 שב לבוראפעשט אל עבודתו הספרותית. בשנה ההיא הרפס את שני החלקים מספרו הראשון „שטוריען אונד בילדער אויס וואהרען מיליארדענלאנדע“. בשנת 1879 הו"ל ספרו „פאן קרעמל צור אלהאמברא“, ובשנת 1880 „פאריס אינטער דער דריטען רעפובליק“. את פרסומו היותר גדול השיג בשנת 1883 ע"י ספרו „די קאנווענ ציאנעללע לינען דער קולטורמענשהייט“ (היסקרים הרגילים בהקולטורא האנושית), שיצא לאור ביותר מעשרים מהדורות הטיל דעש גדול בעולם הספרותי בזמנו. בו הראה נארדוי את השקרים בכל צורתיהם היסודיות אשר בהקולטורא. בחיי המשפחה, בהנהגות המדינות בדת ואמונה, בנשואים וקנין היחיד, ואת התהפוכות שבהם. בספר הזה הניע נארדוי כל העמורים התכונים אשר הקולטורא האירופית נשענת עליהם. גם הרפס את ספרו הגדול „ענטארטונג" בשני חלקים, וגם הוא הטיל סערה בעולם, במתחו דין קישה על הספרות והכופרים הירועים בזמן האחרון. ספרו זה

אבל אם פרעו בפני עדים אינו נאמן דאמרינן „גהי דהימניה מפי מנפשיה מפי מסהדי מי הימניה!“, ואם אמר מהימנת לי כבי תרי ופרע בפני שלשה אמרינן כבי תלתא לא הימניה (שבועות מ"ב), וע"ז בנו הנאונים הרבה דינים ותקנות בנוגע לשטר נאמנות (ש"ע ח"ט סי' ע"א א'). נאמנות בלא קנין מהני דוקא בשעת הלואה (שם סעיף ב'). אין הנאמנות אלא למה שהאמינו עליו ולא יותר. המדקדקים עושים שובר מכתב ידו של מלוה על שטר נאמנות. ע"ע א"מ"ה, ש"מ. כל זמן שבעלי דינים עומדים לפני הדין נאמן לומר לזה חייבתי ולזה זכיתי. נחלקו ממנו אינו נאמן. דין התלוי במענות לא שייך בו נאמנות (ע"י שם סי' כ"ג).

ישגב

נאסיג, אלפרד: מחבר ופוסל פסילים; נולד בלבוב גליציה, 18 אפריל 1864, ולמד תורת המשפטים והפילוסופיא וחכמת הטבע בהאוניברסיטא בלבוב וציריך, ויצא משם בתואר דוקטור לפילוסופיא; גם למד חכמת הרפואה בהאוניברסיטא בוויין, ראשית פעולתו הספרותית היה ספר שירים בליטון פולנית ודראמא ביטם „הטרנדיא של המחשבה“ (1884); „מלך מציון“ דראמא שעלתה על במת ישחק בלבוב (1887), ואיזה דראמא בליטון נרמנית. ספריו המדעים הם בנרמנית: „איבער די בעפעלקערונג“ (1885); „רעווי זיאן דעם סאציאליסמוס“ (1900); „די פאליטיק דעם וועלטפרידענס“ (1901); „די פראקטישע קריטיק דער לעהרער שפינאואס“ (1895); „די קונסט עסטעררייך אוננארנס אים ניינצעהנטען יאהרהונדערט“ (1903) ועוד מאמרים על הדראמא והאומנות, וברברים האלה נחשב למבקר בר סמכא בוויין וברלין. גם הצטיין במלאכתו בתור פוסל פסילים, ובין יצוריו חשובים בפרט: „דער עוויגער יודע“, „יורא דער טאקאבעער“, „קעניג שלמה“.

[בשאלת היהודים] נאסיג התעסק הרבה בשאלת היהודים, וכתב בענין הזה איזה חוברות: „פערנוך צור אויפלעזונג דער יידישען פראגע“ (1887); „מאטיע ראליען צור שטאטיסטיק דעם יידישען שטאטמעס“ (1887); „סאציאלהיינענע דער יודען אונד דעם אלטאר יענטאלייטען פעלקערקרייעס“ (1894); „יידישע שטאטיסטיק“ (ח"א 1903); „די בילאנס דעם ציוניסמוס“ (1903); „ראס יידישע קאלאניאציאנס-פראגראם“ (1904). הוא התנגד לציונות הערצל והתחבר אל הטריטוריאליים לבקש מקום מנוחה ליהודים במקום אחר בחו"ל (J. E. ix. 339).

ב. מ.

נארדוי, מאקס (Max Nordau) מאיר שמחה; רופא, סופר ומבקר וציוני; נולד 29 יולי 1849 בבו-דאפעשט אונגריא. אביו ר' גבריאל זרפעלד היה רב ומחבר ויהנך את בנו על דרכי התורה והמצוה, וילמדו דקדוק לשון עבר תנ"ך ותלמוד וגם שפות זרות, ועד

ובועסטמינסטר אבי. כי מהישוב הראשון נמצאו 94 שטרות בלשון רומית וכמספר הזה בלשון עברית (האחרונים הו"ל דיוויס בשם "שטרות" לונדון 1888). ע"ע שטרות. בית הכנסת שלהם היה באמצע ישובם וסמך לו בית הקברות, ובצר דרומו בית ספר. הישוב השני החל במאה ה"ט ובית הכנסת נבנה בשנת 1848. כעת (1911) יש שם עדה קטנה כמאתים נפשות. ע"ע אנגליא.

ביבליוגרפיא: *Jacobs, Jews of Engvein*; *England, Eng. Jew. Hist. Society*; ע"ע מפתח; *L. Jew. Year Book* 1911, 11, 112, 122; ב. ט.

נב: אחת מערי שבט בנימין (נחמיה י"א ל"ב). מקומה לא נודע לנכון, אבל היתה סמוכה מאד לירושלם לצד צפון ממנה, כי הנביא ראה בחזון את צבא אשור הולך מן הצפון נגד עיר הקדש. אחרי עברם על ענחות אל עיר נב, ואז אמר, "עוד היום נבב לעמוד ינפף ידו הר בת ציון נבעת ירושלם" (ישעיה י' ל"ב), וכימנע כי יכלו האשורים לראות את ירושלם כאשר עמדו נבב, והנה ענתות רק נ' מיל לצפון ירושלם ונב היתה יותר קרובה כי עמדה בין ענתות וירושלם. ביהושע (כ"א) נזכרו י"ד ערים בנחלת בנימין וביניהן נבעון וירושלם ולא חשיב נוב ביניהן (ע"י חרשי סהרש"א זכחים ק"ח:), ואפשר שלא נתישבה אז ע"י בני בנימין, אך בימי המלך שאול היתה נב עיר הכהנים (ש"א כ"ב י"ט) ושם היה המקדש (שם כ"א ה' י') ועמד נבב ונבעון המשים ושבע שנים (תוספתא קרבנות פ"ג). ואמר רב דימי לא שרתה שכניה אלא בחלק בנימין בשלה ונבוב ונבעון (זכחים ק"ח:), ויהי כאשר בקש שאול להמית את דוד, ויברח דוד נבה אל אחימלך הכהן, והוא נתן לו מלחם הפנים לאכול וגם חרב גלית. אבל דאג האדומי הלשין עליו, ויצו שאול להכות את כל העיר לפי חרב סאיש ועד אשה מעולל ועד יונק. אחד מאויבי דוד נקרא בשם ישבי נבב (י"ב כ"א ט"ז) ופירשו חז"ל איש שבא על עסקי נב (סנהדרין צ"ה:). ויש עוד נב אחר בתחום סוסיתא והיא אחת מן העירות שחייבות במעשרות (ירוש' דמאי פ"ב א', בתוספתא שביעית פ"ד הנירסא רנב ונ"א דבב).

א. כ.

נבו: עיר בארץ אמורי בעבר הירדן מזרחה (במדבר ל"ב ג'), וההר הסמוך לה נקרא הר נבו (דברים ל"ב מ"ט, ל"ד א'), ושם סת משה דבנו. בני ראובן הסבו את שמה (במדבר ל"ב ל"א), כי נבו הוא שם אליל אשר עבדו לו בני מואב ושכניהם, והוא כוכב (Mercur), והמצרים קראו לו "אנוביס" וגם בני בבל עבדוהו כי נזכר עם האליל בל, כרע בל קדם נבו (ישעיה מ"ו א'). שם האליל נבו מורכב עם שמות מלכיהם ושדיהם, כמו נבווכרנצר, נברפלסר נבר שזבן, נבוזראדן, שמגרנבו. והנה אחרי גלות עשרת

יצא נ"ב במהדרות שונות ותכופות זו אחר זו, ונעתק ללשונות רבות, בשנת 1885 הרפ"ס את ספרו *Paradoxe* שנעתק לעברית ע"י ראובן בריינין ונדפס בהביבליותיקא העברית הוצאת "תושיה" בווארשא. בין ספריו האחרונים נחשב כפרט "דער זינן דער געשיכטע" שהרפ"ס בשנת 1909 והרס בו את יסודות ומקורי כותבי ההיסטוריא של העמים והארצות. מלבד ספרי המסע המחקר והפילוסופיא שלו, כתב הרבה ספורים והזיונות, המעידים על ידיעתו הרחבה והעמוקה בהפסד כולוניה האנושית ודרכי החיים המעשים. והוא גם עוזר קבוע לשני עתונים גדולים באירופא.

[עבודתו הציונית] משנת ה"טז עד שנת הארבעים לחייו היה נארווי כעדותו בעצמו רחוק מעמו ולא היה לו שום קשר וחבור אל היהדות, ויהי נרמני לאומי, ובספרות התבל עבר בתור סופר נרמני. עד אשר התעוררה האנטישמיות ותפקה את עיניו לשוב ליהדות ולאהוב את עמו. ואחרי שהרפ"ס הערצל את ספרו "מרינת היהודים" נהפך נארווי לציוני מדיני. עד שההל להאמין כיהודי ארוק בנצחיות של עמו ונאולתו העתידה. ויהי כנאם הרשמי בכל הקונגרסים הציונים, וכתב מאמרים רבים בשבח הציונות, וחזיון "דרר כהן" נגד ההתבוללות, ויהי לאחד ממנהיגי הציונות ופעולתו גדולה בתנועה הזאת. בין מאמריו ונאומיו לציונות הם "די אללגעמיינע לאנגע דער יודען" (בקונגרס הראשון 1897), "די געגענער דעם ציוניסמוס" (בברלין 1898), "שטרעמונגען אים יודענטום" (בוויין), "דער ציוניסמוס אונד די קריסטען" (פאריס), ונאומו בקונגרס (בבאזיל 1911), וכולם נדפסו בעתון הציוני "וועלט", והאחרונים גם ב"העולם".

ביבליוגרפיא: בריינין באחיאסף ח"ה 247; ברויטשעק, שם ח"ו; באנציקלופידיות כוללים.

ז. ק.

נאָרוויטש (Norwich): עיר במחוז נארפאלק באנגליא, היהודים ישבו בה עוד בראשית המאה הי"ב, ובה היתה עלילת דם בשנת 1144 והיא הראשונה באירופא. היהודים שנמצאו בבתייהם ביום 6 פברואר 1190 נהרגו ע"י ההמון, ואשר נמלטו לארמון המושל נצולו. יצחק מנארוויטש היה אז היהודי היותר עשיר במלכות אנגליא, ובשנת 1218 נענש לשלם עשרת אלפים מארק. הנוצרים כנוהו בשם מלך המלכים ברבית או השמן בעל שלשה ראשים, ע"ש עשרו ורוב גדלו. בשנת 1234 נאשמו י"ג יהודים כי מלו ילד בן חמש שנים של רופא נוצרי (ואפשר שהיה אחד מהאנוסים), ויתלו ארבעה מהאנשים על עץ אחד שענו אותם ויסחבום קשורים בזנבי סוסים אל התלייה. בשנת 1237 שרפו בתי היהודים. הגירוש הכללי באנגליא היה בשנת 1290. כנראה היו יהודים עשירים בנארוויטש, ועשו מסחר וקנין בקרקעות ומטלטלין, עדים הם השטרות הרבים שנשארו לזכרון בראשי הממשלה בנארוויטש

השבטים ירשו בני מואב את העיר הזאת וישבו בה, ונראה כי היתה אז עיר חשובה, ועליה יאמר הנביא: על נבו ועל מירבא מואב יילול ונו' (ישעיה ט"ו ב'). גם היה הר נבו בארץ מואב מול העיר. יריחו והוא ראש הפסגה של רוכסי הר העברים (דברים ל"ב ט"ט) יגודע כעת בשם נבל נאבא. ומראש ההר ההוא ראה מטה את כל ארץ כנען. גם נמצאת עיר נבו בארץ כנען בנחלת מטה יהודה (עזרא ב' כ"ט. י' מ"ג) והוא נבו אחר (נחמיה ז' ל"ג) כדי להבדילה מן נבו אשר בעבר הירדן (ארץ קדומים ח"ב 95), והיום הוא כפר "בית נובא" בעמק אילון רומית מרחית רמלה (אליהו ספיר, הארץ 84, ירושלים תרע"א).

ב. ט.

נְבוּאָה: דבר חזון (Prophecy) מנביא איש הרוח. מלת נבואה הוא מלשון נ"ב שפתים, כי הנביא מטריף דבריו בתוכחה בדרך שיחה, וגם מפני שהוא מדבר לרוב על ענינים העתידים לבוא. אחד מיסודי הדת הוא לידע שהאל מנבא את בני האדם (רמב"ם יסודי התורה פ"א א'). עשרה שמות נקרא נביא ואלו הן: ציר, נאמן, עבד, שליח, חוזה, צופה, רואה, מלאך, נביא, איש האלהים (אדר"ג פל"ד ז'). לפניו בישראל קראו לנביא הרואה עתידות, "רואה" (ש"א ט"ט) ע"ש כי במראה אליו אתודע. וגם קראו לו "חוזה" ע"ש ההזיון שראה במראת הנבואה. וכאשר החלו לנבואות ולהטיף תוכחה להעם נקראו נביאים. ובאמת שם נביא במושג הזה היה ידוע מעולם. ומשה רבנו היה ראש לנביאים. "צופים" נקראו הרואים עתידות לישראל שהם נביאי הדורות (מגילה ב': ע"י רש"י).

[מספר הנביאים] ארבעים ושמונה נביאים ושבע נביאות התנבאו להן לישראל: 1 אברהם, 2 יצחק, 3 יעקב, 4 משה, 5 אהרן, 6 יהושע, 7 פנחס, 8 אלקנה שהוא איש אלהים שנראה אל עלי (ש"א ב'), 9 עלי, 10 שמואל, 11 נה, 12 נתן, 13 דוד, 14 שלמה, 15 עידו, 16 מיכהו בן ימלא, 17 עבדיה, 18 אחיה השילוני, 19 יהוא בן חנני, 20 עזריה בן עודר, 21 חזיאל הלוי מבני מוניה, 22 אליעזר בן דודו ממורישה (דהי"ב י"ט), 23 הושע, 24 עמוס, 25 מיכה המורשתי, 26 אמוץ, 27 אליהו, 28 אלישע, 29 יונה בן אמתי, 30 ישעיה, 31 יואל, 32 נחום, 33 חבקוק, 34 צפניה, 35 אוריה, 36 ירמיה, 37 יחזקאל, 38 דניאל (ולמאן דאמר דניאל לא היה נביא אפיס דניאל ועייל שמעיה). 39 ברוך בן נריה, 40 שדיה, 41 מחסיה, 42 חלקיהו, 43 חנמאל, 44 שלם, 45 חגי, 46 זכריה, 47 מלאכי, 48 מרדכי בלשן (רש"י מגילה י"ד. מהלכות גדולות). שבע נביאות הן: שרה, מרים, דבורה, חנה, אביגיל, חולדה, ואסתר (שם). שמונה נביאים והם כהנים יצאו מרחב הזונה ואלו הן: נריה, ברוך, שריה, מחסיה, ירמיה, חלקיהו, חנמאל, שלם (שם). בפרק אחד נתנבאו ד' נביאים הושע ישעיה עמוס ומיכה, ונרדל

שבכולן הושע (פסחים פ"ז.), ואין לך נביא שלא קיפה ד' מלכים בימיו (שם:). ברוך בן נריה ושריה בן מעשיה ודניאל ומרדכי בלשן וחגי זכריה ומלאכי כולן נתנבאו בשנת שתיים לדריוש (מגילה ט"ז.). מלאכי זה עזרא (שם). שלשה נביאים עלו עמהם מן הגולה. אחד שהעמיד להם על המזבח וכו' (זבחים ס"ב.). אמר עולא כל מקום ששמו ושם אביו (של נביא) בנביאות בידוע שהוא נביא בן נביא, שמו ולא שם אביו בידוע שהוא נביא ולא בן נביא; שמו ושם עירו מפורש בידוע שהוא מאותה העיר, שמו ולא שם עירו בידוע שהוא מירושלם (מגילה ט"ז.). אין לך כל שבט ושבת מישראל שלא יצאו ממנו נביאים, שבט יהודה ובנימין העמידו מלכים ע"פ נביאים (סוכה כ"ז); והוא שמואל (רש"י). חז"ל דרשו ויהי איש אחד מן הרמתיים צופים. אחד ממאתים צופים שנתנבאו להם לישראל וכו'. הרבה נביאים עמדו להם לישראל כפלים כיוצאי מצרים, אלא נבואה שהוצרכה לזרות נכתבה. וישלא הוצרכה לא נכתבה (מגילה י"ד.). שהוצרכה ללמד תשובה או הוראה (רש"י).

[תקופת הנבואה] אברהם אבינו היה הנביא הראשון והכתוב מעיר עליו כי נביא הוא (בראשית כ' ז'). וה' הראה לו עתידות גלות בניו ונאותם בעת אשר נפלה עליו תרדמה (שם ט"ז י"ב). יעקב אבינו לפני מותו קרא לבניו והגיד להם את אשר יקרה אותם באחרית הימים (שם ט"ט א'). משה רבנו היה דבן של נביאים ועליו נאמר ולא קם נביא עוד בישראל כמשה אשר ידעו ה' פנים אל פנים (דברים ל"ד י'). ומבאר הרמב"ם כי משה התנבא בהיותו ער ועומד, שנאמר ובבוא משה אל אהל מועד לדבר אתו וישמע הקול מדבר אליו, ולא ע"י מלאך רק פה אל פה, שנאמר ודבר ה' אל משה פנים אל פנים (שמות ל"ג). ותמונת ה' יביט, כלומר שאין שם משל אלא רואה הדבר אל בוריו. והוא מתנבא בכל שעה ובכל עת שירצה. כל הנביאים כשהנבואה מסתלקת מהם חוזרים לאהלם ואין פורשין מנשותיהם, ומשה רבנו לא חזר עוד לאהלו הראשון ופירש מן האישה ונתקשרה דעתו לצור העולמים ולא נפתק ממנו ההוד לעולם, כי קרן עור פניו ונתקדש כמלאך (רמב"ם שם). חז"ל אמרו כל הנביאים נסתכלו באספקלריא שאינה מאירה (כתלום וחזון) ומשה רבנו נסתכל באספקלריא המאירה (יבמות מ"ט:). לחז"ל היה קשה ההנשמה פנים אל פנים, ופרשוהו בדרך אחד, וא"ר יצחק: א"ל הקב"ה למשה, משה! אני ואתה נסביר פנים בהלכה. איכא דאמרי כן אמר לו הקב"ה למשה: כשם שאני הסברתי לך פנים כך אתה הסבר פנים לישראל (ברכות ס"ג:). ולדבריהם לא ראה משה את ה', כי א"ר יוחנן אלמלא נשתייד במערה שעמד בה משה ואלוהיו כמלא נקב מחט סדקית לא היו יכולין לעמוד מפני האורה, שנאמר כי לא יראני האדם וחי (שמות ל"ג, מגילה

י"ט): משה האציל מן הרוח אשר עליו ויתן על שבעים אי"ט הזקנים ויהי כנוח עליהם הרוח ויתנבאו ולא יספו, וגם על אלדר ומירר נחה הרוח ויתנבאו במחנה (במדרב"י) ומה נבואה התנבאו? אמרו משה סת יהושע מכניס את ישראל לארץ (סנהדרין י"ז): נביאים הראשונים היו שמואל דוד ושלמה (סוטה מ"ה: ע"י סוכה נ"ב. כבר התנבא עליך דוד). ודרשו לא קם נביא עוד בישראל, חד אמר בנביאים לא קם במלכים קם והוא שלמה המלך בחכמתו וכו'. בקט קהלת לרון דינין שבלב שלא בעדים ושלא בהתראה, יצתה ב"ק ואמרה לו וכתוב ישר דברי אמת. ע"פ שנים ערים וגו' (ר"ה כ"א:). משמתו נביאים הראשונים בטלו אורים ותומים (משנה סוטה מ"ח:). משמתו נביאים האחרונים חגי זכריה ומלאכי נסתלקה רוח הקדש מישראל, ועדיין היו משתמשין בבת קול (יומא ט':). דניאל לא היה נביא ובכ"ז ראה מה שלא ראו הנביאים בימיו, ואמר וראיתי אני דניאל לכרי את המראה והאנשים אשר היו עמי לא ראו (דניאל י'). זה חגי זכריה ומלאכי. אינהו עדיפי מיניה ואיהו עדיף מיניהו, דאינהו נביאי ואיהו לאו נביא, איהו עדיף מיניהו דאיהו חזא ואינהו לא חזו (מגילה ג'). ולמאן דאמר שגם דניאל היה נביא פירש שלא נשלח לישראל בשום נבואה (רש"י). אבל כל הנביאים האלה שבאו עם הגולה כבר שרתה עליהם שכינה בא"י ולא נסתלקה מהם, ונביאים חדשים לא היו עוד. כי לא שרתה שכינה בחו"ל, כמו שאמר רב אבא בהספרו על רב הונא: ראוי היה רבנו שתשרה עליו שכינה אלא שבבל גרמה ליה. ומה דכתיב היה היה דבר ה' אל יחזקאל בן בוזי הכהן בארץ כשדים (יחזקאל א'). מה שהיה כבר (מ"ק כ"ה) שהיה כבר בא"י ששרתה עליו שם רוח"ק. אבל אם היו נולדים בבבל לא היתה רוח"ק שורה עליהם, כי לא שרתה במקדש שני, דכתיב יפת אלהים ליפת וישכן באהלי שם (יומא י'). כי בית שני נבנה ע"י הפרסים שיצאו מיפת ומקדש ראשון בנה שלמה שיצא מזרעו של שם (רש"י).

[נבואה באומות העולם] שבעה נביאים נתנבאו לאו"ה ואלו הן: בלעם, ואביו בעור, ואיוב, אליפז התימני, ובלרדד השוחי, וצופר הנעמתי, ואליהוא בן ברכאל הבחי. וי"א כי איוב ואליהוא היו מישראל אבל עיקר נביאותיהם היה לאו"ה (ב"ב מ"ז:). כתיב בן בעור וכתוב בנו בעור אר"י אביו בנו הוא לו בנביאות (סנהדרין ק"ה). ואר"י מתחלה היה בלעם נביא ואח"כ קוסם (שם ק"ו). וכמו יונה בן אמתי שכל נבואתו היתה על ננוה. ישעיה התנבא על בבל, מואב, רמשק, צור, מצרים. ירמיה היה נביא לגוים, וכן יחזקאל ורוב שאר הנביאים. ומה ראייה מוכחת כי הנביאים לא היו לאומיים רק עולמיים (Universalists). אולם נביאי או"ה היו רק בשביל האומות ולא לישראל. וגם מנביאי ישראל נבחרו רק מהמשפחות המיוחסות, ורק

נביא אחד עבדיהו היה גר. ולכן שאל ר' יצחק מפני מה זכה עבדיהו לנביאות? מפני שהחביא מאה נביאים במערה (מ"א י"ח. שם, ע"י רש"י). מה בין נביאי ישראל לנביאי אומות העולם? אין הקב"ה נגלה לנביאי או"ה אלא בחצי רבור. אבל לנביאי ישראל ברבור שלם, בלשון ברור בלשון חבה בלשון טהרה בלשון קדושה. בלשון שמלאכי השרת מקלסים אותו. א"ר יוסי אין הקב"ה נגלה לנביאי או"ה אלא בשעה שדרך בני אדם לפרוש אלו מאלו, זהו שנאמר בשעפים בחזיונות לילה בנפול תרדמה על אנשים ואלי דבר יגונב (איוב ד' י"ב) וכו' אין הקב"ה נגלה אל או"ה אלא בלילה, אבל אל נביאי ישראל ביום (ב"ר פנ"ב, ויק"ר פ"א). תחנונים ידבר רש (משלי י"ח ב"ג) אלו נביאי ישראל, ועשיר יענה עזות אלו נביאי או"ה (דברים רבה פ"ב). הקב"ה העמיד משה לישראל והעמיד בלעם לאו"ה, ראה מה בין נביאי ישראל לנביאי או"ה. נביאי ישראל מזהירים את האומה על העבירות וכן הוא אומר צופה נתתיך לבית ישראל וגו' והזהרת אותם (יחזקאל ג' י"ז). ונביא שעמד מן האומות העמיד פרצה (זנות עם בנות מואב) לאבר את הבריות מן העוה"ב. ולא עוד אלא כל הנביאים היו במדת רחמים על ישראל ועל או"ה. שכן אמר ישעיה (מ"ז י"א) על כן מעי למואב ככבוד יהמו וגו', וכן יחזקאל (כ"ז ב') אמר שא על צור קינה, זהו אכזרי עמד לעקור אומה שלמה על חנם על לא דבר (תנחומא הוצאת באבער פ' בלק).

[תכונות הנביאים] א"ר יוחנן אין הקב"ה משרה שכינתו אלא על גבור ועשיר וחכם ועניו. וכולן ממישה וכו', אר"י כל הנביאים עשירים היו וכו' (נדרים ל"ח). אין השכינה שורה אלא על חכם גבור ועשיר ובעל קומה (שבת צ"ב). הרמב"ם פ"י גבור במדותיו שיתנבר על יצרו תמיד. והוא מתקדש והולך ופורש מדרכי כלל העם ההולכים במחשכי הזמן, ותהא דעתו פונה תמיד למעלה קישורה תחת כסא הכבוד להבין באותן הצורות הקדושות ומסתכל בחכמתו של הקב"ה. מיד רוח הקדש שורה עליו, ובעת שתנוח עליו הרוח תתערב נפשו במעלת המלאכים הנקראים אישים ויהפך לאיש אחר וכו' (יסודי ו: תורה פ"ז). ויש מפרשים בדרך הפשט, שצריך הנביא להיות גבור למען יוכל להיות לעיר מבצר ולעמוד ברזל לכל המורדים בה, ולא יירא המון אדם להגיד להם פשעם וחטאתם מכלי מעצור, וגם יתאזר עז לסבול משא וטורה העם. וצריך להיות עשיר למען לא יקוה לאיש ולא ייחל לבני אדם ויהיה לאל ידו לדבר עזות עם כל עושה עול ולהוכיח מומו על פניו. וצורך החכמה והענוה להשראת השכינה מוכן לכל. וצורך בעל קומה לנביאים הוא מטעם צורך בעלי קומה בסנהדרין כדי שתהא אימתן מוטלת על הבריות (סנהדרין י"ז. רש"י). גם צריך להיות דובר צחות, כי במחק אמרו יקח נפשות השומעים ותוכחתו לא תשוב ריפס (רי"פמאן בית תלמוד ח"ד 203).

היה יודע, שנאמר וישלח ה' את ירבעל ואת בן־בדן ואת יפתח ואת שמואל (ש"א י"ב י"א), "ואותי" אינו אומר אלא ואת שמואל, שלא היה יודע מה היה מתנבא (מדרש תהלים מזמור צ' סי' ד'). גם לא היו הנביאים שווים במעלת רוחם וסגנונם אפילו בחזיון אחד, ואמר רבא כל שראה יחזקאל ראה ישעיה. למה יחזקאל דומה לכן כפר שראה את המלך, ולמה ישעיה דומה לכן כרך שראה את המלך (חגיגה י"ג). א"ר יצחק סגנון אחד עולה (על רוחם) לכמה נביאים ואין שני נביאים מתנבאין בסגנון אחד. עבריה אמר זדון לבך השיאך, ירמיה אמר (מ"ט) תפלתך השיא אותך זדון לבך וכו' (סנהדרין פ"ט). דרשו לעשות לרוח מטקל (איוב כ"ח כ"ה) א"ר אחא אפילו רוח"ק ששורה על הנביאים אינה שורה אלא במשקל. יש מתנבא ספר אחד ויש מתנבא שני ספרים ויש מתנבא שני פסוקים וכו'. כל נביא ונביא נתנת בו רוח"ק כל אחד לפי כחו (ויק"ר פט"ו). ודברתי על הנביאים ואנכי חזון הרביתי (הושע י"ב י"א). אמר הקב"ה ודאי ודברתי על הנביאים, אלא אנכי חזון הרביתי, שכלם אין נבואתו של זה דומה לזה. עמוס ראה אותי עומד, מיכה ראה אותי יושב, משה ראה אותי כנבון, הנבואה ראה אותי כזקן. לכך נאמר וביד הנביאים ארמה (ילקוט שם). א"ר יוחנן כל הנביאים כולן לא נתנבאו (הטובות והנחמות) אלא לימות המשיח אבל לעוה"ב עין לא ראתה אלהים זולתך (ברכות ל"ד). כל הנביאים (זולת משה) אין מתנבאים בכל עת שירצו אלא מכוונים דעתם ויושבים שמחים וטובי לב ומתכודדים, שאין הנבואה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות אלא מתוך שמחה, לפיכך בני הנביאים לפניהם נבל ותוף והליל וכנור והם מבקשים הנבואה. בני הנביאים הם התלמידים של הנביאים ואע"פ שמתכוונים דעתם אפשר שתשרה שכינה עליהם ואפשר שלא תשרה (רמב"ם יסודי התורה פ"ז), וכן אלישע כשרצה לנבואת אל המלך יהורם צוה לנגן לפניו בכנור והיה כמנגן המנגן ותהי עליו יד ה' (מ"ב ג' י"ד).

[מדרגות שונות] הרמב"ם חושב י"א מעלות בנבואה, במדרגות מלמטה למעלה: א) שתהיה עזר וסיוע לרבים, להציל צדיקים מיד רשעים. כמו שנאמר בדרוד ותצלח עליו רוח ה' (ש"א ט"ז י"ג), נחה עליו רוח ה' (ישעיה י"א ב') וכדומה. ב) שימצא האדם שנכנס בלבו כח אחרת מלבד כחו הטבעית ותעירוהו לדבר בחכמה בעניני אלהות או דברי תוכחה, וכך זה יהיה בהק"י והשתמשות הרגשים על מנהגם, וזה אשר נאמר בו כי הוא מדבר ברוח הירדש. בזאת הרוח חבר דוד ס' תהלים וחבר שלמה משלי וקהלת ושה"ש וישאר כתבי הקדש נכתבו ברוח"ק כזאת, וזה שאמר דוד רוח ה' דובר בי ומלתו על לשוני (ש"ב כ"ג ב'). ורוח אלהים כבשה את זכריהו בן יהוידע הכהן ויעמד מעל לעם ויאמר להם כה אמר ה' אלהים (הר"י

[מעלות בנבואה] מעלת נבואת משה רבנו אין למעלה הימנה, ובכ"ז לפעמים נעלם גם ממנו דבר ה' כמו משפט בנות צלפחד, ואר"ל כל אדם שכועס אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו, ממש דכתיב ויקצוף משה על פקודי ההיל (במדבר ל"א), וכתיב ויאמר אלעזר הכהן אל אנשי הצבא הבאים למלחמה ואת חקת התורה אשר צוה ה' את משה וגו' (שם). מכלל דמשה איעלם מיניה (פסחים ס"ו:), ומה שאמרו הנביא מניד להן לישראל מה שבתורין ומה שבסדקין (יומא ע"ה). הוא דרך גזמא, שהרי משה רבנו ניב לא היה ידע וצריך לעדות המן ואמר לבקר משפט (שם), וכן בפ"י רש"י על מ"ק (ט"ז ד"ה העיני האנשים) אי לאו דשליח דאמר ליה למשה משה לא הוה ידע, ואמרו בספרי (דברים פסיקתא י"ג) וידועים לשבטיכם, שהיו ידועים לכם, הרי שמתעטף בטליתו וכו' וישב לפניו אינו ידע מאיזה מקום הוא ומאיזה שבט הוא, וכתב הראב"ע (בראשית ל"ב ט') ד"ה והיה המתנה) כי אין הנביא יודע הנסתרות אם לא יגלה לו השם, ואלישע אמר וה' העלים ממני (מ"ב ד' כ"ו). ומצינו דוד ששאל אל נתן הנביא היש לבנות בית לה' והוא השיב כל אשר בלבבך עשה וה' עמך, ובלילה נאמר לו בנבואה שיאמר אל דוד שהוא לא יבנה הבית (ש"ב ז' רה"א י"ז). וכן בשמואל שאמר לשאול אנכי הרואה (ש"א ט'). אמר לו הקב"ה אתה רואה? חייך שאני מודיעך שאין אתה רואה, ואימתי הודיע לך? בשעה שאמר לו וכו' ויאמר אך נגד ה' משיחו (שם ט"ז) א"ל הקב"ה לא אמרת שאני הרואה? אל תביט אל מראהו! עכ"ל. והוה בעבור אשר לא כגורל השכל גורל הנבואה. כי השכל הוא ענין נתן ה' לבני האדם קנין לאחוזת עולם, והוא לו כעצמו ובשרו לשרת אותו בכל עת ובכל מקום, לא כן הנבואה, שהיא תמיד ביד ה' ולא יחוננה לאדם כ"א לדבר ובעת ובמקום אשר יחפוץ הוא (רייפכאן שם). גם היתה גורת נביא חוזרת כגון יונה בן אמתי (יומא ע"ג:). היינו חוזרת סרע לטוב אם עשו תשובה, ולכן ברח יונה מאת ה', כי חשש פן יחזיקוהו לנביא שקר, וברח לתרשיש שהיא בחו"ל כדי שלא תשרה עליו שכינה (ר' סעדיה גאון באמונות ודעות מאמר שלישי סוף פ"ה). לפעמים היו הנביאים מתנבאין ברוח ה' והם בעצמם לא ידעו מה מתנבאין, כמו שדרשו על שירת הים, תביאמו ותטעמו בהר נחלתך (שמות ט"ו) תביאנו לא נאמר אלא תביאמו מלמד שמתנבאין ואינן יודעין מה מתנבאין (ב"ב ק"ט ט:), כי משמע לאחרים ולא להם כי הם מתו במדבר. א"ר אלעזר בשם ר' יוסי ב' זמרא כל הנביאים שהיו מתנבאים לא היו יודעין מה היו מתנבאין אלא משה וישעיה. משה מה אמר יערוץ כמטר לקחי וכו'. א"ר יהושע הכהן בר נחמני אפיהו היה מתנבא והיה יודע שנאמר ודעת שפתי ברוד מלגו (איוב ל"ג ג') וכו'. שמואל דבן של נביאים [הראשונים] היה מתנבא ולא

ל'ח.). וא"ר יוחנן השכים ונפל לו פסוק לתוך פיו הרי זו נבואה קטנה (ברכות נ"ה:).

[נביא שקר] אחר שמסר משה דבנו את התורה שכתב ע"פ ה' לא היה שום נביא רשאי לחדש תוק או מצוה, ודרשו חז"ל אלה המצוות (ויקרא כ"ז) שאין נביא רשאי לחדש דבר מעתה (שבת ק"ד). גם אינו רשאי לבטל דבר מן התורה, מלבד בהוראת שעה לצורך דבר גדול כמו אליהו בהד הכרמל שהקריב עולה על הבסח חוץ לירושלם, ולא עקר המצוה לדורות. עיקר פעולתו של הנביא הוא לחזק את הדת ולהזהיר את העם לקיימ המצוות הכתובות בתורה, ולהירות הדרך הישרה בתוכחה. וע"ז אמר משה, "לא הוּכַף עליו ולא תגרעו ממנו" ואם יקים נביא או חולם חלום ואפילו נתן אות או מופת כי בא בדבר ה' לשנות איזה דבר ממצוות התורה המסורה, או אם מסית העם לעבוד אלהים אחרים, "לא תשמע אל דברי הנביא ההוא... כי מנסה ה' אלהיכם אתכם (ע"י דאות והמופת)... והנביא ההוא... יומת וגו' (דברים י"ג). נביא אקים להם מקרב אחיהם כמזך ונתתי דברי בפיו ודבר אליהם את כל אשר אצוונו. והיה האיש אשר לא ישמע אל דברי אשר ידבר בשמי אנכי אדרש מעמו (זה הכובש נבואתו). אך הנביא אשר יזיד לדבר דבר בשמי את אשר לא צויתיו לדבר ואשר ידבר בשם אלהים אחרים ומת הנביא ההוא" (שם י"ח). ולמען דעת מי הוא נביא שקר נתנה לנו התורה סימן: אשר ידבר הנביא בשם ה' ולא יהיה הרבר ולא יבא הוא הרבר אשר לא דברו ה' בזרון דברו הנביא (שם). נביא השקר המתנבא מה שלא שמעושה שלא נאמר לו מיתתו בידי אדם [בחנק], אבל הכובש את נבואתו והמוותר על דברי נביא (שמפקירם ואינו חושש למה שאמר לו הנביא), ונביא שעבר על דברי עצמו מיתתו בידי שמים, שנאמר ואנכי אדרש מעמו. המתנבא בשם ע"ז ואומר כך אמרה ע"ז אפילו כיון אל התלכה לסמא את הסמא ולטהר את הסהור הרי זה בחנק. המתנבא מה שלא שמע כגון צדקיה בן כנענה (מ"א כ"ב י"א). המוותר על דברי נביא כגון חבריה דמיכה (שם כ' ל"ה), או נביא שעבר על דברי עצמו כגון ערו הנביא (שם י"ג כ"ז). המתנבא מה שלא נאמר לו כגון חנניה בן עוזר (ירמיה כ"ח י'). שמתחלתו נביא אמת ולבסוף נביא שקר (סנהדרין פ"ט:). ירמיה אמר ע"פ תורת משה: הנביא אשר ינבא לשלום בבוא דבר הנביא יודע הנביא אשר שלחו ה' באמת (ירמיה כ"ח ט'). כי אם ינבא לרעה אפשר שיהפך ה' הרעה לטובה אם ישונו העם מדרכיהם הרעים, כמו בננוה. יחזקאל אמר: והיתה ידי אל הנביאים החוזים שוא והקוסמים כוב, בסוד עמי לא יהיו ובכתב בית ישראל לא יבואו (יחזקאל י"ג ט'). אליהו היה מהתל בנביאי הבעל ויאמר קראו בקול גדול... אולי ישן הוא ויקץ (מ"א י"ח ב"ז), וע"ז אמרו חז"ל נביא שקר המנביה קולו בתפלתו (ברכות נ"ה:).

כ"ד כ'). (נ' הנבואה הבאה בחלום בדרך משל עם פתרון. ד') שירבר איש בחלום כמו בקצת נבואת יחזקאל וידבר אלי האיש. ה') שישמע דברים בחלום של נבואה מפורשים ומבוארים ולא יראה האומר. כאשר אירע לשמואל בנבואה הראשונה. ו') שירבר מלאך בחלום. והוא ענין רוב הנביאים, כמו שנאמר ויאמר אלי מלאך האלהים בחלום (בראשית ל"א י"א). ז') שיראה בחלום כאלו הבורא ית' מדבר אתו כמאמר ישעיה ראיתי את ה' ואשמע את קול ה' אומר (ישעיה ו' א.). ח') שיבא אליו דבר ה' במראה הנבואה ויראו דמוינים כאברהם בין הבתרים (בראשית ט"ז ט'). ט') לשמוע דברים במראה כמו שנאמר לאברהם והנה דבר ה' אליו לאמר (שם ט"ז ד.). י') שיראה איש מדבר בו במראה הנבואה כאברהם באלוני מורא וכיהושע ביריחו. י"א) שיראה מלאך מדבר בו במראה כמו לאברהם בעקרה. וזאת היא בעיני הרמב"ם המעלה הגדולה מכל מעלות הנביאים (מורה נבוכים ח"ב פמ"ו). ד' יהודה הלוי קורא את ארץ ישראל ארמת הנבואה והארץ המסונלת, "כל מי שנתנבא לא נתנבא כי"א בה או בעבורה. הנה נתנבא אברהם כדי שיעבור בה, ויחזקאל והניאל מפניה וכבר היו נמצאים בבית ראשון וראו בו השיבניה אשר בהמצאה היה מניע לנבואה כל המוכן לה מהסגולה" (מ"א ס"ו י"ד). ר"ל כי יחזקאל ודניאל אע"פ שהתנבאו בכבל כבר שרה עליהם רוח"ק מכבר בא"י או מפני שהתנבאו בשביל א"י.

[אחר החרב] אמר רבי אבדימי רמן חיפא, מיום שחרב ביהמ"ק ניטלה נבואה מן הנביאים וניתנה לחכמים. אטו חכם לאו נביא הוא? הכי קאמר, אע"פ שניטלה מן הנביאים מן החכמים לא ניטלה! אמר אמימר וחכם עדיף מנביא שנאמר ונביא לכב חכמה, מי נתלה במי היו אומר קטן נתלה בגדול (ב"ב י"ב). א"ר יוחנן מיום שחרב ביהמ"ק ניטלה נבואה מן הנביאים ונתנה לשוטנים ולתינוקות, כגון ההוא שוטח במחזא שהתנבא כי ריש מתיבתא בסתא מסתא סביימי חתים וכו' (שם:). ואמרו בירושלמי (ברכות פ"א) והבייבין דברי זקנים מדברי נביאים וכו'. אבל מצינו כי החסידים הראשונים היו יודעים עתירות ובפרט ד' חנינא בן רוסא שמספרים עליו שעלה לעלייה לבקש רחמים על חולה ובידירתו א"ל לנו שחלצתו חמה, א"ל וכו' נביא אתה? א"ל לא נביא ולא בן נביא אנכי אלא כך מקובלני אם שנודה תפלתי בפי יודע אני שהוא מקובל (ברכות ל"ד:), וכן במעשה בבתו של נחוניא שנפלה בבור ובאו והודיעו לר' חנינא בן רוסא, שעה ראשונה אמר להם שלום וכו' שלישית אמר להם עלתה וכו' אמרו לו נביא אתה? א"ל לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי אלא דבר שהצדיק מתעסק בו יכשל בו זרעו?! (יבמות קכ"א:). ואחז בלשון הנביא עמוס שאמר לאמציה לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי כי בקר אנכי ובולם שקמים (עמוס ז' י"ד, ע"י נדרים

אפרסמו, שבת כ"ו). ויקח עמו את כל בלי בית ה' ואת עמודי הנחשת יבין ובעזו ואת המכונות, ויקח את שריה כהן הראש ואת צפניה כהן משנה ופקידים אחרים ויולך אותם אל מלך בבל רבלתה וימיהם שם המלך. ארבע שנים אח"כ בא נבחראדן שנית על ירושלם ויגל עוד שבע מאות ומ"ה יהודים מראשי העם (מ"ב כ"ה ח'—ב"א; ירמיה נ"ב ו"ב—ל). לדעת חז"ל נבחראדן הוא אריוך ונקרא בן מפני שהיה נוהם על הישיבה באריה (איכה רבתי פ"ה ה'). נבוכדנצר שלח את נבחראדן מפני שירא לבוא בעצמו פן יכרנו את אשר קרה לסנחריב, ונבחראדן אף כי היה בחיל סנהריב וראה את מפלתו בב"ז מלא את מצות אדוניו כי היה עבד נאמן לו והקק את דיוקנו של מלכו על מרכבתו ותמונתו היתה לנגדו תמיד ועמד לפניו באימה וביראה (סנהדרין צ"ו. שמות רבה פמ"ו ד'). נבחראדן הביא עמו לירושלם שלש מאות אתיונות טוענות פטישי ברזל השולמים בברזל, וכל הפטישים ההם התפוצצו בחפצו לשבר יער אחד משערי העיר. ויירא נבחראדן לבל יהיה סיפו כסוף סנהריב ויחפוץ לעזוב את ירושלם, אך שמע בת קול אומרת: דולג בן דולג קום וכבוש את ירושלם כי הגיע זמנה להחרב. אז לקה הפטיש האחרון הנותר וישבר בו את היער. וכשבא נבחראדן אל היכל ה' וידלק בו אש רצה ההיכל לעלות לרקיע אך מן השמים השפילהו. הצלחת נבחראדן מלא את לבו בנאוה. אך בת קול אמרה לו: אל התנאה כי הרגת עם הרג וטחנת הטיס טחונות (יעז כי כבר נגזרה הגזרה מאת ה'). כאשר הגיע נבחראדן אל המקום אשר נהרג בו זכריה בן יהוידע הכהן ראה את דמו רותח, וישאל את הכהנים מה הוא ויאמרו לו דם זבחים הוא. ויאמר להם נבחראדן הביאו לי זבחים ואראה אם אמת בפיכם, ויזבח זבחים רבים על האבן ההיא אך הדם לא חדל מרתיתחו. ויאמר נבחראדן אל הכהנים הגידו לי האמת ואם לא אסרק את בשרכם במסרקות של ברזל. ויאמרו לו הכהנים: כהן ונביא היה לנו וינבא על חרבן ירושלם ובעבור זה הרגוהו העם. ויאמר נבחראדן, אני ארצה את דמו. ויביא את הרבנים ויהרגם על האבן אך הדם לא נת, ויהרג תנוקות של בית רבן והדם עוד לא נת, ויביא את פרחי הכהונה (באיכה רבתי: שמונים אלף פרחי כהונה) ויהרגם ויבסה ברמס את דם זכריה אך הדם עורנו לא חדל מרתיתחו. עד אשר הרג תשעים וארבעה רבוא על האבן הזאת (מלבד מה שהרג בכקעה מאתים ואחת עשרה רבוא). ויגער נבחראדן ברם ויאמר: זכריה זכריה! את הטובים שבעמך הרגתי, התחפוץ בי אשמדי את כל העם בעבורך? וידם הרם. אז הרהר נבחראדן תשובה בלבו ויאמר, אם על נפש אחת כך, אני שהרגתי זה כמה אלפים מישראל על אב"כ. ויברה מפני נבוכדנצר וישלח צואה לביתו ויתגיר ונעשה גר צדק (גימין נ"ז: סנהדרין צ"ו. פתיחת איכה רבתי סי' כ"ג).

היו ב"ד הגדול שבירושלם והם הסנהדרין בודקין כל נביא לדעת אם הוא נביא אמת. וכל הנביאים היו מתנבאים רק על פי ב"ד של שבעים ואחד, ונביא שהסכימו עליו הסנהדרין היה יכול לסמוך ידו על נביא אחר ולא היה צריך עוד חקירה, כמו משה שסמך ידו על יהושע, ואליהו על אלישע, וכל ישראל היו מכירים הנביא האמת, כמו שנאמר בשמואל וידע כל ישראל מדן ועד באר שבע כי נאמן שמואל לנביא לה' (ש"א ג' כ'). עבריה לא נתנבא אלא בפני זקנים גדולים שנאמר הזון עבריה כה אמר ה' שמועה שמענו. אף ישעיה נתנבא מפי הסנהדרין שנאמר ואשמע את קול ה' אומר מי אשלה—מפי הקב"ה, ומי ילך לנו—מפי סנהדרין. לכך נתנבאו שניהם בחזון. כי „חזון“ בגימטריא שבעים ואחד (זקנים). חגי זכריה ומלאכי יישבו בלישבת הגזית ומתנבאין תמן (תרגום שני לאסתר ד' א'). ופירש"י לתענית (ס"ז א' ד"ה חד אמר הר) ולישבת הגזית שבה עמדו הנביאים המוכיחים לישראל (ע"י אגרת בראשית פ"ד). רב האי גאון כתב בתשובתו (שו"ת שערי תשובה סי' י"ד): אותות של נביאים סנהדרין בודקין אותם, ואין נביא אלא שמקובל בסנהדרין. והם היו דנין נביאי השקר (סנהדרין פ"ב א').

[הוראה אחרת למלת נבואה ונביא] לפעמים נמצא השם נבואה בהוראת רוח הקדש כמו במאמר נחמיה. ואכירה והנה לא אלהים שלחו בי הנבואה דבר עלי (נחמיה ו' י"ב). וגם ברוח רעה, כמו ותצלח עליו רוח רעה אל שאול ויתנבא בתוך הבית (ש"א י"ח י'). איש משוגע ומהנבא (ירמיה כ"ט כ"ו). חז"ל השתמשו לתאר דברים שאין להם טעם בלשון נבואה, כמו ואמרו אין אלו אלא דברי נביאות (ערוכין ס' :). חכמי המחקר כרס"ג ור"י הלוי ובני דוריהם השתמשו במלת נביאים על בעלי התלמוד שהם בעלי הקבלה והמסורה. בתוספות (גיטין פ"ח. ד"ה ודלמא, שבועות כ"ה. ד"ה רב דאמר) נזכר ר' עזריה הנביא. ור' יואל מיללער כתב בחקרמתו לס' הישובות חכמי צרפת ולותר שהוא שם משפחה. כמו השם לביא. ר"א ממיץ כנה את ר"ת בשם הנביא (תשובות ספר הישר סי' ס"ט), והוא כנוי רק דרך הפלגה, כמו שו"ת מן השמים. המשכילים הצעירים בדור האחרון יכנו את נבזריהם בשם נביאים ושיריהם בחרוזים מצלצלים בשם נבואה, ועי"ז הם מחללים השם נביא ונבואה. ע"ע בת קול; כתבי הקדש; מסית ומדיח; רוח הקדש; שכינה.

א.

נְבוֹרְאָדָן: שר צבא נבוכדנצר מלך בבל ורב מבחיו. בשנת תשע עשרה למלך נבוכדנצר בשבעה לחדש החמישי בא נבחראדן לירושלם ויחרב את העיר, ובעשרה לחדש שרף את בית ה' ואת בית המלך. ואת הומות ירושלם נתצו אנשי חילו, ויגל את העם בבלה, אך מדלת הארץ השאיר לבורמים וליוגבים (מלקטי

ביהמ"ק (אסתר רבה פ"ד), ונחשב לראש המחריבים (שם פ"א). יום שנודונו נ"נ לישראל פשט מהם שני לבושים גדולים כהונה ומלכות (שה"ש רבה פ"ה נ' ע"פ פשטתי). הבחורים שהגלה נ"נ הרשע את ישראל היו מנגים את חחמה ביפין (סנהדרין צ"ב) והיו יריהם כפותים מאחוריהם (שמי"ר פכ"ד) ואצר לישראל במדבר והרגן (ב"ר פמ"ה). לקח כסא של שלמה מצדקו והגלה אותו לכבל וישב עליו (אסתר רבה פ"א). כיון שראה עצמו בגדולה התחיל להתנאות (שמי"ר פ"ב). ד' בני אדם עשו עצמן אלהות והרעו לנפשן; פרעה חירם ונ"נ ויואש מלך יהודה. מה עשה הכב"ה הגלהו למדבר עד שהוא במלכותו והאכילו עשב ככהמה (שמות רבה פ"ח). שרכב על ארי וקשר תנין בראשו (שבת קס"ט: נ"י). ולכן אמרו חז"ל שאסור לעמוד בביתו של אותו רשע (שם). והרואה את ביתו אוטר ברוך שהחריב ביתו של נבוכדנצר (ברכות נ"ד). והם מקללים אותו ואמרו יוצק זהב רותח לתוך פיו (סנהדרין צ"ב). ומשפטו בניהנום י"ב חדש ואיכה רבתי פ"א). ודרשו מקרה אחד לצדיק ולרשע וגו' טמא זה נ"נ, טוב זה שלמה שכנה את ביהמ"ק ומלך ארבעים שנה ונ"נ החריבו ומלך ארבעים שנה (תנחומא פ' אחרי מות ס" א'). וע"ע בכל; בלשאצר.

י"שגב

נבון, משפחה: משפחה שהיו בה רבנים ומחברים, מהם חיו בירושלם ומהם בקושטא. בשנות המאות י"ד—י"ט. הראשון הנודע מהמשפחה הזאת הוא ר' חנון נבון שחי בירושלם בסוף המאה הי"ז ותחלת הי"ח וחבר ס' דרשות שראה הרב חיד"א בכ"י. בנו ר' יונה נבון נולד בירושלם בשנת 1713 ומת שם ו' שבט 1760 (ולפי דברי לונץ ירושלם ח"א 121 מת בחדש שבט תק"ב). הוא היה רבו של החיד"א, וחבר ס' "נחפה בכסף" (ח"א קושטא 1748 ח"ב ירושלם 1843); "פרי מפר" ליישב ההשנות מבעל פרי תואר ושמלה חדשה על הפרי חדש על חלק יו"ד עם הוספות מכני בניו (שם); "גט מקושר" על הל' גיטין והוא כעין פירוש על גט פשוט של ר' משה בן חביב (ליוורנו 1785). נכדו ר' יונה משה נבון היה חכם באשי. הוא נולד בסוף המאה הי"ח. וכשמת החכם באשי הר"מ סווין בשנת 1836 מינוהו לראש הרבנים תחתיו, והוא הראשון שקרא א"ע בתואר "ראשון לציון". איזה משו"ת שלו נדפסו עם ס' של זקנו נחפה בכסף ח"ב. הוא מת בשנת 1840. נכדו השני של ר' יונה נבון נקרא ר' בנימין מרדכי נבון. נולד בירושלם בראשית המאה הי"ט ומת שם ה' טבת תר"א (1851). הוא חבר ס' "פי שנים" (שאלוניקי 1806) חרושים למורים, ושו"ת "בני בנימין" שנדפס ע"י בן חורנו ותלמידו ר' יעקב שאול אלישר (ע"ע) בשם "בני בנימין וקרב איש". (ח"א ירושלם 1875 וח"ב 1886).

אך במקורים ירושלמים (תענית פ"ד ס"ט. פסיקתא דר"ב דף קכ"ז) לא זכירו מהתגירות נבוכדנצר.

מ. דן

נבוכדנצר (גם נבוכדראצר, ירמיה ל"ט א'. לפי תרגום השבעים Nabouchodonosor ולפי שטרנאב Nabodonosor. והוראת השם הוא "שר אלוה של המסך והממכר"): מלך בבל כשדאה (עזרא ה' י"ב), והוא ההריב את בית המקדש הראשון בירושלם והגלה את עם ישראל בכלה. הוא עלה על יהויקים מלך יהודה בירושלם ויכבישהו והי לו עבד שלש שנים, וכאשר מרד בו שלח נ"נ את נדודי כשדים ויתחברו עם נדודי ארם מואב ובני עמון נגד יהויקים. אחרי מותו מלך יהויכין בנו. ויבא נ"נ עם חילו ויצורו על ירושלם ויפול יהויכין ביד מלך בבל הוא ואמו וסריסיו. ויגלם נ"נ בכלה עם השרים ונבורי החיל עשרת אלפים איש (בניהם אנשי חיל שבעת אלפים). ויקח עמו אוצרות המלך ואוצרות בית ה' וכלי המקדש, והשאיר את דלת העם וימלך עליהם את צדקיהו. אח"כ מרד בו צדקיהו ויעלה נ"נ על ירושלם ויצור עליה עם כל חילו בעשרה לחדש העשירי (עשרה בטבת). בתשעה לחדש הרביעי (תמוז) גבר הרעב ותבקע העיר בי"ז בו והמלך עם בני ביתו ברהו דרך ערבות יריחו ויתפשוהו ויאסרוהו בנחשתים ויעלו אותו אל מלך בבל רכלתה ואת בני צדקיהו יחטבו לעניו. וישלח נ"נ את נבוזראדן (ע"י לעיל) והוא השלים את חרבן ירושלם (מ"ב כ"ה, ירמיה נ"ב, דהי"ב ל"ז). כאשר עלה נ"נ על ירושלם בפעם הראשונה לקח עמו מטעם ילדים אשר אין בהם מום וטובי מראה ומשכילים לעמוד בהיכל, ובניהם דניאל. הנניה מישאל ועזריה (ע"ע). וגם את מרדכי לקח עמו (אסתר ב' ו'). בשנת שתיים למלכותו חלם חלום ותתפעם רוחו ולא יכלו חכמיו לפתור אותו, רק דניאל מצא פתורו ויפקידהו לשלם בכל מדינות בבל (שם א' ו'). נ"נ צוה לעשות צלם זהב והקימו בבקעת דורא בכבל ויצו לעבדיו להשתחוות לפניו. אבל חמו"ע לא שמעו לו וישליחם באש לשרפם אבל שלשתם נצולו בדרך נס (שם נ'). נ"נ נמרד שבע שנים מכין האנשים אל החיות ויאכל כבהמות עשבים (שם ד').

[בתלמוד ומדרשים] נ"נ היה מזרעו של נמרוד

הרשע (פסחים צ"ד). אשת נ"נ שמירה שמה ורבנן אמרי ימירמית שמה (ויק"ר פ"ט). איסתנדרא דמישן חתניה דנין הוה (קדושין ע"ב:). בכל היא ענלה משולשת שהעמידה ג' מלכים נ"נ ואויל מרדך ובלשאצר (ב"ר פ' צ"ד). שלשה מלכים מלכו בכיפה אחאב ואחשורוש ונ"נ (מגילה י"א). חז"ל קוראים לנ"נ רשע בן רשע, אבל לגבי טוריינוס נבוכדנצר מלך הגנון היה וראוי לעשות נס (של חמו"ע) על ידו (תענית י"ח:). נ"נ נחשב לרשע על שהחריב את ביהמ"ק ועשה עצמו כאלוה. קומוני ואנוסטיאני נתנו לו עצה להחריב את

[משפחה נבון בקושטא] ר' אפרים בן אהרן נבון, נולד בקושטא בשנת 1677 ומת שם כ"ו ניסן תצ"ה (1735). הוא עלה עם חותנו העשיר ר' יהודה אירנאס לירושלם ולמד שם בהתבודדות עשר שנים, ואח"כ יצא לקושטא בתור שד"ר בעד בני ירושלם, ומהר"י רוזאנים (בעל פרשת דרכים) מינהו שם לדיין ואחר מותו מילא מקומו בתור דב. הוא חבר ס' "מנחת אפרים" שו"ת וחרושי דינים ע"ד הרמב"ם ביד החזקה וחרושים על טור י"ד ואה"ע (קושטא 1738). בנו ר' יהודה נבון נולד בקושטא ומילא מקום אביו בדבנות ומת שם בשנת 1762. הוא חבר ס' "קרית מלך דב" ח"א על קצת הלכות הרמב"ם ולשינוט הטור (קושטא 1751) ח"ב וקונטרס בית מושב הלכות דינים מבנו ר' אפרים (שם 1765). בנו ר' יצחק נבון נולד בקושטא בשנת 1733 ומת בירושלם בשנת 1787. חבר ס' "דין אמת" על הטורים וב"י ונדפס אחר מותו (שאלוניקי 1803). מצאצאי המשפחה הזאת הוא ר' יהודה נבון שנתמנה לחכם באשי בירושלם בשנת 1840, ומסיבת מחלוקת גדולה פטרוהו בשנה שלאחריה ומינו במקומו את דבן של החסידים ר' אברהם חיים גאגין (ע"ע). מהמשפחה הזאת היו איזה פקידים במלכות תורקיא. יוסף נבון היה ממלא מקום קונזול פורטינאל והשיג הרשיון לבנות מסילת הברזל בין יפו לירושלם (1890) אך מסיבות פוליטיקיות זכתה אגודה צרפתית-קתוליקית ברשיון הזה (1892). משה נבון היה חבר בבית המשפט לדיני קנסות ועונשין (גינאיה) בירושלם (1911).

ביבליוגרפיא: שם הגדולים בערכם; מובל, אור החיים ס"ו 518, 1026; גירונדו—גיפ, תולדות גדולי ישראל ס"ו כ"ה; סין, כנסת ישראל בערכם; לונק, לוח א"י תרס"א בתולדות אלישר 39—58; הזן, המעלות לשלמה 41; העתון העולם שנה א' 386 הערה 3.

ש. מ. נ.

נבות הזרעאלי: בן זורו של אחאב מלך ישראל ומכונה ע"ש מקומו זרעאל. לנבות היה כרם אצל היכל אחאב מלך ישראל אשר בירת מלכותו היתה יטרון. ויהפוך המלך לקנות הכרם מנבות אך הוא לא אבה למוכרו כי היה נחלת אבותיו. ויתעצב אחאב על לבו על אשר מנע נבות למכור לו הכרם, וכנראה לא חפץ אחאב להכריחו למסור לו הכרם בחליפין או במחיר, אך איזבל אשת אחאב הוכיחה אותו על כך לבו ותערם להשיג את הכרם ע"י עלילה ורציחה כי כתבה ספרים אל הזקנים ושרי המלוכה אשר בעירו שהיו בכריתה לקרוא צום על אשר קלל נבות אלהים ומלך ולשפוט אותו ע"פ ערות שקר של שני בני בליעל ויסקלוהו באבנים וימת. ואחרי מותו בא אחאב לרשת את הכרם כמשפט למורד במלכות (מ"א כ"א, מ"ב ט' כ"ו ומשם נראה כי גם בני נבות הומתו). ע"ע אהאב. נבות היה בן אחי אבי אחאב ולכן ירד

ליורשו כי את בני נבות הרגו נ"כ, או הטעם מפני שהרגו מלכות נבסיהן למלך (סנהדרין מ"ח:). רוח נבות הטעתו לעדקיה בן כנענה. יהתנבא שקר לאחאב (שם פ"ט.). והוא פיתה את אחאב ללכת על רמת גלעד למלחמה וימת שם (מ"א כ"ב כ"ג). יש עושר שמור לבעליו לדעתו זה נבות (ב"ר פ"ג). נבות היה קילונאה (בעל קול נעים) והיה עולה לירושלם וכל ישראל נקהלו לשמוע את קולו. פעם אחת לא עלה וזה גרם לו שהעירו עליו בני בליעל לאברו מן העולם (ילקוט ח"ב דמו רכ"א בשם הפסיקתא רבתי).

מ. דן

נבטאים (Nabataeans), **כת:** שבט מבני שם אשר לפי עדות דיוודרוס מסיקוליא ידו ממלכה גדולה בארץ אדום ערך 312 קודם מה"ג ועיר סלע היתה בירת המלוכה. בימי מלחמת המכבים התהלכו יהודה ויונתן אחיו עם הנבטים באהבה וידידות (חשמונאים ח"א פ"ה כ"ה), ואח"כ בהלחם יונתן עם בכהידים שלח את הנשים ואת הילדים להנבטים אוהביו בעבר הירדן למען ישבו בטח מאויביהם (שם ט' ל"ה—ל"ו). הנבטים בלכדם את אדום נרשו את האדומים לארץ יהודה הרדומית עד אשר היתה העיר חברון בימי החשמונאים תחת ממשלת אדום (שם פ"ד ס"א, פ"ה ג' ס"ה). המבקרים חשבו בתחלה כי הנבטים הם בני נביות מבני ישראל אך טעות היא, כי תמיד נכתב השם נבטים בט' ולא נבטים בת' (גלאזער, "סקיצע דער געשיכטע אונד נעאנראפיע אראביענס" ח"ב 418). אך ההוכחה הזאת אינה מוחלטת כי במבטא הנבטים כמו במבטא הארמים אחרים אין הברל בין הט' והת'. גם בתלמוד נקרא השבט הזה נבטי, נוטי, נותי, נוותאה, נפתאי. לדעת חז"ל אחד משלשת המלאכים אשר באו לאברהם נרמה לו ברמות נוטי (ב"ר פי"ח ב'). ומצינו אבימי נוותאה (ע"ז ל"ו). פעם אחת נפל נחש בבית המדרש ועמד נוותי אחר והרגו (שם). גם הראו חז"ל את המבטא המישחת של הנבטים: כגון אילין ניוותאי דינון קריין לחספא כספא (ירוש' ניד פ"א דף נ"א), כגון אילין נפתאי דמקללין לקנניך קוינך קנווך (שם סנהדרין סוף פ"ט). לשון נוותי הוא עד לפני פסחא (שם נדרים פ"ח דף מ"א). אמורא אחר יבאר את הקרמוני (בראשית ט"ו י"ט), "נבטייה" (ירוש' ישיבועית פ"ו דף ל"ו). וועסעלינג בסמכו על מאמר אחר מהסופר דיוודרוס מסיקוליא כי הנבטים נהגו לבלי זרע שדות ולא לבנות בתים, מוצא איזה שיכות בין הנבטים ובני הרכבים, אך בלי תפונה לא הבין וועסעלינג היטב את כונת דיוודרוס.

[מלוכת הנבטים ומעשיהם] הנבטים עשו מסחר גדול עם הארצות אשר סביבותיהם, ושיירות סוחרים עם נמליהם עברו דרך סלע (Petra) סמצרים ומעזה לארץ ערב התיכונית וגם לבבל. שיירה גדולה של סוחרים נבטיים באו לעיר החוף לפיטאלי באיטליא

אשר להנבטים. המקרא נבנה בשנת 37 קמה"נ וכל הבנין היה מכוסה בחרשת צירים מעשה ידי אמן.

ביבליוגרפיא: גרעץ געשיכטע ח"ג Z. D. M. G. xv 413; Journal Asiatique 2. xv. 5-55; Revue Biblique 1898 p. 567; J. E. ix. 139

מ. ז-ן

נביא: ע' נבואה

נָבֵל: בעל אביגיל. איש כלבי. בהעתקת השבטים נקרא ברמלי תחת כלבי ויוסיפוס (קרמוניות ח"ו פ"ג נ"ו) יאמר כי נבל היה זיפי. נבל היה איש עשיר בצאן ועזים בעיר מעון ויהי בלי ורע מעללים. ויהי כאשר בא נבל כרמלה לנז את צאנו ודוד היה אז נרדף מפני שאול וישלח דוד עשרה נערים לברך את נבל ולבקש ממנו סתנה על אשר הנינו בערו כל ימי היותו בכרמל, וישמרו מקחת מירי רועי עדריו מאומה. אולם נבל בהיותו צר עין שלחם ריקם ויחרף באזניהם את דוד בשם עבר מתפרץ מפני אדוניו. אז חדה אף דוד בנבל ויאמר להנקם בו בתוכחות חמה, לולא מהרה אביגיל אשת נבל לכפר פניו במנחה ובתחנונים, באמרה על אישה כי נבל שמו ונבלה עמו. בלילה ההוא עשה נבל משתה וישת שכור ובבקר בהקיצו מיינו ספרה לו אביגיל את הסכנה אשר רחפה עליו ואת המתנה אשר נתנה לדוד כדי לכפר פניו. לב נבל נתאבן מהדברים האלה ויחלה ומקץ עשרה ימים מת (ש"א כ"ה). הרשעים קודמים לשמם, נבל שמו (במדרב רכה פ"י), לדעת חז"ל נענש נבל יען כי לא ספר לשמואל, אמר הקב"ה הכל צוחין וטופחים על מיחתו של אותו צדיק (ע"י ש"א כ"ה א') והרשע הזה יושב ועושה כרזיחין (קהלת רבה פ"ז א'). נבל מורד במלכות היה (תוס' מגילה י"ד:). נבל מת אך בסוף עשרה ימים כנגד עשר לגימות שנתן לעברי דוד (ר"ה י"ח). ע"ע אביגיל.

מ. דן

נבל: נאד גם כלי שיר.

השם נבל מורה בראשיתו כד של חמר או עפר העשוי בעין בקבוק עם בטן נפוח. גם מורה על חמת מלא יין (ש"א י' ירמיה י"ג) בצורה זאת. ועל שם זה נקראת גיית המת עם בטן נפוח נבלה במשקל נקבה (כשם גייה מן נו בל"ג) ברמז שחשש כמו נקבה, ובתלמוד מכוונה נוף האשה מש"ז "חמת", כי הגוף הוא תיק הנשמה כמו נבל המלא יין, וחמת מלאה מים. גם העב בצורתו הנפוחה מכוונה נבל או נבלי שמים (איוב ל"ח). וכן כלי זמר ידוע בעבור דמות צורתו החיצונה נקרא נבל והשם העברי הזה נשתבש בפי היונים לשם Naba ובפי הרומיים בשם Nabium. לפי מסורת היונים היו הצדוקים ממציאים כלי הזמר הזה, שהיו ספורסמים ליודעי נגן. על הנבל הזה היו עשרה נימין או מיתרים מתוחים עליו ונקרא עש"ז "נבל עשור" או שנים עשר נימין לדעת יוסיפוס. המזמרים על הנבל נקראים "פורטים על פי נבל" (עמוס

ועשו שם משבנם, ובמשך חמשים שנה בנו להם מקרא לאלילים "דרשורא". הנבטים טבעו מטבעות בערך מאתיים שנה קודם מה"נ, ועל המטבעות היו חרותים שמות מלכיהם חרתת (Aretas), מליכו (Malicus), עבורת (Obodas). המלך היותר קדום הוא מליכו הראשון (145 קמה"נ), אך היותר ידוע הוא חרתת אשר במטבעותיו נקרא "חרתת מלך נבטו אוהב היונים". הוא נלחם עם אלכסנדר ינאי וינצחתי (יוסיפוס קרמוניות ח"ג פט"ו ב'). גם עזר להורקנוס נגד אריסטובולוס אחיו, וכאשר ברח אריסטובולוס לירושלם שם חרתת מצור על העיר, אך אריסטובולוס הכריחו להלחם בשדה קרב וינצחתי (שם ח"ד פ"ב א'—ב'). חרתת הרביעי היה חותן הורדוס אנטיפס (הורדוס השני). אח"כ גרש הורדוס את אשתו בת חרתת ויקח את הורודיאס לו לאישה (שם ח"ח פ"ה א' מתי י"ד ג' וכו'). הנבטים תחת ממשלת מליכו השני הכו ע"י הורדוס הגדול שיקח מהם את חורן ואת פיריא. אמנם כי קליאופטרי מלכת מצרים שלחה לעזרת מליכו את אחינן שר צבאה וינצחו את הורדוס, אך גבורת מלך היהודים עמדה לוויך את מליכו בפעם השנית ויכניעתי. אח"כ היו הנבטים כמו היהודים תחת ממשלת הרומיים. ורבים מהנבטים היו בחיל טיטוס במלחמתו עם היהודים (קרמוניות ח"ז פ"י ט').

[כתובות נבטיות] במאה ה"ט נמצאו הרבה כתובות מן הנבטים וביחוד מן נבטי איטליא. השפה היא שפת ארמית העתיקה והכתב רומה מעט לכתב הצורים. רוב הכתובות נמצאו במצבות ונוכרים בה שמות המלכים ושנות מלכותם. לזוגמא כתובת אחת בתשע שורות: א') דנא כפרא די עבר שלי בר רצוא, ב') לנפשה וילדה ואחרה אצק באצדק. ג') ודי לא יחקבר בכפרא דנה להן אצדק, ד') באצדק ודי לא יתובן ולא יתרהן כפרא, ה') דנה, ומן די יעבר בעיר די עלא פאיתי, ו') עמה לרושרא אלה מראנא [כסף סלעין] אלף, ז') חרתי בירח ניסן שנת... ח') לחרתת מלך נבטו רחם עמה אפתח, ט') פסלא עבר, חו העתקתה: א') זה הקבר אשר עשה שלי בן רצוא, ב') לנפשו ולבניו ולדרות אחריו בוכות ירושה, ג') בל יקבר בזה הקבר בלתי אשר לו זכות, ד') הירושה, ובל ימכר ולא יתמשכן קבר, ה') זה. ומי אשר יעשה הפך מאשר [כתוב] למעלה, ו') יתן לרושרא אלוה אדוננו אלף סלעים, ז') בכסף חרתת. בירח ניסן שנת... ח') לחרתת מלך הנבטים האוהב את עמו. אפתח, ט') היוצר פסל עשה—שמות האנשים בכל הכתובות הם שמות ערביים ובהן גם מלים אחרות משפת ערבית אשר נתערבו בשפתם בהיותם שבט ערבי אף כי לא שכחו את לשונם מימים הקרמונים בעת שהיו תחת השפעת הארמים. החוקרים בקרמוניות מפרניסטון (גודרזוי מארצות הברית) אשר שלחו לסוריא בשנת 1904 לחקור שם אדות דברים עתיקים הביאו את ראש הפתחים מהיכל בעל שמן בעיר סיאיה

ו' ה'), והוא חרוץ שתחת המיתרים. אומרים כי הכלי זמר הזה הוא Harfe בנרמנית או harp באנגלית. ע"ע שיר.

ש. ר-ן

נבלה: פנר כל בעלי החיים שמתו, ונכללה מן המרפה שהיא דרוסה ע"י תיה או ע"י שחיטה פסולה. נבלה אסורה באכילה שנאמר לא תאכלו כל נבלה לנר אשר בשערך תתנה ואכלה או מכור לנכרי (דברים ט"ז כ"א) והוא נר תושב שקבל עליו שלא לעבוד ע"ז ואוכל נבלות. ונבלה זו שלא נתקלקל מעמה ולא נפגמה וראויה לנר. אבל אם אינה ראויה לנר או לנכרי כגון שהתחילה להמק ולהתפרר אינה אסורה משום נבלה (ע"ז ט"ז): אבל אסורה משום סכנה, מפני שהיא מזקת לאוכלה. נבלה אסורה גם במגע ובמישא. או נפש אשר תגע בכל דבר טמא או בנבלת חיה טמאה או בנבלת בהמה טמאה או בנבלת שרץ טמא ונו' ואשם (ויקרא ה' ב'). ונקראת "טמאה" ע"ש סופה שנטמאה מחמת נבלה אע"פ שהיתה טהורה בחייה. כי אין נפקא מינה בנבלה בין טמאה בין טהורה. ואמרו אין לי אלא טמאה טהורה מנין? שנאמר ג"כ בנבלת שרץ טמא ואין בשרץ טהור, וכשם שלא חלקת בשרץ בין טמא וטהור כך בהמה וחיה לא תחלוק בין טמאה וטהורה (תוספתא שביעית פ"א). ומה ת"ל טמאה? לרבות אפילו נגע בכזית ממנה, ולרבות קרנה ושערה המחוברים לבישר ולרבות דמו צירופו ועירובו (תוי"ב). הנאה בנבלה מותרת, לדברי ר"ם בין לנר בין לנכרי מותר בנתינה או במכירה, ור' יהודה אמר דברים ככתבן לנר בנתינה ולנכרי במכירה (פסחים כ"א:). אבר מן החי הוא נבלה מחיים ואסורה. לדברי ר' יוחנן האוכל אבר מן החי מטרפה חייב שתיים, משום לא תאכלו כל נבלה ומשום לא תאכל הנפש עם הבשר (ירושלמי נזיר פ"ו א') ע"ע אבר מן החי; טומאה וטהרה.

ביבליוגרפיה: רמב"ם שחיטה מ"ג, שאר אבות הטומאה ע"ב; ש"ע יו"ד סי' כ"ז.

א.

נגארה: ע נאנארה

נגב: ע דרום

נגון, נגינה: נגון הוא שם כולל קול זמר ערב ונעם לאזני השומעים יוצא מפי אדם או מפי צפור, או קול יוצא מכלי שיר שונים באמצעות הפה או תנועת ידי מנגנים. והנה משנות המאה העשירית עד שנות המאה הט"ו המציאו חכמי המוסיקא תורמורה ונגינה להיות לעין המשורר הזמר בפה או בכלי שיר, ציונים כאלה לקריאה בנגון היו ידועים לסופרי ישראל בשם מעטים (ע"ע) עוד קודם מה"נ. ואין צריך לומר כי קדמו בזמן ארוך מאד לתו הומרה של חכמי המוסיקא. ומורים חכמי העמים כי תו הומרה נבנו על יסודות

ואדני ציוני מטמי הנגינות שלנו (כראסחויז'ס קאנווער ואציאנס לעקסיקאן, ע' נאמען ב').

[נגונים מסיני] יש נגונים עתיקים בתפלות הנקראים, "סקארבאווע נגונים" והוא שבוש מלשון Sacra (קורש) כלומר נגונים קדושים. ונקראים ג"כ "נגונים מסיני" בפי החזנים, והם: ברכות אבות, קריש, כל נדרי, ויתר הפיוטים שמזמרים במעדים ובפרט בימים הנוראים, מפני שכבר נתקדשו הנגונים האלה מדור דור. יש אומרים כי רוב הנגונים האלה מסורים לנו מן "מהר"ל מפראג" שהיה חזן נפלא. ע"ע מעטים; שיר.

צ. ה. ג.

נגיד: שם תואר לפרנסים במצרים כמו ריש גלותא (ע"ע) בבבל. עיקר השם מורה על קצין עם, מוצא ומנהל עניני הקהל, כמו נגיד על עם ה' (ש"ב ו' כ"א). נגיד ומציה לאומים (ישעיה נ"ה ד'). בתלמוד גם על התיש ההולך לפני הצאן כמנהל העדר, ומשל הוא כד רגז רעיא על ענא אביד לנגרא סמותא (ב"ק נ"ב). שם התואר נגיד נמצא לראשונה במדרש אגרת בראשית (דף ק"י רפוס וואראש 1876), ומגנו נקרא וויצי (vice) נגיד, והיה בכח הנגיד לעניש חומאים בקנס ותפיסה (שו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תרכ"ב) ולמנות רבנים, ולעשות תקונים בעניני הצבור, וגם לנכות מסים וארנוניות בעד הממשלה. והיו נוהגין בו כבוד גדול בעת חנוכו ובכואו לבית הכנסת וכצאתו והיה חתן תורה בשמחת תורה, ותרנם הפרשה ללשון ערבית לפני העם. בזכרונות אחימעץ מכונה ר' פליטאל בשם נגיד, והוא בא למצרים בשנת 952 (ישם צד 125, 129). התואר ירש בנו ר' שמואל (ישם 130), הפעם השנית שזוכר שם נגיד הוא לתואר הרופא יהודה בן ישעיה מדמשק במאה ה"א והתיחס לבית דוד המלך, וכאשר חנכו אותו במשרה הזאת שרו לכבודו שיר תהלה (היטור נעתק בהמאסף J. Q. R. viii. 566, ix. 360). במאה ה"א חי נגיד אחר בשם מבוך בן סעדיא שהיה ג"כ רופא. ר' מרדכי בן אליחריביה המכונה "מרדכי הזמן" מתואר בשם "נגיד עם אל" (ע"י החלוץ ח"ג 153).

אחריו היה אבנו מנצור שמואל הנגיד, שהיה נגיד בימי ר' יהודה הלוי (1141), ואיננו ר' שמואל הנגיד (ע"ע) מספרד. בעת שהיה ר' בנימין מטודילא באלכסנדריא היה שם הנגיד ר' נתנאל והיבת אללה ן יאמי, רופא מפורסם), זוטא שהיה לפני הרמב"ם והיה מוכסן נשא ג"כ התואר "נגיד". הרמב"ם לא היה מתואר בו אך בנו ר' אברהם ונכדו יהושע נשאו עליהם שם נגיד. במאה הט"ו היו הנגידים ר' עמרם ר' שלמה בן יוסף (1481), ר' נתן הכהן שולאל, ור' יצחק הכהן שולאל. במאה הט"ז היה נגיד אברהם די קאסטרו (1524), ור' תאניר. במות האחרון שלחה עדת קושטא את ר' יעקב בן חיים ממשפחת תלמיד לנגיד על מצרים (1556). בעת ההיא עמד ר' בצלאל

אִשְׁכְּנֹזִי (ע"ע) בראש כל רבני מצרים אך הנגיד ר' יעקב לא הכירוהו ולא התנהג עמו בכבוד. ופרצה מחלוקת ביניהם. הנגיד חרפוהו והרב נדהו. הנגיד קבל לפני השך מחמד פחה. והרב הצטרק כי השם נגעים לא יאה לפרנס ישראל שהוא שם משותף לתואר מלך. כאשר בן כתוב ביטאול לנגיד על עמו ומתרגמים "למלכא על עמא". ומאז בסל המושל את התואר נגיד. וירשה לכנות הפרנס בשם תואר נגיד (ע"ע). ע"ע תוארי כבוד.

ב. מ.

נגיד: ע' שמואל הנגיד

נגעים: נגע הוא שם הסוג למחלות העור ונראה כמו כתם או קליפה על הגוף. ויש גם נגעי כנדים ונגעי בתים שנראים ככתמים או קליפות על הבגד או קירות הבית. כההלת החולי נקרא הסוג נגע. וכהתמדת הנגע ותוספתו נקרא "צרעת". וביחוד נקראת המחלה lepra צרעת. מפני שהיא מחלה מתהלכת וכוללת. שאת ספחת ובהרת הם סימנים (symptoms) כוללים לנגעים שונים. עד שאין נגע יטל יהיו בו אחד משלשת הסימנים האלה. שאת הוא חסרון. כמוצלקת (תרגום שאת בשרה עמקא). ספחת הוא עודף כמו קליפה של קשקשים. בהרת הוא שינוי בצבע. התגלות הנגע מתוארת בלשון פריחה. אם פרוח תפרח הצרעת. בשחין פרח (ויקרא י"ג). גם היונים והרומיים קראו זאת בשם פריחה exanthesis או efloratio.

[מיני נגעים] שלשה מינים יש בנגעים הכתובים בתורה: א' נגע בעור הבשר. ב' שחין ומכה. ג' נתק. והאיש הרואה אחד מסימני הנגעים דהיינו שאת ספחת או בהרת מחויב לבוא אל הכהן והוא יחרץ משפטו על הנגע. ונאמר אדם כי יהיה בעור בשרו שאת או ספחת או בהרת... והובא אל אהרן הכהן או אל אחד מבניו הכהנים (ויקרא י"ג ב') כי גורת הכתוב הוא שאין טומאת נגעים וטהרתן אלא ע"פ כהן (ת"כ). ואפילו כהן אחד רואה את הנגעים (סנהדרין ל"ד:). וכל כהן שאינו בקי בהן ובשמותיהן אינו רואה את הנגעים (ערכין ג'). וצריך חכם להורותו. חז"ל הלכו את הסימנים שקראו מראות נגעים לארבעה: א' לובן עז ביותר כמו שלג והוא הנקרא בהרת. ב' לובן פחות מזה הוא לובן כעמר נקי של כבש בן יומו. והוא הנקרא שאת. ג' פחות מזה הוא לובן כסיד ההיכל והוא תולדת הבהרת ונקראת ספחת. ד' פחות מזה הוא כקרום ביצה והוא תולדת השאת. וגם זו נקראת ספחת. מכאן אמרו מראות נגעים שנים שהן ארבעה: בהרת וספחותה שאת וספחותה (שבועות ה':). ת"ר בהרת עמוקה וכו' אין שאת אלא נכוח וכו' אין ספחת אלא מפלה. הטיל הכתוב לספחת בין שאת לבהרת לומר לך כשם שטפלה לשאת כך טפלה לבהרת (שם ו:). ולפ"ז הם שנים שהם ארבעה. שחין

ומכה הם נגעים בעור הבשר ע"י הכאה. השחין בא ע"י הכאה בעץ ובאבן וכדומה (הוראת שחין מלשון חמימות במשנה. אם גשומה או שחונה. שע"י הכאה מתחמם הבשר). ומכה היא מכה הכאה ע"י כויה באש של נחלת או ברמץ או בכחול מלובן, או אבן שלכנו באש. והרכבים פירש שחין שבא מחמת חולי הגוף משחפת או קדחת שהשחיתו העור. נתק הוא נגע של קדחת או נבחת. מי שנשרו כל שערות ראשו ע"י חולי או מכה או ע"י סיכה בסמים חריפים. אם נשרו שעריו מן הקרקד ולמטה לאחור עד פיקה של הצואר נקרא "קרח" ואם נשרו מן הקרקד ולמטה לפניו עד כנגד פדחתו נקרא "גבח". כל אדם מישראל אפילו קטן בן יומו מטמא בנגעים. דכתיב אדם כי יהיה בעור בשרו. אדם כל שהוא (ערכין ג'). ואפילו עכר. אבל גוי וגר תיטב אינם מטמאין בנגעים (שם, נדה מ"ג:). ונתק לא ישיך באשה וסרים שאין להם זמן. ובשר לחיים נחשב בעור הבשר. אבל אם העלו שער דינם כאיש. אין דיני נגעים נוהג בראשי אברים ובית הסתרים. אין הכהן רואה את הנגע בלילה רק ביום. ולא ביום המעונן. ולא בשעת הצהרים ולא בבקר השכם או קרוב ללילה. רק בין השעות האמצעיות. ואין רואין נגעים בשבת ויו"ט. ובבית אופל אין פותחין חלונות לראות הנגע. חתן שנראה בו נגע נותנין לו כל שבעת ימי המשתה וכן אם נראה נגע בבגדו או בביתו ממתנין עד אחר ימי המשתה. וברגל נותנין לו כל ימות הרגל (נגעים פ"ג ב').

[סימני טומאה וטהרה] שלשה סימני טומאה הם בעור הבשר: א' שער לבן. ב' מחית בשר חי. ג' פשיון. אם נולד בנגע אחד משלשת הסימנים האלה מטמא הכהן אותו בהחלט. ואם אין בו אחד מהסימנים הרי הוא טהור. שער לבן אינו טמא אלא אם היו מתחלה שחור ונהפכו ללבן ומעוט שער שנים. וככלל אינו קרוי נגע לטמא עד שיהיה מראה הנגע עמוק מעור הבשר. לא עמוק במשישיתו אלא במראת העין כמראה החמה הנראית לעין עמוק מן הצל. אמנם אם מצא הכהן בהרת לבנה בעור ואין בו שער לבן, או אפילו יש בה שער לבן ואין מראה עמוק מן העור, והסגיר הכהן את הנגע שבעת ימים, ואח"כ יבחין הנגע עוד הפעם ואם לא נשתנה הנגע בתכונתו מהשיעור הראשון רק עומד על מצבו, והסגירו הכהן שבעת ימים שנית, ויום השביעי עולה לו מן המנין מלפניו ומלאחריו (תו"כ). ואם פשה בשבוע הראשון הרי הוא טמא מוחלט. ואם עומד הוא על מצבו במראה ובשיעור גם בשבוע הישני הוא טמא. אבל אם הוכחה הנגע ממראהו אף כי לא נשתנה בהקיפה ולא פשה הנגע הוא טהור. ובמצב הזה נקרא הנגע "מספחת" שהוא נגע טהור. אבל אם פשתה המספחת צריך להראותה שנית אל הכהן והוא יטמאו כי הפשיון הוא סימן טומאה. הסימן השני לטומאה מוחלטת היא מחית בשר בשאת לבנה

ואם פִּיֶּה הַנֶּנֶע בְּיוֹם הַשְּׁבִיעִי הוּא צִרְעַת מִמֵּאֵרֶת וּמִטֵּמָא, וְיִטְרַף אֶת הַבְּגָד אוֹ הָעוֹר. וְאִם לֹא פִּיֶּה הַנֶּנֶע וּכְבַסּוּ אֶת הַבְּגָד אוֹ הָעוֹר וְהִסְנִירוּ שִׁבְעָה יָמִים שְׁנִית, וְאִם לֹא נִשְׁתַּנָּה אַחֲרָי יִשְׁנֵי שְׁבֻעוֹת וְלֹא הִפְךָ הַנֶּנֶע אֶת לִבּוֹ (מֵרֵאָהוּ). אוֹ אִפִּילוֹ הִיכְחָה הַמֵּרְאָה אֲךָ פִּיֶּה הַנֶּנֶע בְּשִׁיעוֹר הוּא טֵמָא בְּהַחֲלָמָה, וְאִין צִלֵּא אִם עִמְדָה בְּמֵרְאָה וּפִיֶּה בְּשִׁיעוֹר שֶׁהוּא טֵמָא, וְהַנֶּנֶע הוּא נִקְרָא „פִּתְחַת” בְּקִרְחָתוֹ אוֹ בְּנִבְחָתוֹ (כְּמוֹ בִשְׁתֵּי אוֹ בְּעֵרֵב), וְדִינוֹ בְּשִׁרְפָה. אֲבָל אִם כֹּהָ מֵרְאָה הַנֶּנֶע וְלֹא פִּיֶּה אַחֲרָי הַכֶּבֶס וְהַסְנֵר שְׁנֵי שְׁבֻעוֹת, וְקִרַע אֶת מְקוֹם הַנֶּנֶע מִן הַבְּגָד אוֹ הָעוֹר וְהוּא טְהוֹר, וְאִם תֵּרְאָה עוֹד בְּבִגְד אוֹ בְּעוֹר אַחֲרָי „פִּתְחַת” הַיָּא וְיִשְׁרֹף כָּל הַבְּגָד אוֹ הָעוֹר. וּבְכָל אֹפֶן שֶׁנֶּנֶע הַבְּגָד אוֹ הָעוֹר הוּא טְהוֹר צִרְךָ כְּבוֹס יִשְׁנִית (וְיִקְרָא יִג). נֶנְעֵי בְּתִים נוֹהֵג רַק בְּאִי אַחֲרָי שֶׁכִּבְשׁוּ אוֹתָהּ לְאַחֲזָהָה. הַרְוָאָה נֶנֶע בְּבֵית צִרְךָ לְהוֹדִיעַ לַהֲכֵהָ, וְהַכֵּהָ יִצוּהָ לִפְנֵי כָּל כְּלֵי הַבֵּית בְּטֵרֶם בּוֹאוֹ. סִימְנֵי מִטְמָאָה הֵם: כְּתִמִּים בְּקִירוֹת הַבֵּית שֶׁקִּעְרוּרוֹת (שְׁסוּעוֹת) יִרְקָקוֹת אוֹ אֲרֻמְדוֹת וּמֵרֵאָהוּן שֶׁפָּל מִן הַקִּיר (לְמֵרֵאִית עֵין), וְהַסְנֵר הַכֵּהָ אֶת הַבֵּית שִׁבְעָה יָמִים, וְאִם פִּיֶּה הַנֶּנֶע אַחֲרָי צִרְעַת מִמֵּאֵרֶת הַיָּא וּמִטְמָא הַבֵּית, וְהוּא הָרִין אִם לֹא פִּיֶּה רַק עִמְדָה מֵרֵאָהוּ עַל מִצְבוֹ וְהוּא שֶׁפָּל מִן הַקִּיר הוּא טֵמָא כְּמוֹ בְּבִגְד. אֲלֵא יֵאִינּוּ צִרְךָ הַסְנֵר שְׁבֻעָה שְׁנֵי, וְנִתְּן אֶת הַבֵּית אֶת אֲבָנָיו וְעִצָּיו וְעִפְרוֹ וְהוֹצִיאֵם מִחוּץ לְעִיר לְמְקוֹם טֵמָא. וְאִם כֹּהָ הַמֵּרְאָה וְלֹא פִּיֶּה הַנֶּנֶע יִתּוֹן אֶת מְקוֹם הַנֶּנֶע וְיִטוּחַ מְקוֹמוֹ וְטִהַר הַכֵּהָ אֶת הַבֵּית (יֵם יִד לִד—מ”ח).

[שִׁיעוֹר הַנֶּנְעִים וְאִסוּר הַשְּׁחַתְתָּם] שִׁיעוֹר הַמַּחִיָּה בְּבִהְרַת שְׁתֵּי שְׁעֵרוֹת בְּאוֹרֶךְ וּבְהִבְחָרַת הַיָּא ב’ שְׁעֵרוֹת מִסְבִּיב אוֹ שֵׁשׁ שְׁעֵרוֹת מִכָּל צֶדֶד שֶׁהוּא שִׁיעוֹר גְּרִים. שִׁיעוֹר בִּשְׂר הַיָּ כְּעֵדֶשָׁה יֵהִיָּא שִׁיעוֹר שְׁתֵּי שְׁעֵרוֹת, שִׁיעוֹר נֶנֶע הַנֶּתֶק כְּגִרִים, וְשִׁיעוֹר שְׁחוֹר הַמְצִיל בְּנֶתֶק שִׁיעוֹר כְּדִי לְכוּף רֵאשֵׁן לְעִיקָרָהּ. שִׁיעוֹר נֶנֶע הַבְּגָד כְּגִרִים וְהַבְּגָד עִצְמוֹ שִׁיעוֹרוֹ שְׁלֹשׁ אֲצִמְעוֹת מְרוּבְעוֹת (שְׁבַת כִּיז). שִׁיעוֹר נֶנֶע בְּתִים כִּיִּטְנֵי גְרִיסִין וְהַבֵּית עִצְמוֹ אַרְבַּע אֲמוֹת מְרוּבְעוֹת (תו”כ), וְלֹא פָּחוֹת מִשְׁמוֹנֶה אֲבָנִים לְכָל כּוֹחַל (הַרְמַב”ם). הַתּוֹלֵשׁ אֶת סִימְנֵי הַטְּמָאָה עַד שֶׁלֹּא בָּא אֲצֵל הַכֵּהָ אִינוֹ מִטְמָא (תו”כ). הַתּוֹלֵשׁ סִימְנֵי הַנֶּנֶע וְהַקּוֹצֵץ אֶת הַנֶּנֶע מִבְּשָׂרוֹ מִבְּגָדוֹ אוֹ מִבֵּיתוֹ הַיָּ זֶה עוֹבֵר לֹא תַעֲשֶׂה, שְׁנֵאֲמַר הַשֹּׁמֵר בְּנֶנֶע הַצִּרְעַת לִישְׁמוֹר מֵאֵד וְלַעֲשׂוֹת כְּכָל אִשֶׁר יוֹדוּ אֶתְכֶם הַכֹּהֲנִים וְגו’ וְכֵן הַמְגַלַּח אֶת הַנֶּתֶק עוֹבֵד בְּלֹא שְׁנֵאֲמַר וְאֵת הַנֶּתֶק לֹא יִגַּלַח (הַרְמַב”ם). אֲדוֹת טְהוֹרוֹת הַנֶּנְעִים וְהַמְצוּרַע ע”ע צִרְעַת.

[מְעַמֵּים בְּדִינֵי נֶנְעִים] לְדַעַת ר’ יְהוֹרָה נֶנְעֵי בְּתִים הֵם לְטוֹבַת יִשְׂרָאֵל וּבִישׁוּרָה הֵיָּא לָהֶם (הוֹרֵיוֹת י’), וּמִבּוֹאֵר בְּיִקְיָר (פ’ מְצוּרַע) שֶׁהַנֶּנְעִים בָּאִים עֲלֵיהֶם לְפִי שֶׁהַטְּמָאִים אֲמוֹרִיִּים מִטְּמוֹנוֹת שֶׁל זֶהָ בְּקִירוֹת בְּתִיהֶם כָּל אַרְבַּעִים שָׁנָה שֶׁהוּא יִשְׂרָאֵל בְּמִדְבָר וְע”ע

בְּעוֹר וְכֵה שֶׁעַר לִבָּן אֵע”פ שְׁמֵרֵאָה אִינוֹ עִמּוֹק מְעוֹר הַבִּשְׂר, וְכֵן אִם יֵשׁ מַחִית בִּשְׂר בְּשִׂאֵת לְבִנָּה שְׁמֵרֵאָה עִמּוֹק מְעוֹר הַבִּשְׂר אֵע”פ שְׁאִין בֵּה שֶׁעַר לִבָּן הוּא טֵמָא. כִּי מַחִית בִּשְׂר הוּא צִרְעַת נוֹשֶׁנֶת ר”ל מְכָה יִשְׁנָה, וּמִמָּוָה הַכֵּהָ מִיַּד בְּלֹא הַסְנֵר, וְאִם פִּרְחָה בּוֹ הַצִּרְעַת עַל כָּל גּוֹפוֹ מֵרֵאשׁוֹ וְעַד רַגְלָיו וּבִסְתָה אֶת כָּל בִּשְׂרוֹ, כָּלוּ הַפֶּךְ לִבָּן, גּוֹפוֹ וְשִׁעְרוֹ נִהְפְּכוּ לְלִבָּן, טְהוֹר הוּא. אֲבָל אִם נִרְאָה בּוֹ בִּשְׂר חַי שֶׁהוּא מַחִיָּה הוּא טֵמָא. וְאִם יֵשׁוּב הַבִּשְׂר חַי וְנִהְפֶּךְ לְלִבָּן כְּמוֹ שְׂאֵר בִּשְׂרוֹ וְטִהַרוּ הַכֵּהָ, בְּשִׁחִין וּמְכוּה צִרְךָ לְהֵרָאוֹת לְכֵהָ אַחֲרָי שְׁנִתְרַפְּאוּ וְעַלָּה בְּמְקוֹמָם נֶנֶע, וְכָל זְמַן שֶׁהַמְכוּת טְרוֹיֹת אִין מִטְמָאִין כָּלֵל בְּנֶנְעִים, וּבְאֹפֶן כֹּזֵה נִקְרָאוּ מוֹרְדִים ר”ל שְׁעוֹמְדִים בְּמִרְדָּן וּבְתַקְפָּן, וּמִטְמָאִין רַק אַחַר שֶׁנִּקְרַם עֲלֵיהֶם קְלִיפָה (scab) כְּקְלִיפַת הַיִּטוּס שֶׁנִּקְרָא צִרְבַת הַשִּׁחִין וְהַמְכוּה, וְהִיָּה בְּמְקוֹם הַשִּׁחִין שִׂאֵת לְבִנָּה אוֹ בְּהִרַת לְבִנָּה מְעוֹרָב בְּאֲדַרְמָתָה, פִּי שְׁנֵי מֵרֵאִית לִבָּן, וְאֲרוֹם, וְנִרְאָה אֵל הַכֵּהָ, וְאִז מִטְמָאוֹת בְּשֵׁנֵי סִימְנִים: בְּמֵרְאָה לִבָּן שֶׁפָּל מְעוֹר הַבִּשְׂר עִם שֶׁעַר לִבָּן אוֹ בְּפִשְׁיֹן, שֶׁהוּא טֵמָא כּוֹחֲלָמָה, וְאִם יֵשׁ בּוֹ מֵרֵאָה לִבָּן שֶׁפָּל מְעוֹר הַבִּשְׂר מִבְּלִי שֶׁעַר לִבָּן אוֹ שֶׁעַר לִבָּן מִבְּלִי מֵרֵאָה שֶׁפָּל וְהוּא כֹּהָ וְהַסְנֵירוֹ הַכֵּהָ שִׁבְעַת יָמִים וְאִין בְּהֶם הַסְנֵר אֲלֵא שְׁבֻעָה אַחַד, וְאַחַר שִׁבְעַת יָמִים אִם פִּיֶּה תַפְּשָׁה הַצִּרְעַת הַזֹּאת וּמִטְמָא אוֹתוֹ הַכֵּהָ, וְאִם תַּחֲתִיָּה תַעֲמוֹד צִרְבַת הַשִּׁחִין הַיָּא (רוֹשֵׁם הַחֲמִימוֹת) וְטִהַרוּ הַכֵּהָ, וְכֵן הָרִין בְּמְכוּה, סִימְנֵי הַנֶּתֶק הֵם: שְׁנֵי מֵרֵאִית וְשֶׁעַר צְהוּב, וְאִם יֵשׁ בּוֹ שֶׁעַר יִשְׁחוֹר הוּא טְהוֹר, אֲבָל אִם יֵשׁ בּוֹ שֶׁעַר צְהוּב רַק וְאִין מֵרֵאָהוּ עִמּוֹק מִן הָעוֹר, אוֹ אִם מֵרֵאָהוּ עִמּוֹק וְאִין בּוֹ שֶׁעַר צְהוּב יִסְנִירוֹ הַכֵּהָ שִׁבְעַת יָמִים, וְאִם תַּחֲתִיו יַעֲמוֹד הַנֶּתֶק בְּיוֹם הַשְּׁבִיעִי וְהַסְנִירוֹ שִׁבְעַת יָמִים שְׁנִית, וְאַחֲרָי יִטְמָא גַם בְּמֵרְאָה אִם פִּיֶּה הַנֶּנֶע בְּשִׁיעוֹר אוֹ בִּשְׂעַר צְהוּב אִפִּילוֹ לֹא פִּיֶּה, אֲבָל אִם לֹא פִּיֶּה וּמֵרֵאָהוּ אִינוֹ עִמּוֹק מִן הָעוֹר וְטִהַר אוֹתוֹ הַכֵּהָ, וְאִם פִּיֶּה אַחַר טִהַרְתּוֹ יִטְמָא הַכֵּהָ אִפִּילוֹ אִין בּוֹ שֶׁעַר צְהוּב, אֲבָל אִם צִמַּח בּוֹ שֶׁעַר שְׁחוֹר הוּא סִימְנֵי רְפוּאָה וְטִהַרוּ הַכֵּהָ, נִמְצָא שֶׁהַהֲבֵרֵל בֵּין נֶנֶע הָעוֹר לְנֶנֶע הַנֶּתֶק בְּרֵאשִׁי וּבִזְקָן הוּא בְּשֶׁעַר, שֶׁבְּעוֹר מִטְמָא שֶׁעַר לִבָּן וּבְנֶתֶק מִטְמָא שֶׁעַר צְהוּב, אֲבָל בְּהִירוֹת בְּהִירוֹת (חֲבֵרְבוֹרוֹת) לְבִנּוֹת כְּהוֹת בְּעוֹר הַבִּשְׂר אִינוֹ טֵמָא, וְהוּא „בוֹחֵק” נֶנֶע טְהוֹר (וְיִקְרָא יִג ל”ט). סִימְנֵי הַקֶּרַח וְהַגְּבַח הֵם: נֶנֶע לִבָּן אֲדַרְמָם כְּמוֹ בְּנֶתֶק, וְדִינָם כְּמֵרֵאָה צִרְעַת בְּעוֹר לְטֵמָא בְּשֵׁנֵי סִימְנִים מַחִיָּה אוֹ פִּשְׁיֹן, וְלֹא בְּשֶׁעַר לִבָּן כִּי אִין לְקִרַח וְגִבַח שֶׁעַר, וְכֵן מִטְמָאִים בְּשֵׁנֵי שְׁבֻעוֹת הַסְנֵר כְּמוֹ בְּעוֹר, וְלֹא כְּמֵרֵאָה צִרְעַת בְּשִׁחִין וּמְכוּה שְׁנִירוֹן בְּשִׁבְעוֹת אַחַר הַסְנֵר.

[נֶנְעֵי כְּגִרִים וְנֶנְעֵי בְּתִים] נֶנֶע בְּבִגְד הוּא רַק בְּבִגְד צִמָּר אוֹ פִּשְׁתָּן לְבָנִים וְלֹא צְבוּעִים, אוֹ בְּעוֹר מְעוֹבֵר אֵע”פ שֶׁהוּא צְבוּעַ כְּבִרְיִיתוֹ כְּטַבַּע אֲבָל לֹא בִּירוֹ אֲדָם, וְאִם נִרְאָה בְּבִגְד כְּתָם יִדְקַק אוֹ אֲדַרְמָם (שִׁירוֹק אוֹ אֲרוֹם בִּיּוֹתֵר) הוּא נֶנֶע, וְהַסְנִירוֹ הַכֵּהָ שִׁבְעָה יָמִים,

מובדל לבדו ולא יתעסק בשיחת הרשעים שהוא הלצנות ולהיר (יד החזקה סוף הל' טומאת צרעת פט"ז).

ביבליוגרפיה: קאצענעלסאן, היקב (הוספה להמליץ) צד 41; ובקרת ע"ז בהפרסם ח"ג 193; ספר היובל לסאקאלאו צד 368; יצחק ערמער, הצופה לבית ישראל ובסוף קיצור דיני הקרבנות והטומאות דפוס ויון תרכ"ד; ו"פ מרוסען, זיסטען געברויבע אונד קראנקהייטען דער אלטען העברעער, ברעסלוי 1853; מינג, די צרעת דער העברעאישען ביבעל, המבורג 1898; דר' נפתלי כהן, די צרעת געזעצטע דער ביבעל, פאר"ם 1899; וילויס פרייס, ביבליש-תלמודישע מעדיצין צד 369, ברלין 1911.

א.

נגעים, מסכת: מס' נגעים כוללת כל עניני טומאות צרעת, והיא השלישית מסדר משניות טהרות, ויש בה י"ד פרקים וקט"ו סעיפים. ויש ממנה תוספתא אבל לא גמרא. הרמב"ם בהקדמתו לספר זרעים יאמר: „ואחריה (דהיינו אחר מס' אהלות שהיא מדברת מטומאת המת) נגעים ועניני שהוא סדבר מטומאת צרעת שהמצורע יטמא באהל, ויש בו קצת דמיון מטומאת מת כמו שיתבאר במקומו". הלכות נגעים ואהלות הן עמוקות מאד וקשות יותר מכל שאר הלכות טהרות, ולכן התפלל דוד המלך ע"ה שיהא חשוב לפני הש"ת אמירת תהלים ליתן עליו שכר כעוסק בנגעים ואהלות. וראב"ע אמר לר"ע: עקיבא מה לך אצל אנדה כלך אצל נגעים ואהלות (חגיגה י"ד). ורבה בר נחמני אמר אני יחיד בנגעים אני יחיד באהלות (ב"מ פ"ו). כמעט בכל המקומות שהזכירו חכמי התלמוד בבלי שתי המס' הללו הקדימו מס' נגעים למס' אהלות, אע"פ שבמשניות נסדרו לפנינו אהלות אחר נגעים. אולם בירושלמי (מ"ק פ"ב ה') אמר ר' כהנא: אית מלין במועד דקשיין מן אהלות ומן נגעים. הרי הקדימו אהלות לנגעים כמו שהן מסודרין אצלינו. ע"ע אהלות; טהרות.

מ. מ. ה.

נגה: ע' מגפה

נרב ואביהוא: בני אהרן אשר ילדה לו אלישבע אשתו (שמות ו' כ"ג, במדבר ג' ב', דהיי"א ה' כ"ט). והם היו יותר חשובים מאחיהם אלעזר ואיתמר, כי עלו עם משה ואהרן ועם זקני ישראל על הר סיני ויראו את אלהי ישראל (שמות כ"ד א'-ט'). נרב ואביהוא עם אחיהם נמשחו לכהנים ביום חנוכת המשכן. אך בעצם היום ההוא שמו אש זרה במחתותם וישימו עליהם קטרת, ובעבור זה נשרפו וימותו בתוך המשכן (שמות כ"ח א', ויקרא י' א' והלאה). ומתו ביום השמיני למלואים (מגילה י').

[בתלמוד ומדרשים] חז"ל נבדלו בדעותיהם אדות מיתת נרב ואביהוא. באנדה ישנה יתארו נ"א כאנשים צדיקים מאד שהיו נקיים מכל חטא וגם בהקטרת אש

הננע נותץ הבית ומצאן. אמנם לדעת רוב חז"ל הננעים באים בתור עונש ואמרו על ננעי בתים שבאים על צרת עין, ותנא דבי ר' ישמעאל מי שמיחד ביתו לו (שאינו רוצה להשאיל כליו לאחרים) ואמר שאין לו הקב"ה מפרסמו בשמפנה את ביתו (ערכין ט"ז). הננעים באין על לשון הרע. א"ר שמואל בר נחמני א"ר יוחנן על שבעה דברים ננעים באין: על לשון הרע ועל שפיכות דמים ועל שבושת שוא ועל גלוי עריות ועל נסות הרוח ועל הנול ועל צרות העין וכו' (ערכין ט"ז). הננעים באים ע"י הזנות, וכן אתה מוצא בירושלם ע"י שהיו שטופין בזימה לקו בצרעת, מה כתיב ויאמר ה' יען כי נבהו בנות ציון וגו' (ישעיה ג' ט"ז) הביא עליהן הצרעת שנאמר ושפח ה' קדקד בנות ציון וגו' ואין ושפח אלא לשון ספחת (מדרש אנדה). קשה היא להקב"ה שיפשוט ידו על האדם שהוא עושה עבירות אלא מתרה בו ואח"כ הוא מלקה ביתו שנאמר ונתתי ננע צרעת בבית ארץ אחוזתכם. אם חזר בו יפה ואם לאו הוא מלקה בגדיו שנאמר והבגד כי יהיה בו ננע צרעת. אם חזר בו הרי יפה ואם לאו הם באים בגופו שנאמר אדם כי יהיה בעור בשרו וגו' (ט"ם). טעם ההסגר הוא כדי לחזור בתשובה. הצרעת בא על בלתי שמור פתחי פיו מדבר לשון הרע, ע"כ למען יתן אל לבו לתקן את אשר עות יצו האל יטבראות בו מראה הצרעת, המורה כי נחתם עונו, יסנירנו הכהן שבעת ימים למען ישיב אל לבו, כי הסניר בעד רוע ניב לשוננו, ולרמוז שיפתח פתח התשובה וישים לפיו מחסום (אלישיר). עשרה מיני נגעים הם כנגד עשרת הדברות שאם יקיימו ישראל אותם הקב"ה מצילים מהם ואם לאי הם לוקים בהם: ואלו הם י"שה בגופו של אדם וארבעה בנכסיו. א' ננע בגופו שיצא בעור בשרו. ב' ננע שפרחה מצרבת השחין. ג' ננע ממכות אש. ד' ננע בראש או בזקן. ה' ננע בקרחת. ו' או בנכתח; ז' ננע בכל כלי עור. ח' ננע בכגד צמר. ט' ננע בכגד פשתן. י' ננע בקירות הבית (מדרש תרשא).

[הנגעים ע"ד תורת הכריאות] יש חוששים כי דיני הנגעים והסגרים נוסדו ע"פ חוקי הכריאות ונעשו כדי להרחיק את בני ישראל ממחלה מתרבתת. אבל לא נראים דבריהם, כי אמרו חז"ל הכל מטמאין בנגעים חוץ מן הגוי וגר תושב (נגעים פ"ג א') וחוץ משבת וי"ט, וחזן נותנין לו שבעת ימי המשתה (שם פ"ג ב') וכל ספק נגעים מהור (שם פ"ה א') והתולש סימני הננע בטרם בא הכהן טהור (שם פ"ז ד') אך אסור לעשות כן, וכל זה מורה שהנגעים אין בהם משום מחלה מתרבתת כי אז לא היו מקילין בהם. חז"ל הרמב"ם הצרעת אינו ממנהנו של עולם אלא אות נפלא היה בישראל כדי להזהירן מלשון הרע, שהמספר לשה"ד אם חזר בו יטהר. מתחלה תבוא הצרעת בביתו, עמד ברשעו תתראה בנגדו, ולבסוף בעור בשרו למען יהיה

זרה היתה כוונתם רצויה. ודרשו יש צדיק אוכר בצדקו (קהלת ז' ט"ז) זה נ"א שנכנסו להקטיר לכבודו של הקב"ה ונשרפו (ילקוט ח"ב רמז תתקע"ז). ועם זה מתאימים דברי הספרא (שמיני מילואים הוצאת ווייס דף מ"ד ע"ב) כי נ"א נכנסו אל הקדש טרם ירדה האש מן השמים אשר אכלה את העולה והזבחים. וחשבו שתרד האש מן השמים. כיון שראו בני אהרן שקרבו כל הקרבנות ולא ירדה שכינה לישראל וכו' נטלו אש זרה והכניסו לבית קה"ק. אמר להם הקב"ה אני אכבד אתכם יותר ממה שכברתם אותי וכו'. גם המלים לפני ה' נדרשו שקשה לפני הקב"ה בשעה שבניהם של צדיקים מסתלקים בחיי אביהם. אך קצת חטא מצאו בהם שזנו מן השכינה. אמנם לדעת אחרים באמת חטאו נ"א במה שהורו הלכה בפני רבן ולא נמלכו בו (ערובין ס"ג.), ודעת ר' לוי כי מתו נ"א בשביל ארבעה דברים, כי נכנסו שתויי יין במקדש, ובלי רחוק ידים ומחוסרי בגדים, ובשביל שלא היו להם בנים כי לא נשאו נשים, ומפני שהיו בעלי נאוו ואמרו: אחי אבינו מלך אחי אמנו נשיא אבינו כהן גדול ואנחנו סנני כהונה ואיזה אשה הגונה לנו. אנדה אחרת. כי בעת שראו משה ואהרן הולכים תחלה והם הולכים אחריהם אמרו: מתי שני זקנים הללו מתים ואנו נוהגים שררה תחתיהם. אז יצאו שני חוטאים של אש מבית קה"ק ונחלקו לארבעה, שנים נכנסו בשני נחירי נרב ושנים בשני נחירי אביהוא ונשרף גופם אך בגדיהם נשארו (ספרא שם). אבל דעת רוב חז"ל שנשרפה נשמתם ולא גופם (שבת ק"ג, סנהדרין נ"ב, ויק"ר פ"א א, סדרש תנהומא אחרי סי' ז'). לדעת ר' אליעזר נגפו נ"א בפנים והמלאך דחפם לחוץ ולכן יכלו מישאל ואלצפן שלא היו כהנים להוציאם, אך ר' עקיבא אמר שמתו בפנים ומישאל ואלצפן הטילו עליהם חניתות של ברזל וגררם והוציאם לחוץ (סנהדרין שם). נ"א מתו באחד בניסן ומיתתן נזכרה ביום הכפורים מפני שמיתתן של צדיקים מכפרת ביום הכפורים (תנחומא שם, ילקוט ח"א רמז תקכ"ה).

מ. זן

נרבה: ע' נדרים

נְדָה: זוב דמי אשה בעת טומאתה, דמי ארח נשים (Menstruation) התורה הזוהירה: ואל אשה בנדת טומאתה לא תקרב (ויקרא י"ח י"ט). ואיש אשר ישב את אשה דוה (נדה) וגו' והיא נלתה את מקור דמיה ונכתרו שניהם מקרב עמם (שם כ' י"ח). ואם טהרה מזובה וספרה לה שבעת ימים ואחד תטהר (שם ט"ז כ"ח). אם הדם יצא ממקורה בין באונס בין ברצון טמאה, ומשתרניש שנעקר הדם ממקומו ויצא טמאה אע"פ שלא יצא לחוץ. בנות ישראל החמירו על עצמן שאפילו רואות טיפת דם כחרדל יושבות עליו שבעה נקיים. וזהו מדרבנן כי מדאורייתא אינה צריכה שבעת

[כלה ויולדת] כלה הנכנסת לחופה צריכה לישב שבעה נקיים, אחד ה' ימים מזובה, ותספור משעה שהיא סומכת בדעתה ומכינה עצמה לחופה. ויש לסמוך הספירה לחופה ותטבול אור ליום שמיני או ביום השמיני מבעוד יום פורס החופה. ויולדת אם ילדה זכר צריכה לספור ז' ימי לידה וז' ימי נקיים, והיולדת נקבה יושבת שבועים ללידה וז' נקיים ואחר הטבילה מותרת לבעלה. ויש מקומות שנהגו שאין טובלין תוך מ' יום לזכר ושמונים לנקבה, זמן הבאת הכפרה בזמן המקדש, אבל במקום שאין מנהג אין להחמיר. ואם חזרה וראתה היא טמאה אע"ג שהוא דם טהור מדאורייתא, ודינה כדם נדה (הרמ"א י"ד סי' קצ"ד א'). דם היולדת אחרי ימי הנקיים נקרא דם טוהר ולא דם טהרה. ואמרו במשנה בראשונה היו אומרים היושבת על דם טוהר היתה מערה מים לפסח, חזרו לומר הרי היא כמעט טמא מת לקדשים כדברי ב"ה. ב"ש אומרים אף בטמא מת (נדה ע"א:). משמע מזה שמלבד איסור מנע בקדש מדאורייתא כמו שנאמר ובכל קדש לא תגע (ויקרא י"ב) היו נוהגין איסור גם בהולי שנעשו על טהרת הקדש בכל ימי דמי הטוהר, (עי' מאמר גיינד בהחלוץ ח"ה 28).

[דברים האסורים בימי הנדה] חייב האישה לפרוש מאשתו בימי טומאתה, ולא יקל דאשו עמה שמא ירגיל לעבירה, אבל מותר להתייחד עמה. לא יגע בה. ולא יאכל עמה על שלחן אחד כ"א בהפסק בין קערה לקערה, או על מפה אחרת. ולא ישתה משיורי כוס שתשתה היא. לא ישן עמה במטה אפילו כל אחד בבגדו ואין נוגעין זה בזה. ויש אומרים דאין להחמיר בימי לבונה בענין איסור אכילה על שלחן אחד (הג"ה

המים ומכסת עצמה בכנרה או בחלוקה ומברכת (י"ד סי' ר' בהג"ה).

[ביעם לשבעה נקיים] תנא ר"ט אומר מפני מה אמרה תורה נדה לשבעה? מפני שרגיל בה וקץ בה (מאוסה עליו) אמרה תורה תהא טמאה שבעת ימים (ולא יחא רגיל בה) כדי שתהא חביבה על בעלה כשעת בניסתה להופה (נדה ל"א:). ועוד טעם אחר מפני הסכנה, כי המשמש כוטהו בימי נדה הבנים הנולדים לוקים בצרעת, כיצד שמש ביום ראשון לנדה הבן הנולד מהם לוקה לעשר שנים וכו' (הנחומא ריש פ' מצורע, ילקוט רמז תקנ"ח). מי גרם לולד שיהיה מצורע אמו שלא שמרה ימי נדה (ויק"ר סוף פ' תזריע). ע"ע זב וזבה; טבילה; יולדת; יהוד.

[מס' נדה] מס' נדה היא הישיבית בסדר טהרות במשניות, אך בתלמוד נסדרה בראש הסדר מפני שהיא היחידה שיש עליה גמרא. במס' נדה יש עשרה פרקים במשניות וכן בתלמוד בבלי, אך בירושלמי יש רק שלשה פרקים הראשונים וקצת מפר"ד. בתוספתא יש תשעה פרקים, שם כפר"ד כתוב מעשיות בנישים שהפילו עכורים משונים וגם אדות יצירת הולד שלא נזכר בגמרא, והרבה משניות מפורשות בתוספתא ביתר באור. ע"ע טהרות.

א.

נדוני: ע' חרם

נדוניא (נדה, נדה): מהר הבתולות (מיטניפט, dowry, dower); רכוש שמכניסה אשה לבעלה הן במעות הן במטלטלין. מן התורה יש ללמוד שהיה החתן נוהג ליתן להכלה מתנות בשעת הנשואין. מקודם או אח"כ, שנקרא מוהר (שמות כ"ב ט"ו). שכם שחפץ לישא את דינה אמר לבני יעקב הרבו עלי מוהר ומתן (בראשית ל"ד י"ב), שאול צוה לעבדיו, בה תאמרו לדוד אין הפץ למלך במוהר (ש"א י"ח כ"ה), ר"ל כי הוא מוחל לו המוהר הנהוג ורוצה לתת לו בתו סבלי מוהר, אתנה או אתנן (הוי"ע ב' י"ד ט' א', יחזקאל ט"ו ל"ג) היו נותנים גם לזונה, ונחשב לתועבה (דברים כ"ג י"ט). מוהר הבתולה היה חמשים שקל, והמוציא ידם רע נעניש לשלם תשלומי כפל מאה כסף קנס (דברים י"ט). המהר וגם הקנס ניתן לאבי הנערה כעין קנין הבתולה, ואם לא היתה בתולה לא היה צריך הבעל לתת מוהר. חה היתה התקופה הראשונה בהתפשטות המוהר (ע"י משערנאוויץ בס' היוכל לסאקאלאו 318). בתקופה השניה היה המוהר בתור מתן שנתן החתן ביחד עם האב ונסמך להאשה בעצמה. בתקופה השלישית מוזן הסופרים נשתנה המוהר למובן כתובה (ע"ע), שהיא אחריות האשה למקרה גירושין, ונסמך להבעל לשמירה עפ"י אחריות נכסיו שכתב לה.

[הנדוניא בכתובה] עפ"י התלמוד נקראים נכסי האשה בכתובה בשם נדוניא שמכנסת לבעלה בין

במרדכי בשם הראב"ה). כל מלאכות שהאשה עושה לבעלה עושה גם בימי נדה חוץ ממונית הכוס בפניו, אא"כ העשה איזה היכר, כגון יתניחנו על השלחן ביד שמאל (כאתתא דשמואל) או תניחנו על הכר או הכסת אפילו ביד ימינה (כאתתא דאביי). ומותרת להציע הכרים והכסתות שהוא מותר ואינו דרך חבה, אבל אסורה להציע סדינים והמכסה בפניו, ושלא בפניו הכל מותר. זה הכלל כל דבר שהוא דרך חבה אסורה מפני שמרגילו לעבירה וכתובות ס"א. ש"ע י"ד סי' קצ"ה). אם היא הולדה ואין שמש אחר מותר לו לעשות צרכיה ולשמיטה. וכן אם הוא רופא ואין רופא אחר מותר לו למשש הרפס ולרפאותה. ובזמן הזה נוהגין להקל יותר בדברים כאלה כל זמן שאינו דרך חבה. אדות נדה בתפלה ע"י ש"ע א"ח סי' פ"ה. בימים הקדמונים היו מחמירים הרבה בימי נדה וקנים הראשונים דרשו והדוה בנדה (ויקרא ט"ו) שלא תכחול ולא תפקוס ולא תתקטט בבנדי צבעונין, עד שבא ר"ע ולימך. א"כ אתה מננה על בעלה ונמצא בעלה מגרשה, אלא מה ת"ל והדוה בנדה. בנדה תהא עד שתבא במים (שבת ס"ד:). ר"ח ורש"י התירו בימיהם קצת הרחקות שנוהגים בימי נדה, ופליגי עליהו ר"ת באמרו כי אף דבגמרא הקילו לפי שהיו טובלין או תיכף אחרי גמר ימי נדה של תורה (אחר שבעת ימים לראייתה). אבל לנו אין חלוק בין ימי נדה לימי לבון (הר"ן כתובות פ"ה). ומביא הגמרא מעשה בתלמיד אחד שקרא הרבה ושנה הרבה ומת בחצי ימיו והיתה אשתו קובלת עליו בבתי מדרשות וכו' ונענש מפני שלא התנהג עמה כשורה בימי לבונה (ע"י אלפסי ור"ן שבת פ"א). ואפשר מפני שהיו רגילים או לסכול אחר שבעת ימים לראיית הדם, ולכן לא דקדקו כ"כ בהרחקה בימי הלבון.

[טבילה נדה] אין הנדה עולה מטומאתה בלא טבילה אפילו אחר כמה שנים כמו שדרש ר"ע והדוה בנדה, בנדה תהא עד שתסביל כראוי. ויש מחמירין שלא תטבול בליל שבת ולא במוצאי שבת. ואסורה לסכול ביום השביעי (פסחים צ', יומא ו'). רק אור ליום ח', ואפילו ביום ח' או אח"כ לא תטבול ביום דק בלילה והוא גזרת חז"ל משוב סרך בתה. שמא תלמד בתה לעשות כמעשה לסכול ביום ולא תבחין בין טבילת יום ז' ליום אחר (נדה ס"ז:). והכלות טובלות ביום הישימיני מבעוד יום קודם החופה. וכן בנישים אחרות כמקום אונס כגון שיראה לסכול בלילה מחמת צינה (בתקנתא דרב יהודה בפומבדיתא), או מפחד גנבים וכיוצא בו (תקנתא דרבי אחא בר יעקב בפנוניא) או שסוגרין שערי העיר (תקנתא דרבא במהזא). יכולה לסכול ביום השמיני מבעוד יום אבל לא בשביעי (שם). נדה די בטבילת מקוה ואינה טעונה ביאת מים חיים (אלפסי שביעות פ"ב. רמב"ם הל' אסורי ביאה פ"א). נדה הזובלת תכרך אכ"ו על הטבילה קודם שתפשיט חלוקה, ונוהגין לכרך אחר הטבילה בעודה עומדת תוך

תנאי בקנין, ונראה כי בימיו כבר כתבו שמרי תנאים בשירובין כנהוג אצלנו. בימינו אלה נתפשט המנהג ברוב הארצות לפסוק נדוניה סך עצום לבנות ישראל. והבחורים סמתינים ולא ישאו אשה עד אשר יקבלו סך מסוים. המנהג הרע הזה גורם לעיבוד החתונות. וכמעט אין תקוה לבתולות עניות להנשא.

ב. מ.

נְדָחָה (דְּחִינִי): העברת המועד או העתק עסק מזמן לזמן, כגון שיש שני דברים של חובה או מצוה ואי אפשר לעשות שניהם בפעם אחת, ואם יעשה אחד מן ההכרח לרחות את השני, אם מפני גרמת הזמן או משום סבה אחרת. השאלה היא מי נדחה מפני מי? וע"ז באו תשובות בתלמוד או כי הניחו השאלה בתיקו. בנוגע למועד וזמן היו הסנהדרין ואב"ד בירושלם דוחין את המועדות ע"פ סוד העבור, ודחו גם את יום הכפורים אם חל לפני שבת או לאחר שבת, ר' אחא בר חנינא אמר משום מתיא, ואם יהיה יו"ב סמוך לשבת אם ימות איש באחד מהם שיהא ראשון ולא יקבר גם ביום הישני יסריח (ריה ב"א). אבל אין זה עיקר הטעם לדחות יום קדוש כ"ב, אמנם הדחיות האלה היו מסורות מאיש לאיש הלכה למשה מסיני, ולא נתגלו אלא לב"ד המעיינים בסוד העבור (עי' תי"ט סוכה פ"ה ה' ופ"ו לקדוש החודש להרמב"ם ספ"ז). אמר רבי אליעזר בי רבי צדוק אנו היינו מבני סנאה בן בנימין וחל תשעה באב להיות ביטבת ודחינו אותו למו"ש והיינו מתענין ולא משלימין (שקלים פ"ד א'). וכן אנו נוהגין לדחותו ליום א' וכמו כן כל ימי תעניות אחרים זולת יו"ב. ויום תענית אסתר אנו מקדימין ליום ה' שלפניו כי אי אפשר לדחותו לימי הפורים. ויש עוד מין נדחה באיסור. כמו איסור מלאכה בשבת נדחה מפני סכנת נפשות שהיא מצוה ושמרתם את נפשותיכם. ואפילו ספק נפשות דוחה את השבת, ולא ספק שבת זו אלא אפילו ספק שבת אחרת (יומא פ"ד:). וכן נדחה השבת מפני מצוה, כמו קרבן פסח בין ראשון בין שני דוחין את השבת (משנה פסחים צ"ה). מפני שנחשב כקרבן במקדש. שמחת בית השואבה בעזרה היתה דוחה את השבת, כי היו מחללין בו בחליל דברי ר' יוסי בר' יהודה, וחכ"א אף יו"ט אינו דוחה (סוכה נ'.). ורבנן סברי שמחה יתירה אינה דוחה את השבת אבל בשיר של קרבן דברי הכל עבודה היא ודוחה את השבת (שם נ"א.). טומאת המת רב נחמן אמר הותרה היא בצבור, ורב ששת אמר דחייה היא בצבור. ונפקא מינה להדורי ולאיתי טהורין מבית אב אחרינא, לרב נחמן לא מהדרינן, ורב ששת אמר דחיה היא בצבור ומהדרינן אחר טהורין וכו' (יומא ו'). ויש עוד מין דחוי שקורין "דחוי מעיקרא". דהיינו שמתחלה נדחה הדבר ואח"כ נעשה ראוי. כגון לולב הנקטם ראשו פסול ואם עלתה בו תמרה כשר (שנעשה שלם). בעי רבי ירמיה נקטם

במקרקעי בין במטלטלין, ונחלקות לשני מינים: נכסי מלוג ונכסי צאן ברזל. נכסי מלוג הבעל אוכל פירותיהם והקור קים להאשה, ונכסי צאן ברזל הוא מה שיקבל עליו הבעל באחריות בשומא יותר על שליש משוין האמתי (מור אה"ע סי' ס"ז) ואוכל פירותיהן בכל זמן הנשואין. ונתנו להבעל פירות הנדוניה כנגד פדיונה, שאם נשבת חייב לפדותה (כתובות מ"ז:) ועוד משום רוח ביתא (שם פ'). לא האיש ולא האשה היו יכולים למכור נכסי הנדוניה, ואם מכרו לא עשו כלום (יבמות ס"ו: ב"ב כ"ג.). מלבד אם מכרו שניהם כאחד לצורך פרנסה (גמין נ"ה.). שעיקר הרשות על מכירת הנדוניה היה להאשה אלא שנצטרך לזה גם הסכמת הבעל (רמב"ם שלוחין פ"ג). הנדוניה לא נתנה לנבות אלא לאחר נירושין או מיתה (אה"ע סי' ס"ג א'). הנאוניה חקנו שגם למורדת צריך הבעל להחזיר כל מה שהכניסה לו בנדוניה וזה נקרא "דינא דמתיבתא" (תשובות ר"ש נאון אה"ע סי' ע"ז). בועד ארבע ארצות הוסיפו על תקנת שו"ם לטובת האשה בענין הנדוניה (עי' פתחי תשובה אה"ע סי' נ"ג י"ד).

שייב

[שטר פסיקתא] בהוראה החדשה נקרא "נדוניה" או "נדן" סך הכסף שפוסקים אבות החתן והכלה לתת להם קודם הקירושין או אח"כ, ובפרט מה שפוסק אבי הכלה לתת להחתן, בזמן התלמוד ועוד בזמן הנאוניה נקרא זאת "פסיקתא", והיו המחזיקים מתחייבים לתת מה שפסקו ליתן אחר הקדושין אם בדבור או בכתב שנקרא "שטר פסיקתא", כמו דרב נירל אמר רב: כמה אתה נותן לבנך כך וכן, כמה אתה נותן לבתך כך וכן, עמדו וקדשו, הן הן הדברים הנקנין באמירה (כתובות ק"ב.). ועולם כמנהגו היה נוהג גם אז, שלפעמים לא עמדו המחזיקים בדבורם, ומצינו במשנה: הפוסק מעות לחתנו ופשט לו את הרגל (כאדם המתלוצץ בחברו ואומר לו מול רגלי שאין לי מעות, או שדוחפו ברנלו), תשב עד שתלבין ראשה. ארמון אומר יכולה היא שתאמר לו אילו אני פסקתי לעצמי אשב עד שתלבין ראשי עכשיו שאבי פסק מה אני יכולה לעשות? או כנוס או פטור! והלכה כארמון (שם ק"ח.). בספר השטרות של ר' יהודה ב"ר ברזילי הברצלוני יש נוסח שטר פסיקתא כזה: יודעים אנו עדים התומי מסה עדות ברורה שאמרו לנו פכ"ב ופכ"פ וכו' וכך אמר לנו פלוני דגן דאנסיבית ליה לפלוני בריה ברתיא פלונית ויהיבנא ליה בהדה כך וכך וזוי וכך וכך מאני משתיא וארעא וביתא; דנסיב פלוני ברתיא דפלוני וכך וכך וכו'. ועל הלן מילי ותנאי ועל דעתא קודשה פלוני לברתיא פלונית, ובת דקידשה תבעי מיננא אנן סהדי למיכתב להם לכל חד מנהן מאי דפסקו לביניהון וכו'. ושטר כזה נמצא גם בספר העמוד (דפוס ויניציא דף מ"ד). אך בחילי מעיר ע"ז כי האידנא לא איצטריכונן להני שנהגו לכחוב שטרי

ראשו מערב יו"ט ועלתה בו תמרה ביו"ט מהו? מי אמרינן יש דחוי אצל מצות או לא? כלומר אם יש לומר כיון שנדחתה המצוה מעיקרא בתחלת יו"ט שוב אינו חוזר ונראה בתוך היום. ולא נפשטה האבעיא (סוכה ל"ג:). אם נפל דם לתוך מים, אמרינן ראשון ראשון בטל. אבל לענין כיסוי הדם אמר ר' פפא שאינו כן, מפני שאין דחוי אצל מצות, ואע"פ שראשון ראשון בטל חוזר ונראה (חולין פ"ז:). א"ר יוחנן בהמה של ימי שותפין הקדיש חציה (וכוונתו היתה להקדיש חצי דמיה) וחזר ולקחה (החצי השני) והקדישה, פדושה ואינה קריבה (הואיל בתלתלל ההקדש לא היתה ראויה להקרבה למחצית), ועושה תמורה (אם המיר בה) ותמורתה כיוצא בה (אינה קריבה). שמע מינה תלת: ש"מ בעלי חיים נרחים, וש"מ דחוי מעיקרא הוא דחוי, וש"מ יש דחוי ברמים (יש תורת דחוי בדבר שאינו קדוש אלא לרמיו. קדושין ו'). אבל למ"ד דאין דחוי אלא בשחוטין אבל בעלי חיים שנדחו חזרין ונראין קריבה הך בהמה (יומא פ"ד.). ואיכא למ"ד אין דחוי אלא בנראה ונדרחה (סוכה ל"ג: י"ט) והכא אינו נראה. אמר עולא אר"י אכל חלב והפריש קרבן והמיד רת (שנדרחה מסרבן כי דרשו מעם הארץ פרט למומר) וחזר בו, הואיל ונדרחה ידתי. וכן אם אכל חלב והפריש קרבן ונשחטה (שנדרחה רבעינן דעת שנאמר לרצונכם) וחזר ונשתפה, הואיל ונדרחה ידתי. ואשמעינן רבותא דלאו רוקא בנעשה מומר דרתי נפשיה בידים אלא אפילו בנשחטה דטמילא אידתי דכישן דמי (זבחים י"ב:).

א.

נדרל: מין שרץ (Centipede), ואסור למאכל. בתורה נקרא „מרבנה דגלים" (ויקרא י"א מ"ב) ופי' רש"י זה נרל שרץ שיש לו רגלים מראשו ועד זנבו לבאן ולכאן וקרוין צינמפיד"ש (לשון צרפת Cent pieds=מאה רגלים). בתלמוד מפרש רש"י נרל שיש לו מאה רגלים (חולין ס"ז: ועי' ספרא ותרנום ירושלמי על הפסוק). אבל לשון נחמא הוא גם בלשונות העמים, כי באמת יש לנדרל זכר רק ל"ב רגלים ולנקבה ל"ד. שם נרל הויטאל למבוי העשוי כנרל (ערובין ח:), ומעין שהוא משוך כנרל (מקואות פ"ה נ'). בירושלמי נאמר שזרתא דנונא מתעבד נרל (שבת פ"א ג'). כי מן השדרא יוצאים הרבה עצמים קטנים על שני צדיו ונראה כנרל.

ביבליוגרפיה: לעוויואהן, די זאאלאגוע דעס תלמוד 322.

א. ב.

נדרה, נדרבה: נדר הוא קבלת תיוב על עצמו לעשות דבר, או שידר אדם בצר לו ויקבל עליו לעשות איזה דבר טוב לצורך ה' או לצורך הצבור, על תנאי שיקה כי ה' יגמול עמו חסד. נדר הוא מה שמתחייב לעשות אחר זמן, ההפך מנדרבה שהיא מה שעושה ומקיים

מיד, שנודב מתנה ברצון טוב ובהסכם הלב. יעקב אבינו נדר נדר לאמר אם יהיה אלהים עמרי ונו' (בראשית כ"ח כ'). יפתח בהלחמו בבני עמון נדר נדר, אם נתון תתן ונו' (שופטים י"א ל'). חנה נדרה אם יתן לה ה' זרע ונתתיו לה' (ש"א א'). אבשלום נדר בנשור לאמר אם ישיבנו ה' לירושלם ועבדתי את ה', ושאל מאביו לילך לשלם את נדרו בחברון (ש"ב ט"ז). במלחמה עם הכנעני נדר ישראל להחריב שלל עריהם לה' (במדבר כ"א). המלחים אשר השליכו את יונה לים נדרו נדרים (יונה א' ט"ז). שלמה נקרא „בר נדרי" (משלי ל"א ב') שאמו נדרה תמיד לה' בעד שלומן. התורה הזהירה: כי תרור נדר לה' לא תאחר לשלמו מוצא שפתיך תשמור (דברים כ"ג). אולם אחר נדרים לבקר (משלי כ' כ"ה) כי על האדם לבחון אחרית נדרו שלא יהיה סופו כנדר יפתח (ע"ע). ואין הפך לה' בנדרים כאלה, וכי תחרל לנדר לא יהיה בך חטא (ויקרא כ"ב), וטוב שלא תדר משתדר ולא תשלם (קהלת ה' ג'). ר' נתן אומר בעון נדרים מתה אשתו של אדם שנאמר אם אין לך לשלם למה יקח משכבך מתחתך (משלי ב"ב). רבי אומר בעון נדרים בניס ממים כשהן קטנים שנאמר אל תתן את פיך לחטאי את בשרך ונו' וחבל את מעשה ידך (קהלת ה'). איזה הן מעשה ידיו של אדם הוי אומר בניו ובנותיו (שבת ל"ב:). אמר ר' נתן כל הנודר כאלו בנה במה (בשעת אסור הבמות) והמקיימו כאילו הקריב עליה קרבן (יבמות ק"ט:). טוב מזה וזוה שאינו נודר כל עיקר וכו' (נדרים ט'). כל הנודר אע"פ שמקיימו נקרא חוטא, ודרש רב זביר מקרא וכי תחרל לנדר לא יהיה בך חטא, הא לא חדלת איכא חטא (שם ע"ז). ופותחי בחרטה, אילו היית יודע שהנודר כאילו נוטל חרב ודוקרו בלבו נודר היית? (ירוש' נדרים פ"ט א'). כל הרגיל בנדרים אין דות חכמים נוחה הימנו (חולין ב').

מ. ה.

— [נדרים ונדבות] בקרבן יש נדר או נדרבה (ויקרא ז' ט"ז), וחמור נדר מנדרבה, ולכן בא עליו לפלא נדר (שם כ"ב כ"א, במדבר ט"ז ג') וענינו להפריש ולהקדיש. בקדשים יש מבעלי מומים בבהמה הראוים לנדרבה אבל לא לנדר, ושוד ושה שרוע וקלום נדרבה תעשה אותו ולנדר לא ירצה (ויקרא כ"א כ"ג). ענין הנדר הוא על שני אופנים: א') „נדר הקדש" שהוא מקריב לבקר הבית או למזבח, ובענין זה אינו יכול להקדיש אלא דבר שהוא שלו. ואיסורו כולל כל אדם, ובזמן הזה הוא הנודר לבית הכנסת ולבית המדרש ולהפסקת עניים או שאר דבר מצוה (ר"ה ו', נדרים ת', הריסב"א שם). ב') „נדרי איסור" שאוסר על עצמו דברים המותרים לו, כגון שלא יאכל או שלא ישן וכיוצא בו (שיך לוי"ד סי' ד"ה). ובענין זה יכול לאסור אפילו נכסי חברו עליו, או שאוסר על אחרים דברים שלו, וזה שאמר הכתוב איש כי ידור נדר לה' ונו' לאסור איסר על

נפשו. שלשה לשון נדרי איסור הם: עיקר הדבר, וכנוייו וידות. א' עיקר הדבר הוא שאמר דבר זה אסור עלי או יאסר עלי דבר זה. זהו איסור האמור בתורה לאסור איסור על נפשו. ואם אמר כבר זה אסור עלי כקרבן או כהקדש זה עיקר הנדר האמור בתורה. ורק בתנאי זה שיאסר עליו דבר המותר כדבר האסור מצד הקדש, ולאפוקי האומר כבר זה אסור עלי כנבלה שלא אמר כלום (נדריים י"ג ר"ן שם). ב' כנוי נדר הוא שקורא הנדר בשם אחר, מלשון המכנה שם לחברו (nickname) כגון שאומר קונם. קונח או קונם כבר זה עלי (והם כנויי קרבן) אסור בו כאלו אמר קרבן עלי כבר זה, ולשון הקדש הוא אלא שנשתבש והנכרים מדברים בהם (ר"ן שם וש"ך ליו"ד סי' כ"ז). ומה שנזכר בנוסח כל נדרי וקונמי וקנוסי וכינויי מפני שקונמי וקנוסי הם כנויים היותר פשוטים במשנה (נדריים י'), וכולל אח"כ שאר הכנויים. ובכל מקום הולכין אחר הלשון שרגילין בו בני אדם, שאם יש להם כנוי אחר ונדר בו הוי נדר אבל אם רחוק מהלשון הרגיל אינו נדר (שם). ג' ידות נדרים הוא שמתחיל במקצת דבורו של נדר ואינו גומר אותו. אפילו הכי הוי כאלו נודר כל הנדר בשלימות הדבור, כדכתיב ככל היוצא מפיו יעשה, מדלא כתיב כל היוצא וכתיב ככל משמע אע"פ שלא יצא אלא מקצתו. כאדם האוחז בבית יד של בלי ומטלטל בלו (נדריים ג'). ויותר האדם שלא ידור שום נדר אפילו של מצוה או של צדקה, רק ינדב צדקה ויתן מיד, כהלל דמסעולם לא מעל אדם בעולתו, כי היה מביאה חולין לעזרה ומקדישה שם (פסחים ס"ו). או יקבל עליו המצוה, "בלי נדר", וכן המוכיר נשמות אבותיו ומכביח צדקה יאמר בפירוש שאינו מקבל עליו בנדר (חכמת אדם). אבל בעת צרה מצוה לנדור דאמרינן בב"ר יעקב נדר לאמר, מהו לאמר? לאמר לדורות שיחיו נודרים בעת צרה (תוס' חולין ב'). ואם ירא שלא יתשל במצוה שרי ליה לנדור לזרמי נפשיה (נדריים ה'). וע"ז אמרו נדרים סיני לפרישות (אבות פ"ג), וכתיב נשבעתי ונז' לשמור משפטי צדקה. אם קשה לו לקיים נדרו טוב שישאל עליו אצל חכם מומחה והוא יתיר לו, ואם אפשר לו להתיר ואינו רוצה לילך להתירו נקרא רשע לפי דעת שמואל (שם כ"ב וע"י ט"ז יו"ד סי' א').

שואמר מופר לך או בטל בכל לשון (שם). אין האב או הבעל מפירין אלא נדרים שיש בהן ענוי נפש או דברים שבינו לבינה, אבל לא שאר דברים (שם). האיש או האשה שהיא ברשות עצמה שנדרו ומתחרטין יש להם תקנה שילכו אצל חכם מומחה הבקי בהלכות נדרים או אצל שלשה הדיוטות (בכורות ל"ז) שמבינים מה שלומדים עמהם כדי שידעו איך להתיר הנדר. הנודר צריך לפרט הנדר (ניסין ל"ה). והחכם או ההדיוטות שואלים להנודר: החפץ אתה בנדר זה, והוא עונה איני חפץ בו ואני מתחרט על אשר נדרתי מעולם ואז מתירין לו (נדריים ט"ז). ואם אינו מתחרט על נדרו צריכין לבקש לו פתח חרטה ואומרים לו: אילו היית יודע דבר זה או זה היית נודר? ואם אומר לא, מתירין לו. האידנא אין מתירין בפחות משלשה שהם דינים שיחיו יודעים דיני נדר, ואומרים לו אילו ידעת שתתחרט על הנדר כלום נדרת? והוא עונה, "לא" ואז מתירין ואומרים לו ג' פעמים, "מותר לך", או "שרוי לך" או "מחול לך" בכל לשון (שם). הי"ך בי"ש הרמב"ם והב"ח כתב כי די גם בפעם אחת. אין מתירין הנדר קודם שיגיע הזמן שהנדר חל בו. אין מתירין נדר שיש בו אפילו אסור מדרבנן, ונדר של קוביא וכה"ג אין לו התרה אפילו בדיעבד (ש"ך שם בי"ש ר"א מורח"י סי' ז'). נדר על דעת אדם אחר אין מתירין לו אלא בהסכמתו. וכל זה אם נמלו איזה טובה, כמו שמצינו במשה שנישא בת יתרו וא"ל הקב"ה לך למדוך, במדוך נדרת לך והתיר לך נדרך במדוך, ונדרו היה שם על דעת יתרו שלא ישוב למצרים (שם). אבל אם חכרו שצריך להודיעו (שם). אם נדר לעשות מצוה או ליתן צדקה לא ישאל על נדרו אלא ע"י הרחק. אבל אם אמר הרי עלי לצדקה אם אעשה דבר זה ועבר ועשה, מחויב לשלם ולא מהני היתר דהוי כמסירתו לנבזה (ש"ת מהר"ם מינץ סי' ע"ג). הנודר בעת צרה י"א דלא מהני התרה דהוי כנודר על דעת המקום וש"ך (שם). הנודר על דעת רבים אין לו התרה אלא א"כ יסכימו להתירו, אבל לדבר מצוה מתירין לו דמסתמא ניחא לרבים שיעשה מצוה ויסכימו עמו. כל נדר שהותר מקצתו הותר כלו (שם סי' רכ"ט). ארבעה נדרים מותרים בלא היתר, ואלו הם: א' נדרי זמין, שלא נדר אלא לזמן את חכרו שלא יעמוד בדעתו, כגון שהיה מוכר חפץ ואמר קונם שאיני פוחת לך מן הסלע, שכן דרך התגרין לידור ואין בלבו לשם נדר. ב' נדרי הבאי, כגון המנזם ואמר קונם כבר זה עלי אם לא ראיתי נחיש כקורת בית הבד או חומה נבזה עד לשמים. ג' נדרי שנגנות, שנדר בישוגג שאמר קונם עלי כבר זה אם אכלתי ונזכר שאכל אינו נדר כי מעה בדעתו. ד' נדרי אונסין, כגון שהדירו חברו שיאכל אצלו וחלה או שאר אונס. וכן כיוצא בזה. כגון שנים שהתערבו (ועמע) ונתנו תקיעת כף זה לזה שמי שיתאמתו דבריו

[התרת נדרים] בלשון תורה נקרא התרת נדרים "הפרה". האב מפיר נדרו בתו בומן שהיא קטנה או נערה מ"ב שנה ויום אחד, דכתיב בנעוריה בית אביה (במדרב ל'), אבל לאחר י"ב שנה וששה חדשים (בנדה) או נשאת אפילו כשהיא קטנה שוב אינו יכול להפר מפני שהיא ברשות בעלה (נדריים ס"ז). הבעל מפיר נדרי אשתו משתכנס לחופה ואם גרשה אינו יכול להפר (שם ע"ג). האב או הבעל אינם יכולים להפר אלא ביום שמעם ולא בלילה אח"כ. וכן אם שמע בלילה ויכול להפר רק כל הלילה (יו"ד סי' רל"ד). לשון ההפרה

נהר כבר (יחזקאל א') ונובע בארץ ארם נהרים, ושומן מראש הררי משך ואצל העיר כרכמיט ונשפך לנהר פרת. נהרי כויש (ישעיה י"ח א', צפניה ה' ג') הוא נהר נילוס העובר גם בכל ארץ מצרים. ונקרא בבראשית יאור. נהר אולי הנזכר בדניאל (ח' ב') נקרא Euleus והוא יורד מבין הררי ארץ מדי ונזל מקצה העיר שושן לפני היכל מלך פרס במקום אשר יתאחדו נהר פרת עם הרקל ואח"כ יצא אל לשון ים פרס. על נהר דינור ע"י בסמוך.

[נהרות בתלמוד] שמות הנהרות הנזכרים בתלמוד נכדו פה ע"פ א"ב: נהר אבא (שבת ק"ט:) והוא Naha rabau ע"י מינרים. נהר איתן ונהר גמדה באשור (סוכה י"ח. ובע"ז ל"ט. הגירסא נהר ג'וא) הרדיפי מיא שהם קולחים בכח ורדיפה, וזהו נהר איתן, נהרות איתן (תהלים ע"ד ט"ו). ואפשר שהם נהרות בבל (שם קל"ז א'). נהר אנק או דנק (ברכות מ"ב:). אשלא, א"ר יוחנן מנהר אשל עד רבת בקעת דורא (סנהדרין צ"ב:) והוא נהר באשור. בב נהרא, שם נמצאו דגים קטנים שנקראו "צחנתא" ואמר אביי שהם כשרים (סוכה י"ח.) ופירש"י שם הנחר בב שמו, ושופכין לתוכו נהר איתן ונהר גמדה (שם). נהר בורצנין (מ"ק ד:). נהר ביל או בלאי (Belias, Bells) הוא בצפונה של מסופוטמיא וע"ש הנהר נקרא המקום הנרבייל (חולין פ"ז:). בר-שניא נקרא כן מפני שהיו משנין את דרכו ומחלך מימיו ממקום למקום, והיה בעיר הרמיק אצל פומבריתא ושם מימי נהר פרת מתחלקין לכמה חלקים. נהר גזוק ונהר וואני או בנה על גבול בבל (קרושין ע"א:). בירושלמי (יבמות פ"א דף ג' ע"ב הגירסא נהר זרוק ונהר וואני). דגלת או מינרית הוא נהר חרקל. נהר זופתי (ערובין ס"ד.) הוא על יד מינרים. ירמוך הוא נהר בא"י, מי ירדן ומי ירמוך פסולים מפני שהם מי תערובות. ונחשבו ארבעה נהרות: ירדן וירמוך קרמיון ופינה (ב"ב ע"ד:). כרמא, לדעת נייבוער הוא Corma על שפת מינרים מזרחה, שהוא נהר דאיטבע בכרמא ואסקוה אבי חיורי (יבמות כ"א.) נהר מלכא (Narmalcha) נזכר כמה פעמים בש"ס (שבת ק"ח. גמין ע"ג.). נהר פניא (גמין ס"ה:). נהר פפא (יומא ע"ז:). ואולי צ"ל נהר פניא או נהר פפיאתא (ערובין פ"ב:). נהר פקוד או פקודא נזכר כמה פעמים (ביצה כ"ט. כתובות כ"ז: ועוד). רביתא שם נהר (חולין ס'). רש"י ונמצא בוואדי ראביתא היוצא ממחוז פראדי אצל מבריא. רכיס נהרא (ב"מ י"ח.) שם נהר על חוף פרס. נהר שהוא כעין אגס מים בחפירה נקרא אריתא. שהוא תורא דנפל לאריתא (ביק נ:). והוא אמת מים שנמיטכה מן הנהר והיא עמוקה. הרדלית של גשמים (חגיגה י"ט.) נהל שיוור ממעלה למטה ויש בו ג' גמטיות שהן חפירות כל אחת למטה מחברתה (רש"י שם). הנהר נחלק לשלשה חלקים ואמצעיתו הוא עיקר הנהר ונקרא ג"כ חריפתא דנהרא, ושני צדדיו הם שיליה

יתן לו חברו סך ממון פטור מלשלם מי שמפסיד (שבועות כ"א.) מיז שם ס"י רל"ב). ובכלל אמרו חז"ל היחר נדרים פורחין באויר ואין להם על מה שיסמכו (מישנה חנינה י'). כי התרת נדרים הוא מסור לחכמים כהלכה למשה מסיני ואין להם רמז מן התורה (הרבה דינים בענין נדרים מבוארים. בישיע י"ד מסימן ר"ג ער ס"י רל"ה)

ה. ה.

נדרים, מסכת: מס' נדרים נשים. בהוצאות המשניות ובהלמוד ירושלמי היא תיכף אחרי יבמות וכתובות, ובבבלי היא אחריהן בין מס' גיטין ונזיר. במס' נדרים יש י"א פרקים ובהלמוד בבלי תשעים דפים. פ"א מבאר: בניין ודורות נדרים והרמים ושבועות ונזירות וקרבתות. והנודר בדבר שאין בא בנדר ונדרה. פ"ב: נדר שהוא סימן בעלמא, שאי אפשר לקיים, שבועה בקרבן, נדר בתוך נדר, סתם נדר, נדר בחרם. פ"ג: נדרי זריזין הבאי יטונות ואונסים, נדר להורגין, הנודר מיורדי הים כנראה חמה משחורי ראש מן הילודים משובתי שבת מן האומות. פ"ד: הנודר הנאה מחברו. פ"ה: שותפין שנדרו הנאה זה מזה, הנודר מן דבר שנקדש לצרכי צבור. פ"ו: הנודר מן אכילה ושתייה. פ"ז: נדר על מין מן המינים באיזה מהם מותר ובאיזה הוא אסור, ועוד לשונות הנדר. פ"ח: האוסר עליו דבר עד זמן מן הזמנים. פ"ט: ע"ד פתחי חרטה בנדרים. פ"י: התרת נדרים באב ובבעל. פ"יא: הפרת עניו נפשו, ספק נדרים, נדרי אשה שאי אפשר להפר — המסכתא הזאת היא משונה בענין זה מן כל שאר מסכתות. כי אין עליה רק קיצור התוספות ופירושי הר"ן (רבנו נסים) נרפס במקומו, וגם ברוב ההוצאות נרפס בתחתית הרף על הגליון פירושי הרא"ש. דברי מוסר ומילי דאגרתא נמצאים בנמרא על הרפים ל"ח, מ' מ"א נ"ה ס"ב.

ישיג

נְהַרְר (רבוני נהרים גם נהרות, הוגני נהרים): שטף מים כבירים (שטראם, מייך stream, river). בראשית הבריאה היה נהר יוצא מגן עדן ומיטם יפרד לארבעה ראשים: הראשון פישון, השני גיחון, השלישי חרקל, והרביעי פרת (בראשית ב'). הנהר היותר מפורסם בכח"ק הוא נהר פרת ומכונה הגדול (שם ט"ו י"ח. דברים א' ז', יהושע א' ד'). ונקרא ג"כ הנהר סתם, ומטברר עד הנהר (שמות כ"ג ל"א). בעברי נהר במלך אשור (ישעיה ז' כ' ועוד). ארם נהרים (בראשית כ"ד י') הוא ארץ פון ארם (מסופוטמיא) שבין שני הנהרות פרת וחירקל. נהר אהוא (עזרא ח' ל"א) הוא התעלה אשר הברה את פרת עם חרקל. הצד המזרחי של פרת מכונה "עבר הנהר". הנהר הגדול בא"י הוא הירדן. נהרות רמשק הם אמנה ופרפר (מ"ב ה' י"ב). גם נזכרו נהר גזון (מ"ב י"ז ו' י"ח י"א) הוא נהר בארץ מדי ונובע מבין הרי אררט ויוצא לים הכספי.

ע'':) אך לא מסרו לנו תחומי נהר מלכא בין פרת וחידקל, והמקורות היונים והרומיים המעטים בלבד עוד את הדעות השונות ולא עלתה ביד החוקרים עד היום לציין בדיוק מקומו של נהר מלכא ולהציב גבולות לעיר נהרדעא.

[נהר מלכא לפי מקורות שונים] שטרבון מזכיר את נהר מלכא בשם *ωοταμὸς κασιλειος Naapsapes* (נהר המלך נאארסארעס), ופילינוס מזכירו בשם *Flumen Naarmalcha regium Naarmalcha* (נהר המלך „נהר מלכא“). שני השמות האלה אינם סותרים זה את זה כי השם *Naarsares* הוא שמו הבבלי (בבליית: נאר שרי= נהר המלך) ונהר מלכא הוא שמו הארמי המאוחר. אבל מה שפילינוס קורא אותו גם בשם *Narraga* טעות

העיר נהרדעא וסביבותיה

הוא, כי „נאראנא“ אפשר להיות רק מה שזכר בכתבי היתדות של נבונאיד בשם *Raq-qa-sum sa sari* (רקק), אגם המים של המלך, או האגם של גדות נהר פרת, והוא היותר סמוך לנהר עשא אשר יש עמדה העיר מברכתה הנזכרת בתלמוד וסמיכה לה העיר סיפר (*Sippar*) שנקראת היום אבו הב (*Abu Habba*) לא הרחק מהמבצר הגדול שבנה נבוכדנצר על נהר פרת. לפי דברי הירודוט האריכו עוד יותר את נהר מלכא בפקודת ניטוקריס אשתו של נבונאיד (620 קודם מה'נ), ונתנו לו מסילה חדשה. לפי דברי אמיאן בא הקיסר יוליאן בשנת 363 למספר הנהוג למעלה ממוצא נהר מלכא בצדו הישמאלי של נהר פרת להעיד מברכתא. פתלמוס מזכיר את נהר מלכא בשם *Naarsares* (נהר השר בשמו הבבלי) או שריית (*Sariyet*) והוא לפי רעתו

הנהר, גם עילאי ותתאי. סכדא דנהרא הוא שכר (*dam*) מלשון סתימה (שבת ס'ז.), נהר חשוב מים שאין להם סוף לענין עונתו. נהרא מביפי מברך (שבת ס'ה). נדרים מ'. בכורות נ'ה.) פי' הנהר מתגדל משפתו וממקורו ומסלעו ולא ממי הגשמים. וע"ש זה המליצה נהרא ונהרא ופשימה (חולין י"ח), פי' כל נהר מתפשט ממקום ירגיל ישם, וכן בכל מקום הולכים אחרי המנהג: על הנהרות ועל המדברות מברך עושה מעשה בראשית (ברכות פ"ט א'), ודוקא נהרות דכתיבי בתורה כגון חדקל ופרת וכדומה. ע"ע באר; מים; מעינות; נחל; סמבטיון; פרת. א.

נְהַר דִּינֹד: נהר של אש. דניאל מתאר את חזון החיות הקודש וכסא הכבוד אשר עליו ישב עתיק יומין נהר די נור נגד ונפס (נמשך ויוצא) מן קדמוהי, אלף אלפין ישמשונה ורכו רבבן קדמוהי יקומו (דניאל ז' י'). בתלמוד דרשו מהיבן נפיק? מזיעתן של חיות, ולהיבן שפיך? אמר רב זוטרא בר טוביה א"ר על ראש רשעים בניהנום וכו' ורב אחא בר יעקב אמר על אשר קוממו (תתקע"ד דורות שהעביר מן העולם קודם מתן תורה ולא בראם ונתנם בניהנום ועליהם נופל) שנאמר (איוב כ"ב) אשר קוממו ולא עת נהר יסודם (הגינה י"ג): ושמאל אמר כל יום ויום נבראו מלאכי שרת מן נהר די נור ואמרו שירה ובמלי (שם י"ד). ולפי דברי שמואל אין זה מקום עונש לרשעים רק מקום לבריאת המלאכים. הרמב"ן בשער הגמול יאמר: האיט אשר אנחנו נאמין בה ששורפת הנשמות אינה כמו אש העולם הזה כלל, ולא האש שמשמשין בה בנחלת ושלחבת, ולא אש היסודית וכו' אלא דקה מזו. ואמרו חז"ל על אחד מאשי המקום העונש הזה שהוא נהר של אש היוצא מתחת כסא הכבוד. הרי שעולה דקותו עד כסא הכבוד שהוא יסוד כל נברא וכו'. ונאמר בא"ש הזה נשמת ה' כנחל נפרית בוערה בה (ישעיה ל' ל"ג), בזהר (פקודי ע' רנ"ו) כתיב כי הנהרנים על קדוש ה' כמו ר"ע וחבריו לא יכנסו לנהר די נור. בס' הזהר (בראשית דף ל') יהישוב השבעה מדורי גיהנום ומדור השלישי הוא מקום דרשביבין דנור, ושם המשיך הנהר די נור שיוורד על ראש הרשעים. ובאותו המדור יש מקומו על ישראל „חס“ שמו (ע"י מעולפת ספירים להר"ש אלגאזי. ומס' גיהנום הנדפס בס' ראשית חכמה). החילוק בין הגיהנום ונהר די נור, כי בניהנום יעברו דרך העברה אפילו הצדיקים לטהר כתמי נפשם כמו הכלי שיש שצריך שמיפה הנעלה או ליבון, אבל בנהר די נור לא יעברו המתים על קדוש השם, ל"ז דעת המקובלים הנהר הזה הוא הגיהנום של מעלה שתחת כסא הכבוד כמו שיש ג"ע של מעלה (ר"ם בן ישראל בספרו נשמת חיים ח"ב כ"ג).

נְהַרְדֵּעָא: עיר בבבל המפורסמת בתלמוד בבלי. לפי דברי חז"ל עומדת נהרדעא על נהר מלכא (קדושין

של הסופר הערבי אבולפרא (Abulfada) הנהר הסמוך לעיר קופא (Kufa). ובירינוס תלמירו של בריסוס הכשרי מספר, כי „נבוכנצר בנה בנין על מוצא נהר חירקל בכרי לעצור את שטוף מימיו; הוא בנה גם את העיר מיריון (Teredon) למחסה מן השודרים הערבים, והוא פתח גם את נהר מלכא. פלג מים של נהר פרת המקשר אותו עם נהר חירקל“ (רימער, ערדקונדע x 49). פיליניוס אומר: „נהר מלכא שוטף מתחת להעיר סילוויא לנהר חירקל והמלך סילווקוס חבר אותו עם חירקל ע"י נחל מים חדש שחפר“. לפי ערות אמיאן היה הקיסר אשירש (Sept. Severus) צריך לנקות את נהר מלכא כון החול הרב שבו כמו בזמנו של טראיאן, ומה שעשה ג"כ אח"כ הקיסר יוליאן כמה פעמים. מפני שהחול הרב שנצבר בנהר מלכא סתם את מימיו. צוסימס מספר לנו בדיעותיו ממלחמתו של הקיסר יוליאן כנגד הפרתים (363), מן צרנרדיא הוא בא לנחל מים הזורם בארכו ברוחב כל ארץ בבל, על הנהר הזה היתה העיר מברכתא. החלק האחר נקרא נהר מלכא ובמוצא מימיו עמד מבצר גדול. והוא המבצר שבנה נבוכנצר, ונהר מלכא הוא השוטף בדרומה של פלוגיא, והחלק הראשון בצפונה של המקום הזה נקרא נהר עשא ע"ש מחדשה הערבי עשא בן עלי. אצל הגיאוגרף הערבי הידוע יאקות אנו מוצאים את הדברים האלה אהות נהר מלכא: כנהר פרת שוטפים הנהרות סנגא, כיסוס, דיצאן, בליח וכו' נהר סוכא והוא הגדול מהם, ונהר מלכא והוא נגד צרצר ונהר עשא בן עלי וכו'. ונהר סוק וכו'. יאקות מציין אפוא את נהר מלכא (היוצא מנהר פרת) גם בשם צרצר, וזה מבאר לנו גם דברי חז"ל: עד היכן הוא בבל (ליהוס)? רב אמר עד נהר עוק ושמיאל אמר עד נהר יואני וכו'. אמר רמי בר אבא הכיל ימא תכילתא דבבל (ליוחסין). שוניה ונוביא תכילתא דחביל ימא, רבינא אמר אף ציצורא וכו'. ציצורא זו היינו צרצר אצל יאקות, שנזכר גם בכתבי היתדות בשם נאר (נהר) צלצלת, והוא הסמוך להעיר אפיס. הוא נהר מלכא חדש, והנהר הזורם מנהר פרת אצל העיר סיפר הוא נהר מלכא סבא, שנקרא היום אצל הערביים „הכל-אסיסוק“ המושך את מימיו מן אברהב לנהר פרת. מן הערים והכפרים שעמדו על נהר מלכא חושב יאקות: תל-בני צבח, קלויא, מנוניא, הצנבר, גוסק, תל-רחים, ארסכר (רסכר), רבהא, המיליא, פורניא. לפי רברי הסופר אבולפרא היתה גם עיר בשם „נהר מלכא“ שעמדה על נהר מלכא ומוקפה היתה בגנים ופרדים של פירות ותמרים. בכתבי היתדות של המלכות הבבלית החפשה נזכר כמה פעמים נהר מלכא ביטמו הבבלי נאר שרי (נהר השר), אצל טראדך בלארן השני (710—721) נזכר נהר מלכא ארבע פעמים ומרובר ישם מגנים ופרדים של תמרים ופירות. אצל נבונאיד (358—355) נזכר נהר מלכא פעם אחת, ואצל כורש שתי פעמים. כמביסוס 521—

529) מזכיר נהר מלכא פעם אחת ודרויש (484—521) מזכירו שתי פעמים, אצל שאר הנהרות ונחלים כמו נהר סורא ונהר שומדיר. בין הערים שעומדות על נהר מלכא נזכרה ישם העיר דוניצר (הוראתה בירה, Burg), וכי „מצד העליון של נהר מלכא ארבעים גור (שם מידה) קרקע עד תחת נהר חירקל“. כל אלה מעירות לנו עדות נאמנה על מקומו של הנהר הזה. בתרגום יונתן, על הכתוב ואשלח מלאכים ממדבר קדמות אל סיחון (דברים ב' כ"ז) מעתיק: ושרית אורגין מנהר דעא דסמוך למדבר קדמות, ובלי ספק הוא נוסד על חלוף שני שמות של ערים אחרות, כי זהו דבר ידוע שנהרדעא היתה רק בבבל. והמתרגם בא לירי מעות מפני שפסוק „והתאויתם לכם לגבול קדמה מחצר עינין שפמה וירד הגבול משפם הרבלה“ וכו' (במדבר ל"ד י"א—י"א) מתרגם „שפם“ פעם אחת אפמיאה (Apamea) ופעם שנית אפמיס (pameas). רבלה הוא מתרגם רפני, וכן איתא בתרגום הערבי „מן פמיה אלי דפנת“. החלוף הזה של אפמיס באפמיאה בארץ המת בא לבעל התרגום ע"י השם „רבלה“ שהחליף אותן בטעות עם רבלה בארץ חמת (מי"ב כ"ג ל"ג, ירמיה ל"ט ה'). ולכן הוא מתרגם בטעות רבלה „דפני“ (מקום מעבר לנהל ארנון) ושפם „אפמיאה“ בשעה שצריך היה לתרגם בשני הכתובים מלת שפם פנייט היינו Paneas על מעין הירדן. מזה נראה כי המתרגם ידע שמות המקומות רק עפ"י צלצול שמם בלבד, ולכן בא לירי מעות זו. ומפני שידע ג"כ שנמצאת נהרדעא בקירוב אפמיאה (באמת היתה אפמיא בבבל לא רחוק מנהרדעא והיא „אפמיא תתאה“ שנזכרה בתלמוד (קדושין ע"ג), וחשב שאפמייה היינו פנייס לכן מתרגם נהרדעא דסמיד למדבר קדמות. צריך עוד להזכיר כי ווינקלעד (פארשוונגען 2 ח"א 518) חושב את נהר אהוב בדניאל לנהר מלכא סבא, אבל אין שום סמך וראיה לסברתו זו, והיא השערה בעלמא. כך אין שום סמך לדברי דיליטש (ווא לאג דאס פאראדיס צד 193) שאומר שנהר מלכא הוא הנהר האגרי הבבלי הזורם כנגד החומה של מדי. ההוקרים האלה לא ידעו עוד מציאות השם נארשרי בכתבי היתדות ולכן נפלו ברשת ההשערות כדרכם.

[שם נהרדעא ומקום העיר] השם נהרדעא אצל יוסיפוס הוא Neapda (קדמוניות ס"ח פ"ט) ואצל סטפנוס Nāapda מורה שהוא שם ארמי ופירושו נהר העצים (נהר-דיעא), היינו שנהר מלכא היה במקום מוקף בעצי הגנים והפרדים. פתלמוס אומר כי השם העקרי של נהרדעא היה הרפניא (Hipparenum), אבל לדבריו אלה אין שום יסוד. הסופר הערבי אבולפרא מציין מקומה של נהרדעא סמוך לאל אמבר (El-Ambar) שהיה עומד על נהר עשא במקום שהוא משתף הזורם מנהר פרת. אל-אמבר הוא לדבריו כמרחק יום אחד מכנרדא, הסורים קראו אותו ע"ש המבצר של מלכי המסאנידים פרוז שבור (Pheruz-Sapor), העיר

זאת היא שניה לעיר הבירה אקסיספון ברדומה של נהרדעא. עפ"י המקורות האלה וביחוד על היסודות המדעיים הידועים לנו מכתבי היתירות ברבר כל הנהרות והתעלות המשתפכים וזורמים מנהר פרת נוכל לציין בדיוק מקומו של נהר מלכא ועם זה גם בקירוב מקומה של העיר נהרדעא. מנהר פרת שופים כנגד נהר חידקל למעלה הנהרות האלה: נהר כבר (באשורית חבר), וממנו מסתעף וזורם הנהר חרמים ועליו עמדה העיר נציבין. משמאל להעיר נציבין ומימין נהר פרת עמדה העיר ראש-עין על נהר כבר. משמאל להעיר ראש-עין ונהר כבר ומימין לנהר פרת עמדה העיר הרן על נהר בליח. בין נהר בליח מימין ובין פרת משמאל עמדה תל-ברסיפ. היינו אפמיאה אילעא, או מעברת דגזומא (קרושין ע'). למעלה מתל ברסיפ קדמה היתה העיר הידועה אורהור (Edessa). אלה הם הנהרות העקרים בחלק העליון שבין פרת והידקל. את הנהרות והתעלות השוטפים מפרת התחתון מול חדקל הנוגעים לעניננו הזכרנו כבר לעיל. ולפי מקבלים אנו תמונת המפה בראש המאמר המציינת לנו מרוצת נהר מלכא עפ"י מסכנות מדעיות ברורות ועם זה גם מקומה של נהרדעא בדיוק היותר אפשר.

ביבליוגראפיה: א. זאראואוסקי, צור געאגראפישען לאגע פאן נהרדעא אס קעניגסאנאל (כ"ו); ציצורא בהמאסף Rivista Israelitica משנת 1811; בוללעקריבעק. מיטטהיילונגען דער פארדעראיאטישען געזעלשאפט 1898 גליון 2; שטרעק, די אלטע לאנדשאפט באבילאניען נאך דען אראבישען געאגראפען, ליידען 1900; ברלינגער, ביי- שטרעק צור געאגראפיע אונד עטהאגראפיע באבילאניענס אים תלמוד אונד מדרש, ברלין 1888; צייטשריפט דער דייטשען מארגענבלענדשיצען געזעלשאפט חלק י"ח 403; נעלדעקע, געשיכטע דער פערער אונד אראבער צור צייט דער סופאנידען, ליידען 1879.

א. ז.

— [קורות העיר נהרדעא] שם נהרדעא כולל העיר וגם המחוז והמדינה וכל פרוהא (כתובות נ"ד). נהרדעא היתה סמוכה למקומות שישבו שם נכרים מצד אחד, ולעיריות שישבו בהן בני הגולה בצד שני (ערובין מ"ה. רש"י). נהרדעא עמדה במקום גבוה כנראה מלשון סליק לנהרדעא (ע"ז ע': חולין נ"ו). העיר היתה בצורה בימים הקדמונים אך בימי התלמוד כבר היתה עזובה ושעריה היו סמונים עד חציון בעפר, ורב נחמן אמר שפינו העפר מהן (ערובין ו'). מסורה בירי היהודים בנהרדעא כי התישבו שם אחר גלות החרש והמסגר עם יכניה (יהויכין) מלך יהודה וסייעתו ובנו שם בית כנישתא ויסרוה באבנים ועפר שהביאו עמהם מבית המקדש. לקיים מה שנאמר כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו (תהלים ק"כ). ויקראו לבהכ"ז זה שף ויתייב לאמר ששב מדוכתיה ויתייב בנהרדעא (אגרת ר' שירא נאון. וכן הוא ברש"י ע"ז מ"ג). רב יהודה ושמואל הוו קיימי אאגרא דשף ויהיב נ"ד.

י"ג). ופירש"י שם מקום המובלע במלכות נהרדעא. ואב"י אמר שהשכינה היתה שרייה שם (מנילה כ"ט). ונתקדשו שבילי נהרדעא (שם כ"ז): ופירש"י שאין לך ד' אמות בהן שלא התפללו שם עובדי דרכים. בזמן שביהמ"ק השני היה קיים אספו בנהרדעא כל השקלים והנדבות שנרבו בני הגולה בבבל לקרבנות הצבור וצרכי העיר בירושלם. לפי יוסיפוס היו גזברין בנהרדעא ונציבין לנכות כל כסף הקדשים מבבל. ופעם אחת כאשר בא הורקנוס כ"ג לכבל נשבה ע"י הפרתים (קדמוניות סט"ו פ"ב ב'). ובפרט היה מרכז היהדות בנהרדעא, ושם היה מקומו של הרי"ש גלותא. אך עם בני הגולה הסתפחו גם ערב רב ונלוו עליהם גרים מעם הארץ, ולכן היה יחוס האבות מעורב. ד' מאות ואמרי לה ד' אלפים עבדים היו לו לפשהור בן אימר (בימי יכניה) וכולן נטמעו בכהונה ונתיישבו בשורא (או סורא) דבנהרדעא (קרושין ע'). ובירושלמי (יבמות פ"ח) הגירסא חמשת אלפים. ד' יהודה פסל רבים בנהרדעא (באיסור יחוס) וקרעו כמה כתובות שם, ורצו בני המקום לרנמו ואמר להם אם שותקים אתם הרי טוב ואם לאו אני מנלה כה שאמר שמואל שתי משפחות יש בנהרדעא חדא דבי יונה וחדא דבי עורבתא, וסימנך טמא טמא טהור טהור, והשליכו את האבנים מידם לנהר מלכא ונסתם הנהר לשעה (שם). נהרדעא היתה גם מקום זנות ושם נבעלו כמה בתולות לבילל יוה"כ (יומא י"ט). אך לא נמצא שם מינים (פסחים נ"ו). וכנראה גרמה זנות ההתבוללות. עד כי גזרו על הגרים והבדילו אותם מן הקהל ולא מנו אותם לאיזה משרה, ואפילו ריש גביתא לא מוקמי מנייהו (קדושין ע"ז). בסוף הבית השני ישבו בנהרדעא שני בחורי ישראל אנילאי ואסינאי או חנילאי והסינאי שהיו אורגים ונעשו לראשי שוורים בחברת רקים ופוחים, וכאשר רבה גדודם לחמו עם חיל ארטבן מלך הפרתים, ויתגברו עליהם עד כי הוכרח המלך לכרות עמם ברית שלום. וישלמו על נהרדעא כמ"ו שנה, ואז פרצה ריב בין האחים ע"ד עלמה אחת שנשבה בירי חנילאי ולקחה לביתו, והעלמה הזאת המיתה את חסינאי ברעל במשתה אשר עשתה, ולרגלי השערוריות והמהומות פנימה צלחה בירי חתן ארטבן השני לכבוש את נהרדעא מידי היהודים ולהרוג את אנשי חילם (יוסיפוס, קדמוניות פ"ח פ"ט).

[אחר החרבן] כארבעים שנה אחר החרבן התישב בנהרדעא נחמיה איש בית דלי, ורע ירד שם לעבר השנה ויאמר לו נחמיה אמור להם משמי (לבני א"י) אתם יודעין המדינה זו משובשת בנייסות (יבמות ק"ט. קכ"ב). פולמוסא דמלכא אתי לנהרדעא ואמריו רבנן ולא התפללו (ברכות ל'), הוא פולמוסא דסליק לנהרדעא ופתחו חביות טובא (ע"ז ע'). המלחמות האלה היו נגד טריינוס נציב רומא באסיא, ונהרדעא עמדה בראש הקושרים. ע"י המרירות האלה שפרקו מעליהם עול הרומיים נתרבה ישוב היהודים שמה.

ונהרדעא נע"ט מרכו היהדות בכלל. בימים ההם יררו לנהרדעא ישי חכמי ישראל ר' דוסתאי ב"ר ינאי ור' יוסי בן כיפר ובנראה היו שליחי ציון יבאו לגבות כסף הנדבות בעבור א"י (גיטין י"ד). ר' דוסתאי אמר על בני נהרדעא שהן אמה (אנשי מדות נבוהים בקומה) וכובעין אמה (מלבושיהן משונים) ומדברים מחציהן (קולם עב ונראה כיוצא מטבורן) ושמותיהן מבוהלים ארדא וארטא ופילי בריש (בראש שמותם יבואו המלים ארדא ארטא פילי). אומרים כפותו כופתין אומרים הרג הורגים וקרובים למלכות הן ויש להם סוסים ופרדים שרצים אחריהם (גיטין י"ד). והם היו פקידו ריש נלותא (רש"י). בנהרדעא היה מברא (חולין נ'): ופרש"י ספינה רחבה שעוברים בה את הנהר (שם צ"ד). והיו מביאים תבואה בספינות על נהר מלכא לנהרדעא. פעם אחת היתה בצורת ומפני הסער בים לא הגיעו הספינות לנמל, ובני העיר הוכרחו למכור אדמונותיהם מפני הרעב (כתובות צ"ז). בנהרדעא היו שכיחי טייע (ערביים) והיו נכבים ולכן כשסרו בני העיר הבהמות לרועה היו מוסרים מיד ליד וכן כשהיו הרועים מחזירים הבהמות לבעלים (ב"ב ל"ג). בזכות ר' אלישיב בעת שישב שם לא באו נגבים לנהרדעא (מו"ק כ"ה:). והיו שם ג' שוקים: שוק של דייסא, שוק גלדאי ושוק דבנן, בשוק דייסא היו מוכרין מיני מזונות ודייסא הוא מין מאכל של חטים או שעורים (נדרים מ"ט:). שוקא גלדאי (דצענים) היו מוכרים מנעלים ועורות מעובדים. ושוקא דבננן היו בשביל הישיבות (חולין מ"ח:).

[רבני נהרדעא ותקנותיהם] לוי איקלע לנהרדעא (שבת ק"ט). ודרש שם ויראו את אלהי ישראל (שהש"ר פ' אתי מלבנון). שמואל היה בנהרדעא ורב בסורא, ותרויהו על פרת (נהר מלכא). נהרדעא לעיל מן סורא טפי מעשרים פיסאות. שמואל ונהרדעי עילאי בעי מיא, ורב וסוראי תתאי לא בעי מיא (דכיון שהם תחתיים נקיים המים אליהם) ולכן אמר רנב"י וסימנך עילאי בעי מיא תתאי לא בעי מיא (תענית י'). ושמואל אמר נחירין לי שבילי דקיע כשבילי דנהרדעא (ברכות נ"ח). גם אבוה דשמואל היה שם (ב"ב ל"ז). שמואל וקרנא הוו יתבי אגודה (שפת) דנהר מלכא וראו המים שמגביהים עצמם והיו עכורים, ויאמר שמואל לקרנא גברא דבא אתי ממערבא וחס במעיו (שבת ק"ח:). על נהר מלכא היו הולכין ספינות ורב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע היו להם שושמשין להעביר עליו וסכרוהו מלחים ונסתם הנהר ולא יכלו לעבור וכו' (גיטין ע"ג). ר' נחמן היה לראש ישיבה בנהרדעא (קדושין ע'. רש"י) ואפשר שהוא רב נחמן בר גודיא דאיקלע לנהרדעא (שבת צ"ה). דבא היה הולך אחרי ר' נחמן (חולין מ"ח:). רב מתנה אתי לנהרדעא (ב"ב קנ"ג). רב אויא איקלע שם (ערובין ק"ב). רב זבד (ב"ק כ"ז:). ר' שמי (שבועות י"ב:). כי אתי ר'

ביבליוגרפיא: הירשענזאהן, שבע חכמות קס"ה; מרדכי דוב וידילוביץ, נהרדעא, ווילנא תרס"ז; נייבויער גיאוגרפיא של התלמוד 280, 350.

נוגע בדבר: מי שיש לו משפט קרום (preju-dice) לרוב שצדיקין לבקרתו, דעתו, דינו, או ערותו. המשפט הקרום או הנניעה בדבר יוכל להיות מפני טעמים שונים: או משום קורבה של משפחה, משום אהבה או שנאה, משום טובת הנאה או הפסד. כל אחד מהטעמים האלה או טעם אחר אשר ימניעהו להוציא משפט אמת ולהניד ערות נאמנה וישרה באותו דבר נקרא „נוגע בדבר“. ולא רק אם הוא בעצמו הוא נוגע בדבר, אלא אפילו אם משפחתו חברתו או קהלתו נוגעים בדבר נחשב כאלו הוא בעצמו הוא הנוגע, כי סוף סוף יגיע הדבר עד נפשו, כי נחשב כאבר מן גוף הדבר. ולכן אמרו בבבלי: בני עיר שננגב ס"ת שלהן אין דנין בדייני אותה העיר ואין מביאין ראייה מאנשי אותה העיר (ב"ב מ"ג). כי הדין והער נוגעים בדבר שצדיקין לס"ת לקרות ולשמעו בימי הקריאה, וחיישינן שיתאמצו להוציא הס"ת מיד המחזיק שלא כדון. וכן האומר תנו מנה לבני עירי אין דנין בדייני אותה העיר ואין מביאין ראייה מעניי אותה העיר.

(ח"מ סי' ל"ז). במשפטי העמים מקילים הרבה יותר בדיני נוגע בדבר (interested party) מאשר במשפטי ישראל לפי התלמוד והפוסקים. ע"ע עדות.

א.

נוטריון (יונית *νοταρίων*, ברומית *notaricum*): כתיבה קצרה ומצומצמת (*stenography*) ע"י ראשי תיבות או מלים מורכבות. סופרי הדיינים ברומא השתמשו בכתיבת נוטריון ולכן מכונים בשם *notarius* (ע"י במוסף הערוך ערך זה). אך סופרי ישראל בכה"ק השתמשו בנוטריון מוזן קדום הרבה. והיא אחת מליבי מרות של דרוש מר"א ב"ר יוסי הגלילי (ע"ס כריתות הקדמה; משיב דבר לרייפמאן; וע"ע מרות התורה). הנוטריון שנמצא בכה"ק הם על שני פנים: א) בהמלה הנגזרת יתראו כל המושגים הנמצאים בהמלים המסתעפים ממנה, ב) הברת מושג אחד או שנים נמצאו במלה הנגזרת ויתר המושגים מובנים ע"פ המשך הענין. לדוגמא הפסוק ויקרא האדב שם איתו חוה כי היא היתה אם כל חי (בראשית ג'). בהשם "חוה" נראה רק מושג מלת חי, וע"ז מורים החז"ת והוי"ץ הבא תחת י"ד כמנהגם להתחלק זה בזה, כמו הנה יד ה' הויה (שמות ט'). ומצינו כי מה הוה לאדם (קהלת ב' כ"ב). או כנאמר והב תחת יתב (ע"י רש"י ע"פ את והב בסופה במדבר כ"א י"ד). ומהשם "אם" והפעל "היתה" אין שום זכר בהמלה הנגזרת רק מושגיהם מובנים מעליהם. וכן השם "קין" ע"ש: קנתי איש את ה' או ישם "שת", כי שת ל' ה' זרע אחר (בראשית ד' ו'—כ"ה) "יהשמות קין ושת נבנו מכמה מלים או מושגים. בשם "אברהם" אשר הוראתו אב המון גוים נמצאים רק שני מושגים מהשמות אב, המון, והמושגים מהשם גוים ומהפעל נתתיך מובנים מעצמם. אולם בשם "ראובן" הרי"ש והאל"ף הם היסוד מהפעל ראה. והוי"ו הוא תחת שם הוי"ה, והב"ת הוא השמש של המלה בענין, והנו"ן הוא מן השם ענין. וכן בהשם "יהודה" הנו"ד והה"א והוי"ו יורו על שם הוי"ה ואותיות "דה" הן מהפעל אודה. ופה יתראו שני המושגים משתי המלים אשר מהן הורכב השם יהודה. הרכבת שתי מלים למלה אחת בכה"ק נמצא לרוב בשמות פרטים, כמו גלעד המורכב מן גל ועד, פניאל מן פנים ואל וכדומה. ובזמן מאוחר מצינו השם ירובעל מן יריב [בנו] בעל. ושם יעב"ן כי ילדתי בעוצב (דהיי"א ד' ט') בהקדם הבי"ת להצדי"ן. ויש שמות אשר ענין הרכבתם אינו מפורש בכה"ק אך החוקרים חוו דעתם אדות הרכבתם כמו, "ברע" שמורכב מן ברע או ברשע=בן רשע, אביעזר=אבי עזר, אחירב=אחי נרב וכדומה הרבה.

[נוטריון בכה"ק ע"פ חז"ל] חז"ל בחקרם על דבר באור וכונת המלים בכה"ק, אם להבין את פשוטם או למצוא בהן מקור לאנדה והלכה. גזרו אומר על מלים ידועות כי מורכבות הן משמות ופעלים אשר מושגיהם

ואע"פ שיש לעניים קיצבה (סך מסוים בכל יום) ניחא להו דרווח (שם). שיהיה באוצר העיר יותר מעות להחזקת העניים. ודייני העיר ופרנסי הקהלה יש להם הנאה כי אפשר להם לפרנס העניים ברווח. אבל מי שמסלק נפשו מאותה הנאה יוכל לרדן ולהעיד. ובס"ת אי אפשר לומר כי מסלק מההנאה, כי שאני ס"ת דלשמיעה קאי והוא יוצא בשמיעתו, ואם יש ס"ת אחר יוכל הדיין לרדן והעד להעיד, וזלת פרנסי הקהל שהם נוגעים בדבר, וכן הדין בבית הכנסת. לענין מס של הקהלה, אין דנין בדייני אותה העיר, מפני שיש להם או לקרוביהם חלק בו. יש מחלקין במס בין הבאים לרדן על יחידים שיפרעו מבאן ואילך שלא מהני סליק לפי שפרעתם נוהג לעולם, ובין הבאים לרדן על מס מואת השנה אם נסתלק מאותה הנאה כגון שכבר פרע המס המוטל עליו משנה ההיא שאז יוכל לרדן ולהעיד כי אינו נוגע בדבר. אבל אם עשו תקנה או שיש מנהג בעיר שדייני העיר ידונו אף על ענין המסים דינם דין וי"ע ח"מ סי' ז'). וכבר נתפשט המנהג שאין צריכין בכל דבר ודבר להביא עדים מחוץ לעיר, ולכל דבר תקנה שהיא כוללת לכל בני העיר נאמנים כל אנשי העיר בה. אבל לתקנה שכוללת רק קהלה אחת בעיר צריכין דיינים ועדים מקהלה אחרת מאותה העיר או מעיר אחרת (ע"י משה מלך חלק ז'). לא מיקרי נוגע בדבר משום שדעתו קרובה לבני קהלתו לבד כל זמן שאין לו בדבר הנאת מומן (שו"ת הר"י מטראני ח"א סי' מ'). דין שגלה רעתו מקודם אסור לרדן עוד באותו דבר (באר שבע דף פ"ח). שני דיינים ששונאים זה את זה אסורים לרדן ביחד (ח"מ סי' ז'). חבם שנשאל על דין אחד וכתב פסק עליו, אם הן אינו חוזר ודן, אך בשקלא וטריא נמנה עליהם (שו"ת בני משה סי' ב', וע"י ירוש' פאה פ"ח דף כ"א). אם ימצא (הדיין) שיש לזה העד צד הנאה בעדות זו אפילו בדרך החוקה ונפלאה הרי זה לא יעיד בה, וכדרך שלא יעיד בדבר זה שמא נוגע בעדותו הוא כך לא ידון באותו דבר (רמב"ם עדות פט"ז ד'). הבא להעיד בדבר שיש לבעלי דינין עליו תרעומות פסול (רשד"ם ח"ד סי' מ"ה). ונראה כי הפוסקים הקילו מעט בנגיעת הדין והעדות במשך הזמן בהרבה ענינים. ואמרו כל שאינו נוגע עכשיו בעדות אע"פ שאפשר שיהנה בו להבא כ"ס (ב"י ח"מ סי' ל"ז). שליח שנוטל שכר להשתדל לגבות עדות על עגונה אחת לא מיקרי נוטל שכר להעיד (ע"י שו"ת פרח מטה אהרן ח"א סי' ד'). שלשה ששלמו ביחד מה שחייבו בין בשטר בין בעל פה, אם כל אחד ואחד חייב כך זהובים בפני עצמו אין נוגעין בעדותן ולא חיישינן לגומלין (שו"ת מהר"ם מלובלין סי' נ"ו). אפטרופס אינו נוגע בדבר ומעיד על נכסי היתומים. בדבר הנעשה בפומבי אין לחוש כ"כ לנגיעת העדות (תשובת מהרד"ך ח"ב סי' ק"ח). וכל זה תלוי בדעת הדיין וביתו לידע מי שיש לו הנאה ונוגע בעדותו

שונים. והו מדת הנומריקון שחשב ר"א בנו של ר"ה בברייתא דל"ב מדות וז"ל: מנין שדורשין נומריקון באגדה? ת"ל אברהם=אב המון גוים, כרמל=רך מל, דבר שהוא רך ונמלל ביד. והיא קללני קללה נמרצת (ר"ה): ניואף, מיואבי, רוצ"ח, תועבה. כי ירם הדרך לנגדי: יראה ר'אתה נ'סתה. וא"ר יוחנן מנין ללשון נומריקון מן התורה? שנאמר כי אב המון גוים נתתיך. א"ב אב נתתיך לאומות. בחור נתתיך לאומות, המון חביב נתתיך וכו' (תלופ ה' בח'). מלך נתתיך וכו' (שבת ק"ה.). מלת אנכי בעשרת הדברות היא בלשון נומריקון א"א נ'פשי כ'תבית י'הבית, או א'מירה נעימה כ'תיבה י'היבה (שם). פחו כמים (בראשית מ"ט ד) פ'חות ח'מאת ז'נית (מדרש אנדת בראשית סי' פ"ב). מכות מצרים היו כתובות על מטה משה בר"ת: דצ"ך עד"ש באח"ב (תנחומא וארא סי' ח'). ודרשו ויחלש את עמלק (שמות י"ז י"ג) ויחל וישבר, כי נעשה חולה ונשבר כמו (מכילתא בשלח פ' עמלק). גם תנאי כפול מוכח מלשון נומריקון, מכלל חן לאו, כמו האזהרה כבד את אביך ואת אמך (שמות כ' י"ב) דרשו ע"פ נומריקון אם תכבד יאריכון ואם לאו יקצרוך (מכילתא יתרו פ' בחדש סי' ה'). לפי דעת המדרש נומריקון כולל גם ענינים המובנים רק ברמז ולא נאמרו בפירוש ודרשו ע"פ ירא אתה בני ומלך, א"ר אחא כגם הקב"ה על שלמה וכו' שמא היית אומר בלשון נומריקון ועם ישנים על תתערב (שונים) כמו ישנים על רבוי אלהות), מיד חזר ופירש הדבר: יש אחד ואין שני גם בן ואח אין לו וכו' אלא שמע ישראל ונו' (דברים רבה פ' ואתהקנ). וגם זהו היו מלשון נומריקון של "ישנים". לדעת ר' יהודה שלחו או"ה נומריקון (notarii) שלהן וקילפו את הסיד מ"ב אבנים שהקים יהושע בתוך הירדן ועליהן כתובים כל דברי התורה, והשיאוהו (והעתיקו הכתב). ומשמע שעשו זאת בנומריקון כי הנומריקון כותבים בלשון קצר (סוטה ל"ה:). ומלך אישור אשר שלח שני הכהנים ללמד התורה להשמרונים העתיקו ג"כ את התורה בלשון נומריקון, ולכן נמצאו כמה שניים בתורת הישמרונים (פרקי דר"א פ' ל"ח). אינקלוס הנר השתמש בדרש נומריקון, ומתרגם משם רועה אבן ישראל (ויחי) די במיטרא זן אבהן ובנין זרעא דישראל, ופירש"י אבן הוא לשון נומריקון אב וכו', יעקב ובניו (ע' מאמר "אגרת בקרת" לרצ"ה חיות י"ח.). בתלמוד הישתמשו בנומריקון לפדש כתבי הקדש בשלשה אופנים: א') לבאר את כונת המלה ע"פ פשוטה לפי הנחת הלשון בביאור הפסוק, ב') להוציא מזה איזה מוסד ודעה, והדרש הוא רק אסמכתא. ג') לרין מההרכבה הזאת הלכה ידועה. ממין הראשון נחשבו המאמרים האלה: א"ר יוחנן למה נקרא שמו ירדן שיורד עד הן (ברכות ס"ג); מאי לבוש=לא בוש (שבת ע"ז); אשפר (ש"ב ז' י"ט) אחד מששה כפר (בפחים ל"ו); מחוספס (שמות ט"ז י"ד) דבר

הנימוח בפסת היד (יומא ע"ה.); מאי מלתחה (מ"ב כ"ב) א"ר אבא בר יעקב א"ר רבד הנמלל ונמתח (נמין ג"ט.); חדסל שהוא חד בקולו (ב"ר פט"ז); אמרתי אפאיהם, אמרתי אף אי הם (ספרי פ' האזינו) ופירש"י אמרתי באפי אתנם כאלו אינם שיאמרו רואיהם איה הם; מאי שמים א"ר יוסי בר חנינא שם-מים, במתניתא תנא אש ומים (חגיגה י"א); וזו שדי עמדי (תהלים נ' י"א) א"ר ברבי סימון למה נקרא שמו זו שיש בו כמה מיני טעמים מזה ומזה (ויק"ר פ' אחרי); כי הרם הוא יחניף את הארץ, ר' יאשיה היה אומר בו לשון נומריקון כי הרם הוא יחן אף על הארץ (מדרש פ' מסעי); כי קצר המצע מהשתרע (ישעיה כ"ח) מהו מהשתרע? מהשתרע עליה שני רעים (פתיחתא ראיכה רבתי); שנער, עיר ששירה נערים מבעמים בתורה, ד"א שנער שהעמירה שונא וער להקב"ה ואיזה זה נבוכדנצר (שם). ועוד דבים כמוהם. ממין השני נחשבו המאמרים: שבתה המדרכה (ישעיה י"ד) א"ר יהודה אמר רב שבתה אומה זו שאמרה מדוד והבא, ואיכא דאמרי שאמרה מאד מאד הבא בלא מדה (שבת קמ"ט); לך התרפס ורהב רעך (משלי ו' ג') אם ממון יש לו בידך התר לו פסת ירך (ב"ב קע"ג); אברך, אב בחכמה ורך בשנים, פומיפר שהיה מפסם פדים לעז (ב"ר פ' סקן); ותכסוהו בשמיכה (שופטים ד') אמר ד"ל חזרנו על כל המקרא ולא מצאנו בלי ששמו יסמיכה, ופרשוהו בלשון נומריקון, מהו שמיכה, שמיכה שמי מעיר עליה שלא ננע בה אותו רשע (ויק"ר פכ"ז); ויגש נחזי להרפה (מ"ב ד') אמר ריב"ח שהרפה בחור יפיה (שם פכ"ד); למה נקרא שמו אמרפל? על שאמר לאברהם פול לתוך כבשן האש (תנחומא פ' לך); שנאב, שהיה שונא לאב שבשמים, שמאבר שאמר אעלה באבר על במתי עב (שם); רפידים, אין רפידים אלא שרפו ידיהם מן התורה ולפיכך בא עליהם עמלק (שם פ' בשלח); למה נקרא שמו בצלאל שעשה צל לאל שנאמר בצל שדי יתלונן (שם פ' ויקהל); זאת תורת המצורע אל תקרי המצורע אלא המוציא שם רע (שם פ' מצורע); דברי חכמים כדרבונות (קהלת י"ב) כדור של בנות, מה הכדור של בנות מזרקין לו לכאן ולכאן כך הדברות היו נזרקין בסני (שם בהעלותך סי' ז'); נחית כצאן עמך, מאי נחית לשון נומריקון ד"א אומר ניסים עשית להם, חיים נתת להם, ים סוף קרעת להם, תורה נתת להם ביד משה ואהרן וכו' (שם מסעי סי' ב'), וכמעט אין סוף לדרשות כאלה ע"פ נומריקון.

[נומריקון בהלכה] במדת נומריקון למדו לא רק אנדות אך גם דברי הלכה, כמו ולקחתם לכם ברי מינים, בלקיחה תמה שלא תהא נחל ועומר בו (תנחומא פ' אמור) גם למדו לקיחה תמה שלא יהא הלולב חסד (סוכה כ"ה). וכעין זה דרשו וכתבתם שתהא כתיבה תמה, וקשרתם קשירה תמה לענין רצועה שנפסקה,

נוי: עי יופי

נויארק: עיר סחרת הראשית בארצות הברית באמריקא, על נהר הורסון ועל חוף ים האטלאנטיק. ועם הפרורים שנסתפחו אליה נקראת נויארק-גרתי (Greater New York). העיר הזאת היא היותר גדולה בתבל באוכלוסין ובחרשת המעשה. שטח העיר 287 מיל מרובעים במרת אנגלית (שניה לה לונדון שיש בה 117 מיל מרובעים). מספר תושבי נויארק בשנת 1910 עלה 4,766,883 (בלונדון היו 4,522,961 תושבים בשנת 1911). וביניהם מספר היהודים כעת (1912) עד 1,200,000=ששים רבוא כיוצא מצרים. וזולת ירושלם בימי הרגל בזמן הבית לא נמצאה עיר בתבל שהיו בה מספר רב כזה מבני ישראל. מספר התושבים בנויארק יתרבה משנה לשנה עד כי במשך עשר שנים האחרונות נתרבה בכדי 38.7 אחוז למאה (תחת אשר בלונדון עוד נתמעט המספר במעט במשך עשר שנים האחרונות). ויש לקוות כי עד שנת 1925 יעלה מספר היהודים בנויארק יותר משני מיליון נפש.

[קורות תושבי היהודים הראשונים] החוף והנהר אשר אצלו נבנתה נויארק נתגלו ע"י ויראצאנו בשנת 1524. הנרי הורסון הגיע שמה בשנת 1609. ומאז החלו סחרי הולאנד לבוא לחוף ההוא לקנות עורות-שער מן היהודים ילידי הארץ בחליפין על דברים קלי ערך. בשנת 1623 נוסד המחוז ההוא בי"ם נרינדרלאנד (הולאנד החדשה) ע"י חברת סוחרים מהולאנד שעשו מסחרים עם תושבי איי הודו המערביים (Dutch West Indies Company). ראש המחוז פטר מינואיט קנה בשנת 1626 את חלק התיכוני של נויארק הנקרא „אי מאנהאטן“ (Manhattan Island) מן היהודים במחיר ששים זהובים (בערך 24 דולאר) ויסב שמו נראמשטרדם (אמשטרדם החדשה). בשנת 1643 נבחר פטר סטייווי-סאנט (Stuyvesant) לישר המחוז, והוא הכביר המס על התושבים, ויתאוננו לפני שר המדינה בהולאנד והוא נתן להם רשיון בשנת 1653 ליסד ממשלת העיר לעצמם ולבחור להם שבעה פקידים וראיש על נביהם. בעת ההיא היתה ממשלת הולאנד למנן על היהודים שנפלטו מחמת יודפיהם ומציקיהם, ובכל מקום שיד הולאנד רומטה באו היהודים לישוב תחת צל הסותה. המרכז היה עיר אמשטרדם, ומשם נפוצו לכל המקומות שכבשו ההולאנדים, וישבו באיי הודו ובארץ בראזיל (ע"ע) שבאו ברשות הולאנד. ומשם באו לנויארק (לפנים נראמשטרדם) עם סוהרי הולאנד. ומיד כאשר נביטה פורטוגאל את בראזיל מהולאנד נורשו היהודים משם ובאו לאיי הודו, ואחרים גם לנויארק על הספינה סט קאטארינא קודם ר"ה ת"ד (1654). בין הבאים מאמשטרדם היו גם אשכנזים, אך היהודים שבאו אז לנויארק היו ספרדים ופורטוגוזים. אחרים שבאו מבראזיל בהספינה הנ"ל לא מצאו די כסף לשלם בעד

ירכה, יד כהה להניח על זרוע שמאלית (מנחות ל"ד); מלת שעמנו דרשו דבר שהוא שוע סווי ונח ואין איסור כלאים בדרך אחר (כלאים פ"ט ח'); מלת כרמל דרשו כרמל ר"ל כר ומלא, להורות שמנחת העומר באה כשהיא לחה בעוד שהזרע נפוח והכר של קש מלא הימנו (שבת ק"ה, מנחות ס"ו); ובפ"ז דתמורה למרו שכלאי הכרם בשרפה מרכיב פן תקדש המלאה הכרם, ודרשו תוקדש=תוקד אי"ש. וחז"ל מצאו לניסוך המים מן התורה במדת נוטריקון, נאמר בשני ונסכיהם, בששי ונסכיה, בשביעי כמשפסם, מ' יו"ד מ' יתירות הרי כאן „מים“ (סוכה נ"ה). ועוד ועוד.

[נוטריקון בקבלה] בעלי הקבלה השתמשו הרבה בצרופין ונוטריקון, אך לפעמים יחליפו לשון נוטריקון בלשון גימטריא (ע"ע). והוא נכלל במדת „הרמז“ בפרדס החכמה. וכן לענין מנהגים ועניני תפלה. כמו אמן ר"ת אל מלך נאמן, וראיה שצריכין לישוב בברכת המזון שנאמר וברכת ושבעת נוטריקון שבעת (תוס' ברכות נ"א); נוהגין להשכים מראש חדש אלול ולומר חתוננים ולשאלו החמים וסמך לדבר איני ל'דודי ו'דודי ל' ר"ת אלול (אבודרהם בתפלות ר"ה); רבנו בחיי בפי' בשלח אומר: בענין נוסח הברכות שתקנו ברוך אתה לנכח ואשר קדשנו לנסתר, כענין שכתוב ברוך כבוד ה' מסקומו, כלומר ממקום שהוא לפי שאין ידוע מקומו. וזהו שאמר הכתוב וחסידך יברכוכה. יברכוכה הוא נוטריקון של יברכוכה, כלומר הענין הזה הוא נגלה ונסתר וכו'. בספר מטה משה (ח"ב סי' ש"א) מביא לשון הבריתא על סדר ברכות המזון, ברכה ראשונה ברכה הון, שניה ברכת הארץ. שלישית בונה ירושלם. רביעית הטוב והמטיב. ומביא רמז לסדר הברכות ממה שכתוב בשלהן וצפית אותו זהב טהור, מלת זהב נוטריקון זין הארץ ביונה ירושלם, שם ח"א סי' ו' מביא בשם הגאונים שיש לו לאדם להתפלל בביהכ"נ אפילו בשעה שאין הצבור מתפלל, וראיה מדניאל שהתפלל ביהדות במקום רנה ותפלה שנאמר ועוד אני מדבר בתפלה והאיש גבריאל אשר ראיתו בחזון בתחלה סופי תיבות: דירה של רנה, שם (ח"ה סי' תתי) מביא בשם ר' סעדיה גאון שאלו דברים שאסור לדבר בהם: ה"לל ס"פר תורה ברכת כ"הנים ת'פילין ו'דודי שזפר מ'גילה ע'ומר, וסימן לזה בר"ת הסכת ושמע. שם (ח"ה סי' תתקנ"ה) אדות המנהג שמשכיסים לתפלה בחמשה בקרים והם ר"ה, י"ב, הושענא רבא, פורים, תשעה באב, וס"ו לדבר וישכם אברהם בבקר. א' דאברהם רמז למ' בחדש אב, ב' בריאת העולם היינו ר"ה, ר' רבא זו צומא רבא, ה' הושענא רבא, מ' מגילה היינו פורים, ושם (סי' תתפ"ז) מביא בשם הגהות מרדכי סימן להוספת השמש לנרות חנוכה „נחשת“ נוטריקון נ"ר ח'נוכה שמש ת'דליק, ע"ע גימטריא; סימנים; צרופין; ראשי תיבות. ל—א.

למכור בשר בהמות ולא חזירים, ועל הרשיון הזה נשבעו בשבועה ע"פ דת ישראל.

[בתקופת האנגלים 1664—1776] האנגלים כבשו את מחוז ניוארק בשנת 1664, ובספר הברית שנחתם ביטנת 1667 הותנו שהיהודים היושבים שם יחזיקו בזכויותיהם. ניקאלס שר המחוז החדש נתן צו לתת במחוק לכל היהודים בעל הממשלה ושלא למנוע מהם חופש האמונה. ואף כי איזה משרי המחוז פירשו לתת הזכויות רק לבעלי אמונת הנוצרים בכ"ז לא נרדפו היהודים בעבור אמונתם. אבל נהגו עוד ההגבלות בנוגע למסחרים קטנים וגם לא הורשו לבנות להם ביהכ"נ. שר המחוז דונגאן (Dongan) אשר אומרים עליו שהיה סטולקי הרשה ליהודים להתפלל בצבור ביטנת 1686. ובמפה של ניוארק משנת 1695 נראה בית הכנסת של היהודים בצד הדרומי של רחוב ביווער (Beaver) ור' שאול ברון היה רב הקהלה. בשנת 1700 היו עשרים משפחות בקהלה הזאת. ביום 13 ספט' 1710 בקש אברהם די לוצינא את הונטר שר המחוז לתת לו חופשה מעבודת הצבא בהיותו רב הקהלה. ומוזכר כי גם להרב שהיה לפניו נתנה חופשה כזאת. רשימות הפנקס של ערת "שארית ישראל" מנהג ספרה. הקהלה היותר עתיקה בארצות הכרית, מתחילות משנת 1729, אך עוד נזכרו בו התקנות משנת 1706. בני הקהלה הזאת חנכו בית הכנסת ברהוב מיל ביטנת 1730, אשר נבנה מחדש בשנת 1818. בראשית המאה הי"ט היו זכויות היהודים כמעט שוות לזכויות יתר התושבים, אולם בשנת 1737 בעת הבחירה של שלוחי העם לבית המועצה הכללית, הובאה השאלה לפניהם אם יש זכות ליהודי בבחירות האלה. אחרי שאין להם זכות כזאת באנגליא לכחור שלוחים להפרלמנט. וכיון שניתן רשות להתוכח ביטאלת היהודים דנו גם בענין העדות והסכימו שלא להאמין בעדותם. אמנם לפסול עדות היהודים היה נגד המנהג בקולוניות האלה מעולם. ורק מפני שרצו לפוסלם בתור בוחרים הוכרחו שלא להאמין בעדותם בנוגע להבחירה הזאת כי זו בוז תליא. שר המחוז סוארד (Seward) יאמר כי המאורע הזה הוא "כתם" על החרות והסבלנות בימים ההם. בשנת 1761 נמצאו גם איזה יהודים בוחרים בשלוחי העם, וגם סוחרים שמכרו ליחידים, וכנראה הקילו הרבה בהגבלות היהודים, אבל חופש גמור ושיווי זכויות בשלימות קבלו אחר המרידה בשנת 1776 ואחר קבלת החוקים החדשים במחוז ניוארק בשנת 1777.

[מסחר היהודים בניוארק קודם המרידה] בזמן הראשון שהתישב יהודים בניוארק התעסקו במסחר עם איי הודו המערבית ובפרט עם קוראסאו, סט' תומאס ורושאמאיקא, ובמקומות על נהר הורסמן ונהר דילאווייר, עם רהוד איילאנד. וגם עם אפריקא הצפונית, אנגליא, מאדירא ופורטוגאל. הסחרות היו שונות,

נסיעתם ושנים מאהיהם שנעשו ערבים זה בזה הושמו במאסר עד אשר באו יהודים מאמשטרדם שהביאו אהם כסף ושלמו בעדם ויצאו חפשי. אח"כ באו עוד יהודים מאמשטרדם ושר המחוז סטיוויסאנט לא רצה להניחם לישב בניוארק, אך מנהלי חברת המסחר של הולאנד התערבו בדבר ויבטלו את מחשבת שר המחוז. במכתבם מן כ"ו אפריל 1655 יאמרו אליו כי "איסור הישיבת של היהודים אם יצא לפועל יהיה בלי יוכל וכלי יושר, בפרט אהרי אשר נכבשה בראזיל בידו פורטוגאל אשר גרמה הזקות ליהודים שיישבו שם והוכרחו למצוא מפלט להם במקום אחר, ועוד כי היהודים הם בעלי מניות של חברת הסוחרים בהולאנד העושים מסחרים במחוז נרנדרלאנד. ליהודים יהיה הרשות לבוא לנרנדרלאנד, לחיות שם ולהשאר במקומם, בהנאי שיהפרנסו העניים שבהם בעצמם ולא יהיו מוטלים על הצבור" סטיוויסאנט הוכרח לקיים דברי האגרת הזאת שלא ברצונו, אך בקש ומצא לשים מכשולים רבים לפני היהודים, ולא נתן הרשות ליהודי סאלוואטור די אנדראדי לקנות לו בית אחוזה. ואת היהודי אברהם די לוצינא מנע מלסחור חוץ להמחוז על נהר דילאווייר, וישם מס הצבא על היהודים אף כי היו נכונים לצאת בצבא ולהיות בין שומרי העיר כיהר התושבים. עוד הפעם התאוננו היהודים על המושל העריץ וחברת הסוחרים הוסיפו לכתוב אליו ולבאר לפניו את פרשת זכויות היהודים: שלא יגרעו מזכויותיהם החברותיות והמדיניות שיש להם באמיטרדם, ושיהיה להם רשות לקנות קרקעות וכתיים ולעשות מסהרים בכל רוחב הארץ. אבל גם תחת הגבלות האלה כמו באמשטרדם: שלא יהיו נפקדים לאיזה משרה בממשלה, ושלא יהיה להם חניות למכור ליחידים, ויתפללו רק בבתיים ביהדות, וכדי שלא יפרעו ממעשיהם צריכים לבנות את בתיים סמוכים זה לזה במקום אחר, אשר יבחרו להם. האיסור שלא יאחזו במסחרים קטנים בתוך העיר הכריח את היהודים לעשות מסחרים מחוץ לעיר במדינות הקרובות. ובערך הזה היו היהודים הראשונים לפתוח שערי המסחר בין הקולוניות הראשונות בארץ הזאת, והמוציאים ומביאים סחורות מעבר לים, ואם כי לא הורשה להם להתפלל בצבור בביהכ"נ קבוע לא מנעו מלהתפלל בבית מיוחד במנן, וביום י"ד יולי 1656 קבלו הרשיון לרכוש מקום לביה הקברות ברחוב הנודע עתה ביטם נרבווערי (New Bowery) אצל רחוב אליווער. ואח"כ הרחיבו את המקום בקנין קרקע מן הצד. בית עלמן זה עורנו קיים שם ועליו מצבות עתיקות, וביניהן מצבת בנימין בואינו די מיסקיטא משנת 1683. זכות אזרח ניתן לאשר ליואי ביום 26 אפריל 1657. יעקב בר-שמעון (Barsimon) נתבע לדין ביום השבת ולא בא מפני קרושת היום והשופט לא ענשו בשביל זה (3 יוני 1658). הרשיון ניתן לאשר ליואי ומשה לוצינא בחדש אקט' 1660 להיות קצבים

בשנה ה'תקכ"ח 1768 ל"ש. סמוך לביהכ"נ היה בית ספר ותלמוד תורה ולמדו שם גם כתב לישון המדינה. פרנס הקהלה היה נבאי הצדקה לעניים. אך בשנת 1756 עשו תקנה כי יש רשות ביד הפרנס להוציא לצורך צדקה עד סך עשרים ל"ש, ולסכום גדול מזה צריך הסכמת טובי הקהלה. בשנת 1758 עשו תקנה לנרש מקהלתם החברים האוכלים טרפות או אם מחללים את יום השבת. ר' גרשום מינרס סיישאס היה רב הקהלה משנת 1766 עד יום מותו בשנת 1816

[בזמן המרידה] היהודים בנויארק לחמו חלק במרידה נגד ממשלת אנגליה שהעמיסה על יושבי הקולוניות מס כבד מנשוא, ובפרט על הסחורות המובאות מחו"ל. בשנת 1769 עשו הקולוניות אגודה אחת בהסכם כולם שלא להביא סחורה מעבר לים (non-importation) ובין החותמים על ההסכמה היו היהודים שמואל ליוואי, היימאן ליוואי, יעקב מאזעס, יעקב מאירס, ויזנה פילפס. בנימין סיישאס היה פקיד הצבא בשנת 1775, ויצחק פראנקס נעשה לפקיד ראשי (Colonel). בהקהלה נמצאו גם חברים יהודי בצד הממשלה האנגלית ואלכסנדר צונץ היה הפרנס. כאשר שקטה הארץ והקולוניות יצאו ברשות עצמן, נתחרטה הקהלה, והיימאן ליוואי נבחר לפרנס. בני הקהלה שלחו מכתב ברכה לשר המחוז קלינטון, הרב ג'ימ סיישאס עם י"ג כמרים באו לחנוכת נשיאות וואשינגטון בנויארק ביום 30 אפריל 1789, והפקיד רוד ס' פראנקוס היה בין העומדים בראש הצבא שבאו לקבל פניו. ביום התורה 26 נאווי 1789 דרש הרב סיישאס מעניני דימא בלשון אנגלית, ונדפס בעת ההיא. בני הקהלה שלחו מכתב ברכה לוואשינגטון בשנת 1810, והוא הטיב להם בכבוד. שני המכתבים הם עוד בכ"ו. בעת ההיא החלו היהודים בנויארק ליסד בתי חסד וחברות לצדקה. בשנת 1785 יסדו חברת גמילות חסדים לקבור מתים. בשנת 1801 הניח מאיר פאלאניעס תשע מאות דולאר לתלמוד תורה ונקבצו עוד נדבות ליסוד בית תלמוד תורה. בשנת 1802 נוסדה חברת חסד ואמת לבקור חולים והלוית המת, והחברה הזאת עודנה קימת (1912). בשנת 1805 קנו הקהלה בית עלמן שני ברחוב ה"א.

[בשנות 1812—1850] במלחמת 1812 לקחו איזה יהודים חלק בצבא, ולוו כסף לצרכי המלחמה. הארמון היניקס מנויארק לוח ארבעים אלף דולאר. הוא ואביו ואבי אביו היו מגדולי נויארק ונתעשרו במסחר המתכות. מרדכי מ' נח (ע"ע) היה בין היהודים המצויינים בנויארק ונבחר לשעריף בשנת 1821, ולשופט בשנת 1841. מרדכי מאירס נבחר לשליה העם בבית המועצה המדינית בשנות 1829—1834. לורינצו דא פונטי היה פרופיסור ומורה לשון איטלקית בקולומביא קולג' בין שנות 1826—1837, והוא היה הראשון להביא משוררי האופירא האיטלקית לאמריקא. וחבר כמה מאמרים ושירים במקצוע הזה. יוהן האוארד פעין (Payne)

ובניהו תכשיטין ועלי טאבאק. בין סוחרי התבואות היו לואי גומיץ ובני משפחתו ובין שותפיו היה אברהם די לוצינא. היהודי בשם, "רבא קומי" (Couty) מנויארק נתפסה ספינתו The Trial (הנסיון) אשר שלח לרזשאד מאיקא. כי השופט הכירו בתור, "גר", אך הוא טען כי הוא אזרח נויארק ויציא את ספינתו לחפשי. בשנת 1720 הביא היהודי שמעון מגווינעא ספינה עם עבדים לנויארק. יוסף בואינו היה סוחר ביטרות בנויארק ומלוה כסף עוד בסוף המאה ה"ז, ושר המחוז הלורד בילומונט כתב למנהלי המסחר בשנת 1700 כי, "לולי סוחר הולאנדי אחר ושנים או שלשה יהודים יבאו לעזרתו והלוו לו כסף היה ערי אובר". בשנת 1705 בקשו הסוחרים משר המחוז לקצוב מחיר המטבעות הבאים מחו"ל ובין החותמים כתב הבקשה היו היהודים יוסף בואינו, אברהם די לוצינא ושמואל ליוואי. סאמפסון שמשון היה חבר לוועד של שמונה שנשלחו לקבל משר המחוז קאלרען את כתב-הזהיות של נויארק בשנת 1770. בנימין סיישאס ואפרים הארט היו בין מוסדי הכערוי (Stoek Exchange) בשנת 1792. במלחמת הצרפתים עם ההודים היה יעקב פראנקס הממציא כל צרכי אוכל לאנשי הצבא האנגליים שהיו באמריקא. היימאן ליוואי בנויארק עשה מסחרים גדולים בעורות-שער עם היהודים, בין עזורו היה הנוצרי יאהו יעקב אסתאר העשיר היותר גדול בזמנו באמריקא. במאמר אחד שכתב הכומר יוהן שארפ (Sharpe) בשנת 1712 מוזכר את היהודים בנויארק ואומר כי באו מפולין אונגריא ואשכנז ועוד. גם בקהלת שארית ישראל של הספרדים היו רבים מהאשכנזים ביניהם, ובשנת 1784 היו רוב הנבחרים אשכנזים.

[קהלת שארית ישראל] הקהלה הראשונה שארית ישראל שנוסדה בראשית ישיבת היהודים בנויארק חנכו את בית הכנסת שבנו ברחוב מיל בשנת 1730 (אחרי שקנו הקרקע בשנת 1728), ובחרו לפרנס את משה גומיץ בן לואיס גומיץ שהיה פרנס הקהלה לפניו. ור' משה לופיץ די פונסיקא היה חזן הקהלה. בשנות 1759—1766 היה החזן ר' יוסף ישורון פינטו, והוא חבר מזמור לתורה על נצחון האנגלים וכבוש קאנאדא בשנת 1760 שנדפס בהעתקה אנגלית בשנה ההיא. בשנת 1766 הו"ל יצחק פינטו (קרובו של הנ"ל) סדר תפלות לימים נוראים ע"פ מנהג ספרד בהעתקה אנגלית. שנדפס בנויארק. הסדר הזה הוא הראשון שיצא לאור בנויארק, אך הרבנים בלונדון אסרו להתפלל בסדר זה מן ההעתקה האנגלית. וגם בנויארק נמצאו מתנגדים והם יסדו חברת, "מציון תצא תורה" לתכלית הזאת בשנת 1731, להשתדל להתפלל רק בלשון הקדש מהסדר הנהוג. בשנת 1746 היה מספר החברים בקהלת שארית ישראל חמשים ואחד, וכל אחד התחייב לשלם שני ל"ש לשנה מלבד שכר מקום קבוע להתפלל ומלבד מס הקהל לפי ממון ולפי נפשות. בס"ה עלו הוצאות הקהלה

מ' יוסף שאול נאמאנזאן מלבוש. והמחלוקת הזאת גרמה פירוד בין החברים, עם מידלמאן יצאו איוה מהם ויסרו להם „מנין“ בפני עצמם וזוה נולדה קהלת אנשי קאלוואריא. בשנת 1855 קנו אנשי בית המדרש והרב איש בראשם את בית התפלה לנצרים Welsh Chapel ברחוב אללען סי' 78 במחיר 7,500 דולאר והפכוהו לביהכ"נ. בין המתנדבים היה הפורטוגיזי סאמפסון שמשון שנתן אלפים דולאר לבית הכנסת הזה, ולרגלו העתיקו היהודים שבאו מד'פ את משכנם מצד מזרחית דרומית העיר לצד מזרחית צפונית, ואת משכנם לפנים עזבו בעד גרים אחרים ובזמן האחרון נאחו שם גרים איטלקים. בית הכנסת שנקרא „בית המדרש נתחנך ערב שבועות תרט"ז (1856). והרב ר' אברהם רייס דרש מעניני דיומא, מספר החברים היה 65 והפרנס מר ראטשטיין. עוד לא עברה השנה הראשונה מעת שקנו בית הכנסת החדש והנה התפרצה מריבה בין הזוטרים אחר הרב ובין מתנגדיו שהיו בעלי ברית הפרנס, סיבת הריב היתה כי נמצאו אלה שלא רצו להתפלל במקום שהיה לפנים בית תפלה של נוצרים, אף כי רבני אירופא התרו הרבד מפני שלא היו שם צלמים, ועוד סבות אחרות. ואו נפרדו הרב וכ"ג חברים שהיו מסייעין בידו ויסרו להם קהלה אחרת בשם בית המדרש הגדול ברחוב פארסיים במקצוע גראנד ביציע העליון. חינוך הבית היה בישבת נחמו תרי"ט (1859). ר' צבי שאק (בנו של ירחמיאל) נבחר לפרנס וראי איש היה רב הקהלה עד יום מותו (ע"ע א.ש.). בשנת 1872 בנו להם בית הכנסת ברחוב לודלאוו סי' 69. ובשנת 1885 מכרו את מקום ביהכ"נ וקנו בית התפלה של הנוצרים ברחוב נארפאלק במחיר מ"ה אלפים דולאר. וחנוך הבית היה ביום ה' אלול תרל"ה. הקהלה שנשארה ברחוב אללען התאחדה עם קהלה אחרת בשם קהל עדת ישורון, ובנו בית הכנסת ברחוב עלרדידש. ומן הקהלות האלה הסתעפו קהלות לכמה עשרות. וכאשר החלה תנועת ההעתקה מצד מזרחית בתחתית העיר לצד מערבית, נוסדו קהלות חדשות במעלה העיר. עד כי יעלה מספר הקהלות עם החברות בנויארק דבתי כשלש מאות.

[בתקופת מלחמת האזרחים] בשנות 1861—1864 השתתפו היהודים במלחמת האזרחים (Civil War) במדה מדובה לפי מספרם אז. סימון וואלף בספרו American Jew as Patriot חושב ומונה 1996 שמות יהודים מנויארק שהתנדבו למלחמה ויצאו בצבאות חיל ארצות הברית, ומהם נתעלו לפקידים בצבא. הבאנקיר יוסף ועליגמאן בא לעזרת אוצר הממשלה ויקנה ממנה שמרי ההלוואה בסכום דב ועי"ז הזק את האמונה בבטחון הממשלה. לדגלי המלחמה לכביש את מסחר העברים ולהוציאם לחפשי נתעורר ויכוח במכה"ע אם כשר הדבד לפי תורת ישראל. יש מהם שרצו להוכיח כי העברות בכנענים היה דבד נהוג בישראל וגם אסור

מנויארק מחבר השיר הנודע Home, Sweet Home (ביתי, ביתי הנעימה) היה בן אשה יהודית. בין העורכי דינים היו סאמפסון שמשון שהיה הראשון לקבל הרשיון הזה בשנת 1802, ויונה ב' פיליפס שהיה עוזר לעורך דין המחוזי ועוד. כספר היהודים שבאו מאיכנו לנויארק נתרבה ע"י הרדיפית אחרי מפלת נפוליון. בשנת 1826 נוסדה הקהלה השניה „בני ישורון“ מבני איכנו אנגליא ופולין. והתפללו ע"פ מנהג איכנו. אח"כ נוסדה קהלת אנשי חסד בשנת 1830. יערי צדק בשנת 1839, וקהלת שער השמים בשנת 1841, רודף שלום בשנת 1842. בשנת 1845 נוסדה הקהלה הראשונה של ד'פורם בשם „היכל עמנואל“ והיא עתה הקהלה היותר עשירה בנויארק, בראשית הוסדה היה שם המטיף דר' ל' מערצבאכער ושכרו היה רק מאתים דולאר לשנה ועתה שם המטיף דר' יוסף זילבערמאן אשר שכרו עשרת אלפים דולאר ושכר עוזרו לפנים המטיף דר' י"ל מאגנים ששת אלפים דולאר לשנה. בשנת 1846 נוסדו קהלות יערי תפלה ובית ישראל שניהם כמנהג פולין. בשנת 1847 נוסדה קהלת בני ישראל אנשי הולאנד. ובשנת 1848 אהבת חסד אנשי ביהם, וכעת נתאחדו עם קהלת אהבת חסד ויערי השמים. קהלות יערי החיים ובקור הולים מנהג איכנו נוסדו בשנת 1849, וקהלת בית אברהם מנהג פולין בשנת 1850. הקהלות אנשי חסד, היכל בית אל, והיכל עמנואל מנו עליהם לרב הכולל את דר' מנחם ליליענטהאל (ע"ע).

[קהלות אורתודוקסיות] הקהלה הראשונה בנויארק (שהיא גם הראשונה באמריקא) מחברים שבאו מרוסיא ופולין הרוסית נוסדה במ"ז באב שנת תרי"ב. (1852). שמות החברים היו: בנימין ליכטענשטיין, יהודה מידלמאן, אברהם יוסף איש ישראל הכהן, אבא בויס, דוד לאסקי, ברוך שלמה ראטשילד, יהושע דאטשטיין, אליה גרינשטיין, פיבל פיליפס הסופר, אברהם דיינער, טוביה שווארץ, נחום הארים, שמואל הלל אייויקס, פיבל ראצקער, איידוד דאפעל, וואלף כהן, ונספחו אליהם גם איוה איכנונים: אברהם בנימין מהמבורג, ירחמיאל שאק מברלין ועוד. מן החברים האלה נותר עתה רק ר' שמואל הלל אייויקס בחיים (נולד בשנת 1825). בית תפלתם הראשון שנקרא „בית המדרש“ היה בעליה ברחוב מאט סימן 83, ובחרו להם לפרנס את ר' בנימין ליכטענשטיין, למזכיר את ר' ישראל הכהן ולרב ר' אברהם יוסף איש, ובעל קריאה רש"ה אייויקס. אחרי ימים נוראים העתיקו בית תפלתם לרחוב עלם במקצוע רחוב קאנאל. ומשם העתיקו לרחוב פערל במקצוע סענטר במקום שהיה לפנים בית משפט. במקום הזה דרש לפעמים המגיד ר' יהושע פאלק מחבר ס' „אבני יהושע“ על פרקי אבות (נויארק 1860). בשנת 1865 פרצה מחלוקת בין הרב ר' יוסף איש ובין ר' יהודה מידלמאן אדות השוחט ר' אהרן פרידמאן שהרב אסרו ור"י מידלמאן התירו ע"פ שו"ת

שש מאות אלפים דולאר.

[בתי ספר ולמוד] בתי הספר שיסרו היהודים האשכנזים לאמונה ודת בשנים הקודמות, לקחו מקומם בתי הספר התלמוד תורה והישיבות שיסרו בני רופ. בית הספר מחזיקי תלמוד תורה באיסט בראדוויי יכול יותר מאלף ילדים, ויש להם סניף ברחוב השביעי. שלשה ישיבות אחת עץ חיים ושנים בשם ר' יצחק אלחנן, ובשם ר' יעקב יוסף הם ברחוב הנרי (ע"ע ישיבה). גם בית מדרש לרבנים (סעמינאר) שיסר הרב שבתי מוראים וכעת מתנהגת ע"פ דרי שעכטר (ע"ע בית מדרש לרבנים). בית של אגודת ההשכלה (Educational Alliance) נוסד בשנת 1893 ע"י איזיורד שטריוס ונספח אלויבית תפלה לעם. ושם יטיף צבי הירש מאסליאנסקי בכל שבוע. ושם נקבצו חברות שונות בחדדים מיוחדים לרברי השכלה ולמוד בפרט לבני הנרים, ללמדם לשון ומנהגי המדינה. גם יש שם בית עקר ספרים להשאל, מלבד בית עקר ספרים הכללי Public Library באונו החמישית ורחוב מ"ב. שנתחנך בשנת 1911 ומחירו עולה לעשרים מיליון דולאר ויש בו מחלקה מיוחדת של ספרי ישראל קרוב לעשרים אלף כרכים תחת השגחת הביבליוגראף איש פריידוס.

[עתונים] העתון הראשון בניוארק המדבר מעניני היהודים והיהדות יצא לאור ע"י רוברט לייאנס בכל שבוע בשם Asmonean, בשנות 1849—1858; ע"י שמואל מ' אייזיקס Jewish Messenger ביטנות 1857—1902. פיליפ קאהן הויל American Hebrew משנת 1879; י"פ סאלאמאן את Hebrew Standard, ועודם יוצאים בכל שבוע (1912). צבי הירש בערנשטיין הויל מביע הצופה בארץ החדשה בשנת 1871 בכל שבוע במשך חמש שנים. ר' כתריל צבי שרהאזק הויל העתון השבועי, "ידישע נאעזטען" בלשון יהודית אשכנזית, ובשנת 1885 החל להויל העתון היומי "ידי-שעס מאנעבלאט" העתון הזה נערך עתה ע"י בנו יחזקאל וגיסו היל קאמאיק; ויש עוד ג' עתונים יומיים: "מארנען זשורנאל" ע"י יעקב סאפיריטסיין, "וואהרהייט" ע"י מילער, "פארוערטס" ע"י קאהאן. לארבעה עתונים ביחד יש בערך רבע מיליון קוראים. נרשן ראזענצווייג הויל השבועון "העברי" איזה שנים ונפסק, ובשנת 1911 החל להוציא הירחון "הדבורה" המוקדש לספרות היפה ולמלי דבריחזקא וספירא. באותה השנה התחיל ראובן בריינין להויל השבועון בשם "הדרור" ע"ע עתונים.

[אגודת הקהלות ומניית הרב הכולל] בשנת 1879 התאחדו איזה קהלות אורתודוקסיות לעשות קנינים בקהלות ולחזק הדת ע"י מנוי רב כולל לעיר ניוארק אשר מצורתו תהיה פרושה על כל ארצות הברית. וישימו או עיניהם על הרב מלבי"ם בקענינסבערג אך הוא מנע לקבל עליו המשרה הזאת, וכה נשתקע הדבר

לשחרר עבד כנעני. אך מיכאל היילפרין (ע"ע) יצא בהתנצלות של היהדות בעתון N. Y. Tribune והראה כי העבדות באדם בזמן הזה הוא נגד דת ישראל. בין המתנגדים לעבדות (antislavery) היה היהודי אי דימעהעפער בניוארק, מי שהיה בין הבחורים את הנשיא לינקאלן בפעם השנית, והיה שופט בניוארק בשנות 4—1862. בעת ההיא היה יונאס פ' פיליפס בראש מוזי העיר והיה ממלא מקום ראש העיר בשנת 1867. יוסף קאך נמנה לשופט בשנת 1869, ונבחר אח"כ לסינאטור בבית המועצה במחוז ניוארק (3—1882). אלבערט קארדווי נבחר לשופט ראשי בשנת 1867. מארקוס אטענבורג היה קונזול מארצות הברית במעקסקא בשנת 1867 ואח"כ היה שופט. מאז נתרבו יהודי ניוארק שנבחרו לפקידות ומשרות נבחרות בעיר במחוז ובמדינה.

[חברות למעשה הצדקה] בתי חסד וצדקה בניוארק הם רבים ושונים, מהם כסעפים להקהלות ומהם שנוסדו בפני עצמם. כמעט בכל קהלה יש חברה קדישא, מעות חמים וצדקה לעניים, ותרומת נרבות לירושלם, וכדומה. עוד בשנת 1822 נוסדה חברה למחסה יתומים (Orphan Asylum) ובשנת 1859 התאחדה עם חברה אחרת ובשנת 1884 בנו בית גדול מאד באונו אמשטרדם בין רהובות קל"ו וקל"ח, וגם המקום הרחב הזה לא די כעת ורוצים להעתיק מקומם ולהרחיב משכנם. "בית חולים ליהודים" נוסד בשנת 1852 ע"י סאמפסון שמשון, ונבנה ברחוב כ"ח במחיר 36 אלפים דולאר, ובשנת 1871 נתרבח בית החולים ונקרא בשם "הר סיני", וכעת הוא באונו החמישית בין רהובות ק"א וק"ב ועולה בשווי יותר ממיליון דולאר, וכנראה הוא היותר גדול בתבל בין בתי חולים אשר יסרו בני ישראל. מלבד בית החולים, "לבנון" בבראנקס, ובית החולים, "בית ישראל" ברחוב טשערי בתהתת העיר שנוסד אח"כ ע"י היהודים מרופ, ובית החולים "הר המורה" שיסרו יהודי גליציה ועוד. בית החולים "מגניפיירי" לחולים שאין להם תרופה הוא ברחוב בראדוויי בין רהובות קל"ח וקל"ט. בית אוסף לזקנים וחלשי כח הוא ברחוב ק"ה, ובית הכנסת אורחים של יהודי רופ ברחוב איסט בראדוויי, ובעד זקנים וזקנות ברחוב נאווערניר. חברת הצדקה הכוללת (United Hebrew Charities) היא באונו השנית ורחוב כ"א (1899), והיא תעזור יותר מארבעים אלף עניים לשנה והוצאותיה קרוב לרבע מיליון דולאר לשנה. חברת גמילת חסדים (ע"ע) נוסדה בשנת 1892 ע"י יהודים מרופ. בשנת 1886 אסרו פקירי העיר לסבור עוד מתים באי מאנהאמן, וכל הקהלות קנו בתי קברות בברוקלין הסמוכה. מחיר הקרקעות עולה לכמה מיליונים דולאר. בשנת 1897 נוסד בית לעבודה בשביל נערות ע"ש בארונית קלארא די הירש ומחירו עלה למאתים אלפים דולאר ויש לו קרן קיימת של

עד שנת 1846 שיסדו „אגודת קהלות אורתודוקסיות“ ואחרי שמת הרב ר' אברהם יוסף איז ערכו אגרות להרבנים האלה: ר' יצחק אלחנן בקאוונא, ר' הלל ליפשיץ בסובלק, ר' אליה חיים מיזל בלאז, ר' יעקב יוזפא מוצ'בוילנא, ר' עזריאל הילדסהיימער בברלין, ר' אליהו לעווינזאהן בקראטינע, ר' יוסף בער בכריסק, ור' חיים ברלין שהיה אז רב במאסקו. וכמעט כולם בסגנון אחד בבקשה להורות להם הדרך ולבחור להם רב שיהיה מצוין בתורה ומפורסם לנאון, אשר תעוררו תהיה להרים המבשולים מדרך העם, ולאחד את לכות אחב"י לעבודת ה', ולהשיג על השוהטים וכל דבר שבקרשה וכו'. והקהלות התחייבו לתת שכר הרב שליטת אלפים דולאר לשנה מלבד הכנסות. כוננת המכתב היתה מכופלת לישאול את פיהם עצה בכחירת הרב הכולל וגם לרמוז להם שאם יאות אחד מהם לקבל על עצמו המשרה הזאת יפיק רצון מהאגודה. אמנם הרבנים לא מהרו לשוב, ויש ישריטו ישוב הדעת ומתינות. אבל ר' יעקב יוזפא הכיר הרמו ובמכתבו מינת תרמ"ו אמר... לא ארע מה להשיב לכבודכם טרם שאלתם בשם זה או זה... ואחר שהתכוננתי תמצאו חפץ בדברי מכתבי וקצרתי וסמכתי על תבונת לבבכם וכו'. גם מהרב ר' הלל ליפשיץ נתקבל מכתב כזה, ומנהלי האגודה היו נוטים לבחור אותו מטעם שהיה מפורסם לאיש מלומד גם במדעים אחרים ויודע שפת אשכנזית, בחפצם לפאר את דת האורתודוקסית ולתת אותה לכבוד על פני העם. ויכתבו אליו כי ברעת הקהל למנותו לרב הכולל בנייארק, וכי האגודה כבר השיגה הרשיון ע"ז מהממשלה (charter) ובין הקהלות הנאחדות הם רובם ילידי רוס ומעט מהם ילידי אונגריא ואשכנז. אמנם בין הקהלות נמצאו גם אלה שרצו לבחור את ר' צבי הירש ראבינאוויץ ממיטוי (כנו של הרב ר' יצחק אלחנן), וכאשר שמעו הרבנים שיש תקוה למנותו מנעו כלם מלהסין נבולו, ומסיבה הזאת לא רצה גם הרב ליפשיץ לקבל עליו הרבנות. ויען כי רוב המנהלים התנגדו להרב ראבינאוויץ ורב אחר לא יכלו לבחור, היו מוכרחים לבקש עוד הפעם את הרב ר' יעקב יוזפא לקבל עליו משרת הרב הכולל, והוא שלח קבלתו מיד. ובקש כתב רבנות על לא פחות משש שנים, ולתת לו סך הגון בטרם נסיעתו. ובאספה הכללית שהיתה ביום 7 דעצ' 1887 נתמנה הרב יוזפא לרב הכולל בנייארק. וכאשר נשאל על דבר הסך ההגון ענה כי נצרך לו חמשת אלפים ר"כ לשלם חובותיו בוויילנא בטרם יסע משם. הקהלות אספו מחצית הסך ושלחו לו, אך לא היה די בזה ויבקש עוד חמשת אלפים ר"כ. מנהלי האגודה אמרו נואש לתקיתם, לולי בא לעזרתם מר צבי שאק ושלח הסך חמשת אלפים ר"כ בעצמו ע"י הכבל במוצאי החג הראשון של פסח תרמ"ח. וביום ו' ע"ש חזן בשנה ההיא הגיע הרב לחוף נייארק, ויפבלוהו ראשי הקהלות בכבוד גדול. ובשבת

נחמו נשא מדברותיו בבית המדרש הגדול והבית היה צר מהביל אלפי האנשים שבאו לשמוע דרשתו הראשונה. אך לאט לאט נחה שכתה המהומה וככתה אש ההתלהבות להרב, והמון העם אשר מתחלה לחמו בסכנות נפשות לראות את פני הרב ולשמוע דבר מפיו, קצה נפשם לראותו אח"כ. ודבריו היו להם לזרא. ושתי סבות בדבר: אחת, כי הרב לא הפיק רצון האורתודוקסים המשכילים, כי אין כחו בפיו לדבר בשפה צחה וברורה לפני ההמון, גם חסר לו לב אמיץ להזק ברסן אגודת הקהלות ולנהגם בעצתם. ושנית, התקוממו נגדו הרבנים שהיו לפניו שהיה להם חוקה בעניני כשרות והשגחת השחיטה אשר מזה פרינסתם מצויה. וחשבו את עצמם כעניים המהפכים בחררה. ובאמת כל תקנות הרב לא הועילו כלום. וזלת התקנה למוכרי בשר לתת להם שלטים (Signs) או הודעות לתלות באיטלו שלהם כי הם עומדים תחת השגחת הרב, וליתר בטחון קיטרו את רגלי העופות הישחוטות בחוט וחותרם בדיל ועל החותם רישום יום הישחיטה למען לא ימכרו הבשר „עובר“ לשיחיתו. וכל ההוצאות שלמה האגודה מכספה, ומר שאק הוכרח להוסיף עוד חמשת אלפים דולאר לאוצר האגודה. וככל זאת החליטו מתנגדי הרב כי הוא עסק כמון למנהלי האגודה, ויצעקו מרה על ה„נושפנקא דבריליא“ ועל הסכסא שהעמיסו על הישחיטה, ובפרט הפיחו אש מחלוקת השוחטים יתעביר הרב הכולל ממשמרתם, והם מצאו רבנים אחרים שהכשירום והיו מוכרים בשר מבלי הודעה ומבלי סימן וחותרם האגודה. ויש מהרבנים שכנו את עצמם נ"כ בשם רב הכולל, כמו הרב ר' יהושע סינעל הנודע בשם הרב משערפץ חתם שמו בתור „רב הכולל לאגודת הקהלות אנשי פולין“, והרב ר' חיים יעקב וויידערעוויץ היה חותם „הרב הכולל דאמריקא“. הרב הכולל מת בינון ואנחה בשנת תרס"ב.

[הרבנים] באמת קשה מאד למצוא רב שיהיה מוכשר להיות רב הכולל, היינו לכל הקהלות השונות בנייארק אשר חבריהן יבואו מכל הארצות שיש בהן ישוב מאחב"י ובפרט מרוסיא, אוסטריא (רובם מגליציא) אונגריא, רוסניא, ותורקיא. ורק חברה אחת יש הכוללת את היהודים מכל הארצות והיא „עדת ישראל“ אשר במשך זמן קצר מעת הוסדה בשנת 1902 כבר עלה מספר חבריה לשבעת אלפים. החברים משלמים רק שלשה דולאר לשנה, והתחייבות החברה היא בקור חולים קרקע וצרכי הקבורה לחברים ולבני ביתם. החברה הזאת החליטה למנות רב כולל לעצמם ולכל העיר על משך שש שנים ומשכורתו חמשת אלפים דולאר לשנה, אך בתנאי שלא יקבל שום הכנסה מן הצד, ויורה לכל איש בחנם. ויבחרו מנהלי החברה את הרב ר' גבריאל זאב מרגליות שהיה מוצ' ור"מ בהוראדנא כ"ז שנה ובשנת 1907 נבחר לרב הכולל בכוסטון, הוא

נחשב כי בשנת 1905 עלה מחיר בתי חרשת המעשה והמסחר בניו יארק לסכום 1526 מיליון דולאר ומה מחיר הבגדים לבד 305 מיליון, ויותר מן 90 אחוז ממאה הם בירי היהודים. וכמעט אין שום מסחר או עבודה ופעולה אשר לא ישתתפו בו היהודים ברב או במעט. בשנת 1889 נוסדה בניו יארק אגודת הפועלים והאומנים היהודים העובדים בבתי חרשת המעשה בשם United Hebrew Trades ע"י מאריס הילקוויט ויוסף באראנדעס. מספר החברים בשנת 1905 עלה 20970 ובמשך הזמן כבר הגיע מספרם עד חמישים אלף. אך מנהלי החברה לא התנהגו כראוי ודרשו רק טובת עצמם, ובאראנדעס הוכרח להתפטר ממשמרתו ונצאת מחברתם. הישיבה מעבודה (strikes) הם כלי זיין בירי המנהלים ומה פרנסתם מצויה, והפועלים הולכים אחריהם כסומא בארובה, ושוטעים להם לישבות ממלאכתם בין שיש להם סיבה לזה בין שאין להם שום סיבה וטענה. ובפרט אין להם הזכות לעכב את מי שאינו בחברתם מלעשות מלאכתם. ואם ינתן להם התוקף הזה לא יהיה אפשר להגרים הבאים אחריהם למצוא עבודה, ויהיה קשה גזרת הפועלים מנזרת בעל חרשת המעשה. אמנם האגודה מצד עצמה טובה היא אם אך ימצאו בה מנהלים אשר ידרשו רק טובת הפועלים ולא יהיו עריצים נגד הנגרים החדשים. ויש לקוות כי הפועלים אשר ישתקעו בפה ילמדו כי אנשים חפשים הם ואינם אסורים למנהליהם, ובשעה שיעמדו על זכויותיהם יזכרו כי יש זכויות גם לבני נילם שאינם מחברתם. תנועת הפועלים מרוסיא החלה משנות הפרעות של 1881 ואילך. אבל קשה היה להפועלים האלה למצוא עבודה לולי הקדימו אחיהם לפנות לפניהם הדרך. היהודים הראשונים שבאו לניו יארק היו כמעט כלם רוכלים ומחזורים על הפתחים למכור חפצים קטנים ולאט לאט הגיעו למעלת סוחר ומהם סוחרים מפורסמים. וראוי להזכיר גם אחרים מילידי רוסיה כמו ראובן אייזיקס ואחיו ישראל שבאו מסובלק לניו יארק בשנת 1849 ומשם הלכו לקאלפארניא סקום מציאת הזהב בעת ההיא, והעשירו. ובשנת 1868 עשו מסחרים גדולים בשמן הנפט (kerosine) שהובילו ליאקאהאמא וקאבי ביאפאן ולא"י פיליפין. אברהם רפאל יליד סובלק יצא בשנת 1862 מכוונת לחרישה ומכוונת למחינת קמח עד מאסקווא ברוסיא. משה נארדנער משאקי הביא כלי פשתן (linen crases) ממאסקווא בשנת 1865, ושלמה זילבערשטיין הביא עורות"שער מניזני נאוונארד בשנת 1867. ואח"כ הביא העורות האלה מאלאסקא. ואיזה יהודים השתתפו בחברת Alaskan Fur Company. העיר ניו יארק מטפעה מפרי עבודת המסחר והקנין לכל ערי ארצות הברית ולארצות נכריות, ולכה"פ החלק הרביעיית הוא ביד היהודים. בין בתי מסחר האדירים בניו יארק שנמצאו שם כל החפצים הדרושים במתלקות שונות (Department Stores) כמעט כולם הם של

חבר תורת גבריאיל עה"ת (ירושלם עת"ד). הרב הזה נתקבל בחדש תשרי תרע"ב בכבוד גדול, אך כדי שלא להטיל קנאה בין הרבנים האחרים לא יכנה את עצמו בתואר רב הכולל רק רב לעדת ישראל. בדעתו להושיב ב"ד קבוע ולעשות תקונים נכונים להחזקת היהדות בניו יארק. בין הרבנים האחרים המצוינים הם דר' הלל קליין הרב לקהלת אוהב צדק אנישי אונגריא שנוסדה בשנת 1872 ויש לה ביהכ"נ גדול ברחוב נארפאלק וביהכ"נ במעלה העיר ברחוב 116; ר' שלום אלחנן יפה הרב מבית המדרש הגדול (הנ"ל); ר' משה זבולון מרגליות רב בקהלת קהל עדת ישורון ברחוב 85 שהוא קהלה אורתודוקסית היותר עשירה בניו יארק. בין הרבנים האורתודוקסים המטיפים בלשון אנגלית נחשב בפרט דר' פיריירא צבי מיגדים הרב לקהלת שארית ישראל לפורטוגזים (הנ"ל) אשר בנו ביהכ"נ חדש ומפואר ברחוב 70 במערב העיר; דר' ברנרד דראכמאן הרב לקהלת זכרון אפרים ברחוב 67 במזרח העיר; דר' יהודה ליב מאננים המטיף לקהלת בני ישורון ברחוב 65, והוא החזיר את הקהלה הזאת לדרך קונסרבטיבי, והתפטר ממשמרתו בתור מטיף עזר לקהלת עמנואל מפני שלא ישרה בעיניו הדרך הריפורם הקיצונית שנהגו שם. ובדרשתו על הבמה ביום 23 מאי 1910 הורה להם בפומבי כי לא זו הדרך. קהלת עמנואל היא היותר עשירה בין קהלות ריפורם בארצות הברית ומחיר ההיכל והקרקעות לבד באוונגו החמישית ורחוב 43 עולה יותר משלשה מיליון דולאר.

[הפועלים ובתי חרשת המעשה] הפועלים היהודים באמריקא הם מפלגה נכבדה ועתירות גדולות לה בתולדות ישראל. שלשה רבעים מהפועלים הם ילידי רוסיה, ועוסקין בכל מלאכות. בין הנגרים הבאים דרך חוף ניו יארק בשנת 1900 היו 60,764 יהודים, וכיניהם 7031 חייטים, 5185 יטכרי יום, 1300 תופרים במכונה, 1618 רצענים, 1134 משרתים, 804 מזונניים ומושכים בששר, 553 פועלים בשדה, 539 בורסקים, 429 עושים כלי עופרת ורקועי פחים, 335 אורנים, 318 חורשי ברזל, 269 עושים נולמי טאבאק, 211 עושים מלאכת שעונים, 194 בעלי ערי עדים (מזהיבים), 118 עושים מתן ורסן, 114 חרשים וכו' וכו'. ונס מספר רב מאלה שלא היו בעלי מלאכה נעשו פועלים ואומנים פה. התופרים הניחו את אבן הראשה לחרושת המעשה של בגדי אנשים וניסים אשר הוא מקצוע גדול במסחר הארץ. בעלי המחט והמספרים עלו לעושר ולגדולה ממדרגה התחתונה עד העליונה. החייט אשר שאר רוח לו נעשה לצייר אמן (designer) או לפקיד על הפועלים, ואח"כ נעשה לבעל אמנה ועושה בגדים בקבלנות (contractor) ואח"כ לסוחר עד אשר הגיע למעלת בעל חרשת מעשה. וחזון לא נפרץ הוא לראות שי שהיה תופר במכונה שנעשה בשנים מעטות לסוחר גדול בעל בית חרשת הנות עבודה לכמה מאות פועלים.

ראש שש עסר (ע"ע). ויש בסחה הזה מקומות הקיץ בפלך סוליוואן, ובערי ספרינגוואלי ומאנערסוויל. ע"ע אטריקא; ארצות הברית.

ביבליוגרפיה: איינשטיין בהמאסף נר המערבי (נויארק). שנה א' חוברות ו"א ו"ב; המודיע להרשים (שם) 1901 עד 81, 61, 89; דר' ליליענמאהל בעתון אללגע- מיינע צייטונג דעם יודענמאס בשנות 8—1846; Publi- cations Am. Jew. Hist. Society; American Jewish Year Book; J. E. ix. 259—291.

א.

גולד: ע' הכנה; מוכצה

גן הפוכה: אות נון שנכתבה בכה"ק בדרך הפוכה מלמעלה למטה [כזה]. במסורה רשום תשעה פסוקים ראית בהן נון הפוכה והן שתיים בתורה: לפני ויהי בנסוע הארון, ובסוף ובנוחה יאמר (במדבר י' ל"ה, ל"ו). וישבעה פסוקים בתהלים בפ' ק"ז לפני הפסוקים: יורדי הים באניות, המה דאו מעשי ה', ויאמר ועמד רוח סערה, יעלה ימים יחגו ויונעו כשבור, ויצעקו אל ה', שפך בוז על נריבים (פסוקים כ"ז—כ"ח). בלתי ספק היה עזרא וסיעתו אנשי כנסת הגדולה שרשמו את נון הפוכה בכה"ק, כי בעלי התלמוד מדברים אדותה כמו על ענין קדום ומוסכם, ואין לך אדם גדול מימות עזרא עד חכמי התלמוד אשר יערב לבו לעשות אפילו שנוי קל בכה"ק אשר יקובל בכל תפוצות ישראל. אמנם חכמי התלמוד יכונה בשם "סימן" לבד והכניו נון הפוכה הוא מבעלי המסורה האחרונים. במס' סופרים (פ"ו) נאמר: "הכותב צריך לעשות סימן (כן גרסת הגר"א) בפתחה של ויהי בנסוע הארון מלמעלה ומלמטה". ונראה כי איננה נון הפוכה ממש רק כצורת נון הפוכה. בספר הלוקטים מספר אור תורה הנרפס בשנת ת"ט ומובא בספר קיצור נחלת יעקב שנרפס בעיר הענא בשנת תע"ח נאמר: "ויהי בנסוע הארון, כתב הסחבר כי הרבה סופרים טעו בכתבת הנון, שמלבד שהפכו הפנים לאחור הפכו את הנון ראשה למטה ורגליה למעלה כזה ז, וזה לא עלה על דעת אדם מעולם, ולא נכון לעשות כן וכו'. וכמעט בכל ספרי הספרדים סניחין פני הנון כמו שהיא ומתפכין רגליה לאחור, וזאת היא הצורה שכתב הרים מריקנט ז"ל, כאדם הכודע על ברכיו שפניו וגופו כסדרן ורגליו הפוכות לאחור כזה ג וכו'. ומסקנתו שצורת הנון האמיתית היא להפוך הנון לאחור כזה ז, מיהו מי שהופך לאחור רק רגל הנון לבד לא משתבש הואיל ומנהג זה משמש ובא בידי הסופרים אשר מעולם". גם יש חלוקים לענין מקומה של הנון, כי כמו שהיא לפנינו היא לפני או לאחור הפסוקים. ולדעת בעל מסורה אחד בכ"י שסביא ר' וואלף היידענהיים בפירושו עה"ת (פ' בהעלותך) הנון הוא במלים בעצמן, וז"ל: "אילין מ' נונין מתחרות ונכתבות לאחור כנון זה ז, שתיים

היהודים, כמו סינעלסקופער, גרינהוט, אלטמאן, שמערן, יטרויס (Macy), גימבעל, ויש להעיד כי כל אלה הם יהודים אשכנזים, כי לילידי חסיא שבאו אהריהם היו חסרים היריעות בסדר (system) המסחר שנתחלק למחלקות שונות ע"פ שיטה מסוימת, אבל בנוגע למאנופקטור צימינו הרוסים כמו האשכנזים. וביתר ערי ארצות הברית אשר לא קדמו להם אחיהם האשכנזים, נמצאו גם יהודים רוסים שיש להם בתי מסחר למחלקות כאלה. יהודים רבים עוסקים גם בעסק קרקעות ובנין בתים, ומהם שנתעשרו בעושר רב. [הפרוים בניוארק] בין המקומות שנספחו לנויארק במשך הזמן נחשב החלק בראנקס (Bronx) מעבר לנהר הארלעם בצד מערבית, ובשנים האחרונות נעשה למרכז גדול של יהודים. ועיר ברוקלין (Brooklyn) מעבר לנהר המזרחי, ברוקלין נתחלקה לפנים לשנים וחלק השני נקרא וויליאמסבורג. בחלק הזה היו גרים היהודים בראשונה, אך לא היה שם ביהכ"נ והוכרחו לבוא לנויארק לאחר ממכיריהם בערב שבת ולצאת משם במוצאי שבת. בשנת 1850 יסרו שם מ"ו אנשים את הקהלה בית אלהים ושכרו להם מקום להתפלל. עד אשר מצאו רי כסף לבנות להם ביהכ"נ ברחוב ק"פ. בשנת 1874 התחילו לנסות לרת ריפורם והאורתודוקסים יצאו מינם ויסרו קהלה אחרת בשם אהבת אחים. וכעת יש גם שם יותר מחמשים קהלות. בשנת 1886 כאשר נתרבו הגרים הבאים מרו"פ גליצא ורומניא, התחילו איזה מהם לקנות קרקעות בברוקלין בחלק בראנסוויל ובמשך שלש שנים נבנו שם כמאתים בתים ושלושה בתי כנסיות. בשנת 1895 בנו שם בית למוד והשכלה ברחוב פיטקין כמו במקצוע וואסקין בעין הבית של השכלה בניוארק ברחוב איסט בראדוויי. בחלק בראנסוויל יגרו לרוב פועלים ובעלי אומנות, מפני מיעוט שכר הדירות, ויסעו בכל יום לנויארק לעבודתם. מספר התושבים שם כחמשים אלף וכולם יהודים. ויש להם בתי כנסיות ובתי חסד וצדקה לעצמם, ויבחרו מקרבם ראשים ופקידים לממשלת מקומם. הוא המקום המיוחד באטריקא שיש שם קבוץ גדול של יהודים לבדם ומנהיגים משלהם.

[סחה נויארק] בערי הסחה נויארק מלבד העיר הראשה נמצאו לערך שמונה מאות אלף יהודים. אחרים נמצאו בכל עיר ועיר ויש קבוצים במקומות האלה: סמאטען איילאנד, לאנג איילאנד, מוינס ווערנאן, יאנקערס, אלבאני (ע"ע) ומדאי, אלמירא (Elmira). שם התיישבו בשנת 1851 ובשנת 1860 יסרו חברת בני ישראל, דר' אדאלף מ' דארין היה בחיר הקהלה בתור מטיף בשנת 1885. האורתודוקסים יסרו חברת שומרי הרת בשנת 1883. גם בערי אמשטרדם, בופלא (ע"ע), בינגהמטון, גלאווערסוויל, גלענפאלס, האווערסטראה, הארסאן, טארימין, נובורג ופיסקיל, ניאגראפאלס, סידאקיוז, סקנעקטארי, פארטשעסטר,

ונחשבו כמאמר המוסגר. ומה שכתוב אח"כ לומר לך הוא דרוש אחר. ובאמת סננו הלשון של הפסוקים המסומנים שונה מסננו יתר הפסוקים בפרשה הזאת. ואולי מקומה בפרשה ק"ד של ברכי נפשי וגו' זה הים גדול וגו' שם אניות יהלכון וגו' ואח"כ צ"ל יורדי הים באניות וגו'. ובפרט הפסוק שופך בוז על נדיבים שסננו כלשון ס' איוב. אמנם אם נסיר מהפרשה את הפסוקים המסומנים נראה כי היא ערוכה בתכלית הסדר ובמשקל השיר ומיוסדת ע"פ ארבעה מיני הודאה. כמו שאמרו חז"ל: ארבעה צריכין להודות: יורדי הים, הולכי מדבריות, ומי שהיה חולה ונתרפא, ומי שהיה חבוש בבית האסורים ויצא (ברכות נ"ד): ועל דרך הזה אם נסיר מהמזמור הפסוקים המסומנים יפרד לארבעה חלקים, והוא נערך ע"פ כלל ופרט: א' ציאת ישראל ממצרים, ב' עברם את הירדן, ג' הליכתם במדבר, ד' וברעבם ירד להם מן השמים ויבואו בשלום לארץ אחוזתם, ועל כולם הודו לה' כי טוב. מתחלה רשומים ד' דברים שצריכין להודות בדרך כלל: א' "יאמרו נאולי ה' אשר נאלם מיד צר", והוא חבוש שיצא מבית האסורים; ב' "ומארצות קבצם וגו' מצפון ומים" וגם ים ממש כי עברו ביבשה בתוך הים סוף, וזהו עוברי הים; ג' "תענו במדבר" וגו', זהו הולכי מדבריות, ד' "רעבים גם צמאים נפשם בהם התעטף" זהו חולה ונתרפא. ועל כלם "ויצעקו אל ה' וגו' יודו לה" וגו'. אח"כ חזר וספרט הארבעה דברים: א' "וישבי חישך וצלמות אסירי עני וברזל וגו' ויצעקו אל ה' וגו' יודו לה' חסדו" וגו', זהו חבוש בבית אסורים; ב' "אוילים וגו' ויניעו עד שערי מות וגו' ויצעקו וגו' יודו לה' חסדו" וגו' זהו חולה ונתרפא; ג' "יקים סערה לרממה ויחשו גליהם וייטחו כי ישתוקו וינחם למחוז הפצם יודו לה" וגו', זהו עוברי הים; ד' "ישם נהרות למדבר וגו' ישם מדבר לאנם מים" וגו', זהו הולכי מדבר. ומפני שמלת ויצעקו האהרון מסומנת והרי היא כחסרה, לכן ררשו כאן קודם נזר דין שמועיל צעקה וכאן אחר נזר דין שאין מועיל עוד צעקה ותפלה ורק ה' בעצמו יכול להושיע ולהציא ממצוקה. ע"ע נקודות.

ביבליוגרפיה: הכותב, בנר המערבי שנה א' חוברת ד', נויארק 1895.

נוסח (נוסחא. נוסחאות): ענין העתקה ממקומו, כמו בית גאים יסח ה' (משלי מ"ו כ"ה), ויכחך מאהל (תהלים נ"ב ז'), ובארמית יתנסח אע מן ביתה (עזרא ו' י"א). ונתיחד להעתקה מספר לספר, ובעל הערוך (בערך רד) יאמר משום הכי קורין לספר שכותבין ממנו לספר אחר נוסחא. נוסח התפלה הוא מטבע של תפלה, ויש נוסח אשכנז ונוסח ספרד. מפתח ההעתקות של המשניות וספרי התלמוד ע"י סופרים שונים נמצאו לפעמים נוסחאות שונות. בעל עץ חיים

בפרשה בהעלותך באסוע ובזהו יאמר, ושבע בתהלים ק"ז יורדי הים באניות, אפלאותיו במצולה, אפשים ברעה תתמננ, יחגו ויזעו כשכור, שפך בוז על נדיבים, ויחם אל מחוז חפצם, ופלאותיו לבני אדם.

[טעם לנזין הפוכה] הסכה והטעם להפוכת הנזין נעלמה מכל התוקרים החדשים וחושבים אותה ברבר של מה בכך, וגם מפרשי כה"ק הקדמונים יעברו עליה בשתיקה, מלבד האברבנאל הנותן טעם בפ' יהי בנסוע, "לפי ששתי פעמים נסע הארון לפני העם בסוף המסעות בהעברת הירדן להכניסם לארץ לכן היו הסימנים נזין מלשון נסיעה אחת בתחלה ומוצת למסע הראשון הזה, ואחרת בסוף המסעות בהכניסם לארץ, כי בשניהם היה ארון ברית ה' נוסע לפניהם". אבל לפ"ז מה ענין הנזין בתהלים ועל מה ירמוז שבע הנזין שם? אמנם חז"ל גלו את פני הלשון מסוד הנזין ההפוכין ברברים פשוטים וקלים להבין, ואמרו בברייתא: פרשה זו (וייהו בנסוע) עשה לה הקב"ה סימניות מלמעלה ומלמטה לומר לך שאין זה מקומה. רבי אומר לא מן השם היא, אלא מפני שספר חשוב הוא בפני עצמו, כמאן אזלא הא דאמר ר' שמואל בינא א"ר יונתן חצבה עמודיה שבעה, אלו שבעה ספרי תורה, כמאן כרבי. מאן תנא דפליג עליה רשב"ג הוא, דתניא רשב"ג אומר עתידה פרישה זו שתי יעקר מכאן ותכתב במקומה ולמה כתבה כאן כדי להפסיק בין פורעניות ראשונה לפורעניות שניה, פורעניות שניה מאי היא ויהי העם כמתאוננים, פורעניות ראשונה ויסעו מחר ה', וא"ר חייא בר חנינא יסרו מאחרי ה' (כתיוטק הבורח מבית הספר, רש"י). היכן מקומה? אכר רב אשי בדגלים (שבת קמ"ו: קט"ז). מזה משמע שהיתה קבלה בידיהם שהפסוקים האלה מיותרים הם ואנשי כנה"ג רשמו אותם ע"פ נוסחאות אחרות שהיו לפניהם כמו בקרי וכתוב (ע"ע).

ובאמת נראה כי סננו הפסוקים של יהי בנסוע ובנחו יאמר הוא שונה מיתר הפסוקים ויטה יותר ללשון מזמורי תהלים. ואין כאן מקומה, ולכן סמנו אותם בנונין הפוכין. והנזין האלה הם כמו הסימן למאמר מוסגר כזה () או מאמר נוסף כזה []. על הפסוקים בתהלים אשר עליהם נזין הפוכה אמרו חז"ל: עשה להם סימניות כאכין ורקין שבתורה, לומר לך צעקו קודם נזר דין נענין, צעקו לאחר נזר דין אין נענין (ר"ה י"ז). ופירש"י "אכין ורקין באין לדרשה למעט את הדיבור כאכין ורקין שהן מועטין, לומר לך לא בכל שעה שיצעקו אל ה' בצר להם יוציאם ממצוקותיהם אלא אם צעקו קודם נזר דין". וע"ז הקשה המהרש"א, "דבהאי פרשתא לעיל מיניה נבי הולכי מדבריות כתיב נמי ויצעקו אל ה' אמאי לא נעשה בהם סימניות? וי"ל דהאי כתיב ברבים" וכו'. אמנם מה שאמרו חז"ל עשה להם סימניות כאכין ורקין שבתורה הוא תשובה מספקת ור"ל שהם מיותרים

בהקדמתו בדרכי המשנה כלל (ג) יאמר: רבי היה שונה במשינות מפי חכמים שהיו מעידים עליהם כליטונם ממש בלי שנוי, ולכך כשישמע מפי התנאים איזה הלכה ממש בנוסחא כתב שתי הנוסחאות, מפנים הנוסחא היותר נכונה לנגד עיניו ומבחוץ נוסחא אהרנא. כי היכי שאם יבא חכם או תלמיד ויאמר בן היא הנוסחא שלי יאמרו לו בנוסחא פלונית ראית ושמת. יש שקורין לנוסחא גירסא, ובאמת לשון גירסא הוא אופן הקריאה, כמו חד גירס ודיוק (ב"ב ב"א). לא פסיק פומיה מגירסא (שבת ל:). הלשון גירסא במקום נוסחא היה מורגל בפי רש"י ובעלי התוספות ואמרו לפעמים יש מחלוקת בגרסת המשנה בין תלמוד שלנו לתלמוד ירושלמי. בגרסת תלמוד שלנו גרסינן הליצתה פסולה ובירושלמי גרסינן הליצתה כשרה (תוס' בכורות כ"ב: גופי הליכות אות ק"ד ואות שצ"ט). מספקא לגמרא אי גרסינן באלף או בעינן אידיהן או עדיהן; אומנות או עוממות, מעברין או מאברין וכללי הגמרא למהרי" קארו על הליכות עולם יבין שמועה דף ק"א). לפעמים הרמב"ם בפירושו המשנה תופס גירסא אהת ובספר היד החזקה גירסא אחרת וכו' וכנסת הגדולה א"ח דף קס"א עמוד ג' אות כ"ז בכללים בדרכי הפוסקים). ע"ע ש"נו"ם.

ב. מ.

נוסעי הצלב: ע' נצרות

נוסעים: העתק והעבר במקום למקום, נסע יצא ממקומו (ירמיה ד' י). הנסיעה היא מורשת אבות לבנים בתולדות בני ישראל, וע"י הנסיעות הרבות יכלו להפיץ האמונה המהורה באל אחד ותורתו. אברהם אבינו נצטוו: לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אל הארץ אשר אראך וגו' ועזב את ארצו בעבר הנהר והלך לארץ כנען. וכאשר היה רעב בארץ ירד מצרימה. יצחק הלך לארץ פלשתם. יעקב יצא מבאר שבע לפדן ארם. יעקב ובניו ירדו מצרימה. משה הלך למדין. גם כל הנביאים היו נוסעים ויונה נשלח לנגוה וירד בספינה מיפו לתרשיש לברוח מאת ה'. רב שמואל בר הפני בפ"י ויצא יעקב הזכיר כל נביא בשמו וכמה פעמים נלה ממקומו וכמה תועלת יש בהליכת הדרך (ועי' הקדמת הראב"ע עה"ת הדרך האהת). היהודים היו מוכרחים תמיד לנסוע ממקום למקום ע"י רבוי הגלויות, וגם בזמן שבית המקדש השני היה קיים נמצאו רבים שירדו לבבל ולמצרים ולאפריקא הצפונית. התנאים והאמוראים היו נוסעים לארצות שונות, כמו ר' עקיבא שהלך לערביא, לגליא, לאפריקא, לכרכי הים (אוי אנגליא). וביחוד רבה בבית שהיה נוסע בים ובמדבר (עי' ערך מל"ן ע' אשמרי).

[הנוסעים בימי הבינים] היהודים היו המעברה להעביר את השכלת ארצות המזרח לאירופא. ר' יצחק נשלח בשנת 797 במלאכות המלך קארל הגדול אל

הכאלוף הארון אלרשיד בבגדאד. והביא השורה ומנחה מהכאלוף להמלך, במאה התשיעית נשלח יעקב בן מאריק מבגדאד לצ'יילון להביא ספרי תכונה מההודוים, ולדעת הראב"ע נסע יוסף הספרדי להודו והביא עמו המספרים הערביים (ווייסענבראן, צור געשיכטע דער יעצטיגען ציפפערן צד 74). בשנת 888 יצא אל ד"ר הדני מספרד לבקש את עשרת השבטים, ועבר בארצות אסיא ואפריקא. במאה העשירית נשלחו שלושים ע"י ר' הסדאי בן שפרוט לחקור ולדרוש ע"ד ממלכת הכוזרים ובראש השליחות היה ר' יעקב מארין נימין (ג'ימניא). ע"ע כוזרים. במאה הי"ב היו הנוסעים ר' יהודה הלוי שהלך לא"י, ר' יהודה אלחנני, ואבן עזרא שנסע בארצות שונות והיה בא"י וגם באנגליא. ובפרט מפורסמים הנוסעים ר' בנימין מטורילא שיצא מסרקוסטה בשנת 1160 ונסע לבגדאד ושם לספרד בשנת 1173. וסבוב ר' פתחיה מרינגסבורג שיצא מפראג דרך פולין ורוסיא הדרומית והלך לבגדאד וירושלם וחזר דרך ארץ יון וביהם (1171—1188). בשנת 1210 יצאו שלש מאות ת"ח מצרפת ואנגליא לא"י ובתוכם ר' יעקב ור' יהואל מפאריס. גם ר' יהונתן בהן מלונזל ור' שמשון ב"ר שמשון שהלך עמו בארץ נשן ועברו במדבר ובאו לירושלם (עי' מסע דפליסטיני מר' שמואל ב"ר שמשון וסימני הקברים מר' יעקב איש פאריזי שהחיל כרמולי בספרו Itineraire בפאריס 1841). הרמב"ן הגלה מארצו ובא לא"י. ר' אשתרי הפרחי נסע דרך מצרים לא"י אחר גירוש צרפת בשנת 1306. במאה ה"ד היה הנוסע ר' יצחק הלוי שיצא מעיר לארזו במדינת ארנון ספרד ובא לא"י בשנת 1333 (ספרו שבילי ירושלם הוא עוד בכ"י). במאה ה"ט היו הנוסעים ר' עבדיה מברטנורא שכתב שתי אגרות ממסעותיו בשנת 9—1488; מכתב נסיעה מר' משולם בן מנחם מוואלטרסא שיצא מויניציא משנת 1495; אליהו פירארו מאיטליא שהלך לירושלם דרך מצרים בשנת 1437 בלוית בני ביתו. וכתב ס' אהבת ציון. במכתבו יספר ממצב היהודים בירושלם בארץ הביט (אביסיניא), בכל הודו, ומדבר ע"ד בני משה על נהר סמבטיון (עי' כרמולי שם). מהמאה הזאת ראוי להזכיר גם היהודים שיצאו עם קולומבוס ומצאו את אמריקא בשנת 1492. במאה ה"ט"ז היה הרשון די שקרמילא שכתב יחוס הצדיקים אחרי שובו משוט בא"י (מנטובה 1561); ר' דוד ראובני. ונוסע אחר נעלם שכתב מסעות ארץ ישראל משנת רפ"ב (1522). הוא יצא בספינה י"ז אלול רפ"א ועבר דרך ויניציא קורפו טריפולי ביירוט והגיע לצידון ובחצי שבט רפ"ג היה שב לביתו דרך צפת וביירוט. במאה ה"י"ז היה ר' גרשון ב"ר אליעזר מפראג שכתב ס' גלילות א"י. ונסע לא"י ולארצות שונות באסיא אפריקא בשנת 1624. אנטוניא די מוטיסינוס נסע בדרום אמריקא ואמר כי מצא שם עשרת השבטים בשנת 1643. משה פריירא

ב. מ.

נוסעי הצלב: ע' נצרות

נוסעים: העתק והעבר במקום למקום, נסע יצא ממקומו (ירמיה ד' י). הנסיעה היא מורשת אבות לבנים בתולדות בני ישראל, וע"י הנסיעות הרבות יכלו להפיץ האמונה המהורה באל אחד ותורתו. אברהם אבינו נצטוו: לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אל הארץ אשר אראך וגו' ועזב את ארצו בעבר הנהר והלך לארץ כנען. וכאשר היה רעב בארץ ירד מצרימה. יצחק הלך לארץ פלשתם. יעקב יצא מבאר שבע לפדן ארם. יעקב ובניו ירדו מצרימה. משה הלך למדין. גם כל הנביאים היו נוסעים ויונה נשלח לנגוה וירד בספינה מיפו לתרשיש לברוח מאת ה'. רב שמואל בר הפני בפ"י ויצא יעקב הזכיר כל נביא בשמו וכמה פעמים נלה ממקומו וכמה תועלת יש בהליכת הדרך (ועי' הקדמת הראב"ע עה"ת הדרך האהת). היהודים היו מוכרחים תמיד לנסוע ממקום למקום ע"י רבוי הגלויות, וגם בזמן שבית המקדש השני היה קיים נמצאו רבים שירדו לבבל ולמצרים ולאפריקא הצפונית. התנאים והאמוראים היו נוסעים לארצות שונות, כמו ר' עקיבא שהלך לערביא, לגליא, לאפריקא, לכרכי הים (אוי אנגליא). וביחוד רבה בבית שהיה נוסע בים ובמדבר (עי' ערך מל"ן ע' אשמרי).

[הנוסעים בימי הבינים] היהודים היו המעברה להעביר את השכלת ארצות המזרח לאירופא. ר' יצחק נשלח בשנת 797 במלאכות המלך קארל הגדול אל

מ"ז, יחזקאל ל' י"ג). לפי אנדת מצרים בנה אותה סף המלך הראשון למצרים המכונה פרעה מנת כארבעת אלפים שנה קמה"ג. ומפני שהיתה יפה מאד לכן יבנה המשורר גם את ציון יפה נוף משוב כל הארץ הר ציון (תהלים מ"ח ג'). ואפשר מפני שהיתה בנויה על גבעה נקראת נוף כי המראה אותה צריך לנופף יה עליה, כמו שכתוב 'נופף יהוה הר בת ציון (ישעיה י" ל"ב). ועמדה עוד על תילה בכבוש הערבים. חרבות נוף נתגלו בשנת 1851 על חוף המערב לנהר נילוס. לדעת יהושע שטיינבערג מופים מבני בנימין שבאו עם יעקב מצרימה (בראשית מ"ו כ"א) הוא שם יחס למשפחה ובמסעם נשתקעו בעיר מופ ונקראו על שמה "מופים", ולכן לא בא עוד זכרם ביחס בני ישראל לא בס' במדבר ולא בדה"י (משפט האורים 178).

ב. מ.

נופארט (Newport): עיר החוף במחוז הראר- איילאנד מארצות הברית באמריקה. קודם המרידה היתה נופארט גדולה במסחר מניוארק וכעת אין לה שום יחס למסחר ונחשבת למעון-קיץ לעשירי עם. העיר נוסדה ע"י ראזער וויליאמס על בסיס סבלנות רחבה לכל בעלי דתות ורבים מהיהודים שבאו לניוארק (לפנים נראמשטרם), כשמעם כי איש יקר ונעלה נוויליאמס הוא ראש המחוז מהרו לבוא להאחו בנופארט, ובשנת 1658 יסדו קהלה בשם "ישועת ישראל". בשנת 1684 ענו חברי בית המועצה הכללי של ההאראיילאנד לבקשת היהודים לאמר: "יהא לבס סמוך ובטוח כי ישינו הגנה טובה כמו שניתנה לכל הנרים שאינם מבני לאומתנו הבאים אצלינו לשבת בקולוניא של המלך, כ"ז שהם שומרים את חוקי המלך". אבל זכות אורת לא ניתן להם גם במאה שלאחריה, ונבחרו המועצה שם מנעו הזכות הזה מהיהודים בשנת 1761. ישיב היהודים נתרבה ע"י יהודים שבאו בשנת 1694 מא"י הודו המערבית. ביטנות 1740—1760 באו לנופארט יהודים אנוסים מפורטוגאל וביניהם יעקב הודיגוויסדיוורא ואה"ן לופיץ אשר יסדו בית הרשת המעשה לשמן ונרות למאור. לופיץ העלה את מסחר נופארט למעלה רמה. עזרא סטילס שהיה הראש בבית מדרש המדעים Yale College יאמר "כי לא נמצא איש אשר הצמיח בכבוד ובתכונה להרחיב המסחר באמריקה יותר מאהרן לופיץ". הוא היה מקור לפרנסת ארבעים משפחות יהודים בניוארק, והיה לו מאה וחמשים אניות שהבילו סחורתו לא"י וועסט אינדיס, וקודם המרידה היה לו שלשים אניות היגה לצוד דגים גדולים. בין הסוחרים היהודים בנופארט בעת ההיא היו משפחות ליוואי, סייטאס, הארט, ופאלאק. בשנת 1760 בא לנופארט יצחק טורא מדרשאמאיא ויהי חזן הקהל. בשנת 1762 עלה מספר החברים לשבעים ובנו ביהמ"ג, אשר עורנו עומד היום. בשעת שהתפרצה המרידה נגד אנגליא היה מספר המתפללים בביהמ"ג כשלוש מאות וכל

די פאוויא נסע מהולאנד לקומיטין בהודו ומתאר היי היהודים שם (1687). שמואל ב"ר דוד יעמי"ל אחד מחכמי הקראים בקרים נסע מכולאו לא"י בשנת 1641. בטעות כנו אותו חכמי הנוצרים בשם Jemshel בחשבם שהוא שם משפחה ובאמת הוא ר"ת הירוע ינוח על מ'שכבו ש'לום. גם הקראי משה בכ"ר אליהו הלוי יצא שם לא"י בשנת 1654 (עי' גנזי ישראל א' לנוולאנד ליק תרכ"ו). במאה הי"ח היה מייקסיירא המתאר מסעותיו בא"י פיליפין חינא והלק באמריקה; שמואל רומאנילי ממנובנה חי בברלין בשנת 1791 וחבר ס' משא בערב, ומתאר מסעותיו בניברלטר אלזיר ומורוקא. והקראי בנימין ב"ר אליהו בשנת 1785 (שם). במאה הי"ט היה יוסף וואלף שנסע לבוכארא, ונתנאל אייזיקס שנסע לוילאנד ונאטאל וכתב ע"ז שני כרכים Residence in New Zealand (לונדון 7—1831). משה מונטיפיורי ודר' לעווני נסעו כמה פעמים לא"י ולמצרים; דר' שלמה טונק ויצחק כרמיה נסעו למצרים לעזרת היהודים ברמשק ואלזיר (1840). ר' ישראל בן יוסף בנימין הנודע בשם ר' בנימין השני נסע בכל הלקי הארץ מלבד אוסטרליא וכתב ספרו מסעי ישראל (העתקת נאראן ליק 1859). דר' לודוויג אונוסט פראנקל נסע למצרים וא"י וכתב ספריו ירושלימה שנעתק ע"י שטערן, ו"ממצרים" שנעתק ע"י גאטלאבער (וויץ 1862); ר' יעקב ספיר נסע לחימן וארצות ערב והודו ואוסטרליא (ב' חלקים אבן ספיר); דר' ישראל הלוי נסע לראות הפלשים, דר' רינמאן נסע להודו לראות היהודים שם; יוסף טיטארני הלך לקאווקאז ונגב רוסיא וכתב ספר המסעות (פטרבורג 1884); יעקב בכרך. המסע לא"י; אפרים דיינארד נסע בקרים וקאווקאז וא"י ומצרים וכתב ספריו מסע בהצי האי קרים (ווארשא 1879). מסע בארץ הקדם (פטרבורג 1883); אלחנן אדלר בנו של הרב דר' אדלר מלונדון נסע בארצות שונות בכורה וכתב ספר Jews in Many Lands. ארמיניוס וואמברי נסע באסיא התיכונית, עמין פאטיא ולואיז א' לוקא נסעו באפריקה. נחום סלוטיש נסע בצפון אפריקה. גם בציר הצפוני נסעו היהודים בעססעלס, איזראעל, ואנגיליו הייל פערן עט הנוסע פירי שהגיע אח"כ למרום קצו. ע"ע מסעות.

ביבליוגרפיא: האסיף ח"ה 39, ח"ו 207; פדרס א' 128; לונץ, ירושלם ח"א 166, ח"ו 57; לוח א"י ד' 143; גנזי ישראל א' הוצאת גוולאנד; צינץ, ליטערא-טורגעטיכטע ח"א 146.

א.

נוח (נ"ח): עיר עתיקה בארץ מצרים, כעשרה מיל לדרום קאהירא ההרשה ונקראת בלשון יונית ממפיס (Memphis) ממלת מנפי בלשון מצרית. שמה הקדמון היה ה-כ"פטה=עיר הקדש לאיליל פטה, ובכתב היתירות רשום שמה מאמפי, וגם בעברית נקראת פעם מן (הושע מ' ו') ולרוב נפ (ישעיה י"ט י"ג, ירמיה ב')

הלך לניוארק (מת בשנת 1830). אבל היהודים אשר עזבו היו נוהים אחרי העיר הזאת גם ממרחק, ורבים צוו קודם מותם לקבור אותם בבית הקברות אשר בנר פארט. אברהם טורא שמת בבוסטון בשנת 1822 הניח קרן קימת לכרך בית הכנסת והבית עלמין בנופארט. יהודה טורא מנוארלינג בנה מכספו נדר אבנים סביב הבית עלמין בשנת 1843, וצוה שיקברו אותו שם. הרחיב שבו ביהכ"נ מכונה "רחוב טורא", ויש נן בעיר בשם "פרדס טורא" (Touro Park). בשנת 1850 נפתח בית הכנסת ליהודים שבאו לשמוע דרשת המטיף ר' מ' ראפאל, ונסגרה אח"כ עד שנת 1883, ואז נמנה להזן קבוע א"פ מינדים אשר שלחוהו שם בני קהלת שארית ישראל בניוארק. ביהכ"נ ובית עלמין בנופארט שייכים כעת לעדה הזאת. בשנת 1880 החלו היהודים להתישב עוד הפעם בנופארט, והם היו הגרים מאיטכנו ורו"פ ויסדו להם קהלת, "ישועת ישראל" בשנת 1893. מספר היהודים שם כמאתים נפשות.

ביבליוגרפיא: Oscar S. Straus, Roger Williams. pp. 110, 178 New York 1899; J. E. ix. 294.

א.

נופת: ע' סוקר

נוצרים: ע' נצרות

נוקב שם: ע' גדות

נורצ'ג, יידיה שלמה רפאל ב"ר

אברהם: רב ומדקדק במסורת כה"ק; נולד במנטובה בערך שנת 1560, ומת שם אחר שנת 1626. הוא למד אצל ר' משה קזיס שהיה דודו, והשיג היתר הוראה בשנת 1585. בערך שנת 1600 נבחר לדיין ועזר להרב בעירו. ובמסרה הזאת ישרת עד יום מותו. ר' יידיה שלמה התאמץ כל ימיו להעמיד ולברר הקריאה הנכונה בכל כה"ק ע"פ המסורות המדויקות בספרים שונים וכו'. הוא מביא דברי חז"ל וספרי המקובלים כמקומות שנראים כחולקים על המסורת, ומכריע בכל חלופי נוסחאות. הוא היה בבית ר' מנחם די לונזאנו לשאול סמנו ספקותיו, ואחד שנגלו לו תעלומות המסורה חבר ספרו "גודר פריץ" כסדר הספרים והפרשיות ככה"ק על כל עניני המסורה, וכולל שני חלקים. אחד עה"ת וחמש מגילות ואחד על נביאים וכתובים, ובסופו "מאמר המאריך" על המתג וכללי בנ"ד כפ"ת וקמץ חפץ. את ספרו השלים שנת שלומי" (שפ"ו=1526) ונשאר בכ"י שנים רבות. והדפיסו ר' רפאל חיים באזילא עם הערות ורשימה מתשע מאות שנים (מנטובה 4=1742). וקרא שם הספר "מנחת ש"י" (ר"ת שלמה יידיה). כי לא ראה הפדמת המחבר שקרא ספרו בשם "גודר פריץ", וישנה מדעת בעלים גם בזה שהדפיס בתוך הספר הדברים אשר רשם המחבר בספרו בצדו "פנים", כמו למשל בראשית

היהודים 1175. בית הקברות קנו היהודים מרדכי קאמפאנאל ומשה פאקיא בשנת 1677, זכר בית הקברות הזה נמצא בשירי לאנגבעלאו. העיר נזכרת הרבה בזכרונות עזרא סטילס ואומר כי היה שם שדר מא"י בשנת 1759, ושני רבנים מפולין בשנת 3-1772, ואחד מהם דרש בלשון הולאנדית. רב אחד בשם בוסקילא מאיזמיר, הרב בהן מירושלם, ור' רפאל חיים יצחק קארינאל מחברון ידרש בלשון ספרדית בשנת 1773. והיה ידירו של סטילס.

[אחר המדינה] המדינה עשתה קץ למסחר נופארט ולהצלחת היהודים, כי העיר נכבשה ע"י האנגלים והיהודים שנמו בצד הקולוניסטים אבדו חלק רב מרכושם ובפרט הספינות שגזלו אותם חיל האנגלים. ביהכ"נ נסגרה הרב נסע מיסם לדזשאמאיקא, והחברים הנכבדים ובראשם לופיץ העתיקו מיסכנם אל לייסיסטר במחוז מאסאטשזטס, וישארו שם עד שנת 1782. וגם ישם עלומהם למדרגה רמה במסחר. אחר המלחמה שבו רבים מהם לנופארט אך אהרן לופיץ נמנע על דרכו והובא לנופארט ויקבר שם בבית עלמין הישן. בעלי המועצה הכללית של מחוז רהאר-איילאנד נתאספו בפעם הראשונה בשנת 1780 בבית הכנסת שעזבוהו היהודים בימי כבוש אנגליא, ואח"כ נפתח ביהכ"נ ערכו לתפלה ליהודים אשר שבו לעירם, ובשנת 1790 ערכו בני עדה נופארט אגרת שלום וברכה לנשיא הארץ וואשינגטון והוא השיב להם תודה והבטיח להם מגן ומחסה לאמונתם. מכתבו הוא בידי פרייריך פיליפס בניוארק. בין יתר דבריו אומר: "...אזרהי ארצות הברית באמריקא צריכים ליישר כח עצמם כי נתנו לכל העולם הונמא מהנהגה חפשית כרוח רחבה, הנהגה יראויה היא שילמדו אותה אחרים, שהיא חפשית בדעות אמונה ונותנת זכות אזרח לכל איש. כעת אין מדברים עוד מסבלנות. כאלו היו נותנים בני כת אחת הרשות לבני כת אחרת להניח מזכיות שהם ראויים להן במיטפת הירושיה הטבעית. מאזורים אנתנו כי ממשלת ארצות הברית, אישר לא תאשר שנאת הדת ולא תעזור לרדיפת אמונה, תבקש מן החוסים בצלה רק להיות אזרחים טובים ונאמנים ולתמוך בידיה בכל עת הצורך... מי יתן כי בני אברהם היושבים בארץ הזאת יוסיפו להנות מרצון טוב של התושבים האחרים, וכל אחד מהם יישב תחת נפנו ותחת תאנתו בשלוה מבלי פחד. ואב הרחמן יפיץ אור ולא חשך בדרכנו, ויעשה אותנו כלנו מאושרים לעולם. כל אחד במלאכתו ומשלח ידו, כל איש לפי עתו ולפי דרכו בחיים". ועל החתום: ג'אורג' וואשינגטון.

[עיוור הישוב] היהודים השבים לנופארט מצאו כי דרכי המסחר והקנין הסבו לערים אחרות ובפרט נויארק, עד כי בית התפלה נהרוקן וסגרוהו עוד הפעם בשנת 1791, ומשה לופיץ בן אחיו של אהרן לופיץ נשאר שם ייחדי, ולאחרונה עזב גם הוא את נופארט

ה' ח'. ונאכלים לשני ימים ולילה אחד בינתיים. ואינו נאכל לאור שלישי (זבחים נ"ו). פגול הוא גם חוץ למקומו. אבל אין חייבין עליו כרת אלא על נותר גמור חוץ לזמנו (שם כ"ח). ע"ע קדשים.

ב. ט.

נויפה: ע' חרם

נויקין: ע' נוק

נויקין, סדר: סדר הרביעי במשניות תוספתא. תלמוד בבלי וירושלמי. השם נויקין נזכר בתלמוד (ברכות כ', תענית כ"ד:), ודרש ר"ל מאי דכתיב והיה אמונת עתך חוסן ישועות חכמת ודעת ונו' (ישעיה ל"ג ו'). אמונת זה סדר זרעים, עתך זה סדר מועד, חוסן זה סדר נשים, ישועות זה סדר נויקין וכו' (שבת ל"א). ופרשי' סדר נויקין, מושעין מזהיר לפרוש מהזיק ומהתחייב ממון (שם). ונקרא ג"כ ישועות (במדבר רבה פ"ג, מחזור ויטרי צד 461). וכן דעת הרמב"ם (בהקדמתו לזרעים) כי נויקין הוא הסדר הרביעי. אבל בעל כף נחת סידר נויקין לסדר הששי, שכן נראה מפסוקי מזמור י"ט שבחללים: תורת ה' ונו' שהם כנגד ששה סדרי משנה (ע"י פרשי' שם פסוק ט'). והוא מדרש בילקוט בשם רבי תנחומא ודרש משפטי ה' כנגד נויקין שהוא לפי' הסדר הששי. אולם בתו"ט בריש נויקין השיג עליו והסכים לדעת הרמב"ם. השם נויקין הוא מורכב מהנפעל וההפעיל, להורות לנו המוסר השכל בדרך רמז כי המזיק הוא הניזוק, כי נקה לא ינקה (תו"ט ב"ק פ"א א' ד"ה נויקין). הסדר הזה יעסוק בדינים ומריבות שבין אדם לחברו. במז"מ ושחפות ושאר דיני ממונות וקרקעות. וידבר מן הנויקין וההמנע מהן, וכולל גם מוסר ומדות טובות ומוסר הדיינין. בסדר נויקין יש עשר מסכתות. והרמב"ם מונה שמונה כי הוא השב השלש בבות דהיינו ב"ק ב"מ וב"ב למסכת אחת.

[סדר המסכתות בסדר נויקין] סדר נויקין כולל: ס"ס בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, כל אחת עשרה פרקים; סנהדרין י"א פרקים, מכות ג"פ, שבועות ח"פ, עדיות ח"פ, ע"ו ח"פ, אבות ה' פרקים, הוריות ג"פ, בס"ה ע"ג פרקים, סס' אבות ליתא בחוספתא, ולא גמרא עליה ולא על עדיות, ולא ירושלמי על פי' דמכות. סדר נויקין נסדר אחד סדר נשים (לדעת הרמב"ם) כדי ללכת אחרי הכהוב שאמר כי ימכור איש את בתו לאמה וכי ינצו אנשים ואח"כ כי ינה שור א"ז איש (שמות כ"א). הסדר יעסוק ביהוד בדיני ממונות ועליו אמר ר' ישמעאל הרוצה שיחכים יעסוק בדיני ממונות שאין לך מקצוע בתורה יותר מהן. והן כמעין הנובע (ב"ב קע"ה:), ולכן בשני דרב יהודה כולי תנווי בניזקין הוה (סנהדרין ק"ו:), ופירשי' למודם לא היה גדול אלא בסדר נויקין (שם ותענית כ"ד:). יש שקורין נויקין רק לשלש בבות ולא לכל הסדר ומביאים

התורה, "בראשית דגש בבית עם טפחא תחת השי"י", נגד מה שגלה המחבר בראשית הס' וז"ל: בכל מקום ישכתוב בגליון סלת פנים ד"ל שאין לכתוב הדבר ההוא בהגהת המקרא חוץ לגליון, דק יהיה כן במקרא בלי הערה אחרת. ההקדמה נדפסה ע"י שמואל וויטא דילא וולטא בשנת 1819 ושנית ע"י יעלינעק בוויין בשנת 1876. מהקדמתו נראה שהיה בדעת המחבר להרפס את ספרו מצורף לכה"ק ואמר לקרוא את כלל כה"ק בשם מקדש יה. גם נראה כי עיקר חבורו היה על החומשים אשר יגע בזה הרבה, ובמשך הזמן כתב גם על נ"ך אך לא בתכלית הדיוק כ"כ. הספר בשמו החדש "מנחת שי" נתקבל כיסוד ופנה להנוסחא הנכונה בכה"ק, ר' חיים זאב בענדר מכברויסק כתב פירוש על מנחת שי בשם "אור היים" (ווילנא 1867). [משפחת נורצי] שם המושפחה נורצי כנראה הוא ע"ש העיר Norcia באיטליא. אך לדעת מורטארא היו שתי משפחות מיוחדות בשם הזה במנטובה, אחת מעיר Tizzana ואחת מעיר Torazzo. בשתי המשפחות נמצאו רבנים ומחברים, ומהם: בנימין ב"ר עמנואל נורצי שכתב בשנת 1477 ס' "סוד לעשות לוח" והוא בכ"י. יצחק ב"ר משה נורצי חי בפירארא בראשית המאה ה'י"ח וחבר ס' "עטור בכורי קציר" בענין שחיטה (ויניציא 1715). רפאל ב"ר גבריאל נורצי חי בפירארא ואח"כ במנטובה במאה ה'ט"ז וחבר ס' "סאה סלח" בששה חלקים (מנטובה 1561), "מרפא לנפש" (שם ויניציא 1571), "ארח היים" (ויניציא 1579). שלמה ב"ר שמואל נורצי במאה ה'ט"ז, מחבר שו"ת (מנטובה 1588, ע"י אוצר ספרים לבנייעקב 561).

ביבליוגרפאי: מיכל, אור החיים ס"ו 951; פין, כנסת ישראל 382.

ב. ט.

נושה: ע' משכון

נותר: שריד. חלק הנשאר. בקרבן פסח נאמר ולא תותירו ממנו עד בקר והנותר ממנו עד בקר באש תשרפו (שמות י"ב י'). נאמר "בקר" שני למד שאין שורפין קדשים ביום (שבת כ"ד:), כי צריך לשרוף הנותר מקרבן פסח בששה עשר, ואם חל שבת אחר יו"ט ישרף בשבעה עשר, כי אין עשה דשרפה רוחה לית דשבת ויו"ט, ובא הכתוב ליתן עשה אחר לית לומר שהמותיר אינו לוקה (פסחים פ"ד). במכילתא למדו מבקר שני "ליתן תחום לבקרו של בקר" ופירשי' ליתן בקר על בקר, שהבקר משמעו משעו הנץ החמה ובא הכתוב להקדים האסור באכילה מעלות השחר. נותר ופגול אסור לאכול בכל הקדשים, ונאמר בזבח שלמים, ביום זבחכם יאכל ומסחרת, והנותר עד יום השלישי באש ישרף... ואם האכל יאכל ביום השלישי פגול (מתועב) הוא לא ירצה ואוכלו עונו ישא כי את מקדש ה' תלל ונכרתה הנפש ההיא [מעמיה (ויקרא י"ט ו').

ראיה מדברי ר' יהודה האי מאן דבעי למהוי חסידא לקיים מילי דניזיקין (ש"ש בבבא בתרא), רבא אמר מילי דאבות, אע"פ שמס' אבות היא בסדר הזה חשבה בפני עצמה, ואפשר שכוונת רבא לומר כי מילי דאבות בניזיקין הוא העיקר למהוי חסידא. ע"ע אבות ניזיקין; בבא קמא; פרקי אבות; תלמוד. ביבליוגרפיא: פראנקל. מבוא המשנה צד 260. מ. ט. ה.

ניזיר (ניזירות): קנבל, נבדל ונזהר בנדר מתענוגי מותרות ובפרט מין, ונשמר מטומאה במשך זמן קבוע או כל ימי חייו. אין ניזירה אלא פרישה שפירש עצמו מן היין (ר"ט"י) כדי לקדש את גופו ליטע שמים, כמו שנאמר נדר ניזיר לחזור לה' (במדבר ו' ב'). על הניזיר היה להזהר משלישה דברים: א') שלא לשתות משקה המשכר, יין ושכר (מוגז או חי, או כתרנומו חמר חדת ועתיק), גם חומץ יין וחומץ שכר לא ישתה, וכן ענבים בעצמם בין לחים בין יבשים (צמוקים) לא יאכל, ולא ישרה ענבים במים וישתה כי טעם כעיקר (ניזיר ל"ג), מחרצנים ועד זג (גרעונים וקלופות) לא יאכל, ובדרך כלל: כל איטר יעשה מנפן היין לא יאכל ולא ישתה. ב') אסור בתגלחת, כל ימי נזרו תער לא יעבור על ראשו, וכן חלש מרט וספסף חייב שנאמר קדוש יהיה גדל פרע שער ראשו (ניזיר ל"ט); ולא דוקא בתער אלא בכל דבר (סוטה ט"ז), וכן נאמר בשמיטון ומורה לא יעלה על ראשו כי ניזיר אלהים יהיה הנער (שופטים י"ג ה'). ג') על נפש מת לא יבא וגם לאביו ולאמו לאחיו ולאחותו לא יטמא להם במותם כי נזיר (מלשון ניזירות) אלהים על ראשו קדוש הוא לה, והעובר ע"ז לוקה. ואם ימות המת עליו בפתע פתאום בעת שהוא בבית ונטמא באונס או בשונג צריך להביא קרבן וטמא ראש נזרו אבל אינו לוקה (כריתות ט'). ואם נטמא בדרך הזה צריך לגלח את ראשו אחר הוייתו ביום השביעי והיא תגלחת טומאה. והימים הראשונים יפלו וחזור ומונה ימי נזירתו, וביום השמיני יביא שתי תורים או שני בני יונה לקרבן, אחד לחטאת ואחד לעולה וכפר עליו הכהן, וקדש את ראשו ביום ההוא וחזור ומונה ימי נזירתו ומביא כבש בן שנתו לאשם על שגנתו. ביום מלאת ימי נזרו יקריב עוד כבש בן שנתו לעולה וכבשה בת שנתה לחטאת ואיל אחד לשלמים וסל מצות סלת חלות ורקיקי מצות משוחים בשמן ומנחתם ונסכיהם. ונלח הניזיר את שערו פתח אהל מועד והכהן ישרף את השער על האש אשר תחת זבח השלמים ולקה הכהן את הזרוע בשלה (שלמה) מן האיל וחלת מצה ורקיק מצה (והשאר אוכלים הבעלים), והניף הכהן אותם תנופה לפני ה', ואלה הם מתנות הכהן מלבד חזה ושוק הראויים לו מכל שלמים, ואחר מותר לניזיר לשתות יין, ואם לא הביא קרבנו או שלא נלח תגלחת טהרה עדיין לא כלו לו ימי נזירתו, ואם עבר ושתה לוקה (ניזיר י"ד: ט"ז).

ומקיש ניזירות לנדרים ונדרים לניזירות לענין כנויים ויודות (נדרים ג'). ומה נדרים עובר בבל יחל ובבל תאחר אף ניזירות כן. וגם האב מיפר ניזירות בתו והבעל ניזירות אשתו (שם). ע"ע נדרים. סתם ניזירות שלשים יום, ורב מתנה מביא ע"ז רמז מקרא קדוש, "יהיה" בנימטריא שלשים (ניזיר ה'. ז'). ניזירות אינה נהגת אלא בארץ מיטום טומאת ארץ העמים. ומי שנזר בחו"ל קונסין אותו ומחייבין אותו לעלות לא"י ולהיות ניזיר בא"י כמנין הימים שנזר. מעשה בהילני הכלכה שהלך בנה למלחמה ואמרה אם יבא בני מן המלחמה בשלום אהא ניזירה שבע שנים, ובשבו בשלום היתה ניזירה שבע שנים, ואח"כ כשעלתה לא"י להביא הקרבן הורו בית הלל שתהא ניזירה עוד שבע שנים אחרות וכי' (ניזיר פ"ג ו').

[ניזיר שמשון] ישמשון היה ניזיר כל ימיו ומעולם לא גלח שערו עד שנלחתו דלילה באונס. אבשלום היה נ"ב ניזיר כל ימיו אך מקץ כל שנה גלח את שערו (ש"ב י"ד). ולכן בהלכה נקרא הראשון, "ניזיר שמשון" והשני "ניזיר עולם". אם אמר הריני כשמשון כבן מנחם כבעל דלילה. כפי שקר דלתות עזה כמי שנקרו פלשתים את עיניו הרי זה ניזיר שמשון. ואם אמר הריני ניזיר עולם מקיל בשערו מ"ב חדש ל"ב חדש כמו אבשלום. גם שמואל הנביא היה ניזיר עולם לדעת רבי נתנאי שנאמר ומורה לא יעלה על ראשו וכי' (ניזיר פ"ט ה') ולכן האומר הריני כשמואל הרמתי או כבן אלקנה או כמי יששכר אנג בגלגל הרי זה ניזיר עולם. ניזירות שמשון ליתא בשאלה ואין בו התרת חכם אלא א"כ היה בו אונס דאז אין ממש בניזירות ובשבועה (פרח מטה אהרן ח"א י"ז י"ח). אבל האב לבתו הקטנה או הבעל לאשתו יכול להפיר גם ניזירות שמשון אם יש בניזירות עניו נפש (ש"ת רדב"ז סי' אלף פ"ה). ניזיר שמשון מתוך שכרות או מתוך קטטה וכעס נוצדדים להקל (פני משה סי' ל"ז). ראובן שהיה תושב א"י ונשא אשה בחו"ל ע"ס לחזור אהר שלש שנים לעיר צפת ונדר בניזיר שמשון בכל התנאים ע"ד אוהביו הבחורים ושלא יוכלו כל חכמי העולם להתירו ולא יהיה לו פתח חרטה אלא הם לבדם יוכלו להתירו בפניו, ויקר מקרה כי חמיו נהרג ולא נתן לו הנדוניא יטהבטיח לו ונשאר עליו עול פריסת חמותו, ובתשלום היטלש שנים היתה אשתו מנקה והדרכים בחזקת סכנה ובצפת נשמע קול נהי המס ונפטר אחד מאוהביו ולא יכול עוד להתירו, ונשאל ע"ז וצדד הרב להתירו שאין כאן נדר והעלה תרופה למחלת ניזיר שמשון זה (ש"ת מהר"ט סי' קל"ד).

[בתלמוד] רבי אומר למה נסמכה פרישת ניזיר לפרישת סוטה? לומר לך שכל הרואה סוטה בקלקולה ניזיר עצמו מן היין (ברכות ס"ג). א"ר מלאי משום ר' יצחק מנדלאה מיום שפירש יוסף מאחיו לא טעם טעם יין דכתיב ולקדקד ניזיר אחיו (בראשית ס"ט). ר' יוסי

נזיר, מסכת: מסכתא במשניות סדר נשים ויש עליה תוספתא (ונקראת שם „נזירות“) ותלמוד בבלי וירושלמי. במס' נזיר יש תשעה פרקים ונ"ח סעיפים ובגמרא ס"ו דפים. מס' נזיר סמוכה למס' סוטה כי הרואה סוטה בקלוקלה יזיר עצמו מן היין (סוטה ב:) וכמו שנשמכו הפרשיות בתורה (דברים כ"ד א' ריש"י). פ"א: כולל כנויי נזירות וידות, נזיר שמשון ונזיר עולם וסתם נזירות. פ"ב: המדיר בניזיר מן איזה דברים ולא מכל דבר, וכל לשון שיחול עליו הנזירות. פ"ג: זמן הגלוח וסתירת המנין הטומאה, ומי שנדר בבית הקברות במקום טומאה, ומעשה בהילני המלכה שנדרה בניזרות. פ"ד: מי שאכר הריני נזיר ושמע חבירו ואמר ואני, והאשה שנדרה בניזיר, והאיש מדיר את בנו בניזיר. פ"ה: בענין הקדש טעות ונקיט לה הכא איירי סיפא דנזירות בטעות. פ"ו: בענין שלשה דברים האסורין בניזיר: הטומאה והתגלחת והיוצא מן הנפך ושיעורי היוצא מן הנפך וצירופן, החומרות שבכל אחד מהאיסורין. הקרבת הקרבנות וישראל השער והזייה. פ"ז: הטומאות שאסור בהן כ"ג ונזיר ומותר למטא למת מצוה. פ"ח: טומאה בספק. פ"ט: שאין נזירות חל על גוים, אבל נשים ועבדים יש להם נזירות, הבעל מפר לאשתו, והאדון אם הפד לעבדו יצא לחירות ומשלים נזירותו, ושאר עניני טומאה.

מע"ש

נוס: ע' תכשיטין

נזק: מנרעת והפסד. הגרמת רעה. מלת נזק הוא בלשון עברית וארמית; אין הצד שזה בנזק המלך (אסתר ז' ד'). ומלכא לא להוא נזק (דניאל ו' ג'), עליך לא יגש (תהלים צ"א ז') תרנומו לותך לא קרבון למנוק. הנפעל הוא נזק, הפעיל הזיק, בינוני מְזַקֵּק, והיטם הוא נזק או הזיק וזכים הזיקות, וגם נרמא בנזקין (עי' להקו). המזיק את חבירו בנפשו או ברכושו חייב לשלם. דין המזיק בנפשו למדנו ממה שנאמר: וכי יריבון אנשים והכה איש את רעהו באבן או באגרוף ולא ימות ונפל למשכב וגו' רק שבתו יתן ורפוא ירפא (שמות כ"א). וכי ינצו אנשים ונגפו אישה הרה ויצאו ילדיה ולא יהיה אסון ענש יענש (וינו ממון ממנו) כאשר ישית עליו בעל האשה ונתן כפלילים (ע"פ הדיינים) וגו'. ואפילו הזיק בנזף האדם ע"י רכושו חייב, כמו שכתוב: וכי יגה שור את איש או את האשה וגו' אם כפר וישת עליו וגו' פדיון נפשו ככל אשר ישת עליו, אם עבר יגה השור או אמה כסף שלשים שקלים יתן לאדונו והשור יסקל. הכלל הנדול הוא: ואיש כי יתן מום בעמיתו כאשר עשה כן יעשה לו, שבר תחת שבר עין תחת עין וגו' (ויקרא כ"ד) ופירשו חז"ל שהוא תשלומי ממון וישמין אותו כעבר (ביק פ"ד), כמו שנאמר שם ומכה נפש בתמה ישלמה נפש תחת נפש שענינו ממון שמשלם בעד נפש הבהמה.

כ"ר הנינא אמר אף הם (אחיו) לא טעמו טעם יין דכתיב וישתו וישכרו עמו (שם מ"ג). מכלל דעד האינדא לא הוה שכרות וכו' (שבת קל"ט). חז"ל השבו את הנזירות לדבר קדושה שרק יחיד סגולה ראויים לכך, כי הנזיר צריך להזהר הרבה שלא יעבור על נזרו. עד כי היו רגילים לומר לו „לך לך נזירא סחור סחור לכרמא לא תקרב“ (שבת י"ג). וחששו שלא יקלו ראשם בניזרות אם יהיו בני ההמון מורגלים בזה. לפעמים מצינו שהאב היה מדיר את בנו הקטן כדי לחנכו בקדושה. ומעשה בר' חנינא שהדירו אביו בניזיר והביאו לפני רבן גמליאל לבדוקו לידע אם הניע לעונת נדרים לצאת מרשות האב ולהפיר נזירתו, אמר לו הנער רבי אל תצטער לבדוקני, אם קטן אני אהיה נזיר בשביל אבא, אם גדול אני אהיה בשביל עצמי. עמד רבן גמליאל ונשקו על ראשו ואמר מובטח אני בזה שמורה הלכה בישראל (נזיר כ"ט). אבל אדם בעלמא שאינו נוהג בקדושה וטהרה לא נכון לו לנדור בניזיר, והעושה כן נקרא חוטא שציער עצמו מן היין המשמח אלהים ואנשים, ותניא בשם רבי אלעזר הקפר, נאמר בניזיר וכפר עליו מאשר חטא על הנפש, וכי באיזה נפש חטא זה אלא שציער עצמו מן היין, והלא דברים ק"ו מה זה שלא ציער עצמו אלא מן היין נקרא חוטא המצער עצמו מכל דבר ודבר (בתענית) על אחת כ"כ שנקרא חוטא (נדרים י'). וא"ר שמעון חסידים הראשונים כשהיו רוצין להביא עולה היו נודרים ומביאים וכו' אלא בניזרות לא התנדבו כדי שלא יקראו חוטאים (שם). כשחרב הבית בשניה רבו הפרושיין בישראל שלא לאכול בשר ולא לשתות יין. נטפל להם ר' יהושע והורם שלא לעשות כן מפני שאין גזרין גזרה על הצבור אא"כ רוב הצבור יכולין לעמוד בה (ביב ס:), ולא עוד אלא ישכבר בימי הבית היו החכמים מרחיקין את הנזירים כי ראו שאין כוננתם שלמה לשם שמים, ולא יוכלו לעמוד בנסיון שלא לעבור על נדריהם, ובדוגמא אחת הורו שלפעמים האיש המגלה את ראשו לש"ש הוא יותר טוב בעיני ה' מהנזיר המגדל יערנו, ואמר שמעון הצדיק מעשה באדם אחד שבא מן הדרום יפה עינים וטוב דאי וקווצותיו סדורות לו תלתלים, אמרתי לו בני מה ראית לשחת יער נאה זה, אמר לי דועה הייתי לאבי בעירי והלכתי לטאוב מים מן המעיין ונסתכלתי בבואה שלי ופחזו יצרי עלי וביקש למרדני מן העולם, אמרתי לי דיקה מפני מה אתה מתנאה בעולם שאינה שלך שסופך להיות רמה ותולעה, העבודה שאנלחך לטימים. עמדתי ונשקתי על דאשו ואמרתי לו, כמון ירבו נזירים בישראל, עליך הכתוב אומר איש כי יפליא לנדור נדר נזיר להזיר לה' (נזיר ד:). ואפשר שכונת החכמים הייתה לנלות דעתם והתנגדותם להנזירות הנסה שהתחילה להתפשט ביניהם ונתרבו נזירים מהמון העם אשר מהם נולדו ישו ותלמידיהם שהיו ג' בני נזירים (Nazarites). א.

ורדשו גם בזה ישלמנה יי'למנה, שהבעלים מספלים
בנבלה ומנכה את מחירה מההיזק (שם י' :). ולא דוקא
אם עיטה בו מום אלא אפילו צרם באזנו, תלש בשערו
רקק והניע בין הרוק, והעביר מליתו ממנו, ופרע ראש
אישה בשוק ואפילו אחזו והעמידו בחמה ונשתרב,
בצינה ונצמנו, השיך בו את הכלב או את הנחש חייב
שנאמר „באשר עשה“ (תו"כ). התוקע לחבירו נותן
לו סלע סמרו נותן לו מאתים זוז (ב"ק פ"ח ו').

[גזק צער רפוי שבת ובשת] החובל בחברתו חייב
עליו משום חמישה דברים: א' בנזק, ב' בצער, ג'
ברפוי, ד' בשבת, ה' ובבשת. בנזק כיצד? סימא
את עינו, קמע את ידו, שבר את רגלו, רואין אותו
כאילו הוא עבד נמכר בשוק וטמין כמה היה שוה עם
האבר וכמה הוא שוה עכשיו, וצריך לשלם המותר.
צער כיצד? כואו בשפוד או במסמר מלובן אפילו על
צפרנו ולא עשה הבורה, אומדין כמה אדם יוצא
בזה רוצה ליטול להיות מצטער כך. רפוי כיצד? הכהו
חייב לרפאותו אם צריך לרופא. שבת וכו' בושת כיצד?
הכל לפי המבייש והמתבייש, ואינו חייב על הבושת עד
שיהא מתכוון לביישו. (ב"ק פ"ח א').

[גזקי ממון] המזיק חייב גם אם גורם הוזק
לרכוש חבירו ע"י מעשיו, כמו שנאמר: וכיפתח איש
בור או כי יכסה איש בור ולא יכסנו ונפל שמה שור
או חמור בעל הבור ישלם כסף ישוב לבעליו והמת
יהיה לו (לניזוק). ששמן דמי נבלתו ומנכה לו סדמי
נזקו. ואפילו אם רכושו מזיק רכוש חבירו: כי ינוף
שור איש את שור רעהו ומת, ומכרו את השור החי
וחצו את כספו וגם את המת יחצון (ומשלם לו חצי
נזק). ובשור מועד משלם נזק שלם כל דמי השור
וינכה דמי הנבלה. שור אינו משלם אלא נזק ולא
צער רפוי שבת ובשת ופטור סדמי ולדות (ב"ק פ"ח ב').
ואפילו אם רכושו אינו מזיק רק מפסיד את תבואות
חבירו חייב. כמו: אם יבער איש שדה או כרם ושלח
את בעירו ובער בשדה אחר מיטב שדהו ומיטב כרמו
ישלם. ואפילו באונס כנון: אם תצא איש ומצאה
קוצים ונאכל נדיש או הקמה או השדה שלם ישלם
המבעיר את הבערה (שמות כ"ב ד'-ה').

[אבות נזיקין] ארבעה אבות או ראשי נזיקין
כתיבי בתורה בפירוש ויש לכל אחד תולדות, ואלו
הן האבות: א' השור והוא הרגל שהבהמה מקת
ברגליה דרך הליכה כדכתיב ושלח את בעירו. ותולדה
הרגל היא כשהזיקה בנפשה דרך הלוכה או בשערה או
בשליף שעליה שנדבקו כלים בהם ונרתן בדרך הלוכה
וישבתם. ב' הבור, שהוא עמוק עשרה טפחים שפתח
ל"ה ונפלה שם בהמה או החקה דכתיב כי יפתח
איש בור וכו'. ותולדתו דבור היא כיהו וניעה. רוק או
ליחת החוטם או מים ששפך ב"ה וכן שאר דבר שהניח
בר"ה והזיק. ג' המבעה, זה השן שאכלה בהמתו
בשדה חבירו, כדכתיב ובער בשדה אחר, ונקרא השן

המבעה מלשון נבעו מצפוניו (עבדיה א') כי השן ניכ
מכוסה ונתגלה ע"י האכילה. תולדתו היא, שנתחככה
בכותל להנאתה ושברה את הכותל, או נתגלגלה ע"ג
כסות ופירות והפסיון. ד' וההבער זו הדליקה שיצאה
והזיקה דכתיב כי תצא איש וכו', ואפילו הדליק האש
ברשותו והרוח הוביל הלהב לרשות אחר ושרף רכוש
חבירו חייב. הכלל הנדול בהזיקות אלו הוא: כל שדרכו
להזיק ושמירתו עליך, כשהזיק חייב המזיק לשלם
תשלומי נזק במיטב שדהו או כספו. נגבה ונזלה
(ע"ע משלם ניכ ע"ד נזק. וע"ע קנס).

[דיני נזק] המניח את הכר ברשות הרבים ובא
אחר ונתקל בו ושברו פטור. שאין דרך בני אדם להתכונן
בדרכים. ואם התק בו, בעל הכר חייב ואפילו הפקידו,
שכל המפקיד נזקו בדבר שאין לו רשות לעשות קודם
שהפקידו חייב אפילו אח"כ (רמב"ם נזקי ממון פ"ג ה').
והוא פלונתא דאמוראי ב"ק כ"ט). מי שהיה מעון כד
ונתקל ונשבר הכר והזיק לאחרים בשעת נפילה פטור,
דנתקל לאו פושע הוא (שם, ש"ע ח"ט סי' ת"ב).
האומר לחברו סמא עיני קמע ידי שבר רגלי ע"מ
שאתה פטור הרי זה חייב בחמשה דברים דודאי לא
מחיל אינש על נזקי גופו דראשי אברים (מניד משנה
על הרמב"ם חובל ומזיק פ"ה). אבל האומר לחברו
קרע את כסותי או שבור כדי על מנת שאתה פטור
הרי זה פטור (שם ב"ק צ"ב). דמחיל אינש אממוניה
מפי מנופיה. לכל נזק יש חזקה, אם הוחזק בו המזיק
דאמרינן שהניזק מחיל ליה אם היה רואה ההיזק שלש
שנים ולא טחה בידו. חוץ מארבעה דברים שאין בהם
חזקה, ואלו הן: עשן, בית הכסא, אבק, ונדנוד קרקע
שיכול למחות לעולם. ולכן עשן היוצא מבית אומנות
צורף צריך להרחיקו ואפילו החזיק בו כמה שנים (מהר"י
בן לב ח"ג מ"ו) כי אין חזקה לקומרא. אבל עשן שאינו
תדיר היוצא מתנורים שאופן בהם מע"ש לע"ש יכולין
למחות בתחלה אבל לא אח"כ אם מצאו שם. אם
נהרס התנור בדליקה יכול לחזור ולבנותו ולא יכול
שכנו למעון עליו (מהרש"ך ח"ג ק"ט). בית הכסא
צריך להרחיק תמיד ואין בו חזקה. שכני בית הבנסת
שמביתם בא תמיד ריח רע לביהכ"נ צריכין להרחיקו
(שארית יוסף כ"ז). וכן ריח רע בדירות. כנון לוי שהיה
דר בעליה שע"ג בית ראובן וראובן היה עוסק במלאכת
הבגדים והיה לו חביות וניניות מלאות יתן שצובעים
בהם הצמר ויורשיו החזיקו באומנתו, ואחר כמה שנים
ערער לוי שכנו שאינו יכול לסבול הריח רע, הדין
עמו, ואפילו איכא ספק אם העליה קרמה או החביות
קרמו חייבים לסלק החביות. ולא טעינו ליורשים
וללקוחות היכא שהמוריש או המוכר היה צריך להביא
עדים (שו"ת בן לב ח"ג ל"ו). ואבק המזיק הוא כריה
רע. וכן היזק נדנוד הקרקע לא הוי חזקה. הבא לקבוע
רחים למחן חמים לרבים יכול חברו למחות בו. ואפילו
החזיק יש צדין שיכול למחות (מהרש"ך ח"א סי' ל"ג).

הוא חייב בדיני שמים. ואם הנרמא הוא קודם שנעשה ההיזק מחייבין את הגורם לסלקו, כי בכל מקום צריך המזיק להרחיק את עצמו מן ההיזק (ב"מ ק"ז.). ואם תפש ההיזק מן המזיק דמי היזק נרמא אין מציאין מידו. ויש גרמות שחייבים עליהם כמו הכובש בחמת חברו במים או שהניחה בחמה וצמצם עליה הסקום כדי שלא תמצא צל עד שהרנתה החמה חייב, ויש אומרים שחייב רק אם אחזה בידו אבל סגר עליה הרלת פטור מדיני אדם (ח"מ סי' שפ"ג ה'). הזורק כלי חברו מראש הגנ והיו החתיו כרים ונסתות. ובא אחר וסלקן וניטברו הכלים, לדעת הרמב"ם המסלק חייב. השורף שטר חברו ואינו יכול לנכות מבלי השטר הוא עובדא וכפיה רפרם לרב אשי ואנבי ביה כי כשורא לצלמא (ב"ק צ"ה:). פרש"י שטרף שטר בילדותו ואנביה מניה כל מה שהיה בתוך השטר פרעון נמור מן העידית. וסבר לה כר"מ דראין דינא דגרמי. ואף כי זהו מעשה בידים, אפשר שלא נחשב השטר לכולם כי הוא נייר בעלמא. היה סכה בפטיש על הסדן ויצא נץ מתחת הפטיש והיזק היז חייב (ב"ק ס"ב:). הבנאי שקבל עליו את הכותל לסותרו ונפל הכותל שכנגדו וכו' אם מחמת הסכה נפל חייב (שם צ"ח:). דיני נרמא נהג רק באדם אבל לא בבהמתו או רכושו.

א.

נ"ח: בן למך ותשיעי ברורות מאדם הראשון. נולד בישנת אלף ונ"ו לבריאת העולם ומת בישנת ב"א ושש שנים, והיו כל ימי היוו תשע מאות וחמשים. אביו קרא אותו "נח" לאמר, "זה ינחמנו ממעשנו ומעצבון ידינו מן האדמה אשר אררה ה'". ע"ש העתיר כי בימיו נשתתה הארץ, כי הישחית כל בשר את דרכו על הארץ, וה' הביא את המבול לשחת כל בשר ורק נח ואשהו ובני ביתו נמלטו בתבה ושארית הפליטה ככל החי, ומהם נחחרטה התבל ונברכה הארץ. נח מצא חן בעיני ה' (הי"ט נח הוא בהפך חן). ויצוהו לבנות תבה להנצל מן מי המבול, באמרו, "כי אותך דאיתי צדיק לפני ברור הזה". ע"ע ת"ב. נח בהיותו בן חמש מאות שנה הוליד ילשה בנים: ישם הם ויפת (בראשית ה' ל"ב). והמבול היה בהיותו בן שש מאות שנה, וגם הם ונשיהם היו בתבה. ככלות המבול בסוף השנה נחה התבה בהרי אררט. נח ובניו יצאו מן התבה וה' ברכם, "פרו ורבו שרצו כארץ ורבו בה" (שם ט' ז'). והבטית לנח שלא להביא עוד המבול לשחת כל בשר. נח בנה מזבח לה' והקריב עליו קרבנות מן הבהמה המהורה ועוף המהור שהביא אתו בתבה. ה' התיר לנח לאכול בשר אך הזהירו על הדם, ע"ע בן נח. נח היה הראשון שנמטע כרם, אך שתה מיינו ליטכרון והיו לקלון בעיני בניו (שם ט' כ.). ע"ע כנען. הכבול נקרא על שמו, "מי נח" (ישעיה נ"ד ט'). והנביא מזכירו עם איוב ודניאל אשר מלטו את דורם בצדקתם (יחזקאל י"ד י"ד ו"כ).

מרחיקין את הסולם מהשובר של חברו ארבע אמות כדי שלא תקפוץ הנמיה (כעין תחול להיזק הנוזלות). מרחיקין את הכותל מן המחילה של חברו ד' אמות כדי שיהיה מקום לבעל המחילה לזקוף סולם ולתקן המחילה, והואיל וההיזק בה (ב"ב כ"ב: דמב"ם שננים פ"ט ח').

[היזק ראייה וגרמא בנזקין] מן התורה חייב אדם בנזקי חברו רק אם עשה מעשה בידים, אבל חכמים תקנו שאסור להסב הפסד לחברו גם באופן שלילי. ובפרט אם ההיזק הזה הוא המשיכי ותמיד. כגון היזק ראייה, דהיינו לפתוח חלונות לבית חברו או לחצרו, ומזיקו בראיה בעינא בישא החודרת לדעת כל עיני שכנו. היזק ראייה איסורא הוא ואין מניחין לאדם לחטוא (נ"י ב"ב פ"ג). ולכן הישתפין בחצר כופה איש את חברו לעשות מחיצה ביניהם. ואע"פ שעמד בלי מחיצה כמה שנים יכול לכופו בכל עת שירצה (מהר"ם גלאנטי סי' נ'). ומסתמא אין אדם מוחל על היזק ראייה (שם וגופי הלכות אות ר"ל"ט). אם מחלו ויש עדים שמחלו מותר. ואחר שההיזק בוכותו שלש שנים הוא הזקה שלש לשונות אמרו חכמים בנזקין: היזק שאינו ניכר, נרמא בנזקין ודיני דגרמי. א' היזק שאינו ניכר הוא דבר שאין הנזק ניכר בו כלל והרי הוא כמו שהיה מבלי הסרוך ויתר, כמו חמץ שעבר עליו הפסח שהחזיק חמץ חברו ברשותו ולא מסרו לו קודם הפסח לאכול או למכור, ונאסר בהנאה אח"כ. ויכול לומר לו הרי יתן לפניך. או כגון שעירב יין נסך ביינו שאין ההיזק ניכר בו. ומדאורייתא היזק שאינו ניכר לאו שמה היזק ופטור מלשלם (ב"ק פ"ט ב'). אבל חכמים קנסוהו לשלם נזק שלם (ניטין נ"ג). אם עשה זאת במזיד, לפיכך אם מת המזיק קודם שמשלם אין קונסין בנו אחריו (שם מ"ד:). וכן אם עשה המזיק בשוגג או באונס פטור ממעם זה. ב' דיני דגרמי הוא דבר שהיזקו ניכר אלא שלא עשה בו מעשה כגון הכובש עדות וכוה נורם לחברו הפסד, או מוחל שעבודו של חברו ברבואא בעלמא ונורם הפסד לבעל חובו, או המשיא עצה רעה לחברו ומפסיד על ידו, או שמונע לגדור מחיצת כרמו וע"ז הוא אוסר את זרעי חברו בכלאים, דקיימא לן זה סומך לגרר וזודע זה סומך לגרר ונטמע (ב"ב כ"ג). ואין צריך הרחקה, אבל בלי נדר נעשו כלאים. ובזה לא עשה מעשה בידים אלא ישב ולא נדר ונרם היזק לחברו (ב"ב ב'). ר"מ דאין דיני דגרמי (ב"ק ק'). ר"ש בן אליקים ור' אלעזר בן פרת דיני דיני דגרמי (שם ק"ז:). ג' נרמא בנזקין הוא בידים אלא דלא ברי היזקא, כגון מניח סולם אצל שובר שגורם שקופצת עליו המניה ואוכלת הנוזלות, אבל אפשר נמי דלא אתיא (נ"י ב"ק פ"ט). או כגון השלישי שהחזיר השטר למלוה שיוכל לנכות בו כשירצה והוא נרמא בנזקין (השבות הרשב"א אלף נ"ב). כל ההיזקות האלה אע"פ שהעושה אותם פטור מדיני אדם,

לנביאים שקדמוהו ומתאימים לרעתו מנחמו ופעולותיו. התוארים המשפילים אשר כנו בני מכה את מחמד, כמו משוגע איש הרוח, מכוב ועוד (ע"ע מה מד) נאלץ גם נח לשימיע מכני דורו: הוא איש הוא כמוכם (קוראן כ"ג ל"ד) ואם תשמעו בקול איש כמוכם הלא אבוד האבדו (שם ל"ז), אין לנו רק חיינו בזה, נחיה ונמות ויטית לא נקום (שם ל"ט). מחמד מספר דבר המבול והעלת נח ובני ביתו בדרך אנו, אך אשר קצר הוא בקשו מבארי דבריו למלאות, ותמצית ספורם היא: כי למך בהיותו בן קצו שנה ילד את נח והיה למך אחיב תקציה שנה וימת. נח היה צדיק בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו, ויצא אל עמו וירא תועבותיהם ועלילותיהם וקרא באזניהם כי ישבו אל אלוה, אך מהלומות אין מספר היו מנת חלקו על דבריו אלה. שלש מאות שנה ארכה קריאתו אליהם, עד אשר גלה לו אלוה כי יביא מבול מים על הארץ לשחת כל בשר ויצוהו לבנות לו תיבת עץ למען ינצל הוא וביתו. מן אדם הראשון ירש משור וקרדום וכל כלי הנגרים ויבן נח את התבה. הסופרים הערבים מתארים צורתה ומעשיה באופן פלאים. בירח י"ב באו נח ובני ביתו וכל אשר אתו מן חיתו יעד עד רמש האדמה אל התיבה עד כי נמלאו יבע התאים אשר בה. בשנת ת"ר לחיי נח בחדש השלישי פתחו המלאכים ארבות השמים ומעינות התהום והיו המבול על הארץ, וימחה את כל היקום. אבן ספיר לבנה נמצאה בתיבה. כאשר חשך נגהה ידע נח כי האיר היום, וכאשר האיר סביבה ידע כי בא הלילה (ע"י ירוש" פסחים פ"א במדבר רבה פ"ה פרקי דר"א פכ"ג). בחדש הששי נחה התיבה על הרי אררט, וישלח נח היונה ואח"כ העורב, לראות מה משפט הארץ, ובירח הראשון יבשה הארץ, ויצו אלוה עליו לבל יתנאל בכשר נבלה ומרפה, ברם, בכשר החזיר ובכל אשר נזבה לאלילים, ויבטיחהו כי לא יוסיף להביא מבול על הארץ, והקשת בשמים יהיה לאות להבטחתו זאת, ויהלק נח הארץ לשלשת בניו לנחלה, ויתן לשם אבי הערבים ארץ סוריא ופלשת ותימן וכל טבור הארץ, לחם אבי הכושים נתן כל כנר המערב, ולפת אבי התוגרים נתן ארץ המזרח, וימות. הסופר בן אתיר יאמר כי מאדם ועד נח היו עשרה דורות (כמובאבות פ"ה).

י. צ. א.

נח, מרדכי עמנואל: חכם מדיני, מחבר חזיונות וסופר בעתונים, נולד בפילדלפיה בארצות הברית 19 יולי 1785, ומת בנויארק 22 מארץ 1851. הוא היה מצאצאי היהודים הפורטיגוזים שבאו לאמריקא בראשית היישוב. אביו השתתף במלחמת המרידה נגד אנגליא, ואומרים כי הנשיא ג'ואורג' וואשינגטון היה בין המסוכני במשתה החתונה של אבות נח. אבותיו מתו בילדותו והוכרח למצוא עבודה להחיות נפשו, אך איזה שעות ביום ובלילה הגה בלמודים, והתרועע עם

[בתלמוד ומדרש] עשרה דורות היו מאדם עד נח (אבות פ"ה ב.), השם נח הוא מלישון מנוחה, עד שלא בא נח לא היו להם כלי סחרטה והוא הבין להם, הארץ היתה מיציה קוצים ודרדרים כשזרעו חטים מקלחתו של אדם הראשון ובימי נח נחה, והו נחמנו = ינהמנו את עצבון ידיו (רש"י בשם התנחומא. ב"ר פ"ג ה' ה' וביקוטו (רמז מ"ב) איתא; בשעה שברא הקב"ה את אדה"ה השלימו על הכל הפרה היתה נשמעת לחורש והתלם היה ניטע ליחריש. ביום שחמא המרידו עליו וכו' כיון שעמד נח נחו וכו'. בספר היישר נאמר כי למך קרא לבנו מנחם ע"ש זה ינחמנו ונקרא אחיב נח בקיצור או משום כי מצא "חן" בעיני ה'. נח נולד מתול (מדרש אנדה בראשית ו' ט') תנחומא נח סי' ו' ה' מתושלח מסר בגדי כהונה שירש מאדה"ה לנח (ב"ר פ"ד). אחות תובל קין נעמה היתה אשתו של נח, וקוראין אותה נעמה שהיו מעשיה נעימים, ורבנן אמרי נעמה אחרת היתה וקוראין אותה נעמה שהיתה מנעמת בתוף לעז (שם פכ"ג ג'). נח לקח שלש ננות אליקים בן מתושלח לבניו לנשים (ספ"י). הכתוב מעיד על נח שהיה צדיק תמים בדורותיו, ודרשו עליו הפסוק אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים (מדרש תהלים א'). ה' יהודה אומר בדורותיו היה צדיק, הא אלו היה בדורו של משה או בדורו של שמואל לא היה צדיק. ה' נחמיה אומר ומה אם בדורותיו היה צדיק אלו היה בדורו של משה או בדורו של שמואל על אכ"כ (ב"ר פ"ג) ודרשוהו לננאי ולשבח (סנהדרין ק"ט). גם היה מקטני אמנה, מאמין ואינו מאמין שיבא המבול, ולא נכנס לתיבה עד שדחקו המים (רש"י בראשית ז' ז'). כשיצא נח מן התבה הכישו ארי וישברו ולא היה כשר להקריב, והקריב שם בנו תחתיו (ב"ר שם). ויחל נח, כיון שנודקפ נח לאדמה נעשה חולין (תנחומא נח סי' י"ג ב"ר פ"ה ג'). כשבא נח ליטע כרם בא יטמן ועמד לפניו ונו' (תנחומא שם). בו ביום נטע וכו' בו ביום נשהכר בו ביום נתגלה קלונו (שם). והיה לו ללמוד מאדה"ה שגם הוא נמשל ע"י הנפץ (סנהדרין ע"ג). לא מת נח עד שראה העולם בישובו ועד שראה יבשים אומות יוצאים מחלציו (תנחומא נח סי' ב'). ע"ע בן נח; מבול.

יש"נב—מ. ט. ה.

— [נה בהגדה הערבית] ספורי התורה מחיי נח נמצא גם בהקוראן ונושא כליו, וביחוד בספרי ההגדות מחיי הנביאים, אשר השפעת המדרשים הראשונים נכרת בהם. דברי התלמוד (סנהדרין ק"ח, "שמיר פ"ל ופ"ג ותנחומא נח) כי נח היה מוכיח את בני דורו ואמר להם דברים קשים והם היו מכזים אותם וכו', הם המקור להציורים היפים בקוראן (פ"ז נ"ו—ס"ב; פ"ז ע"ב—ע"ד; פ"ה א—כ"ג ועוד) המתארים הויכוחים אשר היו לנח ובני דורו, ומראים לדעת כי נח היה אחד החסידים הראשונים אשר הנביא ממכה מצוין

ובמעשה; עוד התמקד מוכחים בכמות האינקוויזיציא, ואשר הושם המשרה על שכמם היכו בכנורם של הפנטיסמוס לעורר ולהעלות שלהבת את האבדן אוטרדאפי. גם אתה עוד תדניש כאב הישגה השולמת על אמונתך אף כי עתיקה היא מאמונתנו. כמה איפוא כי יגיעו הימים אשר דעות בני אדם ישתנו לטובה ויהאיו עם חוקי ארצנו, והעם ילמדו את המוסר הכללי הנמצא בכל האמונות אשר בזה נשתנו כולו יחד, אף כי יתחלקו לסעיפים ועקרים פרטיים המוכשרים לכל דת ביהוד, דגת העם בענין הזה צריך תיקון, ונשיש אם נשים לאל הפתגם החיפוקרטי *moris into et lubet pris ut*, יפה דברת בנוגע לבני עמד כי האמצעי להוביל להמסרה הזאת היא ללמדם להנות ברעת וחכמה, למען ישתנו יותר האורחים לכבוד ולתפארת". ועל החתום Thomas Jefferson.

בשכבו לניוארק חזר לעבודתו בתור סופר במכ"ע והרפ"ס ספריו וחיונותיו. גם התערב הרבה בעניני המדינה ועניני העיר ניוארק. בשנת 1832 נתמנה נח ע"י הנשיא דזשקסאן למפקח על הנמל של ניוארק, ואח"כ נבחר לאחד משופטי העיר, ולפקיד על בתי האסורים (שערור). בעת ההיא שלטה מחלת "הקדחת הירוקה" ומפני סכנת של המחלה המתדבקת שלה לחפשי את האסורים על עסקי ממונות והוא בעצמו שלם את חובותיהם. אחד מהאסורים על עסקי נפשות היה רוצח שנזר עליו להתלות על העץ, ואז נתעוררה עוד הפעם השגאה לאמונת נח ונוצרים אחדים התאוננו כי אחד מחברתם יתלה בפקודת איש יהודי, וע"ז ענה נח בפתגמו הסטירי *Pretty Christians, forsooth, to deserve hanging* (כמה נאים נוצרים כאלה שראויים להתלות).

[צפריין] מלבד מאמריו במכ"ע שונים חבר ספר המסעות הנ"ל; ועוד *Gleanings from a Gathered Harvest* (לקט מן הקציר), ומחזות רבים, וביניהם *The Siege of Tripoli* (המצור על טריפולי), וזה היה המחזה האחרון שיעלה על "התיטרון פארק" בניוארק בפעם הראשונה, ובאותו הלילה נשרף הבמת יחסך וחרל לכתוב עוד. נח העתיק את "ספר הייסר" לאנגלית עם הקדמה (נדפס בניוארק 1840) וכתב חוברת על גאולת ישראל *Restoration of the Jews* (י"ט 1845). המאמר הזה נשא בשנת 1844 לפני קהל נוצרים וביקשם לעזור לבני ישראל לשוב לארץ אבותיהם בא"י. גם חבר מאמר להוכיח באותות ומופתים כי היהודים ילידי אמריקא הם יוצאי חלצי עשרת השבטים ונדפס בשנת 1837.

[ישוב היהודים באמריקא] נח האמין בנאוכה העתידה ע"י משיח ה', אשר לדעתו עוד יתמהמה, ולכן השב מחשבות להוציא את ישראל מנוגישו ומרודפיו בארצות שונות ולהיטיבם במקום בטוח בארצות הברית, ולתכלית הזאת קנה ביחד עם רעו הנוצרי Leggett כבוד ארץ של 2555 אקר במחיר 16985 דולאר,

סופרים ומחברים בספרות האנגלית. עוד בנערותו היה לו נטיה גדולה להחזיקונו יהודיזם בהתיאטרון, והתאמץ לכתוב איזה חזיונות בעצמו. אך ראשית מעשהו היתה בספרות העתונות, ובשנת 1800 הלך בתור סופר מכ"ע לעיר האריסבורג (פא') להודיע מתהלוכות בית המחוקים שם. ואחרי איזה שנים היה בטשארקסטון (ס ק) ללמוד תורת המשפטים. ושם החל להתערב בעניני הפוליטיק, ונעשה עורך למכ"ע *City Gazette*. נח היה נוטה לאלה שהתנגדו אז לאנגליא, והיה מעורר את העם לצאת למלחמה נגדה, וכתב מאמרים רבים לתכלית זאת וההם עצמו בינם פלאי *Muley Molack*, ובעבור זאת שנאוהו אלה ינצו אחריו אנגליא והו רודפי שלום. יש שקראו אותו לקרב-הבניני (dual) והוא המית אחד מהם. ובאמת פרצה המלחמה בשנת 1812.

[ציר ארצות הברית] הממשלה בוואשינגטון הכירה את ערך העבודה הספרותית של נח לטובת המדינה, ובשנת 1813 נתמנה לציר הממשלה בתונים אלג'ריא. בעת ההיא נשבה שם ספינה שהובילה סחורה מאמדיקא, ע"י שוללי הים שהשיגה אצל חוף תונים והובלי הספינה הושמו במאסר. הנשיא אדאמס צוהו להשתדל בעד השבויים ולפרותם, ולבקש מהב"י מתונים שישלם כסף ענושים על כי לא עזר בעד השוללים בנבולו. בשנת 1815 שלם הב"י כסף הענושים כך 21613 דולאר וימסרם ליד הקונסול נח. והוא הוציא הכסף הזה לשלם בעד פדיון השבויים והוצאות אחרות. הדבר הזה משך עליו קו השד כי שלח ידו בכסף הענושים, ושונאיו מצאו שעת הכושר לערער עליו, והוסר ממשמרתו ושב לניוארק. אך בספרו *Travels in England, Spain and the Barbary States* (מסעות באנגליא צרפת ספרד ומדינות ברבריא) שנדפס בניוארק בשנת 1819 יתנצל ויוכיח כי כל מעשיו היו בצדק ומישור, ומראה לדעת כי שגאת אויביו לדתו היתה בעוכריו. הקונגרים בוו"י שיננתו, שחקר לדברי המ"מ הוציא משפטו כי נח גישה חובתו המומלת עליו באמונה, גם הנשיא תומאס דזשקספערסון במכתבו שכתב לנח אח"כ רמז לו כי היה נרדף מחמת יטנת האמונה, ואלה דברי הנשיא שכתב לנח מעיר מונטיסילא 28 מאי 1818: "אדוני! תודות לך על אשר כבדתני במאמרך שנסאת בחנוכת בית הכנסת בעירך. קראתיו בשמחה ולמדתי ממנו הרבה דברים הנוגעים לקורות היהודים אשר לא ידעתי מקודם. הצרות שסבלו בני עמך הן עדות נאמנה על השגאה הכוללת הכבושה בלב בני אמונה אחת לאמינות אחרות, אשר מכסים אותה בעת יתם חלשי כח ומוציאים אותה לפעולה בעת שהם תקיפים וידם על העליונה. ארצנו שמה קץ למעשים תעתועים אלה, והמציאה סם חיים נגד סם המות הזה והוא לתת יסווי זכויות לכל יושביה מבלי הבדל אמונה וזנע לאימי. אך עוד יהוקים לנו כהתכלית הנרצה. כי אם אמנם החוקים קוראים לנו דרוור וחרות, אין אנחנו חפשים במשפט קדום בפעל

על השבטים אשר הוגלו מאסור. איש איש ללשונותם מחלק אסיא, בהיות מעידים על תולדותם. מהנהיגם. בהתפללם אל אלהי המיוהר. ובקרבתותיהם אשר הם זוכתים לה. בלקיחת נשותיהם בקידושין ובכתיבת ספר כריתות לגרושות. בקבורת מתיהם. בתעניתם וצומם. במהרות וטומאות. בערי מקלט. בעונשין ומלקות בשבטים. במערכת המלחמה ובהגיו נצחונם על שונאיהם. גם לאלה יוגבל הק וסדר לדעת בית אבותיהם. ויתאחדו עם אחיהם בני ישראל להיות לעם אחד. וכלם יהיו עם מגולה ובהירו ה'.

מרדכי עמנואל נח

מיסד מקום מקלט "אררט" באמריקא.

באגרת הזאת מצוה השר מרדכי עמנואל נח לישאט מכל איש ישראל תרומת כסף שלשה שקלים, ערך המטבע של איספניא הנקרא פאסטער ובשומת המטבע דאלאר. הקונסיסטוריום בעיר המלוכה פאריס ישים איש אחד הראוי להיות נגיד בישראל ושופט עליהם. בהסכמת האנשים החשובים הקרואים ממדינת אחרות להתייעץ עמהם. ועוד מודיע באגרת הזאת את שמות האנשים העומדים על משמרת הענין הזה הנמצאים בעיירות גדולות בארץ ובחוף ימים, ואלו הם הנקובים בשמותם: הרב ר' אברהם די קולוניא בעיר פאריס, הנבירים אנדרראא ובנימין גראדים בבארדאא (Bor-deau), הרב ר' הירשל והגביר סענדעצא בלונדון. הגביר אהרן נויניץ קארדחא בניבראלטר, והגביר אברהם בוסאק בליוורנו. החכם עדוארד גאנז דוקטור לתורת המיטפטים. והחכם פרופיסוד צונץ בעיר ברלין, והגביר לעוו וואלף בהמבורג. הקונסיסטוריום בעיר פאריס יהיה לו כח לשלוח שלשה אנשים למדינת אמריקא הצפונית לחקור

על האי הגדול Grand Island אצל העיר בופלא. את המקום הזה הקדיש ליישוב בשביל היהודים וקרא אותו "אררט" ובהדש תשרי שנת תקפ"ו (1825) הוציא קול קורא אשר שלח בכל תפוצות ישראל לעורר את היהודים לבוא להיישוב שהכין בעדם. וכל מכה"ע באמריקא ואירופא העתיקו את פתשגן הכתב והוסיפו עליו הקדמה וחוו דעתם עליו. ולרוב לא ישרה עצהו בעיניהם. כנראה גם מהמאמר שנדרס בהמאסף בכורי העתים משנת תקפ"ו. וז"ל:

חדשים מקרוב באו

הוא ספר כתב השר מרדכי עמנואל נח לכל היהודים השוכנים בארבעה חלקי העולם.

איש יהודי יושב במדינת אמריקא הצפונית ושמו מרדכי עמנואל נח, ויהי האיש לפנינו ציר ממדינות נארד אמריקא (ושופט בעיר נויארק) על אחד הפחים המכונה בייא פון טוניס. ועתה נדבה רוח האיש ההוא לבנות קריה גדולה למישוב הישראלי, עיר יכוננה על שפת נהר ניאגארא (Niagara) במדינת נויארק. האיש ההוא יגולה ספרים אל כל משפחות ישראל, הנפוצות אנה ואנה, על כל פני הארמה. מפוזרות ומפורדות בין העמים. בתחלת האגרת ההיא מכנה את שמו שר המדינה ושופט בישראל, בחסדי ה' אלהים, והוא כמבשר לבית ישראל, שחפצו וישעו הטוב ליסד עיר ואם בישראל, שתהיה לכל היהודים למגן ולפליטה, ורצונו הטוב לבנות אותה באי גראנז איסלאנד במחוז ניאגארא, כי האי הזה הוא מקום גדול ורחב ידיים לבנות בתוכו עיר רבה ובצורה, וגם המחוז ההוא וסביבותיו טובים למרכולת למסחר ולקנין. השר מרדכי עמנואל נח מדבר בלשונו כפקיד על עמו היושב תחתיו וסר למשמעתו, כעז ותקיף למשול במ כחצו. וזה דבר האגרת גלויה לכל בני ישראל בכל מדינה ומדינה.

"הפקודה יוצאת מאתו שיתהבר ספר הרשום, בו תהיינה נקובות שמות ישראלים עם עסקיהם ומספר שנותם. מלאכת הרשימה תהיה נעשה ע"י הרבנים העומדים בראש כל עדת ישראל. הרשות נתונה לכל הישראלים לגור כפי השקם בכל מקום שהם שוכנים בעת הזאת, אם אינם רוצים לצאת משם מאהבתם את ארץ אבותם ומדבקות נפשם אל ממשלת המדינה הזאת. אפס יבקש מהם השר מרדכי עמנואל נח שאל יהיו בעוברו שאר אחיהם החפצים לצאת מארץ מולדתם אל מדינת אמריקא הצפונית, ואל יכבידו עליהם הדבר הזה. תרומת הכסף אשר ירובו נדיביו לכ בשאר ארצות לאנשי ירושלם מדי שנה בשנה תנתן להם עוד הלאה. ע"ש האגרת הזאת אסור לכל ישראל לקחת יותר מאשה אחת לו לאשה. היהודים השחורים, הקראים והסמטונים היושבים בשפת אינדיא קדמה ובארץ אמריקא, וגם אותם הנאחזים בגבול קאנדיא ובאיי מאלאבאר גם להם יהיה משפט אחד כשאר היהודים במדינה ההדשה הזאת. ועל דבר משפחות ישראל בגבול ארץ אמריקא המתיהסים על בית אבותם שנתילדו

גם נגד תורת ישראל. והיו קוראים לבני ישראל לאמר: בארצנו הטוב נשב, את ה' אלהינו נעבוד ואת פקודות מלכנו נשמור, ברית אחת יהיה לנו עם העמים אשר בקרבם אנחנו יושבים. והיה זה אך טוב לנו ולכל בית ישראל מעתה ועד עולם. כנראה לא חשבו כי הדבר הזה אפשר להתקיים, ועוד שלא היו אז בני הדור מוכנים לכך. גם ישראל זאנוויל בספרו *Dreamers of the Ghetto* (החולמים בהניטו) ילגלג על בעל החלומות הזה. אמנם אף כי לא יצאה מחשבתו לפעולה אי אפשר להסתפק כי כוונתו היתה רצויה, והרעיון אינו זר כ"כ לעומת רעיון הטריטוריאלי של זאנוויל בעצמו. עכ"פ נתקיימה נבואתו של נח כי ארצות הברית תהינה מקום מפלט לרוב הגרים מבני ישראל מארצות שנרדפים שם על אמונתם.

ביבליוגרפיה: ייטליש, בכורי העתים ח"ו 45; ריוון, בהשגח ח"ג (1849); הכותב, נר המערכי שנה א' 1895; Dunlap, *History of the Am. Theatre*; G. A. Kohut, *Publ. Jew. Hist. Soc.* No 6, 1897; Simon Wolf, *Mordecai Manuel Noah*; *J. E.* ix, 323.

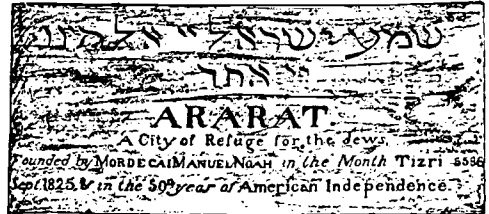
א.

נחום: אחד מתרי עשר הנביאים ונקרא ע"ש עירו אלקושי. לדעת הירונימוס (מביאו איזיביזוס בספרו *Onomasticon*) הוא מקום בגליל. הנקרא Helcesei אך לפי מסורת העם הוא מקום בארץ אשור קדמת נהר חדקל הרחק כשני מיל צפונה מעיר מוציל (מוסול) ויושבי המקום טראים שם את קבר הנביא נחום. זמנו של נחום הנביא נוכל לישער מנבואתו על מפלת נינוה. לדעת יוסיפוס (קדמוניות מ' י"א) היה נחום חי בימי יותם בן עזיה מלך יהודה בשנת ג"א ר"ל ליצירה, וחורבן השני של נינוה החדשה היה בימי יהואחז מלך יהודה בשנת ג"א שפ"ד, וא"כ חי נחום כמאה וחמישים שנה לפני החורבן הזה במפלת אשור השנייה. וחזונו הקשה אשר חזה במשא נינוה היה נבואה על העתיד. ויש הזקרים ומבקרים האומרים כי חזונו נחום מוסבים על החרבן הראשון של נינוה הישנה שהיה בשנת ג"א ר"ל ליצירה כמה שנים לפני נחום, והיה משא נינוה שלו ספר חזיון כעין שיר נקמה על לשעבר, על מפלת עיר אשר הציקה לישראל. אולם לפי מסורתנו בסדר עולם היה נחום בימי מנישה המלך קרוב להורבן בית הראשון ולפ"ז היה מתנבא על חורבן נינוה החדשה. ואפשר שהיה בין הגולים שהגלה מלך אשור ומת בעיר אלקושי על נהר-חדקל ונקרא ע"ש העיר ההוא לפי מסורת העם. ונראה שהיה בזמן מנישה כי הוא מזכיר מנבואתו חורבן עיר נא אמון שכבר נחרבה בימיו, וישעיה (כ) נבא כי סרגון מלך אשור יכבוש מצרים וכוש ונא אמון בתוכה. וסרגון היה מלך אשור בין שלמנאסר ובין סנחריב. ואח"כ נחרבה נינוה בימי מנישה. עכ"פ היתה נבואת נחום

ולדרוש על מצב הדבר ההוא. השר מרדכי עמנואל נח חותם האגרת בדברי שלום ואמת. בשומו על לב בני ישראל להתנהג בכל מעשיהם בצדק ויושר ולאחוז בכשרון המעשה בכל פעולותיהם, שהיו מופרשים מן התאוות המתריות, שיכללו את ביתם מיניע כפס ויסתפקו במועט. עוד יוסיף לבשר בית ישראל, שבשבעה לחדש פברואר 1826 (שהוא ראשון לחדש אדר א' תקפ"ו) יתקדש חג לה', יום רינה ותודה להתפלל אל אל עליון רם ונשא, להקים דבריו אשר דבר ביד נביאיו לבית יעקב. תמו דברי האגרת.

עם האגרת תבוא המודעה במכ"ע היוצאים אור בנויארק כי כבר קנו חלקת הארץ על האי הגדול אשר במחוז ניויארק לנחלת יהודה לאחוזת עולם. וזכרון המאורע הזה חרתו על אבן גדולה בלשון אנגלית ופסוק שמע ישראל בעברית. בדברים האלה:

שמע ישראל יי אלהינו יי אחד
אורב עיר מקלט ליהודים
נוסדה יי מרדכי עמנואל נח בחדש תשרי תקפ"ו
ספטמבר 1826 ובשנת החמישים לחירות אמריקא

[אבן הזכרון הוא כעת במוזיאום בבופלא]

האבן הזאת היתה מונחת על השלחן בעת שנאספו הקרואים לחוג חג החנוכה של הישוב על האי הגדול, ששם היו נקהלים אנשים רבים וחשובים. לראות סדר העבודה ויתאספו על שפת הנהר עם רב ועצים שלא יכלה האניה לשאת אותם על מעבר המים. השר מרדכי עמנואל נח היה לבוש מעיל משי מעשה רוקם ועל צוארו דביר הזהב עם מטבע של זהב, ומשם שבו אל החוף והלכו לעיר בופלא לבית הכנסת. משני צדי ביהכ"נ היו עומדות שתי שורות מצבא החיל ובין שתיהן הלכו ונסעו קבוצי הקהל, ובעת ההליכה נגנו המנצחים בכלי זמר. והעבודה היתה בסדר הזה: מתחלה התפללו בכוונת הלב, אח"כ שוררו שירי תהלה ושבח מספר החשמונאים. גם קראו על הבימה פסוקים נאותים להענין הזה מספדי הנביאים, ובסוף אמרו מזמורי תהלים צ"ט ק' וק"ז בלשון עברית. וכה נשלמה חנוכת היום הזה אשר לא היתה כמותה לפני ישראל. כותב המאמר יהודה בקיונה לבית ייטליש אומר כי הרב כפארים ז"ל בלונדון כבר הודיעו במכ"ע שאין דעתם נוהה בכך, ואינם רוצים להשתתף בענין הזה כלל. כי מלבד שהוא מחשבת קורי עכביש שאין בה ממש הוא

אחרי נבואת יונה. כי אחרי תשובת אנשי נינוה מפני נבואת יונה, חזרו לחטוא והתנבא עליהם נחום. וכן נאמר בחרגום יונתן: מלקדמין אתנבי עלה יונה בן אמתי דמגת חפר ותבת כחובהא. וכדו דאוסופת למיחטי תב ואתנבי עלה נחום דמבית אלקוש (נחום א' א').

[ספר נחום] ספר נחום יכלי ג' פרשיות ונכתב במליצה נישגבה, סגנון לשונו נאדר בכח ורוח כביר אמרי פיו בהארו את מפלת ממלכת אשור וחורבן נינוה. כפ"א מדבר על קנאת ה' צבאות אשר קנא לעמו וינסם במחריבי ארצו. כפ"ב מבשר הבשורה לעיר יהודה, ומתאר חורבן העיר נינוה. שערי הנהרות נפתחו וההיכל נמוג... בוקה ומבוקה ומבולקה וגו'. כפ"ג חוזר לשנות מפלת העיר כסבת עונה. עיר דמים כלה. כחש פורק מלאה... בעלת כשפים המוכרת גוים בונוניה ומשפחות בכשפיה. ומסוים: כל שומעי שמעך תקעו בך עלוך כי על מי לא עברה רעתך תמיד. הנביא מנקה לנו כי נינוה נחרבה ע"י שטף מי חרקל באמרו: "ונינוה כברכת מים מימי היא וגו'" (כ"ט ט') וכן מספרים סיפרי העמים כי חוטת העיר נינוה ישחקו לכל. בלי תותח ומחי קבל שהשתמשו בהם הצרים בימים ההם, ואויביה צרו עליה ימים רבים ולא יכלו לה. עד אשר נתך מטר סוחף ושופף והנהר חרקל עלה על כל גדותיו, ושטף ועבר על העיר והכה את תומתיה רסוים ואז באו הצרים שעדיה והחריבו אותה. ע"ע נינוה.

ש. רן

נחום אבלים: מלת "נחם" מלשון נח, כנראה מן נח לאמר זה ינחמנו, ולכן ענינו עמוד משאון דוח; הנח לאיש מעצבו ומינונו. הרגע נפש נוגה בדברים או במעשה (consolation), נחום אבלים הוא על מת, אם הוא קרובו או אוהבו ומתאבל עליו. המנהג לנחם אבלים הוא קדום מאד, ומצינו וינחם יצחק אחרי אמו (בראשית כ"ד ס"ז), יעקב כאשר חשב שמת יוסף קרע את בגדיו ויתאבל על בנו, ויקומו כל בניו וכל בנותיו לנחמו (שם ל"ז ל"ח). ותמת בת שוע אשת יהודה וינחם יהודה (בראשית ל"ח י"ב). אפרים התאבל על בניו אשר הרגום אנשי גת ויבואו אחיו לנחמו (דה"א ז' כ"א). דוד שלח ביד עבדיו לנחם את חנון על מות מלך עמון (ש"ב י"ב). וינחם דוד את בת שבע (ש"ב י"ב כ"ד). דוד נחם על אמנון כי מת (שם י"ג ל"ט). לנחם כל אבלים (ישעיה ס"א ב'). כאשר אבלים ינחם (איוב ס"ט כ"ה).

[בתלמוד] מצות נחום אבלים גדולה מאד עד כי אמרו כי הקב"ה בעצמו ינחם אבלים, דכתיב והי אחרי מות אברהם ויברך אלהים את יצחק בנו (סוטה י"ד.). כל הנכנסים להר הבית נכנסים דרך ימין ומקיפין ויוצאים דרך שמאל, חוץ ממי שארעו דבר (אבלות). מה לך מקיף לשמאל?—שאני אבל—השוכן

בבית הזה ינחמך (מדות פ"ב ב'). משחרב ביהמ"ק. התקינו שיהיו החתנים והאבלים באים לבית הכנסת, לאחר שנמר החזן תפלה של מוסף הולך לו אחורי דלתי ביהכ"ג או בפני הכנסת ומוצא שם האבלים וכל קרוביהם ואומר אליהם ברכה ואח"כ אומר קדיש (סופרים פ"ט י"ב). האידנא נוהגין אחר שנקבר הקבר עושין שתי שורות והאבלים עוברים דרך שם והעומדים בשורות אומרים להם, "המקום ינחם אתכם בתוך שאר אבלי ציון וירושלם". וגם הולכים לביהם ביבעת ימי האבלות לנחמם. ובתוך "שבועה" בבואם לביהכ"ג בערב שבת בלילה, יעמדו אצל אחורי הפתח עד סוף קבלת שבת ואז הופכים הקהל פניהם להאבלים ואומרים להם. בואו בשלום. המקום ינחם אתכם וכו'. והם באים ולוקחים כל אחד את מקומו להתפלל ערבית עם הצבור. בראשונה היו אבלים עומדים וכל העם עוברין. והיו שתי משפחות בירושלם מתגרות זו בזו, זאת אומרת אני עוברת תחלה וזאת אומרת אני עוברת תחלה. התקינו שיהא העם עומדין ואבלים עוברין (סנהדרין י"ט.). כ"ג כשהוא מנחם אחרים דרך כל העם עוברין בזה אחר זה והממונה (סגן) ממצעו בינו לבין העם, וכשהוא מתנחם מאחרים כל העם אומרים לו אנו כפרתך והוא אומר להם תתברכו מן השמים (שם פ"ב א'). וא"ר יוהנן הכל חייבין לעמוד מפני נשיא חוץ מאבל וחולה (מ"ק כ"ז.). אין המנחמים דשאים לפתוח עד שיפתח האבל תחלה (ירוש' מ"ק פ"ג), והאבל מיסב בראש, שנאמר אבחר דרכם ואשב ראש וגו' כאשר אבלים ינחם (איוב כ"ט, כתובות ס"ט.). ואד"י אבל כיון שנענע ראשו שוב אין מנחמין רשאי לישב אצלו (מ"ק כ"ז.). כי אבל אסור בשאילת שלום בזמן שפוסר המנחמים ולכן שוחה בדאשו לסימן פטירה. אבל העומד אין אומר לו שב דמשמע שב באבלות שלך ואין פותחין פה לשמן. אל יאמר אדם לאבל מה לך לעשות כי א"א לשנות, שזהו כגדוף דמשמע הא אם אפשר לשנות היה עושה כן. אלא יקבל עליו גזרת המקום מאהבה, (יש"ע יו"ד שע"ז), ואם האבל בעצמו אומר כן הוא מחמת צער, כמו שאמר דוד למה זה אני צם האוכל להשיבו. אבל המנחמין אין אומרים כן. מת שאין לו מנחמין הולכין עשרה בני אדם ויושבין במקומו כל ז' ימי אבלות ושאר העם מתקבצים עליהם לנחמם (רמב"ם אבל פ"ג). ההוא דשכיב בשבבותיה דרב יהודה לא היו לו מנחמין. כל יומא הוה דבר רב יהודה כי עשרה ויתבי ברוכותיה, לאחר שבעה ימים איתחיו ליה בחלמיה דרב יהודה וא"ל תנוח דעתך שהנחת את דעתי (שבת קנ"ב.). אמר רב חנינא בקושי התירו לנחם אבלים ולבקר חולים בשבת (שם י"ב.) מפני שמצטער ונאמר וקראת לשבת עונג. לא ינחם האבל בשעה שצותו מוטל לפניו (אבות פ"ד) כי אינו מקבל תנחומים. רק אחר הקבורה. בזמן התלמוד היו נוהגין לנחם האבלים בסעודת ההבראה והיו מברכין

אחרי נבואת יונה. כי אחרי תשובת אנשי נינוה מפני נבואת יונה, חזרו לחטוא והתנבא עליהם נחום. וכן נאמר בחרגום יונתן: מלקדמין אתנבי עלה יונה בן אמתי דמגת חפר ותבת כחובהא. וכדו דאוסופת למיחטי תב ואתנבי עלה נחום דמבית אלקוש (נחום א' א').

[ספר נחום] ספר נחום יכלי ג' פרשיות ונכתב במליצה נישגבה, סגנון לשונו נאדר בכח ורוח כביר אמרי פיו בהארו את מפלת ממלכת אשור וחורבן נינוה. כפ"א מדבר על קנאת ה' צבאות אשר קנא לעמו וינסם במחריבי ארצו. כפ"ב מבשר הבשורה לעיר יהודה, ומתאר חורבן העיר נינוה. שערי הנהרות נפתחו וההיכל נמוג... בוקה ומבוקה ומבולקה וגו'. כפ"ג חוזר לשנות מפלת העיר כסבת עונה. עיר דמים כלה. כחש פורק מלאה... בעלת כשפים המוכרת גוים בונוניה ומשפחות בכשפיה. ומסוים: כל שומעי שמעך תקעו בך עלוך כי על מי לא עברה רעתך תמיד. הנביא מנקה לנו כי נינוה נחרבה ע"י שטף מי חרקל באמרו: "ונינוה כברכת מים מימי היא וגו'" (כ"ט ט') וכן מספרים סיפרי העמים כי חוטת העיר נינוה ישחקו לכל. בלי תותח ומחי קבל שהשתמשו בהם הצרים בימים ההם, ואויביה צרו עליה ימים רבים ולא יכלו לה. עד אשר נתך מטר סוחף ושופף והנהר חרקל עלה על כל גדותיו, ושטף ועבר על העיר והכה את תומתיה רסוים ואז באו הצרים שעדיה והחריבו אותה. ע"ע נינוה.

ש. רן

נחום אבלים: מלת "נחם" מלשון נח, כנראה מן נח לאמר זה ינחמנו, ולכן ענינו עמוד משאון דוח; הנח לאיש מעצבו ומינונו. הרגע נפש נוגה בדברים או במעשה (consolation), נחום אבלים הוא על מת, אם הוא קרובו או אוהבו ומתאבל עליו. המנהג לנחם אבלים הוא קדום מאד, ומצינו וינחם יצחק אחרי אמו (בראשית כ"ד ס"ז), יעקב כאשר חשב שמת יוסף קרע את בגדיו ויתאבל על בנו, ויקומו כל בניו וכל בנותיו לנחמו (שם ל"ז ל"ח). ותמת בת שוע אשת יהודה וינחם יהודה (בראשית ל"ח י"ב). אפרים התאבל על בניו אשר הרגום אנשי גת ויבואו אחיו לנחמו (דה"א ז' כ"א). דוד שלח ביד עבדיו לנחם את חנון על מות מלך עמון (ש"ב י"ב). וינחם דוד את בת שבע (ש"ב י"ב כ"ד). דוד נחם על אמנון כי מת (שם י"ג ל"ט). לנחם כל אבלים (ישעיה ס"א ב'). כאשר אבלים ינחם (איוב ס"ט כ"ה).

[בתלמוד] מצות נחום אבלים גדולה מאד עד כי אמרו כי הקב"ה בעצמו ינחם אבלים, דכתיב והי אחרי מות אברהם ויברך אלהים את יצחק בנו (סוטה י"ד.). כל הנכנסים להר הבית נכנסים דרך ימין ומקיפין ויוצאים דרך שמאל, חוץ ממי שארעו דבר (אבלות). מה לך מקיף לשמאל?—שאני אבל—השוכן

נחום: ע' גמזו

נחום, חיים: ראש רבני תורקיא; נולד בשנת 1874 בעיר מגנצ'יא באסיה הקטנה. בן עי"ט שנים יצא עם אבותיו לבירות, ושם למד יסודות השפה הערבית, אח"כ נכנס לשיבתו של ר' דוד אבו בטבריא ולמד שם תלמוד ופוסקים ארבע שנים רצופות, ובצאתו קבל תעורת הישיבה. משם בא לאיזמיר לבית ספר גבוה וגמר חוק למודיו בתורקית וצרפתית, ועבר לקושטא ושמע לקח בבית הספר לתורת המשפטים. עפ"י הרב ר' צדוק הכהן הואיל הברון ערמונד די ראטשילד וחברת כ"ח לתמכו להכנס לבית מדרש הרבנים בפאריס, ובשנת 1896 יצא משם מוסמך בתור "רב גדול". וישלחהו החברה כ"ח בתור פרופסור להיסטוריא וחכמת ישראל להסימינאר בקושטא. בשנת 1903 יצא ר' חיים נחום בשליחות החברה כ"ח לתור את ארצות כוש (אביסיניא), למען הפיץ אור על אחינו האוברים והנרחים שם וידועים בשם פלשים (ע"ע), ועמו נלווה דר' איבערלין, ויאסף בכיורו זה ידיעות נכבדות מאד. בתחלת מסעם התאכסנו בארמון הנעגוס מענעליק מלך כוש, והכתיר את ר"ח נחום באות הכבוד "חותם שלמה" (ע' סגן דוד), ובפרדו ממנו מסר בידו "סאמר המלכות" אשר היה לו להננה בהתהלכו את יושבי המדינה הזרים והמזורים ההם. וז"ל הכתב: "אריה מנצה של שבס יהודה, אני מענעליק השני בחיר האלהים, מלך למלכי כוש, לכל המשנים הראשים והממונים שבמלכותי:—האדון נחום והאדו איבערלין ההולך עמו, באו לבקר את הפלשים. הנני מודיע בזה שרשותי נתן להם ללכת לכל המקומות אשר ירצו ולראות כל אשר יחפצו. מלבד זה הנני מצוה אתכם לשמור ראשם ולהדריכם בדרך הטובונם להראות להם כל אשר ישאלו, בכדי שיסעו במנוחה ויגיעו למחוז חפצם בשלום. נתן באדיס'אביבה, בארבעה עשר מרס 1908 [חתום] מענעליק".

[בחירתו לרב הכולל] ר"ח נחום חשלים את מסעו בתדוש יולי 1908 וחזר לפאריס להשיב דבר לשולחיו. בעת ההיא נשתנה מצב המדיני בתורקיא לרגלי הקונסטיטוציא שנתנה בארץ, ורב הכולל ר' משה הלוי ירד מכסאו, ומלא מקומו נתבקש. וישמו עיניהם על ר"ח נחום, ונסרא לבוא לקוישטא בחפזון, עוד טרם נח מיגיעת הדרך. וביום י"ט אב תרס"ח (1908) נבחר לקימקאם הרבנות. בחירתו הרשמית בתור תכס"בישי לכל יהודי תורקיא היתה ביום ח' תשון תרס"ט. וביום 24 יאנואר 1909 נתאשרה בחירתו מאת השלמן מחמד החמישי בפירמאן מיוחד. הפירמאן הזה נפלא מצד סגנונו והרצאתו וזכר כי מצאו מימי דורות קדומים, מאז באו היהודים תחת ממשלת העותומאנים (ע' העתקת הפירמאן במ"ע העולם שנה ג' גליון 31).

על הכוס בעשרה (ספרים פ"ט י"א) ע"ד שנאמר כוס תנחומים (ירמיה מ"ז). בתלמוד מסופר הרבה איך היו החכמים מנחמים זה את זה. אתא למשאל בשלמא בי סמיא (סנהדרין ק"ג). והוא בית האבל. כשמת בנו של ריב"ז נכנסו תלמידיו לבקרו, נכנס רבי אליעזר וישב לפניו וא"ל רבי רצונך אומר דבר אחד לפניך, א"ל אמור. א"ל אדם הראשון היה לו בן ומת וקבל עליו תנחומין שנאמר וידע אדם עוד את אשתו. אף אתה קבל תנחומין, א"ל לא די שאני מצטער בעצמי אלא שהזכרתני צערו של אדם הראשון, נכנס ר' יהושע וכו' א"ל איוב היו לו בנים ובנות ומתו כולם ביום אחד וקבל עליהם תנחומים שנאמר ה' נתן וה' לקח יהי שם ה' מבורך וכו'. נכנס רבי יוסי וכו' אמר לו אהרן היו לו שני בנים גדולים ומתו שניהם ביום אחד וקבל עליהם תנחומין שנאמר וידום אהרן וכו'. נכנס רבי שמעון וכו' א"ל דוד המלך היה לו בן ומת וקבל עליו תנחומין וכו'. נכנס ר' אלעזר בן ערך כיון שראהו אמר לשמשו מול לפני כלי ולך וכו' נכנס וישב לפניו וא"ל אמטול לך מישל למה"ד לאדם שהפקיד אצלו המלך פקדון, בכל יום ויום היה בוכה וצועק ואומר או לי אימתי אצא מן הפקדון הזה בשלום. ואף אתה רבי היה לך בן קרא תורה וכו' ונפטר מן העולם בלא חטא ויש לך לקבל עליך תנחומין כשהזרת פקדונך שלם. א"ל ר' אלעזר בני נחמתי כדרך שבני אדם מנחמין (אדר"ג פ"ד ו'). כשמתו בניו של ר' ישמעאל נכנסו ד' זקנים לנחמו וכל אחד אמר דברי תנחומין. פתח ר' ישמעאל ואמר רבו עונותיו תכפתו אבליו, הטריח רבותיו פעם ראשונה ושניה (ושבאו לנחמו). נענה ר"ס ואמר ואחיהם כל בית ישראל יבכו את השרפה (ויקרא י') והלא דברים ק"ו, ומה נדב ואביהוא שלא עשו אלא מצוה אחת רכתוב ויקריבו בני אהרן את הדם אליו כך, בניו של ר' ישמעאל על אח"כ וכו' (מ"ק כ"ח): מעשה בחסיד אחד תופר בורות שיחין ומערות לעוברים ושבבים, פעם אחת היתה עוברת בתו להנשא וישטפה נהר והווי כולי עלמא עיילין לגביה לנחמא יתיה ולא מיקבל עלייה תנחומין עאל ר' פנחס בן יאיר לנחמא יתיה ולא מיקבל עליה תנחומיאי אמר להון דין הוא חסידכון וכו' (שקלים פ"ה ד'). אין סבבלין תנחומין על עבדים ושפחות שמתו אלא אומריין לו המקום ימלא חסרונך. אבל כשמת סבי עבדו של ר"ג קבל עליו תנחומין כי עבד כשר היה (ברכות מ"ז:). מצינו גם תנחומין על מי שנתפס בבית האסורים ויצא בשלום, כמו ר"א שהעלוהו לגדום ופטרמהו, נכנסו תלמידיו לנחמו וכו' (ע"ז מ"ז:). ר"ש ברבי איתילידא ליה ברתא הוה כי חלש דעתיה, א"ל אביה דבייה בא לעולם, א"ל בר קפרא תנחומין של הכל ניתמך אבך (ב"ב מ"ז:), ע"ד הפסוק ואיך התחמוני הבל (איוב כ"א ל"ד). תנחומי אבלים מביא טובה לעולם (אדר"ג פ"ל). ע"ע א ב לות.

ביבליוגרפיה: Bulletin de l' Alliance Israelite, 1908.

ב. ב"י

נחום מערבי: משורר ומעתיק מלשון ערבית לעברית. נולד במרוקא כאשר מעיד עליו התואר „מערבי“ (Mghrabi). על שם מקומו בצפון מערב אפריקא. שיריו נמצאים בקבוצים במרוקא. שנים מפיוטיו נרפסו ע"י דוקטס בספרו „צור קענמנים דער העברעאישען פאעזיע“ (צר 162). ונעתקו לאשכנזית ע"י זקס בספרו „רי רעליגיעזע פאעזיע“ (צר 131). נחום מערבי העתיק מערבית לעברית: א' אגרת הימן להרמב"ם בשם „פתח תקוה“ והוסיף עליה הקדמתו בחרוזים (באויל 1631); ב' פירוש „ספר יצירה“ מר' יצחק ישראלי או מר' יעקב בן ניסים, וכתב שיר בתחלתו וקצת ממנו נרפס ע"י דוקטס בקונטרס המסורת (צר 5-10); ג' „עולם קמין“ (Microcosmos) מר' יוסף ז' צדיק, כפי השערת שמינישניידר, אף כי לא נזכר שם המעתיק (ע"י העברעאישע איבערזעצונגען צד 408); ד' פירוש רס"ג על שלש עטרה מרות של ר' ישמעאל.

ביבליוגרפיה: הכותב, נר המערב לתולדות ישראל במרוקא צד 226, 38; אוצר טוב 1885 צד 11, י. מ. ט.

נחוניא בן הפגה (ונקרא ג"כ ר' נחוניא „הגדול“ מגילה כ"ח): תנא בסוף זמן הבית ובן דורו של ריב"ז. ולא היה תלמידו (כנראה מב"ב י" ע"ב). הוא היה רבו של ר' ישמעאל בן אלישע וכנראה שהיה זה במרם ינסמך להוראה כי נאמר שר"י שימש את נחוניא בן הקנה שדרש בכלל ופרט (שבועות כ"ג). ולא אמר „רבי“ נחוניא בה"ק. בס' היכלות המיוחס לר' ישמעאל כ"ג נאמר כי אחרי שראה ר' נחוניא שנתפסו עשרה הרוגי מלכות העלה את ר' למרכבה ושאל אם היא גזרה מלפני ה' וכו' ועשו אותו יום משתה ושמחה לפני ר' נחוניא ואמרו: יתחיל הנשיא בשמחתינו ואנחנו אחריו, הכינו לפנינו כל מיני זמר ונשתה יין (ס' עמק המלך ל"ט ע"ד בשם פדקי היכלות). רנבה"ק היה עשיר והאר"ך ימים, וכאשר שאלו אותו תלמידיו במה הארכת ימים, אמר להם: מימי לא נתכבדתי בקלון חברי, ולא עלתה על מטתי קללת חברי, וותרן בממוני הייתי (מגילה כ"ח). רנבה"ק היה מתפלל בכניסתו לביהמ"ד וביציאתו תפלה קצרה וכו' בכניסתו שלא יארע דבר תקלה על ידו וביציאתו נתן הודאה על חלקו (ברכות כ"ח:). הוא היה אומר כל המסבב עליו עול תורה מעבירים ממנו עול מלכות ודרך ארץ והפורק ממנו עול תורה נותנים עליו עול מלכות ור"א (אבות פ"ג ו'). הוא היה כפורסם בדורו לאיש מופת ובאו אליו להתפלל אל החולים, וכשהיתה תפלתו שגורה כפיו היה יודע שהחולה יתרפא (ברכות שם). ר' נחוניא נזכר כמה פעמים בש"ס, וחלק על ר"א ור' יהושע ברבר

הלכה (חולין כ"ט: אך ע"י עריות פ"ב). לדעתו ניצל פרעה מהים סוף ועשה תשובה ומלך על נינוה, ובימי יונה העיר את בני העיר לתשובה (פרקי דר"א פמ"ג). יש מיחסים לו התפלה בשם „אנא בכח“ אשר ראשי התיבות הם השם של מ"ב. גם מיחסים לו ספר הבהיר, ספר הפליאה, וספר הקנה. ואמנם לא חברם כ"א אחד מן אחרוני הראשונים, כמ"ש רמ"ע ספאנו (במאמר אם כל חי ח"א סי' י"ז). ע"ע קנה.

ביבליוגרפיה: סדר הדרות ח"ב 280; פראנקעל, דרכי המשנה צד 99.

מא"ה

נחור: בן תרח ואח לאברהם אבינו והרן. הוא לקח לו לאשה את בת הרן (בראשית י"א כ"ז—כ"ט). הכתוב לא יגיד מתי נולד נחור, אך לדעת חז"ל אברהם גדול מנחור שנה (סנהדרין ס"ט). וא"כ נולד בהיות אביו בן ע"א שנה. לא נכתב מפורש כי נחור יצא מאור כשרים עם אביו ואחיו לתרו, אך יען כי העיר חרן נקראת ג"כ נחור (בראשית כ"ד י'), שם כ"ז מ"ג) משמע כי גם נחור יצא ממקום מולדתו וישב בחרן (ע"י הרמב"ן בראשית י"א כ"ח). נחור הוליד שמונה בנים ממלכה אשתו וארבעה בנים מפלגשו דאומה (שם כ"ב כ'—כ"ד). והם שנים עשר שבטי ארם. נחור היה עובד ע"ז ולבן נשבע באלהי אברהם ואלהי נחור אך יעקב נשבע בפחד אביו יצחק (שם ל"א ג'ג) ונאמר תרח אבי אברהם ואבי נחור ויעברו אלהים אחרים (יהושע כ"ד ב').

מ. ז-ז

נחיריה: דקירת הצואר בכרי להמית. דם נחירה דם עיקר דם הקזה שהנפש יוצאה בו חייבין עליו (בריתות כ'): והוא הפך שחיטה כשרה מן הצואר, וישחט להם (במדבר י"א כ"ב) נחיר להם מיבעיא (חולין י"ז). ושם השם בשד נחירה (שם פ"ה: פ"ז). הנחור והמעקר פטור מלככות (שם פ"ה:). ואמרו בדרך נוסא עם הארץ מותר לנחורו ביה"כ שהל להיות בשבת (פסחים ס"ט:). יש מתירים לשחט לנחור התיישים כרי למכור עורותיהם לבעלי מלאכות שאין קונים עורות מהשוחטים לפי שהעור מתקלקל בפריעה, וליכא בעל תשחית כיון דיש לו הנאה ודיוח. והבשר ג"כ מותר למכרו לגוי (י"ד טו"ד זהב סי' ק"ז ס"ק ד'). נחלת שבעה סי' ע', רש"ם י"ד סי' ג') ויש אוסרין מפני שאין עושין סחורה בבטילות, ומשום שאי אפשר למכור הבשר אוסרין גם הנחירה (ע"י משאת בנימין סי' כ"ח). ע"ע שחיטה.

ב. מ.

נחל: בקעה צרה אשר יתכנסו בה מי נשמים, ולפעמים נמצא שם מעין כמו ויחפרו עברי יצחק בנחל וימצאו שם באר מים חיים (בראשית כ"ז י"ט). אתה בקעת מעין ונחל (תהלים ע"ד ט"ז). נחל נובע (משלי

נחמיאש, משפחה: משפחה עתיקה ורמה בישראל בעיר טולידא ספרד. יוסף נחמיאש היה חתן ר' משה בן יצחק ׳ סאידום שחי בשנת 1112. אביו אל חאזאנ' יוסף בן יצחק ׳ נחמיאש היה סופר ומעתיק ספרי תורת המשפטים להערבים בשנת 1231. יוסף בן יוסי נחמיאש ממולידא היה תלמיד הרא"ש, ובין שנות 50—1330 כתב הספרים האלה. „נור אלעלם“ (אור העולם) בערבית (כ"י) על תכונת השמים ונעתק לעברית במאה ה"ד; פירוש על התורה; פירוש על פרקי אבות; פי' על משלי. בימיו היה יוסף בן יוסף ׳ נחמיאש שחי ג"כ במולידא והיה ידירו של ר' יהודה בן הרא"ש וכתב פי' על מגילת אסתר בשנת 1327. דוד בן יוסף נחמיאש עם שלשת בניו מתו במנפה במולידא (תמוז ק"ט = 1349). יוסף בן אברהם נחמיאש העתיק לכתב עברית קצת מהפירוש על „הקנון הגדול“ שכתב שלמה ׳ ע"ש בכתב ערבית. כל אלה היו במולידא. ובחזק לעיר הזאת היו: אברהם בן יוסף ׳ נחמיאש בעיר אוקניא קשמיליא שחי בסוף המאה ה"ז והעתיק פירוש של תומאס אקווינאס על ספר Metaphysics של אריסטו. וקצת ממנו נדפס בכרם חמד (ח"ח 110 והלאה). אך איננו המעתיק של „קיצור הפילוסופיא הטבעית“ מספרו של אלברטוס מאגנוס. כמו שחשב צונץ, כי ההעתקה הזאת נעשית ע"י בן דורו אברהם שלום ב"ר יצחק מקטולוניא. אברהם נחמיאש היה תלמודי והומת על קרוש השם בערך שנת 1529. הוא וחברו יעקב ׳ נחמיאש נזכרו בתשובות מן קארו ור"י בירב מצפת. אברהם ׳ נחמיאש היה רופא בליסבון וחבר „ספרי רפואה“ ונעתקו מעברית לרומית (ויניציא 1591, 1604). יצחק נחמיאש נשרף על המוקד באנקונא בשנת 1556. ר' דוד נחמיאש חי בשאלוניקי ונזכר בשו"ת תורת חיים לר' חיים שבת, זר' אלעזר בן הדריאל נחמיאש היה רב בקושטא בשנת 1573. שלמה בן משה ׳ נחמיאש היה שופט במונאסטיר בשנת 1643.

ב. מ.

נחמיה: בן כהליה שבנה חומות ירושלם כאשר שבו בני הנולה מבבל. הוא היה שר המשקה למלך ארתחששתא (ע"ע), ובשנת עשרים למלכותו נעתד לבקשת נחמיה ויתן לו רשיון לבוא לירושלם ולהקים הריסותיה וגם שמו לפתח על יהודה (נחמיה ה' י"ד). שומנים רבים עמדו לנחמיה מבני השמרונים אשר צרה עינם בבני יהודה ולא חפצו שתתחדש מלכותם בא"י, אך נחמיה בקנאותו לה' ולעמו הכניע את שונאיו והצליח להקים חומות העיר ולעשות סדרים במשמרת הקדש לעבודת ה'. י"ב שנים היה בירושלם ובשנת ל"ב למלכות ארתחששתא שב נחמיה לחצר המלך בבבל. אולם בטרם עברה השנה כאשר שמע נחמיה כי נתקלקלו הסדרים אשר עשה בירושלם בא שנית לעיר

י"ח ד'), נחל איתן (דברים כ"א ד') כמו נהרות איתן (תהלים שם), לרוב ייבש הנחל בימי הקיץ. כמו וייבש הנחל כי לא היה נשם בארץ (מ"א י"ז ו'). וע"ז המליצה אחי בגדו כמו נחל (איוב ד' ט"ז). שם נחל יבוא עם מקומות פרטיים כמו נחל ארנון (ע"ע); נחל אשכול; נחל הבשור. (ש"א ל' ט) אשר עברו אותו דוד עם אנשי מלחמתו ברדפו אחרי העמלקי אשר הכה את צקלג, והוא נובע מהרי יהודה אשר בנגב א"י ויוצא אל הים הגדול קרוב לעיר עזה; נחל גד (ש"ב כ"ד ה'), הוא נחל ארנון על אשר יצא מנבול נחלת מטה גד; נחל גרר (בראשית כ"ז י"ז); נחל זרד; נחל יבוק (ע"ע); נחל ברית (מ"א י"ז ג'), ושמה הלך אליהו להסתר מחמת אחאב מלך ישראל. ונראה משם כי הוא במזרח נהר ירדן וישתפך אליו; נחל מצרים (בראשית ט"ז י"ח) הוא נחל קטן הנזול בנגב הדרומי לארץ כנען (במדבר ל"ד ה'), כי פאת דרום מארץ כנען נשקפת מול ארץ מצרים. לפעמים יקרא גם בשם שיחור (יהושע י"ג ג'). שם העיר העומדת כעת על הנחל היא אל עריש ולכן תרגם רס"ג נחל מצרים ואד אל עריש; נחל הערבה (עמוס ו' י"ד) הוא הנחל בין מואב ואדום היורד אל ים המלח ונקרא היום בשם ואדי אל היסא; נחל הערבים (ישעיה ט"ז ו') ע"ש עצי הערבים הגדלים על נדותיו, וכמו על נהרות בבל וגו' על ערבים בתוכה (תהלים קל"ז ב'). ויתכן שהוא נהר פרת; נחל קדרון (ע"ע); נחל קישון (שופטים ד' ז') יורד מהר תבור ועובר דרך עמק יזרעאל לבלע שם נחלים קטנים ותוצאותיו אל הים התיכון בין הר הכרמל ובין עיר עכו; נחל קנה (יהושע ט"ז ח') נקרא ע"ש הקנים הרבים העולים על שפתו ויוצא מבין הרי מנשה בארץ כנען ושופך אל הים התיכון; נחל שורק (שופטים ט"ז ד'), עמק המתפשט מארץ פלשתים אל נחלת מטה דן ובו מעינות מים ושם מבחר הנפנים הנקראים „שורק“, ושם ישבה דלילה אהובת שמשון; נחל השטים (יואל ד' י"ח) בעבר הירדן מזרחה בקרבת העיר אבל השטים (ע"ע אבל); נחלי נעש (ש"ב כ"ג ל') שירדו מהר נעש במטה אפרים קרוב לעיר תמנת סרח אשר שם נקבר יהושע בן נון (יהושע כ"ד ל'). נחל איתן האמור אצל ענלה ערופה הוא נחל שוסף בחזקה, וכ"כ החוקוני פ' שופטים והוא כמו הובשת נהרות איתן דרדיפי מיא, והראיה לדבר ורחצו רגליהם. אבל רש"י פי' שהוא עמק קשה ונקרא נחל איתן ע"ש יובש וחוזק הקרקע שלא יעבר בו ולא יורע. ולדעת חז"ל סימן לנחל קנים ואי לא לא מקרי נחל לעגלה ערופה (פסחים נ"ג. רש"י).

ב. מ.

נחלה: ע' ירושה
נחמה: ע' נחום אבלים
נחמו, שבת: ע' תשעה באב

הקדש ברשיון המלך ובחזק יד מיהר את קדשי בית ה' ויבונן את המטמרות וחקי המניות לכהנים וללויים. וצוה את העם להוציא את בנות הנכר אשר לקחו להם לנשים בבבל והביאו אותם עמהם. גם עשה גדרים לשמירת שבת.

[ומנו כל נחמיה] לפי הנראה ממשמעות הכתובים היו עזרא ונחמיה בזמן אחד ושניהם עלו לירושלם בימי מלכות ארתחששתא זה מבבל וזה משושן. אך י"ג שנה קדם עזרא לנחמיה כי עזרא עלה בשנת ז' לארתחששתא ונחמיה בשנת עשרים למלכותו. לדעת יוסיפוס כבר מת עזרא בעלות נחמיה לירושלם ולא ראו איש את אחיו. ומה שנאמר ויאמר נחמיה הוא התרשטא ועזרא הכהן וגו' (נחמיה ה' ט') אין זה נחמיה בן חכליה הפחה. רק פקיד אחר שקדמוהו והיה נציב בירושלם בימי עזרא. ויש התואר תרשטא הוראתו נציב ומשנה למלך (viceroys). וכן בנמרא שאמרו: והא הוה עזרא הוה נחמיה בן חכליה (גמני נ"ט). משמע שהיו זה אחר זה. כי אם היה עזרא חי עוד בימי פחת נחמיה בודאי היה משתתף בעבודתו. ומדוע המתין עזרא הסופר על נחמיה בן חכליה כדי להשמיע את דברי התורה אל העם ולא עשה כן במשך הי"ג שנה שהקדים לבוא. אלא ודאי שקריאת התורה היתה בראיית ביאת עזרא לירושלם בזמן נחמיה הראשון הוא הרשטא ומתואר כן כדי להבדילו מן נחמיה השני שהוא בן חכליה. ואחרי מות עזרא ונחמיה הראשון נישתנה מצב היהודים לרעה והשמרונים התגברו עליהם. והיו בצרה גדולה. והתערבו בגוים ולקחו נשים נכריות. עד שבא נחמיה בן חכליה בתור פחה תחת התרשטא, ויבנה חומות ירושלם והבדיל הנשים הנכריות ועשה תקנות לשמירת הדת. בימי נחמיה גזרו על אסור מלטול בשבת, דכתיב בימים ההם ראיתי ביהודה דורכים גתות בשבת, ומביאין הערימות (נחמיה י"ג שבת כ"ג:). חז"ל דרשו ובני יכניה אסור שאלתיאל בנו (דה"א ג'), שאלתיאל שנישאל על אלתו אל (שנשבע שלא יהיה לו בן והתירו לו). ורובבל שנזרע בבבל ומה שמו נחמיה בן חכליה שמו (סנהדרין צ"ג:). ויש עוד ראיה כי נחמיה התרשטא אינו נחמיה בן חכליה, כי הראשון נמנה בין הכהנים (נחמיה י' ב'), והשני לא היה כהן, ואמר: ומי כמוני אשר יבא אל ההיכל וחי? לא אבוא (שם ו' י"א), ופירשי שלא יבא ויכנס זר בהיכלו.

[ספר נחמיה] בימי חכמי התלמוד לא היה ספר נחמיה בפני עצמו רק החלק השני מספר עזרא, וכאשר מנו כ"ד ספרים השיטמו ספר נחמיה. ובפירושו אמרו: סכדי כל מילי (רוב דברים) דעזרא נחמיה בן חכליה אמריננהו, מ"ט לא איקרי סיפרא על שמיה? א"ר ירמיה בר אבא מפני שהחזיק טובה לעצמו שנאמר זכרה לי אלהי לטובה (סנהדרין צ"ג:). עזרא כתב ספרו ויחס של דברי הימים עד לו (עד יחוס עצמו) וכי

מאן אסקיה (מי סיימו לספר היחוס מעזרא ואילך) נחמיה בן חכליה (ב"ב כ"ו.). בספר נחמיה י"ג פרשיות ומסיים זכרה לי אלהי לטובה. וכמעט בכל מקום מדבר בערו, ומה שמע כי הוא בעצמו היה מחבר הספר, והשלים ספר היחוס של עזרא. אולם אנשי כנסת הגדולה שסדרו ספר נחמיה לפעמים אחרו או קדמו המאורעות וערבו הפרשיות מפני איזה טעם הנעלם מאתנו. ספר היחס שבספר עזרא כתוב פה עוד הפעם באיזה שנויים, וגם נתוספו בנחמיה איזה דברים, כנראה מפרשה י"ב עד פסוק ו' בפרשה י"ג, וע"ז מוכיחים הפסוקים: אלה בימי יויקים ובימי נחמיה הפחה (שם י"ב כ"ו); וכל ישראל בימי זרובבל ובימי נחמיה הפחה (שם י"ב מ"ז). הפרשיות מן ח' עד י' בספר נחמיה מספרים מעללי עזרא הסופר, וסגנון הלשון שונה מסגנון נחמיה. ויש כהנים גדולים שהיו כמאתים שנה אחרי ימי דורו כמו ידוע (י"ב י"א) אבי שמעון הצדיק שהיה כ"ג בימי אלכסנדר סקרו. גם נמצאו איזה שנויים ממה שכתוב בדה"י. כמו בנחמיה: (י"א י')

ביבליוגרפיה: שטיינבערג, משפט האורים בערכו; מבוא בן זואבל' נחמיה; י' גייסלער, די ליטערארישען בע-ציהונגען דער עסראמעמאדערען, כעסגנין 1899, והביבלי-גרפיה שם.

נחמיה, רבי: תנא תלמידו של ר"ע בזמן חרבן הבית. ר' נחמיה היה מצאצאי נחמיה התרשתיא (ב"ר פצ"ח י"ג). ונסמך עם תלמידו ר"ע מן ר' יהודה בן בבא (סנהדרין י"ד). י"ב אלף תלמידים היו לר"ע וכלם מתו ובסוף העמיד שבעה ור' נחמיה אחד מהם. עמדו ומלאו כל א"י תורה (ב"ר פס"א ג'). בין השבעה זקנים שהלכו לעבר השנה נחשבו ר"מ ור' יהודה ור' יוסי ור"ש ור' נחמיה וראב"י ור"י הסנדלר (ב"מ ס"ב). סתם הוספתא ר' נחמיה וכולהו אליבא דר"ע (רש"י סנהדרין פ"ו). כישנכנסו רבותינו לכרם ביבנה היה שם ר"י ור' יוסי ור' נחמיה ור"א בנו של ר"י הנלילי. פתחו כלם כבוד אכסניא ודרשו וכו'. פתח ר' נחמיה ודרש וכו'. מאי דכתיב ויאמר שאול אל הקני לנו סורו רדו מתוך עמלקי פן אוסיפך עמו ואתה עשית חסד עם כל בני ישראל (יש"א מ"ו). והלא דברים ק"ו, מה יתרו שלא קרב את משה אלא לכבוד עצמו כך, המארת ת"ח בתוך ביתו ומאכילו ומטקחו ומהנתו מנכסיו על אכ"כ (ברכות ס"ג). מה שנאמר בשם רבי נהוראי הו"י גולה למקום תורה (אבות פ"ד י"ד) תני לא רבי נהוראי שמו אלא ר' נחמיה שמו (שבת קמ"ז). אבל במקום אחד מצינו את רבי נהוראי ביחד עם ד' נחמיה (סנהדרין צ"ז). ר' נחמיה היה מסתפק במעט וכאשר בא לפניו עני, א"ל ר' נחמיה במה אתה סועד א"ל בבשר שמן ויין ישן. א"ל רצונך שתתגלגל עמי בערשים, גלגל עמו בערשים ומת (בי לא נסה בזה). אמר אוי לו לזה שהרגו נחמיה, דלא מיבעי ליה לפנוקי נפשיה כולי האי (כתובות ס"ז).

מפלת נפלים ובניו ובנותיו של אדם מתים כשהם קטנים (שבת ל"ב:). דור שבן דוד בא העזות תרכה והיוקר יעות, והגפן יתן פריו והיין ביוקר, ונהפכה כל המלכות לדעת צדוקים ואין תוכחה (סנהדרין צ"ז). גם דרש מעשי מרכבה (שבת פ'): אשר למד מר"ע רבו. הלכות רבות נמצאו ממנו ומעיד: כך היה מנהגו של נקיי הדעת שבירושלם, מכניסין לבעלי דינים ושומעין דבריהם ומוציאן אותו לחוץ ונושאין ונותנין בדבר וכו' (סנהדרין ל'). כל מקום שהאמינה תורה עד אחד הלך אחר רוב דעות. ועשו שתי נשים באיש אחד כשני אנשים באיש אחד (יבמות פ"ח:). ר"ל במקום שער אחד מהימין שני עדים הפסולים מחמת קורבה ימכתישו נאמנים יותר ממנו. ואם שתי נשים מכתישות עדות איש אחד במקום שער אחד מהימין דינם כמו באנשים שהולכין אחר רוב דעות. אחד גירי אריות ואחד גירי חלומות ואחד גירי מרדכי ואסתר (רבים מעמי הארץ מתיהדים כי נפל פחדם עליהם) אינם נרים עד שיתגיירו בזמן הזה (יבמות כ"ד:). אין עושיין אפיקסוויין והקאה ברה"ר מפני הכבוד של עוכרים שלא ימאסו (שבת י"ב). מעשה באחד שבלע נימא של מים והתיר לו ר"ג לחם חמין בשבת (שבת קכ"א). ר' נחמיה היה בר פלוגתא של ר' יהודה, ובכל מקום שהולקים שניהם הלכה כר' נחמיה (ס' בריתות ימות עולם שער ג').

א.

נחמיה הכהן: עי' שבתו צבי

נחמן בר יעקב (ונקרא לרוב סתם ר' נחמן): אמורא כבלי בדור השלישי ומת בשנת 320. אביו היה ספרא בדייני של מר שמואל (ב"מ מ"ו:). ורב נחמן אמר ישמעונת משמו (ביצה כ"ו: ועוד). במות שמואל היה רב נחמן עוד צעיר לימים ולמד רוב תורתו מרבה בר אבהו שהיה ממשיפת הנשיאים ונשא את ילחא בת רבו. חבדיו ובעלי מחלתו היו רב הונא ורב ישת. כאשר נחרב ישוב היהודים בנהרדעא ע"י פפא בר נצר (259) הלך ר"נ עם חותני לשלחי ומשם למחוזא (אנרת רב שרירא גאון הוצאת נייבויער צד 30). והיה דיין בבית חותנו. במות רבה בר אבהו נתמנה ר"נ לראש הדין וריש מתיבתא במחוזא אשר התאחדה אז עם נהרדעא. ר"נ היה עשיר ובעל נכסים (תענית ה'. ועוד).

[גדול בהלכה] רוב תורתו של ר"נ היה בהלכה, וביחוד בדיני ממונות לכיר הלכה למעשה. הוא היה דיין מומחה ויוד לעוממא דדינא. בני דורו כבדו מאד את כהו בהלכה (ב"ב ס"ה). וכללא הוא הלכה כר"נ בדיני (כתובות י"ג). ר"נ הכיר את ערך עצמו והיה אומר כולא עלמא לבי דידי בדיני כדרדכי (ב"מ ס"ו:). ויגיל לומר, "כנת אנא" אם משיח מו החיים כנו אנא (סנהדרין צ"ח:). ועל דברי התנא שיטת רבי במלה ענה ויראת חטא אמר לא תחני שונה דאינא אנא

[דרך למודו] דרכו של ר' נחמיה לדרוש בפירושי המקראות, בהלכה ואגדה. הוא מסר הכלל כל תיבה שצריכה למ"ד בתחלתה הטיל לה הכתוב ה' בסופה (יבמות י"ג:). אילן שאכל ממנו אדה"ר תאנה היתה יבדבר שנתקלקלו בו נתקנו שנאמר ויתפרו עלה תאנה (ברכות מ'). ויאמר לו ה' לכן כל הורג קין, לא כדינן של רצחנין דינו של קין, קין הרג ולא היה לו ממי ללמוד (העונש). מכאן ואילך כל הורג קין יהרג (מ"ד פכ"ב כ"ו). כעס היה לו להקב"ה בשעה שהיה מהלך לוט עם א"א, אמר הקב"ה אני אמרתי לזרעך נתתי את הארץ הזאת והוא מרביק את לוט בן אחיו כדי לירשו וכו' (שם פמ"א י"א). ויהי לי שור וחמור וכו' (ב"ר שם). אפשר משה מת וכתב וימת משה, אלא עד כאן כתב משה מכאן ואילך כתב יהושע (ב"ב מ"ו:). והעורבין מביאין לו (לאליהו) לחם ובשר, ר"נ אמר עורבים ממש היו ומהיבן היו מביאין לו מישלחנו של אחאב (ב"ר פל"ג). וכבוד גדול עשו לו (ליחזקיהו) במותו. אר"נ שהניחו ס"ת על ממתו ואמרו קיים זה מה שכתוב בזה (ב"ק י"ז). שכל הישבטים עבדו ע"ז במצרים ושבת ראובן שמעון ולוי לא עבדו ושה"ש רבה פ"א). באגדה היה דורש הרבה, ואמר: בעו שנתת חנם מדיבה רבה בתוך ביתו של אדם ואשהו

ביחוד יגע רנב"י למסור את ההלכות אשר למד מפי רביו. הוא היה מראשי הועד שסדרו את דברי האמוראים הלכה למעשה, ובעצא מיניה רבינא מרנב"י: מי שלא קידש בערב ישבת וכו' אמר ליה לא חכימאה אנא ולא חזוואה אנא ולא יחידאה אנא, אנא נמרנא וסדרנא אנא, וכן מורין בבי מדרשא כוותי (פסחים ק"ה) ופירש"י נמרנא אנא, כך שמעתי בישיבה ומסדרנא שמעות לפני רבותי תמיד. והיה מדקדק מאד להקים את השמועות על מכונן. כמו על המשנה בא אחד וליבא חייב (ב"ק ס'). ארנב"י מאן דתני ליבה לא משתבש מאן דתני ניבא לא משתבש וכו'. על המשנה משילין פירות דרך ארובה (ביצה ל"ה) אמר רנב"י מאן דתני משירין לא משתבש מאן דתני משחירין לא משתבש ומאן דתני מנשירין לא משתבש. רב לא על לבי מדרשא אישכחיה לר' זירא וכו' אמר רנב"י אנא לא ר' אבין בר חייא ולא ר' אבין בר כהנא אלא ר' אבין סתם. למאי נ"מ למירמא ידיה אדיריה (קרושין מ"ד). גם היה מדקדק במסורה, ועל מה שאמרו בנמדא מקרין תרתי משמע, ארנב"י מקרין כתיב (שבת כ"ח:). רב ארא בר אהבה רצה לדרוש שעולה נקבה כשרה בבמת יחיד ממה שנאמר ויקח שמואל מלה חלב אחד (רחל מניקה את בנה) ויעלהו עולה. ויעלהו זכר משמע? ארנב"י ויעלה כתיב (ע"ז כ"ד:). עולא דרש ועשו אחת מכל מצות ה' ולא כל מצות, מצות תרתי משמע? ארנב"י מצות כתיב (הוריות ד', בוא"ז יחיד, ואפשר לקרות בפת"ח ולא בתול"ם). והא כתיב אל בני בר לא טובה השמועה, ארנב"י בני כתיב (שבת נ"ה.) וכדומה.

[כאגדה] מאמריו באגדה דכים מאד, ומהם בנוגע ללמוד התורה. כמו למה נמשלו דברי תורה לעץ (משלי ג' י"ח) כשם שעץ קטן מדליק את הגדול כך ת"ח קטנים מחדדים את הגדול (תענית ז'). הוא התנגד לנאוה, ועל מאמר רבא: יפה מעט נאוה לת"ח ענה לא מינה ולא מקצתה (סוטה ה'). הכעס לפי דעתו היא מדה מנונה ביותר, ואמר כל הכועס עונותיו מכריעות על זכותיו (נדרים כ"ב). לפעמים השתמש בסגנון לשון נופל על לשון, וכשרש אחד לפניו בענין ברכת המוציא שאל אותו מה שמו, וכאשר אמר לו שלמן, א"ל רנב"י שלם אתה ושלמה משנתך (ברכות ל"ט). ובמחלוקת של ר' זילאי, ור' זיואי ור' זוהמאי בענין הברכה, אמר רנב"י אנא לא זילאי ולא זיואי ולא זוהמאי ידענא אלא מתניתא ידענא (שם נ"ג). ולפעמים השתמש במשלים ואמר מסתברא בר' אחא בר יעקב דאמר ר' אבין רמין מנושא ולא ידע מאי אמר (סוטה כ"ב, ע"ג ז"ב יומא פ"א, שבת נ"ד).

ביבליוגרפיה: באכער, אגדה דער באבילאנישען אמוראער צד 138; הלוי, דורות הראשונים ח"ב; סה"ד גערבו.

(סוטה מ"מ: אך לגרסת רש"י מגילה כ"ח: הוא לרב נחמן בר יצחק). פעם אחת התערב ברבי לא לו והזמין לרין את רב יהודה הראש בפומבדיתא אך לסוף נתחרם ע"ז (הרושין ע"ג). רב נחמן תקן תקנה גדולה לחייב שבועה לכופר הכל ושבועות מ': ונקראת שבועת "היסת" או שבועה דר"ג. הוא הלך ברכי שמואל להמציא עומק הדין ולרין מסברה ועשה מעשה כדעת שמואל בשטר מברחה (כתובות ע"ט). הלכותיו היותר נכבדות הן: כללא דרביתא (רבית) כל אגר נטר ליה אסור (ב"מ ס"ג); עבד אינש דינא לנפשיה וב"ק ק"י); בשומר, כל לא ידענא פשעותא היא (ב"מ ל"ה); כל דאלים נבר ברבר שאין עליו עדים ויכול להתברר (ב"ב ל"ד); סתאה שלא בפניו הוי מחאה (ב"ב ל"ט); אם הבעלי דינים השורים שניהם על השבועה יחלקו (שבועות מ"ז). יש לר"ג הלכות גם באיסור והיתר וביחוד בהלכות טרפות אשר ברובם נוטה להקל (חולין י"ט. מ"ג. מ"ז. מ"ח. נ"ג. נ"ח). הלכות אהרות ממנו נמצאות גם בתלמוד ירושלמי. גם בדברי אגדה נמצאים ממנו איזה דברים, והיה נקיט ספרא דאנתא (ברכות כ"ג). הוא השתמש בפתגמים יפים כמו זוהמא דשימשא קשי משימשא וחום של יום המעונן קשה מחום צה; ההרורי עבירה קשה מעבירה; שילחי דקיימי קשיא מקייטא, ונתן סימנים לרביו (יומא כ"ח; כ"ט); על אביניל אומר היינו דאמרי אינשי איתתא בהדי יותא פילכא ומנילה י"ד); לא יאה יהירוחא לנשי, תרתי נשי יהיין הויין וסניין שמייתו חדא ישמה ויבורתא וחדא ישמה כרכושתא (דבורה וחולדה. שם). על בלעם אמר הוצפא אפילו כלפי ישמא מהני, מעיקרא כתיב לא תלך עמהם ולבסוף כתיב קום לך אתם (סנהדרין ק"ה). ר"ג נזר תעניתא בעא דחמי ולא אתא מיטרא, אמר שקלוה לנחמן חכמו מן גורא לארעא הלש דעחיה ואתא מיטרא (תענית כ"ד). תלמידיו ר"ג רבים הם והגדול מהם הוא רבא אשר סיים לריר אחרון את דברי רב נחמן בדיק (ע"ז ל"ז; ועוד), ורב נחמן בר יצחק (כספוך).

ביבליוגרפיה: ווייס, דו"ד ח"ג 177; הלוי, דורות הראשונים ח"ב 418.

ב. ד.

נחמן בר יצחק: אמורא בבלי מדור החמישי, נולד בשנת 280 ומת בשנת 356. הוא היה תלמיד ר' נחמן בר יעקב בנהרדעא, ואחרי מות רבא מלא את מקומו בתור ריש מתיבתא בפומבדיתא ארבע שנים. בהיותו עוד צעיר לימים כבר נתפרסם בעבור גודל ידעתו בהלכות. הוא היה בסודא בעת שהיה שם ריש מתיבתא ר' נחמן בר חסדא אשר הישמיע לתלמידיו הלכות רבות ששמע מרנב"י (כתובות ס"ג, שבועות י"ב, חולין פ"ח). והאחרון הביע את תורתו לראש הישיבה על אשר הפטירו מן המס והביא ראיה מן התורה לפטור ת"ח מלשלם מס הקהל (ב"ב ל"ו).

מכל האדם (לקוטי מוהר"ן ח"א סי' ס"ד). בס' אחד אשר נשרף אמר עליו, "שאינן מי שיועד ויבין בו כ"א צדיק גדול והכנס בכל השבע חכמות" (חיי הר"ן במסעו ללבוב סי' ו' ז'). הוא צוה על אמונה בצדיקים גם אחרי מותם, אף כי הוא נגד השכל כי זה בבחינת קבורת משה. ואם כי התורה אסרה לדרוש אל המתים, שאני צדיקים דאיכרי חיים (שיחות הר"ן סי' רכ"ה). ע"י האמונה בהצדיק שהוא הצורה המתרבת במת יוצרה יצלה לאמונה אמיתית. כי הצדיק הוא כמו אשיות להביט על ידו אור הגדול (לקוטי מוהר"ן ח"א סי' רי"ב).

[כפריו] אחד מחסידיו ר' נתן בן נפתלי מנימיראוו הו"ל ספרי רבי נחמן מבראסלאוו, והם: א) "לקוטי מוהר"ן" ח"א אוסטרהא 1808, ח"ב מוהילוב 1811; ב) "פירושים עה"ת בררכי החסידות ושיטתו"; ג) "ספר המדות" ע"פ א"ב מוהילוב 1821; ד) "אלפא ביתא" שם; ה) "ספורי מעשיות" ספורי נפלאות בעברית ויהודית-אשכנזית, שם 1815; ו) "מענלי צדק" על מנהגים ודברים שונים. יחיפאף 1947. ז) "לקוטי הלכות" ועוד. ביבליוגרפיה: לוינסקי, קורות פודוליא ח"א 82 דינארד בנר המערבי ח"א הוברת ח'.

ב. מ.

נחמני: ע' אביי; משה בן נחמן

נְחֻשׁ: שרף הזוחל על הארץ (שלאננע snake), גופו אהך מאד ואין לו שררה ורגלים. לרוב מהם יש עוקץ יוצא מן הפה, ובו ארס אשר ממית איש ובהמה. נחשים רבים היו מצוים בא"י כנראה מן המקומות הרבים אשר נזכרו בתנ"ך ובתלמודים ומן השמות השונים אשר נקראו שם. בבה"ק מצינו: נחש שרף (במדבר כ"א ו', דברים ח' ט"ו), נחש עקלתון (ישעיה כ"ז א'), נחש בריח (שם, איוב כ"ז י"ג), אפעה (שם כ"ז ט"ז, ישעיה ל"ו ו'), פתן (דברים ל"ב ל"ג, איוב כ"י י"ד), צפע (ישעיה י"ד כ"ט), צפעוני (שם י"א ח', נ"ט ה'), קפח (שם ל"ד ט"ז), שפיפון (בראשית ט"ט י"ז), עכשוב (תהלים ק"ט ד'), עקרב (דברים ח' ט"ו), תנין (שם ל"ב ל"ג, שמות ז' ט'), שרף (במדבר כ"א ח'), שרף מעופף (ישעיה י"ד כ"ט, ל"ו ו'), זחלי עפר (דברים ל"ב כ"ד), זחלי ארץ (מיכה ז' י"ז). לנחש הקדמוני אשר בנן ערך היו רגלים בראשונה. אבל ערום היה מכל חית השרה והשיא את האשה לאכול מפרי העץ אשר אסר ה'. וע"כ קלל אותו ה' ויאמר לו על נחונך תלך ועפר תאכל, האי"ש ישובך ראש ואתה תשובנו עקב (בראשית ג'). בין המופתים שהראו משה ואהרן לפרעה במצרים היה המכה שנהפך לתנין, וכן עשו חרטומי מצרים בלהמיהם (שמות ב'). מפני תלונות העם במדבר על ה', שלח במ את הנחשים השרפים וינשכו את העם ורבים מהם מתו (במדבר כ"א). ע"י עור ירמיה ח' י"ב, אח"כ צוה ה' לעשות נחש נחשת ולשיטו על נס, והיה אם נשך הנחש את

נחמן מבראסלאוו: מיסר שיטה חדשה בחסידות, וחסידיו שחשבוהו לבעל מופת נודעים בשם "החסידים מבראסלאוו". הוא נולד בעיר מעזיבוז פלך פודוליא ברוסיה בשנת 1770, ומת בעיר אומאן בשנת 1811. אביו ר' שמחה היה נכד הבעל שם טוב. ר"נ התגבר על תאוותיו שלא להנות מעולם הזה, והשתרל לפרוש מתענוגים בכל מה דאפשר, והיה בולע את מאכלו מבלי לעיסה כדי שלא יהנה ממאכלו (מגיד שיחות דף ג'), והתגלגל בשלג (שם י"ג). בשנת 1798 נסע לא"י והחסידים בצפת וטבריה כבדוהו מאד. והיה הגורם לעשות שלום בין חסידיו ליטא וחסידיו וואלין (שם ל'). בשו"ב מא"י התישב בעיר בראסלאוו (Bratzlaw). ונתקבל לצדיק ורבן של החסידים מסביבותיו.

[שיטת מוהר"ן] שיטתו של ר"נ בסנופים ותעניות התנגדה בעיקרה לשיטתן של שאר הצדיקים אשר האמינו בהם החסידים בעת ההיא וגם בדורות אח"כ (לקוטי עצות ח"ב ערך תשובה); לרעתו יצר הרע הוא גם פועל טוב כי על ידו יתגבר האדם לעבודת השם ונעשה שלם בדרכיו (קורות פודוליא צד 33); הצדיק הוא האמצעי בין האדם ובין המקום, ואליו צריכין להתורות על חטאים (לקוטי עצות ח"א ערך "צדיק", תשובה"). הצדיקים האחרים ובראשם הזקן משפולא התנגדו לתורת ר"נ וחשדוהו לנוטה אחרי שבתו צני והפראנקים. עד אשר הוכרח ר"נ להעתיק משכנו לאומאן וישב שם עד יום מותו. יש אומרים כי הוא היה המעורר המחלוקת נגד עצמו ע"פ שיטתו באמרו "המחלוקת מגביה ומרים את האדם" (לקוטי מוהר"ן סי' קס"א). וכל הרעות שדורכים על הצדיק ואנשיו הם טובות גדולות להם (שם סי' קפ"א). ואמר לחסידיו, "אין אתם נחשבים מאנשים שלי עדיין, כי יהיה זמן שכל העולם כלו יעמדו ויחלוקו עלי, ואז מי שחזיק בי ויהיה נשאר אצלי זה יהיה נחשב מאנשים שלי" (היי מוהר"ן דף ק'). הוא התפלל תמיד בכוונה, וחבר תפלות מיוחדות לכל דבר (מגיד שיחות דף ו'). וצוה לתלמידיו לחבר תפלות לכל דבריו, וכן עשה ר' נתן תלמידו שחבר ס' לקוטי תפלות על כל מאמריו. כמה פעמים צוה לתלמידיו שיתפללו לה' ולא ידרשו ברופאים (חיי הר"ן סי' ט"ז ושכחי הר"ן בכמה מקומות). יען התפלה יותר ברוקה לכל מחלה. ואם היו צריכין סמי רפואה נתן להם בעצמו כי היה בקי בהם, והתפאר כי הוא ידע הרבה יותר מהרופאים אשר התוכח עמהם והורו לו שאינם יודעים מאומה (חיי הר"ן סי' י"ד). פעם אחת חלה במחלת הקרחת, וישת סמי חינא, רק למען תיקון מדינת חינא" (שם). הוא כתב ס' רפואות אשר השתמש בו כל ימיו, רק לפני מותו צוה לשרפו לכל ישתמשו בו אחרים ויעשו מופתים כמוהו. גם צוה שלא ישתמשו ברפואות וסגולות אשר כתוב בס' המדות (לקוטי תנינא סי' א'). הוא למד בספרי מחקר למען ידע איך להתרחק מהם, וקרא עליו הפסוק ויהכם

חולין מ"ט: ע"ז ל'. ושום שחוק (ביצה ו':), ולכן אין להניח כלי מגולה אשר המשקין האלה בו. מפני שמקרא את ארסו בשעת שתיה (פרה פ"ט ג'). הנחש שונא ציר וחומץ ויטמן ודבש ומוריים, וע"כ אין בהם משום גילוי (חולין מ"ט:). ארס נחש מעצמו מקיא לפיכך מיתתו בסקילה ע"י ב"ד, ורי אלעזר אומר כל הקודם להרגו זכה (סנהדרין ע"ח). ומוב שבנחשים רצוף את מוחו (סופרים פמ"ו). ר' יוסף אומר מותר להרוג נחש בא"י ביום השבת (כי שם מויקין מאד), אבל ר' הונא חולק עליו (שבת קכ"א:). בזמן הבית לא הויק נחש ועקרב בירושלם מעולם (אבות פ"ה ח'). ואחר החרבן מי שנתחייב שריפה נחש מכישו (סוטה ח:). הנחש מועד לעולם אעפ"י שהוא בן תרבות (בי"ק פ"א ד'), הנחש הוא נוקם ונוטר (יומא כ"ג). ויש נחש שאינו מויק אם לא ינע בו אדם, וע"כ אפילו נחש כרוך על עקבו בשעת תפלתו לא יפסיק (ברכות פ"ה א'). לדעת חז"ל יש רפואות לנשיכת הנחש: מקרעין תרנגולת וגוזזין את הכרישין ומאכילין את הנשך (יומא פ"ג:). מאן דמרקיה חויה לייטי עוברא דחמרא חיותא ולקרעיה ולותביה עלייה (שבת ק"ט:), מי שנשכו עקרב מייתי סממית אוכמא וחיורא ושקלי להו ושייפי ליה (שם ע"ז:), מאן דבלע חויה לוכליה כשותא במליחא ולהרמיה תלתא מילי (שם ק"ט:), מי שנשכו עקרב לישתי רביעית לוג מי דגלים של ארבעים יום (שם). הנחש הוא רפואה לתפנית, מין שחין (שם ע"ז:), ההתול שונא את הנחש ומסיתו, ולכן אמרו ביתא דלית בה שונרא לא ניעול בה איניש דילמא מיכרדך ביה חויה (פסחים ק"ב:). התלמוד מזכיר נחשים גדולים בדרך גזומא כקורת בית הבד (נדרים כ"ה), ומעשה בחויה דהוי בשני שבזר מלכא, דמו ליה תליסר אורוותא דתבנא ובלע יתהון (שם, שבועות כ"ט: וע"י ירוש' נדרים פ"ג ב'). ואמר ר' יודה בר פזי, אנא חמית משך דחיוי עבד אותו על תמני מססמולי (ספסלות). וא"ד שמואל בר יעקב אנא חמית משך דחיוי סליק קרובין למלכותא (ירוש' שם), שהיה גדול כ"כ שכיסה המרכבה של המלך. במשלי העם הובא הנחש לדמות דבר נמאס ואמרו, מה ילדת חיפושיתא קרוצי בישי מינה (שה"ש רבה פ"א) ע"ד משורש נחש יצא צפע וגו'. יארוד ילדה ואבני סתא שריא (כתובות מ"ט:), אין ארם דר עם נחש בכפיפה (שם ע"ז:).

א. כ.

— [נחש הקדמוני] הנחש שהשיא את חוה לאכול מעץ הדעת נקרא הנחש הקדמוני (סוטה מ': סנהדרין כ"ט). ונקרא ג"כ יצר הרע (תנחומא בראשית ס"ז). ובספרות העמים מכונה שמן ובשם פרטי Mephisto-pholes (בחזיון „פויסמ" של גותי), וגם Lucifer (אצל המשורר ההגרי הנוצרי מאדאך). לפי רבי הישעיא רבה נחש הקדמוני דיקרמים היה (בעל שתי דגלים = δλκάρης), עז פנים (מפקיד עצמו בפני בוראו בפרהסיא,

א"ש והביט אל נחש הנחשת וחי (במדרש שם). וזהו נחש הנחשת אשר שיבר חזקיה המלך כי היו בני ישראל מקמרים לו (מ"ב י"ח ד). הנחשים נמצאים בקירי הבית (עמוס ה' י"ט) ובנדרות (קהלת י' ח'), ובצורים (משלי ל' י"ט). ונמצאו אנשים יודעים למשול בנחש ולבטל היזקו על ידי לחשים (ישעיה ג' ג', תהלים נ"ח י', קהלת י' י"א). הנחש הוא נמאס מכל החיות, וע"כ הובא בדרך משל כמו רשעת הרשעים נדמתה לחמת נחש (תהלים נ"ח ה', איוב כ"ד), ושננו לשונם כמו נחש וישם ק"מ ד'). גם בא בדרך משל על ממלכות שהציקו לישראל: לויתן נחש בריח, לויתן נחש עקלתון ותנין בים (ישעיה כ"ז א') רמזים על אשור ובבל ומצרים. ע"ש נהרותם חרקל ופרת הממים עקלקלותם בשמף מרצועתם כנחשים והשלישי הוא מצרים התנין הרובץ בתוך יאוריו נהר נילוס.

[בתלמוד ומדרשים] הנחש נקרא בארמית חויה, ובלשון נליל אויב (ב"ר פכ"ז ז'). לאחר שנקצצו רגליו של הנחש לא מיקרי חיה סתם אלא חיה הרומשת (תוספות נדה כ"ג). ששה שמות נקרא נחש: נחש שרף תנין צפעוני אפעא אכשוב (ארד"נ פל"ט) ולא חשב השמות האחרים הנזכרים לעיל. יש הבדל בין נחש של בית לנחש של הר (ב"ד פנ"ד א') בארמית חויה דבייתא וחויא דמזרא (ירוש' תרומוט פ"ח ג'). הראשון מהם אינו מויק כ"כ. ימי עיבורו של נחש שבע שנים וכשמש פנים נגד פנים (בכורות ח'). וכל זמן שמזקין גבורתו נוספת אבל כח חמתו (ארסו) קליש (ע"ז ל':). הנחשים מצוים בבורות (חגיגה ג'). ואלה מיני נחש שנמצאו בתלמוד: אפעא, זמן עיבורה שבעים שנה (בכורות ח'); דרקון, מין נחש שיש לו ציצין בין פרקיו (ע"ז מ"ג); חברברי, הבא מן חבינא וחרדון (ירוש' ברכות פ"ח ה'); חיפושית (חולין ס"ב:); מין עקרב, ונקרא שקרפיון (scorpion) בלע"ז (ילקוט שמואל פל"ד); חבינא (ירוש' ברכות פ"ה א') הוא עכנא; יארוד (כתובות מ"ט:); פירש"י תנין וכן תרגם יונתן תנין (ירמיה מ' י') יארודין (אבל בסנהדרין נ"ט: פירש"י המלה מין עוף); עכנא (בי"ק ק"ז:); ופירש"י נחש גדול שעושה עצמו כנגלגל, ועל שמו נקרא התנור של עכנאי שנעשה מן חוליות הנראות כנחש זה (כלים פ"ה י', ב"מ נ"ט:); ערוד (ברכות ל"ג), שרץ הבא מן הנהש והצב, ועל הפסוק הצב למינהו (ויקרא י"א י"ט) נאמר להביא ערוד (חולין קכ"ז:); שפופינא, נחש קמן שהוא דומה לשער (ירוש' תרומוט פ"ח ג'); עכס (תנחומא בשלח י"ח). [ארס נחש ורפואות] לנחש יש ארס שממית, ושלושה מיני ארס הן: של בחור שוקע, של בינוני מפעפע, ושל זקן צף (ע"ז ל': ל"א:). ארס של נחש דומה לספוג וצף ועומד במקומו (בי"ק קמ"ו:). חז"ל הזהירו מלאכול כל אוכל שנשך בו נחש או משתיה ששתה מסנו משום סכנת נפשות (תרומוט פ"ה ו'). הנחש אוהב לשחות מים ויין וחלב (שם משנה ד',

יאמר הישר בעיני שהלך בקומה זקופה והשם רעה בארם נתן בו כח לדבר, כי אם המלאך דבר בשבילו מה חטא ומפני מה קללהו? וזה המלאך לא יתכן להיות שלוחו של השם. לדעת הרמב"ם הכל ירמז לדברים רמים, הנחש הוא הכח המרמה, כי בו ינחשו המנחשים, הוא סמאל הוא הנפש המרעשת. כי כשהרמיון ישיג שום דבר יראה שהוא ערב יתאיה לו, והכח המעורר הוא השמן המשטין להטותו מדרך טובה, והארם שאליו לא קרב הנחש ולא דבר עמו הוא השכל, כי השכל האמתי מלעיג לדברים הגופניים (מ"ז ס"ב פ"ל, ובעקבותיו הלכו הספורנו במקומו, ועקרת יצחק שער השביעי). ר' אליעזר אשכנזי מבאר על גזונך תלך שאין הכונה כי עתה קללו שילך על גזונך וישונה ברייתו ומאכלו, כי אין זה ענין למרד שעשה, אבל יובן כאילו אמר ה', הנה אתה הולך על גזונך ומאכלך עפר, ועם כל זה איבה אשית בינך ובין זרעה שאין כן לשאר בהמות וחיות, ואין אנו צריכין לומר שישנה ברייתו ושקצץ גליו, כי אין הרעה נהיה להיזב יגיו במבע הדברים, אבל יצדק אם היה כן מהחלת ברייתו, ומדה כנגד מדה שהנחש רצה להזיק באין תועלת, יורצץ מוחו באין תועלת רק משינאה (מעשה ה' פ"ט). הענין שקרה לאדה"ר עם הנחש נהג גם בזרעו אחריו, רק עתה הוא בנוף האדם בעצמו ביהר, מה ישיה או בשלשה גופים (אדם וחיה והנחש): הנשמה וכחותיה הוא האדם, הגוף הוא האשה, כחותיו המתעורר והמתאווה הוא הנחש, ינתינו לאדם להשתמש בהם להשלמת נפשו, אך אם הנחש יטיל ארם וזהמא ויפתו את האשה שהיא הגוף אל בקיטת המותרות, אז יהיה נחש עפר יאכל ועל גזונך ילך ויוליכהו לאברון כמו שאמרו תו"ל ידרו של אדם נעשה נחש, ויהי כאשר היו בני ישראל במדבר ודברו סרה במשה שדרם נעשה נחש ויתעוררו השרפים הכחות המזיקות לנוף תחת להועיל לנפש, ויאמר ה' למשה עשה לך שרף, למשל על כחותיו הגופניים, ושים אותו על נס, ויביטו למעלה, לא כנחש שנברו בו תנבורת העפר והולך על גזונך, אלא שרף על שם יסוד האש היותר רוחני, והיה כל הנשוק מחסת עצלות נפשו להתרוסם על והביט וחי כי ילמד להתגבר על נחש יטלו, וכמו שלא ייטוט בו הנחש הפנימי כן לא ייטוט בו החיצוני (מלבי"ם בחורה אור, בראשית ג' י"ט, במדבר כ"א ה'), ולפלא הוא כי גם חכמי המשנה פירשו ענין נחש הנחשת בדרך אנדה, באמרם: וכי נחש ממת או נחש מחיה, אלא בזמן שישראל מסתכלין כלפי מעלה ומשעברין את לבם לאביהם שבשמים היו מתרפאין ואם לאו היו נימוקים (משנה ר"ה כ"ט), וכנראה היתה כוונתם להחלש את האמונה בכח נחש הנחשת לרפא החולים, וכבר נכשלו בני ישראל בנחש הנחשת לשוטו לאליל "נחשתן" והקטירו אליו קמרת (מ"ב י"ד) ולכן כתת אורז תזקיהו המלך והתכמים הורו לו ע"ז. כ"א

אפיקורס היה, וגדול כנמל (ב"ר פ"ט א'). הוא הלך בקומה זקופה ומאכלו מאכל אדם והיה מלך על כל בהמה וחיה (סוטה ט'). והיה מסית כבני אדם (ב"ר פ"ה י'). וכיון שראה את אדה"ר מיכב בנ"ע והיו מלאכי השרת צולין לו בשר ומסננין לו יין הציץ בו נחש וראה ככבודו ונתקנא בו (סנהדרין כ"ט). ומתוך שראה אותן (אדם והיה) מתעסקין ברא"א נתאוה להן (ב"ר שם). בשעה שבא נחש אל חיה הטיל בה זוהמא (ע"ז כ"ב:). ופחת הנחש בלשון הרע נגד בוראו בפני חיה (שם פ"ט כ"ב, תנחומא חקת סי' י"ט), ואמר מאילן הזה אכל וברא העולם, והוא אמר לכם לא תאכלו ממנו ונ"ל. חיה עשתה את הנדר יותר מן העיקר, הקב"ה אמר ביום אכלך ממנו והיא אמרה ולא תנעו בו. כיון שראה אותה הנחש עוברת לפני האילן נמלה ורחפה עליו, אמר לה הא לא מיתת כמה דלא מיתת במקריה כך לא מיתת במכליה, וחיה ראתה דבריו של הדלסוריא כי טובים הם ואכלה מעץ הרעה, כי כל המוסף גורע (סנהדרין שם ר"ש), ומפני שהיה מסית לא הניחו הקב"ה למעון כלום ולהתנצל, כי היה יכול למעול דברי הרב ודברו התלמיד דברי מי שומעין ועוד הרבה טענות היה לו לנחש למעון (שם). ונתקלל תחלה (ברכות ס"ג). עשרה קללות נתקלל הנחש (ב"ר פ"ח), ובשעה שאמר לו הקב"ה על גזונך תלך ידרו מה"ש וקצצו ידיו ורגליו והיה קולו הולך מסוף העולם ועד סופו וכו'). הוא נתן עינו במה שאינו ראוי לו, מה שביקש לא ניתן לו ומה שהיה בירו נטלוהו ממנו (סוטה ט'). מן העור שהפשיט את הנחש עשה הקב"ה כתנות לאדם וחיה (ילקוט בראשית רמז ל"ד). הנחש פריץ גדרו של עולם לפיכך נעשה ספקלטור (spiculator=ממונה להדג תייבים) לכל פורצי גדרות (ויק"ר פכ"ז). שאלו לנחש למה אתה מצוי בין הגדרות, אמר אני פרצתי גדרו של עולם וכו'. שאלו לנחש מה אתה נהנה שאתה נושך וכו' (תענית ח'). דברים רבה פ"ה י'), הקללה ועפר תאכל נתקיימה בו, ואפילו אוכל כל מערני עולם טועם בהם טעם עפר, או אין דעתו מיושבת עליו עד שיאכל עפר (יומא ע"ה:). אלמלא לא נתקלל נחש כל אחד ואחד מישראל היו מודמנין לו שני נחשים טובים, אחד משגרו לצפון ואחד משגרו לדרום להביא לו סנדלפונים טובים ואבנים טובות ומרגליות (סנהדרין כ"ט). ע"ע אדם הראשון; תוה.

ישיב

[דעת חכמי ישראל על הנחש הקדמון] הראב"ע בפירושו ע"ת מביא דעת יש אומרים כי חיה הכירה בלשון החיות, ומבטל דעת אחרים שהוא השמן, כי איך ילך השמן על גזונך ויאכל עפר ומה טעם קללת ישופך ראש? ויאמר רב סעדיה גאון כי אחרי שהתברר שאין דבור דעת כ"א באדם לבדו נצטרך לומר כי לא הנהיג דבר כ"א המלאך, ואם נאמר שריבר, מדוע לא ירשו זרעי הנחש ג"כ הכח הנעלה הזה? אבל הראב"ע

נחשא אשה צריך שיברוק באחיה וכו' ממה שנאמר אחות נחשון (ב"ב ק"י). אלימלך ושלמון ופלוני אלמוני ואבי נעמי כולן בני נחשון בן עמינדב הן וכו' (ב"ב ע"א). ועוד בזמן התלמוד היה נשיא בא"י מזרע נחשון בן עמינדב ועמוסי יריכי נחשון בקשו לקבוע נציב אחד וכו' (סנהדרין י"ב). השעיר שדרש דרש משה (ויקרא י' ט"ז) היה שעירו של נחשון (זבחים ק"א). ישגב

נחשון בר צדוק: נאון וריש מתיבתא בסורא בשנות 876—884 אחרי מר עמרם בן ששנא. בעלותו למשרת נאון כבר היה זקן בא בימים. הוא כתב באור למלים זרות בתלמוד בסדר המסכתות. ומיוחס אליו ספר „ראומה“ על השחיטה (קושטא 1566). גם כתב ספר בחשבון המולדות והתקופות. ומצא כי המועדים קבועים במשך 247 שנים, וכי יש י"ד סדרים לימות הישנה. החשבון הזה נודע ביטם עגול (cycle) דר' נחשון, ונדפס עם ס' שארית יוסף לר' יוסף בן ש"ט בן ישועה חי (1521). ר' נחשון ובנו רב האי (ראשון לרב האי נאון בן רב שרירא) התנגדו לאמירת כל נדרי בליל יום כפור (שערי צדק ח"ג סי' מ"ד ושערי תשובה סי' קמ"ג). ריב תשובות רב נחשון נמצאות בס' שערי צדק ונכתבו בלשון ארמית במליצה קשה ובקצור נמרץ. אבל התשובות המיוחסות אליו בין „תשובות גאונים קדמונים“ נכתבו בלשון עברית מעורבת בלשון פשוטה וקלה. איזה מתשובותיו מתנודות לדיני דנמרא, ומתיר להושיב דיין סומא בשתי עיניו אם הוא חכם ונכון ורבים צריכין לו (ש"צ ח"ה ש"ז סי' י"א). והמציא דין חדש בעניני התפלה שאחר ברכת הבוחר בעמו ישראל באהבה ואוהב עמו ישראל היחיד עונה אמן לעצמו, וזהו נגד התלמוד האומר כי העונה אמן אחר ברכתו הרי זה מגונה (ספר האשכול ח"א צד 9). עד כי היה קשה הדבר בעיני חכמי צרפת, ולא רצו לרחות דבריו והערימו לומר אחר הברכה קודם ק"ש „אל מלך נאמן“ שר"ת אמן. כי בזמנו היו סומכין עליו להלכה למעשה, ואמרו עליו כי „הוא הר גבוה ועשה לפי סברתו מעשה תדיר בכל בתי דינים, ואין עליו תשובה“ (שו"ת גאוני מורה ומערב בבית תלמוד שנה ד' סי' ט' צד 29). ולכן גם ברורות הבאים אחריו חששו לדבריו. אחרי רב נחשון מלך אחיו בן אמו (ולא בן אביו) רב צמח בן רב חיים. ע"ע גאונים.

ביבליוגרפיה: יוחסין 206; סה"ד ח"א 181; דו"ד

ח"ד 122.

ג. מ.

נחשת: מתכת אדום (copper, kupfer). בא"י היו מחצבי נחשת, כמו שנאמר מהרריה תחצוב נחשת (שמות כ"ז) וההרים הרי נחשת (זכריה ו' א'). תובל קין היה לומש כל חורש ובחל (בראשית ד' כ"ב). גם

נחש: מלך בני עמק, בימי מלכות שאול. נחש העמוני היה שונא ישראל וביחוד הציק לאלה ישישבו בעבר הירדן מזרחה (יוסיפוס קדמוניות ס"ו פ"ה א). הוא עלה להלחם על בני יבש גלעד ולא נרצה להשלים עמם בלתי אם בנקוד להם כל עין ימין, לשים חרפה על כל ישראל. אז בקינו זקני יבש גלעד להרף מהם שבעה ימים עד אשר יודיעו זאת לאחיהם, כי כאמרו החרפה תהיה לכל ישראל, וצריכים להגן בעדם. נחש היה בטוח כ"כ בגבורתו כי הואיל להמתין להם. שאול המלך יצא לקראתו ויכה את חילו ויפיצהו (ש"א י"א א'—א). במות נחש וימלך חנון בנו תחתיו שלח לו דוד מנחמים בזכרו את ההסד אשר עשה עמו אביו. במקרא לא בא זכר החסד הזה (ש"ב י' ב.). אך חז"ל אמרו שהחיה את אליהו אחי דוד אשר נמלט אליו מחרב מלך מואב שהרג אבות דוד ומשפחתו (תנחומא שמות ס"ו ב.). ושאל נענש שמחל על כבודו וכו' ואמרו כל ת"ח שאינו נוקם ונוטר כנחש אינו ת"ח (יומא כ"ב:). נחש העמוני מת בירי אנשי צבאיו לפי יוסיפוס.

ש. מ.

נחש: ע' כשור

נחשול: ע' ספינה

נחישון: בן עמינדב, נשיא שבט יהודה ואחי אלישבע אישת אהרן ודוד חמישי מיהודה בן יעקב (שמות ו' כ"ג, ה"י"ב ד'). בתנוכת המשכן היה נחשון הראשון להקריב את קרבנו אף כי שבטו היה הרביעי בסדר יחוסם (במדבר ז' י"ב). גם במסעות בני ישראל נסע הוא ראשונה עם שבטו (שם י' י"ד). הוא היה אבי משפחת דוד בן ישי (רות ד' כ"ב, דה"א ב' י'). חז"ל הרימו את מעלת נחשון בן עמינדב, ואמרו שנקרא נחשון מפני שירד לנחשול שבים (במד"ר פ"ג ט'). שקדש את השם, ביטעה שעברו בני ישראל את הים סוף קפץ וירד לים תחלה (פוסה ל"ז). ונחשב „למלך“ הנשיאים וראש לכלם. עד אשר אמרו יכול נשיא כנחשון בן עמינדב (הוריות י"א). ולכן הקריב תחלה לנשיאים (ספרי במדבר סי' מ"ז). כי לא נאמר למשה מי יקריב ראשון, אך בני ישראל נתנו עיניהם בנחשון ובחרוהו להיות ראש לכלם (במדבר רבה פ"ב כ"ז). בנחשון כתיב עתודים מלא וא"י להורות על ששה דברים שנחתדשו ביום שהביא את קרבנו, וכנגד ששה גדולים שהקים נחשון מיוצאי יריכו, ואלו הן: דוד, משיח, דניאל, חנניה, מישאל, עזריה, ולכל אחד היו שש ברכות (שם פ"ג י"ב). אבל כדי שלא יתגאה על יתר הנשיאים, על היותו ראש לכלם והקריב תחלה, לכן לא נאמר בו „נשיא“ שאם בא להתנאות על הנשיאים האחרים לאמר שהוא מלך עליהם הם יאמרו לו אין אתה אלא הדיום שכולם קראים נשיא ואתה לא נקראת נשיא (שם פמ"א). גם לסוד חז"ל מנחשון שכל

מן החצצים נחשת מהרירה, בספרד נצולו מן המחלה היושבים וקרבת מקום מכרי נחשת. לרנלי הבחינות והנסיונות האלה התעוררו הרופאים לבקש להם תחבולות להביא בקרב הנוף פנימה את יסוד הנחשת במצב נוזלי ע"י הרכבה כימיות, דר' בארק נסה להרכיב בתוך נפו את יסוד הנחשת ע"י רחיצה באמבטי של מים עם תערובות עשרים סנטיגרם יסוד חומץ נפרית של נחשת, גם נשא עליו טמיל של נחשת ובהננה כזאת נסע במה להמקומות היותר מסוכנים לריבוק במחלת המנפה, לרפאות שם החולים, והעלה אריכה ע"י בליעת מין נוזלי של נחשת, הרופא נתן עצתו לל ארם בשעת המנפה לשאת על מתנדום אזור אשו כבועות בו טבעות או מטבעות נחשת, והבנו היותר קרוב אל הנוף יהיה צבעו מעורב בחומץ נפרית של נחשת, ואת הבית יעשנו בספירט חלארי של נחשת, יגעת ארוחת הצהרים ישתו מי מינראל אשו יכילו סוד נחשת, וברוך הזה הציל כמה נפשות ממחלה הזאת.

נע"ם

נחשתן: השם איטר קרא חזקיהו מלך יהודה לנחש הנחשת אשו עשה מיטה במדבר לרפאות בני ישראל מנשיכת הנחשים (במדבר כ"א). והיו מקטרים לו קטרת בזמן המלכים עד ימי חזקיהו, ומיראתו פן יתעו בו לחשבהו לאלהות כתת אותו בעה יטהסיר הבמות והמצבות וכתת האשרה (מ"ב י"ח). לרעת חז"ל השם נחשתן כמו נחשתים במספר זוני, ען כי כל המקטיר לו לוקה בעולם הזה ואין לו חיים לעוה"ב (ילקוט ח"א סי' תשס"ד בשם מדרש אספה). כתית נחש הנחשת הוא אחר משליטה דברים שעשה חזקיהו והורו לו חכמים (ברכות י', פסחים נ"ו). בלי תפונה השם נחשתן מורה על בזיון וקטנות מנחשת כמו אייטון מאיש, ולזה קרא לו כן חזקיהו להראות להם כי קטן הוא בעיניו ואינו אלהות, ולשוא יעמלו איזה מבקרים להראות מהשם הזה כי בני ישראל עבדו את הנחשים בזמן קדום מאד, כי זה דרכם כסל להשוות את בני ישראל ליתר העמים בנוגע לעבודת אלילים ולכל עבודה זרה ונמאסה.

מ. זן

נחשת: תרנום אופה נחתומא (בראשית מ' טו). והוא אופה גדול המוכר לחם ליחידים, פלטר (pane-tarius) הוא אופה המוכר ניב ליחידים אך במדה קטנה מנחתום (דמאי פ"ה ד'). נחתום מהר גברא זבין פלטר מתרי תלתא נברי זבין (ב"מ נ"ו). הרן ע"ז פ"ד). חז"ל דרינו ולא תאמין בחי"ך (דברים כ"ה ס"ו) זה הלוקח פת מן הפלטר (שאין לו קמח לאפות בעצמו ומוכרה לשלם ריוח להאופה). ר"י בר ביסנא התנצל שלא היתה דעתו מכוונת מפני שסמיך אפלטירא (שקלים פ"ח א'). הנחתומים שלקתו תבואה מן עמי הארץ לא חייבו אותן חכמים להפריש אלא

הצורים היו חורשי נחשת ומ"א ז' י"ג). יון תובל ומשך עשו מסחרים עם צור בכלי נחשת (יחזקאל כ"ו י"ג). רוב כלי המשכן והמקדש היו מנחשת, אדנים קרסים יתירות מנחשת, מזבח כבוד ורשת נחשת. מחתות, סיד נחשת ודלתותיהם צפה נחשת (דה"א ס"ו י"ט). עמודים נחשת וכותרת עליו נחשת (ירמיה נ"ב כ'). למלאכת המקדש היה נחשת הרבה מאד עד כי לא היה משקל לנחשת. גם עשו מיני כלי זיין מנחשת, מיני נחשת (ש"א י"ד כ"ו), כירון נחשת, מצחת נחשת על רנליו, קובע (קובע) נחשת על ראשו (ש"א י"ז). ועשו כבלי נחשת לאסור בו האי"ט הנתפס ברנליו, ונקראו נחשתים (שופטים ס"ז כ"א). אח"כ המציאו נחשת מצהב (עזרא ח' כ"ו) או נחשת קלל (יחזקאל א' ז'). נחשת ממורט (ש"א ז' מ"ה) שמראהו כעין זהב והוא מזוקק ביותר (brass), ונתון קול צלצול, כאמור על ישערי נקנור שהיו מנחשת קלניתא (יומא ל"ח). על כספך היו לסינים (ישעיה א') אמרו, כיון שרבו הרמאין התקינו שיהו משתמשים במטבעות של נחשת ומחופין כסף וכו' (פסיקתא ד"ר"כ דף קכ"ב:).

[סגולת הנחשת נגד מחלות] תרופת נחש הנחשת לחולים מארס הנחשים היתה בדרך גם, אמנם לפי בחינות הרופאים בזמן האחרון יש בנחשת סגולה טבעית לרפואה או עכ"פ למנוע או להגן בעד מחלות שונות ובפרט מחלת החלירע. בשנת 1852 עשה דר' בארק בצרפת נסיונות רבים לחקור אחרי אמצעים המועילים כנגד המחלה הזאת בזמן המנפה, ויתבונן לרעת כי הפועלים העושים בנחשת לא ננעה המחלה במ לרעה. ממספר שמונת אלפים פועלים במלאכת הנחשת מתו רק עשרים, בעוד אשר מיתר העם לפי ערכם נפלו כמה מאות. בשנת 1865 היתה מנפה בעיר טולאן ויעזבו יושבי העיר את בתיהם וינוסו לנפשם, אך הפועלים בנחשת איטר עברו עבודת פרך בתור אסירים במחצבי הממשלה ומספרם עלה 250 אי"ט לא מת מהם גם אחד. בעיר ההיא היו אז גם פועלים חפשים שעשו בהרשת המעשה של נחשת ומספרם כחשע מאות, ויטקרו על מלאכתם ע"פ עצת הרופא אשר הבטיחם כי הנחשת מן הוא להם, ולא נערר מהם איש. אף כי בכל חלקי העיר בין כל בעני המפלגות נפלו חללי המנפה למאות ולא לפים, וכאשר באה המחלה לפארים נתחזקה השערת הרופא בראותו כי מספר שלשים אלף פועלים בנחשת מתו רק ששה עשר. אז נוכחה גם הממשלה כי צרקה הישערתה, ותוצאות פרי חקירתה היתה כי בין הפועלים העושים במלאכת הנחשת עולה מספר המתים רק שלישה מעשרת אלפים וזה הוא כמעט שאין המחלה שולטת בהם, ובכלל מן הפועלים העובדים במיני מתכיות ננפו ביותר העושים כזהב וככסף, כי מספר 11,500 מתו 719 אנשים. גם בחינות בארצות שונות העלו תוצאות כאלה. בזמן המנפה בעיר שטאקהאלם לא מת איש

הכהנים אומר: „ומן הענין הזה תקנו רבותינו נטילת ידים בתחלה שיתכוון לזה כמעט נשיאות כפים. כי הרחיצה דרך כבוד של מעלה. כי כל הקרוב לשולחן המלכים לשרתו ליגע בפת בנה המלך וביין משתיו דוחץ ידיו בעבור היות ידים עסקניות, ועל דרך האמת בעבור היות ראשי אברי האדם וסופו הידים והרגלים, והידים למעלה מכל נופו בהגביהו אותן והרגלים למטה, והם בצורת אדם רמז לעשר הספירות, שיהיה כל נופו ביניהם, וכמו שאמר בס' יצירה כרת לו ברית בין עשר אצבעות ידיו ובין עשר אצבעות רגליו, לפיכך נצטוו משרחי עליון לרחוץ הידים ורגלים, והרחיצה הזאת לקדושה תרנם אותה אונקלוס, חז"ל סמכו לנטילת ידים מן התורה דכתיב וכל אשר יגע בו הזב וידיו לא שטף במים (ויקרא ט"ז א). ה"ק אחד שלא שטף טמא (חולין ק"ו).

ישיב

— [דיני נטילת ידים] הטעם לשם נטילת ידים מפני ששם הכלי שרוחץ בו הוא נטלא אינו מספיק, כי רב אשי בתראה עשה כלי ששמו כוזא ומדוע לא נקרא על שמו, גם היו לו לכתוב נטלת ידים בלא יוד (מעדני יום טוב סוף ברכות), אלא מפני שלשון נטילה הוא גם ענין לקיחה, כמו שמצינו מי רביעית נוטלין לידים (ריש ידים) ומברכין על „נטילה“ לולב. בזמנים שונים מחויב האדם בנטילת ידים ע"י מים מתוך הכלי: בבקר כאשר יעור משנתו, ידקק לערות דביעות מים על ידיו (זהר פ' וישב), עד מקום חיבורו עם הזרוע (כסף משנה ה' ברכות), ר' נתן אומר בת חורין היא זו (רוח הרעה השורה על הידים) ומקדשת עד שירחץ ידיו ג' פעמים (ישבת ק"ט) בסירונין מיד ימינו ליד שמאלו, ומפשפש ידיו ויברך מיד על נטילת ידים (ברכות ס'). והטעם מפני שידים עסקניות הן ואי אפשר שלא לנגוע בבשר המטונף בלילה, והרשב"א כתב הטעם לפי שבשחר אחר השינה נעשה האדם כבריה חדשה דכתיב חדשים לבקרים רבה אמונתך (איכה ג'), לכן צריך להודות ולהתקדש בנטילת ידים ככהן שמקדש ידיו מן הכיור קודם עבודתו, ואמרינן רוחץ אדם פניו ידיו ורגליו משום קונו, וכדיעבד אין שיעור המים מעבב וגם אין צריך כח נברא, ואם אין לו מים יוכל לנקות את ידיו בצרור או בעפר ומברך על נקיות ידים קודם ק"ש ותפלה, דכתיב ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה' (תהלים כ"ז ברכות ט"ו), ואל יטול ידיו ממי שלא נטל ידיו (ברכות נ"א), הישן ביום שיתין נשמי' צריך נטילת ידים בלא ברכה (הכרעת הרמ"א), אלו דברים צריכין נטילת ידים: הקם משינה כמבואר לעיל, והנוגע במת והולך בין המתים, והמשמש מטתו (אלו משום רוח רעה), והיוצא מבית הכסא ומבית המרחץ והנוטל צפרניו והתופף ראשו והחולץ מנעליו והנוגע ברגליו ומי שמפלא את כליו, והנוגע בנופו במקום זיעה חוץ מזיעת אפים (אוי"ח ס' ד, יוד ס')

תרומת מעשר וחלה שהוא אחד מטאה ולא מעשר שני (יומא ח"ג), חז"ל אסרו לאכול פת של גוים משום התנות (ע"ז ל"ה), ודוקא פת של בעלי בתים אבל פת של פלטר הותרו במקום שאין יש פלטר ישראל, אבל אם פלטר הנכרי עושה פת יפה ממנו או ממין אחר שאין ביד פלטר ישראל יש מתירין מטום החשיבות שהוא כמו שעת הדחק, ונהגו היחר אפילו אם הפת נלוש בכיצים או שכיצים טוהים על פניו, אבל ריקיים שאופין על מחבת ומשחין אותה בשומן אסור (יוד ס' ק"ב בהנה"ה).

ב. מ.

נטילת ידים: רחיצת ידים במים ע"י גלי שנקרא „נטלא“ והוא כעין דלי, תרגום ורחצו אהרן ובניו מטנו (שמות ל' כ"א) ויסבון מניה בנטילא דכ"א, רחיצת ידים הוא על שלישה אופנים: א) קידוש ידים ורגלים, שרחצו הכהנים מן הכיור קודם שהתחילו העבודה בבית המקדש (שמות ל"ז י"ז—כ"א), ב) נטילת ידים הוא יצת מים שאובים על הידים מן הכלי אחר השינה ואחר עשיית צרכיו, או קודם האכילה שהם מים ראשונים, ג) נטילה קלה על ראשי האצבעות אחר האכילה והם מים אחרונים, קידוש ידים ורגלים היא עד הפרק השלישי והוא בנב היד, טבילת ידים עד הפרק השני שבאמצע אצבעות משום סרך תרומה, כי אצל חולין דיו אם נטל במה שנוגע במאכל דהיינו ראשי האצבעות (חולין ק"ו:), ומים אחרונים דיו בראשי האצבעות אפילו לכתחילה, בעגלה ערופה (ע"ע) הצעו את ידיהם בנחל כל זקני העיר (במדבר כ"א ו'), להרחבת מדת התורה שצותה בקידוש ידים ורגלים כביאת אהל מועד ובנשת אל המזבח, גזר שלמה המלך גם נטילת ידים לקדשים (שבת י"ד:), וחשבו סתם ידים (שלא נטלו) כשלישי למטמאה שעושה דביעי בקודש ופוסלין אותו, שמאי והלל עשו אותו כשניות לפסול אף התרומה ולשורפן, ולא קבלו מנייהו ולא נתפייטמה גזרתן, ואתו תלמידיהו ונזרו י"ח דבר ובכללן גם נטילת ידים לתרומה, ואח"כ הרחיבו הדבר גם למעשר וחולין, אלא שבחולין חלקו בין דבר שמיבולו במשקה שהידים מטמאין את המשקין להיות תחלה, ובין דבר שאין טיבולו במשקה, וכל זה לאוכלי חולין בטהרה אפילו אם אינם על טהרת תרומה או טהרת הקודש, עד שלבסוף הצריכו נטילת ידים לבל אוכלי חולין משום סרך תרומה, חוץ מאוכלי פירות חולין, וא"ר נחמן כל הנוטל ידים לפירות הרי זה מנסי הרוח (תנינה י"ח: חולין ק"ו), והלכתא אוכל מחמת מאכל (שאינו נוגע בידיו כלל) צריך נטילת ידים, מאכל אינו צריך נטילת ידים (חולין ק"ז: רמב"ם אבות הטימאה פ"ח ח', ברכות פ"ו), עיקר הטעם של נט"י הוא להסיר הזוהמא שעליהן או הטימאה ורוח רעה השורה עליהן, כי הידים עסקניות הן ונוגעות במקומות מטונפות, הרמב"ן בפירושו עה"ת (שמות ל' י"ט) על רחיצת

קט"ו). הרצח לאכול פת שמברכין עליו המוציא יטול שתי ידיו ברביעית מים מן כלי שלם על יד ימינו תחלה ואח"כ על יד שמאלו, ויזהר שלא יהיה דבר הוצץ בין המים והיד, ולכן צריך להסיר טבעת (אם יש בה אבן טוב) בשעת הנטילה. וצריך שיהיו המים כשרים והיינו שלא נשתנו מראיהן ולא נעשה בהן מלאכה. ויברך אשר קדשנו במצותיו וצונו על נטילת ידים. ר' אלעזר בן ערך (חולין ק"א). סמך ע"ז הכתוב שאו ידיכם קודש וברכו את ה' כשתשאו ידיכם קדש שהיא הרחיצה באותה ישעה תברכו את ה' (שם). ואסור לזלזל בנטילת ידים. ואמרו כל המזלזל בנטילת ידים בא לידועניות (שבת ס"ב:). ונעקר מן העולם (סוטה ד''). את אלעזר בן חננך נידוהו על שפקפק בנטילת ידים (ערוית פ"ה) ואין ספק שהיתה זאת הוראת ישעה שלא לגרור אחרי הצדוקים ובני כנות שונות שזלזלו או בנטילת ידים ובניהם היו אח"כ ישו ותלמידיו. (על נטילת ידים שחרית ולפני התפלה עיין ישוע או"ח ס"ד; על עשיית צרכיו שם ו'—ז; על הסעודה שם ס"קנ"ז—קס"ח).

[מים ראשונים ואחרונים] רב אירי בר אבין בשם רב יצחק בר אשיין אמר מים ראשונים מצוה ואחרונים חובה מפני שאמרו חכמים אחר כל אכילתך אכול מלח ובמלח נמצא מלח סדומית שמסמא את העינים. ויש אומרים מים ראשונים ואחרונים חובה ואמצעים בין תבשיל לתבשיל רשות. אחרונים אין נטילין אלא בתוך כלי ולא על גבי קרקע. מים ראשונים נוטלין בין בחמין בין בצונן אחרונים אין נוטלין אלא בצונן מפני שחמין ספפפעין את הידים ואין מעבירין את הוהמא. ובין גבינה לתבשיל בשר נטילת המים חובה (חולין ק"ה:). כי אהא רב דימי אמר מים ראשונים האכילו בשר חזיר (שהיה חנוני ישראל מוכר בשר ישחוטא לישראל ובשר חזיר לגנים, וגם היה מאכילם לחם, וכשבא ישראל אצלו ואכל ולא נטל ידיו כסבור שהוא גוי ומכר לו בשר טרפה), ומים אחרונים הוציאו אשה מבעלה והרנו את הנפש (שם ק"ו). ומבואר זאת בעובדא דרבירור (יומא פ"ג:). בסוף המאה ה"ט באו גם אצילי הנוצרים ליד מסקנא כי טוב ונכון לנסות הידים ע"י נטילת מים אחרונים במזרק האצבעות (finger bowl), וכן נהגין עתה בבתי מלון הגדולים, כמו שנהגו היהודים כבר כאלפים שנה ויותר.

תשובות רבות. כי בזמנו עלתה ישיבת סורא למעלה רמה ומכל תפוצות ישראל שלחו אליו שאלות בעניני הרה. כשלוש מאות תשובות ממנו נדפסו בכתובים „שערי צדק“, „תשובות הגאונים“, „וקבוצת החכמים“. מהם בליטון ארמית ומהם בלשון עברית מעורבת והיה הראשון שהשיב גם בלשון ערבית. לכל איש ואיש בליטון שכתב שאלתו. בכל זאת לא מלאו לכו לחכים על כר שר שלום הגאון שקדמהו (יש"ע ח"ד ש"ד ס"פ). מספר גדול מתשובותיו מדברות ממנהגי בית הכנסת וניסח התפלות. רב עמרם גאון בסדרו העתיק ממנו כמה תשובות בענינים האלה וכתב בפתחת סדרו ישכבר השיב רב נטרונאי בר רב הילאי ריש מתיבתא דמתא מחסיא לכני קהל אליסאנה סדר מאה ברכות. ומכא גם מנהגים אחרים שכבר נהגו בזמנו כמו המנהג ליקח ראש כבשים כ"ה ותרגלת לכפרה בערב יו"כ, ולהסתכל במו"ש בצפרנים בכרכת בורא מאורי האש (שם ח"ד ש"ד ס"י צ"ג). טעם למנהג לקנח ידים בעפר אחד הקבורה (שם ס"י צ"ד), טעם לבצע על שתי כברות ביו"ט (בסדר רע"ג כ"ו ע"ב) ועוד. ומצאנו ממנו תשובות שכתב לרבנן די באספמאי (סדר רע"ג מ"ב), ולפי הנראה היה לו התקשרות עם בני פרנגה יהווא צרפת ואשכנז (יש"ע ח"א, ש"ד ס"י י"ב). רב נטרונאי הוקיר מאד את פיוטי הקליר אשר לדעתו נוסדים על דברי חז"ל במדרשים. ופוסק כי „האומרים פיוטים באבות ונבורות וכו' וביוה"כ דברי רצוי וסליחות וכו' הרשות בידם וכו'. אבל בקבץ נלוות „ובהקבץ בתולות“ וכו' אסור לאמרו“ (ח"ג ס"י נ') והפיוט הזה הוא ידוע להקליר. יש מיחסים לו קבוצת הדרך מבלל לצרפת ושם למד את העם. ועל זה יאמר רב האי גאון כי אפשר שאיש רמאי התעה את היהודים בצרפת להאמין כי הוא רב נטרונאי גאון (טעם זקנים נ"ה, נ"ו). ועיי הרכבי זכרון לראשונים וגם לאחרונים ח"ד (xxv). ואפשר מפני שהיה לו חליפות אגרות בשי"ת מצרפת חיטבו זאת לקבוצת הדרך.

[התנגדותו להקראים] בימי רב נטרונאי כבר נתרבו הקראים אשר החלו לישנות את נוסח התפלות אשר היו נהוגות מזמן אנשי כנסת הגדולה וברו להם סדר תפלה חדש. וע"ז התאמץ הגאון לתקן הנוסחא הכנונה. פעם אחת הודיעוהו כי בקהלה אחת נמצאו אנשים שלא יאמרו בהגדה של פסח כ"א הפסוקים כמות שהם ומשמימים דרשות חז"ל, וע"ז השיב: „מי שנהג מנהג זה אין צריך לומר שאינו יוצא אלא כל מי שעושה כן מין הוא וחלוק לב הוא וכופר בדברי חז"ל ובזה משנה ותלמיד וחייבין כל הקהלות לנדותו ולהברילו סקהל ישראל“. על דניאל בן שאול בן ענן אמר: „ותלמיד ענן ירקב שמו אבי אביו של דניאל הוט המשולש ברשע ובמינות, שאמר לכל התועים והזונים אחריו עזבו דברי מינה ותלמוד ואני אעשה לכם תלמוד משלי, ועדיין הם בטעותם ונעשו אומה לעצמם ותקן

ר. ר.
נטיעה: ע' אילן; כרם; צמחים
נטירה: ע' נסמה

נטרונאי גאון: בר הילאי גאון, בישיבת סורא בשנות 853—858. ומלך אחרי רב שד שלום גאון. אביו סד הילאי היה גאון כשלושים שנה לפניו. רב נטרונאי בעלותו לכסא הגאונות כבר היה זקן בא בימים, ואף בי לא נמשכו ימי גאונותו בכ"ז כתב

נטרונאי גאון: בר הילאי גאון, בישיבת סורא בשנות 853—858. ומלך אחרי רב שד שלום גאון. אביו סד הילאי היה גאון כשלושים שנה לפניו. רב נטרונאי בעלותו לכסא הגאונות כבר היה זקן בא בימים, ואף בי לא נמשכו ימי גאונותו בכ"ז כתב

הכמר ביהודים ושם עליהם עלילות דברים (המאמר בלשון ספרד נרפס בלונדון אחרי מותו). גם כתב איזה שירים (עי' הכרמל שנה ששית גליון 48, 49). הוא היה מתנגד גדול לכת הי"צ, וחבר ספר איש דת (שם 1715) נגד נחמיה חיון וספרו עז לאלהים. ניטו נודע ביותר בתור מתווכח ע"י ספרו "מטה דן" או "כחזרי שני" (לונדון 1714) שכתב כלה"ק וכספרדית בדרך הכחזרי הראשון, לבאר אמתת קבלת התורה שבע"פ. בספר הזה יחס לחז"ל ידיעות כל החכמות, והשיג עליו בזה ר' משה חיים רמוני בספרו "מחר חדש".

[כחזרי השני] ר' דוד ניטו קרא לספר ויכוחו בשם מטה דן, כי הוא מטה עז ודין להכות על קרקד הקראים תלמידי ענן ושאלו לרון אותם במלכות ברצועת האמת והסברא" ומטה דן כולל ר"ת של שמו. גם קרא אותו "כחזרי שני" לפי שר' יהודה הלוי "כל מנמתו בספר הכחזרי שלו הוא להוכיח אמתת התורה שבכתב בפרט, ועל תורה שבע"פ לא דיבר אלא דרך כלל". ולפי שיש מחלוקת באמתת הסיפור ע"ד מלך כוזר, וכדי שלא לאפשי במחלוקת על הכחזרי שלי אני מודיע נאמנה לכל קורא בספרי שלא היו בכברים האלה כי מלכי אני בודאם, ומימי לא ראיתי לא מלכות כוזר ולא מלך כוזר אלא שדרכתי אחרי עקבות ר"י הלוי". הספר נכתב בלשון עברית צחה וברורה, ונהלק לחמשה מאמרים או ויכוחים (להוכיח: א') שהיה לישראל תורה שבע"פ בימי הנביאים, ב') שאי אפשר שחז"ל ברו מלבם פירוט התורה והמצות, ג') מחלוקות חז"ל אינם על העיקרים המקובלים, ד') שהיו בקיאים בכל החכמות ויתרון גדול להם על הפילוסופים, ה') ראייה לאמיתת חז"ל מסוד העיבור. ר' חיד"א מפליא בשבח הכחזרי השני (שם הגדולים ערך מ' אות צ"ה, עי' כנסת ישראל 244).

מ. דן

ניטל: ע' ניתל

נייבויער, אדאלף: מחבר וממנה-עוזר בבית עקר הספרים, "בודליי" וקורא בספרות הרבנים בהאונני-ברסיטא באוקספורד; נולד בעיר ביססע באונגריא 11 מארץ 1831. ומת בוויין 6 אפריל 1907. התלמוד וספרי הרבנים למד בעצמו ובישיבות, וכתב מאמרים במכ"ע, "אללגעמיינע צייטונג דעם יודענמוס" ובמאסף Journal Asiatique בשנת 1861. והו"ל קובץ דונמאות משירים מכ"י שונים בשם "מלאכת השיר" (1865). הוא נשלח לפטרבורג לחקור אחרי כתבי יד של הקראים בבית עקד של הממשלה, וכתב ע"ז מאמר "אויס דער פעטערסבורגער ביבליאטעהעק" (1866). אך ספרו היותר נכבד הוא Géographie du Talmud על כל המקומות ובפרט בא"י שזוכרו בתלמוד (1868). בשנת 1868 נקרא לאוקספורד לעשות רשימה מכל כתבי היד בעברית שנמצאו בבית עקר בודליי

תלמוד של רשע ושל עול לעצמו" וכו'. מאהד המקומות באה אליו שאלה על דבר כת אנשים מישראל שפרשו מרכי הדת ואין משמרים מצות שבת ושחיטה ופרוצים בעריות שרוצים לחזור לדת ישראל, והשיב אלה המינים מינונים מכל המינים שבעולם, שכל המינים פוקרים בדברי חכמים אבל בדברי תורה ומסרא מחזיקין (והם הקראים) וכו', אבל הללו בפרשתם פוקרין בעיקר התורה ונישאו עריות והולידו ממורים וכו' אי אפשר לקבלם להכניסם לקהל שלא ירבו ממזרים בישראל (י"צ ח"א ש"ה ס' ז'). ונראה מזה כי גזרתו היא מטעם ממזרות שחמור מתורת הקראים. ר' נטרונאי פוסק שמי שעזב דתו והמיר אותה בדת אחרת הפסיד יהוסו ואינו יורש את אביו (י"צ ח"ד ש"ג ס' כ"ה). וכן להפך אשה שיצאה מן הדת בעלה אינו יורש אותה, כי ירושתו היא מפני שנקראה שארו, והיא עם יציאתה מן הדת חדלה להיות שארו (ח"ג ס' נ"ג). בימי קמו אנשים שהיו מערערים על המנהג לתרגם את התורה ארמית ורצו לתרגמן בלשון ערבית, והערעור הזה בא ג"כ מהקראים. אך הגאון השיב: תרגום הארמי חובה ואשר אינם מתרגמן להכעיס בני נדוי הם וכו'. ואם יש מקום שרוצים לפרש להם יעמוד אחד חוץ מהמתרגם ויפרש להם כרצונם (מור א"ח ס' קמ"ה). ע"ע קראים.

ביבליוגרפיא: ווייס דו"ד ח"ד 114; הלוי דורות הראשונים ח"ג 122; ווינשע. די יידישע ליטעראטור ח"ב 22; גרעץ געשונגע ח"ה 248.

א.

ניאוף: ע' נאוף

ניטו, דוד בן פנחס: חכם לקהלת הספרדים בלונדון ורופא מוסחה; נולד בוויניצא בשנת 1654, ומת בלונדון ז' שבט תפ"ח (1728). בתחלה היה דיין דרשן וראש לישיבת "ראשית חכמה" ורופא קהל בליוורנו. ובשנת 1702 נקרא ללונדון למלא מקום החכם ר' שלמה איליון בתור אב"ד בקהלת הספרדים "שערי שמים". כשתי שנים אחרי כן באו ללונדון חבר בלשון איטלקית ספר על ההישגחה והמבע בשם Della Divina providencia etc אשר בו הוכיח כי הש"ת הוא מנהיג המבע, הוא המנשב הרוח והוא המוריד את הגשם (עי' תהלים קמ"ז ח'). הספר הזה נרפס בלונדון בשנת 1704, ועי' חשדוהו רבים מאנשי קהלתו בנסייד אחרי שימת שפינאז (פנתאיסמוס), ויפנו בשאלה אל הרב ר' צבי אשכנזי שהיה אז רב באמשטרדם, והוא הצדיק את ר' דוד ניטו (שו"ת חכם צבי ס' י"ח). ועוד בהיותו בליוורנו חבר ספר באיטלקית בשם Paschologia (קולוניא 1702) על חשבונות הומנים ולוח השנים והוכיח כי העמים טעו בחשבונותיהם. וחבר עוד ספרים ומאמרים בלשון ספרד ואיטלקית. ממאמריו ראוי להזכיר זה שכתב נגד הארצבישוף קאנרנאנאר אשר דבר סרה על היהודים ביום האוטור דאפי בליסבון 6 ספט' 1705. והוכיח כי שקר ענה

ובפרט התוספות מר' שמעון משאנץ ועוד דברים שיש להם ערך היסטורי. נכתב בראשית המאה הי"ד ממחבר פלאי. מתוצאות הדברים נראה כי המחבר השתמש גם בהלכות גדולות וביד החזקה להרמב"ם ובפרט בחבור ר' ברוך ב"ר חיים ב"ר מנחם ניאורי"ש (בנראה היא העיד Niort בצרפת) שהיה תלמיד ר' יצחק מקורבי"ל. ואפשר שעל שמונקרא „ספר הנייר“. הספר הזה לא היה נודע לחכמים בימי הבינים וגם לא לפוסקים האחרונים, רק ר' יוסף סולון בשו"ת ור' חיר"א מזכירים את ספר הנייר. ונמצא סמנו ב"י בבית עקד די רוסו (סי' 400) ובי' שני בבית ספר הגבוה של קהלת לונדון. גם נודע בשם „נייר הבנסת“ לוח השנה שהשתמשו בביהמ"ד וזכר ע"י מרדכי פינצי באיטליא במאה ה'ט"ו (שמי"נשניידר באוצרות חיים של מיכל).

ביבליוגרפיא: שם הגדולים ח"ב בערכו; צונץ ריבוס צד 81; גידעמאן געשיכטע ח"א 78; ח"ב 195; Gallia Judaica p 372-93.

ב. מ.

נִילוּס (Nile): נהר גדול במצרים, ונזכר בתנ"ך בשם „יאור“ או יאוד מצרים. כי הוראת יאוד או יור במצרית הוא נהר, ונקרא נ"ב בלשון רבים „יאוד מצרים“ (ישעיה ז' י"ח, יחזקאל ב"ס ג') כי היו לנילוס שבע סעיפים גדולים ותעלות אין מספר. המצריים היו שותים המים מן היאור (שמות ז' י"ח, תהלים ע"ח מ"ד). בעלות הנילוס היה בו מים רבים להשקות השדות סביבו (ירמיה מ"ז ח', עמוס ח' ח'), והיו בו דגים רבים (יחזקאל ב"ס ג', עי' במדבר י"א ה'). עד בי הנביא ברצותו לנבאות על חרבן מצרים אמר: וחרבו יאורי מצור... עדות על יאור על פי היאור ובל מזרע יבש נדף ואיננו (ישעיה י"ט ו'-ז'), ונתתי יאורים הרבה (יחזקאל ל' י"ב). המפרשים הקדמונים חשבו את נהר ניחון שיצא מן ערן לנהר נילוס, וכן נמצא בכן סירא (בי' ב"ז) ובינוספוס, והו מפני שהחליפו את ארץ אתיופיא או בוש עם כבל. המצריים שמצאו בנהר נילוס מקור למחייתם ע"י שטף מימיו להשקות את השדות והגנים. חשבו אותו לאלהות ועבדו לו בשם אליל „חופי“, וגם בפרעה מלך מצרים נאמר הנה הוא יוצא המימה (שמות ז' ט"ו) ואמר אביטול ספרא משמיה דרב, פרעה שהיה בימי משה אמנשי היה (מ"ק י"ח). למאן דאמר אמנשי חרשי (מבשף) להבי יוצא ליאור בישביל מבשפות, ואיך אמר גידופי (שעשה עצמו אלוה) להבי יוצא שאמד לי יאודי ואני עשותיני ורשיי (שם). ועוד שעשה עצמו אלוה ואמר שאינו צדיך לנקביו ומשבים ויציא לנילוס ועושה שם צרכיו (רש"י לשמות שם בשם שמות דבה). ויותר נראה כי פרעה השבים ללכת אל היאור להשתחות לו ולעבדו. כי פרעה והמצריים היו עובדים ליאור, ולכן לקו המים תחלה, אמר הקב"ה אכה אלוהו תחלה ואח"כ עמו

(Bodleian Library), ואחרי עבודה של י"ח שנים הר"ל הקוטלוג המביל שמות של 2500 ב"י, ובינתיים הדפיס: ספר השרשים בלשון עברית שכתב אבו אלואליד בערבית (1875); פירוש הרבנים על פרשה נ"ג של ספר ישעיה עם העתקת דריווער (1877); מאמר על רבני צרפת מראשית המאה הי"ד ואילך שנרדפס על שם רענאן בתולדות הספרות בצרפת; הנוסח הארמי של ספר טובי (1878); זכרונות דברי היהודים בימי הבינים (Mediaeval Jewish Chronicles) בשני חלקים (1887, 1895); ביחד עם קאוליי (Cowley) הדפיס חלק מספר בן סירא (1897). בשנת 1884 נחמנה לקורא בספרי הרבנים לפני התלמידים בהאוניברסיטא באוקספורד, ועמד במשמרתו זאת עד שנת 1900, כי בשנה ההיא החלו עיניו לבהות ובסוף ימיו היה סני נהור. בשנת 1890 השיג התואר „דוקטור לפילוסופיא“ מהאוניברסיטא בהיידלבערג, ונבחר לחבר נכבד במקצוע ההיסטוריא באקדמיא של הממשלה במרדיר (J. E. ix, 234).

ב. מ.

נִייר: גליונים נכתובה, הנייר הנזכר בתלמוד נראה שהוא הנמא או עשב גדול (papyrus) שגדל ביאור מצרים וממנו היו עושים גליונים לכתוב עליו, וכן העתיקו הזקנים גומא (שמות ב' ג') ובצה (איוב מ' ט"ז). נייר סתם של עשבים הוא (הר"ג גיטין פ"ב). וגם בלשון ערבית הוראת נייר הוא גומא. לדעת קאהוט אפשר שהשם נייר הוא אחד עם השם נייל של נהר נילוס (בי אות ר' ואות ל' מתהלפות במבטא המזרחי), מפני כי י"ם היה המקור לעשב הנייר. במשנה מצינו נייר חדש ונייר מחוק (אבות פ"ד ב') שנכתב עליו מתחלה ונמחק כדי לכתוב עליו שנית. נייר כדי לכתוב עליו קשר מוכסין (משנה שבת ע"ח). על הנייר ועל הדפתרא (מגילה י"ז). חביות ניירות (כלים פ"ב ה') שהכסוי של נייר, מודה ר' יוסי שאם כתב בהרס ונתן על פי חביות בניאר וכו' (תוספתא מעשר שני פ"ה א'). נייר אינו מקבל מוכמה (זבים פ"ה ה'). והיו בותבין שמרות על נייר, והשורף שמר של חברו יכול לומר לו ניירא בעלמא קלאי מינך (ב"ק ל"ג). ופסור מדיני אדם. ונקרא ג"כ בשם פפייר (פאפיער paper) כמו בלשון יונית ורומית (כלים פ"ז ג'). והיו משתמשין בו גם ללבייטה קלה, ודרשו ואת חצר מות ר' הונא אמר מקום שהיה שמו חצר מות י"הן אוכלין כרישין ולובשין פפייר (ב"ר פל"ג ס"ג). ואף כי מלאכת הנייר מצמר גפן ופשתן היה ידוע להסינים זמן רב מקודם, בנראה לא ידעו חז"ל במקומותיהם מהנייר הזה, ורק בימי הבינים החלו להשתמש בו, וגם אז כתבו סופרי ישראל רוב ספריהם על קלף, נייר שעושים בו רושם של שתי וערב או מין צורות אחרות הנעבדות, לכתחילה אין לכתוב בו ספר (ש"ע אה"ע ס' קב"ד ב'). ע"ע קלף.

[ספר הנייר] חבור „נייר“ הכולל פסקים מהתוספות

בארמון המלך הרסו אותו והשיבו הלבנים לבעליהן. אם היו בכרם שתי נטיעות של גזל עקרום והחזירו לבעליהן (שם בשם פרקי דר"א). אמנם לדעת ר' יוחנן מה שהיה בכף ידיהם החזירו, בשידה תיבה ומגדל לא החזירו (שם). בימי התלמוד כבר נחרבה נינה, אך כנראה היה שם ישוב אצל העיר ונקרא על שם נינה. ומצינו בני נינה שלחו לרבי ישאלה בענין שאלת ממר ושלחו לו כי הם צריכין למטר אף בתקופת תמוז (תענית ד:). וצרעה שבנינה נהרגת בשבת מפני שהיא מסוכנת (שבת קכ"א:). אפשר כי נינה בימי רבי הוא כבר נוניא הסמוך למקום הורבת נינה העתיקה, והכפר הזה ייחסו החוקרים החדשים לנינה.

[נינה בספרות העמים] כל אשר יסופר בתנ"ך על נינה, על גדלה ותפארתה ואורות חורבנה מתאים מאד עם דברי הימים לסופרי היונים היודוטים. דיודורוס מסיקיליא ועוד. וגם עם כתבי היתירות להאשורים אשר מצאו הוקרי קדמוניות אשר בימינו. הוראת השם נינה לפי נקודות בעלי המסורת היא ננה או משכן נין, וכן לפי הגדת סופרי היונים העיר נינה נוסדה ע"י נין. אך בכתבי היתירות נקראת נינוא על שם אליל האשורים והיא עשתרת בתורה. ויכול היות כי האליל היה בצורת דג (נין כמו נון ונונא=דג). וכלי תפונה יש שייכות בין נין או נינוא ובין סמירמיס מלכת אשור אשר לפי ההגדה היתה אמה דירקיס (אליל בצורת דג). לדעת איזה מפרשי המקרא נוסדה נינה ע"י נמרוד, כי יבארו הכתוב "מן הארץ ההיא יצא אשור" (בראשית י"א), כי נמרוד הוא נושא הפעל יצא והתיבה אשור במובן אשורה, ר"ל נמרוד יצא לארץ אשור. העיר נינה נזכרה באגרת גודעא מלך וכהן לג'ש בבבל הדרומית לערך 2900 קמ"ה. גם בכתובות היתירות נראה כי עוד שלמנאסר הראשון (ערך 1300 קמ"ה) מלך בנינה. הרבה שנים אח"כ ישבו מלכי אשור בעיר המלוכה בלח. אך סנחריב העתיק את משכנו לנינה וחזרה להיות בירת המלוכה. בדברי ימי סנחריב החרותים על לחות אבן כתוב כי הוא פאר ויחוק את העיר ע"י מגדלים וארמונות גבוהים. גם משך תעלת מים אל העיר. בנו אסרחדון ובפרט המלך אשורבניפל (סרדנאפלוס בפי היונים) פאר ג"כ את נינה בארמונות יפים ובנינים אחרים. לפי ההגדה היתה חומת העיר רחבה למחלף שלש מרכבות. ענין חרבן נינה הוא מסוכסך מאד, דיודורוס מסיקיליא מזכיר (ס"ב פכ"ז) כי עוד בימי סרדנאפלוס (605 קמ"ה) חרבה נינה ע"י המדעים אשר צרו על העיר שלש שנים. אך לפי היודוטוס ואיזיביוס חרבה נינה ע"י סיאקסאריס מלך מדי הרבה שנים אח"כ. נינה היתה בצורה וחזקה עד מאד והמקום החלש היה הנהר כושר שעבר בתוך העיר, ובימי מצור יכול האויב להשתמש במימי להרוס את החומות. ולזאת כיון הנביא נחום באמרו ישערי הגהרות נפתחו וההיכל נמוג (נחום ב' ז'). התרים

וכו' (שמ"ר פ"ט ח'). יעקב כאשר ברך את פרעה א"ל יהא רעוא דיתמלון מוי הנילוס (ת"י לבראשית מ"ז ז) מה ברכו יעלה נילוס לרגליך (מ"ר פ"ב). ארון של סתבת עשו לו מצרים (ליוסף) וקבעוה בנילוס הנהר כדי שיתברכו מימיו, הלך משה ועמד על שפת הנילוס אמר לו יוסף יוסף הנני העת וכו' מיד צף ארונו (סוטה י"ג). הרואה את הנילוס כשעולה בשופע וכו' מברך שהחיינו וכו' שאם ראה אותם בזמן רבויים אז מברך עליהם ולא על תוספתם מעט מעט. דקמא קמא בטיל (רדב"ז בתשובות ב"י סי' ל"ה כנה"ג דשם סי' ק"ל).

א.

נִינְוָה: עיר קדומה ייסד אשור בן שם, שנפרד מעל נמרוד עם הכשדים מארץ טנער ויבן את נינה ועוד ערים (בראשית י'). כתשע מאות שנה קודם המספר הנזיל נודעה נינה לקרית מלכי אשור, ומקום משכן סנחריב (מ"ב י"ט ל"ג, ישעיה ל"ז ל"ז). כאשר עלתה רעת יושבי נינה לפני ה' שלח את יונה הנביא לקרוא אל יושבי העיר לשוב אל ה'. העיר היתה גדולה מהלך שלשת ימים, ובא"ש בא יונה בעיר מהלך יום אחד קרא כי בעוד ארבעים יום ונינה נהפכת. אנשי נינה האמינו בדברי הנביא וישבו אל ה' וגם המלך קם מכסאו וילבש שק ואפר וכל העם קראו צום מגדול ועד קטן, וגם הבקר והצאן לא אכלו מאומה עד אשר נחם ה' על הרעה (יונה ג'). אך רעת מלכי אשור גדלה מאד ועוד הפעם רבתה חטאת יושבי נינה. אז נשא עליה משא הנביא נחום האלקושי וינבא כי תחרב. הנביא יבנה אותה עיר דמים בלה כחש בעלת כשפים המוכרת גוים בזנוניה (נחום ג'). בספר יונה כתוב כי אנשי נינה היו יותר משתים עשרה רבוא, והז"ל הפריזו בדרך אנדה ויתארו את העיר כי היו בה שנים עשר שוקים וכל שוק ושוק היו בו שנים עשר אלף בני אדם, וכל רחוב ורחוב היו בה י"ב מבואות, ובכל מבוא י"ב חצרות, ובכל חצר י"ב בתים, ובכל בית י"ב גבורים, וכל גבור היו לו י"ב בנים. והיה יונה מכריז בשוק וקולו נשמע מהלך ארבעים יום. גם שמעו קולו בכל בית ובית ובאופן הזה הגיע הדבר לאסנפר מלך נינה (ילקוט ח"ב רמז תקנ"ן בשם מדרש). אך לדעת ר' נחוניא בן הקנה המלך שמלך אז בנינה היה פרעה מלך מצרים שעשה תשובה והצילו הקביה מן המיתה בים ומלך אח"כ בנינה, וכאשר נברה רעת נינה שהיו גזלים וחומסים ומתועבים בתועבות שונות, והיה הנביא יונה מזהיר את העם, וישמע פרעה נבואתו ויעמוד מכסאו ויקרע את בגדיו ויכרוז שיצומו כל העם שלשת ימים, והעמיד אנשים לברד ונשים לבר, וכן העמיד את הבהמות מצד אחד וילדיהן מצד אחר, והילדים רואים שדי אמם ובוכים וגם אמם רואות את הילדים ובוכות. כיום השלישי חזרו כלם מדרכם הרעה. אם מצאו איזה דבר בשרה החזירוהו לבעליו, וגם הלבנים שגזלו ושמו

לאיארד ובאטא אשר חפרו בהמקום איטר היתה שם העיר נינוה, משנת 1843 עד 1874, מצאו תחת עיי החורבות ארמונות תפארה וכלי יקר ושרידי לחות רכים כתובים כחרט היתירות, והם מאוצר הספרים של סרדנאפול, הלוחות הם על תכונה חשכון דברי הימים תפלות ועוד. החוקרים מצאו כי העיר ישבה על החוף המזרחי של נהר חדקל מול פני העיר מוסול, ולא היתה גדולה ביותר, ויוכל היות כי נכללה בה כפרים קטנים סביבותיה ולזה תארה יונה עיר גדולה מהלך ג' ימים. ע"ע אשור; בב ל.

ביבליוגרפיה: Layard, *Nineveh and its Remains* 1847; Botta & Flandin, *Monuments de Ninive* 1847-50; George Smith, *Assyrian Discoveries* 1875.

מ. זין

ניסוך המים: יציקת מים על גבי המזבח במקדש בחג הסוכות. ניסוך המים לא נזכר בתורה בפירוש (רק ניסוך יין), אבל חז"ל למדו זאת מפי הקבלה, ור' יהודה בן בתירה מצא רמז (אסמכתא) מקרא, נאמר בשני ונסכיה ונאמר בששי ונסכיה ונאמר בשביעי כמשפטם (במדבר כ"ט י"ח—ל"א—ל"ג) הרי מ"ם יו"ד מ"ם ר"ת מים מכאן רמז לניסוך המים מן התורה (תענית ב' סוכה ל"ד. ועי' תוספות שבת ק"ג: ד"ה בשביעי). ר' נתן אומר בקדש הסך נסך שכר לה' (במדבר כ"ח ז') בשני ניסוכין הכתוב מדבר, אחד ניסוך המים ואחד ניסוך היין וכו'. ניסוך המים כל שבעה (ימי החג) הלכתא נמי לה. דאמר ר' אמי א"ר יוחנן משום רבי נחוניא איש בקעת בית חורתן עשר נטיעות ערכה וניסוך המים הלכה למשה מסיני (תענית ג.). ובירושלמי אמרו מסוד נביאים היו (סוכה נ"ה:). ונתנו טעם לניסוך המים: מפני מה אמרה תורה נסכו מים בחג? אמר הקב"ה נסכו לפני מים בחג כדי שיתברכו לכם נישמי השנה (ר"ה ט"ז). אין מנסכין מים בחג אלא בתמיד של שחרית ולא בתמיד של בין הערבים (יומא כ"ו). ניסוך המים כיצד, צלוחית של זהב מחוקת שלשה לונין היה ממלא מן השילוח (מעין סמוך לירושלם), הניעו לשער המים (אחד משערי ביהמ"ק) תקעו והריעו ותקעו, עלה בכבש ופנה לשמאלו. שני ספלים של כסף היו שם (ולדברי ר' יהודה של סיד היו) ומנוקבין כמין שני חוטמין דקין, אחד (בשביל היין) מעובה ואחד (של מים) דק כדי שיהיו שניהן כלין בכת אחת (מפני שהמים יורדין במרוצה יותר מן היין). ולמנסך אומרין לו הגבה ירך (שיראו כלם כי הוא מנסך המים בספל). שפעם אחת נסך אחד על גבי רגליו ורגמיהו כל העם באחרונה (סוכה מ"ח:). שהיה כהן צדוקי שלא האמינו בקבלת הפרושים, כנראה היה המלך ינאי אלכסנדר (ע"ע). ניסוך המים היה גם בשבת כמו כחול אלא שהיה מסלא מערב שבת חבית של זהב שאינה מקודשת מן השילוח בלשכח (שם). א"ר אלעזר כשמנסכין

את המים בחג תהום אמר לחבירו אכע מימך קול שני ריעים (ניסוך המים והיין. יומא כ"ה: רש"י). יש ראיות כי ניסוך המים היה נהוג בישראל מזמן קדום מאד. על הפסוק ויצב יעקב מצבה וגו' ויסק עליה נסך ויצק עליה שמן (כראשית ל"ה י"ד), תרגם יונתן ב"ע: ונסך עלה ניסוך חמר וניסוך מוי ארום כדון עתידין למעבד בחגא דמטליא וכו'. וכן פירש הראב"ע ויסק עליה נסך מים או יין. בשמואל הנביא נאמר ויקצו ישראל המצפתה וישאבו מים וישפכו לפני ה' (ש"א ז' ו'). וגם דוד נסך מים לד' (ש"ב כ"ג ט"ז). ונראה מזה כי ניסוך המים היה מעין עבודה לה' מימים קדמונים. וגם החוקרים בימינו אשר כל מנמתם בדברים אחרים לאחר התחלת כל מצוה ומנהג ישראל מסכימים לזה שמנהג ניסוך המים הוא ישן נושן עד מאד (מא-נאטסשריפט שנה 54 עד 535 והלאה). ע"ע נסכים; שמחה בית השואבה.

ישגב

ניסוך (באשורית ניסאנו): החדש הראשון לחדשים מיציאת מצרים, ושביעי לחשכון השנה. מזלו מלה והוא לעולם מלא—שלשים יום. ואינו חל ביום ב' ד' ו'. ניסן נקרא גם „חדש האביב“ שהיא התקופה הראשונה בשנה. אמר רב האי מאן דנפק ביומא דניסן וחזא אילני דמלבלבי אומר ברוך שלא חסר בעולמו כלום (ברכות מ"ג.). ואמרו אל תעמוד בימי ניסן בפני שור יחור בשעה שעולה מן האגם מפני שהשטן מרקד בין קרניו (פסחים ק"ב:). שהצמחים עולים אז ולבו גם בו ונוגח (רש"י). לדעת ר' יהושע נברא העולם בניסן, ונולדו בו האבות (ר"ה י"א). בו דבר הקב"ה עם מרע"ה בסנה והיתה פקודה לנאולת מצרים באותו פרק לשנה שלאחריה, בו עתידין ליגאל. בו כלו לחקור אחרי נישואי תערובות (עזרא י' י"ז). בו הוקם המשכן בשנה שניה ליציאת מצרים (שמות מ'). בו מתו נדב ואביהוא, והקריב נחשון ראשון לחנוכת המזבח (במדבר ז') ואחריו שאר הנשיאים כל אחד יומו. לכן נוהגים לקרות בכל יום מ"ח ניסן קרבן אחד מן הנשיאים (בפ' נשא). במגילת תענית נאמר אילין יומיא דלא להתענאה בהון וכו'. מריש ירחא דניסן עד תמניא ביה איתוקם תמידא דלא למספד וכו' ע"ע תמיד. ז' בו נבא יחזקאל על פרעה (יחזקאל ל' כ'). י' בו מתה מרים הנביאה ונסתלק הבאר. אור ליום י"ד בודקין החמץ, בט"ז פסח. בליל ט"ז ספירת העומר, ט"ז עד כ' חול המועד, כ"א כ"ג הימים האחרונים של פסח. כ"ז בו מת יהושע בן נון. כ"ח בו הקיפו את יריחו. פעם אחת ככ"ח שנים בכל תחלת מחזור גדול ביום ד' שעה ג' ביום שחל בו תקופת ניסן סברכין ברכת החמה בשם ומלכות עושה מעשה בראשית (ע"ע שמש). ע"ע חדרש.

מ. ה.

ניסוך סבורג: עיר בדרום מערין באוסטריא. ישוב היהודים בעיר ניקולסבורג החל בערך שנת 1420.

בתיסאלי. בשנת 967 התישבו שם יהודים ביזאנטים (עי' שו"ת ר' שלמה אברהם הכהן, ליוורנו 1592). גם יהודים מראנוסא, ויניציא ולינא (1189). בשנת 1376 באו שם נרשיו אונגריא והם הנקראים, "בני בודון" על שם העיר בודא בירת אונגריא. התוגרמים כבשו העיר בשנת 1397 מיד המלך הבולגרי האחרון איון שישמאן (Sisman) אשר אומרים עליו שהיה בן המלכה תיאודורא שהיתה יהודית והמירה רתה. היהודים עשו אז את ניקופול למרכז המסחר בין צפון ידרום הממלכה ויצליחו עד מאד. בשנת 1535 קמו היונים בניקופול על ארות החובות ליהודים ויבקשו להשמדם, אך השלטון שלויסאן הגן עליהם ושר העיר קבל הפקודה לבלי לנגוע בהם לרעה (שו"ת אהלי תם סי' קנ"ו וסי' קצ"ד). יהודים רבים באו לניקופול מנירוש ספרד בשנת 1492, ואז היה שם הרב הכולל ר' חיים בן אלבלגרי (הבולגרי?). ואחרי מותו מלא מקומו ר' אפרים קארו מסולידו אבי מרן ר"י קארו. ואח"כ מלא מקום הרב ר' יוסף קארו בעצמו. שבא שם בשנת 1523 והעמיד ישיבה גדולה ועסק שם בחבורו הגדול, "בית יוסף" על המורים, עד שנת 1536 שאז העתיק מושבו לא"י, וסיבת נסיעתו היתה איבת התושבים הנצורים ביהודים. בשנת 1568 היה שם הרב הכולל ר' יוסף מזרחי שהיה מקודם מארי דאתרא בעיר קארא-היסאר (ימין משה סי' ט"ו סעיף ב'). אחרי מות הרב הזה נמנה תלמידו ר' רפאל וינטורא מטיבולי לראש הישיבה (שם סי' י"ז סעיף ב'). ואחיו הצעיר ר' משה וינטורא היה השויב (עי' וינטורא). אחרי נסנת ר' יהודה בנבנשת מיטאלוניקי והוא העמיד הישיבה הקדמונה על תלה (שו"ת מהרש"ך ח"ב סי' קע"ג). כחמשה ועשרים שנה אח"כ מרד הנסיך הרומאני מיכאל בשלמן, ובשנת 1596 צר על העיר ויכבשה ויעמדו הואלאכים שם כמו שנה אחת עד אשר נברה יד התוגרמים ויכבשוה עוד הפעם, וביום 12 ספט' 1598 שב הנסיך הרומאני עוד הפעם ויצר על העיר וימטר עליה כדורי תותח ימים רבים וישרוף רוב בניניה אך לא יכול לדרתה. בעת ההיא נהרס בית הכנסת ובית המדרש, וישבו היהודים ויבנו אותם מחדש והוב הבורחים מחמת המציק שבו העירה. ובהיות שלא היה להם רב ומנהל נודמן להם רב יליד שאלוניקי ר' יצחק בי"ה שעמר שם כל ימי חייו, והיה מסיף לבני עדתו בשבתות וחגים. קובץ דרשותיו נרפס בחייו בשם "בית נאמן" (ויניציא 1621). אחרי נמנה לרב ר' ראובן ׳ חרידא (קורא הדורות דף ל"ט), ובפרק ההוא היה איש חשוב ועשיר מופלג בעיר ושמו דוד ׳ שאנני, ולפי עדות בני דורו עשה צדקות וחסד עם כל בני העיר (בית נאמן דרוש ח'). בנו ר' אסתרוק ׳ שאנני היה רב בסופיא ימים רבים. כחמשים שנה אח"כ היה שם ר' אברהם בן ר' חיים סבורך יליד סופיא ומצבת קבורתו נודעת עד היום בראש ההר הצופה אל פני הדאנוב. בשנת 1688, לדגלי מפלת עיר

שהיו נרשים מהערים סביבותיה, והנסיכה ליכמענישטיין הגינה עליהם. אח"כ נתוספו עליהם נרשים מערי ברין וצנאים (1454). קהלת ניקולסבורג נודעה בשנת 1575 בעת שמסר המלך את העיר בירי ארם פון דיטריכ שטיין, ובנו קארדינאל פראנץ הגן על היהודים במחיר הסם שישלמו. נרוש היהודים מוין בשנת 1670 הביא עוד יהודים לניקולסבורג, ובזמן מריא תיריסא נפקדו שם היהודים והיה מספרם 620 מטפחות או בערך שלשת אלפים נפשות. בשנת 1744 סמה הממשלה סס על היהודים תשעה אלפים פלורין ולקחה כל הסוסים אשר להם לצורך המלחמה שנמשכה שלשים שנה. המלכת תיריסא אלצה את יהודי מעהרין לשלם חמשים אלף זהובים לצורך המלחמה, ורוב הכסף בא מניקולסבורג. בשנת 1778 הפכה הממשלה את בית התפלה החדש (ניישול) לבית אוצר לחיל הצבא. בשנת 1848—1860 כאשר נתן ליהודים הרשיון לשבת בוין עזבו רבים את ניקולסבורג והלכו לשבת בעיר בוין עד כי נתמעם מספר יהודי ניקולסבורג עד שליש ממספרם הקודם. כעת (1912) נמצאים שם לערך שמונה מאות יהודים. ומספר כל התושבים עולה בערך תשעה אלפים.

[הכנים והכמים] העיר ניקולסבורג נודעת לעיר גדולה ונכבדה בישראל. הרב הראשון שהיה שם הוא ר' יהודה ליב ביר בצלאל (1553—1573). ר' יום טוב ליפמאן העליר בעל תויו"ט (1624), ר' מנחם מענדיל קראכמאל (1648), ר' דוד אפינהיים (1690), ר' מרדכי בנעט שהיה לו שם ישיבה גדולה עם יותר משלש מאות בחורים (1789—1829), ר' שמשון רפאל הירש (1846). בין המחברים נחשבו שם: ר' אליעזר נין מחבר "משנת אליעזר" (פד"ט 1710), ר' נפתלי הירש שפיץ מחבר "מלוא רצון" (ישם 1717). המקובל ר' משה ביר מנהם טרעביטש מחבר "זרע קדש" (פיורא 1696). ר' אברהם טרעביטש מחבר "רוח חיים" בעברית ויהודית-אשכנזית ע"ד הרבובק שהוציא ר' משה פראנער (1785). טרעביטש היה המזכיר לרב הגליל, וכתב ס' "קורות העתים" (ברין 1801) על מאורעות זמנו.

ביבליוגרפיה: קורות העתים הגליל; פרידלענדער קורא הדורות. ברין 1876; קויפמאן, תהלה לדוד 369 על המצבות; J. E. ix. 305.

ב. ב. מ.

ניקומיריאו: ע' אהרן בן אליהו

ניקופול (ניקופוליס): עיר בבולגריא. על שפת הימנית של נהר דאנוב; נבנתה בזמן הקיסר טריינוס (98) לזכר מלחמותיו עם הראקיים, והוראת השם ניקופוליס, "עיר הנצחון". לפי הזכרונות היותר קדומים התישבו שם היהודים אחר חרבן הבית השני, ומנהג העיר לקרוא מגלת אסתר ב"ד וס"ו אדר. בשנת 811 היו יהודי ניקופול בין השבויים שלקת קדום מלך הבולגרים

שקרו לר"י קארו (ע"ע).

ביבליוגרפיה: רוזאניס, דברי ימי ישראל בתגורמה, ע"י מפתחות.

ניקור: ע נקור ניקנור: ע נקנור

נירון קיסר: מלך רומי, נולד בעיר אנטויום בשנת 37, מלך י"ד שנה ומת סמוך לרומא בשנת 68. בתחלה היה לב נירון טוב ליהודים והרחיב את ארץ ממשלת אנריפס השני בתתו לו ארבע ערים בגליל, ואת ארץ ארמיניא הקטנה נתן לאריסטובולוס בן הורדוס מקלכיס. בשנת 60 כאשר פרצה מריבה בין היהודים והיונים בעיר קסריא שלחו הצדדים שלוחים לנירון קיסר לשפוט ביניהם, וכנראה היה לב נירון נוסח אל היהודים, אך היונים שחרו את בורוס ויעצו של נירון והחרין משפטו בי יהודי קסריא לא נחשבו באזרחי הארץ. אח"כ תחת משרת הפקיד פיסמוס פרצה מריבה בירושלם בין אצילי היהודים ואנריפס המלך. בי בימים ההם העתיק אנריפס את משבנו לירושלם וישב בהיבל החשמונאים והגביה ארמונו למען יוכל לשקוף מימם לתוך בית המקדש, לראות מה יעשו ימם הבהנים, אך היהודים בנו חומה גבוהה להכביל בין בית המקדש ובין בית המלך, או שלחו טובי היהודים והמלך צירים לנירון קיסר, אך הפעם הזאת מסר נירון את הדבר לאשתו פופיאיה והיא הצדיקה את היהודים, בי לפי סופרי דברי הימים נמתה כסתר אחר דת ישראל. אולם רשעת הפקידים הרומיים אלצה את היהודים למרוד בקיסר רומי. בתחלה היה נירון מרוד במשחקיו ובעלילותיו ולא שם לבו לזאת, אבל כאשר נגף ישר צבא קיסמיס (Cestius) לפני היהודים שלח את אספסיינוס קיסר להשקיט את המרידה, ובעת אשר צר אספסיינוס על ירושלם באה השמועה בי מת נירון. לפי סופרי התולדות אבד את עצמו לדעת יען כי הניעו לו שמועות רעות מכל פנות מלכותו. בתלמוד יש אנדה אדות נירון קיסר כי כמצא ובר קמצא הלשינו לפני קיסר רומי כי היהודים מרדו בו, וישלח עליהם את נירון קיסר, והוא השתמש בתחלה בקסמים שונים לדעת אם יצליח או לא, ויורק חצים לארבע רוחות השמים ובלם נפלו דרך ירושלם. אח"כ שאל ילד אהד להגיד לו הפסוק שלמד בבית רבו, ויאמר לו הילד: ונתתי את נקמתי בארוב יד עמי ישראל (יחזקאל ב"ה י"ד), ויאמר נירון בלבנו: הקביה הפך להחריב את ביתו על ידי ואח"כ יקח את נקמתו ממני, וינס ממערכת המלחמה ויתגורר, ויצא ממנו ד' מאיר. (נמין נ"ו.) גם בספרי העמים יש הנהגה כי נירון לא מת. בתלמוד נזכר סלע נירונית (בלים י"ב) ומטבע נירונית (ב"ב ב"ה:) והוא שם תואר מנירון קיסר.

ביבליוגרפיה: יוספוס, קדמוניות ס"ב פ"ח ט', מלחמות ס"ב פ"ג ו'הלאה; Henderson, *Life of Nero*, London, 1903.

בילגראדו (ע"ע) בירי האשכנזים, נדרו לניקופול יהודים רבים ותנרל העדה יותר מן הזמנים הקדמונים. [יודית הישוב במאה ה"ח] בשנת 1735 נתמעט הישוב הישראלי בעיר וידל המסחר, אמנם רוב התושבים שהיו שולחים ידהם במסחר היו הולכים בפעם בפעם אל הערים הקרובות לרגלי מסחרם ושבו לעירם. בקיץ ההוא הלבו הסוחרים ליריד שיטמום הקרוב לניקופול ושם טבע בנהר הראנוב יהודי אחד עשיר ר' יוסף הבהן, בפרק ההוא היתה כבר חברה קדישא בניקופול ובראשה עמד אליהו בכ"ר דוד (בארות המים אה"ע ס" ב"ח). בשנת 1745 היתה שרפה גדולה בעיר בעצם השוק, וביהב"נ המיוחס למרן ר"י קארו היה למאבולת אט. אז שלחו את הרב האשכנזי ר' בנימין זאב בכ"ר דוד מתושבי העיר לאסוף נדבות בכל תפוצות הגולה לבנין ביהב"נ, ובידו בתב סליצה סר' עזרא מלכו הישר"ר מצפת שהיה אז בניקופול. כנראה מתוך התעוררות שהביא עמו השליח ר' בנימין היה בארדינופולי, פודוליא, טארנאפולי, לבוב ובבל גלילות אוסטריא ורוסיא (שערי בנימין הקדמה). כחמשים שנה אח"כ היה בניקופול הסוחר יחיאל עזריאל רוזאניס, ובה דבריו בנברונותיו משנת 1796: „ואבוא באניה עד ניקופול, ירדתי לעיר ביום השבת, הלכתי אל בית הכנסת, ואראה בית המדרש אשר קרא בו סרן ר' יוסף קארו ז"ל“ (ביאוגרפיה למטפחת רוזאניס בב"י). בשנת 1809 ערו הרוסים על ניקופול ימים רבים ויהרסוה עד שפתחו לפניהם שעריה, אז הגלו יהודים רבים לרוסיא. וביניהם העשיר אברהם דניאל, ובעמל רב ואחרי התאוות עצומות פרו נפשו ונישלה לחפשי (עברי אנבי שנת 1873 גליון 14—15), ואחרי שעמדו שם הרוסים כשתי שנים הוכרחו לברות ברית עם תוגרמה, בי בעת ההיא עלה נפוליון על רוסיא למלחמה, וכצאת הרוסים מהעיר עטאהו במצולה שאין בה דנים ויטרפוה כאש באופן שעברו ימים רבים עד שנהחרט הישוב של היהודים בה. בשנת 1858 עלה בלב ר' רפאל גבריאל אלמושניני מאריה דאתרא בעת ההיא, לנסוע תור שר"ר בתפוצות ישראל לקבץ נדבות בדי לחוק את בדקי בהב"נ. ואחר שסבב יותר משנה אחת באיטליא שב לעירו מכלי הביא ברכה רבה בכנפיו. בשנת 1877 המסירו הרוסים בדורי תותח על העיר ימים רבים עד שבכבושה, והיהודים שהיו בה כרתו לסופיא וארדינופולי, בתוך המהומה נאבד מאתם ספר תורה ישן נושן שהיה להם המיוחס למרן ר"י קארו (יוסף דעת שנת 1888 גליון 20). אחרי המלחמה הרוסית נתמעט הישוב הישראלי מיום ליום, ובעת יושבים שם מ"ו בעלי בתים, ובקושי רב יעלה בידם להחזיק העדה. בין חברות הצדקה שלהם נודעת חברת בקור חולים, בין התכמים האחרונים שישבו שם נודעים ר' גבריאל אלמושניני, ר' נתום בוני ר' עובדיה אלפנדארי ור' שלמה אלמליח. בסביבות העיר יש עין מים הנקרא „קא-זיטמי“ (עין הדמים) ומיחמים לו אנדות ומעשיות

נירנבערג: עיר בגרמניא במלכות בייעק, מספר יושביה לערך 340.000 וביניהם 7724 יהודים. אין זכר במקורות הישנים כי יישוב יהודים בנירנבערג לפני המאה ה'ב. אף כי יש לשער כי יישוב שם כמו בשאר ערי גרמניא בסוף המאה ה'א. ההודעה הראשונה על יהודי נירנבערג היא כי עזרו למלך היינריך החמישי בשנת 1105 ללכוד את המבצר בנכליהם בהלחמו נגד אביו היינריך הרביעי. הספור הזה בלי ספק בדוי הוא מלב מייסמערליין כותב דברי ימי עירו במאה ה'טו ולא נמצא במקורות הישנים. הבישוף אמטא פאן פרייז זינגען יתיה בימי נוסעי הצלב היטני (1146) מספר לנו כי יהודים רבים נסו לנירנבערג למצוא מפלט מאויביהם, ואין לדחות את ספורו אף כי לא נמצא זכר ממנו בספרי מאורעות נוסעי הצלב לראב"ן. בעת ההיא כבר נוסדה הקהלה על מכונה. ובי"ח כסלו שנת ג"ז (סוף שנת 1296) נתחנך בית הכנסת בנירנבערג. [הרגות ורדיפות] אם באמת היו יהודי נירנבערג לפלטה לא נפל גורלם בנעמים בימי הרדיפות הנוראות שהיו בשנת 1298, כבוא גדודי רינדפלייש להנקם מהם על האשמה כי חללו כבוד ההוסטיא (רקיע מצה) המקודשת. מספר ההרגים היה שש מאות ועשרים ושמונה כמנין נ'ס'ת ד'ס' ע'בד'יך כמו שכתב המזכיר במימורבוק. בין ההרגים היה ר' מרדכי בן הלל מחבר „המרדכי“. אך לא ארכו הימים ויהודים התיישבו בעיר עוד הפעם. כי בשנת 1305 נזכרו בפנקס העיר דברי ריבות בין היהודים ובין שר חיל אחד על דבר חומה אשר בנו היהודים. גם נראה כי עשו עושר כי המלך לודוויג הרביעי (1314—1347) נגש אותם תמיד במסים וארנוניות כמו שנהג עם כל היהודים, אך בשנת 1331 שבח בפה מלא את „היהודים שלי האהובים אשר עבדו אותי באמונה ובלב טוב“ וצוה שיהיו נקיים „מכל מסים וארנוניות ומכל טורח ומאסר“ במשך שלש שנים. פתשן הכתב נתן אחר אשר הפשיט עורם מעל בשרם ולאחרונה שם עליהם מס ארבע מאות זהובים. אולם בטרם עברו שלשת שנים האלה נגש אותם עוד הפעם עד כי רבים ברחו מן העיר. בשנת 1333 צוה לאסוף את כל היהודים אשר יבואו אל העיר ולחסות עליהם מכל עושק אף מעושק המלך, אך לא עמד בדברו כי בשנת 1342 צוה לגבות מס „מטבע הזהב“ (גילדענער אפפערפעניג) מכל יהודי גרמניא, תחת מחצית השקל אשר ע"פ אספסיינוס הוא מישפט עולם לקיסר דומי מיום שחבר ביהמ"ק. הכס הזה היה למלך תחת המסים הקדומים, אשר מפני דחקו נתן או משכן לגדולי מלכותו. אך לא ארכו הימים וגם המס הזה עבר לידו השרים, כי בשנת 1347 צוה המלך כי ישלמו יהודי נירנבערג אלף ליטראות להבורגנראף ומאתים ליטראות לראשי העיר. בשנת 1349 בא עליהם שוד אחד נורא מכל שהיה לפניו לגנלי „המנפה השחורה“ שהתפרצה בארץ, וההמון

אשמו את היהודים בזה, ויתנפלו עליהם מכל צד, ויהרגו בנירנבערג כשש מאות איש. ביום כ"ג כסלו שנת ק"י. שרי העיר עזרו בלאט את הישודדים, כי קונו ליום הזה ימים רבים כי צרה עינם ביהודים שהיו בין יושבי העיר הקדומים ובנו בתיהם במרכז העיר, יש אשר חכדו לבתים האלה ויש אשר הפצו להרסם למען הרחיב את שוק העיר. הקיסר נתן איזה מבתי היהודים לעבדיו בתנאי „אם יקרה הרג“, והבטיח לראשי העיר כי יהיו נקיים מכל עון אם ישללו גדודי ההמון את רכוש היהודים ולא יוכלו לעצור בעדם. ובדרך הזה נהרסו בתי היהודים. ועל תלם בנו בית תפלה לנוצרים ויתר הרחוב הזה פנו להרחיב השוק. בית אחד שהיה ביד יהודי נתן המלך לידירו אולריך פאן שטראמער ב"ט נאווי (ט"ז יום לפני השוד) ובשנת 1350 הוסיף לו עוד בית אחר. אולם למרות התלאות האלה לא מנעו היהודים את הגלם משרה קטל הזה. וביום 28 פברואר 1350 בטרם עברו שלשה חדשים מיום ההרגה בא פרומאן (ישמחה?) בן יואל מעיר נערדלינגען לעיר נירנבערג וישלם חמשים זהובים בעד הרישות לשבת בה. בכ"ז נראה כי רק מעט מזער היו אשר שכחו את ימי השאון, כי בשנת 1351 נתן הקיסר קרל הרביעי רשות לשר העיר (בורגנראף) לאסוף יהודים העירה ויצו עליו לחסות עליהם ולעזור אותם, ובשנת 1352 כתרו ראשי העיר ברית ליהודים והקיסר אישר את הברית הזאת. לאט לאט שבו שמה עד כי בסוף המאה היא היתה נירנבערג בין הקהלות היותר עשירות בגרמניא. בשנת 1377 העלה שר העיר מס חמשת אלפים זהובים לחוק את חומת העיר, והיהודים שלמו מהסך הזה שמונה מאות זהובים, בין היהודים היה עשיר גדול ושמו ראפף ועל חלקו עלה מאה זהובים מלבד שהלואה אלף זהובים להעיר. מזה נראה כי כל הבטחות הקיסר להגביל מס היהודים לא הועילו מאומה, ובכל עת כוצאו ושעת הדחק פנה אל היהודים לפתוח לו כיסם למלאות את צרכיו. בשנת 1481 כאשר החלו רדיפות באיזה ערים הקרובות לנירנבערג, כמו בנערדלינגען, נען אז עזרו להם יהודי נירנבערג „טרצונגם ולא בעל כרחם“ בסך ארבעת אלפים זהובים ומהם אלף זהובים שנתנה אלמנת ראפף לברדה.

[שמישת כספים] בשנת 1385 התחילו רדיפות באופן אחר. ע"י עושק וחמס. המלך ווענצעל התנכל על היהודים לאבד את מטונם, ונתן צו כי כל היהודים בערים הגדולות יאסרו כמשמר ביום אחד—בנירנבערג היה זה 21 יוני 1385—ולחבריהם למסור ליד שרי העיר את שטרי החובות שיש להם והשרים האלה ישלמו אותם אחרי נכיון רבע הסכום. והעיר תחשוב עם הלויים. העיר נירנבערג שלמה ט"ו אלף זהובים מן ארבעים אלף שעלה על כל הערים יחדיו. עוד יותר נוראה היתה גורת 1390. כאשר עשה המלך ברית עם השרים אשר רובם היו חייבים לנושים יהודים ויקרא

נאסרו לבוא אל מרחץ היהודים פן יתערבו עמהם וילמדו מעשיהם. בכ"ז לא היתה חומת ברזל מפסקת בין בעלי שתי הדתות, ולעתים נמצאו בספרי הבי"ד זכרונות הנוצרים אשר עברו על הדת וירקדו בשמחות היהודים. בין העבריינים האלה היה הנוסע המפורסם מארטין בעהיים רעו של קולומבוס, אשר הושם במאסר „ישמונה ימים ושמונה לילות“ על אשר רקד לפני בלה יהודית (1482). במסחר נ"כ הונבלו בכמה אופנים. כסחר יין ושכר נאסר להם לנמרי, ומסחר הבשמים הותר רק במרובה (לחנונים ולא ליחידים). מרבולת הבד נאסר להם. הבשר כשר לא הותרו למכור אלא במקולין של העיר במקום מיוחד, ואף הדנים הוצרכו לקנות באיטליה, והדריינים אשר הביאו דנים לבתי היהודים נעשו בשוק העיר לא היה להם רשות לקנות בצים וירקות לפני שעה התשיעית בבקר. אף החומאים הנהרנים ע"פ חוק הממשלה נשתנו זה מזה, כי היהודים נתלו בקורה מיוחדת ובעניים קשים כאשר עשו בשנת 1463 ליהודי שנתנו כובע יל זפת רותח על ראשו, אם לחרפה או בדרך ענוי לא נודע. נם מספרים כי בשנת 1467 נשרפו שמונה עשר יהודים על אשר הרגו ארבעה ילדים נוצרים ואין כל דבר פרטי נמסר לנו. בעת ההיא הפיץ שנאה על היהודים הכומר קאפיסטראנו (1478) והסב גרושים והרג רב, והיהודים היו נאלצים לשמוע דרשותיו וגם לדרשות הכומר פיטר שווארץ (שלא היה יהודי מומר כמו שחשב גרעץ נעשיבטע ח"ח 263). שנאת היהודים נראית ג"כ מדראמא „שחר המליץ האנס פאלץ בשם „הברית ההדשה והישנה“ אשר שם חרף את „הספר הבליעל תלמוט ורבינא ורב אשי“ (לערך 1490). מכל אלה רואים אנחנו כי נברה הסד שנאת העירונים יום יום. המלך פרידריך איטר נטה הסד ליהודים כאשר אמרנו, לא אבה לשמוע אל העירונים שבקשו ממנו לגרש את היהודים בשנת 1473, ואולי הגין עליהם נם בשנת 1484 כאשר קבעו חוק חדש לאסור ליהודים הלואה ברבית. המקורות מספרים רק כי „לא חפצו היהודים לקבל את החוק“. אבל במוותו (1493) אשר לו קו שונאי ישראל ימים רבים נענתה בקשת העירונים לפני בנו הקיסר מקסימיליאן וביום 21 יולי 1498 נתן פקודה לגרש את היהודים מן העיר מפני שמלויים ברבית. ועי"ז עושים שם רע לעיר ולבעלי מלאכה בתוכה ומפני שנותרים יד לננבים. ביום 31 אקטובר נאספו כל היהודים לבית הכנסת ושם נקרא באזניהם חוק המלך כי צריכים למסור מפתחות בית הכנסת ובית הקברות ביד ראשי העיר, ורק זמן מעט ניתן להם להכין את עצמם לעזוב את מקומם, ובעוד ארבעה תדשים לערך, ביום 9 מארץ 1499 עזבו כלם את העיר. בית הכנסת ובית הקברות נמכרו, ובין אלה אשר הללו את מקדשי היהודים היה מרטין בעהיים אשר לפני שש עשרה שנה נענש על אשר השתתף בשמחת חתונה יהודית ורקד לפני חבלה.

שמיטה לכל חובותיהם בתנאי כי ישלמו לו חלק מהחובות, והשאר לראשי העיר. המלך שלח פקידים לאיטליא ובפרט לוינציא אשר שם הלכו אחרים מן היהודים העשירים לתפוס את סחורות עירוני נירנבערן שבאו שמה לרנלי מסהרם, ויבקש מן הדוכס כי לא יתן ליהודים הבאים לתפוס את מטלטלי ליהם. אף כי חסרים לנו מקורות על דבר היוקות והפסד היהודים מהחוק הזה, אבל כנראה לא עשתה הרשעה הזאת הפרי אשר יחלו לו השרים וראשי העיר, כי הלויים אשר נפטרו מן מלויהם היהודים לא יכלו להתפשר עם יועצי העיר אשר עתה היו נושים בהם. ובלתי ספק פנו הלויים עוד הפעם אל היהודים אשר הצילו חלק מממונם. לכן עוד בשנת 1391 נתנה העיר חוק חדש אשר הרשה את היהודים לקחת רבית עשרה למאה מהלואות גדולות ועשרים ואחד למאה מהלואות קטנות. המס שהעלו על היהודים נחלק עתה בין המלך ובין העיר לחצי. מלבד מס „מטבע הזהב“ אשר היה למלך לברו. המלך זינגמונד (37—1410) אשר תמיד היה נצרך לכסף הציץ להם ביותר. בשנת 1412 כתב להם הבטחה כי לא יגוש בהם עוד, אך לא קיים דברו ועוד בשנת 1413 תבע מהם י"ב אלף זהובים להוצאת ועד הכמרים בקונסטאנץ, ובשנת 1416 נתן חוק כי כל יהודי צריך לשלם לו מעשר מכל אשר לו. גם המלך פרידריך הרביעי (1440—1493) אשר לא היה שונא ליהודים והסה עליהם פעמים רבות מרדיפות השרים, בבואו אל העיר בשנת 1442 תבע מהם עשרים אלף זהובים, ורק להפצרת יועצי העיר אשר לא אבו כי יקח המלך את חלקם. נענה לקחת ארבע מאות ויבטיחם כי לא ישים עליהם מס אחר במשך חמש שנים. יועצי העיר חמסו את היהודים באופנים שונים. בשנת 1438 לוו מהם חמשת אלפים זהובים, ובשנה שלאחריה כתב מזכיר העיר בספרי החשבונות כי היהודים „מרוצנם השמיטו ידיהם מן ההלואה ההיא“. גם בכל פעם אשר הוטלה על העיר הוצאה רבה נללו חלק גדול על שכם היהודים. בשנת 1473 בבוא המלך העיר הוטל על היהודים להביא מסות יריעות בר כלי בישול וכדומה אל הארמון לצורך המלך ומשרתיו. ואף כי המלך נתן להם קיום חדש בשנת 1470 לשש שנים בקשו יועצי העיר כי יגרש אותם.

[אות קלון והגבלות] מלבד העוישק במסים סבלו

ג"כ עול קשה בחוקים מיוחדים אשר המציאו שונאיהם בימי הביניים בכל מקום, והוכרחו לשאת עליהם אות חרפה ולשנות בגדיהם מכל העם, ולעשות הברל גם בין יהודי העיר ובין יהודים אשר באו מתוך לעיר. האתרונים נאסרו לשים מנבעות על ראשיהם (1458) ונצטוו לשאת אות חרפה על בגדיהם בעיר, אך יהודי העיר קבלו חופש מהפקודה הזאת בשנת 1453. כבשאר הערים היה אסור להם להחזיק בבתייהם משרתים נוצרים, וללכת אל בתי מרחצאות של הנוצרים, והנוצרים

[ישיב החדש] משנת הנירוש 1499 עברו כארבע מאות וחמשים שנה ובמשך הזמן הזה נתבטל יישוב היהודים, מלבד אלה שבאו שם לרגלי מסחרם ובפרט ליריד הבהמות ולמסחר עשב האפפען, והוכרחו לשלם מס לנלגלת ולעזוב את העיר כבוא השמש (ועוד בשנת 1854 נתבעו שני יהודים מפיוורא לדין על אשר מכרו אתרונם ביריד ההאפפען). כדבר היוצא מן הכלל בתורת חסד וע"פ תעודה מיוחדת מהקיסר הורשו שני בני הנביר יעקב באסעווי פאן טדייענבורג מפראג לגור בעיר שני ימים בשנת 1628. מלבד אלה נרשמו שמות איזה יהודים אשר נאספו אל העיר ללמוד רת הנוצרים וימירו שם את דתם, ולעומת זה נמצאה הנערה אולדיקע האצאלד בת שמונה עשר שנה אשר למרות כל פתויו הכמרים ויועצי העיר עמדה על דעתה להתנייר ויועצי העיר נרשמו מיטם (1621). היהודים שגורשו מהעיר נירנבערג מצאו מחסה בכפרים הסמוכים תחת יד השרים הרבים אשר היה להם משפט מושלים (רייכס פירשטען), ואחרי ילשים שנה בערך התיישבו בעיר פיוורא (פירטה) שנעשה לאחת הקהלות הגדולות בגרמניא. גם שם היו סלוי ברבית וסוחרים, אשר למרות כל סחאות יועצי העיר (1534, 1566) ולמרות מצות הקיסר (1573) סחרו עם יושבי העיר. בתחלת המאה הי"ח הצליח היהודי שמעון וואלפסקעהל להתיישב בעיר נירנבערג לרגלי מסחרו בגורלות אשר ע"פ זה נחשב בין פסידי הסלך. וכן היהודי יוסף וואסערמן אשר נלחם בצבא במלחמות נפוליון ונתמנה אח"כ לפקודה בבית הדואר, ובתורת חסד מיוחדת הורשתה הנערה קאראלינע לוי מפיוורא לגור בנירנבערג משך שלשה חדשים ללמודי מלאכת התפירה (1824). אחרי המרידה בשנת 1848 נשתנה מצב יהודי בייערן לטובה, אף כי לא נתבטלו כל ההנבלות לגמרי עד שנת 1861, ואיזה יהודים התחילו להתיישב בנירנבערג. בשנת 1850 זכה היהודי הראשון ארנאלד קאהן להתקבל בתור אזרח העיר, ובשנת 1852 התאספו היהודים ראשונה אחרי עבור 454 שנה להתפלל בעבור בימים הנוראים. יועצי העיר נהגו את הרשות הזה באזהרה, כי לא ירימו את קולם להישמע בחוץ, ונאסר להם ליסד קהלה רק חברה (רעליגיאנספעראנד). אחרי אשר נתבטלו התוקים הפרטיים ניסדה הקהלה החדשה בשנת 1862 וגדלה מהרה. בשנת 1890 עלה מספר היהודים בנירנבערג 4307, ובשנת 1905 עד 6889, ובשנת 1910 עד 7724. בית הכפרות נפתח בשנת 1864 אשר נתמלא מהרה ובשנת 1910 נפתח בית הקברות אחר. בשנת 1874 נתתנן בית הכנסת תרש ובין אלה אשר לקחו חלק בתניית התינוך היה ראש העיר בארון פאן שטראמער מינצא חלצי אולריך שטראמער אשר על ידו נתן הקיסר קרל הרביעי את הפקודה להפקיר רבוש היהודים וחייהם (1849). בשנת 1872 נבחר הרב הראשון דר' מאריץ לעוין אשר שרת עד שנת 1881. אחרי שמשך דר'

בערנהארד צימליך (מת 5 פברואר 1907), ואתריו דר' מאקס פריידענטהאל אשר עורנו שם (1911). הקהלה שנתיסדה מחדש אחזה בדרך הריפורם, והאורתודוקסים נפרדו מהם ויסרו קהלה בפני עצמה בשם „עדת ישראל“, אך מפני הוק הממשלה בסדרי האמונה לא יכלו להיות שתי קהלות במקום אחד, לכן נקראת קהלת האורתודוקסים רק בשם „חברה“, ויבחרו להם לרב את דר' א' קליין ביטנת 1908. בין שתי הקהלות האלה שוררת קנאה עצומה, והראשונה השתדלה לפני יועצי העיר לאסור לאורתודוקסים ליסד בית תפלה (1908) או להשתמש בבית הספר העירוני ללמד תינוקות (1910). יש בעיר מוסדות צדקה הרבה, ביניהם בית מחסה לנערים נעזבים שנוסד בשנת 1907, ובית מחסה לנערות משרתות הנוסד בשנת 1903. פיליפ בעראלצ-היימער נתן לעיר 360.000 מארק ליסד את „בית ליאופלד“ המוקדש לצרכי חינוך (1911).

[חיים רוחנים] בימי הבינים נחשבה נירנבערג למרכז העושר והתורה. בין גדולי הפוסקים מצאנו את ר' מרדכי בן הלל שנהרג על קירוש השם בשנת נ"ח, ואת הפייטן ר' אברהם בר יוסף שנהרג ג"כ בזמן ההוא (צונץ ליטעראטורגעשיכטע 494). על ר' ישעיה הורוויץ שחי יותר ממאה שנה אחר הנירוש אמרו בפלפול מחודר שהוא נירנבערגער (של"ה דף קפ"ה). בבית עקד ספרים העירוני נמצא מחזור גרול ב"י מצוייר מעשה ידי אמן אשר אין כמוהו ליופי בכל העולם ונכתב בשנת צ"א (1331), וקרוב לשער שהוא חלק מן השלל אשר בזו השודדים בימי המגפה 1349. אבל אין ראיה ממנו כי היה נוסח בפני עצמו ליושבי נירנבערג כאשר חשב צונץ (ריטוס 170), וראיה להיפך מפני שלא נזכר מנהג נירנבערג במהרי"ל אשר זכר מנהגי סאיניץ, ווארסס, ריינוס, רנשבורג ואף אושטרייך הרחוקה. העיר נירנבערג נזכרה בפרט בספר הזכרונות (מימורבוך) לרדיפות היהודים בימי הבינים ונזדות על הקהלות משנת תתנ"ז עד שנת המגפה, מלבד זכרון הנריכים אשר נדבו לצרכי הקהל. בין גדולי נירנבערג היה ר' יעקב ווייל במאה הס"ו תלמיד מהרי"ל אשר ספרו על השחיטות נתקבל בכל תפוצות ישראל ונרפס כמה פעמים, ואחרים נזכרו בתשובות מהר"ם מרוטנבורג ובאר זרוע לר"ם מווינא. בין היהודים אשר רכשו להם שם בזמן האחרון נתישבו: מאקס ברלין, הראשון שנתמנה לשופט בבייערן בשנת 1874, והוא נכר ר' ליב בן מאיר ברלין רב בבוסבערג וישב ראש בהקונסיסטוריום בקאסעט (מת בשנת 1814) אחיו של ר' נת תיים צבי אב"ד באלטונא. כעת יושבים שופטים יהודים בנירנ-בערג גם במעלה גבוהה, והם עסקאלעס ותיאודור מייער (1909) בתור סגני ראש השופטים (שטעלפלעך טרעטענדער לאנדעריכטירעקטור). בשנת 1908 נתמנה יוליוס ברודקי לפדופיסור בבית רעאלשולע, ויצהס בכרך לפדופיסור בהפולייטעכניק, פאול קאן עלה

למעלת פאסטראט, ולודוויג גערנגראס הורם למעלת אציל (1908). בנירנבערג ישב דוד מארנענשטעקן היהודי הראשון שנבחר לוועד העם (לאנדטאג) בבייערן (1849—1855), וואלף פראנקענבורגער היה אחד מחברי ועד בייערן ובחיר הרייכסטאג (8—1874), והוא לקח חלק בצרכי הצבור. בין נכברי העיר נחשב ג'כ העורך דין גיסטאף יוספסטאל (נולד בשנת 1831) שהיה שנים רבות ראש הקהלה. בנירנבערג ואחד מראשי אגודת הקהלות בגרמניא.

ביבליוגראפיה: ווירפּעל, היסטארישע גאגריכטען פאן דער יודען־געמיינדע אין נירנבערג, 1755; ברוגלעב, די אויסווייזונג דער יודען פאן נירנבערג (קאבאק, ישורון ה'ת"ק 1868); בארבעק, געשיכטע דער יודען אין נירנבערג אונד פירטה, נירנבערג 1878; צימליך, דאס מחזור נירנבערג, ברלין 1886; ואלפעלד, דאס מאטריאלאגיום דעם נירנבערגער לעמארבוכעס, ברלין 1898; צימליך, די איוראעליה טיישע קולטוסגעמיינדע נירנבערג, 1900; מומענהאף, די יודען אין נירנבערג ביו צו איהער פערטרייבונג, אין „אונטערזאלטונגסבלאט דעם פראנקישען קוריער", 1908 גליונות 20—44; Lowe, *The Memorbook of Nuremberg*, London 1881.

ג. ד.

נִיתָל: היום שאומרים הנוצרים שנולד בו ישו (Christmas), ונשתבש מלשון רוטית הישנה Dies Natalis, או מרוטית בימי הבינים Natale Domini. החג הזה נחלו הנוצרים מהגוים הקדמונים ונודע בשם קלנדס וסטרגליא לזכרון תחלת ברייתו של עולם כי מהיום ההוא יתחיל היום להתארך. והנוצרים הסבו את החג הזה ליום הולדת משיחם (ישע א' ד). ומפני שנאסרו היהודים להשתתף בחג הגוים היו נוהגין בקלות ראש, ובימי הבינים התירו בו לשחק בקלפים ולא עסקו בו בליטורים. הרמ"א מדבר מהמנהג לשלוח דורון ביום השמיני אחר ניתל שהוא ר"ה שלהם (ישע י"ד ס"ו קמ"ח י"ב בשם שו"ת תרומת הרש"ן ס"ו קצ"ה) אך בנוסחא שתיקו הצינזור נאמר: אם שולח דורון לעכו"ם בזמן הזה ביום אחר שיש להם סימן אם יגיע להם דורון בחג ההוא, אם אפשר לו ישלח לו מבערב ואם לא ישלח לו בחג עצמו (ובשו"ת תה"ד חסר השו"ת ס"ו קצ"ה לגמרי).

ב. מ.

נכה: ע' פרעה

נכסים: עיקר ענינו צאן טבחה ומקנה, מלשון ארמית, כמו כצאן טבחה (ירמיה י"ב ג') תרגומו כענא לנכסתא, ויען כי עיקר הון בני הקדם ועשרם היו העדרים לכן יצא רבוי השם נכסים=נכסים, בהוראת רכוש קנינים ומטלטלים. בנכסים רבים שובו אל אהליכם (יהושע כ"ב ח'). עושר ונכסים (קהלת ח' י"ה), נכסין (עזרא ז' כ"ו), נכסי מלכא (שם י' ח'), ונטעם זה יצא גם ביטפת רוטית מן pecus מקנה= pecunia מכסת כסף, peculium קנין ונחלה. חז"ל

[נכסי צאן ברזל ונכסי מלוג] נכסי צאן ברזל נקראים הנכסים שהביאה האשה לבעלה ונכתבו בכתובה, והוא הנדוניא שכותבין, „ורא נדונייתה דהנעלת ליה" ואם פחתו פחתו לו ואם הותירו הותירו לו, כי הבעל מקבל עליו האחריות. כענין צאן ברזל, שהם הצאן יקבל עליו הרועה אחריותו ומחלק הולדות והצמר והחלב עם הבעלים (ישע י"ד ס"ו רס"ז ל"ח) והוראת „ברזל" מלשון חזק ע"ש האחריות. נכסי מלוג הם הנכסים שלא נכתבו בכתובה או שנפלו לה בירושה או במתנה אחר האירוסין או הנשואין, והבעל אוכל פירות בחייה והקרן קיים להאשה, ואין להבעל אחריות עליה; כי אם פחתו פחתו לה ואם הותירו הותירו לה (יבמות ל"ח). פירוט נכסי מלוג כענין מליגת חראש, שתולשים השער ועוברים הראש, כך הבעל אוכל הפירות ומניח הקרן ואין לו רשות בזה (י"ד ס"ו רס"ז כ' וע"י ערוך כי הוא בלשון יון דבור). אין לאיש חזקה בנכסי מלוג של אשתו אפילו אבל מהם שני חזקה אע"פ שהתנה עמה שאין לו פירות בנכסים (ישע אה"ע ס"ו פ"ו). נכסי אשתו בין נכסי צאן ברזל בין נכסי מלוג הבעל אוכל כל פירותיהן בחיים ואם מתה בחיי בעלה יורש בעלה הכל, לפיכך אם מכרה האשה נכסי מלוג אחר שנשאת הבעל מוציא הפירות מיד הלקוחות. אבל נוף הקרקע שייד להאשה עד שתמות, ודוקא בנכסים הירדעיים להבעל, אבל אם נפלו לה נכסים במדינה אחרת ולא ידע מהם הבעל ומכרה אותן, מכרה קיים, וכן ארוסה שמכרה קודם הנשואין מכרה קיים שאין לבעל בנכסי ארוסתו כלום עד שיכנסו, ואם נתגרשה חזרין נכסי מלוג אליה עם כתובתה, ואם מתה אחר בעלה נכסי מלוג ליורשיה ולא ליורשי הבעל (ביב קנ"ח) ע"י

אחריות; סבריה; נרוניא.

א.

נְכִפָּה (נכפה נכפית, ב"ס פ'): חולי שממריץ דעתו של אדם ונופל לארץ, אבריו מפרפרים וזיעה יוצאת מתוך פיו. ונקרא ג"כ חולי נופלים (Epilepticus). לפניו האמינו שהמחלה הזאת באה מסבת היסדים הפוגעים באדם ונכנסים בו. ובאמת היא מחלת העצבים. חז"ל אמרו כי העומד בפני הנר ערום הוא נכפה, והמשמש מטתו לאור הנר הוין ליה בניו נכפין. המטשמש מטתו על מטה שהתינוק ישן עליה אותו תינוק נכפה. ודוקא אם הוא פחות מבד שתא וגני להי כרעיה (פסחים ק"ב:). דמשמשא בי ריחיא הו לה בני נכפי (כתובות ס"ב:). ואמרו לא ישא אדם אשה לא כמשפחת נכפין ולא כמשפחת מצורעים, והוא דאתחוק תלתא זימני (יבמות ס"ד:). ע"ע מ"ם; מחלה.

ב. מ.

נכרי: ע' גוי

נְכִיזָה: חיה קמנה דומה לחולדה ושוכנת על ענפי עצים. על מלת "נכיים" (ישעיה ל"ד י"ד) פירש"י מרטניש בלעז (Martens), וכן אמר הרד"ק (לירמיה ג' ל"ט) חיות השוכנות בציה וי"ם שהם נמיות. ואעפ"י שהיא קטנה עזה היא מאד ורודסת בגדיים (חולין ג"ב:). ועל כן מרחיקין את הסולם מן השוכך ארבע אמות כדי שלא תקפוץ על היונים (משנה ב"ב ב' ה'): ועושיין פתח של הלול קטן שלא תכנס בו ומייתה את התרנגולים (שבת ס"ו: רש"י). הנמיה יולדת לשבעים יום (ביר פ"ב ד'). ומרחיקין מן צואתה ד' אמות כדי להתפלל (ירוש' ברכות פ"ג ה'). העור של נמיה הנון מאד ועושיין סמנה אדרות שער.

ביבליוגרפיא: לעוויזאהן, זאאלאגיע דעס תלמוד צד 89.

א. כ.

נְמִלָּה: מין שרץ קטן הנוקב ומולל את צמח הארסה (אמיוזע ant). הזכר ממנו הוא בעל כנפים, והנקבה כנפים לה רק בעת תחנתה ועונתה, והעושים במלאכה ממינו אין לה כנף, ועושים עבודתם בהשבל וחריצות, כי השרץ הזה נפלא הוא בתבונות כפיו מכל שרץ הארמה, ולכן יאמר המושל לך אל נמלה עצל ראה דרכיה וחכם (משלי ו' ו'). הנמלים עם לא עז ויכינו בקיץ לחמם (שם ל' כ"ה). וא"י יוחנן אלמלא לא ניתנה תורה היינו למדין צניעות מחתול ונזל מנמלה (וערובין ק'): ופירש"י דכתיב תכין בקיץ לחמה ואין אחת נזחלת מחברתה. במקום אחר אמרו כי למדנו זריזות מנמלה, ר' מירשיא אמר כתיב לך אל נמלה וגו' אשר אין לה קצין שומר וגו' (משלי ו' ז') אילך ואדאה אם כן הוא, הלך בתקופת תמוז ופרסיה לגלימיה אקינא של נמלים, יצאה אחת וראתה שיש צל (כי שונאים החום)

ועשה בה סימן שיכירה, אח"כ נכנסה ובשרה לחברותיה בקן שיש צל ויצאו כלם. דלייה לגלימיה ובא השמש עליהם, ונפלו עליה וקסליה. אמר ש"מ לית להו מלבא וכו' (חולין נ"ז:). הנמלה לא תנוול ולא תקח דבר מטה שזכתה בו חברתה, כמו שנסו המנסים פעמים הרבה לקחת גרניר חמה מאחת מהן ולהניחו בפני האחרות ובעברן עליו יריחו אותו שהוא מאחרת ויניחוהו. ולכן הנמלה מהללת בפרק שירה ואומרת: נתון לחם לכל בשר כי לעולם חסרו. חורי הנמלים שבתוך הקמה הרי הן של בעל הבית, שלאחר הקוצרים העליונים לעניים והתחתונים של בעל הבית. ר"ם אומר הכל לעניים שספק לקט לקט (פאה פ"ב י"א) והלכה כר"ם. הנמלים אונרים בקיץ לחמם כל מיני זרעים ויטמינו אותם מתחת לארץ לכל ירקנו בעומק הארסה לפעמים עד ב' אמות, ויש להם שם ג' חורים ויטמינו בהור האמצעי כדי שיהיה משומר מן הרקבון, אע"פ שאינם אוכלים מהם בחורף, כי יישנו. גם בספרי היונים משוכחת הנמלה על שקירתה וחריצותה. ונחשבו כחכמים וחזיו עתידות. והיו מתנבאים בהגדת היונים על מידאס מלך פריניא. ובכלל היו מבשרי המות כמעשה שהיה במות הגבור קימון (Cimon).

ביבליוגרפיא: אלבו, עקרים מ"ג פ"א; ס' תברות ח"א מאמר י"ד פ"ח; רובין, סגולות בעלי היום ואותותם ח"א בערכו; ע"י מעשה הנמלה עם שלמה המלך בבית המדרש ליעליעק ח"ה צד 22.

מ. מ. ה.

נְמֵר: חיה ממשפחת המגרים, בלעז ליאפרט-Leopard—(רש"י ירמיה י"ג כ"ג). עורו מכוסה חברברות שחורות (שם). וקל הוא במרוצתו (חבקוק א' ח'). הנמר יושב בהרים (שה"ש ד' ח'), ושוקד לטרף בדרכים (הושע י"ג ב'). ירמיה ה' ו'). הוא עז אבות פ"ה כ', בן סירא כ"ח כ"ג), אבל בימים הבאים עם גדי ירביץ (ישעיה י"א ז'). הוא אחד מן הבהמות אשר ראה דניאל בחלומו ויצאות מן הים (דניאל ז' ו'). כפי דעת הקדמונים הנמר בא מן הבררלס והלביאה, ור"ע מברטנורה אומר כי נולד מן חזיר היער והלביאה (אבות שם). וזכר כחיה שאינה מקפדת בזוג חברתה (קדושין ע.). וימי לידתה שלש שנים (בכורות ח'). הנמר הוא מועד אבל אפשר לעשותו בן תרבות (ביק פ"א נ') ומיתתו בב"ד של כ"ג אם המית איש (סנהדרין פ"א א').

ביבליוגרפיא: לעוויזאהן, זאאלאגיע דעס תלמוד 72. א. כ.

נְמֵרָד: בן כוש בן חם בן נח. נמרד היה גבור בארץ, איש ציד לפני ה', ותהי ראשית ממלכתו בכל וארך ואכזר וכלנה בארץ שנעד (בראשית י' ח'—י"א). הראב"ע פירש כי החל להיות גבור ציד בארץ, להראות גבורת בני אדם על החיות, ומעם לפני ה', שהיה בונה מזבחות ומעלה אותן החיות עולה לה, "על כן יאמר"

משל היה גם בימי משה. בכתבי היתירות שנמצאו בחורבות אשור ובבל יבוא השם „נמרוד“ לא בשם איש פרטי כ"א כשם כללי ליושבי בקעת פרת. והוראתו „איש קרבות“ או איש מלחמה. בקעת שנער היתה מלאה חיות אשונות, ויושביה היו נבורים ומשלוח ידם ציד חיות ועופות. גם בפי הנביא נקראת בכל ארץ נמרד (מיכה ה' ה'). ונראה נעשה נמרד לשם תואר לכל איש היודע ציד שבא מארץ הוא. ונמרד כזה הרג עשו בבואו מן השדה והוא עיף ולקח ממנו הבגדים החמודות שהיו לו בירושה מאבותיו מבני נמרד (ב"ר פס"ה).

[בתלמוד ומדרשים] נמרד היה מלך ברור הפלגה ונתן לו הקב"ה גדולה והתנאה בה ואמר לבנות המנדל ונקרא נמרד ע"ש שהמריר את כל העולם כלו על הקב"ה במלכותו (פסחים ע"ד: חולין פ"ט.). המנדל שבנה נקרא „בית נמרוד“ שהוא כמו ע"ז (ע"ז נ"ג:). כי עשה עצמו אלוה. ואמרו כי הכתנות שעשה הקב"ה לאדם ואיטתו היו עם נח בתבה והנחילן לנמרד, ובשעה שהיה נמרד לובש אותן כל בהמה וחיה ועוף שהיו רואין עליו את הכתנות באים ונופלים על פניהם לפניו והיו בני אדם סבורים שהוא מנבורתו לפיכך המליכו אותו עליהם (פדר"א). ובחברות בכל במקום שמראים עיר אחת בשם „נמרוד“ נמצא גם בלנמרד ועבודתו האריכה אלפי שנים אחריו. נמרד הוא אמרפל ונקרא בן מפני שאמר והפיל לאברהם אבינו בתוך כבשן האש (ערובין נ"ג). וכאשר ניצול נתן נמרוד לאברהם את עבדו אליעזר במתנה (פרקי דר"א פט"ז) ולפי תרגום יונתן (בראשית י"ד י"ד) היה אליעזר בן נמרד. קודם שנולד אברהם היה נמרד כופר בהקב"ה והיה מתנאה בעצמו ואומר שהוא אלוה ואנשי זמנו היו עובדים ומשתחווים לו. אך אברהם בחיש באלהותו של נמרד ויצו נמרד להשליכו לתוך כבשן האש וניצל בדרך גם וכראות זאת נמרד וכל שריו התהילו להאמין בשם ה' אלהי אברהם (סוף שבט מוסר. יעלינעק בהמ"ד ח"א 25. קובץ מדרשים קטנים להודוויץ 45). ועם ספור זה מסכימים דברי חז"ל: יבוא נמרד ויעיד באברהם שלא עבד ע"ז (ע"ז נ"ג). בשעה שהפיל נמרד הרשע את אברהם אבינו לתוך כבשן האש אמר נבריא אלפי הקב"ה, רבש"ע ארד ואצנן ואציל את הצדיק מכבשן האש א"ל הקב"ה אני יחיד בעולמי והוא יחיד בעולמו נאה ליחיד להציל את היחיד (פסחים ק"ח. ב"ר פמ"ד י"ג). נבוכדנצר היה מצאצאיו של נמרד (חגיגה י"ג: ולפי התוס' שם רק במעשיו היה דומה לו).

ישיב-ש. י. ש.

— [נמרד בהגדה הערבית] בקוראן לא נזכר שם נמרד בפירושו, רק המבארים יפרשו הפסוק רס"ב בפרק הישני: „הלא ראית אשר התוכח עם אברהם אדות אלוה“ וכו' על נמרד ומלחמותיו עם אברהם, הביאור הזה העידם להתחקות אחרי הספורים הנמצאים אדותיו

בספרי היהודים ולשימם בספרותם עם הוספות רבות. והם מספרים לאמר: נמרד בן כנען היה רע המראה מאד עם פנים מגואלים ומעוררים זועה. בהולדו חפץ אביו להמיתו כרנע, אך אמו הסתירה אותו ותתנהו לאחד הדועים לגדלו. אולם גם בהמות הידה יראי מן הילד ונסו מפניו. והרועה נאלץ להשליכו אל הים. והים הקיעו ליבשה ותמצאהו „גמרה“ ותיניקהו. ואנשי העיר לקחוה אליהם ויקראו אותו נמרד לאמר „הגמרה“ הניקתו. ספור דומה לזה מביא גם הסופר היוני הרודוט (א' 89—120). כי „כרש“ מלך פרס נסמר אחרי הולדו מאבי אמו אסטיאנים מלך מדי לרועה בהמות כי ירא פן יירש מלכותו בגדלו, והרועה השליכו הימה ושם הנקתו כלבה. ויגדל נמרוד ויהי איש נבור חיל ויצא ללכוד ערים לא לו. וכאשר קם כנען למלחמה כנגדו המית אותו נמרד מבלי דעת כי אביו הוא. ויוסף ללכוד ערים וארצות עד כי מלכותו השתערה על כל הארץ. ויבחר לו העיר „כותא רבא“ למושב לו וימלא ידי תרח הנגר לשרת לפניו. תלומות איזמים ומקרים נוראים החרידותו והרגיותו ויטיעוהו, כי הולדת אברהם קרובה לבוא אשר יפילו מכסאו. בערב יום הישי הוא יום העשירי לירח הראשון נולד אברהם בכותא רבא. (גם ב"ב צ"א. ב"ר פצ"א. מורה נבוכים פכ"ט. יסופר כי אברהם נולד בכותא). פעם אחת ישאל אברהם את אמו לאמר „מי הוא אדוני?“ ותאמר „אני“. „ומי הוא אדונך?“ — „אבדך“. „ומי הוא אדון אבי?“ — „נמרד“. „ומי הוא אדון נמרד?“ הוסיף לשאול. אך אביו יסרהו על שאלתו זאת. וירא אברהם כוכב מזהיר ועולה על כפת הרקיע ויאמר „זה הוא אדוני“. אולם אחרי אשר חשך אמר „אין נפשי אל הכוכבים אשר חשך יכסם“ וכו'. וירא השמש יוצאת מקצה השמים ויאמר: „הנה זה הוא אלוה כי הוא המאוד הגדול“. אך כאשר פנתה לערוב קרא בקול גדול אשר הגיע לאזני כל היצורים „אין אל כאלוה ואין שני לו!“.

הרברים האלה נשמעו לנמרד ויצו להביא לפניו את אברהם וידבר אתו משפטים על מחשבותיו אלה. ויאמר: „עבוד אותי כי אנכי יצרתך“. ויען אברהם ויאמר: „שקר הדבר! יוצרי ומחוללי הוא אלוה האחד!“ ויאמר נמרד „ומה מעשה אלוה?“ ויאמר אברהם „אלוה ממת ומחיה“. ויאמר נמרד: „גם אנכי הנני ממת ומחיה, כי בירי לקרוא דרור לאשר ננזר עליו משפט מות, ולהמית במקומו אשר אין לו משפט דמים“. „אבל אלוה מחיה מתים וממת חיים בדבר פיו“ ענה אברהם כמנצח. „אלוה מוציא השמש ממזרח התוכל להוציאה ממערב? וכו'. ויחרד נמרד ולא יכול לענות אותו (קוראן פרק ב' פסוק רס"ג. ופ"ז ע"ה. ע"ט; ועי' ס' הישר נה וברד"א זומא פכ"ח). ויצו נמרד להכין תבערה גדולת ולהשליך בתוכה את אברהם. ארבע שנים נשאו אנשים נשים וילדים עצים על הכבשן ותגדל המרודה וישליכו את אברהם עליה. ויקרא אלוה

— [נמרד בהגדה הערבית] בקוראן לא נזכר שם נמרד בפירושו, רק המבארים יפרשו הפסוק רס"ב בפרק הישני: „הלא ראית אשר התוכח עם אברהם אדות אלוה“ וכו' על נמרד ומלחמותיו עם אברהם, הביאור הזה העידם להתחקות אחרי הספורים הנמצאים אדותיו

אל האש: "היה קרה ושלוה על עבדי אברהם?" וישב אברהם באש מבלי אשר ננעה בו לרעה. הדברים האלה הנתתקים מלה במלה מהקוראן (כ"א ס"ט) הם בשבט מוסר פל"א המביא אגדות שלמות מספרי הערבים כמו אלכיסאי ועוד. באחרונה אסף נמרד צבאותיו ויצא למלחמה על אברהם, וגם הוא יצא לקראתו עם י"בעים איש ויתיצבו מערכה מול מערכה. וישלח אלוה הצרעה ותשב על לחי נמרד ותחדור אל מוחו ותקרקר בשרו חלבו ורמו כארבעים שנה ולא יכול לאכול ולשתות רק הכה בפטיש על ראשו למען הקל מכאוביו. ויהי היום ויך אחד משריו הגדולים על ראשו בכח למען השקט הצרעה וירוצץ גלגלתו וימת. והצרעה עפה משם ותקרא בקול: "אין אל כאלוה ואברהם נביאו ואוהבו". ההגדה הזאת דומה להמסופר על מיטוס (נימין נ"ז: ב"ד פ"ג, תנחומא במדבר פ"ט, אדר"ג פ"ו). ולפלא היא כי המלה רזפתא (פמיש) הנזכרת בתלמוד היא המלה מרובה הערבית הנזכרת בספרו של אלכיסאי.

אל האש: "היה קרה ושלוה על עבדי אברהם?" וישב אברהם באש מבלי אשר ננעה בו לרעה. הדברים האלה הנתתקים מלה במלה מהקוראן (כ"א ס"ט) הם בשבט מוסר פל"א המביא אגדות שלמות מספרי הערבים כמו אלכיסאי ועוד. באחרונה אסף נמרד צבאותיו ויצא למלחמה על אברהם, וגם הוא יצא לקראתו עם י"בעים איש ויתיצבו מערכה מול מערכה. וישלח אלוה הצרעה ותשב על לחי נמרד ותחדור אל מוחו ותקרקר בשרו חלבו ורמו כארבעים שנה ולא יכול לאכול ולשתות רק הכה בפטיש על ראשו למען הקל מכאוביו. ויהי היום ויך אחד משריו הגדולים על ראשו בכח למען השקט הצרעה וירוצץ גלגלתו וימת. והצרעה עפה משם ותקרא בקול: "אין אל כאלוה ואברהם נביאו ואוהבו". ההגדה הזאת דומה להמסופר על מיטוס (נימין נ"ז: ב"ד פ"ג, תנחומא במדבר פ"ט, אדר"ג פ"ו). ולפלא היא כי המלה רזפתא (פמיש) הנזכרת בתלמוד היא המלה מרובה הערבית הנזכרת בספרו של אלכיסאי.

י. צ. א.

ננס וענה: ע' ענהים ונפילים

נסוך: ע' ניסוך המים

נְסִי בֶן נַח: חכם קראי קדמון; חי בבצרה ואח"כ בירושלם במאה השמינית. אביו נקרא אבו נסי נח והיה קראי בזמן של ענן וזקן ממנו. נסי בן נח בהקדמתו לספרו מתאונן על קשי יומו ועל מכאוביו וטרדותיו. וקורא את עצמו "רב אח" (מסובל במכאובים), ומוזה יצא השבוש לכנהו בשם "ר' אחא". נסי בעודו נער מתו עליו אבותיו ונתגדל בבית זקנתו. בבחרותו כלכל את נפשו במלמדות, וסבב במדינות איראק, פרס, וסוריא, ולמד ארבע לשונות יוני ואדומי ועברי וארמי. גם למד חכמת הפילוסופיא וספרות הרבנים. הוא מצוה את הקראים שילמדו ספרי הרבנים ויהנו בהם, ועליו סומכין הקראים האחרונים בהיתר למוד זה. הוא לא היה ארוק כי כן באמונת הקראים ונטה מעט להרבנים. הוא איננו מן הענניים. לפי שהוא מחייב בכבוס ורחיצה את מי שנטמא בטומאת מת. היפך דת הענניים כמ"ש ר' לוי בס' המצות. בסוף ימיו התישב נסי בירושלם וכנראה מת שם.

[כשרון] לנסי מיוחס "ספר עשרת הדברים" (כ"י פירקאוויץ ס"י 610) והוא הקדמה לספר "ביתן המשכילים" או "פלס ביאור המצות" שאינו בנמצא. בהקדמה הזאת מבוארים עקרי דת הקראים ופירושה על התורה. הדסי השתמש בדבריו בספרו אשכל הכופר מבלי הזכיר שם נסי בן נח. אבל לדעת פ' פראנקל (אנציקלופדיא של ערש וגרובער ערך "קראים") חי נסי בן נח אחרי הדסי, שהוא ננב הדברים מספרי אשכל הכופר. בהקדמתו אמר כי ביאר את התורה "בשפה ברורה, בלשון צחות ברברי העבריים ולא בלשון

ביבליוגרפיא: פינסקר, לקוטי קדמוניות ח"א ל"ג; נספחים 2; גאטלאכער, בקרת לתולדות הקראים 205; החלוץ ח"ו 70; השחר ח"ה 119; שטיינשניידר, אראבישע ליטעראטור דער יודען סי' 87; פורסט, געשיכטע דעס קארעערטום ח"א 62.

א.

נְסִי (יחיד: נס): אותות ומופתים, מעשים נפלאים. הוראת נס בלשון המקרא הוא מוט עם דגל בראשו לאותות לחיל הצבא (Standard), כשמוכילין הנס הולכין אנשי הצבא אחריו. וע"ד הזה נאמר ה' נסי (ישמות י"ז מ"ו) צריכין ללכת אחריו ולכמות בו, כי הוא לעזר וישועה. מלת נס נמלץ לכל ענין מזכיר ומזהיר כמו בעדת קרה ויהיו לנס (במדבר כ"ו י'). כי במותם היו למופת ומזהיר את העם. חז"ל השתמשו במלת נס בלשון אית ומופת (ע"ע מופת). על הדברים היוצאים מדרך הטבע רק בדרך פלא. גם על דברים רמים ונשאים כמו הנס בראש ההר, ופרשו הוראת הר סיני שנעשה בו נסים לישראל (שבת פ"ט). נס נקרא נ"כ על חסרון המקום, אם אין לדבר קיום בממש ותלוי באויר, כמו מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין (שבת ק"ד), שהיו חרותים וחלולים משני עבריהם ואין להם דבק ועמדו באויר. או הבריה התיכון במשכן בנס היו עומד (שם צ"ח:), כדובים בנס היו עומדין, כי כנפיהם עשר אמות וגופיהן לא נחשבו (יומא כ"א). ארון בנס היה עומד (מגילה י'). תיבה היכא סני ועוג היכא

צדיקים נמורין היו וראויין היו לעשות להם נס, נבוכדנצר מלך הנגן היה (בהוראת גדול וחשוב) וראוי לעשות נס על ידו ואתו רשע הדרום הוא וכו' (תענית י"ח:). ומעם אחר מדוע לא קרו נסים בגלוי מצינו בתשובה לשאלת רב פפא לאביי מאי שנא ראשונים דאירחיש להו ניסא ומ"ש אנן דלא מתרחיש לן ניסא? אי משום תנווי וכו'. א"ל קמאי הוה קא מסרי נפשיהו אקדשת השם ואנן לא מסרינן נפשן אקדשת השם (ברכות כ').

[ברכה על הנסים] ר' יוחנן למד שצריכין לברך על הנס ממה שאמר יתרו ברוך ה' אשר הציל וגו' (שמות י"ח). ואמרו במשנה הרואה מקום שנעשה בו נסים לישראל אומר ברוך שעשה נסים לאבותינו במקום הזה (ברכות נ"ד). וגם על כבשן האש וגוב אריות (שם נ"ז:). בפסח מברכין על הכוס למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הנסים האלה וכו' (ברכות נ"ו). ונשים חייבות בארבע כוסות (ולברך עליהם על כל הנסים) שאף הן היו באותו הנס (פסחים ק"ח:). על נר חנוכה מברכין שעשה נסים לאבותינו בימים ההם בזמן הזה. ומברכין רק אניסא רבים (בשם ומלכות ובלשון רבים). ואניסא דיהיד אומר ברוך שעשה לי נס (ברכות נ"ד). הד"ל השבו כי הלל דרבנן גדול מק"ש דאורייתא לענין איסור הפסקה משום פרסומא ניסא (שם י"ד).

[אם סומכין על הנס] אביי אמר סמכין אניסא, רבא אמר לא סמכין אניסא (פסחים ס"ד:). כל היכא דקביע היויקא (כנון לעמוד תחת סולם רעוע) לא סמכין אניסא, דכתיב ויאמר שמואל איך אלך ושמע שאול והרגני (ש"א מ"ו). אע"פ דאמרו שלוחי מצוה אינו נווקין (קדושין ל"מ:). ומרגא בפי החכמים לומר לאו כל יומא מהרהיט ניסא (פסחים נ"ו:). א"ר ינאי לעולם אל יעמוד אדם במקום סכנה ויאמר עושין לי נס. שמא אין עושין לו נס, ואם ת"ל עושין לי נס סמכין לו מזכותיו. א"ר חנן מאי קרא קמנתי מכל החסדים ומכל האמת (בראשית ל"ב, תענית כ"ז:). נודמנו לו נחשים והרגנן בידוע שנעשה לו נס מן השמים (שבת קכ"א:). ואמרו אין מזכירין מעשה נסים לענין דין והלכה (חולין מ"ג:). רבי אלעזר אמר אפילו בעל הנס אינו מכיר בנסו, דכתיב עושה נפלאות לבדו (נדה ל"א:).

[נסים לחכמי התלמוד] מצינו הרבה נסים שנעשו לחז"ל. נהום איש נמזו (ע"ע) היה מלומד בנסים (תענית כ"א:). רשב"י ובנו משו במערתא, איתרחיש ניסא איברי להו חרובא ועינא דמיא וכו'. אמר הואיל ואתרחיש ניסא איתקן מילתא וכו' (שבת ל"ג:). אלישע בעל כנפים אירע לו נס כשהיה מנית תפילין נגד נזרת המלכות, ראהו קסדור אחד רץ מפניו וכו' א"ל מה זה בידך א"ל כנפי יונה, פשם ידו ונמצאו כנפי יונה וכו' (שם מ"ט:). ר' פנחס בן יאיר אמר לנהרא חלוק מיכך (חולין ז'). ד"א פרמא אתרחיש ליה ניסא (ע"ז י"ג:). ר' ביאור אתרחיש ליה ניסא (שם י"ח). רש"י בת

קאי אלא נס נעשה (זבחים ק"ג:). וע"ד הזה היה נס של קפיצת הדרך, ואמרו שלשה קפצה להם הארץ, אליעזר עבד אברהם ויעקב אבינו ואבישי בן צרויה. איתעביד ליה ניסא קפצה ארעא לאבישי וכו' (סנהדרין צ"ה:). גם נקרא נס כל מאורע שיוצא ממנה הנהגה רטנוי המבע, כמו נס יוכבד שילדה למשה בהיותה ק"ל שנה והכתוב קורא אותה בת (ב"ב ק"מ:). לפעמים חושב התלמוד מספר הנסים במאורע אחד, ואמרו ששה נסים נעשה לפינחס (סנהדרין פ"ב:). ששה נסים נעשו להנניה מישאל ועזריה שהפיל נבוכדנצר בתוך כבשן האש (שם צ"ב:). עשרה נסים נעשו לאבותינו במצרים ועשרה על הים וכו' עשרה נסים נעשה לאבותינו בביהמ"ק וכו' (אבות פ"ה ה'). נס גדול היה בלחם הפנים (יומא כ"א:). נס גדול מכלם כשישראל עומדין בתפלה דחוקים ואין כל בדיה יכול להישימ אצבע בנייהן כמלא קומתה, וכשהן משתחים נעשה ריוח בנייהן כמלא קומת אדם (אדר"ג פ"ה). שמן המשחה מעשה נסים היה (שקלים י'). ויש נס כפול שקראו חז"ל "נס בתוך נס", כמו בכבשן האש דאברהם אמר שר של אש ארד ואקרר מבפנים ואקדיח מבחוץ ואעשה נס בתוך נס (פסחים ק"ח:). במטה אהרן היה נס בתוך נס כי בלע ממות החרטומים אחר שנהפך למטה (שבת צ"ו:). באלישע הנביא נאמר ותצאנה שתיים דובים וגו' נס בתוך נס (סוטה מ"ז:).

[נסים בזמן הבית השני] אחר שנסתלקה הנבואה

מישראל, לא קרו עוד נסים לישראל בגלוי, ואמר ר' אסי למה נמשלה אסתר לשחר לומר לך מה שחד סוף כל הלילה אף אסתר סוף כל הנסים (יומא כ"מ:). וגם נס אסתר היה בהסתר. ע"פ דרך המבע, וע"ז דרשו, אסתר מן התורה מסני? שנאמר ואנכי הסתר אסתיר פני מהם וגו' (חולין קל"ט:). נס שובת ישראל מן גלות בבל לארץ ישראל היתה בדרך המבע, ואמרו ראויים היו ישראל לעשות להם נס בימי עזרא כדרך שנעשה להם בימי יהושע בן נון אלא שגרם ההמא (ברכות ד'). נצחון החשמונאים היה נ"כ ע"פ נס נסתר בדרך המבע, ונס חנוכה היה רק הפך השמ"ל המהוד שנמצא במקדש שהיה בו כדי להדליק יום אחד והדליקו ממנו שמנה ימים (שבת כ"א:). מנס חנוכה ואילך לא קרו עוד נסים לישראל בכלל דק ליחידים. ניקנור נעשו נסים לדלתותיו (לצורך ביהמ"ק) כשעמד נחשול בים והטילו דלת אחת לים וכו'. כיון שהגיע לנמלה של עכו היתה מבצבצת ויוצאה מתחת דופני הספינה, וכו' (יומא ל"ח:). נקדימון בן גוריון הוריד נשמים ונקדה לו חמה (תענית י"ט:). נס מפורסם נעשה רק לצדיק מים וביחוס איש חשוב, וע"ז יתגדל שם ה'. ולכן נשקבש מוריינוס להרוג את לוליניוס ופפוס אחיו בלודקיא אמר להם אם מעמו של חמו"ע אתם יבא אליהם ויציל אתכם מירי כדרך שהציל את חמו"ע מיד נבוכדנצר. אמרו לו חמו"ע

שחי בסוף המאה הי"ג ותחלת הי"ד כתב באור עה"ת בערך שנת 1306 ומבאר כמה נסים בתנ"ך ע"פ חוקי המבע והשכל, ואומר כי מהפכת סדום ועמורה היתה ע"י רעש הארץ כמו שקרה בזמנו בשנת 1302 כי הרעש החריב את האי סיציליא. ספרו זה הוא בכ"י ונקרא ספר הנסים או מעשה נסים אשר חבר לישאלת, "אחד מן החברים זך השכל נקי ההבנה", וידבר בפרט בפרק י"ד על ענין הנפלאות והדברים הזרים הנמצאים בתורה ואומר: ויש מי שאמר שענין ימשש בנבעון דום וגו' וכן לא אץ לבוא כיום תמים אפשר להבינו אם דרך מופת וכו' ויש להבינו שאינו מופת רק הצלחת הייטועה ליהושע, לא שהגלגל היומי עמד מתנועתו וכו', רק הענין שהתפלל שיגיע לנבעון עם דמדומי חמה ויגיע לעמק אילון עד שהישקע הלכנה, כי בלילה הכה יהושע בהם לאור הלכנה, "ולא אץ לבוא כיום תמים" שב אל יהושע שלא בא לנוה במחנה מחצי היום שנסע עד חצי הלילה, כי היה זה בח' ימים מהחדש שיאור הירח עד חצי הלילה, וכאשר נסע יהושע מן הגלגל ללכת לחברון היה השמש בחצי השמים. ר' נסים מחלק בין מופת לפלא, ואומר כי מה שהוא בדרך הודעת דבר קודם היותו או הודעת דבר נעלם נקרא מופת, ומה שהוא ספור ענין שקרא בלי אמצעות נביא הוא פלא. את בקיעת הים סוף הוא סבאר ע"פ המכילתא שנחלק לשנים, ומרוב סערת הים ברוח נצבו המים כמו נה, וכאשר עבר מחנה ישראל נהפכה הרוח והשיבה המים שנפרדו לצד היבשה אל הים, ולאלה הדברים הזרים כבר התנה בהם השי"ת בתחלת הבריאה כמו שאמרו חז"ל תנאי התנה הקב"ה עם הים שיקרע (עי' מורה מ"ג פכ"ז), והצור שהכה משה בחורב ויצא ממנו מים, כי היה מקום משמר למימות הנובעים ממחילות ההרים. אמנם חכמי צרפת המאמינים בנסים שהם חוץ מדרך הטבע תפשו על הרסב"ם וכל הפילוסופים בזמנו בדבר הנסים, ובאמת קשה להבין באוריהם להנסים ע"פ השכל, יותר הרבה מלהאמין כי הנסים הם למעלה מדרך השכל רק ע"פ ה'. ע"ע מופת.

א.

נסים בן יעקב מקירואן: תלמודי ופרשן. חי באפריקא הצפונית במחצית הראשונה של המאה הי"א. הוא למד אצל אביו ר' יעקב בן רבנו נסים שהיה ראש לשיבת קאירואן, ובבוא ר' חושיאל בן אלחנן לקירואן למד רבנו נסים בן יעקב אצלו, ואחרי מות ר' חושיאל מלא מקומו בתור ריש מתיבהא. גם למד הרבה ע"י חליפות מכתבים עם רב האי בר רב שירא גאון מסורא (עי' הרכבי, "תשובות הגאונים" צד 361; ר' אברהם ן דאוד, "בספר הקבלה" הוצאת נייבויער ח"א 73). ר' נסים היה האמצעי בין רב האי גאון ובין ר' שמואל הנגיד מגרנדה, ושלה הלכות הראשון לאחחרון, ובדרך הזה העביר את ספרות הרבנים מבלל לספרד. ר' שמואל הנגיד היה תוסף בידי ר'

(י"ט) בדברא אתא זיקא כביה לשרגא וכו' (ברכות ס"ו). לר' חנינא בן דוסא אתרחיש הרבה נסים בתפלתו שרפא חולים והמית את הערוד (ברכות ל"ג). הו' ליה הנך עיני אמרו קא מפסדן (עושים היזקות), אכר אי קא מפסדן ניכלינהו דובי (זאבים) ואי לא, כל הדא וחדא תיתי לאורתא דובא בפרנייהו, ועוד נפלאות אחרים. גם אשתו היתה מלומדת בנסים שנתמלא התנור לחם (תענית כ"ה). בנו של ר' יוסי דין מוקרת אמר התאנה שתוציא פירות. ואביו המיתו על שהטריח המקום וכו' מי שאמר לשמן וידליק יאמר לחומץ וידליק, והדליק החומץ (שם). ר' שלא נגדיה להווא נברא דבעל ניהו, אול אבל ביה קורצי בי מלכא וכו' אמר הוואיל ואתעביד לי ניסא בהאי קרא דרשינא ליה (ברכות נ"ה). ר' אבהו על לבי בני (מרחץ אפחית בי בני מתותיה. אהרהיש ליה נסא קם על עמודא, שזיב מאה והד נברי בחד אבריה (בזוועו. שם ס'). רבה ורבי זירא עברו סעודת פורים בהדי הרדי אבכום (נשהכרו) קם רבה שחמיה לרב זירא, למחר בעיי רחמי ואחיה וכו' לא בכל שעתא ושעתיה מתרחיש ניסא (מגילה ז'). מעשה דעיליש וברתיה דר'נכו אתרחיש ליה ניסא עבר במעברא (גיטין מ"ה). ההוא נברא דאחייב נגדא בבי דינא דרבא וכו', בעא לצעורי לרבא וכו' שקה ליה לרבא כוין דעתך ובעי רחמי דלית מיטרא. בעי רחמי ולא אתא מיטרי, אמר לפניו: רבישע! אלהים באזינו שמענו אבותינו ספרו לנו פועל פעלת בימיהם מימי קדם ואנו בעינינו לא ראינו. אתא מיטרא עד דשפוך מרובי דצפורי דליגלת וכו' (תענית כ"ד). אמירר ומר זוטרא ורב אשי הוו קא יתבי אפתחא דבי אודנור מלכא וכו', אמרי ליה רבנן (לרב אי"י) מ"ט סמכת אניסא (כתובות ס"א). בתלמוד יש מעשיות רבות ע"ד הנס. כמו מעשה בחסיד אחד שנפרצה לו פרץ בתוך שדהו, ונמלך עליה לגודרה ונוכר יששבת הוא ונמנע אותו הסיד ולא גדרה ונעשה לו נס ועלתה בו צלף וממנה היתה פרנסתו (שבת קנ"ו). מעשה ונפלה דליקה בישבת נעשה נס וירדו גשמים (שם קכ"א). מעשה באחד שמתה אשתו ונעשה לו נס שנפתחו לו ב' דדין והניק את בנו (שם נ"ג).

[דעות חכמי ישראל על הנסים] כבר אמרנו בערך מופת כי יסוד אמונת ישראל לא נשען על מופתים ונסים, ולכן התאמצו החוקרים הראשונים כמו ר' סעדיה גאון והבאים אחריו בימי הביניים להקטין את פעולות הנסים. הרמב"ם ידבר על טבע המניעות שלא ישתנה, כגון מניעות עלות המים למעלה ורדת האש למטה, כי ה' עשה את הטבע שלא ישתנה, ואומר: "הנמנע יש לו טבע קיום וקיומו תמיד אינו מפעל פועל, ולא יתכן שישתנה בשום פנים" (מורה נבוכים ח"ג פמ"ו העתקת חר"ז). הרלב"ג היה מן הקיצונים אשר השתרלו לפרש את הנסים בדרך הטבע, ואמר כי אי אפשר להנס כי יתמיד. ר' נסים ב"ר משה ממרשיליא

כספור ר' נסים בעלה הוא הריאה מתהלה נפילת הקיר ולא הגיד לאשתו מזה, והיא בדאגתה ישמא ממו נחמה אותו בהצדקת הרין, ובלילת הנבירה את הקור ונמצאו הנערים חיים והיובלו לבית אביהם (שם י"ז ע"ב). עוד ספור מר' מאיר ואכסנאית הוננה, והוא ממדרש עשרת הרבנות (דבור ז') אלא ששם מסוים שרמי הכיר באמת ששכב עמה וקבל עליו תשובה נראה והושלך ביער לפני אריות שלשה לילות רצופים והם לא הזיקוהו רק בצלע, ויצתה בת קול ר"מ מזומן להי עוה"ב. ובספור של ר' נסים כתוב רק שהתענה ר"מ ימים רבים עד שאמר לו בהגום אל תירא ר"מ כי לא נפל ממך דבר חטא והאשה הרעה כזבה לך וכו' (שם כ"ב א'). גם נמצאו מעשיות שלא נודע מקורם בתלמוד או במדרשים שלפנינו. כמו מעשה של ר"א ור' יהושע עם הנגן (שם י' א'), והתאמתות מאמר שלמה אישה בכל אלה לא מצאתי ע"י נסיון יפה (י"א א'). גם מובא בו ספור של החסיד העני שנתעשר פתאום ע"י אליהו שבנה בעבורו פלטרין למלך (י"ט א') וזה נמצא אצלנו בזמך למו"ש, "אי"ט חסיד היה בלי מזון ומחיה". שם הכ"י בערבית הוא, "כתבא אכבאר אלמעלא והו תאליף חסן פי אלפרג" ובעברית: ספר מעשיות החכמים והוא חבור יפה מהישועה. (ד') "סדרו תפלה" של כל השנה וצרף לו כל הדינים בעניני התפלה אך נשחת מיד המעתיקים שהשימו לפעמים וקצרו התפלות עד שלפעמים אין לנו משפט נכון על הנוסחא. אולם הקהלות לא קבלו את סדורו, כי בספרד החזיקו בנוסח שהיה להם מאוני בכל והאשכנזים קבלו נוסח רב עמרם (רפאפורט בתולדות ר' נתן בעל הערוך הערה 29). הסדרו כולל, "ורו"י" שאומרים הספרדים בשחרית יוה"ב והאשכנזים אומרים אוהו ביום כפור קטן, אך בסדרו רב עמרם גאון (ח"ב מ"ה). כתוב שהוא לרבנו נסים ראש ישיבה בבבל, ומשמע שמחברו היה ר' נסים זקנו או אי"ט אחר, או שמכונה ראש ישיבה בטעות. ה' פירוש עה"ת, ונזכר ממנו בספר, "פענח רזא" על בהעלותך, והראב"ע לשמות (ל"ד ו'), ואפשר שהפירוש הזה הוא ממגילת סתרים ולא כתב פירוש עה"ת בפני עצמו. (ו') "ספר המצות" מובא בס' מצרף לר' ברכיה הנקדק (בריש פ"ה). ע"י אוצר הספרים לכן יעקב צד (362). ז') "הלכות לולב" הנזכר בהקדמת ספר מעשיות כנ"ל. ע"ע קירואן.

ביבליוגרפיא: רפאפורט, תולדות רבנו נסים בן יעקב, בהמאסף בכורי העתים ח"ב 56 והלאה; ווייס, דו"ד ח"ד 122; מיכל אור החיים סי' 1181; צונץ, גאמפס דינסלויבעפארטריגע צד 139, ריפוס צד 54; שטיינשניידער, די העברעאישע איבערזעצונגען צד 982; די אראבישע ליבעראטור דעד יודען 103; שאר, נסים בן יעקב במכ"ע של גייגר, וויסענשאפטליכע צייטשריפט פיר יודישע שטייג-לאגיי"ע ח"ה 481.

נסים, ויהוסף בנו של ר' שמואל נשא את בת ר' נסים לאישה. בתו היתה יחידה לו ומלומדת וחסידה אך ננסת (קמנה). ואחרי מות בעלה בנרנדה בשנת 1066 הלכה לעיר לוסינא והקהלה שמה נתנו לה פרנסתה בכבוד.

[דפרי"ן] ר' נסים חבר הספרים האלה: א', "כתאב מיפתח מנהליק אלתלמוד" בעברית ספר מפתח מנעולי התלמוד בשני חלקים על איזה מסכתות: ברכות שבת ועירובין, ולא השלים מלאכתו לכל התלמוד (ע"י קרית ספר בנייבויער ח"ב 230, שם הגדולים ח"ב ל"ג). ונרפס ע"י גאלדענטהאל בוין 1847. הספר הזה כתב ר' נסים בי"ט 1038 או 1040. ב'), "מגלת סתרים" על הלכות ופסקים תשובות והערות, אשר היה בירי תלמידיו ונשארו ממנו בכ"י רק גליונות אחרים, אחד מהם נרפס ע"י גייגר בהמאסף, "בייטרעגע צור יוד" שען ליטעראטור געשיכטע (צד 16). ואחד בענין שכר ועונש נכלל בספר הסידים (רפוס ווילנא סי' תר"ד—תר"ו והוצאת וויסנינעצקי סי' ל'—ל"ג). התשובה שנרפסה בתשובות הגאונים של הרמב"ם (צד 265) כנראה לקחה ממגילת סתרים. ג') קובץ ספרי תנחומים. שכתב לבקשת חותנו רונש שמת בנו. הספר הזה כולל ששים ספורים ממשנה וברייתא ושני התלמודים ומדרשים. הוא כתבם בערבית ונתתו לעברית, ונקרא, "ספר מעשיות החכמים והוא חבור יפה מהישועה", ונחלק לשלשים וארבעה סעיפים, הרמב"ם הו"ל קצת מספרו בספר היובל של שטיינשניידר (9—26), ולדעתו כתב המחבר ספרו זה בסוף ימיו בשנת 1050. יש שתי נוסחאות מהספר הזה שנרפסו בלי"ש המחבר: הראשון בשם, "חבור יפה מהישועה" בפירארא 1557 (גם באמשטרם 1746, ווארשא 1886). וחלק ממנו נרפס בס' "עושה פלא" (ליוורנו 1870) ובכית המדרש ליעלינעק (ח"ה 131), השני נרפס בשם, "מעשיות שבתלמוד" (קושטא 1519) או, "מדרשות ומעשיות שבתלמוד" (ויניציא 1544). גם נתקף לאשכנזית ע"י לעווי בשם "ר' נסים" לענערענשאמץ" (וין 1882), ועוד בשם "רי מונענד אונד זיטטענלעהרע דעס תלמוד (וין 1890). הכ"י שזמנו העתיק הרמב"ם ותרגם בלשון עברי יכיל קנ"ד רפים ויש בו הקדמה שונה מהנרפסת בהוצאות הנ"ל, ובו מזכיר ספרו הלכות לולב להוכיח למאמין שאין בתורה אות אחת יתרה כ"א לכונה וכו'. הספורים הנמצאים במעשיות שבתלמוד נשתנו מעט לפי מעם הסדר והיופי, ויש מהם בשנוי גדול עד שיש לתלות שהיה לו מקורות אחרים, כמו המעשה בחכם אחד שהיה לו שני בנים וכו' והיה בדרך קיר נטוי ונפל עליהם בשבת וכו'. ואשתו הצדיקה הרין ע"י משל מבעל הפקדן. הספור לקוח ממדרש משלי פסוק אי"ת חיל והחכם הוא ר"מ ואשתו היא ברוריה, אלא ששם היתה אשתו היודעת ממותם ולא הגידה לבעלה עד הערב מפני כבוד השבת. והבנים נשארו מתים. וכאן

נסים בן ראובן גירונדי (הר"ן): פוסק ומפרש האלפסי. חי בכרמלונא בשנות 1320-1386. איזה מעשירי הקהלה רדפוהו והליטינו אותו לפני הממשלה (שו"ת הריב"ש סי' שע"ז, תמ"ז). הוא כתב את הבקשה ששלחו בני הקהלה להסלק להגן עליהם (החלוץ ח"א 22 והלאה). ר' נסים למד אצל אביו ר' ראובן בן ר' נסים ואומר פירוש ביטם אביו שקורא "מור" (הר"ן לאלפסי סוף שבועות). והיה תלמיד ר' פרץ הכהן (קורא הדורות כ"ג). שקורא מורנו ורבינו, ובתב עוד "כן דעת תלמידכם נוסה" (תשובות הר"ן סי' מ"ח). חברו היה בעל מניד משנה להרמב"ם (הקדמת כסף משנה). ר' נסים היה רופא גדול (רשב"ץ ח"ג סי' ל"ד) והיה סופר סת"ם וכתב ס"ת לעצמו (שם ח"א סוף סי' נ"א). על זמנו נוכל לשער מתשובותיו (סי' ל"ד) שנשאל על קדושין שהיו בשנת ק"ט ליצירה, ומביא מעשה ב"ד משנת ק"ט (שם סי' נ"ב), ושאל מהריב"ש תלמידו על גט חליצה הנכתב בשנת קל"ד (שו"ת הריב"ש סי' שפ"ב). הוא נפטר בשנת ק"מ (יוחסין).

[בתור פוסק] הר"ן היה בעל סברה ישרה ויודר לעומקא דדינא. הוא התאמץ להעמיד את הלכות הר"ף ולהצילו מטיטיו. הוא מפרש לפעמים נגד רש"י ורבינו תם, ונגד הרמב"ם הרמב"ן והרשב"א. אבל לא מלאו לבו להלוק על רבותיו בנוגע להלכה למעשה. הר"ן נחשב לפוסק מוסחה, ומכל תפוצות ישראל היו פונים אליו להלכה ולפתור שאלותיהם ושלח תשובותיו. גם חוץ למדינתו לצרפת איטליא צפון אפריקא וא"י. בס"ה כתב כאלף תשובות אך רק ע"ז מהנך ברפוס. הוא לא התעסק בלמוד הקבלה, והתרעם מעט על הרמב"ן שהיה הוגה הרבה בענין הזה (שו"ת הריב"ש סי' קס"ז). הוא היה נכבד וחשוב מאד גם בעיני הגוים (שם סי' תמ"ז). תלמידו המובהק היה הריב"ש, והוא כותב עליו: בהטאתינו נשאר העולם שומם ונלמוד, לולי ה' צבאות הותיר לנו שריר דבר אחד לרור הוא מורנו הרב הגדול רבינו נסים ג"ד וכו' ודעתו רחבה מני ים ושכלו זך, ואשר אין ערוך אליו בכל חכמי ישראל. ואין להשוות כלם לפניו. כקליפת השום וכגרגיר שומשום (שם סי' שע"ה).

[ספריו] חברו היותר חשוב הוא פירושו על הר"ף (האלפסי), המבאר הלכותיו ברחבה בשפה ברורה ובסברא קלילה וזכה, ואין ערוך אליו בין מפרשי ההלכה זולת רש"י. ונעלה גם מרש"י בתור פוסק. פירושו על הר"ף כולל המסכתות שבת, פסחים, תענית, ד"ה, ביצה, סוכה, מגילה, כתובות, נטין, קדושין, שבועות וע"י. הפירוש למ"ק ומכות מיוחסים אליו בטעות. אך לדעת בעל קורא הדורות (שם) כתב הר"ן פירושו על הלכות הר"ף. הר"ן כתב ג"כ פירוש על רוב המסכתות בתלמוד, ומזה שנאברו מאתנו. אלה שנדרפסו הם: על מס' שבת (והארשא 1862), על ר"ה ומגילה (ירושלם).

על בבא מציעא (דיהרנפורט 1822). על נטין, נדרים, חולין, סנהדרין, ונדה (נדרפסו כמה פעמים). ובכ"י הם על ביצה, תענית, מ"ק וב"ב (שם הגדולים ערך נסים). ובפרט חשוב מאד פירושו על מס' נדרים שנדרפס בכל השנים. גם כתב י"ב דרשות שמוכר בו דעת הפילוסופים ומביא דעות הרמב"ם והראב"ע.

ביבליוגרפיא: סיכל, אור החיים סי' 1182; ווייס, הוד"ח ח"ה 185.

א.

נסיון: בחינה, ססה (temptation). ואלהים נסה את אברהם (בראשית כ"ב י"א). ע"י תרגום אונקלוס לשמות י"ז ז', דברים י' מ"ז). עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו ועמד בכלם להודיע כמה חבתו של א"י (אבות פ"ה נ"י). והם: א') כשבקש נמרד להרגו ונחבא י"ג שנה ב'') כאשר השליכו בתוך הכבשן ג'') הסב"ה הגלהו מארץ מולדתו ד') הביא רעב בימיו ה') שרה נלקחה לבית פרעה, ו') המלכים שבו את לומ בן אחיו, ז') הראה לו שעבוד מלכות בברית בין הבתרים, ח') נצטוו למול את עצמו ובנו, ט') לגרש את הגר עם ישמעאל בנו י"') עקרת יצחק, אמר רב יהודה עשרה נסיונות נסו אבותינו להקב"ה, שנים בים וכו' שנים במים במרה וברפידים, שנים בשליו וכו' (ערכין מ"ז). עשרה נסיונות נסו אבותינו את הקב"ה ולא נענשו אלא על לשון הרע, ואלו הן: אחד על הים, ואחד בתחלת המן ואחד בסוף המן, ואחד בשליו הראשון ואחד בשליו האחרון, אחד במרה ואחד ברפידים, ואחד בחורב, ואחד בענל ואחד במרגלים. זה של מרגלים קשה מכלם. שנאמר וינסו אותי זה עשר פעמים ולא שמעו בקלי (במדבר י"ב, אר"ג פ"ט). אסור לנסות את ה', שנאמר לא תנסו את ה' כאשר נסיתם במסה (דברים י' מ"ז). ורק בדבר אחד מותר לאדם לנסותו לתת צדקה בשביל שיתעשר, ודרשו עשר תעשר, עשר בשביל שתתעשר, שנאמר והביאו את כל המעשר וגו' ובחוננו נא בזאת אמר ה' צבאות אם לא אפתח לכם את ארובות השמים והרקותי לכם ברכה עד בלי די (מלאכי ג', תענית מ'). ויש עוד מין נסיון כשבאה עבירה לידי אדם ולא יעבור עליה, ובפרט בענין עריות, וא"ר יהודה אמר רב לעולם אל יביא אדם עצמו לידי נסיון שהרי דוד מלך ישראל הביא עצמו לידי נסיון ונכשל. אמר לפניו רבש"ע מפני מה אימרתן אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב ואין אומרין אלהי דוד? אמר אינהו מינסו לי ואת לא מינסית לי. אמר לפניו רבש"ע בחנני ה' ונסני וגו' (תהלים כ"ג) וכו' מיד נתנסה בבת שבע וכו' והיינו דחייב בחנת לבי פקדת לילה צרפתי בל אמצא זמותי בל יעבר פי (שם י"ז) וכו' (סנהדרין ק"ז). ומצינו כמה גדולים שנברו על יצרם בעת הנסיון. כמו רב עמרם הסידא שסלק לאינרא לרבר עבירה וכו' מטא לפלגא דרנא איפשא (הרח"ב רגליו לעמוד בטקומו בחוקה להתגבר על יצרו)

לשיתן. הנסכים צריכין להיות תמימים ונבחרים, ולא יביא מיין מעושן או שמן שריוח ומעכו רע, או סולת שהתלעה (מנחות פ"ז). כל המנחות והנסכים בשרים מארץ ומחול מן החדש ומן הישן (שם פ"ה: פ"ו). ודרשו הפסוק ממשקה ישראל (יחזקאל מ"ה) מן המותר לישראל, מכאן אמרו אין מביאין נסכים מן הטבל (פסחים מ"ח). כל הזבחים שנוכחו שלא לשמן יקרבו נבסיהם (משנה מנחות פ"ד). הרמב"ם פוסק שאם נתערבו מים ביין ונסכו מכלי אחד יצא והוא נגר הנמרא דמוג לא יביא ואם הביא פסול. אך יש לחלק בין נסוך בל השנה לנסוך החג שמוותר בו תערוכת יין ומים (רמב"ם מעשה הקרבנות פ"ב, ועי' לחם משנה. ושו"ת שבות יעקב ח"ב סי' י"ח). כל שעורי הנסכים האמורים בס' יחזקאל ומנין הקרבנות לא נהגו בכמה"ק הראשון והשני ואין נוהגין לדורות, רק לצורך מיוחד לחנוכה המזבח כימי המלך המשיח כשיבנה בית שלישי (הרמב"ם שם).

א

נעמער, הארל: מיסד בית הספר לעבודת האדמה "מקוה ישראל" ביפו; נולד בעיר שטראסבורג בשנת 1828, ומת ביפו ב' תשרי תרמ"ג (2 אקט 1882) ונקבר באחוזת מקוה ישראל אשר כוננו ידיו. הוא למד בבית-מדרש למדעים בשטראסבורג ובעלפאריז ואח"כ עסק במ"מ בעיר פאריס. הוא היה אחד ממיסדי חברת ב"ח. בשנת 1868 עזב את כל עסקיו וילך במלאכות החברה לא"י להתבונן אל מצב היושבים בה ולבקש אמצעים להטיבו, ובשנת 1869 נשא משא לפני אספת החברה על יהודה וירושלם. שבו חאר היטב את מצב המסחר והעסקים בארץ, והציע לפני החברים לבנות בית למוד לעבודת האדמה בא"י ואמר: "כל הבאים לא"י מסבימים פה אחד, בי אך עיי' עבודת האדמה יושע ישראל שמה וגם אני ידעתי כי הצדק אתם". דבריו נבנסו בלב הישר ברמיה ראש החברה, ויעשה אספה גדולה ארות הצעת נעמער, והאספה הסכימה לקיים ולמלאות אחרי דבריו. ויתנו בידו בסף לנסוע עוד הפעם לארץ הקדם, ואחרי עמל רב הצליח בידו להשיג הסכמת שרי המלוכה לתת לו כבדת אדמה לבנות עליה בית למוד לעבודת האדמה בעד היהודים. ויבחר בכבדת ארץ במרחק חצי שעה מיפו כדרך העולה ירושלימה. הפחה מירושלם נעתר לתת לו את המקום אשר בחר במחיר ששים וחמשה אלפים פראנק. אשר החברה תשלם במיטך ביה שנה. ויעל לקושטא וישב שם ירחים אחדים עד אשר עלתה בידו להשיג הרשיון (פירמאן) מהשלטן. בי הוא נעתר לבקשת קרל נעמער אזרח צרפתי, ונתן את האדמה אשר בחר לחברת ב"ח ליסד עליה בית ספר לעבודת האדמה, ובל זמן אשר ביה"ם יעמוד על מכונו תשאיר להם האדמה בחבירה בשכר טועם מאר, והשלטן מחל להם את מס החבירה לעשר שנים הראשונות, וכן פטר ממס כל

רמא קלא נורא בי עמרם עד שנתאספו רבנן לקולו. א"ל בס'פיתין, א"ל מוטב תיכספו בי עמרם בעלמא הדן ולא תיכספו מיניה לעלמא דאתי. ר"מ אידמי לי יטמן באיתתא בהך ניסא דנהרא, לא הוה מברא נקט כצרא וקא עבר, בי מטא פלגא מצרא שבקיה, אמר אי לאו דקא מכרזי ברקיעא הזהרו בר"מ ותורתו שויתיה לרמך תרתי מעי, וכן בר"ע. פלימו הוה רגיל למימר כל יומא נירא בעיניה דשמן, יומא חד מעלי יומא דביפורי הוה אידמי ליה בעינא וכו' (קדושין פ"א.). ר' צדוק תבעתיה מטרוניתא סליק ויתיב בתנורא וכו' (שם מ.). ר' חנינא ורבי יונתן הוו קאזלי באורחא, מטו להנהו תרי שבילי חד פצי (פתוח) אפיתחא דעין וחד פצי אפיתחא דבי זונות. א"ל חד לחבריה ניזיל אפיתחא דעין דנכיס יצריה (שיצה"ר נשחט). א"ל אידך ניזיל אפיתחא דבי זונות ונכפיה ליערין ונקבל אנרא וכו' (ע"ז י"ז.). אך לרוב לא היו מבקשים נסיון כזה, ועוד תקנו תפלה לומר בכל יום ואל תביאני לירי חטא ולא לירי עון ולא לירי נסיון וכו' (ברכות ס').

ב. מ.

נסך: עי' יין נסך

נסכים: מלשון נסך ויציקה, משקה שמנסכים על המזבח (libation), והם יין ושמן לקרבן, מלבד נסוך המים בחג. יעקב הקים מצבה למזבח ויסך עליה נסך (יין או מים) ויצוק עליה שמן (בראשית ל"ה י"ד). במזבח הקטרת נאמר ונסך לא תסבו עליו (שמות ל' ט'). בימי המלוואים והנובת המיטבן היו מקריבים נסך החין יין לבבש האחד (שמות ב"ט מ'). במועדי ה' הקריבו נסכים דבר יום ביומו (ויקרא כ"ג ל"ז). ביום השבת שני עשרונים סלת מנחה בלולה בשמן ונסכו (במדבר כ"ה ט'). ובראשי חרשים שלשה עשרונים סלת מנחה בלולה בשמן לפד האחד ושני עשרונים לאיל האחד (שם ב"ח י"ב). ברשיון שנתן המלך ארתחשסתא לעזרא נאמר ומנתההון ונסביהון ותקרב המו על מרבחא די בית אלהבם די בירושלם (עזרא ז' י"ז). היין והסולת שמביאין עם הקרבן הם הנקראים נסכים. והסלת לברה נקראת מנחת נסכים. אין טעון נסבים בכל הקרבנות, רק עולת בהמה ושלמים או כבש יולדת ואילו של ב"ג וחטאת מצורע ואשמו, אבל חטאות ואשמות אחרות וקרבן עוף אין טעון נסבים. שיעור נסכים לבבש או בבשה עשרון סולת בלול ברביעית ההין שמן ויין (חזן) מכבש העולה ביום הנפת העומר שהנסבים משני עשרונים כמו באיל). נסבי איל שני עשרונים סולת בלול בשלישית החין שמן ויין, ונסבי הפר או העגל שלשה עשרונים סולת בלול בחצי ההין שמן ויין. מנחת נסבים אינה טעונה לא תנופה ולא הנשה ולא לבונה רק מלח, ואין בה לכהנים בי בולה נשרפת על המזבח החיצון (מנחות נ"ט, ס"א ע"ד). ויתנסך היין על המזבח ואין נותנין אותו על האש אלא יוצק על היסוד ויורד

הדברים אשר יבואו לתועלת ביה"ס הזה. סחוף לנבול ארץ תורקיא.

[יזכור מיה"ס מקור ישראל] בקיץ 1870 שב נעמער לא"י והניח את היסוד למקוה ישראל בין ארמת הגנים אשר סביבות יפו ובין ארמת הכפר יזור, וכן סוכה קטנה ויאסוף אליו שלישי צעירים עניים וישב עמםם ויאכלו וישנו ביחד בסוכה ההיא. וישכור פועלים לעשות תעלות סכים לנבול הארמה ויבנה עליה הכנינים הנחוצים. והוציא סכיסו סך עשרים וחמשה אלף פראנק וסכים בזה נתן גם סיר גאלדשמיד ראש חכמים. אך למר את הכנינים ולחפור הבורות ולהבין כל דבר היה חסר עוד יותר סמאת אלף פראנק. אשר הטיל על החכמים אחר אשר הוציא נעמער את מחשבתו לפעולה. דאג כשר התלמידים אשר יגמרו חוק למורה בבית"ס מה יעשו באין להם מסום להשתמש בידועותיהם? ויציע לראשי חכמים כי יוציאו באחריותם שטרות נושאים פירות ולקנות בכסף הזה אדמה לתת להחכמים אשר יצאו מבית"ס עש"י תנאים נאותים לטוב הצדדים. בעת ההיא חפצה הממשלה—לפי דברי נעמער—לסכר בפרים רבים ואחחות גדולות בארץ הנליל בזול סאר. וגם בארץ יהודה יכלו אי לקנות ארמה טובה בכסף השוה. נעמער חפץ מאד להביא את הדג החוכב ציון רצ"ח קאלישעני מעיר סהארן. להיות רב במקוה ישראל. בכדי שיהיה לו לעזר רוחני בעניני הישוב אך בעת ההיא לא היה עוד המקום מוכשר לקבלת הרב.

[השתתפותי בענינים אחרים] בשנת 1878 הלך לברלין עם איזה מראשי תכ"ח להציע לפני הקונגרסים של ממלכות אירופא. את זכרון הרברים (memoir) של החברה לטובת היהודים בארצות שטרדפים שם. בשנת 1880 הלך בלוית שני חברים מועד של כ"ח למדריד להשתדל לפני אספת ישרי אירופא אדות היהודים במורוקא. בשנת 1881 בימי הפרעות ברוסיא, היה נעמער בעיר בראדי לעזור להפלמים דרך שם לבוא לאמריקא. ובשובו לפאריס נתמנה למזכיר הועד שנוסד לטובת גולי רוסיא. רבים חשדו אותו כי הוא מתנגד לישוב א"י. פרוסקין עורך החבצלת ובן יהודה עורך הצבי בירושלם כתבו מאמרים נגדו, אך הוא השיב להם כי הוא הוכב את א"י בכל לבו ונפשו. אך לפי דעתו אי אפשר להסב שמה המון הגולים כי לע"ע אין א"י מוכשרת להם. בסוף קיץ 1882 עלה עוד הפעם לא"י בשליחות החברה כ"ח ומת שם פתאום. החברה הקימה מצבת אבן גדולה על קברו.

ביבליוגראפיא: החבצלת תרמ"ג; יהודה גרוזבסקי בלוח אחיאסף שנה ב' תרמ"ג; יחיאל בריל "יסד המעלה" מאונק תרמ"ג.

א. ד. מ.

נְעִילָה: סיום התפלות ביום הכפורים. ובזמן התלמוד היו מתפללין נעילה בכל תענית צבור כדרך שמתפללין ביה"ב. נעילה נקראת במשנה "נעילת שערים" ואמרו

בשלשה פרקים בשנה הכהנים נושאין כפיהן ארבע פעמים ביום בשחרית במוסף בסנהה ובנעילת שערים (תענית פ"ד א'). ומפורש בירושלמי רבנן דקסרין אמרין איתפלגון רב ורי יוחנן: רב אמר בנעילת שערי שמים, ר' יוחנן אמר בנעילת שערי היכל וכו'. אית לך מימר נעילת שערי שמים ביום (ירוש' תענית פ"ד דף ס"ז ע"ג). אחוי דאימא דרב אדא הוה צייר גלותיה דרב בצומא רבא. א"ל כד תיחמי שימשא בריש דקלי תיהב לי גלותי דנצלי נעילת שערים וכו'. א"ר מתנה על ידי דהוה מאריך רב בצלותיה סגין הוה מגיע לנעילת שערי שמים (שם ברכות פ"ד דף ז' ע"ד). מאי נעילת שערים? רב אמר צלותא תירתא ושמואל אמר מה אנו מה חיינו וכו'. עולא בר רב נחית קמיה דרבא פתח באחה בחרתנו וסיים במה אנו מה חיינו וכו'. ובכריתא תני אור יום הכפורים מתפלל שבע וכו' בנעילה מתפלל שבע ומתודה (יומא פ"ז:). ונראה כי מתחלה תקנו אנשי כנה"ג להתפלל תפלת נעילה בעת שינעלו שערי ההיכל בבית המקדש כרי שיתקבלו הקרבנות ועבודת המקדש לרצון. ואחר שחרב ביה"מ תקנו במקום נעילת שערי ההיכל נעילת שערי שמים היינו שקיעת החמה, קורם צאת הכוכבים. ולפי שנעילת שערי ההיכל היתה ביום אחר הדלקת נרות של בין הערבים לבין צריבין לבין התפלה בעת שהשמש בראש האילנות. א"ר יצחק בר נחמן בשם ריב"ל יום הכפורים שחל להיות בשבת אע"פ שאין נעילה בשבת מוכיר של שבת בנעילה. אוספון עליה ר"ח שחל להיות בתענית צבור אע"פ שאין נעילה ב"ח מוכיר של ר"ח בנעילה (ירוש' ברכות פ"ד דף ז' ע"ג): אמר ר' חנינא אתיין אילין פלוגותא כהינין פלוגותא מאן דאמר (תפלת ערבית) חובה אין נעילה פוסרת של ערב מאן דאמר רשות נעילה פוסרת של ערב (ירוש' תענית פ"ד, ס"ז ע"ד).

[נוסחאות שונות בנעילה] רב עמרם גאון בסדרו סביא סדר תפלת נעילה ואומר: פותח באשרי ובא לציון גואל וכו' ואתה קדוש וכו' ומקדש (אומר קדיש). ועומדין ומתפללין וכו'. ומתחיל אתה נתן יד בנוסח אשכנז). ויש"ן יורד לפני התיבה וכו'. וכיטמניע עד לפני ה' תטהרו אומר "אבן מעמסה" ואם יש שהות ביום אומר שלש סליחות ומסיים את התפלה, ונופלים על פניהם ואומר החמנא חמנא, רחמנא אסכלנא ווישבין. ואומר שיצ אבינו מלכנו וכו' ואנהנו לא נדע, עשה למען שמך הגדול שיתגדל ויתקדש בעולם וכו' (שם צד 48-49). בת"ב יש סליחות ממחברים מאוחרים, מהראב"ע "אמת בספרך", "אשל צדק", ופזמון מר' יהודה קטן, "ירידך מאמש חין ותפלה סדרו" (שם 57). הספרדים אין להם כל תחלת הנוסחא מן אתה נתן יד עד הרבית סליחתנו, אלא פותחים מיד מה אנו מה חיינו. ונוסחת הרמב"ם היא: מה נאמר לפניך יושב מרום וכו' כי עונותינו רבו מלמנות וחטאתינו עצמו מספר, מה אנו מה חיינו וכו'. מנהג האשכנזים

כעת הוא: אשרי ובה לציון חצי קדיש, ומתפללים שבע ברכות, ודוי של אשמנו ולא על חטא. אתה נותן יד לפושעים. אתה הברלה, ואומרים, "וחתמנו" תחת וכתבנו. ואומרים לקוסים מסליחות שונות, אבינו מלכנו אפילו בישבת, וקדיש תתקבל. ובחתימת התפלה אומרים שמע ישראל פעם אחת, בשכמל"ו ג"פ, ה' הוא האלהים ו' פעמים, ותוקעים תקיעה אחת ואפילו חל בשבת, ומתפללים ערבית. הזקן וחכם אומר לעם דברי כבושין קודם תפלת נעילה לעורר לבם להשובה, ולא יתפרו ע"י חולשת התענית. כי נעילה היא חתימת גור דינם לשכר ולעונש. ובחרים איש זקן וחכם להזיות הש"צ, ואם נמצא שנים מחשובי העדה הרוצים לעמוד אצל הש"צ, א' בימינו וא' ביטמאלו מה טוב (סדור יעב"ץ בית יעקב). פותחין הארון בחזרת הש"צ את תפלת נעילה, ומוכרין כבוד הפתיחה בסכום רב. לתפלת נעילה יש נעימה מיוחדת עתיקה שמומרי החזנים בקדיש וברכות אבות.

ביבליוגרפיה: רמב"ם הלכות תפלה פ"ג; ש"ע א"ח ס"ו תרכ"ג; סדר עבודת ישראל רעדעלהיים 1868. על הנעימה: ד' גאואקאונסקי, שלוסגעבעט פיר יום כפור, ארעכא 1895; *Traditional Tunes*, London; Jessorun, don 1904; Cohen & Davis, *Voice of Prayer and Praise*, London 1904.

א

[נעלים שונים בתלמוד] אושכפא הוא אומן של מנעלים, עושה נעלים. ר' חנינא ורב אושעיה הוו אושכפי. הוו קאמר לאושכפא עביד לי מסאני לטב שנין (גמין ס"ח:). אמפליא (impilia) נעלים הנעשים מצמר עב (יבמות ק"א.), ויש גם אמפליא של עור והן מנעלים קטנים שחופין את רוב הרגל, ורב מצליח פירש עור הוא ועושיין אותו בארץ ספרד ומכניסין בו רגליהן ומניע עד הקרסולים, וכשהן מבגד עב צמר נקראו עדילרין או ערדלן. אמפליא של עור אדום, אמפלאות (ברכות ס"ב:). דרדסין או ברדסין (bar-daicus) מין מנעלים (ירוש' כלאים פ"ט דף ל"ב ע"ד). מנעל של זרד הם של עור ישמניעין עד הירך (שם). סנדל של סידום (עדות פ"ב ח') סנדל של עור ושל עץ שיש בו רצועות שאוחזין בהן, ומעבירו על הסיד כמה פעמים עד שנעשה שעיע. סנדלי בהמה של מתכות (כלים פ"ד ה') בשביל שלא תחליק (פרה פ"ב ג') והוא נעל סוס (horse shoe). סנדל מסומד נפיק מיניה הדוסטא (שבת נ"ט.), ואולי צ"ל הרוסטא פ"י עובד אדמה (rusticus). קלנס (caliga) מין מנעל של בעלי חילות (סוטה מ"ב). קורדקייסין (seordisci) סנדלים של עור (פסחים נ"א.). הלך ומפוף תלכנה (ישעיה ג' ט"ז), כשהיתה אחת מהן קצרה היתה לובשת קורדיקין (heels) עבין שתראה ארוכה (פסיקתא דר"ב קל"ב:). קרקא או קרקיא מין מנעל של עור והוא עב ופעמים יעשו משני עורות מדויקין בדבק ולמטה עור עב (יבמות ק"ב:). ששה דברים נגאי לת"ת ואחד מהם מנעלים מטולאים, ואמר מר זוטרא בטלאי ע"ג טלאי, ולא אמרן אלא באפנתא (בחלק העליון) אבל בנידא לית לן בה (ברכות מ"ג:).

א

נַעְמָה: בת למך מצלה אשתו ואחות תובל קין (בראשית ד' כ"ב). השם נעמה מורה על אישה טובת חן ונעימות. לרעת ר' אבא בר כהנא היתה אישת נח, ולמה קורין אותה נעמה? שהיו מעשיה נעים, ולרעת אחרים ע"ש שהיתה מנעמת בתוף לעין (ב"ר פכ"ג ד'). הענין הזה נתגלגל לעם היוונים שקראו את אנטי היס הקדמונים לאלילים, אבי כל חורש נחשת ובחל היה להם בולקין (Vulcan) חרש אש פלדות של ההרים מוקיאי האש. ושם בולקין קרוב לשם תובל קין, ואחותו נעמה היא האלילה נונה (Venus) היפיפיה הלוקחת לב כל האלילים ביפי תוארה, ע"ד בני האלהים שלקחו בנות האדם הטובות (בראשית ו' ד' עיין זוהר שם). כן נמצא אצלנו באגדת בראשית כי עלתה נעמה

נַעַל (רבים נעלים גם נעלות, וזני נעלים): בית עור לרגל. מנעל לשון חכמים נעל לשון תורה (רש"י יבמות ק"ב, ד"ה ה"ג א"ל). שרוך נעל (בראשית י"ד כ"ג) הוא פתיל הקושר את הנעל לרגל, ובלשון חז"ל ארקתא דמסאנא, ויש הברל בין נעל לסנדל כי הנעל הוא חופה את גב הרגל והיו קושרין אותו ברצועה שכוּפְּלִין על אוניו, מנעל מרופט (מבוקע ופתוח למעלה). אבל סנדל חופה רק את תחתית הרגל, ואין לו אונים וקושרין אותו אל הרגל בשיניצין (יבמות ק"ב, וע"ע ח"ל י"ח). סנדל המסומד אסור לנעלו בשבת משום מעשה שהיה (ביצה מ"ג). כשהוא נועל נועל של ימין תהלה ואח"כ של שמאל, כשהוא חולץ חולץ של שמאל ואח"כ חולץ של ימין (שבת פ"א.) כדי לתת כבוד לימין. במקום קדוש היו חולצים הנעלים, כמו שנצטווה משה בחפצו לנישת אל הסנה: של נעלך מעל רגליך כי המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קדש היא (יטמות ג', ה' וכן ביהושע ה' ט"ז). הבהנים הלכו יהפים במקדש (שקלים פ"ה, מ"ח:). וכן הבהנים בעת דונכם גם בזמן הזה (ר"ה ל"א: סוטה מ' ש"ע א"ח ס"ו קכ"ח ה'). אף אסרו לכנוס עלר הבית במקלו ובמנעלו וכו' (ברכות נ"ד.). המליצה לה אדום אשליך נעלי (ההלים ס"ו י'), כלומר אתנהו לבו ואכניעהו, כי הוא דרך הכניעה וקנין של עבד, כמו שאמרו כיצד בחזקה נעל לו מנעלו או התיר לו מנעלו (ב"ב נ"ג:). לבישת הנעלים נחשב לכבוד, כי החמון הלכו יחה, ולכן נאמר מה יפו פעמך

פולין. הנוצרים היונים שגרו בעיר ידעו מהערסה הזאת והם פתו את היהודים כי אנשי החיל שצבאו על העיר הם פולנים, ואח"כ החזיקו בידי הקזקים ועזרו להם להרוג את היהודים עם סף ונישים, שלא אבו להסר דתם (כ' סיון ת"ח). ורק אחדים נצולו ע"י ההסרה לפי שעה או שברחו להעיר הבצורה סולטשין הסמוכה (יון מצולה 14). ולזכר נשמת הנהרגים מתענים הצבור בכל שנה ביום כ' סיון, בכל מדינת פודוליא. כשמוע זאת ווישעוועצקי שר צבא פולין שהיה אוהב ישראל, בא עם שלשת אלפים אנשי חיל על העיר ויעשה נקמות ביונים והקזקים (שם ו'). וכאשר שקטה הארץ ממרידת הקזקים שבו היהודים לישב בנעמירוב, ואשר המירו דתם באונס חזרו ליהדותם. בשנת 1672 באה נעמירוב תחת התורקים ומשלו שם עד שנת 1699. בעת ההיא ישב בנעמירוב יורי בן חמלניצקי והעלה מס על הנרשאים אשה ביום חתונתם בין נוצרים בין יהודים. וכאשר נשא אשה בן יהודי עשיר ושמו אהרן שהיה חשוב אצל התורקים לא חפץ לשלם המס הזה, וישלח יורי את עבדיו ויטרפו את בית אהרן ויהרגו את אשתו כי אותו לא מצאו שם. אהרן הודיע זאת למושל התורקי שישב בקאמניץ-פודולסק וישלח אחרי יורי והוא הורה על אשמתו והמושל הוציא משפמו למות. בראשית המאה ה' נעשה נעמירוב מרכז לחסידי בראסלאוו תחת הנהגת ר' נתן בר' נפתלי הערץ תלמיד ר' נחמן מבראסלאוו (ע"ע). בעת נמצא בנעמירוב כשלשת אלפים יהודים, ומספר כל התושבים כשמונת אלפים.

ביבליוגרפיה: גורלאגה, לקורות הגזרות בישראל, קורות פודוליא 27, 33; J. E. ix, 228.

ב. מ.

נַעֲמָן: שר צבא ארם. הוא היה גבור חיל ועל ידו נצחו הארמים את אויביהם במלחמה ולזה היה אהוב לאדוניו. ויקר סקרה כי נעמן נעשה מצורע, ותיעצוהו שפחת אשתו, נערה שבויה סכנות ישראל, כי ילך אל הנביא (אלישע) אשר בשמרון, והוא ירפא אותו מצרעתו. ויספר נעמן את הדבר למלך ארם, ויתן לו רשות ללכת לשמרון ויתן בידו ספר למלך ישראל ויבקשהו כי יאסוף את נעמן מצרעתו. מספור כה"ק לא נוכל לדעת עם מי היתה השניאה, אם מלך ארם לא הבין היסב דברי נעמן וחשב כי מלך ישראל יוכל לרפאות את נעמן, או אם מלך ישראל לא הבין את תוכן הספר הקצר. כנראה היתה כוונת הספר כי מלך ישראל יצוה לנביאו לרפא את נעמן, עכ"פ חרד מלך ישראל חרדה גדולה בשמעו את הצוי הזה, כי היה אז נכנע לארם וחשב כי רק תואנה היא להתנפל עליו, ויהי כשמוע אלישע את הדבר קרא את נעמן אליו, ובלי ראותו צוהו ע"י מלאכו (ניחוי) לאמר: "הלך ודחצת שבע פעמים בירדן וישב בשךך לך וטהר" (ש"ב ה' י'). ויקצוף נעמן וילך, כי חשב שהנביא בעצמו יבא אליו ויתפלל בעדו אל ה', והוא שלח דברו ביד

השמימה מפני שישארה בתולה בצניעותיה, ולא הלכה אחרי מאהבה המלאך עזאל אשר חשק בה וחפץ לפתותה, והיא עשתה בערמתה, כי התרצה לו בתנאי שילמד אותה את היסם הספורש. וכאשר מלא הפצה השתמשה בשם הזה לברוח מבין זדעותיו ועלתה השמימה (ילקוט בראשית), ובזכות זה נתן לה הקב"ה סגור בהיך שבעת כוכבי לכת (מדרש ב"ר) והוא נונה. ויש הרש"ם, העורכים לנר שלחן ולמני מסך" (ישעיה ס"ה) שהוא הכוכב נונה, ולר"ק הוא מזל בתולה, ולפי גזינים גם עשתרת שמה נעמה.

ש. דן

נַעֲמִי: אישת אלימלך חמות רות המואבית. היא באה עם אישה לגור בשרה מואב מפני הרעב, ואחרי שמתו אישה וישני בניה מחלו וכליון נשארה עם כלתה רות אשר לא הפצה לעזוב אותה. נעמי שבה לבית לחם יהודה עם רות בעוני ובחסר כל, עד אשר השתוממו עליה כל אנשי עיריה בראותם אוחה במצב כזה, ואמרו הזאת נעמי? והיא ענתה להם כי תחת נעמי (לשון נעמי) והרחבה) יקראו לה "מרה" כי מר לה מאד. נעמי יעצה לרות לחסות בעל בעוז איש נכבד ממשפחת אלימלך והיא הסבה את נשואי רות אליו. ותהי נעמי אימנת לעובר בן רות ובעוז איש ממנו יצא דוד המלך עד כי השכנות אמרו, "יולד בן לנעמי" (רות). לדעת חז"ל היתה נעמי בת אחי אלימלך ונכדת נחשון בן עמינדב (ב"ב צ"ה), ונקראת נעמי מפני שמעשיה נעימים. כאשר הלכו נעמי ורות לבית לחם היו עסוקות בהלכות גרים, וכאשר ראתה נעמי כי רות מתאמצת ללכת אתה החלה ללמוד אותה איזה מצוות, ותאמר לה אסור לנו יהוד, ורות ענתה באשר תליני אליך; אסור לנו תחום ישבת—באשר תלכי אלך וכו' (יבמות ס"ז). אנשי בית לחם התפלאו בראותם את נעמי יען כי בתחלה היו בנות בית לחם משתמשות בתכשיטיה ועתה היתה בעוני, בתחלה היתה הולכת בעגלת צב מכוסה ועתה הלכה יחפה, בתחלה היתה מתכסה בכנדי מילתין ופניה ארומות ממאכל ומשתה ועתה היתה מתכסה בכנדים בלואים ופניה ירוקים מרעבון (מדרש רות). ע"ע אלימלך; רות.

מ. דן

נַעֲמִירוּב: עיר בפלך פודוליא רוסיא. קודם שנת ת"ח היתה נעמירוב למרכז היהודים בפודוליא והיו בה רבנים גדולים ומפורסמים, ובניהם ר' יו"ט ליפמאן העליר בעל תוספות יו"ט למשניות, ור' יחיאל מיכל ב"ר אליעזר שנהרג על קדושת השם בשנת ת"ח. בעת מרידת הקזקים בגזרת ת"ח (1648) נפלמו יהודים רבים לעיר הבצורה נעמירוב, וכאשר נפלה העיר בידי הקזקים הרגו בה יותר מששת אלפים יהודים, כי הערימו להונות את היהודים לפתוח שערי עירם לפניהם באמרם כי הם פולנים והראו להם את דגלי מדינת

ואחר, וגם עצתו לרחץ בירדן נקלה בעיניו, באמרו הלא טוב לו נהרות דמשק מכל מימי ישראל, וגם הם לא יעילו לו מאומה. ויחפץ לשוב לארצו. אך עבדיו יעצוהו לנסות את דברי הנביא, ואחרי טבלו שבע פעמים בירדן שב בשרו כבשר נער קטן. וישב נעמן אל אלישע ויאבה לתת לו המתנה שהביא אתו עשר בכרי כסף ושישת אלפים זהב ועיטר חליפות בגדים. אך אלישע מאן לקחת מאומה. אז בקש נעמן מאלישע לתת לו משא צמד פרדים אדמה מאדמת א"י למען יוכל לזבח לה על אדמת קרש, כי לא חפץ עוד להעלות עולה לאלהים אחרים, ויבקש סליחה מה' על אשר יהיה נאלץ להשתחות עם אדוניו בבית רמון נגד רצונו (שם ה' י"ח). אמנם גיחו נער אלישע רימה את נעמן באמרו לו כי אלישע שלחהו לקחת ממנו את המתן בעד שנים מבני הנביאים שבאו עתה מהר אפרים ויתן לו ככרים ושתני חליפות בגדים, ובעבור זה קלל אלישע את גיחו בצרעת נעמן. ע"ע גיחו ז'.

[בתלמוד ובדרשים] לדעת הו"ל האיש אשר משך הקשת לתומו ויך את אחאב מלך ישראל (מ"א כ"ב ל"ד) היה נעמן, ולפי' היה בן הדר מלך ארם אדוניו של נעמן (מדרש שוחר טוב תהלים ס'). נעמן נגף בצרעת מפני ישחיה גם רוח (במדבר רבה פ"ז ה'), אך לדעת אחרים מפני ששבה מא"י נערה קטנה ונתן אותה לאשתו ליטפחה (תנחומא סוף תוריע). ודרשו מואב סיר החצי (תהלים ס' ח') הוא נעמן שעתיד להעיד כי הקב"ה יכול לרפא את המצורע ע"י רחיצה בירדן. "מואב" ע"ש "אבי" שקראו לו עבדיו (במדבר רבה פ"ד ר'). נעמן נחשב לנר תושב (גיטין נ"ז), כי הורה במקצת בהקב"ה (דברים רבה פ"ב). ובמכילתא (יתרו פ' עמלק ס' א') נחשבה התניירות נעמן יותר מהתניירות יתרו. יוסיפוס (קדמוניות ס"ח פט"ו ה') נוטה אחרי דעת חז"ל כי נעמן עבד בן הדר המית את אחאב מלך ישראל, ובלי תפונה כיון אל בן הדר השני. רפואת נעמן מצרעתו היתה אחרי מות אחאב ולא נודע מי היה מלך ישראל אשר אליו שלח מלך ארם את נעמן. לדעת איזה מבקרים היה יהוא, ולדעת אחרים יהואחז בן יהוא יען כי הוא נתן ביד בן הדר בן חואל מלך ארם. אך משלשלת הספורים במלכים ב' נראה כי המלך היה יהורם בן אחאב וכן דעת רוב המבקרים. לפי דעת לאנארדע השם נעמן הוא מיהם לאדונים אליל העמים הקדמונים, וכן מפרש נטעי נאמנים (ישעיה י"ז י') הנמעים לשם אדונים, אך ההשערה הזאת ככל השערות החוקרים האלה הם קלושות מאד וקלוטות מן האויר.

והכא? וכו'. אמר לי אדרכתן מלתא עלאה ובני עלמא לא ידעין ולא מיטניחין וכו'. נשמתהו דישראל אתגור מנו בוצינא קדישא דרליק דכתיב נרה נשמת אדם (משלי כ'). והאי נר בשעתא דאתאחד מנו אורייתא דלעילא לא שכיך נהורא עליה אפילו רנעא וכו'. נהורא דשרנא כיון דאתאחדא נו פתילה, ההוא נהורא לא שכיך לעלמין אלא מתנענעא נהורא לכאן ולכאן וכו'. נשמתין דעמין מדעיכו קכש בלא נהורא דשרי עליהו ועיד מיטתככוין ולא מתנענען דהא לית לין אורייתא ולא דלקין בה וכו' (זהר, פנחס ר"ח: ר"מ: ור"ל כי נישמת ישראל דבוקה באור התורה כמו פתיל הנר הנאחו בלהב אשר מתנענע אנה ואנה לשר האויר, ולכן לא יאסף נגהם לעולם. תחת ליה שאר כל העמים אורם נדך קכש מפני שאין להם אחוזה בתורה. השאלה הזאת נמצאת בכוזרי: אמר הכוזרי, אשאל אותך התדע למה מתנענעו היהודים בקריאת העברית? אמר המחבר, אמרו (אחרים אמרו) כי בעבור העיר החום הטבע, ואינו סבור שהוא (אינו מסכים למעם זה). אלא מצד הענין שאנחנו בו, מפני שהיו יכולים לקרוא רבים מהם כנאחר, היה יכול שיתקבץ מהם עשרה או יותר על ספר אחד ובעבור זה היו ספריו גדולים ויצטרך כל אסר מהעשרה שיטה בכל עת לעיני התיבה וישבו והוא נוטה וישב תמיד, מפני שהספר בארץ (שהיו יושבים ולומדים על הקרקע). והיתה זה הסבה הראשונה, ואחרי כן שב מנהג מפני ההסתכלות והראיה בספרם תדיר (כוזרי מאמר שני, סי' ע"ט ופ'). ר"ל שהיו משתמשים בתחלה בספר אחד לכמה קראים ולא יכלו כלם לעיין בו בפעם אחת רק זה אחר זה, ומפני שהספר היה על הקרקע לכן כל המעיין בו היה שוחה גופו אל הספר וישב ממנו לתת סמום לחברו לעיין בו, וחזר חלילה. ומזה נולד מנהג הנענוע ונעשה טבע שני שלא יכלו לישנות גם אח"כ, ואמנם דרך הלמוד על הקרקע בספר אחד לתלמידים הרבה הקוראים בו מכל צד נוהג גם בזמן הזה אצל יהודי תימן, כי העניות מביאה אותם לידו כך, בעל שבלי הלקט מביא בשם ר' שלמה זצ"ל הטעם שנוהגין בני העולם לנענע עצמן בקדושה (וגם אנו נוהגין להגביה את עצמנו על אצבעות הרגלים בעת שעונין קדוש קדוש קדוש ג' פעמים), משום דכתיב וינעו אמות הספים מקול הקורא, שהיו מתנענעים ומדועים מפני אימת המלך. ק"ו ומה אם אבנים נודעו ונתנענעו שאין מכירין שום דבר, כ"ש אנו שאנו מכירין שיש לנו להודעו מאימנו (שבלי הלקט ענין תפלה סי' כ'), הוצאת באכר י"ג). בעל המנהיג אמר: מצאתי במדרש שחייב אדם לנענע את עצבו בתפלה ע"ש שנאמר כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך, וכן מנהג רבני צדפת וחסידיה (שם ט"ז:). בעל המורים מביא טעם להנענוע מה שכתוב בעת מתן תורה וירא העם וינעו (שמות כ' י"ח), מהר"ל כ"שהיה מתפלל תפלת ש"ע החזיק סודו בירו הימין שהיה

נענוע: תנועת הגוף בעת הלמוד וקריאת התורה ובתפלה. המנהג הזה הוא עתיק מאד, ונזכר בזהר: שאילנא ליה טאי הוי דכל עמין דעלמא לא נענועא אלא ישראל בלחודיהו, דכד לעאן באורייתא מתנענען חכא

הולדו קרוי נער כמו שאמד מנוח מה נעשה לנער הילד (שופטים י"ג ח'), וחנה אמדה לאשה עד וימל הנער והביאותיו (ש"א כ"ב), וכתב הרד"ק על הפסוק והנער נער (יש שם כ"ד) עורנו נער קטן ורך ואעפ"כ לא המתינה ער שיתחוק, מצד אחר נראה כי בחור זקן נקרא י"ב נער, וישמעאל נקרא נער וגם ילד (בראשית כ"א י"ב י"ד) אף שהיה כבר בן כ"ו שנים, ודרשו ע"ז כי יורה הכניסה בו עין הרע ונחלה ונתמעמו איבריו (כ"ד פנ"ג י"ג). את הפסוק וישלח את נערי בני ישראל (ישמות כ"ד ד) פירשו רוב המפרשים בכורים, אבל הראב"ע כתב הם הבחורים בני הזקנים, והרמב"ן אומר לא ידעתי למה יכנה הבחורות בלשון נערי אולי כנגד הזקנים, וע"ד הפשט בחורי ישראל (שם לע"ג י"א) חטא, יהושע נקרא בדרך חבה נער (שם לע"ג י"א) ואולי בלשון משרת, כי לזה את משה כתלמיד את הרב (רש"י שם). ומצינו ברברי חז"ל שגם המלאך מטטרון מכונה הנער מטטרון (בית המדרש ח"ג ס"ג ג' עין 139). הנער נידון כקטן עד י"ג שנים ויום אחד ואח"כ כגדול, אבל לענין עונשין מקרי גדול רוק מבן עשרים שנה ומעלה. הנערה נידונה כקטנה, וקיימא ל"ז מכת י"ב שנים ויום אחד ולמעלה הרי היא נערה, עד ששה חדשים, ומששה חדשים ולמעלה היא בוגרת (קדושין ט"ז). אין בין תהלת נערות לתחילת בנרות אלא ששה חדשים בלבד (כתובות ל"ט). עד שהיא נערה יש עליה טענת בתולים ויש לה קנס ומאה כסף (יבמות כ"ט). הכהן הגדול אינו רשאי ליקח לו אישה אלא בתולה עד שכלו לה עת נערותה. אבל ר' אלעזר ורבי שמעון מכשירין גם אהרי ימי הנערות אם עורנה בתולה (שם). כאשר אמרנו יש גבול בין קטנה לנערה, כי ימי נערותה מתחילים בשכלים ימי קטנותה, ולכן יתאמצו חז"ל לפרט בכל מקום ששני התוארים משותפים, ודרשו על הפסוק, וישבו מארץ ישראל נערה קטנה (מ"ב ה' ב') קרי לה קטנה וקרי לה נערה? א"ר פדת קטנה דמן נערה נערן (חולין ה'). ר"ל שבאה מהעיר נערה (יהושע ט"ז) או העיר נערן (דה"א ז' כ"ח) מקום קרוב ליריחו. מאי נערים (מ"ב ב' כ"ג)? קטנים. א"ר אלעזר שמנעורין מן המצוות, קטנים שהם קטני אמנה. במתניתא תנא נערים וביוזו כקטנים (פוסה מ"א:). ע"ע בר מצוה; בתולה; גדול.

ישנב

נַעֲרָדְלִינְגֵן: עיר במדינת בייערן, היהודים ישבו שם עוד במאה ה"ב, ההמון הפרוע התנפל עליהם ויהרג בהם בשנת 1290. לפי דברי ר' יוסף הכהן בספרו עמק הבכה (וממנו העתיק זאלפילד בספרו מארטיריא-לאנוים צד 181). אך כנראה ברא ההרג הזה סופר העיר וואלפנאנג פאנעלמאן בשנת 1549 (מילער אויס פינף יאהרהונדערטען צד 6). עכ"פ סבלו הרבה מרדיפות רינדפלייש בשנת 1298, ובשנת המגפה 1349, בשוד היהודים השתתפו שרי העיר והנסיך אלבערט מעמינגען.

מתפלל מתוכו, וישמאלו היה תחת הסרבל נתון על לבו, והיה מנענע גופו מאחוריו לפניו וכו' (ספר מהר"ל הלכות תפלה דף ס"א, ווארשא 1874).

[התנגדות להנענוע] ר' ישמאל הנגיד בעל מביא התלמוד באחד משיריו התלוצץ על המנענעים בתפלה, "כאשר ינועו עצי היער מפני הרוח" (וקש בהמצפה לצעדערכוים 1886). ר' מנחם עזריה מפאנו אוסר הנענוע בתפלת יש"ע (עשרה מאמרות פ' אם כל חי ס"ו ל"ג; שירת ס"ו קי"ג). ר' ישעיה הורוויץ אומר: המתנועע בתפלתו גורם בטול כונתו, והעמידה (יש"ע) בלי התנענעות כלל עוזר אל הכוונה. ומה ישנאמר כל עצמותי תאמרנה וגו' היינו בשירות ותשבחות וברכות ק"ש ותלמוד תורה, אבל לא בתפלה, ואם יש מי שאומר כן גם בתפלה, נ"ל שאין לחוש לדבריו, כי הנסיין מוכיח שהעמידה בלי נענוע בתפלה גורם לכיון הלב, וראה בעיניך הישאל אדם שאלות ממלך ב"ו וגופו מתנועע כנוע עצי יער מפני רוח? (ש"ל"ה עניני תפלה וקריאה בס"ת דף ר"ג, רפוס אמשטרדם). בכנה"ג מביא שקצת פרושים נוהגין להתנועע בנחת בחתימות הברכות בלבד לקיים מה ישנאמר מפני שמי ניתת הוא, וכתב המן אברהם דעביד כמר עביד ודעביד כמר עביד ובלבד שיכין (א"ח ס"ו מ"ה בה"ג). לרוב נוהגין החסידים לנענע גופם בחזקה בעת התפלה וכפרט יש"ע. הרופא שמעון בריינין נותן טעם הנענוע לצורך הבריאות (ארח חיים צד 126, ווילנא 1883). על הנענועים בלולב ע"ע לולב.

א

נַעֲרָה: נער הוא זכר עלם רך בשנים, נערה היא נכבה עלמה צעירה. בראשונה היה השם נער משותף לזכר ולנקבה כמו השם kind בגרמנית או child באנגלית, ולכן בא השם נער כתורה פעמים רבות הכתיב נער והקרי נערה (בראשית כ"ד, ל"ד; דברים כ"ב ועוד). נערה כוללת גם אשה צעירה לימים שנשאת לאיש, הנערה המאורסה (דברים כ"ב כ"ה) חותנו אבי הנערה (שופטים י"ט ד'). ימי הנערות הם בפרק הרביעי לחיי אדם, ואלו הם הפרקים: יונק, גמול, ילד, נער, בחור, איש, זקן, שב. הפרק אחרי נערה הוא בוגרת. היונק הוא י"ח חדשים לב"ה וכ"ד חדשים לב"ש (כתובות ס"ו:). הגמול הוא בן שנים או שלש שנים, הילד עד עשר שנים, הנער עד י"ג שנים, ומצינו ביוסף שנקרא נער בהיותו בן י"ז שנה (בראשית ל"ז ב.). ויש יוצאים מן הכלל, אשר ישתמשו בתואר נער גם ליונק וגם לאיש גדול, כדי לפרש כוונה מסותרת, כמו במשה בעת שהיה יונק לאחר שלשה חדשים ללידתו נאמר: ותראהו את הילד והנה נער בוכה (שמות ב' ו') וכתב רש"י קולו בנער (עי' שמ"ד פ"א כ"ד), והראב"ע כתב: היו אבריו גדולים באלו הוא נער, אבל הרשב"ם והרמב"ן אמרו שמלת נער נאמר פה לבאר כי מצאה אותו זכר ולא נקבה, וכבר ביום

נפילת אפים: המנהג שנפולין על הפנים כשאומדין תחנון. מיטה רבנו אמר ואתנפל לפני ה' (דברים ט' י"ח) כאשר בקיש סליחה על חטאת העגל. וכן ביהושע נאמר ויפול על פניו ארצה לפני ארון ה' וכו' כאשר נפלו ישראל אצל עי. ויאמר ה' אל יהושע קום לך למה זה אתה נופל על פניך חטא ישראל וכו' (יהושע ז' ו'—י"א). וא"ד אלעזר אין אדם חשוב רשאי ליפול על פניו אלא א"כ נענה כיהושע בן נון וכו' (תענית י"ד:) ופירש"י אינו רשאי לבזות עצמו בפני הצבור שאם לא נענה יחרפוהו (ישם). משום כסופא, אבל בביתו סותר (א"ח סי' קל"א). במקום אחר נראה שיש גם סכנה בדבר, אם יקובל על חבירו ע"י נפילת אפים. ומסופר כי אחרי מחלוקת ר"ג ור' יהושע על אדות ר"א שמיתא לא שבקה אימא שלום, אשתו ר"א שהיתה אחות ר"ג, לר"א למיפל על אפיה. ההוא יומא ריש ירחא הוה ואיחלף לה בין מלא וחסד וכו' (וחשבה שלא יפול על פניו בר"ח ולא נזרהה בו) אשכחיה דנפל על אנפיה, אמרה ליה קום קטלית לאחי, אדהכי נפק שיפורא מבית רבן גמליאל ד"טיב. אמר לה מנא ידעת, אמרה ליה כך מקובלני מבית אבי אבא כל השערים ננעלים חוץ משערי אונאה (ב"מ נ"ט:). ואסור לכל אדם ליפול על פניו בפשוט ידים ורגלים אפילו אם אין שם אבן משכית (הגהת אשרי ברכות פ' תפלת השחר סוף ודיב"ש סי' ת"ב), ולכן כשנפולין על פניהם ביה"כ מציעים עשבים תחתיהם כדי להפסיק ביניהם ובין הקרקע (מרכי מנילה פ"א). בימי התלמוד היו נוהגין גם בתחנון נפילת אפים על הקרקע בפשוט ידים ורגלים, ומצינו דב אקלע לבבל בתענית צבור קם וכו' נפול כולי עלמא אאנפיהו ורב לא נפל על אנפיה, כי אצלו היתה רצפת אבנים, ולא רצה לצאת משם ולשנות מקומו כי עי"ז היה מטריח את העם לקום ממנו (תענית כ"ב:). ומפני הטעמים הנ"ל נוהגין עתה שלא ליפול על אפים בהשתחויה רק כשנפולין כורעים בר"ה ויה"כ ומציעין תחתיהם עשבים או נייר. אבל כל ימות השנה כשנפולין על אפים בתחנון וישבין על מקומם ומטין ראשם על הזרוע השמאלית, וטעם הנסיה על צד שמאל לדעת הכלבו שהוא דוגמת קרבן התמיד אשר היו מרביצין אותו על שמאלו כששוחטין אותו. וכשתניח תפילין על שמאלו מטה על צד ימינו. וכתב בעל ראשית חכמה שצריך לחבק תפלה של יד כשהוא נופל על אפים, ישן דומה הפסוק שמאלו תחת לראשי וימינו תחבקיני. בזמן הגאונים היו נופלים על פניהם גם בנעילה של יוה"כ (ע"ע נעילה). אין נופלין על אפים אלא במקום שיש ספר תורה בארון הקדש (ש"ע א"ח סי' קל"א ב'). ואין נופלין בבית אבל שלא להנביר מרת הרין (לבוש), ולא בבית החתן, או בבית שיש שם ברית מילה, וכן אם יש חתן או סנדק או בעל ברית בכיה"כ. ואין נופלים בר"ה ולא כל חדש ניסן, ל"ג בעומר, מ"ח סיון עד אסרו חג שבועות,

ביום 29 יולי 1384 התנפלו על היהודים ויבחו שללם ויהרגו מהם רבים והנשארים נמלטו על נפשם. ולא נותר מהם איש בנערדלינגן. המלך הוענצסלאוס לקח חלקו מהשלל 3500 פלורין. בשנת 1452 התרו דאשי העיר ביהודים להעתיק משם משכנם ולצאת מהעיר במשך יונה אחת. כנראה עזבו היהודים את נערדלינגן בכלות השנה ולא נמצאו שם זמן כביר, אה"כ שבו עוד הפעם. ולאחרונה גלו כל היהודים ביום 14 מארץ 1507. ורק בעתות המלחמות הורשו איזה יהודים להמלט שם. כה עברו כשלוש מאות וחמשים שנה, ורק בשנת 1860 השיג היהודי ערוארד האכר שמערטער מעיר דענינגען רשוין ליסד מסחר עם עורות בנערדלינגן. בשנת 1870 נוסד שם קהלה ונבנה ביה"כ לתפלה. בשנת 1900 היה מספר יהודי נערדלינגן 408 ומספר כל התושבים 8299. ע"ע ביי ערך. ב. מ.

נח: ע' נוה

נפוצות יהודה: ע' גלות; עמים

נפח (נפחא): חרש ברזל (Smith) תרגומו נפחא מברזלא (ישעיה מ"ד י"ב). כי נפחא הוא מקום עבודת הנפח (נטין כט:). לדינא, הנכנס לחנותו של נפח שלא ברשות ויצאו ניצוצות והזיקוהו פטור, אם הכניס (הפציו) ברשות והזיקום בעל חנות חייב (תוספתא ב"ק פ"ז). במדרש הובא משל יפה מהנפח על בני ישראל ביחוסם לבני עשו. א"ד לוי משל לנפח שהיה פתוח באמצע פלטיא, ופתח בנו זהבי פתחו כנגדו, וראה חבילות חבילות של קוצים נכנסו למחנה. אמר אנה יבנסו כל החבילות הללו? והיה שם פקח אחד א"ל מאלו אתה מתיירא? נין אהר יוצא משלך וגין אחד משל בנך ואתה שורפן. כך כיון יראה יעקב אבינו עשו ואלופיו נתיירא. א"ל הקב"ה מאלו אתה מתיירא? נין אהר משלך וגין אחד משל בנך ואתם שורפין אותם כלם. הה"ד והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה וגו' (עבריה א'; ב"ד פפ"ד ג.). ר' יוחנן נקרא בר נפחא, ואמר ריש לקיש טבא דנפחא מרבד נפחא (סנהדרין צ"ז). פ"י מסתבר טעמא דר' יצחק נפחא מדר' יוחנן דהוה קרי ליה בר נפחא. אית דמפרשי בר נפחא ע"ש שאביו של ר' יוחנן היה נפחא ואית דאמרי שנקרא בן ע"ש יפיו ע"ד סני נהוד (רש"י) וראיה לפירוש הראשון מהירושלמי. א"ד יונתן דאה לשון שלימדנו בן הנפח (סנהדרין פ"א ר"ח ע"ג) בעבוד החודש ור' יוחנן היה קטן שבבולם, ואמר בן בדרך פחיתות ולא בתואר כבוד בדרך שבה, גם נקרא "בר נפחא" עוף שהוא ספק טרפה (חולין ס"ב:).

א.

נפט: ע' שמן
נפילים: ע' ענקים

מ' באב, נס'ו בו, ער'ה, מערב יוה"כ עד ר"ח השון (סדר היום סוף ריני סוכות), מ' בשבט, חנוכה ופורים. על נוסח התפלה ע"ע תחנון. וע"ע קדו' והשתחויה.

א.

נפל: ולד מושלך מרחם לפני זמנו, נפל אשת (תהלים נ"ח ט'), כנפל טמון (איוב ג' ט"ז), טוב ממנו הנפל (קהלת ו' ג'), והפכו בן קיימא, רשב"ג אומר כל ששהה שלשים יום באדם אינו נפל, שנאמר ופריו מכן חרש חפרה (במדבר י"ה). שמנה ימים בבהמה אינו נפל שנאמר ומיום השמיני והלאה ירצה לקרבן (ויקרא כ"ב) הא לא ששה ספיסא הוי (שבת קל"ה:). כל המתקיים באדם שלשים יום אינו נפל (ירוש' יבמות פ"א סוף דף י"ב). י"ט חלוקי רינים הרבה בנפל לענין טומאה ואבלות ירושה ויבום. הנפל מטמא במגע ובמשא ובאהל כאדם גדול שמת, שנאמר הנוגע במת לכל נפש אדם (רמב"ם טומאת מת פ"ב). אך אם אינו ידוע שנמצא שם עתה אינו מטמא מספק, ומעשה בשפחתו של מציק אחר ברישון השמילה נפל לבור ובא כהן והציץ בו (על שפת הבור) לידע אם זכר הוא אם נקבה היא (להבחין בין טומאת זכר לנקבה לימי טומאה וטהרה של האם, והבהן לא ראה הנפל). ובא מעשה לפני חכמים וטיהרוהו (לכהן) מפני שחולדה וברדלס מצויין שם (פסחים ט'). ובוראי אכלוהו קודם שבא הכהן. וכבר הסכימו גדולי עולם רנכון לקבור הנפלים בבתי החיים כשנגמרה צורתן מפני טומאת כהנים (רמב"ם שם). אבל אין קוברין אותו ביו"ט שני של גלוית כמו מת אחר, כי אין בנפל מצות קבורה, ונהגו להסיר ערלת הנפל בצרור אבן משום תקנת הפושעים, ואין מסירין ביו"ט שני, אבל מכן שלשים יום ולמעלה קוברים אותו ביו"ט שני ומסירין ערלתו (ש"ע א"ח סי' תשכ"ו). באבלות הקילו הרבה בנפל, ואפילו תינוק שאכלו ארי או נפל מן הנג תוך שלשים יום אין מתאבלין עליו (ריב"ש סי' צ"ה). וכן תאומים שמת א' מהם תוך שלשים והשני חי עריין ומת סמוך לו אחר שלשים יום אין מתאבלין עליו. הבא אחר נפלים, אע"פ שיצא ראש הנפל כשהוא חי הבא אחריו בכור לנחלה שזה שנאמר ראשית אוננו הוא שלא נולד לו קודם לזה יכר שיצא חי לאויר העולם. אך בכור לכהן לא מקרי כשיצא אחרי ראש הנפל כשהוא חי (בכורות ט"ו. ש"ע ח"ט סי' רע"ו). לגבי אשת אה רמחיבי כריתות הן החמירו רבנן ולא נייבם אשת אה מספיסא רנפל. ולכן אם מת בתוך ל' יום חולצת ולא מתייבמת. עמדה ונהקדשה, רבינא משמיה ררבא אמר אם אשת ישראל היא חולצת (מספק) ואם אשת כהן היא אינה חולצת (יבמות ל"ו:). שאם תחליץ תאסר עליו וסמכינן אולד שהוא נפל. אבל כשנגמרו סימנים ע"י שערן וצפרניים (שם פ"ג) נחשב כבר קיימא, וכן אם קים לך דכלו לו חדשיו אפילו תינוק בן יוטו פוטר מן הייבום

(נדה מ"ג:). ולדינא מי שמת והניח אשתו מעוברת, אם הפילה הרי זו תתייבם, ואם ילדה יוצא הולד לאויר העולם אפילו מת בשעה שנולד הרי אמו פטורה מהחליצה ומן היבום, אבל מדברי סופרים עד שיודע בודאי שכלו לו חדשיו ונולד לתשעה הרשים נמורים. ואם לא נודע לכמה נולד, אם חי ל' יום הוה ולד קיימא ופוטר נשי אביו מהחליצה ומהיבום, ואם מת בתוך שלשים אפילו ביום השלשים ה"ז ספק נפל ספק בן קיימא וצריכה חליצה מדברי סופרים אבל לא תתייבם. וי"א דאפילו נולד מת ואפילו אם יש להסתפק שכלו לו חדשים חולצת ולא מתייבמת (אה"ע סי' קנ"ו ר'). יום השלשים הוא ספק ותלינן לחומרא מלבד לענין אבלות שהוא לקולא ונחשב כמו בתוך שלשים. ר' נהניא אומר בעון שנאת חנם וכו' ואישתו מפלת נפלים (שבת ל"ב:). נפל בבהמה הוא כל ששהה שמונה ימים, ורוקא לענין קרבן, אבל לענין שחיטה לאכילה, אם ידוע שכלו לו חדשיו היינו מ' חדשים לגסה וה' לרקה מותר מיד ביום שנולד, ואם אין ידוע שכלו לו חדשיו אסור משום ספק נפל עד תחלת ליל שמיני (ש"ע יו"ד סי' ט"ו). ע"ע בהמה; בן פקועה.

א.

נפש (רבו נפשות): נשמה, רוח החיים, הכח המניע את מכונת הגוף ותקופת רמנו. בשר בנפשו רמו (בראשית ט' ה'). ובאשר תצא הנפש ימות, בצאת נפשה כי מתה (שם ל"ה י"ח), תצא רוחו ישוב לארמתו (תהלים קמ"ד ד'). חמשה שמות נקראו לה: נפש נשמה חיה רוח יחידה. נפש הוא הרם, שנאמר כי הרם הוא הנפש (דברים י"ב כ"ג). רוח שהיא עולה ויורדת, שנאמר מי יודע רוח בני אדם העולה היא למעלה (קהלת ג' כ"א). נשמה זו האופיה דברייתא (תכונת העולם), האופייתא טבא. יחידה שכל האיברים שנים שנים בגוף והיא יחידה (ב"ר פ"ד). הנשמה קרויה נר רכתיב נר ה' נשמת אדם (תנחומא ריש פ' נח). א"ל אנטונינוס לרבי: נשמה מאימתי ניתנה לאדם, משעת יצירה (מיצירת האיברים מן הבישר) או משעת פקידה (מספת הזרע המולדת)? א"ל משעת יצירה. א"ל אפשר חתיכה של בשר עומרת ג' ימים בלא מלח ואינה מסרחת? אלא משעת פקידה. אמר רבי רבד זה למדני אנטונינוס והקרא מסייעו שנאמר ופקודיך שמרה רוחי (איוב י" סנהדרין צ"א:). חמשה "ברכי נפשי" כנגד מי אמרן דוד? לא אמרן אלא כנגד הקב"ה וכנגד נשמה. מה הקב"ה מלא כל העולם אף נשמה מלאה כל הגוף. מה הקב"ה רואה ואינו נראה אף נשמה רואה ואינה נראית, מה הקב"ה זן את כל העולם כלו אף נשמה זנה את כל הגוף, מה הקב"ה טהור אף נשמה טהורה, מה הקב"ה יושב בחדרי חדרים אף נשמה יושבת בחדרי חדרים וכו' (ברכות י'). שלש קולות הולכין מסוף העולם ועד סופו וכו' וקול נשמה בשעה שיוצאה מן

מן הדין? כיצד? גיף אומר נשמה חסאת. שמיום שפירשה ממני תריני מוטל כאכן דומס כקבר. ונשמה אומרת נוף חמא שמיום שפירשתי ממנו תריני פורחת באויר כצפור. א"ל אמשול לך משל למה"ד לחינד וסומא וכו' הרכיב חינר על הסומא. אף הקב"ה מביא נשמה חורקה כנוף ודן אותם כאחד (סנהדרין צ"א:). ערבות שבו צדק ומשפט וצדקה, ננוי חיים וננוי שלום וננוי ברכה, ונשמתן של צדיקים וריותה ונישמות שעתידי להכראות ומל שעתידי חסב"ה להחיות בו מתים וכו'. נשמתו של צדיקים דחתיב והיותה נפש אדוני צרויה בצדור החיים ונו' (תנינה י"ב: ספרי דברים ס"ו ש"ד). כדור המכול נאמר לא ידן רוחי באדם לעולם, שלא תהא נשמתן חזית לנרנה (סנהדרין ח"א). כתיב וישוב העפר אל הארץ כשהיה ונו' ויחז חושב אל האלהים אשר נתנה (קהלת י"ב). תנה לו כמו שנחנה לך במהרה וכו' משל למלך ב"ו וכו' אף החכ"ה יל נפון של צדיקים אומר יבוא שלום ונו' (שבת קנ"ב:). ר' חידקא אומר נשמתו של אדם היא מעידה עליו שנאמר משוכבת חידק שמור פתחי פיך (תענית י"א). נפשו של אדם סתאבלה עליו כל שבעה ושבת קנ"ב). אמר רב אסי אין כן דוד בא עד שיכלו כל נשמות שבנוף. שנאמר כי רוח מלפני יעטוף ונשמות אני עשיתי (ישעיה נ"ז: יבמות ס"ב: ע"ז ה'). הצדוקים לא האמינו בהשאת הנפש כמו שלא האמינו בתחיית המתים ואמרו שאין עולם אלא אחד. ובשביל זה תקנו חותמי ברכות לומר מן העולם ועד העולם (משנה ברכות נ"ד). ואמרו כי מתער [אדם משנתו] אומר: אלהי! נשמה שנתת כי מהורה היא, אתה יצרתה בי אתה נפחתה בי ואתה משמרה בקרבי, ואתה עתיר לימלה ממני ולהחזירה בי לעתיד לבוא וכו' בא"י המחזיר נשמות לפגרים מתים (ברכות ס':).

[בספרים היצוניים] בספרים שנכתבו אחרי חתימת התנ"ך נזכרה אמנת השארת הנפש בפירושו. בספר "חכמת שלמה" המיוחס לשלמה המלך, נאמר כי הנוף הוא ארצי ועפר אולם הנשמה היא אלהית והיתה במציאות קודם שנולד הנוף (ח' י"ט ב'). יחוד הנוף עם הנשמה איננו באתדות שלמה כי הנוף למשא על הנשמה (ט מ"ט). ע"כ נמחרת הנשמה לצאת ממסגרי הארצי הוה ולשוב אל האלהים (ו' ב'). להשאת הנפש זובים דק הצדיקים שעשו צדקה ומשפט (א' מ"ו ג' ד'). הנפש נתנה מזיו השכינה (ג' א') ותשכון בחיק האלהים בשמים (מ' י' י"ז). גם נזכרת השארת הנפש בספר היובלים (פכ"ג ל"א ועוד) ובספר חנוך (פ"ג ד'). בבו סירא (י"ד י"ב, י"ז כ"ה, כ"א י', כ"ח כ"א). בהשמונאים ספר ד' (מ' ח' י' מ"ו, י"ד ה' מ"ו ב' י"ז ה'). יוספוס (מלחמות ס"ב פ"ח י"א) מביא דעות האיסיים כי הנשמות הנצחיות מרוח דקה מן הדקה נכספות באופן פלא לכנוס בגופות בני אדם ולהיות אסורות שם כמו בבית הסוהר, אולם אחרי אשר יוצאות לחפשי מהבלי

הנוף, וכעו רבנן דחמי אנשמה בשעה שיוצאת מן הנוף ובמלוא (יובא כ':).

[השארת הנפש] האמונה בנצחיות הנפש (Immortality of the Soul) הוא אחד מעקרי הדת, ובו תלויה האמונה בשכר ועונש. הרמב"ם חושב זאת לעיקר י"א מהשלש עשרה עקרין: ואומרים בכל יום אני מאמין באמונה שלמה שהבורא יתברך שמו גומל טוב לשומרי מצותיו ומעניש לעוברי מצותיו. וכפירשו למשנית פ' חלק בסנהדרין יאמר: כי הוא הש"י נתן שכר למי שעושה מצות החורה ועניש לזי שעובר על אזהרותיו. וכו' השכר הגדול העולם הבא. והעניש החזק הכרת. וכבר אמרנו כוונת הענין מה שיספיק, והקרא המורה על היסוד הזה מה שנאמר, ועתה אם תשא המאמתם ואם אין מחני נא מספרך (שמות ל"ב) והשיב לו הש"י מי אשר חמא לי אמתנו מספרי.

[ראיות מתנ"ך להשאת הנפש] אף כי לא נזכר העיקר הזה בתורה בפירושו, יש רמזים רבים המורים עליו. עד כמעט שאי אפשר לפרש הפסוקים באופן אחר. כמו הלשון, "נאסף אל עמיו" המורה על התאחדות הנשמות אחר המות. גם בלעם אמר חמות נפשי מות ישרים ותהי אחריתי כמוהו (במדבר כ"ג). השם "ברת" להנפש מורה על בריתה רוחנית אחר המות. אביגיל אמרה לדוד והיתה נפש אדוני צרויה בצדור החיים את ה' אלהיך ואת נפש איביך יקלענה בתוך כף הקלע (ש"א כ"ה). והורה תשוב אל האלהים אשר נתנה (קהלת י"ב). בתהלים מצינו הרבה רמזים: כי לא תעווב נפשי לשאול ונו', תורעני אורח חיים שובע שמחות את פניך נעימות בימינך נצח (תהלים מ"ז י"א). אני בצדק אחזה פניך אשבעה בהקיץ תמונתך (שם י"ז מ"ז). אך אלהים יפדה נפשי מיד שאול כי יקחני סלה (שם מ"ט מ"ז). מי לי בשמים ועמך לא חפצתי בארץ ונו' וחלקי אלהים לעולם (שם ע"ג כ"ה). אתהלך לפני ה' בארצות החיים (שם קמ"ז מ'). שמואל הנביא אחרי מותו נתגלה לשאול המלך ואמר לו למה הרגתני לעלות (ש"א כ"ה). המלאך אמר ליהושע ובהן הגדול כה אמר ה' אם בדרכי תלך ואם את משמרתית שמור ונו' ונתתי לך מהלכים בין העומדים האלה (זכריה ג') וכבר היה יהושע בעלמא דקשום בעת ההיא (ע"י האברכנאל). מלאכי אמר אז נדברו יראי ה' איש אל דעהו ויקשב ה' וישמע ויכתב בספר זכרון לפניו ליראי ה' ולחושבי שמו ונו' ועסותם דשעים כי יהיו אפר תחת כפות רגליכם (מלאכי ג'). שהוא מוסב לדברי הרמב"ם על השארת הנפש. ועוד רבים כאלה.

[דרשות חז"ל] "עלמות" תרגום עקילס אתא נסייא עולם שאין בו מות (ירוש' מגילה דף ע"ג ע"ב). והצדיקים מראין אותו באצבע ואומרים כי זה אלהים אלהינו עולם ועד הוא ינהננו עלמות, הוא ינהננו בעולם הזה. הוא ינהננו בעולם הבא (שם ס"ק פ"ג דף פ"ג ע"ב). א"ל אימונינום לדבי נוף ונשמה יכולין לפמור עצמן

הנשימות במות הגופות הן שמחות מאד כאלו יצאו מעבודת לחירות. ועפות כצפרים במרומי שמים.

[דעות חכמי ישראל] מלבד ספר התלמוד יש מדרשים רבים המדברים מהנפש כבריאה בפני עצמה ונצחית בעולם הנשימות. בזה, פ' ויחי: ר' חזקיה פתח, נלמי ראו עיניך ונ' הא חיי דכל אינון נשמתין דהוי מיומא דאתברי עלמא, כולו קיימין קמי הקב"ה עד דלא נחתי לעלמא וכו'. וכדון בשעתא דנשמתא זמינא לנחמא בעלמא ההיא נשמתא בההוא דיוקנא ממי דקיימי בהאי עלמא, הוא קאי קמי קב"ה, ואומר לה קב"ה דחסור פקודי דאורייתא ולא יעבור על קיימיה וכו' וציר דיוקנא גו דיוקנא ואשלים לההוא דיוקנא בכל תקונים ואעיל בה נפש עלאה דרמי לתקונא עלאה בנין כך לית צייר בר קב"ה וי"ל כי יש גוף דק עד מאד בו תחלבש הנשמה מים בואה לעולם, ובריה הזה מרוקמים כל איברי האדם בצלמו אבל הם רקים בתכלית הדקות. רב סעדיה גאון בס' האמונות והדעות (מאמר ו' פ"ד) אומר כי הנפש והגוף יחדיו פעל אחד כאשר קדם בתחלת היצירה. ויצר ה' אלהים את האדם עפר מן האדמה ויפח באפיו נשמת חיים (בראשית ב'), ולשניה נטול אחד ועונש אחד. וזה אשר תמצא רוב בני אדם נכונים בשער הזה. קצתם חושבים כי הגמול והעונש הם לנפש בלבד וקצתם חשבו שהם על הגוף לבדו וקצתם סברו על העצמות בלבד והוא בנימין. והטעה את כלם מעט ידיעתם בלשון. והוא כי מי שימצא מהם הלשון אומרת נפש כי תחמא וכו' וכבר בארנו מצד השכל ומצד הכתוב שהם פעל אחד, ונחבר אל זה מצד הקבלה מה שאמר חז"ל אם בא אדם לומר יבולין גוף ונשמה לפטור עצמם מן הדיון משל למה"ר, למלך שהיה לו פרנס והושיב בו שני שומרים אחד חזר ואחד סימא (ע' לעיל). הרמב"ם יאמר: שכן הצדיקים הוא שיזכה לנועם הזה ויהיה בטובה זו. ופרעון הרשעים הוא שלא זכו לחיים אלו. הוא המת שאינו חי לעולם אלא נכרת ברשעו ואבד כבהמה, והוא כרת הכתובה בתורה. שנאמר הכרת תכרת הנפש ההיא, מפי השמועה למדו הכרת בעיה"ז תכרת לעוה"ב, כלומר שאותה הנפש שפירשה מן הגוף בעוה"ז אינה זוכה לחיי עוה"ב אלא גם מן העוה"ב נכרתה (הלכות תשובה פ"ה). ר' משה דילאון כתב: כבר התעוררו בתחלה כי אותו המסום שהנשמות יצאות מתוכו מכה הנהר היוצא מעדן אותו המסום ממש הוא מקבל כח ושפע מאותו אש היסודי, ומכאן אותו השפע הנשפע מתוכו יש בו יכולת לאכול אש אחרת וכו' כך אוכל ממש כח שהיא גדול מרוח בני אדם (הובא בס' נשמת חיים). הרכבין אומר שהאש בניהנום שאמרו שהיא שורפת הנפשות אינה כמו אש עולם הזה כלל ולא אש היסודית אלא דקה מאד וכו'. וכמו שברא הנפשות הזכות בתכלית הדקות כן יש ביכולתו לכרוא אש דקה מן הרקה להעניש ולכלות בו החטאים בנפשותם (שער הגמול).

ביבליוגרפיה: מנדלסון, ס' השארת הנפש הנקרא פעדאן, בדרך ויכוח על נצחיות הנפש בין הפילוסוף סוקראטס מוס ותלמידיו ונלוה אליו ס' הנפש, ברלין 1787; יהושע העשיל קוסנר, האמונה והחקירה עיקר י"א, ברעסלוי 1847; שלמה ראביץ, השארת הנפש, שיחות בין שני ת"ח, פאר גרוע 1908; בעגריף דער אונטערבלעקניס דער זעעליג, בכס"ע של גייגה, ח"ג 281; *Alger, Critical History of the Doctrine of a Future Life, New York 1867.*

א.

נפתלי: הבן השני אשר ילדה בלהה ליעקב, והששי לסדר ילדת השבטים (בראשית ל' ח'). השם נפתלי נתנה לו רהל גברת בלהה, כי אמרה נפתולי אלהים נפתלי ונ' (שם). יען בני השפחות נחשבו כבני האמהות. נפתלי נולד ה' תשרי וסת בן קל"ג שנה (ילקוט רמז קס"ב, ע' ספר היובילים כ"ה י"ט). נפתלי לקח לו לאשה את מדימית בת אמורם בן עוץ בן נחור (ס' הישר וישב) ובס' היובילים (ל"ד כ') נקראה רסואו מאדם אשר נהרים. נפתלי הוליד את יחצאל וגוני יוצר ושלם אדם הביא עמו למצרים (שם מ"ז כ"ד). בברכת יעקב לבניו המשיל את נפתלי לאילה שלוחה (שם מ"ט כ"א). באנדות חז"ל יתואר נפתלי כאיש קל ברגליו ע"ש אילה שלוחה, ולדעת תרגום יב"ע ות"י (שם) הודיע נפתלי ליעקב כי עוד יוסף ח, וגם בעת קבורת יעקב כאשר פרצה מדיבה בין עשו ובין בני

ובזה הושיע את אסא (מ"א ט"ז כ'). אנשי ארץ נפתלי היו הראשונים אשר הגלו לארץ אשור ע"י תגלת פלאסר (מ"א ט"ז כ"ט). וע"י ישעיה ח' כ"ג ואיכה רבה פ"א). יהונתן החשמונאי נצח את דימטריוס מלך סוריא אצל קרש נפתלי (א' חשמונאים י"א ס"ג; יוסיפוס קדמוניות ס"ג פ"ה ו'). אנשי נפתלי היו לומדים תורה בצער ושלם במקומם (שה"ש רבה פ"ח י"ב). חז"ל למדו שלא ישנה אדם מאומנתו ומאומנת אבותיו ממה שנאמר ממטה נפתלי ואביו איש צורי (ערכין ט"ז:). ע"ע זבלון; שב"ט.

מ. ז-ז

נפתלי הכהן (כ"ץ): רב ומקובל, נולד באוסטרהא בפלך אוקריינא בשנת 1649 ומת בקושטא ע"ש"ק כ"ד אלול שנת תע"ט (1719). אבי אביו ר' נפתלי כהן צדק היה אב"ד בלובלין ופינסק ואח"כ במדינת מעהרין (מת ה' תשרי שנת ת"ט). אביו ר' יצחק היה רב בעיר סטעפין וררשן בפראג (ע"י סמיכת חכמים קל"ח:). ר' נפתלי האחרון למד אצל ר' יהושע מפרעד מיסלא והיה חבר לר' אלעזר לזר בר מרדכי היילפרין הנודע בשם ר"א חריף, והיה אח"כ רב במעזריטש הסמוכה לאוסטרהא ואח"כ בפיוורדא. ר' נפתלי נשבה ע"י הטורקים שעשו אז פרעות בארץ, אך עלה בידו לברוח ולשוב לעירו, ויקח את בת ר' שמואל שמעלקא אב"ד אוסטרהא לאשה, ויהי לראש בית המדרש שבנה לו חותנו „גאון ישראל“. אחרי מות ר' שמואל ירש ר"ג את כס הרבנות, בהיותו כבן כ"ט שנה נתמנה לרב בעיר פוזנא והגליל. בשנת תמ"ט כתב שם הסכמתו על ספר צפנת פענח. בשנת תס"ד (1704) נחקבל לרב בעיר פפר"ט וישב שם עד שנת תע"א (1711). בשנה הזאת היתה לו וליהודים עת צרה ומצוקה, כי בכ"ד מבת תע"א (14 יאנואר 1711) יצאה איש בראיטונה מבית הרב ותאכל בערך כ"ב שעות כמה מאות בתים גם ספרים רבים בערך מאה אלף רייכסטאלער ול"ו ספרי תורות וארבעה יהודים נשרפו. הרב הייטס בבית האסורים כי חשדוהו שהצית איש בביתו בכוונה למען הראות לעם כי בכחו לכבות האש ע"י השבעות. אחרי צאתו לחפשי הלך לפראג ומשם לברעסלוי, ויתנורר אתו החכם צבי (1714), ושניהם החרימו או את נחמיה ח' ו', על אדות ספרו עוז לאלהים ובית קרש הקרשים שהלך בהם ע"ד שבת י צ"ב. ר"ג חפץ כי יקבלו אותו קהל פוזנא שנית לאב"ד אך מצא לו מתננדים. וילך לעיר רייזען (אצל ליסא) ושם התנורר או אונסט מלך פולין, ויבא לפניו ויתחנן לו להושיבו על כסא הרבנות בפוזנא, אך המלך שב לווארשא ולא מלא בקשתו. ויחלה הרב ויביאוהו לעיר ליסא ואחר שנתרפא שב לברעסלוי, ומשם הלך לאוסטרהא ויתעכב עד ניסן תע"ה, ויהי בדעתו לעלות לא"י „להתהלך לפני ה' בארצות החיים“ (ע"י מכתבו הנרפס בסוף שו"ת מים

יעקב אדות מערת המכפלה קפץ נפתלי בעת קצרה למצרים והביא מהיכל יוסף שטר מכירה שמכר עינו את חלקו ליעקב (סוטה י"ג). במלחמות בני יעקב אשר יספרו בס' הייטר הצטיין נפתלי בנבחרותו ובמהירות מרוצתו. נפתלי נחשב בין החזקים מבני יעקב (ת"י בראשית ט"ז ב', וילקוט רמז קנ"ג). שם נפתלי היה כתוב על אחלמה מאבני החושן וצבע המפה של דגלו היה דומה לייין צלול ומצויר עליו אילה (במ"ד פ"ב). [ש"ט נפתלי] בפקוד משה את בני ישראל במדבר סיני היה מספר הנבכרים למטה נפתלי שלשה וחמשים אלף וארבע מאות, ונשיא המטה היה אחירע בן עינן (במדבר א' ט"ז—מ"ג כ"ט ל'). ובפעם השנית בערבות מואב היתה מספרם המשה וארבעים אלף וארבע מאות (ש"ס כ"ז ב'—ג'). במסעות בני ישראל במדבר היה מטה נפתלי עם אשר תחת דגל מחנה דן מצפון לאהל מועד ונסעו לאחרונה (ש"ס ב' כ"ה). בחנוכת המזבח היה נשיא מטה נפתלי האחרון להקריב את קרבנו (ש"ס ז' ע"ח). בשלוח משה המרגלים בחר מבני נפתלי את נחבי בן ופסי (ש"ס י"ג י"ד). בחלוקת הארץ ע"י יהושע נפל גורל בני נפתלי השטי, ונבולם היה הירדן ותוצאותיו מסורה. מול חלק בני זבלון ממערב, וחלק בני אשר מנגב, ועלה בחלק נפתלי תשע עשרה ערי מבצר (יהושע י"ט ל"ב). חלק בני נפתלי היה טוב ושמן כברכת משה נפתלי יבער רצון ומלא ברכת ה' (דברים ל"ג כ"ג). וכן מעיד יוסיפוס (מלחמות ס"ג פ"ח ח') וקורא לחלקו ערן. ימה של טבריה בחלקו של נפתלי היתה, ולא עוד אלא שנטל מלא חבל חרם בדרומה. לקיים מה שנאמר ים ודרום ירשה (ב"ק פ"א י:). גם מזה אשר נציב נפתלי בימי שלמה היה חתן המלך נראה כי ארץ נפתלי היתה טובה מאד. ארץ נפתלי נחלקה לשני חלקים: הרי נפתלי אשר בו היה הגליל עם העיר קדש י:ועדדה לעיר מקלט (יהושע כ' ז'). שהיתה כנגד גולן בביתן (מכות ט"ז). ובקעת גינוסר החלק היותר טוב, כי חז"ל יפרשו „אילה שלוחה“ זו בקעת ננוסר שממרת את פירותיה באילה (ב"ר), ואמרו טרף בידו נפתלי טרף בקלפי של תחומין ועלה בידו תחום גינוסר (ב"ב קכ"ב). מחלק נפתלי נתנו שלש ערים ומגרשיהן לבני גרשון: קדש חמת דאר וקרתן (יהושע כ"א ל"ב). מכל הכתובים אדות בני נפתלי נראה כי היו נבזרי חיל. ברק בן אבינעם אשר נצח את מחנה יבין מלך חצור היה מקדש נפתלי, וכל צבאו היה עשרת אלפים איש מבני נפתלי ומבני זבלון (שופטים ד' ו'). דבורה שבחה את בני נפתלי שהיו על מרומי שדה (ש"ס ה' י"ח). בני נפתלי הלכו אחרי נדעון במלחמתו עם סדין (ש"ס ל"ה; י' כ"ג). באשר בא דוד חברונה ונבחר למלך על ישראל היו עמו מנפתלי אלף שרים ושלשים ושבעה אלף אנשי חיל בצנה וחנית ודה"א י"ב ל"ה). במלחמת אסא מלך יהודה עם בעשא מלך ישראל שלח בדהרד מלך ארם את שרי החילים אשר לו על כל ארץ נפתלי

יאבר נץ (יחליף אבר כנשר) יפרש כנפיו לחימן (איוב ל"ט כ"ו). ובדברי חז"ל נקרא שר של רוח תימן "בן נץ" (גיטין ל"א).

ש. ה. נץ התמה: ע בין השמשות: שמש נציב: ע פקידים

נְצִיבִין (Nisibis): עיר גדולה בבבל, במחוז מינודוניה במדינת מסופוטמיה צפונית מזרחית. אבר וכלנה (בראשית י' י') תרגם ירושלמי אבר נציבין. חרן וכנה ועדן (יחזקאל כ"ז כ"ג) תרגמו חרן ונציבין וחדייב. ישוב של יהודים היה בנציבין עוד בימי הבית השני בזמן הורדוס. והיו שולחים שקליהם לבדק הבית בירושלם. בנציבין היה משכנו של ר' יהודה בן בתירא ושם היה בית דינו המפואר, עד כי דרשו צדק צדק תרדוף הלך אחר ב"ד יפה, אחר ר' יהודה בן בתירא לנציבין (סנהדרין ל"ב:). ריב"ב נולד בעיר בתירא בא"י ובא לנציבין לבקשת הריש גלותא, ונתארח אצלו בערב יוה"כ ואכל שם שמונים מיני מאכל (איכה רבה פ"ג). והיה לו התקשרות תמידית עם ירושלם, וכאשר בא נכרי אחד והתפאר לפניו כי היה אוכל מקרבן פסת בירושלם (כי דימה אותם שהוא יהודי), ואמר כתיב כל בן נכר לא יאכל בו (ישמות י"ב) ואנא הא קאכילנא משופרי דשופרי. א"ל ריב"ב מי קא ספו לך מאליה? א"ל לא. — כי סלקת להתם אימא להו ספו לי מאליה. כי סליק אמר להו מאליה ספו לי. א"ל אליה לנבוא סלקא—מאן אמר לך הכי? א"ל ריב"ב. אמרו סאי האי דקמ! בדקו בתריה ואשכחוהו דארמאה הוא וקמליה. שלחו לי לריב"ב שלם לך ריב"ב! דאת בנציבין ומצודתך פרוסה בירושלם (פסחים ג'). מעשה בר"א בן שמוע ור' יוחנן הסנדלר שהיו הולכין לנציבין לריב"ב ללמוד הימנו תורה והגיעו לציידן וזכרו את א"י וחזרו (ספרי דברים ע"פ כי יכירת). ר' יוחנן בן בנ בן שלח לריב"ב לנציבין שאלה ברני תרומה (תוספתא כתובות פ"ה, ירוש' שם פ"ה ד'). יצחק בר מרתא ירר לנציבין ומצא שמלאי הדרומי יושב ודורש (ירוש' ע"ז פ"ב ח'). כי ר' שמלאי דרש בנציבין (ע"ז ל"ג) א"ר יוסי מעשה שהלכתי לנציבין וכו' ושם שאלתי זקן אחד במה היה חלץ ריב"ב במנעל או בסנדל והשיב לו רבי! וכי יש סנדל במקומו וכו' ששם לא היו סנדלים (ירוש' יבמות פ"ב א'). ובבבלי נאמר שהזקן השיב לו וכי חולצין במנעל (יבמות ק"ב.). בימי מלכות טרייניוס נפל ערי מסופוטמיה בידי רומי, ושר הצבא לוקיוס קיסוס כבש את נציבין ואיריסא ויהרוג כל תושביהן וכל היהודים הנמצאים שם ויהריב את הערים האלה והרס חומותיהן. עיר נציבין נבנתה מחדש ע"י כוסרואים נושירואן בעת שכבשו הערביים את מסופוטמיה, ונתישבו בנציבין תכמי המחמדים, וגם יהודים. בימי רב סעדיה נאון רצו למנות משם יהודי אחד בתור ריש גלותא

חיים ויטמיר תרי"ז), אולם בבואו לקושטא נחלה וימת שם. ויקבר בהצר מות אורמאקיוס. ע"פ צוואתו הנרפסה בכפרו שער ההכנה לא נחרת על מצבתו שום תואר כ א הרב מוהר"ר... בן ר' יצחק הכהן (ע"י נוסח מצבתו בהגה"ב 18). ר"נ התקשר עם החכם צבי ויתן לו את רהל בת בנו ר' יעקב מרדכי. שהיה רב באונגנריש בראד, לבנו ר' יעקב עמדין לאשה (שנת תע"ז). ר"נ הכליץ על הקשר הזה שהוא "יעקב עם רחל" מהאבות והאמהות.

[כסרין] ר"נ הכהן חבר: א' ברכת ה', שני חלקים. א' כולל סמיכת חכמים סיום כל מס' משנה ונמרא לתחלת מס' שלאחריה בפלפול. ח"ב קדושה וברכה, חרושים גפ"ת על מס' ברכות (פפר"ט תס"ד—תס"ו). ח"ג משך הזרע, חרושים על סרר זרעים (כ"י). ב' פי ישרים. דרשות על סלת בראשית בנוטריקון וכו' (שם תס"ב). ג' תפלת בית רחל, (אמשטרדם 1741). נס חבר תפלות לחברה קדישא; תפלה לעצור המגפה בפראנ (1713); שיר לספר תורה שנרב ר' ברוך אוסטריין; אגרת נגד נחמיה חיון; צוואה בדרך טוסר (ברלין 1729). הוא חבר תפלה בת שמונה מלים א"ר אפ"ר לצרפן בשמונה אופנים פנים ואחור, כזה:

אחלה לקוני למלא רצוני לכפר עוני להפר יגוני
לקוני אחלה רצוני למלא עוני לכפר יגוני להפר
למלא רצוני אחלה לקוני להפר יגוני לכפר עוני
רצוני למלא לקוני אחלה יגוני להפר עוני לכפר
לכפר עוני להפר יגוני אחלה לקוני למלא רצוני
עוני לכפר יגוני להפר לקוני אחלה רצוני למלא
להפר יגוני לכפר עוני למלא רצוני אחלה לקוני
יגוני להפר עוני לכפר רצוני למלא לקוני אחלה

ביבליוגרפיה: שם הגדולים 14; עמודי העבודה 282; הגה"ה 100; צונץ ליטראטורגישכטע 429; גרניץ יובלשרופט צד 282; האראוויץ, פראנקפורטער ראכבינדן ח"ב 60; Kaufman, R. E. J. xxx. 272—286.

מא"ה

נָץ: עוף טורף (באשכנזית האביבט, באנגלית Hawk): הנץ למינו (ויקרא י"א ט"ז) דורשי רשימות הלשק העברית מצאו בשם נץ מקור המלה נצה. מפני שהעוף הזה רמו במצרים על הנצות עקב אריכות ימיו; מקור השרש נצה בהוראת נצחון והתנבר על האויב. כי נב בכתב החרטומים במצרים רמו הנץ על הנעלה והנשנב ועל השמש; מקור המלה נצה בהוראת דם (ישעיה ס"ג). כי הנץ לא ישתה מים רק יעלע דם; מקור השם נוצה, כי הנץ בפרשו כנפיו היה סימן הרוח ע"ד כנפי רות, והורה ביחוד על רוח צפונית שבותר לו דרך שם. אולם בתור הזמיר יחליף נוצתו וימריא במרום לנכח דרום שמכם יפוח רוח חם אשר יקל לו להשיר נוצתו ולחדש כנשר נעוריו. זהו רצון הכתוב באיוב המבינתך

כבבל. ר' בנימין מטודיליא מצא שם כאלף יהודים ואומר שהעיר גדולה בנחלי מים (ח"א 51). ר' פתחיה בסבובו מצא שם שלשה בתי כנסיות, אחד שיסד ריב"ב ושנים שבה עזרא הסופר. באחד מהם יש אבן אדומה שחלצו מהיכל ירושלים אחר תחורבן. בנציבין נמצא קבר ריב"ב.

ג. ט.

נצרות: דת ישו הנוצרי ושלוחיו ותלמידיו עם השנויים שנעשו ע"י אבות הכנסייה הנוצרית מעת לעת. מחזיקי הנצרות קרוים נוצרים או נצרא. ומצנו זכרם בתלמוד בסקומות שלא נשחתה הנוסחא ע"י הצינזורים. כמו בראשון אין מתענין מפני הנוצרים (וחענית י"ז:), מפני שהוא יו"ט שלהם וחוששין שלא יאמרו כי מתענין בו להכעיסם אבל אמרו חכמים בזמן המתודות לא היו חוששין לאיבת הנכרים וכו' (מס' סופרים דפי"ו ה'). ע"ע ישו.

[עקרי הנצרות] צריכים אנו לדעת עקרי הנצרות ביחוסם למקורם טדת ישראל. ונאמר בדרך כלל, כי דעות הנוצרים הראשונים היו דומות הרבה לדעות האיסיים שבאו מסקוד ישראל, אך מעת שנתיסדה הכנסייה (Church) נשתנו עקרי הנצרות ע"י דעות שנתערבו בה מן החוץ. כי הנוצרים האחרונים הכניסו בה איזה דעות מהיונים והגרים אשר סביבותיהם. העיקר הראשון של הנצרות הוא, לפי אמונתם, כי ישו הנוצרי מיסד הדת היה המשיח האלהי אשר אליו התנבאו נביאי ישראל, וכי מותו היה לכפרה על עון העולם, בעצמו של נחש. ועיקר השני הוא כי ישו בבחו האלהי עשה שנים רבים ותקן את דת משה, אף כי מודים הם שהנצרות נוסדה על בסיס היהדות. כי כה"ק נכתבו ע"פ הכרית העתיקה שנתישנה, וספרי האון נליון נכתבו ע"פ הכרית החדשה (ע"ע ברית חדשה). כבר אמרנו בערך ישו, כי הדעת נוסה שלא היה איש מיוחד כמותו. והראיה שלא ידעוהו חכמי המשנה בזמנו, וגם יוסיפוס לא הזכירו, כי מה שנמצא אודותו (קרמוניות ס"ח פ"ג נ') הוא הוספת המעתיק המזויף, וגם אם ננוח כי ישו היה במציאות, לא יטמו אליו לב כי היה מובלע בין המון המינין ומשיחי שקר רבים שהיו אז (ע"ע מ"ן; משיחי שקר). וספרים חיצוניים ע"פ הגרות זרות היו למכביר בעת ההיא בעין הכרית החדשה שהמציאו תלמידיו ישו אחרי מותו. ולולא יוחנן המטבל שהיה המעורר הראשון של הנצרות אין ספק כי היתה הנצרות כנפל מבלי ראות אור השמש. יוחנן היה אחד מחסידיו האיסיים אשר הסתנף גופו בתעניות וחי חיי צער וחכה לקראת המשיח כדי לפרוק מעל צוארם עול הרומיים. והיה מקדש את עצמו ומובל במי הירדן כדרך שעשה נעמן שנרפא מצרעתו והצרעת היא סמל החטא. והיה יוחנן מזהיר על התשובה ומבשר על הנאולה הקרובה לבוא, כדרך שעשו במה בעלי הזיה בזמנו וגם אח"כ עד ימי שבת

צ. ב. יוחנן חשב שהוא אליהו הנביא שנתגלה לבני אדם, ובראותו את ישו חשבו לאלישע והשליך עליו אדרתו להביאו בביתו, ועל ברכי יוחנן זה נולדה הנצרות. אם נדרוש מספרי המדרשים שלנו טאותו הזמן או קרוב לו נראה עין בעין את שאיפת הדור ההוא להמשיח שהיו מחכים עליו בכל יום שיבא. נקח למשל הפסיקתא רבתי פל"ד המיוסד על הפסוק נילי מאד בת ציון הריעי בת יעקב הנה מלכך יבא לך צדיק ונושע הוא עני ורובב על חמור (זכריה ט' ט'). זו היא שנאמרה ברה"ק ע"י ישעיה, ונודע בגוים זרעם וגו' (ישעיה ס"א ט'). כנגד מי אמרו ישעיה למקרא זה? לא אמרו אלא כנגד אבילי ציון שהקב"ה עתיד ליתן להם ניצחם על אויביהם, שנאמר ונודע בגוים זרעם וכו'. אלו אבילים שחמדו את הישועה ערב ובקר וצהרים. והיתה צדה גדולה לישראל שמבזין אותם ומלעיגין עליהם. כיון שרואים אותן נזירות של יונה האחרת שהמשיח נגלה בהם והן באות זו אחר זו ואין מפסיקות, מיד מבינן ואומרים מימינו לא היתה כזוה. שמא משיח מניע וכו'. וא"כ מתחילים רעות בכל הרש וחרש וכופלים, ואח"כ מבינן ואומרים בודאי זה מלך המשיח וכו'. עני ורובב על חמור זה משיח, ולמה נקרא שמו עני שנתענה כל אותם השנים בבית האסורים ושחקו עליו פושעי ישראל וכו'. ואויביו אלביש בשת (תהלים קל"ב י"ח) אלו החולקים עליו, ועליו יציץ נזרו, עליו וכל הדומים לו (שם סוף). והוא מיוסד על הרעיון כי הנביא או הצדיק סובל עליו עון אחרים, וכמו כן עם ישראל סובל עון שאר האומות. והרעיון הזה צפון בספר ישיעיה בפרקים מ"ט. נ"ב, ונ"ג. אכן חלינו הוא נשא ומכאובינו סבלם וגו' והוא מחולל מפשעינו מדוכא מעונותינו מוסר שלומינו עליו ובהבורתו נרפא לנו (נ"ג ד-ד). ובמצב כזה שהיה דרוש משיח. והיו מחכים עליו בכל יום בערב בבקר ובצהרים. נקל היה לכל איש לומר שהוא המשיח ולא היו מדקדקים כ"כ לחקור עליו, ובפרט אם ראו בו סימנים של עוני ורדיפות. ומי הוא מן המתימרים להיות משיח לישראל לא היה נדרף מהרומיים בזמן ההוא? גם היה ישו נאחר מהאסיים לרפות הולים בתפלה, עושה סנולות ננר עין הרע, ומציא דבוקים ורוחות רעות מנוף אנשים, ואם לא האמינו בו הפרושים החכמים הלך לו אצל ההמון המאמין לכל דבר והתחבר לעמי הארץ (Publicans) והמכוסין שנואי נפש הפרושים. הרעיון של בן-אלהים היה מתחלה רק תואר לאיש חסיד וירא שמים, אך נתגשם אח"כ בפי תלמידיו עד שהאמינו כי נעשה שותף לה' וכי יפה כח הבן ככח האב. ובאמת לא נמצא דבר חדש בתורתו של ישו ותלמידיו, כי דבריהם נוסדו על מאמרי חכמי ישראל שהיו ידועים בקרב העם. "תפלת הארון" (לוקוס י"א וכתו' ו') דומה לתפלת "קדיש". הרושע על ההר (מתי ה' 1-2); לוקוס ו', י"א) הם דברי מוסר ואזהרות לתלמידיו המחכים לנאולה עתידה לבוא, ולא לנאולה שכבר באה. ואמר

בבבל. ר' בנימין מטודיליא מצא שם כאלף יהודים ואומר שהעיר גדולה בנחלי מים (ח"א 51). ר' פתחיה בסבובו מצא שם שלשה בתי כנסיות, אחד שיסד ריב"ב ושנים שבה עזרא הסופר. באחד מהם יש אבן אדומה שחלצו מהיכל ירושלים אחר תחורבן. בנציבין נמצא קבר ריב"ב.

ג. ט.

נצרות: דת ישו הנוצרי ושלוחיו ותלמידיו עם השנויים שנעשו ע"י אבות הכנסייה הנוצרית מעת לעת. מחזיקי הנצרות קרוים נוצרים או נצרא. ומצנו זכרם בתלמוד בסקומות שלא נשחתה הנוסחא ע"י הצינזורים. כמו בראשון אין מתענין מפני הנוצרים (וחענית י"ז:), מפני שהוא יו"ט שלהם וחוששין שלא יאמרו כי מתענין בו להכעיסם אבל אמרו חכמים בזמן המתודות לא היו חוששין לאיבת הנכרים וכו' (מס' סופרים דפי"ו ה'). ע"ע ישו.

[עקרי הנצרות] צריכים אנו לדעת עקרי הנצרות ביחוסם למקורם טדת ישראל. ונאמר בדרך כלל, כי דעות הנוצרים הראשונים היו דומות הרבה לדעות האיסיים שבאו מסקוד ישראל, אך מעת שנתיסדה הכנסייה (Church) נשתנו עקרי הנצרות ע"י דעות שנתערבו בה מן החוץ. כי הנוצרים האחרונים הכניסו בה איזה דעות מהיונים והגרים אשר סביבותיהם. העיקר הראשון של הנצרות הוא, לפי אמונתם, כי ישו הנוצרי מיסד הדת היה המשיח האלהי אשר אליו התנבאו נביאי ישראל, וכי מותו היה לכפרה על עון העולם, בעצמו של נחש. ועיקר השני הוא כי ישו בבחו האלהי עשה שנים רבים ותקן את דת משה, אף כי מודים הם שהנצרות נוסדה על בסיס היהדות. כי כה"ק נכתבו ע"פ הכרית העתיקה שנתישנה, וספרי האון נליון נכתבו ע"פ הכרית החדשה (ע"ע ברית חדשה). כבר אמרנו בערך ישו, כי הדעת נוסה שלא היה איש מיוחד כמותו. והראיה שלא ידעוהו חכמי המשנה בזמנו, וגם יוסיפוס לא הזכירו, כי מה שנמצא אודותו (קרמוניות ס"ח פ"ג נ') הוא הוספת המעתיק המזויף, וגם אם ננוח כי ישו היה במציאות, לא יטמו אליו לב כי היה מובלע בין המון המינין ומשיחי שקר רבים שהיו אז (ע"ע מ"ן; משיחי שקר). וספרים חיצוניים ע"פ הגרות זרות היו למכביר בעת ההיא בעין הכרית החדשה שהמציאו תלמידיו ישו אחרי מותו. ולולא יוחנן המטבל שהיה המעורר הראשון של הנצרות אין ספק כי היתה הנצרות כנפל מבלי ראות אור השמש. יוחנן היה אחד מחסידיו האיסיים אשר הסתנף גופו בתעניות וחי חיי צער וחכה לקראת המשיח כדי לפרוק מעל צוארם עול הרומיים. והיה מקדש את עצמו ומובל במי הירדן כדרך שעשה נעמן שנרפא מצרעתו והצרעת היא סמל החטא. והיה יוחנן מזהיר על התשובה ומבשר על הנאולה הקרובה לבוא, כדרך שעשו במה בעלי הזיה בזמנו וגם אח"כ עד ימי שבת

היא המצאה בדויה בידי היהודים אח"כ. כי מיתת הצלב לא היתה מיתת ב"ד, רק מיתת המלכות. המיתה האכזריות הזאת נזכרת פעמים הבות בתלמוד, כמו ראווה מנייד וצלב על הצלב (יבמות פ"ז ג'). אין מעירין על הצלב (גמרא ק"כ:). צלב ידמו שותת (תוספתא אהלות פ"ד). מסמר מן הצלב (שבת פ"ו י'). ישו היה יודע שהוא מורד במלכות רומי במה שאומר כי הוא משיח וידע כי ענישו בצליבה. ולכן אמר לתלמידיו, מי החפץ ללכת אחרי ישלך את נפשו סגור וישא את צלבו וילך אחרי (מתי ט"ז כ"ד). ואחר שנספר העידו איזה נשים כי קם לתחייה ביום השלישי. והכל כדי לקיים הפסוק, יחינו מיומיים ביום השלישי יקימו ונחיה לפניו (הושע ו'). מלבד מעשה נסים אחרים, שהיה מגרש רוחות ומכניסם בחזרים, שהלך על פני המים (מתי י"ד כ"ה), השתנותו על ההר שקרן עור פניו ולבושיו הזהירו באור ועמו היו משה ואליהו (ישם י"א א'). כי נשאו הרוח ויניחחו במדבר ויהי שם ארבעים יום עם חית השדה (מרקוס א' י"ב) וכנראה ר"ל חיות הקדש, ועוד כהנה וכהנה.

[הכנסיה הנוצרית] הנוצרים הראשונים חשבו את עצמם כיהודים גמורים, ומרכזם היה ירושלים. הבישופים הראשונים המשה עשר במספר מלו את בשר ערלתם, והתנגדו להגויים עובדי אלילים, והיו מתוכחים עם הרבנים בנוגע לעקרי הדת כמו שהתוכחו הפרושים עם הצדוקים אשר גם הם חשבו את עצמם ליהודים גמורים. אך השנוי הגדול בא ע"י תלמידו שאול מתרשיש המכונה פאול שהיה המיסד האמתי של הנצרות או הכנסיה הנוצרית (Church). הוא הביא בנצרות רעיונות היוונים והגיוני הגויים עובדי אלילים, הוא עשה את ישו לבן אלהים נשמי ע"פ דעות היודעים (גנוסטיקים), כמו הלוגוס של פילון, אשר לדעתו השתתף בבריאת העולם ונעשה אמצעי בין האדם למקום, ואח"כ לאל עצמו או חלק ממנו. פאול חפץ להרחיב את חוג הדת בין הגויים ובפרט בין היוונים ולכן אחז בחכמת יונית והמיתולוגיא שלה אשר למדו אותו היהודים האלכסנדריים, ובעבורם בטל את מצות המעשיות, רק צוים לקיים שבע מצות בני נח. ובפירוש אמר כי הנמול צריך לקיים תורת משה ולכן בטל המילה (אל הגלטיים ה' ג'). ולאחרונה העמיד את הנצרות על עיקר אחד להאמין בישו. למען נחיה באמונה ככתוב וצדיק באמונתו יחיה (אל הרומיים א' י"ז). פאול חשב את האמונה למעלה מהחכמה, ואמר כי סכלות אלהים טובה מחכמת אדם (א' קורנתים א' כ"ח). וישו בעצמו אמר: למאמין כל דבר יעשה (מרקוס ט' כ"ג), גם נגד הטבע ונגד השכל (ע"י דרייפער *History of the Conflict between science and Religion*) אמנם התחברות הנוצרים לחיונים והרומיים גרמה להם להיות בוגדים בעמם, כי בעת שלמדו להם תורתם החדשה הלשינו על היהודים, ובפרט בזמן מרדת בר כוכבא,

להם: לכן התיצבו על משמרתכם כי אינכם יודעים יום בוא אדוניכם, רק זאת שימו על לב כי אם ידע בעל הבית את האשמורה בה יבוא הנגב היה עומד על משמרתו ולא נתן לחתור את ביתו (מתי כ"ד מ"ב—כ"ג). על כן עמדו על משמרתכם כי אינכם יודעים את היום ואת השעה (ישם כ"ה י"ג). והוא ע"ד מאמר חז"ל כי משיח יבוא בהיסח הדעת (סנהדרין צ"ז). גם אינו קורא שלום שלום בכל עת. ואומר: אל תחשבו כי באתי להביא שלום בארץ, לא באתי להביא שלום כי אם חרב (מתי י"ג ל"ד). ואמר לתלמידיו: ומי אשר לא תשיג ידו ימכור גם את בגדו ויקנה לו חרב (לוקוס כ"ב ל"ז). וכבר ניבא עליו שמעון אחיו באמרו על מרים אמו הילד הזה נצב למפלת רבים בישראל ולתסוקתם ולאות מרנים (ישם ב' ל"ד). ישו התנגד להפרושים החנפים כמו שהתנגדו להם גם הפרושים הכשרים, ויתארו אותם בשם „מכת פרושי“ (סוטה כ"ו), ואמרו שבעה פרושין הם: פרוש שכמי, פרוש נקפי, פרוש קיזאי, פרוש סרוכיאי, פרוש מה חובתי ואעשנה, פרוש סחוי, פרוש מה נכיתא וכו' (ישם כ"ב: ירוש' ברכות פ"ט דף י"ד ע"ב) וכולן לגנאי (ע"ע פרושיים). ישו התנגד לקרבנות ע"י הכתנים שהיו בבית שני וכן התנגדו להם הפרושים מפני שהכתנים האלו לא היו ראויים לעבודתם ורוכס היו מכת הצדוקים. ישו בעצמו לא רצה לבטל תורת משה באמרו: אל תחשבו כי באתי להפר התורה או הנביאים. לא להפר באתי כ"א להקים (מתי ה' י"ז). גם לא היה בדעתו לעולם להשתוות אל ה', ואמר אין טוב כי אם אחד הוא האלהים, ונקרא רק בשם התואר „מורה“ או רבי (מתי י"ט י"ז). ורק הבאים אחריו עשאוהו לאלוה ובטלו בשמו את דברי התורה. הגדת ההריון של אם ישו נוסדה על נבואת הנביא הנה העלמה הרה ויולדת בן (ישעיה ז' י"ד) ואמרו שנולד בבית לחם כדי לקיים הנבואה ואתה בית לחם אפרתה צעיד להיות באלפי יהודה ממך לי יצא להיות מושל בישראל וגו' (מיכה ה' א') ובאמת נולד בנצרת, ואפשר שהיא בית לחם בגליל (מאנאטס-שריפט חלק כ"ט 481). ובדרך הזה עשו את מרים אם ישו דומה לתמר רחב זרות (ע"י ב"ד פ"ב, מגילה י"ד: נו"ד כ"ג: הוריות י"ג:). ויבא לירושלם על החמור לקיים הפסוק עני ורוכב על החמור (זכריה ט' ט'), ואמרו עליו כי העם יצאו לקראתו וקלסו אותו וקראו לפניו „הויטענא“. ע"ד שאמרו במדרש ע"פ הודו לה' כי טוב כל"ח, כי אנשי ירושלם אומרים מבפנים אנא ה' הויטענא נא, ואנשי יהודה אומרים מבהון אנא ה' הצליחה נא (מדרש תהלים ק"ח כ"ז). ישו נדון ע"י פנטוס נציב רומי ונתחייב תלייה על הצלב לפי משפט רומי, על אשר התפאר והתעה את העם כי הוא משיח ישראל ורצה לגואלם, או שהוא מלך ישראל (מתי כ"ז ס"ג—ס"ה, מרקוס י"ד נ"ח, לוקוס כ"ב ע'). וכל ההנרות כי נדון ע"י סנהדרין על דבר הגדוף בנקבו שם המפורש

להם, עד כי עשו פסל מישו בעצמו, וכל אחד היה לו יראתו בחיכו, ולכן חשבו הפוסקים את הנוצרים האלה לעובדי אלילים (ש"ע י"ד ס' קמ"א). גם הלכו בדרך הגוים להלביש את כהניהם מלבושים שחורים כמו כמרי הגוים (ולכן נקראו כמרים מלשון שחור) ואסרו להם ליקח אשה רק להיות פרושים לעבודתם, שהוא נגד דת ישראל, כי גם הכהן הגדול היה צריך ליישא בתולה לו לאישה והיה סתפלל בעדו ובעד ביתו, ונברלו ג'כ זה מזה ביום היטבת שדחו ליום הראשון ביום שאומרים כי קם ישו מקברו, וקבעו יום פסחם שלא יחול בחג הפסח של ישראל, ובפרט נשתנו ביו"ט האחרים, עד כי לא ניכר עוד כי ממקור ישראל יצאו. [אבות הכנסיה הנוצרית] ראשי הנצרות הראשונים שנקראו אבות הכנסיה היו בזמן שהיתה הנצרות עוד קרובה ליהדות, אך נטו לחכמת היונית כפי שהורו אותה פילון וחביריו, ולמדו בספרי יוספוס, בספרים חיצונים וספרי הסיביליא, שגם הם שאבו ממקור היהדות ומכח"ק. אבות הנצרות התנגדו בראשונה לתורת הגוים ועבודת אליליהם, ובהתחכם עמהם השתמשו בכלי ניטק של ספרות ישראל, ובפרט ספרות המדרשים, ולצורך זה נתחברו עם חכמי היהודים ללמוד מהם דרשות התורה ופירושיהם. ראש האבות אוריגנס נולד באלכסנדריא בשנת 185 ואמו היתה ישראלית, ובהיותו בקיסרין התוכח עם חכמי התלמוד, ומזכיר כמה פעמים אנדות סמורו היהודי magister Hebraeus (De Principiis I. 3, iv. 26). גם מזכיר את הלל בן הנשיא שקורא Jullos (מאנאטסיריפט 1881 חלק 30 צד 433), והיה מזכיר את ר' הושעיא רבה (ע"ע). איזיביוס שכתב דברי ימי הכנסיה למד ג'כ מחכמי קיסרין, אף כי הוא משתמש בשם "יהודי" לכנוי של בזיון, והמילה היא אצלו לחרפה, ומננה את מתנגדו Marcellus בשם "יהודי", או "נמול", כמו שמננה אפרים הסורי את איש יהודי בשם "מעיא נזירא". (Opera Syriaca II 469). הירונימוס היה המלומד בין אבות הכנסיה ולמד מיהודים ומזמרים (ע"י הקדמתו להושע), ומזכיר דעות יהודים בכלל (quidam Hebraeorum). גם נלוו אליו יהודים במסעותיו (הקדמתו לרה"א). יהודי אחד מלוד פירש לו ספר איוב בלשון רומית והעתיקו בספר בלשון יונית (הקדמתו לאיוב), מלמדו השני היה בר הנינא יליד מבריא, ואיננו ר' חמא בר הנינא (ע"י בית תלמוד ח"א 131 הערה 3). יוען כי חכמי התלמוד אסרו למוד התורה לגוי (ע"ע) הוכרה הירונימוס לבוא לבית בר הנינא בלילה. (Epistola 84, ad Pammachium et Oceanum). מלמדו השלישי היה יהודי שידע היטב לשון ארמית ועברית (הקדמה לס' טובי וע"י אגרותיו שם 18). על התחברותו עם היהודים הרעיוני עליו מתנגדו, אוגוסטין בין דורו של הירונימוס רצה ללמוד מן היהודים בצפון אפריקא ושאל מהם פירוש הדבה

עד כי נברה שנאת הדת ביניהם באופן מבהיל מאד והפרץ התרחב מעת לעת. עד כי היה לגבול מכביל בין שתי הדתות. לבסוף נתערבו הנוצרים ביונים וברומיים שנהשבו בעיני היהודים לעשו הוא אדום. בימי הקיסר קונסטנטין נעשה הנצרות הדת השלטת, והוא בצע מעשה פאול לשנוא את היהודים אשר ישו היה אחד מהם, ולשטים את היהדות שהתנהג בה כל ימיו. והמועצה בנים החליטה בשנת 325 להפריד בין כנסת היהדות לכנסת הנצרות פירוד גמור ומינכר. [רעיון השילוש] הרעה על דבר השילוש נזכרת לראשונה אחר מותו שאמר לתלמידיו העמידו תלמידים בין הגוים, "בשם אבא וברא ורוחא דקורשא" (מתי כ"ח י"ט: העתקה הסורית). אך כנראה לא ידע פאול מזה, באמרו "בשם המשיח ארזינו וברוח אלהינו" (א' קורנתים ה' י"א) וגם פטרוס אמר, "בשם ישו המשיח לסלחת חטאתיכם ואת מתנת רוח הקדש תשיגו" (מפעלות השליחים ב' ל"ח) משמע שרוח"ק אינו אלהות בפני עצמו, ולפלא הוא כי במקום אחד קורא ישו "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד" ואומר שהיא ראשית כל המצוות (מרכוס י"ב כ"ט) ובמקום אחר משמט הפסוק הזה (מתי כ"ב ל"ז). ורק פאול עשה את ישו דומה לאלוה טמש (א' קורנתים ח' ו', י"ב ג'; טיטוס ב' י"ג). וכבר צווח ע"ז הנוצרים הקדמונים על פאול שקדש את ישו במעלת אלוה ובטל אחדות ה' (Clementine Homelies xvi. 15). ואין ספק כי התאמצו ברעיון השילוש להתאים עם המיתולוגיא של העמים המתארים את דוח הקדש בסמל בתולה (ע"י ציממערן בספרו "פאטער זאהן אונד פירשפרעכער" 1896; עבערס. זינבילדליכעס: די קאפטישע קונסט 1892. צד 10). ומזה נתהוה אח"כ אמונת הקטוליקום במרים אם ישו. באמונת השיתוף נתרחקו עוד יותר הנוצרים מהיהודים אשר עשו אחדות ה' לעיסר ראשי ביהדות (ע"ע אחרות). ר' אבהו שהיה בקסרין מרכז הנצרות בא"י אמר ע"ז: אם יאמר לך אדם אל אני מכוב הוא וכו' (ירוש' תענית פ"ב א'). נכוכדנצר דמי לבר אלהין, אמר ראובן באותה שעה ירד מלאך וסטרי לההוא רשיעא על פיו, א"ל תקין מיליך ובר אית ליה? חזר ואמר בריך אלההון די שרדך מישך ועבד ננו די שלח. בריה לית כאן אלא די שלח מלאכיה ושזיב לעברוהי די התרחיצו עלוהי (שם שבת סוף פ"ו). הנוצרים שהאמינו באחדות (Unitarians) היו נרדפים על צואריהם ע"י יוסטיניא, כי חשבו אותם לנוטים ליהדות, ומפני הרדיפות האלה נהפכו הנוצרים בארצות הקדם למאמינים בדת מחמד ובאחדות השם. מיסדי הנצרות הכניסו גם עבודת האם מרים שהיא דומה לעבודת איסים ובנה הורוס, אסתרה, תמוז, פריג ובאלרד, ועשו פסל וכל חמונה כמו הגוים שהוא נגד דת ישראל. וכמה איסונין מן הצלב והשה והרג, ובכל אלה לא היה די למלאות חשק הגוים אשר נספחו

נחלה ממוטר; מוחר להגן על יהודים בשעת סכנה. בעל שבט יהודה כותב על הסינוד הזה לאמר: בשנת קל"ט קבץ האפיפיור כל הנמונים וכומרים מצרפת ומספרד, וכל הקהלות חררו חרדה גדולה והתענו ילשה ימים רצופים, ויערב להם אלהיהם כי לא דברו רק טוב (הוצאת ווינר צד 112). האספה הרביעית ברומא בשנת 1215 גזרו נזרות קשות על היהודים, ונדולי היהודים ובראשם יצחק בנבנשתי שלחו צירים לרומא לבקש מהאפיפיור לבטל הנזרות, וכנראה בטלו מקצתם. והנזרה על הרבית נשארה. הסינוד באביניון באותו השנה גזרה שהיהודים יתנו מעשר מכל להכנסיה הנוצרית. ומלבר זה יתנו מס בכל חג פסחם ישיה דברים לכל משפחה. גם עשו הנבלות ללבושיהם וצוו שכל יהודי ישא אות קלון על בגדיו. ואסרו להם ללכת חוץ לחומת הגיטו בישבע שנופל בו חג פסחם. הסינוד באביניון בשנת 1209 אסר ליהודים לאכול בשר בימים שהנוצרים מחענים. הסינוד בנרבונה בשנת 1227 אסר ליהודים למכור בשר לנוצרים. הנבלות ליהודים נעשו גם בהסינוד בוויין בשנת 1267, ובאופין אונגריא בשנת 1279. הסינוד בעיר בולוניה בשנת 1317 אסר לשכור או למכור בתים ליהודים. הסינוד בעיר סאלאמאנקא בשנת 1335 אסר ליהודים לגור בשכונת בית תפלה לנוצרים. האספה בעיר פאלנציא ספרד בשנת 1388 גזרה אומר כי היהודים ידורו במקום מיוחד בעיר. האספה בבאויל בשנת 1434 הכריחה ליהודים לבוא לשמוע דרשות כמריהם שרברו על לב היהודים להסיר דתם. האספה בטרענט בשנת 1563 החליטה לאסור את הדפסת התלמוד, ולאחרונה אסרו רק הדפסת שם "תלמוד" והדברים שנכתבו בו המתנגדים להנצרות. באספה הכללית בהוואטיקאן ברומא בשנות 70—1869, לא נזרו שום דבר על היהודים, אך בקשו אותם לבוא להאספה (פרידבערג, ואמלונג דער אטמענשטיקע צום ערשטען וואטיקאנישען קאנציל צד 65 והלאה). ע"ע אפיפיור; בן נח; ברית חדשה; גוי; הנשמה; ויכוהים; ישו.

ביבליוגרפיה: העפעלע, קאנציליענגעשיכטע, פרייבורג Toy, Judaism & Christianity 1890; 1890—98 J. E. iv. 49.

א.

— [נוסעי הצלב] בשם זה נקראו חילות הנוצרים אשר התגוררו בסוף המאה הי"א למהינ לעלות לירושלם לשחרר אותה ואת כל קברות קדושיהם מירי המחמירנים מושלי הארץ. והם נקראו כן מפני שכל אחד מהם הרביק שתי וערב של בר על מעילו בצד שכמו הימני. התנועה הגדולה הזאת אשר נמשכה מאות שנים לא נבראה פתאום. המלחמה בין עמי המזרח והמערב, או בין המחמירנים והנוצרים, אדכה ימים רבים. אבל בשנים ההן הוסיפו מאמיני מחמד להצד להנוצרים עוליהרגל על דרכם לארץ הקדושה, והאפיפיור החדש אורבן השני,

פסוקים בתנ"ך. אך יש שלא היטבו לו כלל מפני שלא רצו ללמדו תורה, ויש שלא היטבו לו כהוגן לפי דעתו כי לא היו מתאימים עם רוח הנצרות וחשב אותם לרברי יסקר. רוב אבות הנצרות לא הבינו לשון כה"ק באקורם העברי, רק מהעתקת השבעים והעתקת הואולגאטא.

[אספות של ראשי הנצרות] ראשי כת הקתוליקים הרומית היו רגילים להתאסף יחד כעין סנהדריא (Synod) לעתים הדקות, ולעיתים תקונים נהוצים ונדרים בדת. בפעם הראשונה נהאספו שליחי ישו בירושלם, בעלי האסופות אשר מספרם כעשרים הצמיינו לרוב ביטאתם ליהודים והתאמצו להרחיק את הנוצרים מהברתם. בהאספה בעיר אלזירא בראשית המאה הרביעית אסרו המנהג שהיה נהוג בימיהם כי היהודים ברכו את פרי האדמה ותבואות הארץ של הנוצרים, גם אסרו התחברות עם היהודים או לבצוע עמהם לחם (קאנון 49. 50). הסינוד בטולידא בשנת 582 אסר התחנתות עם יהודים, ולחשוב את הנולדים מנשואי תערובות כנוצרים נמורים; אסר ליהודים להיות פקידים אשר על ידם יעשו נוצרים; אסר ליהודים לשמש בעבדים (קאנון 14). הסינוד של טולידא בשנת 633 קיים את המרת היהודים באונס תחת ממשלת סיסעבוט. ואין רשות למוטר לחזור לאמונת ישראל, אבל הבטיחו כי מהיום והלאה לא יאנסו עוד את היהודים לאחוז באמונת הנוצרים. והודיעו כי כל מי אישר יגן על היהודים יחול עליו החרם. הסינוד הששי בטולידא בשנת 638 אישר חוק המלך טשינטיליא לנרש את היהודים, ויחלימו כי כל מלך אשר יקום אחריו יקבל עליו לקיים את ההנבלות נגד היהודים. הסינוד הי"ב בטולידא בשנת 681 החליט לקיים נזרות המלך ערוויג על היהודים (Leges Visigothorum xii. 3) לאסור שמירת שבת, מאכלות אסורות, ועבודה ביום הראשון, ואסר להם גם לצאת מן הארץ. כל ההנבלות האלה נזרו בהאספות בספרד עד אשר נפלה ספרד ביד המורים.

[הסינודים כמדינות אחרות] האספות חוץ לארץ ספרד קודם שנת 450 התעסקו לרוב באסור ההתחברות עם היהודים ושלא לשמוח בשמחתם ובימי מועדם ובפרט בחג הפסח, שלא לנוח בשבתם, שלא לכנוס בבית הכנסת של היהודים. הסינוד באודלינס בשנת 533 אסר נשואי תערובות ליהודים (ר"ל שלא יתניירו לשם כך). הסינוד בקושטא בשנת 692 אסר לנוצרים להתדפאות מרופא יהודי, אך בשעת הרחק עברו על החוק הזה והאפיפיורים בעצמם קראו לרופאים יהודים לרפאות אותם. בהאספה השלישית ברומא (Lateran Council) בשנת 1179 אסרו הנוצרים לשרת בבתי יהודים, ושלא לרדע עמהם ביחד; שלא לבנות בית הכנסת חדש. אבל לתקן הישנים מותר; הנוצרים יוכלו להעיד על יהודים וכן להיפק; אסור ליהודים להעביר

רומשה ואב על בנים נפל". כשמונה מאות נפיש נהרגו בעיד הריא. בחוד אחד שמחה הכהן החליט להנסם לכה"פ על דם אחיו לפני מותו, וילך אתם להטבל ובבית תפלתם תחב את סנינו בלבב נכרושל ההנמן. — במאיניץ (מננצא) עוד גדל הטבח. כאלף ושלש מאות נפש נהרגו ביום אחד, בשלישי לחדש סיון, וברבות הדם הנשפך גדלה גם אכזריותם של המרצחים. לקולוניא באו נוסעי הצלב בערב חג השבועות ושם נחבאו היהודים בבתי שכניהם הגוים אשר חמלו עליהם והיו נכונים להגן עליהם. בעשירי בסיון הולכים ההנמן לשבעה כפרים שהיו תחת שלטונו להחביאם שם. ויסתפקו נוסעי הצלב ביום החג בהריסת בתי ישראל ובבוזה. אבל כאשר אך נודעו להם מחבואי האומללים הסתערו גם עליהם וישחטום עד אחד, מלבד אלה אשר קדמו פני הרעה וישחטו את עצמם או הציתו אש בבתיהם או בבתי כנסתם ונשרפו תחת חרבותיהם. כה היתה דרכם של גרודי האספסיף הוא עקובה מרם נקיים, ובכל המקומות שעברו באשכנז ובביהם ובשאר הארצות טבחו קהלות ישראל ולא חמלו אף על טף ויונק. אבל כל הנהרגים קדשו את השם ובלב שלם קבלו עליהם דין שמים ומתו בקריאת שמע ישראל. (הראב"ן). רק בסריער הסכימו רבים מהקהלה בעצתו של איש אחד מיכה להטבל למראי עין, אבל כולם מלבד האיש מיכה הוא חזרו אח"כ לרתם. יעלינעק בקונטרס וירמיוז פרסם את שמות ההרוגים בקהלה הריא בכ"ג לחדש אייר ובר"ח סיון. שם מפורשים שמות רבים של האנשים והנשים ששחטו או שהמביעו את עצמם ינשרפו או שנקברו חיים. ובקונטרס המקונן מזכיר שמונים שמות של ערים וכפרים שקהלות ישראל שבהן מסרו נפשם על קדוש השם. רק באונגריא ובבולגריא נמלטו בני עמנו בנפשותם וברכושם ויראו בעיניהם נקמת דם אחיהם באויביהם ההם. כי יושבי הארצות ההן קבלו פני נוסעי הצלב בחרבות ובמסורות ויכו בהם מכה רבה עד כי רק שלישי אחד מהם נמלט אל ההרים, ובאנגליא אם כי גדלה גם שם ההתלהבות בפרט בין המון העם בעד מסע הצלב, לא ננעה שם הרעה ביהודים, כי המלך בעצמו לא היה מאמין ארוק וקנאי הנוצרים לא העיזו להפר חוקי הארץ ולפרוע פרעות. אדרבא עת מכרו כמה מרלת חעם כל אשר להם למען תהי ביבלתם לקחת חלק במלחמת מצוה זו הרויחו סוחרי היהודים בעלי הכסף במו"ם זה. רק בארץ הקדושה גדלו צרות היהודים. ועת באו פליטי נוסעי הצלב לירושלם ויכבשוה הכניסו את כל היהודים יושבי העיר לתוך ביהכ"נ, וכן עשו לקראים וישרפום כולם חיים.

[השפעת הרדיפות האלה על מצב היהודים בכלל]

הן גם לפני המסע הראשון התאונן המסורר: "שנותינו ספו ברלות ובקלות, לאור נקוה והנה בוז וישפלות" גם אי אפשר לכחד ששנאת הנוצרים נגר עם חרמם

אשר בקש לחזק ולבצר את מעמדו נגר קיסר אשכנז. מצא בתנועה זו שעת כשר לרכוש לבות מאמיניו, לשפוך עליהם טרוחו ולהגדיל ע"ז את השפעתו על העם שריו וכהניו. לתכלית זאת השתמש גם בפטר הפרוש, בעל רמיון עז ונלהב ובמרעיו אשר שבו מירושלם ובעיניהם ראו את הלחץ והחרפה שסבלו בעלי אמונתם מירי אויביהם. האפיפיור הבטיח סליחה ומחילה נטורה מכל פשע לכל נוסעי הצלב, ויתאספו מכל קצות הארצות פושעים ופוזוים, מרלת העם ומאבירי אשכנז וצרפת, אשר מספרם עלה לרבבות. ויצאו חלוצים לגזול ולשפוך דם. וכה החלה התנועה הריא אשר הפילה חללים לאין מספר ותהי הסבה למתכבה פוליטית בכל המדינות אשר לא היתה מימי כבוש רומא והיא שנתה הרבה גם סררי החיים של עמנו והחריבה כמה קהלות עתיקות וגדולות באש ורם.

[גרות תתנ"ו] הגרודים הראשונים יצאו בשנת תתנ"ו לאלף החמישי (1096) מצפון צרפת ובררכם אמרו: "הנה אנו הולכים לבקש חרפתנו ולנקום נקמתנו מן הישמעאלים. הנה היהודים אשר הרגוהו ננקמה מהם תחלה ונכחידם מנו". (הראב"ן). כנראה החל הרצח על אדמת צרפת בערי סייז וסריער (טריבירש) בסרם ישנכנסו נוסעי הצלב לארץ אשכנז, אבל באשכנז גדל הטבח. הארץ היתה אז פרועה ליטמצה ע"י ריב הקיסר עם האפיפיור. השרים קנאו איש ברעהו ונלחמו איש באחיו, הקיסר בעצמו. היינריך הרביעי, התעבב אז באיטליא והשפעתו כבר מעטה ע"י הסכסוך הנ"ל ועלבנו בקאנאסא. וע"כ היו רוב קהלות ישראל מסורות לגזול ולהרג באין מושיע, כי גם ההגמונים המעטים אשר באמת הסו על היהודים האומללים לא יכלו לעמוד בפני האספסוף הפרוע. עת הגיעה השמועה מצרפת קראו היהודים יושבי ערי הרהיין לצום ולמספד ועוד קוו יתהי לאל ידם לעצור בעד הרעה בתתם כספם בעד נפשם. אבל הקוזה זאת נכזבה. בשפייאר החל ההרג ביום השבת בשמונה באייר. הפיימן בקינתו: "כי יתן ראשי מים", מזכיר פרטים אהדים: "... ואקונן מר עלי הרוני אשפירה, בשיני (באייר) בשמנה בו ביום מרגוע (שבת) הקרה, כהני ועלומי נועו כלם עשרה." אשה אחת שחטמה את עצמה. אבל בסרם עוד רבתה ההרגה עמד הפרנס ר' משה בר' יקותיאל בפרץ וע"י השתרלותו החביא ההנמן ויהן את הנרדפים בהערים הבעירות יטלו עד אשר עבר הזעם. — אך אם קצרה ידם להלחם עם היל ההנמן בשפייאר הנה נוספו עליהם במשך ימים מעטים עוד כמה גרודים וככ"ג אייר התנפלו, כזאבי ערבות על קהל וירמיוז" ויהרגו בהם אנשים נשים ומ"ם. כמה אנשים בחרו לשים בדיהם קץ לחייהם כנפול בידי עולה. אבות שחטו את בניהם ואמות ההמניות את ילדיהן. גם אלה אשר נטבלו על כרהם בחרו אחר כן במות מחיים. גם אלה שנמלטו לבית ההנמן נמסרו לירי האספסוף, ואם על בנים

[חמסע השלישי] השנאה לישראל באנגליא כבשה לה ררך לאט לאט ובמשך ימי מסע הצלב השלישי פרצה בכל עזה והקיפה את כל קצות הארץ עוד לפני מות המלך הנרי נגור על היהודים להכניס לג' ער המלך בשביל המסע ההוא את הסך העצום של ששים אלפי לטרא בערך המדינה. וביום שנכתר ריכרד לכהארי החל הטבח בלונדון. בתי היהודים נהרסו או נשרפו על יושביהם, וכמעט באותו זמן עצמו פרצו הרדיפות בכל פנות הארץ, בלין, סמפורד ונורביטש. ועת המלך עזב הארץ בראש צבאו לררכו לארץ הקדושה עוד גדלו הרדיפות ובפרט גדלה ההרגה בעיר יאָרק. (ע"ע). הנזרות האלה באימת נוסעי הצלב הלכו ורבו תכופות אלה אחרי אלה, והאחרונות היו משכחות את הראשונות, והחכמים בימים ההם לא הספיקו לכתבם מקצר רוח, וע"כ מעטות מאד הרשימות בספרי ישראל. רבי קלונימוס מזכיר את מסע הרועים (1320) בסוף ספרו, "אבן בחן" בדברים מעטים: "בפרוה רשעים עמדו עלינו לכלותינו עם נבל אשר יקרא עליו מלא רועים, על זרע קרש ירו גורל באפם הרנו בנו זקן ועולל בחור ובתולה, יונק עם איש שיבה, וימת עם רב מישראל... בני יצאונו חלק לבם ויכרתו להם ברית חדשה, אע"פ שתחלתם באונם סופם ברצון". מרכירו אלה אנו רואים שרבים לא עמדו בניסיונם.

ביבליוגרפיה: קונטרס גזרות תנ"י, לרבנו אליעזר בר נתן (הראב"ן), הוצאת יעלינעק. ליפסוא תר"ח. קונטרס ווירטוא, יעלינעק, ווינא תר"ס. בעריכטע איבער דיא ווירטוא פערפאלגונגען וועהרענד דער קרויצציגע, הוצ' נייבויער, ברלין 1892, גרעיק, ד"י, תרגום שפיר, ציון ה' והרכבי שם. J. Jacobs: The Jews of Angevin, England י. ל. ל.

נְצֵרֶת (נְצֵרָה): עיר בגליל בפלך עכו, בקצה הדרומי של הרי לבנון. כמהלך שלשה ימים מירושלם, וגבוהה כאלף ומאתים רגל ממעל למימי ים התיכון, העיר הזאת לא נזכרה בתנ"ך ולא ביוסיפוס ולא בתלמוד. אך בעל תבואות הארץ מביא בשם ספרי הערבים כי לפנים היה שמה עיר לבן, לפי שבמחוז ההוא העפר והאבנים הם לבנים, והוא בית לבן בהר, מקום יין טוב שהיו מביאין ממנו לנכסים (מנחות פ"ו:). נצרת ידועה בדברי ימי הנוצרים כי לפי המסורה אשר בידיהם בלה שם ישו את ילדותו (מתי ב' כ"ג, לוקוס י"א כ"ז ועוד), ויבזו אותה כי תושביה יצאו לרעה (יוחנן א' מ"ז). ר' אליעזר הקליר בקינות, "איכה ישבה" מזכיר את נצרה שהיתה שם משמרת כהנים, ובעבור זה חשב וועלהיוען כי ארץ הגליל נקראת אז בשם הזה (איוראעליטישע אונד יידישע געשיכטע 220). איזיביום והירונימוס מזכירים את נצרה ואומרים שהיתה 15 מילים רומיים למזרח לָנָן. אפיפאנוס יאמר (Haeres I. 136) בזמן קונסטנטין וגם אח"כ היתה נצרה מיושבת מיהודים. בסוף המאה השישית החלו הנוצרים לבוא שם לבקר

הלכה ונרלה בשנים ההן. בכל זאת לא היה מעבם כל כך גרוע. ברוב המקומות התעשרו במסחר ובנכסים. הקהלות גדלו התרחבו והעליהו תחת חסות המלכים והשרים, ודעת התורה פרחת ופשטה בכמה ישיבות מפורסמות כירוע. הקיסר היינריך הרביעי היה מלך יל הסד. גם אחרי המסע הראשון עת שב לביתו מאיטליא וישמע מכל הנעשה משך ימי שבתו שם, התרגו מאד ויודיע בכל ארצות ממשלתו כי נותן רשות לכל האנשים לשיב ליהדותם. וכולם היתמשו בזכותם זאת. גם ידוע ישמעט כל ההנמונים, מלבד רוטרד סמנצא ועיילבארד מטריער, הגינו על היהודים והשתדלו להצילם כפי יכלתם. גם הנוצרים שכניהם של הנדרפים החביאום בבתיהם, וכל הרצה היה למורת רוחם. אבל מימי נוסעי הצלב נהפך הגלגל על כל קהלות ישראל במזרח ובמערב, כמה קהלות גדולות וחשובות. רבות ההשפעה במסחרן ובעשרן ובישיבותיהן, חרבו לגמרי או נתלדלו מאד. ראשי האומה נושאי דגל התורה או נהרגו או נפצו למקומות רחוקים. וגם שנאת הדת לבישה צורה חדשה התגברה ונתפשטה בכל הארצות. ע"י הגרות שונות יל מעשי נסים אשר ברו איזה נזירים מלכם ובלבולים ושקרים שהפיצו כהני הצלב בין המוני העם המאמינים לכל דבר, פרצה השנאה לישראל כמגפה גדולה אשר אין מידה מציל. גם השרים וההנמונים אשר רוחם היה עוד טוב לישראל לא יכלו לעצור בעד רוח האספסוף. וע"כ עת קם האפיפיור אבנינוס השלישי ויקרא למאמיניו לצאת שנית למלחמה בעד העיר הקדושה גדלו צרות ישראל הפעם מכראשונה. אמת שמספר ההרוגים לא גדל כל כך, אבל מצב ישראל בכלל ירד עד ההרוסה התחתונה. רכושם נעשה הפקר וחייהם היו תלויים ברצונם ובחסדם של השרים. ואין ספק שע"י הרדיפות האלה שקע גם כן רוח העם.

[גזרות תתק"ו] האפיפיור בחפצו לרכוש לבות האבירים וגם רבבות ההמון לצאת למלחמה, הפקיע את כל הובותיהם ליהודים ויעשה ממנם יל ישראל הפקר. בצרפת אמנם הסתפקו המלך והשרים בעשק ובגזל, אבל באיטלנו רש רודאלף הנזיר הרג ואבדן ורבריו מצאו אלפי אונים קשובות ואלפי ידים המטהרות למלאות אחריהם, גם למרות רצונם של איזה הנמונים, כמו הארכיגמון ממאינץ. לעת באו נוסעי הצלב מאשכנז לצרפת הרגו ורצחו גם כן, ובין הנרצחים היה רבנו פטרי תלמיד הרשב"ם. באנגליא, אומר ר' אפרים מבונא, "הצילם מלך עליון ע"י מלך אנגליטירא אשר נתן לבו לגוננם ולהציל גופם וממונם", אבל באותה שנה עצמה (1146) נאשמה עדת ישראל בארץ ההיא בפעם הראשונה בכלבול של "עלילת דם", שילד אחד בן שנים עשרה שנה, ויוליאס מנורביטש, נרצה בירי היהודים, ומני אז החלו העלילות ההן לעשות שמות בקהלות ישראל באנגליא, כמו בצרפת ובאשכנז.

סיפר שהיה חתום על כתובת בתו והיה קורא בה אלף אלפים דינרי זהב מבית אביה חוץ משל חמיה. ובשעת חרבן ירושלים היתה עניה כיכ שלא היה לה מה לאכול. והיתה מלקטת שעורים מבין סלפי סוסים בעכו לטבור רעבונה (ישם).

אביה

נקוד (נקודות): תוים רקים לסימני המבטא בקריאת הספר (punctuations), ונקראו נ"כ תנועות (vowels) ע"ש שמניעות האותיות בהברה. ולפי שכל אות מורגשת בתנועת כלי חמבטא על חמיה אופנים, לכן מספר התנועות חמש. והן נחלקות לגדולות וקטנות או אבות ותולדות לפי מרת המשכתן. במתן אי במהירות, בס"ה עשר התנועות. הגדולות הן: קמץ גדול, צירה, חירק גדול, חולם, יטורק. הקטנות הן: פתח, סגל, חירק קטן, קמץ חטף, קבוץ.

[זמן המצאת הנקודות] הנקודות בצורתן לא ניתנו מסיני, כי "מבלי ספק שהיה ספר פשוט מאין נקוד ומעמים, כאשר אנחנו רואים ספר תורה היום" (כוזרי מ"ג פ"ל). גם לא היו משמשות בימי חכמי התלמוד, ולמדו הברת האותיות והתיבות וההפסקות בעל פה מבלי סימנים, והיו שמורות אצל הקרטונים בלבביהם (ישם פ"א). כי שמותן וצורתן לא נמצאו בכל דברי חז"ל בגמרא ובאגרות ומדרשות. ונראה כי נתחדשו בזמן הגאונים ונשתלמו ע"י ר' יהודה חי"ג ובעלי המסורת האחרונים. וגם אז לא נתקבל הנקוד לחכמים, רק למלמדי תינוקות בספרים שמוכנים בשביל מתחילים, ושאר הספרים נשארו בלא נקוד. ונאוני ככל אסרו לנקוד ס"ת שקוראין בו בצבור (מ"ע המצפה תרע"א גליון 40 צד 5). ר' אליהו בחור הראה בספרו מסורת המסורת בהקדמה שלישית כי חרוש הנקודות והמעמים נעשה אחרי חתימת התלמוד ע"י בן אישר ובן נפת ל"י. וכ"כ בפירוש הרב יעב"ץ בספרו מטפת ספרים (כהשגה ר"ע על הזוהר והתיקונים). ר' אפרים זלמן מרגליות בספרו שערי אפרים (שער ג' סי' י"ד) אומר: אין בדינו כללי חכמה זו (דקרוק) במסורת מחכמי הש"ס שקבלו איש מפי אי"ט הל"מ, רק מה שאבותינו הקרטונים (בעלי המסורה) ינעו למצוא בחכמה זו. וכן דעת בעל אמרי בינה (פנ"ס). וריב"ל בספרו תעודה בישראל (ש"א פ"ו הערה 2) האריך כענין זה והביא הרבה ראיות להדעה הזאת. רש"ל רפאפורט בערך מילין (ערך אם 107) חיזק זאת בראיות ברורות מכמה מקומות בש"ס ומדרש וספרי הרבנים. וכן דעת רוב המפרקים.

מ. מ. ה.

— [קדמות הנקוד] הנקודות הם הציונים וסימני הקולות של ההברות ולכן נקראו לפעמים "אותיות קוליות". בלעדי הנקודות לא יתכן להבחין בין דבר לדבר. בין זכר לזכר, בין חלב לחלב, בין לבנה ולבנה. בין מטה למטה, בין שלמה לשלמה וכדומה רבים.

המקום שנתקדש להם. אנטוניוס הקדוש ראה שם ביה"כ ישן ובית תפלה לנוצרים. נצרת נחרבה ע"י הסאראקינים, אך כאשר לכדו נוסעו הצלב את ירושלים בנו את נצרת מחדש והעמידו שם בישוף, ומאז נתגדל ישוב הנוצרים עד שיגיע עתה לשבעת אלפים, מלבד שלשת אלפים סחמרים. אך לא נמצאו שם יהודים. ש. מ.

נמב: ע' טרפה

נמכה: ע' זכר ונמכה

נקדימון בן גוריון: אחר מאנשי המעלה ועשירי ירושלים; שמו העצמי היה בוני, וע"פ מעשה שהיה כנוהו "נקדימון". האגדה מספרת כי פעם אחת עלו כל ישראל להגל לירושלים ולא היה להם מים לשתות, הלך נקדימון ב"ג אצל ארון אהרן א"ל הלוני שתים עשרה מעיינות מים לעולי רגלים ואני אתן לך י"ב עינות מים, ואם איני נותן לך הריני נותן לך י"ב ככר כסף וקבע לו זמן. כיון שהגיע הזמן ולא ירדו נשמים בשחרית שלח לו שגר לי מים או מעות שיש לי בידך, שלח לו עריין יש לי שהות ביום. במנהה שלח לו שגר לי מים או מעות וכו' ללג עליו אותו ארון אמר כל השנה כולה לא ירדו נשמים ועכשיו ירדו וכו'. נכנס נקדימון לביהמ"ק כשהוא עצב, נתעמף ועמד בתפלה אמר לפניו רבש"ע גלוי וידוע לפניך שלא לכבודי עשיתי ולא לכבוד בית אבא עשיתי אלא לכבודך עשיתי שיהיו מים מצויין לעולי רגלים. מיד נתקשרו שמים בעבים וירדו גשמים עד שנתמלאו י"ב מעינות מים והותירו וכו' אמר לו [הארון] תן לי רמי מים שיש לי בידך. יודע אני שלא הרעיש הקב"ה את עולמו אלא בשבילך, אלא עריין יש לי פתחן פה עליך שאוציא ממך את מעוטי שכבר שקעה חמה וגשמים כרשותי ירדו. חזר [נקדימון] ונכנס לביהמ"ק, נתעמף ועמד בתפלה ואמר לפניו רבש"ע! הודע שיש לך אוהבים בעולמך. מיד נתפורו העבים וזרחה החמה. באותה שעה אמר לו הארון אילו לא נקדרה החמה היה לי פתחן פה עליך וכו'. ולכן נקרא נקדימון שנקדרה חמה בעבורו (תענית כ'). בעת שצרו הרומיים על ירושלים היה הוא אחר מהשלשה עשירים: נקדימון ובן כלבא שבוע ובן ציצית הכסת אשר העמיסו עליהם לכלכל את כל יושבי העיר במשך ימי המצור. חד אמר אנא זיינא להו בחימי ושערי, וחד אמר ברחמא ובדמלחא ומיטהא, וחד אמר בדציבי (עצים), אך הבריוני שרפו אוצרותיהם באש כי חפצו לצאת להלחם עם הרומיים וחשדו את העשירים שהם מבעלי השלום (גיטין נ"ו). ונראה כי נקדימון רצה לתת התבואות, כי נאמר עליו שהיה לו שלשה סאים קמח לכל אתר ואחר שבירושלים (פר"א פ"ב). נקדימון היה בעל צדקה גדול, ואמרו עליו כשהיה יוצא מביתו לבית המדרש כלי מילת היו מציעין התתו ובאו עניים ומספלין אותן מאחריו (כתובות ס"ו). וריב"ז

ולכן כמעט אי אפשר לחולות על הדעת להפריד את הנקוד מן הכתב מתחלתו; הנקוד עם הכתב הם כשלהבת הקיסורה בנחלת וכנשמה לגוף. אמת היא כי ע"י רגילות הקריאה של הלשון העברית עם הנקודות אפשר לקרות אח"כ גם בלא נקודות, אבל הנער או האי"ש שמעולם לא למד לקרוא עברית עם הנקודות לא יוכל לקרות המלות בשום אופן, וגם אם למד הנקודות מפי מקרא דרדקי יהיה קשה לו ללמוד לקרות אח"כ בעצמו. גם אי אפשר למלמד ללמד לתלמידיו כל התנ"ך באופן שיזכור מבטא כל המלות הזרות הנמצאות בכל ספר וספר. ולכן מוכרחים אנו לומר כי המציא את הכתב המציא גם הנקודות, עכ"פ רובם, ויש לשער שאותיות אה"י שהם אמות הקריאה היו הנקודות הראשונות. ונשתלמו הנקודות בזמן משה שנתנו עם התורה אך לא בתורה עצמה. כי הנקודות כמו הטעמים הם איפני הקריאה שלמרו תינוקות של בית רבן. ויש טעמים רבים מדוע לא נכתבו הנקודות והטעמים בספר תורה הכשר למקרא לפני הצבור. כי בדרך הפבלה כל התורה היא צרופי שמות שיכולין לפרשה ב"ט פנים, והנקודות היא הפירוש הפשוט, וכמו שלא נזכר "הקרי" בתורה רק הכתיב. גם הקורא בתורה הוא מומחה ואינו צריך לנקודות. אמנם יש מות הנקודות לא היו ידועות עד אחר חתימת התלמוד, גם לא נודע להם שם "נקודה" בהוראת תנועה, כי בשם נקודות כווננו להסייגים על האותיות שדרשו עליהם (ע"י נקודות בתורה להלן). וסייגני הקריאה קראו "מקרא" סתם, והכתב מבלי התנועות קראו מסרת, ולזה כווננו באמרם "יש אם למקרא ויש אם למסרת", וקראו הנקודות, "מקרא" ע"ש הפעולה אשר תעשה על ידה. ואמרו למשל: כתיב עבר וקרינן עובר (פסחים כ"ו:). כתיב כי יתן וקרינן כי יתן (קדושין נ"ט:). מי קרינן עני. עוני קרינן (פסחים ל"ו:). והוא "מקרא סופרים" שאמרו עליו שהוא הלכה למשה מסיני (גדרים ל"ז:). ואמרו ויקראו בתורת האלהים זה מקרא (שם). ורק פעם אחת מצינו הלשון נקוד על התנועות במס' סופרים: ספר שנקודו ושפסקו (כצ"ל) ראשי הפסוקים יטבה אל יקרא בו (סופרים פ"ג ז'). במדרש קהלת (פסוק טוב שם משמן טוב). אצל שמותיהן של שבטים: אם היו חסרים אות אחת לא היו מכפרין תני ד' הושעיה אפילו נקודה אחת. מזה משמע כי אות לחוד ונקודה לחוד. גם נקראו קוצים, ור"ע היה דורש על כל קוץ וקוץ (מנחות כ"ט:), ואם נאמר כי הפירוש הוא על התנ"ך קשה להבין איזה הלכות ודרשות למד מהן. ואמר רב אשי ובלבד שלא יחמוץ בחי"ת (ברכות י"ב:). משמע שידע גם מהברה חמפית. יש רוצים להביא ראיה על איחור הנקוד ממה שמסופר כי יואב טעה בין זכר לזכר במצוה של מחה תמחה את זכר עמלק והוא הרג כל זכר באדום (ב"ב כ"א:). ורצה להרוג את רבו שלמדו השבט. אך כבר פירשו הרשב"א

והר"ן והריטב"א שהמלמד לא פשע בקריאתו אלא שלא השגיח על התלמיד בהחליפו קריאתו בטעות, וזה דבר מצוי נ"כ אם הספר לפניו מנוקד כהונן ולא אדעתיה או שהיה שם שבט או משמש. הריב"ש השיב לחתנו החכם ניצק בנפשו. ששאל על מה שאמרו ד"ל ר' ישמעאל לר"ע אחי האיך אתה קורא כי טובים הודך וגו' (ע"ז כ"ט:). איך אפשר בחכם גדול כר"ע שישתבש בקריאת פסוק שהתינוקות יודעין אותו אם לא נאמר שהספרים שלהם לא היו נקודים. גם הקשה מעוברא דרביה דיואב דטעי בין זכר לזכר. והשיב הריב"ש, שאפשר שיהיה מחלוקת בזאת המלה בספריהם כמו שיש היום בהרבה מלות בין מערבאי למדנחאי, ובין בן-אשר ובין בן-נפתלי. והלא אפילו בחילוף התיבות היה מחלוקת בספרים, והיה ספק לחכמים והוצרכו ללכת אחרי הרוב (ש"ת הריב"ש ס"י פ"ד). ולא נרע מפסקי הפסוקים שהם הלכה למשה מסיני לכולי עלמא, ובכ"ז אמרו שיש המש מקראות בתורה שאין להם הכרע (יומא נ"ב:). בספר הזהר ותקונים נזכרו הנקודות גם בשמותם. אוותן כולהו כנופא בלא נפשא. כד אוותן נקדי הא גופא אתקיים בקיומיה (זהר שה"ש). טעמי אינון נשמתין ונקודין רוחין ואתון נפשין, אילין מנהנין בתר אילין וכו' (הקדמת התיקונים). בס' בראשית נפקרו הנקודות בשמותן וכן במקומות אחרים. בספר הבהיר נאמר: הרין נקודא באורייתא דמשה דאינהו כולהו בענולא, ודמו באתותא כנשמתא דחיי בנופא דאינש דלא אפשר לה למיחיי כל היכא דלא קיימא בנוה ולא למינקט מימרא זוטרתא ורבתא בלא נשמתא, כותיה הרין נקודא דמתקיימי אתותא בנקודא ולא אפשר למלתא רבתא או זוטרתא לאתמרא בלא נקודא. [דעת הגאונים והאחרונים] אלה האומרים כי הנקודות התחילו בזמן הגאונים, אינם חוקרים לדעת איך אפשר אם הנקוד היה דבר חדש בימיהם שלא הודיעו לנו מי ומי הם הממציאים הנקוד, והיו מפלפלים בזה הרבה, ובוראי היו חלוקי דעות ביניהם. גם אינם שמים לב להבין מה שיאמרו הגאונים בעצמם אודות הנקוד. ויש שהופכים דברי הגאונים לכוונה אחרת כדי להשוות עם המתנגדים לקדמות הנקוד. ומביאין ראיה מתשובה אתת במחזור ויטרי (ולדעת נרעץ מיותסת לרב נמרנאי גאון): וששאלתם אם אסור לנקוד ס"ת, ספר תורה שניתן למשה מסיני לא שמענו בו ניקוד, ולא ניתן ניקוד בסיני כי החכמים ציינוהו לסימן אסור לנו להוסיף מדעתינו. פן נעבוד בבל תוסיף, לפיכך אין נוקדין ס"ת. ואע"פ שניתנו פסוקי טעמים ונגינות הקרייה מסיני במסורת כרכיב (נחמיה ח') ושום שכל וגו', על פה נאמרו, ולא בסימני נקידה בספר וכו' (מחזור ויטרי התצאת הווי"ץ צד 91). אמנם במחזור ויטרי לא נזכר כי היא מתשובות הגאונים (ע"י ש"ת הרמב"ן ס"י דל"ח). ועוד נראה כי יש בזה שבט מהמעתיק. כי הטעם שנתן שאין נוקדין ס"ת כפני

מקביעות הנקוד והטעמים (חשוב הנקוד קודם הטעמים) סדר שלא יהיה ולא מחכמה נעזרת (מה) איננה מערך חכמתנו בשום פנים ולא יתכן שיהיה מקובל אצל ההמון אלא מרבים רצוים או מיחיד רצוי, ולא יתכן שיקבל ההמון מיחיד אלא אם יהיה נביא או נעזר בענין האלהי וכו' (ישם סי' ל"ב). הרי זה מפורש כי הנקודות לא נעשו ע"י מנקד פשוט, כמו שחושבים מאחרי הנקוד, אלא ע"י נביא או בעל רוחק. והנבואה פסקה עם חני זכריה ומלאכי. ובדואי היו אז מנילת סתרים שנכתבו עליה סימני הנקודות, כי איך אפשר שיהיו נשמרים אפילו בלב ראשי העם בעל פה? וגם התנאים קודם שהותר להם לכתוב את תורה שבע"פ היו להם מנילות סתרים. ואולי דעת הכוזרי כדעת יש אומרים כי היו הנקודות בע"פ עד זמן עזרא והוא תקנם בכתב. ולכן שמות הנקודות בלשון ארמית שהעלו מבבל כמו שמות המלאכים והחדשים. ואם היו מציאי הנקוד בעלי טבריא היו נותנים לסימני הנקוד שמות עבריים. בעל ספר הסמדר ובעל ספר הוריות הקורא ור' משה הנקדן אמרו שנתנו הנקודות מסיני אלא ששכחום והזר עזרא ויסדרום. הרד"ק בתולדות הנקוד מרים אותן למעלה ראש, ובמכלול חלק הדקדוק שער הפעלים ברברו על אדות בכל לבבכם שלא לקדאם מבלי מקף שאז יהיה נקודם חולם במלת בכל, אמר וזה לא אמרו חז"ל להחליף התנועות אשר נתנו למשה מסיני, עכ"ל (עי' ספר היחיש לכתב אשורי שער ג' פט"ז ופט"ט). מאחרי הנקוד סמכו על ר' יעקב עמדין, אך אם נעניו בדבריו נראה ההיפך, וז"ל בספרו מגדל עז (עליית הכתיבה): ראוי להזכיר פה גם מענין הנקוד העברי ובכללו הטעמים אשר עם היות מהמשכלות הראשונות שתולדתו ומצאותיו מימי קדם עם האותיות בזמן אחד שהן ממין המצטרף אשר אין מציאות לאחד בלתי חברו. כי האותיות בלתי נקודות כגופות בלי נשמות, וע"י הטעמים התיבות חיות וקימות, שנישמש במכתב בלתי מנוקד, בהכרח יצטרך לבקי היודע ומכיר שמוש הנקוד שיבין לקרותו בשום שכל, אך המכיר האותיות ולא ידע הנקודות, והיה בעיניו כספר החתום. ולכן מוסכם אצל המחברים תלמודיים ומקובלים והדרושים והחוקרים, שפה אחת להם שהנקוד ניתן מסיני, כמו שתראה בהקדמת המקרא גדול (ר"ל מקראות גדולות המדברים על המסורה בכלל), ואני איני אומר כן, אלא מיום ברוא אלהים אדם ברא את הכתב ונקודו הצריך לו ודאי, אבל אפשר לא היה בשלמות עד שניתן למשה בסיני מושלם לו כל צרכו. עכ"ל. במטפחת סופרים בהשנה רל"ז יאמר הרב עמדין: שם (בתקונים) קכ"ח א' מבאר שמות הנקודות ע"פ הסוד, וכן בהקדמת ספר הלן ז' א', וכן שמות הטעמים שפרשו גם בס' הזהר כמה פעמים, וכן בספר הזה ע"פ ס'ת. בידוע ש שמות הללו עלו בידנו מבבל בדרות אחרונים,

שלא ניתנו הנקודות מסיני אינו מספיק. כי גם הטעמים שניתנו מסיני פוסלין הסי'ת. ועוד באמרו „סי'ת שניתן למשה בסיני לא שמענו בו ניקוד" משמע שלא היה ברור בזה, ואם היה הנקוד בזמנו היה אומר שהוא חדש מקרוב בא. ובדאי דעתו על החכמים הקדמונים שציינו את הנקוד בכל הספרים וזאת ספר תורה. רב סעדיה נאון נקד את ס' האגרון ואת ס' הגלוי בנקוד שלנו בטעמים ופסוקים, ובהקדמתו כתב התנצלות ארוכה להוכיח כי אין בזה שום יוהרא, שמא יאמרו כי יחשוב את חבריו בכתבי הקדש, ויאמר כי גם קורות החשמונאים כתבו בפסוקים ונקודות וטעמים, בלשון הכשרים (ארמית), וכן בן סירא. הרי ראינו כי כבר היה הנקוד בכתב בזמן בית שני. וראוי להעיר גם ע"ז. כי בבית שני כבר שכחו את השפה העברית, ואיך היה אפשר להם לקרות בתורה בנקוד בעל פה, אם לא היו להם כתבי הקדש בנקוד וזאת הסי'ת שהיתה בלא נקוד כאמור? מאחרי הנקוד מביאים ראינו מהכוזרי: אמר החבר, ואיך תחשוב שהניח משה ספר תורתו אל בני ישראל?—אמר הכוזרי, מבלי ספק יהיה ספר פשוט מאין נקוד וטעמים כאשר אנתנו רואים היום, שאי אפשר שישכימו עליהם בהמון (ר"ל שישכימו שיהיה הסי'ת בלא נקודות מבלי קבלה). כמו שאי אפשר שישכימו על המצה בפסח ושאר תורותיו (מבלי קבלה) שהם זכר ליציאת מצרים שמתישבת בנפשות ישראל אמיתת יציאת מצרים במעשים ההם המתמידים, שאי אפשר להסכים עליהם בהשנה מהשנים מבלי שלא יהיה עליהם מוחה. אמר החבר: מבלי ספק שהיה שמור בלבבות בפתחא והקמץ והיטבר (חירוק) והנטייה והשבא והטעמים כלב הכהנים מפני צרכם לעבודה ולהורות את בני ישראל, ובלב המלכים מפני שנצטוו והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו (דברים י"ז), ובלב השופטים מפני צרכם אליהם בדינים, ובלב הסנהדרין וכו' ובלב אנשי החינוף להתגדר בהם, ושמו שבע המלכים והטעמים (ר"ל המלכים והמשרתים) אותות לתכונות ההם אשר העתיקום בקבלה משה, ומה תחשוב על אשר תקנו המקרא בפסוקים תחלה ואח"כ בנקוד (הוא מבאר דברי חז"ל בדרשם בספר תורת האלהים זה מקרא שהוא הנקוד) ואח"כ בטעמים ואח"כ במסורות (ומבאר שהוא) על שמירת המלא והחסר וכו'. ושמירת כל נכרי (ר"ל שלא למדו לגוי) מקמץ ופתח וצירי וסגול יוצא מן ההקשה (בדרך היקש). התראה שמעשיהם בזה לריק לבטלה או השתדלות בדברי חובה? (כוזרי מאמר ג' סי' כ"ט—ל"א). אמנם שכוונתו לומר כי הנקודות היו בעל פה, אולם בפירושו כי מקרא הוא נקוד ומסדרו קודם הטעמים מוכרחים אנו לומר כי הוא מורה שהנקוד הוא במעלה יתירה מן הטעמים והוא כוללם יחד, ולפי' שניהם נתנו מסיני, אך היו בעל פה ולא נלוו אלא ליחיד סגולה כדי שלא ילמדם הגרם ומוסיף הכוזרי לומר: כי נראה

להם קו מושכב ממעל לאותיות לסימן רפה או הסרון הדגש כמו יִדְגִילִים לרשום הכותבים יהודי-אשכנזית, ולכן יבואו באותיות רפיות נקודה מודכבת, להורות על התנועה ועל הרפה. גם יבואו קו מושכב לסימן החטף ואז יבא הקו למעלה מן התנועה (ע"י פאקסימיל מן הדף האחרון של מלאכי במבוא לנקוד האשורי של פינסקר, מול צד 44). וכתוב עליו יִהְמַעְתִּיק סיימו בחדש תשרי שנת אלף מאתים ועשרים ושמונה עינים (לשטרות=936 למספר הנהוג). רפאפורט בספרו נחלת יהודה (חלק אור תורה סי' 7) חשב את מציאות הנקוד האשורי לזיוף של הקראים בימינו אלה, ואומר: מציאה זו היא שקר וכזב ממוזיף אחד והוא קראי אשר המציא לו צורות אחרות של נקודות נגד אנשי מסורה, וכתב בסוף ספרו מספר קדמון של שנים, כאשר עיטה במצבות וכמה ספרים וכו'. אך בכרך יתננר לזה ואומר כי אף כי פירקאוויץ חשוד למוזיף מצבות, אי אפשר לחשוך כי זיף את הנקוד. כי לא כחו ולא סחו היו ראויים להמציא מציאה חדשה כזאת הערוכה כשיטה בפני עצמה עם מסירת וחילופים בנליונות. גם כבר מציאו רשימה מזכרת את הנקוד האשורי בפרמה (לעיל) שלא חלו בו ידי פירקאוויץ, ולכן בא בכרך לירי מסקנא כי ההמצאה הזאת היא ידי הקראים הקדמונים כמו נסי בן נח (ע"ש) וחביריו, אשר התננו לנקוד הרבנים והמציאו להם נקוד אחר וקראו אותו נקוד הבבל. וע"ז מרומזים דברי הקראי נסי באמרו: ולאִלֵּף נקודות ומשרתות ופסוק טעמים והסרות ויתרות לאנשי שנער וכו' (ע"י לקוטי קדמונית צד מ"א).

[נקדי"ה] הסופרים שנקודו הספרים נקראו נקדנים, כי המלאכה הזאת נעשית ע"י סופרים מיוחדים המומחים ובקיאים בהלכות הנקוד, וכמו שמצינו אנשים שנתארו בשם סופר סתם כן מצינו בתואר נִקְדָן. ויש מהם שהניחו הספרים המנוקדים וכחבו ספרים על אדות הנוסחאות השונות בנקוד וזתנ"ך ע"פ המסורה, וגם בדקדוק הנקוד. הנקדנים המכונים בשם הזה חיו ממאה הי"ב עד המצאת הדפוס. צונץ מביא כמה שעות בתואר נקדן (צור נעשיכמע 107—122). המיוחדים שבהם: ברכיה ב"ר נטרונאי קרספאי הנקדן מחכמי פרובינצא במאה הי"ב שחבר ס' "משלי שועלים" (מנטובה ש"ז, עם העתקה רומית פראג 1661). גם נודע ר' יקותיאל ב"ר יהודה הכהן או ר' זלמן הנקדן מחבר "עין הקורא" על המסורה ועמי המקרא (כ"י) ונרפס עה"ת ואסתר ע"י היידנהיים (ע"ע).

[נקודות בתורה ובנ"ך] לפי המסורה יש עשר נקודות בתורה, אפילו בס"ת שנקראת בצבור, וחמש נקודות בבג"מ וכתובים. הנקודות בתורה הן: א' בראשית ט"ו ה', ובניך, נקוד על י' בתרא; ב' שם י"ח ט', אליו, נקוד על א"י; ג' שם י"ט ל"ג ובקומה, נקוד על ו' בתרא; ד' שם ל"ג ד', וישקרה, נקוד על כל התיבה; ה' שם ל"ז י"ב, את, נקוד על

כי אין מהם זכרון לראשונים, אם אמנם פסקי טעמים ודאי הלמ"ט הם כדאיתא בפ' אין בין המורד (נדרים ל"ז) מ"ט בשמותן הללו לא נקראו, מלפנים לא ידעום ולא הודיעום לא תנאים ולא אמוראים ולא נשתמשו בהם כלל בעלי התלמוד, לכן אין ליחס אלה הרמזים שאמר עליהם בהם לרשב"י התנא, ע"ל. הרי נאמר כי הוא משיג רק על השמות ולא על הנקוד והטעמים בעצמם או על צורתם שהיו בכתב מימים מקדם, וכמו שאמר בספרו מנרל עז שהיו עור קורם משה, ר' יעקב בכרך בספרו אשתדלות אומר ע"ז: נעוטי משמע נבהלתי מראות (כי רפאפורט מביא ראיה מהרב עמדין על איחור הנקוד). הגם הנאון בעל מטפחת סופרים בקושרים על קדמות הנקוד? הגם ר' יעקב עמדין נתן ירו לר' אליה בחור לגזול עמרת הישיבה מעל הנקודות והטעמים! גדול כבוד הרפאפורט ירקיע עמו לשחקים, אמנם בענין קדמות הנקוד כל דבריו תהו ובהו ויש אשר גם שקר מונקים וכו' (שם 159). וכן מאשימו על שהחליט כי חתן הריב"ש הוא מאמין באיחור הנקוד, "דבר שלא היה ולא נברא. הוא (רפאפורט) עשה את החתן למחליט (כדעת הבחור) ואת החותן (הריב"ש) למסתפק, אך גדול שבשוש של רפאפורט כשבושו י"ל רביה דאיוב" (שם 158): הנקוד על שם הוי"ה נשתכח בנלות בבל מפני שלא נקדוהו בעת שנקדו המלים האחרות, או שנקדו על שם המפורש נקודות אדני כמו אצלינו והנוצרים טעו להיטוב כי הנקודות של אדני עולות לשם המפורש והעתיקו את השם Jehova שאינו נכון בשום אופן (ע"ע אר"י).

[נקוד האשורי או הבבלי] באמצע המאה הי"ט נמצאו איזה כ"י מכה"ק המנוקדים למעלה מהאותיות תחת למטה, והציונים הם ג"כ משונים משלנו. וישראל תיאר את הנקוד הזה, "האשורי" מפני שמצא כתוב בסוף כ"י אחד של חומש עם תרגום המונה בפרמא: "תרגום זה נעתק מספר אשר הובא מארץ בבל והיה מנוקד למעלה בנקוד ארץ אשר והפכו ר' נתן ב"ר מכיר ב"ר מנחם מאנקונה ב"ר שמואל ב"ר מכיר ממדינת אויירי ב"ר מנחם ב"ר צדוק הנקדן, והגיהו ונסחו לנקוד טברני" ונתגלה הנקוד הזה ע"י אברהם פירקאוויץ שמצא שני כ"י מנביאים אחרונים ואיזה התיבות מתורה ועוד איזה דפים מתרי עשר עם תרגום פרסי (ע"י הליכות קדם צד 23, 37). ובשביל זה חיטבו מקדם שהנקוד הזה המציאו הקראים (עוואלה, יאהרבוך 1848 צד 161). בנקוד הזה יש שש תנועות והם הקמץ והפתח והצירה והחירק והחולם והשורק. וכשההברה מלאה וא"ו, אז השורק נקודה בתוך הואי כמו בנקוד שלנו, וכולו למעל לאותיות. הסגול אינו נוהג בנקוד הזה. צורות הנקודות הן: הקמץ כמו טעם מהפך, והפתח כמו יתיב, הצירה והחירק כמו שלנו, החולם כמו שבא, והשורק כמו טעם סוף פסוק, ויש

התיבה למחוק מה שעליו הנקודה, כמו שאנו רואים בספרים קדמונים כתיב יד כשיש שם תוספת וצריך תיקון, ולפי שכבר נראה התיבה בכתוב עם הנקודות שעליה הורה שאינה נחשבת מכל וכל (עיי' הרלב"ג). וראיה מהירושלמי (מגילה י"ג) ממעשה דמר עוקבא: ונהג עלמא כשרצו לכתוב בלי שרמיט כתבו ב תיבות ונקדו עליהם והיי' כאלו לא נכתבו (ולכן שמעון במכ"ע בית המדרש, תמוז תרכ"ח), כי הנקוד מורה על מחיקת המלה ובאלו איננה פה. ויש שרצים לעשות פטירה בין הכתב והנקודה כמו בעל העקרים (מאמר ג' סוף פכ"ב): המעם לזה הוא כי הנקודה על התיבה והעדרה עד שתשאר כתיבה הנה היא באמצעות בין כתיבת התיבה והעדרה, כאלו יאמר אע"פ שכתוב „אשר פקד משה ואהרן“ היה המונה משה, ואהרן היה מפל לו. אלא שנכתב דרך כבוד, כי משה בלבד היה העיקר (עיי' גינר באוצר נהמד ח"ב 86, אורשריפיש 168). 257; ועיי' הכרמל שנה ג' גליון 12).

[דרשות ופסוקים על הנקודות] ונבאר פה כל הנקודות לפי סדר התנ"ך עפי' דרשות חז"ל והפסוק: א' הפסוק ותאמר שרי אל אברהם חמסי עליך... י"פוט ה' ביני וביניך (בראשית ט"ז ה') נקוד על י' בתרא. ודרשו חז"ל, מלמד שלא אמרה לו אלא אל הגר, וי"א על המטילין מריבה ביני וביניך (אדר"ג פל"ד). ונראה כי הראשון דורש לפי הנוסחא ביניך מלא יוד. והיא נוכחת לנכבה, כי על הגר אמרה זאת, ר"ל שהפכה פניה אל הגר ואמרה לה י"פוט ה' ביני וביניך. וי"א לפי הנוסחא האחרת ביניך חסר יוד. כמו בינך, והיא מלה מורכבת מן בין-בנך, אשר הרה הגר, והו' המטיל מריבה ביני וביניך. ועי' הנוסחא האחרונה דורשים בב"ר (פ' ט"ה) כתיב ויבא אל הגר ותהר, ומה ת"ל הנך הרה וילדת בן? אלא מלמד שהכניסה בה ישרה עין הרע והפילה עוברת. א"ר יוחנן „ביני וביניך“, ובנך כתיב (בן ילך שהיא הרה. פירוש מ"ב. ועיי' ת"י על הפסוק הזה). ובדרך הפיטם דברה ישרה לאברהם ואמרה לו י"פוט ה' ביני וביניך, ובלשון זכר הו"ד חסד. לכן נקוד עליו. ב' ויאמרו אליו איה ישרה אשתך (בראשית י"ח ט') נקוד על אי"ו. ואמרו חז"ל: תני משום ר' יוסי למה נקוד על אי"ו שבאלו? למדה תורה ד"א שישאל אדם באכנסניא שלו (כ"ט פ"ז). ופירש"י והיינו נקודת אי"ו, דלא היו צריבין לשאול. דיודעין היו שהיא באוהל. רכל נקודה עוקרת התיבה. שאינה אלא לדרשה ודרשו מנחה ד"א. ועיי' הקשו בתוספות היה לו לנקוד על איה שרה דהיא עיקר השאלה ששאלו עליה? אך במדרש רבה דרשו שגם לשרה שאלו איה אברהם. ולפי הפיטם היה להם נוסחא אחרת מטלנו שבה נחסרו אותיות אי"ו ולכן נקדו עליהן, ואות ו' שבסוף תיבת „ויאמרו“ שייך לאות ל' שנשארה בלתי נקודה, וחיבורן „לל“. ושיעור הכתוב כך הוא „ויאמר לו איה שרה אשתך“, ויאמר

כל התיבה; ו') במדבר ג' ל"ט, ואהרן, נקוד על כל התיבה; ז') שם ט' י', רחקה, נקוד על ה'; ח') שם כ"א ל', אשר, נקוד על ר'; ט') שם כ"ט ט"ו, ועשרו, נקוד על ו' בתרא; י') דברים כ"ט כ"ח, לנו ולבנינו עד, נקוד על י"א אותיות חוץ מן ד' בתרא. ונוסף עליהן חמש נקודות בנביאים וכתובים: י"א) ש"ב י"ט ב', יצא, נקוד על כל התיבה; י"ב) ישעיה ט"ד ט', המה, נקוד על כל התיבה; י"ג) יחזקאל מ"א כ', ההיכל, נקוד על כל התיבה; י"ד) שם מ"ו כ"ב, מהקצעות, נקוד על כל התיבה; ט"ו) תהלים כ"ז י"ג, לולא, נקוד מלמעלה על כל התיבה, ולמטה על ל"ל"א ולא על ו' (מס' סופרים פ"ז ג').

[דעת חז"ל על הנקודות האלה] לדעת חז"ל עשו הנקודות האלה עזרא וסייעתו אנשי כנה"ג, ועיי' אמרו:.. אלא כך אמר עזרא אם יבא אליהו ויאמר לי מפני מה כתבת כך? אומר אני לו כבר נקדתי עליהן, ואם יאמר לי יפה כתבת אעבור נקודה מעליהן (אדר"ג פל"ד). ודרשו על הנקודות האלה כמו על הקרי והכתיב. לדעת ר"ש בן אלעזר: כל מקום שאתה מוצא כתב רבה על הנקודה אתה דורש את הכתב, נקודה רבה על הכתב אתה דורש את הנקודה (ב"ר פמ"ח) וכן הוא בירושלמי (פסחים פ"ט ב'): רבנן אמרי בשעה שהכתב רבה על הנקודות את דורש את הכתב ומסלק את הנקודה. אמר רבי אע"פ שאין שם אלא נקודה אחת מלמעלן את דורש את הנקודה ומסלק את הכתב. גם המסתפקים בקדמות התנועות מורים כי הנקודות האלה היו ידועות לבעלי התלמוד הקדמונים, ודרשו עליהן אנרות רבות וגם פסוקי מהן להלכה. המסורה הזאת כנראה היא ישנה מאד, כי כבר נחלקו רבנן ורבי בדרשות הנקודות, ומשמע כי כבר נשכחו טעמי הנקודות בימיהם ונחלקו בהן חכמי התלמוד כבהלכות קדומות (ד"ר ח"א 60). ולכן מוכרחים אנו לומר שהיו מימי עזרא ובעלי המסורה הראשונים. כי הם לא גרעו ולא הוסיפו על תורת משה והנביאים אפילו בקוצו של יוד מבלי חקירה ודרישה והשתוות בכל הנוסחאות השונות אשר לפניהם שנעתקו מסופרים מובהקים ונאמנים, ומזמן עזרא עד זמן הסופרים והנאים לא היו אנשים ראוים אשר יסמכו עליהם רוב ישראל בדברים הנוגעים לכה"ק. וגם עזרא וסייעתו היו יראים להכריע מעצמם בין הנוסחאות השונות לכן חעמירו נקודות על התיבות האלה להורות שיש איזה ספק בהן וצריבין לדרוש ולחקור אחריהן, כמו על הקרי וכתבי. בעל החזקוני בפירושו עה"ת (פ' לך) אומר: כל תיבות נקודות שבתורה מסופקות היו בירו של עזרא הסופר, אמר אם יבוא משה רבינו ואומר לי מפני מה כתבת את אלו? אומר לו כבר נקדתי עליהם, ואם אומר לי למה נקדתי עליהם? אומר לו הרי לא מחקתים, ואעבור את הנקודות מעליהן (עיי' מזרחי ויפה תואר). בעל הכתב והקבלה (במדבר ג' ל"ט על נקוד על אהרן) יאמר: הנקודה תעשה על

אהרן נקוד עליו על שלא היה מן המנוין, ובלי ספק מעות היא וצריך למחוק, "וא"ו של", כי בכל מקום ששמע שנקוד על כלו, וכן אמרו בילקוט (רמז תשר"ב) נקוד על אהרן שלא היה מן המנוין, ור"ל שלא היו מן המנוין היינו הפוקדים, כי רק למשה דבר ה': פקוד את בני לוי (שם פסוק ט"ז) ולא אהרן, גם נאמר ויפקוד אתם משה ע"פ ה' כאשר צוה (שם פסוק ט"ז) ולא אהרן, גם בתרגום השמרוני והסורי חסר מלת אהרן. ז' איש איש כי יהיה טמא לנפש או בדרך רחקה וגו' (במדבר ט"ז), נקוד על ה' של תיבת הרקה, הנקודה הזאת נזכרת במשנה (פסחים פ"ט ב'). איזה היא דרך רחוקה? מן המודיעים ולחון, וכמדתה לכל רוח, דברי ר"ע. ר' אליעזר אומר מאסקופת העזרה ולחון, א"ל ר' יוסי לפיכך נקוד על ה' לומר לא מפני שרחוק ודאי אלא מאסקופת העזרה ולחון, ופירשי כל נקוד למעט בא, דמשמע סמויה להאי תיבא מהבא, הרב מברטנורא אומר: אני שמעתי לדרוש רחוק חמט אמות מאסקופת העזרה (ועי' בתפארת ישראל), בירושלמי דרשו איש רחוק ואין דרך רחוקה, בספרי (פי' בהעלתך) או בדרך רחוקה, נקוד על הה"א אפילו בדרך קרובה והוא טמא עושה עמהם את הפסח, במדרש רבה איתא נקוד על ח"ת (צ"ל ה"א), מלמד שלא היה דרך רחוקה אלא מן אסקופת העזרה ולחון, וי"א שאפילו בדרך קרובה והוא טמא לא היה עושה עמהם את הפסח, והוא מחלוקת ר"ע ור"א במשנה, ונראה כי היו לפניהם שתי נוסחאות, נוסחת ר"ע היתה, "רחקה" ודרש דרך רחוקה ממש כגון מן המודיעים ולחון מהלך ט"ו מילין, ונוסחת ר"א היתה רחק ומיוחס אל הא"י ולא להדרך, ר"ל שהיה טמא קרי וכמו שתרנגם יב"ע, "דמרחק באורח עלמא בקריות לילא", וכמו בספרי ומדרש רבה (הנ"ל), ולפי הפשט דרך הוא לשון זכר וגם לשון נקבה, ובנוסחא אחרת מצאו רחק בל"ז, ויען כי ר' גל לפעמים רחוקות בא דרך בלשון נקבה לכן נקודו על הה"א. ה' ונירם אבר חשבון עד ריבון ונשים עד נפח אשר עד מידבא (במדבר כ"א ל'), נקוד על ד"ש של אש"ר, ואמרו במדרש רבה נקוד על ד"ש שבאשר שאף מלהלן היה כן (פי' מנפח ולהלן החרבו ג"כ), וי"א מלמד שלא החרבו אלא האומות, וצ"ל העכו"ם כמו שנאמר באדר"ג (שם) נקוד על אש"ר מלמד שהחרבו העכו"ם (הע"ז) ולא החרבו הסרינות, ובילקוט (רמ"ז תשכ"ב) נאמר ג"כ נקוד על אש"ר (על כל התיבה), ונראה שהיו שלש נוסחאות: באחת כתוב אשר ובשניה אש ובשלישית חסר התיבה אשר למסרי, פירוש הנוסחא הראשונה, "אשר" כמו "אצל" ר"ל נפח הסמוכה למידבא ולא מידבא בכלל, ובנוסחא השנייה נפח אש שהיא ע"ז שעברו שם בנפחית אש, וגם חז"ל דרשו עד נפח עד שתבוא אש שאינה צריכה נפוח (ביב ע"ט), ע"ד אש לא נופח (איוב כ'). וכן הוא בתרגום השבעים, ובתרגום השמרוני: ואמרין אברה

בלשון יחיד כמו שנאמר ג"כ, "ויאמר שוב אשוב" כי רק אחד היה מדבר. ג') ולא ידע בשכבה ובקומה (בראשית י"ט ל"ג), נקוד על ו' בתרא, תנא משום ר' יוסי בר רבי חוני, למה נקוד על ו"ו שבקומה של בכירה? לומר שבשכבה לא ידע אבל בקומה ידע, ומאי הוה ליה למיעבד מאי דהוה הוה? נפקא מינה דלפניא אחרינא לא איבעי למייתי המרא (נזיר כ"ג). הוריות י"ג, ופרשו התוס' (נזיר שם) למה נקוד על ו"ו שבקומה, לומר לך דהרי היא כמאן דליתיה, ונראה שהיתה כל התיבה מנוקדת לפני בעלי התוספות וכן נראה מפירשי על התורה (ע"י ת"י), ולפי הפשט נקוד על ו"ו של "ובקומה" כי בנוסחא אחרת היה חסר הו"ו כמו אצל ובקמה של הצעירה (פסוק ל"ה), וכן מצינו כמעט בעל ספר בראשית שורק במקום מלאפ"ם, כי ע"פ מ"קל בעלי השתים שרשו קם ולא קום. ד') וירץ עשו לקראתו ויפל על צוארו וישקו ויבכו (בראשית ל"ג ד') נקוד על וישקו, מלמד שלא נשקו בכל לבו, ר' ינאי אומר מלמד שלא בקש לנשקו אלא לנשכו ונעשה צוארו של שיש וקחו שיניו של אותו רשע, ומה ת"ל ויבכו? זה בכה על צוארו זה בכה על שיניו (ילקוט רמז ל"ז), ובעל הטורים רמז וישקו בניסמריא לנושכיהו, וע"ז יאמר הר"ב: הדרש על נקודת וישקו טוב הוא לעתיקי משרים כי על דרך הפשט לא חשב עשו לעשות רע לאחיו והעד ויבכו, ובאמת על פי הפשט היה להם נוסחא אחרת שחסר בה תיבת וישקו ולא נשקו כלל, גם מיותרת המלה הזאת ע"פ דרכי הלשון ולא נמצא בתנ"ך דומה לו, כי בכל מקום לשון נפילה על הצואר סמוכה לכביה, כמו ויפול על צוארי בנימין אחיו ויבך, ובנימין בכה על צוארו (בראשית מ"ז י"ד), ויפול על צוארו ויבך על צוארו עוד (שם ט"ב), ה' וילכו אחיו לראת את צאן אביהם בשכם (בראשית ל"ז י"ב), נקוד על א"ת, ודרשו, מלמד שלא לרעות את הצאן הלכו אלא לאכול ולשתות ולהתפתות ואדר"ג שם, וביד פל ד איהא שלא הלכו אלא לרעות את עצמן, ונראה כי בעלי המסורה דייקו בלישנא שכתוב, "וילכו לרעות את צאן אביהם בשכם" והיה לו לכתוב לשכם, ולמדו מזה שתיבת בשכם אינה חוזרת אל "וילכו" רק אל הצאן, ר"ל צאן אביהם שהיה אז בשכם, וא"כ הרי יש הפסק בין וילכו לרעות ובין צאן אביהם בשכם, ואין כאן כקום למלת "את" המחברת אותן יחד, ולכן נקוד עליה כי היא מיותרת, גם בעל המעמים הרגיש בזה והמעיט את מלת לרעות בתביר לאות פסטיק, ושיעוד הכתוב כך הוא: וילכו אחיו לרעות צאן אביהם [שהיו אז] בשכם, ועל הפיסקא הזאת דרשו כי לא הלכו לרעות הצאן רק את עצמן, ו' כל פקודי הלויים אשר פקד משה ואהרן ע"פ ה' למשפחותיהם וגו' (במדבר ג' ל"ט), נקוד על אהרן, ואמרו בתלמוד, תניא למה נקוד על אהרן שבחומש הפקודים? שלא היה באותו מנין (בבב"ב ד'), במדבר רבה (פ"ג) איתא וא"ו של

חשבון עד דיבן עד דנפס אוקדא על מידבא. ובתרגום הסורי אך תחת מידבא העתיק מדברא: ותקלתא דחשבון אבדת לדיבון וצדי ערמא לנכח דמדברא. וכן משמע ע"ד הפשט, כי לא יובן לשון "נפח אשר עד מידבא". (ט') ועשרון עשרון לכבש האחד ונו' (במדבר כ"ט ט"ו). נקוד על ו' בתרא של ועשרון. ואמרו חז"ל: תניא אמר ר' יוסי למה נקוד על וי"ו שבאמצע עשרון ראשון של וי"ט הראשון של חג? שלא ימרוך לא בשל ג' לפר ולא בשל שנים לאיל (מנחות פ"ז:). ר"מ אומר מה ת"ל עשרון עשרון לכבש האחד? מלמד ששתי עשרונות היו במשכן אחד נדרש ואחד מחוק וכו' והכמים אומרים לא היה שם אלא עשרון אחד שנאמר ועשרון אחד לכבש האחד (במדבר כ"ה) וכו'. במס' סופרים איתא נקוד על וי"ו שבעשרון השני. ואולי צ"ל נקוד על עשרון השני (על כל התיבה). ואפשר שהוא ע"פ דעת רבי בירושלמי (פסחים שם) אע"פ שאין שם אלא נקודה אחת מלמעלה את הודש את הנקודה ומסלק את הכתב, וכוונתו על הנקודה האחת שבעשרון שמשלכת את כל התיבה. ונראה שזולת הנוסחא שלפנינו היו להם שתי נוסחאות אחרות. באחת כתוב "עשרון (חסר ואי"ו) עשרון", ובשניה כתוב "ועשרון אחד לכבש האחד" (וחסר תיבת עשרון השני). ובה נחלקו ר' יוסי ור"מ והכמים. לר' יוסי שאמר נקוד על וי"ו והרי הוא כאילו נכתב חסר, ללמד שלא ימרוך אלא במדה בעלת עשרן אחד. ור"מ אמר שיש שתי מדות, אחת גרושה ואחת מחוקה. ולמד זאת מעשרן עשרון אחד מלא ואחד חסר. ולפני החכמים היתה הנוסחא ועשרון אחד ולכן נקוד על כל התיבה עשרון השניה. י"ו הנסתרת לה' אלהינו והנגלת לנו ולבנינו עד עולם לעשות את כל דברי התורה הזאת (דברים כ"ט כ"ח). נקוד על לנו ולבנינו ועל ע' שבעד, בס"ה י"א נקודות. כתנאי: למה נקוד על לנו ולבנינו ועל ע' שבעד? מלמד שלא ענש על הנסתרות עד שעברו ישראל את הירדן, דברי ר' יהודה. א"ל ר' נחמיה וכי ענש על הנסתרות לעולם, והלא כבר נאמר עד עולם? אלא כשם שלא ענש על הנסתרות כך לא ענש על עונשין שבנלוו עד שעברו ישראל את הירדן (סנהדרין ל"ג:). הברייתא הזאת הובאה בגמרא לפרש דברי ר' יוסי ב"ח שאמר שמעל עבן כשלשה חרמים, שנים בימי משה ואחד בימי יהושע שנאמר כזאת וכזאת עשיתי. ומקשי בגמרא, ועד השתא מאי מעמע לא איענוש? א"ר יוחנן מיסום ד"א בר"ש לפי שלא ענש על הנסתרות (אלא על העבירות הידועות) עד שעברו ישראל את הירדן (וישמעו וקבלו עליהם ברבות וקללות בהר נרזים והר עיבל ונעשו ערבים זה בזה. רש"י). ונראה שלמדו זאת מסוף הפסוק הקודם וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה. שתי התיבות האלה מיותרות הנה פה. ואפשר שבנוסחא שהיתה לפני בעלי התלמוד נפסק הפסוק אחר תיבות ארץ אחרת. והפסוק השני התחיל כיום הזה הנסתרות

ונו' להורות על העתידות, עד שעברו ישראל את הירדן. ובעיקר הנוסחא לדברי ר"י היה הנקוד על "לנו ולבנינו" כאלו היו חסרות במקרא, ולמד מן "כהיום הזה הנסתרות לה' אלהינו והנגלות עד עולם" שלא ענש על הנסתרות במרם עברו את הירדן. ועל הנגלות נענשו עד עולם (בכל עת וזמן). א"ל ר' נחמיה [שתי תשובות בדבר, חדא] וכי ענש על הנסתרות לעולם [הלא גם אחרי כן לא נענש הכלל על הנסתרות של הפרט? ועוד] הלא כבר נאמר עד עולם [וגם על העי"ן שבעד יש נקודה? אלא כשם שלא עני"ן על הנסתרות כך לא ענש על עונשין שבנלוו עד שעברו ישראל את הירדן. ולפי דבריו היו הנקודות על תיבות "לה' אלהינו" (שיש בהן י"א אותיות כמספר הנקודות). ולא נקדו עליהן כאשר רמז רש"י (שם) כי לאו אורח ארעא הוא לנקד את השם. יען כי בנוסחא אחרות היו חסרות, וכך היה כחוב: כהיום הזה הנסתרות והנגלות לנו ולבנינו עד עולם, ופירשו כי "הנסתרות והנגלות לנו" לבדנו ואין אנו אחראין לזולתנו, ולבנינו עד עולם, כלומר לעתיד כאשר נעבור את הירדן האחריות נופלת גם על בנינו וכולנו ערבים זה בזה לעשות את כל דברי התורה הזאת. ולמד ד"ג שעונות הנסתרות והנגלות שניהם שווים לענין עונש. אבל הם חלוקים בומן, שקודם שעברו הירדן לא נענשו עליהם. ומכאן ואילך נענשו על כולם. וכל אלה הם על דרך קרי ובתיב.

[הנקודות בגמראים וכתובים] במסורה ובספר "אכלה ואכלה" נתיחסו הנקודות בתנ"ך ג"כ לעזרא הסופר. ולא נמצא עליהן דרשות זולת על נקודות "לולא" בתהלים (עי' להלן). י"א ויאמר אל המלך אל יחשב לי אדני עון ואל תזכר את אשר העוה עבדך ביום אשר יצא אדני המלך מירושלם (שי"ב י"ט כ'). נקוד על תיבת יצ"א. בתי"ו נאמר ביומא די "גלא" רבנו מלכא. ונכון היה לחקן "ברח" כמו שנאמר למעלה קומו ונברחה (ט"ז י"ד). אבל יותר קרובה ההשערה, כי התיבה חסרה בנוסחא אחרת, ושמעי בן גירא מפני כבודו של דוד הבליע זאת בדבריו וידבר בלשון קצרה. ויש פסוקים רבים כמותו. י"ב יצרי פסל כלם תהו וחמודיהם כל יועילו ועדיהם המה כל יראו וכל ידעו למען יבשו (ישעיה מ"ד ט'). נקוד על המ"ה. וחסרה בתרגום השבעים ובהבולגאטא. והסורי תרגם: וסהרין אומנא דעבדאינן דלא חזין ולא ישמעין ולא ידעין. ולפי הנוסחא שהסרה כה תיבת "המה" יש לפרש דברי הנביא שאמר בדרך התול: יוצרי פסל! תחת אשר ראוי היה שאלהות שלכם יברא את העובדים לו, נהפוך הוא שהם יוצרים את פסילי האלהות, שכלם תהו והבל, וחמודיהם כל יועילו. עי' שחומרים להם לא יהיו להם לאיזה תועלת, ו"עדיהם" מלשון עדי עדים (לשון נופל על לשון חמודיהם) עי' שהיא להם להכשיט כל יראו וכל ידעו—למען יבשו. י"ג מהאיין עד מעל

שצריך להיות בקי ומחוקק בכשרות, ואין סומכין על הסבה לנקר הבשר מפני שהוא נוגע ברבר (עי' י"ד ס' ס"ה י"ד). נוהגין שלא למכור אחוריים ליהודים במקומות שמצויים נזים לקנות אותם, מפני שקשה מאד הנקור של אחוריים וצריך מומחה ביותר לנקר אותם. [סדר הנקור] קודם הנקור הותך י"ב צלעים של הבהמה, ויחתוך את הצלע הי"ב בשוה עם הסכור. כי הבשר שבין הצלע הי"ב והי"ג לאחוריים יחשב (לחם הפנים בשם הסמ"ע). וזה סדר הנקור (צויר א', חלק הפנים): א' מתחיל בראש ומפלהו לשנים ומוציא ממנו המוח, ומעביר הקרום הרך מעליו המהורק עליו היטב (בין בבהמה בין בעוף. ד"מ). ויסיר הקרום העב הרבק בעצם הגלגלת (1) האסור משום דם; נוטל הלהיים (11) וחותך בסכין מצד הלשון ומוציא ניר אחד מכל לחי, וחותך תחת שורש הלשון ומוציא חוט אחד ארום וחוט אחד לבן (הרשב"א). והחוטין שבאחורי האזנים (111) לחומרא בעלמא (רמ"א), ויוציא משם ב' עצמות ארוכות הנקראים „סרפה בינדרלך“ ואפילו בעוף (הרוקח). ב' יורד לגרנת למקום שחיטה ומוציא משם שני נירין סמוך לבשר משני הצדדים שהם הורדין, ובעוף החוט הלבן שבאמצע הצוואר (הסמ"ע והשי"ך). ואם הפריד הראש מן הנוף כבר נתתו כל החוטין הללו ונפתחו ואין צריך שוב להוציאם כי דמם יזוב לחוץ בעת המליחה. הגרנת והושט יחתוך לארכם שיצא מהם הרם ע"י מליחה. ג' בכתף יש שלשה פרקים, הפרק המחובר לטרדה נקרא רזוע (1v). האמצעי נקרא כתף (v). והשלישי נקרא יד (vi). מוציא הניר הנמשך לאורך כל הכתף שמדתו כמדת היר, ובפרק האמצעי ישקיע הסכין היטב שישים הוא שרשו המאחזין להנוף, וכל הנירין והחוטין הנמשכים ישרש מעיקרן. בשטח פרק האמצעי לצד הראש מבחוץ יש גזר שומן ובתוכו יש דר (vii) ויסירנו משום מיאוס. ד' חותך את החזות (viii—ix), ומאותו בשר ארום הסמוך לזה מוציא חוט של דם שנמשך לאורך כל החזה, וכן מן החזה השני. ה' הלב חותך עוקצו ואזניו והחוטין שבהללו שהרם מתסבין בתוכו בעת השחיטה (לרמ"א הוא חומרא בעלמא). ו' הריאה יפתח הסמפונות (bronchi) והקנוקנות (tubes) שיצא מהם הרם, ויסיר את הורדא (appendix) הוא אונה קטנה מתחת הלב. ז' הכבר יחתוך הנירין והחלב במקום שהמרה תלויה בו. ח' המחול יקלף משני צדדיו הקרום והחלב (ולרש"י רק הקרום שעל מקום עביו). ויוציא מתוכו ניר המתפצל לשלשה כשי"ן בעודו חם, וכשיצטנן יחטט אחריו (רמ"א). ט' הכליות יש עליהן שני קרומים העליון אסור מדאורייתא משום חלב הכליות, והשני אסור מדרבנן. ויוציא הניר הארום שבתוכו ועל הלובן שבו יש פלוגתא בש"ס (חולין צ"ב:). י' חלב שעל הקרב (הכרם) וכל חלקיו (ע"ע חלב). י"א הכנתא ויתר דיני המעים ע"ע הדרא דכנתא. וישליך הסניא דובא

הפתח הכרובים והתמורים עשויים וקיר ה"ה יכל ההיכל מזוזת רבעה ונו' (יחזקאל מ"א כ' כ"א). ההיכל קרמאה נקוד עליו, והוא מיותר, וחסר בתרגום השבעים והסורי. כי לישון קיר נופל רק על הבית ולא על ההיכל. כמו שנזכר בפרשה ההיא כמה פעמים, ויסד את קיר הבית (פסוק ה' ו') וקיר הבנין (פסוק י"ב). וקיר סתם (פסוק י"ז), והוא נ"ב הבית, ואח"כ יתאר ההיכל. ושיעור הפסוק הוא: מהארץ עד מעל הפתח וקיר, הכרובים והתמורים עשויים: וההיכל מזוזת ונו'. י"ד בארבעת מקצעות החצר הצרות קטרות, ארבעים אורך ושלושים רחב, מדה אחת לארבעתם מהקצעות (יחזקאל מ"ו כ"ב), נקוד על מהקצעות. כי התיבה הזאת מיותרת ולא נמצאת בתרגומים העתיקים, וכבר נאמר בארבעת מקצעות בתחלת הפסוק, ולכן נקדו עליה. מ"ו אל תתני בנפש צרי כי קמו בי עדי שקר ויפח המס לולא האמנתי לראות בטוב ה' בארץ חיים (תהלים כ"ז י"ג י"ד). נקוד על תיבת לולא מלמטה, ומלמעלה על כל האותיות חוץ מן ו'. וע"ז אמרו חז"ל: תני משמיה דר' יוסי למה נקוד על לולא? אמר רוד לפני הקב"ה, רבש"ע! מובטח אני בך שאתה משלם שכר טוב לצדיקים לעתיד לבוא, אבל איני יודע אם יש לי חלק ביניהם אם לא (ברכות ד'). ופירש"י הנקודה ממעטת את משמעות הכתוב לומר שלא דבר ברור היה לו לראות בטוב ה'. לולי לישון אם לא, כמו לולי אלהי אבי ונו' (בראשית ל"א). אבל עלינו להתבונן כי שונה הנקודה הזאת מכולן, בהיותה מלמעלה ומלמטה ובהתחתן נשמט הנקודה מאות ו'. ונוכל לומר ע"פ הפשט כי היו פה שתי נוסחאות זולת הנוסחא שלפנינו, באחת הסרה כל תיבת לולא, וכמו שחסרה בתרגומים העתיקים, ולכן נקדו עליה מלמעלה כמו שאר התיבות הסנוקדות. אולם בנוסחא השניה היו האותיות „ללא“ חסרות ואות ו' נתחברה לתיבת ויפיה, והיו קורים: כי קמו בי עדי שקר ויפיהו חמס, [אבל] האמנתי ונו'. וכן תרגום הסורי: מטול רקמו עלי סהרי דשקרא ומללו עולא. ע"ע מעמים.

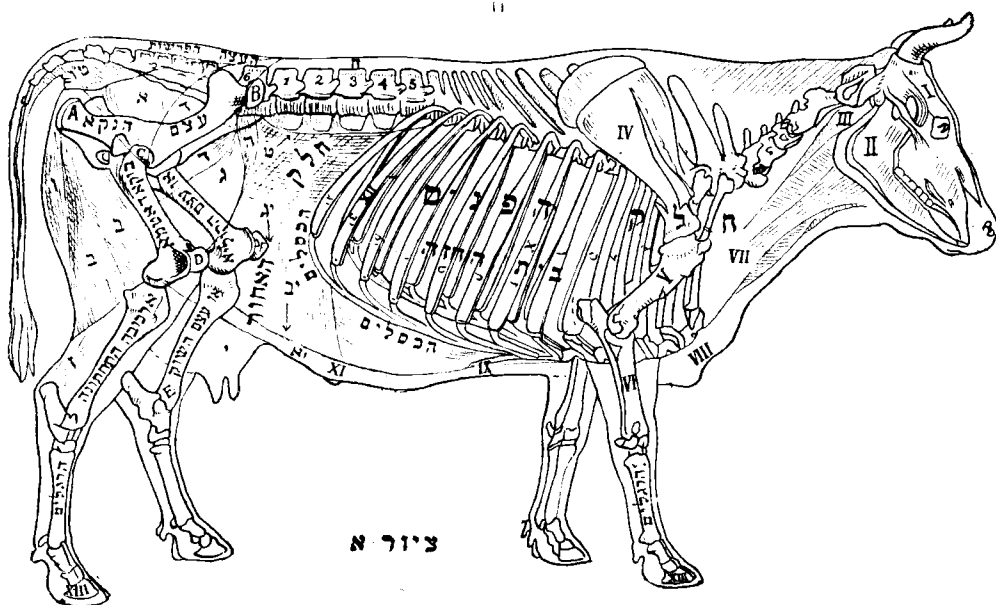
ביבליוגרפיה: שמחה פינסקר, מבוא אל הנקוד האשורי או הבבלית, ויין 1865; יעקב בכרך, ספר יהושע לכתב האשורי, ווארשא 1854; הנ"ל ספר אשתדלות, בית ווארשא 1896; המגיד שנה ד' גליון 24; אוצר הספרות ה"ד 347; השילה ח"ג 572, ח"ה 233, ח"ז 282, ח"י 431; כנסת הגדולה ח"א 94; הכותב, נר המערבי שנה א'; F. Praetorius, *Ueber die Herkunft der Heb. Accente*, Berlin 1901.

נקוד: קדור וגרירה, כמו העיני האנשים ההם נתקד (במדבר י"ד מ"ז), עצמי נקר מעלי (איוב ל' י"ז), והושאל בפרט להסרת החלב האסור עם הנירין האסורין מבשר כשר קודם המליחה ע"י דקירת והתיכת הסכין (באנגלית porging, וביהודית-אשכנזית מרייבערן או פורשן, מפעל פרש בעברית, כלומר להפריש האסור). כדקדקים במנקה כמו בשוחט ובפרט בנקור אחוריים

והן שלשה מימין ושנים משמאל. ג' שמימין מתחלקין לשנים שנים, ושנים משמאל לשלשה שלשה. נוטל ראשי הגידין בידו ומושך, ובהיותם חמים הן נמשכין מעליהן, ואם הם צונן צריך לפשפש אחריהן. י"ד קולף הקרום שעל היותרת או חצר הכבד, ובחזול טרפישא דכבדא (diaphragm), הוא העור האלכסוני המכדיל בין האברים העליונים לתחתונים, כלומר בין הריאה והלב ובין הכבד והכרם, והוא החלב שעל הקרב. ט"ו הרגלים, חותך מעט מן המלפים (xii). בראשן כרי שיצא הדם וחותר בין המלפים אותן החוטין המלאים דם ואסורין ג"כ משום מיאוס (הרמ"א).

[נקור בחלק האחוריים] בשר האליה מתחיל למטה אצל הזנב ונמשך לאורך הפרשות עד נגד העצה (6). ובו תחובים כעלי במכתשת הבוקא דאטמא הוא עצם הירך או ארכובה העליונה. בו נמצאים ה' גידין: ב'

וחלב שבינו לבין המעי. י"ב מספר הצלעות י"ג (ב"ב צ"ד). ולפעמים יותר, ומסודרות מהשררה למטה עד החזה. שש העליונות לצד הראש הן שלמות כי הן מחוברות בעצם החזה, ושבע התחתונות לצד האחור הן בלתי שלמות כי אין נוגעות בעצם החזה. אלא מחוברות לה ע"י עצמות לבנות ורכות ככרל (תנוך) האוזן, המתעקמים כראש מגל לנוכח הסחוס הבולט לצד הטבור ועומד בין הצלע ה' והו' (xi). לאורך הצלעות הקיצונות נמצאים ה' גידין העוברים אליהן מהשררה עד החזות, שלשה מהן בימין הבהמה (על הצלעות י"א—י"ג) ושנים משמאלה (על הצלעות י"ב—י"ג), והן אסורין משום חלב, ומנהיגו ליטול ג' מכל צד, שאפשר למעות בין ימין לשמאל, וצריך לשלפן בעוקר חמיב. ראשי הצלעות (התנוכים) לאחוריים יחשבו. י"ג הכסלים נבנים משלשה גזרי בשר שטחים

חלקי הנקור בשדל של בהמה

ומנחים כמו לוחות או עלים זה על גב זה ונקראים בלשון חז"ל בפלי, וסובבים כל שטחי הכרם ונאחזים בראשי הצלעות הרכים. למטה נוכח הירבים יגיעו רק עד הטבור (xi), שהוא לעומת הצלע ה"ב (xii), ומישם יפרדו לשני ראשים כזרועות איש ומתחדדים, וכל חוד וחוד מגיע עד פרק הארכובה מהירך (D מהחלק האחור), והולכים ע"י הירבים למעלה נגד העצה (6) ויצמדו בעוקצי חמש הצלעות הקטנות שבשררה (1—5). בפנימית הבהמה לצד הללה פרוש על הכסלים קרום דק וקלוש האסור משום חלב שעל הכסלים, וצריך לקלף אותו. ויש אסורין גם החלב שתחתיו, ויש מתירין מפני שהבשר חופהו (רש"י). וכשמקליף הכסלים נראין ראשי החוטין שהן בכסל שאסורין ג"כ משום חלב.

העליונים לצד הפרשות אסורים משום דם והתחתונים לצד הזנב משום חלב ג"כ. ב' גזר החלב שתחת המתנים ומקלפו יפה יפה משני צידי הבהמה, ונהגין שאין לאובלו אלא עלי שטעמו יותר טוב בצלי ולא מיאוס שיש בו איסור במבולש. ועוקר כל החוטין המעורבין באותו חלב. ומתחיל למטה מהכרכשתא (rectum) בקרבת עצם „הנקא“ (A). או עצם המושב. והולך באורך הירך ויכלה למטה על התיבת בישר השוק (אות ז'), בו יש ששה גידין. ג' הבישר העגול הסובב את עצם הקוליא הנקרא קניא בו נמצאים תשעה גידין ומהם שיונקין מגיד הנשה. ד' ממעל להקניא ומתחת לחתיכת האליה יש גזר בשר על גבי הירך (בהנקא B) ובו נמצא גזר שאסור משום דם.

לנקר בשד ביו"ט ואפילו ביו"ט ר"ה אם הוא לצורך יו"ט. כל הגידין הנמצאים בבחמה מספרם קי"א וסימן כל שלחנות מלאו, קי"א. ומהם הגידין שעריכין הטומט נ"א וסימן לא תאכלו ממנו נ"א (הרוקח). ע"ע גיד הנשה; דם; חלב.

ביבליוגרפיה: רמב"ם הלכות מאכלות אסורות פ"ו—פ"ח; ש"ע יו"ד סי' ס"ה; לבוש עטרת זהב סדר ניקור מהעיסור סי' ס"ה; סדר הנקור חלקי אהוריים עם לשון אשכנז לר"י יהודה ברי' יחזקאל, קראקא ת"ד; יצחק הכהן, זכתי כהן דף נ"ט—ס"ד; ליוורנו תקצ"ב; ר"י יו"ט ליפמאן, דברי חסרות לחולין ריש פ' גיד הנשה; ר"י יקותיאל קויפמאן, לחם הפנים בסופו, פיורדא תקכ"ו; ר"י אהרן פעריליש, סהרת אהרן אוסיבאך תפ"ב; ר"י שמואל מליסא, זבח שמואל ווילנא תקע"ט; ר"י דוד דויטש, צנה דוד פרעשבורג תרמ"ו.

א. ד.

נקיות: ע' רחיצה

נְקִמָּה: נמול רשע או תביעת עלבון. בנקמה יש מדה טובה ומדה רעה. הנקמה הבאה כתור עוניש על רשע היא מדה טובה, והבאה מחמת איבה ומשטמה לבר היא מדה רעה. ה' המשלם לרשע רע כרשעתו יתואר בתואר „אל קנא“, ונאמר כי דם עבדיו יקום (דברים ל"ב מ"ג). ונקיית דמים לא נקיתי (יואל ד' כ"א). כתרנומו פרע אתפרע, הרב נוקמת נקם ברית (ויקרא כ"ו כ"ה) קנאת הברית שהפרו. כי יש שכר ועונש] וכן הנוקם נקמת שונאי ישראל שהם שונאי ה', כמו שמשון שאמר ונקמה נקם אחת משתי עיני מפלישתים (שופטים מ"ז כ"ח). ודוד אמר הנותן נקמות לי (תהלים י"ח מ"ח). נקמת דם עברך השפוך (שם ע"ט י'). הנקמה היא יותר גדולה אם היא טמונה בלב עד עת קץ. ודרשו כי יום נקם בלבי ושנת נאולי באה (ישעיה ס"ג). מאי יום נקם בלבי? א"ר יוחנן ללבי גליתי לאיברי לא גליתי (סנהדרין צ"ט). הנקמה שהיא עוניש לחייבים בין ברין שמים בין ברין בני אדם. כמו כל הורג קין שבעתים יוקם (בראשית ד' ט"ו). ודרשו נקם ינקם (שמות כ"א כ'), נקמה זו מה היא? כשהוא אומר הרב נוקמת נקם ברית. היו אומר נקמה זו הרב (סנהדרין נ"ב). שבי"ד הורגין אותו בסייף. הנקמה שהיא מדה טובה היא הגונה מאד, ואמרו גדולה נקמה שנתנה בין שתי אותיות, שנאמר אל נקמות ה' אל נקמות הופיע (תהלים צ"ד). ואמר עולא שתי נקמות הללו למה? אחת לטובה ואחת לרעה וכו' לענוש את הגוים שלא קבלו התורה ולתת שכר לישראל שקבלו אותה, שנאמר הופיע מהר פארן (ברכות ל"ג).

[נקיטה ונפירה] יש נקמה שהיא של איבה ומשטמה ובפרט בעיני מו"ט ודיני ממונות, והיא מדה רעה ומגונה. ועל זו נאמרה ההזרה לא תקום ולא תסור את בני עמך (ויקרא י"ט י"ח). נקיטה היא בפועל אפילו לנמול רעה תחת רעה, ונמירה היא בלב אפילו לנמול טובה תחת רעה. תניא איז' היא נקימה

ה) סתחך הפוליא ונוקר הניד מתוכו וכן לקוליא השני. (ו) נוסל הכצים ומעביר קרום שעליהם משום דם. ז) ממטיך את החלחולת שבראש הכרכשתא וקילף הקרום של חלב שעליה עם אותו חום של דם מקצה אל הקצה. ונוטל הסבין ועוקר כל אותו חלב הסמוך לחלחולת מכל הצדדין. ח) חותך כאליה ומוציא ממנה חום שמתחלק לשנים. וממשיך החום מעיקר האליה עד קצותה, מפני שאותן החומין יונקים מחלב הכליות, וגורר השמנונית מתוכה. ט) פוסק הירך האחר ומפרק כסבין במקום שיש הזכרות בעצם שבו גיד הנשה וחותר הזכרות והנקבות ומשליכו מפני שיש בהם קצת משרשי החלב, וגם הכשר שבצדדין מנקרו היטב מכל מיני חומין

ציור ב' אברי הבחמה בתוך הבטן

וחלב, וכן גיד הנשה שבו, ואח"כ נוסל העצם האמצעי שפסק הזכרות מקצתו ונוקר החלב ומיני החומין ממנו, וחותר בסבין גדול הקצה השני שסמוך לעצם של שוק, מפני ששרשי הניד נקשרים שם, וכן לירך השני. י) הכהל יש בו גיד אחד האסור וחלבו הוא מהור, אולם נוהגין להבריל בו בין טמא לטהור; אם ברוחק האצבעות על החלב יצא ממנו מים בידוע שהוא שומן, ואם נתמעך הוא חלב, וצריך לקרעו שתי וערב ואסור בבשול כ"א צלי איש. בעל העמור אומר כי אי אפשר לפרש כל אופני הנקור בכתב אלא במראית עין ממנקר בקי ומוטחה ומוחזק בכשרות. המנקר ישים בגד עב על ידיו ובכל פעם שנוגע בסבין בחלב יקנחו היטב בסמרטוט. וצריך לנקר הבשר תוך ג' ימים אחד השחיטה מן החלב שלא יתקשה וכדיעבד שרי גם אח"כ (הרמ"א) אם הדיח הבשר בתוך ג' ימים, מותר

ואיזו היא נמירה? נקימה. א"ל השאילני מנלך, א"ל לאו. למחר א"ל הוא השאילני קרדומך, א"ל איני משאילך כדרך שלא השאלתני אתה, זו היא נקימה. ואיזו היא נמירה? א"ל השאילני קרדומך, א"ל לא. למחר א"ל השאילני חלוקך א"ל הילך, איני כמותך שלא השאלתני. זו היא נמירה (יומא כ"ג). משל לאדם שהיה מתחך בשר ומחת סכינא לידו השניה, האם יחזור וימחא ליריה? וה"נ כן (ירושלמי נדרים פ"ט ד'). כי כל ישראל ערבים זה בזה. אולם גם בנקימה ונמירה יש יוצא מן הכלל שמותר. כגון בת"ח שהוא נוקם ונומר בעניני שמיא. וע"ז אמרו כל ת"ח שאינו נוקם ונומר כנחש אינו ת"ח (יומא כ"ג). ורש"י פירש כי הוא נוקם נקמתו בגלוי ואינו נומר איבה בלב כנחש שזה מדה מגונה, אבל לא משמע כן ממה שנאמר במקום אחר אם ת"ח נוקם ונומר כנחש חגרוהו על סתניך (שבת ס"ג). ובאמת במילי דעלמא, ובפרט במקום שאי אפשר למחות חייב ת"ח להיות מן הנעלבין ואינן עולבין, שומעין חרפתן ואינן משיבין, עושין מאהבה ושמחין ביסודין, ועליהם הכתוב אומר ואוהביו כצאת השמש בגבורתו, ואמר רבא כל המעביר על מדותיו מעבדין לו על כל פשעיו (יומא כ"ג). ר"א לא נענה על תפלת גשמים ור"ע נענה, לא שזה גדול מזה אלא שזה (ר"ע) מעביר על מדותיו (תענית כ"ה). ואמר ר"י אמר רב, שם של ע"ב אותיות אין מוסרין אותו אלא למו שצנוע וכו' ואינו מעמיד על מדותיו (קרושין ע"א). רב גביהא מארדינא אמר, כל מי שיש לו קנאה על חבריו ודומם שוכן עד עושה לו דין (גיטין ז'). ד' אמי כי מטי להאי קרא בכי, יתן בעפר פיהו אולי יש תקוה. יתן למכהו לחי (איכה ג') כולי האי "ואולי"! (הגינה ד'). ומזה למד ישו לומר בדרשתו על ההר, "אם יכך על הלחי הימנית תן לו גם השמאלית" (מתי ה' ל"ט). אמנם דברי חז"ל נאמרו רק להסידים ואנשי מעלה ולא להמון העם, ולא בדרך גחמא כ"כ. א.

ונרניאש ושם נקנור לא נזכר (א' חשבונאים נ' ל"ז—ל"ח). איזה שנים אח"כ נאמר כי דימיריום בן סלייקוס שלח את נקנור, ראש כל שריו, והוא שונא את ישראל, בחיל כבוד ירושלימה. מנמת נקנור היתה לתפש את יהודה המכבי בצדיה. וערים לשלוח אליו מלאכי שלום אך יהודה הכיר את עקבות נקנור, ואז יצא בחרב על יהודה על יד כפר שלמה וינגף חיל נקנור לפני יהודה, ויפלו כחמשת אלפים איש והנשארים נסו. אח"כ עלה נקנור על הר ציון והכהנים חקני העם יצאו לקראתו ויעשו לו כבוד גדול ויראוהו גם את הקרבנות. אך נקנור בגבה לבו צחק להם וידרש מהם כי יסגרו בידו את יהודה ואת תושביה. המלחמה בין יהודה ובין נקנור היתה אצל בית חרוון ביום י"ג אדר. נקנור נפל ראשונה במערכה, ויכרתו היהודים את ראיו ואת ירו הימנית ויוקיעום בירושלם (שם ז' כ"ד והלאה). אולם בחשבונאים ב' אחרי הספור אדות שלחות נקנור ונסו לאנטוכיא יספר ג"כ כי דימיריום שלח את נקנור אשר על הפילים אך הוא ירא את היהודים ולא אבה להלחם עמהם. ויכרות ברית עם יהודה ויישב בירושלם מבלי עשות כל רע, אך אליקים הבוגד הלשין את נקנור לפני הקיסר ונקנור נאלץ להלחם עם יהודה. כי לא ערב את לבו למרות על מצות המלך. אולם כנראה מהמשך הספור נהפך לב נקנור לרעה. כי יתואר כאיש רשע אשר חרף את ה' באמרו ליהודים אשר לא אבו להלל את השבת: הנה אנכי אלהי הארץ וצוית אתכם לעשות את מצות המלך (ב' חשבונאים י"ד עד סוף הספר). נקנור בא לירושלם ויעש בה הרג רב ויבן במה בבית המקדש והקריב עליה חזיר, והומת לא במלחמה רק בעזרה בידי יוחנן בן סתתיהו הכהן. היום שמת בו נקנור קבעו היהודים לחג (יוסיפוס שם פ"ה ה'). בתלמוד נקרא היום הזה (י"ג אדר) יום נקנור, ואמרו יהיה אחד מאפרכי יונים ובכל יום ויום היה מניף ידו על יהודה וירושלם ואומר אימתי תפול בידי ואהרסנה וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום קצצו בהונות ידיו ורגליו ותלאום בשערי ירושלם, ואמרו פה שהיה מדבר בנאוה וידים שהיו מניפות על ירושלם תעשה בהם נקמה (תענית י"ח:). ויען שנפל יום נקנור בתענית אסתר רחו חכמי א"י את התענית ליום אחר הפורים (סופרים פ"ח). הג' יום נקנור בסל בימי הגאונים, וכנראה היה זה במאה השמינית. לדעת גרעין (ח"ב 370) נקנור בן פמרוקלי שר צבא אנטוכוס ונקנור אשר על הפילים שר צבא דימיריום הם שני אנשים שונים, אך דעת רוב הסופרים שהם איש אחד. עכ"פ נקנור הנזכר בתלמוד לשבח היה איש אחר, וכנראה היה איש ישראל, ונרב שערים מנחשת קלל לבית המקדש ועל שמו נקרא "שער נקנור". אך כאשר הביאום דרך הים ליפו נמכע אחד מהשערים והאניה חשבה להשבר ונעשה לו נס ונצולו כלם (יומא ל"ז.

נקנור; בן פמרוקלי; שר צבא אנטוכוס אפיפנוס. נשלח מאת ארזוני נרניאש לארץ יהודה לשחתה. ותחת פקודתו היו ארבעים אלף איש גדלי ושבעת אלפים פרשים. ופעם שנית נשלח מאת תלמי נציב ארם עם חיל עשרים אלף איש, אך בכל מלחמותיו נגף לפני החשמונאים עד אשר בפעם האחרונה נס בהרפה לאנטוכיא (א' חשבונאים ג' ל"ח, ב' שם ח' ט—מ"ג). נקנור היה בטוח בנצחונו עד כי הביא עמו אלף כנענים למכר להם את שבוי היהודים, ויתברך בלבבו להביא לרומא את הכסף מסמכר השבויים (שם ח' ט"ב—מ"ד). ונזכר בתור פקיד על הפילים אשר שלח הקיסר לארץ יהודה (שם י"ד י"ב). יוסיפוס יאמר כי נקנור היה פקיד שמרון (קדמוניות ס"ב פ"ה ה'). במקום אחד מסופר כי ליויאש שלח את נקנור ואת נרניאש לארץ יהודה, ואח"כ יוספר מטפלות ליויאש

סוף פ"ב). חז"ל הפליגו במצות הדלקת הנר בשבת. ואמרו אדה"ר נרו של עולם היה וכו' ונרמה לו חוה מיתה, לפיכך מסרו מצות הנר לאשה (ירוש' שבת פ"ב). הדלקת נר חנוכה, הוא זכר לנצחון החיטמונאים, והנרות הללו קדש הן.

[בנהגים בנרות] מנהג להדליק נר בביהכ"נ ביה"כ שהוא ככפר על הנפש, ר"ת נר פתילה ש"מן ומנהג להדליק נרות בביהכ"נ שיש שם ברית מילה, או בבית שעושין שם הברית, ע"ש כי נר מצוה והוא דרך שמהה ובכבוד (שכלי הלקט הל' מילה ס' ז'). ויש מקומות שהיו נוהגין שפעם הראשונה שהאב מכניס את בנו לביהכ"נ מביא עמו נר של שעוה בידו להדלקה (ב"י או"ח ס' י"ח בשם בנו של הרשב"ץ). היטובינין אשר יובילו החתן לחופה אוהזין בידם יתני נרות דולקות כי ב' פעמים נר בנימטריא, "פרו ורבו" והוא לסימן טוב. התשביץ מביא מנהג שהיו זורקין נרות דולקות בשעת החופה כמו שעשו לפנים בשמחת בית השואבה (ע"ע). ביציאת הנפש דולקין נרות סמוך לראשו, ובמשך שבעת ימי האבל דולקין נרות בבית האבל, וכן צוה רבי ונר יהא דלוק במקומו (כתובות ק"ג). ובכל שנה ושנה ביום היא הרצ"ט (ע"ע). והמעם כי נר ה' נשמת אדם. ועוד כי האדם מורכב מארבעה יסודות אש רוח עפר ומים, ואש בראשם. ע"ע הדלקת הנר; חנוכה.

אביה—א.

נַרְבּוֹנָה (Narbonne): עיר בצרפת. יהודים ישבו בה עוד במאה החמישית. בשנת 589 אסרה אספת הנוצרים בנרבונה ליהודים לומר מזמורי תהלים בעת הקבורה על הבית עלמין, וקצבו עונש ע"ז ששה אונקין זהב. בשנת 673 השתתפו היהודים במרדית חנסיך הילדריק מנימש והרוכס פאול נגד המלך וואמבא, וכאשר נצחום המלך גרש את היהודים מן העיר. בשנת 1768 התאונן האפיפיור סטיפן השלישי במר נפיש על הארכיבישוף אריברט על זכויות היהודים שיכולים לקנות קרקעות ולדור ביחד עם הנוצרים, ולעבוד עם נוצרים בשדות וכרמים של היהודים. יש הנדה כי קרל הגדול נתן ליהודים זכויות רבות ושליש העיר למושבם חלף עבורתם ואמונתם אליו, כי הם עזרו להסגיר בידו העיר, וכן העיר ר' מאיר ב"ר שמעון מנרבונה מחבר ס' "מלחמת מצוה". ר' אברהם ן דאוד בספר הקבלה יאמר כי קרל בקש מהכליף הרון אל-רשיד לשלוח לו את החכם ר' מכיר מבבל להיות רב ונשיא היהודים בארצו, וכנראה היא רק הנדה בעלמא, אך אין ספק כי ר' מכיר (ע"ע) התישב בנרבונה והפיץ שם תורה ברבים, והיהודים כבדוהו בשם "נשיא" לו ולבניו אחריו. במאה ה"ב היה מספר יהודי נרבונה כאלפים נפשות, אך מפני המלחמה בין הנסיך מולוזי ואנשי העיר בשנת 1137 נתמעטו שם היהודים ויצאו לחסות בערים אחרות בצרפת. בשנת 1236 היה דיב ומצה

סוטה ז'. מרת פ"ב ו'). אבל בירושלמי (יומא פ"ג) איתא רק מעשה הנס ולא נזכר שם נקנור. ואפשר שהוא היה נקנור שם האלף (יוסיפוס קדמוניות ס"ט פ"ה ב'). אמנם ביוסיפון (פכ"ד) נמצא טעם אחר לשם שער נקנור, יען כי על השער הזה תלו את ראש נקנור, ונראה כי כוונתו לשער המזוהי של הר הבית או של החומה.

ט. ז"ן

נַר: דבר הערוך למאור ומאיר בלילה. ככו ואור נר (ירמיה כ"ה י'). בני ישראל נצטוו לעשות מנורה במשכן להעלות נר תמיד... מערב עד בקר לפני ה' (שמות כ"ז כ'). ויקרא כ"ד ב'). וכן היה במקדש. בזמן משכן שילה נאמר ונר אלהים טרב יכבה ושמואל שוכב בהיכל ה' (ש"א ג' ג'), והלא אין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד בלבד? אלא הכי נאמר ונר אלהים טרב יכבה בהיכל ה' ושמואל שוכב במקומו (קרושין ע"ח). הנר שהיה מאיר תמיד במנורה בהיכל נקרא נר המעריבי, ואמרו עדות היא לכל באי העולם ששכינה שרויה בישראל, מאי עדותה? אמר רבא זה נר מערבי ינותן בו שמן כמדת חברותיה ומטנו היה מדליק וכו' היה מסוים (סיפרא אמור פ"ג, תמיד פ"ו א'). נר תמיד במקדש נזכרת ביוסיפוס (נגד אפיון ח"א כ"ב, ועי' רמב"ם בית הבחירה פ"ג). ונהגו להדליק נר תמיד בביהכ"נ שנקרא מקדש מעט (מגילה ב"ט). בצד מערב כמו במקדש, ולא יפה עושין המדליקין הנר תמיד לפני ארון הקדש, ולא עוד אלא שיש בזה חשש מפני חוקות הנגים שגם הם מדליקין נר תמיד בראש בית תפלתם, ולכן צריכין לעשות איזה שינוי להניחו בכניסת הבית, בתלמוד מציינו נרות שונות שנעשו בימיהם: עששית (או אששית) כלי זכוכית שמשמין בו נר או שמן להדלקה, ואמרו עששית שהיתה דולקת והולכת בשבת (שבת ג'ג'). כהדיון עששית דמיא ומשחא מתערבא כחדא ונורא דליק מן גוויהון (תנחומא וארא ס' צ"ד), כהרא אששית דקנדילא (candela) דמיא ומשחא מעורבין כחדא והיא דלקא מן גביהון (במדבר רבה פ"ב). פנס של זכוכית (תוספתא בליים פ"ב פ"ז), הדליק נרות ופנסין (ב"ר פ"ג א'). נר של זכוכית ופנסין (שבת מ"ז: ק"ב). מנורה סתם יש לה קנים, ושאין לה קנים אלא עמוד אחד וכראשה נר אחת, או עששית נקראת פמוט, ואמרו פמוט שהדליקו עליה באותה שבת לרבני הכל אסור למלמלה (שבת מ"ד). ואמרו בדרך מליצה שרנא במיהרא למאי מהניא? (הולין ס' י'). נר נמלץ על אור התורה והשכל, כי נר מצוה ותורה אור (משלי י' כ"ג), נר ה' נשמת אדם (שם כ' כ"ז). חז"ל השתמשו במלת נר לתואר כבוד (מנחות פ"ח, ערכין י') ותלמידי ריב"ז קראו לרבה נר ישראל (ברכות כ"ח) התואר שכבר נתנו לדוד המלך (ש"ב י"ח ג'). ועל נריה אמרו והלא אביאל שמו, אלא ע"י שהיה זקנו מדליק נרו לרבים נקרא שמו נר (ירוש' שביעית

ביברי דנרש אינן מן הישוב (חולין קכ"ז) ופרטיי הית המצויית באותו מקום אינן גדלות אלא במים. ואפשר שהוא נהרשר היוצא מנהר חדקל (רימער ערדקונדע ח"י 191). נשי ישראל סבלו באותו הנהר או במסגה הסמוך לו, ומפני שהיו שכיחים שם אריות בלילה תיפו רב אידי לנשים לסבול ביום השמיני (נדה ס"ז). נרש נזכרה עם מחזא ופפונאי (ספונאי), אך אין להוכיח מזה שהיו סמוכות (ב"מ ס"ח). בנרש היו נגכים מומחים, עד שאמר רב בדרך התול: נרשאה נשקך מני בכך (אם נשקך איש מנרש על פיך מנה את שינך שמא נגב אותם), רב פפא החריםם ואמר ייהיו בשמתא, ומספר כי בהן מנרש נגב ספר ומכרו לפפונאי ופפונאי מכרוהו לבר מחזא (ב"ק קט"ו). כי גם בפפונאי היו נגכים (נדה ס"ז). בנרש מינסב נסיבי ואח"כ יתבי אבי כורסיה, היו מארשין תחלה ואח"כ עישין התופה (יבמות ק"ג). שם היו העשירים מליון מעות לעניים על שדותיהן וחתרין וחוכרין אותן להם בכך וכך כורין לשנה ונקראו חכירי נרשאה, ולדעת רב אסור לעשות כן משום רבות (ב"מ ס"ח). רבין דמן נרש ריפא בת רב אשי (גיטין ס"ט). ע"ע נהר דע א (שבע חכמות 172).

ב. מ.

נְשׂוּאִין: חתנות איש לאשה ע"י חופה וקדושין. בימים מקדם היו הארוסין קודם הנשואין ונעשו בהסכמת אבות העלם והעלמה בדברי התנאים. (בראשית ל"ד ח', שופטים י"ד), ואם אין להנערה אב ידברו עם אמה או אחיה (בראשית כ"ד ו' ג'ה). ואח"כ כרתו ברית אמנה ביניהם (יחזקאל ט"ז ח' מלאכי ב' י"ד. משלי ב' י"ז). בע"פ לעיני אחיה או שאר קרוביה ומיזרעיה להיות עדים (רות ד' י"א), או כתבו שטר על התנאים שהותנו בין הצדדים והחתמו עדים עליו, ובשטר כזה נרשם המוהר (נדונאי) אשר על החתן לתת לאבי הכלה או אל אחיה (בראשית ל"ד י"ב), וגם הסתנות להכלה שהיו יקרו ערך (יחזקאל ט"ז), כמו מלבושי רקמה מן שיש ומשי ועדי עדיים. ולפעמים גם קלי ערך, כמו חמשה עשר כסף והומר שעורים ולחך שעורים (הושע ג'). בין רועי צאן ובקר נהגו כי החתן התחייב את עצמו לתת מספר גמלים או צאן וכו' לאבי הכלה, ואם אין לו מקנה להחתן התחייב לעבוד מספר שנים ולרעות עדרי אבי הנערה בעבורה. אם היה החתן בעל כסף היה שוקל לאבי הנערה כסף שקלים כמוהר הבתולות (שמות כ"ב ט'). או שהטיל אבי הנערה על החתן איזה חובת מלאכה, כמו שנתן כלב את עכסה בתו לעתניאל בן קנז לאשה על אישר הכה ולכר את קרית ספר. וכמו שהבטיח המלך שאול לתת את בתו לאיש אשר יכה את גלית הפלשתי. והחתן ברוד במאה ערלות פלשתים. אכן בהיות אבי הנערה עשיר ונריב לב או בעל נפש רחבה, אז כח יבז כל הון החתן אשר יתן לו באהבתו לבתו, ועוד יוסיף הוא לתת

בין יהודי ונוצרי אחר, והתנפלו ההמון על כל יהודי נרבונה וישללו את רכושם, אך שר העיר דון עמריק הגין עליהם והשיב להם רכושם, ולזכר התשועה הזאת קבע ר' מאיר בר' יצחק, באותו היום בכל שנה. ח: פורים ליהודי נרבונה. בשנת 1245 היה יובח בנרבונה בין נוצרים ובין יהודים לפני הארכיבישוף, בראש היהודים עמד ר' מאיר ב"ר שמעון והוכיח כי היהודים היו המיר נאמנים למלכי הנוצרים ויטריהם ועזרו להם במלחמתם עם הסאראקינים. בשנת 1276, 1284 נתן להם הארכיבישוף זכויות מיוחדות. בשנת 1306 גורשו כל היהודים מצרפת וגם מנרבונה.

[הכתיב נרבונה] במאה ה"ב היתה נרבונה מרכז היהודים בצרפת, והכמיה וגדוליה נזכרו פעמים רבות בספרות הרבנים. הנוסע ר' בנימין מסולידא שהיה שם בשנת 1165 מספר כי, נרבונה היא עיר קדומה לתורה ומשם יצאה תורה לכל הארצות, ובה חכמים וגדולים ונשיאים ובראשם רבי קלונימוס בן הנשיא הגדול ר' מורדוס מורע דוד מכונה [נשיא] ביחוסו ויש לו נחלות וקרקעות מאת מושל העיר ואין אדם יכול להוציא ממנו בחזקה, ובראשם ר' אברהם ראש הישיבה ור' מכיר ור' יהודה ואחרים כנגדם הרבה ת"ח, ויש בה היום שלש מאות יהודים" (מסעות דף ב'). גם היה שם ר' משולם ב"ר נתן, ר' משולם בר' קלונימוס בר' מורדוס, ר' נתן הבבלי (ע"ע), ר' יעקב נאון, ר' משה הדרשן (ע"ע), ר' דוד בר' יוסף, ר' מרוא הלוי, ר' אברהם ב"ר יצחק, משפחת קמחי, ר' שלמה בנבנשתי, ר' יצחק הכהן, ר' דוד ב"ר יוסף נרבוני.

ביבליוגרפיה: ר' מנחם מאירי בספרו קרית ספר דף י"ח; והלאה; ר' אברהם ב"ר מנחם, ספר המנהיג ט"ז; והלאה; מאנאטסטרופט 1868 צד 248; Gross, Gallia Judaica 401—430; J. E. ix. 169.

ב. מ.

נְרַגְלִי: הכותים שהושיב מלך אשור בשמרן עברו את האיל "נרגל" (מ"ב י"ז ל'). והוא בעל מלחמות במזל כוכב (Mars) ונקרא בבבל מרדך, ובפי הסבאים נרגל, ואולי יש לו יחס עם השם הארמי "נרגא" שפירושו תותח ומקל חובלים כלי מלחמתו. על מצבות שרירי חקם נראה האיליל נרגל בתבנית אריה וראש אדם לו, ועל אחת המצבות בעיר כותא רשום אשורית "אלו אריה אלו נשי כותי" (אריאל, אל אנשי כות). נרגל-שראצר (באשורית: נרגל שראסור) היה רב מג לבוכרנצר מלך בבל (ירמיה י"ט ג'). ע"ע עבודה זרה (משפט האורים בערכו).

ב. מ.

נרדשיר: ע שאך

נְרֶשׁ: עיר בבבל אצל סורא (אגדת רב שרירא נאון). בנרש היה נשר על הנהר והמים היו שם עמוקים שהבהמה נטבעה שם (ב"מ צ"ג). ואמר רב הונא

נדניו לבתו, כמו ישנהן פרעה מלך מצרים את העיר גזר ילוחים לבתו אשת שלמה המלך. כל מיני מתנות ארושין ונדן כאלה היו בעין מכירה שמכר האב את בתו לאיטר יטר בעיניו, כמו שאמרו בנות לבן הלא נכריות נחשבנו לו כי מכרנו. כעשור או ימים (בראשית כ"ד נה, י' שופטים י"ד ח') אחרי היעוד והארוסין הובלה הכלה בהמון חונג אל החתן (תהלים מ"ה ט"ו), והבתולות רעותיה איטר הלבועמה (שם) תפוזנה זרועותיהן להעלות על הכלה יטני עם עדים ולקטט אותה בהרבה תכשיטי (ישעיה מ"ט י"ה, ס"א י', תהלים מ"ה). בהגיע תור עת דודים הובלה הכלה אל הרהצה לרחיצה במים חיים וסיכה בשמני ריח נחוח (יחזקאל ט"ז ט'), והיא מתקדשת למהרתה. אח"כ שמו על ראשה עטרת החתונה (שה"ש ג' י"א) והובילו אותה במקהלת שרים ונוגנים (בראשית ל"א כ"ז) בשמחות ונגיל (תהלים מ"ה ט"ז) בחוצות ירושלם וברחובותיה בקול ששון וקול שמחה קול התן וקול כלה (ירמיה) אל בית החתן הנקרא חופה (תהלים י"ט ו') או חדר (יואל ב' ט"ז), בלית נערותיה ובתוכן גם מניקתה (בראשית כ"ד נ"ט, ש"א כ"ה מ"ב), קרובי הכלה ברבו אותה לאמר: אהותנו את היי לאלפי רבבה ונו' (בראשית כ"ד), ואת החתן: יתן ה' את האשה הבאה אל ביתך כרחל ובלאה איטר בנו שתיהן את בית ישראל ונו' (רות ד'). לנסיד הארץ אשר לקח בת מלך מארץ אחרת לו לאשה קראו הברכה: תחת אבותיך יהיו בניך תשיתמו לשרים בכל הארץ (תהלים מ"ה).

ש. רין

— [מנהגים בנישואין] נהנו שאין נושאין אשה בחסרון הלבנה אלא במלוואה (נ"י על הרי"ף סנהדרין פ"ג, י"ע יו"ד סי' קע"ט), משום סימן טוב, אך אין איסור לישא גם בסוף החדש (כד הקמח אות מ'). ויש נוהגין לעשות הנישואין עד כ"ב לחדש, ובספר תו יהושע מביא בשם שו"ת מהר"י אסאד להקל לישא באיזה יום בחדש, וכתב ישנם נשואי יצחק אבינו עם רבקה אמנו היו אחר מלווא הלבנה, בזמן המשנה היתה בתולה נישאת ליום הרביעי ואלמנה ביום ה' (כתובות פ"א א'). ועתה אין חוששין בזה. מוליכין את החתן בשבת שקודם החתונה לביהמ"ד וקורין אותו לתורה, ובשבת שאחר החתונה ג"כ, משום שראה שלמה המלך שמדת נמילות חסדים גדולה לפני המקום, ובשבת ביהמ"ק בנה שני שערים אחד לחתנים וכו', והיו ישראל הולכין בשבתות ויושבין בין שני שערים הללו, והנכנס ביסער חתנים היו אומרים לו: השוכן בבית הזה ייטמך בבנים ובבנות וכו'. משחרב ביהמ"ק התקינו שיהא חתנים הולכים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ואנשי המקום רואין את החתן ומשמחים עמו (פרקי דר"א פ"ז). ומזמרים לאהר הקריאה לס'ת המזמורים: אחד יחיד ומיוחד, אל נדרש לבר רכב אשר שאל, אך טוב לישראל הללויה, זורקין על החתן, בשבת שקודם החתונה כשעולה לתורה, אגוזים ושקדים וצמוקים לסימן טוב. החתן והכלה

מתעניין ביום חופתן מפני שבאותו יום מחלין על כל עונותיהן (יבמות ס"ו:). ועוד טעם שני ימא ישתכרו ולא תהיה דעתם מיושבת עליהם בשעת קדושין (אה"ע סי' ס"א א', הרמ"א), ומתעניין רק עד החופה אפילו עוד היום גדול, ואם חל ביום ר"ח אינו מתענה (או"ח סי' תקנ"ט י"א), ובר"ח ניסן מתעניין כי בו מתו בני אהרן (רמ"א סי' תקע"ג). ויש מקומות שרק החתן מתענה, והכלה ביום חופתה סועדת בשחר עם חברותיה מאכלי חלב ודנים שאין הוצצין בין השניים, שלא תהיה חציצה בשעת הטבילה קודם חופתה. הכלה פוישטת תכשיטיה ומתירין קשרי בגדיה ולובשת לבנים לסימן סליחה ומחילה ביום כלילותיה. סותרין שעדות ראש הכלה וקולעין אותה מחדש קודם החופה, שכן הקב"ה קלע לחוה וקשטה בכ"ד קשומין והביאה אל האדם (ערובין י"ח). מכסין הכלה בהינומא על ראשה ועל פניה ע"ש ותקח הצעיף ותתכס ברבקה, והוא משום צניעות. יש מקומות שהחתן מכסה בצעיף ויש מקומות שמביאין החתן להכלה ומסדר הקדושין מכסה פניה, וזה נקרא „קבלת פנים“. ואז זורקין על החתן והכלה מיני זרעונים רמז יראה זרע יאריך ימים, ויש שזורקין חטים לפני החתן והכלה ע"ש השם נבוכך שלום חלב חטים ישיבעך, ולסימן שיהיו פרוין ורבין חטים (רוקח אות שני"ג), אך צריך לזוהר שלא יזרקם אלא במקום נקי (ברכות נ': תוס' ד"ה ולא). ויש שזורקין כושות (האפפען) על ראש הכלה ואומרים את היי לאלפי רבבה. מהד"ל כתב: היו מוליכין את החתן לקראת הכלה, והחתן תופש אותה בידו, ובחבורן יחד זורקין כל העם על גבי ראשן חטים ואומרים פרו ורבו ג"פ (ספר מהרי"ל הל' נשואין). מנהג היה שביום החתונה הכלה שולחת להחתן טלית עם ד' ציצית ל"ב חומין בנימטריא „לב“, כי קודם הנישואין לא היו מתכסין או בטלית, דכתיב נדלים תעשה לך וסמוך ליה כי יקח איש אשה (ספר המנהגים). הכלה והחתן היו בוכין קודם החופה ומבקשים סליחה על עונותיהם.

[מנהגי החופה] נוהגין לעשות החופה תחת השמים לסימן טוב שיהיו זרעם ככוכבי השמים לרוב (ע"י דרכי משה יו"ד סי' שצ"ב ב') והיו מעמידין החופה לפני כניסת ביהמ"ד. מהד"ל כותב דחופת בחור ובתולה העמידו על סנדל ביהמ"ד (בימה) ולאמין או אלמנה בחצר ביהמ"ד. גם היו רגילים לעמוד החופה בבית חתנות (hall) עיר בזמן התלמוד, ואמרו איזהו בנין של שמחה? זה הבונה בית חתנות לבנו (מגילה ה': תענית י"ד:). כל המנהגים של הנישואין אנו למדין מאדם הראשון והוזה אשתו ומן מעמד הר סיני במתן תורה, שאז היה החתן ישראל והכלה התורה (תשב"ץ אות תס"ז). ועושן שושבינין בחתן וכלה כמו באדם וחוה (ערובין י"ח:). שני שושבינין מוליכין החתן, אחד מימין ואחד משמאל, כמו באדם הראשון שהיו מיכאל וגבריאל שושבינין שלו (ב"ר פ"ז). הנישבינין כל אחד

ראשי המטות לבני ישראל: נשיא אחד ממטה (במדבר ל"ד י"ח); נשיא בית אב; הממונה על נשיאי בית הלוי היה ראש הנשיאים (דה"א ז' מ'). הנשיא בא"י היה כמו הריש נלותא בבבל אח"כ, וכמו הנגיד במצרים, וכמו הפרנס או ראש הקהל בזמן האחרון. בזמן הבית השני נחשב הנשיא במעלה העליונה בסנהדרין, ושני לו אב דושלישי לו החכם (חגיגה ט"ז:). והיתה חשיבותו כמו מלך בראש העם, ולכן מנו לנשיא מבית דוד המלך. בהלל חזקן נאמר כי הושיבוהו בראש ומיניהו נשיא עליהן (פסחים ס"ג). ושם התואר הזה ירשו בניו אחריו עד ר' יהודה השני במשך 225 שנה. משפחת הנשיא נקראת בי נשיאה (חולין מ"ד:). ורב נחמן היה חתניה דבי נשיאה (שם קכ"ד). נשיא שמחל על כבודו אין כבודו מחל, כי דינו כמלך. אך אח"כ כאשר נתמעט כבודו של הנשיא איכא מאן דאמר שדומה לרב שכבודו מחול (קרושין ל"ב:). כשהנשיא נכנס כל העם עומדים, ואין יושבים עד שאומר להם שבו וכו' (הוריות י"ג:). נשיא יטמת בתי מדרשות כולן במלך ובני הכנסת נכנסים לביהמ"ד וקורין שבעה ויוצאין. רבי יהושע בן קרחא אומר לא שילכו ויטילו בשוק אלא יושבין ודומין ואין אומרים שמעה ואנדה בבית האבל וכו'. נשיאה שכיב, א"ל רב חסדא לרב נחמן בר אמי כפי אסיתא וקום עלה ואחוי קריעה לעלמא. על חכם חולץ מימין על אב ב"ד משמאל על נשיא מכאן ומכאן (מ"ק כ"ב:). ומכל אלה מיטמע יטמעלת הנשיא במדרגה הראשונה. ע"ע אב בית דין; סנהדרין.

ב. מ.

נשיא דון יוסף: אנוסי, ונקרא בנצרותו Joao Miguez, והיה הנסיך מנאקסוס (Naxos), וחכם מדיני בממלכת תורקיא. נולד בפורטוגאל בראשית המאה ה"ט ומת בקושטא ז' אב של"ט (2 אוגוסט 1579). משפחתו היתה רמה ונשיאה ומחמת הרדיפות על דבר אמונתם יצאו רוב בני המשפחה לארצות אחרות. דון יוסף בא לאנטווערפ עם דודו דינו והשתתפו עם בן ארצם אברהם בנבנישתי בבית מסחר גדול של יסטרות. בית מסחרם פרץ ונבר והיו להם סעיפים ממנו בארצות שונות, והיו נכבדים מאד בעיני השרים והמלכה מארי בהולאנד, בני המשפחה הזאת שמו מסוה הנצרות על פניהם ובסתר פנו ליהדות, ולכן לא מצאו קורת רוח בשבתם שם, ויבקשו תחבולות להמלט מן הארץ ולהעתיק משכנם לארץ תונרמא, ולשוב לרת ישראל בגלוי, ובפרט אחר שבאה שם הודתו חנה נראצ'יא (1536). אך בעודם מתעדרים לצאת, והנה הממלכה מצאה לה תואנה להחרים את כל רכושם לנני המלכות באשר הם יהודים מתחפשים. בעמל רב ובהוצאות גדולות הצליח בידם לצאת מאנטווערפ ויבואו לויניציא בשנת 1549. אולם גם שם פנעה בהם המליטינות וכמעט היו בכל רע, לולי עזרת השלטן סולימאן השני

אוחז נד דלוק בידו כי שני פעמים נר בנימטריא פרו ורבו (מטה משה ח"ג). ועוד טעם שמוליכין את החתן והכלה לחופה בכלי זמר ונרות דולקות, רמז למתן תורה שהיו שם קולות וברקים ולפידים. השושבינין מסבבים את הכלה סביב החתן נ"פ ע"ש וארשתין לי לעולם וכו' (הושע ב' כ"א) וע"ש הפסוק נקבה תסובב נבר. ומעמידין החתן לימין הכלה כמו שנאמר נצבה שגל' לימינך סופי תיבות כלה (כנסת הגדולה אה"ע סי' ס"א נ'). הטבעת קרושין מימים החתן על יד הכלה הימנית באצבע הסמך לאגודל ע"ש הפסוק תורת ה' תמימה, כשאתה מתהיל למנות באגודל כל תיבה ותיבה ממנו אז יבוא בכל פעם שם ה' באצבע עד ונהמדים מזהב, לרמוז שעליו נותנים הטבעת של זהב, ומפני כי בהמטור הזה השמים מספרים, יש בו נ"כ הפסוק והוא כחתן יוצא מחופתו (יסוד התשובה). ומפני שהאצבע (index finger) הוא מופשט וארוך להראות בו שהיא נשואה (נחלת שבעה סי' י"ב). ברכות חתנים מן התורה שנאמר ויברכו את רבקה (מס' כלה), ונקראו גם שבע ברכות ע"ש מספרן בצרוף ברכת היין (ע"י הגוססא כתובות ה'), וכנגד שבע חופות שעשה הקב"ה לאדם הראשון בנ"ע (כל"כו), והברכות בעשרה כוכתיב ויקח בעוז עשרה אנשים, ישקבצן כרי לברך ברכת חתנים בעשרה (שם ז'). לוקחין שתי כוסות לברכת ארוסין ולברכת נשואין כי הברכה הזאת נתקנה לשני מקומות. דתניא מברכין ברכת ארוסין בבית הארוסין וברכת חתנים בבית החתנים (ברכות ז' פסחים ק"ב: תוס' ד"ה שאין). לכן אחר ברכת ארוסין מוזנין כוס שני לברכת נשואין, ולפי שאין אומרין ב' קדושות על כוס אחד (מס' סופרים פ"ט י"א). נהגו לשבר כוס של ארוסין תחת החופה ולא של נשואין, משום דכוס של נשואין נומר הוויג, והוא מנהג ישן כמו שמצינו בנמרא בריה דרבינא עבד הלולא לבריה חזינהו לריבגן דהוי קא בדחי טובא אייתי כסא דמיקרא בת דלת מאה זוזי ותבר קמיהו ואעציבא (ברכות ל':). כי דרש גיגלו ברעדה במקום נילה שם ההא רעדה גם הוא זכר למתן תורה שנשתברו הלוחות, וזכר לחרבן ירושלב. החתן שובר הזכוכית (רוקח סי' יג"ג). ומברכין להחתן וכלה והמתנות מו"ט שהזיווג יעלה יפה. עושין שבעת ימי משתה כמו ביעקב ובשמשון (ילקוט שופטים ח"ב רמז ע'). החתן מיסב בראש שנאמר כחתן יכהן פאר (ישעיה ס"א מ"ס ב"ה:). וצריך שימור בדרך כבוד כמלך. ע"ע: אישות; ארוסין; חתון; חתונה; נדוניא; קדושין; ידוכין.

א.

נשיא: שם תואר לראש שבטו ולעמו. נגיד ומצוה לעדה, וגם שם כבוד לראש ישיבה בזמן בית שני. על אברהם אבינו אמרו בני הת: נשיא אלהים אתה בתוכינו (בראשית כ"ג); נשיא הארץ, (שם ל"ד ב');

מס קטן על יושבי האיכב. השלטן נתן ליוסף גם חברת מכס היין שבאו מחול. ולמרות הויזיר הגדול מחמד סוקולי שהיה עוין את דון יוסף ומקנא בו, היה חשוב מאד בעיני השלטן ונשא פנים לו. צירי הממשלות היו חונפים את דון יוסף בידעם כי הוא נושא חן בעיני השלטן. כאשר חפץ מאקסימיליאן השני מלך אשכנז לכרות ברית עם תורקיא בשנת 1567, כתב לצירו ויוראטיוס בקושטא לראות את גדולי המלכות ובתוכם דון יוסף ולתת להם מתנות, להמות לבם למכות השלום. ובשנת 1571 כתב המלך מכתב לדון יוסף. בשנת 1566 סמך יוסף בידי המועצה הפרוטסטנטית באנטווערפ נגד המלך הקטוליקי מספרד. בהראותו כי גם השלטן שלים מתנגד לספרד. וכאשר שלח לו וויליאם מאוראנג איש סודו להודיעו כי ברעת בני הולאנד למרוד במלך ספרד השתדל דון יוסף לפני השלטן להקדיש מלחמה על ספרד, אך השלטן לא מילא בקשתו. דון יוסף החליף מכתבים עם זייטסמנדר אונסט השני מלך פולין אשר לוח סבוב גדול מדון יוסף בשנת 1570 ובעד זה נתן לו המלך זכויות מיוחדות לעשות מסחרים בארצו אף כי ישרי העיר לכוב סחאו בדבר. בשנת 1569 יצאה איט בויניציא ותאכל את אוצרות אבך שרפה של הממשלה, ואז מצא דון יוסף שעת הכושר ליעץ את השלטן לכבוש את האי קפריסין (1571). השלטן נתן הרשיון לדון יוסף לגבות חוב סך מאה וחמשים אלפים סקודי מממשלת צרפת, אשר שמטה עצמה מלשלם לו, באמתלא כי אבות יוסף היו יהודים מתחפשים במסוה דת הנוצרית ובאמת היו יהודים ולא היה להם המשפט לעשות מסחרים בצרפת. דון יוסף שלח אניותיו בים עם אנשי חיל ויתפשו אניות סוחר של צרפת עם ערובתם יתהניעו לחוף אלכסנדריא. על הדבר הזה חרה אף ממשלת צרפת ותבקש תהבולות לכרות לו שוהה. וצירה היושב בקושטא מצא יהודי אחד רע מעללים שמו דוד אשר בעד בצע כסף העיד כי דון יוסף נגד בממשלת תורקיא, אך יוסף הוכיח את תוכנו ואמונתו להשלטן ויצו לשלוח את דוד כפושע בכלא לרודים, ורבי תורקיא החרימו את המלשין. אולם כאשר נחם דוד על מעשיו אח"כ בקיט דון יוסף למחול לו. אך הרבנים לא רצו להתירו מנדויו, כי נשיא שמחל על כבודו אין כבודו מחול. אחרי מות שלים בסוף שנת 1574, מלך מוראד בנו ואז נכזבה ישאיפת דון יוסף המדינית, ולא התערב עוד בעניני המלוכה. אף כי לא קפחו את מסת הכנסותיו, ויבחר לו לשבת בשלוח בארמונו הגדול בבילוויר, ולהקדיש שארית ימיו למכות אחריו. ויתמוך בידי ת"ח והישיבות, והיה לו בית אוצר ספרים גדול. דון יוסף מת בלא בנים והממשלה החזיקה בכנסיו, ע"פ עצת הויזיר הגדול סוקולי שהיה שונא הנשיא. כל העם בכו בטותו והספידו לו גדולי החכמים. המשורר ר' סעדיא לונגו נשא עליו קינה. ר' משה אלמוזנינו הקדיש לו ספריו, ור' אליעזר אשכנזי חבר

אשר עמד לימינם, ובהשתדלות הרופא ר' משה המון (ע"ע) עלתה בידם להמלט. בבואם לקושטא התיחדו בפרהסיא (1553). ודון יוסף נשא את בת דודו ריינה בת חנה נראציא כדת משה וישראל. עם דון יוסף באו עוד כחמשים מאות יהודים אנוסים ילידי פורטוגאל, שהיו סוכניו ומטרתיו ועושי דברו בבית המסחר הגדול.

[דון יוסף בתורקיא] דון יוסף מצא לו מהלכים בחצר השלטן ויגדל כבודו בעיניו ויהי לאיש סודו ויועצו, ובתבונתו השיכל לפלס לו נתיב בין המריבות אשר פרצו בין בני השלטן; בין שלים הנציב על מהון כותיה, ובין באיאזיד הצעיר. על דבר משפט הירושא ישל המלוכה לימים יבואו. ויהי דון יוסף נוסח לצד שלים, ובן יעין להשלטן, אחרי מלחמה גדולה בין האחים נצח שלים את באיאזיד וינס לפרס ושם נרצח הוא ובניו. ושלים נשא את דון יוסף ויפקידהו בין שומרי הנכבדים, וסוליאמן נתן ליוסף את העיר טבריא בגליל עם ישבעה כפרים סביב לה לאחווה בשביל היהודים הנרים. והוא שלח שם את ר' יוסף ן אדרת לבנות את חמותו העיר. למעת בסביבותיה ננות ופרדסים, ולכונן בתי מלאכה, ופתחנן כתב הרשיון (פירמאן) נחתם בחותם השלטן יצא על הפחה ברמשך והפחה בצפת לעמוד לימין ן אדרת בדבר הבנין, ותכל המלאכה למרות הערביים ילידי הארץ אשר חפצו להפריע את הכונים ממלאכתם, ותשלם החומה בחדש כסלו י"ב/ו 1565. החומה היתה בצורה סביב העיר באורך אלף וחמש מאות אמות. וע"פ פקודת דון יוסף נטעו עצי תות לרוב מאד להאכיל את תולעי המשי, וגם צמר צוה להביא מספרד לטוות בנדים כמו בויניציא, כי חפץ לעשות את טבריא למרכז חרשת המעשה בא"י למען תוכל להתחרות עם סוחריו ויניציא, ויפנה אל היהודים הנרים באיטליא לבוא לטבריא, ושלה אניות לויניציא להביאם משם. בעת ההיא היו היהודים נרדפים בארצות האפיפיור פיוס החמישי ובשנת 1569 צוה לנרשם. כמאתים מהיהודים האלה באו לטבריא, גם מעיר פיזארו יצאו 102 יהודים לבוא שם, אך בהיותם על הים נשבו ובעמל וכסף רב נפרו. אולם מחשבת דון יוסף לעשות את טבריא וסביבותיה למדינת יהודים לא יצאה לפעולה.

[גדולה דון יוסף] בעלות שלים על כסא מלכותו בשנת 1566 הניע גדלות דון יוסף למרום קצה. כי זכר לו חסדו ואמונתו להחזיק בידו רסן המלוכה, וינשאהו למעלת נשיא ונסיד מושל על האיים נאקסוס, אנדרוס, מילו, פארוס, סאנטוריא ועוד, בסה"ב איים בים התיכון שנתן לו במתנה. ועל יוסף היה רק להביא לאוצר השלטן מס מועט י"ד אלפים דוקמים מדי שנה בשנה, והוא היה השלים לברו על כל העם. דון יוסף לא רצה לעורר קנאת התושבים היונים לכן פקד במקומו למושל האיים איש נוצרי מספרד פראנציסקו קורנילו, וישם

הרב חיד"א (בספרו ברכי יוסף חיו"ד סי' א): הרב פרי חדש העד העיד לפנינו שראה נשים שוחמות, וכ"כ בספר נור אריה בהנהגותיו ח"ל: ובגלילות הללו ראיתי נשים שוחמות בנמילת רשות ואין מוחה בידן ונהרא נהרא ופשטיה וכו'.

[פחיתות האשה] איזה מחול' חשבו את תכונת האשה פחותה מאיש, ואמרו נשים רעתן קלה עליהן (שבת ל"ג:); ומגלות סוד; נשים דברניות הן (ברכות מ"ח:); עשרה סבין שיחה ירדו לעולם תשעה לקחו נשים (קרושין מ"ט:). נשי לנבי נשי ישיחין דאזולן, נברי לנבי נברי לא שכיחין (יבמות כ"ג:). בת שתין כבת שית לקול טבלא רהמא (מ"ק מ"ג:). מזורות בלבנה נקראו הנשים הטוות בשוק לאור הלבנה ודרבן לשוח שיחות במלות (גיטין פ"ט. סוטה ל"א). אלמנה שוכבת (סוטה כ"ב:). היא בעלת שכינות, הולכת ומבקרת שכינותיה תמיד (רש"י). הכשרה שבנשים בעלת כישפים (סופרים פס"ו). א"ר נחמן לא יאה יהירותא לנשי וכו' (סגלה י"ד:). אין חכמה לאשה אלא בפלך (יומא ס"ז:). ייטרפו ד"ת ואל ימסרו לנשים (ירוש' סוטה פ"ג). ר"ל תורה שבע"פ וכן פוסק הרמב"ם כר"א שאסור ללמך תושבע"פ אבל צריכין ללמדן מקרא. ומשים קלות דעתן וחלשות גופן נפסרו מכמה מצוות מעשיות, ולכן מברך האיש בכל יום, "שלא עשני אישה" להיות מעוטר במצוות רבות, והאשה מברכת "שעשני כרצונך" ולא סמכו עליהן לענין ערות (ע"ע).

[השיבות האשה] מצד אחר נראה שיהעלו חז"ל את חשיבות האשה מדרגה רמה, ואמרו נשים רחמניות הן (מגילה י"ד:). ודרש רב עורא בשכר נשים צדקניות שהיו באות הדור ננאלו אבותינו ממצרים (סוטה י"א:). נשי ת"ח היו נופלות עול הפרנסה עליהן בכדי שיוכלו בעליהן להקדיש עצמם לתורה באין מעצור מדאגות הבית. והיו קונות ספרים ומשאילין לאחרים, והספיקו מזונות ומעונות לבני הישיבה. וזוה עזרו הרבה לקיום התורה. גם היה לנשי ישראל חק בתורה עצמה ביטמירת המנהגים השייכים להן שהיו מקפידות ביותר עד שגם הרבנים היו סומכים עליהן לדינא. ר' יצחק בר' שמואל מצרפת בן בתו של ר"ת אמר על נשי מדינתו: "אם אינן נביאות הן בנות נביאים וגדולי הדור ויש לסמוך על מנהגן" (מכילתא ס"ק, ע"י צונץ צור נעשיכמע 172, כרמולי אהליבה, ברלינר אויס דעם אינערן לעבען 51). כשתלה רש"י היתה בתו חותמת דברי הלכה ויש"ת בשמו באמרו: "כי תש כחי אולת ידי מלמשיך בשבט סופר ולכן בתי קראתי" (שבלי הלקט ח"ב דף נ"ז). חילים אחות רש"י היתה סלומדת. וכן מרים אשת ר"ת (תשובות מימוניות הלכות מאכלות אסורות סי' ה'). חנה אחותו של ר"ת ומרת בילימ אחותו של ר' יצחק בר' מנחם הורו לבנות עיריהן דינים שונים במצות נשים (ס' האסופות כ"י מובא באוצר נחמד ח"ב צד 10). רבנו יהודה סיר ליאון הורה

לבבורו ספרו "יוסף לקח" על מגילת אסתר (קרימנה 1576). אומרים כי רון יוסף חבר ס' להתנצלות התורה נגד הפילוסופיא בלשון ספרו. ור' יצחק אוניקוירה העתיקו ללשון עברית וקראו בשם "בן פורת יוסף" (קריסטא 1577), אך לדעת שמינישניידר היה ר' יצחק גם מחבר הספר.

ביבליוגרפיה: פון ננסת ישראל 485; שפ"ר מוצאי גולה ע"י מפתח; מאנאטסטרופס י"ח 422, כ"ח 118, מ"א 169; Carmoly, Don Joseph, duc de Naxos, 1855; M. A. Levy, Don Joseph Nasi, 1859; J. E. ix. 172.

נע"ם

נשיאת כפים: ע' דוכן

נְשִׁיּוֹת: רבוי מן אישה. לפי רוח היהדות. האשה היא עזר כנגד האיש: זה עושה בענינו חו עושה בענינה, אף כי הם שותפים בכל עניניהם. גם המבע הנביל את תכונת האשה לשבת בית ולעשות כל הצרכים הפנימיים, ועל האיש לצאת החוץ להכין טרף לבני ביתו; על האשה לבשל לתפור ולארוג בערה ובעד אשה ובניה, ועל הבעל לפרנס אותם ע"י מלאכה או עסק. ונקראת "עבודת פרך" במצרים מפני שהיו מחליפין מלאכת אנשים לנשים ומלאכת נשים לאנשים (סוטה י"א:). ומפני שהאשה היא במבעה רכה וענוגה וטרודה בבית, לכן הוטל עליה רק חלק אחר מן המצוות, והן הלא תעשה, וכל מצוות עשה יהומן נרמא הן פטורות מלבד איזה טהן היוצאין מן הכלל. ויש פלוגתא אם הן הייבות או פטורות בלימוד התורה. בן עזאי אומר חייב אדם ללמוד את בתו תורה וכו' ר"א אומר כל המלמד בתו תורה כאלו לומדה תפלות. ר' יהושע אומר רוצה אשה בקב ותפלות מט' קבין ופרישות. הוא היה אומר חסיד שומה ורשע ערום ואשה פרושה וכו' הרי אלו מבלי עולם (משנה סוטה כ"ג). ר' אבהו שלח את בתו ללמוד חכמת ומדעים (ירוש' פאה פ"א). ודרשו הקהל את העם האנשים והנשים והטף (דברים ל"א). אם אנשים באים ללמוד נשים באות לישמוע, טף כדי ליתן שכר למביאייהן (חגיגה ג'). נשיהן של ת"ח שמנדרות שינה מעיניהן (שמחכות על בעליהן) בעולם הזה ובאות לחיי עוה"ב (כתובות פ"ב). א"ר יוסי סח לי אבא אלעזר פעם אחת היו לנו עגל של זבחי שלמים והביאנוהו לעזרת נשים וסמכו עליו נשים, לא מפני שסמיכה בנשים (כי נאמר "וסמך" בני ישראל סומכין ואין בנות ישראל סומכות), אלא כדי לעשות נחת רוח לנשים (חגיגה מ"ז:). נשים חייבות בתפלה (ברכות פ"ג). ועולה לשבעה קרואים בתורה, וכשרה לקרוא אם לא מפני כבוד הצבור (מגילה כ"ג), וכשרה להקריא את ההלל לפני אנשים שאינם יודעים (סוטה פ"ג), וכשרה לקרות הסגילה להוציא את הנשים (מגילה פ"ב), ונשים מזמנות לעצמן (ברכות מ"ב). ורק משום צניעות נאסרה תערוכתן עם האנשים. וכתב

שמזכירין המתה ומצירין עליה (ס' חסידים ס"י תרפ"ג). כשמתה אשתו של רבינו יצחק ב"ר יהודה צוה לבנו לילך יתף אחריה לבית הקברות (ראב"ן דף פ"ד). נשים שמסרו נפשן על קדושת השם זכו לכבוד גדול אחר מותן. רב אחד כתב למהר"ל "השלחן שאנו לומדין עליו יש לו דף שמהר עליו האשה מרת יומא" (שו"ת מהר"ל ס"י נ"ה). מזה נדע עד כמה גדול כבוד הנשים הצדקניות בישראל. ואין אומה ולשון שיכולין נשותיהן להדמות לנשי ישראל בצניעותן ובתומתן וטוב לבן לכל דבר שבצדקה, בחינוך בניהן ובנותיהן, ובעזרתן לבעליהן. ולכן לא נשמע מנשי ישראל נם היום איזה נטייה לכת הנשים הדורשים משפט לעצמן ושיווי זכויות בכל עניני המדינה כמו לאנשים (Suffrage).

[מלאכות האשה] המלאכות שהאשה עושה לבעלה: מוחנת ואופה ומכבסת, מכשלת ומניקה את בנה, מצעת לו המטה ועושה בצמר וכו'. הכניסה לו ארבע שפחות וישבת בכתרדא. ר"א אומר אפילו הכניסה לו מאה שפחות כופה לעשות בצמר. שהבטלה מביאה לידי זימה. רשב"י אומר וכו' שהבטלה מביאה לידי שיעמום (משנה כתובות נ"ט:). ומצינו שעסקו גם במו"מ, שהאשה היתה תנונית או אפוטרופיא (משנה שם פ"ו:). ובימי הבינים התעסקו בעניני הלואה (הראב"ן ס"י קס"ו). והיו רגילות לישא וליתן (תשובות מהר"ם מרוטנבורג ס"י נ"ז דפוס לבוב). ובפרט אם היה הבעל ת"ח ותורתו אומנתו, וכן העיד ר"א מגרמזיא כי אשתו דעלצי פרנסה אותו ואת בניו (צונץ צ"ר געשיכמעט 172). הסיד אחד היה מלמד לבנותיו לכתוב ונתן טעם לזה אם לא ידעו לכתוב הרי צריכין לבקש שיכתבו להם אנשים כתבים למשיכון כשמלוין מעותיהן ויתיחדו עם הכותבים ויבואו לידי המא (גי'דעמאן ערציהונגסדיוועזענס ח"א 230). אחר שהמציאו את מלאכת הרפוס התעסקו גם נשים בסידור האותיות. בש"ס שנרפס בפראנקפורט דארד בשנת 1794 רשום בסוף מס' נדה שנעשה ע"י המסדר ישראל יע"י אחותו הבתולה עלה בת כהר"ר משה שלי"ט בשנת נקבה [ת] סובב זכר לפ"ק. אחותה געלה סדרה ג"כ אותיות הרפוס בסדר תפלות שנרפס בהאללי בשנת 1710, "ע"י געלה בת הר"ר משה המדפיס ואמי מרת פריידה בת הר"ר ישראל כ"ץ ז"ל". בסליחות של חברה קדישא האללי 1709 רשום בסוף: ראה מלאכתי וכל מעבדי, געלה בת לא"א רמב"א תפארת, וע"י הפועלת במלאכת הקודש באמונה הועצרין רבקה בת ר' ישראל בעל המדפיס. ר' יעקב הירש ב"ר משה שהו"ל ארבעה טורים דפוס ווילמערשרארף 1727. אומר: "אחתום מלידתן שבח לאל איום ונורא שעשה עזר כנגדי בזיווג שני אשתי הצנועה והחסידה מרת פיילא לימא מסייע כמוני כמותה במלאכה זו גדולה." בכל זאת לא הכבירו על הנשים עבודה יוחר מדי או עבודה שפלה ובזויה לפי כבודן. ובעל האגודה (במאה ה"ג) פוסק: האידיא נשים שלנו אין דרכן למחוק ולכבס

לאיטו לעשות ציצית (מדרכי הל' ציצית). דולצי אשת ר' אלעזר מגרמזיא שנהרנה אח"כ ע"י אנשי חיל ידעה דינים מאו"ה ולמדה את חברותיה סדר התפלות, וכתבה יותר מארבעים ס"ת (צונץ ש"ם) היינו שנתנה שבר סופרים לכתוב הספרים והקדישה הס"ת לבתי כנסיות. הראב"ה מביא ערות ע"ד איזה מנהג מדודתו אשת ר' שמואל בר נטרנאי (גי'דעמאן בש"ס האסופות). ר' שמואל מפלייזא מביא דינים מחמו ר' אברהם בש"ם חמותו (איד זרוע ח"ב דף נ"ט). ובגרמזיא היתה אשה אחת מרת אוראניה בת החבר ר' אברהם (מתה ו' אדר ל"ה=1275) שהיתה משוררת בפיוטים בקול זמרה לנשים (מצבתה נרפסה בס' נפשות צדיקים של לעווזאהן ס"י נ'). מהר"ל מביא עדות הרבנית אשתו של מהר"ן רונקיל מה שפסק בעלה בשאלה אחת להתיר (מנהנים ל"ו:). האשה רעדיל כלתו של מהר"י איסרלין שקדה בתורה כאחד הגברים (לקוטי יו"ט ח"ב ל"ב).

[כבוד הנשים] האשה היתה נכבדה מאד בעיני בעלי התלמוד (ע"ע אי"ש, א"ש) ובעיני הרבנים אחר כ אשר השישו תמיד לטובתה. רבוי הנשים אף כי הותרה מצד הרין כבר נאסרה מצד המנהג עוד בזמן התלמוד, ואמרו כל הנושא אשה על אשתו יוציא ויתן כתובה (יבמות ס"ה:). ומזה יסוד תקנת הרנמ"ה. ואמרו אדם נושא אשה על אשתו ראשונה זוכר מעשה הראשונה (ברכות ל"ב:). גם הפלגיש כבר נאסרה בזמנם מהמת זנות. ובכלל לא נזכרו שתי נשים לאחד מבעלי התלמוד או הרבנים אחריהם גם קודם תקנת ר' גרשום מאור הנולה. ואמרו כי אשת נעורים החכיבה אינה נשכחת מלב לעולם (תשב"ץ ס"י תמ"ג). מהר"ל היה קורא לאשתו "גימכין" (יקר מפוז) בעלת ביתו (ע"י שבת ק"ח:). מפני שהיא היתה עקרת הבית. זוגתו של מהר"י א חתמה את שמה, "אשת מורנו רבי איסרלין יצ"י" (לקט יו"ט ח"ב ס"ו). ואמרו שחייב האיש לקום מפני אשה זקנה ואשה חכמה ואשת חבר (ספר חסידים הביאו בעל עקרי דינים יו"ד ס"י כ"ו) בעל בית יהודה (ס"י כ"ח) כתב: הרבר פשוט שכל מיני כבוד שיש לעשות לאיש יש לעשות לאשה. הרב חיד"א (ברכי יוסף יו"ד ס"י ר"ט) האריך בכבוד חמותו ואחותו הגדולה, ובנידון אמו (שם ס"י רנ"ב). ובפרט הזהירו שלא להכות אפילו אשה רעה, וכאשר מצאו איזה בני בליעל אשר הרשו לעצמם להרים יד על נשותיהם, נאספו יחד גדולי הדרו וחקנו תקנות לעמוד לימין הנעלבות, והחריטו ונידו כל המכה את אשתו. באמרם כי זה היא דרך הגיום, אבל חלילה וחלילה לשום בן ברית מעשות זאת, והעושה כן יש להלקותו ולענשו בכל מיני נדוי (מהר"ם מרוטנבורג בתשובה ס"י ש"י דפוס לבוב, כל בו ס"י ס"ו). ופסקו להלכה מי שמתה אשתו מתוך קטטה אין בעלה יורשה (רשב"ם ב"ב קנ"ו: ד"ה ירושת הבעל). אדם שנפטר אשתו לא יתכן שישא אחרת כל זמן ששומע מרבים

נוסדו חמשים אנדות כאלה באמריקא. האספה הששית היתה בפילאדלפיה בשנת 1911, מספר הסעיפים היו אז שבעים ובס"ה כשבעת אלפים נשים. גם יש בנריארק חברה של נשים צעירות בשם Young Women's Hebrew Association שנוסדה בשנת 1903 ועל דגלה חרות "יראה וצניעות" ודומה בתכונתה לחברת נערים יהודים. ע"ע איש ואשה; אישות; פלנש.

ביבליוגרפיה: קייזערלינג, יודישע פרויען, לייפציג 1879; אדאלף קאהוט, בעריהמטע אויףאעליטישע מעגניער אונד פרויען; נאהודא רעמן, דאס יודישע ווייב בליין 1896, ונעקט גם ללשון רוסית בשם "יעוורויסקאיה זשענטינא" ווארשא 1902, וללשון אנגלית The Jewish Woman סינסיאמי 1895; הערמאן וקופמאן, זוטלוד-רעליגיוזע אונד סאציאלע שטעללונג דעס ווייבינס אים יודענטומע, ווין 1891; מאקס גרינוואלד, די מאדערנע פרויענבעוועגונג אונד דאס יודענטומע, ווין 1903; בלשון יהודית-אשכנזית: צבי גוסן גאלאמב, דאמען רעכט, ווילנא 1890; ווייבבערג, די פרויענ-פראגע לויט דעם תלמוד, קיעוו 1890; מביע שביעי, יודישע פרויענוועלט, קראקא 1902, צווייפעל סניגור חלק עזרת נשים; זרובבל ח"ב 57; מ"ע כנסת הגדולה ח"ב 93; השחר ח"א 437 ח"ב 704; Grace Aguilar, Women of Israel, New York 1857; Zerendorf, Some Jewish Women, Philadelphia 1892; Viau, Les Femmes D'Israel, Paris 1898

א.

נשים, סדר: השלישי משישה סדרי משנה ויש עליו תוספתא ונמרא בבלי וירושלמי. בסדר נשים יש שבע מסכתות: יבמות מ"ז פרקים, כתובות י"ג נדרים י"א, נזיר מ"ג, סוטה מ', גיטין מ', קידושין ד', בס"ה שבעים ואחד פרקים. הסדר נקרא נשים כי כל המסכתות הן בעניני האישי ביחוסו אל האשה, וגם מס' נדרים היא מאותו הענין כי הבעל ספיר נדרי אשתו, וסדר נזיר אחרי נדרים מפני שזוירות נ"כ בכלל נדרים וכשהאשה נודרת בניזיר הבעל ספיר, ואחריו מס' סוטה כי נסמכה פ' נזיר לפרשת סוטה (ברכות ה'—ו'), לומר לך שכל הרואה סוטה בקלוקלה זיור עצמו מן היין, ואחריו מס' גיטין שרק אחרי נשואין יכול להיות גירושין, ועוד שהסוטה כשתזונה תהא בגירושין, ומס' קדושין באחרונה על סדר הפסוק וכתב לה ספר כריתות ונתן בידה ויצאה סביתו והלכה והיתה לאיש אחר (דברים כ"ד). עניני סדר נשים באים בסוד וש"ע אבן העזר כי האשה לבעל עזר כנדרו. ע"ע תלמוד.

יש"ב

נשיקה: דבוק הפה לגוף האדם ע"י מציצה בשפתים, והיא לאות אהבה וחבה. הנשיקה בחבה יתירה בין אוהבים הוא בפה כמו ישקני מנשיקות פיהו (שה"ש א' ב'). לפי שיש מקומות שנושקין על גב היד ועל הכתף אך אני מתאוה ושוקטת להיותו נוהג עמי כמנהג הראשון כחתן אל בלה פה אל פה (רש"י). יעקב נשק לרחל ויברך, ולכן רץ לקראת יעקב

במדינה הזאת (שם דף ק"א ע"ב לכתובות כשם ספר חכמה ל"ו ברוך בר שמואל ממגנצא).

[נשים מצוינות] בין הנשים שזוכרו בתנ"ך שהצטיינו עצמן במעשיהם הן: חוה אם כל חי, שרה אמנו והנר נשי אברהם, רבקה אמנו, רחל ולאה אמותנו נשי יעקב, סרח בת איש, תמר, יוכבד אם משה רבנו, בתיה בת פרעה שהצילה את משה מן המים, מרים אחות משה ואהרן, בנות צלפחד, אשת מנוח אם שמשון, רחב שהצילה מלאכי יהושע, יעל אשת הקני שהרנה לסיסרא, בת יפתח, דבורה הנביאה וחולדה הנביאה, נעמי, רות, חנה, מיכל אביגיל ובת שבע נשי דוד, מלכת שבא, אשה החכמה שתקעה, שונמית איזבל, עתליה, אסתר. אחרי חתימת התנ"ך הצטיינו את עצמן שושנה, יהודית, הילני המלכה ביריניקי ומרימני. בין נשי התנ"ך נחשבו י"בע נביאות: שרה, מרים, דבורה, חנה, אביגיל חולדה ואסתר (מגילה י"ד. רש"י). ע"ע כל אחת בפרט. בין נשי התלמוד המפורסמות הן: איסא שלום אשת ר"א בן הורקנוס (שבת קמ"ו). רחל בת בן כלבא י"בע היתה אשת ר"ע שהיה רעיא של אביה והיא עוררתו לילך ללמוד תורה ולהנשא לו אח"כ (כתובות ס"ב). ברוריה היתה אשת ר"ם ומלומדת מאד. חוטה בריתה דאיסי בר' יצחק היתה אשתו דאביי (יבמות ס"ד). והוא מספר כמה דברים בשם מניקתו, "אמרה לי אב". בת ר' חסדא היתה אשתו של רבא (ב"ב י"ב). והוא מספר מה שאמרי נשי דשכנציב (מ"ק ב"ה). ילתא היתה אשת רב נחמן (ע"ע). רפרם הספיד כלתו בני כנישתא (מגילה כ"ח:), כי היתה מלומדת וצדקנית. גם אמתיה דבי רבי היתה מלומדת עד כי הרבנים שאלו ממנה פירוש איזה מלות בתנ"ך (ע"ע ר' יהודה), וכן שפחתו של ר'ג (נדה ו'). בין הנשים הנודעות במאה האחרונה הן: רחל די אביגדורה גרייס אנגילאר, אסתר קא, גליקל פון האמעלן, אמא לאזארוס, נהידא לאצארוס (ע"ע) ועוד. [אספות הנשים] בין האספות של "הפרלמנט של האמונות השונות בתבל" שנאספו בהמערכה של עיר שיקאגא בארצות הברית בשנת 1893. היתה אספת נשים יהודיות ומספר הצירים היה 93 מבי"ט ערים באמריקא. בראש האספה היתה האשה חנה סאלאמאן וסגנה העלמה סאדי אמריקאן. הנשים הן יסוד חברה תמידית בשם Council of Jewish Women, אשר הוציאה לאור קובץ של נגונים מסורים שנסדרו ע"י החזנים שפארנער מנייארק וקייזער מבאלטימור עם הקדמה מטר ארלר. מטרת החברה היא להתאחד באגודות מיוחדות כעין סעיפים, לצרכי היהדות קורות ישראל וספרותו, להחזיק ולתמוך בבתי ספר לדת, להפיץ ידיעות וללחום נגד רדיפות היהודים באיזה מקום שיהיו. החברה שלחה אגרות לכל ערי ארצות הברית וקאנאדא לבקש מכל נשי ישראל להתאחד בחברתן. בהאספה הכללית בנייארק בשנת 1896 כבר

ויחבק לו וינשק לו (בראשית כ"ט). גם נשק לבניו ולבנותיו (שם ל"א נ"ה). יוסף נפל על פני אביו ויבך עליו וישק לו (שם נ"א). אהרן נשק למשה בפניו אותו אחרי שיבכו מסדרין למצרים (שמות ד' כ"ג). שמואל נשק לשאול כאשר מיטחו למלך (ש"א י"א). דוד ויונתן נשקו איש את רעהו ויבכו (שם כ' מ"א). אבישלים ברצותו לננוב את לב העם נאמר עליו: והיה בקרב איש להשתחוות לו ושלח את ידו והחזיק לו ונשק לו (ש"ב מ"ו ה'). המלך דוד נשק לברזילי ויברכהו (שם י"ז מ'). אלישע הלך לנשק לאביו ולאמו ואח"כ הלך אחרי אליהו (מ"א י"ט כ'). וזהו ברכת הפרידה, וכאשר נשקה ערפה לנעמי חמותה (רות א' י"ד). ויש גם נשיקה בדרך חניפה ושקר, כמו בעשו ליעקב שנאמר וישקהו (בראשית ל"ג ד') ונקוד על התיבה לומר שלא נשקו בכל לבו (אדר"כ פל"ד). כי נעתרות נשיקות שונא (משלי כ"ז ו'). גם מציינו נשיקה אצל ע"ז ועובדי הבעל כרעו לו ונשקו לו (מ"א י"ט י"ח). זובחי אדם עגלים יישקו (הושע י"ג ב'). ואיוב התנצל ויפת בכתרו לבי ותשק ידי לפי (ל"א כ"ז) וכונתו לע"ז. אולם הנשיקה לע"ז בעצמה אינה מהייתב מיתה (סנהדרין ס"ג:). וע"ד המליצה: ערק ושלום נשקו (ההלים פ"ה י"א). וכן בתלמוד דנשקי ארעא ורקיע אהרדי (ב"ב ע"ג:).

[בתלמוד] אמר ר"ע בשלשה דברים אוהב אני את המדיים כשתוחבין את הבשר אין חותכין אלא על גבי השלחן כשנושקין אין נושקין אלא על גבי היר וכ"ו (ברכות ה'): ב"ר פ"ד א' נאמר זה בשם רשב"ג על בני המזרח. עולא מנישק לאחותיה אבי הדייהו (שבת י"ג:). עמד ר"ג ונשקו על ראשו (ערובין נ"ג:). חנן בר בא אמר לחבראי נימור לכוון מילתא טבא דחמית לריב עביד ואמריתה קמי שמואל וקם ונשק על פומי (ירוש' ברכות י' ע"א). גם מציינו נשיקה על הרגלים בדרך כבוד, דביתהו דר"ע נפלה על אפא קא מנשקא ליה לכרעיה (כתובות ס"ג:). ר' ינאי ור' יונתן הוון יתבין אתא חד בר נש ונשק ריגלוי דר' יונתן (ירוש' קדושין פ"א ס"א ע"ג). אתו ר' אלעזר ור' אבא וכלהו חבריא ונשקו ידוי (של רשב"ג, זהר פ' לך פ"ג ע"ב). נשיקת ידו הכהן הגדול בצאתו מן המקדש אחר עבודתו ביום הכפורים (סדר הרב יעב"ץ דיני ר"ה ע"ש). ונשיקה בדרך חבה לא"י ע"ש כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו, ר' אבא מנשק כיפי דעכו (כתובות ק"ב:). המיתה היותר קלה נקראת מיתה נשיקה, ודמאי כמשחל בניתא כחלבא (ברכות ה'). הגיע לנכורות זו מיתה נשיקה. האבות, אהרן ומשה ומרים מתו בנשיקה (ב"ב י"ז דברים רבה פ"א). אמרו חז"ל כל נשיקות של תפלות הן, חוץ משלש: נשיקה של גדולה, נשיקה של פרישות (פרידה), נשיקה של פרקים (פנישה)—נשיקה של גדולה שנאמר ויקח שמואל את פך השמן ויצק על ראשו וישקהו (ש"א י'). נשיקה של פרישות שנאמר ותשק ערפה לחמותה (רות א'). נשיקה של פרקים

שנאמר וילך ויפגשהו בהר האלהים וישק לו (שמות ד'). וי"א אף נשיקה של קרובות אין בה נגאי שנאמר וישק יעקב לרחל (בראשית כ"ט). אמר ר' פינחס מעשה היה באח ובאחות שהיה אחד מהם בנוש חלב ואחד מהם בבית סרוק, נפלה דליקה בביתו של גויש חלב, באתה אחותו מבית סרוק ונפלה עליו והיתה מחבקתו ומנשקתו. אמרה לו איני מרגלת לבא אליך אלא פחדתי דהוית אחי באננקי (צרה דחוקה, מ"ב) ופלטת ממנה (שמות רבה פ"ה א'). בנשיקת עשו ליעקב נקוד על "וישקהו" מלמד שלא נשקו אלא נשכו או שלא נשקו בכל לבו (ש"מ פ"ה י"ב). מעשה בשתי אחיות שהיו דומות זו לזו, והיתה אחת נשואה בעיר אחת, ואחת נשואה בעיר אחרת. בקש בעלה של אחת מהן לקנאות לה ולהשקותה מים המאריים בירושלם. הלכה לאותה העיר שהיתה אחותה נשואה שם, אמרה לה אחותה מה ראית לבוא לכאן, אמרה לה בעלי שבקש להשקות אותי מים המרים, אמרה לה אחותה אני הולכת תחתוך ושותה, אמרה לה לכו. לבשה בגדי אחותה והלכה תחתיה ושתה מי המרים ונמצאת מהורה וחזרה לבית אחותה, יצאת שמחה לקראתה חבקה אותה ונשקה לה בפיה, כיון שנשקו זו לזו הריחה במים המרים ומיד מתה (תנחומא פ' נשא ס"ו ו'; בס"ד פ"ט ה'). ר' אלעזר מנרמזיא בדרש על התורה (כ"י בריטיש מוזיאום) כתב על יוסף אברהם מעל פני מתו, בנהג שבעולם אדם נופל על פני מתו ומנשקו ובוכה, וכן מציינו ביוסף ויפול על פני אביו ויבך עליו וישק לו, לאחר מותו. אבל יש אוסרין נשיקה למת (מבוא למס' מנילת תענית צד 22 הערה א' הוצאת גראסבערג). גם לא נכון לעשות מצד הסכנה, כי אפשר למחלה של המת להדבק בחי, ובכלל אין נכון לנשק פה לפת מחשש התדבקות איזה מחלה מזה לזה.

[מנהגים שונים] האר"י היה נוהג לנשק את ידי אביו ואמו לביל שבת. וכן יש מנהג שהתינוקות מנשקים את אבותיהם לביל שבת ובליל מו"ש, אחרי אצילות ברכותיהם להם. האבות שאינם חושכים שבטם מיסר את בניהם הקטנים להט"ב דרכם יצוו להם לנשק את שבט המכה, ותהי להם, "נשיקת השבט" אות הכנעה ותשובה מדרבם הרעה. מנהג הוא לנשק הציצית בק"ש והמזוזה בכניסה ויציאה מן הבית. ולנשק ס"ת והפרכת בהוצאה והכנסה להארון הקדש, והס"ת בהקפות שמחת תורה, ומנהג חכמים לנשק התפילין בשעת הנחתן ובשעת חליצתן (ש"ע או"ח ס' כ"ח, ר"ת בשם רב האי). ומנהג בוויניציא לנשק האחרונ בהושענא רבה אחר קיום מצות הנענועים עם הלולב.

ביבליוגרפיה: אוגוסט ווינשע, דער קום, אין כיבעל תלמוד אונד מדרש, ברעסלוי 1911.

צ. ה. ג.

נשך: ע' רבית
נשמה יתירה: ע' נפש; שבת

נשמת כל חי: שבת לה קודם ברכו של שהרית בשבת וירמ, והוא חתימה לפסוקי דזמרה. נתקן בזמן המשנה, והשתמשו בחלק ממנו לברכת נשמים (ברכות נ"ט: תענית ו':) והיו חותמים בו הגדת ליל פסח ונקרא „ברכת השיר“ (משנה פסחים ק"ח). השבת הזה הוא מיוחד לשמעון בן שמח ויא כי שמעון בן כי פא (ע"ע) חברו, ורמז ישמו בו למפרע: ש'זכר ער, מ'י ירמיה, ע'ד הנה עזרנו, ו'אילו פיננו, נ'שמת (מכ"י מובא בסדר עבודת ישראל 206). בזהר (תרומה קל"ח). נאמר: א"ת לן לאדכרא האי נשמתא רפרחא מההוא חי העולמים, ובגין דאיהו דיליה נפקן כל ברכאן ושריין ביה וכו' ביומא דשבת איהי מקבלא ברכאן מאינין נשמתין עילאין דקא מברכאן לה בארבעין וחמש תיבין כחושבן מ"ה (מנשמת כל חי עד והאחרונים) וכו'. וכן חמשין תיבין וכו' סלקא חושבנא רזא מ"י וכו'. ויש שני נוסחאות בין מנהג הספרדים למנהג האשכנזים (ע"י) סדר רב עמרם גאון 27, ומחזור ויטרי 148 ושם פתרון נשמת). בנוסחא אשכנזי יש 340 מלים ונראה כי „מבלעדך אין לנו מלך גואל ומושיע“ וכו' היא הוספה מאוחרת אחרי שנוסדה אמונת הנוצרית. היערה היותר נכונה היא כי נשמת כל חי הנמצא עתה בידינו הוא מורכב משלישה חלקים שיצאו ממקורים שונים בזמנים שונים וכל אחד נאמר על ענין מיוחד והגאונים חברום יחד לסיים פסוקי דזמרה בשבת וירמ: א' מאמר נשמת כל חי עד אילו פיננו מלא הוא ברכת השיר שבמשינתנו שמדבר מחיוב כל הברואים והנשמות לברך את ה' ולפאר ולרוםם זכרו והיה חותם בברכה מהלל ברוב התשבחות; ב' מאמר אלו פיננו מלא שירה כים עד כי כל פה לך יודה הוא מאמר ר' יוחנן על הגשמים והחיוב עלינו להרבות הודאה להקב"ה על הטובות שעשה עם אבותינו ועמנו, והונח לברכת הגשמים שהתחילה במודים אנחנו לך וחותמת ברוך אל ההודאות, ואחר חבור המאמרים ע"י הגאונים נשמט מאמר מודים אנחנו לך על כל טפה וטפה וכו' שהיה בנוסח ברכת הגשמים בפרט; ג' מאמר כל פה לך יודה עד עבדך משיחך הוא הוספת הגאונים (פייני) שטיין בכנסת הגדולה ח"ב 100. באבודרהם כתב על סיום של נשמת: ישרים צריקים חסידים קדושים—ר"ת יצחק; תתרוםם תתברך תתקדש תתהלל—ר"ת רבקה, ע"ש המחבר ואשתו (לאנדרסוהט, סדר הגיון לב צד 279; מאנאטסשריפט ח"י 112). ע"ע ברוך שאמר; פסוקי דזמרא.

נשמת ע' בין הערבים

נשמת: עוף היותר גדול בין העופות המורפים, והוא עוף טמא (ויקרא י"א י"א דברים י"ד י"ב). הנביא מתארו: גדול הכנפים ארך האבר מלא הנוצה (יחזקאל י"ז ג'). הוא גדול וחזק מאד, וע"כ נזכר הרבה פעמים

למשל אויבי ישראל (דברים כ"ח מ"ט, ירמיה מ"ח מ', ח' מ', חבקוק א' ח', איכה ד' י"ט). נבוכדנצר נקרא הנשר הגדול וניתן שם זה גם אל מלך מצרים (יחזקאל שם). ובמראה אשר ראה יחזקאל לארבע החיות היו פני נשר (א' י'). הוא קל בעופו (ש"ב א' כ"ג, ירמיה ד' י"ג, איוב מ' כ"ז), ויעלה גבוה מעופות אחרות (ישעיה מ' ל"א), ישכון בסלעים (איוב ל"ט כ"ה), וישים קנו בחגים הגבוהים (שם כ"ז). הנשר הוא רחבני על בניו ואינו נכנס לקנו פתאום עד שהוא מקשיק וממרק בכנפיו בין אילן לאילן בין שוכה לחברתה כדי שיעוררו בניו, ועל גזליו ירחף ואינו מכבד עצמו עליהם אלא מחופף, וכשבא לימלן ממקום למקום יפרוש כנפיו ויקח אותן, ואינו נוטלן ברגליו כשאר עופות. הנשר אינו ירא אלא מן החץ לפיכך נושאן על כנפיו, אמר מוטב שיכנס חץ בי ולא יכנס בבני (שמות י"ט ד', דברים ל"ב י"א, רש"י שם). הנשר רחמן על בניו (ירוש' פאה פ"א א', ילקוט משלי רמז תתקס"ג). יש לו קרחה בראשו (מיכה א' מ"ז), והיתה הרעה מפורסמה כי יתהדרש נעוריו כל עשר שנים עד מאה שנה ואז מת (תהלים ק"ג ה', ע"י פ"י הראב"ע). הנשר לעטר יטנים יעלה ויגביה עוף ברקיע השמים ויקרב לחום האש של האויר העליון הסמוך לגגל האש, ויפיל עצמו לים מרוב חוסו וימרט נוציו, ויתחדש אח"כ ויעלה אבר וישוב לימי עלומיו, וכן כל עשר שנים עד מאה, ובשנת המאה יעלה כמנהגו ויפול בים וימות (ישעיה מ' ל"א הרד"ק בשם רב סעדיה גאון). ברברי חז"ל נקרא הנשר מלך העופות (חגיגה י"ג:), ומפני מהירתו וקלות עופו אמר יהודה בן תימא: הוי קל כניטר לעשות רצון אביך שבשמים (אבות פ"ה כ'). לחז"ל היה הנשר סיפוס של מין טמא בעופות מפני שאין לו אצבע יתירה וזפק ואין קורקבנו נקלף ודורס ואוכל (חולין ס"א). ואע"פ שהנשר עוף גדול הוא ירא מפני סנונית (שבת ע"ז:), שהוא עוף קטן שנכנס תחת כנפי הנשר ומעכבו מפרישת כנפיו (רש"י י"ט). ובאגדתא מצינו, היעלה אכזרית על בניה ובשעה שזכרעת ללדת עולה לראש ההר כדי שיפול ממנה הולד וימות, וה' מוזן לה נשר לקבלו בכנפיו (וב"ב מ"א). ונשר גדול היה לשלמה והיה רוכב עליו והולך לתדמור במדבר ובה בו ביום אחד (קהלת רבה ב' כ"ה), „נשרא שבערביא“ היא ע"ז שעבדו לה ברמות אבן שחוק עליה נשר (ע"ז י"א:). ונמצא הנשר סימן לרומיים (סנהדרין י"ב). מפני שהנשר היה הרמות על דגלם, ת"ח מתואר נשר, ואמרו ידאנן נשריא לקיניהון (ערובין נ"ג: רש"י). וכן משתמשים בו לתואר לחכם גדול „הנשר הגדול“, ומה שם משפחה של חכמים „אדלר“ שפירושו נשר.

ביבליוגרפיה: לעוויאהן, זאאלאניע דעס תלמודים צד 161; רובין, סגולות בעלי חיים ואותותם, בערכו. א. כ. מ. ה. ה.

נתוח (Anatomy): פלג ונזר אברי הנוף לנזרים (dissection). כמו ואת האיל נתח לנתחי (ויקרא ח' כ'). וינתחה לעצמה (ישופמים י"ט כ"ט). הרעה לעמוד על כל אברי הנוף בין של אדם בין של בהמה והיה צריך להיות לו מערכת עצמות ינקראת גולם או שלד (skeleton) שכל הגוף הלוי בה ולהשוותה עם ציורי הנתוח בספרי החכמה הזאה, ופה אין לנו רק לרשים מה ישנוכר מזה בתנ"ך ובתלמוד ומעט מספרות הרבנים, הגולם בכלל הוא מעצמות מחופות בבשר ונידים ועורקים וקרום בעיר (חוקאל ל"ז). בעצמות יש מוח ובבשר חלב ודם, בגוף יש אברים הרבה, מתחיל מהפנים: הראש והקדקדק, כוץ, עינים, חוטם ונהירים, אזנים, לחיים, פה ושפתים, ישנים, לשון וחיד, זקן, צוואר, נזרת, לוע (בית הבלעוה), נב, כהף, חזה, רד (עטינים), צלעות, לב, כבד, יתרת הכבד, קרבים, מעים, כסלים, כליות, פרה, מרה, טחול, כבה, בטן, ירירי בטן, טבור, ישוק, ירך, מתנים, ישת, ענבות, רחס, ישתיה, אשך, (בושה), גיר הניטה, ערלה, זרוע, אמה, יד, פס יד, כף יד, אגרוף, זרת, כהן יד, צפורן, רגל, כפות רגלים, כרעים, כרבים, קרסולים, עקב.

[בתלמוד] חז"ל חושבים רמ"ח אברי זכר ורנ"ב של נקבה וס"ה גידין. רמ"ח אברים באדם הם: שלשים בפיסת הרגל (שישה בכל אצבע). עשרה בקרסל, שנים בשיק, המשה בארכובה, אחד בירך, שלשה בקטלית, מקום שבו מחובר ותחוב הבוקי דאטמא), אחד עשר צלעות, שלשים בפיסת היד (שישה בכל אצבע), שנים בקנה, שנים במרפק (מקום שהזרוע רבוק בגוף), אחד בזרוע, ארבעה בכתף, ק"א מזה וק"א מזה ר"ב. י"ח חוליות בשדרה, שמונה בצוואר, תשעה בראש, שישה במפתח של לב, וחמשה בנקביו, ובאשה עוד שני צירים ושני דלתות (בכורות מ"ה). חכמי הנתוח האחרונים מצאו רק דו"א אברים באדם: כ"א בפיסת הרגל, ז' בקרסל, כ' בשוק, א' בארכובה, א' בירך, ג' יתם א' בקטלית, י"ב צלעות, כ"ט בפיסת היד, א' בקנה, א' במרפק, א' בזרוע, ב' בכתף, פ"א מזה ופ"א מזה = קס"ב. י"ח חוליות בשדרה (עם החומש), ח' בצוואר (שבע חוליות המפרקת ועצם הלשון), כ"א בראש, אחד במפתח הלב, א' בנקביו (העוקץ), הרי רי"א, ואפשר כי חז"ל מנו עצמות הנפרדות כל אחת לברה, וכן ביחוס מפתח הלב מנו ששה ובאמת הוא מחובר משישה פרקים שנתכו ונעשו הטיבה אחת, וכן הנקבים מנו חמישה היינו מפתחות הפה והנהירים והאזנים, וראש הגויה מנו כאבד מיותר. חוט השדרה לדברי יסואל מניע עד בין הפרשות (תולין מ"ה), ופירש"י עד מקום שהוא מהפרש ומתפצל פצולין כנגד הירכים, ששם מתחיל להפצל ויוצא ראש אחד לירך זו ואחד לזו והאמצעי יורד לזנב, וכשתי אצבעות למטה מאוהן פצולין הוא חוזר ומתפצל עוד לשלשה, ולמטה כהם עוד וכן בהרבה מקומות עד סופו וכו', כי במקום

שפסק המוח בשדרה שם כלתה השדרה, כי כל עיקר השדרה הוא המוח. וגם העצבים כל זמן שאנודתם בתוך צנור השדרה שלמה נדונים כחוט השדרה, אבל משיצא זוג ראשון של הפרשיות לחוץ או דין יצא האנודה הנשאר בהצנור מוטל בספק, ומשיצאו הפרשיות השניות אין ספק עוד כי אין להנשארות דין שדרה רק דין עצבים ונידון פשוטים. חז"ל דרשו הפסוק ויען ה' את איוב מן הסערה וגו' (איוב ל"ח) א"ל הרכה נימין בראתי באדם וכל נימא ונימא בראתי לה נומא בפני עצמה וכו' יסאלמי יתים יונקות מנומא אחת מחשיכות מאור עינים של אדם (כ"ב ט"ז). בשם בר קפרא אמרו: מוח כל מה שבקדרה (skull) נדון כמוח, התחיל למשוך נדון כחוט השדרה, ומהיכן מתחיל למשוך? א"ר יצחק בר נחמני לרדי מפרשא לי מיניה ריב"ל, כמין שני פולין יש מונחין על פי הקדרה, מן הפולין ולפנים כלפנים, מן הפולין ולחוץ כלהוין, ופולין עצמן איני יודע, ומסתברא כלפנים. ר' ירמיה ברק בעופא ואשכח כמין שני פולין מונחין על פי הקדרה (חולין מ"ה). הם אמרו כבהמה וגם האדם שוה בזה. שוריינו דעיני בתבנא דליבא יתיב (ע"ז כ"ח:). כי עצבי העינים נמשכים עד הלב. י"ח חוליות נמצאות בשדרה ועוד חוליא קטנה ושמה לוח, והכורע במודים צריך שיכרע עד שיתפקקו כל החוליות (ברכות כ"ח:). בית הבלעוה אינו מחזיק יותר מביצת הרנגולת (יומא פ'). המאכל הולך מן הפה לוושט ומן הוושט לאסטומכא, מהאסטומכי לבי כסיא (בית הכוסות), מבי כסיא להמסס, מהמסס לכרס, מכרס לבני מעים, מכני מעים לכרובא קטנה, מכרובא קטנה לכרובא עבה, מכרובא עבה לסני דיבא, מסני דיבא לפשוט כרא, מפשוט כרא לחוץ (ילקוט ויקרא רמז תמ"ו). המעיים של אדם הם דומים למעי החזיר (תענית כ'). הכרכשתא נאחות בשלש שינים, ואמרו מאן דעייל לבה"כ לא ליטרח טפי דהאי כרכשתא אתלת שיני יתיב דילמא משתמטתא שיני דכרכשתא ואתי לירי סכנה (שבת פ"ב). שני נקבים יש בו באדם אחד מוציא שתן ואחד מוציא שכבת זרע, ואין בין זה לזה אלא כקליפת השום, בשעה שאדם נצרך לנקביו אם נקבו זה לתוך זה נמצא עקר (בכורות מ"ד:). רק ותבלול בעין, רק שחוד משוקע הרי זה מום צף אינו מום. רק לבן משוקע אינו מום צף הרי זה מום וכו'. תבלול דבד המכלבל את העין (שם ל"ח:). ת"ד: כליות יועצות, לב מבין, לשון מחתך, פה נומד, וושט מכנים ומוציא כל מיני מאכל, קנה מוציא קול, דיאה שואבת כל מיני משקין, כבד כועס, מרה זורקת בו טפה ומניחתו, טחול שוחק, קודקבן מוחן, קיבה ישנה, אף נעור, נעור הישן ישן הנעור נמוק והולך לו, ואם שניהם ישנים או שניהם נעורים מיד הוא מת (ברכות ס"א:). עשרה דברים משמשים את הנוף: וושט למזון, קנה לקול, כבד לחימה, מרה לקנאה, הדיאה לשתן, המסס לשתן, הטחול לשחוק, קיבה לשינה, לשון

לדבר, לב מבין וכליות יעוצות (ילקוט ויקרא רמז תס"ה).
 ר' משה בוטרייל בפירושו לס' יצירה (פ"ג ה') שואל:
 איך הניחו חז"ל שהטחול שוחק והוא הפכו אל השחוק?
 והשיב כי הוא סבת השחוק, בהיותו מושך בהתמדה.
 הליחה המנדרת אל השמחה ומנקה הרם מחלק השחורה.
 אמר אפלארדיוס כי הטחול כלי השחוק, וזה פעולתו
 משיכת עכירת הרם אשר יתבשל בכבד וכו'. ומסיים
 כי בנמרות ספרדיות דייקניות הנרסא היא „טחול
 משחק“. ודרשו ביום שיועזו שוכרי הבית והתעותו ונו'
 (קהלת י"ב): ביום שיועזו שומרי הבית אלו הכסלים
 והצלעות, והתעותו אנשי החיל אלו שוקים, ובטלו
 הטחנות אלו שינים, וחשכו הרואות בארובות אלו
 עינים וכו'. וסגרו דלתים בשוק אלו נקביו של אדם.
 בשפל קול הטחנה בשביל קורקבן שאינו טחון וכו'
 (שבת קנ"ב.).

[פרטי האברים] בתלמוד נמצאים שמות רבים
 בכל מקצועות חכמת הנתוח, אשר יוכיחו עד כמה
 היתה הידיעה הזאת מפורסמת ביניהם ומורגלת בפייהם.
 נוסף על השמות העברים בנתוח בתנ"ך הם מזכירים
 מלים ודברים שונים בכל חלקי הנוף באדם ובבהמה:
 1. המצח מכונה גם אפוא (בכורות מ"ד) ופרחת
 (יבמות ק"ב). הצדעים, צידעא, בת צידעא ואנדיפי
 (שבת פ"ג). הפנים בכלל הוא אפא (חולין נ"ב) ופרצוף
 פנים (יבמות ק"ב). 2. העינים, טיפין (נדה כ"ה).
 תימורא (שבת ע"ו). ריס של עין או תורא ברא דעינא
 (בכורות ל"ח). נבינים (שם מ"ג). לגלל עין (שם מ"ו).
 שחור שבעין, לבן שבעין (שם ל"ח). 3. האף או החוטם
 נקרא גם אוסיא (שבת ס"ז). נחירים או חוטמין (ברכות
 ל"ט). הרטום (חולין קכ"א). 4. הפה, גחי התחתון
 ולחי העליון שפה עליונה ושפה תחתונה, עצם שבפה
 (בכורות מ"ו). 5. האזנים, אורני (סנהדרין ק"ו). נדיא
 חזיה (בכורות מ"ד) שאזני ארוכות מאד עד שתכופות
 למטה. 6. הצואר, אונקא או עונקא (בכורות מ"ד;
 שבת ק"מ). קוע (ברכות כ"ה). מפררת, שפוי הראש
 עד העורף (שם כ'). 7. הגב, בגמ' הוא חסרת (חולין
 ככ"ב). 8. הונב, גנובתא (שבת ע"ו). ציציתא (ביצה
 ל"ו). 9. סימן המין, זכרות ונקבות, אבר המשגל,
 אכה, פרמישתק (ט"ק י"ח). ראש הגויה (ננעים פ"ו ז').
 עטרה (שבת קל"ז). בית התורפה, בית הברושת (חולין
 קכ"ב). כותלי בית הרחם (נדה ג'). כחל, כחלא (חולין
 קי"א). 10. ידים ורגלים, ירד, אטמא (חולי כ"ד).
 קילבוסת (שם צ"ג). שוק, כפא (שם), קפץ הענין
 קפץ התחתון, ערקוב (בכורות מ'), פרסות, טופרי
 (ט"ק י'). בהן יד, גודל (מנחות י"א). אליונא (ניטין
 ס"ט). קמיצה (ברכות מ"א). בטרא (חולין נ'): רש"י
 אצבע, אצבע צרדה (יומא י"ט). 11. הבטן, כרס,
 כליא (ב"ב י"ז). כרס החיצון או מפרעתה (חולין נ').
 כרס הפנימי, פי הכרס או טיבור (נדה י"ג). בין האברים
 הפנימיים: 12. השינים, חינוכין (ב"ק ל"ה). חיסין

החיצוניות, חיסין הפנימיות או תיומות (ברכות ל"ט).
 מוחנין (שבת קנ"ב). שן החלב (קדושין כ"ד). שיני
 הנטל והחלב נקראים ניבי (שבת ס"ט; חולין נ"ט).
 חלק הלשון המניע נקרא מדבר של לשון (בכורות מ').
 13. הנרגרת נקרא ג"כ קנה או קניא (חולין קי"א).
 שפוי כובע (שם י"ט). פיקה של נרגרת (שם קל"ד;
 רש"י). במקום כניסת הקנה להריאה מתפלצת הקנה
 והם הסמפונות (חולין מ"ב). 14. הריאה, אונה העליונה,
 אונה האמצעי, אונה ארוכה ועבה, והרביעית היא „אומה“,
 החמישית „ורדא“ המונחת בכיס של ורדא, ונקראת
 ג"כ עינוניתא וורדא (חולין מ"ז). 15. מקום כניסת
 המזון דרך הושט, אוסטומאכא. המסס, בית כסיא, כרס.
 בי מעיא, כרוכת קמינא, כרוכת עוביא, סניא דיבי,
 פטטרכא (שם מ"ב). בני מעים או דקין, הרדא דכנתא,
 כרכשתא (שם מ"ט). הלחולת, פי המבעת, בעופות
 יש תורבין הושט, טורקבן, זפק ונג של זפק. 16. הלב,
 חלל גדול וחלל קטן (חולין מ"ה; יו"ד ס"ו מ'). טרפשא
 דליבא (שם מ"ט). קנה הלב (שם מ"ה). מורק הנדול
 (יו"ד ס"ו מ' ד'). 17. הכבד, סימפונא רבה דכבדא
 (חולין מ"ט). חצר הכבד (יומא פ"ג). יותרת הכבד
 (ברכות מ"ד). טרפשא דכבדא (חולין מ"ו). 18.
 הטחול נקרא ג"כ סומקא (ניטין ס"ט). המרה, מרירתא
 (פסחים ל"ט). היטליה, שליל (חולין פ"ט). מרפחת,
 שלחופית (חולין נ"ה). הרת (ברכות נ"ז). 19. הנידרים,
 מיתרים, עצבים, עורקים, ורדין, צומת הנידן, דופק.

ביבליוגרפיה: ספר הרפואות להרמב"ם; שבילי
 אמונה לר' מאיר אלדבי; מעשה טובות לר' טוביה הרופא,
 נדפס מח"ש ע"י ר' משה שטערנבערג קראקא תרס"ח;
 מיטזין שערשעווסקי, עולם קטן מס' נתיבות, עם הקדמת יום
 פנים, ירושלים תרמ"ז; מנחם צבי טאקסין, ידיעות המבע
 שבתלמוד, פ"א, וואראש תרס"ז; הירשט, דאס העברעאישע
 אונד אראבישע אין דער אגאטאמיע תרס"ז; בערגעל, מעדיצין
 דער תלמודיסטען 1885; הגיל שטודיען איבער די נאטור
 וויסענשאפטליכען קענטניסע דער תלמודיסטען, צד 6—14,
 דייפציג 1880; לעוואהן, די זאאלאגיע דעם תלמוד, צד
 29—44 פפד"מ 1858.

א.

נתיבות: דרכי ושבילי החכמה בסבלה. בעלי חין
 מונים בספריהם ל"ב נתיבות החכמה, היינו ל"ב מיני
 שכלים בעולם השכליים הנודע כבר אל אפלטון, ונשענים
 בזה על ספר יצירה שבו נקראים כ"ב האותיות עם
 עשרת המספרים בינם ל"ב נתיבות החכמה שבה
 נברא העולם, ועל האות הראשונה והאחרונה שבתורה
 שהן „בל“ ועל הנזכר ל"ב פעמים השם אלהים במעשה
 בראשית, ואכה שמות ל"ב נתיבות החכמה שהם
 השכלים בספרי המקובלים: א' שכל מופלא, והוא
 אור מושכל קדמון ונקרא כבוד דאשון. ב' שכל מזהיר,
 והוא כתר הכריאה ונקרא כבוד שני. ג' שכל מקודש,
 והוא יסוד החכמה הפרומה ונקרא אב אמונה. ד'
 שכל קבוע, שממנו מתאצלים כל הכוחות הרוחניים.

נתינים דוד נזר עליהם, שנאמר ויקרא המלך לנבעונים ויאמר אליהם והנבעונים לא סבני ישראל המה וגו' (ש"ב כ"א). מ"ם גזר עלייהו? דכתיב ויהי רעב בימי דוד שלש שנים שנה אחר שנה. שנה ראשונה אמר להם שמא עוברי ע"ז יש בכם? וכו' בדקו ולא מצאו. שניה אמר להם שמא עוברי עבירה יש בכם? וכו' בדקו ולא מצאו. שלישית אמר להם שמא פוסקי צדקה ברבים יש בכם ואין נותנין? וכו' בדקו ולא מצאו. אמר אין הרבר תלוי אלא ב' מיד ויבקש דוד את פני ה' וכו' מפי"ס ולא פייסנהו, אמר שלשה סימנים יש באומה זו הרחמנים והביישנים וגומלי חסדים, וכולם לא מצאו בהם (יבמות ע"ח: ע"ט.). אף עזרא ריחקן דכתיב והנתינים יושבים בעופל (במקום מיוחד). אף לעתיד לבא הקב"ה מרחקן שנאמר והעבר העיר יעבדוהו מכל שבטי ישראל (יחזקאל מ"ח) יאבדוהו מכל שבטי ישראל וכו' (במדבר רבה פ"ח). מן הרשימה בעזרא ב' נראה כי היו בני קדישות כי רבים נזכרו על שם אמותם ולא אבותם. יוסיפוס והשבעים קוראים הנתינים Hieroduli בהוראת בני זונות. בימי רבי בקשו [חכמים] להתיר נתינים, אמר להם רבי חלקנו נתיר חלק מזבח מי יתיר (יבמות ע"ט:). כלומר למחר יבנה ביהמ"ק וחסרים לנו עבדים חוטבי עצים ושואבי מים, וכנראה דחה אותם בקש. כי עיקר הטעם הוא מחשש ממזרות. ולפי השם נתין ונתינים הוא שם גנאי ועבדות, ולא יפה עושיין הסופרים החדשים לכנות האזרח (citizen) בשם נתין. ע"ע אזרח; יוחס.

א.

נְתִינִים: נביא בימי דוד ושלמה (ש"ב ז' ב', מ"א א' מ"ד). הוא בעצמו הסכים לדוד המלך שרצה לבנות בית לה', אך אח"כ בא אליו בחזון מאת ה' שלא יבנה הבית, כי דם לרוב שפך במלחמותיו ובית המקדש הוא בית של שלום לכל האדם, והבטיחו כי בנו אשר יקים אחריו יבנה הבית (ש"ב ז'). על חטא בת שבע ודמי אוריה הוכיח נתן הנביא את דוד ויפתח פיהו במשל עשיר ורש. לעשיר היה צאן ובקר הרבה מאד ולרש אין כל כי אם כבשה אחת קטנה וגו'. ויבא הלך לאיש העשיר ויחמול לקחת מצאנו ובקרו לעשות לאורה הבא לו ויקח את כבשת האיש הרש וגו'. ויחר אף דוד ויאמר אל נתן חי ה' כי בן מות האיש העושה זאת וגו'. ויאמר נתן אל דוד אתה האיש! וגו' (ש"ב ז"ב). דברים נמצים כאלה דבר נתן למלך ישראל ולא ירא מפניו, יען בא בשם ה', והמלך דוד נכנע מלפני ה' ועשה תשובה (תהלים ל"ב ונ"א). נתן קרא את שם שלמה ידידיה בשם ה' (ש"ב י"ב כ"ה). וכאשר התנשא אדניה בן חנית למלך על ישראל אחרי דוד, יעץ נתן לבת שבע לבוא לפני המלך ולהזכירו משבעתו להמלך את שלמה אחריו, וגם קמה עצתו (מ"א א'). נתן הנביא כתב דברי ימי דוד ושלמה בנו (דהיי"א כ"ט, דהיי"ב ט' כ"ט). מסורה בידי העם כי נתן הנביא

ה' שכל נשרש. והוא המיוחד בעצם הבינה מגדר החכמה הקדושה. ו' שכל נבדל, והוא משפיע שפע האצילות על כל הבריאה. ז' שכל נסתר, והוא מזהיר לכל הכחות היסודיים והאומניים. ח' שכל שלם, והוא גדול כ"כ עד שנתיישב רק בחדרי גדולה. ט' שכל טהור, והוא מטהר את הספירות מכל קצוץ ופרוד. י' שכל מתנוצץ, והוא מאיר ומזהיר ומשפיע אור לשר הפנים. י"א שכל מצוחצח. והוא עצם הפרגוד לעומד בפני עלת העלות. י"ב שכל בהיר, והוא עצם האופן הגדולה הנקרא חזיות. י"ג שכל מנהיג האחדות. והוא עצם כסא הכבוד ותשלום האחדות. י"ד שכל מאיר, והוא עצם החיטול ומורה על הסודות הקדושים. ט"ו שכל מעמיד, והוא מעמיד עצם הבריאה בערפלי טוהר. ט"ז שכל נצחי, והוא ערן הכבוד ונקרא גן העדן לצדיקים. י"ז שכל ההרשע, ונקרא יסוד הת"ת ומוכן להסיר האמונה. י"ח שכל בית השפע, והוא משפיע רז וחידה להדבקים בו. י"ט שכל סוד הפעולות הרוחניות כלן וכו' מתפשט השפע העליון. כ' שכל הרצון, וכו' תכונת כל היצורים ומציאות החכמה הקדומה. כ"א שכל החפץ המבוקש, והוא מקבל שפע אלהית להשפיעו ליצוריו. כ"ב שכל נאמן, וכו' מתרבים כוחות רוחניות להתקרבות לפרגוד. כ"ג שכל קיים, והוא כח קיום כל הספירות. כ"ד שכל דמיוני, והוא נותן דמות לכל הדמיונים והציונים. כ"ה שכל נסיוני, והוא הנסיון הקדמון שבו מנסה הי"ם את החסידים. כ"ו שכל המחודש, וכו' מחדש הקב"ה כל החסידים. כ"ז שכל מורגש, וממנו שכל כל נברא מתחת גלגל העליון. כ"ח שכל מוטבע, וכו' נשלם טבע כל נמצא תחת גלגל החמה. כ"ט שכל מוגשם, והוא מאחד כל נשם תחת הנלגלים. ל' שכל כללי, וכו' כוללים הוכרי שמים האיצטרולוגיא. ל"א שכל תמיד, וכו' תמיד מהלך השמש והירח בחוקם. ל"ב שכל נעבר, והוא מתקן לכל המשתמש בשבעה כוכבי לכת. ע"ע ספירות. ש. רן

נְתִינִים: עבדי הלוים משרתי ההיכל מן הגרים שכנס דוד לעבורת עבר בבית ה' (דהיי"א כ"ב ב'), בדרך הגבעונים שקבל יהושע (מ' כ"א), ובתלמוד נקראו גם הגבעונים נתינים. בין השבים מגלות בבל היו גם הנתינים ובני עבדי שלמה שלש מאות ותשעים ושנים (עזרא ב' נ"ח). הנתינים שנתן דוד לעבורת הלוים היו מאתים ועשרים (שם ח' כ'). המחלקה הראשונה נזכרה בעזרא (ב' מ"ג-נ"ח), ובנחמיה (ז' מ"ז-ס). הנתינים מהמחלקה השניה היו יושבים בעופל עד נגד שערי המים למזרח והמגדל היוצא (ג' כ"ז), ונזכר בית הנתינים (שם פסוק ל"א). הנתינים (נתיניא) היו חפשים מטם המלך (עזרא ז' כ"ד) כמו הלוים. הנתינים נחשבו כמו ממזרים שאסורים לבוא בקהל (יבמות פ"ד ד', פ"ח ג'). ומותרים לישא נרים עבדים משוחררים ואסופים (קדושין פ"ח ג'). אמר רב חנא בר אדא,

שונות ומספר: פעם אחת הלכתי לרכיז הים ובאת אישה אחת לפני ששלה בנה ראשון וזאת, שני ומת, שלישי הביאתו לפני ראיתי שהוא אדום. אמרתי לה המחיני לו עד שיבלע בו דמו, המחינה לו עד שנבלע בו דמו ומלה אותו וחיה והיו קורין אותו נתן הבבלי על שמי. שוב פעם אחת הלכתי למדינת פפיסטיא וכו' (שבת קל"ד.). לא נזכר מאומה מבני ר' נתן, ובמדרש קהלת ע"פ טוב לפני אלהים וכו' דרשו טוב זה ר' נתן וחוטא זה תלמידו ומשמע מזה שהיה לו תלמיד שהקדיה תבשילו ונעשה מ"י.

[דרכו בהלכה ובאגדה] רבי נתן דינא הוא ונחית לעומקא דינא (ב"ק צ"ג.). עיקר למודו היה להוציא ההלכה מן הפסוק. ואמר מנין לנישה בהברו מנה וחברו בחברו שמוציאין מזה ונותנין לזה? ת"ל ונתן לאשר אשם לו (פסחים ל.). הרי שהיה הנגול חייב מנה לחברו וכו' וכו' ולא הספיק לתני עד שנמצא בית של גזול, מנין שמוציאין מזה הנגול ונותנין לכו' וכו' (במדבר רבה פ"ח) ונודע הפסק הזה בתלמוד בשם מוציאין מזה ונותנין לזה (ע"ע) מדר' נתן. ועוד מנין שכל ישראל יוצאין בפסח אחד? ת"ל וישחטו אותו כל קהל ישראל (פסחים ע"ח). מנין שלא יושיט אדם כוס יין לגזיר ואבר מן החי לכני נח שנאמר לפני עור לא אתן מכישול (פסחים כ"ב, ע"ז ו.). מנין שלא יגדל אדם כלב רע בתוך ביתו ולא יעמיד סולם רעוע בתוך ביתו שנאמר ולא תשים דמים בביתך (כתובות מ"א.). וגם בלשון "אין צריך הרי הוא אומר": ירך זו ששאל, אין צריך הרי הוא אומר וקשרתם וכתבתם וכו' (מנחות ל"ז). ר"ג אומר אין צריך (נזיר ל"ח). וכן ע"פ סבדא: על חי פטיר בהוצאה ביטבת יחי נושא את עצמו (שבת צ"ד, וע"י ערובין ק"ג). גם באגדה היה דורש מן הפסוקים: רבי נתן אומר אדם נידון בכל שעה (ולאו דוקא ברה"י שנאמר לרנעים הבתננו (איוב ו') וכו' (ר"ה מ"ז). ואשמה הנפש החיא והתורה, רנ"א בנה אב לכל המתים שמעונין וידוי (במדבר רבה פ"ה). מצוה לשנות מפני השלום שנאמר אביך צוה וגו' (יבמות ס"ה:). רש ואיש תככים נפגשו מאיר עיני שניהם ה' (משלי כ"ט). בשעה שהתלמיד הולך אצל רבו ואומר לו למדני תורה, אם מלמדו כאיר עיני שניהם ה', ואם לאו עשיר ורש נפגשו עושה כלם ה' (שם כ"ב). מי שעשאו חכם לזה עושה אותו מיפיש, מיפיש לזה עושה אותו חכם. זו משנת רבי נתן, ר' יהודה הנשיא אומר וכו' (תסורה מ"ז). גם דרש נומריקין: למה נקרא שמו מרדע? שמורה דעה בפרה (במדבר רבה פ"ד). דבי ד נתן אמרי כי ירם הדרך לנגדי, יראה ר' אתה נ'טתה (שבת ק"ה). ואמר אין לך כל מצוה קלה שכתובה בתורה שאין מתן שכרה בעוה"ז, ולעוה"ב אינו יודע כמה (מנחות מ"ד). מוס שבך אל תאמר לחברך (ב"מ נ"ט). הוא התרעם על חכמי ישראל שהנפו לאגריפס המלך וקראו לו, "אחינו", ואמר באותו

קבור בתלחול אצל חברו, בני נתן הם עזריה חבור שהיו נציבים ופקידים תחת ממשלת שלמה (מ"א ד' ה'): חז"ל אמרו כי נד ההוזה ונתן הנביא סיימו ספר שמואל (ב"ב ט"ו.). ודרשו החום המשולש זה נתן הנביא (קהלת רבה על פסוק זה), כלומר שהיה בכרית עם בת שבע ושלמה. ולמדו כי מותר לומר לשון הרע על בעלי מחלוקת, שכן נתן הנביא אמר לבת שבע ואני אבוא אחרך ומלאתי את דברך (פרס השלום). ב. מ.

נתן, רבי (נתן הבבלי; בבבלי, ניטין ס"ה): תנא מדרש השלישי (במאה השניה). בן ראש הגולה בבבל שלא נודע לנו שמו (ואינו ר' נתן ב"ר יוסף). ר' נתן עזב את בבל וכו' לא"י והיה אב"ד לרשב"ג שהיה נשיא, ור"מ היה החכם. וכאשר ראה רשב"ג שהיו העם נוהגין כבוד ב"ר ר"מ וקמו לפניו כדרך שקמו מלפניו, רצה לעשות היכר בינו וביניהם, ועשה תקנה שהעם יעמד לפני הנשיא ולא ישבו עד שאמר להם יטבו, וכישאב ב"ד נכנס יעשו לו יטורה מכאן ויטורה מכאן עד שישב במקומו, כשהחכם נכנס אחר עומד ואחר יושב עד שישב במקומו. והוא יומא (בעת שעשה התקנה) לא הווי ר"מ ור' נתן התם. למחר כי אהו חזו דלא קמו מסמיהו כדרנילא מלתא, ואמרי מאי האי? א"ל הכי תקין רשב"ג. ומדרו בו ר"ג ור"מ ורצו להעבירו מנשיאותו, ובאמת היו הם גדולים מרשב"ג בתורה ובפרס בעוקצין. ככ"ז קנסום רשב"ג שלא לומר שמעחא משמיהו וקראו לר"מ אחרים ולר' נתן יש אומרים (ע"ע אחרים ויש אומרים). וא"ל רשב"ג לר"ג נהי דאהני לך קמרא דאבוד וכו' (הוריות י"ג:). רבי היה ברור שאחר ר' נתן, וכאשר עלה רבי לנשיאותו כבר היה ר"ג זקן. בעת ההיא היה ר' חנניה בן אחי ר' יהושע (ע"ע) בבבל ורצה ליסד שם סנהדרין לסמוך בידו חכמים כדי לעבור השנה בפני עצמם, ורבי שלח ג' אגרות אליו ביד ר' נתן ור' יצחק לעצור בעדו ולבקשו שלא לעבור השנה בחז"ל שלא כדון (ירוש' סנהדרין פ"א ב', ונדרים פ"ז י"ג). ר' נתן עזר לרבי לסדר המשנה (ב"מ פ"ו: רש"י). ואמר ליה ר' נתן לרבי שניתם משנתכם כר"י בן ברוקה וכו'. א"ל רבי יסבון נתן, ואמר רבי ילדות היתה ביהועזתי פני בנתן הבבלי וכו' (ב"ב קל"א.). ובירוש' (כתובות פ"ד י"א) איתא כי הורה רבי כריב"ב ורבי שאל את ר"ג הבבלי מאי טעמא אמרו הלכה כריב"ב וכו' אתא לנבי אבוה א"ל קפחת את נתן הבבלי וכו' (ע"ש במפרשים כי טעות סופר יש כאן). במקום שחולק ר' נתן עם רבי הלכה כר"ג, ולכן הקשו בנמרא במקום אחר, נימא מתניתין דלא כר"ג (קדושין ס"ד). ולפעמים נסתם המשנה כר"ג אע"ג שרעת רבים נגדו, ואמרו מתניתין יחידאה היא (סוכה י"ט: ב"ב ע"ט:). לר"ג נתחם, "אבות דרבי נתן" שנקרא על שמו וגם ברייתא של מ"ם מדות (ע"ע) ר"ג היה נוסע למדינות

בהיותו בא"י שדבר מטא מעורב בה, ולכן מוכאה תשובתו בשם ר' נתן מאפריקא. כי שם היה אז מקום מושבו.

י. ב. ל.

נתן ב"ר יהואל (ונקרא נ"כ ר' נתן הרוסי): מחבר הערוך; נולד ברומא בערך שנת 1035 ומת בשנת 1106. הוא התיחס למשפחה רמה בישראל בשם "עניו" (Degli Mansi), ואביו ר' יהואל ב"ר אברהם היה מוסמך לבעל הוראה והיה ג"ב משורר. ומעות היא כירי הרב חיד"א לחשב את ר' נתן ממשפחת התפוחים (de Pomis). ר' נתן היה בקי בספרות התלמוד והיה חכם בלשונות ומדעים, וביחוד היתה ידיעתו רחבה בלשונות רוסית ויונית. רבותיו היו אביו ר' יהואל, ר' מצליח ו' אלכאצאק (אשר מזכירו בשבעה מקומות בערוך), ר' משה הררשן מברונא, ר' משה בלפו מן בארי, ור' יקותיאל אחיו של ר' אליהו הזקן (מהרש"ל בתשובת סי' כ"ט). הוא השתמש בפירושי המפרשים שהיו לפניו וביחוד ר' נרשום מאור הנולה, ור' חננאל בן חושיאל, ורב האי נאון. בהיותו בן שבע עשרה שנה כבר נודע שמו לתהלה ועשה איזה תקנה בענין השחיטה שנתקבלה בבית המדרש. רש"י ז"ל היה צעיר ממנו ושאל שאילתא מר' נתן (ס' אגודה דף קע"ב ד"ה "רוקח"). ואז כבר היה ר' נתן הראש ישיבה ברומא. ולדעת אחרים לא היה רש"י רק שלמה ב"ר יצחק מאיטליא. ר' נתן כתב תשובות לישאליו בעניני הלכה, וזכרום לפעמים הפוסקים (עי' מרכי ברכות פ' שלשה שאבלו). בנו הגדול ר' דניאל ובנו הצעיר אברהם היו חכמים מפורסמים, בהנהגה דמררכי (שבת פ"י) מוכאה תשובת האחים בני ר' נתן, ויש אומרים כי דניאל ואברהם היו אחיו. מחמשת בנים שהיו לו נשאר רק אחד ושמו ראובן, והנשארים מתו על פני אביהם. ועליהם שר שירתו המתחלת, "ינוני הורב בארבעה שחיניני אזור בנבורה". ספר הערוך השלים המחבר מ"ו כסלו שנת תתס"ה = 1105, שנה אחת קודם מותו.

[ס' הערוך] ספרו הערוך הוא ספר-מלים תלמודי יקר ערך; הוא מפתח לאוצרות התלמוד בסדר אלפ"א בית"א, וטבאר המלים הזרות הנמצאות בתרגומים ארמיים בשני התלמודים בתוספתא ומדרשים, מרבית דבריו לקוחים מהחכמים הראשונים: מן הערוך של רב צמח בר פלמאי נאון, ור' נסים ב"ר יעקב מקירואן, ובפרט מר' חננאל בר חושיאל. כמו שכתב ר"ת בס' הישר (צד 225): וכן בערוך, והוא בר סמכא שכל דבריו נערכין ע"פ רבנו חננאל, וכ"כ בעל מנחת שי (בראשית ל"ח ב"ה): וידוע שרוב פירושי הערוך הם מפ"י ר"ח ז"ל. בספר הערוך השתמשו גדולי החכמים והרבנים שהיו אחריו. רש"י מביאו (שבת י"ג: ד"ה אאוכל אובל ראשון), וכן בעלי התוספות (שבת כ"ז: ד"ה אונן, נ': ד"ה במקצת, ר"ה מ"ז: ד"ה ועינן,

ישעה שהחניפו לאנריפס המלך נחחיבו יונאי ישראל כליה (סוטה מ"א). ר"ע למד תכונות השמים, ואמר כל הישוב כלו תחת כוכב אחד עומד וכי' בימות החמה מהלכת (החמה) בנוכה של רקיע לפיכך כל העולם כלו רותח (פסחים צ"ד). ע"ע אבות דר' נתן.

א.

נתן הבבלי: חכם מחכמי ישיבות בבל בזמן הגאונים. ר' נתן נזכר בהוספות שהרפ"ס ר' שמואל יטולם בהוצאת יוחסין שלו בזה"ל: "אמר ר' נתן הכהן בר יצחק הבבלי" ומסופר שם משמו אדות מחלוקת בין הריש גלותא עוקבא והנאון כהן צדק ובין הריש גלותא דור בו זכאי ורב סעדיה נאון, וגם אדות מנהגי הישיבות בבבל בכלל. חלק מספורי דברים אלה נמצא ג"כ בב"י בנניוח בלשון ערבית שה"ל פר' ישראל פרי"ד לענדער בהמאסף Jewish Quarterly Review (חלק י"ז 747), ויש איזה שנויים בין נוסח הערבי הזה ובין הניסח העברי הנמצא ביהוסין, ולדעת פרידלענדער מקור הסיפור נכתב בערבית ונעתק אח"כ לעברית, וראיתו מאיזה מבטאים בעברית שהם לדעתו על משקל הערבית. אמנם מלשון "אמר ר' נתן הבבלי" שבו מתחיל הסיפור גם בערבית גם בעברית משמע שר' נתן לא כתב בעצמו הסיפור אך אמרם בפה ואחרים כתבו משמו מה ששמעו מפיו, וא"כ אין מקום לשאלת הלשון המקורית, ואפ"ר ששניהם מקוריים וכל אחד כתב בלשונה מה ששמע. ומנו של ר' נתן נוכל להנביל מטה שמוכר הגאונים רב יוסף בר יעקב שמלך בסורא אהרי רב סעדיה נאון ורב אהרן (כלב) בר רב יוסף סרנרו בפומבדיתא. אך ידע עוד את רב שרירא נאון כי לא יזכירוהו. מזה ראינו כי ר' נתן חי באמצע המאה העשירית. גם נראה כי יצא מבבל וכו' למדינה אחרת ויש סיפור דבריו, כי לאנשי בבל לא היה צריך לספר מה שידוע להם. אולם המקום המיוחד שהיה שם לא ידענו, עד שבא פר' לוי נינצבורג (Geonica I. 29—34) והוכיח כי ר' נתן הבבלי הזה הוא ר' נתן מאפריקא הנזכר בתשובה ממהר"ם מרוטנבורג (מוכאה בארות חיים ח"ב 333) וז"ל התשובה: "בתשובות הגאונים שלי כתוב, בתשובת הר' נתן מאפריקא ז"ל עד עכשיו נהנו בה (בחמאת עכו"ם) היתר אבל משהתחילו להביאה מהמת וגוש חלב וזוייפין אותה אנו מנדין כל מי שיאכל אותה". וכיורו הדברים כך הוא, ר' נתן הלך מבבל לא"י והתנורר שם זמן מה ושם נודע לו כי חמאת עכו"ם הבאה מערי חמת וגוש חלב היא מזוייפת ודבר מטא מעורב בה ואסורה, וכאשר בא ר' נתן מא"י להתישב באפריקא שאלוהו יושבי המקום אדות ריש גלותא מר עוקבא שברח לאפריקא והתישב שם אחר שהוסר ממיטרתו, ואנשי אפריקא היו משתמשים בלשון ערבית וגם בעברית, וישני אנשים שונים כתבו להם ספורי דברים ששמעו כל אחד בלשונה. גם הורה להם ר' נתן, איסור חמאת עכו"ם ע"פ מה שנודע לו

יוסא ע"ט. ד"ה כותבת, סוכה ל"ז: ד"ה כרי חגיגה כ"ה. ד"ה בגלילא, ס"ק כ"ח. ד"ה ספין). ר' שמואל ארקוואלטי עשה מדאי מקומות מדפי הנמרא להערוך אשר הו"ל. הרבה באורים והוספות נכתבו על הערוך; ד' בנימין מוספיא חבר, "מוסף הערוך" הנהגות ותוספות הרבה שרשים עם הקדמה; ויש על הערוך ביאור בשם "מעריך המערכות" שחבר מוסר אחד; ספר "המעריך" עם הקדמה קצרה מאת ד' מנחם די לונאנו, ומפרש גם הרבה מלות מהוהר; ר' ישעיה ברלין חבר עליו פי', "הפלאה שבערכין" עם הנהגות ותקונים; ר' משה הלוי לנדא עשה תוספות, "מערכי לשון", ויש לינדער-מאן הו"ל באורים בשם "שריד בערכין" (מהארן 1870). והעולה על כולם היא הוצאת הערוך ע"י ר' חנוך ב"ר אלכסנדר קאהוט בשמונה חלקים והוסיף עליו כהנה וכהנה ועשהו לספר מדעי רב הערך. ע"ע קאהוט.

ביבליוגרפיה: שם הגדולים בערכו; רפאפורט, תולדות ר' נתן; בכורי העתים ח"י 1829; הקדמת קאהוט להערוך; גיגור, נאכגעלאסענע שריפטען ח"ג 267; מאגל-שמיון וריגעה, געשיכטע דער יודען אין ראם, ח"א 357. ס. מ. ה.

נתן בנימן העזתי נביא שקר למשיח השקר שבתי צבי (ע"ע); נולד בירושלם בשנת 1645 ומת בסופיא בולגריא בשנת ת"ם=1681, ועל מצבתו חרות "ת"ם עיונך בת ציון". אביו אלישע לוי אישכנזי היה שר"ד מירושלם וישובכ בערי אפריקא הצפונית ובאירופא, ויעזוב את בנו נתן לנפשו, ויאספו ר' יעקב חאגיז לישיבתו. נתן רכש לו ידיעה שפחית מהתלמוד ומלמודי הקבלה, והיה סופר מהיר בסגנון לשון הרבנים ומליצותיהם אז. הוא בעצמו היה כבר פה ונלעג לשון, קטן הקומה ודל בשר, ראשו קרח ועיניו ממיפות, פניו חוודות ונזממות, אך ההצלחה האידה לו פנים כי בא שמואל הסכונה ליסכונה, ספרדי עשיר מעזה, ויקחהו לחתן לבתו היפה שהיתה עורת בעין אחת, בעצת הראש ישיבה ר"י חאגיז. ויתישב נתן במקום חותנו בעיר עזה ומאז נקרא "העזתי", והיה יסונה בלמודי הקבלה עד שנעשה לבעל הווייה ורועה רוח. בשנת 1665 כאשר עבר שבתי צבי ממצרים דרך עזה ראה את נתן; וימצא בו כלי חפץ וסגולה לרמאותיו, וירמוז לאברהם היכיני לשים באמתחתו מכתב שחבר כבר ברמזים וחירות בדרך נבואה על ש"צ, ונתן במצאו הכתב הזה בכתיבה עתיקה על נייר בלוי בשם "חכמת שלמה רבתי" נתעה בשוא להאמין בש"צ, וגם שלח העתקות ממנו לכל תפוצות ישראל וחבר עליו פירוש (ע"י רישמת נייבויער סי' 1777), ונרמה לו כי כבר שמע כרוז במתיבתא דרקיע שבעור שנה וקצת ירחין תתגלה מלכות משיח בן דוד וש"צ יסיר העטרה מעל ראש השלטן. וישלח לאיזמיר מכתב בשורה מלידת המשיח וכו'. ויבא עם ש"צ לירושלם ויעצהו לבטל תענית י"ז בתמוז כי כבר נהפך לששון ולשמחה ע"י ביאת המשיח.

אך הרבנים ובתוכם הר"י חאגיז החריטום וש"צ רמז לו בנבואתו "כי עזה היא עז לאלהים וירושלם תהיה לעיים" (תוה"ק נ"ג). כאשר ברח ש"צ מירושלם חזר נתן עזתה, ומשם הריץ מכתביו ליאסי אמשטרדם המבורג ועוד, ואז חבר כוננת נפלאות ותקוני תשובה ליום ולילה (ע"י ר"ח בכרך ואבותיו לקויפמאן צד 129, מריער 1894, ושם רשימה מכל חבוריו), גם סדור תפלה שהיה בירי ד' נתן קורניל מירושלם, והרבה תפלות והוספות בסידורים ומחזורים, כמו בתפלת רבש"ע בעת התצאת ס"ת ביו"ט, ויקיים בו (בש"צ) מקרא שכתוב ונחה עליו רוח ה', וכל עמל הרבנים לבטל לומר זה לא הועיל רק שינוי הלשון ויקיים, "בנו" תחת בו, אליו נתחברו עוד שני חכמים ר' חייא רופא מחברון (ע"י קורא הדורות י"ח ומ"ב), ור' שלום בן יוסף מאמישטרדם שהלך לא"י דרך ליורנו וימצא שם את אלישע לוי אבי נתן שגם הוא נסע לא"י לשמוע נבואת בנו, ויתחברו יחד ללכת לעזה ושם נתקבלו בכבוד גדול, ויתעורו עם נתן העזתי ור' שלום כתב לחו"ל שיש לנתן חכמה יתירה וכל דבריו ברוה"ק, ומכתב זה עשה רושם גדול כי היה ד' שלום מחוקק אצלם לת"ח וחסיד, ועל ידו באו לאירופא תפלות ותקונים של נתן, ובאמשיטרדם החלו לברך ברכת כהנים בכל שבת ע"פ עצתו, אך ר' יעקב ששפורטש הורה לבטל הדבר אף שהוא מנהג טוב (שו"ת אהל יעקב סי' ס"ח דע"ג). אמנם נמצאו גם מאמינים בנתן אשר התעוררו ללכת לא"י לקבל פני הנביא בעזה, וחכמי ישיבת ר' יצחק טעקסיירא, והגביר ד' אברהם פריירא כתבו נגד הר"י ששפורטש על אשר דבר סרה בהנביא, ויהי כבוא השמועה כי ש"צ המיר את דתו ויהי למחמד יצאו נתן וחותרו מעזה לדמשק, וביום כ"ב מרחשון תכ"ז כתב מכתב למאמיניו באלופו (גוש חלב) להזק לבם ולא להרהר אחרי ש"צ, והודיעם כי הוא הולך לאלכסנדריא, וילבוש חרב במדו וירכב על סוס אביר ועמו ל"ו איש וביניהם חותנו ומחמדו אחד, אולם כאשר שמע שהב"ד בקושטא הזהירו היהודים שמה שבל ילכו ברשתו, פנה דרכו לשאלוניקי ושם מת חותנו, ובר"ח שבט תכ"ז (26 יאנואר 1667) בא לברוסא, ושם נפוצו ממנו אנשיו ונשארו עמו רק ששה שבא עמהם לאיזמיר (בר"ח אדר), ולא יכול לשבת שם זמן רב כי הכופרים בש"צ דרפו אחריו וילך עם איזה יהודים שהתחפשו למחמדים לקבל פני ש"צ המוסר באדרניפול, ושם התנבא כי בליל חג השבועות יחול על ש"צ דוה"ק ויעשה נפלאות, וכי הנאולה תבוא עד כ"ה אלול, ויקם שנית לסבוב הערים סביבותיו ולנבואות ועמו שני מחמדים, ורבים שמעו להם, אך בשאלוניקי לא הצליח ונמלט על נפשו, כי דרפוהו מרי נפש על אשר דימא אותם בשקריו, ויסע בא"י וקודמו וירכש לו שם מאמינים, וישם פניו לאימליא, כי שם לא ידעו עוד מהמרת ש"צ לרגלי המלחמות עם תורקיא, וקודם חג הפסח תכ"ח (1668) בא לויניציא, וכשחפצו

הרבנים לסגור ישערי הגיטו בערו מצא שם שבתאי אחר שהמליץ עבורו לשר העיר והיה קשה להם לנרשו מתוכם. אז חברו עליו הרבנים ובתוכם ר' שמואל אבוהב להקיר ולדרוש על מעשיו, ויודה לפניהם כי שקר כל נבואותיו, ואך המכתב של אברהם היכיני שמצא היה בעוכרו, וכתב הוראתו בכתב. אנשי המעמד יעצוהו שילך לליוורנו וברעתם ייענישו אותו שם ערת ישראל שהיתה אז יום תפיסה, אך בבואו לליוורנו נתירא ויברח, ויגלה זקנו ויבוא בקרבת עיר רומא ויתנבא, "כי עוד טנה רומא נהפכת", ויבא לאדרינופול וינבא כי בשנת ת"ל יבוא הגואל, וקרוב לשנת תל"ג (1673) התישב בסופיא וימצא מנוח בקרב השבתאים ושם בלה את שארית ימיו.

[ס' חמדת ימים] הביבליוגרפים מיחסים לנתן העזתי את ספר "חמדת ימים" על מוסר והנהגות ותפלות מסודר לכל ימות השנה ולמועדים, ג"ח. נדפס ראשונה באיזמיר בשנת תצ"ב (1732) ע"י המעתיק ר' יעקב אלנאזי בהסכמת ר' חיים אבולעפיא ור' יצחק הכהן בעילום שם המחבר (ונדפס עוד בקושטא תצ"ה. בואלקווא תקי"ג, ובליורנו תקכ"ד). ר' יעקב עמרין יחסו לנתן העזתי (תורת הקנאות קמ"ו וצנ"צ בסופו). ויש בו רמזים הרבה להוכיח מעשה נתן, יען מלת "צדק" מנוקד הרבה פעמים (צדק במילוי צד"ק דל"ת קו"ף גימטריא תתי"ד כשם ש"צ), ובמקום שנודמן לו ש' צ' כמו השמש יצא על הארץ מנקודים האותיות ש"צ. בתחינה אחת לשבת שאומרים קודם שמברכין החדש יש גימטריא תתי"ד לרמזו על ש"צ, ואוסר ללמוד בו (שאי"ת יעב"ץ ח"ב סי' קכ"ד). גם החסידים התנגדו לו, ומספרים שהרב דפולנאה קנה הס' חמדת ימים וכיטראהו הבעש"ט על השלחן פתחו ואמר שספר פכול הוא והניהו תחת השלחן, ועוד פעם אחת חלם הבעש"ט שאחד מהחברייא נשתמד, למחר שאלם ע"ז, ואחד מתלמידיו ר' אלעזר מטאמישפאלע ענהו: לא ידעתי מאומה רק אותו הלילה לפני השינה עיינתי בס' חמדת ימים (קהל חסידים ט':). והנה כשנעייין בס' הזה נראה כי כל תפילותיו סובבים רק על ענין אחד כי יצליח המשיח במעשיו, כמו, "צא נא לישע עמך לישע את מיטיחך (ח"ב ס"ו ע"א דפוס זאלקווא), ובמעט בכל תפלה יסיים הפסוק מלך ביפיו תחזינה עינינו (שם י"א. נ"ו, ועוד) עם חרחים הסתאימים למכתבי נתן ששלח לאמשטרדם וכו'. כן נמצאו שני שירים לליל א' וז' של פסח שחותרם בהרוזים, "אני אברהם נתן בנימין בן אלישע חיים חזק", ובפיוט לאור הג השבועות חותרם "אני בנימין נתן בן אלישע חיים חזק ואמן", ובהלק שעל פסח (פ"ג) אומר: "ויתר סכן לשפוך נפשו בעצם היום הזה על בכור בן הצנועה שנאמר לו אף אני בכור אתנהו עליון למלכי ארץ זה קיינו לו הוא מלכנו הוא יושענו וכו' מלך ביפיו תחזינה עינינו, ועתה ה' אלהינו מודים אנחנו לך ומהללים לשם ת"ת כי ילך

יולד לנו וגו' עד שר שלום, ויוליכנו קוממיות לארצנו, מלך ביפיו וגו' ביום ההוא יהיה ה' צבאות לעטרת צבי ולצפירת תפארה". ובמקום אחר יאמר, "וכן נוהג הרבר לדורות עולם אשר יפקוד ה' איש על העדה אשר יושעם ואשר יביאם בררכי ה' בהחריד לבם תמיד כל הימים בררכי הצומות וזעקתם, ובכן תטכ לה' מאלפים הלכות מרבבות דרושים אשר ידרוש על כל קוץ וקוץ תלי חלים של הלכות, ובו ישים כל מעייניו, ובשועו אליו ישמע, והוא הצדיק אשר יתואר בשם צדיק יסוד עולם" (ח"ב סי' ע"ב), וכל דבריו אלה על ש"צ נאמרו וכשיטת מאמיניו שהתנגדו להתלמוד ולהלכות, גם השמיט מנהגי תשעה באב לנכרי, ונראה שהשלום ספרו בסופיא, כי במקום אחר אומר, "זה אלף ותרי"ב שנה מחולל שמו בניום" (פ"א מקריאת הנשיאים) והוא שנת ת"ל שהיה כבר שם. בפסקיו הוא הולק לפעמים על מנהגן של ישראל מבלי יסום ראה לדבריו ולכן הורו הרבנים שאין לסמוך עליהם (עי' ס' יצחק ירנן ע"ב). ר' אלעזר רוקח מקראקא כשבא לצפת ונתודע שלומרים בזה הס' יצא כנגדם ביד רמה ומסבת המחלוקת חלה ומת בשנה השניה.

[י"א שנתן העזתי לא כתב הכפר] אמנם נמצאו גם אלה האומרים שם' חמדת ימים מיוחס לנתן העזתי במעות, כי הוא לא כתבו רק איש אחר שחי קודם זמנו, ר' חיים פא לא ג' מתפלל על הריעב"ץ האומר כי נתן כתב ספר חמדת ימים, ומביא מעשה ששמע מבנו ישמע מפני מגידי אמת מה שאירע לה"ר מהר"ש ויינטורא בעיר איסקפיא ששם קבור ה"ר חמדת הימים וכו' (כל החיים מערכת ה' סי' טו"ב איזמיר 1879). ועוד שכתוב בס' ח"י (הג המצות פ"ח) לענין עונה שכתוב עליה אותיות שמתיר לשבור בשבת, "וכן הסכים עמנו להלכה עמיתנו בתורה מוהר"ר שלמה לבית הלוי נר"ץ נכתוב בתשובותיו" (סי' נ"ז, עי' מ"א או"ח סי' ש"מ סק"ו), ונודע כי מהר"ש הלוי נפטר בשנת תצ"ה בהיותו בן נ"ב שנה, תשע שנים קודם לידת נתן, ואיך יכתוב עליו "עמיתנו בתורה", נר"ץ? כן מתיר להסיר זבובים מן היין בשבת וסומך על תשובת ר' יו"ט צהלו (הל' שבת פ"ה), ולענין בן א"י המתאכסן בחו"ל (לענין יו"ט שני) מביא את תשובת מהריט"ץ (סי' קל"ט), וס' התשובות הזה נדפס ראשונה בשנת תנ"ד, היינו י"ד שנים אחרי מות נתן! גם מביא בח"י (פ"ג מעניני שבת לענין הטבילה) את הס' חסד לאברהם שנדפס לראשונה באמשטרדם בשנת תמ"ה, ה' שנים אחרי מות נתן, ואיך יכתוב מהם? ומה שכתב הריעב"ץ ארות הנהגת ספירת העומר בליל ב' של פסח וכו' שדבר זה יצא מפי איש הרוח נתן העזתי המזוהם וכו' (שאי"ת יעב"ץ ח"ב סי' פ"א) אמנם היא דעת ר' מנחם עזריה מפאנו (פע"ח שער הג המצות פ"ח), וכן הוא בסדרו האר"י ובמשנת חסידים, ומה שכתב בתחינה של שבת קודם שמברכין החדש את הרמז תתי"ד, הוא נ"ב מדברי

האר"י (פע"ח שער כ"ח פ"ב, שער הכוונות ע"ו ע"ד, ובסידור האר"י), לכוון ר"ח עם הכולל ג"י שם שרי במלואו שי"ן דל"ת יר"ה גימטריא תתי"ד, ומה שמנקד על מלת צדק וארץ, יש להם ענין וערך גדול בקבלה (עי' סדור האר"י בויברך דוד). ומה שהשמים מנהי ת"ב יכול להיות שנאבד, כמו שנאבדו הח"א והפר"ט מיוה"כ, ור"י אלנאוי אומר: „בקשתיו ולא מצאתיו וכו' חבל על דאבדוק". והשירים אינם שלו כמו שאומר שם בפירוש שהעתיקם מכתבי קדוש אחר. ויש ראיות כי החסידים השתמשו בס' ח"י והעריצו את דבריו. הר"י משה מזאלישין מביאו (תיקון שבת לקוטי מס"ח), ונוסח הירדני של עיוה"כ מר' אהרן מקארלין (בית אהרן ד"ו ע"ב) הוא אות באות מח"י. וגם סמכו עליו להלכה ר' שלמה מלכו (שמן משהת קדש צ"ח ע"ד), ר"ש שרעבי (נהר שלום כ"ד ע"ג, אות ו' כ"ט ס"ז), ר' חיים דילי רוי (תורת חכם קמ"ג ע"א), בעל חיי אדם (כלל קמ"ג) ועוד. בעל יסוד ושרש העבודה אומר שראשון לכל ספרי מוסר הוא הח"י (צוואתו סי' ג'). אמנם יש לישב כל הקושיות האלה ולומר כי נתן העותי ראה את תשובות מהריט"ץ בכ"י עוד בטרם שנרפסו, וכן ראה את הס' חסד לאברהם בכ"י קודם הרפסתו. ומה שכחב על מהר"ש שהוא עמיתו בתורה ושהסכים עמו להלכה הוא שקר בפיו כדי להפאר ולהוליד את הקוראים שולל שלא יחררו אחריו. ואין ראיה מהרבנים שנפלו בפח והאמינו בו. כמו שנמצאו איזה מהם שהאמינו גם בש"צ אשר הולכים שולל. נוסף לס' חמדת ימים מיחסים הספרים האלה לנתן העותי: „הדרת קדש" (קושטא 1735), „אוצר נחמד" (ויניציא 1738), „פרי עץ הדר" למ"ו בשבט (שם 1753), „תקוני קריאה" (אמשטרדם 1666), ספרי כסעתינו נעתקו ללשון גרמנית ע"י מ' האר שצעקי ונרפסו בעתון „אריענט" (ח"ט 170, 299).

ביבליוגרפיה: מענכין היילפרין כבוד חכמים ירושלים; דוד כהנא, אבן התועים 12—48; שם תוי סופרים 81 וזין תרל"ג; מרדכי לוריא, קונטרס אמת ליעקב הנספח לשו"ת הרשב"א ח"ג, ירושלים תרס"ג; גרעין, דברי ימי ישראל ח"ה 229, ושם בציונים ג'; השלח ח"ב 326; אייזענשטאדט, דעת קדושים 182 בהערה, פטרבורג 1897; דאנון כסי השנה לסאקאלאו 154, ווארשא 1900; שארית ישראל פכ"ט, ווארשא 1874; R. E. J. xxvi. 209—219; ש. מ. נ.

נתן דרצוניה: ריש גלותא בראשית המאה הרביעית. שמו הפרטי היה עוקבן בר נחמיה, ורב יוסף אמר עליו שהוא בעל תשובה גדול; וכי הוה יתיבנא בפירקא והוה קא מנמנמ וחזאי בחלמא דקא פשיט ידיה וקבליה (שבת נ"ו:), ופירש"י שנקרא דרצוניה ע"ש ניצוצין דנורא שהמלאך פשט ידו ויקבל תשובתו, או שאחזו המלאך בציצית ראשו. רב צמח ורב סעדיה גאונים פירשו ע"ש שבנערותו היה מקשט עצמו ומתקן שערו ועושה תלתלים, פי' אחר שראה רב יוסף יהיה יוצא ממנו לשון אש מארבע ציציותיו עד שברחו כל

מי שהיה לפניו. ובשאלות דרב אחאי משבחה פ' וארא כותב בכל סתרפאין חזן מעז' וגיע' ושפיות דמים, היכי דמי רפואה בניע' כדרב יהודה אמר רב מעשה בארם אחד ונתן דרצוניה שמו ונחן עינו באשה אחת וחנה שמה והעלה בלבו מינא ושנר לה כסף וזהב ולא קבלה. ומרוב תאותו נפל בחולי וחלה ימים רבים ושאלו לרופאים ואמרו שאין לו תקנה עד שתבעל לו, וכששמעו חכמים בדבר אמרו ימות ואל תבעל לו וכו' (ס' היוחסין הוצאת פיליפאוסקי 171). ורש"י מביא מספר הגדה שנתן עינו באשה אחת וכו' ואשת איש היתה, לימים נצרכה ללוות ממנו וסתוך דחקה נהרצית לו וכבש יצרו ופטרה לשלום ונתרפא, וכשהיה יוצא לשוק היה נר דלוק בראשו מן השמים, ועל שם זה קרי ליה ר' נתן דרצוניה (סנהדרין ל"א: רש"י ד"ה לרז"ו). בס' מעשיות לר' נסים לר' יעקב לדונש מובא המעשה הזה בזמן ר"ע, וכי ר"ע למדו תורה אחרי ישראל כי קרן אור פניו (עי' סה"ד 292), ואפשר שתלה הדבר בר"ע מפני שגם הוא היה ע"ה בנעוריו, כדי להטעים דברי ההגדה ביותר.

נתנאל בן ישעיה: משורר ופרשן ימיני במאה ה"ד. הוא חבר פרושידרושי על התורה בשם „נור אל-צלם ומשבח אל-חכים" בלשון ערבית ועברית מעורבות יחד. הנוסע ר' יעקב ספיר בהיותו בעיר הקטנה הירבה בתימן בשנת 1863 ראה שם הכ"י ומצא כתוב בו עה"פ והרביני אתו במאד מאד (בראשית י"ז כ') בגימטריא מחמד, אשר הרמב"ם באגרת תימן מיצר ודואג ע"ז ומרחיק הרמו ומבטלו. הספר הזה נחשב אצל יהודי תימן לקדוש וטהור (אבן ספיר ח"א דף ס"ז). וכעת נמצא ממנו שני כ"י, אחד בברלין (רשימת שמינישניידר 62) ואחד באוקספורד (נייבויער קאטלוג ס' 2463). קאהוט הדפיס מאמר על החבור הזה עם איזה תוצאות מפירושו בשם „נר חשוך ונר חכמה" (ניוארק 1894). ר' נתנאל התחיל ביאורו מ"ו תמוז שנת אלף תר"ם לשטרות (פי"ח ליצירה=1328). בפירושו מזכיר הערים תימן ערן וצנעא, ונראה מזה כי חבר ספרו במדינת תימן, וכתבו בלשון מעורבת ערבית ועברית. הוא מביא דברי שני התלמודים וההתרגומים ומדרשים ובפרט בראשית רבה. מן המחברים הוא מזכיר את ר' יונה אבן גנאת, ר' נתן ב"ר יחיאל (בעל הערוך), ובפרט את הרמב"ם, גם מזכיר סופרים ערבים וספריהם: אלמניסט, אל-פרכי ופלטון. הוא משתמש הרבה בגימטריאות. הוא קורא לחמשה חומשי תורה: ספר הישר, ספר מכילתא, תורת בהנים, חומש הפקודים, משנה תורה. הוא עשה ציורים על מערת המכפלה, המזבח והמנורה. בפירושו יש שלשה שירים ושנים מהם נרפסו ע"י קאהוט במאמרו הנ"ל.

ביבליוגרפיה: שמינישניידר, רי אראבישע ליטערא-כור רער יודען, סי 188. ב. מ.

ד

סאה: ע' מרות ומשקלות

סאוואנה (Savannah): עיר רכלת במחוז דשארדשי, על נהר סאוואנה, בארצות הברית. נוסדה בשנת 1733 ע"י שר הצבא דשעמס אוגלתורפ, בתור מקלט לפליטים מחמת הרדיפות ויטנאת הדת. היהודים באו עם המיסדים הראשונים, ואף כי מצאו מתנגדים להם בין פקדי העיר אשר, "לא רצו לעשות מושבה יהודית סמחוז דשארדשי", אבל השר אוגלתורפ הרגיע את רוחם, באמרו כי היהודים הם טובים כמו יתר התושבים. בין היהודים הראשונים היה דר' נוניץ. היהודים בסאוואנה גדלו והצליחו ועשו חיל, ובעת המרידה נגד אנגליא נספחו איזה מהם לאנשי חיל המורדים, ורבים מהסוחרים נפוצו לערים אחרות, ובאשר ישקמה הארץ יטבו לסאוואנה. היהודים ובראשם לוי שעפטאל הצרנס מהקהלה מקוה ישראל ילחו מכתב ברכה להנשיא הראשון זיאורג וואשינגטון, והוא הודה להם על ברכתם. בין המטיפים בבית הכנסת מקוה ישראל היו דר' יעקב די לא מוטא, והרב י"פ מינדים (מת שם בשנת 1904). זולת ביהכ"נ הזה יש שם קהלת בני ברית יעקב, אגודת אחים, חברת גמילות חסדים ובתי חסד וצדקה. מספר היהודים בסאוואנה עולה לשלשת אלפים בין ששים אלף תושבים. ע"ע דשארדשי.

ב. מ.

לס שארלס טון בשנת 1773 קנה ג"כ קרקעות הרבה במחוז הזה. דודו משה לינדו מלונדון עשה מסחרים גדולים בסאומ קארולינא בצבע התבלת (Indigo) בשנת 1756 קנה שם במחיר מאת אלפים ועשרים אלף ל"ש. לינדו נתמנה אז לפקיד ראשי תחת הממשלה על מעשה התכלת במחוז ההוא ועמד במשמרתו עד שנת 1776. [במלחמת המרידה] בעת המרידה נגד אנגליא (1776) נטו היהודים אלה לצד אנגליא ואלה לצד המושבות החפשיות. ובמלחמה בשנת 1812 עברו איזה יהודים בצבא. ויעקב די לא מוטא היה רופא החיל. במלחמת האזרחים (1861) נטו היהודים לצד אגודת מחוזות הדרומיים ועברו בצבא האגודה (Confederacy) במספר 182 ומהם 25 נפלו בחרב. בנימין מרדכי היה בין הראשונים לנרב עשרת אלפים דולר לצרכי המלחמה, ואחר מבניו הומת על שדה קטל. הקהלות הגדולות נמצאות בערי סטארלסטון וקולומביא, וקטנות בערי דארלינגטון, פלורניץ, אראנגבורג וסומסטר. מספר היהודים בסאומ קארולינא עלה בערך חמשת אלפים בתוך 1515,400 תושבים בשנת 1910. ע"ע ס שארלס טון.

ביבליוגרפיא: B. A. Elzas, *The Jews of South Carolina*, Charleston 1903.

ב. מ.

סאלאנט: ע' סלאנט

סאלד (Szold), **בנימן**: רב ריפורמי ממוצע באמריקא, נולד בעיר נעמיסקטס באונגריא בשנת 1829, ומת בברקלי ספרינגס וועסט ווירג'יניא באמריקא 31 יולי 1902. הוא למד אצל הרבנים די יעקב פישער משאלנאו ור' וואלף קאלין מווערבוי ואלד ר בנימין וואלף בישיבת פרשבורג. הוא השיג התרת הוראה מר' יהודה אסוד מבור ור' שמעון צידון מטירנא. בשנת 1848 למד בוויין חכמות חיצוניות והתפרנס בתור מורה. בשנות 1855-1858 למד בהאוניברסיטא בברעסלוי. בשנת 1859 נקרא להיות רב לקהלת אוהב שלום בבאלטימור בארצות הברית, ועמד במשמרתו זאת עד יום מותו. סאלד מצא בי אנשי קהלתו מתפללים נוסח "מנהג אמריקא" שיסד ווייס בדרך הקיצונים, ורק בימים נוראים התפללו נוסח אשכנז במנהג הישן, ויעשה להם סאלד סידור בדרך ממוצע שקרא "עבודת ישראל" עם תרגום אשכנזי ואח"כ בתרגום אנגלי, והרב מרדכי יאססר און עור לו בעריבתו. סאלד השתתף בתמיכת גולי רוסיא שבאו לאמריקא, ונטה לצד הציונים. הוא

סאומ קארולינא (South Carolina): מחוז

בארצות הברית. ברשיון שניתן בשנת 1669 ליסוד המחוז הזה נאמר כי נוסד בשביל "יהודים בלתי מאמינים, ומתנגדים לדת השלטת" (Dissenters). ככל זאת לא התישבו שם יהודים עד שנת 1695. אבל עוד בשנת 1703 התחילו התושבים למחות על "הגרים היהודים" אשר השתתפו בבחירת ההכרים לבית המועצה. רוב היהודים באו מלונדון ומושבות אנגליות ויש מהם שסחרו בקני נופת ומשקאות אשר הביאו מאי באר באדום. ביום 27 נאווי 1755 קנה יוסף סאלוואדור בלונדון מאת שר הצבא האמילטון, הממונה על המושבות בכריסטיא, סך מאת אלפים ככרות ארץ (acres) בסאומ קארולינא במחיר אלפים ל"ש, ואחר עשרים שנה מכר סאלוואדור ששים אלף ככרות ארץ מנחלתו לייג יהודים ספרדים בלונדון במחיר שלשת אלפים ל"ש, ועשרים אלף ככרות ארץ נתן לרבקה מינדים דא קוסטא בעד חוב. המקום הזה היה נודע אח"כ בשם "ארץ ישראל" (Jews' land). פראנצ'יס בן אחיו של סאלוואדור שבא

ביום 11 אוגוסט 1778 להמלט על נפשו ויעזוב אתריו נכסים רבים ואשתו וילד בן חרש וינס לפילאדלפיה, וביום 25 אוגוסט השיט בקשה להקונגרס לתמוך בידו ע"י איזה משרה אשר תתן לו היכולת לפרנס את ביתו. כי מסבת המלחמה נהרסו אישיות מסחרו והיוקו עולה לתמיכת אלפים ל"ש, ויספר כל מה שעשה לטובת הריפובליק. בסשתו הושבה ריסק, וזאת היתה לטובתו, כי מיד התחיל לעסוק במסחר ויהי לסוחר גדול בשטרות המדינה ושטרות וישר האוצרות רוברט מוריס עשה עמו עסקים רבים ומנהו לסוכן הממשלה בדרישת ההלוואות, וכן היה לסוכן כסף להקונסול הצרפתי. סאלומון הצליח בעסקיו ועשה עישר רב, ובשנת 1784 יסד סניף למסחרו בניוארק ושוחפו היה יעקב מרדכי. סאלומון תמך בידי הממשלה, וישלח על הוצאותיו ציר לספרד לבקש מהמלך שלא להתחבר עם האנגלים נגד ארצות הברית, והלוה סכומים גדולים להממשלה ולפקידיה, ובתוכם דושעמס מאדיסון שנבחר אח"כ לנשיא הארץ. הוא מעיר על סאלומון כי בכל פעם לוח לו כסף לצרכי הצבא מבלי רבית, וכיסו היה נ"כ פתוח לתמוך בידי הכושלים, פעם אחת פיזר אלפים דולאר בכסף חתב בעת אשר שטרות המדינה היו כמצב רע מאד.

[בצרכי הקהלה] סאלומון לקח הלך גדול בעיני הקהלה, והיה בין החברים שיסדו קהלת מקוה ישראל בפילאדלפיה, ובשנת 1783 היה מאנשי המעמד. ביום 23 דעצ' 1783 שלח בתור שליח מקהלתו עם שליחי קהלות אחרות, אנרת להמועצה של המפקדים (Council of Censors) מפנזלווייניא אשר נועדו בפילאדלפיה בפעם הראשונה, והציע לפנייהם כי לפי הוקי ארצות הברית אין כת ורשות בידי שוטרי המדינה להכריח את הפקידים והממונים תחת הממשלה להשבע שבועת אמון בנקיטת הברית התרישה ביחד עם הברית הישנה. ואף כי רתו את ההוצעה הזאת בעת ההיא, דבריו עשו פרי כאשר נתקבלו אח"כ השניים להקונסטיטוציא המדינית. בשנת 1784 היה סאלומון נזכר החברה שנוסדה בפילאדלפיה בפעם הראשונה לתמיכת עניים, ואורתים. במות סאלומון הנית אישה ושני בנים קטנים, ושטרות טובות מלווי של הממשלה והפקידים בסך שלש אלפים ותמישים אלף דולאר, סך עצום בעת ההיא. אך שטרות ההובות נאבדו בזמן המלחמה, ויתר כספו ונכסיו נאבדו בענין רע אתרי סותו. בין שנות 1848—1864 התאמצו יורשיו לנכות החובות האלה מהממשלה, ואף כי איזה ועדים מהממשלה הודיעו כי יש לסוד להתביעות האלה, בכ"ז לא הסכימו חברי הקונגרס לשלמם. בשנת 1893 השתדל העורך דין הנודע סימן וואלף בורשאינגטון כי הקונגרס יקבל עכ"פ הצעה לצקת מטבע זהב לזכרון סאלומון על פעולתו הטובה לטובת הארץ, ואף כי הועד הודיע כי ראוי להתליט ההוצעה בכ"ז לא נתקבלה עדיין ע"י הקונגרס.

תבר בלשון עברית פירוש על איוב (באלטימור 1886); פירוש על פרשת י"א מדינאל (Kohut Memorial Volume); ערך ההערות בבקורת התנ"ך שכתב מיכאל היילפרין בשם "ביבעלקריטישע נאטיצען"; תולדות מנדלטון במלואות מאה ותמישים שנה ליום הולדתו. והנית כ"י רבים. בתו העניר עטא סאלד היא מלוטרת בכמה לשונות ועוסקת הרבה בספרות ישראל בלשון אנגלית (J. E. xi 652)

ב. מ.

סאלוואדור, פראנצ'ס: אחד מתומכי המדינה האמריקאית נגד אנגליא, מבני המייסדת סאלוואדור בלונדון. הוראת השם Salvador היא "מושיע" ומתיחסים להמכבים שהושיעו את ישראל; מת במלחמה במתח סאוס קארולינא בארצות הברית. אביו היה יעקב סאלוואדור, ודידו היה יוסף ישורון רודריגס סאלוואדור עשיר גדול ופרנס הקהלה הספרדית בלונדון באמצע המאה הי"ת. אבי פראנצ'ס מת כשנתים אחר לידת בנו והנית לו עשירות גדולה. הוא נשא את בת דודו שהביאה לו נ"כ סכום עצום בנדוניה. אך רוב עשרו אבד בענין רע, ובשנת 1773 נסע לסאוס קארולינא והנית את אשתו וארבעה בניו באנגליא. בבואו לאמריקא קנה נכסים וקרקות, ומיד לקח חלק בעיני המדינה. הוא נבחר לחבר הקונגרס הראשון בסאוס קארולינא 11 יאנואר 1775, ותבר להקונגרס השני בטיאראלסטון בתרש נאו' 1775. במלחמה נגד אנגליא, נפל ברשת היהודים שהכינו לו אשר עזרו להאנגלים נגד האמריקאנים. ביום 1 אוגוסט 1776 ירו האנגלים והיהודים וזכורו מתן את סאלוואדור ופול מעל סוסו בין שוכות האילנות וכאשר מצאוהו היהודים הפשיטו את עור קדסו לאות נצחון.

ביבליוגראפיה: *Publ. Am. Jew. Hist. Soc.* ix, J. E. x, 661.

ב. מ.

סאלומון, היים: בעל כספים ופטריוט אמריקאני; נולד בעיר ליפא בפולין בשנת 1740 ומת בפילאדלפיה 6 יאנואר 1785. לא נודע מתי עזב את פולין ובא לאמריקא, אך מטיערים שהיה בזמן שנתחלקה ארץ פולין בין שכנותיה בשנת 1772 ואפטר שבא ביתר עם אחרים טראשי צבאות פולין שברתו נ"כ לאמריקא. סאלומון התישב בניוארק ונשא את רהל בת משה פראנסס, ושניהם השתתפו במדידת האמריקנים נגד אנגליא. סאלומון שם נפשו בכפו ויארוב על צבאות האנגלים להקור אדותם ולהודיע להעומדים בראש המדידה. ואתר ינכבישה ניוארק בידי הבריטנים בהדש ספט' 1776 נתפש כמרגל והויסם במאסר. אך מפני ידיעתו כמה לשונות, כמו אנגלית, צרפתית, איטלקית, פולנית ניתן לו תופש יותר משאר הנתפשים, כי השתמשו בו בתור מתורגמן, עד אשר צלחה בידו

(1888). ביום 18 אפריל 1906 נפקדה סאנפראנציסקא ע"י רעש גדול אשר כמוהו לא היה בכל ארצות הברית. הרעש נמשך רגע וחמשה דקין בשעה החמישית בבקר. ויהפוך את כל חלק המסחרי בעיר. כחמש מאות נפשות נהרגו ע"י בליעת הארץ ובתים גדולים למאות נהרסו. אחרי הרעש התפרצה אש מתלקחת ותאכל רוב בתי העיר ורכוש עצום שעלה בס"ה לחמש מאות מיליון דולאר. גם היהודים סבלו היוקות רבים ואיזה מבתי הכנסיות נהרסו. בכל ארצות הברית אספו נדבות לתמוך בידי הנשרפים ולעזור לקרובי המתים. ואספו כמה עשרות מיליונים לצורך הזה והחברות של אחריות האש שלמו בערך שלש מאות מיליון דולאר. וכעת נבנה הכל מחדש ביתר פאר וחוקק מאשר מלפנים. עד כי לא ניכרים עוד אותות הרעש. מספר התושבים בסאנפראנציסקא בשנת 1910 היה 416.912 ומהם כעשרת אלפים יהודים. ע"ע קאליפארניא (J. E. xi. 34).

ב. מ.

סאקאלאו, נחום: סופר עברי מצוי. נולד בעיר ווישיגראד פלך פלאצק בפולין הרוסית בשנת 1859. אביו ר' יוסף שמואל היה מצאצאי ר' נתן שפירא מחבר מגלה עמוקות. בשנת 1865 בא סאקאלאו לפלאצק ולמד תלמוד תחת השגחת דודו הרב מלוביטש. גם למד בעצמו ספרות ישראל העתיקה והחדשה ולשונות שונות. בשנת 1876 נשא אשה בעיר מאקאו וסמך על שלחן חותנו חמש שנים. בשנת 1880 העתיב מושבו לווארשא.

[יבודתו הספרותית] סאקאלאו חבר ס' "מצוקי ארץ" על ניאוגרפיא (ווארשא 1878). "שנת עולם לעם עולם" (שם 1882). "צדיק ונישגב" ספור בזמן ר' יו"ט ליפמאן העליר (שם 1882). "תורת שפת אנגלית" (שם 1882). "ארץ חסדה" על א"י עם תמצית ספרו של אליפאנט ארץ גלעד (שם 1885). גם כתב מאמרים רבים במכ"ע המניד הכרמל המליץ והצפירה. בשנת 1885 נתמנה לעורך עוזר להצפירה. ורח"צ סלאניסקי היה העורך הראשי. אך ספני זקנתו התפטר אח"כ מעריכת הצפירה. וסאקאלאו לקח מקומו. ובפרט משנת 1886 ואילך כאשר החלה הצפירה לצאת מדי יום ביומו. גם הוציא לאור "האסיף" ששה חלקים. ואח"כ "ספר השנה" בשנות 1899—1902. ובהוספה להאסיף כתב "ספר זכרון" (ווארשא 1890) תולדות סופרי ישראל החיים אז; "תולדות ספרות ישראל" העתקה מספר קארפאלעס נעשיכמע דער יידישען ליטעראטור (שם). אחר מות פעלמן בשנת 1896 נעשה סאקאלאו עורך העתון Izraelita בווארשא. בשנת 1893 חגג את חצי יובלו כ"ה שנה מעת שיצא חבורו הראשון. ולכבודו נדפס "ספר היובל" מסופרי זמנו, וכתבים נבחרים" שכתב הוא בעצמו. בשנת 1908 היה עורך עוזר למכ"ע "די וועלט" ו"העולם" בברלין. משנת 1910 החל עוד הפעם להו"ל הצפירה בווארשא בהור עתון יומי. סא-

ביבליוגרפיא: ריוון בהאשכול ח"ב 35; Publ. Am. Jew. Hist. Soc. i. 87, ii. 5, iii. 7, vi. 51, J. E. x. 653.

א.

סאלוניקי: ע' שלוניקי

סאנפראנציסקא: עיר הראשית במדינת קאליפארניא. על חוף ים השקט. בעת הוסדה (1836) היה שמה ירבא בווינא (צמח טוב). והשם סאנפראנציסקא נתן לה וואשינגטון בארטלעט בשנת 1847. אם בארטלעט היתה "ישראלית ונולדה במשארלסטון, ועל ידה היה לו התקשרות עם ראשי היהודים הפורטוגיזים במחוזות הדרומיים מארצות הברית (Hittel, Hist. of California ii. 596). האחים רפאל ובנימין פישער היו סוחרים בסאנפראנציסקא בשנת 1847. אך שבו אח"כ לעיר מולדתם קעמפן בפרוסיא. בשנת 1849 באו יהודים רבים שמה לרגלי מציאות הזהב. איזה יהודים באו עם הספינה הראשונה שעברה דרך "השער הזהב" בחדש פברואר 1849. בין היהודים הראשונים היו ועלינמאן, לאזארד, וואימסער. גלאזיר שנודעו אח"כ כסוחרים גדולים ובאנקירים מפורסמים, וגם היטופט הראשי שלמה היידענפעלדט והיטופט הנרי א' ליאנס. ויוסף זוטרא (1830—1898) שהיה עשיר עצום וקובץ דברים עתיקים וספרים יקרי ערך.

[קהלות והברות] הקהלה הראשונה נוסדה קודם ימים נראים של שנת תרי"ט (1849) ובחמישים מהם התפללו ביהד ביה"כ ובראשם היה ישראל סולומנס. וחברה שניה התפללה באהל של קלעים (tent) ובראשם חיים יוסף. וההון היה יואל נח אחי מרדכי עמנואל נח (ע"ע). בס"ה היו אז כמאה יהודים. מהם ילידי הארץ ומהם שבאו מבייערן ופולנים. משתי החברות האלה נוסדו הקהלות: "שארית ישראל" ו"עמנואל" בשנת 1850. בראש השניה עמד עמנואל מ' בערג, ועמנואל הארט נתן כברת ארץ לבית הקברות. ויסדו חברה לתמיכת עניים אשר לא השניה ידם לאסוף עפרות זהב ושבו ריקם לערי המזרח. בשנת 1854 חנכו שתי הקהלות את בתי כנסיהיהן. דר' יוליוס עקמאן היה המטיף לקהלת עמנואל, והו"ל מכ"ע הראשון בעניני היהדות בלשון אנגלית בשם Gleaner בשנת 1855. ואחריו יצא לאור העתון Jewish Messenger. בשנת 1857 נוסדה החברה בקור חולים וקרישא. בשנת 1860 החל דר' עלקאן כהן להנהיג הרפורם בקהלת עמנואל. ונפרדו משם חברים רבים ויסדו קהלה אחרת בשם אוהבי שלום ומטיפים היה אלברט זינפריד בעמעלהיים, וכעת יכהן ב"עמנואל" דר' מארמן א' מאיד (1911). במשך הזמן נוסדה גם "שארית ישראל" ושם כהן הרב צבי ווידיוואר שכתב מאמרים בהמניד, ועוד קהלות בשם בית ישראל, שערי חסד, וקהלה אורתודוקסית כנסת ישראל, ועוד מנינים וחברות. בשנת 1874 נוסד בית מחסה ליתומים ובית אסף לזקנים, ובית חולים הר ציון

[תקופת הסבוראים] בזמן הסבוראים סבלו היהודים בבבל מרדיפות מלכי פרס. ומסכה זאת אך ידיעות מעטות באו אלינו מחיי החכמים האלה ומקורותיהם, וכותבי הדורות לא נשתוו אדות התקופה הזאת. הראב"ד בספר הקבלה (בסדר החכמים לנייבוער צד 61—62) מונה חמשה דורות של רבנן סבוראי ושנותיהם מאה ויטמונים ושבע. אך כפי הנראה כתב הראב"ד ענין הסבוראים ע"פ סברא בעלמא ולא ע"פ מקורות. כי רב הנן מאושקיא שהראב"ד מונה לדור השלישי של רבנן סבוראי היה "גאון" והראשון לתקופת הגאונים, וא"כ גם הדור הרביעי והחמישי שהיו אחרי ר' חנן לגאונים נחשבו ולא לסבוראים. ובאמת לא היו רק שני דורות של סבוראים, וזה יוצא לנו מהקורות היותר קדמונים, היינו מסדר תנאים ואמוראים ואגרת רב שרירא גאון. רש"י באגרתו (סדר החכמים ח"א צד 26) קורא את רב עינא ורב סימונא רבנן בהרא סבוראי כלומר האחרונים של הסבוראים. ובסדר תנאים ואמוראים (סדר החכמים ח"א צד 180 והוצאת גראס-בערג צד ס"ה) קורא ג"כ לרב גידא או גיזא (כי הדלית והוי"ו מתחלפים) ורב סימונא סוף סבוראי, ואף כי למראה עינים יש סתירה בין רש"י וסדר תנאים. כי הראשון מזכיר בשם רב עינא והאחרון מזכיר בשם רב גידא או גיזא, באמת אין כאן סתירה כלל ואין צורך לשבש הגירסאות, כי רש"י יספר לנו באגרתו (צד 34) כי רב עינא היה בסורא ורב סימונא בפומבדיתא. אך במשך הזמן שהיה רב סימונא בפומבדיתא מת רב עינא בסורא ומלך תחתיו רב גידא או גיזא, לכן רש"י שהיה בפומבדיתא בהזכירו את בן דורו של רב סימונא מזכיר את רב עינא ולא ישים לב לרקדק ולהוכיח להודיע לנו כי אחרי מותו מלך זמן קצר רב גידא בסורא. אמנם בעל סת"א שהיה משיבת סורא ברברו אדות סוף סבוראי מזכיר רב גידא בסורא שהיה האחרון לרבנן סבוראי. עכ"פ מסכימים שניהם רש"י ובעל סת"א כי סוף זמן סבוראי היה רב סימונא שמת בשנת 540 למספר הנהוג, ובהתחלת זמן הסבוראים ג"כ מסכימים שהיה אחר מות רבינא האחרון שנת תתי"א לשטרות שהיא שנת 499 למה"נ (רש"י שם וסת"א יש) שאז היה סוף הוראה. נשאר לנו לפ"ז ארבעים שנה לתקופת הסבוראים. רוב השנים האלו היו לדור השני היינו סבוראי בתראי, כי הדור הראשון של הסבוראים כולם מתו קודם שנת 515, ואלה החכמים היו עוד בזמן האמוראים ואחרים מהם כמו רבה יוסי ורב אחאי מבי חתים היו חכמים גדולים בזמן רבינא (עי' בריל יאהר-ביכער שנה שניה צד 22—26). והם השתתפו בפעולת רבינא ואחרוני האמוראים בסידור חיתום השי"ס. לכן נקראו באגרת רש"י (צד 26) רבנן סבוראי דמקרי להוראה. כלומר שהם קרובים לאמוראים בזמן וכמעט יוכלו להחשב לאמוראים. ובמות רבינא שנת 499 היו החכמים האלה שנקראו עתה סבוראי אנשים באים

קאלאו הבטיח להר"ל אנציקלופדיא כוללת בעברית ולא עלתה בידו.

ב. מ.

סבא: בכור כוש בן חם (בראשית י"ז), ראש אומות עם בנבב מצרים על גדות יאור מצרים עד ארץ כוש, ונזכרו ביהר מצרים כוש וסבא (ישעיה מ"ג ג'). ונאמר יגיע מצרים וסחר כוש וסבאים אנשי מדה (שם מ"ה י"ד). המבקרים החדשים יחליפו סבא בשבא בחשבם שהם שם אחד, והפסוק מעיד שהם שני לאומים מיוחדים, מלכי שבא וסבא (תהלים ע"ב י'). ויש שני שמות שבא, שבא מבני יקמן יוצא ירך שם. אשר מושב בניו היה ממשא באכה ספרה הר הקדם (בראשית י" כ"ז), ושבא בן יקמן בן קטורה אשת אברהם (בראשית כ"ה ג'). והם ישבו בארץ ערב, ארחות תמא הליכות שבא קוו לכו (איוב ו' י"ט), והם נפלו על הבקר אשר לאיוב ויקחו אותם ואת הנערים הכו לפי חרב (שם א' ס"ו), והיטבאים האלה סחרו בעבדים ונחשבו לגוי רחוק מא"י (יואל ר' ח'). בהתגלות החדשות מצאו כתובות רבות מהסבאים או השבאים במשך אלף ושלש מאות שנה עד המאה הששית למספר הנהוג. הכתובת היותר עתיקה היא משנת 715 קודם מה"נ אדות יתאדמא"אי שנודע ג"כ ביטם יתמארא הסבאי מהכתובות האלה נלמד כי הסבאים עברו לאלילים שונים ושמותם: אלמקה, עשתר (כמו עשתרות), האובש, דו סאמוי, חזר, סאינ, קאויס, סין, שאמש (ישמי), יאמא, רמן (כמו רימן), חלב, ואד, ואלילי נקבות כמו דת חמי, דת בראן, דת גרן, ודת תנוף. לפי הקוראן היו הסבאים עובדי השמש (פרק כ"ז כ"ד). מסורת בידי הסבאים שנחלקו לחמש כתות והם רק חלק חמישי ולכן נקראו כומש (חומש), גם נחלקו לשבטים (שיעב). המלך נקרא "מאליק" או מכריב, ומלכי סבא ודר ראידאן, לשונם היא לשון שמית. ע"ע ש בא, מלכת.

ביבליוגרפיה: נאדשמאן ובלילער, סאבאיסע דענק-מעלער, 1883; Halévy, *Etudes Sabéennes*, Paris 1875.

ב. מ.

סבא דבי אתונא: ע אתונא

סבוראי: שם תואר לחכמים שהיו אחרי תקופת האמוראים וקודם תקופת הגאונים. בנגוד למרא שענינה לימוד שמעויות והוראות. סברא ענינה ההבנה בשמועות, ואמרו ליגמר אינש והדר ליסבר (שבת ס"ג). החכמים האלה היו בעלי סברא ולא בעלי גמרא או הוראה (עי' כריתות י"ג ע"ב שנאמר שם להורות זו הוראה, ובברכות ה' ע"א נאמר להורות זו גמרא). כי הגמרא וההוראה נחתמה בזמן ואסתיים תלמודא, ולא נתוספו עוד שמעויות והלכות על מה שנמצא בתלמוד. והם רק השתמשו בסברא להבין ההוראות והלכות בתלמוד להבין ולהסבירן לתלמידיהם הלכה למעשה.

בימים ולכן לא האריכו ימים אחרי מות רבינא היינו בזמן הסבוראים. ורשי"ג מספר (צד 34), "ורובא רבנן סבוראי ישיבו בשנים מועמות". פירושו שרוב הסבוראי מדור הראשון הכירו של רבה יוסי מתו במשך שנים מועמות אחר מות רבינא.

[שמות הסבוראים] אלו הם החכמים מרבנן סבוראי הנודעים לנו בשמיהם: א' רבה יוסי בפומבדיתא; ב' רב אחאי מבי חתים, והוא הוא רב אחאי בר הנילאי (ובטעות נעשה מן הנילאי נהילאי בסתורא, והוא באגרת רשי"ג. ע"י בריל שם צד 26), שכיב אדר שנת 506; ג' רב סמא בריה דרב יהודה שכיב סיון שנת 504; ד' רב רבאי דמן רוב; ה' רב שמואל בר יהודה מפומבדיתא, שכיב כסלו שנת 506; ו' רב רהומאי או ניהומאי שכיב ניסן שנת 506; ז' רבינא מן אומציא שכיב אדר 507; ח' רב אחא בר אבוח שכיב ביהמ"ב שנת 511; ט' רב תחנא י' ומר זוטרא בני רב חיננא שכיבי שנת 515; י"א רב עינא בסורא י"ב רב סימנא בפומבדיתא. כל אלה נזכרו אצל רשי"ג, ובסדר ת"א נזכרו עוד: י"ג רב גידא בסורא (או רב גיזא); י"ד רב אחדבוי בר קמינא; ט"ו מר זוטרא בריה דרב חמא, ואפשר שהוא אחד עם מר זוטרא בר חיננא ובטעות נעשה מן חיננא חמא; ט"ז רב נביחא מארניזא. אולם זה האחרון לא היה מרבנן סבוראי כי אמורא היה בזמן רב אשי והוא בר נתן (גיטין ז' ע"י בריל שם), ותחתיו נחשוב את רב שמואל בריה דרב אבהו בן דורו של רב אחאי (בספר הקבלה להראב"ד נזכר בשם רב שמואל בריה דרבא). מאלה החכמים יש אחרים שנזכרו בתלמוד כמו רב שמואל בריה דרב אבהו ורב אחאי שנהלק עמו בדבר הלכה (חולין נ"ט:). רב אחאי נזכר כמה פעמים בש"ס (כתובות י' בכורות ה'). רב רבאי דמן רוב נזכר ג"כ (סנהדרין ט"ג. תרומה רב רבאי דמן רוב מסתברא משל צבור, לפי גירסת ר' חננאל ורשי"ג צד 26), וכן רבה יוסי נזכר בתלמוד (כתובות ב': נדה ל"ג. אך בטעות נעשה מן יוסי אשי או אסי, ע"י בריל שם). מלבד המאמרים שנזכרו בשם רבנן סבוראי בפירושי, יש כמה דברים וסוגיות שלמות בש"ס מהסבוראים, ורשי"ג אימר כי היה לו בקבלה מן הראשונים שסוגיות הנמרא בר"ש מסכתא קרישין עד בכסף מנלן (ג'): הן מרבנן בתראי הסבוראים, ובלי ספק יש גם נוספות הרבה מהם בתלמוד, אשר לא נמסר עליהן בקבלה שמרבנן סבוראי יצאו, ואין ביריני להכריע אל נכון איזה סוגיות הן תוספות הסבוראים. אמנם חכמים אחרים שערו על כמה סוגיות שהם תוספותיהם, ויש שיהסו כל מסכת תמורה לרבנן סבוראי (ע"י ווייס ד"ר ח"ב 4), ופראנקעל משער כי רבנן סבוראי התחילו למרר הנמרא למס' תמיד ולא נמרוה (מבוא הירושלמי ט"ח:).

שנמצאו בש"ס ע"י רבנן סבוראי, רבה פעולתם וגדול ערכם בסידור התלמוד. כי כפי המסופר עליהם, השלימו הם את סדר התלמוד ונמרוה ומסרוה לנו בתבניתו ובצורתו כאשר הוא מצוי ביריני (לבד מאזה הוספות אחרות שבאו לתוכו בזמן הגאונים). הרשי"ג באגרתו (צד 25) יאמר כי רבנן סבוראי הוו מפרשי, "וכל מה דהוה תלי וקאי פרשה". מזה נשפוט שכל מקום שנמצא בש"ס כעין פירוש למחלוקת האמוראים או סיום דברים מרבנן סבוראי הוא. כמו והילכתא וכו', או אותביה כל הני תיובתי ושני ליה כרשיני. עוד יוספר לנו בס' ת"א אדות פעולתם שתקנו פרקים שבכל תנוי כסדרן (הוצאת גראסבערג צד ס"ה), ופירוש הדברים האלו כי הרבנן סבוראי תקנו סדר סוגיות הנמרא לפי סדר המשנה, לפי סדר פרקיה, וחברו על כל משנה ומשנה מימרי ומחלוקת האמוראים השייכים לה. ועל זה יורה ג"כ נוסח ס' ת"א כפי מה שנמצא בסדר החכמים (צד 177) ששם נאמר: "והשיבו התלמוד למקומו". היינו כי נתנו לסוגיות התלמוד מקומן הראוי להן אצל כל משנה ומשנה בסדר פרקיה ופיסקותיה.

ביבליוגרפיא: בריל, יאהרבוכער שנה שניה; רפאפורט, כרם המד ח"ו; ווייס, דויד ח"ד 2-6; הלוי דורות הראשונים ח"ג פ"א ח"ד פכ"ד; אפפענהיים, במאגאזין של ברלינר ח"ג 21, ח"ד 153; עפשטיין בעתון R. E. J. חלק ל"ד צד 222-236.

סביוניטא (Sabbionetta): עיר באיטליא, נודעה ע"י בתי הדפוס שהיו בה לספרים עבריים. בית הדפוס הראשון נוסד בשנת 1551 ע"י טוביה בן אליעזר פואה (Foa). והספר שנדפס שם בשנה הראשונה היה מרבבת המשנה לר' יוסף שליט, ובשנת 1559 נדפס הטור חשן משפט. במשך השנים האלה הדפיס ר' טוביה ספרים רבים וביניהם איזה ספרים נגד הדת הנוצרית, ועבור זה היה נאלץ לעזוב את סביוניטה, והביא את בית הדפוס לקרימונה ושם השלים את הדפסת המחזור אשר התחיל בסביוניטה בשנת 1556, והדפסת המשניות שהתחיל בסביוניטה בשנת 1559 השלים כמנטובה בשנת 1563. בשנת 1567 נוסד עוד הפעם בית הדפוס עברי בסביוניטה ע"י המדפיס הנוצרי וויצינא קונטי אשר בא מקרימונה והדפיס את פרקי דר"א.

ביבליוגרפיא: שטיינשניידר קאטלוג בודליאנא עמוד 8102; הנ"ל ערש וגרובער אנציקלופדיא סדר ב' חלק 28 צד 46.

מ. זן

סבלונות: דורן ומתנה שחתן שולח לארוסתו. סבלון מלשון סבל (רמ"א אה"ע ס' ל"א ט') כלומר משא, ומשאת (בראשית ט"ג ל"ג) היא מתנות. ויש אומרים שהיא מלשון יונית σὺβλον יענינה נתניה לאות התקשרות (קאהוט). מנהג החתן ביום המחרת

[פעולת הסבוראים] יותר מכל אלה ההוספות

תת"ך). ויש שאלה אם נתן אבי החתן הסבלנות וחזרו אחרי מות החתן אם שייכים ליורשי החתן או ליורשי האב (ישות הרב"ז סי' קמ"א). ע"ע מתנה. ישיגב

סְבִלְנוּת: לשון עמוס משא ומטרה, עול סבלו (ישעיה ט"ג) ואני אשא ואני אסבל (ישם מ"ד ד). ובתלמוד אמרו ארבעה אין הרעת סובלתן; ואלו הן: דל נאווה ועיטור מכחש וכו' (פסחים ק"ג:). הסבלנות (patience) תקרא אריכות אפים. והיא אחת מיו"ג מדות של הקב"ה (שמית ל"ד ו'), בן זוטא אומר: איזה גבור הכובש את יצרו, שנאמר טוב ארך אפים מגבור ומושל ברוחו; מלוכד עיר (אבות פ"ד א'), והיותר טובה מארבע מדות בדעות היא: קשה לבעוס ונוח לרצות (ישם פ"ה י"א). ואר"א אמר יטמלאי אזהרה לדין שיסבול את הצבור שנאמר ואצוה את שופטים וכו'. עד כמה? א"ר חנן כאישר ישא האומן את היונק וכו' (סנהדרין ח'). אישרי הרור שהגדולים נשמעים לקטנים וכו' ודרשו ע"ז אלופינו מסובלים (ר"ה כ"ה:). סבלנות היא הפך המפדה ובעס. לעולם יהא אדם ענותן כהלל ואל יהא קפדן כשמאי. ומעטה בשני בני אדם שהמרו זה את זה ישכל מי שיקניט את הלל יכול ד' מאות זו. אמר אחד מהם אני אקניטנו הרך אלו בעי"ש שהיה הלל טרוד להכנת השבת ויבזה אותו בקראו אליו "מי כאן הלל" מבלי תואר רבי או נשיא. וישאל אותו בחיץ הרבה שאלות של מה בכך בחשבו ישלל יקפיד עליהם ויקניטנו, ובכל פעם הטריח את הלל לצאת אצלו מעוטף במלתיו להשיבו. לאחרונה א"ל אתה הוא הלל שקירין אותך נשיא בישראל? א"ל הן. א"ל אם אתה הוא לא ירבו כמותך בישראל! א"ל בני מפני מה? א"ל מפני שאבדתי על ידך ד' מאות זו. א"ל הוי זהיר ברוחך, כדי הוא הלל שתאבד על ידו ד' מאות זו וד' מאות זו והלל לא יקפיד (ישבת ל:). אשה אחת שברה יטחי מנורות על ראש בבא בן בוטא דינאי, אגר לה מה הדין דעברת? אמרה ליה כך ציוני בעלי (שמעיה ברברוי שאמר לה תברי יתהון על רישא דבבא=על ראש הפתח, והיא סברה ישכנתו על ראש בבא בן בוטא). אמר את עשית רצון בעליך, המקום יוציא ממך שני בנים כבבא בן בוטא (נדרים ס"ז:). ר"ע היה מעביר על מדותיו ונענה על הנשמים יותר מר"א יטהיה גדול ממנו (תענית כ"ה:). רב אדא בר אבהה הווייה לההוא גויה דהוית לבישא כרבלתא (לבוש אדום) בישוקא, סבר דבת ישראל היא קם קרעיה מינה (שאין דרך צניעות לבנות ישראל בכך). אנלאי מילתא דגויה היא, שיימיה בארבע מאה זויו. א"ל מה ישמך, אמרה ליה מתוך. א"ל מתוך מתוך ד' מאה זויו שוויא (ברכות כ'). שאם היה ממתין (לשון מתון) היה משתכר ד' מאות זו. בספרות העברית החרט"ה הוראת סבלנות היא שלא להפריך ולהבדיל בין בעלי דחות שונות (tolerance), ורתת שיו זכויות לכל אי"ש מבלי להביט אל גזעו ואמונתו.

לאחר הקדושין לשלוח לבית המיו בעד הכלה תכשיטין ומיני פירות וכדי יין ושמן, ולפעמים נותן הסבלנות אבי החתן. המנהג הזה הוא עתיק מאד. אליעזר עבד אברהם נתן מגדנות לאחי רבקה ולאמה (בראשית כ"ד ג'). ונהנו שאחר ששלח החתן הסבלנות אבל בבית המיו סעודת חתן, ומפלגין בין סבלנות ששלח כדי שתביא עמה לבית בעלה ובין סבלנות ששלח כדי שתשמש בבית אביה. וישאלה היא אם מת הבעל או שמתה האישה אם חוזרים אליו הסבלנות. ואמרו: השולח סבלנות לבית המיו שוה מאה מנה ואכל ישם סעודת חתן אפילו בדינר אין נגבין, לא אבל ישם סעודת חתן הרי אלו נגבין. שלח סבלנות מרובין שיהזרו עמה לבית בעלה הרי אלו נגבין. סבלנות מועטין שחשמש בהן בבית אביה אין נגבין (משנה ב"ב ס"ז). ע"י לקט הקמח לאה"ע צד קכ"ט). מעטה באדם אחד שישגר לבית המיו מאה קרנות של כרדי יין ושל כרדי שמן ושל כלי כסף ושל כלי זהב ושל כלי סלת ורכב בישמחתו והלך ועמד על פתח בית המיו והוציאו כוס י"ל חמין ושתה ומת, וזו הלכה העלה רבי אחא שר הכירה לפני חכמים באוישא ואמרו סבלנות העשוין לבלות (קודם הנשואין) אין נגבין (דהנחו מחולין בסעודת חתן). ושאין עשוין לבלות (כגון תכשיטין זהב וכסף) נגבין (גמרא ישם). יתיב רבין סבא קמיה דרב פפא וייתיב וקאמר בין שמתה היא ובין שמת הוא, הדר הוא סבלנות הדרה, מאכל ומשתה לא הדר וכו' (ישם:). ופסק הרמב"ם (זכיה ומתנה פ"ו כ"א—כ"ג) השולח סבלנות לבית המיו בין מרובין בין מועטין, בין שאכל ישם סעודת אירוסין בין שלא אכל, בין שמת הוא בין שמתה היא, או שחזר בו האישי יחזרו הסבלנות כולן חוץ מן המאכל והמשקה, וכל כלים מועטים ששלח לה להשתמש בבית אביה, אם נשתמש בהן ובלו או אבדו אינן משחלמין, אבל אם היו קיימין חוזר הכל ונוכה אותם בכ"ד, שהדבר ידוע שלא שלחם אלא דרך נוי בלבד. חזרה היא בה חזרת הכל אפילו המאכל והמשקה ונותנת דמיו בזול, וכבר הסכימו הנאונים שאם היו דמי המאכל ומשקה שוה ו' משלמת ד' אם חזרה בה, שלא נתן לה מתנה זו אלא לדעת שלא תחזור בה (ועי' ש"ע אה"ע סי' ג' ג'). מי ששידך באשה ונתרצה וקדם ושלה סבלנות בעדים חיישין שמא קדושין הן או חיישין שמא קדשה כבר (קדושין ג'). רש"י ותוס' ישם). אמר רב פפא באתרא דמקדשי והדר מסבלי חיישין. מסבלי והדר מקדשי לא חיישין (ישם) ובמקומות דרובא מקדשי והדר מסבלי ומיעוטא מסבלי והדר מקדשי צריכה נט מספק (רמב"ם אישות פ"ד כ'). ויש מקומות שהכלה בעצמה תקבל הסבלנות מן החתן, ומקומות שישלח לה ע"י שליח, ויש עוד חלוקי דינים יטונים בזה (עי' רמ"א אה"ע סי' מ"ה א'). הסבלנות נחשבו כנכסי מלוג שהבעל אוכל פירותיהן בחיי אשתו ואינו חייב באחריותן (ישות הריב"ש סי' ק"א; ישות הרשב"א סי'

ע"ע יסורין; כעס.

א.

סְבָרָא: עיון דבר וחקירתו; והתייחד בלשון חז"ל לדבר המאומת לנו גם בלתי ראייה כן המקרא אז הקבלה, רק מהכרת השכל בעצמו. לפי יסורי ההלכה כל דבר אשר הסברא מחייבת דינו כדאורייתא (הירשענוזאה; מסדרונה שנה א' ש"ז). וכשנמצא במשנה או במימרא ראייה מקרא לרבר הירוע וסברא מקשים בעלי התלמוד, "למה לי קרא סברא היא!" ולפעמים גם על הירעת חיוב הרבר לכד שואלים: "פשיטא!" "מאי קמ"ל", "ל"ל למימרא". אולם יש סברא אשר איננה פשוטה כ"כ וצריכין פסוק להודיענו את הסברא (תוס' שביעית כ"ב: ד"ה אבא). כח הסברא כ"כ חזק עד שאם יביאו לפעמים טעמים אחרים לאיזה דבר מקשים בנמרא "ותיפיק לה משום אחר" ומבקשים אופן אשר אין טעם האחר ולמענו צריכין הטעם השני (רש"י ברכות ג'). ד"ה תיפק; שארית יוסף ו' וירנה נתיב המשנה (ד). כל היכי דקאמר התלמוד "מסתברא דתניא" הסברא מוכרעת גם בלעדי הבריייתא, רק שהבריייתא עוררת להסברא אבל על הרבר אשר הסברא נותנת לא צריכים ראייה מהבריייתא (תוס' יומא ג' ד"ה שלא). [הסברא במצות] המצות השכליות הכתובות בתורה לא היתה צריכה התורה לכותבן; כי חייבים בהן מצד הסברא, ולא נכתבו (לדעת הרבה מחז"ל) אלא להוסיף חיוב אשר לא נוכל לידע אותו מן הסברא (קדושין ל"א:). או כרי לתת להן חזק ונדר קיים בלתי שנוי, כי הסברא לברה תשתנה בעתות ותקופות החיים שונות (מסדרונה שם אלף מ'). רבנו נסים כתב: כל המצות שהן תלויות בסברא ובאונבתא דלכא כבר הכל מתחייב בהן מיום אשר ברא אלהים אדם על הארץ (הקדמת ס' המפתח). לזאת ברבר אשר הסברא מהייבת אין אנו אוטרים, "אין למדים מקורם מתן תורה" (יבין שמועה מ'). כי הנביאים קודם משה לא יטלוהו לבני האדם לאמר להם בשם ה' כי יעשו או לא יעשו איזה דבר. רק היו מיטרים בני אדם דרך עיון וסברא (מו"ג פס"ג וח"ב פל"ט). ונתחייבו בני נח במצותיהם או מצד הסברא, ונענישים עליה גם בעונש מיתה (מכות ט'). וסנהדרין צ"ח:). קיום דברי הברית הוא חיוב אשר הסברא מחייבת בו ונתחייבו בו גם קודם מתן תורה ועל ידו נתחייבו בשמירת התורה הנתונה לנו בסני (זה נעלם ממנדלסון ירושלם ח"א 27 דפוס ווין תרל"ז), לזאת חובותנו בשמירת התורה הוא מצד הסברא שהיא דאורייתא (מסדרונה שם תשמ"ט). הראב"ד הראשון כתב באותות התאטות דברי הנביא, שהוא לא בא ברבר נמנע אצל הסברא, ולא צוה רת בלתי יכולים לעמוד בה (אמונה רמה ג' צד 103). הרלב"ג כתב אין התורה נימוס מכריח אותנו להאמין דברים הנכזבים מדסברא והיטבל (הקדמתו לפירוש התורה ולמלחמת). כל לשון "להאמין" שנוכר ברברי הרמב"ם בלשון

המעתיקים פירושו "לסבור" שהוא התרגום האמתי מן המלה הערבית אשר הוא משמ"ט בה "אעתקארה" שפירושה "סברא". וביר החוקה שכתב הרמב"ם בלשון המשנה שמש"ט בלשון "לידע" (יסודי התורה פ"א א'). ר"ל להשתדל לקיים הסברא במופת הניוני (מסדרונה שם תשצ"ז. אלף מ"ד—ג'). ומפני שהסברא היא יסוד התורה אנו מוכרחים להעמיד המקרא על יסוד הסברא (שם תחק"ו). לזאת הסברא עוקרת לפעמים פשטי דקרא (תוס' יבמות י"א: ד"ה לרבות). ואמרו שבקיה לקרא דהוא החיק ומוקים אנפשיה (פסחים נ"ט: קדושין ס"ח). ר"ל על נפש וכוונת סברת המקרא לא על חומר ופשוטו (ע"י ימים מקדם פ"ט). בכ"ז יש לפעמים שהפסוק בא להוציא מן הסברא, שזה מה שאמרו כמה פעמים "מאי דתימא קמ"ל" ויש שבא לאמר שלא נלך אחרי הסברא רק בחלק ולא בכל (נופי הלכות יש"ע). חז"ל מביאים לפעמים גם לרבר הירוע בסברא אסמכתא מקרא (נמוקי יוסף ריש החובל ע"פ הירושלמי). והוא בכלל אסמכתא אדאורייתא (מוסדות תורה שבע"פ פ"ב).

[הפוסקים בעלי סברא] לדעת חז"ל היו הראשונים יותר בעלי סברא מן האחרונים, ואמרו בדרך משל "אנן כאצבעתא בקרא לסברא" (ערובין ג"ב). ור"ל שאין לנו סברא חזקה ואמוצה, כי אנחנו משתמשים בסברתינו כמו שהאצבעות משמשות בשעוה שמיטנות אותו לצורות שונות בלתי קימות: הלומד סברא מרב אחד אינו רואה סימן ברכה לעולם (ע"ז י"ט). אין מיהסין סברת פוסק אחד להשני אם לא יהיה סברת הרבים והנדולים אשר צריך כל ת"ח לדעתם, וזה ג"כ רק אם כתב איזו דבר באותו ענין (הראנ"ח ח"א סי' ק"ט, ח"ב סי' ע"ד; כנה"ג אות כללים ברה"פ א'). דעת הראב"ד דכל היכי דקתני "מסתברא" הלכה כן, ודעת הרא"ש דרך הסברא כן ולא ההלכה, והר"י מסופק בזה (פסקי הרא"ש ברכות פ"ו ותענית פ"א). מי שאין לו סברא ישרה נקרא לא הניע להוראה (הוריות ב' א'). ולדעת הרמב"ם (שגנות פ"ג ה') נקרא עם הארץ (ברכות מ"ז: רש"י ד"ה ולא, חרושי הר"ח להוריות שם). מי שיש לו סברא ישרה אפילו לא למד הרבה נקרא חכם (רש"י קדושין מ"ט: ד"ה דבר). אם לא ידע מלתא דתליא בסברא לאו בר סמכא הוא (גיטין ו'). מתנמנם נקרא דקרו ליה ועני ולא ידע לאהדורי מסברא (שם). וכאשר הפצו לאמר על סברת אדם גדול שהיא לא נכונה אמרו כד נים ושכיב אמר להרא מלתא (ב"ק מ"ז:). לאמר דלא ידע לאהדורי סברא ואמתית. כל דין הצריך מנין, הרב ותלמידו בסברא לא נמנה אלא לאחד (סנהדרין ל"ז:). תלמיד שלא למד ממנו סברא מותר לקרא לרבו בשמו (תוס' יבמות נ"ז: ד"ה אמר). רב כהנא ורב אסי היו תלמידי דרב בנמרא ולא בסברא (סנהדרין ל"ז:). ע"ע הלכה.

הרח"ה

סגופים: ע' תענית סני נהור: ע' עור

סגולה: דבר יקר, שכית חמדה, כמו: סגלה זהב וכסף (דהיא כ"ט ג'), סגלת מלכים (קהלת ב' ה'), ועל מחמד מוסרי ושכלי, והייתם לי סגלה מכל העמים (שמות י"ט ה'). בתלמוד הוראת סגולה על קנין חשוב ומעולה והיא כנוי לתורה, קבל מן הקטן יעשה לו סגולה. מאי סגולה? רב חסדא אמר ספר תורה, רבה בר רב הונא אמר דיקלא (ב"ב נ"ב). ודרשו והייתם לי סגולה, מה סגולתו של אדם חביבה עליו כך תהיה חביבים עלי (שמות רבה שם). והיא כנוי לסרח בת אשר (דברים רכה פ' ברכה פ"א). תרגום ירושלמי ויבואו עד נחל אשכול (במדבר י"ג כ"ג) ואתו עד נחל סגולה, וע"ש האשכולות נקראו האנשים החשובים והמעולים אנשי סגולה סגל חבורה. כן נקראו סגולות הסקרים במינים, דומם צומח חי מדבר, לכלם יש סגולות מיוחדות. כמו לדוממים יש מין אבן הירדוע אצל חכמי התלמוד בינם אבן תקומה (ושבת ס"ו) וסגולת האבן הזאת שתועיל לאשה מעוברת שלא תפיל. גם הסופר פליניוס במאה הראשונה מספר מהאבן הזאת בספרו על הטבע. וכן כתב בעל שלמי הגבורים פ"ט, והמרגל בספר עמודי שלמה על הסמ"ג כותב כי הוא ראה את האבן הזאת, ובספר הברית (ח"א מאמר י"ב) כותב כי היה לו האבן הזאת ונסה בה כמה פעמים. גם כותב שיש אבן נקרא "לענדין שטיין" וסגולתו לרפאות אנשים מחולי. וכותב עוד שיש אבן אהת כשיותן על מקום שערות האדם בגוף בראש ובזקן יוסר השער ולא יגדל עוד שום שער לעולם, וכשיותן על ראש קרחת יגדל שער בדרך כל האדם והיא מפליא לעשות, שני הפכים בנושא אחד, וסגולה נפלאה כזאת יש לעשב אחד שהסומא האוכל ממנו נעשה פקח ועיור עיני פקח (ע"י ויקרא רבה פ' אחרי מות פכ"ב, ובקהלת רכה פ"ה). בספר שבט מוסר (פ"א) מביא בשם ספר האפורי כי יש מין דג בים שיוצא לחוף הים על היבשה בכל ערב שבת בין השמשות וינוח שמה ואינו חוזר לים עד מוצאי שבת. והעושה לבוש מן עור הדג אין עובר בו חץ וחנית, בעל ס' הברית (מאמר י"ד) כותב, ידוע שהנחשים טבעם להחליף את עורם, שמשפשים בעצמם מעליהם את עורם בכל שנה ומתווה להם עור חדש, ולפעמים בני אדם ימצאו זה העור והוא מסוגל לאשה המפלת נפלים, אם תשא העור אצלה תוך חגורה אשר תחגור בו על בשרה כל ימי היריונה לא תפיל. ומספרים מהכרכום הגדל במדינת אוסטרליא שהוא היותר חשוב מכרכום הגדל מעבר לים, שמשגולתו שיהיה נלקט מן המהובר דוקא בלילה לנגוה הירח ע"י נערות קטנות שלא הניעו לפרקו, ואם ילוקטו באופן אחר יאבד הצבע ממנו ונשחת ריחו. במאות האחרונות נתהברו כמה

ספרים במקצוע הסגולות ועיני רפואות ע"פ מסורת העם, כמו ספר רפואה וסגולות לר' צבי ב"ר ירחמיאל; ס' ירים משה מר' משה רופא מקאליש. הסגולות הנזכרות בס' שלי"ה ובשם הקדמונים; בעל ספר הברית חבר ספר מצות טובים על המצות המנינות ומצילות, שכל מצוה יש לה סגולה טובה בפני עצמה להעושה אותה; שמוש תהלים, סגולות ושמות המלאכים היוצאים מפסוקי תהלים לכתוב אותם על קלף או לאומנם ככונה; סגולות ורפואות מלוקטות מספרי קבלה וספרי הרפואה בלשון העם דפוס פראג 1694. אמשטרדם 1703 הוראדנא 1808; ס' רפואות וסגולות לנשים ולילדים מר' שמואל אופנהיים אישכנז. ווילנא 1805. ועוד איזה ספרים במקצוע הזה. ע"ע אבנים; קסיעות; רפואות.

[סג"ל] סינלא או סגלתא היא גמי ופרח שריחו טוב. ואמרו סינלי מברכין עלייהו בורא עשבי ביטמים (ברכות מ"ג). סגולה הוא גם תרגום אשכול כנ"ל, ולכן נקרא התנועה קטנה תחת האות "סגול" מפני שדומה לאשכול ענבים, וכן הנגינה המפסקת למעלה נקראת סגול מטעם הזה. משפחת הלויים הגילים לחתום אחר שמותיהם סג"ל ואומרים שהוא ר"ת, סגן לכהן" וחותם הכהנים הוא כ"ץ=כהן צדק. ויש ראייה לזה מהמדרש: שלשה מיני שלמים כנגד כהנים ליום וישראלים, ד"א כנגד שלי"ה גדולות שנתן להם הקב"ה ואלו הן: סגולה, ממלכת כהנים וגוי קדוש (במדבר רבה פ"ד). היינו גוי קדוש הם ישראל, ממלכת כהנים לכהנים ונשאר סגולה ללוים. גם קרוב הי"ם סג"ל לשם הרומי Sigulus שענינו חותם (ע"י המצפה שנה 1910 גליון 20).

סג"ן: פקיד, צופה הליכות ענין, סוכן, במקרא בא רק ברבוי: פחותיה וסגניה (ירמיה נ"א נ"ז). הישרים והסגנים (עזרא ט' ב'). לחרים ולסגנים (נחמיה ב' ט"ז). כהן המשנה (ירמיה נ"ב כ"ד) תרגומו סגן כהניא, וכן בלשון התלמוד נקרא פקיד הכהנים העומד תחת יד הכהן הגדול. סגן מימינו וראש אב ב"ד מיטמאלי (יומא ל"ז). חמיטה דברים היה סגן משמש: א' הסגן מימינו, ב' הסגן אומר לו אישי כי"ג הנבה ימינך, ג' בחמיד אחז הסגן בימינו והעלה, ד' הניף הסגן בסודרין, ה' לא היה מתמנה בכהונה גדולה עד שהוא נעשה סגן (ירוש' יומא פ"ג דמ"א). משוח מלחמה קודם לסגן, וסגן קודם לראש המשמר (תוספתא הוריות פ"ב סוף). לכך הסגן ממונה שאם יארע בו (בכ"ג) פסול ישמש תחתיו (שם יומא פ"א א'). משה נעשה סגן הכהנים לאהרן וכי"ם שנעשה לו סגן כהיוו כך נעשה לו סגן במותו וכו'. (ספרא צו מס' מלואים פ"א). משה מלך ואהרן אחיו כה"ג ובניו סינני כהונה (במדבר רבה פ"ח, סנהדרין ק"י). ר' תנינא (חנניה) סגן הכהנים (כתובות ב"ג: שקלים פ"ח ה'). שמעון בן הסגן (מנחות ק"ג).

(שהקריב תחלה). ומה אם קמן שהיה ממעט עצמו זכה לכבוד הזה, גדול שממעט את עצמו על אחת כמה וכמה! „ביום השמיני נשיא לפני מנשה“ (פסיקתא רבתי, ביום השמיני פ"ב).

[הסגנון אחר התלמוד] הסגנון שהשתמשו הנאונים היה הסגנון הארמי קרוב לסגנון הנמרא, ר' אחאי נאון השתמש בסגנון יפה מאד, וזהו התחלתו בספר השאלות: שאילתא: דמחייבין דבית ישראל למינת ביומא דשבתא — [תשובה] דכר ברייה קודשא בריך הוא לעלמיה ברייה בשיתא יומי ונח ביומא דשבתא וברכיה וקדשיה, כאיניש דבני ביתא וכד מעבית ליה וגמר ליה לעבירתי עביר הילולא חד יומא וכו'. ברם צריך את מלמילף: האי מאן דיתוב תעניתא במעלי יומא דשבתא, מהוא לאשלומיה? מי אמרין: כיון דקא עייל לשבת כשהוא מעונה אסור, או דילמא כיון דלאשלומי מעלי שבתא הוא דקא בעי, ובשבת נופא לא קא מיעיני שפיר דמי! וכו' בריך שמייה דקביה דיהב לנו אורייתא ומצוותא על ידי משה רבנא לאלפא עמיה בית ישראל (שאלות פ' בראשית). סגנון לשון הזהר הוא יפה ונעים ואין דומה לו בכל הספרות. ובפרט יקרים מאד האדרא רבא קדישא בפ' נשא והאדרא זוטא קדישא בפ' האזינו שהם מרגליות טובות בספר הזהר. עד כי נמצאו איזה משכילים אשר התאמצו להקות אחרי לטון וסגנון הזהר. ויצחק סמנאב חבר קונטרס מספר הזהר תניינא וברלין תקמ"ג. סגנון הרמב"ם הוא קרוב לסגנון המשנה: האל הנכבד והנורא הזה מצוה לאוהבו וליראה אותו שנאמר ואהבת את ה' אלהיך, ונאמר את ה' אלהיך תירא. והאיך היא הדרך לאהבתו ויראתו? בשעה שיתבונן האדם במעשיו ויברואיו הנפלאים הגדולים ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול, כמו שאמר דוד צמאה נפשי לאלהים לאל חי, וכשמחשב בדברים האלה עצמן מיד הוא נרתע לאחוריו ויפחד ויודע שהוא בריה קטנה שפלה אפלה עומדת בדעת קלה מעוטה לפני תמים דעות, כמו שאמר דוד כי אראה שמיך מעשה אצבעותיך מה אנוש כי תזכרנו. ולפי הדברים האלה אני מבאר כללים גדולים ממעשה רבון העולמים כדי שיהיו פתח למבין לאהוב את השם, כמו שאמרו חכמים בענין אהבה שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם (יד החזקה, יסודי התורה פ"ב).

[הסגנון בימי הביניים] רוב הכותבים בשפה יפה בימי הביניים היה הכותבים ספרי המחקר והחכמה, ורובם כתבו בלשון ערבית, והמעתיקים לעברית השתמשו ג"כ במושגי הערבים וסגנונם ונודף מהם הריח הערבי עד כי קשה לפעמים לעמוד על כונתם. הפייסנים החלו לחרוז בחרוזים כמו הערבים, וגם בכתבם מליצה חרוזו כמו בשירים, ומליצותיהם היו לרוב לשון נופל על לשון התנייך. ע"ע פיוטים. דוגמא מהמליצה בחרוזים

סגנון: עיקר הוראת סגנון הוא „סימן“ מלשון יוגית ורומית signum, ונהיהך בעברית החדשה להוראת שמוש הלשון (style) וחבור המושגים (idioms). סגנון לשון עברית נלמד מספרי התנייך, אך גם הם שונים זה מזה. כי סגנון ספר דברים הוא יותר קל ונוח מיתר הומשי תורה; ספרי נביאים הראשונים הם יותר פשוטים מספרי נביאים אחרונים המלאים מליצות נשגבות; מספרי הכתובים נעלים הם ספרי איוב ותהלים. ובסגנון פחות בערך הם עזרא ונחמיה המעורבים במושגי ארמיים. ואמר רב יצחק סגנון אחר עילה לכמה נביאים ואין שני נביאים מהנבאין בסגנון אחד וכו' (סנהדרין פ"ב). סגנון לשון המשנה או לשון חכמים עולה בערכו התורני המשפטי והמסורי. ובפרט סגנון לשון פרקי אבות בכל פרקיו. ולדוגמא נביא גם מה שאמרו: „והיה כאשר ירים מטה ידו וגבר ישראל“ וגו' וכי ידיו של משה עושות מלחמה או יזכרות מלחמה? אלא לומר לך כל זמן שישראל מסתכלים כלפי מעלה ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים היו מתגברים, ואם לאו היו נופלין. כיוצא בדבר אתה אומר, „עשה לך שרף ושום אותו על נס והיה כל הנשוד וראה אותו וחיי“, וכי נחש סמית או נחש כחיה? אלא בזמן שהיו ישראל מסתכלין כלפי מעלה, ומשעבדין את לבם לאביהן שבשמים היו מתרפאין, ואם לאו היו נמוקים (ר"ה פ"ג ח'). סגנון התלמוד מעורב יותר בסגנון הארמי. אך לפעמים נמצא גם בו סגנון המשנה. כמו מה שדרש ההוא גילאה: אמר הקב"ה רביעית דם נתתי בכם על עסקי דם הזהרתי אתכם, ראשית קראתי אתכם. אם אתם מקיימים אותם מוטב, ואם לאו הריני נומל ניטמתכם (שבת ל"א: ל"ב). שאל שאילה זו לעילא מר' תנחום דמן נוי: מהו לכבות בוצינא דנורא מקמי באישא בשבתא ואם מותר לכבות הנר מפני החולה בשבת? פתח ואמר: אנת שלמה, אן חכמתך אן סוכלתנותך? לא דיך שדברייך סותרין דברי אביך אלא שדברייך סותרין זה את זה! וכו' ולענין שאלה דשאלנא קדמיכון: נר קרויה נר ונשמתו של אדם קרויה נר, מוטב תכבה נר של בשר ודם מפני נרו של הקב"ה (שם ל"ג:). דוגמא ממדרש: דבר אחר ביום השמיני וגו' אתה מוצא בכל דבר אפרים קודם למנשה: בישופטים ובדנלים ובמלכים ובקרבנות. בישופטים. יהושע ואח"כ גרעון בן יואש משבט מנשה; בדנלים, הגל סחנה אפרים (במדבר ב' י"ח) ואח"כ ועליו מטה מנשה; ובמלכים, ירבעם בן נבט משל אפרים ואח"כ יהוא בן נמשי משבט מנשה. ולמה זכה אפרים לכך? מפני שהיה ממעיט עצמו: שהקב"ה אוהב כל מי שמשפיל את עצמו. כי רם ה' ושפל יראה (תהלים קל"ח ו'). ומי לחשך שהיה משפיל את עצמו? שנאמר על ראש אפרים והוא הצעיר (בראשית מ"ח י"ד). שהיה ממעט את עצמו, אבל מנשה היה יוצא ונוזק עם אביו לעסקיו. אמר הקב"ה הואיל ומיעט עצמו יזכה לכבוד הזה

הערכים משתמשים מעט בסגנון הזה וכנראה יטאולוהו מהעברים, וכבר השתמשו בסגנון הזה הראשונים כמו שמצינו בר' טרפון בשעה שהיה אדם אומר לפניו דבר מתוק; היה אומר, "כפתור ופרח" (שמות כ"ה ל"ג) וכשעה שהיה אומר דבר של בטלה היה אומר, "לא ירד בני עמכם" (בראשית מ"ב ל"ח) וכו' (ב"ר פצ"א ט'). הוא הסובב את כל ארץ החוילה, עריון לא היתה חוילה ואת אומר הוא הסובב, אתמהה, אלא, "מניד מראשית אחרית" (ישעיה מ"ו י') וכו' שם הברולה ואכן השוהם, אמר רבי איבו את סבור כברולה הזה של פמסיס, "ניד עליו רעו" (איוב ל"ז ל"ג) ועינו בעין הברלה. מה זה אכן טובה אף זה אכן טובה (שם פט"ז ב.).

[הסגנון הנהוג] מזמן המאספים החדשים החלו הסופרים לעזוב את הסגנון החקוי והמסולסל בחרוזים, והחלו להשתמש בסגנון פשוט על סהרת לישון הקדש. היותר גדול ומומחה בסגנון הזה היה יצחק ערסער וכמוהו לא קם עוד בישראל מימות מנדלסון עד עתה. ולדוגמא המאמר הראשון בספרו הצופה לבית ישראל בתארו תכונת הצופה יאמר: מעת שם אלהים חק ומשפט לישראל בידו כל נביא, מישה נאמן ביתו, הקים ה' רועים בעמו, חזים בערתי; המה ראו מראות אלהים ומחזה שרדי הווי; בפיהם שם את דברו, ומלתו על לשונם, להטיף על בית יעקב, להביע אמר לבית ישראל. דלתי שמיו פתח להם אל ממעל, ויראם את כל כבודו, וישביעם בהסין את תמונתו. כספר נגולו לפניהם מסבות הימים, ושפוני סמוני העתות נגלו לעיניהם. עזה היתה האהבת עם ה' בלבם, המה היו מורי העם ומאשריו, מיסריו ומנחמיו. ברת איש צרפו כליות ולב מסעפים ויטמי טוב, ורוח שפתיהם רוח בער היתה לכל רשע וכסל, שבט פיהם הכה הארץ בהשתחית יושביה ומשוט לשונם לא חבאו שרים כהנים ואיני הארץ, ולעתות בצרה דברו על לב עמם וינחום, עתידות חמורות בשרו, ויכווננו לב חדלי תקוה... ואנכי לא אישים פני כחלמיש, לאמר לעמי, גם אנכי בנביאים, ולשוות הוד חזוי עליין עלי. קודש הוא לי שם אלהי, מדבר דבר בשם ה' אשר לא צוה, לא רואה אנכי, לא חתה אנכי, אולם צופה הנני לך בית ישראל—עין בעין לא נראה אלי האלהים מעולם, אולם מדי אהזו תבל ומלובה והקות צבא חלפותיה, תמונת ה' לנגד עיני, מדי ייטמטון עיני על פני תבל הזאת, מדי אתכוונ לחיל חמורות וסדרים אשר שם יוצרה בה מעת הבראה, אז הגות לבי תבונות על חסד אלהים גדלו טובו וחכמתו; אז תאחו לקסת ידי, ואת אישר הומה לי בקרב לבי יעבור פי עמי, להעיר גם און עמי בלמורים האלה.

[סגנון בעל סגלה סמירון] הרצצה לדעת עד כמה צריך המעתיק לחזור בהעתקה מלשון אחרת ללשון עברית, שלא ישחית המושגים (idioms) המיוחדים לכל לשון ולשון, יעיין בספר סגלה סמירון שחבר עובדיה

נמצא בספר החכמוני לר"ש חריו באמרו בהקדמתו: החכמה תעזו להכם בארח חיים תנחהו, ומעמלו תניחהו. בשכבו תשמדו עליו ולא תניחהו, ובהקיצו היא תשיחהו, והיא תזהירהו; לשום תחלת אמרינו, תפלת יוצרנו, ופתח דברינו, שבה לצורנו. עשה שמים, בלי עמל ידים, ובלא מבטא שפתים, אחוזים בלי כפים, תלויים במאזנים, מסובכים כרחים. צוה אותם ונבראו, וקראום ונמצאו, וחיות מרכבה לשאת כסאו נצבאו, כי עבודת הקדש עליהם בכתף ישאו. הוא הנמצא ועין לא תראנו, והוא הנעלם וכל דורשו ימצאנו, הוא הקרוב ונגללי מעלה לא ידעו מכונו, והוא הרחוק ובתוך הלב משכנו וכו'. המיטור עמנואל במחברתו (המחברת הראשונה) יאמר: אמר המחבר: אחרי אשר יצא דבר מלכות מלפני הזמן ונכתב ברתו, להחריד לבבי ולבלע עצתו, כהקיר ביר מיטיה בן הקר רעתו, ושלח ידו בשלומין חלל בריתו, והשאירני ערום ושולל, בדמי העוני מגולל, והיתה לי נפשי לשלל, הייתי ברמי היגונים מתבוסס, עתים חלים עתים נוסס, ולא היה לי נס להתנוסס, פשטתי מעילי הגאווה והחרוה, ולפני מלכים נתנני הזמן לראוה, תחת היותי בשכבר הימים נחמד להשיכיל ולענים תאוה, ותהי הראגה אמונתי, והתלאה סוחרתי וכו'. ר' יצחק בן שלמה סהולה מחבר משל הקדמוני, בשער הראשון מהלל השכל והחכמה: אמר המקשה, משל הריוט וקשה, מה תהלהל הנבור ברעה, בחכמה ובשכל וברעה, ותחשוב לעניות, שכלות ופחיתות, הלא החכם יבלה, והמשכיל יכלה, והיודע יחלה, ואם בהכמתו נולד רש, ישקים ויחרש, ולא תציל חכמה, ולא מועיל ערטה, ולא יתעשר חכם בחכמתו, והמשכיל בתבונתו, והיודע בידיעתו, והריש יחריש חכם, ומחסר יסיר צלם, שמקרה אחר יקרה את כלם וכו'.

[חקוי לסגנון התנ"ך] דרך המחברים בימי הביניים היה לחבר פסוקים והצי פסוקים ובטויים מהתנ"ך לצורך עניניהם, ובוזה הראו את בקיאתם בספרי הקדש, וגם עשו רושם בלב הקוראים אשר צלצול המליצות הידועות מבית רבן היה נעים להם לשמוע. ויש אשר שנו איזה מלה במלה דומה במבטא ונקדו עליה, והראו בזה את כחם ותפארת מליצותם. כמו הפסוק את קשתי נתתי בענן ישנו בכתיבה: את קסתי נתתי בענין. ר' גריטם חפץ מחבר "יד חרוזים" בהקדמתו כותב: עד אשר ירחק חבל הקצף ויוציאו לרויה, עד כלה זעם ויוכת צער ושאייה, מדבר הייתי לישראל ארץ מאפליה, תשואות מלאה עיר הומיה, והגזרה והבניה היה לשמה טרביץ לחיה, משאול תחתיה, ברוב שרעפי בקרבי שדי חמד על גפן פוריה, נהפכו כקשת רמיה, סורי הגפן נכריה, שנו ברואה פקו פלילה, בנה כעש ביתי קיר נטוי גרר הדתויה, כי המר שדי לי מאד כי יד ה' הויה וכו'. החקוי הזה יכנה פר' כספר לויחם (הררוד שנה א' גליון 1) בשם הסגנון השבוצי (מחיוושטייל, mosaic style) אשר אין דוגמתו בשפות אחרות רק

המעשה שעושים כעת רוב הסופרים בעתונים המשתמשים במיטנים רוסיים או אשכנזיים אשר לא יבינו אותם המדברים ביטפה אחרת. ובכלל כותבים עתה הסופרים החדשים בסגנון מחר ומעתירים לשון ומנכבים דברים ומבלבלים המוחות, עד שאי אפשר להבין, ובפרט אלה שלא נתחנכו על המהלך החדש הזה. ע"ע לשון; מ ב מ א.

א.

סגרי משפחה: שם משפחה נכבדה באיטליא, שהיה בה רבנים חכמים ומחברים. היותר נודעים הם: ר' אברהם בן זרח סגרי; דיין באלכסנדריא. מת שם בשנת 1641. ר' אברהם בן יהודה סגרי: רב ומקובל. מרבני קאסאלי. מת במורין אחרי שנת 1730, והיה תלמיד ר' יהודה בריאל. תשובותיו בהלכה נמצאו בפרד יצחק לר"י למפרונטי ובשמש צדקה להר"ש מורפורנו ועוד, והניח כמה הלכות ופסקים בכ"י. בחכמת הקבלה נשא ונתן עם ר' נור אריה פינצו ממנטובה, ור' בנימין הכהן מרינו ועם ר' יוסף אירגאס. הוא חבר בקישה בעת המנפה בשנת תע"ג (נרפסה במחזורים שעם פי' הדרת קודש). ר' אברהם בן יהודה סגרי: רב תורני, נולד במורין, ומת בצפת שנת 1772. בהיותו בן כ"ה שנה עלה לא"י וקבע דירתו בצפת, ושם היה תלמיד ר' ישראל אשכנזי, ואח"כ לקח את בתו לאשה. הוא חבר חרושים על המשנה ועל היר החוקה להרמב"ם וש"ת ודרושים. ר' חיים סגרי: אחד מחכמי איטליא, חי במאה ה"ז. בשנת 1666 נשלח הוא ועוד רב אחד או שנים לליבנטי לדרוש על הליכות שבת צבי, ואם כי שבו נכלמים סבלי עשות מאומה, יען כי באו לאיזמר אחרי שהמיד ש"צ את דתו בכ"ז נטה ר' חיים בסתר אחרי תורת ש"צ. ובאוצר הספרים של גינצבורג נמצאו איזה כתבים סמנו לפי דוח השבתיים (ע"י גרעץ נע"י שיכמע ח"י 423). הוא חבר ספר בנין אב (כ"י), והוא ויכוח עם ר' יעקב חזק רב מפאדובה בענין תקיעות ר' אבות, ר' יהושע בנציון בן אלישע סגרי: דיין בוירצילי, אח"כ רב באקו קאסאלי וסקאנדיאנו. מת בסוף המאה ה"ח, והיה נכד ר' חיים הג"ל. די רוסי אשר הכירו אומר כי ר' יהושע זה חבר פירוש על תהלים, וגם נמצא אצלו ס' כ"י אשם תלוי תשובות לנוצרים אשר חבר בכחותו בהיותו בן כ"ג שנה. כזה הספר חפץ להראות כי הירונים עשה שינואות הרבה. גם השיג על הספר Via della Fede (נתיב האמונה) של מורוניני. באוצר הספרים של ר"י אלמנצ'י י"ט ספר צורר ומורה לר' יהושע סגרי, קצור דיני מרפות, ובהקדמתו הוא אומר שהיה מורה הוראה יותר מ"שבעים שנה בקאסאל ובסקאנדיאנו. ר' יהושע בנציון בן בנימין סגרי: רב תורני נולד בוירצילי בשנת 1729 ומת בפאריס שנת 1809. הוא היה סוחר וחבר לעד האורחים בעירו ונטה אחרי הרבנים הירפורמים. אח"כ

בן פתחיה (יוסף פערל) בדרך סמירי על החסידים וצדיקים, יהיו רגילים לכתוב אגרות בלשון הקדש ע"פ מושגי לשונם יהודית-אשכנזית. לדוגמא באמרו: אל תפחד כי אתה תחת ידי מובים (הקדמה); מריפה פסול אחד (ספר שכתבו משכיל) אשר נרפס כעת נגד אנשי שלומינו (אגרת א'); היא בריה נפלאה וחשובה אצל הישר שלנו (אגרת ב'); ועשה המלמד את עצמו כחם (ו'); לא אקח כל נופך בעד צפורן אחד מרגליו (ט"ו); אינו יכול להשיג מה שיכול להשיג הצפורן הקטן הגדל על אצבע הקטנה של רגל רבינו הצדיק שיחיה (י"ז); אני הייתי נתן, איני יודע כמה בעד זה השליח (שם); הושבת כי חתיכה בריאות ע"י אגרת שלך (מ"ה); ובוראי ישכב את עצמו לארכו ולהחבו שהשר שלנו יהיה אוהב לרבינו (נ"א); בשמים לא היינו נוכל לברור לעצמינו איש יותר טוב מסנו (נ"ה); הארון שלי היה שוה לעקיר לו את הלשון על ידי העורף וכו'. תדע שאזרוק אותך מן ארענדי (נ"ח); ולא היה לי פנאי אפילו לחכך את עצמי (ס"ב); ומחמת שיש לאביו מעות באשפה רוצה הוא לפור הון רב (ס"ד); כי אני אשבור לך עצמות כמטה זה (ס"ז); והתחיל יעקל להקור אחר כל הדברים ויצא הכל בולט (צ'); זה הרשע שכב את עצמו על הקהלה שלנו (צ"ג); אני איני יודע מה אדם אתה וכו', וכעת אני רואה שאתה איני ידעת אם אתה חי (צ"ד); הם לא שמו לב לזה ואני שמעתי טוב (צ"ו); אני אעשה לך סוף יחורו שיהיה לך לזכור אותי (צ"ז); ה' יודע מה שעומד בזה הבור, הלא זאת אינו קיטאוים (ק"ו); בוראי בושים את עצמם להראות הראש על החוץ (קמ"ר).

[הסגנון החדש] המשכילים הראשונים שכתבו על מהרת לשון התנ"ך, מטרתם היתה להשיב את העם ובפרט בחורי הישיבות ללימוד ספרי הקדש אשר עזבו אותם מפני ספרי הרבנים. ואחרי שכמעט השלימו מטרתם, החלו הסופרים להשתמש גם בסגנון הרבנים, כי ראו שאין סגנון התנ"ך מספיק להוציא כל רעיונותיהם ומושגיהם על הכתב. ורשו להרחיב את סוג הסגנון הספרותי, החוקר יצחק בער לעווענואהן היה הראשון לשנות את הסגנון לצורך החקירה, ואחריו מרדכי אהרן גינצבורג השתמש גם במבטאים מן המשנה והגמרא, אברהם מאפו בספרו "עיט צבוע" יצד סגנון הרבנים בספרים. אמנם אי אפשר להשתמש בסגנון אחד לכל הדברים הנמצאים בספרות. כי הרוצה לכתוב מאמר על דברים הנמצאים בתנ"ך אפשר לו להשתמש בסגנון תנ"ך, והרוצה לכתוב על הפילוסופיא והחקירה צריך להשתמש בסגנון בעלי המחקר, והרוצה לכתוב על עניני התלמוד ודינים טוב יותר להשתמש בסגנון הרבנים. אך על כל הכותבים האלה לדעת כי החובה עליהם להמעים ולהסביר דבריהם בסגנון קל להבין, כי הכנת הדבר הוא העיקר והסגנון הוא המפל. ולא שתמשו במושגים זרים שאין בהם רוח עברית, ויע

ה' מלאכים להציל את לוט ובני ביתו בזכות אברהם, ולוט קבלם בביתו. אבל טרם ישיבנו נסבו עליהם אנשי העיר ויבקשו להמיתם. ולא שמעו אל ליט שיצא הפתחה לדבר אליהם שיניחו את האורחים בשלום, ויגשו לטבור הדלת. וישלחו המלאכים את ידם ויביאו את לוט לתוך הבית והדלת סגרו, ואת אנשי סדום הצוכאים כפתח הבית הכו בסנורים וילאו למצוא הפתח. ויצוו על לוט למהר ולהמלט עם כל אשר לו ההרה. ע"ע לוט. למחרת בבקר המטיר ה' על סדום ועמרה נפירות ואש עד כי עלה קטור הארץ כקטור הכביש, ויהפוך את כל עריהם ברעש (שם י"ט). סדום ועמרה נעשו למשל ולשיניה בפי הנביאים. משה אמר בשירתו מגן סדום נפנס ומשרמת עמרה ענבימו ענבי ראש אשכולות מרות למו (דברים ל"ב ל"ב). ויטעיה אמר על השחתת ישראל: כסדום היינו לעמרה רמינו, וקרא לעם ישראל ומנהיגו קציני סדום עם עמרה (יטעיה א' ט-י).

[בתלמוד ומדרשים] מלך סדום ברע=כן רע, ברשע= בן רשע (ב"ר פמ"ב ה'). אין לך בכרכים יפה כסדום ואין לך רע כסדום, וכשאדם רע קורין אותו סדומי (סנהדרין ק"ט. ב"ר פמ"א ז'). ויט הגדה משלית כי סדום קודם שנתחברת היו בה ארבעה דינים: שקרא ושקרוראי זיפי ומצלי, והיו פוסקין דינים בדרך הזה: דמחי ליה לאיתתא דחבריה ומפלא לה, אמרי ליה הבא ניהליה עד דקרחא (עד שתתעבר); דפרע (פצע) ליה לחבריה, אמרי ליה הב ליה אנרא דשקל לך דמא; דעבר במברא יהיב ארבעה זחי דעבר במיא יהיב תמני זחי וכו'. אליעזר עבד אברהם איתרמי התם פדויה (פצעוהו), אתא לקמיה דיינא א"ל הב ליה אנרא! שקל גללא פדויה איהו לדינא, אמר מאי האי? א"ל אנרא דנפק לי מינך הב ניהליה להאי, וזווי דידי כדקיימי קיימי; הווי להו פוריותא (מטה) דהוו מגני עלה אורחין, כי טאריך גיזי ליה, כי גויץ (קסן) מתחין ליה (עד שנתפרקו אבריו). אליעזר עבד אברהם איקלע להתם אמרו ליה קום גני אפוריא, אמר להו נדרא נדרי מן יומא דמיתת אמא לא גנינא אפוריא; כי הו מתרמי להו עניא יהבו ליה כל חד וחד דינרא וכתב שמה עליה, וריפתא לא הוו ממטי ליה, כי הו מית אתי כל חד וחד שקיל דיריה; הכי אתנין בנייהו: כל מאן דמוזין נברא לבי הלולא לשלח גלימא (יפשימו בגדו). הוי האי הלולא איקלע אליעזר להתם ולא יהבו ליה נהמא, כי בעי למסעד אתא אליעזר ויתב לסיפא דכולהו. א"ל מאן אומנך להכא? א"ל את זמנתן! אמר דלמא שמעי בי דאנא אומינתיה ומשלחיה ליה מאניה דהאי נברא (על עצמו אמר כן). שקל גלימיה ורהט לברא, וכן עבד לכולהו עד דנפקי כולהו ואכלה איהו לסעודתא (סנהדרין ק"ט:). דיינים היו בסדום קע"שקר ורבישקר רביססמדין רביככל וקלאפנדר ולום היה אדכי (ראש) הדיינים של כולו, בשעה שהיה אומר להם דברים שהם ערבים להם היו אוסרים לו

היה אחר מסנהדרין אשר נועדו ע"י נפוליון בפארים בשנת 1806. בשנה ההיא רש בפארים והפליג מאד בשבת הקיסר, ר' יהושע זה חבר ס' נקרת איסור, שר המבחים, שירים חדות קנות ותשובות לנוצרים ודרושים נפלאים ומעט מהם נרפסו (ס' תנ"י לר' חננאל ניפי ומרדכי גירונדי), אך כנראה כי נחלף פה ר' יהושע השני בר' יהושע הראשון, וס' נקרת איסור הוא אחד עם ס' צורר וטורה, וגם התשובות לנוצרים הם להראשון. ר' יעקב בן יצחק סגרי: רב ופייטן, חי בראשית המאה ה"ז. היה רב בקאזאלי ומנופיראטו, וחבר שיר לקדוש הלבנה המתחיל יקום יעקב כי קסן הוא וחתום עליו שמו יעקב סגרי; סליחה המתחלת ובכך רבש"ע רואה כל נעלם; וסליחה ה' אלהינו ה' אחד ורוב אונים. שתי הסליחות האלה חבר בשנת 1629 בעת בוא העיר קאזאלי במצור. גם כתב הסכמה בשיר לסי חשק שלמה פ' על שה"ש לר' יצחק אלאטרינו, וכתב שיר חנוכה בית הכנסת לר' מרדכי מיוזל בפראג (פורים שנת ש"ן). ר' נתנאל בן אהרן יעקב סגרי: רב, נולד בקיירי במדינת סאבוויא ומת בציננו כ"ד אדר שני שנת תנ"א (1691). הוא עזב את עיר מולדתו בעבור צרות רבות שעברו עליו ועל בית אביו, והיה נע מעיר לעיר עד בואו לעיר ציננו. חבר ס' שו"ת בשם עזר יעקב לכבוד אביו (כ"י) והגישו מנחה לר' אברהם רווינו.

ביבליוגרפיה: תולדות גדולי ישראל בערכם; פ"י, כנסת ישראל 43, 430, 481; צונץ, ליטעראטורגעשיכטע 425; מורטארא, מזכרת חכמי איטליא 60; J. E. xi, 156; מ. ז"ן.

סדום ועמרה: שתי ערים בכנר הירדן אשר הפך ה' בימי אברהם מפני רוע מעלליהם (בראשית י"ט). ולפנים היה כל הכנר הזה כלו משקה כגן ה' בארץ מצרים, ולוט בן אחי אברהם בחר לו המקום לשבתו ויאהל עד סדום (שם י"ג י"ב). בעת ההיא עברו מלכי סדום ועמרה עם עור שלש ממלכות אדמה וצביום וצוער את כדרלעטר וכאשר סדרו בו יצא למלחמה עליהם בעמק השדים (אצל ים המלח), ושם היו בארת בארת חצר הרבה, וינסו מלך סדום ועמרה ויפלו שמה, וכדרלעטר והמלכים אשר עזרו על ידו לקחו את רכוש סדום ועמרה וגם את לוט ורכושו. אך אברהם נלחם עמם ויציל את לוט ורכושו וגם את אנשי סדום ועמרה ורכושם. ומלך סדום אמר לאברהם תן לי הנפש והרכוש קח לך, אבל אברהם לא רצה לקבל ממנו שום דבר (שם י"ד א'—כ"ד). ע"ע אברהם. אנשי סדום ועמרה היו רעים וחמסים, וה' גלה לאברהם כי ירד להשחיתם ולכלותם. אברהם התפלל בעדם לפני ה' ויבקש להצילם בזכות הצדיקים שנמצאו שם, ויאמר האף תספה צדיק עם רשע, אולי יש חמשים צדיקים בתוך העיר וגו' אולי ימצאון שם עשרה? אך באמת לא נמצאו שם צדיקים אפילו במספר קסן כזה, וישלח

סדר ליל פסח: הערכת הענינים בסעודת ליל ראשון ושני של פסח (ובא"י עושין סדר אחר, בליל הראשון בלבד). סדר ליל פסח היה נהוג עוד קודם החרבן. ואמרו במשנה ערבי פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך (כדי שיאכל מצה של מצוה לחיאבון). ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין וכו'. מזגו לו כוס ראשון ומברך קידוש. הביאו לפניו מצה וחזרת ושני תבשילין, ובמקדש היו מביאין לפניו גופו של פסח. מזגו לו כוס שני וכאן הבן שואל אביו "מה נשתנה" וכו'. מתחיל בנגות ומסיים בשבה, וירוש מארמי אומר אבי עד שיגמור כל הפרשה כולה. ר"ג היה אומר כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו. ואלו הן: פסח מצה ומרור, פסח על שום שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים, מצה על שום שנאלו אבותינו ממצרים, מרור על שום שמררו המצריים את חיי אבותינו במצרים וכו'. לפיכך אנהנו חייבים וכו' עד חלמיש למעינו מים וחזתם בנאולה וכו'. מזגו לו כוס שלישי סברך על מזוגי רביעי גומר עליו את ההלל ואומרים עליו ברכת השיר, אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן (משנה פסחים פ"י). מנהג הקדום היה לסדר ההגדה אחר הסעודה, ואמרו אין עוקרין את השלחן אלא לפני מי שאמר הגדה (פסחים קט"ו:). ונשתנה אח"כ המנהג לחלק את ההגדה מחצית קודם הסעודה ומחצית אחר הסעודה. וסימן לסדר ליל פסח הוא: קדש, ורחץ, כרפס, יחץ, מניח, דחצה, מוציא מצה, מרור, כורך, שלחן עורך, צפון, ברך, הלל, נרצה. ותניא אין מביאין את השלחן אא"כ קידש, ואם הביא פורס מפה ומקדש (שם ק'). הכל חייבים בארבע כוסות אחד אנשים ואחד נשים וכו' ומחלקין לתינוקות קליות ואגוזין בערב פסח כדי שלא ישנו וישאלו וכו'. ר' אליעזר אומר חוטפין מצות בלילי פסחים בשביל תינוקות כדי שלא יישנו (שם ק"ט:). כל הסדר מיוסד על מנין ארבעה: ד' כוסות, ד' מאכלים: פסח מצה מרור וחרוסת, ד' שאלות, וכנגדן ד' בנימ. [הסיבה] מנהג קדמון היה ליישב על מטה מצעצת בשעת הסעודה ולאכול בעודו נשען על כרים וכסתות על צד השמאלי, והוא דרך אדנות וחירות. ואף שלא נזכר במקרא לשון הסיבה בסעודה רק ישיבה. מתרגמים בלשון הסיבה, כמו קום נא שבה ואכלה מצידו (בראשית כ"ד) ת"א קום כען אסתחר ואכול; וישב המלך על מושבו וגו' אל מושב הקיר וגו' (ש"א כ') ת"י בלשון אסתר. וכתב הרד"ק כי מנהג היה בימים ההם לאכול במסבה במטות. ורש"י פירש אל מושב הקיר. בראש המטה אצל הקיר. ויקם והונתן עמד ממקומו לפי שאין דרך הבן להיות מיסב אצל אביו שדרכו היה לאכול מסובין על המטות והיה דוד מיסב בין יהונתן ובין שאול וכו'. ולפי דברי רש"י מה שאמרו בן אצל אביו בעי הסיבה (פסחים ק"ה). לאו בצד אביו אלא בפניו.

ניש האלה=סליק לעיל, ובשעה שהיה אומר להם דברים שאין ערבים להם היו אומרים לו האחד בא לגור וישפוט שפוט (ב"ר פ"ג י"ב). ההיא רביא דהות קא מפקא דיפתא לעניא בחצבא (כד). אינלאי מלתא שפיה דובשא ואוקמוה על אינר ישרא, אתא זיבורי (דבורים) ואכלוה, והיינו דכתיב זעקת סדום ועמרה כי רבה, ואר"י אמר רב על עסקי דיבה (סנהדרין ק"ט:). ובמדרש מסופר הדבר באופן אחר: מעשה בשתי נערות בסדום שירדו לשתות ולמלאות מים, אמרה אחת לחברתה למה פניך רעים? אמרה לה ישכבר כלו מזונותיה והיתה נסויה למות מלאה את הכד קמח והחליפו, נמלה זו מה ייבד זו, כיון שהרגישו בה נמלוה ושרפוה (ב"ר פ"ט י"ג). סדומיים מהם היו עובדים לחמה ומהם ללבנה, לפיכך נקם מהם הקב"ה בישיבה עשיר בניסן בשעה שהחמה ולבנה עומדים ברקיע (ב"ר פ"ג י"ב). שנות מלכות סדום נ"ב שנה ושלוותה כ"ז, דכתיב י"ב שנה עברו את כדלעמך וי"ג שנה מרדו וגו' הרי כ"ה שנה של שעבוד ומרידה ובישנת כ"ז נהרג כדלעמך, והתחילו לחיות בשלוה ונמשכו שנות השלוה כ"ז שנה. בס"ה נ"ב שנה מעת שנסודה מלכות סדום, שהיה בעת שנתפלגו הארצות בסוף שנות פלג והוא מת בישנת מ"ח לאברהם, וכשחברה סדום היה אברהם בן צ"ט כאשר נתבשר לו ששרה תלד בן (רש"י בשם סדר עולם, שם). וכאן כ"ה שנה היה הקב"ה מרעיש עליהם הרים ומביא עליהם זעות כדי שיעשו תשובה ולא עשו (ב"ר פ"ט י"ג). המלאכים שבאו לסדום מלאכי רחמים היו, והיו מסתנינים שמא ימצא עליהם זכות עד ערב. גבריא"ל נשתלח להפוך את סדום ורפאל להציל את לוט, בערב בא ערבה של סדום ושקע שמיטה ונחתם נזר דינה (ב"ר פ"ג י"ב). חמשת הכרכים הללו היו יושבות על צור אחר, שלח מלאך את ידו והפכו. ואריב"ל עד עכשיו אם יקלום אדם מטר מאוירו של סדום ויתן בערוגה אינה מצמחת (ב"ר כ"א ד'). אנשי סדום אין להם חלק לעולם הבא (סנהדרין ק"ו:). אנשי סדום מתוך שהיו שונאים זה את זה אבדן הקב"ה מן העוה"ז ומן העוה"ב (אדר"ג פ"ב ז'). מנא הא מלתא דאמור רבנן שם רשעים ירקב: ויאהל עד סדום ואנשי סדום דעים וחטאים (יומא ל"ח:). מרת סדום נקרא מידי דלא חסר ביה ואעפ"כ לא מהני לחבריה (ערוכין מ"ט:). היא המדה יל"י שלי ושלך שלך (אבות פ"ה י'). ואמרו כופין על מרת סדום (כתובות ק"ג:). ימא של סדום הוא ים המלח, ואמרו מלח סדומית מסמא את העינים כשנוגע אצבעו במלח ואח"כ בעין (חולין ק"ה:). השם סדום נשאר עד היום לסלע הר מלח בדרום ים המלח מערבה. אדכו מהלך שתי שעות ומחצה ושמו נבל אוסדום בפי הערביים.

ישנב

סדר: ע תפלה

משמש בבגדי לבן בעבודה ביה"כ, והסדר הוא זכר לקרבן פסח, והשלחן הוא כמו מזבח (הרב ר' צבי קאלישער), ונראה כי גם זה הוא מנהג קדום לקדש בכסות נקיה (שבת ק"ט.) שהיו רגילים ללבוש בשבת יו"ט.

[סדר השלחן] השלחן היה ערוך מבעוד יום, אחוריו לצפון ופניו נגד פני הנרות ומפה פרוסה עליו. קערה גדולה היתה מונחת בראש השלחן שהוא מקום בעל הבית. על הקערה ג' מצות שמורות העליונה נקראת כהן האמצעית לוי והתחתונה ישראל. ויקח מרור וכרפס וחרוסת ושני מיני תבשיל זרוע וביצה מבושלים ומניח אלו החמשה דברים למעלה אצל השליש מצות כסדר הזה: זרוע בימין שלו, וביצה בשמאל שלו, מרור באמצע בין הזרוע והביצה, וחרוסת ניח בקו הימין שלו, החזרת ניח למטה מן המרור בקו האמצעי כדי לעשות אח"כ כריכה עם החזרת. כלי האכילה וכוס אצל כל אחד מהמסובין, כי כל אחד מחויב לשתות ארבע כוסות בליל פסח.

[הסעודה על הסדר] קדש: כשיושבין כלם על השלחן מברך בעה"ב קידוש היום מעומד ושותה הכוס הראשון, ורח"ץ: נוטל ידיו לצורך טבול הראשון ולא יברך על הנטילה. כרפס: יקח מהכרפס (איזה פרי האדמה) פחות מכזית ויטבול בחומץ או במי מלח ויברך בפה"א, והטבול הראשון הזה הוא כדי שיכיר תינוק וישאל, לפי שאין רגילים בני אדם לאכול ירק קודם סעודה. יח"ץ: יקח המצה האמצעית (הלוי) ויבצענה לשתים, החלק הגדול ישים בין כר לכסת או יטמין במקום אחר לא פיקומן, והחלק הקטן ישים בין המצות כהן וישראל. מגיד: יגביה הקערה ויאמר הא לחמא עניא וכו'. מסלקין הקערה ומזנין כוס שני וכאן הבן שואל מה נשתנה וכו'. מחזירין הקערה ומגלין המצות בשעה שאומרין ההגדה ומתחילין עבדים היינו וכו'. כשמגיע לזה היא שעמדה עד מצילנו מידם, מגביהין הכוס ואומרים בקול רם כי במאמר הזה הוא מבאר עיקר הנס. כשאומרין פסח שהיו אבותינו אוכלים צריך להסתכל בתבשיל של הזרוע, "מצה זו" על המצות, "מרור זה" על המרור. כשאומר "לפיקן" והברכה אשר נאלנו אוחו הכוס בידו ואומר בקול רם: ומברך בורא פרי הגפן ושותה, רחצה: נוטל הידים לסעודה ומברך ברכת על נטילת ידים. מוציא: יקח המצות כסדר שהניחם הפרוסה בין שתי הישלימות ויאחו שלשתם בידו ויברך ברכת המוציא לחם מן הארץ. מצה: יניח מידו את המצה התחתונה ויאחו בהעליונה והפרוסה ויברך על אכילת מצה ויאכל כזית מהעליונה וכזית מהפרוסה. מרור: יקח כזית מרור ויטבול בחרוסת וינער החרוסת מעליו ויברך על אכילת מרור. והו הטבול השני חזרת בחרוסת, וע"ז אמרו במשנה מטבול בחזרת (והוא גם הכרפס) עד שמיגיע לפרפרת הפת, ופרשו רש"י ורשב"ם עד שמיגיע לפרפרת הפת, קודם

אביו קאמר. אבל ביחזקאל (מ"ד ג') את הנשיא נשיא הוא י"ש בו לאכול לחם לפני ה', ת"י הוא יתיב ביה למיכל לחמא קדם ה', ולא תרגם לאסחרא. שאין הסיבה במקדש מפני כבוד של מעלה וכמו שאמרו לענין תלמיד שאינו מיסב אצל רבו, הנביא אמר: השכבים על ממות שן וסרוחים על ערשותם ואוכלים כדים מצאו וגו' (עמוס ו'). ומנהג הפרסיים מסיפר בסעודת אחיטרויש: ממות זהב וכסף על הצפת בהט ושש וגו' (אסתר א'). העניינים והאנשים הפחותים לא אכלו מסובין, אך בסעודת ליל פסח רצו להראות אותיות של חירות משעבוד והנהיגו הסיבת האכילה. ואפילו עני שבישראל היה מחויב בהסיבה בליל פסח, כי כל ישראל בני מלכים הם לענין זה, אם הוא בעל הבית, איתמר מצה צריך הסיבה, מרור אין צריך הסיבה, וכן יש פלוגתא ומסקינן שצריך הסיבה. פרקדן לא שמה הסיבה, הסיבת ימין לא שמה הסיבה, ולא עוד אלא שמה יקדים קנה לוושט ויבא לירי סכנה, אשה לא בעיא הסיבה, ואם אשה חשובה היא צריכה הסיבה, בן אצל אביו בעי הסיבה, תלמיד אצל רבו אין צריך הסיבה, ושליא דנגרא (הלומד אומנות בבית רבו) צריך הסיבה (פסחים ק"ח.). ואע"פ שבמשך הזמן בטלה הסיבה בסעודות אחרות נשארה כבועה בסעודת סדר ליל פסח, ותקנוה בשאלות מה נשתנה וכו' שבכל הלילות אנו אוכלין בין יושבין ובין מסובין הלילה הזה כולנו מסובין, וכבר העיר הגר"א שבמשנה לא נזכרה שאלה זו, שכך היה דרכם תמיד, וכסדר רב עמרם נאון הנוסחא אנו אוכלין ושותין וכו' עפ"י מסקנת הגמרא שגם יין צריך הסיבה. אבל לאחר שנתבטל המנהג לישיב על ממות בשעת סעודה התחילו הפוסקים לישא וליתן בדבר אם צריכין אנו הסיבה בסדר ליל פסח. הראב"ן בספרו (אה"ע דף ע"ה:) כתב, והם היו נוהגין לישיב על הממות ולהסב במסיבת שמאל, אבל אנו שאין רגילין בכך יוצאין אנו בדרך הסבתנו ואין לנטות ימין ושמאל, הראב"ה כתב שאין אנו צריכין הסיבה בזמן הזה שהרי בני הרי אינן מסובין, ואדרבה ישיבה כדרכן הוא דרך חירות. בטהר"ל כתב, אמר טהר"ש שמצא כתוב בגליון האלפסי שהניח לו אביו טו"ה זעקיל ז"ל ששמע מפי רבו הר"ר יודא ז"ל דדוקא בימיהם שהיו רגילין בהסיבה בשאר ימות השנה או מחויבין בה בפסח אבל לדין שבשאר ימות השנה לא נהנינן בהסיבה אין לנו לעשותה בליל פסח, דמה חירות שייך בזה, אדרבה דומה לחולה, וכן כתב אבי העזרי עכ"ל, אמנם בישיע (או"ח סי' תע"ב) קבעו ההסיבה אף בימינו לחובה: והעני מיסב על הספסל או על ירך חבירו, ויש שפטרו את האבל בתוך י"ב חדש מהסיבה, וכל הנשים חשיבות צריכות הסיבה, אך הרמ"א פוטין בזה"י, ונהנו שבעל הבית המיסב לובש קיטל ומצנפת לבן על ראשו ובאבנט בד יתנו, שבעל הבית בראש הסדר נחשב ככהן גדול שהיה

דברים שנזכרו ממנו בתלמוד ומדרשים המראים לנו לדעת כי הס"ע שנמצא בידנו הוא חסר באשמת המעתיקים, וגם הוסיפו בו איזה דברים מעצמם.

[מהגר הס"ע] לפי המסורה בתלמוד היה ר' יוסי בן חלפתא מחבר הסדר עולם, ר' יוחנן יחמו אליו באמרו, "מאן תנא סדר עולם ר' יוסי" אף כי כתוב בו דברים הסותרים לדבריו, כמו מה דתניא בס"ע אשר ירשו אבותיך וירשתה (דברים ל'), ירושה ראשונה ושניה יש להן ושלישית אין להן (ירושא ולא בטלה קדושתה לענין תרומה), וע"ז אמרו, "ר' יוסי תני לה ולא סבר לה" (נדה ס"ז:). בפרק א' מס"ע נאמר, "א"ר יוסי נביא גדול היה עבר שקרא שם בנו פלג ברוה"ק" וכו'. ובפרק י"ז מס"ע על אחיזהו המלך, "אמר ר' יוסי וכי אפשר לבן שיהא גדול מאביו בשתי שנים" וכו'. מפני שהיו רגילים לכתוב גם שם המחבר עצמו כאלו היה מן ההוץ, וכמו שנזכר שם רבי במשניות וישמות דבינא רב אשי בתלמוד. אך בכ"י אחר ליתא המלות א"ר יוסי (עי' הערות ראמנר בהוצאתו 78). ויש עוד מאמרים סתם בס"ע שנאמרו במקום אחר בשם ר' יוסי, כמו על המאמר שבעה קפלו את כל העולם כולו מתושלח (כו' ב"ב קכ"א:) אמר הרשב"ם: והאי תנא לא ס"ל חנוך זה מטמרין דהוי ליה לומר שנים קפלו את כל העולם, דהאי תנא דסדר עולם הוא וס"ל דהאי ואיננו כי לקח אותו אלהים היינו שמת בחצי ימיו וכדקתני התם חנוך קבר את אדם ואת שם וחיה אחריו כ"ז שנה, מתושלח הוציא שנותיו עד המבול (שם). ומה שכתוב בס"ע: אברהם אבינו היה בשעה שנדבר עמו בין הבתרים בן שבעים שנה שנאמר ויהי מקץ וגו' זה נשנה במדבר רבה (פ"ד), ובל"ב סודות דר"א בריה"ג מדה מוקדם ומאוחר בשם ר' יוסי, ומה שכתב שם: נמצא מן הפלגה ועד שיצא אברהם אבינו מחוץ כ"ז שנים, הן הן י"ב שנה עברו את כדרלעמר וכו', זה כר' יוסי בב"ר (פ"יב) שחולק על רשב"ג שסובר שהיו ביחד י"ג שנה, וכן מ"ש שם: אבינו יצחק כשנעקר על המזבח היה בן ל"ז שנה וכו' בו בפרק נולדה רבקה וכו', כ"ז מובא בפרקי דר"א (פ"ד) בשם ר' יוסי, וכבר אמרנו לעיל כי בס"ע מובאים גם דברים שר' יוסי חולק עליהם. בפרק ה' מס"ע נאמר שנתנו לישראל במדה עשר מצות ז' מהן שנצטוו לבני נח וכו'. זה דלא כר' יוסי שחולק על ח"ק וסובר שגם על כל האמור בפרשת מכשף בן נח מזהר עליו (סנהדרין נ"ז:) וסתמא דס"ע כת"ק, ומ"ש שם בסוף פ"ה: בשיי לחדש נתנו להם עשרת הדברות ויום השבת היה, זה דלא כר' יוסי אלא כרבנן (שבת פ"ז. תענית כ"ח:). שם פ"ז: כל שבעת ימי המלואים היה משה מעמיד את המשכן בכל בקר ובקר ומקריב עליו קרבנות ומפרקו, זה דלא כר' יוסי שאמר במקום אחר כי שתי פעמים בכל יום העמיד משה את המשכן בבקר ובערב (ירוש' יומא פ"א א') ואולי צ"ל בס"ע בכל בקר ובערב, שם פ"ז:

שיגיע לאותה חזרת שהוא אוכל אחר המצה שהוא מברך עליה על אכילת מורה, ואמרו בירוש' חבריא בשם ר' יוחנן צריך לטבל בחזרת ב' פעמים (כמו במה נשתנה). ושני המיבולין הם בחזרת כדתני בסיפא דמתניתין הביאו לפנינו מצה וחזרת וכו' וראשונה להכירא וחשניה לצאת בה. רבי זעירא בשם ר' יוחנן אמר א"צ לטבל בחזרת ב' פעמים, כלומר דוראי ב' מיבולין בעינן אבל יכול לטבל בראשונה בשאר ירקות, רשב"ל אמר אם לא חבל בפעם הראשונה צריך לטבל פעם שניה, דלא בעינן ב' מיבולין, ופליגי על לשון מה נשתנה כי הלילה הזה מטבילין שתי פעמים, כור"ך: יקח כזית מהמצה השלישית וכזית חזרת וכורבן יחד ואוכלן בלא ברכה, והוא זכר למקדש כהלל וכו'. יש להן עור"ך: יאכל סעודה, ונוהגין לאכול תחלה ביצים מבושלות בתוך הסעודה יכול לשתות, אך בין כוס שלישי לרביעי וכן אחריו לא ישתה כוס אחר, צ"פ: לאחר הסעודה יקח את האפיקומן שסמך ויאכל ממנו כזית, ויתן לבני ביתו לאכול ממנו כזית, בר"ך: מוזנין כוס שלישי ומברך עליו ברכת המזון, הל"ל: ימוזנין כוס רביעי ונומרינן עליו את ההלל, ונוהגין לפתוח הדלת לזכר כי הוא ליל שמורים, ויש מאמינים כי אליהו הנביא יכנס אז להבית, ולכן מניחין על השלחן כוס מלא לאליהו, ואומרים שפוך המתך קודם ההלל, אחר שתית הכוס הרביעי מברכין ברכה אחרונה, נרצה: אם עשה כסדר הזה יהיה רצוי לפני ה', ומסיימים: חסל סוד פסח כהלכתו וכו' והוא הסילוק לפיוט אלהי הרוחות לשבת הגדול מר' יוסף טוב עלם, ואומרים לשנה הבאה בירושלם, ומוסיפים עוד זמירות ושירים, ע"ע אפיקומן; ארבע כוסות; הגדה של פסח; חד גדיא.

ביבליוגרפיא: מאיר איש שלום, מאיר עין על סדר והגדה של לילי פסח, ווין 1901.

א.

סדר עולם: (סדר עולם רבה): ספר הדורות ודברי ימות עולם בתולדות בני ישראל, והוא הספר הראשון שנכתב בלשון עברית אחר התנ"ך שנמצא בידנו, ומובא כמה פעמים בתלמוד (שבת פ"ח. מגילה י"א: יבמות פ"ב: נזיר ה', ע"ז ח': נדה מ"ו:), ולפעמים מובא סתם בלשון תניא, תני רבנן, אמר מר, מהמאה ה"ב ואילך נודע בשם "סדר עולם רבה" (המנהיג דף ב'). כדי להבדילו מס', "סדר עולם זוטא" שנודע אז טבעו בעולם הספרות. הסדר עולם כאשר הוא לפנינו יש בו שלשים פרקים ונחלק לשלש בבות או שערים ובכל בבא עשרה פרקים, דברי הימים הרשומים בו מתחילים מאדם הראשון ונומרים בקורות אלכסנדר מקדון ובסוף הפרק האחרון מוסיף איזה דברים ממירידת בר כוכבא בימי ארדיניוס קיסר, כנראה היה הספר ס"ע נחלק לשני חלקים והחלק השני החל אחר מית אלכסנדר מקדון, ורק קטעים אחדים נשאר ממנו שהגיע לידנו, גם בחלק הראשון חסרים הרבה

מן המן שלקטו בו באדר היו אוכלין עד ט"ז בניסן. זה דלא כר"י דסובר כי נ"ד שנה אכלו ישראל את המן ארבעים שנה בחיי משה וי"ד שנה אחרי מותו (מכילתא בשלח מס' ד' פ"ה). שם פ"א: באותה שעה נתחייבו ישראל בחלה בערלה ובחדש, זה כדעת ר"ש (תוספתא מנחות פ"ו). אבל ר' יוסי חולק ע"ז וסובר שרק בחלה נתחייבו ישראל בכניסתן לארץ (קדושין מ': ע"י רש"י). שם פט"ו: ויתן המלך שלמה את הכסף וגו' ומוצא הסיסים וגו' והמלך שלמה אהב וגו'. מונה כאן ג' דברים שעשה שלמה שלא כהוגן, אבל ר' יוסי חולק ע"ז ואומר דלשם שמים נתכוון שלמה: ור' יוסי אומר למושכן דדברי תורה ולקרבן תחת כנפי השכינה (ירוש' סנהדרין פ"ב ג'). וקשה לומר שר' יוסי הביא מתחלה כל הדברים האלה בס' ע הסותרים לדברי עצמו. אלא ודאי שהוא לא חבר הספר בעצמו אלא שהוא היה עורכו כפי שכבר מצא כתוב לפניו, והוא סדרו על הסדר ולא ערב לבו להסיר הדברים המתנגדים לדעתו. אלא הוסיף בו כמה דברים מעצמו. גם יש בס"ע הוספות מאוחרות, כמו שם פ"ו בברכת משה: ר' מאיר אומר לא כן אמר להם אלא ה' אלהי אבותיכם יוסף עליכם וגו'. שם פכ"ג: לאחר מפלתו של סנחריב עמד יחזקיה ופטור את האוכלסין וכו' וקבלו עליהן וכו'. זו דעת ר"מ בתלמוד (מנחות ק"ט:). שם פ"ז: ר' יוסי בר' יהודה אומר אף בשמיני העמידו ופרקו. ובפסיקתא דר"ב הוא בשם ר' שמואל בר נחמני (וע"י רש"י זכחים ק"א: ד"ה שנתנו). והיא הוספה מאוחרת. וכן שם פ"י: שלשה פרנסים טובים עמדו להן לישראל ואלו הן משה ואהרן ומרים, נאמר בתלמוד בשם ר' יוסי בר' יהודה (תענית ט'). וטובאים בו דברים רבים שנאמרו בתלמוד בשם אמוראים. כמו מה שכתוב בס"ע פ"א על ישיבתה של סדום נ"ב שנה, מובא בשם ר' אבין (שבת י'): פ"ב יצא מארם נהרים וכו' לו לסוכות ועשה שם י"ת הדשים וכו' נאמר בשם ר' אבא בר כהנא (ב"ר פ"ה); מה שכתוב שם יסכה זו שרה נשנה בנמרא בשם ר' יצחק ומגילה י"ד. סנהדרין ס"ט:); שם פ"ג. אין לך בכל השבטים שקצר ימים מיוסף, נאמר בשם ר' חמא בר חנינא (ברכות נ"ה). שם פ"ד. שהה עוד שבעה ימים וכו' בשם ר' יוסי בר חנינא (ב"ב פ"ב); שם פ"ז סוף, בשני בניסן שרף אלעזר הכהן פרת חטאת וכו'. בשם ר' לוי בשם ר' חמא בר חנינא (ירוש' מגילה פ"ג ה').

מן המן שלקטו בו באדר היו אוכלין עד ט"ז בניסן. זה דלא כר"י דסובר כי נ"ד שנה אכלו ישראל את המן ארבעים שנה בחיי משה וי"ד שנה אחרי מותו (מכילתא בשלח מס' ד' פ"ה). שם פ"א: באותה שעה נתחייבו ישראל בחלה בערלה ובחדש, זה כדעת ר"ש (תוספתא מנחות פ"ו). אבל ר' יוסי חולק ע"ז וסובר שרק בחלה נתחייבו ישראל בכניסתן לארץ (קדושין מ': ע"י רש"י). שם פט"ו: ויתן המלך שלמה את הכסף וגו' ומוצא הסיסים וגו' והמלך שלמה אהב וגו'. מונה כאן ג' דברים שעשה שלמה שלא כהוגן, אבל ר' יוסי חולק ע"ז ואומר דלשם שמים נתכוון שלמה: ור' יוסי אומר למושכן דדברי תורה ולקרבן תחת כנפי השכינה (ירוש' סנהדרין פ"ב ג'). וקשה לומר שר' יוסי הביא מתחלה כל הדברים האלה בס' ע הסותרים לדברי עצמו. אלא ודאי שהוא לא חבר הספר בעצמו אלא שהוא היה עורכו כפי שכבר מצא כתוב לפניו, והוא סדרו על הסדר ולא ערב לבו להסיר הדברים המתנגדים לדעתו. אלא הוסיף בו כמה דברים מעצמו. גם יש בס"ע הוספות מאוחרות, כמו שם פ"ו בברכת משה: ר' מאיר אומר לא כן אמר להם אלא ה' אלהי אבותיכם יוסף עליכם וגו'. שם פכ"ג: לאחר מפלתו של סנחריב עמד יחזקיה ופטור את האוכלסין וכו' וקבלו עליהן וכו'. זו דעת ר"מ בתלמוד (מנחות ק"ט:). שם פ"ז: ר' יוסי בר' יהודה אומר אף בשמיני העמידו ופרקו. ובפסיקתא דר"ב הוא בשם ר' שמואל בר נחמני (וע"י רש"י זכחים ק"א: ד"ה שנתנו). והיא הוספה מאוחרת. וכן שם פ"י: שלשה פרנסים טובים עמדו להן לישראל ואלו הן משה ואהרן ומרים, נאמר בתלמוד בשם ר' יוסי בר' יהודה (תענית ט'). וטובאים בו דברים רבים שנאמרו בתלמוד בשם אמוראים. כמו מה שכתוב בס"ע פ"א על ישיבתה של סדום נ"ב שנה, מובא בשם ר' אבין (שבת י'): פ"ב יצא מארם נהרים וכו' לו לסוכות ועשה שם י"ת הדשים וכו' נאמר בשם ר' אבא בר כהנא (ב"ר פ"ה); מה שכתוב שם יסכה זו שרה נשנה בנמרא בשם ר' יצחק ומגילה י"ד. סנהדרין ס"ט:); שם פ"ג. אין לך בכל השבטים שקצר ימים מיוסף, נאמר בשם ר' חמא בר חנינא (ברכות נ"ה). שם פ"ד. שהה עוד שבעה ימים וכו' בשם ר' יוסי בר חנינא (ב"ב פ"ב); שם פ"ז סוף, בשני בניסן שרף אלעזר הכהן פרת חטאת וכו'. בשם ר' לוי בשם ר' חמא בר חנינא (ירוש' מגילה פ"ג ה').

[זמן סיום הס"ע] הסדר עולם, עם ההוספות הרבות שנתוספו בו אחר ר' יוסי, נחתם אחר זמן התלמוד בעת שנסדרו הברייתות השונות והמסכתות הקטנות. וכן נראה מדברי חכמי ישראל. ר' אבן ירחי בעל ספר המנהיג כותב בהקדמתו כי דבריו מיוסדים אדני פז הן הם מדרשי התלמוד ירושלמי וכו' ושומר טוב וסדר עולם וילמדנו ופסיקתא. והרב המאירי בפתיחתו לפרקי אבות (דף י"ד) כותב: וכן חברו קצת

[מקורו הסדר עולם וכלליו] המקור הראשון לס"ע הוא כתבי הקדש בעצמם ומונה מספר השנים ע"פ החשבון המפורש אצל כל אחד יחסי כך וכך שנים. וגם ע"פ הסברא כמו בזמן ההפלגה בימי פלג, שלא נוכל לומר יהיתה בתחלת ימיו כי הלא יקמן אחיו היה קטן ממנו והוליד י"ג משפחות ונתפלגו אח"כ, ואם באמצע ימיו? הלא לא בא לסתום אלא לפרש, הא אינו אומר כי בימיו נפלגה הארץ אלא בסוף ימיו (פ"א). וגם למד מהקבלה שהיתה כפי חז"ל איש מפי איש, וע"פ הדרש כמו כל ימיו של שמואל הרואה אינו אלא נ"ב, שנאמר ועלי הכהן ישב על הכסא וגו' באותה הפרק נתמנה להיות יושפם (פ"ג). ע"פ הדרש שישב חסר כהוב (ע"י נזיר ה', רש"י ד"ה הני). והשתמש באיזה כללים לפרש דברי המקרא, כמו לא בא הכתוב לסתום אלא לפרש כנ"ל; תפישת מרובה לא תפשת, שמפרש בזה ויגר אברהם בארץ פלשתים ימים רבים, הימים הללו מרובים על של חברן שהיו כ"ה שנה והללו כ"ו (שם); אין מוקדם ומאוחר בתורה, באברהם שהיה בן שבעים בברית בין הבתרים וכו', ולאחר שנדבר עמו ירד לחרן ועשה שם חמש שנים שנאמר ואברם בן חמש ושבעים וגו' והיא השנה שכבש בה את המלכים, ולפ"ז פרשת ברית בין הבתרים קדמה למלחמת המלכים (שם); כלל גדול הודיע לנו ס"ע שחושבין לפעמים שנים מקוטעות, היינו ששנה אחת עולה לכאן ולכאן, וע"ז יתבארו הרבה מקראות בחשבון השנים למלכי ישראל. גם כלל שחשבון מרובה בולע לחשבון מועט, כמו ויקומו

[דפוס סיני] סדר עולם רבה נדפס ראשונה עם ס'ע זוטא ועם מגלת תענית וקבלת הראב"ד קושטא רע"ז—1517, מנטובה שנת ירח"ד=1518, ועוד כמה דפוסים אח"כ; ס'ע רבה עם העתקה רומית ע"י גילברט נענעברארד פאריס 1577; עם באור ר' יעקב עמרין (יעב"ץ) המבורג 1757; עם הנהגות ובאור הגר"א מוילנא, שקלאוו 1801; עם שני באורים ע"י יוסף וענף יוסף, ע"י חנוך זונדיל ב"ר יוסף, ווילנא 1845; סדר עולם רבה עם מבוא גדול ע"י בער ראמנער ווילנא 1897; אלכסנדר מארקס עשרה פרקים מס'ע עם תרגום אשכנזי והקדמה, ברלין 1903; ירוחם מאיר ליינר, פירוש מאיר עינים לס'ע ווארישא 1904.

ביבליוגרפיה: מבוא ראמנער לס'ע; ווייס ה"ד ה"ב 257; צונקי, ג"ע 85; ווינגטער אונד ווינגטע, די יודישע ליטעראטור ה"ג 299.

א.

סדר עולם זוטא: סדר שני מסדר עולם, והוא קטן בכמות מהראשון ולכן מתאר „זוטא“. כנראה נתחבר ס'ע זוטא אחרי ס'ע רבה, כדרך שקראו חז"ל תני דבי אליהו (ע"ע) סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא (כתובות ק"ו): ומשם משמע כי זוטא אחר רבה, ואחר שנתגלה הסע"ז נקרא הסדר עולם הראשון בתואר „רבה“, ונודע בשם הזה לראשונה בספר המנהיג במאה ה"ב: הסע"ז נחלק לעשרה פרקים, וגם נוכל לחלקו לשלושה חלקים: א' פ"א הקדמה קטנה אשר יש בה מספרים כוללים: „מאדם עד המבול אלף ושיש מאות וחמשים ושיש שנים, ומן המבול עד הפלגה שלש מאות וארבעים שנה, היא שנת התקצ"ז ליצירה, ומן הפלגה עד שנוולד יצחק אבינו ושתים שנה, היא שנת ב' אלפים מ"ח ליצירה. משנוולד יצחק אבינו עד שיצאו ישראל מצרים ארבע מאות שנה, היא שנת ב"א תפ"ח ליצירה, ושמונה מאות וחמשים שנה משבאו לארץ ועד שגלו ממנה, היא שנת נ"א יל"ח ליצירה. שבעים שנה גלות בבל בין בית ראשון לבנין בית אחרון, היא שנת ג"א ת"ח ליצירה. בנין בית אחרון עמד ר' מאות ועשרים שנה ונחרב, היא שנת ג"א תתכ"ח ליצירה, ומשנחרב הבית עד עכשיו אלף וחמשים ושלש שנה, והם בכלל ארבעת אלפים ושמונה מאות ושמונים ואחת שנה ליצירה.“ (ב' בחלק הישני יפרט הכללים האלה ומתחיל עוד הפעם מאדם הראשון: אדם חיה עד שנוולד שת מאה ושלשים שנה, היא שנת ק"ל ליצירה ושני חייו תקל"ל. שת חיה עד שנוולד אנוש מאה וחמשים שנה, היא שנת רל"ה ליצירה ושני חייו תקק"ב שנה. אנוש חיה עד שנוולד קינן תשעים שנה וכו' עד סוף פ"ח, ובזה נשלמו דברי הס'ע רבה. ה' החלק השלישי הוא הוספה על סע"ר וכולל הפרק ט' ופרק י', מתחיל: ומלך אנריפס בן המלך הורדוס ומלך אחריו מונבח בנו, ושכיב שמעיה ועמד אחריו שכניה וחכמים דברוהו. בשנת מאה ושלש למלכות

ראשי האבות וגו' מלכר עבריהם וגו' ארבע מאות בכלל, ובפרט אינן אלא ל' אלף וכו' וי"ב אלף היכן הם? אלא שעלו משאר השבטים (ע"י ירמיה ר"ה פ"א א'). גם שאב ס'ע ידיעותיו מסקורות דברי הימים הקדמונים שאבדו, כמו ספר מלחמות ה' ספר הישר ספר דברי שלמה ועוד שנזכרו בתנ"ך ואינם בידנו, ובהרבה דברים נתכון יוסיפוס לס'ע ואפשר ששניהם שאבו ממקור קדמון אחר, כמו מה שכתב יוסיפוס (קדמוניות ס"ב פט"ו) בצאת ישראל מצרים בט"ו לחדש ניסן עברו ארבע מאות ושלשים שנה מיום בוא אברהם אבינו לארץ כנען, ומתאים לס'ע (פ"א) שאברהם אבינו היה בן שבעים בברית בין הבתרים ומהזמן הזה התחיל הגלות, וכן מה שכתב יוסיפוס (שם ס"ד פ"ד) בשנת הארבעים לצאת בני ישראל מארץ מצרים בחדש הראשון באחד לחדש מתה מרים, זה כשמת הס'ע (פ"ט). ומה שכתוב יוסיפוס (שם סוף פ"ח) וימת משה בחדש האחרון מהשנה, אנחנו נקרא אותו בשם אדר בעת התחלת החדש. זה מתאים לשיטת הס'ע (פ"י) שבשבעה באדר מת משה, אבל במכילתא (בשלח מס' ב') חולק ר' אליעזר וסובר שששה מת בשבעה בשבט. יוסיפוס אומר (שם ס"ב פט"ו) שמהלחם שהוציאו מצרים אכלו שלשים יום, כמו בס'ע פ"י. לרעת יוסיפוס (שם ס"ח) שאחד מבני הנביאים שנבא לאחאב היה מיכה, כמו בס'ע פ"ב. וכן מה שכתב יוסיפוס כי נביכדנצר צוה להכות נפש המלך יהויקים וישלך את גבלתו מהלאה לשערי העיר וקבורה לא היתה לו מתאים להס'ע פכ"ד. פילון כותב כי זה הנקרא בערותו אלי היה יואש ראשון לזרע דוד ולשאירית זרע נתן אשר עליו כחות המפוררים מימין ושמאל שוררו המזמר הנסמן מאת שבעת הזקנים במספר ע"ד ומסודר מטעם יהודיע לבל ינמור אלהים להכרית את זרע דוד וכו' (ע"י מאור עינים אמרי בינה פרק ל"ב), וזה כעין מה שכתוב בס'ע (פ"ח): ותקח את יהוישבע וגו' מהו בצור ירוטמני זה יהודיע הכהן שהוא דומה לצור, מה שכתוב בס' בן סירא בסופו בדבר אליהו כי לא מת ועוד חיה יחיה, מסכים למ"ש בס'ע פ"א בסוף ואלהיו ועדיין הוא קיים, ובפ"ז נאמר כי בשנה השנית לאחזיה נגנו אליהו ולא נראה עד שיבא מלך המשיח וכו'. גם יש איזה דברים מס' היובלים שנמצאו דוגמתם בס'ע, כמו מ"ש שם פ"ט ויאחב אברהם את יעקב, וברכו בברכה, וזה מסכים לס'ע פ"א שיעקב שמש את אברהם אבינו ט"ו שנים, מ"ש בס' היובלים פל"ט כי פוטיפרע בקשה את יוסף שנה תמימה וימאן וכו', כמו בס'ע שעשה בבית פוטיפר י"ב חדשים, מקור אחר להס'ע היה ספרי תולדות העמים, כמו בפ"ל: ועמד מלך גבור וגו' ובעמדו תשבר וגו' הוא אלכסנדרוס מקדון שמלך י"ב שנה וכו', זה מתאים לסופרי היונים, וכן הוא בס' חשמונאים (חלק א' פ"א ט'). שם מלכות פרס בפני הבית ל"ד שנה, מלכות יון ק"פ, מלכות בית חשמונאי ק"ג וכו', ועוד.

הגרים (למלכות הורדוס שהיה ארומי ונתגזיר) היא שנת ארבע מאות ועשרים שנה לבנין הבית והיא שנת שלשת אלפים ותתכ"ח לבריאת עולם, בא אספסיינוס והחריב הבית והגלה את ישראל ובתים הרבה מבית דוד ויהודה לאספמיא היא ספרד, והיא היתה שנת מאה ושמונים לרומיים שמלכו לפני הבית, ובשנת חמשים ושנים לחרבן הבית חרבה ביתר. בשנת מאה וששים ושש לחרבן הבית אתו פרסאי על רומאי וכו'. ומת מר עוקבא ועמד אחריו אבא בן אחיו בן מר עוקבן, רבא ורבינא חכמים שלו. בשנת ארבע מאות ושש עשרה שנה לחרבן הבית (485) קם עלמא בלא מלכא (בלא ריש גלותא). ושכיב אבא ועמד אחריו רב כהנא אחיו וכו' ועמד אחריו רב הונא אחי אביו בר רב כהנא, רב מרי ומר חנינא רבא חכמים שלו (סוף פ"ט). הפרק האחרון נכתב בליטון ארמית וכנראה הוא הוספה יותר מאוחרת או העתקה ממנילת יוחסין שנכתבה בכבל. ומתחיל: ובגויה (בתוך משך הזמן) כלון רבית דוד, והכי הוה וכו' ומביא המחלוקת שבין ר' חנינא ריש מתיבתא ובין הריש גלותא, ומסיים: ורבי פנחס הוליד את ר' הצוב הרי שמונים ותשעה דור. היינו מאדם עד שמעיה ששים דורות, ומשמעיה עד ר' הצוב עוד כ"ט דורות. או כי נוכל לחשוב מאדם עד היוזבין חמשים דורות והוא היה אבי ריש גלותא הראשון, ודורות הרישי גלותא ל"ט, בס"ה פ"ט דורות. ואומר כי מר זוטרא עלה לא"י והיה ראש סנהדרין בשנת ארבעת אלפים ומאתים ושמונים לבריאת העולם (520 למח"נ), ואח"כ מונה עוד שמונה דורות שהם בערך מאתים וארבעים שנה (שלישים שנה לדור) בס"ה ד"א תק"ד=760, ונחתם הסעיף בזמן הזה אך נסדר בשנת ד"א תתפ"א=1120, כמו שנראה בסוף פ"א. קטעים מסעיף נרפסו ע"י נייבוער M. J. C. ח"א צד 197. מנשה גראסבערג הו"ל סעיף וסדר תנאים ואמוראים, עם מבוא הערות ותקונים, לונדון 1910.

א.

סדרא: ע' פרשיות; תורה

סהל בן מצליח הכהן: קראי בעל יוכבד בימי הגאונים; נולד בירושלם בשנת 910. הוא התייחס לצאצאי הרכבים, ומכונה בשם „אבו אלסר“ כלומר המלמד. הוא נשלח מעדתו מירושלם לכבל לדרוש ברבים בליטון ערבית ולפשט את ידיעות אמונתו לעשות נפשות לכת בני מקרא, וגם לפתות את אלה מהרבנים הפוסחים עוד על שתי הסעיפים. הוא טען על רב סעדיה גאון והרבנים טענות דבות שטענו גם סלמון בן ירוחם, יפת וקראים אחרים, ובפרט גברה שנאתו לתלמיד הרס"ג רב שמואל בן יעקב אשר החליף עמו אגרות עם ויכוחים חריפים, וכותב אליו: הטוב טוב אתה מן סעדיה הפיתומי (הרס"ג) ראש הישיבה? הדוב רב עם בני מקרא יצ"ו, אם נלחום נלחם עמם? והלא

[המורותיו בדינים] סהל ככל הקראים מבני דורו היו מחמירים גדולים בדינים שקבלו עליהם, כמו הכותים במצות שהחזיקו בהן דקדוק יותר מישראל. ובתוכחת מגילה שכתב ובדרשותיו רבים, ע"פ תורת הקראים. באגרתו מקילים באסורים רבים, ע"פ תורת הקראים. באגרתו יאמר: אני מבית המדרש (מירושלם) באתי להזהיר בני עמי וכו' ולהשיב פתויו עם ה' מן המאכלות אשר התירו להם הראשונים (הרבנים) כמאכלות הגוים, והקלו בעיניהם טומאה ומהרה ושכיבת יולדת, ואמרו שמותר לקחת את השמן מכלי הגוים הנעשים מעורות הגמלים, וכן משקים וממתקים הנעשים ביד הרקחים הנכרים, ולקחת הקמח אשר יטחנו הגוים אותו בלי לברר הרגן מן השפצים וצעפי העכברים. „לכן באתי לשם ה' להזהירם מרחיצת בוקר אשר תצא מאיש שכבת זרע, כי הם התירו במי שתצא ממנו שכבת זרע לרחוץ בברקר ולנגוע בכתבי הקדש. ואמרו כי מה שנאמר

אל הקראים. וכנראה נערך הפיוט ג"כ לר"י ב"ש.
 ביבליוגרפיה: פינסקר, לקוטי קדמוניות 168,118.
 נוספות 25—43; גאמלאבער, בקורת לתולדות הקראים
 206; זירס, געשיכטע דעם קארעקטום ח"ב 90; ווינטער
 אונד ווינטער, די יידישע ליטעראטור ח"ב 78.
 א.

סדר: ע' לבנה

סוגיא: מאמר שלם בגמרא ישיש בו שקליא ומריא, קושיות ותירוצים עד אשר נתבררה ההלכה. הוראת סוגיא כמו הילוך והלכה, כלו שב במרוצתם (ירמיה ח' ו') תרגומו כולחון מסנן ברעות נפשחון, לתרוצי סוגיא עבירא (שבת ס"ו): כלומר ליישר הלכה, ונקראת ג"כ, "סוגיא דשמעתא" ואמרו סוגיא דשמעתא כהד מינייהו (סנהדרין ו'). פי' הליכת שמעתא כהד מינייהו, כלומר מקיטין ומפרקין אליבא דהד מינייהו, ואול הוא (הדין) ופסק דינא כאידך ולא סוגיא דשמעתא כוותיה, היינו טעם בשקול הדעת לכן מה שעשה עשוי וישלם מכיתו (הערוך ע' ס"ג). וכתב בעל "הליכות עולם" דלעולם בסוגיא אחת הוא מקיטה אחד, כאשר תראה בעלי התוספות והחידושים משתדלים בכל מקום ליישא וליתן בדברי המקשה מדריה אדריה, וזה מפני שהוא אחד ולא שנים, וזה פינה תלמודית מפורסמת ונגלית ואין הרהור בה, ואולם לפעמים דוחקים לומר בעלי הגמרא הוא זה ולא המקשה הראשון, וזה מתוך דוחק גדול (ס' הכריתות, תחלת חכמה ס' ב'). רבינו יצחק רצה לומר באיזה סוגיא דהמתרץ לא הבין דברי המקשן וחזר ומקשה לו אותה קושיא עצמה ומפריש דבריו, וע"ז אמרו בתוס' דאין זו סוגית הגמרא אלא תנא אחד הוא ששואל ומשיב לעצמו וכו' (תוס' ב"ק ס"ד, ד"ה יאמר גניבה ושור).

[סוגיות מתחלפות] יש סוגיות הסותרות זו את זו ומתחלפות. ומקשין בגמרא על מה דאמר ר' ירמיה מנצפ"ך צופים אמרו, וסבר המקשה דמנצפ"ך דאמר ר' ירמיה הם הפתוחות, וכתב רש"י ע"ז יש מקשים סוגיא זו על סוגיא דמגילה ישובר שם המקשה יהם הסתומות. ואין זו קושיא שכן דרך הגמרא להפוך הסברא לפי הקושיא, ואי הוה בעי הוה משני כי איתמר ר' ירמיה בפתוחות איתמר אלא שיש לו שינוי אחרני מעליא. ובישם הרשב"א נאמר שכן דרך הגמרא להקשות דבר שאינו עד דמרח ומעמידה על בוריה וכו' (שם תחלת חכמה ס' מ"ו). ומצינו לאו שבכללות אבוי אמר אין לוקין עליו ורבא אמר לוקין, איבא דאמרי חרא מיהא לקי ואיבא דאמרי חדי נמי לא לקי (מנחות נ"ח:). ובפסחים (מ"א), איתא איפכא דאבוי אמר לוקה ורבא אמר אינו לוקה, וכיוצא בה הרבה סוגיות הפוכות בש"ס. בתוס' (מנחות שם) מונים כ"ה סוגיות הפוכות ור"י פ"ק מוסיף עד חמשים. וכתב בתשובות הרשב"א לפעמים מתרץ בגמרא במקום אחד בענין אחד ובמקום אחד בענין אחר, והוא כמו איבא דאמרי, וכתב הר"א

ומטא עד הערב הוא למען המקדש" וכו', והוא למד אסור באחת מין מרות, כי הכתוב והיה לפנות ערב ירחץ במים, לא ללמד על עצמו יצא כ"א ללמד על הכלל כלו יצא, "ואני באתי למנוע אותם מהובחים אשר הם מתירים שחיטת בהמה הרה, ומלאכול אותה ואת בנה והוא נקרא נבלה", ר"ל שהרבנים התירו את השקיל בשחיטת אמו, גם בא להזהיר להם שלא יכשר לאיש לשכב עם אישה יולדת לא בתוך הארבעים יום לזכר ולא בתוך שמונים לנקבה, "אשר זולתינו מתירים" כי הרבנים התירו בטבילה אחר ז' לזכר וי"ד לנקבה (ע' ע' יולדת). והקלו הרבנים לדעתו בהניהם נר דולק בשבת והוא אסור מן לא תעשה כל מלאכה (כי הנר נזמרת המלאכה) וכן לא תבערו אש וכו', והקילו שאיבת מים בשבת, והתירו בת אישת אב (בת חורגת) למרות את פי ה' וכן אישת אב ליבם וכו', והתירו את החלב הנקרא כליות ואת היותרת (הדבק לבשר) והאליה, כי לדעתם כל חלב אסור. היא התנגד להתיר בשבת טלטול ע"י עירובין, ורע בעיניו לראות כי יוצאים מבתיים אל כנסיותיהם בשבת במשאיות וטוענים חריטים וקרועי בגדים על זרועותם וכו', ומהיר שלא להישען על מצות אנשים מלומדה ודתי שתי נשים (רומו על הישיבות סוגיא ופומבדיתא) אשר מיום הדין אין פוחדים וכו', ואשר לא יתן אל פיהם יקדשו עליו מלחמה ומתגדלים ומתנאים ומתנבזים עליהם בגדו ובחרם ובשלימי הנכרים וכו', ומתנצל ואומר כי הקראים דורשים רק טוב ומהיר את "אחינו" שלא ישמעו לדברי בני ארם האומרים שבני מקרא מבקשים רעתם. כי הלילה להם לעשות זאת. מכל זה ראייה ברורה ומוכחת כי הרבנים לא היו מחמירים רק מקילים בכל מה דאפשר ע"פ קבלתם, וכי התורה שבע"פ היא תורת הסדר ולא מעמסה כאשר חושבים המשבילים החדשים. ועוד זאת נלמד מהקראים, כי אי אפשר לתורה שבכתב מבלי תורה שבע"פ, כי גם הקראים הבורחים במסורה הרבנים הוכרחו להשתמש בכליהם והם מרות התורה יסודי התושבע"פ. ותורתו של סהל נוסדה על עקרי היג' מרות.

[חבורין] סהל הכהן חבר: (א') משנה תורה פי' עה"ת, נזכר בס' ארחות צדיקים כ"ד: ב') פירוש על ישעיה ודניאל. נזכר בבעל המבחר לאהרן בן יוסף; ג') ספר הדינים, מזכירו שמואל המערבי בס' המצות שלו; ד') ספר המצות; ה') לשון למורים על הרקדוק; ו') אגרות תוכחות נגד ר' יעקב בן שמואל, כנ"ל; עשר שו"ת שמזכירן אליהו ירושלמי; פיוט בחרוזים עם ר"ת סהל בן מצליח הכהן הקרא. מתחיל: סרעפי יעצוני לסתר נאומיך, הן רוח מבינת אל תענני להכלימך, לבלתי התהלך בין אנשי סוקמד, אני אשיבך מלין ואת רעך וכו', ובו מרשיע את הרבנים המאמינים בתורה שבע"פ ועל המחלוקות בין ב"ש וב"ה, ומרשיע את הרבנים שהם מפחידים את האנשים החפצים להתקרב

אין יועצין אלא כשדה (ברכות ח'): כי אונים לכותל. ואמרו רבים יהיו אנשי שלומך גלה סוד לאחד מאלף (יבמות ס"ג): ולא לאישה. וע"ז אמר שלמה אדם אחד מאלף מצאתי ואשה בכל אלה לא מצאתי (קהלת ז' כ"ח). כלה סניא לחמותה דמגלה לבנה כל דעברה. אשת אב נמי סניא לבת הבעל דמגלה לאביה כל דעברה (יבמות ק"ז). פרעה השביע ליוסף שלא יגלה שאינו יודע בלשון הקדש (סוטה ל"ז): נבוכדנצר השביע לצדקיהו שלא יגלה דאכל ארנבא חיה (נדרים ס"ה). יין ניתן בע' אותיות וסוד ניתן בע' אותיות (שניהם בנימטריא שבעים). נכנס יין יצא סוד (עירובין ס"ח). [סוד ה'] מעשה בראשית היא חכמה נסתרה. וע"ז אמר בן סירא במופלא ממך אל תדרוש ובמכוסה ממך אל תחקור, במה שהורשית התבונן, ואין לך עסק כנסתרות (חגיגה י"ג). על הפסוק במסתרים תבכה נפשי מפני גוה (ירמיה י"ג) אמר רב שמואל בר אבניא משמיה דרב מקום יש לו להקב"ה ומסתרים שמו (שם ה'): תרגום של נביאים יונתן בן עוזיאל אטרו וכו' יצאה בת קול ואמרה: מי הוא זה שגילה סתריי לבני אדם (מגילה ג'). ר' חייא אמר משיב הרוח ונשבה זיקא, אמר מוריד הגשם ואתא מטרא, כי מטא למימר מחיה המתים רגש עלמא, אמרי ברקיע מאן גליא רזיא בעלמא, אמרי אליהו (ב"מ פ"ח): היטבעתי אתכם וגו' אם תעירו ואם תעוררו (שה"ש ב'), השביע הקב"ה את ישראל שלא יגלו את הקץ ולא יגלו הסוד לאו"ה (כתובות ק"א). והוא סוד העבור (שם ק"ב). יום נקם בלבי ושנת נאולי באה. מאי יום נקם בלבי? איך יוחנן ללבי גליתי לאבריי לא גליתי (סנהדרין צ"ט). [סתרי תורה] דרשו ולמכסה עתיק (י"טעיה כ"ג) זה המכסה דברים שכיסה עתיק יומין ומאי נינהו סתרי תורה וכו' (פסחים ק"ט). כל העוסק בתורה וכו' מגלים לו רזי תורה וכו' (אבות פ"ב ב'). ת"ח שמקמטין עצמן על דברי תורה כעוה"ז הקב"ה מגלה להם סוד בעוה"ב (חגיגה י"ד). תני דבי אליהו מאי דכתיב חמוקי ירכיך, למה נמשלו דברי תורה כירך, לומר לך מה ירך בסתר אף דברי תורה בסתר, והיינו דאמר ר"א מאי דכתיב הגיד לך אדם מה טוב וגו' והצנע לבת עם אלהיך (מיכה ו'), והלא דברים ק"ו, מה דברים שדרכן לעשות בפרהסיא אמרה תורה הצנע לבת. דברים שדרכן לעשות בצנעא על אכו"כ (סוכה מ"ט). אר"י משום רשב"י כל מצות שנתן להם הקב"ה לישראל נתן להם בפרהסיא חוץ משבת שנתן להם בצנעא שנאמר ביני ובין בני ישראל (ביצה ט"ז). ור"ל כי המצות קודם מתן תורה נתנו גם לבני נח וזלת מצות שבת, והתורה בעצמה מכילה סתרים לישראל בלבד, ובפרט לת"ח שעליהם נאמר סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם (חגיגה ג'): וגם בן עזאי דלא נסיב איתתא הוא סוד ה' ליראיו (סוטה ד'): ורבנן לובשין סידרא ע"ש סוד ה' ליראיו (שבת ע"ג). ואם סלקא שמעתא אליבא דהלכתא היא סוד

(קדושין פ"א) שמפני שלא נשנו כאחד לא נאמר בהם איכא דאטרו. ולענין הלכה בסוגיות הסותרות כתב הר"ן (ביצה פ"ד) סוגיין דהכא מחלפא כהדי סוגיין דפרק כל הכלים וכו' וסוגיא דהכא עיקר דאיתא בדוכתא הלכך נקטינן כסוגיין, וההיא סוגיא ליתא, עכ"ל. אמרינן סוגיא בדוכתא עדיפא היכא דודאי פליגי תרי סוגיות אהדדי דאז נקטינן כסוגיא דבאתרא, אבל היכא דמצינן למימר דלא פליגי אלא דבחדא סוגיא סתם ולא פירש ובאידיך סוגיא פירש הדבר בהדיא אז ילמוד סתום מן המפורש, דאפשי פלונתא לא מפשינן (בעל עטור סופרים מקרא סופרים דף ח' ע"א). סוגיות הלוקות לא שייך אלא כשהן מרוחקות אבל לא היכי דסמיכי אהדדי (ר' בצלאל בשיטה מקובצת לב"מ דף ט' ע"א). ויש חילוק בין סוגיא לשיטה, כי שיטה היא מאמר שיש בו חלוקי דעות, כמו שמצינו: א"ל לאו הלכתא איתמר אלא שיטה איתמר (ב"מ ס"ט). ופירשי' כולן בשיטה אחת אמרו דבריהם, ור"ח פירש דכל כי האי גוונא שנאמר שיטה לית הלכתא כחד מיניהו (שם תוס' ד"ה אלא).

[סוגיות שונות] יש סוגיות בש"ס שאינן שלמות, כמו שאמרו הררא קושיין לדוכתא וכו' (יומא י"ג). ופירשי' (ד"ה על מנת) וכל סוגיא זאת אין תירוצין שבה יכולין לעמוד כי יש להן תשובות רבות ואינו אלא כי מלמדוין אותנו א"ת כן יש להשיב כן, ואינו משיב כל תשובות שיש להשיב כי באחת היא מסלקו לתרץ בענין אחר עד שהעמידה על מכונה (שם). לפעמים מקצרת הסוגיא במקום אחד ומארכת במקום אחר, וכמו שכתב הר"ן, "האי סוגיא קטע היא דלא פירש הי"ט" מאי אתא לאשמעינן אלא סמך אסוגיא דטבעות" (נדרים י"ב. ל"א). ויש סוגיות ידועות ללומדי הש"ס כמו רוכב ומנהיג, מכילא קנא, צרורות (ב"ק י"ח), סיפך והזמה (שם ע"ג), עליה (יבמות ג-ד). סוגיות שהן פינות תלמודיות נסדרו ע"פ א"ב בספר מלא הרועים עד שתי מאות, ובכסף נבחר מאה וששים. ויש ישיבות שהתלמידים לומדים שם רק סוגיות ידועות.

י. ז. ד.

סוד; פרסום: סוד בלשון המקרא הוא מושב רעים ועדה נועצים, כמו בסוד ישרים ועדה (תהלים קי"א א'), מתי סודי (איוב י"ט י"ט). או דבר סתר שנודע ליחידים שלא נכון הוא לגלות לאחרים, ונאמר הולך רביל מגלה סוד (משלי י"א י"ג). וסוד אחר אל תגל, (שם כ"ה ט'). גם נאמר על סוד ה' שהוא סתר שדי, כמו אל נערץ בסוד קדושים רבה (תהלים פ"ט ח'). מי עמד בסוד ה' (ירמיה כ"ג י"ח), גלה סודו אל עבדיו (עמוס ג' ז'). בתלמוד יש ג"כ איזה הוראות למלת סוד: על הדבר הסתר שבין איש לרעהו שלא יחפז לגלות לוולתו, ואמר רבה מניין לאומר דבר לחברו שהוא בכל יאמר עד שיאמר לו לך אמור? שנאמר וידבר ה' אליו מאהל מועד לאמר (יומא ד':).

ה' ליראו (סנהדרין ק"ו): קרי רב עליה דשמואל כל רז לא אניס לך (חולין נ"ט). ואזורה לת"ח שלא לנלות סודי התורה, ובאשר אמר ר"ע על המקושש שהיה צלפתר, א"ל ריביב עקיבא! התורה כסתו ואתה סגלה אותו (שבת צ"ו). ואמרו אין סגלין סוד לעם הארץ (פסחים ט"ט). וגם כרי שלא יקילו באסורין. משום כבוד ה' הסתר דבר. כמו שא"ר יצחק עוד אחרת היתה ולא רצו חכמים לנלותה וכו' מוליכו פחות פחות מד' אמות (שבת קנ"ג). אדם יוצא בק"ש שחרית וערבית (ברין למוד התורה שנאמר והנית בה יומם ולילה). ודבר זה אסור לאמרו בפני ע"ה (מנחות צ"ט). ההוא תלמידא דנפיק עליה קלא דגלי מלתא דאתמר כי מדרשא בתי עשרין ותרתיני שנין, אפסיה רב אמי מבי מדרשא. אמר דין גלי הו"א (סנהדרין ל"א). ודבר זה היה למלה כפי ההמון שלא לנלות סוד מהחרי.

[פרסום] מתן התורה היה ברי"ש גלי. וכאשר שאלו וליטבלי בניי ימשי וליקבלו תורה בניי שמשי. א"ר יצחק לא מראש כסתר דברתי (ישעיה מ"ח). ותכמות בחזן תרונה (משלי א'). ועשו פרסום לתורה ביומי דכלה (שבת פ"ג מ"ק ט"ז). אין פרהסיא פחות מעשרה (סנהדרין ע"ד). בשלשה פרקים בשנה תורמין את הלשכה וכו' כרי לעשות פומבי לדבר (שקלים פ"א א'). יוסף קידש שם שמים בסתר ויהודה כפרהסיא באמרו צדקה מומי (סוטה י'). ואמרו מפרסמין את החנפים, ומכסה פשעיו לא יצליח בחטא מפורסם (יומא פ"ו). במצורע נאמר וטמא טמא יקרא שצריך להודיע לרבים (שבת פ"ו). מי ששיחד ביתו לו ואינו רוצה להשאיל בליו ואומר שאין לו הקב"ה מפרסמו כשמפנה את ביתו בצרעת בתים (יומא י"א). אדם עובר עבירה בסתר הקב"ה מכריז עליו בגלוי (סוטה ג'). היא (הסוטה) עשתה בסתר המקום פרסמה בגלוי (שם ט'). סגלין דפרטינין חטאיה בצבורא. דכתיב כי לא באו לעזרת ה' (מ"ק ט"ז). ועי' סמכו לנדות בשופרות ולהכריז על עושי רשעה. ר"י הנשיא היה אומר יהיה סתך עליך גלוי וכו' (אדר"ג פכ"ח). ע"ע ד"מ ז.

א.

סוד העבור: ע' עבור סחורה: ע' מסחר

סוטה: אישת איש שנחשדה בזנות. לשון סוטה או שוטה היא סוד מדרך, נטה הצדה, פנה מדרך הישר לדרכי זימה. איש כי תשטה אשתו ומעלה בו מעל כבעילת איש אחר, בסתר בהעלמת הבעל, ועבר עליו רוח קנאה וקנא את אשתו. היינו שהתרה בה מקודם. ולא נודע אם נטמאה או לא, והביא האיש את אשתו אל הכהן עם קרבן הסוטה עשירית האיפה קמח שעורים מבלי שמן ולבונה והיא סנחת קנאות או סנחת זכרון מזכרת עון. ולקח הכהן מים קדושים בכלי חדש ונתן

בו עפר מקרקע המשכן או המקדש, והם מי הסוטה. ופרע את ראש האשה ונתן על כפיה את סנחת הזכרון, ואח"כ יקטיר הקמץ על הסוטה. והשביע אותה הכהן בשבעת האלה, האלה הזאת יכתוב הכהן בספר וסחה אל מי המים, והאשה תענה על האלה אמן אמן. ואח"כ ישקה אותה המים המרים המאריים, והיה אם היא נקיה מהאשמה לא ירעו לה המים, ואם נטמאת יבואו בה המים לצכות בטן ולנפל ירך. (במדבר ה' י"ב—ל"א). א"ר יוחנן למה נסמכה פרשת סוטה לפרשת תרומות ומעשרות? לומר לך כל שיש לו תרומות ומעשרות ואינו נותן לכהן סוף נצרך לכהן ע"י אשתו (ברכות ס"ג). שנעשית סוטה. דכיון שהוא כילי ורע עין מסתמא ימנע גם מאשתו את הפצה ויודעת מחסור היא ועי"ז תוכל לישמות עליו (תורה תמימה). ודרשו סמיכת פרשת מצורע לפרשת סוטה, שיהיה לסוטה בן מצורע (במדבר רבה פ"ט ה'). למה נסמכה פרשת נזיר לפרשת סוטה? לומר לך שכל הרואה סוטה בקלקולה יזיר עצמו מן היין (ברכות ס"ג). אמר ריש לקיש אין אדם עובר עבירה אלא א"כ נכנס בו רוח שמות שנאמר איש איש כי תשטה—תשטה כתיב (סוטה ג'). מפני מה אמרה תורה הבא עפר לסוטה? זכתה יוצא ממנה בן כאברהם אבינו דכתיב ביה עפר ואפר, לא זכתה תחזור לעפרה (שם י"ז). ואם לא נטמאה האשה וטהורה היא (במדבר ה' כ"ח), א"ר אידי שביחא היא מילתא בפומהון דרבנן, ואם לא נטמאה האשה וטהורה היא, מכיון שלא נטמאה טהורה היא, ולא כיהורה בן פפוס שהיה נועל דלת בפני אשתו ויוצא (ירוש' קדושין פ"ד ד'). כי צריך הבעל להעמיד את אשתו בחזקת ביטות ולא יחשוד אותה בחנם. ונקח האיש מעון, בזמן שהאיש מנוקה מעון המים בורקין את אשתו, בזמן שאין האיש מנוקה מעון אין המים בורקין את אשתו, לפיכך משרבו המנאפין פסקו המים המרים (סוטה מ"ז). משרבו המנאפין בטלו המים המרים, דכתיב והיתה האשה לאלה בקרב עמה, בזמן שעמה שלם ולא בזמן שעמה פריצים (ירוש' סוטה פ"ט ט'). [דיני סוטה] ר' עקיבא אומר, "וקנא את אשתו" חובה; א"ר נחמן בר יצחק אין קינוי אלא לשון התראה וכן הוא אומר וקנא ה' לארצו (סוטה ג'). ר' יהושע אומר מקנא לה ע"פ שנים ומשקה לה ע"פ שנים (שם ב:). וק"ל כר"י שצריבין שני עדים לקינוי ולמי סוטה, מבואר בגמרא שצריך האדם לזוהר מלומר לאשתו אפילו בינו לבניה שלא תסתר עם פלוני, משום דיש לחוש למ"ד דקינוי ע"פ עצמו, ואם נסתרה אחר הקינוי הוה נאסרה עליו איסור עולם בזה"ז שאין מי סוטה. ודוקא אם אומר מפורש לשם קינוי או אסורה עליו, אבל מותר לומר בדרך מוסר חרזות כרי להרריבה בדרך ישרה ולהסיר ממשול מביחיו, ועליו הכתוב אומר ויודעת כי שלום אהלך (תורה תמימה). לדעת אבהו דשמואל צריך הכהן שיתן מר לתוך המים ולכן

נקראו מי המרים (סוטה כ'). יכול מראה המים [צלולים] ת"ל ארד (ארד הוא שורש המאורים, ובחלוף ר' ה' הוא ארד שהוראתו שחור), כיצד מראה מים ומראה ארד, שיעורו חכמים חצי לוג מים מן הכיור (ירוש' סוטה פ"ב ב'). א"ר תנחומא מנין המאורים כנגד רמ"ח אברים שבה וכנגד רמ"ח אברים שבו (שם פ"ה א'). אינה מספקת לשתות עד שפניה מוריקות ועיניה בולטות (סוטה כ'). בא לו לכתוב את המנילה כותב מן אם לא שכב איש אותך ואת כי שמת וגו' ואינו כותב והשביע הכהן את האשה, וכותב יתן ה' אותך לאלה ולשבועה ואינו כותב ואמרה האשה אמן אמן וכותב רק בדיו שיכול למהוק (י"ז:). הילני חמלכה עשתה טבלא של זהב שפרשת סוטה כתוב עליה, וכשהוא כותב רואה וכותב מה שכתוב בטבלא, ומה כתיב בה? אם שכב איש אותך אם לא שכב, אם שמת אם לא שמת (יומא ל"ז:). נאמר שלש פעמים ונטמאה בפרשת סוטה, אחד לבעל ואחד לבעל ואחד לתרומה (סוטה כ"ח). כי סוטה אסורה לבעל ולבעל. מבלעדי אישך, מי שקדמה שכיבת בעל לבעל ולא שקדמה שכיבת בעל לבעל (סוטה כ"ד:), כגון ארוסה ושומרת יבם לא שותות, אבל בקיני אחר התראה אסורין להנשא להארוס או להיבם ולא נטולות כתובה (שם כ"ג:), ולרבות את הנרים לקיני ולמי סוטה (שם כ"ו:). תחת אישך פרט לאונסין (ירוש' סוטה פ"א ב'). אשת חרש ואשת שומה ואשת שעמום ושהלך בעלה למדינת הים ושחיה חבוש בבית האסורים ב"ד מקנאין להן לפוסלן מכתובתן (סוטה כ"ו:), ואין שותות. וגם להסתירה יש שיעור שתישב עמו כדי טומאה, שהוא כדי לצלות ביצה קלה ולגמעה, ופחות משיעור הזה אינה סוטה ואינה אסורה על בעלה. ואם היא מורה או שאינה רוצה לשתות אין כופין אותה, אך אסורה לבעלה ויוצאת בלא כתובה.

[סדר השקאת הסוטה] השקאת הסוטה היא על דרך הזה: הבעל בא לב"ד שבעירו ואומר להן אשתי זו קנאתי לה עם פלוני ונסתרה עמו ואלו הן עדי, והרי היא אומרת שהיא טהורה, ואני רוצה להשקותה לברוק הדבר, וב"ד שומעין דברי העדים, ומסרין לו שני ת"ח לשמרו שלא יתייחד עמה קודם שתייה, ומשלחין אותו לירושלם, שאין משקין את הסוטה אלא בב"ד הגדול של שבעים וקנים (סנהדרין) במקדש, והם מושיבין אותן בניניה ומאיימין עליה שלא בפני בעלה ומפחידין אותה פחד גדול שלא תשתה, ואומרים לה בתי הרבה היין עושה, הרבה שחוק עושה, הרבה ילדות עושה, הרבה שכנים רעים עושים, אל תגרמי לשם הגדול שנכתב בקדושה שימחה על המים, ואומרין לה בתי הרבה קדמון ונשטפו ואנשים גדולים ויקרים תקף יצרן עליהן ונכשלו, ומגידין לה מעשה יהודה ותמר כלתו ומעשה ראובן בפלגש אביו על פשטו, ומעשה אמנון ואחותו כדי להקל עליה עד שתתודה, ואם אמרה הן נטמאתי

סוטה, מסכת: המס' החמישית בסדר נשים אחר מס' נזיר, כן היא מסודרת במשניות ובגמרא בבלי וירושלמי כפשטיה דגמרא שהוא אומר דסליק מניזיר ופתח בסוטה (סוטה ב'). אולם הרמב"ם כתב: וסדר גיטין אחר נזירות ואחר גיטין סוטה שענינה מענין הגירושין שהסוטה כשתזנה יש לכוף האיש והאשה על הגירושין (הקדמתו לס' זרעים), והוה היפך מהסבואר בגמרא, וכבר תמה עליו החי"ט (ברייתא מס' סוטה), והשיג על דבריו. במשניות וגמרא יש ט' פרקים, אך בתוספתא יש ט"ז פרקים והנוספים כוללים אנרות יפות, בגמרא יש ט"ט דפים, פרק א': כיצד מקנא ומשקה לאשתו, וכיצד מוליכה לב"ד שבעירו ומעלין אותה לב"ד הגדול שבירושלם וכל סדר ההנהגה, ואם

ענני יקרא), ר"ע אומר סוכות ממש עשו להם מפני החמה בשעת חנייתן (סוכה י"א: רש"י). וכתב הראב"ע שעל כן החנ בתשרי שמימות תשרי החלו לעשות סוכות בעבור הקור, והרשב"ם כתב ולכך יוצאים מבתים מלאים כל טוב בזמן אסיפה ויושבין בסוכות לזכרון שלא היה להם נחלה במדבר ולא בתים לשבת, לבלתי רום לבבם פן יאמרו ירינו עשו לנו את החיל הזה. הרשב"ם כתב: סוכות הכונה בו הששון והשמחה הוא שבעת ימים מפני שיתפרסם הענין והיותו בזה הפרק (ר"ל בתשרי) הנה באר התורה סכתו באספך מן השרה ר"ל עת המנוחה והפנאי מן העסקים ההכרחיים, וכבר זכר אריסטו במאמר התשיעי (צ"ל הטמיני) מספר המדות שכן היה הענין מפורסם באומות מקדם וכו', ועוד שיישיבת הסוכה בעת ההיא אפשר לסכלה כי אין חום נדול ולא מטר מצער (מורה נבוכים נ' פמ"ג).

[דיני הסוכה] ישוער נובה הסוכה לא פחות מעשרה טפחים ולא יותר על עשרים אמה, ורחבה לא פחות משבעה טפחים על שבעה טפחים, ויוכל להוסיף על רחבה כחפצו. סוכה פחות משלש דפנות או שהרחיק את הגג מן הדופן שלשה טפחים פסולה. וצריך לעשות בצד הרביעי צורת הפתח. והדפנות צריכין להיות חזקות לעמוד ברוח מצויה. העושה סוכתו בראש הענלה או בראש הספינה כשרה. הסכך שעל הסוכה צריך להיות רוקא תלוש ורבר שנידולו מן הארץ, כגון ענפי אילנות וקש, ולא יסכך בדבר ירחיחו רע או שנובל במהרה, ולא יסכך בכלים או שבריהם שמקבלין טומאה. נסרים שאין ברחבן ארבעה טפחים מסככין בהן, אם אינה מסוככת כראוי באופן שחמתה מרובה מצילתה פסולה, אבל לא תהיה מסוככת יותר מדאי. כי צריך שיראו מתוך הסכך הכובכים הנדולים. צריך לעשות הסוכה לשם מצות סוכות, היינו הסכך, אבל ברעבר כשרה אם נעשית כהלכתה ובלבד שיעשה הסוכה לשם צל. דפני הסוכה כשרים מכל דבר, שדי רק במחיצה. סוכה ישיש לה פתחים רבים ויש בכותליה חלונות הרבה היא כשרה אע"פ שפרוץ מרובה על העומר. ואם הפתח יתר על עשר אמות אע"פ שיש לה צורת הפתח צריך שלא יהיה הפרוץ מרובה על העומר. סכך כשר שפירש עליו בגד מלמעלה או תחתיה פסולה, ואם בצד אחד לא ישב תחתיו. נשים ועבדים וקטנים חולים ומשמשיהן פטורים מן הסוכה, קטן שאינו צריך לאמו שהוא כבן שש חייב אביו לחנכו במצות סוכה מדרבנן. אבל חייב בסוכה. מצות ישיבת סוכה שיהיה אוכל ושותה וישן בסוכה כל שבעת הימים ביום ובלילה כדרך שהוא דד בביתו בשאר ימות הישנה, אכילה בליל יו"ט הראשון בסוכה חובה, מיכן ואילך רשות. ירדו גשמים הרי זה נכנס לתוך הבית, ואם התחיל בבית סעודתו נמרה ואינו צריך להפסיק גם אם פסקו הגשמים. כללו של דבר כל המצטער בישיבתו פטור. בכל פעם שיכנס בסוכה בשבעת ימי החג קודם שיאכל מברך אקבי לישב

אמרה טמאה אני שוברת כתובתה ויוצאת. פ"ב: אדות מנחת הקנאות. מי סומה והעפר וכתובת המנילה של הסומה. פ"ג: הקרבת המנחה ומחיקת המנילה ומשקין אותה. ואם יש זכות תולה לה, וכבאן אומר בן עזאי חייב אדם ללמד את בתו תורה שהרע שהזכות תולה לה, ור"א אומר כאילו לומדה תפלות. פ"ד: הנשים שאינן שותות מי סומה ואין בהן קינוי, והנשים שב"ד מקנאין בהן אם הבעל אינו יכול לקנאות. פ"ה: כשם שהמים בודקין אותה כך המים בודקין אותה. כשם שאסורה לבעל כך אסורה לבעול שנאמר נטמאה ונטמאה וכו'. ומשום הך דרשה נקיים נמי עוד נ" דרשות אחרות שנדרשו בו ביום. פ"ו: דיני ערי סתירה וטומאה. פ"ז: פריטת סומה באיזה לשון נאמרת, ואנב תני כל הני דאמרין בכלל לשון. פ"ח: ואנב דתני משוח מלחמה שמדבר אל העם בלשון הקדש תני הלכות אחרות הישיבות אליו, ומבאר חלוקים בין מלחמת מצוה ובין מלחמת רשות. פ"ט: בענלה ערופה יאמרו הוקנים נ"ב בלשון הקדש, וברך אנב כל דיניה ומנהגיה. משרבו המנאפים פסקו המים המרים, משרבו הרצחנים בטלה ענלה ערופה, ואנב הרבה דברים שבטלו ופסקו במשך הזמן מסבות שונות, ורובם בטלו בזמן החרבן. ומסיים אדות החרבן והנזרות שגזרו ביטלשה פולמוסים, וכמה מעלות ומדות טובות בטלו משמתו הכמים שונים. רכי פנחס בן יאיר אומר משחרב בית המקדש בישו חברים וכו', זה המאמר בנוסחא אחרונה הוא ברייתא. ולכך לא פרשוה הרמב"ם והרע"ב, אבל בנוסח בבלי וירושלמי היא במשנה ר"פ בן יאיר תניין, וכן נירסת רש"י. ר"פ בן יאיר אומר זריות וכו'. יש נוסחאות כתוב במשנה נם מאמר זה של רפב"י, אכן בתו"ט האריך להוכיח דליתא בנוסח המשנה לא בבבלי ולא בירושלמי ונם לא בנמרא הדבא, אבל בלשון אחר שנויה בברייתא בע"ז (וכ"י). ובירושלמי שקלים (פ"ג ופ"א דשבת). המהרש"א כתב: ואפטר דמיתתי ליה הכא בסוף המסכתא דחשיב נמי במתניתין הכא אלו העשרה מעלות שהיו בחכמים הראשונים שבטלו משמתו ומשחרב בית המקדש (חידושי אנרות סוף מס' סומה). במס' סומה יש אנרות חשובות ואסיפת דרשות כפי סדר הפרשיות הראשונות מס' שמות (דף י"א—י"ב), ובהן חומר לתולדות התנאים והאמוראים וקורות ישראל ונם דברי מוסר השכל. מ. מ. ה.

סוכה (סכה): אהל עראי שעושין בחג הסוכות (ע"ע סוכות), ונקרא סוכה על שם הסכך שסוככין אותו, כי עיקר המצוה הוא הסכך. כתוב בתורה בסכת תשבנו שבעת ימים, כל האורח בישראל ישבו בסכות למען ידעו דרתיכם כי בסכות השבת את בני ישראל בהוציא אותם מארץ מצרים (ויקרא כ"ג—מ"ד). והוא זכר ליציאת מצרים, והסוכות האלו לדברי ר"א היו ענני הכבוד (וכן בתרגומים מטלת עננין, מטלת

בסוכה. בחול שאנו עושין ימים שני יושבין בסוכה שמונה ימים. עצי סוכה והסכך והנוי אסורין כל שמונת ימי החג בהנאה (רמב"ם הל' סוכה פ"ד פ"ז; ש"ע או"ח סי' תרכ"ו—תרמ"ד). ע"ע סוכות:

ישגב

סוכה, מסכת: ברוב סדרי הש"ס מס' סוכה היא הששית מסדר מועד. והיא אחר יומא שהיא על יוה"כ, ויש בה חמשה פרקים במשניות ושני התלמודים, ובתוספתא ה' פרקים, בגמרא בבלי נ"ו פרקים. בפ"א: מדבר על בנין הסוכה גובה רחבה ורפנותיה וסככה וצריכה להיות לשם החג. פ"ב: הישן תחת המטה בסוכה ולא תחת הסכך לא יצא ידי חובתו, וצריכה להיות חזקה לעמוד בפני עצמה, והעושה סוכתו בתוך הענלה או בראש הספינה כשרה. וכן סוכה המעובה אע"פ שאין הנוכבים נראים מתוכה כשרה. אוכל חוץ לסוכה פחות מכשיעור ביצה, וכמה סעודות יאכל בסוכה. ומי הם חייבים בסוכה, ירדו נשמים מותר לו לפנות משתסרה המקפה, משלו משל למה הרבר דומה לעבר שבא למוזג כוס לרבו ושפך לו קיתון על פניו, ר"ל שיצא בפניו נפש. פ"ג: אדות הלולב והאתרוג ושאר הדינים. ההלל והנענועים. פ"ד: מצות ערבה כיצד, וחקפות על המזבח במקדש וניסוך המים. פ"ה. שמחת בית השואבה, מספר התקיעות במקדש, סדר הקרבנות והמשמרות. בתוספתא יש אנרות חשובות, ומעשה ב"ר אליעזר שהיה מיסב בסוכתו של יוחנן בן אלעאי בקיסרין הגיע חמה לסוכה אמר לו מהו לפרוס סרין, ור"א לא רצה להתירו והיה מסיחו בדרשותיו א"ל אין לך כל שבט ושבת שלא העמידו שופט וכו' ונביא, שבט יהודה ובנימין העמידו מלכים ע"פ נביאים וכו' (שם פ"א ט'); על לקוי המאורות וסימניהם (שם פ"ב ו'); ענין הבאר במדבר שהיה דומה לסלע מלא כברה מפכפכת ועולה כמפי הפך וכו' (שם פ"ג י"א); על דפלטמן של אלכסנדריא כמין בסילקי גדולה וכו' וכל מי שלא ראה אותה לא ראה כבוד גדול לישראל כל ימיו (שם פ"ד ו'); על מרים בת בילגא שנשתמרה ונשאת לסרדיוס יוני ובאתה וטפחה על גנו של מזבח אמרה לו לוקים לוקים אתה ההרבת את נכסיהם של ישראל ולא עמדת להם בשעת צערן (שם סי' כ"ח). הרב חיד"א בשם הגדולים (ערך גמרא) כתב כי בש"ס על קלף שראה מצא במס' סוכה פ"ג דף ל"ו משונה מנוסחא שלנו דאיתא ור' יהודה סבר הני לרפנות, ונתקשו שלמים וכן רבים על דברי התוספות שכתבו שם ר' יהודה הוי מוקי ליה לרפנות, דמאי אתי לאשמעינן והם דברי הש"ס, ובש"ס הנוכר ליתנהו להני מילי בש"ס כלל.

מ. ע. ש.

סוכות (סכות): ימים; אחד מן המועדים משלש גדלים שהיו ישראל עולים לרגל לירושלם בזמן שבת המקדש היה קיים, ונקרא ג"כ "חג האסיף" או "חג

לה" ונס "חג" סתם. בתורה נאמר: בחמשה עשר לחדש השביעי באספכם את תבואת הארץ תחוננו את חג ה' שבעת ימים... ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כפות תמרין וענף עץ עבות וערבי נחל ושמתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים... בסוכות תישבו שבעת ימים וגו' (ויקרא כ"ג ל"ט—מ"ג). וחג האסיף בצאת השנה באספך את כעשיך מן השרה (שמות כ"ג ט"ז). וחג האסיף תקופת השנה (שם ל"ד כ"ב), חג הסוכות תעשה לך שבעת ימים באספך מנגד ומיסקך (דברים ט"ז י"ג). היינו זמן אסיפת הפירות ותבואות השרה. א"ר יוחנן מאי חג האסיף אילימא חג שיש בו אסיפה מלאכה ביו"ט מי שרי? אלא חג הבא בזמן אסיפה (חגיגה י"ח). שבכל ימות החמה התבואה מתייבשת בשרות ובחג אוספים אותה אל הבית מפני הנשמים (רש"י שם). ולמדו מתואר "האסיף" דבעינן בתקופה חדשה (סנהדרין י"ג). היינו בתקופת תשרי, וכמו חג המצות שצריך להיות בחדש האביב בתקופת ניסן, והיו מעברין השנה כדי שיחול חג המצות כלו בתקופת ניסן וחג הסוכות כלו בתקופת תשרי. בחג הזה מצוה לשמוח יותר מבשאר המועדים ובפרט בזמן הבית, שנאמר בו ושמתם לפני ה' אלהיכם, וכאשר ישבו ישראל על אדמתם התענונו על רוב טוב באספם את תבואותיהם בסוף השנה. ובעת שבצרו כרמיהם עשו הלולים (שופטים ט' כ"ז). ובנות ישראל עשו מחולות בכרמים (שם כ"א י"ט). וכנראה עלו ישראל לירושלם במספר יותר מרובה על חג הסוכות, ולכן במועד שנת השמיטה בחג הסוכות בבוא כל ישראל לראות את פני ה' נקהלו העם האנשים והנשים והטף והמלך היה קורא לפניהם ספר דברים (דברים ל"א י"ג—י"ב) מעל בימה של עץ שהיו עושין בעזרה (חגיגה ג'). וזה היה באחתלתא רמועד (סוטה י"א). בזמן משכן שלה היו עולים שמה לרגל אלקנה ובני ביתו ואשתו חנה נדרה את בנה שמואל לעבורת ה' (ש"א א'). בימי שלמה המלך נקהלו כל איש ישראל לירושלם בירח האיתנים הוא החדש השביעי לחוג את חג הסוכות (מ"א ח' ב'). ויעש את החג בעת ההיא שבעת ימים וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים (דה"ב ז' ח'). והעלה עולות לה' בשלש פעמים בשנה בחג המצות ובחג השביעות ובחג הסוכות (שם ח' י"ג). ירבעם ידא פן יעלו בני ישראל לירושלם בחג וישבו למלך יהודה, ויועץ ירבעם לעשות עגלי זהב והעמיד אחד בן ואחד בבית אל, ודחה את החג למ"ו בחדש השמיני תחת השביעי, והקריב קרבנות לעגלי הזהב בחדש אשר ברא מלבו (מ"א י"ב). כי לבטל החג למטרי לא יכול מפני שכבר נהנו בו כל ישראל. בני הנולה שעלו מבבל בימי עזרא עשו את חג הסוכות ככתוב (עזרא ג' ד'), ונאספו אליו ראשי האבות להשכיל אל דברי התורה ומצאו כתוב אשר ישבו בני ישראל בסוכות בחג בחדש השביעי, ויעבירו קול בכל עריהם ובירושלם לאמר צאו

והביאו עלי זית ועלי עץ עלי שמן ועלי הדם ועלי תמרים, ויעשו להם סוכות איש על גגו ובחצרותיהם, כי לא עשו מימי יושע בן נון בני ישראל עד היום ההוא, ותהי שמחה גדולה וגו' ויעשו חג שבעת ימים וביום השמיני עצרת במשפט (נחמיה ח' יג—יח). ופירושו כי מימי יהושע עד אז לא עשו הסוכות בשמחה גדולה כזאת. הנביא התנבא לעתיד: ושבעת ימי החג יעלה (הנשיא) עולה לה' שבעת פרים ושבעת אילים תמימים ליום, וגו' (יחזקאל ס"ה כ"ג) וזה יהיה בימי המלואים לבר, ע"ע יחזקאל ל'. לעתיד לבא אחרי מלחמת גוג ומגוג; והיה כל הנותר מכל הגוים הכאים על ירושלים ועלו מדי שנה בשנה להשתחוות למלך ה' צבאות ולחוג את חג הסוכות, והיה אשר לא יעלה מאת משפחות הארץ אל ירושלים להשתחוות למלך ה' צבאות ולא עליהם יהיה הגשם, ואם משפחת מצרים לא תעלה ולא באה ולא עליהם ושאנים צריכים לגשם כי הנילוס עולה ומשקה הישרות, אך תחת עצירת הגשם) תהיה המנפה אשר יגוף ה' את הגוים אשר לא יעלו לחוג את חג הסוכות (זכריה י"ד טז—יח). וע"ז אמרו חז"ל (ע"ז ג') כי לעתיד לבוא בשידון הקב"ה את האומות יאמר להם 'שבע מצות שנצטוו בני נח היכן קיימתם וכו' ואעפ"כ מצוה קלה יי' עלי וסוכה שמח, עשו אותה, ויעשו אותה. והקב"ה מוציא חמה מנרתקה וכל אחד ואחד מבעט בסיכתו ונאמר ננתקה מוסרתימו וכו'. גם יוסיפוס ופילון מזכירים את חג הסוכות לחג גדול בישראל, ובספר היובלים מובא כי אברהם אבינו כבר קיים את החג בארץ מגוריו. „בחדש הזה (השביעי) שבעת ימים אצל המזבח אשר בנה בבאר שבע, ויבן סוכות לו ולעבדיו בחג הזה. ויעש את החג בראשונה על הארץ, ובשבעת הימים האלה הקריב מדי יום ביומו על המזבח אישה לה' פרים שבעה ויעירי עזים שנים, אילים שנים, כבשים שבעה, שעיר עזים אחד לחמאת לכפר בו בעדו ובעד זרעו וכו' וכאשר יקחו [בני ישראל] ענף ערבה עבות מן הנחל ככה לקח אברהם לולבי כפות תמרים ופרי עץ הדר, ויסב יום ביום עם הענפים את המזבח שבע פעמים ביום, ובבקר הלל עבודה לאלהיו על כל בשמחה" (שם פט"ז). הוצאת ראב"ן, ויין. גם יעקב אבינו עשה החג בחמשה עשר לחדש הזה והקריב על המזבח ארבעה עשר פרים ובני בקר ועיטרים ושמנה אילים וארבעים ותשעה כבשים וששים סלאים ועשרים ותשעה נדיי עזים לאשה וכו' (שם ל"ב ו').

והביאו עלי זית ועלי עץ עלי שמן ועלי הדם ועלי תמרים, ויעשו להם סוכות איש על גגו ובחצרותיהם, כי לא עשו מימי יושע בן נון בני ישראל עד היום ההוא, ותהי שמחה גדולה וגו' ויעשו חג שבעת ימים וביום השמיני עצרת במשפט (נחמיה ח' יג—יח). ופירושו כי מימי יהושע עד אז לא עשו הסוכות בשמחה גדולה כזאת. הנביא התנבא לעתיד: ושבעת ימי החג יעלה (הנשיא) עולה לה' שבעת פרים ושבעת אילים תמימים ליום, וגו' (יחזקאל ס"ה כ"ג) וזה יהיה בימי המלואים לבר, ע"ע יחזקאל ל'. לעתיד לבא אחרי מלחמת גוג ומגוג; והיה כל הנותר מכל הגוים הכאים על ירושלים ועלו מדי שנה בשנה להשתחוות למלך ה' צבאות ולחוג את חג הסוכות, והיה אשר לא יעלה מאת משפחות הארץ אל ירושלים להשתחוות למלך ה' צבאות ולא עליהם יהיה הגשם, ואם משפחת מצרים לא תעלה ולא באה ולא עליהם ושאנים צריכים לגשם כי הנילוס עולה ומשקה הישרות, אך תחת עצירת הגשם) תהיה המנפה אשר יגוף ה' את הגוים אשר לא יעלו לחוג את חג הסוכות (זכריה י"ד טז—יח). וע"ז אמרו חז"ל (ע"ז ג') כי לעתיד לבוא בשידון הקב"ה את האומות יאמר להם 'שבע מצות שנצטוו בני נח היכן קיימתם וכו' ואעפ"כ מצוה קלה יי' עלי וסוכה שמח, עשו אותה, ויעשו אותה. והקב"ה מוציא חמה מנרתקה וכל אחד ואחד מבעט בסיכתו ונאמר ננתקה מוסרתימו וכו'. גם יוסיפוס ופילון מזכירים את חג הסוכות לחג גדול בישראל, ובספר היובלים מובא כי אברהם אבינו כבר קיים את החג בארץ מגוריו. „בחדש הזה (השביעי) שבעת ימים אצל המזבח אשר בנה בבאר שבע, ויבן סוכות לו ולעבדיו בחג הזה. ויעש את החג בראשונה על הארץ, ובשבעת הימים האלה הקריב מדי יום ביומו על המזבח אישה לה' פרים שבעה ויעירי עזים שנים, אילים שנים, כבשים שבעה, שעיר עזים אחד לחמאת לכפר בו בעדו ובעד זרעו וכו' וכאשר יקחו [בני ישראל] ענף ערבה עבות מן הנחל ככה לקח אברהם לולבי כפות תמרים ופרי עץ הדר, ויסב יום ביום עם הענפים את המזבח שבע פעמים ביום, ובבקר הלל עבודה לאלהיו על כל בשמחה" (שם פט"ז). הוצאת ראב"ן, ויין. גם יעקב אבינו עשה החג בחמשה עשר לחדש הזה והקריב על המזבח ארבעה עשר פרים ובני בקר ועיטרים ושמנה אילים וארבעים ותשעה כבשים וששים סלאים ועשרים ותשעה נדיי עזים לאשה וכו' (שם ל"ב ו').

[הקבנות והפלות] הקבנות ביום הראשון לעולה:

פרים בני בקר שלש עשר, אילים שנים, כבשים בני שנה ארבעה עשר תמימים, ומנחתם סלת בלולה בשמן שלשה עשרונים לפי האחד, שלש עשר פרים, שני עשרונים לאיל האחד לשני האילים, ועשרון עשרון לכבש האחד ל"ד כבשים, ושעיר עזים אחד חמאת, מלבד עולת התמיד מנחתה ונסכה, ובכל יום ויום נתמעטו הפרות: ביום השני י"ב, בשלישי י"א, ברביעי י"י, בחמישי ט',

א.

סולא, משפחה: משפחה ספרדית אשר מקורה בסולידו ונאבארא במאה השמינית והתשיעית. ענפיה הסתעפו לאנדלוסיה וממנה יצאו חכמים גדולים במאה העשירית בקורדובה, באשכנז ולוצינא, במקום האחרון התחתנו במשפחת אבן גיאת, משם נתפשטו למורליא בשנת 1146 ואח"כ לקשמיליא ואראגון ונרנגדה ומשם גורשו בשנת 1492. הכנוי די סולא הוא ע"ש האחוזה בצפון ספרד שישבו עליה במאה ה"יב. אחר הגירוש הלכו לפורמוגאל ואח"כ להולאנד ומשם לאנגליא ואמריקא.

ר' דוד ב"ר אהרן די סולא: מטיף ומחבר, נולד באמשטרדם בשנת 1796 ומת אצל לונדון בשנת 1860. בשנת 1818 נתמנה למטיף בבית התפלה בעוויס מארקס בלונדון, ובשנת 1831 נשא מדברותיו לפני הקהלה בלשון אנגלית, וזאת היתה הפעם הראשונה

פילד. המבקרים יאמרו כי העתקת סומכוס עולה על העתקות של עקילס ותיאודוציון. כי שפתו צחה וברורה ואינו משתמש במושגי עבריים ביונית כמו המעתיקים ההולכים לפניו. בכל זאת אומרים כי אפשר יהיו לפניו ההעתקות הראשונות בעת שכתב העתקותו.

[שניום בהעתקתו] הראיות שמביא נייר על יהדותו של סומכוס הן דרכי ההעתיקה המיוסדים על דרשות חז"ל והרחקת הנשמיות. סומכוס נוטה לדעת הרבנים כי הפסוק יראה אל אלהים בציון (תהלים פ"ד ח') מלת "אל" היא חול (מס' סופרים פ"ד ח') ונקודת אל בסגול. הפך דעת המעתיקים האחרים שנקרו אל בצירי מפני שחשבו אותו לשם ה'. בפסוק וינע על פי (ישעיה ו' ז', ירמיה א' ט'). בפתח תחת היוד, וכן העתיק סומכוס ע"פ עדות הירונימוס detulit כלומר הגיע את הרצפה לישעיה והגיע את דברו לירמיה כדי להרחיק ההנשמה כי השם או השרף ננע בפי הנביא. והמעתיקים האחרים קראו ינע בחירק תחת היוד והיא הנשמה גדולה. גם הוא מעתיק כמו המסורה ישלנו קרבם בתימו לעולם (תהלים ס"ט י"ב) תחת קרבם בתימו לעולם שנראה ככופר בתחיית המתים, אף כי גם חז"ל דרשו קרבם בתימו למחר נעשים קבריהם (ב"ר פכ"ג). וכן מעתיק מתים בל יחיו רפאים בל יקמו (ישעיה כ"ו י"ד) כאלו היה נקוד מתים בל יחיו. בפסוק אל תסג נבול עולם (משלי כ"ב כ"ח) הוא מעתיק כאלו נכתב "עולים" כלומר עוללים וקטנים כמו שהביא דבריו הירונימוס: *ne attingas parvulorum terminos* (אל תגע בגבול הקטנים). ופירושו כמו יתומים ועניים. ד"ל שלא להפר נבול החוק של סתנות עניים. וזה מתאים למה שאמרו חז"ל במשנה (פאה פ"ה ו') מי שאינו מניח את העניים ללקוט וכו' הרי זה נזול את העניים. וע"ז נאמר אל תסג נבול עולים. וכן בספרא (קדושים י"ט ט') המניח את הכלכלה תחת הנפן בשעה שהוא בוצר ה"ז נזול את העניים. וע"ז נאמר אל תסג נבול עולים. בפסוק תשב בדמי טהרה (ויקרא י"ב ד') ביולדת. הה"א האחרונה אינה במפיק מבלי הוראת הכניו שלה. כדי שלא למעות לפרש כי האשה אחרי מלאת לה שבעת ימים ללידת זכר וי"ד יום לנקבה תקדש ותטהר מטומאתה ותשב על דמי טהר שלה. כלומר על הדמים אשר מתוכם טהרה. ואינה טהורה מכל וכל עד סוף ל"ג יום לזכר וס"ז יום לנקבה. כהעתיק השבעים וכמו שפירשו הצדוקים והקראים. וחז"ל שלא נקרו המפיק פירשו שהיא טהורה לנמרי אחרי ז' וי"ד יום. וכמו שתרנמו אונקלוס דם דכו. וכן דעת סומכוס בהעתיקו בלי כנוי. כי לא סר מדרשת בעלי התלמוד. בפסוק כי קללת אלהים תלוי (דברים כ"ג) תרגמו השבעים כפשוטו כי התלוי הוא מקולל מאת האלהים. וכן הבין פאול (אגרתו להגלנטים ג' י"ג). אך חז"ל פירשו באופן אחר כי מקלל אלהים הוא יענש ככה להתלות אחרי הסקלו. ואמרו מפני מה

שנשמע בבית הכנסת דרשה בלשון אנגלית. הדרשות האלה נרפסו ע"י אנשי המעמד. בשנת 1836 העתיק את התפלות והמחזורים מנהג ספרד ללשון אנגלית בששה חלקים. בשנת 1839 העתיק בעזרת הרב מ"י ראפאל י"ח מסכתות משניות באנגלית. ונרפסו בשנת 1842. בשנת 1857 הו"ל *The Ancient Melodies of the Spanish and Portugues Jews* (נגונים עתיקים של יהודי ספרד ופורטוגאל). אותות הנגינות עשה עמנואל אנילאר. די סולא כתב עוד ספרים אחרים. והיה סופר טהיר בעתונים בלשון אנגלית אשכנזית והולאנדית. בשנות 1836—1845 כתב מאמרים בעתון "אלנעמיינע צייטונג דעס יודענטומס" והמאסף "אריענט". הוא נשא את בת החכם רפאל מילרולא בלונדון. וילדה לו ששה בנים ותישע בנות. אחת מבנותיו נשאת להרב אברהם פיריירא מינדיס (ע"ע).

ר' אברהם די סולא. בן ר' דוד די סולא הנ"ל; רב ומחבר. נולד בלונדון בשנת 1825 ומת בניוארק י"ח סיון תרמ"ב (1882). הוא למד לשונות בני קדם. ובשנת 1847 נתקבל למטיף בקהלת הספרדים במאנטריאל פאנאדא. בשנת 1848 נתמנה פרופיסור לספרות עברית וספרות המזרח בהאוניברסיטא מאקגיל (McGill) בתואר דוקטור ללמודי האמונה. בשנת 1872 נתכבד ע"י גראנט נשיא ארצות הברית לפתוח את ישיבת הקונגרים בוואשינגטון בתפלה. הוא כתב ספרים הרבה בלשון אנגלית בנוגע לספרות ישראל. ואחר מות הרב יצחק ליסער היה העורך של המאסף Occident. גם כתב הרבה במ"ע הכוללים (J. E. xi. 430—434). ב. מ.

סומא: ע' עור

סומכוס (Symmachus): מעתיק התנ"ך ללשון יונית; חי בסוף המאה השנייה או בתחלת המאה השלישית. לדעת איזיביוס והירונימוס היה מכת האביונים מהנוצרים הראשונים. וכן הכריע הארנאק כי מצא השם סומכוס מן בני הכת ההיא. לדעת אפיפאניוס היה סומכוס שמרוני שנתיהר. גינר חושב שאיננו רחוק להאמין שהיה סומכוס בן יוסף תלמיד ר"מ (ע"י בסמוך). אבל לא נראין דבריו מפני שחז"ל לא הזכירו את שמו בתור מעתיק כמו שהזכירו את עקילס. אף כי כתרץ זאת באמרו כי המעם הוא מפני שעקילס העתיק את התנ"ך מלה במלה והניח הדרשה לחכמים אך סומכוס הכניס פירוש בתרגומו וזאת לא ישרה בעיני חז"ל ולכן דנו את העתקתו בשתיקה. ע"כ נראה כי היה יהודי או גר שהחזיק בדת הפרושים. מפני שנמה אחריהם. והתאמץ להסיר ההנשמה מהכתובים והדברים הנראים כמתנגדים לתחיית המתים יפרש באופן שלא יתנגרו להאמונה הזאת. העתקת סומכוס אברה ונמצאים ממנה רק קטעים מהגניזה ומאמרים מלוקטים מספרי אורינינס. הקטעים והלוקטים נאספו ונרפסו ע"י מילאר וע"י

סוס: בהמה למרכב ובפרט בעת מלחמה, סוס ורכבו (שמות ט"ז א') ונאמר עליו התתן לסוס נבורה, התלביש צוארו רעמה, התרעישנו כארבת. הוד נחרו אימה... ישחק לפחד ולא יחת ולא ישוב מפני חרב... ברעש ורוגו ינמא ארץ... ומרחוק יריח מלחמה רעם שרים ותרעה (איוב ל"ט י"ח—כ"ה). מן נשמעת נחרת סוסיו מקול מצהלות אביריו (ירמיה ח' ט"ז). סוסה היא נקבה, לסוסי ברכבי פרעה (שה"ש א' ט). בזמן התנ"ך באו רוב הסוסים ממצרים, ומלך ישראל נהר שלא להרבות סוסים ולא ישיב את העם מצרים למען הרבות סוס ונו' (דברים י"ז ט"ז). אך שלמה המלך לא שמע למצות ה' ויהי לו ארבעים אלף ארות סוסים למרכבו (מ"א ה' ו'). רבוי הסוסים השיא את העם לע"ז כמו שנאמר ותמלא ארצו סוסים ואין קצה למרכבותיו ותמלא ארצו אלילים ונו' (ישעיה ב' ז—ח). והמלך יאשיהו השבית את הסוסים אשר נתנו מלכי יהודה לשמש מבוא בית ה' אל לשכת נתן מלך הסורים אשר בפרוים ואת מרכבות השמש שרף באש (מ"ב כ"ג י"א). הסוסים באו גם מארץ משך, לפי פירוש הרד"ק בשרשיו על הפסוק סוסים מזונים משבים (ירמיה ה' ח'), וידוע כי סוסי ערב הם המשובחים בתבל מבית תוגרמה סוסים ופרשים ופרדים נתנו עזוביך (יחזקאל כ"ז י"ד), והמנהג שם לכתוב ספרי יחוס על הסוסים (עי' ירוש' שבת פ"ה ג' סוס סרקיא). ששה דברים נאמרים בסוס אוהב את הזנות ואוהב את המלחמה ורוחו נסה ומואס את השינה (כי שנתו שיתין נשמיין) ואוכל הרבה ומוציא קמעה וי"א אף מבקש להרוג בעליו במלחמה (פסחים ק"ג:). אבל דבר טוב נמצא בו שהוא עובד עבודתו ובמתנו ורסן הוא נכנע כעבד נאמן לאדוניו, ע"כ הוא משורר באגדת פרק שירה את הפסוק הנה כעיני עבדים אל יד אדוניהם. ואמרו סוסיא חיורא מעלי לחלמא (ברכות נ"ו: סנהדרין צ"ג). אולם אף כי אסור למלך להרבות לו סוסים, מותר לו סוסים במספר מועט. ובפרט יחידים השתמשו תמיד בסוס למשא ולרכוב עליו, עד כי נעשה לדבר הצורך. ודרשו אשר יחסר לו (דברים ט"ז ח') אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו. אמרו עליו על הלל הזקן שלקח לעני בן טובים אהרן סוס לרכוב עליו (כתובות ס"ז:). בשבת אסור לרכוב על הסוס משום שבות והוא נזרה חכמים שמא יחתוך זמורה להוליכו, ומעשה באחד שרכב על הסוס בשבת בימי היונים והביאוהו לב"ד וסקלוהו. וכי הייב היה? אלא שהיתה השעה צריכה ללכת כדי שילמדו אחרים (מגילת תענית פ"ו) שהיו העם פרוצים לעבור על דברי חכמים, והצדוקים לא שמעו לדברי הפרושים בזה, וגם ישו ותלמידיו לא חשו לגזרה הזאת, ואלישע בן אבויה שיצא לתרבות רע רכב על סוס בשבת בעת שתלמדו ר"מ הוה יתיב ודרש בבי מדרשיה (קהלת רבה פ"ז). בזמן הבינים רכבו על סוסים רק אנשים חשובים וגזרו על היהודים שלא

זה תלוי מפני שבדרך (שקלל) את השם ונמצא שם שמים מתחלל (סנהדרין פ"ד ר', ספרי שם). וכן העתיק סומכוס שמביא הירונימוס בלשון quia propter blasphemiam Dei suspensus est תרגומים.

ביבליוגרפיה: גייגר בתהלוך ח"ה 26; יודישע צייטשריפט ח"א 39; הארנאק, געשיכטע דער אלטקריסטליכע ליבעראבור, ח"א 209; Field, *Originis Hexa-plorum xxviii.—xxxvii*; Taylor, *Hebrew-Greek Cairo Genizah*, Cambridge 1900.

א.

סומכוס: תנא ברוד הרביעי לחרבן הבית, והיה חבירו של רבי (ספר הקבלה להראב"ד). רבו המובהק היה ר"מ והיה מפולפל מאד, ואמרו עליו: תלמיד היה לו לר"מ וסומכוס שמו שהיה אומר על כל דבר ודבר של טומאה ארבעים ושמונה מעמי טומאה, ועל כל דבר ודבר של טהרה מ"ח מעמי טהרה (עירובין י"ג:). סומכוס ידע בלשון יוני ואמר סטרנון ארבע, סרינון שלש, דינון שתיים (תוספתא נזיר פ"א, ירושלמי שם פ"א ב') פנטנון חמש (בבלי נזיר מ"ט:), והיה בן א"י ונקט לישראל דא"י קארי לה דוגית (ב"ב ע"ג). ואע"פ שהיה מפולפל גדול כנראה לא ירד לעוסקא של הלכה כי לא נמצאים ממנו רק בשלשה מקומות במשנה, ושתי הלבנותיו אמר משום ר"מ: סומכוס אומר בהולין (עירובין פ"ה ג') ואין הלכה כדבריו. סומכוס אומר משום ר"מ סאה לנמל שלשה, קבין לחמור והלכה כסומכוס (ב"מ פ"ו ה'), סומכוס אומר משום ר"מ סופג שמונים (חולין פ"ה ג'). לאחר פטירתו של ר"מ אמר להן ר' יהודה לתלמידיו אל יכנסו תלמידיו ר"מ לכאן מפני שקנטרנין הם ולא ללמוד תורה הם באים אלא לקפחני בהלכות הם באים (להראות שהם חריפים), דחק סומכוס ונכנס אמר להם כך שנה לי ר"מ המקדש בחלקו בין קדשי קדשים בין קדשים קלים לא קידש, כעס ר"י וכו' (קדושין נ"ב:), ובמקום אחר איתא שאמר להם כך שנה לי ר"מ על אלו טומאות הגזיר מנלה וכו' (נזיר מ"ט:), ובירושלמי איתא: כד דמך ר"מ נזר ר' יהודה ואמר אל יכנסו תלמידיו של ר"מ כאן דחק סומכוס ואעל אמר וכו' (קדושין שם). תניא סומכוס אומר משום ר"מ אין מאכילין אותו וכו' (יומא י"ח). תניא סומכוס אומר כל המאריך באחד מאריכין לו ימי ושנותיו (ברכות י"ג:). סומכוס נתן לנו כלל גדול בדיני ממונות: ממון המוטל בספק חולקין בלא שבועה (ב"ק ל"ה: ב"מ ב': ב"ב קמ"א, ועוד). ר' נתן שאל את סומכוס (כתובות נ"ב:), וכן רבי אבא שהוא רב (שם פ"א), ור' יהודה בן נפוסא (ב"ק ל"ט:). סומכוס הוא בן יוסי ובירושלמי סומכוס בר יוסף (ברכות פ"ב א') וגרסתה הרי"ף בן יוסי, אבל בהרא"ש (שם) דגרס סומכוס בן איסי הוא מ"ס.

ביבליוגרפיה: סדר הדורות בערכו; ההלוך ח"ה 30.

מ. מ. ה.

מאויבים ומגנבים שיכול לרדוף אחריהם ולתופסם (רשב"ם). במיתולוגיית יש מין סוס ימחציתו ולמעלה הוא אדם ומחציתו ולמטה הוא סוס, ונקרא קינטורין (Centaur) ונזכר ג"כ במדרש על הפסוק וידע קין וגו' עד כאן בצלם ודמות ומכאן ואילך נתקלקלו הדורות ונבראו קינטורין (ב"ב פכ"ג).

[משלים] בדברי חז"ל נמצאים משלים ומבטאות יפים על הסוס, כמו ארכביה אתרי רכישו (בתוכות נ"ה:); פ"י הרכיבו על שני סוסים, כלומר שני בחות, וכמו שאומרים שאוחז את החבל בשני ראשיו; יאה עניותא ליהוראי כבדוא סומקא לסוסיא חורא (חגיגה מ"ג פ"א) כרצועה ארומה על סוס לבן; שבור מלכא אמר לטמאל בדרך הלצה אמריתין משיח על חמרא אתי אשרד לך סוסיא ברקא (סנהדרין צ"ח). פ"י סוס סל המרוץ, אר"א בן יודן משל לגבור שהוא רוכב על הסוס וכליו משופעים אילך ואילך הסוס מפל לרוכב ואין הרוכב מפל לסוס שנאמר כי תרכב על סוסך (ב"ר פס"ח). על אלישע בן אבויה נאמר: אדם שיש בו מעשים טובים ולמד תורה למה הוא דומה? לסוס שיש לו בלינס (רסן), וטאין בו מעשים טובים דומה לסוס שאין לו בלינס, כיון שרוכב עליו זורקו בבת ראש (אדר"ג פכ"ד). ע"ע בהמה; גמל; חמור; פרה.

ביבליוגרפיה: לעוויזאחק, זאאלאניע דעס תלמוד צד 186.

א.

סוּפֵיָא: ע' אִין סוּפֵיָא

סוּפֵיָא (Sofia): בירת בולגריא, בלשון המדינת "סרעדעמט" (עיר התיכונית), 350 מיל מקוֹסטא. מספר התושבים בסופיָא בשנת 1907 היה 82187 ומהם כשבעת אלפים יהודים. יהודים ישבו שם עוד במאה התשיעית. בשנת 811 שב המלך הבולגרי קרום מנצחוני בת'סאלי ועמו כשלושים אלף שבויים וביניהם יהודים אשר נוספו לקהלת סופיָא, ובשנת 967 באו יהודים מממלכת ביזאנטין. בשנת 1360 נאחזו שם יהודים אשכנזים, ובשנת 1367 באו יהודים שגורשו מאונגריא. בשנת 1389 כאשר בבש מוראד הראשון את סופיָא מצא שם ארבעה בתי בנסיות, אחד לעדת הביזאנטים בשם "קהל די לוס גרינוס" (קהל היוונים). שני לאשכנזים, שלישי ליהודי פראנקים או איטלקים ובפרט מויניציא, ורביעי ליהודים הנולדים בסופיָא. בית הבנסת ליהודי מקדון וביהכ"נ ליהודי מאלטא שנוסדו בזמן קרום עמרו עוד בסופיָא לפני חמשים שנה. בעת (1912) נמצאים שם חמשה בתי בנסיות ואחד מהם לאשכנזים ביחוד, ויש שם בית הקברות ישן שנמצאו בו מצבות עם כתובות ישנות.

[מצב היהודים] על מצב היהודים בכלל ע"ע בולגריא. בשנת 1863 שבו שלשה מומרים-לדת ישראל וזאת העלה אף ההמון על כל היהודים ויתנפלו

לרכוב על סוס כ"א על חמור. ר' בנימין הנוסע מספר בי הערביים לא הניהו לשום יהודי לרכוב על סוס חוץ מר' שלמה המצרי שהוא רופא המלך (עי' מגילת תענית פ"ב ונימין י"ד:).

מ. ג.

— [תכונת הסוס ומעשהו] הנביא מתנבא: ביום ההוא יהיה על מצלות הסוס קדש לה' (זכריה י"ד כ'), מאי מצלות הסוס? אריב"ל עתיד הקב"ה להוסיף על ירושלם עד שהסוס רץ ומציל (פסחים נ"א). כשיעור מרוצת הסוס עד חצי היום, ולשון מציל שצלו תחתיו, שכל שעות היום חמה נוסה לצרדין וצל האדם וצל הבחמה נוסה לצידן כשהחמה במזרח צל האדם למערב, אבל בחצי היום חמה עופרת באמצע הקיץ בראש בל אדם וצל הסוס תחתיו (רש"י בשם ר' מבייר). ר' אלעזר אומר כל מצלות שתולין לסוס בין עינו יהיה קדש לה' (שם) ופ"י מצלות לשון מצלתים (דהייא י"ג) שתולין לסוס לגוי. שינת הסוס שיתין נשמין (סוכה ב"ז). בעל מחזיק ברכה (מביאו לעוויזאחק במקורו המנהגים 69) אומר: שמעתי מת"ח מערב הפנימי שהיה זמן רב בדרך ורקק כמה וכמה פעמים בשינת הסוס, והיה מונה ג"מ נשמי והסוס מתעורר, ועוד ג"מ נשמי והסוס מתעורר, וג"מ נשמי הסוס היו יותר מחצי שעה. הגוים היו אוכלים בשר הסוס (שקלים י"ב ב'). והיו כמה מינים בכוס, דמך הוא סוס נקבה (כלים פ"ח ה') כמו בני הרמכים (אסתר ח' י'). מעשה חמרתיה הוה מעבדא אולירא רמכי רמכי (תענית כ"ג). רכש הוא מין סוס או פרד מהיר המרוץ (בתוכות נ"ה:). שוט לסוס ומתג לחמור (משלי כ"ו ג') תרגומו שוטא לסוסיא ומגלכא לחמרא. מרדעת היא עביט של בהמה (זאמעל saddle). טפימן של סוס טמא מושב מפני שעומדין עליו בקמפין (כלים פכ"ג ב') פ"י שדה ששוחקין בו המלכים. גם היה יחוק של מרוצת הסוס (races) בהיפורומס שהיו רגילים בהם היונים והרומיים. סוסיא רבי זיורן (ציירן) המיוחד לציירים לשאת עליהם עופות דורסות כמו הנץ לצוד עופות (שבת צ"ד). הפרסיים היו עצלים ללכת ברגליהם ורכבו תמיד על סוסים. הני פרסאי כמאן דבפית' דמו, רמות רוחא הוא דנקיט להו (שם). ואמרו חבל על פרישא זריזא דהוה בפומבדיתא דשכיב (יבמות קכ"א.). סוס שרכב עליו המלך לא היו משתמשין, ואחרי מותו היו מנשרין פרסותיו מן הארכובה ולמטה כדי שלא ירכב עליו איש אחר (ע"ז י"א). ובסוס שהיו משתמשין היו חותכין צפרניו והתירו לעשות זאת אפילו בחוה"מ (מ"ק י'). ופירש"י בדרך שעושיין לסוסים שלגו, דאי לא עביר ליה הכי הוה ליה צערא ולא מצי אויל (שם). ונראה כי לא ידעו עוד מהמצאת נעלי ברזל לסוסים שהמציא ברייסי קלארק במאה הששית. בכלל נחשב הסוס לבהמה של שמויט ולצורך האדם. עד שאמר רב לרב אסי לא תדור במתא דלא צניף בה סוסיא ולא נבח בה כלבא (פסחים ק"ג.) משום נמירתא

סופר: לבלר (מלשון יונית ורומית librarius). כותב סופרים ושומרים (דהייב ל"ד י"ג) תרגמו לבלרין ופורענין, סופרי המלך (אסתר ג' י"ב) לבלרין דמלכא. קסת הסופר במתניו (יחזקאל מ' ג'). חני שכן לבלר מלכות עושיין כן לחגוד בסינר כמו אשה (שבת צ"ב) ותולין פיתקין במתניהם פעמים שבאים לפנים ופעמים שבאים לאחור (הערוך ע' לבלר). מלאכת הסופר היא לכתוב אגרות ושטרות של חול וגם לכתוב המענות של בעלי הדינין ונקרא סופר הדיין, וסופר הכותב ס'פר תורה תפילין ומ'זוזות ר"ת סת"ם ולכן נקרא סופר סת"ם והיא "מלאכת שמים". לרבן גמליאל הראשון היה סופר ומזכיר, ומסופר שהיה ר"ג יושב ע"ג מעלה בהר הבית והיה יוחנן סופר הלז עומד לפניו ושלוש אגרות חתוכות לפניו מנחות. א"ל מול אגרתא חדא וכתוב לאחנא בני גלילאה וכו' (סנהדרין י"א:). והוא סופר הקהל שהיה כותב זכרונות הקהלה בפנקס וכל שמרי העיר, וכל שמד שלא נכתב ע"י סופר הקהל לא היה לו שום תוקף (ע"י ש"ע ח"מ סי' ס"א א'). סופר כתובות וניטין קבל שכתו מהבעל, ומצינו משל למלך שנשא אשה והביא הנייר והלבלר משלו עמדה משלו והכניסה לביתו וכו' (דברים רבה סוף פ"ג). ועשו בניטין תקנה לכתוב לשמה ולדעת ד' אבין היא תקנת הלבלר כדי שיהיו חיי מצייון לו (ירוש' גמין פ"ג דף מ"ד ע"ד). הקונה משלם רמי ספרא וכן הלזה. זה הכלל כל הנהנה מאותו הדבר משלם שכן הסופר (ח"מ סי' ל"ט י"ד, נ"ד א'; רל"ח א'; אה"ע נ"א א'; קנ"ד ד') שמר בידורין ופשרה משלמין שניהם (ש"ע ח"מ י"ג ר'). הסופר המעתיק ספרים וסופר סת"ם היו החשובים מכולם. עד שאמרו כי העיר שראויה לסנהדרין צריך להיות בה מאה ועשרים פקידים ומהם ישיני סופרים, ותניא כל עיר שאין בה עשרה דברים הללו אין ת"ח דשאי לדור בתוכה וכו' דופא ואומן ולבלר, וסנהדרין י"ז:). חכמים גדולים היו סופרים, והמיוחד שבהם עזרא הסופר שהיה כותב תורת משה. גם בין חכמי התלמוד היו סופרים ומצינו נחום הלבלר (פאה פ"ב ר'), ור"ם היה סופר מצויין ובתורתו של ר"ם שכתב לעצמו מלמוד בו ולא לקרות בצבור כתב איזה הנהגות והערות כמו על כתנות עוד כתב כתנות אור ר"ל שפירש לשון עור כמו אור בחילוף האותיות א'—ע'. ואמר ר"ם כשהייתי אצל ר' ישמעאל אמר לי בני מה מלאכתך, אמרתי לו לבלר אני, אמר לי בני הוי זיהר במלאכתך שמלאכת שמים היא, שמא אתה מחסר אות אהת או מייתר אות אחת נמצאת מחריב את כל העולם כלו (עירובין י"ג). מעשה בר"ם שהלך לעבר השנה בעסיה ולא היה שם מגילה וכתבה מלבו וקראה, ואמרו שאני ר"ם דמקיים ביה ועפעפך וישירו נגדך (משלי ד'). רב חסדא אישכתייה לרב חננאל דהוה כתב ספרים שלא מן הכתב א"ל דאוייה כל התורה כלה ליכתב על פיך אלא כך אמרו חכמים אסור לכתוב אות אחת שלא

עליהם להרנג אך שר המדינה הצילם מיד המסון הפרע. בזמן מלחמת רוסיא ותורקיא בשנת 1877 כאשר עזבו התורקים את סופיא העלו בה מוקד לשורף את העיר אך היהודים הרפו נפשם וכבו את האש והצילו העיר. ציר איסליא פוזיטאנו הביע תורתו ליהודים בפומבי בעד פעלם. בעת שברתו המדינות הברית בברלין בשנת 1878 בחרו יהודי סופיא לעמוד ברשות בולגריא, ומאז החל רוח החופש לנשב במחנה היהודים. אולם אף כי הסמשלה חסמה עליהם לא יכלה לפעמים לעצור בעד רוח השנאה של בני היונים נגד היהודים ובשנת 1884—1885 האשימו אותם בעלילת הרם, אך העלילות האלה נודעו מיד כי בשקר יסודם. בשנת 1890 נדכו שרי העיר את פרור העיר אומש'בינואר לשיבת העניים וכשלוש מאות יהודים נהנו מזה.

[רבני העיר וגדוליה] בראשית המאה הסי' היה בסופיא לרב הקהלה ר' יוסף שמן, וקודם גירוש ספרד היה הרב הכולל ר' מאיר הלוי אשר החזיק ישיבה. בשנת 1492 באו לסופיא רבים מגולי ספרד ממדינות קסטיליא ואראגון ויסדה עדה ספרדית. בשנת 1570 היה הרב הראשי ר' יוסף אלבו. במאה הי"ז היו שם שני רבנים ר' חיים סבורדך גליפפה ור' אברהם פרחי, שנזכרו בהסכמותיהם לספר אחד. בשנת 1666 שלח שבתי צבי אגרת מכית כלאו אבירוס, ויבקש "מאחי" בסופיא להפוך את צום תשעה באב ליום ששון ושמחה. ואחר שהמיר ש"צ את דתו ברח נתן העזתי לסופיא ומת שם ונקבר באוסקוב. ר' יששכר ב"ר חיים אבולעפאי היה רב הכולל בשנת 1770, ואחריו ר' ראובן בכר יעקב מצפה, ואחריו ר' אברהם ווינטורא, בערך שנת 1806. וראש ישיבה היה אז ר' שמואל קונפורטי מחבר קול שמואל. אחר שבאה סופיא לרשות בולגריא מנה הנסדך אלכסנדר באטענבערג בשנת 1880 את ר' גבריאל אלמושנינו לרב הכולל בבולגריא, ואחריו נמנו ע"י בהירת הקהלה דר' שמעון ברנפלד, דר' מאריץ גריני וואלר, ובעת יכהן שם דר' עהרענפריין (1912). בין היהודים המצוינים בסופיא הם אברהם בכר דוד ומרדכי בכר חיים שנבחרו בשנת 1881 בתור חברי בית המועצה העירונית. אלברט כלב היה השר החיצון לעניני המדינה, אלברט בכר המעתיק להשר על האוצרות. בוקיס ברוך המזכיר ומתורגמן לציר הצרפתי. בורים שאץ אשר אבותיו הם מרוסיא הוא יוצר פסל (סקולפטור) וכיסד חברת "בצלאל" בירושלם. שני מב"ע ביהודית ספרדית נדפסים שם, "לא ווירדאד" (האמת) בכל יסבוע, "איל איקו ידאיקו" (הר היהדות) שתי פעמים בחודש, ויש ים חברות שונות למעשה הצדקה ובית ספר לאומנות שיסדה חברת כ"ח בשנת 1887 ושלושה בתי ספר שנים לנערים כתשע מאות, ואחד לנערות במספר חמש מאות. ע"ע בולגריא.

ביבליוגרפיה: קונפורטי, קול שמואל, שאלוניקי; 1787; J. E. xi. 428. ב. ס.

בהיותו בן תשע נכנס לשיבת ר' נתן אדלר בפד'מ, ובהיותו בן י"ג כבר דרש ברבים בעניני הלכה. אח"כ למד אצל הרב ר' פנחס הורוויץ מחבר ספר הפלאה, ואצל ר' מיכיל שיער במאיניץ. מלבד התמדותו בנפ"ת למד גם חכמות המבוע חשבון הנדסה ותכונת השמים. ר' נתן אדלר סמכוהו בהתרת הוראה, וגם השיג סמיכת חכמים מהרב ר' מרדכי בנע"ט. הוא נשא אשה אלמנה בת ר' משה יעדוויץ בפרוסניץ. מהחלה סירב לקבל רבנות, אך מחוסר פרנסה היכרח לקבל משרת רבנות בעיר דרעוויץ, ובשנת 1798 נבחר לרב בעיר מאמערסדארף באונגריא, ושם החזיק ישיבה. בשנת 1803 נקרא להיות רב בפרעשבורג שהיא קהלה גדולה באונגריא ושם יסד ישיבה גדולה ומכל הארצות נהרו אליו תלמידים עד יצעלו לחמש מאות ושמו יצא לתהלה בכל תפוצות ישראל, ושמש שם בתור רב הנליל וריש מתיכתא לערך ל"ו שנים עד יום מותו. כתשע שנים אחרי בואו לפרעשבורג מתה עליו אשתו ונשא בת ר' עקיבא איג"ר ויטסה שרה לו לאשה.

[התנגדותו לריפורם] בשנת 1819 החלה תנועת הריפורם מהמבורג, ור"מ סופר התנגד בכל כחולאזיה תיקון שחפצו המטיפים הריפורטים לעשות בדת, ומחה בידם כאשר חפצו ליסד בית ספר לריפורם בפרעשבורג בשנת 1827. ועד יום מותו נלחם עם הריפורטים. ומפני שהיה ירא לפריצות הדת לא רצה להעביר שום מנהג ישראל אפילו אם אין לו שורש כתלמוד (חתם סופר או"ח סי' נ"א), בדרשותיו בפיו ובמכתביו היה רגיל תמיד לומר כי "חדש אסור מן התורה בכל מקום" (ח"ס או"ח סי' נ"ח) על כל דבר חדש שרצו הריפורם ליסד במנהגי בית הכנסת וכדומה. והשפעתו היתה גדולה מאד, ומכל קצוי ארץ פנו אליו בשאלות בדיני אסור והיתר ועניני היהדות, עד כי נחשב למוסק אחרון שצריכין לסמוך עליו, ולהורות על פי פסקיו. והעמיד תלמידים מובהקים שנתמנו לרבנים בערים שונות באונגריא. בנו ר' אברהם שמואל בנימין מלא מקומו ברבנות בפרעשבורג, ובנו ר' שמעון היה אב"ד בעיר קראקא (עי' להלן).

[ספריו] רמ"ם הנית כמאה כ"י ומהם נדפסו: א' שו"ת "חתם סופר" ששה תלקים (פרעשבורג 1855—1864); ב' "חתם סופר", חידושים על הי"ט, נ' ("שירת משה" שירים ופיוטים ע"ד הקבלה (שם 1857); ד' "צואת משה" צואת מוסר לבניו ולצאצאיו אחריו (ווינ 1863); ה' "תורת משה" פירושי עה"ת (פרעשבורג 1879—1895); ו' "ספר זכרון" ספור צרותיו אשר סבל במשך הימים שבאה פרעשבורג במצור בימי מלחמת צרפת (דראהביט 1896); ז' "הגדה של פסח" עם ביאורו (ווינ 1896) ועוד. הרבה מחידושיו נדפסו בספרים של מחברים אחרים.

ר' שמעון סופר: בן ר"מ סופר הנ"ל נולד בפרעשבורג בשנת 1821 ומת בקראקא ס"ז אדר שני

מן הכתב וכן הורה ר' יחנן. אבל תפילין ומזוזות נכתבות שלא מן הכתב, מ"ט מיגרס גריסין (מנילה י"ח): כי הן שגורות בפי הסופר. ולצורך העתקה מן הכתב יש להסופרים ס', "תקון סופרים" עם ווי העמודים היינו שכל עמוד מלבד אחדים מתחילים באות ו', ובכל עמוד יש ס"ב שורות (תקון סופרים דפוס ווילנא 1874). ונמצא בבהכ"ג הישן בקראקא כ"י מתקון סופרים על קלף עם ווי העמודים ובכל עמוד ששים שורות (המניד שנה י"ב גליון ו'). תקון סופרים הראשון שנדפס עם ווי העמודים נערך ע"י ר' יהודה פיזא בשם "עזרת הסופר" (אמסטרדם 1769). אבל לא ווי העמודים ולא מספר השורות מעכבין מלהכשיר את הס"ת לקריאה בצבור. אולם עושיין כן משום זה אלי ואנוהו (שמות ט"ו), ודרשו התנאה לפניו במצות, עשה לפניו סוכה נאה וכו' ספר תורה נאה וכתוב בו לשמו בדיו נאה בקולמוס נאה בלבלר אומן וכו' וכו' (שבת קל"ג:). בר קמצר היה נומל ארבעה קולמוסין בין אצבעותיו ואם היתה תיבה של ר' אותיות היה כותבה בכת אחת, ולא רצה ללמד את מעשה הכתב לאחרים וננהו חכמים (יומא ל"ח:). מעשה בתורתו של אלכסנדרוס שהיה כל אזכרותיה כתובות בזהב ובא הדבר לפני חכמים ואמרו נתנו (סופרים פ"א ט') וכן הורו בנמרא כתב את האזכרות בזהב הרי אלו יגנוזו (שבת ק"ג:). והיה ס"ת צריך שרטוט בסרגול, שהוא דרך נוי, ואפילו פסוקים יחידים מהתנ"ך היו מתמירים לשרטט, וכאשר שלח ליה מד עוקבא לר"א בני אדם העומדים עלי ובידי למוסרם למלכות מהו? שרטט וכתב ליה אמרתי אשמרה דרכי מתטוא בלשוני אשמרה לפי מחסום בעוד רשע לנגדי (תהלים ל"ט) והוסיף לזה פירושו אע"פ שרשע לנגדי אשמרה לפי מהסוס וכו' (גיטין ז'). וכ"כ היתה מלאכת הסופרים גדולה בעיני ראשי האומה הישראלית עד כי התפללו שלא יתעשרו הסופרים למען לא יניהו את מלאכתם. ואריב"ל עשרים וארבעה תעניות ישבו אנשי כנסת הגדולה על כותבי ספרים תפילין ומזוזות שלא יתעשרו שאלמלי מתעשרין אין כותבין, ובכרייתא אמרו כותבי ספרים תפילין ומזוזות הן ותגריהן ותגרי תגריהן וכל העוסקים במלאכת שמים לאיתווי מוכרי תבלת אינן רואין סימן ברכה לעולם ואם עוסקין לשמה רואין (פסחים נ'): תוספתא בכורים פ"ב סוף). ועד היום אנו רואים כי נתקיימה תפלת אכנה"ג ואע"פ שמלאכת הסופרים הוא אומנות חשובה ויקרה מעולם לא נתעשרו ממלאכתם והם מתפרנסים בדוחק. ע"ע ספר תורה.

א.

סופר, משה (שם משפחתו באשכנזית "שרייבער"): רב גדול ופוסק; נולד בפראנקפורט דמיין ז' תשרי תקכ"ג (1762), ומת בפרעשבורג כ"ה תשרי ת"ד (1839). שם אביו ר' שמואל ושם אמו רייזיל, ושורש יחוסו הוא בעל ילקוט שמעוני שהיה מורע רש"י.

של פסוקים (קרושין ל.). ובירושלמי אמרו, משפחת סופרים יושבי יעבין, מה ת"ל ספרים. אלא שעשו את התורה ספורות ספורות: חמשה לא יתדמו תרומה, חמשה דברים חייבין בחלה, חמש עשרה נשים פוסרות צרותיהן; שלשים ושש כריתות בתורה, שלש עשרה דברים נאמרו בנבלת העוף המהור, ארבעה אבות נזיקין, אבות מלאכות ארבעים חסר אחת. אמר רבי אלעזר כתיב לעזרא הכהן הסופר, מה ת"ל סופר, אלא כשם שהיה סופר בדברי תורה כך היה סופר בדברי הכתבים (שקלים פ"ה א.). אישכחיה שמואל לרב יהודה וכו' אל מאי דכתיב בהו ברבנן איה סופר איה שוקל איה סופר את המגדלים (י"טע"ה ל"ג), איה סופר שהיו סופרים כל האותיות שבתורה, איה שוקל שהיו שוקלים קלין והמורין שבתורה איה סופר את המגדלים שהיו שונין ג' מאות הלכות במגדל הפורח באויר (הגיגה ט"ז:). והיא דרשה בעלמא ונוטא סתני ובמקום אחר אמר זאת ר' יצחק על רואג ואחיתופל (סנהדרין ק"ו:). וכנראה היה אחיתופל ג"כ מהסופרים. אמנם אין ספק כי הסופרים היו מפרשי התורה, בעלי המסורה מתקני תקונים ומחברי הנקוד והטעמים (ע"ע), כמו שאמרו ה"ל מקרא סופרים ועיטור סופרים (גדרים ל"ז:), והם שנו ההלכות ע"ד ספורות כנ"ל, ולכן אמרו שניות מדברים סופרים (יבמות כ'). ונקראו דברי סופרים ולא הלכות סופרים מפני שהם סמכו דברייהם על התורה כסדר הפרשיות, ולא שנו הלכות קבועות כמו התנאים שבאו אחריהם, ודעת הרמב"ם דכל דבר שאין מפורש בתורה נקרא דברי סופרים (אשות פ"א ה'), כי הם עשו הפירוש על התורה כסדר הפרשיות, ע"ד המכילתא ספרא וספרי (ע"ע), והם פליטת ספריא (ירוש' תענית פ"ב, מנילה פ"א).

א.

— [הסופרים] בן סירא מסדר שבחן של סופרים ואומר עליהם: הם חוקרים ודורשים את החקים ואת המיטפטים, מתבוננים בתורתן ובחכמתן של הראשונים, לומדים ומלמדים את נבואות וחזיונות הנביאים, חקר החירות והמשלים נגלו להם (ע"י פל"ח ל"ג—ל"ה). הסופרים היו בזמנו ראשי המדברים בכנסיות ובמועדי הקהלות, הם היו השופטים והדרשנים (שם). סופרים אחרים נזכרו במצבות עתיקות וגם בתלמודים (ע"י ברלינר, געשיכטער רער יודען אין דאס ח"א 76; מאנאטס-שריפט 1909 צד 447) ובתוס': אביטול ספרא, אפרים ספרא, בר שלמיא, המנוגא, יונתן ספרא דנופתא, ירמיה, שמעון ספרא דטרננטא.

[דברי סופרים] דברי סופרים נקראו התקנות שהתקינו הסופרים והגזרות שגזרו והם: דיני מילה תענית (תענית י"ז:), שניות לעריות (יבמות כ'), הספרים שהם מטמאים את הידים (ידים פ"ד מ"ג, תוספתא 684), משקין המטמאים (ספרא שמיני ח'), מספר הקולות של שיפר (ספרי פ"ג), כלאים שאינם מן התורה

הרמ"ג (1883). ביטנת 1842 היה רב במאטערסדארף, וביטנת 1860 נקרא להיות רב ואב"ד בקראקא, ושמו היה נודע בשערי הלכה ובעניני דעלמא בכל סביבות גליציא, וגם בין שרי המדינה, וביטנת 1879 נבחר לשבת בין יועצי המדינה בפרלמנט בווינ ונחל יום כבוד גדול. הוא היה עוסק הרבה בצרכי הצבור ובחיוני היהדות, וביטנת 1840 יסד עתון שבועי בשם „מחזיקי הדת“ לצורך הזה. העתון יוצא גם היום (1912) בלבוב והוא כלי מבטאם של הרבנים החסידים בגליציא.

ביבליוגרפיא: שרייבער, חוט המשוש ח"א מונקאטש 1894; ווייס, מזכרונותי צד 58—83; מסורת ומערכ ח"ג 17; פרידבערג, לוחות זכרון צד 37.

ש. מ.

סופרים (ביוונית *Γραμματεῖς*); הפרושים הראשונים. מפרשי התורה, מוזן עזרא הסופר עד התנאים. אמנם שם סופר הונח גם על הדורות לפני עזרא ובעיר יעבין אשר ביהודה יישבו משפחת סופרים (דה"א ד' ט) וכנראה היה יעבין אבי המשפחה הזאת, וסופרים יחידים היו קודם לו עד משה רבינו. ת"י על באר חפרה יורים כרוה נריבי עם (במדבר כ"א י"ח) משה ואהרן סופריהו דישאלא, ומשה מכונה ספרא רבא (תרגום יהוש' א' ב'), ותרגום מחוקק (בראשית מ"ט) ספרא, ובאמת הוראת שם סופר הוא על היודע ספר, ועזרא מכונה סופר מהייל רק על שהעתיק את תורת משה אלא גם כפי שהכין לבבו לדרוש את תורת ה' ולעשות וללמד בישאלא חוק ומשפט (עזרא ד' י'). ונדרף שם סופר עם כבין (דה"א כ"ז ל"ז) ומבין הוא מורה שלמד בהתבוננות, וכן הוא בלשון התלמוד בהוראת מלמד תניקות במקרא, והוא סופר דמתא (ב"ב כ"א), שרו חכימאי למהוי כספריא (סוטה מ"ט). פרשי מלמדי תינוקות, ואמרו לא ילמד אדם רווק סופרים (קדושין פ"ב, רש"י מלמד תינוקות), שכר סופר ומשנן (ירוש' הגיגה פ"א). מבין הסופרים הראשונים נבחרו אנשי כנסת הגדולה (ע"ע), ולדעת פראנקעל וקראבמאל הם הם הסופרים (רבי המשנה צד 8, מנהיג פ"א) ושמעון הצדיק היה האחרון (אבות פ"א ב.). והנה אף כי נודה להם כי אכנה"ג היו מחברת הסופרים, אבל באמת היה מספר הסופרים גדול הרבה מספר אכנה"ג ופעולת הסופרים נמשכה עד משה רבינו, תחת אשר פעולת אכנה"ג התחילה בימי עזרא ושמעון הצדיק היה משיורי אכנה"ג בס"ה ערך מאתים שנה. פעולת הכנסיה הגדולה היתה לתקנת האומה הישראלית ומנהגי התפלות בבית הכנסת כמו שמורה הלשון, ופעולת הסופרים היתה לפרש את התורה ע"פ הבאור המקובל הלכה למשה מסיני. והיו גם בעלי המסורה הראשונים, כמו שאמר ר' ספרא משום ריב"ח לפיכך נקראו ראשונים סופרים שהיו סופרים כל האותיות שבתורה, שהיו אומרים וא"י רחוק חציון של אותיות של ס"ת, ריש ריש חציון של תיבות והתגלה חציון

שמועין ח"ב; די שריפמנגעלעהרשען (1911).

א. מ"ש

סופרים, מסכת: אחת משבע מסכתות קטנות

שבש"ס, והן נקראות בשם ספרים חיצונים (תוס' ברכות

י"ח ד"ה לאמר, פסחים מ': ד"ה אבל, מנילה ל"א:

ד"ה ר"ח אב, ע"ז ס"ה. ד"ה אבל) ור"ל ספרים חיצונים

לעומת הנמרא כמו הברייתות לעומת המשניות, כי

המסכתות הקטנות הם לקוסים שנתחברו אחר התלמוד.

וכתב הרא"ש (הל' ס"ת): הירושלמי הוא עיקר כנגד

מסכתא סופרים, כי מסכתא סופרים נחשבו כדורות

אחרונים ולא הובא מדבריו בנמרא, וכוונת הרא"ש

דבתלמוד לא נזכר שם המסכתא סופרים, כי היכי

דאמרו תנא באבל רבתי (כתובות נ"ח). וכן נזכרה

מסכתא כ"ה (ע"ע). ודעת רוב החכמים שנתחבר

מס' סופרים בימי הנאונים, כמו שכתב הרב חיד"א

בברכי יוסף (או"ח סי' קפ"א); וריב"ל (בית יהודה

ח"ב סוף פ' ק"ט), וכן דעת רפאפורט (ערך מלון

110). ויש ראיות בי נתחברה בימי הנאונים ממה

שכתוב במס' סופרים ובכ"ס שנחלקו שני תנאים

ושני אמוראים ול"י בדיק לן הלכתא כחד מינייהו

אזלינן בתר מחמיר (פ"ג י"י). גם נתוספו בו מאמרים

מאוחרים כנראה מכפול המנהגים. כמו שמוכח בפורים

על שלשה ימי הצום ואין מתעניין אותם רצופין אלא

פרודין שני וחטישי ויטני, רבותינו שבא"י נהגו להתענות

אחר ימי הפורים מפני נסנו וחביריו (פ"ז ד') ובסוף

נאמר: ומנהג רבותינו שבמערב להתענות ג' ימי צום

מרבד ואסתר פרודות ולאחר הפורים שני וחטישי

ושני וכו' (פכ"א א'). ומביא ברכת אבלים וכו' כר"א

בן הורקנוס (פ"ט י"ב) והוא בפרקי דר"א (פ"ג).

ומנהגים מאנשי מערב ואנשי מזרח (פ"ז ז') ומנהג

טוב בירושלם (פ"ח ה'). והסנוגן הזה מעיד עליו שהוא

מעשה ידי אחרונים שלקטו ברייתות ישנות ומאמרי

חז"ל והוסיפו עליהם כמה דברים ומנהגי א"י וכלל בזמן

הנאונים, וכנראה נחשבו מס' הזאת במאה השמינית.

ולכן בכמה דברים אנו סומכין על מנהגי סופרים אף

כי יתננו להנמרא, מפני שמס' סופרים היא בתראי.

כגון בפרשת ויחל שאנו קורין בתענית (פ"ז ז') אע"ג

דתנן שקורין בתענית בקללות וברכות (מנילה ל"א).

[תוכן הענינים] במס' סופרים יש כ"א פרקים:

פ"א—פ"ט כולל דיני כתיבת ס"ת ודינים אחרים; פ"י—

פס"ז דיני קריאת התורה והמפסיד ודינים שונים;

פס"ז דברי בקורת על האנדה; פ"יז—פ"ט דיני הקריאה

והתפלה ב"ח ותנוכה ובפורים ותעניות ומעשרות ובר"ה

יוה"כ ושאר המועדים, ועוד דינים אחרים; פ"כ—פכ"א

דיני ברכת הלבנה, הדלקת נר הנוכה ודיני הקריאה

והתפלה בחנוכה ופורים ודיני חדש ניסן, ואגדה יפה

ע"ד אברהם אבינו ועברו אליעזר ואדות יעקב אבינו

ויוסף בננו, ועוד הרבה אנדות המפוזרות בה סבלי

משמר וסדר נכון, מס' סופרים נדפסה בישת תצ"ב

(ערלה פ"ז נ'), גם תקנות הרבנים וחכמים בשם דברי

סופרים יבנו כגון: ירושת הבעל (כתובות פ"ג);

כתובה, אנינות לילה, רשיות, ואחר שקמו מתנגדים

לדברי הסופרים ויוללו בהם התקינו: כל המפקפק

בדברי סופרים צריך נדון (ככות ז'), ודרשו חומר בדברי

סופרים מבדברי תורה, חביבים דברי סופרים בדברי

או מדברי תורה, ולפי שיטה אחרת הדין הם זה לזה

או זה מזה (ברכות ג'): משנה סנהדרין פ"ט י"א, ע"ז

מ"א. שה"ש רבה את כי טובים דודין, ויותר מדברי

תורה היו זהיר בדברי סופרים (פסיקתא דף ל"ב),

והיקישו דברי תורה לדברי סופרים שהם אמתיים כמותם

(במדרב רבה פ"ד). בודאי לא רצו לומר בזה, כי כחה

של תורה אינו יפה בכחם של דברי סופרים, אלא רצו

לחזק דבריהם, כמו שאמרו: דברי תורה אינם צריכין

חיזוק ודברי סופרים צריכים חיזוק (ר"ה י"ט, יבמות

פ"ה:), או חכמים עשו חיזוק לדבריהם יותר משל

תורה.

[שניאי הסופרים] מתנגדי הסופרים ושונאיהם

מתחלקים לשתי מחנות, מחנה האחת היא בעלי דת

הנוצרים שיצאו מקרב ישראל, ובמחנה השניה נשארו

כת האפיקורסים והיוודעים, הנוצרים הראשונים הטילו

בספריהם דופי וחרפה על סופרי ישראל והפרושים

בכלל, ומבזים אותם בפרהסיא ושופכים עליהם בוז

וקלון, ואמרו עליהם שהם חנפים הנראים מהורים

מבחוץ וטומאה מבפנים, שהם מתעטפים בטלית

ומניחין תפילין ועוברים עבירות וורפים אחר בצע,

מראים את עצמם כצדיקים וסונונים דלתות שמים לפני

בני אדם והם מלאים מומה ונאוה, ומכל זה נראה

השנאה שקלקלה את השורה, וכמו שספרו חז"ל על

שנאת עם הארץ לת"ח, הנוצרים האלה האשימו את

הסופרים והפרושים שהם הקילו לעצמם כל דבר

והחמירו לכל העם ואמרו בלשונם: „נותנים עול המצות

על שכמי העם, והמה הרבנים אינם נוגעים בהם אפילו

באצבע קסנה". אמנם כל המכיר את דרכי החכמים

יאמר זה שקר מוחלט! וההפך הוא האמת, כי לבית הישיא

אמרו מה נעשו לבית אביך שהם מחמירים על עצמם

ומקילים לאחרים (עדות פ"ג י'), הבריות מרגנות אחר

דבי מרפון ואע"פ שהרין עמו עזב דינו ונהג אחר

עמא דבר (תוספתא צד 238), לר"ג ולבניו אמרו בעכו

ובכבול ובכירי שעושיין נגד מנהג המקום והם נמו אחריהם

ומחמירים על עצמם (שם צד 231), ומי שמיקל לעצמו

ומחמיר לאחרים קראו חז"ל רשע ערום (סוטה כ"א:).

מצד אחר קמו האפיקורסים אשר שנאו ג"כ להסופרים

תכלית שנאה כי בהפקרות ניהא ליהו, והיה שנור

בפיהם: מה אהנו לן רבנן או אהן ספרא והם היו

מבוי תלמיד חכמים (ע"ע).

ביבליוגראפיה: ריססל, די אנפגעגע דער שריפמ

געלעזואמקייט: טהעאלאגישע שמועין אונד קרטיקער, צד

149—182 (1887); מרמרשטיין, רעליגיאמסגעשיכטליכע

הוא שאין בירי בני האדם לישנות סדרי החברה בכל עת שירצו, כי סדרי החברה מתפתחים ממדרגה למדרגה בדרך טבעי, וכל האומר לעשות בסדרי החברה כטוב בעיניו אינו אלא אוטופי הרואה לעתיד לכא דבר שבלתי אפשר להתקיים בעת הזאת. ולדעת הסוציאליזם ההולכים בעקבות קרל מארקס (ע"ע) הסוציאליזם היא המדרגה הבאה בהכרח אחרי מדרגת הקאפיטליזם הנוכחי בדרך התפתחות טבעית, או שהיא "המסובב הטבעי" של מצב הכלכלי של החברה האנושית.

[תורת הסוציאליזם בקיצור] קצור הדרך כך הוא: הנה אנהנו רואים שבראשונה היתה עבודת כל אדם אך לצורך עצמו, ולאט לאט כאשר החלה הקולטורה והציוויליזציה להתפתח, כן החלה העבודה לפשוט צורתה היחידית ולקבוע צורה צבורית, כמה וכמה צרכי האדם אשר בימים עברו, מלא איש איש לעצמו ע"י עבודתו היחידית, הם מתמלאים עתה ע"י עבודה צבורית בעד עם רב ביחד. בראשונה למשל כאשר חפץ איש ללכת ממקום למקום הלך ברגליו או רכב יחיד על המורו או סוסו, ואח"כ בנו דרך המלך בעד כל העם וכלם משתמשים בו, ומספר אנשים נוסעים ביחד במרכבת הדואר, ומאות אנשים משתמשים ביחד בעגלות מסלת הברזל. בראשונה כל איש דלק את נרו, ועשה אותו בעצמו בביתו, ועתה נר הנאו לאחד הוא נר למאה לאלפים ולרבבות. בראשונה כל איש הלך בכדו לשאוב מ"מיו, ועתה כל בני העיר מושכים מים בבתיים מצנורות של מקוה מים של כל הקהל, ובעת הזאת עת הקטור והחשמל, עת המצאות טכניקות הנפלאות ע"פ חכמות המבע והחרשת, עת בתי העבודה הענקים ההולכים הלוך וגדול מיום ליום—עתה כמעט כל העבודות והמלאכות הנצרכות למלאות צרכי האדם חרלו להיות יחידיות ונעשו צבוריות, ומיום אל יום יתאחדו הרבה קבלינות קטנות לאחת גדולה, והגדולות תתאחדנה למרכז גדול, עד כי רואים אנו בחוש כי תכלית ושאירת ההתפתחות הזאת היא אל מרכז (קונצנטרציה) מוחלט, והפעולה היוצאת מהמרכז היא שאי אפשר עוד לשום אדם לאכול מיניע כפיו או לעבוד עבודה יחידית, כ"א עליו למכור עצמו לעבד יומי או שבועי לאיזה ארון של בית חרשת המעשה, והארזן הוא התקיף כי הוא המפרט את האנשים העובדים תחתיו, ופועלים מבקשי העבודה הם החלשים נגדו, כי הרעב יאלצם להיות מיועבד תחת ידו, ולהכנע לחפצו ולקבל את תנאיו, ומוכן הדבר כי תנאיו יהיו שבער עבודה אשר שוה הון רב ישלם להם שכר קטן מאד, די רק להחיות את נפשם, ובעת שעושר הארון יגדל מיום ליום ישארו העובדים עניים ואביונים כמו שהיו. באופן זה נחלקים כל בני האדם לשתי מפלגות ראשיות: מפלגת אדוני העבודה, ומפלגת אנשי העבודה. מספר הראשונים מעט הוא בערך מספר כל העם, והוגם יתרבה עד מאד מפרי

עם פירוש, "מעון אריות נחלת אדיל" ובמחזור ומרי (צד 686), ובהוצאת קירכהיים בסוף ספרו כרמי שטרון (פפרים 1851), וע"י מיללער עם מכוא אשכנזי (וויזן 1878), ועוד עם הנהית הנרא ואיזה פירושים.

ביבליוגרפיה: שיינבוים, שישה ספרים נפתחים, ינוב 1877; ווייס דודר ח"ב 244, ה' ד' 20, 84; צונץ, ג' 100, 95, 322; J. E. xi, 426; ש. ביר—מ. מ. ה.

סוציאליזם (מן מלת Socius ברומית שהוראתה חבר):

הרעה גישנות סדר החיים של החברה האנושית מן יסודו הנוכחי, מן יסוד היחיד או אינדיווידואלי, שהוא דאנת כל אדם יחיד רק לנפשו ולקנינו, אל יסוד שותפי או צבורי שהוא דאנת הרבים, ישכל הרכוש, היינו כל כלי העבודה ובתי החרושת וכל הנצרך לעשות בו צרכי חיי הנפש ולהעבירם ממקום למקום למען יהנו מהם כל יושבי הארץ, יהיה קנין כל העם ויתנהג על ידי העם באופן דימוקרטי וצבורי, ומפרי העבודה כלה יהנו כל בני אדם מבלי הבדל רת או גזע, ע"פ שיווי זכויות מוחלטות. היינו שלא יהיו זכויות העשיר מרובות משל העני, אבל אין מנמט הרעה הזאת לחלק את כל הון הארץ בין יושביה הלך כחלק, ונהפך הוא, עיקרי הסוציאליזם הם המלחמה בהחלוקה, אשר היא יסוד הסדר הנוכחי, והסוציאליזם תשאף לקנין חברותי ומשותף אשר על פיהו אין כל חלק מיוחד ליחיד ברוב הדברים שהם הון ועושר בסדר ההוה, לבר בדברים שהאדם צריך להם לחייו ולהנאתו.

[שיבת הסוציאליזם] הסוציאליזם של הזמן ההוה אין להם שיטה מיוחדת באיזה אופן יחלקו פרי העבודה לצרכי החיים בין כל בני הארץ, הם אומרים שרעות הבל ורוח הוא לענות היום בענין פרטי סדרי החברה של דורות הבאים, כי אין אנהנו יודעים את אשר תביא העת בכנפיה, כי ישנם כמה וכמה המצאות ואפשרויות איך לסדר סדר החלוקה של פרי העבודה באופן צדק ויושר. העיקר הוא שכל אלה הסדרים יהיו נעשים ע"י כל העם, כמו שנעשים עתה סדרי הממשלה בדיפובליקא דימוקרטי קיצונית, ולא יהיה לשום אדם או מפלגה שום זכות או קנין יותר משל חברו בהון ועושר, כמו שאין לשום אזרח זכות מיוחד בעניני המדינה בממשלה ריפובליקאנית, ואחר שיתדרו כל סדרי החיים והעבודה והחלוקה ע"פ רוב דעות וע"פ יסוד שיווי זכויות ואושר כללי באין הבדל בין איש לאיש, אז מוכן הדבר שישתדרלו למצוא סדרים כאלה, אשר ישנו את המטרה הזאת על צד היותר טוב, ויגעת ומצאת תאמין, ומנמט הסוציאליזם בעת הנוכחית היא לעורר את מפלגת הפועלים שיתחזקו על ידי אחרות והסתדרות לקחת את רסן ממשלת הארץ בידם, ואז ינצחו, במלחמת המפלגות, שהיא לפי דעתם הכח היחיד המנהל התפתחות עניני החברה, ואז ישנו סדרי החברה האנושית להתאים למצבתם ולאשרם. העיקר השני

חפץ להסיר זכות הקנין היחיד. ונהפוך הוא. הוא בקש שיהיה כל איש בעל קנין, למען לא יהיה אף אחד בעניונו לעבד אשר לו רוח עבודת". גם חוק שמיטת כספים וחוק „חלק כחלק תחלק הארץ" וחוק „והארץ לא תמכר לצמיתות", וחוק נאולת ארץ ועוד. היו מנמנים לעצור בעד קבוץ הון רב בידי אנשים פרטים אשר ע"י זאת רבים מתרדלים. אולם הסוציאליזם של העת ההוה רחוק היא מהרעיונים הסוציאליים של תורת משה כרחוק מרחק ממערב. ההלוק הראשי הוא העדר אמונת הסוציאליים שיש בכה רגש מוסרי כללי להעביר ממשלת זרזון מן הארץ. כי הם אומרים שכל רגשי בני האדם ורעיונותיהם הם תולדות הענינים החומרים הסובבים אותם. כי מפלגות האנשים החיים חיי הון ועושר מסחר וקנין ועושים את פרי עבודת הפועלים ורוצים אותם יש להם רגש מוסרי מיוחד. אשר על פיו כל איש הם עושים צדק ומשפט הוא. לכן כל זמן אשר המפלגות האלה הם המושלים בארץ לא הסיר ממשלת זרזון. וגם אם יהיה באפשרות להפוך לכס האבן בלב בשר ולחדש רוח נכון בקרבם לא ישנו את מעשיהם. כי ישרים הם בעיניהם. יעו כי מתאימים הם עם מה שטוב לעצמם.

[השתתפות היהודים בתנועת הסוציאליזם] מספר היהודים הלוקחים חלק בתנועת הסוציאליזם עולה לכמה וכמה אלפים בכל ארצות מושבותיהם. מיסד תורת הסוציאליזם „המרעית" הוא קרל מרקס. מיסד תנועת הפועלים באשכנז היה פרדינאנד לאסאל (ע"ע). בין התיאורטיקרים ואנשי המעשה (פראקטיק) קערו של הסוציאליזם היותר גדולים נמנים הרבה יהודים. הכי נכבדים הם: עדוארד בערנשטיין (ע"ע). רד' וויקטאר אדלר, רווא לוקסענבורג, פאול זינגער, יעקב שמעון (מי שהיה רב). עמנואל וואורם. ועוד רבים מאד. כל אלה אינם משתתפים בהתנועה בתור יהודים בשום אופן. וישנם יהודים למאות בתור חברים פשוטים בחברות הסוציאליים בכל הארצות ישנם הם אינם מראים שום פנים של יהדות בזה. כ"א כשאר אזרחי הארץ אשר הם גרים בתוכה. הסוציאלי היהודי הראשון אשר התאחד את נטיותו אחרי הסוציאליזם עם יהדותו היה משה העס (ע"ע) היותר נכבד בין אבות התנועה הראשונה, אף כי עבודתו בשדה הסוציאליזם היתה מינבלת ולא נסה לברוא תנועה מיוחדת ליהודים, דבר שלא היה באפשר בימיו. אך כונתו היתה להטיב ע"י את מצב היהודים, ולהפיח רוח של תהיה בלאומיות ישראל עוד לפני ימי תנועת חובבי ציון. ותקוותו היתה שהתנכרות התנועה הסוציאליזם תעזור ליהודים לא רק לשוויי זכויות באזרחי ארצות מושבותיהם, כ"א גם לפתח את לאומיותם ולהשיג את חרותם כאומה מיוחדת. החברות בזמן ההוה אשר הולכות בדרך היותר קדובה לרעיון משה העס הם הסוציאליים הציונים המכונים „פועלי ציון" וסוציאליסטי-סוציאליים. בכ"ז לא נחשבו

יגיע כפיהם של האחרונים העשוקים והרצוצים תחת יד בעליהם, וכאשר יתרבה מספרם עוד יתרבה ענין ורישם. וכל ההמצאות הנפלאות אשר יקלו עבודת האדם פי מאות ואלפים תחת אשר ראוי היה שיפרקו את עול וסבל העובדים. הנה הם מרבים רק את הון הארונים והעשירים הגדולים וירעו להפועלים מאד, כי כל המצאה ומכונה חדשה תבטל מספר רב מעבודת הפועלים ונשארים הולכי בטל מבלי עבודה, ותנזור עליהם נזירת רעב ומחסור. כי המכונות יבראו כל צרכי האדם בנקל במהירות רב בפועלים מתי מספר, וכשרון המצאה אחת נעלה מכשרון פועלים רבים בכל מקצועות העבודה, ויובלו בעלי חרשת המעשה למלאות השוק עם כל מיני סחורה מבלי עבודת ידים ויגיע כפיים. אמנם תוצאות ההתפתחות המהירה הזאת בהכרח תביא לידי כך כי ההמון העובדים והפועלים אשר מספרם ירבה מאד יהיו מוכרחים להתאחד נגד אדוניהם אשר יעשירו מעבודת הפועלים ההם, ויאלצו לבסוף לתבוע לשנות סדרי החיים מן היסוד כדי להיטב מצבם. והשנוי ההכרחי יהיה מן היחידות אל הצבוריות. ואחרי אשר הצבוריות העבודה כבר מוכנה צריכין רק לישנות את קנין העבודה מרשות היחיד לרשות הרבים. ויעשו את העבודה הצבורית לקנין צבורי. ואז פעולת ההמצאות הנפלאות תהיה להקל את עול העבודה מן הפועלים שהם כל האדם ולא יהיה כך אביון ומלאה הארץ אושר. יסוד תורת הסוציאליזם הוא שכל עושר הוא פרי עבודה. בין יגיע כפיים ובין עבודת השכל, לכן בצדק לעובדים כל הון הארץ. תחת אשר בסדר החברתי הנוכחי העובדים הם העניים והאביונים, ואלה אישר לא יבראו אפילו דבר שזה פרוטה אחת בין בידיהם בין ברוחם המה ירשו פרי עמלם של העובדים והחוקרים. וימלאו כיסם המס מעטל אחרים. המטרה העיקרית של הסוציאליזם היא שלא יהיה אביון בארץ ולא יסבול שום אדם מהסוד בעת שלאחרים הון ועושר רב יותר מדי.

[הסוציאליזם ותורת משה] יש הושכים כי שיטת הסוציאליזם נמצאת בתורת משה, מפני שנאמר בה „אפס כי לא יהיה בך אביון". אבל כבר העיר ע"ז היינריך היינע ואמר: „משה רבינו כבר היה סר ציאל, אף כי כאיש היודע הליכות עולם ואינו יוצא מידי דברים ממשים (אלס פראקטישער מאן) חפץ רק לשנות צורות המנהגים, ביהוד בענין רכוש וקנין. אמנם תחת לערוך מלחמה נגד רכבים אי אפשרים. תחת לנוזר נזירה פתיה להסיר רכוש היחיד מן הארץ, חפץ רק להכניס רוח מוסרי ברכוש. הוא בקש להתאים את רכוש היחיד עם מוסר ומדות טובות, ועם הצדק ההניוני האמת. למטרה הזאת חקק חוק היובל, אשר בו כל נחלה תשוב אל בעלה הראשון בלי חילוק באיזה אופן יצאה מתחת ידו, ובעם עובד ארסה כל נחלה היא נחלת שדה וכרם... משה לא

„פארווערטס“ (קדימה). ולפי דברת המוֹל יש לו יותר מטאת אלפים חותמים. גם יוֹל הרבה מכ״ע שבועיים בכל ארצות הפזור, ואחד בלשון יהודית ספרדית בסופיא בולגריא. יהון מדעי סוציאלי יוֹל בנויארק בשם דיא „צוקונפט“ (העתיד) זה עשרים שנה. מלבד ספרים וחבורות בלשון יהודית הרבה מאד שנרפסו ברוסיא נלציא רומניא אנגליא ואמריקא. בין מפצי הסוציאליזם בלשון יהודית באמריקא זה עשרות בשנים נודעים ביותר הסופרים והנואטים אברהם קאהאן עורך הפארווערטס ועוזרו בנימן פייגענבוים, מיכאל זאמעטקי, מאריס ווינטשעווסקי, מאיר לונדון, פיליפ קראנץ, מ' באראנאוו, ועוד. ע״ע אנארכיא.

ב.פ.

— [תורת ישראל נגד סוציאליזם] תורת ישראל לא תתאים עם תורת הסוציאליזם ותתנגד לעיקרי שיטתה. תורת ישראל נוסדה על הרעה של מממשלת אלהים (Theocracy). כי ה' הוא ארון כל הארץ והוא חלק לכל לאום חלק בתבל, ולבני ישראל נתן את ארץ כנען לנחלה, ורכוש כל אחד הוא מתנה מאת ה' ושייך לו לבדו ואין לאחד חלק בו. מלבד אם ימכור או ימסור האיש את רכושו ברצונו הטוב באחד מדרכי הקנין. קנין היחיד שבא לו מאת ה' הוא משוכה ונעלה על קנין שכא דרך מתנה מכן אדם. ולכן נאמר יונא מתנות יחיה (משלי ט״ז). אברהם אבינו אמר למלך סדום „הרמתי את ידי אל ה' אל עליון קונה שמים וארץ אם מחוט ועד שרוך נעל ואם אקח מכל אשר לך ולא תאמר אני העשרתי את אברם“ (בראשית י״ד). ר״ל כי מקור הקנין הוא מה' ולא מכשר ודם. ונהרו בני ישראל לזכור שכל הרכוש בא מאת ה', ואמרת בלבבך כתי ועצם ידי עשה לי את החיל הזה, וזכרת את ה' אלהיך כי הוא הנותן לך כח לעשות חיל“ (דברים ח' י״ד—י״ה). ואפילו בנכסי עצמו אין לאיש הכח לעשות כחפצו, ואם נתן כל אשר לו לאיש אחר במתנה ולא שייר לעצמו כלום אינה מתנה, וכן אם הפקיר כל נכסיו או חלקם לעניים נתבטל הכל כדן נותן מתנה (ב״ב קט״ח). או המפקיר לחצאין כגון שהפקיר לעניים ולא לעשירים, לדברי ב״ה שהלכה כמותם אינה הפקר עד שיפקיר אף לעשירים (פאה פ״א א') וכל הקודם לזכות מן ההפקר זכה, ואין רשות לאחד בזה. וגר שלא הניח יורש הראוי ליורשו כל נכסיו הפקר והקודם זכה בהם (רמב״ם גרים פ״א) בדרך קנין יחיד. וכל איש ביום הנחילו את בניו לא יוכל לבכר את בן האהובה על פני בן השנואה הכבוד (דברים כ״א ט״ז). ולא יוכל להעביר נחלה, כי הקנין בא לו מה' ואינו שלו בהחלט. ולכן לא יוכל לעשות דבר שהוא נגד חקי ה' ותורתו. אך לא מטעם שהוא קנין כללי לכל העם. וכן מטעם היובל שהיא נורת המלך מלכו של עולם: „והארץ לא תמכר לצמיתות כי לי הארץ, כי גרים ותושבים אתם עמדי“ (ויקרא כ״ה) ועבד עברי יוצא בשנת היובל

לתלמידי העם, כי באמת הם יתאמרו בתורת קרל מארקס אך יוסיפו לשיטתו בעד היהודים את הרעה הציונית. רבים מהם מתנצלים ואומרים כי מהיות שנצטוו הסוציאליזם ע״פ תורת מארקס אפשר רק כאשר יהיה רוב העם פרוליטארים (ועובדים בבתי החרשת הגדולים ההרשים), וען שאי אפשר להמון העם היהודי בגלותו להיות זאת, מפני שלא ישכרו אותם לעובדים בבתי מלאכה כאלה בארצות הנוים, לכן א״א להמון היהודים לקחת חלק הנון בסוציאליזם עד אשר תכנה מדינת היהודים והמון ישראל יהיה שם פרוליטארים אמתיים. אמנם רוב הסוציאליזם היהודים אינם הולכים בעקבות החברות האלה. חלק גדול מהם הולכים בדרך חברת הבונד (ע״ע), ורבים וביחוד באמריקא וכן באנגליא ועוד יחשבו גם את הבונד ליהודית יותר מדי. הם יאמינו בהתבוללות ישראל בין העמים, רק לצורך השעה יתאחרו את הסוציאליזם היהודים המדברים יהודית אישכנזית במחלקות מיוחדות, לא למען ברוא סאציאליזם מיוחד בעד היהודים, כי א יען כי המון היהודים אינם מכינים עדיין בלשון אחרת. אבל מטרתם בדברם סוציאליזם ליהודים בשפתם וביסודם מחלקות סוציאליזם יהודיות היא להביא את המון היהודים לאט לאט להתבולל בין אחיהם הסוציאליזם של העם אשר הם יושבים בתוכם.

[אמונת הסוציאליזם] כמעט כל הסוציאליזם

היהודים הם „כופרים בכל“, אך אינם מהייבים שום אדם החפץ להאחז בחברתם לקבל עליו להאמין או שלא להאמין באיזה דעות בעניני האמונה. כלל הוא אצלם: „האמונה היא דבר פרטי“ והרשות לכל אדם להאמין כאשר את נפשו. ישנם איזה יהודים שמאמינים בדתם והם סוציאליזם וסומכים על החוקים החברתיים של תורת משה כאמור לעיל, אך מספרם מעט מאד ואין להם הסתדרות או חברה מיוחדת, ואין רואה ואין שומע אותם בפומבי. לא כמו הנוצרים המאמינים באמונתם והם סוציאליזם שיש להם חברות שלמות גדולות וספרים ומ״ע רבים, שמטרתם לבנות את הסוציאליזם על יסוד תורת דת הנוצרי. ורבים מכמריהם ומטיפיהם מפצים תורת הסוציאליזם בבתי תפילותיהם ובפני קהל עם ודורשים שזה באמת עיקר תורת ישו וכונת שליחיו. בין היהודים ישנם רק שנים או שלשה מטיפים ריפורמים אשר דרשותיהם מעורבות מעט ברוח הסוציאליזם וסומכים על תורת משה והנביאים כמו למשל על ישעיה באמרו: „היו מגיע בית בבית שדה בשדה עד אפס מקום וישבתם לברכם בקרב הארץ“, או „היו החוקקים חקקי און ומכתבים עמל כתבו להטות מדין דלים ולגזול משפט עניי עמי“ ועוד פסוקים כאלה נבביאים אחרונים. אך בין הרבנים החרדים אין גם אחד אשר יסכים לסוציאליזם בפומבי בשם תורת משה והנביאים. [הספרות] העתון הסוציאלי בלשון יהודית אישכנזית איותר גדול כתבל יוצא לאור בנויארק בכל יום בשם

הסוציאליזם חקיצונים האומרים להעביר כל רכוש העולם מרשות היחיד לרשות הרבים. אינם אלא טעוים ומתעוים, ומבלי העולם ע"י שעוסקים בדברים שהם נגד טבע האדם באשר הוא אדם.

א.

— [מחזיקי למוד] בשנים האחרונות החלו החרדים על דת ישראל לראונו בעד הצעירים הנוהים אחרי הסוציאליזם. לשרש מקרב לבם הדעה הזאת ע"י דרשות ברבים לחזק את יסודי היהדות ולערער על הדעות הבתבות. בנליציא יסדו חברת, "מחזיקי למוד" למען הפצת ידיעת התורה והיהדות בין הנערים בעלי מלאכה ועוזרי מסחר. בשעורי ערב ושבת ויו"ט, ללמדם תנ"ך משניות עין יעקב וש"ע, ולהסיף לפניהם נאומים מלבבים לאמונתם. החברה הזאת נוסדה בתחלה בעיר קראקא, וזה כשנתים אשר התפשטה בערים רבות, בהשתדלות מנהלי החברה בקראקא, ובראשם העורך דין החרד רר' יהודה פייפער, שנסעו לערים שונות ויעוררו את החרדים משם ליסד אנודות, "מחזיקי למוד", ונסדו על ידם חברות בערי טארנוב, רישא, קשאנוב, נייסאנרץ, באכניא, טארנאפאל, זלאטשוב, בראדי, לעמבערג, ובאחרונה גם באנטורפן. החברה הזאת כבד פעלה הרבה להשיב לב צעירים רבים אשר נתנרלו בלי ריח תורה ונעשו זרים ליהדות. הסוציאליזם ובעלי "פועלי ציון" ראו כי רעה נגד פניהם ויעמדו ליטמן לסוד חברה זו ויפריעו האספות שעשה הדר' פייפער בכל מקום, ויתאמצו להניא את לבות הנערים ממתחבר למחזיקי למוד, אך לא עלתה בידם. ונמצאו עתה ככל עיר נערים למאות שנתנו ידם להחברה ויבואו לבקר השעורים. וביותר עשה עליהם רושם חזק הדר' פייפער בעצמו, אשר לפני זמן קצר היה גם הוא רחוק מיהדות ופתאום נעשה יהודי חרד יומר תורה ומצות וחסיד נלהב, ולא יחשוך בל עמל וכסף מיסוד חברות אלו, וגם עשוי לבלי חת, ולא יפחידוהו הסוציאליזם העומדים לנגדו, וחושב עתה לאחד את כל האנודות להסתדרות אחת גדולה, ולתכלית הזאת תוציא עתה החברה הראשית בקראקא מב"ע, "מחזיקי למוד" בשפה המדוברת. אשר מטרתו לאחד ולקבץ כל החרדים תחת דגל החברה, וליסד חדרים טובים ובתי ספר למלאכה ולמסחר ברוח יהדות נאמנה וממילא לא יפנו עוד לדעות הסוציאליזם.

ח. מ. ז.

סוֹקֵר (צוֹקֵר): נופת, הקנים שמוציאין מהם מיץ מתוק כרבש (Sugar-cane), מתוקים כרבש ונופת צופים (תהלים י"ט י"א). והקנים ההם גדלים ביערת הרבש (ש"א י"ד ב"ז). אכלתי יערי עם רבשי (ש"ה"ש ה' א'). מלאכת הסוקר כבר נודע בזמן הירושלמי כמו שנראה מטמ' שבת (פ"ז ב'): ההן סיקורה (Saccharum) כד מבחר בגרריה בקלופיתיה (בשבת) משום בורה, כד סבתת בסרנוייה משום דש, בד שחיק במרובתיה משום טוחן, כד יהיב משקין משום לש, בד משקע באנטרין

„כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם“ ונו' (שם פסוק נ"ה) וכמו שאמרו בספרי „שמרי קודם“ כי שעבודו של הקב"ה קודם לשעבודו של ב"ו.

[בדור הפלגה] התנודות לסוציאליזם נראה מפרשיות הראשונות בבראשית, כי התורה תתנוד לשתי דעות קיצוניות: נול הרכוש ובמול הרכוש, אשר רצו בני האדם להתנהג בהן בתהלת הבריאה. בדור המבול פשטו ידם בגול ומלאה כל הארץ חמס ושוד והושחתו מעל פני האדמה, ובדור ההפלגה הלכו מן הקצה אל הקצה ורצו להנהיג בדעה סוציאליזם, ב"שפה אחת ודברים אחרים" ולבנות להם עיר ומגדל בשותפות לחיות ביחד באחרות שלמה, וגם זאת היה רעה בעיני ה' ופיצם משם. וע"ז אמרו במדרש: דור המבול לא נשתיירה מהן פליטה, אלא דור המבול ע"י שהיו שמופים בגול שנאמר גבולות ישינו עדר נזלו ורעו (איוב כ"ד) לפיכך לא נשתייר מהן פליטה, אבל אלו שהיו אוהבים זה את זה שנאמר ויהי כל הארץ שפה אחת, לפיכך נשתיירה מהן פליטה (ב"ר פל"ח ו'). התורה תתנוד לסוציאליזם מפני שהתורה לא נתנה למלאכי השרת רק לכני אדם קרוצי חומר, והסוציאליזם המבטל רכוש היחיד היא תורה לעתיד לבוא כאשר תשתנה טבע בני אדם ויהיו דומים למלאכי השרת. כי אם יהיה כל רכוש העולם רכוש בללי, וכל עמל האדם יהיה רק לפיהו למלאות כחסורי נופו, ולא ישלם לאיש כמעשהו, ובעל כשרון גדול יקבל שברו כאיש שאין לו כשרון כלל, אז יאמר מה לי לצרה הזאת לעבוד ולחשוב מחשבות להרבות הון ועושר ולבנות היכלות ובנינים נביהים, אם מותר לו אין. ותרבה העצלות והשביחה תתנוד עד אשר תנוח תנועת החיים—תורת ישראל תתנוד לדעה אוטופית בזאת! אולם, אף בי התורה מצדקת ומחזקת את קנין היחיד, תעשה חוקים שלא להסיג גבולות עולם, ותעצור בעד העשירים בעלי הון רב שלא ישתמשו ברוב אונם להעיק ולרצץ את העניים והאביונים. ובפרט עשתה גבולים לבעלי האוצרות (trusts), ודרשו על אוצרי פירות הפסוק: שמעו זאת השאפים אביון ולשבית עניי ארץ. לאמר מתי יעבר חדש ונשבירה שבר והשבת ונפתחה בר ונו' לקנות בכסף דלים ואביון בעבוד נעלים ומפל בר נשביר (עמוס ח' ד—ג'). ואמרו אין אוצרין פירות ודברים שיש בהן חיי נפש ובשני בצורת אפילו קב חרובין לא יאצור מפני שמבנים מארה בשערים (ב"ב צ"ז). אמנם גם בתורת היהדות יש איזה דברים שיש להם יחוס להכלל, כמו בנזון שרוצה לצאת ירי שמים ולא ידע הבעלים להשיב לו מחזיר הנזלות לצרכי רבים כגון לחפור בורות שיחין ומערות (ב"ק צ"ה). גם יש דברים רבים לקהל אשר לכל ישראל הדרים בעיר והיא חלק בהם, כמו ביהביג ובהמ"ה, מרחץ, וכדומה. ובן ראויים להיות הרבה דברים לקנין הצבור הכללי כמו הבי דואר, מסלת הברזל, הטלגרף המליפון, מכרת הנחלים והנפט, שהם צרכי רבים. אבל

נהר פרת לדרום פומבדיתא ולצפון ספרורים (ע"ע המפה בערך גלות). רבינא איקלע לסירא דפרת ושאל לו ר' חנינא שאלות וכו' (ב"מ ס"א:) ופירש"י שאין זה סורא סתם אלא סורא על נהר פרת (שם). ורב חביבא שהיה שם שאל לו שאלות (מו"ק כ"ב ב"מ ק"ו:) ומקומו של דבינא היה במתא מחסיא (ע"י להלן). סורא סתם עמדה על שפת האגם מים שהיה מלא רפש וטיט ומרימר שישב שם פסיק לה לסורא באוזלי אמר ישמא יעלה הים שרמון (עירובין ח'). ופירש"י הים היה סמוך לסורא מאחריה וראשי המבואות מפולשין לים והיה מרימר עושה ריטות ומכמורות לכל המבואות ולא רצה לסמוך על מחיצת הים לענין מלטול בשבת בלא עירוב. נהרדעא היתה בצד צפון למעלה וסורא היתה בצד דרום למטה וע"ז אמרו וברקו רבנן מסורא ועד נסיבין לרמי בר חמא וכו' (ברכות מ"ד). ע"ד שאמרו וברקו מדן ועד באר שבע על אי' (סנהדרין צ"ד:). רב הונא ורב חייא בר אשי יתבי חד בהאי גיסא דמברא וחד בהאי גיסא וכו' (חולין ק"א:). ופירש"י שהיה הנהר (האגם) מפסיקין ר' יוחנן ראה דג שהפיץ מים משני נחיריו כתרי מברי דסורא (ב"ב ע"ד). ומשמע שהיו שתי מעברות לעבור באגם. רב היה הראיזון מחכמי התלמוד להתישב בסורא והרביץ שם תורה ברבים. ומסופר כי בעת שהיתה מנפה בסורא לא נענה לרעה בשכונת רב, והגם הזה היה מלתא זומרתא לגבי זכותיה דרב (תענית כ"א:). בעת ההיא היו שלש ישיבות בבבל נהרדעא פומבדיתא וסורא. ונמצא כמה פעמים בש"ס בסורא מתנו הכי בפומבדיתא מתנו הכי (מגילה י"ח: סוכה י"ט). או בסורא מתנו הכי ובנהרדעא מתנו הכי (סוכה י"ז:). ר' חסדא ישב בסורא, שמסופר כי רמי בר תמי וכו' אקלע לסורא בערב יוה"כ ואכל כהל ובסורא נוהגין איסור באכילת כהל והביאוהו לפני רב חסדא וכו' (חולין ק"י:). ואקלע רב נחמן לסורא עול לנביה רב חסדא ורבה בר רב הונא וכו' אמר הוא הרין של שוקאי דסורא (סוכה י"ד: כתובות צ"ט:). מרימר ישב בסורא, שאמר רבינא אנא אקלע לסורא קמיה דמרימר (פסחים ק"ז:). ודרש מרימר הני איסוריייתא דסורא מסככין בהן (סוכה י"ג:). ופירש"י שהיו עושין חבילי קנים למכור בשוק ומוכרין אותן במנין (שם). מר זוטרתא ישב בסורא ואכף את אמו של ר' חנינא לדור עם בעלה ונפק מינה רב חנינא מסורא (כתובות ס"ג:). ר' זירא היה בסורא ומצא שם לרבה בר ירמיה (ע"ז מ"ז:). ומצינו רב יהודה מסורא (תמיד כ"ג:). רב הונא מסורא (זבחים צ"א:). רב אדא מסורא (נדה ס"ז:). אבא סוראה (כתובות ל"ט:). בסורא היה העשירים מלוין לעניים על שדותיהם ולוקחין הפירות של השנים ומנכים ממעות הקרן כל שנה כפי המדובר עד שיצא השרה נקי מכל חוב לבעליה וכותבין ביטרוה, במשלם שניא אלן תיפוק ארעא דא בלא

משום בונה, כד מקטע בנומא משום מחתך. נמר מלאכתו משום מכה בפטיש. ופירשו כשמתקן את קני הסוקר ונורר ומשליך את הקלופה חייב משום בורה. דהיינו הפסולת מתוך האוכל. כשהוא כותש את הקנים להוציא את המיץ חייב משום רש, כשהוא שוחק אותם הרק היטב כדי שישחטו כל צרכם חייב משום טוהן, כשהוא נותן את המשקין היינו המיץ לתוך הכלי להעבותו ולהקרישו חייב משום ליש, כשהוא משקע את הסוקר באנטרין דהיינו בהרט המזכך לכך כדי שיהקשה כאבן חייב משום בונה, וכשהוא מקטע בנומא, כשהוא מוידך ונותק את הסוקר להוציא מן המקום החלול השקוע שם או מן החרט חייב משום מחתך או משום תוליש. וכן הוא במס' ביצה (פ"ד ד'): ההן סיקורה אסור למיעבר ביומא טבא דהוה מקטע בנומיה (ע"י בבלי מגילה ז': אביי בעאי למיכס צעא אבתרה). הסוקר או הצוקר ישעשו באשכנו בזמן השיע ערכו בו תעורבות וכן אסרו אותו בפסח משום חמץ. מהר"ל אסרו כי משימין לתוכו קמה. ואע"פ כשמבשלין הקנים שיש בו הצוקר ר' או ה' פעמים שאין משימין בו קמח מיט לבסוף משימין קמה ביורה ונורין אטו כל צוקר, אכן מותר להשתותו בפסח. והעיר מהר"ש שאכלו הגומדים יחד בניישטם ביום אחרון דפסח ונתן להם החר' זנויל צוקר שהביא עמו מקנדיא שהיה ברור לו שאין בו שום המין ואכלו עמו (מנהגי מהר"ל הלכות פסח). והרמ"א כותב בשם הת"ה שאסור לאכול צוקר ואפילו להשתותו אסור. וביום טוב האחרון אוכלין צוקר קנדיל שאין בו חישש הימין (או"ח סי' תס"ז מ'). וע"ז כתב הש"ך: וע"ע כי ג"ל מן הת"ה להיפך דרוקא חרות קטנות העשיות מבלילות צוקר אסורים אבל סתם צוקר מותר להשתות וכו' ומהר"ל אומר בתשובה סי' כ"ה צוקר רגילין ליהר אם אינו צורך גדול לרפואה כי הרוכלין מערבין בו כמה מינים, וכתב המנ"א (שם) ישמעתי מהאומן המתקן אותו שאותו העשוי ככובע אין בו קמח. ובמ"ז (שם) כתב מה שאנו קורין אותו קנר או הוט צוקר (עשוי ככובע) שהוא בורא אין בו חמץ ולא נעשה בו שום ביטול אלא כתולדתו מביאים אותו זה שאוכלין אותו ביום האחרון. ובזמנינו מתירין לאכול הוט צוקר הבא מאוסטריא ונעשה בהשגחת רבנים, וגם הצוקר היפה שנעשה באנגליא ובאמריקא אין בו חישש המין. מים עם צוקר אסור לשותת קודם התפלה רק במקום צורך רפואה מותר (הלכות תפלה סי' פ"ט י"א. באר היטב).

מ. נ.

סורא: עיר בבבל; שתי ערים נקראו בשם הזה בבבל, "סורא" סתם ו"סורא דפרת". סורא סתם היתה בצד המערבי של פרת על אגם Essuria (רימער ח"י 267) בתחתית עיר בבל לא רחוק מעיר בורסוף שלא היה מקום תורה. ורב (אבא אריבא) הלך מנהרדעא לסורא ויסד שם ישיבה. וסורא דפרת היתה על היף

כסף" ונקרא בנסרא "משכנתא סורא" (ב"ב ל"ה:). אמר רבא ערי (זה) סורא הוא דרייקי קראי (ניסין ל"א:) ופירש"י הדבר הזה מכני סורא הוא (ישם). והיא סורא שהזכיר פליניאוס (ס"ה פ"א) והיתה קרובה לכפר Massice והיא מתא מחסיא.

[מתא מחסיא] רב שרירא גאון באגרתו יאמר: רב שבקיה לשמואל בנהרדעא והוא דוכתיה וזקום תורה ואתרחיק לרזכתיה שלא היתה בה תורה והוא סורא דמתקרי מתא מחסיא דהונו נפישו ישראל התם וכו'. וכן כתב הראב"ד בספר הקבלה: והלך לסורא היא מתא מחסיא והיה ישם לראש עד שנפטר וכו'. לפ"י סורא ומתא מחסיא הם עיר אחת. אך נייבוער הסתפק בזה כי אין רמז בנסרא בשום מקום שסורא ומתא מחסיא הם עיר אחת. ואדרבה מאיזה מקומות בי"ט נראה שהיו שתי ערים. ומפורש בענין משכנתא דסורא יבמהא מחסיא מקומו של רבינא היה מנהג אחר שלא כסורא (בי"ט ס"ו:). ומצינו שרב אמר כגון אנא אם אקח בטר מטבח ולא אשלם תיכף ה"ז חילול השם, ואמר אביי ודוק במקום שאין תובעין אבל במקום שתובעין אין חילול השם, ואמר רבינא ע"ז ומתא מחסיא אתרא דתבעו הוא (יומא פ"ו.). ומשמע שאין זה סורא מקומו של רב שהוא מקום שאין תובעין. ורש"י בעצמו כותב במקום אחר: רב אשי גאון בסורא וכו' למתא מחסיא וכו'. ובתשובות הגאונים (הוצאת הרכבי ס"ו ר"ט צד 183) נאמר ובני ישיבה מחסיא בומן שהיו בסורא היו מקילין הרבה בדבר זה וכו'. הרי שהם יטני מקומות. וע"כ יפרש נייבוער שהכוונה בדברי רש"י הראשונים וסורא קרובה למתא מחסיא, ואפשר מפני שבזמן רבינא ורב אשי היו תלמידי סורא ומתא מחסיא לומדים ביחד נחשבו שתי הערים כישבה אחת. אף כי הישיבה בעצמה היתה אז במתא מחסיא מקום רבינא ורב אשי. מתא מחסיא היתה יותר קרובה לנהר פרת. ואמר רב אשי אנן ארקתא דפרת סמכינן (ביצה ל"ב:). רב אשי התיר לבני מתא מחסיא לאקדוהו (לפנות השרטון) נהר בורניץ במועד כיון ששותין ממנו רבים (מו"ק ד'): וכנראה נפל הנהר בורניץ בפרת. רב אשי אמר מתא מחסיא גדול מכפר וקטן מכרך (כתובות ד.). כסויי התנורים של מתא מחסיא לא היה להן בית אחיזה או בית יד (שבת קכ"ה.). רב משרשיא אמר לבני שמוכ לישב על האשפות של מתא מחסיא ולא על אפרני דפומבריתא (הרד"ק י"ב.) ופירש"י הטעם שתי"ח רבים בה ותרבות ביניהם אבל בפומבריתא אין תרבות ביניהם (ועי' רש"י בכריתות ו'): כי הטעם משום לסטין). יושבי מתא מחסיא נייסי ברבנן (קדושין ל"ג.) שהיו שם רבנן רבים ולבם נס בהם. ורב אשי אמר על הגוים במתא מחסיא שהם אבידי לב שרואים כבוד התורה שתי פעמים בשנה ולא מתנייר גר מהם (ברכות י"ז:) שנאספו שם בימי כלה בחדש אדר ואלול. במתא מחסיא היה ביהכ"נ שהיה קרוב ליפול וסתרו

רב אשי והעלה מטתו שם שלא יתעצלו בבנינו שהחממה והנישמים מצערים אותו. ולא הוציאוהו משם עד שנגמר הבנין (ב"ב נ"ו:). הוא מנע ליושבי העיר מלהגביה בתיהם יותר מביהכ"נ ואמר שם רב אשי אנא עברי למתא מחסיא דלא חרבה וכו' (שבת י"א.). מר בר רב אשי נעשה לראש במתא מחסיא (ב"ב י"ב:). בימי רב אשי היו סבי דמתא מחסיא (בי"ט ס"ח. ק"ח:). ע"ע נהרדעא; פומבריתא; פרת.

ביבליוגרפיא: נייבוער גיאוגרפיא 344; שבע חכמות 162.

א.

סוּרְיָא (Syria): מדינה גדולה בתורקיא האסיאמית ובעת נחשבה ארץ ישראל חלק ממנה. שם סוריא לא נמצא ככה"ק כי השם נולד בזמן היונים וישורשו מי"ט א"ש בשי"ן שמאלית Assyria. ונשתבש לסוריא (Supia). הירודוטוס יאמר בפירושו כי בלשון העמים נקראים תושבי סוריא אשוריים ובלשון יון סוריים, בכתב היתירות נקראת סוריא "סור" שהוראתו, "מערב". השבעים מעתיקים ארץ ארם בשם סוריא. סוריא היתה תחת ממלכת הסיליקיים. והסופרים שטראבו פליניאוס ותלמי יתארו את גבולות סוריא: טאורוס מצד צפון, מדבר ערב בדרום, ים התיכון במערב, ופרת התחתון במזרח. כעת נחשבו גבולות סוריא: כל הארץ למזרח ים התיכון עד המדבר, מצרים בדרום ואסיא הקטנה בצפון. בי"ט 1905 היה מספר התושבים בסוריא 3,317,600. ושטח הארץ הוא כששים רבוא מיל מרובעים.

[בתלמוד] סוריא היא על גבול א"י. בכמה דברים

נחשבה סוריא לחו"ל. ואמרו אין מוציאין פירות מא"י דברים ישיש בהן חיי נפש וכו' וכשם שאין מוציאין מארץ לחו"ל כך אין מוציאין מא"י לסוריא ורבי מתיר מהיפרכיא להיפרכיא (ב"ב צ': צ"א ועי' תוספתא ע"ז פ"ד ב.). בשלשה דברים שיה סוריא לא"י ובשלשה לחו"ל: עפרה מטמא לחו"ל והמביא גט מסוריא כמביא לחו"ל (שערך לומר בפני נכתב ובפני נחתם) והמוכר עבדו לסוריא כמוכר לחו"ל; שלשה לא"י: שהקונה שדה בסוריא כקונה בפרוור שבירושלם וחייבת במעשרות ובישביעית ואם יכול לכנס לה במהרה טהורה (תוספתא כלים ב"ק פ"א ה.). ובמשנה אהלות פ"ח ו' נאמר הקונה שדה בסוריא סמוכה לא"י אינו יכול להכנס וכו'. עבר שברח לחו"ל אין רבו רשאי למוכרו בחו"ל יצא עבר עם רבו בסוריא לפיכך אם מכרו שם הרי זה מכור (יש"ט ע"ז פ"ג י"ח). אין משכירין להם (לגוים) בתים שדות וכרמים וכו' במה דברים אמורים בא"י ובסוריא משכירין בתים אבל לא שדות וכו' (שם ע"ז פ"ב ח'). בראשונה היו אומרים אין מסייעין את הנחתום העושה בטומאה ואין מוליכין עמו גריעות וכו' ובסוריא מסייעין את הנחתום העושה בטומאה ומוליכין עמו גריעות לתנור (שם ע"ז פ"ב ב'). הקונה פירות בסוריא

אצל ר' יוחנן באשה אחת שלא הבינה סירבטים (ירוש') נדה פ"י סוף, ובש"מ הריב"ש (ס"י יש"ע) סוריסמון. ובעל כ"פ פ"ז גרים לשון סורסי, ודרכם להוסיף הברת "סין" כמ"ש במסוף הערוך (ע' סמכטון). במאות הראשונות דברו הנוצרים בלשון סורסי בכדינת מסר פוטמאי וסביבותיה, ומרכזם היה באיריסא (אורפא) ונציבין, ועשו ממנה שפה ספרותית וכתבו בה ספרי חתם הברית החדשה או "רתיקא חרתא" והעתיקו בה התנ"ך היא ה"פשיטתא". גם כתבו פירושים לתנ"ך ואגדות שונות בלשון סורסי. במאה החמישית נתחלקו הסורים הנוצרים בהברת הלשון ומבטאה לשתי כתות: המזרחיים או הנסטוריים, והמערביים המכונים יעקביים, ע"ד מדנחאי ומערבאי של בעלי המסורה בלשון עברית. הנוצרים המלומדים השתמשו בלשון סורסי עד המאה ה"ד ואז לקחה מקומה בארצות המזרח לשון ערבית, ובאירופא השתמשו בלשון רומית.

[סגנון לשון סורסי] דוגמא מתרגום הפשיטתא על תנ"ך הפרשה הראשונה בבראשית: 1 ברשית ברא אלהא ית שמיא וית ארעא. 2 וארעא הות תוה ובוה, וחשוכא על אפי תהומא. ורוחה דאלהא מרחפא על אפי מיא. ואמר אלהא נהוא נהורא, והוא נהורא. 3 והוא אלהא לנהורא דשפיר. 4 ופרש אלהא בית נהורא לחשוכא. 5 וקרא אלהא לנהורא איממא, ולחשוכא קרא לליא. והוא רמשא והוא צפרא יומא חד. 6 ואמר אלהא נהוא רקיעא במצעת מיא, ונהוא פרש בית מיא למיא. 7 ועבר אלהא ארקיעה, ופרש בית מיא דלתחת מן ארקיעא, ובית מיא דלעל מן ארקיעא, והוא הכנא. 8 וקרא אלהא לארקיעא שמיא והוא רמשא והוא צפרא יומא דתרין. 9 ואמר אלהא נתכנשו מיא דלתחת מן שמיא לאתרא חד (ע"ע פשיטתא).

1 ¹ גַּמְעִיבָּ גַּמְעִיבָּ גַּמְעִיבָּ גַּמְעִיבָּ גַּמְעִיבָּ גַּמְעִיבָּ גַּמְעִיבָּ גַּמְעִיבָּ גַּמְעִיבָּ גַּמְעִיבָּ
 2 ² אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ
 3 ³ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ
 4 ⁴ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ
 5 ⁵ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ
 6 ⁶ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ
 7 ⁷ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ
 8 ⁸ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ
 9 ⁹ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ אֲפִיבָּ

הפרשה הראשונה מהפשיטתא בכתב סורסי
 דוגמא מברית החדשה "רתיקא חרתא": "אבון דבשמיא נתקדש שמך, תאתא מלכותך, נהוא צבינך, אינא דבשמיא אף בארעא. הב לן לתמא דסונקנן יומנא.

אינו חייב להפריש מהן דמאי לפי שרוב פירות הנמכרים שם מחוץ הן באים, ואם המוכר אמר משל א"י הן חייב לעשר (דמאי פ"י י"א). שתי חזקות לכהונה בא"י: נשיאות כפים וחילוק גרנות (תרומה). בסוריא עד מקום ששליח ראש החדש מגיע נשיאות כפים אבל לא חילוק גרנות, בכל כסוריא (שם כתובות פ"ג א'). אין השלוחין יוצאין לסוריא עד שישמעו מפי ב"ד מקודש (שם ר"ה פ"ב ב'). על הגובאי וכו' ועל כולן אין מתריעין עליהם (תענית) אלא באותו מקום בלבד. היו כסוריא אין מתריעין עליהם בא"י, אין מתריעין עליהם בסוריא (שם תענית פ"ב י"א). ר' ישמעאל אומר אין עומר בא מסוריא (ירוש' שקלים פ"ד א'). סוריא הוא כבוש יחיד שכבש דוד המלך לצרכו והיא ארם נהרים וארם צובה, ולא קדשו בקדושת א"י שהיתה כבוש רבים (ע"ע כ"ב ו"ג). מקום שאין ישראל מצוין כהרא סוריא (ירוש' דמאי פ"ו). הרמב"ם אומר איזה סוריא? מא"י ולמטה כנגד ארם נהרים וארם צובה כל יד פרת עד בכל. כגון דמישק ואחלב וחרן ומונבת וכיוצא בהן, עד שנעדר וצחר הרי היא כסוריא. אבל עכו חוץ לאשקלון והם תחומי א"י (הל' תרומות פ"א מ'). רבן גמליאל הלך ליסול רשות מהגמון בסוריא (מושל הרומיים שהיה שם) ושהא לבא ועברו את השנה על תנאי לכשירצה ר"ג וכשבא אמר רוצה אני ונמצאת השנה מעוברת (ערוית פ"ז ז'). ר' בא בר זבדא בשם רב ברם נהגו בסוריא להיות גובין מן הנחמישית ומן הצועות (ירוש' בתובות פ"ג ג') מצעות שמציעין על המסות שהן עיקר סחורתן. אסתירא סורסיה (בבורות מ"ט): היא סמבע של סוריא (תוס' שם). ע"ע ארץ ישראל.

ביבליוגרפיה: ריעמאן ופוכסטיין, רייזען אין נארד-סיריען 1890; Burten & Drake, *Unexplored Syria*, 1872.

סורסי לשון (Syriac): אחת מלשונות בני יש"ם וענף מלשון ארמית, ומפני שקרובה מאד ללשון ארמית לא דקדקו חז"ל להבדיל בין ארמית לסורסית (ע"י תוס' ב"ב צ': ר"ה לסוריא). אך בירושלמי מצינו הכנוי לשון סורסי הרבה פעמים מפני שבזמן התלמוד דברו ההמון בא"י לשון סורסי, ולרוב השתמשו בלשון הזאת הנוצרים הראשונים, ואפשר שמפני הטעם הזה אמר רבי בא"י לשון סורסי למה? או לשון הקדש או לשון יונית (ביק פ"ג). כי לשון יונית היתה לשון החכמים בא"י ובלשון סורסי דברו רק ההמון. ונקראת לשון סורסי ע"ש ארץ סוריא. השם שקראו לה היונים בזמן ההוא. לשון ארמית היתה יותר צחה בסגנונה ומבטאה, ולכן כשרצה שמואל הקטן לגלות סוד קודם מותו אמר: שמעון וישמעאל (ר"ש הנשיא ור"י כ"ג) לחרבא (יהרגו בהרב) וחברוהי לקטלא וטאר עמא לכיזא ועקן סניאין יהוון אחרי דינא ובלשון ארמית אמרן (תוספתא סוטה פ"ג ד'). בבלי מ"ח:). כדי שלא יבינו העם. והיו מקומות בא"י שלא הבינו לשון סורסי. ר' בא בר זוטרתא נעשה למתורגמן

שונים. בשבעים נפש בא יעקב למצרים ובאשר יצאו משם לחרות היה מספר בני ישראל שש מאות אלף גברים מכן עשרים ולמעלה. ובמדבר סיני היה כל הפקודים שש מאות אלף ושלשת אלפים וחמש מאות וחמשים מכן עשרים שנה ולמעלה כל יוצא צבא בישראל, מלבד מספר הלויים מכן חדש ולמעלה שנים ועשרים אלף בס"ה 625.550 (במדבר א' מ"ג ג' ל"ט). ונובל להבפיל מספר בני ישראל מכן עשרים ולמטה ויהיו עוד 603550, ובס"ה 1229100, והמספר הזה נבפול במספר הנקבות נמצא הסך הכולל 2458200. כאשר פקר דוד המלך את בני ישראל היה מספרם שמונה מאות אלף מעשרת היטבים וחמש מאות אלף משבט יהודה. בס"ה 1.300.000 (ש"ב ב"ד מ') ובלם אנשי מלחמה שולפי חרב ובורא לא נחשבו מכן עשרים ולמטה ולא החלשים והזקנים ולא הנשים והמף. ואם נצרפם לחיטבון יעלו בלם למספר חמשה מליון נפש. מספר הגולים השבים מכבל לא"י בזמן עזרא היה ארבע רבוא אלפים שלש מאות ושישים (עזרא ב' ס"ד). בי רוב העם נשארו בכבל ובמצרים ומדינות אחרות ומהם עלו אח"כ. בזמן חרבן הבית השני היה מספר היהודים בירושלם, לפי הסופר טאקיטוס, שש מאות אלף, ויוסיפוס מונה מספרם מליון אחד ומאת אלף נפשות, ומהם צ"ז אלפים נמברו לעבדים, במלחמת אדריינוס ובר בובכא נהרגו 580000 יהודים לפי הסופר דיון קאסיוס (ספר סי' פ"ד). לפי מאמען היו במאה הראשונה למספר הנהוג מליון אחד יהודים במצרים מספר שמונה מליון תושבים בוללים, ומהם היו מאתים אלף יהודים באלבסנדריא שהיה שם בס"ה חצי מליון תושבים. לפי דעת הארנאק (אויסברייטונג דעם קריסטענטומס" לייפציג 1902). היו בארץ סוריא בזמן נירון קיסר מליון אחד יהודים, ובארץ ישראל שבע מאות אלף, וביתר הארצות מליון וחצי בס"ה היה מספר היהודים אז 4.200.000 נפשות. מפני הרדיפות וההריגות והשמדות בימי הבינים נתמעטו היהודים מאד עד שנישארו בתחלת המאה ה"ח רק בערך 1.360.000 יהודים בארצות אירופא, ורובם היו אז בפולין. מן העת ההיא והלאה החלו היהודים לרבות עד שעלו בתחלת המאה ה"ט לארבעה מליון, ובתחלת המאה העשירים עלה מספרם קרוב לשלשה עשר מליון נפש.

[מספר היהודים באירופא בין שנות 1907—1911]

בתחום המושב זולת פולין	3.578.227
פולין	1.655.546
חץ לתתם	211.221
ס"ה ברוסיא באירופא	5.444.994
[אוסטריא ואונגריא]	
בגליציא	811.371
באוסטריא התחתונה	157.178
בוקאווינא	96.150

ושבוק לן חובין חסתיין איבנא דאף חנן שבקן לחיבין, ולא תעלן לנסינגא, אלא פצן מן בישא, ממול דרילך היא מלכותא וחילא ותושבתחתא לעלם עלמין, אמין". ובהעקתה עברית: אבינו שבשמים יתקדש שמך, תבוא מלכותך, יעשה רצונך בארץ כאשר נעשה בשמים. תן לנו היום לחם חקנו וסלח לנו את אשמתינו כאשר סולחים אנחנו לאשר אשמו לנו ואל תביאנו לירי מטה ב"א הצילנו מן הרע, בי לך הממלכה והגבורה והתפארת לעולמי עולמים אמן. בספרי הברית חדשה בהעקקות אחרות השמיטו הפסוק בי לך הממלכה וכו' מפני שנראה כי הם מורים באחדות. ובל התפלה הזאת שקוראים הנוצרים «תפלת הארון» (The Lord's Prayer) לקוחה מהתלמוד (עי' תוספתא ברכות פ"ג ז', בבלי ברכות מ"ז: י"ז, ב"ג. ירוש' ברכות פ"ד).

[לשון סורסי בתנ"ך] רייפמאן הוביח (בית תלמוד ח"ב 218) בי מלות סוריות רבות נמצאות בתנ"ך וסדרם בדרך א"ב. ומהם: בחרתיך כבוד עוני (ישעיה מ"ח ו') שהוראתו בחינה, בתרגום הסורי אבן בוחן (שם ב"ח מ"ז) באפא בחירתא; בית נתיבות נצבה (משלי ח' ב') כמו בין, תרגום בין מים למים (בראשית א') בית מיא למיא, וכן וישנה לטוב בית הנשים (אסתר ב' מ') כמו בין הנשים; מנוחה הררי בהו (שופטים ב' מ"ג) פי' השיגוהו, בתרגום וירבק אותו (בראשית ל"א ב"ג) ואדרבה; וחציו ימחץ (במדבר ב"ד ח'), פי' מתנים, בתרגום כמתניו (בראשית ל"ז ב') בחצוהי; ונר רשעים ירעד (משלי י"ג מ'), תרגום תכבה (ויקרא ו' ה') תדעך; וטמנתם במלם (ירמיה מ"ג מ') פי' חומר, בתרגום והחמר היה להם לחומר (בראשית י"א ג') וסירא הוא להו למלמא; מתוך ומחמס נאל נפשם (תהלים ע"ב י"ד) תוך הוא גול בסורית, בתרגום בי לא יגול (יחזקאל י"ח ז') לא תך, וגולה לא גול (שם פסוק י"ח) ותובא לא נתיך, וכן מרמה ותוך (תהלים י' ז') שניהם מורים על לקיחת הון רעהו בלא משפט, אלא תוך הוא לקיחה בחזקה ובגלוי ומרמה הוא לקיחה בלם ובערמה. גם הוביח רייפמאן שיש מלות רבות בתלמוד שנוכל להבינם רק בהוראתן בשפת סורית או סורסית, ועל הפסוק במכסת תבוסו על היטה (שמות י"ב) רבי אומר לשון סורסי הוא באדם שאומר לחבירו בוס לי מלה זה (פסחים ס"א).

א.

סורר: ע' בן סורר ומורה

סחורה: ע' מסחר

סחיטה: ע' שבת

סט' פטרבורג: ע' פטרבורג

סטאטיסטיקא: מספרים ורשימות במקצועות שונות. הסטאטיסטיקא של היהודים שמוכא פה היא רק בנוגע למספר בני ישראל באיזה תקופות ומקומות

	5.000	וועסט אינדיס		92.745	ביהם
	2.000	ברזיל		44.255	מעהרין
	35.000	ארנטינא		23.100	במחוזות אחרים
2.555.000		ס"ה דאמריקא	1.224.899		ס"ה באוסטריא
		[אסיא הרוסית]	851.378		באונגריא
	56.783	קאוקאז			[בגרמניא]
	34.792	סיביר	409.591		בפרוסיא
	13.682	אסיא התיכונית	55.341		בייערן
105.257		ס"ה באסיא הרוסית	31.708		עלזאס-לותריןגן
		[אסיא התורקית]	25.893		בארען
	87.000	ארץ ישראל	24.696		העסען
	50.566	סוריא (חוץ א"י)	16.602		האמבורג
	35.000	ערב	14.967		זאקסן
	38.069	אסיא הקטנה	12.053		ווירטמברג
	64.000	מסופוטאמיא	14.101		במחוזות אחרים
	6.900	מחוזות אחרים	607.862		ס"ה בגרמניא
281.535		ס"ה באסיא התורקית			[מדינות שונות באירופא]
		[מדינות אחרות באסיא]	282.277		תורקיא באירופא
	63.000	פרס	325.655		רומניא
	20.000	בוכארא	238.275		אנגליא
	18.435	אפניסטאן	105.988		הולאנד
	18.228	הודו	100.000		צרפת
	3.500	ערן	52.115		איטליא
	2.000	כינא ויאפאן	37.656		בולגריא
	680	האנקאנג ושאנגהי	15.000		בלגיא
125.843		ס"ה במדינות אלו	12.264		שווייץ
512.635		ס"ה באסיא	11.250		בוסניא והירצוגווינא
		[אפריקא]	8.350		יון
	50.000	אביסיניא (פלישים)	5.729		סרביא
	64.645	אלגיריא	3.912		שוועדען
	38.635	מצרים	3.898		אירלאנד
	109.712	מורוקא	3.478		דענמארק
	18.680	טריפולי	2.500		ספרד
	65.213	תונס	1.300		גיבראלטר
	60.000	דרום אפריקא	1.212		לוקסמבורג
406.885		ס"ה באפריקא	1.200		פורטוגאל
		[אוסטריא]	728		קריטא
	15.122	אוסטריא	642		נארוועגען
	1.611	נחילאנד	185		מאלטא וקפריסין
	107	טאסטאניא			ס"ה במדינות שונות באירופא
16.840		ס"ה באוסטריא	1.213.612		ס"ה הכולל באירופא
		[סך הכולל]	9.342.745		
	9.342.745	אירופא			[באמריקא]
	2.555.000	אמריקא	2.400.000		בארצות הברית
	512.635	אסיא	100.000		קאנאדא
	406.885	אפריקא	5.000		מעקסיקא
	16.840	אוסטריא	4.000		קובא
12,834,105		ס"ה בכל התבל	1.000		פורטו-ריקא
		ע"ע ספר.	3.000		אמריקא התיכונית

לעמוד באיש הזה הריני שוחמתן ואוכלתן. כיון ששחטה אמר לה תני לי הורעו והלחיים והקיבה, אמרה אפילו אחר ששחטתי אותן לא נצלתי מידו. ואמרה הרי הן עלי חרם, אמר לה כולו שלי הוא שכך אמר הקב"ה כל חרם בישראל לך יהיה. נטל והלך לו והניחה בוכה היא עם שני בנותיה, כדן כולהן עבדין להא כזתא עליבתא ותולין בהקב"ה (ילקוט פ' קרח רכז ט ז).

[בספרות ימי הביניים] בין הכותבים בליטון סמירי בימי הביניים חשוב כפרט ר' יהודה חריוזי בספרו החכמינו, בתארו איזה עבודה ורעה שמטה ולא יוסף עוד לקחת אחרת: „ודי לי בתלאה הראשונה המרה, ולא תקום פעמים צרה“ (שער ו). על הכליות במלחמת הנדיבות, ואיך פשטה הנדיבות בנדיה ולבשה אותם הכילית (שער י"ב). על דופא אליל ותרופותיו אשר לפני כפות מלאות מיני רפואות, ורמיות למכות סדיות, ואצלו כלי ברזל ומלקחים והמזלג שלש השנים, וכלי החסזה והכיות וכלי חתוך הבשר חדים כחרב פיות וכו'. וקורא בקול גדול כי יכול: לפקוח עינים עורות ולחזרוע העקרות וכו' (שער ל). אתה קח לך כמשמי החברה, וסמי הידירות היקרה, ואבקת האהבה הברה, ושיטני השפתים, ותבצלת העינים, ותפחי השדים, ודקת האפים, וסעיפי הקוסות הנעימות, אשר תניפם רוח הנשמות, וברלח השינים, וכפור הידים, ותשחק הכל עד אשר דק בנקיון כפיים, ותלוש אותו בדבש המלקחים, ותשים עליו מעט מצרי העפעפים, ותקטירם במור האפים, וקטרת הנחירים, ותקח מאת הרפואה לא יום ולא יומים, ולא חדש ולא שנים, רק דבר יום ביומו ערב ובקר וצהריים, ואז תרפא בעזרת שוכן ימים. ואם לא תניע ירך לכל זה, ותראה כי לבך חליט ורזה, תקח לך אנורה מעשב התקוה, ולענות החיטק והתאוה, וסמי התוחלת, ורש ההכנעה והמיסאלת, ועשב האנחות, ועצב הרוחות, ותחביר עליהם פרי הפרידה, וענפי החרי והחרדה, וציצי התונה, וקוצי הראנה, ורשי העצבון, ועלי היגון והראבון, וטרפי התשוקה, וחצירי המצוקה, ומרורות האנקה, ותכתוש כל אלה העשבים, במכתש העצבים, ויצקת עליהם לוג מי דמעות, מסקור הצלעות, ושמת הכל בציר הצירים והיגונים, ופרוד השאונים, ותבשלם בנחלי להבים, מן האהבים, ותצניע זאת המרקחה בצנצנת ארך הזמנים, לפי רב השנים, וקח ממנו בכל יום, עד יסקוט עצבך בעזר אל איום (שער מ"ח). עמנואל הרומי במחברותיו כותב בסמירא חדה על התופת והעזר בעקבות דאנטי על האנשים השונים העוברים בו ונדונים בתוכו. והאיש הדובר בו אמר אליו: קומה ונלכה כי לא זאת המנוחה, ואען ואומר בי אדוני עשה כדברייך, משכני ואנכי אחרייך, כי לראות באלה לא נסיתי, הוצאני מעמק הפגרים כי החליתי, ואמר אלי האיש, החזק בכנף מעילי ותהיה זרין ונשכר, אל תכט אהריך ואל תעמד בכל הככר. אז שמנו לדרך פעמינו, והפקדנו ביד האל רוחנו ונשמנתו. ויהי כאשר יצאנו

ביבליוגרפיא: לוח קדומה שנת תרע"ב ווילנא צד 26; צונץ, גיזאמילטע שריפטען היא 184; יודישע סמיר מיטטיק 480; רופין, די יודען דער געגענווארט צד 26; Jacobs, *Studies in Jewish Statistics*, 1885, ב. מ.

סמירא (Satire): התול, דברי חלקות של לענ וליצנות שנראים כאלו נאמרו בכבוד ראש, וכאופן כזה יורדים להדרי לב האיש ויעשו רושם חזק על לב השומעים. כמו אליהו הנביא עם נביאי הבעל שהעלו את הפר לעולה לבעל ואש לא ישמו תחתיו ויקראו בשם הבעל מהבקר ועד הצהרים שענה אתם באש מן השמים, ואין קול ואין עונה. ויהתל בהם אליהו ויאמר: קראו בקול גדול כי (אם) אלהים הוא כי שיה וכי שיה לו וכי דרך לו אולי ישן הוא ויקץ (מ"א י"ח כ"ז). הכסירא היותר יפה בתנ"ך הוא נבואת יישעיה על מלך בבל באמרו: גם ברזים שמהו לך ארזי לבנן מאז שכבת לא יעלה הכורת עלינו. שאול מתחת רגזה לך לקראת בואך, עורר לך רפאים כל עתודי ארץ, הקים מכסאותם כל מלכי גוים. כלם יענו ויאמרו אליך גם אתה חלית כמונו אלינו נמשלת (ישעיה י"ד ח'—י').

[בתלמוד] בתלמוד וסדרשים יש כמה מאמרים שנאמרו בדרך סמירי, ולדוגמא התשובות של הפרושים להצדוקים, שהיו הצדוקים אומרים תירש הבת עם הבן, נספל להם ריבין אמר להם יוטום! זו מנין לכם ולא היה בהם אחד שהחזיר לו דבר חוץ מוקן אחד שהיה מפטפט כנגדו ואומר, ומה בת בנו וכו'. קרא עליו המקרא הזה אלה בני שעיר החורי וכו'. אמר לו רבי ובכך אתה פוסרני! אל שומה שבעולם ולא תהא תורה שלימה שלנו כשיחה בטלה שלכם (מגילת תענית פ"ה). ומצינו קרח שאל שאלה ממשה רבינו טלית שכולה תכלת אם חייבת בציצית, או בית שכלו ספרים מהו שיהא פסור מן המזוזה וכו' והוא בדרך סמירי על משה ואהרן שלקחו הגדולה והקדושה לעצמם להשתרר על העם שכולם קדושים. ועוד תספר עליו האנדה: מה עשה קרה? כינס עליהם כל הקהל וכו'. התחיל לומר לפניהם דברי ליצנות, אמר להם אלמנה אחת היתה בשכונתי ועמה שתי נערות יתומות והיה לה שדה אחת, באת לחרוש אמר לה משה לא תחרוש בשור והמור יחדו, באת לזרוע אמר לה שדך לא תזרע כלאים, באת לקצור ולעשות ערימה אמר הניחו לקט ישכחה ופאה, באת לעשות גורן אמר לה תני תרומה ומעשר ראשון ומעשר שני, הצדיקה עליה את הדין ונתנה לו. מה עשתה עמדה ומכרה את השדה ולקחה שתי כבישות כדי ללבוש מגזותיהן ולהיגנות ספירותיהן, כיון שילדו בא אהרן ואמר לה תני לי את הבכורות שכך אמר לי הקב"ה כל הבכור אשר יולד וכו', הצדיקה עליה את הדין ונתנה לו את הולדות. הגיע זמן גזיזה וגזזה אותן אמר לה תני לי ראשית הגז וכו'. אמרה אין בי כח

בדבדחותא וסטירא נעימה. בשירו בחר לו שני דרכים. לפאר הדבור בתלתלי המליצות וצלצל המלות כמו בספריו "אדר היקר", "ספר החזיון", ודרך אחר להשתמש בדבור פשוט בסגנון כתבי הקדש כמו בספרו "משלי אסף", וזה אחז את דרכי המאספים שהחלו לכתוב עברית על מהרה כה"ק. סמנוב כתב רוב ספריו בעלום שמו, רק שהיה הוא המו"ל של ספר עתיק שצא בבית גנזיו. וע"ז אמר הרב ר' יוסף מפפד"ם, כי סמנוב שונה ממחברים אחרים אשר גיבנים דברים מחבריהם ויחתמו שמם עליהם, וסמנוב גונב דברי עצמו וחותם שם אחר עליהם.

[ספריו] סמנוב כתב ספרים רבים, והמצויינים הם: א' שפתי דננות, על דקדוק לשון עבר (ברלין 1773); ב' ספר החזיון בשמונה חלקים, על הבקרת והחכמה, השירה, משלים, על החושים, על העולם והטבע וענינים שונים; ג' אמרי בינה על דברי חקירה ופילוסופיא (שם 1784); ד' סליחות התצאה חרשה (שם 1785); ה' ספר השרשים שלשה חלקים על ששי לה"ק (שם 1787); ו' משלי אסף מליצות בחקוי על משלי שלמה (שם 1788); ז' פי' על מורה נבוכים (שם 1791); ח' זמירות אסף עם פי' ר' שמואל ב"ר מאיר (שם 1793); ט' פרקי שירה, על חכמות הטבע.

ביבליוגרפיא: פין כנסת ישראל 643; פראנץ דעליטש צור געשיכטע דער יירישען פאעזיע סי' 28, לייפציג 1886.

ב. ס.

סיביל (Sibyl): כנוי לאשה נביאה שהתנבאה לאי'ה ע"י רוח שהופיע עליה מן היםים באמצעות האלילים שהאמינו בהם. הנבואה בכלל היתה זרה להגונים ולא ידעוה היונים והרומיים, רק עתירות שנתגלו להם ע"י אשה בעלת חזיון שקראו סיביליות (σῖβυλλαι) המורה על "סוד אלוה". ונחלקו המקורות הראשונים אדות מספר הסיביליות ומקומותיהן. פלאטון מוזכר רק סיביל אחת, ואריסטו ואריסטופאניס מוזכרים אחרות, ווארו בספרו של לאקטאניוס Divinarum Institutionem (ח"א סי' 6) מונה עשר סיביליות ומתן אחרות מארצות המזרח. פאוסאניאס מונה ארבע סיביליות: הסיביל סלוד, הסיביל הירופילי מטרפיסוס או אדיתריי שהתנבאה על הרומיים, והסיביל סבא מארץ ישראל שהיתה סיביל יהודית, ונודעה נ"כ בתור סיביל בבליית ומצרית. בספר Chronicom Pashale שנתחבר במאה הששית נמנו י"ב סיביליות ואחת מהן היתה יהודית.

[יהוס הסיביליות] בספרי הסיביליות מיחסים את הסיביל הראשונה לדוד הששי מנח (ח"א 298) ובמקום אחר נאמר שהיא בתולה מיצאי ירך נח (ח"ג 827). הסיביל היהודית תתיחס לאחת מנשי בני נח ונצולה בתיבה מהמבול, ומפני זקנתה נקראת "סבא או "סבתא".

מן התופת ועשתונותיו אוברות, ופנינו וכנפינו פרודות, וללכת אל העדן היו פנינו טוערות. תיכף אישר מהתופת נסענו, אל ראש סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה הגענו, וכאשר היינו במעלותיו הנבוהים, שם נגלו אלינו האלהים. ושם דאינו שמים חדשים וארץ חדשה, אין שם צנהה ובאשה, רק ארץ סמוהרה וקרושה, ומעלות הוכנו אל הנפשים הקרושים, תחתים שניים ושלישים וכו' (מחברת כ"ח). הראב"ע כתב מכחמים רבים בסטירא יפה, יוסף זברה כתב, "מאמרי הרופאים", "גדר אלמנה", "מדיני אשה". יצחק ן שבתאי כתב "מנחת יהודה" על שונאי הנשים ועל הרווקים, גם "מלחמת החכמה והעושר", ותשובה על מתנגדיו בשם "דברי האלה והנהו" (בכ"י). קלונימוס בן קלונימוס ספרוכינצא כתב, "אבן בוהן" בסטירא על דרכי החיים, ו"מסכת פורים" בסגנון התלמוד על העני המחזור על הפחתים הכלי השכור והזולל וסובא. יצחק דוראן פרופים כתב לרעהו המומר דוד בוניס בונגניורנו אגרת בשם, "אל תהי כאבוכו" בלשון סטירי המשתמע לתרי אפי עד כי האמינו הנוצרים כי דוראן מועץ אותו לזשאר באמנות הנוצרית בהוכיחו את טעיות היהודים, ובאמת טמן בדבריו לענ ולצון לעקרי דת הנוצרית. בין הסופרים הסטיריים המצויינים כומן החדש היה יצחק ערמער במאמריו חסירות וחכמה, תלונת סני סנסני וסמנליף, נגלול הנפש, ותשלך, ויוסף פערל בספרו "בוהן צדיק", "מגלה סטירין". בין הסטיריים בזמן הזה נעלה הוא גרשון ראזענצווייג בניוארק בספרו "מסכת אמריקא", מכחמיו "חמשה ואלף" וירחוונו "הרבורה". ע"ע חידה; לץ.

ביבליוגרפיא: שולמאן כהרס ח"ב 235—241; J. Chotzner, *Humor and Irony of the Bible*, Hanover 1883; I. Davidson, *Parady in Jewish Lit.*, New York, 1907; J. E. xi. 71.

ב. ס.

סמנוב, יצחק הלוי: חכם ומשורר, נולד בעיר סמנוב במדינת פולין בשנת 1733 ומת בברלין ד' סבת תקס"ו (1805). בימי נעוריו עזב את עירו וינע לברלין שהיתה אז מקום מושב המיטכילים הראשונים וימצא שם את יצחק דניאל וודר פרידלענדער אשר דאנו לו ולמחסורה, ויהי למורה עברית בבתי עשירים. בסמנוב נקבצו כל התכונות של הסופרים העברים ואור וחיך השחמשו בו בערבוביא. לבושו היה כיהודי פולני בזמנו אבל התנהג בדרך אשכנזי במעשיו; הוא היה אורתדוקסי באמונתו, וחפץ בהקוני הרפורם; הוא היה מוסמך להורות הוראה לפי הש"ע, אך חוקר חפשי בפילוסופיא; הוא היה בעל רגש ובעל מעשה כאחד, משורר וכותב דברים כהיותן, הוא כתב מליצה נשגבה ורחף על כנפי השירה, וירד לעומקא דרינא איך לדקר תוך המרגלית ולמזון המשקין. וגם במאמריו הכתובים בכובד ראש על ענינים תשובים נמצא בהם מלתא

לדעת אפיפאנוס היתה בת נח וי"א שהיתה בת חזה
היה לכבל וכו' (שם 239; ועיין צמח דוד ח"ב, סה"ד
ח"א 110).

שבייליא שנת (ג"א) תרנ"ה ואז מלך בלשצר המלך
היה לכבל וכו' (שם 239; ועיין צמח דוד ח"ב, סה"ד
ח"א 110).

[דוגמאות מסירי סיביל] יהושע שמיניבערג העתיק
שלושה חזיונות (שלישי רביעי וחמישי) מהסיבילות אשר
יסודם ברוח היהרות, מלבד איזה הוספות קטנות.
העתקתו זאת עלתה יפה ובכמה פרקים היא יותר
נעלה מהמקור הראשון. ולדוגמא אביא פה מהעתקתו
של החזיון השלישי:

יושב הכרובים מרעים ממרום שבתו שחק.
אליך אל אדיר אתחנן, מעש הנהיה
לרוחי, מגיד אך צדק, כי נפשי עיפה.
אך מה זה עוד ירגו לבני רוחי יפעם
יהלמני להטיף לבני איש שירי ברגש?
ויהי מה אשובה אגידה אמרו אלה
השומים בפי, אביע דברו לבני גבר.

ותוכיח את בני אדם הנבראים בעלם אלהים ללכת
באורה מישור ולירא את השם הגדול בורא שמים וארץ
ולא לעבוד עבודת זרות

כי נחשים תכבדו תזכחו לחתול ושקף.
לאלילים פסלו אבן, מעשה אצבעות גבר,
ותרביצו על פתחי היכלות, לא אל במו.

גם פרעו מוסר, מנאפים ובני בליעל, והסיביל מתנבא
כי ממלכת רומא תשחח מן הארץ, ובא מושל קדוש
ולכד כל ארצות התבל וינבד בארץ, ואז נכונים לדומא
ימי אד וישר....

בצאת ממצרים עם זה בשנים עשר שבט
עלו קוממיות לימין מוריו בחורי אלה,
ויסע לאור עמוד אש באשמורות הלילה,
ובעמוד ענן יומם לנהונו דרכהו.
אז יעמיד אלוף לראשם רב פעלים גדול דעה,
את משה משוי מסוף ביד גברת בת מלך,
היא כבן לה גדלתו, וכבוא זה מורה צדק
מנהל לעם, אלהיו ממצרים הסיע,
אל סיני ההר, נתן לו אל משמים
דת ומשפטו צדק כתובים על לחות שנים.

ותדבר על אשור ובבל ומצרים ויון ועל גוג בארץ מגוג
ואשר יהיה באחרית הימים. שאז יקום עם קדש ידאי
ה' שומדי מצותיו והם בני ישראל, ולמולם לא נחשבו
יהר העמים אשר ישתעשעו בהבלי שוא והם פורעי
מוסר ועושים כל תועבה.

אולם לעת קום יקומו דברי דברתי
זכור תזכרוני כלכם לא עוד תחרטוני
לא תאמרו לי כשזוגעת, כי אך נביאת אלה....
כי עת תהומות מים אדירים שפפו ארץ,
ואיש תם אך אחר נוהר תחת השמים,
נשא על פני תהום בתבה חרשו וידהו,
עם חיה ועוף כנף לחיות זרע עלי ארץ,
אשה לבן איש זה הייתו, כלה לגבר

לדעת אפיפאנוס היתה בת נח וי"א שהיתה בת חזה
(Adversus Haeresus vi, xxvi, 1.) ויש מיחסיים
אותה לסרח בת אשר. ויש גם דעה כי הסיביל היהודית
היא בת בירוסוס הכשדי ונבאה ונבאה שקר לומר
שיחוסה מימי קדם ומקורה מן העברים. כנראה המציאו
היהודים האלכסנדריים את הסיביל היהודית על אותו
דרך ואופן שנוולרו הסיבילות אחרות ובאותו לברש של
ההגדה שהיה יפה למעם הגוים בעת ההיא. וכוננת
היהודים האלה היתה להראות את אולת עבודת
האלילים ותפארת אמונת ישראל לנגד העמים, וכי
קרוב היום הבא להביא במשפט את כל הגוים וביאת
המשיח. ספרי הסיבילות נחשבו כספרים חיצונים,
וגם בנבואת הסיביל היהודית השתמשו לרוב הנוצרים
הראשונים, והוסיפו דברים רבים להוכיח על ביאת
המשיח. שירי הסיביל היהודית מתחילים מומן היהודים
האלכסנדריים במאה השניה למספר הנהוג, ומזכירים
נחמות ונאוולה מגלות הרומיים, והוספות הנוצרים
נתחברו בחמש או שש מאות הראשונות.

[ספרי הסיביל] ספרי הסיבילות יצאו לאור בפעם
הראשונה בשמונה חלקים (באזיל 1545) בלשון יונית
ובהעקפה רומית (שם 1546). ועוד הוצאה אחרת מכ"י
אהר (פאריס 1596). בשנת 1817 נדפס ספר י"ד
מספרי סיביל. ועוד הוצאות אחרות, האחרונה בליפציג
(1902). יש מטילים ספק בספר א' ב' כי יש בהם
דעות יהודיות ונוצריות מעורבות ביחד. ספר ג' הוא
יותר נעלה מתברו, וכנראה נחלק לשלושה חלקים.
הראשון נכתב ע"י יהודי אלכסנדרוי שחי בערך שנת
165 קודם מ"ג, ושני החלקים האחרונים נתוספו בידי
נוצרים. בספר הרביעי מתנבאה בשם ה' על עתידות
בעשרה דורות הראשונים מאדם הראשון, ותחלק את
ימות העולם לעשר תקופות, ותעביר את כל המאורעות
בזמנים האלה. הספר החמישי הוא במעט כולו ברוח
היהדות מלבד איזה דברים נוספים ע"י הנוצרים. הספר
הששי השביעי והשמיני מקורם בנצרות. הספרים ט'
והלאה נתגלו מקרוב, התשיעי והעשירי הם ברוח נצרות,
הי"א אפשר שמקורו ביהדות. ספר י"ב וי"ג וי"ד
מדברים על דברי ימי הרומיים, ואין בהם דברים הנוגעים
לאמונה. ספרי ישראל הקדמונים ומימי הבינים אינם
מזכירים את סיביל רק בעל ספר היוחסין אומרו:
האשה הראשונה שנתנבאה באיטליא שנת ג"א תתמיג
(83 למה"ג) ולכל אשה שאמרה עתידות קורין שבייליא
(יוחסין השלם צד 235) בזמן לוסיאו טרקיניוס המלך
השביעי לדומיים וכו' היתה אמרייה שבייליא ותקנה
ט' ספרים מהנביאות, ובאה ונבנסה לטרקיניוס המלך
הידוע ולא נתן לה המעות ששאלה בעבורם ושרפה
הג' ספרים לפניו ביום הראשון, וביום השני שרפה הג'
האחרים, וביום הג' שלח לה כל המעות ששאלה ונהנה
לו הג' ספרים הנשארים ובהם כתוב כל מה שיקרה
לרומיים עד עולם, ואז ג"כ היתה במוריקה אישפיטימה

לו נגלו ראשונות מאז גם עתידות החד.

על כן דבר מי אמת, ואמרו נאמנו יהוה. (סוף הזיון ג).

ביבליוגרפיה: גוטשמיד, קלוינע שריפטען 221—278 לייפציג 1893; ווינטער אונד ווינטע, די יודישע ליטע-ראטור היא 59—63; שטיינבערג, מאז גי הזיון ספר הזון הסבלות למשוררי ההלנים, בספר המאסף בלויית האסיף לשנת תרמ"ז ווארשא 1887; דרי בתן, די סוביללע אים היידענסום ווערענסום אונד קרויספענסום, בעתון אשכ אונד וועטט ה"ג עד 111 שנת 1903; Deane, *Pseudepigrapha*, p. 276, Edinburgh 1891; Schürer, *History* iii. p. 271; J. E. xi. 319.

א.

סיביריא: מדינה גדולה מהרי אוראל עד ים השקט בצפון אסיה השייכת לרוסיא, ויש בה קרוב לשבעה מיליון תושבים, ומהם 34,792 יהודים (בשנת 1897).

היהודים הראשונים נשלחו שם בתור פושעים וחוטאים לחוקי ממשלת רוסיא, ולרוב היו יהודי קורלאנד שלא נרשמו בפנקסי הממשלה בתור נולדים מפני החוק שיצא בשנת 1829 להגביל מספר היהודים בקורלאנד וליוואניא. היהודים האלה התרצו את עונם בגלות

סיביריא ולא הורשו לצאת מהמדינה שנים קצובות, אך היו חפשים לשלוח במסחר ידם בכל רחבי סיביריא, וגם עשו חיל והעשירו, וישלחו אהרי ביהם וקרוביהם ויאהזו שם. מתחלה לא התנגדה הממשלה לישוב

היהודים בסיביריא, אך בשנת 1832 כאשר רצו היהודים בערקאוויץ וקאמינער להשיג זכות הסחרים (גילרע) בא הדבר לפני הסינאט והמיניסטרים והם החליטו להכשירם

בתור סוחרים, אך כדי שלא להרבות בסוחרים יהודים להזיק לסוחרים הנוצרים נעשה חוק כי כל יהודי הרוצה לקנות זכות סחר מחויב לבקש הסכמת שר האוצרות ע"י, והחוק הזה נחתם ביד הקיסר ביום 3 מארץ 1834

(ווסטראיע פאלנאיע סאבראנייע זאקאנאו ח"ט סי' 6875). הקיסר ניקולאס הראשון חשב ליסד בסיביריא קולוניות לעבודת אדמה לצורך היהודים, וצוה לתת להם אדמה בפלכי סאבאלסק ואמסק (1836), אך

כנראה התנגדו לזה שרי הממשלה ופתאום יצא חוק המלך לבטל הדבר (5 יאנאר 1837). בעת ההיא היו בפלכי טאמסק, סאבאלסק, ועניסיק, אמסק, יהודים כוחרים 31 ועישי מלאכה 659. הממשלה החליטה שלא

לשלוח עוד יהודים לסיביריא, אך בינתיים כבר היתה חבורה אחת של יהודי קורלאנד על דרך סיביריא שבאו לקרוביהם, ועליהם נגדה הממשלה לשוב לביתם ואם ימאנו תשלח אותם לקצה סיביריא לפלך יאקוטסק

ומעבר לים באיטאליא, ואנשים מבין שלשים וחמש ולמטה יקחו לעבודת הצבא, נערים פחותים מ"ח שנה נהשבו בין הקאנטוניסמים (שם פ"ב סי' 10242). כימי הקיסר אלכסנדר השני הורשו איזה יהודים שהיו נקיים מחטא

נגד הממשלה לגור בסיביריא, אך נדרפו מהמת שרי הממשלה ולא נתנו להם הרשות לנוע ממקום למקום, וגם היהודים שהיו אומנים ובעלי מלאכה לא יכלו

להעתיק משכנם למקום אחר. וזאת היתה לחידה לכל שואל מדוע זכו היהודים שהם הימאים ופושעים נגד הממשלה להיות בסיביריא בכל מקום כחפצם, והיהודים הנקיים סבלו אשמה נרדפים ונרדקים ולא ירשו להם

לשבת שם? ומעטים בכל יום שלא הניחו לשום יהודי לעזוב את תחום היהודים לנסוע לסיביריא על הוצאותיו, ורק אחד שהטא שלחו איתו בהוצאות

הממשלה לסיביריא והניחו את בני משפחתו ללכת אחריו ולשבוע מטיב הארץ. בשנים האחרונות הכבירה הממשלה את החקים נגד יהודי סיביריא ולא נתנו אותם לגור בנבולי כינא ובהערים על חף הים כמו

וולאדאוואסטאק ופארט ארטמור, אך אחרי נצחון יאפאן כאשר כבשו היאפאנים את פארט ארטמור שבו היהודים לגור שם. ע"ע רוסיא (J. E. xi. 317) ב. מ.

סייג (סייג): גדר מלשון סוג כמו יסוגו אחר (תתלים ל"ה ד'). להעמיד המצוה על מקומה מבלי חסרון וגם להגור מלעבור עבירה, וכמו שאמרו: לך לך נירא

סחר סחר לכרמא לא תקרב (שבת י"ג). ר"ע אומר מסורת סייג לתורה, מעשרות סייג לעושר נדרים סייג לפרישות, סייג לחכמה שתיקה (אבות פ"ג י"ג) פי' שהמסורת היא סייג והגבלה למבקריו כה"ק שלא יפרצו בהם פרצות; מעשרות סייג לעושר שידאנו גם לעניים

ולא יתפרצו בעשרם יותר מדי; נדרים סייג לפרישות שמקבל עליו בלשון נדר שלא יעשה כך וכך וכופה את יצרו להכניע תחתיו; סייג לחכמה שתיקה שלא

להפאר בחכמתו, ויש מפרשים בדרך אחר, כי מעשרות סייג לעושר שנאמר עשר תעשר, עשר בשביל שתעשר (שבת ק"ט). וגם שתיקנו הכמים ליתן מעשר מן הירק; נדרים סייג לפרישות, שהתורה אמרה קרבן לה' וחכמים תקנו כינוי נדרים פונם קונם קונם

כדי שיהא פורש שלא לזכור (הערך). בן עזאי אומר עשה סייג לדברך בדרך שעשה הקב"ה סייג לדבריו וכו' שגלויה היה לפני מי שאמר והיה העולם שעתידין הדורות כך לומר על מה עשה ה' ככה לארץ הזאת

(דברים כ"ט), לפיכך אל הקב"ה למשה: משה כתוב והנח לדורות הבאים ואמרו על אישר עזבו את ברית ה' וגו'. אדם הראשון עשה סייג לדבריו יותר ממה

שאמר לו הקב"ה ומפרי העץ אשר בתוך הגן אמר אלהים לא תאכלו ממנו ולא תנעו בו פן תמותו וכו'. התורה עשתה סייג לדבריה הרי הוא אומר ואל אשה בנדת טומאתה לא תקרב (וגקרא י"ח) אפילו חיבוך ונישוק אסור וכו'. אבל דרשו ג"כ כי ייחוד

באשתו נדה מותר מהפסוק סונה בשושנים (שה"ש ד' ג') שאפילו סונה בשושנים לא יפרצו בהן פרצות (סנהדרין ל"ז). שישראל נדרים באזהרת התורה, משה עשה סייג לדבריו הרי הוא אומר לך אל העם וקדשת היום ומחר (שמות י"ט) ומשה אמר להם היו נבונים

לשלשת ימים והוסיף להם יום אחד מעצמו. איוב עשה

וכו'. כמו שאנו נוהגין לשייר מעט עד ערב פסח לסיום בעד הבכורים שלא יתענו ויחזרו אהרי מנין לומר קדיש דרבנן ועשרה בני רב פפא, מפני שהוכרת שמותם מועיל לזכרון (בעל שושני לקם בשם שלשלת היוחסין, ובסוף תשובות רמ"א דפוס אמסטרדם יש עוד טעמים ע"ז).

[הדרן] בסיום מסכתא ובפרט בסיום הש"ס נוהגין לדרוש לפני הקרואים מעניני דיומא וביהוס הדברים שמסיימים בהם. ואחר שסיימו המסכתא אומרים נ' פעמים: הדרן עלך מסכת (שם המס' שסיימו) והדרך עלך, דעתן עלך מסכת... ודעתך עלך. לא נתנשי מינך מסכת... ולא תתנשי מינך לא בעלמא הדרין ולא בעלמא דאתי. ואח"כ אומרים יהי רצון מלפניך יא"וא שתהא תורתך אומנתנו בעוה"ז ותהא עמנו לעולם הבא חנינא בר פפא רמי בר פפא וכו' עשרת בניו (ע"ע פפא). והערב נא וכו' מודים אנחנו לפניך יא"וא ששמת חלקנו מיושבי ביהמ"ד ולא מיושבי קרנות וכו'. יהי רצון מלפניך ה' אלהי כישם ישעורתי לסיים מסכת... כן תעורני להתחיל מסכתות וספרים אהרים וקסייבם, ללמוד וללמד וכו'. יתגדל ויתקדש. והוא קדיש דרבנן שנוכר ברמב"ם (ע"ע קדיש). יש מפרשים הדרן מלשון זיו הוד והדר, ואין לו כונה כלל. ומאי הוא הדרן עלך? ונראה ששם הדרן כאן הוא מלשון הדרא, שוב וחזור, כלומר ישעוד נשוב ונלמוד המסכת הזאת, ואין זה פטירה עולמית. רק פרידה לפי שעה. ונקוה כי אנחנו נשוב אליך ואתה תשוב אלינו כמה פעמים. וכמו שרגליון לברך בלשון אנגלית ליום הולדת במהדרות רבות ("many returns"). הלשון הדרן הוא בארמית ומקורו מבבל בזמן הגאונים, וזכרון בני רב פפא הוא לסגולה ויועיל לזכרון, כנ"ל. ויהי רצון וכו' לקוחים מסיומי התפלות שנמצא בנמרא (ברכות ט"ז: י"ז:).

א.

— [מנהגים שונים] אחר נמר קריאת ספר מהומשי תורה נוהגין לומר "חזק חזק ונתחזק". הגומר ספר דברים נקרא "חתן תורה" והמתחיל בספר בראשית הוא "חתן בראשית", ואין קוראין לזאת סיום התורה, כי לתורה אין סיום. כי ארוכה מארץ מדתה, ונאמר והנית בו יומם ולילה. וכיון שאין סיום אין התחלה. ולכן מחברים את סוף התורה לתחילתה בקריאת הצבור בשמחת תורה. מקור המנהג שאומרים חזק חזק בסוף קריאת כל ספר מהחומש הוא מאמר חז"ל ארבעה צריבין חיווק ואלו הן תורה ומע"ט הפלה וד"א, תורה ומע"ט מניין שנאמר רק חזק ואמץ מאד לשמור ולעשות ככל התורה, חזק בתורה ואמץ במעשים טובים, תפלה מניין שנאמר קוה אל ה' חזק ואמץ לבך, ד"א מנין שנאמר חזק ונתחזק בעד עמנו (ברכות ל"ב:). ומביאר באבות כי טוב תורה עם ד"א ואמרו ד"א קדמה לתורה. לכן כשמסיים החומש אומרים חזק של תורה

סייג לדבריו שנאמר בו וסר מרע, מלמד שהרחיק איוב את עצמו מדבר המביא לעבירה ומן הביעור ומן הדומה לביעור. ודרשו סייגות מהכתובים: הרחק מעליה דרכך ואל תקרב אל פתח ביתה (משלי ה'). שאומרים לו לאדם אל תלך בין האפיקורסים ואל תכנס לשם שמא תכשל בהם וכו', הרחק מעליה דרכך (י"ט) זו זונה שאומרים לו לאדם אל תלך בשוק זה ואל תכנס במבוי זה שזונה שם וכו' שמא תכשל בה. חכמים עשו סייג לדבריהם שאמרו ק"ש של ערבית עד חצות ר"ע אומר עד שיעלה עמוד השחר וכו' א"כ למה אמרו חכמים עד חצות כדי להרחיק אדם מן העבירה שלא יעבור ומן ק"ש (ברכות ב', אדר"ג פ"א—פ"ט). ע"ע נזרה; תורה יטבעל פה.

א.

סְיוּם: (סיומא): נמר וסוף, השלמת הלימוד של ספר או מסכתא מהתלמוד. וסיום כל הש"ס נקרא "סיום הגדול". במדרש דרשו על אות ה' של הלה' בהאוינו שהיא רחוקה מן הלה', שהוא סיום חתימתו של מיטה וכו' באדם שמסיים ספרו והותם את שמו בסיום ספרו (תנחומא האוינו ס' ה'). ר"א בתר רמסיים צלותיה אמר וכו' (ברכות ט"ז:). סיומא דפירקא בר"ש כלה (ב"ב כ"ב:).

[כיום הספר וסיום מסכתא] נהגו לעשות משתה ושמחה בסיום ספר תורה. ובפרט הנותן ספר תורה חדש במתנה לבה"כ. הסופר מניח איוה שורות בסוף התורה פניו או כותב האותיות בקיום מן הצדדים וחלולות באמצע, ומכבדים את הקרואים שכל אחד ימלא אות אהת משמו, וכותבין בספר על הבימה. ומברכים הקרואים ב"מי שברך" ונודבים נדבות לביה"כ. ואחר שמתקן הסופר את האותיות כראוי מכניסין את הספר בארון הקדש בנגונים וחמירות תהלים. וזכר לדבר יש במדרש על הפסוק בנבעון נראה ה' אל שלמה וגו' החכמה והמדע נתן לך וגו' ויעש משתה לכל עבדיו (מ"א נ'). א"ר אלעזר מכאן שעושין סעודה לנמרה של תורה וכו' ופי' מ"כ שהוא נמר כל התורה ע"י מתנת החכמה (שה"ש רבה פ"א). גם בסיום מסכתא עושין סעודה, ואמר אביו תיתי לי דכי חזינא לצורבא מרבנן רשלים מסכתא עבידנא יומא טבא לרבנן (שבת ק"ה:). ר' משה חאגיז בס' משנת חכמים כותב: זה שאמר קהלת תרתי בלבי למיטוד בין וגו' כלומר השחוק והשמחה בעלמא ודאי אין בהם שום תועלת. אבל אחר שתרתוי בהכמה. כגון בסיום מסכתא. אמרתי מחמת זה למיטוד אחר היין. וכתב מהר"ל במנהגיו דכיום מסכתא שייך לסעודת מצוה (הל' ח"ב צד ל"ב:). וכ"כ הרמ"א (או"ח ס"י תקנ"א י', י"ד ס"י רמ"ז ב"ז) דכשסיים מסכתא מצוה לשמוח ולעשות סעודה ונקראת סעודת מצוה. וכתב מהר"ם מינץ בסוף תשובותיו (מובא בש"ך שם ס"ק ב"ז) דכשבאין לסוף מסכתא ישייר מעט בסוף עד שעת הכושר, יומא דראוי לתקן בו סעודה

וחזק ונתחזק עם ד"א (מטה אהרן להרב זיוויטץ). וכבר מצינו בנביאים הראשונים שסיימו דבריהם בדברי שבח ותנחומים (ברכות ל"א). ואחריהם הלכו נביאים האחרונים (ובזה מתורץ קשית אגדות מהרש"א שם). ואמרו לא יפטר אדם מחבירו אלא בדבר הלכה (שם) או בדבר טוב, וכן נוהגין היום כשמדבר אדם דברים רעים עם חבירו אוטר לו נסיים בדבר טוב, וברוב המסכתות שסדרו רבינא ורב אשי הוסיפו מאמר מיב בסוף כרי לסיים בדבר טוב אף שאין לו ענין שם. הרמב"ם בהקדמתו לסדר זרעים התאכץ לתת מעם לחיבור איזה מסכתא לטניה, כי מסדר התלמוד התחיל במה שמסיים, וכן הוא בדברי התוספות בכל תחלת מסכתא, והיא מן הגמרא בריש ברכות שהיא המסכת הראשונה שזמאר תנא היכי קאי דקתני מאימתי (עי' רש"י שם שאמר מהיכא קא סליק וכו'). רב אשי סדר את הגמרא בשתי מהדורות, מהדורא קמא ומהדורא בתרא (ב"ב קנ"ז): ופיר"ח טרב אשי חי ששים שנה ובכל שנה מחזר לימודו בשני חדשי הכלה ניסן ותשרי ולבשהגיעו שלשים שנה סיים כל לימודו, וכן עשה בשלשים שנה אחרונים (רש"י). וכשהשלימו איזה מסכתא לקחו ברכת הפרידה ממנה לנחמה לומר עוד נהדר אליך ואתה אלינו, והוה הדרן עלך והדרן עלך. הגאון מוילנא זצ"ל אמר כי בת"ת "סיום" כל האותיות ערך הנגלה שוה לערך הנסתר: סימך יוד רז מ"ם היינו שאותיות מ"ך בגימטריא ס, אותיות י"ד בגימטריא י, וכן ו"ו מ"ם, אות ראשון שוה בערכו לאות השני.

[בנהג אלגור] במדינת אלגיר יחוגו "חג סיום"

ביום חמישי לסדר יתרו ועושין אותו יום ואין אומרים בו תחנון אפילו במנחה שלפניו, וביום היה יתאספו הסוחרים והרוכלים והאומנים הנפוצים בין יושבי קרר בכפרים ויבואו לשמוע עשרת הדברות, ונקרא ג"כ חג התרנגולת הוי"ל וחובת היום היא לאכול בשר תרנגולת, וקורים זאת סעודת "סיום" ר"ת ס' עודת יתרו וימ' שיה, שנאמר שם ויזבח יתרו חותן משה עולה וזבחים לאלהים ויבא אהרן וכל זקני ישראל לאכול לחם עם חותן משה וגו'. ובוה מוכן מה שאוכלים בשר תרנגולת דוקא כרי שלא יתראה כאכילת קדשים (עי' מ"א באו"ח סי' ה"ס). ממכ"ע המודיע הוי"ל בפאלטאוא י"ד ניסן (תרע"א).

ס. ש. ז.

עד ח' בו אין אומרים תחנון ולפי מנהג האר"י א"א עד י"ב בו ועד בכלל כי חג שבתות יש לו דין תשלומין כל שבעה. ב' דר"ח נקרא בשם זב"ל ר"ת ז'ה בא ל'כפר, כי לעולם ביום זה יבא יוה"כ. ג' בו מתחילין שלשה ימי הגבלה. ה' בו ערב שבתות, ואין מקיזין בו דם כי מעלי יומא דעצרתא סכנתא דנפיק ביה זיקא ושמה טובה דאי לא קבלו ישראל תורה הוה מבה לבשריהו ויטי לרמיוהו (שבת קכ"ט). ו' בו חג השבתות ח' בו י"ט שני י"ל גלויות (ע"ע שבוועות). ט"ו בו נולד יהודה ומת בן ק"מ, ביום זה והבא אחריו גלו אנשי בית שאן ובקעתה אשר היו יתד רעה לישראל בימי היונים, ולא הגלה אותם יהושע ולא דוד מפני שלא היו נתחייבו גלות בראשונה, עד שהגלו אותם החשמונאים ואותו היום עשאוהו יו"ט. י"ז בו נלכדה העיר צור וגם היא היתה יתד רעה לישראל בימי היונים וכו' (סגלת תענית). כ' בו קבעו בני פולין תענית צבור שהיה עת צרה לעקב גזירות ורדיפות בשנת ת"ח ות"ט לאלף השישי ונשפך דם ישראל כמים. כ"ג בו במלו בכורים בימי ירבעם. כ"ה בו אתנולו דימסנאי מיהודה ומירושלם, כשבאו בני ישמעאל לעורר על ישראל על הבכורה, באו עמהם כנענים ומצרים וכו' ונצחום גביה בן פסיסיה (ע"ע). בו ביום נהרגו רשב"י, שמואל בן אלישע וחנינא סגן הכהנים. ככ"ז בו נשרף ר' חנניה בן תרדיון. ע"ע חר"ש. ס. ה.

סיחון ועוג: סיחון היה מלך לעם האמורי בעיר

חשבון שלקח מיד מלך מואב הראשון עם כל ארצו מידו עד ארנון, ועל המלחמה הזאת נשאו המשלים משל (ע"ע חשבון). סיחון לא אבה לתת לבני ישראל סדרך רגל בארצו אף כי לא רצו להנות ממנו מאומה רק לעבור בדרך המלך, ויצא למלחמה עם ישראל במדבר, וינצחנהו ישראל וירש את ארצו (במדבר כ"א כ"א—ל"א; שופטים י"א כ"ב). גם הערבה בין הנחל יבוק וים כנרת היתה נכללת בארץ סיחון (יהושע י"ב ג', י"ג כ"ז). חמשת נשיאי מדין: אוי רקם צור חור ורבע היו נסיכי סיחון (יהושע י"ב כ"א) ואותם הכה משה בנקמו נקמתו ממדין (במדבר ל"א ח'). סיחון ועוג נחשבו למלכים אדירים (תהלים קל"ו י"ז—י"ט). סיחון ועוג אחי הוא בני אחיה בר שמחזאי וכו' (נדה ס"א:), והיה דומה לעוג ובגבורה (מדרש אנדה חוקת הוצאת באבער ק"ל). כי נח נפשיה דאהרן אכתי הוה סיחון קיים דכתיב וישמע הכנעני מלך ערד (במדבר כ"א) מה שמעה ישמע? שמע שמת אהרן ונסתלקו ענני כבוד וכסבור ניתנה רשות להלחם בישראל וכו'. תנא הוא סיחון הוא ערד הוא כנען; סיחון שדומה לסייח במדבר, כנען על שם מלכותו ומה שמו ערד שמו וכו' (ר"ה ג'). ובתוס' שם נאמר דהוא גם עמלק. א"ר פפא עמון ומואב מהרו בסיחון (ניסין ל"ה). דכתיב אל תצר את מואב וכן בבני

סיון: החדש השלישי מניסן והתשיעי מתשרי ונזכר בכתובים (אסתר ח' ט'). מזלו תאומים והוא מלא שלשים יום וחל רק באחד מימי ג' ד' ו'. באשורית נקרא סיונו, ומשערים שענינו עת להט השמש מן סיר זיה וכן בא בגמרא סוי לבה (כתובות ס"ב:). שענינו קרח לבה. זכרונות החדש הם: א' בו באו מדבר סיני (שמות י"ט). בו פסק תגבורת מי המבול (בראשית ח' ט'). בו נבא יחזקאל על פרעה (יחזקאל ל"א). מר"ח

סייקסאס (Seixss), משפחה: משפחה מצוינת באמריקה; ראש המשפחה יצחק מינדיס סייקסאס נולד בליסבון בשנת 1768 ומת בנופארט מחוז ראד איילאנד בארצות הברית, 3 נאוי 1780. הוא בא לאמריקה דרך בארברוס והגיע לניוארק בשנת 1780 ופתח שם בית כספר והעתיק משכנו לנופארט בשנת 1765. בנימיני מינדיס סייקסאס היה סוחר נכבד ואחד ממיסדרי הניווא (Stock Exchange) בניוארק. בנו השני גרשם מינדיס סייקסאס היה רב נולד בניוארק בשנת 1745 ומת שם 2 יולי 1816. הוא נתמנה לרב בקהלת שארית ישראל בניוארק בשנת 1766 ועמד במשמרתו זאת כחמשים שנה. בעת המלחמה עם אנליא נטה לצד האמריקאים, וכאשר הגיעו היל בריטניא לניוארק סגר את בית תפלתו והחליט לעזוב העיר ולא להכניע לממשלת בריטניא (1776). בשנת 1780 יסד הקהלה מקוה ישראל בפילארפיא, אך אחרי המלחמה שב למקומו לניוארק (1784). הוא היה אחד מ"יד כהני הרתות לקחת הלך בחנוכה משרת הנשיא הראשון ג'ואורג' וואשינגטון בניוארק. והיה אחד ממיסדרי קולומביא קולג' (1787). בשנת 1802 יסד החברה קדישא "חסד ואמת" אשר עורנה קיימת. יצחק בנימיני סייקסאס בנו של בנימיני מינדיס הגיל, נולד בשנת 1782 ומת בניוארק בשנת 1839. היה ג"כ רב בקהלת שארית ישראל ונתמנה שם בשנת 1828.

ב. מ.

סייבה: משיחה בשמן, וסוד לא סכתי (דניאל י"ג). דברים שבקדושה היו צריכין משיחה, כמו בית אל אשר משחת שם מצבה (בראשית ל"א י"ג). המשכן וכליו אהרן ובניו נמשחו בימי המלואים (שמות כ). אלישע בן שפט נמשח לנביא (מ"א י"ג מ"ז). המלך נמסח (ש"ב י"ב ז') ע"ע מלך. ומצינו סיבה לכלים בזמן המשנה (רמ"א פ"א ג'). סיבה לתענוג מותרת בשבת אבל לרפואה אסורה משום גזרה שמה ישחוק סממנים. ואמרו סכין בשבת וממשטיין (ביד על הגוף) אבל לא מתעמלין לשפישף בכחוכו (משנה שבת קמ"ז). ובברייתא נאמר סכין וממשטיין בבני מעיים בשבת ובלבד שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול. היכי עביר? ר' חייא בר חנינא אמר סך ואח"כ ממשטיין, ר' יוחנן אמר סך וממשטיין בבת אחת (שם). אסוכי נוקא בשבתא ר"ג אסר ורב ששת שרי והלכה כר"ש (שם פ"ז). החושש במתניו לא יסוך יין וחומץ אבל סך הוא את השמן ולא שמן ורד (מיטום דמוכהא מלתא דרפואה קעביר). בני מלכים סכין שמן ורד על מכותיהן שכן דרכן לסוך בחול (בלא מכה). ר"ש אומר כל ישראל בני מלכים הם (שם ק"א). ורב סביר אי שכיח אן ואי לא שכיח לא, ובאתרא דרב שכיח משחא דוורדא (שם). כללא דמלתא הוא אם לתענוג שרי ואם לרפואה אסור, ואפילו עשה לרפואה אם מחוי כדבר

עמו. אמר הקב"ה ליתי סיחון ליפוק ממואב וליתי ישראל ולפיקו מסירין (הולין ס"י) ואחרי שכבש סיחון ארצות עמון ומואב הורשה ליישראל לירשם מסיחון. [ע"ג] עוג מלך האמורי בבשן יצא עם עמו לקראת ישראל למלחמה אדרעי. ותגבר יד ישראל עליהם ויכו אותם עד בלתי השאיר להם שריד וירשו את ארץ הבשן את הבל הארנוב שנקרא ארץ הפאים וערי הגלעד, ונפלו לחבל לחצי שבט המנשה (דברים ג' י"ג יהושע י"ג ל"א). עוג היה מיתר הרפאים בני הענקים, ערשו ערש ברזל, תשע אמות ארכה וארבע אמות רחבה נשארה לזכרון ברבת בני עמון (דברים ג' י"א) להראות את הדרות הבאים כי היה גדול הקומה מאד. עוג היה בזמן נח והיה גדול כי כשיכול לעמוד בצד התיבה ולא טבע במים, ובדרך הזה ניצל (זכחים ק"ג). והוא היה הפליט שבא לאברהם להגיד לו כי נשבה לוט (בראשית י"ד), (אמר ר' יוחנן זה עוג שפלט טרור המבול (נדה ס"א), כי המים הגיעו עד קרסוליו (מדרש פטירת משה בבית מדרש של עלינעק ח"ב), וי"א שפלט לא" ושמ לא היה המבול (רשי לנדה שם). עוג הוא אליעזר [ע"ע] פרסות וגליו של אברהם אבינו היה טומנו בכף ידו פעם אחת גער בו (אברהם) ומראתו נפל סמנו שינו ונטלו אברהם אבינו ועשאו מטות של שן והיה ישן שם, וי"א כסא עשאו וישב בו כל ימיו (סופרים פכ"א). עוג עמד אצל יעקב בכרכו את פרעה. א"ל פרעה לעוג לא כך היית אומר אברהם פרעה עקרה הוא ואינו מוליד הרי בן בנו ושבעים נפש מירכו וכו' (דברים רבה פ"א י"ב). גודל קוטנו נוכל לשער ממה שתארו אותו באגדה. כשבאו משה וישראל לחיטבון ראו את עוג יושב על ההומה ורגליו מגיעות לארץ ואורך רגליו י"ח אמות (שם). במלחמתו עם ישראל בקש עוג לזרוק עליהם אבן גדולה ולהמתים כולם כאחד. אמר מחנה ישראל כמה הוי תלתא פרסי איזל ואיעקר טורא בר תלתא פרסי ואשרי עליהו ואיקמלינהו. אזל עקר טורא בר תלתא פרסי ואיתי על רישיה, ואיתי קב"ה עליה קמצי (נמלים) ונקבה ונחית בצואריה וכו'. והאבן הזאת נחשבה בין המקומות שנעשו בהם נסים לישראל (ברכות נ"ד). א"ר יוחנן קובר מתים הייתי פעם אחת רצתי אחר צבי וכו' ונכנסתי בקולית של מת (עצם הרגל) ורצתי אחריו ג' פרסאות וצבי לא הגעתי וקולית לא כלתה, כשחזרתי לאחורי אמרו לי של עוג מלך הבשן היתה (נדה כ"ד). והוא ע"ד אילגורי וסמירי יפה כמו שאמר אבא שאול על גודל גלגל עינו של אבשלום (שם). חז"ל עשו את עוג מלך הבשן לדוגמא של ענקי, ואמרו: עוג מלך הבשן פתחו בארבעה (עירובין ל'). אם אמר לך אמות של קדש יהיבין ליה, עוג מלך הבשן מה תהא עליו (שם מ"ח). כולי עלמא טובא ועוג מ"ה פורתא (יומא פ"י). ע"ע בשן; ענקים.

א.

הרגיל ישרי גיב. כנראה היו סכין ביטמן את גוף המת קודם קבורתו. ואר סמאי מנין למעטיר שני ינטמא שמוטר לסוכו שנאמר ולא נתתי סמנו למת. למת הוא דלא נתתי הא לחי רומיא רמת נתתי. איזה דבר ישינה בחיים ובמתים הוי אימר זו סיכה (יבמות ע"ד). סיכה היא אחר מחמשת עינוים ביה"כ. ואמרו מנין לסיכה שהיא כשתייה ביה כ. אע"פ שאין ראייה לדבר זכר לדבר: ותבא כמים בקרבו וכשמן בעצמותיו (תהלים ק"ט; משנה שבת פ"ו). סיכה אסורה בת"ב (ש"ע א"ח סי' תר"ד וסי' תקנ"ד).

ב. מ.

סילוא אנמוניו יוסי דא: משורר ומליץ ומחבר מחזות (דרמאות); נולד בעיר ריו די יאניירו במדינת בראזיל, 8 מאי 1705, ונהרג על קדוש השם 19 אקט 1739. הוא למד בהאוניברסיטא בליסבון, עוד בשנת 1726 חשדוהו כי הוא נוסף לדת ישראל. גם כתב איזה שירים בדרך סטירי שלא ישרו בעיני האינקוויזיטורים. ויענו אותו בענוים קשים עד כי לא יכול לכתוב בידו ולא לחתום שמו. אח"כ דנו משפטו כי ישוב מדרכו בתשובה שלמה. וישימו אורבים עליו לבקר אחרי כל מעשיו ובזמן קצר מצאו כי הוא יתנהג ביהדות. ויתנו אותו ואת אשתו במשמר עד אשר נגמר דינו לשרפה. ואת נכסיו הפקירו לאוצר הכנסיה הנוצרית. רבים ממוקדיו בקשו את בעלי האינקוויזיציה ויצאו להניחו בחיים, גם המלך יוהן החמישי דבר טוב בערו אך לא יכלו לשנות את הפסק דין. והעלו אותו לעולה על המוקד לעיני בני משפחתו, והוא קדש את השם ברבים. ואת אשתו שלחו לחפשי בתור בעלת תשובה ומתה בשנת 1739. דא סילוא היה מחבר חזיונות היותר מעולה ומפורסם בזמנו בפורטוגאל. והיו קוראים את החזיונותיו Operas do Judeu (החזיונות היהודי), וגם באותו הלילה שנשרף העלו אהר מחזיונותיו על במת ישחק. הוא כתב ספרים רבים ויש מהם שהוציאו בעולם שמו במשך זמן האינקוויזיציה.

ביבליוגרפיה: *Publ. Jew. Hist. Soc.* No iv, p. 181; *Keyserliug, Bibl. Esp.—Port. Jud.* p 101. ב. מ.

סילוא חזקיה ב"ר דוד: רב ופוסק; נולד בליוורנו בשנת 1659, ומת בירושלם בשנת 1698. הוא היה חתן הרד"ק מרדכי רפאל מלאכי, ויהי ניסו של ר' משה חאניו. בשנת 1679 הלך מעירו לירושלם וילמוד ביישיבת ר"מ גלאנטי. ובשנת 1689 יצא מירושלם בתור ש"ד מעדת הספרדים לארצות אירופא ויתגורר בערים שונות. בשנת 1691 היה באמשטרדם והתחיל להרפס ספרו „פרי חדש“ על ש"ע יו"ד. בשנת 1696 שב לירושלם ויהי שם עד יום מותו.

[בתור בעל הוראה] רח"ס היה בן דורו של ר' שמעון יאיר חיים בכרך (ע"ע) וכמוהו התרחק מן הפלפול ומחבב את החכמות ועוסק בהן זולת התלמוד

ביבליוגרפיה: פראנקעל, ארבעים שנת 1848 עד 492 והלאה; ציפער שם 667 והלאה; גרעץ דברי ימי ישראל ח"ח 339 ובהערה שם; לונק, ירושלם ח"א 120. ע. ג.

סילייקוס: אחדים ממלכי היונים שכבשו את א"י וסוריא בזמן הבית השני נקראים בשם סילייקוס, ועל שמם נקראת „ממלכת הסילייקים“ (Seleucidae) שמשלו משנת 312 עד 112 קודם מספר הנהוג. סילייקוס הראשון מכונה ניקטמור (הנוצח), נולד בשנת 357 ומת בשנת 280 (קודם מה"ג) והיה אחר מראשי צבאות אלכסנדרוס מקדון, וינצח את אויביו אצל עוה בשנת 312 ויכבוש את כבל ואסיה הקטנה, ובשנת 301 בנצחונו אצל איפסוס כבש את סוריא וארמיניא.

סילעווא: ע' שלעווא

סימון, ר': אמורא מתלמידי ר' יהושע בן לוי. שמו השלם היה ר' שמעון בן פוי. ובשם זה הוא נזכר כמעט בכל מקום (ורק במקומות מעטים בשם ר' סימון). בתלמוד בבלי, אך בתלמוד ירושלמי וכן בספרי הסדרים נקרא בדרך קצרה ר' סימון (סימון=שמעון בלשון יוני). וכנוי בן פוי הוא שם המשפחה ולא שם אביו (ע' פזי). ר' סימון היה מסדר אנדה לפני ר' יהושע בן לוי (ברכות י'). ונזכר פעמים אין מספר כאומר דברי אנדה בשמו, וכמו רבו גם הוא היה יושב בדרומה של ארץ ישראל (ירוש' ביצה דף ס' סוף ע"ג), והיה לו שדות בהר המלך (ירוש' דף כ"ה סוף ע"א). אבל גם במבריא היה מתגורר והיה נושא ונותן עם ר' יוחנן, והיה לו יד ושם בין חכמי ההלכה, ונזכר שהיה יושב עם ר' אבהו ועם ר' יצחק נפחא ועוסק בפירוש המשנה (ביצה ל"ח), ועם ר' אבהו יושב ודרש פסוק אחד ביסופים (א' י"ג), על תחומי א"י (ירוש' שביעית ל"ו ע"ג), ועיין מה שסיפר עולא (חולין מ"ה) עליו, ומה ששלחו אחיו של רבה בר נחמני מא"י (כתובות ק"א:). בתלמוד ירושלמי נזכר שר' סימון הורה למחשבי השנים איך יעשו בקביעת המועדות (ירוש' סוכה פ"ד) וראוי להזכיר כי את מלת מחשבותיך (תהלים מ' ו') הוא דורש על הקב"ה כל אותן אלפים ותמ"ח שנה עד שלא יצאו ישראל מצרים היה יושב ומחשב השבונות ומעבר עבורים ומקדש את השנים ומחדש את החדשים, כיון שיצאו ישראל מצרים מסון להם (פסיקתא מ"ג:), ובמאמר אחר אומר ר' סימון מה"ש מתכנסין לפני הקב"ה ואומרים רבישע אימתי ר"ה, והוא אומר להם אני ואתם נשאל לבית דין של כמה (פסיקתא נ"ד:).

[באגדה] רוב מאמריו של ר' סימון הם דברי אנדה, ובעלי מחלוקת שלו באגדה היו ר' הנינא בר פפא ור' יצחק בן נתמן (שהיה ג"כ תלמיד ר"י בן לוי) וגם ר' לוי. במדרש בראשית רבה נזכרים הדברים שהשיבו החברים על דברי ר' סימון (פ"ג ג' כ"ג, כ"ט, ס"ב). מתוך תלמידיו נודע שם ר' תנחום בר חייא (ירוש' מ"ק דף פ"ג ע"ג), ור' הלקיה (הדרומי). הרבה פעמים אומר דברי אנדה בשמו. בעקבות ר' סימון יצא בנו ר' יהודה (או ר' יודן) בר סימון שנהשיב ג"כ בין גדולי חכמי אנדה, ובתלמוד בבלי נקרא ביטמו השלם יהודה (או ר' יהודה בריה דר' שמעון בר פוי ע"י ברכות מ"ו: שבת קי"ד, סוכה נ"ד, סוטה כ"ג, חולין ז', ק"א), ושם ר' יהודה בר סימון נמצא בבבלי (ב"ק מ"ו: סנהדרין ק'). ר' סימון היה הראשון שהשתמש בלשון "תקון סופרים" על מקומות המקרא שנאמר עליהם במדרש התנאים "כינה הכתוב" (ע"י ב"ר פ"ט"ט ז': ואברהם עודנו עומד לפני ה' תקון סופרים הוא זה שהשכינה היתה ממתנת לאברהם, אך פסוק זה לא נזכר בין הפסוקים שנאמר עליהם במכילתא על שמות

היונים התחילו למנות השנים ממלכות הסילייקים מומן הנצחון בעזה בשנת 312 שהיא ש"פ קודם החרבן הבית השני, והיהודים שהיו תחת ממלכתם מנו ג"כ מהומן הזה, ואמרו בגולה אין מונין אלא למלכי יונים בלבד (ע"י י'). והוא הנודע בשם "מנין שמרות" (aera contractuum), ובמנין הזה מנו היהודים כל השמרות וגם כתובות וניטין כל זמן התלמוד והנאוונים, ובזמן הרסב"ם במצרים, ועד היום עוד נהגו באיזה ארצות המזרח למנות במנין שמרות אף כי ממלכת הסילייקים כבר כלתה 44 אחר החרבן. מלכי הסילייקים הניחו את מושלי התלמים בחזקתם בא"י וסוריא עד ימי כלך אנטיוכוס השלישי או אנטיוכוס הגדול, ומשנת 218 עד 198 (קודם מה נ) היו מלחמות רבות בין התלמים והסילייקים ירצו לקחת רסן הממשלה בידיהם וינצחום במלחמה הגדולה אצל רפיא ביהודה (בשנת 218), ועוד נצחון אחר באפמיא על נהר ירדן (198) ויירשו את ארץ יהודה וצור (פיניקא). יהודה נשארה תחת מלכות הסילייקים עד שנת 142 עד אשר נצחום שמעון המכבי (ע"ע סכ"ב י"ם). וסוף מלכותם בסוריא בא בשנת 112 למספר הנהוג. בסדר עולם (פ"ל) נהשב סליקס אחד משמונה מלכי יון, כסדר הזה: אלכסנדרוס מקדון, פירמן, שלימן, סליקוס וכו'. בס"ע זוטא (פ"ח) נזכר סליקוס סנטרון אנטיוך וכו'. במדרש תהלים נאמר כי סליקוס בנה סליקוס (ילקוט תהלים רמז הרמ"ב). סילייקוס הראשון מכונה "ניקטאור" (מנצח). ע"ע תלמי.

[ע"י סילויקיא] לכבוד מלכות הסילייקים נקראו איזה ערים בשם סילייקיא (Seleucia): סילייקיא, מושבה יונית על הוף ים מרום לצפון א"י, וי"ם ישוב הכל פרושים שנמלטו מיד ינאי המלך, והיתה אחת מהערים אשר יושביהן התקוטמו נגד אגריפס (66 לסה"נ). לפי יוספוס היתה סילייקא אצל נהר סמיכוניטיס (מלחמות ס"ד פ"א א'). ב' סילייקא, עיר במדינת הפרתים על נהר חרקל, שברחו שם יהודי בכל מחמת החמון, היונים והסוריים שישאו זה את זה תכלית שנאה, התאחדו יחד נגד היהודים בסילייקא והרגו מהם כחמשת אלפים (קדמוניות ס"ח פ"ט מ'). ג' סילייקא, והיא אחת עם עיר אבילא י"ט מיל למזרח גדרה (שירער געשיכטע ח"א 283, ח"ב 172). תני רב יוסף אשור (בראשית י' י"ד) זו סליק (כתובות י'). אמר רב יוסף תרתי קדש הוו, אמר רב אשי כגון סליקוס ואקרא דסליקוס (מכות י'). תרגום סלנה ואדרעי (רברים ג' י') סליקא ואדרעא, כי סלכה היתה בארץ הבשן והיא סליק סתם, ואקרא דסליקוס היתה בארם נהרים ע"ש שהיתה עיר מבצר, והיא היתה ארדשיד או בית ארדשיד אצל אקמיספון (עירובין נ"ז:), כי על חרבות סילייקא מנגד לקטספון במערב חרקל ששם מתחיל ארץ אשור, בנה ארדשיד (או ארדשיר=ארזיר) מלך הפרסים עיר על שמו.

השכחה שעליה קרא ר' אבהו הפסוק: הוא ענין רע נתן אלהים לבני אדם לענות בו (קהלת רבה פ"א). לענין אברה סימנים דאורייתא (גימין כ"ז: ב"מ י"ח:). וכתם יפה מביעת עין (ע"ע). סימנא עדיף מטביעת עינא (חולין צ"ה:). ויש סימן מובהק (ב"מ כ"ז:). וסימן בתוך סימן (סוטה י"ג:). סימן גדלות שתי שערות (יבמות פ"י:). וסימני פרים (שם). סימני בנרות, שלשה סימנים נתנו באשה: בחל פנה צמל (נדה מ"ז:).

[סימנים שונים] סימן ע"י קשירה ואמרו סימן העיני לידם לא היו סימן (ב"מ כ"ב:). כגון קשירת הכריכות וכיוצא בהן שאם ידרסו יותרו הקשירים. סימן בשמות. אם היו משולשין יכתבו סימן (גימין כ"ז:). פי' כיצד יעשו כששמות שניהן יוסף בן שמעון? ישלשו, יכתוב כל אחד שמו ושם אביו ושם זקנו, וכך יתנכר הדבר. ואם היו משולשין ששמות זקניהן שוין יכתוב סימן הביטחה, ואם היה סימן שוה יכתוב כהן או לוי ואם שניהם שוין יכתוב סימן בנות, ארוך או גוץ או לבן או שחור, דברים שיש בזה ואין בזה (ערוך). בקידוש החדש בעת הסכנה שגזרה המלכות שלא לקדש החדש, שלחו סימנא דוד מלך ישראל חי וקים (ר"ה כ"ה), ורמזו על ישראל שנרמזה ללבנה ועל בית הנשיא שיצאו מבית דוד שנאמר בו כירה יכון לעולם (תהלים פ"ט). בימי ד' אבהו נתנו סימן על קדוש החדש מלת גיאלנו (ירוש' ר"ה פ"ג א'). גם עשו סימנים למסורה, סימנים למעלה ולמטה בנן ההפוכה (שבת ק"ז). וסימני טעמים ונקודות (ע"ע נקוד).

[סימן רע וטוב] חז"ל חשבו הסימנים שהם כמו מזל לבני אדם, יש מהם רעים ויש מהם טובים, כמו המתעטט בתפלתו סימן רע לו וי"א שהוא סימן יפה לו (ברכות ל"ד). התפלל ומעה סימן רע לו (שם ל"ד). ישה דברים יפה להולה (שם נ"ז). הר סיני שנעשה סימן טוב לישראל (שבת פ"ט). העושה מלאכה בע"ש וכו' אין דואה סימן ברכה (פסחים נ"י). בזמן שהחמה לוקה סימן רע וכו' (סוכה כ"ט). יצא ניסן וירדו גשמים סימן קללה (תענית י"ב). העושה מלאכה בת"ב אין דואה סימן ברכה (תענית ל"י). המוכר ס"ת או בתו אין דואה סימן ברכה (מגילה כ"ז). ר' גידל אמר זכוני לא מזבינא לך דארעא קמייתא היא ולא מסמנא (קדושין נ"ט). פי' שרה זו תחלת סקנאי היא ואינו סימן יפה למוכרה. בת תחלה סימן יפה לבנים (ב"ב קמ"א). סימן יפה למת שלא נספד כהלכה (סנהדרין מ"ז). כל שאינו מהנה לתי"ח וכו' אין דואה סימן ברכה (שם צ"ב). בבל ובדסיף סימן רע לתורה (שם ק"ט). תלמיד שלא ראה סימן יפה במשנתו (חולין כ"ד). יין לוקה סימן רע לכל השנה. (אדר"נ פ"ד ד').

[סימנים בדברי חז"ל] חכמי התלמוד המציאו סימנים לדבריהם כדי לזכור אותם בע"פ, כי התורה שבע"פ היתה מתחלה אסורה בכתב (גימין ס': תמורה י"ד:). וכמה מאות בשנים היתה נלמדת רק בע"פ, וגם

טו ז' ובספרי על במדבר ט"ז ל"ה, "כינה הכתוב". וכן היה ר' סימון הראשון אשר מנה "שלוש עשרה מדות של החמים" (שמות רבה פ"ד ז' ו'); פסיקתא ריש פסקא את קרבני לחמי). יפה מאד מאמרו על בריאת אדם הראשון הנוסד על פסוק חסד ואמת נפגשו וגי (ההלים פ"ה י"א, ב"ר פ"ג ג'). עמוק הוא מדרשו על טלת וייער (בראשית ב' ז') אוי לי מיצרי אוי לי מיצרי (ברכות ס"א). על טלת מיטמרו (איוב ל"ח ל"ג) נוסד מאמרו אין תך כל עשב ועשב שאין לו מזל ברקיע שמכה אותו ואומר לו גדול (ב"ר פכ"ב ס"ו ז'). את דברי קהלת (י"ב י') ושב העפר וגו' הוא דורש: אימת תשוב הרוח אל האלהים אשר נתנה כששב עפרו על הארץ כשהיה (כלומר חף מעון). כנגד המטילים ספק באמתת דברי הנביאים הוא דורש: אמרו ישראל לישעיה: רבינו ישעיה שמא כל הדברים האלה שאתה אומר כלבך אתה בודאם, אמר להם (ישעיה מ' א') יאמר אלהיכם (פסיקתא קפ"ח:). על טלת תחבולות (משלי כ"ד ז') יסד מאמרו: אם עשית חבילות של עבירות עשה כנגדן חבילות של מצות וכו' (ויקרא פכ"א א'). על דברי הכתוב האף תספה צדיק עם רשע (בראשית י"ח כ"ד). אומר ר' סימון המטיל הזה: למגל כוסחת כובין ולא ילדים לה שושנה ולא שלים לה (ב"ר פמ"ט מ"ז).

ביבליוגרפיא: באבער, דא אנדה דער פאלעסטי' אכוראער ת"ג 437-474.

ב. ז. ב.

סימון, סיר יוהן: עורך דין וחכם מדיני, נולד ברושאמייא 9 רעצ' 1818 ומת בלונדון 24 יוני 1897. בשנת 1833 הלך לליווערפול אנגליא להשתלם בלמודיו הכללים, ויהי עוסק גם בלמודים עבריים בהיטבו להיות רב ולעשות תקונים בדת, אך אביו התנגד לרעתו זאת, ויעוררו לעסק בעניני המשפטים של המדינה. סימן נמר חוק למודיו בתורת המשפטים בהאוניברסיטא בלונדון בשנת 1841, והיה היהודי הראשון באנגליא להיות נמנה בתור עורך דין (1842). בשנת 1858 היה יושב עוזר באחד בתי המשפט. בשנת 1868 נבחר לחבר הפרלמנט ונבחר בכל פעם במשך עשרים שנה עד שנת 1888 ואז התפטר ממשמרתו מחמת חולשת גופו. בשנת 1886 נכבד מהממשלה בתואר "פריש" (Knight) ומכונה בשם "סיר" לפני שמו. סיר סימן היה בין המשתדלים להמציא שיווי זכויות ליהודי אנגליא, ואחר שנתמנה לפרלמנט, התאמץ להשיג באמצעות הפרלמנט טובות בעד היהודים ברומניא מורוקא סדביא ורוסיא, הוא היה בראש האספה שמהאה בפומבי נגד הדרדופות ברוסיא ביום 1 פבר' 1882 (J. E. xi. 369) ע"ע רוסיא.

מ. ב.

סימן, סימנים: אות רושם ציון והיכר מלשון *σημειον*, הסימן הוא תחבולה לחזק הזכרון נגד השכחה.

אחר שהתירו את המשנה בכתב ואח"כ גם את התלמוד, גם אז עוד היו זהירין לשנן התלמוד על פה, והגאונים הראשונים היו רגילים עוד לגרוס לפני התלמידים בעל פה (עי' ד"ד ח"ג 244, 245 בשם רש"ג באגרתו, ועי' דורות הראשונים ח"ג 227). ומה גם כי הקונטרסים הכתובים מהתלמוד לא היו נמצאים ביד כל אדם, כי מעטים היו ויקרים במציאות. וע"כ הוכרחו רוב התלמידים להגות רק מהזכרון (דורש לציון לר' יעקב בריל 18). חז"ל שבתו מאד את חסימנים בתורה מפני נחיצתם, ודרש רבא: ויותר שהיה קהלת חכם עוד לימד דעת את העם (קהלת י"ב) דאגריה בסימני מעטים (עירובין כ"א: עי' רש"י). בני יהודה דרייק בלישנא ומתנחי להו סימנא נתקיימה תורתן בירן, בני גליל ולא דרייק לישנא ולא מתנחי להו סימנא לא נתקיימה תורתן בירן (ישם נ"ג.). וא"ר חסדא אין התורה נפנית אלא בסימנין שנאמר שימה בפייהם (דברים ל"א), אל תקרי שימה אלא סימנא, ור' אבהו אמר מהכא הציבו לך ציונים (ירמיה ל"א) עשו ציונים לתורה. בירושלמי (שבת פ"ט א') אמר ר' זעירא בשם ר"א: כל תורה שאין לה בית אב אינה תורה, ופרשו המפרשים כלומר שאין לה ענין ודגמא מסקום אחר, אינה מתקיימת בזכרון וסופה להשתכח. ואמרו אתי דרדקי וכו' סי' ע: סימנין עשה בתורה וקנה אותה (שבת ק"ד). ועי' ישם בתוס' בשם הירושלמי דר"א ור"י הוו מאותן דרדקי, ומה ראה לקדמות הסימנין. רוב בעלי הסימנים בתלמוד הם רבא, רב פפא, רב ספרא, ובפרט רב נחמן בר יצחק, ויש גם מסהמא דגמרא. הסימנים בתלמוד נוכל לחלק לאופנים שונים: א') סימנים ע"י ספוק מתנ"ך שקשרו באיזה הלכה או שמעתא או מימרא, עפ"י שיווי ורמיון בלשון או בסגנון, ולפי שהיו בקיאים בתנ"ך היה נקל להם לזכור ע"י הסימן את דבר ההלכה או הענין המדובר. לדוגמא: ר' יצחק בן פנחס דאגדתא, וסימנך שמעוני אהי ועמי (דה"א כ"ח) ופירש הרשב"ם כל ר' יצחק סתם הזכר בשמעתתא הוא ר' יצחק ב"ר אחא, ר' יצחק סתם באגדתא הוא ר"י בן פנחס, וסימנך שמעוני אחי=סימן דשמעתתא בן אחא (פסחים ק"ד). סימן לזכור את זמן החכמים ופעולתם: רב אשי ורבינא סוף הוראה (סוף האמוראים והם סדרו את הגמרא, רש"י), וסימנך: עד אבוא אל מקדשי אל אבינה לאחריתם (תהלים ע"ג), מקדשי סימנא דרב אשי, אבינה סימנא דרבינא. לאחריתם סימן סוף הוראה (ב"מ פ"ו, רש"י). לענין טריפת הריאה א"ר כהנא ככבדא (אם מראה הריאה דומה לכבד) כשרה, כבישרא טרפה, וסימנך ובשר בישרה טרפה (שמות כ"ב, חולין מ"ז). ויש עוד כמה סימנים מהמקראות, כמו: סימן לזכור תכין לבם (ברכות ל"א), וסימנך לב חכם לימינו (שבת צ"ו), וסימן ויוסף הורד מצרימה (בי"ק ק"ז), וסימנך אחור וקדם צרתני (ע"ז ח'), וסימנך זה לי עשרים שנה בביתך (שם ט'). וסימנך כי זה

שנתים הרעב (שם:), וסימן לאסור מלכיהם בויקים (שם מ"ז:), וסימנך ויין ישמח לבב אנוש, וסימנך ורוח אלהים מרחפת על פני המים, וסימנך וכרה על שכמה (שם כ"ט:), וסימנך קדש לה' (ע"ז ל"ט), וסימנך לא תשתחוה לאל אחר (חולין ס"ב:), וסימנך ואת לפנים בישראל (נדה מ"ה:), גם בירושלמי מצינו הגא ר' ישמעאל ד' בהמות נמשכים באפסר ואזו הן הסוס והפרד הגמל והחמור. א"ר חזקיה וסימנא: וכן תהיה מנפת הסוס הפרד הגמל והחמור (זכריה י"ד, ירוש' שבת פ"ה א'). ב') סימן ממשנה מפורשת או מהלכה ידועה או מאמר או כלל ידוע. כמו לדוגמא: אמר עולאי פליגי בה (בהכשר וזעים) תרי אמוראי במערבא ר' יוסי ב"ר אבין ור' יוסי בר זבדא, חד אמר כסוציא רמון וחי"א כשורש קטן, וסימנך אהר המרבה ואחד הממעיט (שבת צ"ו:), אמר רב פפא תרנגולא דאגמא אסירא תרנגולתא דאגמא שריא, וסימנך עמוני ולא עמונית (חולין ס"ב:), אמר שמואל שתיא חסרא אסירא, וסימנך יתווי יין פסולין לעבודה (שם), ואמר שמואל מונא חסרא אסירא בת מונא חסרא יריא, וסימנך יפה כח הבן מנח האב (שבועות מ"ח:), אמר רב יהודה שקימנא (ישם ע"פ ויש בו מינים אחדים) אריכי שקי וסוקא שריא, גוצי שקי וסוקא אסירא, וסימנך ננס פסול (במומי כהנים), אריכי שקי וירוקין אסירי וסימנך ירוקין פסולין (נבי נהמרו מעיה, חולין נ"ו:), ועוד סימנים כאלה (עי' פסחים ק"י: מכות ב': ערכין י"א, ג') סימנים מעובדות ומאורעות היסטוריות או מישמות ידועים. כגון כי אתי רב דימי אמר מים הראשונים האכילו בשר חזיר מים אחרונים הוציאו את האשה מבעלה (זהו עובדא דכידור ביזמא פ"ג:), כי אתי רבין אמר אחרונים הרנו את הנפש, אמר רב נחמן בר יצחק וסימנך אתא רב דימי אפקה אתי רבין קטלה (כי ההריגה לבסוף והם היו יודעין דרב דימי אתא מא"י מקמי רבין, רש"י), וגרעין מפרש שזה אירע בימי הקיסר קונסטנציוס ונגזרה גזרת גלות על חכמי התורה ורב דימי היו ביניהם, ורבין נדון למיתה וברח לבבל, והיה המאורע לסימן כי אתא רב דימי אפקה, כלומר שלא נתחייב אלא גלות, ורבין קטלה נתחייב מיתה (דבריו ימי ישראל ח"ב 399 ובהערה שם). לענין עופות טהורין ומטמאין אמר רב שבור אנדרפטא שרי, פירוז אנדרפטא אסור, וסימנך פירוז רשועא (ע"ע פירוז), לפעמים נהנו סימנים ע"י ערים ידועות. כמו לענין סנדל המסומר ישאפור לצאת בו בשבת, א"ר חייא אי לאו דקרו לי בבלא ישרי איסורי ישרינא ביה טובא, וכמה (וסמרים שרי)? בפומבדיתא אמרי כי"ד בסורא אמרין כ"ב, אמר רב נחמן בר יצחק וסימנך עד דאתי מפומבדיתא לסורא חסר תרהי (שבת ס"ז:), כי המהלך לסורא רחוק מפומבדיתא וחסרים שני מסמרות בדרך, וסימן מעין זה הוא בענין חלב שעל הקיבה שכהנים נהנו בו היתר כר' ישמעאל ישאמר

משום אבותיו, וסימנך ישמעאל כהנא מסייע כהני
 הדקיהב ניתנה לכהן (חולין מ"ט. רש"י). ועוד סימנים
 כאלה אצל אנשים (יטא נ"ט). וסימנך מיטכו גברי
 לגברא; ובחים ק"ט: ברכות ס"ד: וסימנך חד כתר
 ותרי כתר. (ר') סימן סלחא דאמרי אינשי, או
 מדברים טבעיים הטורגליים. כמו: לענין ניטלה הכבד
 דלר"ש בר רבי כשרה אפילו נשתייר רק משהו, ולר'
 חייא דוקא בנשתייר ממנה כזית. ונתן ע"ז סימן עשירים
 מקמציץ (חולין ס"ו). כי ר"ש ברבי בנו של הניטיא היה
 עשיר ומקמץ דלרדירה סני בכל שהוא, וכן לענין
 אנפקמן (שמן שלא נתבטל יפה באילן אם כשר למנות)
 ר' חייא זריק ליה (ולא אכלו) ור"ש ברבי מטבל ביה,
 וסימנך עשירין מקמציץ (מנחות פ"ג). לענין בריקת
 הכלת, לדעת אם נצבעה ברם חלון כרין או בצבע
 אחר שפסול, מיתו חמירא ארכסא דשערי (שאור קיטה
 משעורין) ואפי לה בנוויה, איתתני למעליותא כשירה
 לנרעיותא פסולה, וסימנך שינוי שקר, שינוי אמת (שם
 מ"ג. רש"י). אמר רב נחמן זוהמא דשימשי (חום יום
 המעונן) קיטה משימשא, וסימנך דנא דחלא (יטא כ"ח:
 כ"ט). ופירש"י חבית של חומץ כשאתה נוקב בה נקב
 קמן יוצא י"ט ריה חוק מאד, כן חום יום המעונן מתוך
 ישחום החמה כבוש נוקבת בכך דרך העבים (רש"י)
 וכו'. הרהורי דעכירה קיטה מעבירה, וסימנך ריהא
 דבישרי (המדות בשיר עלי ואינו מועמו קיטה לו הריח
 מאד שמתאווה). שיליה דקייטא קיטה מקייטא וכו'
 וסימנך תנורא יגירא וכו', מינמר בעתיקא קיטה כחדתא,
 וסימנך מינא ובר מינא (שם) פירש"י מיט שנובלין
 אותו מטיט של כותל י"טן שקיטה לנבלו יותר מטיט
 של עפר חדש (ע"י עוד תולין מ"ה. וסימנך נפ"א. ה')
 סימן מדבר והפוכו או הרומה בהוראתו, כמו: אמר
 אב"י האי חמרא דימא (דג שנקרא חמור היום) שרי,
 תורא דימא אסור, וסימנך סמא טהור, טהור סמא,
 סמא ביבשה טהור בים וכן להיפך (ע"ז ל"ט.). אמר
 רב חנן בר רבא אמר רב אימיה דאברהם אמתלאי
 בת כרנבו, אימיה דהמן אמתלאי בת עורכתו, וסימנך
 סמא סמא טהור טהור, כי כרנבו הוא לשון כרים
 וצאן, ועורב הוא עוף סמא (ב"ב צ"א. ועוד סימן כזה
 בקידושין ע"ג). וסימנך מתניתין סלכתא (ע"ז כ"ט.),
 ועוד סימנים כאלה ב"ש"ס. (ר') סימן ממלות שיש להן
 הוראה או כונה ידועה המסמך דברי חכם שאמר במקום
 אחד, כמו סימן גדול מקדש משה (ב"ב מ"ג.). והוא
 סימן מורכב ממלות של מאמרי ר' אליעזר בצדקה:
 גדול המעשה יותר מהעושה; בזמן שבית המקדש
 קיים אדם שוקל שקלו ומתכפר לו עבשיו שאין ביה"ט"ק
 קיים אם עושיין צדקה מוטב וכו'; גדול העושה צדקה
 בסתר יותר ממה רבנו וכו'. סימן כל שעה ירדן
 למאמרי רב יהודה אמר רב: כל מה שברא הקב"ה
 בעלמו זכר ונקבה בראם וכו'; בשעה שביקש הקב"ה
 לבראות את העולם אמר ליה לשר של ים פתח פין

[סימנים באותיות] תזיל עשו סימנים מאותיות
 בראשי תיבות, כמו א' ב' = אלף בינה וכו' (שבת ק"ד.).
 לזכור עניני רפואה, נ' ס' = ע' = נונא (דגים) סמא
 לעינים (נדרים נ"ד.). לענין סדר הברלה במו"ש שחל
 בו י"ט, רב אמר יקנה ושמואל אמר ינה"ק וכו'
 אב"י אמר יקנה"ה ורבא אמר יקנה"ז (פסחים ק"ב:
 ק"ג.). או דנין תבש"ט מתבש"ט, דנין יג"ל מיג"ל
 (מנחות נ"א.). ובמשנה, ר' יהודה אומר שלא תטעה
 זר"ד יה"ז (שם צ"ו) פירש"י שלא תטעה בין שתי הלחם
 ללחם הפנים בשעור רוחב ואורך שלהן; זר"ד שתי
 הלחם ארכה ז' ורחבה ר' וקרנותיה ר'; יה"ז לחם
 הפנים ארכה י' ורחבה ה' וקרנותיה ז'. שעמ"ז ג"ץ
 סימן האותיות שצריכות נ' ציונים (מנחות כ"ט.). סימני
 הקריאה בצבור בפסח אר"פ מאפו סימן, אמר אב"י
 והאירנא נהוג עלמא למקרי מיך תורא קרש בכספא
 (מגילה ל"א). בשיר המוספין בהו"מ סוכות רב ספרא
 מנח בהו סימנא הומבה ר"פ מנח בהו סימנא הומבה
 (סוכה נ"ד.). שמיני רגל בפני עצמו לענין פור קשב

ש"ש בו צפון יש בו עצם, כל המיטמא מדרם מיטמא טמא סת וכו'; כל הראוי לדון דיני נפשות ראוי לדון דיני ממנות וכו'; כל הכשר לדון כשר להעיד, כל שחייב במעשרות מטמא טומאת אוכלין, כל שחייב בפאה חייב במעשרות וכו'; כל שחייב בראשית הגז חייב במתנות, כל שיש לו ביעור יש לו שביעית, כל שיש לו קישקשת יש לו סנפיר, כל הטעון ברכה לאחריו טעון ברכה לפניו (נדה פ"ז) ומונה כל הדברים שנאמר בהם "ויש" שהם יוצאים מן הכלל, ההלכות י"ש בהם המלות "מעבבין זה את זה": הקומץ והלבונה מעבבין זה את זה, שני שעירי יוה"כ מעבבין זה את זה, שני בבשי עצרת מעבבין זה את זה, שתי חלות מעבבות זו את זו, שני סדרים מעבבין זה את זה וכו'; שני מינים שבניזר, שלשה שכפרה, ארבעה שבתורה, ארבעה שבלולב, ארבעה שבמצורע מעבבין זה את זה וכו'; שבעה קני המנורה מעבבין זה את זה וכו'; שתי פרשיות שבמוזה, ארבע ציציות מעבבות זו את זו; התכלת אינה מעבבת את הלבן; וכן כל הדברים שאין מעבבין זה את זה (מנחות פ"ג ופ"ד), גם לשון "לא פחות ולא יותר": אין בערבין פחות מסלע ולא יותר על חמישים סלע, אין בנגעים פחות משבוע אחד ולא יתר על על שלשה שבועות, אין פוחתין מארבעה חרשים המעוברים (מלאים ילשים יום) ביטנה ולא נראה יתר על ח'; שתי הלחם נאכלות אין פחות משנים ולא יתר על ג'; קטן נמול אין פחות משמונה ולא יתר על י"ב; אין פוחתין מכ"א הקיעות במקדש ולא מוסיפין על מ"ח, אין פוחתין משיני נבלים ולא מוסיפין על שישה, אין פוחתין משיני חלוץ ואין מוסיפין על י"ב, ואח"כ חושב מה שאין פוחתין אבל מוסיפין; אין פוחתין משישה מלאים המבוקרין בלשכת הטלאים ומוסיפין עד לעולם, אין פוחתין משהי חוצרות ומוסיפין עד לעולם, אין פוחתין מתשעה כנורות ומוסיפין עד לעולם וכו', אין פוחתין משנים עשר לזים ומוסיפין עד לעולם (ערכין פ"ב), ומביא כמה מאמרים מחכמים שונים בלשון "תית' ל" או "יהי חלקי" או "מימי" (ברכות ה'). המקור לתבואה הזו הוא בריש מס' שבועות תני: שבועות שנים שהן ארבע, ידיעות הטומאה שנים שהן ארבע, יציאות הישבת שנים שהן ארבע, ומפרש בנמרא דתני שבועות וידיעות הטומאה דגבי הרדי כתיבן ודמין אהרדי בקרבן עולה ויורד, ואיירי דתני תרתי תני כולתו, וכתב בעל "שארית יוסף" דמפני ג' דברים יחבר התנא הדברים באגב, האחד מפני שהם שנים כנורה כמו בריש מס' ביצה דתני שלשה דברים מקולי ב"ש ומחומרי ב"ה, והשני מפני שישוים בלשון השלישי משום אשגרת לישנא, ויש עוד עזר לזכרון בלמוד בעל פה, סדר ההלכות או האגדות ע"פ מספרים, שעשו את התורה ספורות ספורות: חמשה לא יתרוממו, חמשה דברים הייבים בחלה וכו' (ירוש' שקלים פ"ה), וכמו שמעון הצדיק אומר על שלשה דברים העולם עומד וכו' (אבות

(ישם מ"ח), חלוקת פ' האזינו בשם רב הווי לך (ר"ה ל"א), הלכתא כאביי ננר רבא חוץ מע"ל קג"ם (ב"מ כ"ב: ע"י תוס' קרושין נ"ב), רש"י נותן סימני התקופות בר"ת (עירובין נ"ז), וכן בפוסקים השתמשו בסימנים כמו שמונה מיני טרפות הן דין חניק' נפ"ש וי"ד הל' טרפות) וכדומה, ונראה כי גם הפוסקים שנכתבו בתהלים וכאיכה ע"ס א"ב נעשו לסימן וזכרון, וכן נהגו אח"כ לסמן השירים בשם המתבר בראשי חרוזים כדי לזכור סדרם.

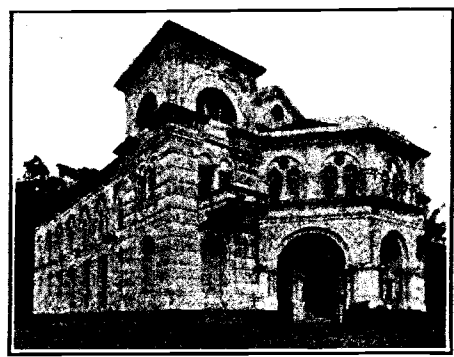
[ראשי פרקים לסימן] כבר אמרנו לעיל כי מתחלה היה אסור לכתוב תורה שבעל פה, ולכן חברו ביחד הלכות ומאמרים א"ט ראשי פרקים דומה זה לזה כדי להקיל על הזכרון, וגם אח"כ כאשר הותרה הכתיבה לא זוהי משנה ממקומה, והניחו הסידור כמו שהיה, ומפני זה נמצא כמה דברים אשר לפי עניניהם אין כאן מקומם ונתחברו רק לצורך הזכרון, כמו שנמצא שנתחברו המאמרים שיש בהם "שאלת", "מנין" ותשובה אסמכתא מהכתוב, לדוגמא: לענין שיעור בלי חרס להוצאה בשבת, ר"ט אומר כדי לחתות בו את האור גמ' א"ר מאיר אע"פ שאין ראייה לדבר זכר לדבר שנאמר לא יוצא במכירתו חרס לתת בו אש מיקוד (משנה שבת סוף פ"ח), ומביא כל עניני אסמכתות: ר"ע אומר מנין לע"ז שמטמאה במשא כנדה וכו' שנאמר הורם כמו דוח ונו', מנין לספינה שהיא מהורה שנאמר דרך אניה בלב ים וכו', מנין לערוגה וכו' מנין לפולטת יב"ט וכו', מנין שמרחיצין את המילה וכו', מנין שקושרין לשון הזריות וכו', מנין לסיכה שהיא כשתיה (ישם פ"ט), וכן לענין מנהג: מקום שנהגו לעשות מלאכה בערבי פסחים וכו', כיצא בו המולך פירות שביעית ממקום למקום וכו', מקום שנהגו למכור בהמה דקה לגוי מוכרין וכו', מקום שנהגו לאכול צלי בלילי פסחים וכו', מקום שנהגו לעשות מלאכה בת"כ וכו', ששה דברים עשו אנשי יריחו וכו', ששה דברים עשה חזקיה המלך (פסחים פ"ד) וכולם הם מעשים שאין להם סמך בטקרא, היבור ההלכות שנאמר בהם "אין בין", אין בין אדר ראשון לאדר שני אלא קריאת המנייה ומתנות לאביונים וכו', אין בין יו"ט לשבת וכו', אין בין יו"ט ליוה"כ; אין בין המורד הנאה מחברו למורד ממנו מאכל וכו', אין בין נדרים לנדבות; אין בין זב הרואה יתני ראיות לרואה שלש; אין בין מצורע מוסגר למצורע מוהלט; אין בין ספרים לתפילין ומזוזות; אין בין כהן משוח בשמן המשתה למרוכה בנדרים; אין בין כמה גדולה לבמה קטנה; אין בין שילה לירושלם (מגילה פ"א), כן כל דבר שנאמר בו לשון כשר ופסול ולהפך, כמו: כשר בשחיטה פסול במליקה, ולהפך כשר במליקה פסול בשחיטה; כשר בתרין פסול בכני יונה וכו'; כשר כפרה פסול בעגלה וכו'; כשר בלויים פסול בכהנים וכו' (חולין פ"א ד—ה'), כל כלי חרס שהוא מכניס מוציא, כל אבר

פ"א ב). ע"ע זכרון; מספרים.

ביבליוגרפיה: יאקב בריל, הרש לעיון, ווין 1864; עשטיין, תורה תמימה, ע"ת שמות ל"ד אות מ"ו במדבר כ"א אות י"ח; האפורט, כרם המד ח"ו 252; ווייס דויך ח"ד 5; יצחק הלוי, דורות הראשונים ח"ג בחוספות 312; הרב אהרן כהרוא, ציון במשפט, כורל ציונים וסימנים על שיע ח"ט, שקלאב 1782; הרב שמואל יעקב ראבינאוויץ, ספר המזכיר, על תלמוד בבלי וארכייה שיע, ווילנא 1898; בריל, יאהרבוכער ח"ב צד 59, והלאה, פפרים 1876, כ. צ. ד. י.

חנו בני ישראל אחרי צאתם מארץ מצרים (שמות י"ט). והוא שיזור גדול המסובב בכל עברים בהרים וסלעים נפלאים. ותכונת המדבר הזה היא נבוהה מתכונת המדברות האחרים אשר לפניו. ובקצה הצפוני למדבר הזה יתראה הר גדול ונרחב המתחלק ממעל לשני ראשים, הראש האחד הפונה קדמה מזרחה הוא הנקרא "הר סיני". והראש השני הפינה מערבה הוא הנקרא "הר חורב", ועל כי שניהם בתהיתם הם הר אחד לכן יזכרו לפעמים בכה"ק בשם סיני או חורב. בראש הר סיני הנבוה מהר חורב הוא חלקה קטנה מאבני הצורים אשר יול מתוכה מעין מים, ובמורד ההר הזה תתראה עד היום המערה נקרת הצור אשר התבודד בין קירותיה משה עבד ה' לדרוש מאת ה' חקים ומשפטים לישראל ושם חצב את לוחות העדות. גם בראש הר חורב תמצא מערה קטנה וצרה ויאמרו כי בה נחבא אליהו התשבי בברחו מפני חמת איזבל. (מ"א י"ט ה') ונקרא המקום סיני מלשון סנה על שם הסנה אשר נמצאו שם. ותרי הארץ יספרו כי האבנים אשר יש שם נמצאים בהם קיום דסים מתפשטים ומתפלצים כוורידים כתמנות האילן סנה (לעויוזאהו, מחקרי ארץ 109). ר' שם טוב מביא בשם ר' משה הנורבני שאחד מנכבדי ברצלונה מבנין הסדאי הביא עמו מן האבנים שבהר סיני וראה בהן ציור הסנה ואחר שחלק האבן ההיא לכמה חלקים קטנים מצא בכל חלק ציור הסנה (פי' למינ' ח"א פס"ו). הערביים קורים לכל ההר "טור סנה" ולראש ההר (הר סיני) "גבל מוסא" (הר משה). הנוסע ר' בנימין מטדילא אומר, "ומשם (מרפידים) יום להר סיני ובדאש ההר במה לכמרים הנקראים סוריאנים, ובתחתית ההר כרך גדול וקוראים אותו טור סיני וכו' וים סוף רחוק מהר סיני דרך יום" וכו' (מסעות בסוף). ר' יעקב ספיר בספרו אבן ספיר כותב שבראש ההר שקוראים טור סיני עומד בית תפלה לנצורים ובתים לכומדיהם ומעין מים חמים כמו חמי טבריא נובע מההר ההוא והערבים קוראים אותו חמאם מוסא (מרחץ משה), ואין שום עשב בהרים האלה, והאבנים הגדלים שם נראים כעצים שהערבים קוראים אותם, "עין סיני" (עין סיני), ואחרי ששבר מהם דאה במ עורקים מפוצלים כאשר יראו בעצי הוית ולא צורת הסנה. הנצורים קוראים להר סיני "הר קטרין" (Mount Catherine) ולהר חורב קוראים "הר סרבל" (Serbal). גובה של הר סיני 8540 רגל, וגובה הר חורב 6750 רגל ממעל לטובה מימי ים התיכון. אורך של "חצי האי סיני" 320 מיל, ורחבו 150 מיל. בכל חבל הארץ יש 11200 מיל מרובעים, ונמצאים שם בחמשת אלפים תושבים רובם בידואנים שנקראו בלשון ערבי "מווארא" על שם ההר "טור". יש מטילים ספק אם הר סיני נמצא במקום שקוראין עתה "רצי אי סיני" (נרעץ, מאנאטסדריפט חלק כ"ז 337), פר סיים בעתון Imperial & Asiatic

סינאפור (Singapore): עיר ואי קרוב לקו המשווה באסיה המזרחית בין הודו וחינא, והיא אחת המושבות של ממשלת אנגליא ונוסדה בשנת 1826. הוראת השם "סינאפורא" בלשון מאלאי היא "עיר של האר". היהודים התיישבו שם בשנת 1840. מספר התושבים בשנת 1901 עלה 228,555 ומהם 3824 מאנשי אירופא והנשארים מילידי הארץ חינים והודים. מספר היהודים בערך שמונה מאות, הספרדים באו מבנדאר והודו והאשכנזים מאירופא. בראשית התיסדות סהלת היהודים התפללו במנין בבית שישכרו בהרוב שנקרא עתה, "רחוב בית הכנסת". בשנת 1877 קנו קרקע וכונו ביה"כניפה בשם "מגן אבות" שנתחנך ר"ח ניסן תרל"ה (1878)

בית הכנסת של מנשה מאיר בסינאפור

ושם התפללו ביחד אשכנזים וספרדים. בית הכנסת שני הוקם בשם "חסד אל" בשנת 1904 ע"י מנשה מאיר על התצאותיו והיה פרנס הקהלה. ויש להם שני בתי קברות. האחרון קנו בשנת 1902. בתלמוד תורה ילמדו כחמשים נערים. היהודים עוסקים לרוב במסחר האופיום ומכירת משקאות וכלי בית ומחזיקים בתי אכסניות.

ביבליוגרפיה: J. E. xi, 388

ב. מ.

סינוד: ע' ריפורם

סִינֵי: מדבר והר שנקראים בשם "סיני", והם בחבל חצי האי סיני (Sinai Peninsula). במדבר סיני

Quarterly Review משנת 1893 (vi, 149), יאמר כי אי אפשר לכל בני ישראל במספר ששים רבוא נכרים למצוא מקום בחצי אי סיני, ובאמת שם סיני שניתן למקום הזה איננו עתיק, כי יוסיפוס לא ידע ממנו ולדעתו הר סיני הוא בארץ ערב. וי"א כי סיני וחורב הם שני הרים וסיני הוא בארץ סודין.

[קבלת התורה על הר סיני] הר סיני הוא הר הקדש. הר ה', הר האלהים אשר עליו נתן ה' את התורה ביד משה לישראל (שמות י"ט ב'). ההר הזה היה נודע בתורה עוד כמסר יצאו ישראל ממצרים, בעת שנראה ה' אל משה בלבת אש מתוך הסנה, והבטיחו ה' כי בני ישראל יעברו את אלהים על ההר הזה (שמות ג'). ואהרן אחיו פניטהו בהר האלהים (שם ד' כ"ז). ובהיות ישראל ברפידים ויצא העם הכה משה את הצור בחרב ע"פ ה', ויצאו ממנו מים (שם י"ז). ונקרא הר האלהים על שם העתיד (רש"י). בהדש השלישי לצאתם ממצרים באו למדבר סיני ויחננו נגד ההר ומשה עלה עליו, וה' צוה אותו להכין את העם לקבלת התורה, ויצוה להישמר מעלות בהר או לנגוע בקצהו, ויתיצבו בתחתית ההר. והר סיני עשן כלו, ויהי קולות וברקים ולפידים וקול שופר חזק, ויהרר כל ההר. וירד ה' על הר סיני וירבר אלהים את עשרת הברות (בששה בסיון). ויהי משה בהר מ' יום ולילה ויפסול שם את הלוחות ע"פ ה'. אך כאשר ירד משה מן ההר וירא את העגל אשר עשו בני ישראל וישבר את הלוחות תחת ההר, ואחר שהתפלל משה לה' בעד העם לסלוח להם, עלה שנית על הר סיני ויפסול שם שני לוחות אחרות (שמות ל"ב ול"ד). בשנה השנית בעשרים להדש אייר נסעו בני ישראל ממדבר סיני (במדבר י"א). בברכת משה לבני ישראל אמר ה' מסיני בא וגו' (דברים ל"ג ב'). ורבוהה הנביאה בשירתה אמרה הרים נולדו מפני ה' זה סיני וגו' (שופטים ה' ה'). דוד המלך בשירו אמר: אלהים בצאתך לפני עמך וגו' ארץ רעשה אף שמים נמפו מפני אלהים זה סיני וגו' הר אלהים הר בשן וגו' למה תרצדון הרים נכנונים ההר חמד אלהים לשבתו וגו' אלפי שנאן ארני במ סיני בקדש (ההלים ס"ח).

[בתלמוד ומדרשים] אמר ר' יוסי ב"ר חנינא ה' שמות יש לו (להר סיני): מרבד צין שנצטמו עליו ישראל, קדש שנתקדשו ישראל עליו, קדמות שנתנה קדומה עליו, פארן ישרו ורבו ישראל עליו (ע"י רש"י) סיני שירדה שנתה כאזה"ע עליו, ומה שמו הורב, ופליגא דר' אבהו דאמר הר סיני שמו ולמה נקרא שמו הורב שירדה חורבה לאו"ה עליו (שבת פ"ט. : וע"י הוס' ד"ה מדבר צין). ונראה כי עיקר שמו הוא הורב ורק אחרי שרבר שם ה' עם משה מתוך הסנה נקרא שמו סיני (ילקוט שמות רמז קס"ט, פרקי דר"א פמ"א; ע"י שמות דבה פ"ב ד', פנ"א ח'). ויש אומרים כי ששה שמות להר סיני: הר אלהים שישב בו אלהים ברין, בשן שבא

שם הקב"ה (בלשון נומריקון). נכנונים יפסל כל ההרים האחרים כמו בעל מום גבן או דק, חמד יחמד הקב"ה לישב שם, הורב שעליו נישמטה החרב וכו', סיני שבו נשנאו או"ה ונתן להם איפוסין (במדבר רבה פ"א ה'). וע"י במדבר תנחומא ס"ז ז' הוצאת באבער), הר סיני היה נודע לאבות, יעקב ראהו בחלום, כי דרשו כלם מוצב ארצה (בראשית כ"ח י"ב) זה סיני, חושבניה דרין כחושבניה דרין (ב"ר פס"ח) כי שלם בנימטריא סיני, והנה באר ברשה (בראשית כ"ט ב') זה סיני (שם פ"ע ט'). ויבוא הר האלהים (שמות ג' א'), א"ר אבא מוכנים היו זה עם זה (משה עם הר סיני) מששת ימי בראשית, ואותו היום נתרנש ההר למול משה, וכיין יראהו נכנס לתוכו ורולג בו עמד ההר. מלמד ששמהים היו זע"ז, א"ר ינאי יודע היה משה שזה הר האלהים הוא דכתיב ויבוא אל הר האלהים, מה ראה משה באותו הר? ראה עופות פורחים ופורשים בכנפיהם ולא היו נכנסים בתוכו וכו' מיד הרניש הענין, העמיד הצאן אהר המדבר והוא נכנס לבדו לתוכו וילקוט ראובני פ' שמות (הוא מהוהר), ירדת הקב"ה על הר סיני היא הששית מעשר ירדות ישרד הקב"ה בעולם. (פרקי דר"א פ"ד, וע"י בית הגדול שם). והנה הקב"ה כל ההרים הנבונים ונבעות והשרה שבינתו על הר סיני שלא היה גבוה כ"כ (סוטה ה'). דרש בר קפרא מאי דכתיב למה תרצדון הרים נכנונים, יצתה ביק ואמרה להם למה תרצו דין עם סיני, כולכם בעלי מומין אתם אצל סיני, כתיב הכא נכנונים וכתיב התם או גבן או דק, אמר רב אישי ש"מ האי מאן דהייר בעל מום הוא (מגילה כ"ט. : ר' נתן אומר כיון שביקש הקב"ה ליתן חורה לישראל בא כרמל מאספמ"א (צ"ל מאפמ"א) ותבור מבית אלים וכו'. אמר הקב"ה כבר נפסלתם בגבהות ישיש בכם, כלכם פסולים לפני (עלנעק ביהמ"ד ה"ה 72), ודרשו נאות אדם השפילנו (מסלי כ"ט) זה תבור וכרמל וכו' ויטפל רוח יתמך כבוד זה סיני שהשפיל א"ע וכו' (במדבר רבה פ"ג ג'). ועוד מעם אחר, שבחר ה' בהר סיני מפני שלא נעשה ע"ז עליו, והוא ההר חמד אלהים לשבתו (ב"ר פצ"ט א'), בני ישראל עמרו לצר מזרח של הר אבל התנבלה היתה מכל צד (מכילתא יתרו י"ט), ושהו שם י"ב הריט פחות עשרה ימים (שם). בשעת קבלת התורה נפה הקב"ה את ההר על ישראל כנגיית ואמר להם אם אתם כקבלים התורה מוטב ואם לאו שם תהא קבורתכם (שבת פ"ח, ע"ז ב').

[השיבות הר סיני] חז"ל הפליגו מאד בשבח ההר הזה, ואמרו כי בזכות שני הרים של קדושה הר סיני והר מוריה העולם עומד (מדרש שוחר טוב פ"ז, ילקוט ישעיה רמז שצ"א). ביום התנתו בסניו וביום שמחת לבו בירושלם (ימ"ד פנ"ב, שה"ש רבה שם). אין קדש אלא סיני (ילקוט תהלים רמז תיפ"ה). ונקדש רק בשביל התורה, אבל ההר בעצמו אין בו שום קדושה.

ודי יוסי אוטר כל זמן שהשכינה בהר כל הנוגע בו מות יומת נסתלקה שכינה הכל רשאין לעלות (מכילתא יתרו י"ט פ"ג תענית כ"א:). וכן בני ישראל נתעלו בשביל סיני שלא נקרא בני ישראל עד קרבנם להר סיני (חוקין ק"א). ואנכי לא אשכחך זה מעשה סיני (ברכות ל"ב:). ישראל שעמדו על הר סיני פסקה וזהמתן (שבת קמ"ו). מי שאין לו בושת פנים בידוע שלא עמדו אבותיו על הר סיני (נדרים כ.). ולזאת כיון בעל ההגדה באמרו אלו קרבנו לפני הר סיני ולא נתן לנו את התורה דיינו באגרות רבב"ח מספר ישיעא אמר לו תא ואחי לך הר סיני. אולי חזאי הדרא ליה עקרבא וקיימא כי חמרי חזותי וכי סיבבים אותו עקרבים גדולים כחמורים לבנים) ושמע ב"ק וכו' (ב"ב ע"ד). ובכל יום ויום ב"ק יוצאת מהר חורב ומכרות ואומרת אוי להם לבריות מעבבונה של תורה (אבות פ"ו ב.). מאמר יפה נמצא בשם רשב"י שאמר: אילו הוינא קאים על מורא דסיני בשעתא דאיתיהבת לישראל הוינא מתבעי קומי רחמנא דיתברי לכר נשא תרין פומין, חד רהוה לעי באורייתא וחד דעביד ליה כל צורכיה (ירוש' ברכות דף ז' ע"א).

[התואר סיני] א"ר יוהנן פליגי בה רשב"ג ורבנן חד אמר סיני עדיף וחד אמר עוקר הרים עדיף (ברכות ס"ד. הוריות י"ד). ופירש"י סיני עדיף מי שמשנה וברייתא סדורין לו כנתינתן מהר סיני עוקר הרים דחריף ומפולפל בתורה אע"פ שאין משנה וברייתא סדורין לו כ"כ. רב יוסף היה מתואר בשם סיני ואמרו סיני אמר שתים (עירובין ל.). סיני אמר הלכה כר"י (מו"ק י"ב.). ואמרו דרשיה רבי מנחם בר יוסי להאי קרא כי סיני (סוטה כ"א.). ר"ל שהיא דרשה יפה. כל מצוה שנאמרה לבני נח ונשנית בסיני לזה ולזה נאמרה (סנהדרין ל"ט.). וכל דבר שהיה קבלה בידיהם היתה "הלכה למשה מסיני" (ע"ע).

ביבליוגרפיה: אבן ספיר ח"א ל"ח והלאה; תבואות הארץ הוצאת לונדן צד ר"ן; בית תלמוד ח"א 76 ביאור התוארים סיני ועוקר הרים; Stanley, *Sinai & Palestine*; Petrie, *Researches in Sinai*, 1906.

ש. מ. נ.

סִינִים (China): המדינה הגדולה במזרח הרחוק של ארץ אסיה, ובשם הזה קרא אותה ישעיה בנבואתו לעתיד, שישב ה' את שבות עמו הנדחים ומפוזרים בכל הארצות: הנה אלה מרחוק יבואו והנה אלה מצפון ומים ואלה מארץ סינים (מ"ט י"ב). ותרנומו מארעא דרומא. וכן הוא בהעתקה הרומית, והשבעים מעתיקים סינים בשם "פרס". אך החוקרים והמפרשים האחרונים הסכימו לדעת ר' מנשה בן ישראל שהנביא כיון לארץ ח'נא (מקוה ישראל פ"ו אות כ"ד). המאמר הזה הוא הוספה לערך ח'נא בהלק ד'.

[שם המדינה] בני ארץ סינים אינם יודעים מדוע מכנים אנשי המערב את ארצם בשם "ח'נא" כי הם

קוראים לארצם טשונגקווא (Tsung-kwo), והוראת השם הזה היא "ארץ ממוצעת" או "ארץ אמצעית", ומפרשים את השם הזה על שני פנים, הכונה האחת. "ארץ סינים היא מרכז וטבורה של הארץ, וכמו שכנו היהודים את ארצם, "טבור הארץ" (ע"ע ארץ ישראל), והכונה השניה היא, שחוקי הארץ רחוקים מן קיצוניות. ומלמדים את האדם לילך בדרך הממוצע. הסופרים והמשוררים של הסינים יכנו את ארצם בכינוי מליצי "טיען צאא" (Tien Chao) כלומר, "ממלכות השמים", גם "טיען האא" (Tien Hao) — "העולם שתחת השמים", כלומר שהיא עיקרה של העולם כולו. כמו שקראו הרומיים את ממלכתם, "העולם" (Orbis). חוקרי הישפות משערים שהינם, "ח'נא" בא אלינו מהמאלאים שנתורעו לאנשי הארץ ההיא במאה השלישית קמה"נ (255—215 קודם מה"נ) בעת שמלכות בית "צין" שררה בארץ והמאלאיים קראו להעם כולו, "צינים", ע"ש הקיסר צין. וע"י המאלאיים נתורעו הצינים להערביים שקראו אותם "סינים" המבטא היותר נקל להערביים. אמנם גם בספרי מסוררים ח'נים שחיו לפני צין נזכר השם "סינא" ולא נדע אם כונו לארץ ח'נא או לאיזה שבט קטן. ונכול להבריע מרברי הנביא הקורא אותה, "ארץ סינים" שכונו לכל האומה. הרוסים שנתורעו להסינים ע"י המונגולים קוראים לארץ ח'נא, "סינאי" כפי שנקראה בימי מלכותו של קיבלאיסהאן וכפי שקוראים לה המונגולים עד היום הזה. לאנשי פרס נתורעה ארץ סינים ע"י מסחר המשי ולכן הם קוראים אותה, "סערעס" (שיראי) שהכונה משי. כלומר, "הארץ שמשם יבא המשי".

[שם הארץ ומספר יושביה] שם ארץ סינים גדול יותר מכל אירופא ערך שבע מאות אלפים פרסאות אנגליות מרובעות. גבולי הארץ: לפאת צפון היא סיביריא ונהר אסור; וגבול המערבי ארצות בוכארא ואפגניסטאן ופלך פאנדשאב של אינדיא אנגלית, ואסיה התיכונה של רוסיא; וגבול הנגב אינדיא האנגלית, נעפאל סיאם, וטאנקין; וגבול קרמה ים היאפאני וקארעא ולשון ים הפעצילי והים הצהוב. ארץ סינים מלאה הרים וגבעות ורק חלק קטן ממנה, ערך חלק הששי היא ארץ שפלה. מספר התושבים בסינים לא נדע בדיוק, כי הסינים אינם נוהגים לפקוד לפרקים ידועים את מספר אוכלוסייהם. סופרי ארצות המערב הורגלו להקציב המספר של ארבע מאות מיליון נפש. לפי הרשימות מבית המכס לשנת 1909 נראה שמספר החינים כמו 440 מיליון, אך גם זה היא לפי אומדנא, ולדעתי בספרי "הסינים" הבאתי מספרים סטאטיסטיקים להוכיח כי מספרם יעלה לחמש מאות מיליון. חלוקת המדינית של ארץ סינים היא לשמונה עשר פלכים עיקריים וארבעה פלכים נוספים והם מאנדוריא, מונגוליא, טיבעט, וחלק מקאשהגאר. בירת המלוכה היא העיר פעקינג בדרומה של ח'נא. עד עתה הית

על המאנדוויים כעל חומסים שפרצו לארצם ונזלו את המלוכה מירי הקיסר מבית מינג שהיה איש סיני מקרב אחיהם, וכבר עשו מרדיות בארץ בתקוה לגרש את השבט המאנדוויי וקיסרם אתם. ורוצים לבחור בנשיא לעמוד בראש הריפובליקא. המורדים הצליחו בכמה מלחמות עם צבאות הממשלה ויכבשו ערים גדולות ועומדים עתה הן להלחם עם ראשי הממשלה בפעקינג. היטר העומד בראש הממשלה יואך־שה־יקאי (הוא איש סיני ולא מאנדוויי) רוצה להתפשר עם המורדים שיאותו להשאיר את הנער הקיסר על כסא המלוכה ולמנות אנשי סינים סביב לראשו למישול בשמו עד כי יגדל. בראש המורדים עומד הניגראל וואנג־הינג. והחליטו לשנות את המלוכה לממשלת העם ובראשם נשיא, ויבחרו ברר' סון יא־סען להנשיא הראשון על הריפוב־ליקא הסינית בראשית שנת 1912. דר' סון היה ישנים דבות באמריקא ושם למד את דרכי הממשלה החפשית ורוצה להנהיג אותם גם בסינים. בעת כתיבת המאמר הזה נחלקה ארץ סינים לשתיים. מסלכת הקיסר הילך וממשלת הריפובליקא עם הנשיא החדש, וכנראה תגבר יד הריפובליקא. ומלכות המאנדוויים תסוף ותכלה.

[המרכולת] המסחר של ארץ סינים עם ארצות המערב מתפתח רק לאט לאט. כי ארץ סינים פוריה מאד ומשתרעת על שטח גדול עם אקלים שונים ולא תחסר כל בה, ולכן אין הסינים נזקקים לסחורות מארצות אחרות, ובדברים שיש להם צורך לא יחפץ העם הזה. בשנת 1908 הובאו לסינים סחורות שונות מארצות אחרות בסך 35 מיליון ל"ש, ויצאו מסינים לארצות שונות סחורות בסך 24 מיליון ל"ש. אבל עתה אחרי שינצחו המורדים ותשקוט הארץ יש לקוות כי יבואו סדרים חדשים לטובה, והמסחר יתפתח במהרה. הממשלות האדירות (זולת רוסיא) ובראשן אמריקא יתאמצו לפעול על מושלי הציא לפתוח שערי המסחר לרוחה מבלי בין מדינה למדינה, "פתיחת הרלת" (the open door) למסחר וקנין בחינא נעשה עתה לשיטה מסוימת בהפוליטיקא של עולם המסחר. [אמונת הסינים] אמונת הסינים מאוחדה משלש אמונות שונות והן: אמונת קונפוציו, אמונת סאן ואמונת בודהא. האמונה המשולשת הזאת אחוזה ורבוקה באמונה היותר עתיקה של העמים והיא אמונת הערצת אבות (Ancestral worship) ששררה בסינים עוד טרם חיו מיסדי האמונות הנכרות, ועד היום עצומה פעילתה על העם. מיסדי שלש האמונות היו בני דורם של נביאנו ירמיה ויחזקאל חגי זכריה ומלאכי. לאא־טשע למד להעם לאהוב גם את שונאיו, קונפוציו למד מה דלך סני לחברך לא העביר, ובודהא למד לאהוב כל היצורים גם בהתמה והחיה עד הרמש, באשר כלם בעלי חיים הם. הספרים הקדושים של החינים הם: חמשה ספרים ממדרגה הראשונה וארבעה ממדרגה השניה, וכלם

הקיסר מושל ממשלה בלתי מוגבלת, אבל כבר למרו חכמי העם שאם הקיסר מכביר עולו על בני ארצו והם ישנאוהו ויתעבהו הרשות בידם להורידו מכסאו ולהמליך קיסר אחר תחתיו. המשרה בהפלבים נתונה בירי משינה למלך השורר על פלך אחד או על שני פלכים, או בירי מושל מנהיג (Governor) המושל רק על פלך אחד ועומד תחת משינה למלך או תחת הממשלה של הקיסר. [שנות עץ הסינים] לא נודע לנו בברור כמה ימי שנות העם העתיק הזה על פני הארץ, ומאין באו לארץ חינא. אך זאת נודע כי כבר היו הסינים עם גדול ועצום טרם למרו האנשים לכתוב בספר דברי ימיהם וקורותיהם, ולכן אנו מוצאים השערות שונות, יש אומרים שבאו מסביבות ים הכספי בערך 2600 שנה קודם מספר הנהוג, וכנגד זה מוכיחים אחרים שכבר היתה הקולטורא של הסינים במצב רם לפני בריאת העולם לפי מסורתנו, ויש חוקרים האומרים שבכלל יצאה הקולטורא הראשונה מסינים והשפיעה על ארץ פרס ומשם נפוצה על בבל ואשור ומהם קבלו המצרים גם הם. רוב החוקרים מסכימים שעוד לפני חמשת אלפים שנה היתה בסינים ממלכה בסדר ומשטר נכון. לפי דבריהם כבר מלך שם מלך בימי נח, וכמאה שנה טרם נוסדה ממלכת בבל מלך המלך ההסיד יאא (Yao), ולפני מותו מסר את המלוכה לירי משינהו שוהן (Shun), והוא הנחיל את הממשלה לירי משינהו יו (Yu) הגדול, כמאה שנה בטרם נולד אברהם אבינו. בימי יעקב אבינו כבר היו להסינים הרבה שירים נפלאים אשר חלק מהם בא בהספר שוה־קינג הקדוש להם עד היום הזה. יו הגדול היה הראשון שיסד בית מלוכה (Dy-nasty), שהממשלה תעבוד בירושה מאב לכן במשפחתו. מן יו הגדול שעלה למלוכה 2205 קודם מה־נ ועד הקיסר קוואנג־זי שמת בשנת 1908 עברו 4113 שנה, ובזה הזמן מלכו בסינים 238 קיסרים שבאו מעשרים וששה בתי מלוכה שונים, ולפי־ז עולה על כל בית מלוכה 158 שנה ועל כל מלך יבעה עשר שנים ושלושה חדשים. בית המלוכה השורר עתה בסינים הוא בית "טשינג" המאנדוויי (הוראת המלה טשינג או מו־ינג היא "הממלכה המהורה"). שעלה למלוכה בשנת 1644 בעת שמדרו הסינים בקיסרים לבית מינג והקיסר מו־ינג־צינג קרא את שונצו מלך המאנדוויים לבא לעזרתם, ויבא שונצו ויכבוש את המורדים וגם את עיר המלוכה פעקינג, ובהיות אז ממלכת סינים תחת ממשלתו לקח לו את המלוכה ומני אז שדרו המאנדוויים בסינים. קיסר הסינים בעת הוא העשירי לבית המלכות הזה ונולד ביום 8 פברואר 1906. שמו הפשוט הוא פרהי ושם המשרה שלו הו־יא־טינג (הממלא אחרי הכללים העיקרים). הוא עלה למלוכה בהיותו ילד קטן בשנת 1908 שבחרו בו אחרי דודו הקיסר קוואנג־זי שמת בלא בנים, ובאביו הנסיך צון שהיה אחיו של הקיסר בחרו להיות המושל בשם בנו עד כי יגדל הילד. עד היום מבימים הסינים

כתבי הקדש בארצות המזרח" אומר: "לפי הנראה כבר היו שיירות של יהודים תיירים וסוחרים ושיירות מצויות בסינים עוד בימי מלכות ישראל". הידיעות הראשונות שהגיעו לנו מדברים ממספר יהודים בערך אלפים או שלשת אלפים נפיש שחיו בעיר קאי-פונגיפו, המושב העיקרי של היהודים כפי הנרשם בהמצבה משנת 1488. אך אין ללמוד מזה שלא היו יהודים עוד לפי הזמן הזה במקומות אחרים, והמצבה תורנו רק זה, שהיהודים שבאו לסינים בימי הקיסר סונג הלכו לגור בעיר קאי-פונגיפו. החוקר ד' פין בספרו "היהודים בחינא" אומר שדעתו נוסה שהם באו מבבל, ומביא ראיה מזה שנמצא בידם שרידי פרקים מספרי הנביאים זכריה ומלאכי, ומוזה שהם ידעו מנהגים ודינים אחרים שישודרתם בתלמוד. היהודים בעצמם היו אומרים שמסורת בידם שאבותיהם באו לגור בסינים בהשנים האחרונות לממשלת הקיסר מינגימי לבית האן, וזה היה בערך 70 למספר הנהוג בעת חרבן הבית השני. הם סומכים על המצבה משנת 1164 לכך ואין להם מקור אחר על זה לסמוך.

[המצבות לזכרון היהודים בסינים] אלה הן המצבות שנמצאו בקאי-פונגיפו, והן השריד היחיד שנשאר מהיהודים שחיו שם לפנינו: במצבה אחת משנת 1164 רשום: "אבינו הראשון היה אדם, מיסר אמונתנו היה אברהם, אחריו בא משה איש הכינים ועל ידו נתנה לנו התורה הקדושה. בימי מלכות בית האן (הכונה על מלכות בית האן המזרחי שמלך משנת 25 עד 221 למה"ג) באה אמונתו לארץ סינים, ובשנה השניה למלך היאסימינג (1164 למספר הנהוג) נבנה בית הכנסת בקאי-פינג. אלה האנשים המאמינים באלילים ופסילים כי אלהים הם, רק לשוא יתפללו לדברים אין רוח בהם, כי שוא ויטקר הם, לא כן אלה האנשים המכבדים את התורה הקדושה והדברים בה וממלאים את פקודתיה הם יודעים מאין בא כל דבר בתבל. התורה הקדושה והחכמה הנצחית עוזרות ותמכות זו את זו להראות ולהוכיח מאין ואיך נברא האדם, כל המאמינים באמונתו משתוקקים לאמת ועושים חסד וצדקה ועונות וחמאים להם לזרא". מעבר השני למצבה הזאת, לזכרון משנת 1488 חרותים הדברים האלה: "אברהם חי בדור התשע עשרה אחרי אדם, האבות מסרו לבניהם אחריהם את החוק והמצוה לבלתי עשות פסל ותמונה ולבלתי עבוד אותם, וכן גם לבלתי האמן בהבלי שוא ואמונות כוזבות. אברהם התבונן על סתרי הטבע וחקירותיו העמוקות הביאוהו להכיר את האל האחד ויחיד ולהאמין בו. ויהי הוא המיסר את אמונתו אשר בה אנחנו מאמינים ומחזיקים עד היום הזה. זה היה בשנת מאה וארבעים ושש למלכות בית מצאו. אמונתנו נמסרה מאבות לבנים עד משה, אשר חי בשנת שש מאות ושלוש עשרה למלכות בית מצאו, ועליו נתנה דוח חכמה ודעת. ארבעים יום היה משה בהר סיני, לחם

מלאים תורה ומוסר ודרך ארץ, וכמעט כלם כתובים על סהרת השירה הנבונה. אין בכל אמונת הסינים שום מצוה בין אדם למקום רק בין אדם לחבירו, אין הסיני מצווה לאהוב את אלהיו או לירא מפניו או להתפלל לו. גם אין להם תפלות ובקשות מסודרות, וכל אחד ואחד מתפלל בצר לו ומבקש עזרה ממרום להאי שעתא או יבא לבית התפלה להודות ולהלל על הטוב שנמל עליו אלהיו. אין הסינים מאמינים שהאל התגלה לבני אדם, הם אומרים שהאל נתן לאדם שכל ובינה שעל ידיהם יגיע להבין שעליו לעשות את הטוב והישר. חופש האמונות והרעות הוא מחלמת בסינים בתכלית ההחלט, ולא יתנו לשום אמונה את הרשות להתנאות לבקש השררה לעצמה להיות השלטת בארץ, והרשות לכל איש ואיש להאמין בכל אשר ירצה או לבלתי האמין כלל. יש בארץ סינים בערך עשרים מיליון מושלמים אך גם הם קרובים להסינים במנהגיהם ומכבדים את מיסרי אמונת הסינים. יש גם ניצרים בסינים אך הם כמעט כולם מדלת העם שהתנצרו ע"י המסיתים שנתמכו אותם בכספם והיו עליהם לסתרה מן השרים הסינים אשר עשקו אותם תמיד. ויש לקוות שמיד כאשר יבואו סדרים חדשים בסינים ופחד היתרים לא יהיה על העם יטובו אלה הניצרים לאמונת אבותיהם ויזנחו את המסיתים ואת אמונתם.

[היהודים בסינים] ידוע הוא כי עוד בימים העתיקים ישבו יהודים רבים בארץ הריא, אך אין אחד מסופרי דברי הימים שנוכל לסמוך על דבריו אשר יגיד לנו סתי התייטבו שם והמקרה והסבה אשר הסבה אותם לנוע אל ארץ רחוקה זו, ואם באו היהודים מארצם ישר לסינים או שבאו בדרך טלטול מממלכות אחרות. כל הידיעות שהגיעו לנו ע"ד היהודים שם בנוים רק על הישעויות בעלמא ונאמרו לרוב בדרך הפלגה ונחמא. ואנכי הכותב כאשר באתי לגור בארץ סינים שמתי לי לחוק בכל השנים שישבתי שם לבלי לנסות ימין ושמאל מן האמה המוחלטת אחר חקירה ודרישה, ולבלי לשום לב לדברי הזיות וספורים של הבל, ואת אשר מצאתי כראי לספר אותו ארשום בספר. הידיעות הברורות הראשונות מתהילות סמאה השביעית, בעת שסבבו שני תיירים מושלמים בארץ סינים ובספרי המסעות שלהם מזכירים דרך אנב את היהודים, ואומרים שמושבות בני ישראל עתיקות יומין הן וגם אז לא היה עוד זכרון להימים שבהם נהיסרו ראשונה. אכן בתותא התייר הגדול סמאה ה"ד מספר שיהודים רבים הומתו בעת מהומה והרג רב בעיר קאדפו (עתה שם העיר הזאת קאדפינג). השלוחים מונסקוארינו ומארנינולי מזכירים בספריהם את היהודים החיים בעיר קאסבולאק (היא עיר הבריה פעקינג). התייר המפורסם מארקו פולו שהיה בסינים בסמאה ה"ג מזכיר את היהודים בדברו ע"ד המלחמה של קובלאי-האן עם קזובו ניאן והכמר הרוסי אלעקסיי ווינאגראדאו בספרו, "היסטוריא של

ספרי תורה. קודם לזה קבלו ספר אחד מנינינפא וספר שני הקריב מאיינג מנינינפא אישכר לביהכ"נ. נכבדי העדה הביאו נדבתם שולחן למנחות ואת ספר הנחישת לקטרת ואת כלי הפרחים ואת המנורות. ומנדבים אחרים הביאו את ארון הקדש ואת שער הנצחון. את המצקות והגדרות וכל כלי הבית לפית בהם את היכל ישראל הנקרא בשם: אייזעלאיניעטיען ופירושו בית הפלה לאלהי ישראל. כל אלה הרברים נאספו למען למסור אותם לרור האחרון על ידי קן-טישאנג הנכבד והנסמך. ונהרת על לזה האבן ע"י עושי המלאכה למען יעמדו ימים רבים, ותהי זאת בשנה השניה למלך היינטישע (1488). במצבה מיטנת 1512 כתוב: „הוקסה על ידי היטר מזואיטאנג ואנשים נכבדים אחרים בשנה השביעית למלכות צינגטיע (1512), ואז הביא קין-פו מעיר ווייאינג ספר תורה מנחה לביהכ"נ. בכתיבת הזאת יש פרטים רבים אדות דת ישראל על חוקותיה ותורת המוסר שלה, וגם נרשמים בה היסמות של ספרי הקדש וקורות דברי ימי עם ישראל כפי שינוכר בהמצבה משנת 1488. חשובים מאד הדברים האלה: „אחרי בריאת התבל נמסרה האמונה מאדם לנח וממנו לאברהם יצחק ויעקב וי"ב אבות (שכטים) מסורה למשה ואהרן ויהושע. עזרא הורה לרבים את החורה ועל ידו נעשה הכתב העברי (האיטורי) ברור וטובן לכל דורש ספר“. במצבת זכרון משנת 1663 יש הקרמה ארוכה ובה משתדל הכותב להגיד וגהוכיח שאין דבר בספרי קדשינו אשר לא יתאים לשיטה כתבי הקדש של הסינים ולא יתנגד להם, ואח"כ הולך ומונה את קורות דברי ימי עולם של היהודים ומדבר ע"ד מושבותיהם בסינים, וכל דבריו דומים כמעט להדברים אשר נרשמו בהמצבה משנת 1488. המצבה מיטנת 1663 מספרת מפרטי מקרים רבים שנסרו ויאתיו לנגלי המהפכה שהיתה בנפול בית מלכות מינג בשנת 1642. עת שהמורד ליי טשייטינג הביא במצור את העיר פען-לאנג (קאי פונג פו). המצור ארך זמן ששה חדשים ומפקד צבא הקיסר שלא יכל לנצח את המורד ולכבוש את העיר חפר תעלות ויס על העיר את הנהר הצהוב להציף אותה ואת חיל המורד. בעת ההיא הוטו רבים מהיהודים וביהכ"נ נחרב, ורק מעט יותר סמאטים מיטפחות נמלטו לעבר הנהר צפונה ונצולו. יש על המצבה רשימת שמות האנשים אשר הערו למות נפשים למען הציל את ספרי התורה מזרם המים היטופים. ספרי התורה שנצולו ויתר כתבי הקדש שנמצאו תחת ערמות ביהכ"נ הנהרס הובאו לבית אייט אחד מחוץ לעיר וישם היו היהודים מתקבצים להתפלל זמן מה אחרי המאורע הזה. בעשר ימים אח"כ בא היטר היהודי טשאאינגי טישענג ואתו גרוד אייטי צבא שעמדו תחת פקודתו ויקוסם את הריסות העיר ויתקן את הרכיבים ואת הנשרים והגדיל לעשות בעזרתו. אחיו ינגטיע היה לו לעזרה, ועלה בידם להשיב את אחיהם בני אמונתם

לא אכל ומים לא שתה ויתהלך את האלהים. חמשים ושליש פרשיות מהתורה נמסרו לו ראשונה וממנו נמסרה התורה והמסורה טרור לרור עד לעזרא. איש נם הוא יתחשב לאחר מהאבות. כל איש היוצא לפעלו ולעבודתו חובה עליו לשות את האלהים לנגד עיניו כל היום. הננו מתפללים שלש פעמים בכל יום ערב ובקר וצהרים, בעת התפלה כופה המתפלל את ראשו ובדממה ולחש או בקול נמוך הוא מתפלל את תפלתו כשהוא מנענע את גוו פנים ואחור, וכהתימו את תפלתו הוא צועד שלש פסיעות לאחור וחמיש פסיעות אל מול פניו ומיסב את פניו לצד שמאל ולצד ימין ומנביה עיניו למעלה ומשפילן למטה להראות בזה כי הוא מאמין כי כבוד האלהים מלא כל הארץ. החוב על היהודי לכבד את אבותיו, פעמים בשנה בימי האביב ובימי הסתו עליו להביא לאבותיו מנחה סבקר וצאן ומתבואות הארץ. ארבעה ימים בחודש מקורשים להסתר ולהתעוררות לצדקה וחסד (לא מפורש באיזה יום), היום השביעי קודש הוא למנוחה, ואחריו מתחיל זמן חדש לעשות טוב וחסד. בהתקופה הרביעית של השנה ימנע היהודי א"ע סכל תענוג שבעה ימים, ויום אחד מקודש לצום ולתפלה ולתישובה, אמונתו באה הנה מטיעצו שבעים משפחות ומהם: לי, יען, קאץ, טצאץ, ואחרים באו לחצר המלך סונג והביאו אתם מנחות מטוה צמר נפן מארצות המערב והמלך אמר להם: „הנה באתם לסינים, ועתה לבו בדרכי אבותיכם והחזיקו בנמוסיכם ומנהגיכם, וחעיר פען-לאנג (עתה קאיפונגפו) תהיה לכם מקום ליבת שב“. בשנה הראשונה למלכותו של לינגהאנג (הוא היאסיטיינג) לבית מלכות סונג (1163), בימי רבינו לוי בנה יענטולא את בית הכנסת ותחת ממשלת בית יוען, בישנה היש עשרה למחזור משע יוען (1279) נבנה בהכ"נ מחדש. מרת הבית שלשים טישאנג סכל צד (350 דגל), הקיסר מאיטשו מיסר בית מלכות מינג, נתן בשנת העשרים ושליש למלכותו (1390) הלכת אדמה לכל (היהודים) איטר היו נאמנים לו, והחת ממשלתו ישבו לבטח בשלום ושלוה ואין מחרד אותם. הרבנים של היהודים שעמדו בראש העדה נקראו מאיילא ועליהם היה מוטל לישמור על הסדר בביהכ"נ ולפקח על כל דבר הנוגע לדת ולאמונה. בשנת ההשע עשרה למלכות יונג-לא (1421) השיג הרופא היהודי יען-טישענג הרשיון להזק את בדקי ביהכ"נ. הקיסר נתן במתנה קטרת וסמים להקטיר בביהכ"נ. זאן נתן הקיסר נם את הסבלא הגרולה ועליה חרותים שמות כל מלכי בית מינג להעמידה בביהכ"נ לזכרון, ונתכבד יען-טישענג מהקיסר בתוארים של כבוד, בישנה הרביעית למלכות קינגטי (1461) שטף הנהר הצהוב ועבר על גדותיו והחרב את ביהכ"נ ונשאר ממנו רק היסוד לבד ואז השיג ליינג הרשיון מאת שר המלך ויבנה את ביהכ"נ וישכללהו ויפארהו. אח"כ הכינו את האולמות ואת החדרים אחורי ביהכ"נ ושם שמו שלשה

הסיני לא-משע את הסכה הראשונה. שני סופרים סינים מזכירים דרך אגב היכלות שנבנו לשם אלהי השמים ע"י בני עם נכר שבאו לגור בארץ. ובוראי בונתם היהודים. הסופר סינג'יטצע בספרו מיונג' קונ'יקע שנכתב בימי מלכות בית שהונג (420-478 על מה"נ) מספר ע"ד הבית שבנו הנכרים בקאר פונ'יפו להתפלל שם לאל שוכן שמים, והסופר ווייה שוה מספר ע"ד היכל השמים של הגרים שנבנה בשנת 621 למספר חנהוג בעיר צאונג'יונג בפלך שען-סי. מלבד אלה הסופרים הננו מוצאים בספרים רבים ידיעות מפורטות ומקוטעות ע"ד היהודים, שמהם נובל לשפוט שבמאה המ"ו היו קהלות רבות של יהודים בסינים, ובפרט בערי נונג'פא, האנצ'ו, ובעיר הבירה פעקינג.

[בוזן האחרון] בערך שנת 1900 באו שלש או ארבע משפחות מיהודי סינים מקאי-פונג'יפו לעיר שאנגהאי, ויקבלום היהודים בני ארצות המערב ויהודי ארץ הודו היושבים ישם בסדר פנים ופאת ויראנו בעד פרנסתם וילמרום מלאכה נקיה וקלה, ואחדים לוקחו להיות משרתים בבתי מסחר, ויראנו גם למוכתי הרוחני וילמרום קרא עברית וידרום תורה ומצוה. אנכי הבוטב כהיותי בשאנגהאי רברתי עמהם, ומצאתי אותם כולם בוערים בעם, ויכולתי דק להציל מהם רברים אחרים. הם הגירו לי כי באו לשאנגהאי מקאי-פונג'יפו, ושם חיים עוד היום בערך אלף איש מבני ישראל וקוראים אותם "חברת מנקרי גיר הנשה" (מאא-קיעך קיאא). כי הם מנקרים את גיר הנשה שאסור להם, גם לא יאכלו את בשר החזיר, ולא ישאו להם נשים מכנות הארץ, ובנותיהם לא יתנו לבני נכר, אבל כל שאר מנהגי היהודים ע"פ התורה נשכחו מהם לגמרי, ובניהם לא ימולו עוד. את מתיהם הם קוברים בארונות סתומים, אבל הן משונות בתכניתן מהארונות של הסינים, והם לובשים את מתיהם ככלי פשתן, לא כהסינים שלובשים את מתיהם בגדי פאר וכבוד. היהודים האלה שבאו לשאנגהאי היו כלם עוד ערלי בשר, ומהם נמולו הגדולים בני שלשים שנה ויותר, ובניהם הקטנים נמולו אתם. ורק שנים שהיו יתומים האחד בן ט"ו והשני בן י"ז מאנו להמול. כלם הבינו לקרוא בספר התורה אחרי שלמדו זאת בשאנגהאי. תואר פניהם דומה מכל וכל לפני הסינים. גם עיניהם עקומות נומות לצד האף בעיני הסינים. עצמות דחבות ומראה פניהם צהוב בפני הסינים, ורק הכרת פני הנער האחד בן י"ז שנה ענתה בו כי מוצאו מבני ישראל. הוא נכרו של בר אודיון שהיה האחרון ללמד תורה לבני ישראל בקאי-פונג'יפו. למראת עין לא נבדלו אלה היהודים מסינים גמורים, כמוהם היו מגלחים את שערת ראשם עד החצי מפאת פניהם, ושערותיהם מאחריהם הם מגלחים ועושים אותם לעבותת היורדת על נבם, והאשה גם היא לא לכד שלובשת בגדי סינים, כ"א גם

לעירם העזובה ולהושבים בבתיהם על יד ביהב"ג. אשר נבנה מחדש ביטנה העשירית למלכות שונג'ו (1653), והוא הקיסר הראשון לבית משונג המאנחוווי. פרטים רבים נרשמו ע"ד הקמת חרבות ביהב"ג והבתים לדרה, שבעבודה הזאת השתתפו בני שבע משפחות. מכל היריעות של ספרי התורה אשר ניצולו משטף המים עלה בידי ראש העדה לברור רק ספר אחד שלם. והספר הזה אשר כבדוהו מאד השם כרוב כבוד בארון הקודש. בעמל רב לאט לאט השינו עוד שנים עשר סת ויביאו גם אלה לביהב"ג. שמות המתנבכים הוחקו לזכרון על העבר הישני של המזכרת. גם ספרי קודש אחרים וספרי תפלות נסדרו ונתקנו כפי האפשר, וייטבו ויתאחדו היהודים לעדה. שר הצבא משאא"ינג' מיטענג טרם עזבו את העיר כתב בספר כל המאורעות והקורות אשר עברו על ספרי התורה האלה, ואהיו ינג'טע הרפים ספר בעשרה פרקים אודות הרבר הזה. הרבה שרים יהודים שישמותיהם נרשמו לזכרון בכתובת הזאת עזרו לקומם את הריסות ביהב"ג ולהקים את המצבה הזאת לזכרון לדור אחרון. ותהי זאת בשנה השניה למלוך הקיסר קאנג'הי לבית מלכות משינג (1663).

[בקרת על המצבות] אם נעביר את דברי אלו המצבות תחת הבקרת ונתבונן בשום שכל על דוח כותביהם, נראה כי אלו החמש מאות שנה, מן 1164 עד 1663 שבהן נחרתו הרברים האלה לזכרון, היו ימי הכליון לאחינו בסינים, והרוח האמיץ אשר החיה את כותב המצבה הראשונה לא היה כהכותבים המצבות האחרונות, כי כבר עזבו היהודים את עמדתם הבעורה והחזקה באמונה ונסוגו אחור, ובקשו רק להגן על אמונתם ולעמוד על נפשם בראותם כי בחם הולך ודל ואין מעמד עזר, וכבר אחזו היהודים באחרים ממנהגי הסינים, והיו מכיאים מנחה מבקר וצאן ומתבואות הארמה לאבותיהם (המתים). וזה מנהג סינים המתנגד לחוקי ישראל. במצבה משנת 1488 מספר הכותב שהוקמו בביהב"ג, "שוג'הן ומנחות וספל הנחישת לקטרת" גם זה מנהג סינים. בהמצבה משנת 1512 לפי עדותו של אלעקסי ווינגראדאו כבד תרגמו את שם הוי"ה ביטם, "מאא" שזה מראה כי גדלה אז עלה השפעת אמונת המאאיים. עברו עוד כמאה וחמישים שנה ובמצבה משנת 1663 הננו קוראים הקדמה ארוכה שבה הכותב מיטדל להוכיח שתורתנו כתאמת עם תורת הסינים, והיא כעין התנצלות נגד ההתבוללות. הכמר הרוסי אלעקסי בספרו הנ"ל מדבר ג"ב ע"ד המצבה מינת 1164, ואומר שמאותיות אחדות שמצא כנוספות לזו ההעתקה יש לשפוט שכבד היו יהודים בסינים לפני משה (!). והוא כותב עוד שעל מצבת 1512 חרותים הרברים כי היהודים מאמינים אמונה מוחלטת באחרית הבורא, ואת השם מאא כחרו כתרנום, "אלהים", והוא השם שבו קרא הפיקוסוף

(פרצוף) בני טיבעט דומים לפני היהודים ולא לפני המונגולים.

ביבליוגרפיה: ערלמאן, סינינס, היהודים בסנינס, לונדון 1911.

ש. מ. פ.

סינסינאטי (Cincinnati): עיר נחלה במחוז אהיא בארצות הברית באמריקא. ישוב היהודים בסנינסינאטי הוא הראשון שנוסד במערב הרי אלגיניני. היהודים הראשונים שבאו לגור שם היו יוסף יאנאס שבא מאנגליא לסנינסינאטי בשנת 1817, ואחריו באו עוד איזה יהודים מאנגליא בשנת 1819, ועם יהודים אחרים מעיר ברוקוויל במחוז אינדיאנא התפללו במנין אחד בימים הנוראים. בשנת 1821 מת שם בנימין לייב או ליפא שהיה נשוי לנצורית, אך קודם מותו הודיע שהוא יהודי ובקש מהיהודים לקוברו בבית קברות של יהודים, וימחרו לקנות מקום קברות ויקברו אותו שם. ובבית הקברות הזה השתמשו יהודי סינסינאטי נאטי עד שנת 1850, והמקום הזה הוא עתה באמצע העיר במקצוע סענטראל אוונו ורחוב טישעסנאט. בשנת 1824 נוסדה הקהלה הראשונה, "בני ישראל" מעשרים חברים. בשנת 1835 בנו בית הכנסת ונתחנך קודם ימים נוראים של שנת תקצ"ז (1836). חברה למעשה הצדקה נוסדה בשנת 1838. ובית ספר לעניני הדת נפתח בשנת 1842, ובית תלמוד תורה בשנת 1845. בעת ההיא החלו יהודים מאיכנו לבוא לסנינסינאטי ויסדו להם בשנת 1852 קהלה מיוחדת בשם "בני ישראל", ובשנת 1854 בחרו להם לרב את דר' יצחק משה ווייז. עוד קהלה אחרת, "בני ישראל" מנו להם לרב מרדכי ליליענטהאל (1855). ומאו נוסדו עוד הקהלות, "עדת ישראל" בשנת 1847, "אהבת אחים" בשנת 1848, "שארית ישראל" בשנת 1855. מלבד בתי כנסיות אחרים ומנינים וחברות רבות. בתי ספר שונים ובפרט בית המדרש לרבנים Hebrew Union College אשר מיסדו היה י. מ. ווייז ועומד בראשו. ואחרי מותו בשנת 1900 נמנה דר' סויפמאן קאהלער למלאות מקומו, והוא קבץ מנדינים קרן קימת להקול"ץ העולה לחצי מיליון דולאר. בסנינסינאטי יול מביע השבועי The American Israelite שנוסד ע"י ווייז בשנת 1854. בין יהודי סינסינאטי יש עורכי דינים ושופטים וחכמים מדינים העוסקים בצרכי העיר וצרכי המדינה הכללית. הנרי מאק נמנה בשנת 1911 בין השופטים הנבחרים מארצות הברית. מספר היהודים בסנינסינאטי עולה עד עשרים אלף בין 361,463 תושבים לפי מספר הפקודים בשנת 1910. ע"ע אהיא; בית מדרש לרבנים.

ב. מ.

סיסרא: שר צבא ליבין מלך חצור (שופטים ד' ב') ובעת שנפל חילו במלחמה עם צבא ברק ודבורה נמלט עיף ויגע אל בית יעל אשת חבר הקני אשר השקתו

רגליה קמנות כמו של הנשים בצפון סינים, מפני שבהיותן בנות שתיים או שלש אמותיהן מהרקין ומקשרין את רגליהן לעצור ולהצר נידולן. בהיותו בפעקינג ובטיעך טוין פנשתי ג"כ סינים שאבותיהם היו יהודים. ומצאתי אותם בבתי אכסניות ששם אין בשר החזיר עולה על השלחן, כי יש בסינים הרבה חברות שבשר החזיר שקץ הוא להן. הסינים האלה אמרו לי ששמעו מפי הוריהם כי הם יוצאי ירך בני ישראל. אבל עתה נתערבו כ"כ בין הסינים ונתבוללו בהם, עד כי אינם יודעים מה זה יהודי.

[מנהגים] ראוי להעיר על שני מנהגים שאחזו בהם הסינים אשר בודאי למדו מהיהודים שבאו שמה, והם יבום ושעמנו. בהפלכים האינאן וקיאנרזו ששם היה עיקר היישוב היהודי בראשונה עוד שורר מנהג היבום בין ילדי הארץ, וגם במקומות אחרים יקרה לפעמים שאשת המת מתיבמת לאחי בעלה. ואפשר שזה היה מנהג קודם גם בין המונגולים, ובספר רינ ווערא שנכתב לפי מסורתם בימי אברהם יש זכר ליבום שהיה נהוג אז בין ילדי הורו. ולפלא הוא כי גם איסור שעמנו נהוג בין הסינים, ואינם לובשים בגדים ינמו או נארגו מצמר ופשתים או מצמר הבהמה וצמר הנפן יחרינו. גם נזהרים לבלי תהיה המטוה עשויה מתערובות של שער הבא מן החי ומהומין שנידולם מן הארץ, אבל אין מקפידין על תערובת משי עם צמר או תערובת משי עם פשתן או צמר גפן, ואינם יודעים הטעם למנהגם.

[מקור היהודים בסנינס] מתי באו היהודים הראשונים לסינים ואיזה דרך עברו עד בואם לשם? אין אתנו יודע להגיד אל נכון ועלינו רק לסמוך על השערות, והיותר קרובה לאמת היא שהיו בני עשרת השבטים, ואחר חרבן הבית הראשון וחרבן הבית השני נוספו עוד עליהם רבים מאלה הנולדים. קרוב לאמין שחלק גדול מעשרת השבטים נתיישבו באפאנאיסטאן וקאבוליסטאן (ע"י מסעי בנימין השני), ונראה ג"כ שמהם באו לקאחינאנא. בספר ההיסטוריא לקאחינאנא נמצא כתוב מפורש שהרבה מבני אלה הנולדים יצאו דרך מדי ופרס ויבאו לחלק המושלמים שהיתה תחת מלכות סינים ונחשבת על ארצה, ומהם התיישבו בין הכוזרים המושלמים ויתחישבו כלם על אצילי הארץ היותר נכבדים, עד כי הכוזרים בחרו את כל שריהם אשר מלכו עליהם רק מבני אלה היהודים שהתיישבו בתוכם, (Chinese Recorder, Shanghai 1885, Vol. xxi, p. 47) ויש לנמזת להאמין כי גם בין אנשי ארץ טיבעט נמצא הלק מבני עשרת השבטים, הסופר מימקאווסקי בספרו, "ע"ד נסיעת שלוחי רוסיא לטיבעט דרך מונגוליא" (לונדון 1827) אומר: פני אנשי טיבעט דומים לפני הצוענים, והמו"ל את הספר מוסיף בהערה: דברי המחבר מסכימים עם דברי טהאמאס מאנינג שגם הוא היה בלהאסא עיר בירת טיבעט ואומר: "שפני

היהודים מסיציליא מרדיפות נוסעי הצלב בשנות 1210, 1224 ע"י פקודותיו למסור את החסות ליהודים ביד הארכיבישוף בתנאי שיהיה עליהם למנן כמו על שאר התושבים.

[גזירות] בהמועצה של ראשי הנוצרים בעיר פיאצו בשנת 1296 נזרו שהרופאים היהודים לא ירפאו לנוצרים ושניהם הרופא והנוצרי יענישו אם יעברו על החוק הזה. פרידריך השלישי אסר ליהודים לפאר את בתי הכנסיות מן החוץ וצוה להרוס את אלה שיש להם הידור ופאר היצוני. בשנת 1369 נזר על היהודים לשאת את אדום על בגדיהם. ורק איזה הנחות נעשו לקהלות מארסאלא וסיראקוזה. להראשונה ניתן הזכות בשנת 1375 לכנות ביה"כ והאחרונה יצאה מרשות הכמרים ויכלה לערער על פסק דין של הכמרים נגדם ולהביא משפטה לפני שופט המלך. בשנת 1390 היו כמה רדיפות נגד היהודים וסבלו הרבה בערי סאן גוליאנו, קאטאניא וסיראקוזה. ולאחרונה נאלץ המלך מארטין החמישי מאראנון להנן על היהודים ולענוש את עושי הפרעות (11 יולי 1392). בשנה שלאחריה יצא איסור על היהודים לקבור את מתיהם בכבוד וחדר, ולא הניחו להם לכסות את ארון המת בבגד משי רק בבגד עב של צמר. בעיר מארסאלא הוכרחו היהודים לבוא לחניגת יום הולדת יישו ויום הולדת סמ' סמיפין, ובדרך חזרתם לכיתם שחק בהם ההמון ויעפרום בעפר ויזרקו אבנים על ראשם. בשנת 1402 כתבו היהודים ממארסאלא בקשה להמלך להקל עולם ויבקשו ממנו: א' שלא להכריחם לעבוד עבודת פרך, ב' להוריד את המס שהוקצב עליהם עד חלק אחד מ"א. לפי מספרם בערך יתר התושבים, ג' כי דברי ריבות בדברי ממונות יבואו לפני השופט הנבון של המלך, ודברי ריבות בעניני האמונה ישפוט האינקוויזיטור, ד' כי ימסרו דגלים רק לפקיד היכל המלך ולא לאחרים, ה' לפתוח את המקוה לבנות ישראל שנסגר בימי אנדרעא כיאראמונטי. הבקשה הזאת נתמלאה ביום 6 דעצ' בשנה ההיא. בשנת 1415 גורשו היהודים מעיר ויצני בפקודת המלכה בלאנקא, ומאז לא שבו היהודים לשבת ישם.

[תחת ממשלת אלפונזו] בכלל היה מצב היהודים בסיציליא יותר טוב ממצבם בשאר מקומות אירופא בימים ההם. תחת ממשלת אלפונזו החמישי (1416—1456) חיו היהודים בשלוה. אבל בכל זאת לא היו נקיים מרדיפות שונות בכל פעם ופעם. ביום 5 פבר' 1428 נאלצו היהודים לבוא לשמוע ררשות מהכומרים שחפצו להמר את רת היהודים, ורק בעד סכום גדול שכפרו את פני המלך בנפלים במלה הנורה בראשית שנת 1430. לרגלי הררשות הנלהבות של הכמ' קאפריסטראנו נגד היהודים שהם מלויים ברבית, נענשו בסך אלפים אונקיות של זהב. גם נאסר להם לנסוע לארץ ישראל, ואיזה יהודים שנסו להעתיק משכנם לא ייענשו באלף

חלב וישכב יישן, ויעל בקנאתה לעמה תקעה ברסותי את יתר האהל וימת ושם יז-כיבו). חזל דרשו כי כל ביטמים ובארץ (דהיינו כי"ט) זו מלהמת סיסרא ישנאמר בה מן השמים נלהמו הכוכבים ממסילותם (ברכות נ"ח.). כסיסרא כתיב תשע מאות רכב ברזל כי אתא סיסרא אתא עלייהו בדסרי דפרזלא הוציא הקביה עליהם כוכבים ממסילותם דכתיב מן השמים נלהמו הכוכבים, כיון דנחיתו כוכבי שמים עלייהו אקדירו הני דקרי דפרזלא נחיתו לאקדורי למיסחון נפשייהו בנחל קישון, איל הקביה לנחל קישון לך והישלם ערבונך! מיד נרפס נחל קישון והשליכם לים וכו'. באותה יענה פתחו דגים שבים ואמרו ואמת ה' לעולם (סנהדרין צ"ג). סיסרא בא עליהם בארבעים אלף ראשי נייכות וכל אחד היו עמו מאה אלף, וכן שלשים שנה היה וכבש כל העולם בכחו, ולא היה כרך שלא היה מפיל חומה בקולו, ואפילו היה שבטרה כיון שהיה נותן עליה קולו לא היתה זזה מסקומה. אמרו כשהיה יורד לרחוץ בנחל קישון היה עולה בזקנו כמה מאכל בני אדם (דגים) ותשע מאות סוסים במרכבתו, ובחזרתו לא היה אחד מהם חוזר בשלום (ילקוט ישמעוני יסופטים רמז מ"ג). סיסרא לא נתנאה לפני המקום אלא בשביל לגיונות שאין מקבלין שכר לפיכך הקביה נפרע ממנו בלגיונות שאין מקבלין שכר (הכוכבים) מן השמים (במדבר דבא פ"ט). בניו של סיסרא נתניירו ולמדו תינקות בירושלם (ניטין נ"ז:). מבני בניו של סיסרא למדו תורה בירושלם (סנהדרין צ"ו:). ע"ע ברק; דבורה; יעל.

ב. מ.

סיפור: עי ספורים

סיפורי: עי ספרו

סיציליא (Sicily): אי גדול בים התיכון, דרומית מערבית לאיטליא. ועומד עתה בריטותה. מיד אחרי חרבן הבית השני נלו יהודים רבים לאירופא, ואומרים כי חלק מהנולים נאחזו באי הזה. זכרון היהודים מסיציליא נמצא מסוף המאה השישית בעת שהשתדלו עבורם יהודי רומא לפני האפיפיור גריגורי הגדול לעצור ביד הנוצרים מלעשות רעה ליהודים היושבים באי הזה, והאפיפיור צוה שהנוצרים יחזירו הנכסים שלקחו מהיהודים שלא כדון או שישלמו מהירם, גם צוה שלא יכריחו אותם להמיר את דתם. מהעת ההיא לא נשמע דבר מהיהודים שם עד המאה הי"א. הכתב שנתגלה מקרוב ע"י האחים לאנומינא משנת 1089 מודיע שהדוכסית סיקאלנאטיא הקדישה המסים הלקוחים מיהודי פאלירמו להארכיבישוף בתנאי שכל ימי חייה יקבלו רק החלק הששי מהכנסותיה אלה ואחרי מותה קבלו הכל לתקן נשמתה. היהודים מעיר נארו נזכרו באגרת הזכות שנתן להם המלך רוניר הראשון בשנת 1094. והמלך פרידריך השני התאמץ להציל את

אונקיות של זהב. בסוף המאה ה־17 נאשמו היהודים בעיר מודיקא, נוסו, קאלטאנירוני וסיראקוז כי חללו את לחם הקדוש של הנוצרים. בשנת 1491 כאשר חגגו הנוצרים את חגם בשבוע של ניהל, ועוברים בצלבים בידיהם ברחובות עיר קאסטיליוני. נזקה אבן על אחד הצלבים ונשבר ידו, ומיד האשימו ההמון את חרב ביטון ויהרגו אותו האחים קרסי ויברחו לארץ ספרד, והמלך פרדינאנד הקטוליקי שבח אותם על מעשיהם וישאלם מה שברם, ויבקשו ממנו לתת פקודה לגרש את היהודים מן סיציליא. ופקודה כזאת יצאה לפועל ביום 31 מארץ 1492, ויותר ממאת אלף יהודים נורשו מהאי סיציליא. אך ע"י שחר של חמשת אלפים זהובים נרחה הנירוש עד 31 דעץ 1492. בעת ההיא נרו היהודים בחמשים ושתים ערים באי הזה וגורשו מכלם. שמות הערים הם: אנוסמא, אדערנו, אלקאמא, אלקאמו, אלקאמא, ביווא, ניוליאנא, נירנענטי, נעראקי, ויציני, טאאומינא, טערמיני, טראפאני, לענטיני, מאר סאלא, מאצארא, מודיקא, מילאצו, מיליטעלע מינעאו, מעסינא, נארו, נוסו, ניקוסיא, סאלעטי, סאךניוליאנו, סאךמארקומו, סאנטאליקיא, סאזוקא, סיראקוז, סקיאקא, פאלאצואולו, פאלירמו, פאטערנו, פוליצו, פיאנא-דרי-גרעקי, פיאצא, קאטאניא, קאלאמא-בעלוטא, קאטאנירונע, קאלטאניסעמא, קאמאראטו, קאסטיני-ליונע, קאסטרוניואני, קאסטרוניואבו, קאסטרו-רעאלע, קאקאמו, קארלעאונע, קימוקיא, נעפאלו, ראנוסא, רענאלבוטו, ובערים האלה היו חיים יהודים בין משך שנות 590—1492. הגולים מצאו לראשונה מפלט במחוזות איטאליא: אפוליא, קאלאבריא ונפליס, אך 1494 נאשמו היהודים בזה וגורשו גם משם, וימצאו מפלט במחוזות תורקיא ויחישבו בקושטא, רמשק, שאלונקי וקאהירא. ביום 3 פברואר 1740 בקשו שרי האי סיציליא את היהודים לשוב לארצם ולהתישב שם בראוהם נ"י גלות היהודים הסב להם רעה תחת טובה. אך רק מעט מהם שבו, וגם אלה לא מצאו עוד מנוחה וחזרו למחוזות תורקיא.

[מנהגי הקהלות בסיציליא] כאשר אמרנו היה מצב היהודים בסיציליא יותר טוב ממצבם במקומות אחרות באירופא בעת ההיא, אף כי גם בסיציליא היה לפעמים נרדפים ונלחצים סחמת השרים ופרעות ההמון כנגד בעניני היהודים בעצמם לא התערבה הממשלה כלל. וכל דיני ישראל היו נשפטים ע"י דיני ישראל וראשי הקהל. והיו להם שיווי זכויות עם יתר התושבים מלבד סם מיוחד של רבע אונקיא זהב לגלגלת. המס הזה נקרא אנוסטאלי (agostale) והקהל היה ערב להממשלה בדבר. ואלה שלא שלמו המס היו בחרם ונרדו להקהל (כפי החוק מיום 4 ספט' 1004), והיו מחויבים לתת דגלים להיכל המלך, ולנקות את חצרי המלך והארמונים. היהודים כסיראקוז נהחייבו לתת אונקיא אחת זהב בכל

[תקנות] בספר התקנות לקהלת סיראקוז משנת 1364 חתומים עליו י"ב נכברים (majorenti) ומקיים ע"י המלך פירריקו השלישי (ובסיציליא השני), ואלו הן התקנות: א) אסור לכל אדם וגם לממונה לכתוב תנאים וכתובות וניסין בלי רשיון הנשיאים וי"ב הנכברים; ב) אסור לכל אדם לדרוש ביהכ"נ בלי רשיון הנ"ל והעובר ע"ז יענש בקנס היותר גדול חמשים אונקיות זהב לאוצר המלך; ג) אסור לחזן או לשוחט (פרסביטר) לעסוק במקצוע שלהם בלי רשיון הנ"ל; ד) אסור לסוכני הסוחר או לכאי כחו לסכוד תבואה וירקות יותר מסחר אשר קצב להם הסוחר; ה) אסור לסוכני משקאות למוזג את היין בסיים או ביין אחר הנרע ממנו; ו) אסור לכל אדם לאסוף נרות לעניים בלי רשיון נבאי צרקה; ז) אסור אפילו להחזן לעבור לפני התיבה מדעת עצמו מבלי פקודת הנשיאים וי"ב הנכברים; ח) אסור לישור המפתחות של ביהכ"נ להפקיד המפתחות או כלי הקדש בידי יהודי אחר בלי רשיון הנשיאים ונבאי צרקה; ט) אסור להחרים כל אדם לפני ארון הקדש או לפני ספר התורה בלי רשיון הנשיאים והנכברים; י) אסור לכל יהודי לבוא בטענה על אדם אחר בימי השבתות והמועדים. חוץ אם הנשיאים או הנבאים קבלו על עצמם לעשות זאת למענו; י"א) כל החלטות

בשנת 1905 היה מספר התושבים בסיציליא 3,568,124 על שטח של 9936 מיל מרובעים.

ביבליוגרפיא: גידעמאן. געשיכטע 268—299, וויין 1888; העתקת פרידבערג התורה והתנים ה"ב ע"ט 241—296. ציין י"ח 302—306; הניל בהאסיף ה"ב 232—335; B. G. Lagumina, *Codice Diplomatico dei Giudei di Sicilia*, Palermo 1885, 1890; *J. E.* xi. 324.

א.

— [זורים סיציליא] רבים מגולי סיציליא התישבו בעיר יאנינא אשר באלבאניא השייכת לאירופא התורקית. מספר התושבים בשנת 1905 עלה 22,000 ומהם יהודים כשלושת אלפים (וזלת כאלף אייט איזר העתיקו מושבם לאמריקא ורובם בניארק). בין יהודי יאנינא עוד נשארו כמה משפחות החוננות עד היום את יום י"ז בשבט ונקרא בפייהם פורים סיציליא. לזכר הנס שקרה לאבותם ביום הזה בשנת ה' אלפים וס"פ לב"ע (1420) שהיו אז כחמשת אלפי איש הנברים מלבד נשים וטף תושבי עיר סארגוסה בספרד (קודם שבאו לסיציליא) צפויים אלי מות ע"י מלשינות המומר מרקוס י"ש אשר הלשין עליהם כי הם מרמים את המלך ויוצאים לקראתו בתיקין (של ס"ת) ריקים. כי כן היה משפטם בעיר המלוכה סארגוסה בעבור המלך דרך רחוב היהודים לצאת כל העם לקראתו ולברכו ואז ראשי הקהלות וייניניהם כל אחד תפש בידו ספר תורה, אך לא מצאו לנכון למלטלל הס"ת והסכימו לצאת לפניו בתיקין ריקים. והדבר הזה כמוס עמהם בסוד עד אשר נגלה הדבר באוני המלך ע"י המומר מרקוס אשר המלך גדלו והעלהו במעלת השירים היושבים ראשונה במלכות, וזאת העלה חרון אף המלך להוציא משפט מות לכלם אם אמת ונכון הדבר בדברי המלשין. אולם לא ינום ולא יישן שומר ישראל, וישלח את מלאכיו זה אליהו ז"ל והעיר את כל שמשי י"ב קהלות באישון לילה, וימלאו כל התיקין הריקים בתורת אלהים, ובבקר בעבור המלך עם שריו דרך רחוב היהודים לחקור את הדבר ולבלות בס את חמתו. לתמהון לבו מצא את כל התיקין מלאים ס"ת, ובראש הרף אשר פתה תחלה נמצא הפסוק ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים וגו'. וישב המלך מחרון אפו ויצו לתלות את מרקוס ובניו על העץ, וליהודים נתן הנחה מהמסים לשלש שנים, ומאז קימו וקבלו היהודים הנמצאים שם ועל זרעם לחוג את יום ההוא י"ז בשבט מדי שנה בשנה ולעשות אותו יום משתה ושמחה. אחר אשר יתענו ביום ס"ז שלפניו, ובבקר יום י"ז אחרי תפלת שחרית יקראו את הסיפור הזה בבית הכנסת בשפה המדוברת ונותנים צדקה לעניים, וכאשר יחול יום י"ז בשבת יקראו את מגילת הסיפור ביום ס"ז אחרי תפלת המנחה.

א. ד. א.

סיקריהון: כת של רצחנים שהרגו בסתר בסכין או חרב קטן, והוא מלשון יונית σικάριαו וברומית

הקהלה צריכה הסכמת הנכבדים; י"ב לכל נשיא יש המשפט לענוש בהסכמת הנכבדים את כל מי שפגע בכבודו עונש כסף עד אונקיא אחת זהב ולא יותר; י"ג כל אדם שחל עליו אחד הכנסות הנ"ל אין לשום איש למסור אותו לערכאות הויז מהנשיאים והנבאים בלבד; י"ד אסור לכל אדם לעסוק בהלואות כסף ברבית. הקנס על העובר על זאת יפרט בכתב אחד העתיד להתפרסם בקהל; ט"ו אסור לכל יהודי להכריח את העוה להשבע שבעה בביהביע לפני ארון הקדש או בנקיטת ספר תורה. הקנס על העובר על זאת יפורט בכתב האחר הנ"ל.

[עסקו היהודים בסיציליא] היהודים יושבי האי התעסקו במסחר וגם באומנות ועבודת האדמה. הסופר לא לומיא כתב: "היהודים היו החלק היותר נכבד בתושבי האי, ובפרי עמלם היו לתועלת ולברכה לכלם. המלחמות התכופות שהיו שם במאה הי"ד, מלחמות האזרחים עם האצילים פנימה, ועם המושלים לבית אנדרשו הוצה, משכו ידי הנוצרים מכל מלאכה ומסחר, רק היהודים בלבד מנו את החסרון הקולטורי, בההזיקם במסחרם ואמנותם ובשלחם עזובים ומערבם לארצות המזרח ולכל מדינות משלוח ידם, הם היו המוכחרים י"בתושבים, ובעסקיהם לא עישו עושר רב, אבל רובם ככלם מצאו חית ידם ברוח ובכבוד, כי באמנה היו עושים. הם היו השלחנים היותר נכבדים, אנשי הבינים לכל משא ומתן ובמקח וממכר, חנויותיהם ובתי אוצרותיהם התנוססו ביקר ותפארת, וכל יתר אחיהם הצטיינו בעבודתם בכל כשרון המעלה" (La Lumia ii 30). גם עסקו בעבודת האדמה, ויהודי פאלירמו נטעו עצי תמרים אצל פאבארא (Favara), והיו להם יטרות וקרקעות למטעי צבע אצל גערבי ובכלל היו בשלום ובשלוה עם יתר התושבים, עד כי קשה היה להם להפרד מהיהודים אחר שיצאה הגזרה לגרשם. ונוצרים רבים כתבו בקשה להמלך פרדינאנד לכטל הגזרה או לדחותה עכ"פ ונתנו טעם לדבריהם: "כי באי הזה כמעט כל בעלי המלאכה הם יהודים, ואם יצאו כלם ביום המונבל אז יחסרו להנוצרים ידים עובדות, העושות בהרשת כל כלי המתכות למיניהם, וביחוד בהרשת הברזל, בעשיית נעלי הסוסים, בהכנת כלי עבודת האדמה ולמעשי האניות והספינות וכל כלי השייט. ולזמן קצר כזה לא יתכן למצוא מספר נוצרים אשר ימלאו מקום היהודים להספיק לנו די צרכינו, והיו תוצאות הקהלה הזאת מחסור גדול בדברים הנחוצים לישונו של עולם, ומתי מעט הנוצרים אשר ימצאו לנו יוקירו במחיר מלאכתם עד בלתי נשוא". ובאמת היו כמה נוצרים מצטערים בצאת היהודים בגולה, ומראש הננים ומעקות בתיהם היו מברכים אותם בשלום. מעת הנירוש בשנת 1492 עד עתה לא היה ישוב קבוע מהיהודים בסיציליא, ויושבים שם האיטלקים היותר פחותים במעלה, ועובדים פשוטים אשר רובם נוסעים לאמריקא.

זו משנה ראשונה ב"ד של אחריהם אמרו הלוקח מסיקריקון נותן לבעלים רביע. ישיערו חז"ל דסיקריקון מתוך שבחנם בא לידו מזויל גביה רבעא. ומחלוקת אמוראים הוא. רב אמר רביע בקרקע או רביע במעות, ושמואל אמר רביע בקרקע שהו שלישי במעות, ומעמם מר סבר נכי רביע זבין, ומר סבר נכי הומשא זבין ואמרינן שיר הבעלים על העליונה, רצו בקרקע נוסלין רצו במעות נוסלין. והוא בזמן שאין בידן ליקח. אבל יש בידן ליקח הן קורמין לכל אדם. רבי הושיב ב"ד ונמנו שאם שהתה בפני הסיקריקון (ברשותם) שנים עשר חודש כל הקידם זכה אבל נותן לבעלים רביע בקרקע או רביע במעות, והיינו שלא כשמואל (שם). אבל אנחנו פסקין כשמואל בדיני רביע הקרקע או שלישי המעות כדמפרש רב אשי לברייתא לאחר שבאו מעות לידו (ש"ע ח"מ סי' רל"ז א'). דין דסיקריקון מוענין ליורש ומוענין ללוקח, היינו הליקח מסיקריקון והורישו לבניו ואכלה ג' שנים (שני הזקה) ובאו בעלים להוציא ממנו ואינו יודע לטעון ולומר לו הראשון קנאה ממך. ב"ד מוענין בשביל היורש ובשביל הלוקח, רסתם מאן דזבין מסיקריקון מידע ידע ולא שרי זזי בכדי ללוקח אם לא ע"פ בעליה (גיטין שם, ש"ע שם סי' ה' ו'). נכרי הבא מחמת חוב ישראל או מחמת אנפרות (נזל בעלמא) ואינו מסור בידו להרוג ואנס הנכרי קרקעו בחובו או באנפרות אין בו משום סיקריקון, וצריכה שתישה י"ב חדש (שם). וכתב הרמב"ם (גזילה ואכרה פ"א א'): נכרי בעל זרוע שאנס נכסי ישראל וירד לתוך שדהו מחמת שהיה לו חוב על בעל השרה או מחמת שיש לו נזק ביד הישראל או מחמת שהפסיד ממנו, ואחר שההקף לו את השרה מכרה לישראל אחר, אין הבעלים יכולין להוציא מיד הלוקח. ב"דא כשהורו הבעלים שאמת מען הנכרי, וכן אם היה שם מלך או שר באותו מקום שיכול לכופף את הנכרי שמכר לדין ולא תבעו הבעלים את הנכרי, אינם יכולים להוציא מיד הלוקח מן הנכרי, אע"פ שאינם מודים לנכרי, ואע"פ שאין שם עדים שאמת מוען הנכרי, שהרי אומר הלוקח לבעלים אם נזלן הוא הנכרי למה לא תבעת אותו בריניהם (ש"ע ח"מ סי' רל"ז ז'). ומה דאמרינן אין אנפרות בכבל, היינו שאין נכרי אונס קרקע מישראל בכבל באנפרות, ואם בא ישראל וערער על הבריו ואומר קרקע זו שלקחתי מן הנכרי שלי היה ונזלה ממני אינו נאמן (גיטין רש"י שם). לקח מסיקריקון את עבדו לא יצא לחירות (שם מ"ד). צריכין לפרש המיטנה במכשירין (פ"א ו') מעשה באנשי ירושלים שטמנו דבילהן במים מפני הסיקריקון שהם נ"כ סיקריקון, ותרנום אנשים ריקים ופוחים (שופטים י"א ג') גוברין סיקריקון (ע"י גרעין ה"ד 24, 422 הערה ג'). ע"ע גזילה.

ישגב

סירא: ע' בן סירא

Sicarii, ע"ש הסכין שנקרא Sicae; לסמים ופריצים, קרוב לחרבן הבית השני, שרצחו את הפרושים וכל אלה שדרשו להשלים עם רומי, ונקראו ג"כ קנאים ובריוני, ראש בריוני היה אבא סיקרא (ע"ע). הסכין היה תחוב מתחת לבגדיהם והיו דוקרים את מתנגדיהם בסתר בשעת הכושר, והתחפשו בלבושם ובמחשך מעשיהם. ונראים כאלו הם דואנים וכואבים על הרצח (יוסיפוס קדמוניות ס"ב פ"ה י'; מלחמות פ"ב פ"ג ג'). פעליקס השתמש בסיקריקון לרצח את יונתן הכהן הגדול, ובעת שמשל קומאנוס הרגו הסיקריקון משרת המלך בדרך אצל בית חורון, והיהודים סבלו הרבה מהרצח הזה. הסיקריקון שחרו את אלבינוס והניח להם לעשות כחפצם, ופעם אחת נבנו את סופרו של אלעזר הכהן הממונה בחיבל והחליפו אותו בעשרה אנשים מחבריהם שיצאו לחפשי במחירו (קדמוניות י"ט פ"ט ג'). בתחלת המלחמה עם הרומיים באו סיקריקון לירושלם בסתר ועשו רציחות רבות. בין הבריהם היו מנחם בן יאיר, אלעזר בן יאיר, בר גיורא והתבצרו בעיר מאסאדא, עד אשר נכבשה בידי הרומיים. בלשון רומית נקרא Sicarius רוצח בסתר וכן הוראת המלה סיקריקין בלשון המיטנה (גיטין פ"ה ו', בכורים פ"א ב', מכשירין פ"א ו').

מ. ב.

— [דיני הסיקריקון] רוצח נכרי שנותן לו ישראל קרקע בפדיון נפשו ואומר לו שא קרקע זו ואל תמיתני, דין סיקריקון הוא, והיה הדבר תלוי במקום ובזמן. ואמרו במשנה לא היה סיקריקון (היינו שלא דנו דין סיקריקון) ביהודה בהרוגי המלחמה, מהרוגי מלחמה ואילך יש בה סיקריקון (גיטין נ"ה); ומפרש רבי אסי שלש גזרות גזר טיטוס בפולמוס עלו: גזרתא קמייתא, כל דלא קטיל ליקטלוהו, ישראל כל היכא דמשבח ליה הרגוהו, הלכך אנב אונסיה כי אמר ליה שא קרקע זו והניחני אקנייה ניהליה בלב שלם, וקיימא לן תלאו חזבין (בעל כרחו) זביני זביני; מציעתא, כל דקטיל ליית ארבע זוזי; בהרייתא, כל דקטיל ליקטלוהו הלכך קמייתא ומציעתא כיון דקטליה אנב אונסיה נמר ומקני, ברייתא אמרי האידנא לישקול למחר תבענא ליה בדינא (נמרא שם). בירושלמי נתנו מעם לדבר למה נגזרה הגזרה על יהודה ולא בגליל, לפי שמסורה בידם מאבותם שיחודה הרג את עשו (תוספות שם ד"ה ביהודה). לקח מסיקריקון וחזר ולקח מבעל הבית מקחו בטל, דאמרינן מיראה עבד, מבעל הבית וחזר ולקח מסיקריקון מקחו קיים. אמר רב לא שנו דמקחו בטל אלא דאמרו ליה בעלים לזה שלקח מסיקריקון לך חזק וקני בחזקה, דכיון דריבורא בעלמא הוא איכא לכימר השני נוח לי, אבל אי כתב ליה שטרא בשמיה קני דכולי האי לא הוה ליה למעבד אי לאו דרבנא ליה מכר נמור ומדעת. דשמואל אמר אף בשטר נמי לא קנה עד שיכתוב לו אחריות דאי טרפו לה מיניה לגבייה דמי ארעא (גיטין נ"ח, רש"י).

סירוב, סרבנות: מרי ומיאון, מלה בודדת בתנ"ך. ומדבריהם אל תירא כי סרבים ונו' (יחזקאל ב' ו') תרגום פרעה מאן (שמות ז' י"ד) דפרעה סרבי. ובדברי חז"ל אין מסרבין לגדול (פסחים פ"ו: ב"מ פ"ו:). העובר לפני התיבה ומעה יעבור אחר תחתיו ולא יהא סרבן באותה שעה (ברכות ל"ד.) פ"י ממאן ולא יצריך שיפצרו בו חבריו מאד. לפי שאר היורדין לפני התיבה כשאומרים לו לך רד צריך לסרב בראשונה, כלומר איני כראי לכן, אבל זה לא יסרב מפני שגנאי הוא שתהא התפלה מופסקת כל כך (רש"י). בברייתא נאמר כי העובר לפני התיבה מתחלה צריך לסרב, ואם אינו מסרב דומה לתבשיל שאין בו מלה, ואם מסרב יותר מראי דומה לתבשיל שהקדיחתו מלה, כיצד הוא עושה? פעם ראשונה יסרב, פעם שניה מהבהב וינענע בראשו. פעם שלישית פושט את רגליו ויורד. ונחשב בין ג' דברים שרובן קשה ומיעומוס יפה: שאור ומלה וסרבנות (שם). המפציר בחבירו יותר מראי נקרא "סרהבן". תרגום ירוש' סורר (דברים כ"א י"ח) סורהבן, והשם המופשט סורהבנותא (תרי"א א' לדברים ל"א כ"ז), והוא לשון סהירות. ר' מאיר אומר אל יסרב (יפצר) אדם בחברו לסעוד אצלו וידע בו שאינו מקבל, משום הנוגב דעתו להתזיק לו טובה בחנם כסבור שמן הלב מסרהב לו כן (חולין צ"ד. רש"י).

[סירוב לדינא] אסור לארם לסרב לבוא לבית רין אחרי שקבל התראה משליח ב"ד לבוא לפני הדיינים לדין, ואם סרב לבוא כותבין עליו נדויו, ואמר רבא האי מאן דכתיב עליה פתיחא (שטר שמתא) על דלא אתי לדינא, עד דאתי לדינא לא מקרעין ליה ואע"ג דאמר אתינא אתינא; על דלא ציית לדינא עד דציית לא מקרעין ליה. ולא היא. כיון דאמר צייתנא קרעין ליה לאלתר, דדילמא לית ליה זוזי השתא וסרת, אבל באתא לדינא כל כמה דלא אתי אפקורתא היא (ב"ק ק"ג, רש"י). וכתב המחבר (מרן הב"י) מי שכתבו עליו נדויו על שלצ' בא לב"ד ואמר אבוא אין קורעין כתב הנדויו עד שיבא, אבל מי שכתבו עליו נדויו על שהיה מסרב לעשות ציווי ב"ד מיד כשאומר הריני מקבל עלי לעשות ציווי ב"ד קורעים כתב הנדויו והוא נותן שכר הסופר, והוסיף הרמ"א מי שכתבו עליו סרבנות ומען אח"כ שלא שמע אינו נאמן המעשה ב"ד יש לו קול (ש"ע ח"מ סי' י"א ד'). המסרב לבוא לב"ד והוצרך התובע להוציא הוצאות לכופו לירד לדין חייב לפרוע לו כל הוצאותיו שהוציא משעה שנעשה סרבן, וכשהסרבן צריך לשלם ההוצאות אין אומרים שישבע כמה הוציא ויטול אלא צריך לברר כמה הוציא או הב"ד ישובו לו הוצאותיו וכזה ישלם לו (שם סי' י"ד ה'). הוציא בערכאות של גוים בעמדו לפניהם בדין פטור לשלם ההוצאות אע"פ שסירב עמו לבוא לדין ישראל, אא"כ עשה ברשות ב"ד אז חייב לשלם, אבל אם כפה אותו ע"י ערכאות שיעמוד עמו לדין ישראל כיון שסירב

בדבר חייב לשלם לו הוצאות (תשובת ושב הכהן סי' צ"ט). ב"ד יכול לנזור על שאר בני אדם שלא ישאו ויתנו עם הסרבן, ואם היא אשה סרבנית יכולין לעכב שלא תנשא לאיש ולא יעסקו בשדוכיה עד שתוציא מידה שאינה שלה (רמ"א ח"מ סי' מ"ו ה'). כופין את הסרבן בכל מיני כפיות אם אינו רוצה לשלם (שם סי' קס"ג). תקנות רבינו גרשום היא שאדם המזמין לחברו והוא מסרב שיכול לעכב התפלה בבהכ"נ שהוא הולך שם ומתפלל, ואם עכב שם ג' תפלות רצופות ועוד הוא מסרב יכול לעכב בכל בתי כנסיות (מאירת עינים שם סי' י"א ס"ק י"ז).

יש"ב

סִירְכָא: דבר הארוך ורבוך בבשר (adhesion) והוא סימן ספק טרפה בבהמה, מלשון וסרה העורף (שמות כ"ו י"ב) בתילוף ה' עם כ', ובלשון חז"ל חלב סריכי מסריך (חולין ק"א). פירוט נדבק ונבלע (רש"י). הסירכא אין לה תמונה ידועה, פעם היא כמין קרום ופעם היא כמו חוט של ריר הנדבק בקרום העליון של הריאה מבהיץ, ואין לה שום רוח חיים, כמו שיש להריאה המתנפחת ומתכווצת בתנועה תמידית ע"י נשימת הבעל ח' רק היא נדבקה בקרום הריאה כמו בשר המדולדל. ומחמת שמציאות הסירכות בריאה היא שכיחה הרבה התמירו חז"ל לברוק אחריה, משא"כ אחר שאר טריפות א"צ לברוק משום דרוב בהמות כשרות הן (ש"ע י"ד סי' ל"ט א').

[סיבת הסירכא וטעם לאיסור] הפוסקים הראשונים נתנו טעמים שונים לטרפת הסירכא, ויש בהם חילוקים לכמה דינים המסתעפים מכל טעם פעם להקל ופעם להחמיר, והם יפרדו לארבעה אופנים: א) הסירכא באה מחמת נקב שהיה בריאה קודם התהוות הסירכא, וריאה שניקבה טרפה. שמתוך שהריאה שואבת כל מיני משקין אע"פ שהן נכנסין בכרס דרך הושט, מ"מ הריאה מוצצתן ושואבתן דרך הכרס סבעד לדופני הריאה (ברכות ס"א: רש"י). והמשקה נעשה עב בתוכה ויוצא מעט מעט דרך הנקב ונקפה ונעשה קרום, ואף שהסירכא סותמת הנקב אינה מעיל. משום דק"ל קרום שעלה מחמת מכה בריאה אינו קרום (חולין מ"ו: רש"י בשם תשובת הנאונים). ב) יש סירכא בלא נקב, אך מחמת שהריאה שואבת כל מיני משקה, נמצאת הריאה תמיד בתוך לחלוחית המשקה, ובמשך הזמן נקפה ונתקשה המשקה ונתרבתת בקרומי הריאה, וזאת היא הסירכא, ומתנועה התמידית של הריאה תתפרק הסירכא, ותקלוט עתה קרום הריאה, וישאר נקב בריאה (שם מ"ז. תוס' ד"ה היינו). ואע"ג דהשתא כשהריאה לעיני הבודק עוד הסירכא רבוקה, ואין בריאה שום נקב, מ"מ ידוע הוא כי אותו החולי הנודם אותו יורין במקומות העתידין לנקוב היא התחלת החולי הסביא לדי מות, מאחר שבאותן מקומות נעשין הירדין. משה אמרין כל העומד לינקוב כנקוב דמי (ספר החינוך מצוה ע"ג).

הסירכא היא הולכות ונאבדה ע"י המיעוץ והמשמש אות הוא דריר בעלמא והפשטת ליחא היא. אבל סירכא נמירא אפילו כשנמעך אוחה כל היום היא הולכת ומתחזקת (הרא"ש חולין פ' אלו טריפות סי' י"ד ומעדני יו"ט שם סי' מ'). וגם לא השגיחו על כמה מגדולי הפוסקים שצוהו על היתר המיעוץ ואמרו הכל הממעך בסלכ"ס הוא מאכל טריפות לישראל (ב"י סי' ל"ט בשם הרשב"א בחשונה ועוד פוסקים). וכן אנו נוהגין למעך ולמשמש כל סירכא שלכ"ס (רמ"א שם סעיף י"ג בשם מהרי"ו וכלבו). אכן ברורות האחרונים בזמן ר"י אייבשיץ (בעל כרתי ופליתי) העז אחד מן השו"ב בעיר פראג לברא חדשה בענין הסרת הסירכא מן הריאה, כי תחת למעך הסירכא ולגלגלה בין האצבעות, שהוא דבר קשה להבדוק, המציא הוא תחבולת "הקליפה" שהיה קולף הסירכא עם שרשה מעור הריאה, והעור נשאר חלק יפה ושלם, ואח"כ היה בודק בפושרין מקום הסירכא ואם לא בעצמה היה מכשירה, אך על רבר זה התעורר רעש גדול בין גדולי פראג (שבות יעקב סי' ס', כו"פ סי' ל"ט ס"ק י"ג). ומשם הקיפה הזעקה בין כל רבני הדור, כי כמעט כל השו"ב של ארצות אשכנז פולין וליטא הלכו בעמכות השו"ב מפראג ויעזבו מעשי המיעוץ ועסקו בקליפה. וכראות כל הגדולים כי קולם נקרא במדבר והקליפה נברה, קמו איזה מן הגדולים למצוא היתר לקליפת הסירכא, ובראשם הרב ר' סענדער אב"ד מפשווארסק דודו של בעל בית אפרים, ויסוד התירו ממעשה דריינים (ס"ז ליו"ד סי' ל"ז ס"ק י"ד בשם רש"ל), ואחריו החזיקו גדולי הפוסקים האחרונים (ב"א סעיף קב"ו הל"ש בתשובה שבסוף ספרו, והח"ס יו"ד סי' ל"ט), ועד היום הזה נהגו השו"ב כמעט בכל תפוצות הגולה לקלוף כל סלכ"ס ואין מוחה בידם, מלבד אם נמצא תחת הסירכא או אצלה איזה ריעותא, ומעשה המיעוץ כמעט נשכה מלב השו"ב. אולם בגדלים ומלאים ועגלים הרכים אין נוהג בהם דין מיעוץ או קליפה וכל סלכ"ס מטריפים בהם (יו"ד שם), ובגדי ומלה הכל תלוי לפי המקום והזמן שבני אדם קורין אותם בשם הזה, ולכל הפחות עד ה' חדשים מעת לידתן (רא"פ סי' קנ"ז), ואין חילוק בהם אם יונקים או לא. מיהו בעגלים הרכים אם הם תוך שנתן ויונקים או אין דין מיעוץ נוהג בהם, אבל באיני יונק אפילו הוא תוך שנתנו או אחר שנחו אפילו הוא יונק דין מיעוץ נוהג בהם (ש"ך יו"ד ל"ט ס"ק ל"ח בשם הב"ח).

[סירכות אחרות] ב' סירכא כסדרן נקראת. ע"פ הכרעת מהרי"ו והרמ"א ולפי מהנינו, אם הסירכא היא בין החתוכים למטה מחצין של ראשי האונות, ואפילו יש בהן חלק דנין אותה לסירכא כסדרן והיא כשרה בלי שום בדיקה, משא"ז מלמעלה מחצין דאז רנין אותה כמו סלכ"ס (רמ"א שם). וגם בגדלים ומלאים ועגלים הרכים אנו מתיירן סירכא כסדרן בלי בדיקה

ג' ענין פשרה לשני מעמים הראשונים: סירכא שלא כסידרן באה סחמת נקב (ע"י להלן תיע ריאה), וסירכא כסידרן מחוך שהאונות רובצות זו על זו במקום לת וצר, נעשה סירכא אף בלי נקב (הר"ן בשם הראב"ד, ושיטה זו רמחה גם בדברי התוס' הנ"ל). ד' אין שום סירכא באה מחמת נקב שהיה בריאה, ואין שום סירכא נעשית ממסקה הנעשה עב וקשה, רק מחמת הלחלוחית שסביב הריאה נדבק קרום הריאה אל אחד המקומות וע"י רחיפת ותנועת הריאה בלי הפסק אותו קרום הרבוק שהוא רך וספוגי נתמשך באורך, ונראה כמין חוט, באופן שכל סירכא אינה מולדת חוץ רק היא חלק מן קרום הריאה עצמה, ובכל מקום שהסירכא תתפרק בין במקום רבוקה בין באמצעיתו בין בשרשן בע"כ ישאר נקב (הרי"א סי' ל"ט ס"ק ל"א בשם סה"ת והסמ"ג). [דיני הסירכא] שמונה מיני סירכות י"ט: א' סירכא שלא כסידרן (חולין מ"ו:), ומתי נקראת שלא כסידרן, אם ראש אחד של הסירכא דפוק באונא הארוכה ועבה (ע"ע ריאה), וראשה השני רבוק לאונא העליונה של ימין. באופן שהסירכא עוברת על האונא האמצעית או מתחתיה, והאמצעית מפרקתן (רש"י שם, הרמב"ם הל' שחיטה פ"ח), זו היא הנקראת סלכ"ס (סירכא שלא כסדרן) וטריפה היא ע"פ דיני גמרא. וכן כשנסרך אחד ממקומות הריאה, למקום אחר, כגון לשמיניות הלב וכדומה הוו נמי שלכ"ס, והאונינתא דורדא לכל מקום שתיסרך טריפה (חולין שם, מ"ט. רש"י ד"ה טרפשא דליבא). אולם רוב הפוסקים החמירו יותר בענין שלכ"ס ואמרו דאפילו היכא דנסרכו שתי אונות בין החתוכים אם הסירכא אינה מתפשטת משרשי האונות עד ראשן בלי הפסק (והפסק כזה נקרא חלון בלשון הבודקים) בין בשרש ובין באמצע או בראשו, נחשבה ג"כ לשלכ"ס. ואצ"ל מנב האונא לחברתה (חולין מ"ו: תוס' ד"ה אבל). אך אנו נוהגים ע"פ הכרעת הרמ"א (יו"ד סי' ל"ט ד') דכל סירכא בין חיחוך האונות שהיא למעלה מחציו מן השרש, בין יש לה חלון ובין אין לה דנין אותה בשלכ"ס, אולם בימי הגאונים הקדמונים שדאנו בעד חיי העם, כאשר ראו כי סלכ"ס "טמה עבים כשקים ומהם כמשי דקים" שכחיים הרבה מאד, ואם נמירף כל סלכ"ס אין רוב הצבור יכול לעמוד מחמת הפסד ממון, ואכילת בשר הוא דבר הכרחי לחיזוק הגוף, ולכן השתדל מר יעקב גאון להמציא היתר לסלכ"ס, והוא לאחוז בקנה ולנענע את הריאה ג' וד' פעמים, וכל סירכא שתנתק מאליה לא שמה סירכא שעליה כונו חכמי התלמוד אלא היא הפשטת רירין וליחה בעלמא. והסכימו עמו כל גאוני דורו וכל בני הישיבה והורו כן לכל ישראל, ומטעם זה נהגו באשכנז ברורות שאחריהם להתיר כל סלכ"ס שתנתק ע"י הכנסת יד הבורק בנחת בעת בריקת פנים, ומכ"ש שיש להתיר למעך הסירכא ולגלגלה בין האצבעות, דע"ז אנחנו יודעים מה היא, דאם

סירקיש, יואל ב"ר שמואל: רב ופוסק

ונודע בי"ט ה'כ"ח (בעל "בית חדש"). כנוי משפחתו היה "יפה" והוא נקרא סירקיש ע"ש אמו. נולד בעיר לובלין בשנת 1561 ומת בקראקא ביום כ' אדר שנת ת' = 1640 (פנקס הח"ק דף ק"ז ע"א). הוא היה נין ונכד להרב ר' משה יפה המוכבאים של שלמה למהרש"ל (ניסין פ"ד סי' ל"ב) ובהוספות לס' יוחסין להרמ"א, ולמד בילדותו תורה מפי אביו והרבנים ר' שלמה ר' ליבוש"ס מלובלין (רבו של בעל הש"ל"ה זר"ה הירש שור מבריסק דליטא (חלמיד מובהק להרמ"א), ור' פייבוש ר"מ ואב"ד מקראקא. וכבר בימי שחרותו שמש ר"י סירקיש ברבנות ונהג ישיבה בקהלות פרוזאנא (אצל סלאנים בליטא) ולוקסא, ובשנת ת"ס"א (1601) בלומבלא, ואח"כ במעזיבוז, בעלזא ושידלוב, ומשם נתקבל בשנת 1615 לאב"ד ורי"מ בבריסק, ובשנת 1619 בקראקא והגליל ושם עמד במשמרתו עדיוס מותו. הוא הרביץ חורה בישראל ארבעים שנה והעמיד הרבה חלמידים ומהם גדולי הדור. בלטרואת הארבעה טורים חזר עליהם פעמים רבות וכתב עליהם חידושי שקרא "בית חדש" לעומת "בית יוסף" למהר"ק, מלבד ספרים אחרים כמבואר להלן. הרב סירקיש היה עתיר נכסין והלוח לקהל קראקא הרבה מאות זהובים ע"צ היחר עיסקא, והיו לו כסף זהב ותכשיטים וכו' אבנים למעונו והתנהג בנגידות, והרבה מחלמידיו שנהרו אליו ממקומות שונים היו מאובלי שלתנו. קצינים מכל הקהלות שלחו לו כסף רב כדי שיוכל לנהוג את ישיבתו בתוך הרחבה, למען תהיה השפעתו מרובה. הוא לא ידע שום שפה לועזית ולא חכמה חיצונית ורק בחכמת החשבון היחה לו ידיעה מרובה כמוכח מהב"ח או"ח בדני עירובין, ומצוריו בהנהגותיו על הש"ס. שני בנים רבנים היו לו: ר' יהודה ליב דיין בקראקא ואב"ד בעיר הענטשיץ, ור' שמואל צבי הירץ אב"ד בפנימטשוב אביו של ר' אריה יהודה ליב רב דקראקא ובריסק בעל שאנח אריה. גם לוקחי בנותיו היו גדולי ישראל: ר' דוד סג"ל בעל טורי זהב והרב ר' יהודה זעלקי מוייא אישכני דיין גדול בקראקא. (אביו של הרב ר' נפתלי הירץ אב"ד בלבוב). מגדולי תלמידיו יש להזכיר את שני חתניו הנ"ל והרבנים ר' מנחם מענדל קראכמאל בעל שו"ת צמח צדק, ור' צבי הירש קליונר אב"ד בלבוב ולובלין, ור' גרשון אישכני מחבר עבודת הגרשוני, ור' מנחם מענדל אויערבאך בעל עטרת זקנים, ור' מענדל בס אב"ד בפפד"מ.

[דרכי למונו] ר"י סירקיש היה עמקן גדול חריף ובקי נפלא, מטרתו בספרו הב"ח היתה לחבר ביאור מספיק על הטור, למלא את החסרון שהניח מרן הבית יוסף, ולא האריך בסוגיות התלמוד ובפוסקים ותשובות. "לאשר הרב ז"ל (הב"י) עיקרו ושורשו לברר כל הלכה על בוריה שלא יהא בה עוד ספק בהלכה למעשה היה לו הכרח להאריך בסוגיות התלמוד ובכל הפוסקים

ול"ש בפנים סעיף ל"ט, ובבאורו ס' ק סג"ד ורא"פ ס"ק ק"ה). דזה הכלל כל מקום דאין צריך בדיקה בנסות גם באלו יש להתיר כלא בדיקה (מנ"י ל"ט ענף י"ג סעיף ד'). ג') סירכא תלויה, והיא באופן יראשה האחד יצא מן הריאה, ובראשה השני אינה נדבכת ל"טם מקום רק תלויה מן הריאה (רמב"ם הל' שחיטה פ"א) כשרה בלי בדיקה, משום דהכל מודים דאינה באה מהמת נקב, ואינה אלא הפשטת ליחה. דכל סירכא הבאה מנקב נדבכת למקום אחר (ש"ך ל"ט ס"ק כ"ה בשם הרא"ש ורבנו ירוחם). ואף כזו אנו מתירים בנגידים ומטלים ועגלים הרבים בלי מיעוץ וישו"ח הר הכרמל ס' א.). ד') סירכא ממקום למקום, או מינה ובה, והיא כששני ראשי הסירכא יוצאים מאונא או אימא אחת, ואינה דבוקה לאונה אחרת, באופן שאין בזה חישט יטמא תהפרק, כשרה ג"כ בלי בדיקה (ב"י ל"ט בשם הבלבו ועל המכתם וש"ך ס"ק כ"ז דלא כרש"ל), ואף כאן מתירין בנגידים וכו' בלי מיעוץ (מו"מ יו"ד סי' ק"א כ"ט). ה') סירכא כפולה, היא, אם מן סירכא כסידרן שבין החתוכים למטה מחצין יצאה הסירכא חלויה, או אפילו דבוקה לאחת מהאונות שהסירכא כסידרן דבוקה בה, כשרה בלי בדיקה (רמ"א יו"ד ל"ט, ש"ך ס"ס י"ז) וכן בנגידים וכו' (מנ"י ל"ט ענף י"ג ה'). ו') סירכא עם כפתור, אם סירכא תלויה יצאה מהריאה וכפתור בראשה כמין בועה (ט"ז שם ס"ק כ"ט), אם הסירכא דקה והכפתור קטן אז היא כשרה בלי בדיקה, ואם הסירכא עבה או שהכפתור גדול אין מועיל בה בדיקה (ב"א ס"ק צ"א ושאר אחרונים). ז') סירכא עם דם, אם הבורק רואה כי בתוך הלל הסירכא נמצא דם, ואפילו כשחתך מעט מהסירכא ויצא הדם ממנה ונשארה לבנה ובהירה, היא טריפה ואין מועיל בה בדיקה, ואף כשלא בצבעה, משום דוראי ניקבה הריאה, דאל"כ דם זה מהיכן בא לתוך הסירכא (ט"ז ל"ז ס"ק ג' והסכמות הפוסקים האחרונים). ח') סירכא העולה בנפיתה, כשמנפתים הריאה נכנס הרוח גם בסירכא. טרפה ואין מועיל יסום בדיקה, דוראי יש נקב בריאה (ר"מ בשם בדיקות), וממעם זה צריך לנפח כל ריאה שיש בה סירכא, אפילו מאוחן שכשרות בלי בדיקה, דחיישינן שמא יעלה בה רוח. אמנם לפעמים נדמה להבורק שהיא סירכא תלויה וכשנופחין הריאה תתנפח גם היא, אך מראה הסירכא היא ממש כמראה הריאה, יש לרונ אותה כחלק מן הריאה וכשרה (פרי תואר ס"ס י"ג, רא"פ ס"ק ק"ב, דע"ת ס"ק ל"ח). אולם צריך לזה מומחה גדול ובקי בהוראה. כל דיני סירכא נוהג בחיה כמו בבמהמה, ובעוף כל הריאה דבוקה בצלעות וכשרה, דהכי רביתיהו, לכן אין צריך לברוק הריאה שלהן משום סירכות, וברעבר אם מצא סירכא לשומן הלב וכדומה יעשה שאלה חכם (ב"א בשם ימין משה ושאר אחרונים). ע"ע בדיקה; טרפות; דיאה; שחיטה.

ש. ד. פ.

מנהגים הגונים שיש להם על מה שיסמוכו, ויריב ריבם נגד המרננים אחריהם (ב"ח אה"ע סי' ס"ב ושו"ת ישנות סי' קכ"ז וחדשות סי' נ"ה). אבל על "מנהגי בורות" הרים קולו לבטלם (ב"ח יו"ד סי' קפ"ב ושו"ת ישנות סי' ס"ב). את חכמת הקבלה חיטב למקור התורה, ולעומתה חכמת הפילוסופיא חיטב למינות, וכתב כי המלעגים על הראשונה או העוסקים באחרונה חייבים נדוי (שו"ת הב"ח ישנות סי' ר'). ומהיותו מסור בכל לבו לחכמת הקבלה הקדיש והעריץ את אמירת הפיוטים להקליר, והתרעם על הסור שאמר כי טוב ויפה לבטלם, וסיים: "אחר היה בזמנינו שהתחיל לבטל מלומר קרובץ בקהלתי ולא הוציא שנתו" (ב"ח או"ח סי' ס"ח). אבל בכל נטייתו לחכמת הקבלה לא נטה לבו אחריה במקום שהוא נגד הרון, למשל בענין בציעת הפת (שם סי' קפ"ב ורע"ד), וסידוש הלבנה (ישם סי' תכ"ז), והורה שצריך להניח תפילין בחוה"מ ואסור להניח תפילין של יד מוייטב; "ורון זה שכתבו ב"י בש"ע הוא עפ"י דברי הר"י ניקיטליא שכתב כן ע"פ דרכי הקבלה, וכבר אין אנו נוהגין עפ"י הקבלה כל שהוא נגד הרון" (שו"ת הב"ח הישנות סי' פ"י). אמנם בכל התנגדותו להפילוסופיא קרא במורה נבוכים להרמב"ם והזכירו בספרו (ב"ח יו"ד סי' קפ"א).

[תקנותיו בדרכי החינוך] לפלא היא כי למרות תכונת הר"י סירקיש ומצב היהדות בזמנו היה נוטה לחנוך ע"פ הרעות החרשות בזמננו ותקן למשל כי מלבד חובת האב וחברת התי"ת, להורות את הבנים בשכר גם ספרי נביאים וכתובים, נגד דעת רש"י בנמרא תורה ולא נ"ב (ב"ח יו"ד סי' רמ"ה), וחובה נ"ב ללמד אותם "לוח הפעלים כדי יחיד רבים נסתר שלמים חסרים וכפולים" עתיד יחיד רבים נסתר נסתר שלמים חסרים וכפולים" וכן כל הנזרות והבנינים ומלאכת החיבון חיבר היסוד כפל חילק, והמלמד לא יתחיל עם איוה תלמוד נמרא זילת ע"י בחינה שלשה שבועות ע"י שלשה אנשים המפקחים בזמנם אם ראוי ומסוגל הוא ושכלו זך ללמוד איסור והיתר. ובבוא הנער ל"ד שנים ולא יהיה מסוגל לנמרא יותן לאיוה אומנות או להיות משרת אצל בעה"ב (קדמוניות מפנקסאות ישנים 3-7).

[הנהגותיו] הוא תיקן והגיה בתלמוד כמה נוסחאות, גם על ספרי הרא"ש הסור הב"י הש"ע והרמ"א, שעבר עליהם בעין בקרת חדה, וכותב למשל: הב"י נרחק בישובו של הסור ולב"י אומר לי יש"ס הוא והשורה נתהפכה (ב"ח יו"ד סי' קצ"ג), ומוכיח כי הב"י קבל הנוסחא המשובשת ומעיות נפלו בעצם הב"י הש"ע והנהגות הרמ"א (שם סי' קס"א קס"ט קע"ה), אבל בש"ע נדפס בטעות וכו' ושרי ליה מדיה לבעל הלבושים שעשה פ"י על מה שנדפס בטעות והגיע להוראת טעות (שם סי' שע"ד).

[ספרינו] חברויו הם: א' משיב דבר פ"י על רות (לובלין 1616); ב' בית חדש ד"ח על ארבע סודים

והתשובות וכו' וגם כשמפרש רברי הסור בקצת מקומות יש להשיב תשובות רמות ולכבר האמת לעיני הרואה" (הקדמת הב"ח על חו"מ). הב"ח עומד על כל הלכה שבטור ויורד לעומקה ומכירה כשמלה לא רק את עצם דברי המחבר כ"א גם דברי הפוסקים שהביא בעל הטורים שצריך ביאור רחב, ומבקר את דברי הב"י והש"ע מבלי משא פנים ואומר, "שרי ליה מדיה להב"י" (ב"ח יו"ד סי' סס"א, קס"ט, קצ"ג), "ודבריו מנומנמים" (שם סי' קע"ג). לפעמים מראה סתירות שיש בש"ע מסימן לסימן יו"ד סי' י"ח) ומבטל את הוראתו באמרו: ולכן נראה לבטל הוראה זו במקומות שנהגו כך עפ"י הש"ע (שם סי' רע"ט). במקום שבעל הסמ"ע מחאמץ לבאר כל דברי הרמ"א, כל תיבה ותיבה, תמה בעל הב"ח עליו על מה ולמה רחק א"ע כ"כ ליישב דבריו: "באמת לא ידעתי למה יפרש מכת ותכנים בפירושוך זה כמה דחוקים וכו' כ"א ליישב דברי הרמ"א שהשמיט מלת קנין, אולי לא שם לבו אז בהעתקתו לדין זה מתוך דברי הר"י קארו לעיין ולחקור מקור הדין בתשובה, כמו שמוכרחים אנו לומר כך בהרבה מהנהגותיו ז"ל" (שו"ת הב"ח הישנות סי' קל"ו). רק מקורי ההלכות במשנה תלמוד ובפוסקים הראשונים היו לו לעינים, והתמרמר מאד על המורים הוראות עפ"י הש"ע לברו, בלי ידיעת המקורות, וקראם: "מורים בתורה שלא כהלכה" (שם סי' פ' ושו"ת החרשות סי' מ"ב). הוא היה נוטה להקל בדברים שאין להם סמך בנמרא ופוסקים ראשונים, והורה דאין אסור חדש נוהג בשל גוים בזמן הזה (ב"ח יו"ד סי' רצ"ג ושו"ת ב"ח החרשות סי' מ"ב) נגד הלכה פסוקה בש"ע, והורה שיותר לרא"ש ישיבה לקבל מהנות להתפרנס ולהתעשר מהן, נגד דעת הרמב"ם ורבו ר' פייבש מקראקא (ב"ח יו"ד סי' רמ"ו), ומתיר לנגן בבהכ"נ בנגונים שמזמרים בהם בבתי תפלות הנוצרים, אם אינם מיוחדים להם, ומקיל על הרוב וכותב: "ואל תשגיח במ"ש מהר"ם יפה בלבוש שלו להחמיר ע"ז מסברתו בלי ראייה" (ב"ח יו"ד סי' שע"ד) ואומר: "אין לנו אלא מה שאנו מוצאים בתלמוד, ואם אדם חשוב מרוב ענותנותו אינו רוצה לסמוך על עצמו ינהיג מרת פרישותו לעצמו, אבל לא נתן להכתב בספר להורות בו לדורות הבאים ולהחמיר מדעתו, אם לא שיביא ראיות ברורות מן התלמוד, ובתשובה הארכתי יותר לברר כל זה" (שם סי' קפ"ז). את המהרש"ל מביא תמיד ומחזק פסקיו להלכה, ומבכרם על פסקי הב"י, "וכל דבריו (נגד הב"י) ברורים וישרים ונכוחים למוצאי דעת" (ב"ח יו"ד סי' קפ"ט). ואף כי הוקיר מאד את המהרש"ל בכ"ז לא שם לב לדבריו הקשים נגד הראב"ע עד שהתרעם על הרמב"ם שכתב לבנו שילמוד בספרי הראב"ע ואמר שרי ליה מדיה (הקדמת יש"ש למס' חולין) ור"י סירקיש קרא את הראב"ע ומביא דבריו בחבורו "משיב נפש".

[דעתו על חכמת הקבלה והפילוסופיא] הוא הגין על

נמחר במשפטו ויצדיק את החזן. אז הוכיח הב"ח את הרב ליווא על פניו ויראהו את משוגתו (שו"ת ב"ח החדשות סי' ס"ב). ברית אהבה נאמנה היתה כרותה לו עם הרב ר' אברהם ב"ר מאיר הלוי עפשטיין אב"ד דהוראדנא ובריסק, אשר החליף עמו תשובותיו פעמים רבות, לעמת זה כנראה היה בלבו מינא אל מהר"ם מלובלין, ובדבר הריב שפרץ בין מהר"ם ובין בעל הסמ"ע על אדות הגם מווינא. עמד הב"ח על צד הסמ"ע, והתריז דברים קשים כלפי מהר"ם, ומתארו רק בתואר „החכם" כמהר"ר מאיר נ"י ולא בתואר „גאון" ואפילו לא בתואר „האלוף" (שו"ת ב"ח החדשות סי' צ"א).

[ערכו בעיני בני דורו] כבוד הב"ח היה רב מאד בעיני רבני זמנו הנודעים לתהלה. הר"ד יהושע בעל מגני שלמה ושו"ת פני יהושע כותב אליו: „אדרת צמרת, נולת הכותרת וכו' סחזה השם יחזה, מאיר עיני הנולה, לו דומיה תהלה, אם אמרתי אספרה שבחו כמו, הנה לא ידעתי ספורות למו" (שו"ת ב"ח החדשות סי' ג'). הר"ר אברהם בן בעל משאת בנימן אב"ד דבריסק כותב אליו: „אל הארו אשר בלבנון מן האזוב אשר בקיר וכו' עמרת זקנים ותפארת אנשים, חסיד ועניו קדש קדשים, רבנו נר ישראל סחמד עינינו כבוד אב"ד הישראל" (שם סי' ס"ה). רק אחד והוא הר"ר מאיר קצינלינבונן בן הישר ר' שאול וואל, נועז לרבר אל הב"ח דברים קשים כדון בשול גיים וכתב עליו „ולא כן בדיו", אך הב"ח ענהו בנחת ויוכיחו על פניו באמרי נעם באמרו שלא היתה לו הצדקה לרבר אליו בלשון כזו, שאפילו לתלמידי תלמידיו אין רשאים לומר כן (שם סי' כ"ו). ערכו בזמנו נראה ממכתבו שכתב למנהיגי ועד ארבע הארצות בלובלין שתקנו תקנות וההיריבו ושמתו שלא כדון, וידבר אליהם בענוה ובכבוד אך בקול נגיד ומצוה (שם סי' ע"ג). פעמים רבות היה חותם את תשובותיו: „והדין דין אמת וצדק כתבתי וחתמתי שמי" (שו"ת ב"ח הישנות סי' ר' ועוד) שמוכח שהיה הב"ח יודע ומכיר ערך עצמו והשפעתו על בני דורו. מוצאי חלציו המה בני משפחת סירקין הידועה ברוסיא.

ביבליונרפיא: גרעץ בתרגום שפ"ר ח"ח 118 והערה שם ובצד 120; פרידבערג, לחות זכרון 11, 12; סיני-שטיין, עיר תהלה 24; יוסף כ"ץ בהאסם 74 לקורות היהודים, ברלין 1899; חיים מיכל המבורג, בס' אוצרות חיים סי' 2847.

ש. ב.

סכות: ע' סוכות

סכין: ע' שחיטה

סַכְנָה: דבר הגורם או המקרב המיתה. בנפשו נביא לחטנו (קהלת ה' ט') כסכנת נפשנא נייתי לחטנא. סכנות נפשות (ביצה כ"ב). אסור לאדם לסכן נפשו

(קראקא 1631—1640); ג') שאלות ותשובות בית חדש הישנות בהלכות איסור והיתר ודיני סכונות (פפר"ם 1697); ד') שו"ת בית חדש החדשות (קארעץ 1785); ה') תשובות שנרפסו בשו"ת הנאונים בתראי (מורקא 1764); ו') הנהגות על הי"ם בבלי והרא"ש וכו' נרפס בראשונה בספר בפני עצמו (ווארשא 1824) ואח"כ בגליוני הי"ם; ז') פירוש התפלה עפי' קבלה שמונא בבביליותיקא וואלף ח"א 467 ונמצא קצתו בכ"י רד"א סי' 1142; ח') באור על פרס רמונים שנזכר בבביליותיקא הנ"ל ח"ג 349, ובכ"י הנ"ל סי' 927; ט') חידושים על התלמוד שמונאים בב"ח יו"ד סי' מ"א ושו"ת ישנות סי' ק"מ; י') חבור על הש"ע שהתחיל לסדר כפי דבריו בב"ח א"ת.

ביבליונרפיא: פין, קריה נאמנה 381, וכנסת ישראל 484; צונק, עיר הצדק 62 סי' י"ב; דעמביצר, כלילת יופי ח"א דף י"ב ועוד; השלה ח"ו 319; ח"ח 438; ועפשטיין, קדמוניות מפנסקאות ישנים 8—7, ומפנסקי הקהל בקראקא 8—10; דברי קדם בלוח שעשועים תרס"ב צד 212; תולדות אנשי שם בקראקא 51, 54, 66. פ. ה. וו.

— [הגהות] הב"ח סכנה את אביו בתואר „החסיד", ומביא ד"ת שקבל מפיו, וכנראה היה אביו ר' שמואל אחד מחשובי עיר לובלין ואיש אמוד כאשר נובח מדברי הב"ח באמרו: „ומעיד אני עלי שאדוני אבי ומורי קנה לי חהפמרה ברמים יקרים, בטוער אחרון של פסח בהיותי קמן וקראתי בעצמי בספר מוספין בביהכ"נ של הנאון מהר"ש לוריא, וכמרומה לי שמהר"ש ז"ל היה אז בביהכ"נ ולא מיחה בדבר" (שו"ת ב"ח הישנות סי' קנ"ח). בשבתו על כסא הרבנות בכריסק היו לו מערערים על הנהגתו, ואגדה מספרת שרגנו אחריו מתנגדיו על אשר לא נראה בביתו נר דלוק אהרי חצות הלילה, אות היא שלא נשמע אז קול התורה בסעונו, ואחר שיצא מבריסק לקחת הרבנות בקראקא הלכו אחריו כל גדולי העיר וחשוביה ללותו, ולא יבלו להפרד ממנו זמן רב, אף כי אמר להם הב"ח שישבו העירה, ויהי בראותו כי קישה עליהם הפרידה ויאמר להם: „ראו מה ביני וביניכם, לו אמרתם לי מלה אחת לשוב העירה כי עתה שבתי כרגע ולא התמהמת, ואתם עודכם מקשים ערפכם משוב אל סקומכם". בקראקא ישב הב"ח על כסא הרבנות עד סוף ימי חייו בבכור גדול, אך גם פה נמצא איש אחד אשר מרד את חייו, והוא חזן ביהכ"נ שהיה בקי בארבעה שו"ע ויתנאה בזה וע"כ התריז דברים כלפי הב"ח וילעג לו. והרב היה במחריש מרוב ענותנותו, ויקר מקרה בעת קריאת התורה פסל החזן את הס"ת והב"ח הבשירו רצו עליו להוסיף לקרוא, וכאשר חרף החזן את הרב ע"ז התרימו, אולם החזן לא נכנע מפניו ולמען הרעימו לא קרא את הב"ח מאז לעלות לתורה בשבתות ויו"ט וגם כתב להרב ליווא אב"ד בלובלין, והרב הזה היה

מכוללות אשכנזים בעדי ליטא ופולין ויסד את כולל ווילנא. בשנת 1860 הלך בשליחותו לערי אשכנז ונס לערי אמשטרדם ולונדון ופעל על לב הנדיבים לחלק את מעית א"י בין הספרדים והאשכנזים שוה בשוה. כי עד זמנו קבלו האשכנזים חלק קטן מהחלוקה. נס קבץ כסף לבנין בית הכנסת „כית יעקב“ על חרבת ר"י החסיד בירושלם. בשנת 1888 החלו עיניו לכהות מראות, ובשנת 1900 כקש מקהל אשכנזים שיבחרו רב לעוזר לו בעניני הקהל, והסכים למנית הרב ר' אליהו דוד ראבינאוויץ—תאומים מרוסיא ואחרי מותו בירושלם (נ' אדר תרס"ה) נשאר הרש"ם עוד הפעם היחיד בראש קהל האשכנזים.

[גדלות הרש"ם] הרש"ם לא חבר ספרים כי קשה לו מאד הכתיבה, ולא היה מפורסם כ"כ בנאוותו, אף כי היה מודה הנראה טובהק והיה מצדד להקיל, וכל השאלות שבאו לפניו פסק מיד מזכרונו מבלי חקירה ודרישה בספרים. הוא היה רגיל לחתום א"ע „החותם בברכה שמואל סלאנט“ מבלי תואר רב או אב"ד וכו'. ואף על חתימתו הנרפסת לא נחקק בעברית כ"א שמו. כי לא קבל כתב רבנות משום קהלה בירושלם, ורגיל היה לומר בכל פעם בדרך התול „אין שום איש יכול להודיד אותי מכסא הרבנות כי שום איש לא הושיבני עליה“. בכל זאת נחשב בעיני כל למרא דאתרא ומנהיג הקהלות של האשכנזים בעיר הקדש. ובפרט אחרי מות הרב ר' מאיר אויערבאך (1878), ואף כי ועד הכללי נוסד עוד בזמן הרב אויערבאך, היה הרש"ם רוח החיה באופני הועד. והיה זרין מאד במעשיו הרבים הנוגעים לצרכי הצבור בירושלם ובעניני החלוקה מחו"ל. הרש"ם היה חכם חרוץ בדרכי העולם וידע איך להתנהג עם הבריות. וזאת עמדה לו לחיות בשלום עם כל המפלגות השונות. ועם החכם באשי הרב הכולל לספרדים. אבל לא יכול נישוא את רוח ההופש בדת שרצו הצעירים להכניס בעיר הקדש, והסכים עם הרב ר' אברם אשכנזי החכם באשי. והרב ר"מ אויערבאך לאסור איסור על בית עקד הספרים למקרא שנוסד בירושלם מפני שנמצאו בו ספדי מינים וקראים ומסיתים, וחתם שמו על כתב האיסור „נחלי אש“ בחרש אדר ישנת תרל"ה (1875), וכן חתם שמו על האיסור נגד בתי הספר של המסיתים ושל חברת כ"ח ב"ן אדר תרנ"ו (1896). ואומר שם „ואם נמצאו ח"ו איזה אינשי רלא מעלי העוברים ע"ז ואין בידנו למחות אנחנו את נפשנו הצלנו, ומי שיטמע לברינו יחולו רב ברכות על ראשו“. הרש"ם הסתפק במועט, וכשהציע לפניו עשיר אחד מרוסיא לבנות לו בית דירה נאה סרב בזה. ואפילו חרריו ישעל תצר החרבה שהיו שייכים לו הקריש לתלמוד תורה, נחשב כי יותר ממיליון דולאר בא לידו לתמיכת מוסדי א"י ובאמונה היה עושה החלוקה, ולא נשאר בירו מאומה. ובמותו לא הניח נכסים ליושיו. ב. מ.

כמו שאסור לאבר עצמו לדעת (ע"ע). ושומר נפשו ירחק מכל דבר המביא לירי סכנה, ואסור חז"ל כי סכנתא חמירא מאיסורא, ויש לחוש יותר לספק סכנה מספק איסור, ולכן אסור לילך תחת קיד נטוי או סלם רעות, ואין נכנסים לחורבה מפני המפולת (ברכות ג'). ואמר ר' ינאי לעולם אל יעמוד אדם במקום סכנה לומר שעושיין לו נס, שמא אין עושיין לו נס וכו' (שבת ל"ב.). וכן אסור לצאת יחידי כלילה במקום סכנה, לא ישחה מים בלילי רביעיות ולא בלילי שבתות ואם שחה רמו בראשו מפני סכנה. מאי סכנה? רוח רעה וכו' (פסחים ק"ב.). ולא ינית פיו על קלות המים לשחות מחשש סכנה. אסור לחתוך על גבי היד משום סכנה (ברכות ח'). אין מסיחין בסעודה שמא יקדים קנה לושט ויבא לירי סכנה (תענית ה'); צריך לזהר שמים מגולים במקום ששכיחים נחשים; צריך לזהר שלא לאכול בשר ורג ביהד מפני שקשה לצרעת; צריך לזהר מזיעת האדם שהיא סם המות חוץ מזיעת אפים; צריך לזהר מליתן מעות בפיו שמא יש עליהן דוק יבש של מוכי שחין, ולא יתן ככר לחם תחת השחי מפני הזיעה, ולא יתן תבשיל או משקין תחת המטה מפני שרוח רעה שורה עליהם, ולא יעוץ סכין בתוך אתרוג או בתוך צנן שמא יפול אדם על חודו ויבא לירי סכנה. וכן אסור לאכול ולשתות דברים שנתערבו בהם קיא צואה או ליחה, ואסור לאכול ולשתות בכלים מלוכלכים ושנפשו של אדם קצה בהם כמו כלי זכוכית שמקוים בו רם וכלי בית הכסא וכדומה. וכן לא יאכל בידים מזהמות שכל אלו אסורין בכלל אל תשקצו את נפשתיכם. יש לברוח מן העיר בעת המגפה ויצא בתחלת המגפה ולא בסופה (תשובת מהר"ל סי' ל"ה). ויש עוד כמה דברים שאסרו חכמים מפני הסכנה (ע"י ש"ע י"ד סי' קט"ז ובטורי זהב שם סי' ק"ו). ואמרו אין השטן מסתבן אלא בשעת הסכנה (ירוש' שבת פ"ב).

א.

סלאנט, שמואל (בר"ת הרש"ם): רב הכולל לעדת האשכנזים בירושלם, נולד ב' שבט תקע"ו (1816) בעיר ביאליסטאק רוסיא, ומת ביום כ"ט אב תרס"ט (1909) בירושלם. הוא נשא את בת ר' זונרל מסלאנטי ומכונה ע"ש העיר הזאת. בהיותו אברך החל לרגוש כאב בריאה, והרופאים יעצוהו להתישב באזור חם, וזאת היתה הסיבה לנסיעתו עם אשתו ובנו ר' בנימן בייניש לירושלם, ובפרט שכבר קדמוהו חותנו ר' זונרל לעלות לירושלם. בעברו ררך קישטא פגש בסיר משה מונטיפיורי שהיה על דרכו לרמשק להציל את היהודים מעלילת הדם (1840) והרש"ם נעשה ריע לו ומונטיפיורי התיעץ עמו אח"כ בכל פעם שבא לירושלם ע"ד התמיכות למוסדי הצדקה. הרש"ם הגיע לירושלם בשנת 1841. ומצא שם את חותנו ר' זונרל וערך חמש מאות אשכנזים. בשנות 1848—1851 היה הרש"ם השר"ד

בתור ראש ישיבה יסד חברות וקבוצים קטנים ללימוד המוסר, ויסד בית מוסר כללי בחצרו של ר' זלמן ב"ר אוריה, ושם התקבצו הרבה בעלי בתים, ולמדו בהתלהבות גדולה את הספרים חובות הלכות מסלת ישרים. בהשתדלות הר"ם נדפסו בוילנא בשנת 1841 הספר חשבון הנפש לר' מענדל מסמנוב, והספר גורן נכון לר"ש בן גבירול, ובשני הספרים האלה השתמש להפצת לימוד המוסר. בקאוונא הצליח הרבה יותר במעשהו, וישם נספחו אליו בעלי בתים חסובים, ומרחוק קמו לעזרו לו בעבודתו רבו לפניו ר' יוסף זונדל מסלאנט, ר' אלכסנדר לפידות מראסיין ור' ישואל לובצר מווילנא. גם בקאוונא יסד בית מיוחד למוסר ("מוסר שטיבל") בנתנו מעם לדבריו, בכדי שלא יבוש האדם לרצות כל ננעי לבבו ולהתלהב סביביו מוסר, שאי אפשר בביתו או בבית המדרש, פן ימצא איש בקרבנו אשר יעג לו, והיה דואג כי בית המוסר יהיה פתוח בכל עת ועונה שיחפץ איזה איש לבוא שם להשתפך נפשו לפני ה'. הר"ם המציא נגון חדש ללימוד המוסר אשר יחדר עמוק בלב השומע, ומעורר זיק של יראת שמים, ושונה מנגון שלומדים גמרא. נגון המוסר היה קול עצב המעורר התלהבות והתפשטות הנשמיות, והיה צריך הלומד מוסר לצייר בנפשו בתמונה בולמת, כגון שחיב אדם להרגיש חמיר כאלו חרב חדה מונחת לו בין ירכותיו והניהנום פתוחה לו מתחתיו (עי' סנהדרין ז'). וכל הענויים הקשים הנכונים לחוטא ופושע, ואפילו על עבירה קלה, עד אשר אחזה את כל הנאספים בבית המוסר אימה ופחד מסביב, כמעט בכל דרשותיו של הר"ם היה מדבר מיטבר ועונש, ותמיד היה מזכיר לשומעיו כי ה' אל קנא ונוקם ואינו מוותר אפילו כחוט השערה, וכל האומר הקב"ה ותן יותרו מעיו, בכל בתי המוסר שנוסד אח"כ ע"י תלמידיו התאספו קודם מעריב והגדול שבחבורה דרש לפניו דברים כבוסים, או מקריא איזה פסוק או מאמר חז"ל, כמו "השיבנו ה' אליך ונשובה", והסירות לב אבן מקרבנו", בכל עת יהיו בנדיך לבנים", או "דע מאין באת", "שוב יום אחד לפני מיתתך" וכדומה, והשומעים היו עונים אחריו כמה פעמים בקול קורע לבבות, בכביות ויללות, ואח"כ היה מקריא פסוק אחר, וכה נמשך הדבר שעות שלמות, ולרוב סיימו את סדר העבודה בקריאת "אנא ה' הרשיעה נא", והיו מתפללים מעריב באימה ורתת, [יסוד המוסר נודד למורו] הר"ם הורה לתלמידיו כי יסוד המוסר הוא החנוך והמעשה, ודרך החנוך במוסר איננו שוה בכל אדם, רק כל אחד ואחד צריך להתחנך במוסר ע"פ דרכו וטבעו. למשל הכעסן צריך לזוהר ולהתנגל לכל יקפיד כלל אם איש אחר פוגע בכבודו, שלא להיות נוקם ונומר, וימחול לאלה אשר חטאו לו. וכן הדבר גם בשאר חולשות המדות שהאדם נגוע בהן מטבעו, והאיש הבא למשוך את חברו לבית המוסר, צריך לדעת את תכונות חברו ולהכיר בחולשותיו,

סלאנטר, ישראל (ר' ת"ר"ס, ומכונה נ"כ בשם משפחתו "ליפקין"); רב ומוסר חברת בעלי המוסר ("מוסרניקים"); נולד בזאנר (זאנארי) פלך קאוונא ו' חשו תקע א' (1810), ומת בקענינסבערג פרוסיה כיה שבט תרמ"ג (1883). אביו ר' זאב וואלף ליפא שהיה רב בזאנר למדו תורה, הוא לקח את בת ר' יעקב אייזנשטיין בסלאנט (סאלאנטי) ושם למד אצל ר' צבי הירש ברודי והרב ר' יוסף זונדל מסלאנט (מת בירושלם בשנת 1866), ועל שם עיר מושבו אחר החתונה מכונה "סלאנטר" ובאמת שם משפחתו הוא "ליפקין". בשנת 1840 נקרא ר"ם לוילנא להיות שם ראש הישיבה של ר' מיילא. אך שם מצא גם את ר' מרדכי מעלצר אשר לא נחה דעתו משיטתו של הר"ם, ותהי מריבה ביניהם. בראשונה בחר לו הר"ם כמה תלמידים ויסר עמהם לבית מדרש אחר וקבע שם ישיבתו אך הריבות לא חדלו ומחרתיו הריב משני הצדדים לא שקטו, ומחול הר"ם על כבודו ועזב את הישיבה בוילנא וקבע ישיבה חדשה במגרש העיר זאריצי (זארעטשיע). ואחר סנכבדי ווילנא ר' חיים באקסיס החזיק בידו וישלם הוצאותיו. בשנת 1844 היה סיר מונטיפיורי בוילנא ויבקר את ישיבת הר"ם בזא-רצי. בשנת 1848 נוסד בוילנא בית המדרש הראשון לרבנים ע"י השתדלות דר' ליליענטהאל, והממשלה הציעה לפני הר"ם שיקבל עליו המשרה להיות מורה התלמוד, וימאן הר"ם להשתתף בהנהגת הלמוד בבית ההוא. בראותו כי מן בית המדרש החדש הזה לא תצא תורה לפי החזון, ומיראתו פן תרדפהו הממשלה על מאונו התחמק ועזוב את ווילנא ויבוא לקאוונא בשנת 1849 ויסד שם ישיבה בבית הכנסת של ר' צבי הירש נאוויאצקי, וישב שם עד שנת 1857. עבודתו הרבה הכשילה את כחו ונפל למשכב, ויעצהו ליסע לאיכנו לישאל ברופאים בקענינסבערג, ומשם בא להאלברשטאדט והי בבית האחים הירש עד אשר שב לאיתנו. בשנת 1861 החל להו"ל מכ"ע שבועי בשם "התבונה" בעיר מיטל ויצאו ממנו רק י"ב גליונות, בו נדפסו שו"ת ודברי תורה, מספר חרשים התנורר בברלין, וכישנתיים ימים היה בפאריס ויסד שם קהלה מכני ר"פ (2—1880). אח"כ שב לקענינסבערג ואחרי שבועות אחרים מת שם.

[שופטו המוסרית] בימי הר"ם החלה ההיטכלה החדשה להתפשט ברוסיה, ויתאמץ הרב לעצור בעדה ע"י רעיון של מוסר השכל, וימים רבים היה עמל לפתח ולברר את היסוד של המוסר הרתי שביהדות למען יהיה נוח להתקבל על הלב. קודם כל בקש לפעול על לבות ה"בעלי בתים", והניח את הדור הצעיר אשר כבר הריח ריח ההשכלה הכוזבת, ורצה להשתמש באבות להשיב את לב בניהם ליהדות האמתית ויחנכו אותם בדרך התורה והמצוה, ויתאמץ לאחד את התורה של ההלכה עם תורת המוסר, ועוד בהיותו בוילנא

ובאיזה דבר צריך להתחנך תחלה, ועליו להכין האמצעים המסוגלים ביותר לחזק את לבבו, ולאו כל אדם זוכה לרפא את ננעו לבבו של חברו, ולכן צריכין לחלק את עבודת המוסר בין אחרים מאנשי הסגולה, וכל אחד מנוטעי המוסר יבוד לו חלק מהעבודה אשר הוא יותר מסוגל מחבריו, ואשר סתאים יותר לפי רוחותוכונתו, ויעשה הכל בסבלנות יתירה ובאהבה, כי בכדי ללמד מוסר לאחרים צריך המלמד עצמו לאחוז במוסר לדרקק היטב בכל הליכותיו ולראות כל אדם בעין יפה, ולא יהיה קפדן בלמודיו, ולא ימהר מעשהו, כי דברי מוסר אינם מהקבלים על חלב באותה המהירות שהמלמד רוצה שיתקבלו, כי תורת המוסר צריכה שינון הרבה ואינה נקנית במשיכה לבית המוסר לבד, אמנם למוד המוסר לא היה אז דבר חדש בישראל, כי השתמשו בו כמעט כל הדרשנים בזמנים שונים, אבל לא היה הלמוד כ"כ עיקר ולא ייחרו בתים למוסר, כי לסרו זאת בבית המדרש בתוך יתר הלמודים, אבל הר"ם עשה את למוד המוסר לעיקר ותיקן בתים מיוחדים לכך, ולכן מצא גם מתנגדים לשיטתו בין הרבנים האחרים אשר ראו בו יבולע ע"ז לחלק הדרושי הפשוט ובפרט ללמודי ההלכות, בין תלמידיו המובהקים שהניח אחריו בלימוד המוסר הם הרב ר' יעקב יוזפא שהיה מ"מ בוילנא ואח"כ רב הכולל בניארק, ור' יצחק בלאזער (ע"ע), ור' שמחה זיסל בקעלם, ע"ע מוסר, הברת.

[עבודתו הכפרותית] מלבד מביע "תבונה" כנ"ל לא חבר הר"ם שום ספר, ורק תלמידיו כתבו והדפיסו מאשר שמעו מפיו, כמו המאמרים, בענין חזק לומדי תורה" ואגרת המוסר שבא בקונטרס עין פרי ווילנא תר"מ), והספר "אבן ישראל" כולל עשרה דרושים וחרושים בנפית שהו"ל בהסכמתו ר' שניאור זלמן (ווארשא תר"נ). גם ר' יוסף פעלדבערג שהספירו בספרו "קדוש ישראל" (ווילנא תרס"ד) הביא כמה מאמרים שקבל ממנו, תלמידו ר' יצחק בלאזער חבר ס' "אור ישראל" (ווילנא תר"ם) הכולל השקפת הר"ם על המוסר, וראוי להזכיר כי הר"ם חפץ למצוא אנשים אשר יעתיקו את התלמוד כלו לשפת עבר נקיה וקלה ולצרף להתרגום הזה פירוש קצר, והציע לאסוף כמאה רבנים מפורסמים אשר כל אחד מהם יקח על עצמו לתרגם כשלושים דפים, גם חפץ למצוא מו"ל אשר ידפיס את התלמוד כלו בכרך אחד למוכרו בזול, ההצעה האחרונה נתמלאה זה מקרוב בהוצאת ברדיטשוב.

[ספורים מהיוון] הגרות רבות שמספרים מחיי הר"ם מגלים את דרכיו ותכונות נפשו המהורה, פעם אחת אחר לבוא לבית הכנסת לתפלת כל נדר, וישתוממו עליו רבים, לסוף נודע הדבר כי בלכתו לפנות ערב לבית התפלה שמע קול ילד בוכה ויסר אל הבית וירא והנה אין שם איש, כי כל אנשי הבית הלכו לבית התפלה, וישאר הרב אצל הילד והתאמץ להרגיעו ולישנו, והתפלל ביהירות ויחכה עד אשר שבה אם הילד הביתה, כי לדעתו יותר טוב לרחם על הילד מלהתפלל בצבור, בשנת תר"ט בהיות מחלת החלירע שולטת בוילנא, היה מעורר את לבות התושבים לנקיות ויאמץ את רוחם לבל יפחדו מהמות, ובערב יו"כ צוה להרביק מודעות על דלתות בתי התפלה להזהיר את העם לבל יתענו ביו"כ וימעמו באמירת פיוט, וכתום תפלת שחרית עלה הר"ם על הבימה ויהלך עונות להנאספים והוא בעצמו ברך בורא מיני מזונות בקול רם ואכל עונה אחת לעיני העם, כי לדעתו הוא פקוח נפשות שלא לענות בצום בשעת המגפה, פעם אחת התאונן לפניו "מגיד" עני שאינו יודע מה לדרוש, ויכתוב לו הרב שתי דרשות אשר למדהו עד אשר היו שגורות בפיו, ומאז מצא ר' פרנסתו, רבים היו אשר פנו אליו בבקשותיהם, כי יתן להם מכתבי תעודה להניד ישרם, והנה בכלל היה זהיר שלא ליתן מכתב כזה דק לאיש אשר בסת בו שראוי לכך, אולם אחרי שנתן כתב כזה לאיזה איש

ביבליוגרפיה: עין, כנסת ישראל 687; רוזנפלה, ר' ישראל סלנטר, ביבליוטקה גדולה הוצאת תושיה, ווארשא 1911.

א.

סלאנימסקי, חיים זעליג (ר"ת חז"ם): חכם מרעי, מחבר ומו"ל הצפירה; נולד כ"ה אדר ב' תק"ע (1810) בעיר ביאליסטאק, ומת ר"ח סיון תרס"ד (1904) בווארשא. חז"ם היה הראשון במזרח אירופא ללמד את בני ישראל חכמות חיצוניות בשפה העברית בהסברה פשוטה ובסגנון צח וקל להבין, חז"ם בעצמו למד את תכונות השמים והטבע מספרים שהברו חכמי ישראל בלשון הקדש, כמו ספר תכונת השמים לר' רפאל מהנובר, ס' נאוה קדש פירוש על הלכות קדושת החדש להרמב"ם שחבר ר' שמעון וואלמיש, וס' שבילי דרקיע לר' אליהו העבים, הספרים האלה עוררו בלבו התשוקה ללמוד את חכמות הלמודיות בסדר מתוקן, ובעזרת ריעו ר' מיכל זאבלודאווסקי מעיר מילדתי השיג ספרי חכמה בלשון אשכנז אשר הגה בהם בשקידה רבה, עד כי במשך שנים מעמות בהיותו בן כ"ג עלה בידו לחבר ספר כולל כל חלקי חכמת החשבון (1833), והדפיס

49, 50), והיא המצאה הנדסית חריפה. חכות ההמצאה מכר להארון בארסינ בברלין. בשנת 1856 המציא לשלוח ארבעה מודעות בבת אחת על חוט הטלגרף ע"י סגולת כח עלקטר-כעסי, שהיה ליסוד להמצאת טוססק (לורד קלווין) בשנת 1858.

[הצפירה] בשנת 1862 התחיל חז"ס להו"ל בווארשא סב"ע השבועי, "הצפירה", אשר תעורתו היתה ללמד לבני ישראל סחקרי חכמה ובפרט חכמות התכונה והטבע. אך פתאום הפסיק הוצאת העתון כי נקרא מאת הממשלה לעמוד בראש בית מדרש לרבנים שנוסד בווארשא, ונמנה להיות מבקר (צנזור) ספרי ישראל. ועמד במשמרתו זאת י"א שנה (1862—1873) עד אשר נסגרו דלתות בתי המדרישים לרבנים ברוסא. וכאשר התפטר ממשמרתו רצה להו"ל את הצפירה סחיש אך לא השיג רשיון הסמשלה והוכרח להרפיו בברלין (1874), ובהשיגו הרשיון שב לווארשא להוציא משם (1875). מאמרים בעניני חכמה יכתב בהצפירה הם נכבדים מאד, והודיע לעתים את כל ההמצאות החודשות בכל מקצועות המדעים בזמנו, גם כתב מאמרים בשאלות הזמן בדברים הנוגעים למעמד החנוך וההשכלה. ובכל אלה לא התנפל על הרבנים ולא בזה אותם כדרך שעשה בעל "המליץ", ולכן היו קוראי הצפירה סכל המפלגות ונמ החסידים היו בין חותמי העתון הזה. בשנת 1886 כאשר כבדה עליו סלאכת הערוכה מחמת שיבתו השתתף עמו נחום סאקאלאו בעבודתו זאת. ס"ע הצפירה בעת שהעריכו חז"ס היה העתון היותר נכבד ומצויין בלשון עברית, ואין דומה לו בערכו גם עתה בספרות העתונות העברית. סלכר הספרים הנוכחים לעיל חבר, "אות זכרון לאלכסנדר פאן הומבאלדס קורות ימי חייו מסעיו וספריו" שהדפיסו פרנסי סהל בברלין (1858). וספר על "יסודי חכמת השיעור" הכולל כל חלקי החשבון (זיטאמיר 1869). גם כתב מאמרים רבים בהכרסל ועוד. י"ל זאסניץ אסף מאמרים סחז"ס והדפיסם בחוברת בשם "מאמרי חכמה" (ווארשא 1891).

ביבליוגרפיא: מין כנסת ישראל 360; הדור 1904 גליוני א' וב'; קאהוט, בעריהמטע איזראעליסטישע מענגער אונד פרויען צד 250; הכותב במ"ע *New Era*, July 1904; *J. E.* xi, 409.

א.

סלה: סלה שנמצאת בספר תהלים (ע"א פעמים בל"ג מזמורים) ובספר חבקוק (ג"פ בפרשה ג'). ולא נודע מובנה בברור. גם המעתיקים הקדמונים הסתפקו בה כנראה מהתדגומים שהם שונים זה מזה. השבועים וסמכום המעתיק היוני ותיאודרציון סטרנאגוס *διδάλαμα* שלא נודע נ"כ פירושו והוא כמין הפסק. עקילס והירונימוס מעתיקים בלשון תמיד, תדירא, לעלמין. בתלמוד: תנא דבי ראבי"ל כל מקום שנאמר נצח סלה ועד אין לו הפסק עולמית וכו' סלה דכתיב כאשר

חלק קטן ממנו בשם "מוסדי חכמה" הכולל למוד חכמת האלגיברא (ווילנא 1834).

[כוכב רשבים] בשנת 1835 נראה כוכבא רשבים הידוע בשם "קומיט האלי", והמון העם פחרו כי בא לחרוב התבל. אז חבר חז"ס ספרו, "כוכבא רשבים" והציע בו שיטת התכונה ותהלוכות כוכבי הלכת במסלותם ויבאר בפרט את טבע כוכב השבים של האלי זמן מהלכו והראותו בלוח המצורף לספרו (ווילנא 1835). רש"ל רפאפורט כבדוהו במכתב המפליא פעלו ונרפס בראש ספרו, "תולדות השמים" מצורף גם בהסכמת ד"נ קראכמאל (ווארשא 1838). בספרו זה יבאר כל למודי התכונה החדשה ויסודי חכמת הראות (optics), סדר לקוי חמה והלבנה עם לוחות תכוניות. גם יבאר חשבון המולדות והתקופות המקובל בישראל, אשר העירו עליו איזה חכמים שאינו מסכים עם המציאות בדיוק. וחז"ס הוכיח שסבת השינוי שכבר הרגיש בו הרמבים בימיו איננה תלויה במצוי חשבונים של הקדמונים כ"א במצע סהלך הירח במסלולו שנעתק מזמן אלפים שנה. ומצד עיונו זה בא לירי מסקנא כי החשבון המיוחס לרב אדא בר אהבה הנודע בשם "תקופות רב אדא" מיוסד לא על קבלה מסורה בירו מדרות הקדמונים שהיתה שמורה ביד החכמים בסור, כ"א על השקפות ובהינות שנוששו בזמן מאוחר בזמן הנאונים בערך המאה התשיעית. ובוה נתן חז"ס ענין לחכמי דורו לענות בו, ובראשם התעורר ר' צבי הירש פינעלעס לערער על דבריו ופרצה מחלוקת סופרים ביניהם שנמשכה כשלושים שנה (1840—1871) על מערכות סכ"ע. תמצית חקירותיו במקצוע הזה כתב בספרו "יסודי העבור" (ווארשא 1852). בשנת 1865 הוציא לאור ספרו, "מציאות הנפש וקיומה חוץ לגוף ע"פ ראיות נכחות לקוחות מן בחינות הטבע", ובו הראה עד כמה גדלה ידיעתו בחכמת הטבע הפילוסופית.

[מציאת חדשת] עוד בשנת 1842 המציא חז"ס כלי מכונת החשבון לחישוב על ידו חשבונות שונים, והביאו לפטרבורג לפני חכמי האקדמיא בשנת 1844, וזכה בפרס הקצוב למציאתי חדשות בחכמות מעונכן השר דעמידעונו בסך 2500 רובל, ומאמרו בדבר הזה נדפס בהזורנאל הו"ל ע"י האקדמיא בשנת 1845, וע"פ הצעת שר ההשכלה אוואראו נתכבד בתואר "אזרח נכבד". את כלי החשבון והזכות (הפאטענט) לעשותו מכר חז"ס כאנגליא במחיר ארבע מאות ל"ש. בשנת 1853 המציא תחבולה כעמית לעשות צפוי לבן (enamel) על כלי ברזל לבשול, ואף כי השיג זכות מיוחדת ע"ז מהממשלה הרשו להם בעלי המלאכה להסיג גבולו. בהיות ההמצאה פשוטה מאד לעשות, ושם הממציא הראשון נשכח. בשנת 1854 המציא יסוד חדש למכונת הקיטור באופן אשר הקיטור עצמו יוליד תנועה סבובית במכונה, כמו שמבאד במאטרו, תנועת דסיבוב ע"י כח הקיטור" (הצפירה שנת 1877 גליון

בני העיר אם לא שיש להם דבר אחר שהוא כיוצא בזה. ובהגהות מיימוני (עדות פ"ו) כתוב, שדוקא בדיינים מהני סילוק ולא בעדות דבעינן תחלתו וסופו בכישרות. לשון סלוק מורה ג"כ על הסרת מכשול כמו הסתלק מן הספק (אבות פ"א מ"ז).

יש"ב

סְלוּשֵׁן, נחום: סופר ומחבר ונוסע; נולד באדעסא בשנת 1872, ולמד עברית וחזרה מפי אביו ר' דוד שלמה שהיה רב באדעסא, ומאביו זקנו ר' אברהם משה שהתייחס למשפחת רש"י. גם למד שפות רוסיא אשכנז וצרפת ומדעים מפי מורי בית הספר למסחר באדעסא. בהיותו כבן ט"ז החליל לפרסם מאמרים בעברית ורוסית ומאז השתתף ברוב העיתונים העבריים. בשנת 1890 יסד בעזרת אביו חברת חובבי ציון לחכילית יסוד מושבה בא"י. בא"י ישב זמן רב וילמד שם שפת ערב. בחזרתו לאדעסא התחבר לחברות שפה ברורה ועסק בתנועת החחיה. בשנת 1897 ישב במצרים וכתב משם רשימותיו ומאמרים שונים. משם הלך עוד הפעם לא"י ויתר אותה לארכה ולרחבה. בישובו לאדעסא היה אחד מעורכי העתון היומי הרוסי „אדעסקאיא גאזעטא“. ופעל הרבה למצבת התחיה. והיה אחד מהעוזרים הראשונים של הערצל ואחד ממיסדי הציונות המדינית ברוסיא הדרומית. והשתתף בשכעה קונגרסים. בשנת 1898 נתקבל לתלמיד בבית האוניברסיטא בגניבא ולמד שם שפת וספרות צרפת ורוסי וחכמותיהם. והיה אחד ממיסדי הפררציא הציונית בשווייץ. בשנת 1899 הלך לפאריס ולמד ספרות ופילולוגיאה בבית מדרש למדעים „סורבונא“ ושפות בני קדם בבית מדרש ללמודים הנבוהים מפי יוליוס אופרט. יוסף הלוי דרנבורג ועוד. והשתתף בקבעות בתוך סופר מפאריס בהמליץ והצפירה. בשנת 1903 הגייס לסורבונא את ספרו „תחית הספרות העברית“, בשנה ההיא נמנה לפרופסור הספרות העברית בביהמ"ד למורים לחכ"ח. בשנת 1904 נמנה למורה חפשי בקתדרא לספרות העברית בסורבונא. בשנת 1905 מלאה הממשלה את ידו לכתוב ספר צרפתי על קורות היהודים במדוקא (ב' חלקים). החדשות אשר הראה בחקירתו זאת משכו אליהם את עיני האקדמיא. באותה השנה נמנה לאחד מעורכי הקודפוס של הכתובות הפיניקיות אשר יסרו רינג ופיליפ ברנז. בשנת 1908 נשלח לתור את קדמוניות ישראל באפריקא, ויעבור את טריפולמיא וגבולות המדבר ויגלה שם יהודים שוכנים בכפרים עמוק תחת האדמה, ומצא שם המון מצבות רשימות וזכרונות של ממשלת היהודים הנורדים באוהל בגבולות המדבר. בהגיעו למדוקא חלה במחלת האבעבועות וינצל באורח פלא. בישובו לפאריס גלה את עקבות התרבות של בני קרתנא המפוארים ויוכיח כי הגבור חניבעל ובני עמו היו עברים שלא האמינו באחרות ה'. בהיותו במריפולי רכש לאהבה את לבב משנה למלך רג'ים פחה אשר

שמענו כן ראינו בעיר ה' צבאות בעיר אלהינו אלהים יכוננה עד עולם סלה (תהלים מ"ח) ומדמס"ך ליה עד עולם משמע שגם סלה מורה על תמידית (ערובין נ"ד). הראב"ע בפירושו על תהלים (נ' ב') יאמר שהוראת סלה כמו כן הוא או נכון הרבר. ויש מפרשים סלה מלשון סל, כלי זמר שנעשה בתבניתו והיו מכים במצלתיים בסל כמו בתוף, ע"ד ותנו תוף (תהלים פ"א נ') כלומר הכו בו ושאו זמרה. ולפי"ז מלת סלה היא קריאה למנצח בשיר להעיר את קהל המנגנים להחל הניגונה ולכן בא רק בתהלים, ובס' חבקוק נ' שגם הוא לנגינות כאמור בסופו למנצח בנגינותי. ובא בלשון הניגון סלה (תהלים מ' י"ז), כמו הניגון בכנור (שם צ"ב ד'). ויבא גם: שירו לאלהים זמרו שמו סלו לרכב בערבות ביה שמו ועלוזו לפניו (שם ס"ח ה'). יש משערים שמלת סלה היא ד"ת ס"וב ל'מעלה הישר, והוא סימן לשנות הקול (dal capo cantor). ואין זו רק השערה בעלמא (משפטם האורים 581).

ב. מ.

סְלוּק: התרחקות מדבר והוצאה מרשותו (quit-claim). האומר לחבירו דין ודברים אין לי על שדה זו ואין לי עסק בה וירי מסולקת הימנה לא אמר כלום, דאין זה לשון מתנה עד שיאמר לו שרי נתונה לך או מכורה לך וכו' (ב"ב מ"ט. רשב"ם ד"ה לא אמר כלום). וכן האומר לחבירו שהיה שוחפו דין ודברים אין לי על שדה זו ואין לי עסק בה וירי מסולקת הימנה לא אמר כלום, ומקשינן על ר"ל ורב שיצת דאמרו דבריו קיימים: והא ירי מסולקת הימנה כאי אפשי דמי, וחרצינן כי סליק נפשיה מדין ודברים, היינו שלא אדין ולא אדבר על שדה זו עם שום אדם אבל מגופה דשדה לא סליק נפשיה (כריחות ב"ד). ויש דעות חולקות אם באמירא בעלמא נמי אדם סליק נפשיה בלא שום כתב (רש"י כתובות פ"ג. ד"ה תנא ר"ח). וכתב הרשב"ם (ב"ב מ"ג.) ירי יהו מסולקת לא אמר כלום, דכיון דכבר יש לו חלק בשדה והוא אומר לא יהא לי חלק בו, אין זה לשון מתנה לחבירו אלא לשון תפלה הוא, הלואי שלא יהא לי חלק בשדה זו וכל זמן שלא אמר יהי נחון לך שדה זו לא יצאה עדיין מרשותו. ואין תופס לשון זו אלא בדבר שעדיין לא זכה בו והוא מתנה עליו שלא יהא שלו כשיבוא הזמן שעתיד לזכות באותו דבר וכו'. השו"ע פוסק (ח"ו ס"י ל"ד א'): כל עדות שיש לאדם הנאה בה פסול להעיד, לפיכך קרקע של שני שותפים ובא האחד להוציאה מתחת יד האחד לומר שאותו שמכרה להם גולה ממנו, אין שותפו מעיד לו עליה אא"כ סלק עצמו ממנה וקנו מירו שנתנו לשותף, ואפילו לא סלק עצמו עד לאחר העדעור מהני. וכן בני העיר שבא מערער על המרחץ או על הרחוב אין אחד מבני העיר מעיד ברבר זה או הן בו דהוי נוגע ברבר, עד שישתלק עצמו בקנין נטור (שם סעיף י"ח). אבל הרמ"א כתב דאי אפשר להסתלק מדבר שהוא צרכי

ומדרנו וגו'. לך ה' הצדקה וגו', אדני לנו בושת הפנים וגו' לאדני אלהינו הרחמים והסליחות וגו', הטת אלהי אוזן ושמע וגו' (דניאל ט'). זו הסליחה היא היותר גדולה בתנ"ך וסמנה לקחו הרבה מסדרי הסליחות.

[תיקון סליחות] אנשי כנסת הגדולה תקנו בש"ע ברכת סלח לנו שהיא סמוכה לברכת השיבנו, כמו שנאמר וישב אל ה' וירחמהו ואל אלהינו כי ירבה לסלוח (ישעיה נ"ה ז'), וחותרים כי מוחל וסולח אתה לפי נוסחת האשכנזים. והספרדים חותרים כי אל טוב וסלח אתה, וכן חותרים האשכנזים כשמוסיפין סליחות בברכה זו. וסוף הברכה חנון המרבה לסלוח כלישון הכתוב כי ירבה לסלוח. ונוהגין עתה שלא לומר סליחות בברכת סלח לנו אלא אחד סיום ש"ע, עפ"י מנהג א"י (ש"ע או"ח סי' קס"ו). מקור הסליחות לדעת בעל תנא דבי אליהו זוטא הוא. מפני שהיה דוד מצטער על ישראל במה יהיה כפרה לעונותיהן, ואמר הקב"ה לדוד בשעה שהצרות באות על ישראל בעונותיהן יעמדו לפני יחד באגודה אחת ויתודו על עונותיהן לפני ויאמרו לפני סדר סליחה ואני אענה אותם. ובמה גילה הקב"ה אותם זאת? א"ר יוהנן הקב"ה גילה זאת בפסוק ויעבור ה' על פניו ויקרא וגו' כולמד שירד הקב"ה מן ערפל יסלו כשליח צבור שמתעטף בסליחתו ועובר לפני התיבה, וגילה לו למשה סדר סליחה וכו', ובשעה שישאל מתקבצין לפני ועומדין לפני באגודה ואומרים לפני סדר סליחה אני אענה אותם שנאמר ה' הושיעה המלך יעננו ביום קראנו (סוף פס"ג). ונראה מזה סליחות ענין סליחה השלש עשרה מרות. ולכן בכל סדר סליחות נכללה אמירת י"ג מרות. המנהג הקדמון היה לומר סליחות רק בשעת התענית שהיא עת רצון לומר שלש עשרה מרות. ואמרו סליחות בחדש אלול מפני שהיו נוהגין להתענות קודם ר"ה. המרדכי כתב: ואנו נוהגין להתענות קודם ר"ה ששה ימים ואפילו בשבת, שכך אמרו שלפני ר"ה מתחילין גדולי הדור להתענות והקב"ה מוחל להם שליש עונותיהם וכו'. מכאן למדנו שצריך להתענות ולבקש תחנונים עשרה ימים הללו (בין ר"ה ויוה"כ) וכו' (מרדכי ד"ש יומא). בשו"ע נאמר שנוהגין לקום באשמורת לומר סליחות ותחנונים מרח"א אלול ואילך (ולא מרח"א עצמו וע"י תשובת הסמ"ע סי' ע"ט) עד יוה"כ. וזהו מנהג הספרדים, אבל מנהג האשכנזים הוא לעמוד באשמורת לומר סליחות ביום א' שלפני ר"ה, אם חל ר"ה ביום ב' או ג' או מתחילין מיום א' בשבוע שלפניו (ש"ע או"ח סי' תקפ"א א'). החסידים מתחילין לומר סליחות במצאי שבת אחד חצות ולא קודם חצות משום קדושת השבת, ושאר העב עומדים איזה שעות קודם אור היום, ומפני רבוי הסליחות בערב ר"ה שנקראו סליחות, "זכור בריה" משכימים כמה שעות קודם הבוקר. אין אומרים סליחות פחות מעשרה מפני ה"ג מרות או "ויעבור" שצריך לומר רק בפני קהל ועדה. וכתב הט"ז דאפילו סליחות בלא

נאות לתת את קירנאיקא לאחווה לבני ישראל. בשנת 1908 נשלח מטעם משלחת היט"א לתור את הארץ הזאת ויהי למורה דרך להמשולחים, ויוסף גללות את עקבות תולדות ישראל במדבר הגדול. בשנת 1909 ערך את חקירותיו על קדמוניות "העברים" והשכלתם בישיני ספרים וזכה ע"י אחרי עמדו למכתן לתואר "דוקטור הספרות". בשנת 1910 נשלח מטעם האקדמיה לחרבות קרתנא לבאר את הכתיבות אשר אספו בשפת פיניקית. בתונס דרש באינסטיטוט של קרתנא לפני שרי הממשלה והוכיח כי ההשכלה של בני קרתנא היתה עברית ויתן כבוד לישראל. בשבתו בתונס דרש כמה פעמים צרפתית לפני מטיבילי ישראל ועוררם לתנועה של תחיה עברית בבירת אפריקא הצפונית. בראשית שנת 1912 בא פרופיסור סלושין לאמריקא וישא שם דרשות ברבים על התחיה העברית ועל מסעותיו באפריקא הצפונית ונתקבל בכבוד גדול מכל המפלגות. ואחרי חדיש ימים שב לפאריס.

[ספריו] פ"ר סלושין בהיותו בן י"ח תרגם שנים מספרי מונטנצא, בשם "מה יעשה האדם ולא יחטא", "האושר מאין ימצא" (ירושלם 2—1890); "מסע בליטא" (שם 1898); "קובץ ספורים" (ווארשא 1899); העתיק מספורי זולא בכנסת הגדולה (ז"ס); "מסע מצרים" (ש"ס 1900); "הקונגריס הציוני הרביעי" (ש"ס 1901); "עמיל זולא, חייו וספריו" (ש"ס); "כתבים נבחרים" (ז' חוברות, ש"ס 5—1904); "קורות הספרות העברית" (הוצאת תושיה, והיא העתקתו מספרו תחית הספרות בצרפתית, ונתקן ג"כ לאנגלית ע"י חברת המוציאים לאור ספרי ישראל בפילארלפיה); הוא עוסק עתה בספרו "מסעות באפריקא" ובספרו הצרפתי "השירה העברית" (חלק ראשון משעוריו בסורבונא). ב. מ.

סליחה: ע' מחילה

סליחות: תפלות לכפרת חטא ופשע, ונכללות בקובצי פיוטים (ע"ע), ונקראות סליחות בפרט מפני שרוב מליצותיהן בנויות על סליחת החטא. בבקשה לפני ה' שהוא סולח עונות והוא אלוה סליחות (נחמיה ט' י"ז), ה' טוב וסלח (תהלים פ"ז ה'). הסליחה הראשונה היא תפלת משה רבנו לה' לכפר עון הענל: ויחל משה את פני ה' אלהיו וגו' (שמות ל"ב י"א) ה' אל רחום וחנון וגו' וסלחת לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו (שם ל"ד ו'—ט'). ויאמר ה' סלחתי כדברך (במדבר י"ד כ'). רוד המלך בתהלים הרבה לבקש סליחות מה': וסלחת לעוני כי רב הוא (תהלים כ"ה י"א). שלמה המלך בחנוכת ביהמ"ק התפלל: ואתה תשמע השמים וסלחת לחטאת עבדיך ועמך ישראל וגו' (מ"א ח' ל"ו). עמוס הנביא אמר סלח נא מי יקום יעקב כי קטן הוא (ז' ב'). דניאל התפלל לה': אנא אדני האל הגדול והנורא שומר הברית והחסד וגו' חטאנו ועונו והרשענו

בסדר אי"ב וכולם מתחילים באות א. בין המחברים ממשוררי ספרד הם ר' שלמה בן גבירול שחבר הפזמון "שעה נאסר" ל"ז בתמוז, ר' יצחק ג' ניאת, ר' משה אבן עזרא המכונה "הסלח" מפני שחבר סליחות, ר' יהודה הלוי ועוד. במאות היג' והי"ד היו מחברי סליחות ר' מאיר מרומנבורג, ר' בנימין ב"ר אברהם עניז מרומא שכתב פזמונים בדרך מיסתגב, ר' יצחק ב"ר משולם ור' עמנואל ב"ר שלמה מרומא, ר' נסים ב"ר אברהם הלוי מפרובינצא, ר' כלב ור' משה חזן בארץ יוון, ר' אביגדור קארא שחבר הסליחה "אל נקמות" על הרציחות כפראג בשנת 1389. במאות המ"ו והמ"ז כבר נפרדו מנהגי הספרדים והאשכנזים אלה מאלה בסדרי הסליחות. בין המחברים האשכנזים היו ר' עקיבא ב"ר יעקב כפפר'מ, ר' משה מרדכי מרגליות בקראקא (מת בשנת 1616) ור' שמואל אידלש (המהרש"א) בפוזנא שחברו סליחות על ההרגים על קדושי השם בשנת 1596. במאה הי"ז והי"ח נתחברו סליחות על נזירות ת"ח, ועל ההרגים במלחמת שלשים שנה (1750) שחבר ר' שמעון בכרך מפראג והרגיע ע"י הקזקים בנימירוב, אוקריינא ופולין שחברו ר' יוסף ליפמאן העליר, ור' שבתאי הכהן (הש"ך), ר' יעקב הורוויץ, ור' גבריאל העשיל, ר' אברהם חזקיה ביזן מאמשטרם חבר תחינה בחרוזים לעשרת ימי תשובה.

[סדר סליחות] הסליחות אחרי סיום ש"ע בשני וחמישי נסדרו בזמן הגאונים, וכלן מתחילות בשלש עשרה מדות, ע"ד סליחת משה רבינו. בסדר רב עמרם נאון מסודרות הסליחות: אם עונינו ענו בנו ה' עשה למען שמך וכו' אל הורית לומר שלש עשרה מדות וכו'. א"א תבוא לפניך תפלתנו ואל התעלם מתחינתנו, ואח"כ הודוי אשמנו בגדננו, ויש מקומות שאומרים והוא רחום יכפר עון כמנהג אשכנזים, הבט נא וכו', אלא מלך חנון ורחום, אל רחום וחנון, אבינו מלכנו אתה, אין כמוך חנון ורחום, הפותח יד וכו', ונפולין על פניהם ואומרים תחנון.

[מקור לסליחה והוא רחום] בספר המנהיג סי' ס"ט וכל בו סי' י"ח כתוב, שסליחת והוא רחום יסדוה ג' זקנים על נס שאירע להם שיניצולו מכבשן איש, אך חזקן התחנה מתנגד למעם הזה, כי לא נמצא בה דמו דבר מכבשן איש, ובסידור עבודת ישראל מביא מבי" שכתב בשנת קס"ז שכתב ר' יהודה בר אליעזר צבי תלמיד של ר' מנחם שהיה ש"ץ בסרוויש המעם על אמירת והוא רחום וי"ל: "והוא רחום יכפר עון וכו' שאנו אומרים בשני וחמישי מעומד יסדוהו אנשי שם שהוגלו מירושלם בחרבן בית שני שהגלה אותם אספסיינוס שחיק עצמות וצוה לעשות סהם ג' אניות והושיבם בהם בלא רב חובל והגרישם בים, ועמד עליהם הרוח והשליכם ליבשה בכל פלך ופלך, ספינה אהת נתייטבה ללפנדא (Lepanto), ואחת בסרינה ארלא (Arles בצרפת), ואחת במרינה בורדייל (Bordeaux

ויעבור, אסור ביחידות מפני שמזכיר בסליחות חכור לנו היום ברית שלש עשרה מדות, אבל אם אין בהן זכר מ"ג מדות יכול היחיד לאומרם ג"כ.

[תוכן הסליחות] חכמי המשנה הורו לנו כי בימי התעניות היו נאספים ברחובה של עיר והזקן שבהם אומר לפניהם דברי כבושין ומקריא להם פסוקים מנביאים וכתובים כמו אל ה' בצרתה לי קראתי ויענני (תהלים ק"ב) וכו' (תענית פ"ב א'), מי שענה וכו' (שם ב'—ג'), במנחתא דהעניתא מאי אמרי? אמר רב אחא בר יעקב: אם עונינו ענו בנו ה' עשה למען שמך (ירמיה י"ד), מקוה ישראל מושיעו בעת צרה וגו' (שם) וכו' (סוטה ל"ט), פסוקים כאלה נקראו בפי רב עמרם נאון, "פסוקי רצוי סליחה", והקראים היו קוראים אותם "פסוקי תשובה", ובתוספות נקראו "פסוקי דרחמי" (ברכות ה' מגילה ל"ב, ע"ז ה'). ונוספו עליהם עתירות תחינות ובקשות, שלש עשרה מדות התחילו בתפלת "אל מלך יושב", או "אל ארך אפים", ובכל סדר סליחות יש "פזמון", או "עקדה", ונוספים בודוי "חמאנו צורנו סלח לנו יוצרנו", "אשמנו" וכו'.

[מחברי הסליחות] נמצאים סליחות מימי הגאונים ועוד מימי התלמוד שלא נודעו שמות מחבריהן, כמו הסליחה "אתה מוכן סרעפי לב" (ע"י מחזור הוצאת היידענהיים ליה"כ קודם נעילה), וסליחות שחבר ר' יוסי בר יוסי במאה הששית, אחת מתחלת "אמנם אשמנו" בליל יו"ט, ר' סעדיה נאון הכנים סליחות דבות בסדרו מפייטנים ראשונים, ור' מבזר בר נתן (בן דורו של רס"ג) שחבר הסליחה "מדוע נרים ראשי" ליום הכפורים. במאות הי"א והי"ב נתחברו סליחות הרבה בארצות יון אימליא צרפת (פרובינצא), ספרד ואשכנז. בין המחברים הראשונים היו ר' שלמה בר יהודה הבבלי אשר רוב סליחות הם בארבעה בתים שנקראו "שלמניות", ר' שפטיה בן אמתי מחבר הפזמון "ישראל נושע", ר' גישום ב"ר יהודה מאור הגולה, ור' שמעון ב"ר יצחק אבן ישחבר כ"ד סליחות, ר' בנימין ב"ר זרח חבר ארבעים סליחות שנמצאו במחזורים מנהג אשכנזי, ויש סליחות מרש"י, הרשב"ם, ר"מ ב"ר יצחק מאורליניש, ור' זכריה; ר' מאיר ב"ר שמואל מגרמיה (בערך 1060), ר' יצחק ב"ר משה המכירי שחבר סליחה אחת ע"פ סדר אי"ב ברומא היו מחברי סליחות ר' שבתאי ב"ר משה (1050), ובנו ר' קלונימוס שהלך לווארמש, ור' יחיאל ב"ר אברהם אביו של בעל הערוך, במקומות אחרים היו ר' אליהו ב"ר ישעיה, ר' יצחק הכהן החבר מחבר "אדון בפקדך" ר' בנימין ב"ר פשדו, ר' אליעזר ב"ד נתן שכתב סליחות על גזרות של נוסעי הצלב בשנות תתנ"ו ותתק"ו (1096, 1146), ר' יואל ב"ר יצחק הלוי, ר' אברהם ב"ר שמואל משיפירא, ר' אפרים ב"ר יצחק מרגנשבורג, ר' אפרים ב"ר יעקב מבונא, ובפרט ר' אליעזר ב"ר יהודה מוארמש בעל הדוקח שחבר ל"ה סליחות, מהם

או פורטוגאל). ואותם שנתישבו בבורדייל קבלם השר בסבר פנים יפות ונתן להם שדות וכרמים וחיו שם ימים רבים בשלוה עד שמת אותו השר וקם עליהם מלך חדש ובה שתיקן להם הראשון סתר להם השני חידוש עליהם גזרות, והיו שם ב' אחים יוסף ובנימן ועמהם ישמאל בן דודם והם היו מאנשי ירושלים ויצעמו אל ה' בצד להם וישבו בציוטוח ובתעניות ולבשו יטקים על בשרם ויסרו והוא רהום בין שליטתם: יוסף יסר והוא רחום עד מלך חנוך ורחום אתה, ובנימן יסר מאנא עד אין כמוך, וישמאל יסר כל השאר עד ה' אחר, ואח"כ הושיעם האל ונאלך, והמית את הצד הצורר במיחה משיגה וקשה, ושלחו והודיעו כל המאורע בכל מקומות ישראל וגם התפלה כתבו והודיעו להם, וקבלו עליהם לאמרה בשני ובחמישי, וכן נהגו בכל ישראל".

וכן נראה שנתחברה סליחת והוא רהום ע"י מחברים שונים, כי יש בה הרבה כאמרים כפולים ומשולשים, ורובה ככולה ע"פ פסוקי המקרא שנשתנו לפי הענין וללשון בקשה, גם יש בה נוסחאות שונות, ולפי נוסח ספרד היא יותר בקצור, כי נשכמו ממנה המאמרים הצועקים חסם על הניום, אולי מפני יראת הצנזור.

[סליחות כהעניות] בימי בה"ב (ע"ע) שמתענים בהם נוהגין לומר סליחות והם תעניות שני וחמישי ושני, ואומרים סליחות אחר ברכת מחל לנו מלבנו כי פשענו, ולפי מנהגינו אומרים אחר סיום ש"ע, ומתחילים סלח לנו אבינו כי ברוב אולתנו שגיגו, מחל לנו מלבנו כי רבו עונינו, אל יארך אפים וכו' שלש עשרה מדות. או"א ישראל עמך תחנה עורכים וכו' אלהים בישראל גדול נורעת, ופזמון מלאכי רחמים, זכור רחמך, זכור בריח אבות, זכור לנו ברית ראשונים, שמע קולנו, או"א תבוא לפניך תפלתנו, אישמנו, אל רהום שמך, עננו ה' עננו, אבינו מלכינו המאנו לפניך, לתענית חמישי מתחילים כמו בשני ואומרים הסליחה תענית צבור קבעו תבוע צרכים וכו' ופזמון ישראל נישע, יתענית שני אחרון הסליחה און תחן והסכת עתירה וכו' ופזמון ה' ה' שלש עשרה מדות, אל מלך יושב, ויש סליחות שאומרים בחצות יחיד סגולה ובני חברות "שומרים לבקר", וסליחות לכל התעניות זולת ת"ב שאומרים קינות, סליחות לעשרה במבת עם פזמון אבותי כי במחה סליחות לתענית אסתר עם פזמון במתי מעט חלינו פניך, סליחות ל"ז בתמוז ופזמון שעה נאסר.

[לימים נוראים] בימי הגאונים עשו מ"ו תיקונים שנקראים "מעמרים" למ"ו לילי אשמורות לפני ר"ה והם כמתכונת הסליחות שנהגו לקדוהם אח"כ, ומתחילין: לך ה' הצדקה ולנו בושת הפנים, מה נתאונן ומה נאמר ומה נצטרק נחפשה, דרכינו ונשובה אליך כי ימינך פשוטה לקבל שבים וכו', הנשמה לך והגוף פעלך וכו', ויש בכל תיקון או מעמר איזה פזמונים ותחנונות ובקשות, רחמנא אידכר לן קיימא דאברהם רחמנא בריל ועבור

וכו' דעני לעניי עניני, מן דבשמיא לך מתחננו, מחי וסמי סמית ומחיה וכו', ואמרו תיקן גם בליל ראשון חשני של ר"ה, ותיקן ליל ישת בין ר"ה ויוה"כ, וביה"כ ערבית שחרית מוסף מנחה ונעילה (ע"י סדר רב עמרם נאון חלק שני). ואנו נוהגין לומר סליחות שבעה ימים קודם ר"ה וערב ר"ה, וביום צום גדליה, וחמשה ימים שבין צום גדליה וערב יוה"כ, מלבד הסליחות בר"ה וי"ב שהם במחזור, גם נוהגין לומר סליחות ערב ר"ה שהוא יום כפור קטן (ע"ע), ויש שמתענים ואומרים סליחות בשני וחמישי של שובבי"ם ת"ת (ר"ת: שכות וארא בא בשלח יתרו משפטים, תרומה תזוה הצוה בשנת עבור), הסליחות האלה הן מנהג מעהרין וביהם, ומשנת 1639 ואילך נהגו לאומן גם בלובלין, אך בסליחות נירנבערג אמרו סליחות של שובבי"ם ת"ת רק ביום החמישי, מנהג איטליא היה לומר סליחות ישסר ר' משה זכות בתפלת מנחה בסדרו שובבי"ם לבר, המתעסקים מחברא קדישא נחשיא נהגו להתענות יום אחד בישנה ולומר בו סליחות, אנא השם חנכבר והנורא וכו' ואנוש איך יזכה (שניהם משחרות יו"כ), איכבה אפצה פה (ממנחה יו"כ), שוכני בתי חומד למה חשא עין לרש"ש בן גבירול, אזכרה יום מותי ע"פ א"ב, ועוד סליחה לכ' סיון על גזירות ת"ח: אמוני שלומי ישראל (ממוסף יו"כ), אל רמי לרמי ועוד, גם סליחות מיוחדות לתחלואי ילדים: אל נא רפא נא לתחלואי נפן פוריה וכו'.

[הוצאות הדפוס של ספרי סליחות] הסליחה הראשונה נדפס ביוניצ'ינו בשנת 1487, והשניה בפראנ בשנת 1529, סליחה כמנהג אשכנז שנערכה ע"י ר"מ קאצינלנבוגן מפרדובה נדפסה בעיר הערננהיים בשנת 1546, וינתנים אח"כ נדפסה עם פירוש המלות הקשות בייניצ'יא, סליחות כמנהג פולין עם פי"ר מרדכי מאדרום י"ל בקראקא 1584, ונעתקה ללשון יהודית אישכנזית ע"י ר' יעקב ב"ר אליהו הלוי ונדפסת בפרד"א 1602, הסליחה היוחר מדויקת נערכה ע"י ר' יצחק בן אריה יוסף רוב לפי מנהג אשכנזים (רעדעלהיים 1884), ע"ע ודו"י; חצות; מדות שלש עשרה; פיוט; תחנון; תפלה.

א.

סלמון בן ירוחם (או רוחים): אחד מקדמוני סחברי הקראים ומהיותר מפורסמים שבהם. הוא היה בן דורו של רב סעדיה גאון אבל צעיר ממנו לימים, כי כתב את רוב חבוריו בשנות הארבעים והחמישים למאה העשירית, היינו אחרי פטירתו של הגאון. אבל זה ידענו כי השיב עליו עוד בחייו כמו שמעיד זה בפירוש סהל בן מצליח באגרת התוכחת שלו (לקוטי קדמוניות 37), והנה נדפסה בספר הנ"ל (צד 61) מקדמה מיוחדת לסלמון וכתוב בראשה כי קרא אותה מחבריה במצרים בשבת יתרו ור"מ לשמדות (898) בעת מלאו לו י"ג שנה, ואם כן נולד בשנת 885, אבל

כבר בעיני פינסקר נראית המקרמה הזאת לחשודה ועתה אין איש מטיל ספק בזיופה. וכנראה ברה אותו פירקוויץ מלבו למען תמוך בה את דברי הקראים האומרים כי היה הרס־ג' תלמיד של סלמון וכי רבו החרים את התלמיד המורד בו (עי' למשל מזכיר לבני רשף צד 37). דברים המעוררים רק שחוק. מפני זה לנכון ברה פירקוויץ גם שסלמון נולד במצרים. אבל לפי הידיעות שישנן בידינו קרוב הדבר כי ישב בירושלם כמו שנראה זה מפירושו לתהלים ל' (עי' הרבני, "אלטיידישע דענק" מעלער" צד 79) ולקהלת ט' ט' ל'ק צד קנ"ח). אמנם הסופר הקראי יספר ברשימת חכמי הקראים שלו (J. Q. R. ח"ט 434) כי סלמון ישב בחלב (היא ארם צובה=אליפו). כי מת בחיי הרס־ג'. כי הלך הגאון אחרי מטתו בבגדים קרועים וברגלים יחפות ושרוי בצער גדול וספר בשבחיו. וכי עד היום מראים בחלב את קברו של סלמון. אבל כבר כל סגנון דבריו מראה כי אין זה אלא הגדה בדויה. הן אמנם ידענו כי התגורר הרס־ג' בחלב בערך שנת 921. אבל אז היה סלמון לנכון עודנו ילד קטן. וכן לא נכון הדבר כי בא סלמון לעראק (היא בבל) ותלמוד סדר מועד אשר לאנשי ארץ ישראל בידו למען הכחיש מתוכו את דברי רס־ג' כי מתוך דבריו נובל ללמוד רק ששלח סלמון לשם את סדר מועד הנ"ל (עי' תהלה לרוד מאת פאונאנסקי).

[שונא את הרבנים וחכמות חיצוניות] סלמון היה אחד מן הקראים היותר קנאים וספריו מלאים דברי בוז ונאצה ודברי חרפות נגד הרבנים ונגד הרס־ג' ועומ נפשו בפרט. הוא מלעיג על אנדות חז"ל באופן גם ומרגז, סניף עליהם את שבט הלשון וקוראם תועבה וכפירה בהאשימו אותם כי הנשימו את הבורא. עם זה היה שונא הפילוסופיא ויטאר חכמות, מתרעם נגד למוד לשונות של חול כגון הלשון הערבית (אף שבעצמו כתב את רוב ספריו בלשון ההיא) ונגד למוד הדקדוק וצועק על איבוד העת בהבלי העולם ובספרים חיצונים לא לבד בספרים הנוטים לכפירה (כמו בספרי אבן ראונדי ואבן סויד) אף בספרים של חכמת השימוש כמו אקלידס ודומיהם (עי' נייבויער, "אויס דער פעטערס-בורגער ביבליאטעק" צד 109). גם שנאת הרתות מרחף על פני ספריו וכשבא לדבר בספריו הערביים נגד המחמדיים בדברים מקציפים דולג גם הוא ביגו דוב הקראים הראשונים בפתע פתאום באמצע המאמר מלשון ערבי ללשון הקדש מיראתו את חמת המושלים. סגנונו העברי הוא קשה ומלא מליצות מיוחדות לו לבדו ועם זה חוטא לפעמים נגד חקי הלשון. בזכרונות הקראים זכר מיד אחרי בנימין הנהאונדי ולפני הקרקסאני. אבל נראה כי זה האחרון היה בכיר ממנו לימים. ומן הפלא הוא כי הבאים אחריו (מלבד יפת בן עלי) במעט שלא יזכירוהו אף בי אין ספק כי הרבה מהם ובפרט ההרסי עמדו תחת השפעתו במה שנוגע לדברי ויכוח נגד הרבנים.

[ספריו] הוא חבר: 1) תשובות על רס־ג' בעברית. והמה המכוננת מאת שמחה יצחק לוצקי בארת צדיקים (דף כ"ד ע"א) בשם "מלחמות ה'", חברים עוד בחיי הנאון כמו שמעיד על זה סהל בן מצליח (עי' לעיל). וכמו שנראה מסגנונם והיה אז כפי שיאמר בעצמו צעיר לימים. ויש ידים מוכיחות כי היה כבר לפניו ספר הגלוי לרס־ג' שנתחבר בשנת 934 (וא"כ זמן חברו התשובות היא בין 934 ובין 942). הספר הזה, מחובר במדה במשקל ובמשורה על אותיות אלפא ביתא ישירות ונזורות" היינו לסיונין בסדר א"ב ותשריק (ולכונן כמתכונתו עשה ההרסי באשכול הכופר), ורק בפרק י"א ומי ר"ת שלהם הוא סלמון בן ירוחם (או רוחים). הוא מתחלק ל"ט פרקים, וזה תוכנם: א'—ג' נגד תושבע"פ בכלל. ופה יבואו ו' ראיותיו של הרס־ג' להוכחת אמתתה ותשובות סלמון עליהן; ד'—י"א בדבר העבור והענינים המתיתסים לו. ופה היה נקל לסלמון להראות כי דעת רס־ג' שהעבור ישן נושן מתנגד אף לדברי חז"ל; י"ב עד היתר הכנה מע"ש לשבת ולא תבערו; י"ג—י"ד על עניני טומאה וטהרה וברומה; ט"ו—י"ח על האגדות שנראות בהן כעין הנשמת הבורא ועל שיעור קומה וברומה. ופה יזכרו גם ספרי סודות שהיו ידועים בתקופת הגאונים כמו ספר רזים ושם בן נח; י"ט סיום הספר. הספר הזה נמצא בלידן, בבחמ"ד בווינא, בבחמ"ד בניוארק ואצל אדלר בלונדון, ונדפסו ממנו ההקדמה וב' פרקים הראשונים בליטערא" טורבלאט ד' אריענסס 1846 (צד 23, 163, 211). ועוד דוגמאות שונות שפרסמו פינסקר ופאונאנסקי. אחד מתלמידי הרס־ג' (אולי יעקב בן שמואל). כתב בלשון ערבית תשובה על תשובותיו אשר נשתיר ממנה חלק בכ"י אוקספורד (נדפס ע"י פאונאנסקי במ"ע צייטשריפט פיר העברעאישע ביבליאגראפיע ח"י 47—52). התשובות האלה מלאות גם הן דברי חרפות וסלמון פוער פיו לבלי חוק על חז"ל בכלל ועל הגאון בפרט ועוד יאמר כי יחברם גם בערבית אבל לא נודע אם הפיק זממו. 2) פירושים לכה"ק בערבית: א') תורה, מביאו בפירושו לתהלים אבל לא נודע ממנו כ"י; ב') ישעיה, מבטיח לחברו ג"ב בפירושו לתהלים ונמצא ממנו קצת שירים בפטרבורג; ג') תהלים, נמצא בכ"י בד' ברכים גדולים בפ"ב ס"ו 6—555) וקצת ממנו עוד שם באסיפה שניה של פירקוויץ ובבולדינא (ס' 262829) ובבחמ"ד בווינא. נתחבר בינת תתפ"ז לחרבן (955) ומחברו מיחס ענין כל המזמורים על ישראל ויטאר האומות ומשתדל בי יהיו המזמורים מקושרים ומחוברים בענין מראש ועד סוף, ועם זה כל הפירוש מלא מדברי חרופים ונדופים נגד הרבנים וברומה. דוגמאות ממנו נמצא אצל פינסקר וניבויער, והפירוש הארוך לתהלים ק"ב י"ד ע"ד חשבון הקץ הדפים במתברתי (Miscellen über Saadja = מאנאמסטרופט 1900 צד 519—529); ד') משלי, מביאו בפירושו לקהלת

פתחת; נייבויער. אויס דער עטימולוגיער ביבליאטעק
Poznanski. *The Karaite Literary Oppo-*
nents of Saadiah Gaon No. 5; *J. E.* xi. 452.
פ. ש. א.

סלמנדרא (יונית *σαλαμάνδρα*, רומית *Salaman-*
der): מין צב, החלד והעכבר (ויקרא י"א כ"ט) ת"י
ית כרכישתא וית סלמנדרא, והצב למינהו להביא
סלמנדרא (שם). והסך סדם סלמנדרא אין האור
שולמט בו שתולדת האיש היא (חגיגה כ"ו.). סלמנדרא
חיה ביבישה ונכנסה במים בשעת העבור (ספרא שמיני
נ"ב:). ר"ע אומר יש בריות גדולות באור אילמלי עולות
לאור מיד מתות (חולין קכ"ו.). פירש"י סלמנדרא שרץ
הנוצר מן האור מעצי הדס ע"י כשפים, והסך סדמו
אין האור שולט בו. ובחגיגה פירש"י סלמנדרא היה
הנבראת מן האור כשבויערין אש במקום אחד שבע
שנים תמיד בלי הפסק. חזקיה מלך יהודה בקש אביו
לשורפו (כמו הספרים) אלא שסכתו אמו (מדרגה של)
סלמנדרא (סנהדרין ס"ג:). פירש"י חיה קטנה שיצאה
מתור שהאש בוערת בו שבע שנים והסך סדמה אין
האור שולמט בו. במדרש תהומא (פ' וישב אות נ')
נאמר: הוגנין העושיין את הזוכית, כשהן מסיקין את
הכבשן ז' ימים וז' לילות רצופין, מכובד האור יוצא
משם בריה הדומה לעכבר, והבריות קורין אותה
סלמנדרא. אדם סך ידו סדמה או אהר מאבריו אין
האור שולמט באותו מקום. למה על שתחלת בריאתה
מן האור, ורבנו בחיי בפ' שמיני אומר שאם הסלמנדרא
תפרד רגע מן האור מיד תמות שעיקר חיותה היא
באש הגדולה. בשמות רבה (פס"ו) ועזע את האיש
והראה את הסלמנדרא. שנאמר קול ה' הוציב להבות
איש (ההלים כ ט ז). בזהר (פ' ויקהל דף ר"א). סלמנדרא
דעבדין מנה לבושא ומנו דאיהו מנורא לא אסתחוא
ההוא לבושא אלא בנורא. בדברים רבה סוף תבא
"אסימין" יפרש מתנות כהונה בנד עשוי מצמר
סלמנדרא (ונראה שהיא Asbestos). בספר הסידים
(ס' תתרי"ד) יסופר מעשה היה והביא נכרי אחד
חליק ואמר שהוא חלוק מפלא שאין האיש יולט בו,
ואמרו הנכרים ליהודים ראו שיש קדושה בחלוק, אמר
החכם תנו אותו אלי ואני אראה אתכם מה שיש בו,
לקח חומץ חזק ובורות וכיבם החלוק לעיניהם ואמר
תשליכוהו עכשיו ונשרף, אמרו לו מה ראית לכבסו?
אמר להם מפני שהוא משוח בסלמנדרא. בראשית
למודים (שער נ' ג"א). וכן בספר הברית (ח"א פ"ה
כ"ח) מביא נ"ב שזה החיה סלמנדרא נודע מכבר אצל
האומות, כבר מצאו בריה זו והוא מין עקרב, כרביעי
אמה, ועביו כאצבע, נבו שחור ובטנו ירוק, ויש לו
ב' שורות אבעבועות על גופו, וכאשר ישליכוהו לתוך
האש יורוה איוה מין מאבעבועות ויכבה בו את האש,
ויעשה לו נתיב דרך יכרח מתוכו. ומאש גדולה לא
יכול להציל א"ע באם אין די בהמין שלו לכבות האש

וקצת ממנו בפטרבורג ואולי גם בכריטיש מוויאום
(רש"י מרגליות ס' 328); (ה' איוב, מביאו בפירושו
לאיכה וקהלת ולא נודע ממנו כ"י; ו) שה"ש מביאו
בפירושו לאיכה וקצת ממנו בכריטיש מוויאום ס' הנ"ל
ויש גם זמן חבורו תתפ"ז לחרבן (951: ז) רות, נודע
ממנו רק העתקה עברית שראה פינסקר בכ"י אצל
הקראי יהסיאל פירוס; ח' איכה, נמצא בהרבה כ"י,
נתהבר בשנת תתפ"ח לחרבן (956). הפירוש הזה
מיוחד במינו כי כתוב ברוח מדרש וחסרים בו דברי
נאצה נגד הרבנים ואדרבה הוא יסתייע מן לשון
הרבנים, ונמצאים בו דברי דקדוק, רק מתוך מקום
אחד נראה את רתו הקראית של מחברו. ורק ע"י
נראה מתוכו את הכוונתו של סלמון כי נמצא בו דברי
שנאה לחכמות זרות וקראית תגר על הישתדלות ידיעת
לשונות הגוים ודקדוקם. מונק ייחסו בטעות ליפת
ושטיינשניידר (המזכיר ח"ג 103) מטיל ספק אם יצא
באמת מתחת ידי סלמון אבל כנראה שלא בצדק (עי'
פאזנאנסקי R. E. J. ח' מ"א צד 305); ט' קהלת,
נמצא בכ"י בפ"ב ס' 359 ובכריטיש מוויאום ס' 254
ודונמאות ממנו הרפ"ס פינסקר, הירשפעלד (Arabie
Crestomathy צד 103) ופאזנאנסקי (מאנאסשריפט
1907 צד 729-732 ובתוכן גם המקום הידוע ע"ד חיוי
הכלכי). הפירוש הזה נעתק גם לעברית ונתקצר ונשתנה
הרבה בתרגומו למען לא יוכר לפירוש קראי ונתיחס
בטעות לרס"ג (נרפס ע"י ר"ד פרענקעל בהוסיאמין,
ע"י פאזנאנסקי שם). גם בפירוש הזה לא נמצא דברי
ויכוח נגד הרבנים ומחברו מרחיב בו הדבור כמעט בכל
פסוק בעניני מוסר, ועם זה אומר שעניני קהלת הם
כפשוטם ואינם משלים; י' אסתר, נמצא קצת ממנו
בכ"י ואולי גם בכריטיש מוויאום והעתקה עברית ממנו
ראה פינסקר אצל הקראי הנ"ל; י"א דניאל, מביאו
בפירושו לאיכה. שאר ספריו הם: 3, "כתאב אלאנתצאר
ללהק", ר"ל ספר נצוח להאמת, מביאו בפירושו לתהלים
ולא נודע תכונתו. 4, ספר מדבר ממעלות כהנים, נחלק
לחמשים יערים, מביאו שם. 5, ספר על אותיות החלוק
(אלהרף אלאברל), מביאו בפירושו לאיכה. 6, ספר על
החיות המתים, מביאח לחברו בפירושו לתהלים ולא
נודע אם קיים הבטחתו. 7, תרגום ופירוש לתפלות
(כ"י פירקוויץ 628) ולא נודע מהותו. ובסדרי הקראים
(ווילנא ח"ג 127) מיחסים לו חבור לבקר וי"ב תחלתו
,,הקיצו שכורים ובכו".

ביבליוגרפיא: הציונים בתוך המאמר; פינסקר,
לקובי קדמוניות, צד קס"ג ק"ה, נספחים 13, 61, 130;
גאטלאבער, בקרת לתולדות הקראים, צד 196 (יבטעות
206); ווייס, דויד ח"ד 102; יאסמן, געשיכטע דעם יודען-
טומס ח"ב 346; שטיינשניידר, קאטאלאג היודען 199;
הנ"ל, פאלעמישע אונד אפאלאגעטישע ליטעראטור 346;
הנ"ל, העבראאישען איבערזעצונגען 946; הנ"ל אראבישע
ליטעראטור דער יודען 76-78, 346; פורסמן, געשיכטע
דעם קארעערטומס ח"ב 75-90; גריץ, געשיכטע ח"ה ע"י

משש כנפים וסמאל בשתים עשרה כנפים, לקח את הכת שלו ויורד וראה כל הבריות שברא הקב"ה ולא מצא חכם להרע כנחש וגו' (פרקי דר"א פ"ג) הנחש כל מעשיו שעשה לא דבר אלא מדעתו של סמאל (ילקוט רמז כ"ה). ותרא האישה כי טוב העץ למאכל תרגום יונתן: וחמת אתתא ית סמאל מלאך מותא ורחילת (בראשית ג' ו'); והארם ידע את חוה אתתיה דהיה חמדת למלאכא ואעירת וילדת ית קין ואמרת קניתי לגברא ית מלאכא דיי' (שם ד' א'). פירוש ידע הבין ממה שלא היה דמות מתחוננים אלא מעליונים, לכך ידע שהמלאך סמאל נתאוה לה ובא עליה והוה איש את ה' (פירוש יונתן); נתיב לא ידעו עיט ולא שזפתו עין איה (איוב כ"ח ז') שביל אילן חיי דלא חכמיה סמאל דפרח היך עופא ולא סקרתיה עינא רחיה (תרגום יב"ע). סמאל הוא הישר הגדול שהפילו הקב"ה ואת הכת שלו ממקום קדושתן מן השמים (פר"א פ"ד). ורמו מקרא וכאחד השירים תפולו (תהלים פ"ב). ולננרו מיכאל אחד השירים הראשונים (דניאל י'). סמאל התאמץ תמיד להרע לישראל תחת אשר מיכאל או גבריאל השתדל להטיב להם. סמאל הרחיק סימני תמר שהיו לה מיהודה וגבריאל קרבן (סוטה י'). א"ר חמא בר חנינא בשעה שיצאו ישראל ממצרים עמד סמאל המלאך לקטרנן אותן, אמר לפני הקב"ה, רבש"ע ער עכשיו היו אלו עוברי עין ואתה קורע להם את הים! מה עשה הקב"ה מסר לו איוב שהיה מיועצי פרעה, דכתיב בו איש תם וישר, א"ל הנה בידך. אמר הקב"ה ער שהוא מתעסק עם איוב, ישראל עולים לים ויורדים ואח"כ אציל את איוב (שמות רבה פכ"א ז'). וכן הוא מקטרנן בכל ימות השנה זולת יוה"כ. אמרו ישראל לפני הקב"ה אם תחנה עלי מחנה של סמאל לא יירא לבי שתבטחתי בזאת יבא אהרן אל הקדש (ויק"ר פכ"א ג'). מלאך סמאל הרשע ראש כל השטנים הוא, בכל שעה היה מספר מיתתו של משה ואומר מתי יגיע הקץ או הרגע שבו ימות משה שארד ואטול נשמתו הימנו, ועליו אמר דוד צופה רשע לצדיק ומבקש להמיתו (תהלים ל"ז). אין לך רשע בכל השטנים כולן כסמאל, ואין לך צדיק בכל הנביאים כמשה וכו'. כך היה סמאל הרשע מצפה נשמתו של משה ואומר מהי יהיה מיכאל בוכה ואני סמאל פי שחוק וכו' (דברים רבה פ"א ו'). סמאל שר של אדום עתיד למעות שלש טעיות בעת הקץ כאשר יברח לבצרה, כי בתחלה יפרע הקב"ה ממנו כדכתיב יפקוד ה' על צבא המרום במרום ואח"כ על מלכי הארמה על הארמה (ישעיה כ"ד). דכתיב מי זה בא מאדום חמוץ בנדים מבצרה (שם ס"ג) טועה שאינה קולטת אלא בצר והוא גולה לבצרה טועה שאינה קולטת אלא שונג והוא מזיד. טועה שאינה קולטת אלא אדם והוא מלאך הוא (מכות י"ב). סמליון הוא שם מלאך מכריז ונותן סימן (Σημαλεύς) אמר וימת משה (סוטה י"ג: ספרי דברים ס"י שני"ז) וכנראה הוא

דק ישרף כשאר בע"ה. ובספר „אור אסתר“ מהאחים באנדי מדרעזון כתוב שגם אריסטו האמין בהחיה הזאת שלא ניוקת מהאיש, אף גם תכבה האיש והכמי האומות קורין אותו איידקסע. ועי' במכ"ע ציון (ח"ב 66) שכתב חכם אחד מויניציא שבארץ כיכונטלי למלך הפרטרים יש הר בו נמצאים סלמנדרים אשר מהם יעשו בנגד שאינו נשרף באש, ובעל מוסף הערוך יאמר „הקרמונים אמרו מה שאמרו אך האמת כי מפני לחותו וקרירותו אינו נכוה באש כ"א אחר זמן רב“.

מ. ג. — אבי"ה

סלע: ע' מטבע

סלת: ע' המה

סב: ארס, ויש סממנים לרפואה, סמא חריפא ששורף את הבשר או מלבינו (ב"ק פ"ה:). ואמרו שאין להוסיף על המריפות שמנו חכמים, והא קא חזינן דקא מתה! גמירי דאי ברדי לה סמא חייא (חולין נ"ד:). אם מפוזרין עליהם סמים לרפואה. והרשב"ם גורס סמתי עשב שמחבר נקב בבשר ומרפא אותו (עי' ב"ב ע"ד:). סמא דנפצתא (נדה ל"ג) משקה להפיל העיבור. ויש סם המות לאדם שאינה סם המות לבהמה (חולין נ"ח:). ולדינא, בהמה שאכלה סם המות כשרה משום טרפה ואסורה משום סכנה (יש ע' י"ד ס"ו). חולין שם). הנותן סם המות לפני בהמת חברו פטור מדיני אדם וחייב מדיני שמים (ב"ק מ"ז). מים המאררים דומין לסם יבש שנותנין על גבי בשר הי אין מויקו, אם יש מכה מהולל ויורד (תוספתא סוטה פ"א). דברי תורה נמשלו לסם כי יש בהם להמית ולהחיות, למייטינים בה סמא דחיי למשמאלים בה סמא דמותא (שבת פ"ח:). אריב"ל מאי דכתיב וזאת התורה אשר שם משה זכה נעשית לו סם חיים לא זכה נעשית לו סם מיתה, והיינו דאמר רבא דאומן לה סמא דחיי דלא אומן לה סמא דמותא. ת"ר ושמתם=סמ"תם נמשלה תורה כסם חיים, משל לאדם שהכה את בנו וכו' (קדרשין ל': ועי' ויק"ר פט"ז ופלי"ז)

ב. מ.

סמאל (בנומריקון ס"ם, מלשון „סמאל“ או סמרא אהר): כלאך רע, הוא השטן המקטרנן על ישראל ועומד מצד שמאלם, לעומת מיכאל העומד „לימין“ ישראל שהוא הסניגור ומלמד זכותם (שמות רבה פ"ח). סמאל הוא שרו של עשו שאבק עם יעקב (ב"ר פע"ז), עשו הוא אדום הוא רומי (עי' בית המדרש ח"ו 31). סמאל הוא שרו דאדומא רשיעא וכלתיה מחלת בת ישמעאל (בהמ"ד ח"ו 109). סמאל היה המסית את האדם לחמא ע"י שלוחו הנחש. כי מלאכי השרג התקנאו באדם, אמרו אם אין אנו באים בעצה על אדם שיחמא לפני כוראו אין אנו יכולין בו. והיה סמאל הישר הגדול שבשמים וחיות מארבע כנפות ושרפים

1880 החל סמאלענסקין להתעסק ביסוד חברות חובבי ציון וישוב א"י, ובראותו כי חברת בי"ח שמה כל מעינה לתמוך בידי הנרים הנוסעים לאמריקא תחת א"י בתב פהאא חדה ננר מעשח החברה (השחר ח"י 511—530). ושתתף עם לאורנס אליפאנט לפעול על הממשלות הארירות באירופא שיתעבדו לסוכת היהודים בא"י.

[ספריו] הוא חבר: א' "הנמול" ספור מיהודי ווארשא בעת המרידה הפולנית בשנת 1863 (ברוך הערצבערג-פרענקעל, "פאלנישע יודען"); "התועה ברבני החיים" (ד"ח, ויון 70—1868); "שמחת חנף" (שם 1872); "עם עולם" (שם 1873); "משפט הצדקה", בקרת על תרגום גרעץ לשה"ש (שם); "נאון ושב" ספור הישבר במקוה הסוחרים בוויין בשנת 1873; "קבורת המור" מחיי היהודים ברוסא (שם 1874); "הסיפורים "גמול ישרים" (ג"ח שם 1876); "הירושה" (ג"ח שם 84—1878); "נקם ברית" (שם 1884). בספרו התועה ברבני החיים יתאר את תולדות יוסף היתום אשר סבל מילדותו עד היותו לאיש, והן תולדות עצמו. על דרך ישעיה דיקענס בספרו "דוד קופרליד". בספר עם עולם יהיה דעתו על לאומיות ישראל ויאמר כי ענין הלאומי וענין המשיח הישראלי הם חפשים מסורת האמונה ואחוזים רק בעבותות הגזע, הפך דעת מנרלסון וחבריו כי העיקר הוא האמונה והלאומיות בטלה, ובתב עוד אדות הדעה הזאת בהשחר במאמר גדול "עת למעת". ראובן בריינין הוציא לאור מאה מכתבים שכתב סמאלענסקין לירדיו (ווילנא 1901).

[מגמתו בהשחר] בהקרמת סמאלענסקין להשחר יאמר כי מטרתו תהיה "להפיץ אור על רבני בני יעקב, לפקוח עינים עורות אשר לא דאו אור החכמה ולא יבינו ערכה, להגדיל תפארת שפת עבר ולהרבות התומכים בימינה... כי לא אל המלחמה אך הדעת מנמת פני, אך גם אצא למלחמה—לא על הנתעים רק על המתעים אשר יעמדו לשטן לבלתי תת להחכמה דרך לבא בשעריהם... לפני שלשים או עשרים שנה בדה המלחמה רק מכפנים על נושאי דגל שפת קדשנו... ועתה המלחמה מפנים ומאחור בעת אשר עין העורים תחילנה להפקח לאט לאט, ויתנערו מתרדמת האולת אשר שררה עליהם שנים רבות, יעצמו אלה אשר כבר באה חכמה בלבם את עיניהם מראות את הישפה אשר רק היא נשארה לנו עד הנה לקרב לבב כל ישראל להיות לעם אחד בארץ... אך אלה ידברו בצואר עתק, בנאוה חרון ישמעו דבריהם: אין לנו חלק בשפת עבר ולא נחלה ברבני ישראל! ויהשבו זאת להם לחכמה". ומסיים דבריו: "אהבת עמנו תהיה נר לרגלינו, ובשם שפתנו נגדול סלה". אל הסופרים ערך מכתבים גלויים בהשחר באזהרות איך לעכוד מאמריהם ואיך לחרו בחרוזים, ויסאן לקבל העתקות רק שירים מקוריים. הוא בעצמו נסה לרבות שירים בשנה הראשונה בהשחר אך הנסיון

המלאך סמאל יהיה מחכה על מיתת משה בני"ל. ובספר רויאל נזכר סמאל ישיש לו שליטה בתקופה קמייטא ובתקופה שניה שימואל (רפוס אמשטרדם ה.). ע"ע לילית; מיבאל; מיתתה (מלאך המות); מלאכים; י"טן.

ביבליוגרפיא: קאהוב, אנגעאלאגניע אונד דעמאנא-ראניע 62—72.

א.

סמאלענסק: עיר הראשה בפלך סמאלענסק רוסיא; על נהר רניער 250 מיל מערביתדרומית ממאסקו. יהודים יישובו שם עוד בשנת 1489. כי באגרת מהיטנה הזאת שכתב הנסיך הגדול איוואן וואסיליוויטש הוא מתאונן לפני מלך קאזימיר כי המוכסים היהודים שעמאיך, נאוואר, ודוד לקחו מסוחר אחד בשם אינגאן פערבלוד 63 רובל שלא כרת. כנראה התיישבו יהודים בסמאלענסק בעת שבבש הנשיא וויטאפט מליטא את העיר בישנת 1404 ונתן לבני העיר זכויות מאגדענבורג. בשנת 1514 נכבשה העיר ע"י הרוסים, ובשנת 1611 הורה לירי הפולנים. העיר החליפה בעלים איזה פעמים עד שנת 1654 שאז נספחה למדינת רוסיא וכאשר בטלה הממלכה את הזכויות המיוחדות להעיר ירדה ממעבה הקודם במסחר ובחרישת המעשה. בישנת 1899 היה מספר התושבים 56389 ומהם מספר היהודים 4567, ויש להם שני בתי כנסיות וחמשה בתי ספר (חררים).

ב. מ.

סמאלענסקין, פרץ בן משה: סופר ומו"ל "השחר"; נולד בעיר מאנאסטרשטינא פלך מאהילוב רוסיא ביום 25 פברואר 1842, ומת במיראן אוסטריא 1 פבר' 1885. הוא למד גפ"ת בישיבה בעיר שקלאוו, ומעצמו למד שפת דוסית וספרים חיצונים. בשנת 1858 הלך לעיר מאהילוב ויהי משורר בביהכ"נ. בישנת 1862 הלך לאדעסא ושם למד חכמת הזמרה ולשונות איטלניזית וצרפתית והתפרנס בתור מורה עברית. בשנת 1867 כתב בהמליץ מאמר בקרת על ספר "אלישע בן אבויה" להמשורר מאיר לעטערים, כי לפי דעת סמאלענסקין לא ירד לעטערים לבנות נעמהע בחזונו "פויסם" שהוא יסוד בנינו. מאדעסא הלך לאוסטריא ויהי בפראג בעת שמת דש"ל רפאפורט ונשא עליו "קינים והנה" (פראג 1867). אח"כ הלך לוויין ויהי מניה עברי בבית הרפוס של גיארנ ברענ (1868). ושלמה רובין היה לו לעזר ליסד את הירחון "השחר" שהגיל י"ב ברבים, והוא הירחון היותר טוב במינו בספרות העברית. בשנת 1874 באשר נודעו רדיפות היהודים ברוסניא שלחה אותו חברת בי"ח להתורע ממצב היהודים שם. והציע לפני החברה ליסד בתי ספר ברוסניא ללמד את שפת המדינה וספרותה, אך החברה לא הוציאה אז את הצעתו לפעולה. בשנת 1878 הגיל שבתון בשם "המכים" והפסיק עם הגליון 26. בשנת

שנה י"ב עד 86: המלון שנת כ"ה עד 135; מרדכי בן הלל הכהן בכנסת ישראל ח"א 250; בריינאן בהש"ח ח"ג 244, 434, 521; סלושין קורות הספרות החדשה ע"י מפתחות; בריינאן סמאלענסקי ותולדותיו וז"ל 1901; הגיל פ"ח בן משה סמאלענסקי חייו וספריו ווארשא 1907; א' יצחקי פ"ח סמאלענסקי זיין לעבען און ליבערארישע ווירקונג, ווארשא 1905.

א.

סמבטיון (נכתב ג"כ סמבטיון, סמטיון): שם נהר אנדיי ומסורת בירי היהודים כי הנהר הזה שוכת ביום השבת, וע"ש זה נקרא סמבטיון (בהברה ספרדית "שבת" ואותיות "יון" נוספות ע"פ דרכי לטון יונית ורומית). ר"ע אמר למורנסרופוס סמבטיון יזכיה על שביתת שבת (סנהדרין ס"ה): ופירש"י נהר אחר של אבנים ובכל ימות השנה שוטף והולך וביום השבת שוקט ונח.

ובמדרש אמרו שנהר סמבטיון מושך אבנים כל ימות השבת ובשבת הוא נח (ב"ר פ"א, פסיקתא רבתי פכ"ג). בשאלתות פ' בראשית נאמר כי סמבטיון רץ כל הימים ובשבת הוא עומד. חלק מעשרת השבטים שגלו ע"י שלמנאסר מלך אשור הגלה לנהר סמבטיון, ואמרו לשלש גליות נלו ישראל, אחת לפנים (לעבר) מנהר סמבטיון ואחת לדפני של אנטוכיא ואחת שידר עליהם הענן וכסה, לאמר לאסורים צאו (ישעיה מ"ט) אלא שגלו לפנים מנהר סמבטיון (ירוש' סנהדרין סוף פ"א, ב"ר פ"ג, פסיקתא רבתי סוף פל"א, איכה רבתי פ' בלע). תרגום יונתן על פסוק ויאמר הנה אנכי ברת ברית (שמת ל"ד י) יאמר: בזמן דיהבון בשבייתא על נהרות ככל ואסיליקינון מתמן ואשירינון מן לגיו לנהר סמבטיון וכו'. הרמב"ן בפירושו ע"ה"ת ע"פ אמרת אפאיהם (דברים ל"ב כ"ו) יאמר: והנה ירמוז לגלות עשרת השבטים שגלו לנהר גזון הוא שהחבמים קורין סמבטיון כי נקרא גזון מלשון יגון שלים, אתה גזון, כי העובדים אחריו מוסרים מבני אדם, וקורין אותו סמבטיון מפני שביתתו בשבת, כי יום השבת בלשון ההיא סמבט הוא בערבי, ונהוג בלשונם להוסיף בתארים יון אוזביון חוריון אליו וכן הרבה. עכ"ל.

[דעת הסופרים הקדמונים אדות סמבטיון] פליניאוס (סל"א פ"ה) שמע שמץ מן הנהר הפלאי הזה ויאמר עליו In Judaea rivus sabbatis omnibus succatur (ביהודה מירי ישבת בשבתו יזהר ויוסיפוס כתב בהיפך (מלחמות ס"ז פ"ה א') כי הנהר ההולך בין ערי ארכאיא (ארכא) ורפניא (בהרי הלבנון) עיבר הרוב כל ימות החול אף כי מטבעו שהוא שוטף במרוצה, ובשבת כאלו לא היה לו חכוף מקורם שב לאיתנו לטמוף והיו קורין אותו על שם שבת "סמבטיון". ונראה כי הוא ערבב הדברים ששמע מפי ההגדה. גם בפניקיא היה נהר Lytos (זאב, ובלשון סורסי נקרא זאביתא), או הזאב הגדול, ומבונה אצל הסופרים Zdbaros (הוא באשור, והוא הסמבטיון (הערצפולר געשיבטז 366). חושבים שסמבטיון הוא באפרקא סמוך לארץ אביסיניא

לא עלה בירו, כי הוא היה משורר בפה אך לא בכתב, ובפרט הזהיר את המבקרים "שעל המבקר לשים עין על הספר ולא על המחבר, וכיר המחבר להשיב על הבקרת אך לא לשים תהלה במבקר". בשנים הראשונות הפסיק את השחר כמה פעמים מחוסר כסף אך משנת ה' והלאה נתרבו חותמיו ברוסיא והתפרנס בכבוד, וגם בשנים האחרונות מחמת הרדיפות ברוסיא נתמעטו חותמיו והיו חיי צער ודוחק, ובפרט סבל הרבה ממחלת הריאה והגרון שהיו סיבת מיתתו. וגם במחלתו לא הניח העט מידו והיה כותב כאמרים כשהיה שוכב על מטתו. השחר העמיד כמה ספורים, ויש שהרפיסו ספרים שלמים שנספחו להשחר בסיכנים מיוחדים. השפעת השחר על המטיבילים בזמנו היתה רבה מאד.

[בהיר מספר] הספור הראשון שהרפיס סמאלענסקי הוא "התועה בדרכי החיים" ובו הראה את כשרונו הגדול בתור כותב ספורים. הספור הזה הוא היותר גדול בכמותו מיתר ספוריו, ויצא בארבע מהדורות, שלא זכה עוד שום מחבר זולת מאפו. ספוריו עשו רושם עז על הקוראים שמצאו מלבד ציורים ומחזות המשעשעים את הלב גם מליצה וחקירה ודברי מוסר, ובוה הוא יטונה סמאלענסקי מיתר המחברים ספרי ספורים כי מנמסם רק להשתעשע ולא להורות. בספורו ע"ד יוסף היתום (הוא בעצמו) מעיר מרמזה (ארעסא) כוונתו היא "לפקוח עינים ערות לכל יפלו במהמורות כמו נוקשתי נפלתי אני ונמלטתי בעור שני, למען הודיע להחולקים בדרכי החיים כי מצורות וחרמים פרושות ליד מעגלם וישמרו רגלם מהלכד" (התועה ח"א 2).

[שאלת הנשים] בספר הזה הוא נוגע גם שאלת הנשים, ומתנגד לשויון זכויותיהן, ומדבר בכרמ נגד הנשים הלוקחות לקח בבתי מדרש למדעים. תמצית דבריו נגד "גאולת" הנשים היא: כי הטבע הבריל את הנשים מעל האנשים ויסד למו דרך אחרת ומסרה אחרת, ואוי אוי לו להאיש אשר יאמר לפלס לו נתיב נגד חקי הטבע, כי הוא יכרע ויפול שרוד במלחמה הזאת ולא יקום... אך נכסל להשות את האשה אשר לא בכח ידיה ולא במבנה ניותה תשוה להאיש, ואם כן איך תוכל להרמות אליו, ומלבד זה הברילן הטבע לעתים מוזמנים מכל עבודה ומעשה. ומה לנו הגברים לעשות למענן? מדוע הצעקנה עלינו כי גלנו חלקן? האם תמצא ירינו לקחת מחצית העתים המוזמנים להיות חולים עליהן בעת ההיא, או האם נוכל לתת להן כח ידנו? הטבע בראן לשבת בית והנה תתחרנה לעשות בחוץ מלאכתן, ככל הברילן הטבע מהגברים, ויגזול מהן כל כח משפיע ופועל רק למקבלות שמן והנה תתפוצנה להפך חק הטבע ולהיות משפיעות. לכן תכשלנה בדרכן ותראינה כאשר תקצר ידיהן מהיטיב (התועה ח"ד הוצאה שלישית צד 59).

ביבליוגרפיה: המגיד שנה כ"ט גליון 8, 10; הצפירה

בגלילות העליונות של הנילוס. ושם נהר בשם סאבאט
 ונ"כ מחוז בשם הזה (יבנע חכמות 180). אלדר הרני
 מספר: כשחרב בית המקדש עלו ישראל לבלל וכו'
 ובא הענן ונשאם עם אהליהם וצאנם ובקדם והילכים
 להיילה והורידם שם בלילה. ועוד אמר לנו: ספרו
 לנו אבותינו ואבותינו מאבותיהם שיטעו באותה הלילה
 רעש גדול ובבקר ראו חיל גדול והסב להם את
 הנהר שגולל אבנים וחול במקום שלא היה יש נהר
 מעולם. והנהר ההוא עדין גולל אבנים וחול בלי מים
 ברעש גדול וקול גדול, שאמללי היה פונע בהר של
 ברזל היה מנפוצו. והנהר גולל כל ששת ימי השבוע
 אבנים והול בלי שום טיפת מים, ובשבת נח. ובשעה
 שיעריב יום הששי בין השמשות תרר עליו ענן, ואין
 אדם יכול ליגש אליו עד מוצאי שבת, והוא ישמו
 סבטיון ואנו קוראין אותו סבטיון. ויש מקומות באותו
 הנהר שאין להם רוחב אלא כשישים אמה, והם עומדים
 בצד הנהר משם ואנו מכאן ומספרים אלו עם אלו.
 והם אסורין מפני שהנהר מקיף עליהם, ולא אנו יכולין
 ליכנס אליהם ולא הם יכולין לצאת משם (הוצאת
 עיפטיין 5, 6). ונראה מספוריו שרעתו היא יסמבטיון
 הוא ברומה של כוש, גם מהגדת אלכסנדר מקרון
 משמע בן מטהדרה אחת מזמן מאוחר שמעורבים בה
 ספורים עבריים, ושם יוספר שאלכסנדר הגיע במסעותיו
 לדרומה של מצרים לנהר אחר של חול המושך שלשה
 ימים מים ושלשה ימים חול (Zacher, Pseudo-Callis-
 thenes 135) והוא הוא נהר סמבטיון באגרות היהודים,
 רק הכותב שלא היה יהודי לא רצה לכתוב שהנהר
 נח בשבת ובמקום אגרת היהודים שהנהר מושך ו' ימים
 מים וחול ונח ביום השביעי, יספר הוא שהוא מושך
 ג' ימים מים ונ' ימים חול. הערבי אבןפקאי בהזכירו
 הנהר הזה של אלכסנדר אומר בפירושו שהוא נהר
 סמבטיון הנח בשבת (נעלדעקע, בייטרענע צור געשיכמע
 דעס אלכסנדראמאנס, צד 48). אבן אבאש יספר
 שלפני ארץ בני משה יש נהר המושך חול במרוצה
 יתרה ונח רק בשבת. במכתב פריסמער יאהאנעס
 (סימן 31, 22) ידובר מן ים של חול ומנהר של אבנים
 בלי מים. הים ההוא נקרא שם mare harenosum
 היינו ים של חול. ומזה בהעתקות ללהיק, "הים אורינישו"
 (קובץ על יד ח"ד 14). גם, "נהר גדול ששמו ארונייש
 ואומרים כי הנהר ההוא יוצא מעוק" (שם 18) והוראת
 אורינישו בלשון רומית הוא "חול". ר' פתחיה מרגנשבורג
 בספור הסבוב שלו יאמר: וביבנה יש מעיין שנובע כל
 ששה ימים ובשבת אפילו טיפה אחת אין בו (דף ר'
 דפוס פראג). וזה מתאים לסיפורי יוסיפוס ופליניאוס
 המדברים מנהר בא"י או בסוריא, ולא מנהר סמבטיון
 מגלות עשרת השבטים (הערות עפשטיין שם 13—15).
 בין המקורים האחרונים המזכירים את סמבטיון הם:
 יטני מכתבים שנכתבו אחד ביוניציא ואחד בפנליא
 להרב ר' שמואל מצנגולי בשנת רפ"ג (1523), באחד

מהם כתוב: זה כמו מ'ימים כתב אחד טאלכסנדריא
 מיהודי אחד וכותב דברים גדולים ונפלאים אך נהר
 סמבטיון נחרב ויבש עתה שלא כדרכו ביום ב' ביום
 ה' וביום ז' (בימים שקוראים בהם התורה) ברצון ה'
 ע"פ בת קול ועברו ק"ב רבוא יהודים שנסעו מלחלה
 ותבור ונהר גזון ובאו ל' יום רחוק מארץ הצבי ושם
 חנו ברצון ה' ע"פ בת קול. שיחנו שם שתי שנים ואח"כ
 ילכו לקחת את ארץ הצבי וכו'. ר' גרשון ב"ר אליעזר
 הלוי בספרו גלילות א"י (1630), ור' מנשה בן ישראל
 בספרו מקוה ישראל (פ"י סי' ל"ט) מחלים יסמבטיון
 נמצא סמוך לים הכספי. לדעת אברהם פריצול בספרו
 אורחות עולם (פכ"ד) כי הסמבטיון הוא נהר נגנו בהודו.
 בשנת 1847 נסע ר' משה יפה מירושלם בתור שר"ר
 לערב והודו, ובעצת ר' יוסף שווארץ בעל הבאות הארץ
 נתן את לבו לדרוש בדרכו על עשרת השבטים, והוא
 יסח לו אגרת בחרש תשרי שנת תר"ח כי שמע בעיר
 עדן כי יש ליהודי אביסיניא מלכות מיוחדת וחיל צבא.
 גם הודיעוהו כי יש ממלכה ישראלית גם בחינא וגם
 הסמבטיון ידוע שם. ביום כ"ח אייר תר"ח כותב ר'
 משה מכלכותא: דברים ברורים ונאמנים ישמעתי על
 אדות הסמבטיון הנמצא בחינא. הסוחר העשיר היהודי
 שיטן בבומבאי שלח בימים ההם את עבראללה בנו
 דברר מסחרו לקאנטון, ומשרתו סיפר לו כי אדונו
 שמע מהמתורגמן שלו כי ברור כשמש כי מהלך שני
 חרשים מקאנטון יש נהר הזורק ששה ימים אבנים
 וחול למרום ורק בשבת הוא נח, אבל אין מעפיל לעבור
 את הנהר הקדוש גם בשבת, והסוחרים המביאים סחורה
 לארץ ההיא מניחים את סחורתם בעבר הנהר מזה
 וחוזרים למקום שממנו באו, ואחר השבת הם שבים
 ומוצאים את מחיר הסחורה או את סחורתם כמו שהיתה
 (לזה עשרת השבטים 89). לדעת ר"ד קויפמאן נפלה
 טעות במה שמיחסין הנהר של "חול" לנהר סמבטיון,
 כי תחת עפרות חול חיטבו שהוא נהר של ימות החול
 ולא של שבת והלוי בואגרת סמבטיון (R. E. J. xxii, 285).
 אגרת סמבטיון היתה חביבה ליהודים ומצאה לה מקום
 בזמירות ישראל ליום השבת בזמר מה יפית לליל שבת:
 "סמבטיון המתגלגל בכל יום נח כעם סנל", בזמר יום
 שבת קודש הוא: "סמבטיון הנהר שבכל יום רץ יוכיח
 בו מנוח".

ביבליוגרפיא: פין, פרחי צפון ח"ב 133; לעוויר-
 זאהן, בית האוצר צד 221; בכורי העתים ח"ה 49; הבוקר
 אור 1881 צד 241; ש"ם לזה, עשרת השבטים ע"י מפתחות.
 דראהביטש 1908.

א

סְמוּכִים: דרש על חבור של שני פסוקים או שתי
 פרשיות או שני ענינים, אף שהם שונים זה מזה,
 וחז"ל דרשו שיש טעם וכוונה כמוסה על קרבתם וחבורם,
 לפעמים דרשו בדרך אגדה ולפעמים בדרך הלכה
 והוציאו מהדרש הזה דינים קבועים. ר' יוחנן אמר

(דברים ט"ז, סנהדרין ד'). למה נסמכה פרשת קרבנות לפרשת כגרי כהונה? לומר לך מה קרבנות מכפרים אף כגרי כהונה מכפרין (זכחים פ"ח:). ואפילו אם הפסוקים לא כתיבי בסמוך רק שנפלו מפי תינוק אחד מבית הספר דרשו עליהם, כמו ר' חנא הוה סליק ואזיל בדרנא רבי רבה בר שילא, שמעיה להוואי ינוקא דאמר עדותיך נאמנו מאד לביהך נאווה קדש ה' לאורך ימים (תהלים צ"ג), וסמך ליה תפלה למשה וגו' (שם צ'). אמר ש"ט אך אפים ראה (סנהדרין ק"א:). ואפילו בדבר הסותר בתורה אך אסור משום סיג דרשו סמוכין, ומסופר כי חושי הארבי אמר לו לרד מ"ט קנסיבת יפת תואר א"ל יפת תואר רחמנא שרייה. א"ל לא דרשת סמוכין, דסמך ליה (דברים כ"א) כי יהיה לאיש בן סורר ומורה וגו' (שם ק"ז). וכונה לאבשלום.

[סמוכים בהלכה] בהלכה דרש ר"א ג"כ סמוכים מן התורה ע"פ דרשת ר' יוחנן סמוכים לעד לעולם וגו'. אך הדרש הזה גדול מאד בהלכה כי לפעמים הוא רוחה עשה ולא תעשה בתורה, כמו בישעמנו שמותר בציצית מפני שדרשו סמוכים, דכתיב לא תלבש שעמנו גדילים תעשה לך (דברים כ"ב), ואמר ר' יששכר משים ראב"ע מנין ליבשה שנפלה לפני מוכה שהיו שאין הומסין אותה שנאמר לא תחסום יגור בדישו (דברים כ"ה) וסמך ליה כי ישבו אחים יחרו (יבמות ד'). א"ר יוחנן מנין לדברי תורה שהן קולמין (ישאין מגלין) שנאמר את בצר במדבר וגו' (דברים ד') וכתיב בתורה חזאת התורה (מכות י'). ילפינן סמוכין דאותו ואת בנו נוהג בקדשים, ת"ל שור או כשב או עז כי יולד (ויקרא כ"ב) וכתיב בתריה ושור או ינה אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד (חולין ע"ה). אר"א אין שביעית מתחללת אלא דרך מקח ור' יוחנן אמר בין דרך מקח בין דרך חילול, מ"ט דר"א דכתיב משנת חיובל הזאת (ויקרא כ"ה) וסמך ליה וכי תמכרו מסכר דרך מקח ולא דרך חילול (סוכה ט'). בן עזאי אמר, נאמר מכשפה לא תחיה (שמות כ"ב) ונאמר כל שוכב עם בהמה מות יומת, סמכו ענין לו לומר מה שוכב עם בהמה בסקילה אף מכשפה נטי בסקילה, א"ל רבי יהודה וכי מפני שסמכו ענין לו נוציא לזה לסקילה?! אלא אוב וידעוני בכלל כל המכשפים היו ולמה יצאו להקיש להן ולומר לך מה אוב וידעוני בסקילה אף מכשפה בסקילה, ובמשנה תורה דרש (גם ר"י) דתניא ר"א אומר נושא אדם אנוסת אביו ומפות אביו, אנוסת בנו ומפותת בנו, ר' יהודה אומר באנוסת אביו ומפותת אביו, וא"ר גידל א"ר מ"ט דר' יהודה? דכתיב לא יקח איש את אשת אביו ולא יגלה כנף אביו (דברים כ"ג), וממאי דבאנוסת אביו כתיב? דסמך ליה ונתן האיש השוכב עמה וגו' (ברכות כ"א:). ריב"ל למד שבעל קרי אסור בד"ת שנאמר והודעתם לבניך ולבני בניך (דברים ד'), וסמך ליה יום אשר עמדת וגו', מה

סמוכין מן התורה מנין? שנאמר סמוכים לעד לעולם עשויים באמת וישר (תהלים ק"א), כדברי תורה כתיב אחרי נאמנים כל פקודיו סמוכים, סמיכת כל פקודיו עשויים באמת וישר ולצורך ולא לדבר ריק (רש"י). למה נסמכה פרשת אבשלום לפרשת נוג ומנוג? (למה רגשו נים ומזמור לדוד בכרחו מפני אבשלום) שאם יאמר לך אדם כלום יש עבר שמורד ברבו, אף אתה אמור לו כלום יש בן שמורד באביו, אלא הוה, הכא נמי הוה (ברכות י'). הצרוקים שלא האמינו בתרשבע"פ לא דרשו סמוכים, ולכן שאל האי צדוקי לר' אבהו, כתיב מזמור לדוד בכרחו כיפני אבשלום בנו (תהלים ג') וכתיב לדוד מכתם בכרחו מפני שאול במערה (שם נ"ז). הי מעשה הוה ברישא? מכרי מעשה שאול הוה ברישא לכהוב ברישא! א"ל אתון דלא דרשיתון סמוכין קשיא לבו אנן דדרשינן סמוכין לא קשיא לך, ודרש כר' יוחנן (שם), ולפי' לא קשיא על מה שאין מוקדם ומאוחר בתורה, כי יש בזה דרשות סמוכין והרבה מהן שנעלמו מאתנו, ואפילו ר' יהודה דלא דריש סמוכים בהלכה בתורה דריש סמוכים בהלכה במשנה תורה, כי ספר דברים אמר משה בפעם אחת ולא כמו יתר הספרים שסגולות מגולות כתבם, ואפילו ר' יהודה שלא דריש סמוכין ביתר ספרי התורה לענין הלכה הוא דריש סמוכין לענין אגדה, כמו שמשמע ממה שאמרו והני סמוכין טבעי ליה לאירך דריב"ל דאמר ריב"ל כל המלמד לבנו תורה מעלה עליו הכתוב כאלו קבלה מהר חורב, שנאמר והודעתם לבניך וגו' (דברים ד') וכתיב בתריה יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך בחורב (ברכות שם), ודרשו ע"ד אגרות סמוכין, למה נסמכו אהלים לנחלים דכתיב נחלים נמיו נבנות עלי נהר כאהלים נטע וגו' (במדבר כ"ד), לומר לך מה נחלים מעלין את האדם מטומאה לטהרה אף אהלים (של תורה) מעלין את האדם מכף חובה לכף זכות (ברכות ט"ז). רבי אומר למה נסמכה פרשת נזיר לפרשת סוטה? לומר לך שכל הוראה סוטה בקלקולה יזיר עצמו מן היין, א"ר יוחנן למה נסמכה פרשת סוטה לפרשת תרומות ומעשרות? לומר לך כל שיש לו תרומות ומעשרות ואינו נוהגן לכהן סוף נצרך לכהן ע"י איטתו, שנאמר ואיש את קרשיו לו יהיו (במדבר ה') וסמך ליה איש איש כי תשמה אשתו (ברכות ט"ג), למה נסמכה פרשת כהן מברך לפרשת נזיר וכו' (תענית ט"ז:). למה נסמכה מיתת טרים לפרה? לומר לך מה פרה אדומה סכפרת אף מיתתן של צדיקים סכפרת, אר"א למה נסמכה מיתת אהרן לבגדי כהונה וכו' (מ"ק כ"ח:). תניא ר"א אומר כל יהודי שאינו עוסק בפריה ורביה כאילו שופך דמים שנאמר שופך דם האדם וגו' (בראשית ט') וכתיב בתריה ואתם פרו ורבו (יבמות ט"ז:). אמר ר"ל כל המעמיד דיין שאינו הגון כאילו נומע אישירה בישראל שנאמר שופטים ושופרים תתן לך וסמך ליה לא תטע לך אישירה

להלן בעלי קריין אסורין אף כאן בעלי קריין אסורין. וכי תימא ר' יהודה לא דריש סמוכים, והאמר ר' יוסף אפילו מאן דלא דריש סמוכין בכל התורה, במשנה תורה דריש (ברכות כ"א): ר' יוסי הגלילי אומר מנין לפסח מצרים שאין חימוצו נוהג אלא יום אחד. ת"ל לא יאכל חמץ וסמך ליה היום אתם יוצאים (ישמות י"ג) וכו', ר' יהודה אומר וכו', אי בעית אימיה סמוכין לא דריש (פסחים כ"ח):

[כללים מיוחדים לסמוכים] כתב הריטב"א על יבמות פ"א ח"ל: וקשה לי דהתם נמי הפסיק הענין דלא יבוא פצוע רכא באמצע, ותירץ דמשום דמוכה ומופנה דרשינן אע"ג דהפסיק הענין תרע לך דהא בשום דוכתא לא דריש סמוכין בהפסיק הענין (יבין שמועה כלל שע"ז). ודע עוד כלל אחר שמצינו שם פ"ק דיבמות דאע"ג דלרבנן דרשינן סמוכים בכל מקום ואף היכא דלא מוכח ולר' יהודה לא דרשינן אלא היכא דמוכה, מכל מקום היכא דמוכה ומופנה ר' יהודה דריש סמוכים ואע"פ שהפסיק בינתים, ורבנן לא דרשי סמוכים אע"ג דמוכה ומופנה היכא דהפסיק, דהכי קאמר בגמרא התם ח"ל ורבנן אי הוה סמך ליה כר קאמרת, השתא דלא סמך ליה הפסיק הענין (ישם כלל קי"ד). כלל אחר, שייש בסמוכים להוכיח דין ויש בסמוכים להוכיח במאי מירי קרא. להוכיח דין כי הא דאריי בפ' מי שמתו מנין לבעל קרי שאסור בדר"ט וכו'; להוכיח במאי מירי קרא דסמך ליה, כי הא דאסורין ר"י אומר באנוסת אביו וכו' ממאי דבאנוסת אביו מירי? דסמך ליה ונתן האישי השוכב עמה (ישם כלל קט"ז). כלל אחר שכתבו התוס' בפ"ק דיבמות דאפילו למאן דדריש סמוכים אהיא גזירה שוה ומפקא מסמוכים וכו' כדרדש ר"י הגלילי. תרע דאמו ר"ע ריליף מלא תחיה דבסקילה מי נימא דלא ס"ל כרבנן דדרשינן סמוכים אלא ע"כ משום דאיכא ג"ש דלא תחיה דמפקא מסמוכים (כלל קי"ח). סמוכים יש לו דין היקש רכשם ששני רכרים שהם מוקשים בכתוב אחד כגון לא תאכל חמץ שבעת ימים תאכל מצות דרשינן כל שיישנו בכל תאכל ישנו בקום אכול, הי"ג בסמוכים כגון לא תלכש שעמנו נדילים תעשה לך הוה דרשינן כל שיישנו בלא תלכש ישנו בגדילים והוה נשי מחייבי בציצית, אלא דאיכא היקש דערף מסמוכים וממעט להו (ישם כלל ק"ב). גם המפרשים בארו לפעמים המקרא והתלמוד בדרך סמוכים. כמו בפ' בהעלותך, רש"י מביא אנדה למה נסמכה פרשת המנורה לפרשת הנשיאים? לפי כשראה גהרן חנוכת הנשיאים חלשה אז דעתו כשלא היה עמהם בחנוכה לא הוא ולא שבטו, א"ל הקב"ה חיך שלך גדולה משלהם שאתה מדליק ומטיב את הנרות (עי' רמב"ן). הראב"ע אומר: ונסמכה זאת הפרשה להורות כי הריבור יהיה גם בלילה כי ישם יהיה הנר דלוק ולא יכבה. וכן כמעט בכל המצות הוא דורש סמיכות כנודע למעיין בפירושו עה"ת. בס' יפה תואר

(דף ו' ע"א) ד"ה וכתוב עושה מלאכיו דרשינן סמוכים דמלאכים נבראו בשני. הרמב"ם בהקדמתו לסדר זרעים דורש סמוכים של כל המסכתות בסדר הש"ס. וכן הברטנורא והתוס' יז"ט למשניות. ע"ע היקש. א.

סְמִיכָה: סמיכה בקרבן היינו הניחת היד על הקרבן, כמו שנאמר וסמך ידו על ראש העולה ונרצה לו לכפר עליו ושחט וגו' (ויקרא א' ד'). אין סמיכה אלא בבמה שנאמר לפני ה'. ואינה נוהגת אלא בקרבנות היחיד ולא בקרבנות הצבור. אחר עולת נדבה ואחד עולת חובה זו וזו מעונה סמיכה. פרט לעולת העוף שאינה צריכה סמיכה, וסמך ושחט, במקום שסומכין שוחטין ותכף לסמיכה שחיטה, (ספרא פ' ג' ו' ד'). כיצד סומך? הזבח עומד בצפון ופניו למערב והסופך עומד במזרח ופניו למערב ומניח שתי ידיו בין שתי קרנות של זבח ולא יהא דבר חוצץ בינו לבין הזבח ומתורה על הטאת עון חטאת, ועל אישם עון אישם, ועל עולה עון עשה ול"ת הניתק לעשה (יומא ל"ג). ואמרו וכי סמיכה מכפרת? והלא אין כפרה אלא ברם, אלא מת"ל וסמך ונרצה? לומר לך שאם עשאה לסמיכה ישירי מצוה מענה עליו הכתוב כאלו לא כפר וכפר, מכאן לסמיכה שאינה מעכבת (ישם ה'). מנחות צ"ג). ר"ל שאע"פ שבכלל מכפר לו הקרבן כי עיקר הכפרה היא ברם בכ"ז אין הכפרה מן המוכחה, כי הסמיכה היא הודוי, וכמו שיוה"כ מכפר גם בלא יודוי.

[מחלוקת בסמיכה ביו"ט] עד יוסי בן יעזר מן הזוגות לא היתה מחלוקת בישראל בשום דבר מן התורה, שעדיין לא נתמעט הלב, ואחרי מותו התחילה המחלוקת הראשונה בדבר הסמיכה ביו"ט אם מותרת או לא, ולכן אמרו מיטמת יוסי בן יעזר איש צרידה לא היה בהם שום דופי מכאן ואילך היה בהם שום דופי, וא"ר יוסף, "דופי של סמיכה" (תמורה מ"ז). יוסי בן יעזר אומר שלא לסמוך יוסף בן יוחנן אומר לסמוך. וכן נחלקו הזוגות שהיו אחריהם עד שמאי והלל, שמאי אומר שלא לסמוך הלל אומר לסמוך. ומאן דאסור הוא משום שבות שנראה כמלאכה ביו"ט, וסבירא ליה כי הסמיכה אינה מעכבת, ומאן דשרי סביר שהסמיכה היא לצורך הזבח ואין שבות במקדש. ואמר רמי בר חמא ש"ס סמיכה בכל כחו בעינן. דאי ס"ד לא בעינן ככל כחו מאי קא עביר (הניגה מ"ז). מעשה בהלל הזקן שהביא עולתו לעזרה לסמוך עליה ביו"ט, חברו עליו תלמידו שמאי הזקן אמרו לו מה מיכה של בהמה זו אמר להם נקבה היא ולזבחי שלמים הבאתיה (ובשלמים גם ב"ש אומרים שצריך סמיכה) כשכש להם בזנבה והלכו להם וכו' שוב מעשה בתלמיד אחד מתלמידו ב"ה שהביא עולתו לעזרה לסמוך עליה מצאו תלמיד אחד מתלמידו ב"ש אמר לו מה זו סמיכה? וקא מהדר ליה מה זו שתיקה, שתקו בנויפה והלך לו. כי הלכה כב"ה, ובבא בן בוטא אף שהיה מתלמיד

ב"ש שלח והביא כל צאן קרד שבירושלם והעמידן בעזרה ואמר כל מי שרוצה לסמוך יבא ויסמוך ואתו היום נברה ידן של ב"ה וקבעו הלכה כמותן ולא היה שום אדם ישערער בדבר כלום (ביצה כ"ז).

ב. ס.

סמיכת זקנים (סמיכותא): סעד ותמיכה ונהינת רשות להיות רב וסומחה להורות, ונעשה ע"י שימת יד הרב על ראש התלמיד למנותו לרב וסורה הוראה. הסמיכה הראשונה היתה ממושה ליהושע, ומשה בעצמו לא היה צריך סמיכה כי פקרו ה' אך ממושה ואילך היו מורי עם ישראל נסמכים. כאשר הניע זמן משה למות, בקש מה' כי יפקוד אי"ש על העדה כמו שפקד את משה. אז הורה אותו ה' דרך הסמיכה ויאמר לו: קח את יהושע בן נון איש אשר רוח בו וסמכת את ידך עליו ונני ונתת מהודך עליו למען ישמעו כל עדת בני ישראל ונני (במדבר כ"ז מ"ו—כ"ג). ויהושע בן נון מלא רוח חכמה כי סמך משה את ידיו עליו וישמעו אליו בני ישראל (דברים ל"ד מ').

וברך הזה היתה סמיכת זקנים. היינו הסנהדרין והריינים (רמב"ם סנהדרין פ"ד א').

[הסמיכה בזמן התלמוד] סמיכת זקנים בשלשה (תוספתא סנהדרין פ"א, ירושי' שם דף כ"ט). ר' יוחנן קרי לזה "מוסמך סבי". א"ל רב אחא בריה רבא לרב אשי: בידא ממש סמכין ליה? א"ל סמכין ליה בשמא, קרי ליה "רבי" ויהבי ליה רשותא למיך דיני קנסות (סנהדרין י"ג). ובשעת נזרת המלכות היו סומכין גם בחרא. פעם אחת נזרה המלכות נזרה על ישראל שכל הסומך יהרג וכל הנסמך יהרג ועיר יסומכין בה תחרב ותהומין יסומכין בהן יעקרו. מה עשה יהודה בן בבא הלך וישב לו בין שני הרים גדולים ובין שתי עיירות גדולות ובין שני תחומי שבת בין אושא לשפרעם וסמך שם חמשה זקנים. ואלו הן: ר"מ ור' יהודה ור"ש ור' יוסי ור"א בן שמוע. רב אויא מוסף אף ר' נחמיה. כיון שהכירו אויביהם בהן אמר להן בני רוצו! א"ל רבי מה תהא עליך? אמר להן הריני מוטל לפניהם כאבן שאין לה הפכים. אמרו לא זוו מי"ם עד שנעצו בו שלש מאות לונביאות של ברזל ועשאוהו ככברה (שם י"ד). אריב"ל אין סמיכה בחז"ל. ר"ל דלא סמכין בחז"ל, אבל הנסמכין בא"י יכולין לדון דיני קנסות בחז"ל (שם). אבל לדון דיני מסונות לא היו צריכין סמיכה רק רשות, והיו יכולין ליקח הרשות מריש נלותא בבבל. ואם היה מוסמך בא"י לא היה צריך רשות מריש נלותא. כמו רבה בר רב הונא כי הוה מינצי בהדי רבי דיש נלותא אמר לאו מינייכו נקיטנא רשותא (ואינו כפוף לו). נקיטנא רשותא טאבא מדי ואבא מדי מרב ורב מרבי חייא ורבי חייא מרבי והוא היה נשיא בא"י. ורשות היא תרת הוראה (ע"י להלן). רבי אלעזר כי הוה סליק לא"י אמר פלמי לי מחזא לצלתי מאחת מהן, מן הקללות האמורות (בסקרא). כי סמכוהו

אמר פלמי לי סתרת, כי אותבוהו בסוד העבור אמר פלמי לי סתלת, שנאמר (יחזקאל י"ג מ') בסוד עמי לא יהיו זה סוד העבור, ובכתב ישראל לא יכתבו זה סמיכה, ועל אדמת ישראל לא יבואו כמשמעו כתובות ק"ב). ומזה נראה נ"כ סדר המינוי כי סמיכה קדמה לסוד העבור. לפעמים לא עלה בידו המסמך לסמוך איזה איש שרצה בו, אם מפני נזרת המלכות או שהיתה השעה נטרפת שלא היו החכמים נאספים לצורך הזה, או שלא היה המוסמך יכול לעלות לא"י. והעובד הזה נקרא בפייהם "לא מסתייעא מלתא". שמואל ירחינאה אסייה ררבי וכו' הוה קא מצטער רבי למסמכיה ולא הוה מסתייעא מלתא. א"ל לא לצטער מר לדידי חזי לי ספרא דארם הראשון (שכתוב בו דור דור והכמיו) וכתוב ביה שמואל ירחינאה הכים יתקרי ורבי לא יתקרי וכו' (ב"מ פ"ה: פ"ג). ר' יוחנן הוה מצטער עליה דרב שמן בר אבא דלא הוה נבייהו דליסמכיה. ר"ש בן זינור וחד דעימיה ומנו ר' יונתן בן עבטאי, חד דהוה נבייהו סמכוהו וחד דלא הוה נבייהו לא סמכוהו (סנהדרין י"ד). ר"ש בן אליקים הוה מיתקד (מחזיר ושוקד) עליה דר' יוסי ברב חנינא למסמכיה ולא קא מסתייעא מילתא. יומא חד הוה יתיב קמיה דר' יוחנן, אמר להו מי איכא רידע הלכה כר' יהושע בן קרחא או לא? א"ל ר"ש בן אליקים דין ידע! (ר' יוסי). א"ל לימא איזו, א"ל ליסמכיה מר ברישא, סמכיה, א"ל בני אמור לי כיצד שמעת. א"ל כך שמעתי שמורה ר' יהושע בן קרחא לר' נתן וכו'. אמר לזה התצרכתי? השתא וכו'. א"ל הואיל ועלית לא חרד. א"ל זירא ש"ס נברא רבה כיון דסמך סמך (סנהדרין ל"ז).

בעת הסמיכה היה עושין משתה ושמהה לרבנן ועשו כבוד להמוסמך ושרו לו שירי תהלה. כי סמכוהו לר' זירא שרו ליה הכי: לא כהל ולא שרק ולא פירכוס ויעלת חן (כמו ללכה). כי סמכוהו לר' אמי ולר' אסי יטרו להו הכי: כל מן דין כל מן דין סמוכו לנא (ישראים הם לסמיכה). לא תסמכו לנא לא מסרמיטין (לשון סמרטוט) ולא מסרמיטין, ואמרי לה לא חסמיטין ולא מסרמיטין (אנשים בני חברות ידועות שלא היו ראויים לכך). ר' אבהו (שהיה מוסמך) כי הוה אתא מסיבתא לבי קיסר נפקי מטרוניאה רבי קיסר ומשריין ליה: רביה דעמיה מדברנא (מנהיג) דאומתיה בוצינא דנהרא בריך מתייד (בואך) לשלם (כתובות י"ז. סנהדרין י"ד). רב הונא אמר אני היום סמכוני באשיעות (החלין קמ"ד: פ') אותו היום סמכוהו בייטיבה והושיבוהו בראש (ערוך וע"י רש"י). רב אידי בר אבין נסיב כהנתא ונפקו מיניה תרי בני סמיכה רב ששח ור' יהושע (פסחים מ"ט). ויען כי לא נודע שהיה רב ששת בא"י ולא היה יכול להיות נסמך בבבל, אפשר שהכוונה פה בני סמיכי כמו בר סמכא שהיו דיינים מומחים.

[סמיכה מוגבלת] גם הסמיכה בא"י היתה לפעמים מוגבלת. כי ניתן לו רשות מיוחד להורות איזה דבר

שהיה בקי בו ולא ניתן לו רשות לדבר אחר שלא היה מוסמח בו. ולפי היתה הסמיכה כמו התרת הוראה ונקראת „רשותא“. מאי רשותא? כי הוה נחית רבה בר חנה לבבל א"ל רבי חייא לרבי: בן אחי יורד לבבל יורה?—יורה! יורד?—יורד! יתיר בכורות?—אל יתיר! (סנהדרין ה.). ר"ל שבקש את רבי לסמכו להורות ואמר לו בדרך שאלה, יורה? והסכים עמו רבי, ואמר „יורה“ באיסור והיתר, וכן ירין ברשות ויפטור מלשלם אם טעה. אך לא נתן לו רשות לבקר בהמות בכורות ולהתירן ממום. כי לא היה מוסמח לאותו דבר. לפעמים היתה הסמיכה לא להורות מיד רק לקבלת שם התואר „רבי“ לכבוד ולהפארת שנתנו לאיזה תלמיד כדי שיעיז יתעורר ללמוד ויהא ראוי אח"כ להורות. כמו שמסופר על רבי שאיקלע לאתריה דר"א בר"ש א"ל (לכני העיר) יש לו בן לאותו צדיק? אמרו לו יש לו בן וכו' (שלא התנהג כראוי), אסמכיה ברבי (שהיה קורין לו „רבי“ כדי שיתקנא וישים לבו להנות בתורה). אישלימיה (מסרו) לר' שמעון בן איסי בן לקוניא אחות דאמיה. כל יומא חוה אמר לקרייתא אנא איזיל (אחזור לעירי לשוב למעשי הרעים). א"ל חכים עבדו יתך ונגותא דרהבא פרסו עלך ורבי קרו לך ואת אמרת לקרייתא אנא איזיל! א"ל מומי עוובה דא (כשבועה, הנחת—זאת וזאת אבקש עוד לשוב לעירי). כי גדל אתא יתיב בפתיתא דרבי, שמעיה לקליה, אמר הא קלא דמי לקליה דר"א בר"ש. אמרו ליה בריה הוא. קרי עליה פרי צדיק עץ חיים ולוקח נפשות חכם (משלי י"א. ב"מ פ"ה.).

[דעת הרמב"ם] הרמב"ם ביד החזקה (הל' סנהדרין

פ"ד י"א) כותב בענין הסמיכה: „נראין לי הדברים שאם הסכימו כל החכמים בא' למנות דיינים ולסמוך אותם הרי אלו סמוכים, ויש להם לדון דיני קנסות ויש להם לסמוך לאחרים. אי"כ למה היו החכמים מצטערים על הסמיכה? לפי שישאר מפחרים ואי אפשר שיסכימו כלם, ואם היה שם סמוך מפי סמוך אינו צריך דעת כלם, אלא הן דיני קנסות לכל, שהרי נסמך מפי ב"ד, והרבר צריך הכרע“. לדעתו יכול הסומך לשלוח סמיכתו בכתב ואינו צריך סמיכת ידים (שם פ"ד ו'). אך צריך לעשות הסמיכה בין בכתב בין בידים בא"י ולא בחו"ל. הסמיכה בא"י נתבטלה כאשר נסגרו בתי הישיבות שם. הסמיכה נתבטלה עוד קודם שבטלו לקדש החדש ע"פ הראיה וקבעו את החדשים ע"פ ההשבון של הלוחות שיסדר ר' הלל הישני (361 לספרא הנהוג), זהו דעת הרמב"ן (הערתו לס' המצות מצוה קנ"ג), כי לא יכלו לקדש החדש רק דיינים מוסמכים, ומה שכתב כי סמוך מפי סמוך אינו צריך דעת כלם, משמע שרי בסמיכת יחיד, אף כי מהתלמוד מוכח כי הסמיכה היתה בשלישה, או עכ"פ המסמך הוא מוסמך ומצד עמו עוד שנים אפילו בלתי מוסמכים (כמו שכתב הרמב"ם שם בהלכה ג'). וכן כתב הרמב"ם

בפירושו למשניות (סנהדרין פ"א): לענין אם צריך שיהיו כל השלישה סמוכים? ונראה מן התלמוד שיהיה הגדול שבהם סמוך ויצדק עמו שנים אפילו שאינם סמוכים ויסמוך למי שירצה. עכ"ל. אך לפי דעת הרמב"ם גם אחרי שנפסקה שלשלת הסמיכה מא"י, ואין לנו סמוך מתוך סמוך, אפשר לחדשה בא"י בזמן הזה ע"י הסכמה בללית של כל ישראל הגרים שם, היינו כל חכמי א"י. אך במה שכתב באחרונה, „והרבר צריך הכרע“ נראה כי עודנו מסתפק ולא ידע בכירור אם אפשר לחדש הסמיכה כעת. אמנם מוכרחים אנו לומר כי אפשר לחדש הסמיכה בזמן הזה אף כי נפסקה הסמיכה הראשונה. בי אם נחלים שאי אפשר לחדשה, אי"כ אי אפשר שימצא ב"ד הגדול לעולם, לפי שנצמדך שיהיה כל אחד סמוך עכ"פ, והקבי"ה יעד „ואשיבה שופטך כבראשונה“, והוה קושית הרמב"ם בפירוש המשנה, ואפילו אחרי שיבוא המשיח אינו יכול להוסיף או לבטל דין בתורה. ואין לומר כי אליהו יבא לגלות הסמיכה, כי הוא אינו בא למטא ולטהר אלא לקרב הכרוהקים בזרוע, היינו לברר הספקות בפסולי המשפחות ועוד ספיקות. אבל לא לחדש דבר ולא להשיב את הסמיכה כנגד הדין. ועוד שנאמר כי אליהו לב"ד הגדול אתא (עירובין מ"ג) אי"כ כבר יהיה ב"ד הגדול בירושלם קודם בואו, ואיך יהיו נסמכים?

[מחלוקת מהר"י בירב והרלב"ח] בשנת 1538 השתדל

הרב ר' יעקב בירב בצפת לחדש את הסמיכה בא"י, וסמך עצמו על פסק הרמב"ם אם כל חכמי א"י יסכימו לזה, ואז היה מרכז ארץ ישראל בצפת, ורוב גדולי ישראל מכל העולם היו שרוים שם, ועשרים וחמשה רבנים חשובים נאספו לצפת והם מנו את הרב בירב לרב מוסמך, וכיון שנעשה מוסמך היה הוא סומך עוד ארבעה רבנים, ר' יוסף קארו, ר' משה די טראני, ר' אברהם שלום ור' ישראל קוריאל אך מפני שלא שאלו מקודם את פיר' לוי ב"ד יעקב בן חביב (הרלב"ח) שהיה אז בירושלם, רק אח"כ שאלו את הסכמתו, אף כי מנו גם אותו לרב מוסמך, בכ"ז מנע להסכים עמהם, ומחלוקת גדולה התפרצה בין הרלב"ח והר"י בנידון הסמיכה, עד מות הר"י בשנת 1541 ואח"כ נתבטלה הסמיכה החדשה.

[אגרת להתחדשות הסמיכה] מופס הכתב שכתבו

רבני צפת לצורך התחדשות הסמיכה הוא כדברים האלה: „הן עם אחד, עם ה' אלה, ממלכת כהנים וגוי קדוש נסך מראש מקדמי ארץ אליו גוים ירושו, מנן פרבי מנן שופטים ושוטרים הרודים בעם לתהלה לשם ולתפארת. ועתה כי עברו תורות חלפו חק חרה אף ה' בעמו ויפרץ במ פרץ אין מלך ואין שר גבור ואיש מלחמה במלחמתה של תורה. ספו תמו חכם חרשים ונבון לחש נמקו בעונינו כי רב הוא, ויהי עם ה' אלה מפוזר ומפורד כלנו כצאן תעינו, איש לדרסו פנינו ועונינו רבו למעלה ראש מדי יום ביומו, נפלה

עמרת ראשנו חולל לארץ נורנו אין עוד נביא מורה צדק ואין אתנו הן דיני קנסות מוכיח לרשע מוטו, והיה בקרוב איש לשוב אל ה' ויאמר בלבו למה זה הכל אינני, מה בצע בי אצום ואלך קדרנית [ולא] אלקה מלקות ארבעים, ולא יוסיף ולא יתן ולא יעצור בה לפסור אותי מירי ברת' וחמאי נגד תמיד ולא תמחה חרפתי.

זאת היתה בעמנו לאבן נגף ולצור מכשול לבלתי שוב אל ה' ולאחוז בכסלות ובררך שוככה, ולנעול דלתי החשובה. ומי הוא זה ואיזה הוא אשר בשם ישראל יכונה ועל אלהי ישראל יסמך לאמר לה' אני אשר יתאפק על הרבר הזה ולא תרד עינו דמעה בי ירד לשערים עם ה'. ועתה בעמט רגע היתה תחנה מאת ה' אלהינו להשאיר לנו פליטה ולהחיותנו בהיום הזה, ויעלנו מכור שאון הגליות והשמדות אשר השתרנו עלו על צוארנו בארצות העמים, ויביאנו אל המקום הזה אשר בחר בו ואל העיר אשר נקרא שמו עליה, ויתן לנו יתר במקום קדשו, על כן על כל דברי האגרת הזאת קמנו ונתעורר אנהנו צעירי הצאן אשר על ארמת הקדש, לקנא על כבוד השם בי איך יחל, אין קורא בצדק—שב אל ה' בכל לבבו, ואין נשפט באמונה. ונאמר איש אל אחיו חזק ונתחזק בעד עמנו ובעד ערי אלהינו, וגרים נס התורה אשר הושלך ארצה זה כמה והיה למרמס חוצות.

ולכן בררנו לגדול שבנו בחכמה ובמנין החכם השלם הרב הגדול מהר"ר יעקב בירב שיהיה סמוך וראש ישיבה ורב יתקרי, והוא יוסיב מהיותר חכמים שבנו אצלו, ורבנים יתקרי ויהיו סמוכים לעד לעולם, עושים באמת וישר, משפטי התורה לרין את מי שתקף. והיה אם בן הכות הרשע והזבא לפניהם ויבוהו ע"פ חתורה בא"ש יוכל שאתו ויפסור מירי ברתו, ויתקרב אל אל עולם, וגם כל העם הזה על מקומו יבא בשלום. והיה מעשה הצדקה והשלום תחלה וראש אל פדיון נפשנו, ולהיותנו עמרת תפארת ביד ה' וצניף מלוכה ביד אלהינו. הוא ברחמיו ישרה שבינתו במעשה ידיו ויקיים דבר עבדו: ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועצך בבתחלה, אחרי כן יקרא לך עיר הצדק קריה נאמנה, אמן ואמן. ועל החתום חמשה ועשרים, כל הגדולים שבהם בראשונה ואח"כ שאר החברים והתלמידים.

[התנגדות הרלב"ח להסמיכה] אין ספק שבונת הר"ב היתה רצויה לתחית בה הסמיכה ממעמים שונים, ראשית ראה כזה אתחלתא דנאולתא, ובכר נראו אותות הנאולה בא"י תחת טמשלת תורקיא, בי נצולי, "מבור שאון הגליות והשמדות" בספרו, והיתה להם הרוחה על ארמת הקדש. כי מצד הממשלה לא נמצא מפריע לחקי ישראל, והיה להם הוכית לרון דיני ממונות וגם דיני קנסות. ויען כי לפי דעת הרמב"ם בפירושי המשנה (סנהדרין פ"א), "אין בן דוד בא עד שיהיה נקבע

לראשונה הביד הגדול או הסנהדרין בארץ ישראל, כמו שנאמר ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועצך בבתחלה אחרי כן יקרא לך עיר הצדק, זה יהיה בלי ספק באשר יבון ית"ש לבות בני האדם ותרב זכותם וכו' לפני בא המשיח". ולכן היה הצורך לעשות ההכנות האלה למנות רבנים מוסכמים קודם קץ הנאולה, הטעם השני היה, "לפדיון נפשנו" כי אם יהיו רבנים מוסכמים יוכלו לרון דיני קנסות ומלקות, ועי"ז ההורדים בתשובה מעבירות שחייבים עליהן כרת יפטרו במלקות, ע"פ הדין שכל חייבי בריהות ילקו נפטרו מהכרת. ובפרט כי אז רבו האנוסים שבאו מספרד שחזרו בתשובה שלמה אך לבם נוקפם על עון כרת. הטעם השלישי כי סמיכת הרבנים תחזק את מוסדות הדת ותעשה את א"י למרכז היהדות ואחרות ישראל, וברוד הרבר כי אם היתה הסמיכה נהוגה בא"י וכל הרבנים בחול היו סרים למשמעתה כי אז היתה א"י מקודשת יותר בעיני העם והיה כח ביד הרבנים המוסכמים להחיד כמה ספיקות, ולפתור כמה שאלות הנוגעות לקיום היהדות. ומהר"ב וחכמי צפת מצאו אז שעת הכושר, כי הם היו רוב מנין ורוב בנין מחכמי ישראל בארץ הקדושה וכמעט שלא נמצא מקום מיוחד בכל ארצות תבל מוזמן ישיבות התלמוד ואילך, שהיו נאספו בו חכמים גדולים ומצוינים כמו בצפת בעת ההיא, מפרך הבי"ה בהלכה עד האר"י בקבלה.

ומהר"ב היה האיש הראוי לאותו אצטלא, כי היה גדול בתורה ממשפחה מיוחסת ובעל הון ונבסים, גם הרלב"ח שהתנגד להסמיכה הודה שתחלה בצרכה ונחיצותה, באמרו: "ומה שהעיד (הר"ב) שכל החכמים יראה היו מתאווים לעשותה, גם אני באחד מהם הייתי מתאוה לכך בראשונה. וגם שמעתי שחכם אחד ספרדי זקן ונשוא פנים ינפטר בכאן היה ג"ב מתאוה להמצאה בעתה". ועוד יאמר: "בנשיא הזה שלפנינו שהנני מיצר ומצטער ועלי לבי דוי על שלא זביתי להיות נמנה במצוה כזאת, מצות מינוי דינים כשרים בארץ הקדושה, ושתתקיים על ידי בחברת כל רבתי י"ן, כמו שדרשו בספרי, שופטים וישוטרים תתן לך למען תחיה וירשת את הארץ, הכוונה בדאי מנוי הדינים וכו' להחיות את ישראל ולהשיבם על ארמתם". אבל כנראה היתה עיקר התנגדותו, מפני שחכמי צפת לא חלקו בבוד לירושלם, כי מציון תצא תורה, וחכמי ירושלם ובראשם הרלב"ח שהיה שם ראש ישיבה חשבו להם לעלבון גדול אם יעשה מעשה גדול כזה בלי הסכמתם, ולכן יצאה במתאה נגד הסמיכה, בחיכם כי בלי הסכמתם תבטל ממילא בי לפי דעת הרמב"ם היו צריכים לזה הסכמה כללית בכל א"י. ואף כי חכמי צפת, "נפישו מוכא מינו, לאו קמלי קני באמא אנן" ומבלעדי הסכמת "צעירי הצאן טיברושלם" אין הסמיכה קיימת. ובהיות הרלב"ח אתד כמורו הוראה הגדולים בזמנו חקר ומצא תנאים רבים לחלות עליהם את

ולכן בררנו לגדול שבנו בחכמה ובמנין החכם השלם הרב הגדול מהר"ר יעקב בירב שיהיה סמוך וראש ישיבה ורב יתקרי, והוא יוסיב מהיותר חכמים שבנו אצלו, ורבנים יתקרי ויהיו סמוכים לעד לעולם, עושים באמת וישר, משפטי התורה לרין את מי שתקף. והיה אם בן הכות הרשע והזבא לפניהם ויבוהו ע"פ חתורה בא"ש יוכל שאתו ויפסור מירי ברתו, ויתקרב אל אל עולם, וגם כל העם הזה על מקומו יבא בשלום. והיה מעשה הצדקה והשלום תחלה וראש אל פדיון נפשנו, ולהיותנו עמרת תפארת ביד ה' וצניף מלוכה ביד אלהינו. הוא ברחמיו ישרה שבינתו במעשה ידיו ויקיים דבר עבדו: ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועצך בבתחלה, אחרי כן יקרא לך עיר הצדק קריה נאמנה, אמן ואמן. ועל החתום חמשה ועשרים, כל הגדולים שבהם בראשונה ואח"כ שאר החברים והתלמידים.

[התנגדות הרלב"ח להסמיכה] אין ספק שבונת הר"ב היתה רצויה לתחית בה הסמיכה ממעמים שונים, ראשית ראה כזה אתחלתא דנאולתא, ובכר נראו אותות הנאולה בא"י תחת טמשלת תורקיא, בי נצולי, "מבור שאון הגליות והשמדות" בספרו, והיתה להם הרוחה על ארמת הקדש. כי מצד הממשלה לא נמצא מפריע לחקי ישראל, והיה להם הוכית לרון דיני ממונות וגם דיני קנסות. ויען כי לפי דעת הרמב"ם בפירושי המשנה (סנהדרין פ"א), "אין בן דוד בא עד שיהיה נקבע

שקרה לרבי יהודה בן בבא ז"ל, כי קמו שני מלשינים עליו, על לא חסס בכפי והתורכתי לצאת חוצה לארץ. אז חשבתי בלבי שמא חס ושלום נטרפה השעה ובהחיל אין לי כח לסמוך וכו'. ונמצא כל מה שסרחנו לריק, שכבר הוא ברור, כמה הוא קשה לקבץ רבוי דעת להסכמה אחת" וכו'. וכותב עוד במקום אחר: „ומעיד אני עלי שמים וארץ, שביום יסמכתי לארבעה מן החכמים שנמעט שעברה עלי סכנה קרובה להחייא רבני יהודה בן בבא, וברחתי מן הבית וכו', וראיתי שהשמן מקטרני". הרי"ב היה המוסמך הראשון וסמך את מרן הב"י והוא סמך את הרב ר' משה אלשיך. והוא סמך את ר' חיים ויטאל. נמצאת שהסמיכה החדשה נתקיימה עד דור הרביעי, ובשמת רח"ו ולא הניח מוסמך אחריו, נתקו המבעות משלשלת הסמיכה, ונתבטלה עוד הפעם.

[פעמי הרלב"ח נגד הסמיכה] הרלב"ח תומך את מחאתו על הסמיכה של הרי"ב במעשים רבים באריות הרבה ושואל „מה זו סמיכה?" ותמצית דבריו הם: (א) כי הסמיכה הזאת תתן למוסמך התואר „רב" תחת „רבי" בסמיכה הראשונה, ובזמן הזה כבר נהגו לקרוא לכל ת"ח בשם רב וגם רבי ולא יתכן עוד ליקח מהם התואר הזה אף שאינם ראויים לסמיכה, שלא לזלזל בכבודם ולביישם. (ב) כי לדעת הרמב"ם המתיד הסמיכה בזה"ז צריך הסכמת כל חכמי ישראל בא"י ולא די בהסכמת הרוב, ובפרט אם יש מחלוקת בדבר בין חכמי א"י. (ג) רמאי דתנן כל חייבי כריתות שלקו נפטרו מירי כריתתן וילף לה מקרא רקאמר ונקלה אחיך כיון שלקה הרי הוא אחיך, דוקא כשהתרו בהם עדים למלקות בשעת העבירה, ולקו איתו אח"כ ע"י ב"ד, ואם אין התראה בעדים אינו פטור מכרת ע"י מלקות אפילו ע"י ב"ד. הרי שאותו התכלית שלסבתו נתקנה אותה הסמיכה א"א להשינו על ידה. (ד) ע"י הסמיכה אנו מכניסין את עצמנו בספסות רבות, מבלי דעת איך להכריע בין הפוסקים, כמו לענין קדוש החדש ועבור השנים, שלדעת הרמב"ם צריכין ב"ד של שבעים ואחד, אך לדעת הרמב"ן די נם ביטלשה סמוכים, וא"כ בהמצא לנו בא"י נ' סמוכים הלא יהיו מחויבים לקבוע חדשים ע"פ הראיה ולעבר שנים ע"פ סוד העבור, ויבטלו קביעות השנים וסדר הזמנים והמועדות כפי חשבון שבידינו כנהוג בקהלות ישראל מימי הלל השני. (ה) הסמיכה כבר נפסקה זה אלף ומאה ושמנה שנה (עד זמן הסמיכה החדשה) ושמענו בודאי שמאז ועד עתה היו חכמים רבים מופלאים בחכמת התורה בארץ הקדושה ראויים להיות נשיאים ואבות ב"ד בסנהדרין גדולה, ולא ישמענו בשום אחר מהם ישעשה מעשה כדבר כזה, כ"ש אנחנו שלא הנענו למדרנתם כלל וכלל, ולא נמצאו ברור מופלאים בחכמת התורה, שאין כח בידינו לעשות מעשה כפי הוראת הרמב"ם דצריכין לסמיכה מופלא בתורה, והוא ננר, דעת הרמב"ן

מחאתו. ויכתוב קונטרס היכוח להוכיח בטול דעת הרי"ב ארות הסמיכה, וימאן לקבל לעצמו את המנוי בתור רב מוסמך ששלחו לו חכמי צפת ע"י המשולח ר' שלמה חזן, הקונטרס הזה היא תמצית של שלש אגרות שכתב הרלב"ח כתישבות לאגרות הרי"ב לכאר טיב התקנה הזאת ותועלתה המרובה וכי נוסדה ע"פ הדין, ואומר הרי"ב כי „אף אם לא יסכימו (חכמי ירושלים) להסמיכה איני חושש להם כי במלים הם במעוטם בחכמה ובמנין". כי לדעתו מה שכתב הרמב"ם שצריכין לזה הסכמת כל החכמים שבא"י כוונתו רוב החכמים. ומתוך הייחוסים האלה נתגדלה המחלוקת ביניהם, ולא עצרו מלהוציא מעטם דברים אשר לא כן הנוגע בכבודם הפרטי. עד כי היה הרי"ב מלבין פני הרלב"ח במריצת דבריו, והזכירו מעשיו הראשונות בעת שהיה אנוס בספרד ואומר: „הכותב (הרלב"ח) יאמר, שבתנאי המתנה ישיה בקי גדול וקדוש לה". ת"ל מיום הנרוש והשמד בספרד לעולם הייתי מורה הוראות בישראל ורב לחמשת אלפים בעלי בתים יהודים בפאס כמפורסם לכל העולם, והייתי אז בן י"ח שנה ועדיין לא הייתי בחתימת זקן וכו' ועם היותי ברעב ובצמא ובחסר כל לעולם הלכתי בדרכי השם וכו' מעולם לא נשתנה שמי וכו' ולא נתחלל שם שמים על ידי ביטום אחד מן האותיות". וע"ז ענה הרלב"ח: „לישנא בי שא טובא קא חזינא הכא, הוא אומר שלא נתחלל שם שמים על ידו, כי לא נשתנה שמו וכו'. לא לכבודי חס ושלום אני חס אלא לכבוד כל אותם (האנוסים) שנמצאו באותה הצרה ושמו עצמם בסכנות רבות וברחו ולא ראו בטובה עד שזכו להיות בעלי תשובה ורבים מהם נפטרו לחיי עולם הבא וכו' ואף אם שנו שמי בעונתי בשעת השמד, אני לא שנית ובוהן לב וכליות ידע כי תמיד אותו יראתי, ומישה מפורשת היא אין אומרים לבעל תשובה זכור מעשיך הראשונים וכו'. ולא הייתי עוד בר עונשין, כאשר לא זכיתי לקדש שמו וכו'. אודה עלי פשעי שהוציאנו מהמסכה והביאני אל העיר ההוללה שאני שונה בה הלכות בכל יום יותר מארבעים שנה והרמעות שזלגו עיני יבבסו עוני".

[ביטול הסמיכה] המחלוקת הזאת שבין הרי"ב והרלב"ח בטלה את כח הסמיכה, אף כי עוד השתמשו בה בצפת במשך חיי מוסדה. הרי"ב התאונן במר נפשו על הריסות בנינו ויאמר „כוונה אחת להם (לחכמי ירושלים) להרוס הכנין המפואר של מינוי הסמיכה". נם נמצאו מלשינים אשר הלשינו את הרי"ב לפני ממשלת תונרמה, ואולי מצאה המלכות בסמיכה שמץ מרידה. שהיא כעין ממשלה בתוך ממשלה. וכנראה חפץ פחת המקום לקחת את רכושו והיה בסכנת נפשות והוכרח לצאת מצפת. באגרת אחת חותם: „נאם המר והנאנה נדרף ממלשיני חזקן". ובאגרת אחרת אומר: „וסמכו לי אני הצעיר באלפי יעקב בירב, אחר שעברו כמו ב' או נ' חדשים (אחר הסמיכה) כמעט שקדה לי מה

מחדש גדול הדור שיהיה הראש על ב"ד הגדול כבראשונה. וזה אפשר רק אחד שיתרכזו כל ישראל יחדו לקהל בארץ ישראל ויבחרו ב"ד או בלי ספק יהיה לו דין ב"ד הגדול ויכול לסמוך גם לאחרים. ולאו דוקא כל ישראל אלא הוב ישראל בא"י. כי אמר רב אסי ובהוראה הלך אחר רוב יושבי א"י שנאמר ויעש שלמה וגו' וכל ישראל עמו קהל גדול מלכוא חמת עד נחל מצרים (מ"א ח.). מכרי כתיב וכל ישראל עמו, קהל גדול למה לי? ש"מ הנך דאקרי קהל אבל הנך לא אקרי קהל (הודיות ג.). וזהו שכתב הרמב"ם בפירושו להמשנה: „כשתהיה הסכמה אחת מכל החכמים וחתלמידים (כי ההמון אינם יודעים לבחור בזה) להקדים עליהם איש מן הישיבה וישמו אותו לראש. ובלכך שיהיה זה כא"י כמו שזכרנו, תתקיים לו הישיבה ויהיה סמוך". ולפי"ז אפשר לחדש הסמיכה בא"י כאופן זה: שהקהלות הגדולות יתם רוב מנין ורוב בנין בתפוצות ישראל ישלחו את רבניהם אשר בחרו כל אחד בעירו, והם יתאספו לאספה גדולה בא"י, בתור שליחי כל הקהל ויבחרו שם את הב"ד הגדול, ויבחרו גם ראש על גביהם, והוא יהיה המוסמך הראשון, וכח בידו לסמוך אחרים. אך ישיבת הב"ד הגדול ואב"ד הגדול תהיה בא"י, ויותר טוב שתהיה בירושלם עה"ק.

[התרת הוראה] אע"פ שבכ"ז סמיכת זקנים לא בטלה נטילת „הרשות" לדון ולהורות, או „התרת הוראה" ויש קורין זאת בטעות „סמיכה" שהיא זכר לסמיכה הראשונה. ומי שמקבל התרת הוראה נעשה „מורה הוראה" שהוא שם תואר בתלמוד (כתובות ע"ט.). ומזמ"ר שלום מווינא ותלמידו מהרי"ל קורין לו מורנו (ע"ע). גם בתואר רבי ורב הכולל לאשכנזים או חכם וחכם בא"י לספרדים (ע"י כבוד הכמים צד 63). וענין נטילת רשות הוא, כי אסור לתלמיד שהניע להוראה להורות לפני רבו או אפילו במקום אחר אם לא קבל „רשות" מרבו (ע"י י"ט.). אבל אחרי מות רבו, או תלמיד חבר אינו צריך רשות ומותר לו להורות. גם היה המורה הוראה נוטל רשות בבבל מריש גלותא (ע"י לעיל), או מפרנס הקהל בהסכמת בני הציר, וברשות הזאת היה יכול לדון בכפיה ואם טעה בדינו בשקול הדעת היה פטור מתשלומין, כי כבר קבלוהו הקהלה בתור מורם ורבם. אח"כ עשו תקנות והנהיגו שהרוצה להיות רב היה צריך בדיקה והבטחה ע"י רב מומחה אם הוא בקי בתלמוד ופוסקים ויודע להורות בדיני ממונות ובעניני הדת (ע"י שו"ת הריב"ש סי' רע"א). ענין הסמיכות שנהגו בוה"ז כדי שידעו כל העם שהניע להוראה וכו'. וי"א דמי שאינו מוסמך למורנו ונותן נטין וחליצות אין במעשיו כלום ויש לחוש לנטין וחליצות שנתן, אם לא שידוע לכל שמומחה לרבים תוא רק שמצד ענוה ושפלות אינו מבקש גדלות (מהר"ך סי' כ'.). ויש הולקין ומסילין (הריב"ש שם), ובמקום

שסובר שאי אפשר לחדש הסמיכה עד יבוא מורה צדק. עכ"ל. הרלב"ח מביא גם תשובות הרי"ב על דבריו להצדיק הסמיכה. הקונטרס הזה יתור מחמשים דפים כפולים והוא בסוף שו"ת הרלב"ח. ומכונה בשם „ויכוח שעבר בין חכמי צפת וחכמי ירושלם מענין הסמיכה". מהר"י קארו שהיה רב סמוך ע"י מהר"ב מביא קצת ראיה מהרא"ש דס"ל כהרמב"ם שאפשר לעשות מוסמכים בא"י. ממה שכתב הרא"ש בפ' המפקיד וז"ל: „האידנא אע"פ שאין דנין דיני קנסות אי תפס לא מפסינן מניה אי אומניה לדינא בא"י. ויש לתמוה דכיון דהשתא ליכא סמוכים וכי אומניה לדינא בא"י מאי הוה! ותירץ הב"י דס"ל דהשתא נמי אפשר למצוא סמוכים (ח"מ סי' רצ"ה ד') לפי דעת הרמב"ם וע"פ המעשה שעשה הרי"ב.

[האפשרות לתחית הסמיכה] הרב ר"ח הירשענואהן יתאמץ לפתור את השאלה „אם יכולים אנו להשיב את הסמיכה בומן הזה" ולחזור העטרה ליושנה. לדעתו הסמיכה בעיקרה איננה תלויה ביטולת של מוסמכים רק בבחירת העם כלו או קהל ישראל. וכמו בחירת השבעים זקנים שלא מצינו בהם סמיכה. וכירושלמי איתא: תמן קרוי למנויי סמיכותא. ולוא היתה עיקר הסמיכה כמו סמיכת משה ליהושע, מדוע קראוהו כא"י מקום הנהגת הסמיכה בשם „מנוי" שהוא פקידה? גם דברו רב אשי בנמרא סמכין בשמא ולא בידים מראה כי אין זה סמיכה ממש רק מנוי. וענין המנוי למדנו מתוך מצות שימת היופטים, שנאמר שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך וגו' ואיתא בספרי: מנין שממנים ב"ד לכל ישראל ת"ל שופטים תתן „לך". ומנין שממנים אחר על גבי כלם ת"ל תתן לך, ואומר (דהיי"ב י"ט) והנה אמריהו כהן הראש עליכם לכל דבר ה', ומנין שממנים ב"ד לכל שבט ת"ל לשכמך וכו'. ובמנוי הכללי הזה צריך כל א"י מישראל לקחת חלק, ואחר שנבחר ראש אחד על כלם, יש בכחו לבחור דיינים ולסמוך ראש אחד במקומו, כי נעשה שליח לכל ישראל. אבל לא יוכלו שאר ב"ד לבחור מצמצם הראש אשר לא נבחר מכלל ישראל, כי אינם שליחים. כי כח הסמיכה היא המנוי והכחידה של כל ישראל. וכן נראה מדברי התלמוד: ב"ד של ע"א יושבים בלשכת הגזית וכי מיטם כותבים ושולחים בכל מקומות כל מי שהוא חכם ושפל ברך ודעת הבריות נוחה הימנו יהיה דיין בעירו. משם מעלין אותו אח"כ בהר הבית ובלשכת הגזית (סנהדרין פ"ח:) להמנות בין הסנהדרין והם היו הב"ד הגדול שבירושלם. ולא מוכיז שם הסמיכה כלל, או מי שהוא חכם סמוך, כי המנוי הוא הוא הסמיכה. ואפשר שנתחדש שם סמיכה בימי ד' יהודה הנשיא ולכן נקרא „רבי" סתם. ואחרי כי בחירת היופטים היא מצוה הנהגת לדורות ונמנה בן תר"ג מצוה, החובה מוטלת עלינו לחדש את הב"ד הגדול שבירושלם, בכל פעם שנתבטל מאיזה סבה, ולבחור

עינוק יש להקל, אבל לא בדרך אחר כי מנהגן של ישראל תורה (הרמ"א ב"ד סי' דמ"ב י"ד). התרת הוראה נתנה לרבני ווירצבורג הרישות לדין גם דיני קנסות (שו"ת מהר"י קולון סי' א'), היינו ע"פ תקנות מיוחדות שעשו הקהל, ולא קנסות ומלקות הכתובות בתורה, שרק ב"ד מוסמכין יכולין לענוש. בזמן הראש היה הרישות לרבני ספרד לרון גם דיני נפשות ע"פ הורמנא דמלכא (שו"ת הרא"ש כלל י"ח ח'). הרב מטעם המטיילה מבלי הסכמת הקהל אסור להורות (שו"ת מהר"י סי' ס"ח). זמן נתנה ההתרה להורות לתלמיד הוא מישהו י"ח ואילך. כי מצינו שגדולי הדור התחילו להורות בהיותם בני י"ח, כמו ר"א בן עזריה שנתמנה לנשיא בן י"ח (ברכות כ"ח), וכן רבה (שם ס"ד). רב האי נאון נתמנה בן י"ח וכן ר' דוד מסיר די ליאון (כבוד חכמים צד 64).

[כתב המיכה] ר' יהודה ב"ר ברזילי הברצלוני (במאה הי"ג) בספר השטרות חושב עשרה "שטרות זקנים" וביניהם "כתב מינוי" ו"שטר מסמך". כתב המינוי הוא בזמן שנתעדין בני הישיבה להוטיב עליהם ראש ישיבה או שמשכמים בני הקהלה למנות עליהם ראש או זקן או דיין או נשיא, כותבין כתב מינוי וחותרין כולם עליהם ונותנין לאותו הראש לראיה ולזכות בידו, שיהיו נשמעין אליו. ושטר מסמך הוא שסומכין לאחד מן התלמידים שנקרא רב או חכם וכו'. והאידינא לא נהיני דיני קנסות בחול, ולא סמיכה להניח ידיהם על ראש הנסמך, רק כותבים כתב מסמך בלא הנחת ידיהם על ראשו, והוא זכר לסמיכה. וכיון שבירו הוא אותו כתב מסמך. מאותו היום ולהלן קורין אותו כל אדם רבי, וממנין אותו בדיינין ובסודות החברים, ושמושו ומלבושו כשמושי החכמים ועושי החכמים והחברים והרבנים הנסמכים, ולא כשמושי התלמידים שלא נסמכו עדיין (שם צד 31). ורגילים לכתוב בכתב הסמיכה הפתגמים שהשתמשו בהם בעלי התלמוד, כמו "ורה יורה ידין ידין" אף שזה נאמר בשאלה ותשובה, וכן "כל מן דין סמיכו לנא". ומסיפים דברים על תכונת התלמיד ולמודו, כמו "מתון ומשיג שמעתתא אליבא דהלכתא" וכדומה.

[אגרת רשות] בימי הנאונים כתבו אגרת רשות או "פתקא דריינותא" למורי הוראה. וז"ל נאון אחד: המנהג בכבל שב"ד הגדול הן סמנין דיאנין (דיינים) בכל פקד ופקד וכותבין לו לדיאן (לדיין) אגרת רשות, וקוראין אותו בלשון ארמית פתקא דריאנותא, וכן מפרשין: "דאנחנו מניניה לפלוני בר פלוני דיאנא באתרא פלוניה ויהיבנא ליה רשותא למידן דיני ולאיתחזאה על כל מילי דמצואתה (מצוות) ודאיסורא והתירא ודחלית שמיא. וכל מאן דלא מקביל דינא על נפשיה אית ליה רשותא למעבר ביה מאי דחזי כי היכדין דחייב מן שמיא". ומי שיש בידו מינוי כזה אם נשבע שלא ילך אליו לדין כופין אותו ויושב לפני

מלקין אותו על שבעתו, כי כב"ד הנדול הוא (תשובות הנאונים סי' ק"פ, זכרון לראשונים מחברת ד' חוברת א', הוצאת הרבני ברלין 1885). ולדונמא סמיכה מזמן האחרון מהרב המפורסם ר' יצחק אלחנן ספקטמאר: "קשיט אמרי אמת ניתן לכתוב על האי נברא יקרא הרב... ילד... ופלפלתי עמו הרבה והוא מלא דבר ה' בש"ס ובפוסקים. וגם הנהו דרשן מפואר, נאה דורש ונאה מקיים. ובכן אמר יישר בחו וחילו לאורייתא, ויורה יורה ידין ידין בר"מ ואויה וגו"ח ומוטי"ה (בדיני ממונות ואיסור והיתר וגיטין וחליצה וטומאה וטהרה). ויהא רעוא ישיילח לו הרחמן מקום מכובד לפי כבודו, כי ראוי והגון הרב הנ"ל לנהל צאן קדשים. ובאתי עה"ח יום... לפ"ק. נאם יצחק אלחנן החופ"ק פאוונא".

[התרת הוראה מר"ז פראנקעל] דונמא מהתרת הוראה שנתן ר' זכריה פראנקעל ראש הסימינאר בברעסלוי לתלמידו דר' קאהוט מחבר הערך השלם: "הבחור השלם מוהר"ר חנוך יהודה בן מוהר"ר ישראל קאהוט מק"ק פעלענהאזא מוכתר בחכמות נשגבות ונהדר בשם "דאקטאר פילאזאפיע" למד ושמש ביישיבתי כמעט שש שנים ושקידתו ויגיעתו עמדו לו ללמוד בעיון גדול מס' גיטין כתובות חולין יבמות ושבעות עם (פירושים של) גדולי הראשונים והאחרונים. גם לרבנות שאר מסכתות: מס' סוכה ביצה ברכות שבת סנהדרין וכו' וכו'. וכאוסף קציר קמה זרתעו שבלים, למט ואסף מלא הפנים הלכה למעשה הש"ע בכלל ובזירה רעה בפרט. דלה דלה מכאד מים חיים, ועלה בידו פי שנים. ועתה כי באה עת לחננה, בי בא מועד. דרש לפנינו ברבים בסוגיא עמוקה במס' גיטין דף נ' בסוגיא דכתובין וקצובין, גם בא בנסיון בפוסקים, ובחנונו אותו באומץ ובשקידה בלי עצלותים, ועמד בכור הבחינה מזוקק שבעתים. גם זאת ראינו לשמחת נפשנו כי בא אל תבלית הלימוד והשקידות. יראת שמים נמועה בלבו וכיטלהבת יה בעזרת בקרבו, ויראתו קודמת לחכמתו. בה ירזה צמאנו ואליה תשוקתו. —ולאיש אשר אלה לו ביראה בתורה ובחכמה תקע אהללו, לו נאה להיות מורה לאחיו ולהפיץ מעינותיו חוצה. נוצר תאנה יאכל פריה ומרוה גם הוא יודה. לכן גמרנו להכתירו בשם רב בישראל. הוא יורה יורה ידין ידין, ובצפיתנו צפינו כי חפץ ה' בידו יצליח ויהי תפארת לכל עדת ישראל אשר תבחר בו לעמוד בתוכה, להורות להם הדרך אשר ילכו בה. ויהי נעם ה' עליו לעשות חיל בישראל, להגדיל הדר תודת אל, בצלה יחיה ועיש פרי תנובה, בהפיצו יראה ותורה ברוח נדיבה. יהי ה' אלהיו עמו ויעל. פה ברעסלויא יום א' כ"א שבט תרכ"ז לפ"ק. זכריה פראנקעל הלוי". עם חותם הסמינאר (משה ריינעס, דור וחבמיו ח"א צד 100, קראקא 1890). גם בהסמינרים החדשים נותנים המנהלים "סמיכה" או תעודה (Diploma) להתלמידים שגמרו חק למודם. בהקול"ז העברי בסיניסנאמי התעודה נכתבה בלשון

אנגלית כי התלמיד היוצא מבית מדרשם מוכתר בתואר רב וראוי הוא למשמרת רב ודרשן בקהלת ישראל. אך לא יפה עושין מנהלי הסמינאר בנויארק לחת "סמיכה" לתלמידיהם בלשון הקדש הנכתבה בסגנון סמיכה כמו שנותנים לרבנים אמתיים. עם פתנם, "יורה יורה ידן ידן" כי כמעט כל התלמידים היוצאים משם אינם יודעים בין ימינם לישראל מהוראה או דינים מאיסור והיתר כראו ילדעת לרב מוסמך, ויש בזה בזיון התורה. ההתרה שנותנין לשוחט נקראת "קבלה" (ע"ש ח"ט ה). ע"ע רבנים.

ביבליוגרפיה: גרעין, דברי ימי ישראל ח"ז 214—220; שפ"ר מוצאי גולה 218—230; הירשענזאה; ירושלים כרך ששי 298; ברוך חומה, כתב בית ישראל ירושלים 1908; *Jews College Jubilee Volume*, London 1906 p. cxliii.

א.

— [אם יש רשות לראשי הקהל לסמוך רב מבלי סמיכת הרב המקומי] שאלה נשאלה בשנת 1651 מעיר האיציניו באיטליא מאת ר' יצחק הלוי נכד הרי"א מודינא אם יש כח בידו ראשי הקהלה לתת סמיכה למניית רב מבלי סמיכה מרב המקומי. נגד המנהג הקדום שהיה שם כי הרב היה המסמך. והשנוי נעשה מפני שנולדו עי"ז חקלות, ועשו תקנות ע"י הסכמת הקהל שהכת הזה ימסר בידו שבעה טובי העיר אשר יבחרו מזמן לזמן, כי הם עיני העדה ויודעים ומכירים אם ראוי הוא לסמיכה. ויהי היום ויבחרו בת"ח אחד שלמד בקהלתם י"ג שנים והוא עתה בן שלשים ותורתו אומנתו והוא בר אבהן ובר אוריין בן של קדושים ולו אישה ובנים. ויכתירו אותו בנזר הרבנות אך בעבור בחרותו לא מנוהו לרב ונחטו לו קצבה לנהוג ברבנות עד שיגיע לשנת ארבעים. נוסף לזה שלחו לו סמיכה רבני עיר הראד"ף להראות להממונים. ועתה קמו רבנים (בעיר האיציניו) וטוענים: א' כי לא נכון לעשות כן שהועד הקטן יכתירו בלי הסכמתם תחלה. ב' שלא יעשה כן במקומנו שרבני עיר אחרת יתערבו ברבנו. ויצו למנות אותו לרב. ג' כי אי אפשר לחת סמיכה לזמן קצוב כי לא נתנו דברים לשיעורין. ד' כי אם אמנם הנסמך הוא נחמד להשכיל בדרש ובמילי דאגדתא אבל אינו מפולפל ולא יוכל להקרא ביטם ת"ח. ה' כי הוציאו שם על הנסמך שאינו בקי כ"כ בדינים. ופשיטא ובודאי שמכאן ואילך שנוזר אלהיו על ראשו לא יפתח עוד ספר ולא ילמוד עוד תורה וכו'. וזאת עולה על כולנה כי הראש ישיבה ביום ש"ק בבקר בזמן התפלה בעת שהיו כל הקהלות בביהכ"נ הלך הוא ובנו למשפט עכ"ם ליטול רשות. ובליל מש"ק הלך בעצמו בביהכ"נ אחד שחוטנו היה פרנס ובכח זרוע החרים לקרוא בשם רב לשום איש חדש בלי הסכמתו וכו'. ושואלים להורות להם הדרך הישרה, אם מה שעשו הועד הקטן (ז' טובי העיר) קיים או בטל. וזו תשובתי: א' כח הועד יפה

סמינאר: ע' בית מדרש לרבנים
סמירנא: ע' אומיר

סנבלט (מכונה סנבלט החרני=סעיר חרנים למאוב): נציב פרס בשמרון, הוא יטוביה העבד העמוני ונשם הערבי עמדו לשמן לנחמיה ולעולי הגולה בימי ארתחששתא מלך פרס ויבקשו תחבולות להפריעם מהקים את חרבות ירושלים, כי הם היו צרי יהודה, וירע להם רעה נדולה אשר בא אדם לבקש טובה לבני ישראל" (נחמיה ב' י'). וילענו לנחמיה ולעולים עמו ויבזו אותם ויאמרו, "מה הרבר הזה אשר אתם עושים העל המלך אתם מורדים" (שם פסוק י"ט). וכאשר שמעו, "כי עלתה ארוכה לחומת ירושלים כי החלו הפרוצים להסתם ויחר להם מאד, ויקשרו כלם יחדו לבוא להלחם בירושלים" (שם ד' א'—ב'). נחמיה ואנשיו עמדו על נפשם להלחם עם אויביהם ולכלות את המלאכה. גם אחר שנשלמה החומה, "ולא נותר בה פרוץ" חשבו לרפות את עושי המלאכה וארכו להרוג את נחמיה ואנשיו. ארבעה פעמים שלחו אנרת לנחמיה להועד עמו בכפירים בבקעת אונו וחיטבו להרע לו, והוא התנצל בכל פעם לאמר, "מלאכה נדולה אני עושה ולא אוכל לרדת, למה תשבת המלאכה? כאשר ארפה וירדתי אליכם" (שם ו' ג'). בפעם החמישית שלח סנבלט אנרת פתוחה בידו נערו וכתוב בה, "בגוים נשמע וגישמו (נשם הערבי) אומר אחת והיהודים חושבים למרוד, על כן אתה בונה החומה ואתה הוה להם למלך" ונ' (שם פסוק ו'). אח"כ שכרו טוביה וסנבלט את שמעיה בן

ר' ליה בן מהימבאל שהיה נביא שקר ונעשה בעל בריתם. ויאמר לנחמיה, "נעזר אל בית האלהים אל תוך ההיכל ונסגרה דלתות ההיכל כי באים להרגך" (שם פסוק י'). ומחשבתו היתה למסור אותו ביד סנבלט. אך נחמיה הכיר בו כי לא אלהים שלחו והבין מחשבתו הרעה ויאמר: "האיש כמוני יברח? ומי כמוני אשר יבא אל ההיכל וחי?—לא אבוא" (שם פסוק י"א). נחמיה עשה תקונים רבים ובפרט הפריד את הנשים הנכרות מקהל היהודים, וביטבו מפרס לירושלם ויצא כי אחר מבני יודע בן אלישיב הכהן הנדול נשא את בת סנבלט ונעשה חתן לצורך היהודים ויגרשהו נחמיה מהסתפח בכהונה (שם י"ג כ"ח). יוסיפוס יספר את קורות סנבלט באופן אחר (קדמוניות ס"א פ"ז ב').

ב. מ.

סנדק: פטרוך, שתופס התינוק הנימול על ירכיו כאשר מלים אותו. יש מפרשים המלה מלישון יון *σύνδικος* ובלשון רומית *Syndicus*, שענינו שליח ועומד על נבו. הנאונים מביאים כמה מאמרים מתלמוד ירושלמי שקראו את הסנדק בשם שליח (עי' בתשובת מהר"ם אליטור סי' י"ח). ואמרו ישם בשם החסיד ז"ל שהאב בעצמו צריך שיהיה תופס הנער למילה ולא השליח. והבי' אמר בשם הסמ"ק שתופס הנער הוא כמו השליח ב"ד (טור י"ד סי' רס"ה). ויש אומרים שהשם במקורו היה סנדיקוס מל' *σύνδικος* שהיא בל"א *Gevatter* ובלשון אנגלית *Godfather* או פטרוך ופרקליט העומד בצד האב. להכניס את בנו בכריתו של א"א. בעל חילוקט בזמור לה' ריבה ה' את ירכיבי (רמז תשכ"ג): אני עושה סינדיקוס בשעת מילה ופריעה. ובאור דרוע הלכות מילה סי' ק"ז הביא בשם שוחד טוב (ולפנינו ליתא) אני נעשה סינדיקנים בילדים הנימולים עליהם וכו' (ועי' הרוקח ק"ח). על פסוק כל עצמותי תאמרנה (תהלים ל"ה ו') אמר דוד בכל אבר ואבר אני עושה מצוה, בראש אני מניח תפלין וכו' בבדכי אני עושה סנדיקוס לילדים (ש"ס). ר' אליהו בחור בספרו התיטבי בשרש סנדק אומר: נוהגין לקריא למי שמחזיק בן חבירו למולו סנדק, ולא מצאתי הלשון הזה בשום מקום, גם בעל הערוך לא הביאו והלועזים קורין לו בעל ברית, בלעז קומפארו (בצרפתית *Compère*) ובל"א גיוואטער (געפאטער, ובשם המקרה געפארטער שאפט). ובתורה מקומות נחרים לזה שני אנשים, אחד הוא הסנדק הויטב על הכסף והשני הוא הנקרא געפאטער המסבל הילד בעזרת בית הכנסת מיד הנשים המביאות התינוק. יש מקומות שמכבדים הרבה אנשים להחזיק את הילד ונתן מיד ליד עד הסנדק, ויש מקומות שהגעפאטער הוא הסנדק (עי' י"ד סי' רס"ה י"א בהג"ה). הסנדק נקרא בעל ברית, ר"ל ארון הברית, תמורת מלאך הברית המתואר בו אליהו (מלאכי א' ג'). וכן בהנהגות מימוני (הל' מילה פ"ג) קורא לסנדק בעל ברית, וכן בנוסח הרחמן בברכת המזון בסעודת

ברית מילה. יכנה את הסנדק בשם בעל ברית. ומהר"ל בשם מהר"ם מכנה את האשה המביאה את הילד לכהני' בשם, "בעלת ברית" (געפאטערין). ואמר שתולייכו אל פתח בהכ"נ ולא תכנס אל תוכו. גם כתב שהאיש יכול להיות לברו בעל ברית (סנדק) להביא התינוק, אבל אם יש לו אשה דרך הנשים לסייע לבעליהן, וכתב בשם רבנו פרץ מה שאין כופלין לתת בניו לבעל ברית אחר פעמים ושלוש רק לכל בן בורר בעל ברית אחר מישום דאיתמר פ"ק דיומא כהן שהקטיר קטרת פעם אחת לא שינה עוד לעולם מפני שהקטרת היה מעשיר, דכתיב וישימו קטורה באפיך וסמך ליה ברך ה' חילו. הכי נמי ל"ש. ומישום הכי המנהג בהרבה מקומות שהסנדק נותן מתנות להולדת ולילד כשנעשה בן שנה, לפי שהכוונה היתה להעשירו, ומכיר טובה להעניק מעשרו. הגאון מוויילנא משיג על דברו הרמ"א שאדם אחר אין כופל לתת בניו פעמים לסנדק אחר ממעם עשירות ואומר מעולם לא ראיתי סנדק שנתעשר, אלא המנהג הוא עפ"י צוואת ר"י החסיד סי' מ' (באורו ל"ד רס"ה סעיף מ"ו). וערוך אבי הילד להזור ולהדר אחר סנדק יהודי כשר (מהר"ם סג"ל תשובה פ"ה). ומהר"ל כשנעשה סנדק היה נוהג להחזיק ולטבול עצמו להכניס התינוק בטוהרה לברית ואמר גדול מצות בעל הברית מטעות המוהל מפני שרגליו נדמו למזבח כאילו מקטיר קטרת לשמים, ומקדישין אותו לקריאת התורה קודם המוהל (מהר"ל שם). ויש תפלה לסנדק מודם המילה (בסידור בית יעקב לר"ע ב"ק). ע"ע מילה.

ביבליוגרפיא: לעיוויזאהן, מקורי המנהגים סי' מ"ז עד 94; גלאסבערג, זכרון ברית לראשונים, ברלין 1892; כהן, אות ברית, קראקא 1902.

מ: ה. — מ. מ. ה.

סנדל: ע' נעל

סנדלפון: שם מלאך. במתנתא תנא סנדלפון שמו וגבוה מחביריו מהלך חמש מאות שנה ועומד אחורי המרכבה וקושר כתרים לקונו (חגיגה י"ג): וכתב ר"ה וחלילה שיש שם פדחת כל עיקר וראש וגוף כדרך הברואים אלא לקבל מלכותו כדרך שמזכירים ישראל ככל יום בתפלתם כתר יתנו לך הטוני וכו'. ובפסיקתא רבתי (פ"ב) איתא: והיה מהלך (הדרניאל) לפניו עד שהגיעו לאשו של סנדלפון שלא ישרפנו כיון שראה משה את סנדלפון נבהל מפניו (הוצאת פרידמאן צ"ז). ובוהר איתא: סנדלפון עלאה הוא על שאר חבריו חמש מאה שנים והוא קאים בתר פרנודא דמאריה וקשר ליה כתרין סבעותיהון דצלותא דישראל ובישעתא דמטי האי כתר לרישיה דמלכא קדישא הוא מקבל צלותהון דישראל וכו'. א"ל הדרניאל למשה משה לית אנא יביל למחך עמך דלא יוקיד לי אשא הקיפא דסנדלפון וכו' (בשלה נ"ח). עד דלא סימו ישראל

כלהו צלותהון מתעכבי בהאי רקיעא והאי בזק (חיה אחת) דשלטא על האי רקיעא מתקן לון עד דאתא סנדלפון (פקודי רמ"ו). סנדלפון קושר כל צלותהון ועביר לון כתר (פנחס רנ"ב). בספר רזיאל נחישבו המלאכים הממונים על התקופות והחדשים וסנדלפון ממונה על אדר ב' (שם דף מ"א: דפוס אמשטרדם). סנדלפון נזכר בפיוטים שחבר ר"ש בן גבירול בתור מלאך הממונה על התפלות (עי' צונץ ס"פ צד 478). ר"מ קורדובירו אומר כי סנדלפון הוא אליהו הנביא (היכלות פ"ד, ועי' ילקוט הרש דפוס פרשבורג ס"ו—ס"ט). ע"ע מלאכים.

ב. מ.

סנה: סכך קוצים (Bush) או קוץ יבש שנקרא בן גם בלשון ערבית, ונדל על הר סיני. שנקרא בן ע"ש הסנה (הראב"ע). מלאך ה' נראה למשה בפעם הראשונה מתוך הסנה. בהיותו רועה את צאן יתרו חותנו, היה נוהג את הצאן אחר המדבר ויבא אל הר האלהים הרבה. וירא והנה הסנה בוער באש ואינו אוכל. וירא ה' כי סר לראות ויקרא אליו אלהים מתוך הסנה וישלחהו להוציא את ישראל מצרים, ויאמר אליו וזה לך האות כי אנכי שלחתיך בהוציאך את העם מצרים תעבדון את האלהים על ההר הזה (שמות ג'). ואף כי משה היה רועה את צאנו במדן היה מגיע לחר סיני שהוא דרך רחוק מאד עד חצי האי סיני, ולפי המדרש הלכו צאנו של משה במדבר ומשה הלך אחריהם ארבעים יום כמו אליהו שהלך בכח האכילה התיא ארבעים יום (ילקוט רמז קס"ט). ואפשר נ"כ כי הר סיני לא היה בחצי אי סיני כמו שאמינו חכמי הנוצרים (ע"ע סיני). מה שנאמר ויקרא אליו אלהים מתוך הסנה, הוא תואר להמלאך הנזכר כמו כי ראיתי אלהים פנים אל פנים (הראב"ע והרמב"ן). ולכן יכנה המחוקק את האלהים שכני סנה (דברים ל"ג ט"ז). וירא מלאך ה' ר' יוחנן אמר זה מיכאל ר' חנינא אמר זה גביראל וכו' כל מקום שמיכאל נראה שם הוא כבוד השכינה, "אליו" מהו אליו, מלמד שהיו אנשים עמו ולא ראו אלא משה בלבד וכו'. "בלבת אש" ללכבו כשיבא לסיני ויראה אותן אשות ולא יירא מהם. ד"א בלבת אש משני חלקיו של סנה ולמעלה (היה בוער) כשם שהלב נתון משני חלקיו של ארם ולמעלה. שאל נוי אחר את ר"י בן קרח מה ראה הקב"ה לרבר עם משה מתוך הסנה א"ל וכו' ללמד שאין מקום פנוי בלא שכינה אפילו סנה וכו'. ונתנו טעמים שונים מדוע נראה על הסנה ולא על עץ אחר. ר"א אומר מה הסנה שפל מכל האילנות שבעולם, כך היו ישראל שפלים ויורדים למצרים, לפיכך נגלה אליהם הקב"ה ונאלם וכו'. ר' יוסי אומר כשם שהסנה קשה מכל האילנות וכל עוף שנכנס לתוך הסנה אין יוצא בשלום, כך היה שעבוד מצרים קשה לפני המקום וכו'. ר' יוחנן אמר מה הסנה הזה עושין אותו נדר לנגה, כך ישראל

נדר לעולם וכו'. ד"א מה הסנה עושה קוצין ועושה וורדין, כך ישראל יש בהן צדיקים ורשעים. א"ר פנחס הכהן ב"ר חמא מה הסנה הזה כשאדם מכניס ידו לתוכו אינו מרגיש וכשהוא מוצאה מסתרמת, כך כשירדו ישראל למצרים לא הכיר בהן בריה. כשיצאו יצאו באותות ובמופתים ובמלחמה וכו' וינגע ה' את פרעה וכו'. ר' נחמן אומר כל האילנות יש מהן עושה עלה אחד ויש מהן ב' או ג'. אבל הסנה יש לו ה' עלין. א"ל הקב"ה למשה אין ישראל ננאלין אלא בזכות אברהם יצחק ויעקב ובזכותך ובזכות אהרן וכו'. "וירא והנה הסנה בוער באש" וגו' מיכן אמרו האש של מעלה מעלה לולבין ושורפת ואינה אוכלת והיא ישחורה, האש של מטה אינה מעלה לולבין והיא אדומה ואוכלת ואינה שורפת וכו'. לפי שהיה מחשב בלבו ואומר שמא יהיו המצריים מכלין את ישראל, לפיכך הראהו הקב"ה אש בוערת ואיננו אוכל וכו'. כך המצריים אינו יכולין לבלות את ישראל (שמות רבה פ"ב). אמר הקב"ה ע"י שנאה (דורש סנה בלשון שנאה) שישנאו אחיו ליוסף ירדו מצרים ובשבילו אני נגלה בסנה ונאלם אותם, שנאמר נאלת בזרוע עמך בני יעקב ויוסף סלה (ילקוט רמז קס"ט). מטרונה אמרה לר' יוסי אלהי נדול מאלהיך. אמר לה למה? אמרה לו בשעה שנגלה אלהיכם למשה בסנה הסתיר משה פניו, אבל בשעה שראה את הנחש שהוא אלהי מיד וינס משה מפניו. א"ל (תפח עצמותה!) בשעה שנגלה אלהינו בסנה לא היה לו מקום לברוח, מה נאמר באלהינו כי את הימים ואת הארץ אני מלא נאם ה' (ירמיה כ"ג). אבל הנחש שהוא אלהיך, כיון שהאדם בורח ממנו ב' או ג' פסיעות יכול להנצל ממנו (ישמ"ד פ"ג ט"ז). ע"ע סיני.

ב. מ.

סנהדרין (סנהדריא): זקני ישראל ועוצי ושופטיו בזמן הבית השני. והיא מלה עברית-ארמית שמקורה מיונית *συνέδριον*. יוסיפוס משתמש בהמלה הזאת ביחוס הנציב הרומי גאביניוס בסוריא (57 קורם מה"נ), שהעביר את ממשלת יהודה ויחלק את הארץ לחמשה פלכים, ואחד מהם ירושלים, ובראש כל אחד היתה סנהדרין (קדמוניות ס"ד פ"ה ד'). אבל לדעת באכער כבר היתה סנהדרין זמן רב מקודם כמו שהוכיח מהעתקת הזקנים לסי' מט"ל (באמצע המאה השנייה קודם מספר הנהוג). וקודם לזה ובפרט בזמן הבית הראשון נקראו "זקנים", ע"ד שבעים זקנים העם שנבחרו בימי משה (במדבר י"א כ"ד). והיו יושבים בתוך יועצים בעניני המדינה הנוגעים לדת ודין ובעניני בית המקדש, והם היו דנים דיני נפשות. אך היו מתונים מאד בדבר הזה ונאמר עליהם כי סנהדרין ההורגת אחד בשבוע (שמיטה) נקראת חובלנית (מכות פ"א). ודרשו ושפטו העדה והצילו העדה (במדבר ל"ה כ"ד—כ"ה) כי הם היו ממוני כל הקהל. הסנהדרין נפרדה לשתי מהלקות,

במלה גם סנהדרי קמנה, כי הגדולה היתה פוקדת את הקמנה. ואמרו כי ארבעים שנה קודם החרבן במלו דיני נפשות, כי אז במלה הסנהדרין. אבל נשאר עיר ב"ד של נ' סמוכים ע"י הנשיא מהסנהדרין האחרונה והיו יושבים בסוד העבור ומקדשים החדש ע"פ הראיה ודין דיני קנסות. והנסמכין סמכו אחרים עד איטר נתבטלה הסמיכה.

[בחרת הסנהדרין] בחרת הסנהדרין היתה בדרך שנבחרו הוקנים בימי משה. בשעה שאמר לו הקב"ה למשה אספה לי שבעים איש מזקני ישראל וכו' מה עשה? בירר ששה מכל שבט והביא שבעים ושנים פתקין. על שבעים כתב זקן ושנים הניח הלך. כללן ונתנן בקלפי. אמר להם בואו וטלו פתקיכם. כל מי שעלה בידו זקן אמר כבר קדשך שמים, מי שעלה בידו חלק אמר המקום לא חפץ בכך אני מה אעשה לך וכו' (סנהדרין י"ז). וזו בחירה נעלמה ע"פ פתקאות כדרך שעושין עתה בבחירת ראשי העם בכל הארצות הנאורות והחפשייות, אך משה רבנו ידע זאת שלשת אלפים שנה מקודם. והיו בוהרים מהמשפחות המיוחדות. כי אין הכל כשרין לדין נפשות אלא כהנים ולוים וישראלים המשיאין לכהונה (שם ל"ב). א"ר יוחנן אין מושבין בסנהדרין אלא בעלי קומה ובעלי חכמה ובעלי מראה ובעלי זקנה ובעלי כשפים (היודעים מסתרי כשוף כרי לגלות מעשי המכשפים הבאים לפניהם לדין). ויודעים בשבעים לשון שלא תהא סנהדרין שומעת מפי המתורגמן. א"ר יהודה אמר רב, אין מושיבין בסנהדרין אלא למי שיודע לטהר את הטרין מן התורה (ר"ל שיהיה מפולפל והוראה לפי שעה משיום עת לעשות לה הפרו תורתך). א"ר יהודה א"ר כל עיר שאין בה שנים לדבר ואחד לישמוע (בשבעים לשון) אין מושיבין בה סנהדרין וכו' (שם י"ז). וכמה יהא בעיר ותהא ראויה לסנהדרין? מאה ועשרים, ור' נחמיה איטר מאתים ושלשים כנגד שרי עשרות (שם ב'). עשרה פעמים כ"ג מסנהדרי קמנה. ומאה ועשרים כנגד סנהדרי קמנה של כ"ג. ושלש שורות של כ"ג מסנהדרי גדולה. ועשרה בטלנין של בהכ"ג ושני סופרין ושני חזנין ושני בעלי דינין ושני עדים ושני זוממין ושני זוממין הר"י קי"ד ועוד ששה: שלשה נבאי צדקה, רופא אומן ומלמד (שם). הרמב"ם חושב בין תכונות הסנהדרין גם שיהיו יודעים קצת משאר חכמות כגון רפואות והשבין תקופות ומלות וכו' (הל' סנהדרין פ"ב א') והנה השבין התקופות לצורך סוד העבור. וידיעה מחכמת הרפואה למען שיעור מיתה בככת הרצח ומומים בבכורים ומומי כהנים, שהיתה סנהדרי גדולה יושבת ודנה את הכהונה (סוף מדות). אין מושיבין בסנהדרין זקן וסריש ומי שאין לו בנים, ר' יהודה מוסיף אף אכזרי (סנהדרין ל"ו): ופרשי' זקן ששכת כבר צער גדול בנים ואינו חסני וכן סריש, ואינו כשר לדיני נפשות.

[דרך שבתם] סנהדרין בין גדולה בין קמנה היתה

סנהדרי גדולה שישבה בלשכת הגזית ת"כ פ"ד סי' י"א) והיתה כחצי גרן עגולה (סנהדרין פ"ד ג'). ומספר אנשיה שבעים או שבעים ואחד. והמחלקה השניה היא סנהדרי קמנה שהיתה בכל עיר ועיר ומספר אנשיה עשרים ושלשה. בירושלם היו שתי סנהדרי קמנה על פתח הר חבית ועל פתח העזרה, מלכד סנהדרי גדולה איטר בלשכת הגזית (סנהדרין ב'). ספרי פ' יושפיטם סי' קנ"ב). הסנהדרין הקטנים נחשבו רק לבתי דינים, וסנהדרי גדולה היא בית דין הגדול. ע"ע דינים. הנשיא היה ראש סנהדרי גדולה. אב בית דין היה משנה לנשיא, ובסנהדרי קמנה היה לראש המופלא שבבית דין. הנשיא שהוא ראש לסנהדרי גדולה נזכר ראשונה בתוספתא: הנשיא יושב באמצע (סנהדרין פ"ח). וז"ל הרמב"ם: כמה בתי דינין קבועין היו בישראל וכמה היה מנינן? קבועין בתחלה ב"ד הגדול במקדש והוא הנקרא סנהדרי גדולה. ומנין ע"א. ונאמר אספה לי שבעים מזקני ישראל, ומשה על נביהו, ונאמר והתיצבו שם עמך, הרי ע"א. הגדול בחכמה ישב כלן מושיבין אותו ראש עליהן, והוא ראש הישיבה. והוא שקורין אותו נשיא בכל מקום, והוא העומד תחת משה רבנו (הל' סנהדרין פ"א ג').

[משרת הסנהדרין] תעודת סנהדרי קמנה היתה לדין דיני נפשות של אנשים פרטים וגם בהמות שנתחייבו מיתת ב"ד, כמו הרובע והנרבע שנאמר והרנת את האישה ואת הבהמה (ויקרא כ'). ושור הנסקל שנאמר השור יסקל וגם בעליו יומת (שמות כ"א). הואב והארי הרוב והנמר והברדלס והנחש שהרגו הנפש מיתתן בסנהדרין של כ"ג. הכמים אומרים קנס של מוציא שם רע ככ"ג מפני שיש בו דיני נפשות דאם אמת היה שזנתה תחתיו היא בסקילה. לדברי ר' ישמעאל גם מלקות ככ"ג. כי מלקות במקום מיתה עומדת (סנהדרין ב' י'). תעודת סנהדרי גדולה היא דיני נפשות הנוגעים לכלל ישראל. וכל דבר מדיני וכלל. אין דיני לא את השבט שעברו ע"ז במזיד, ולא את נביא היסקר שדינו בהקנף, ולא את כהן גדול אלא ע"פ סנהדרין של ע"א. ואין עושין עיר הנדחת או להרוג מסית ומדיח או זקן ממרא רק ע"פ סנהדרי גדולה. ואין יוצאין למלחמת הרשות אלא ע"פ ב"ד של ע"א. ואין מוסיפין על העיר ועל העזרות או שינוי אחר במקדש אלא ע"פ הסנהדרין אלו. והם עושין סנהדריות קטנות לשבטים בכל הערים הגדולות. גם את מלכי בית דוד היו דינין הסנהדרי גדולה. מפני שהיו נשמעין להם והתנהגו ע"פ התורה, אבל לא היו דינין מלכי ישראל (ע"ע מלך). הסנהדרין היו רק בזמן שבית המקדש היה קיים כיון שרוב פעולתם היתה בעניני המקדש. ובפירוט אמרו: במאי עסקינן אילימא בזמן הזה מי איכא עיר הנדחת והתנן אין עושין עיר הנדחת אלא בב"ד של ע"א, אלא פשימא בזמן שבהמ"ק קיים (תמורה ח'). וכיון שבטלה סנהדרין גדולה ממילא

סנהדרין, ר"ל שבטלה ונפסקה פעולתה וחבריה הלכו בגולה והיו מהכים לישועה ששיבו למקומם, ואחרי חרבן הבית היו מחכים שיבנה במהרה וישבו לעבודתם. כי כבר אמרנו לעיל, כי פעולת הסנהדרין היתה בזמן שבית המקדש קיים, ואחרי שבטלה עבודת ביהמ"ק ובטלו דיני נפשות כבר פסקה פעולתם ממילא. וע"ז אמרו משבטלה סנהדרין בטל השיר מבית המיטחאות דאמר קרא זקנים משער יבנתו בחורים מנינתם (איכה ה' סוטה מ"ח). ולא יתכן שהיתה סנהדרין אחר חרבן הבית, אך כנראה נשאר עוד שם התואר סנהדרין לראשי העם וזקניו, אף שלא היה להם משרת הסנהדרין, כמו שמצינו במדרכי כשעלה לגדולה ונכנס לשררה ובטל מדברי תורה היה, "רצוי לרוב אחיו" ולא לכל אחיו, מלמד שפירשו ממנו מצעת סנהדרין (מגילה ט"ז: ר"ט"י). ואז היה בגלות בכל ולא היה ביהמ"ק קיים, ופירוש סנהדרין בכאן כמו אנשי כנסת הגדולה. התואר סנהדרין נשאר גם אחר מות הנשיאים וגם בימי הגאונים, ולכן מעו אחדים לחשוב כי סנהדרין היתה נהונה עוד בימי הגאונים, וגם ר"ד לוריא במבואו לפרקי דר"א (סוף אות ה' בהג"ה) טעה באמרו כי סנהדרין נשבת בימי הגאונים. ר"י פמאן מביא תשובה מכ"ז וכתוב בו כדברים האלה: אני יצחק בן דורבן בווירמיישא כתב ישלחו אנשי רינוס לא"י בשנת ארבעת אלפים שבע מאות ועשרים (960) ששאלו הקהלות מחכמי א"י וכו' וגם על סרכא בישמן הלב, והתשובה היא: נהנו סנהדרי קטנה וסנהדרי גדולה אוכלים אותה כי דביקתה מחמת יומן הוא, ואין לכלות ממון של ישראל וכו' וחתם הכתב רבי יעקב ב"ר מרדכי ז"ל ריש מתיבתא דמתא מחסיא. וזה הוא דבר שאי אפשר להאמין, ורק שם חואר לקחי להם לראשי העם. על אדות קברות הסנהדרין יש מסורה בפי יושבי ירושלים כי מקום קבורת סנהדרי גדולה הוא רחוק ממערת שמעון הצדיק כחצי יעה מצפון לירושלים במערת אחת בעלת כוכין הרבה ומקום קבורת סנהדרי קטנה במערה אחת בעלת כוכין הרבה הנשענת למערת שמעון הצדיק (לונץ ירושלים ח"א 92). במכתבי הרע"ב כתוב: וכן מערת שבעים הזקנים אשר היא רחוקה מירושלים כאלפים אמה או מעט יותר היא מפוארת ביותר (שם). והיא רק מסורה המונית ואין לסמוך עליה, כי בעלי הסנהדרין נקברו כל אחד בעירו, והמסורה ע"ד הסנהדרין היא צעירה לימים ונולדה ברוח ההמון מפני שחשבו שאם יש קברות סנהדרי גדולה בוראי יש גם קברות סנהדרי קטנה, וינעת ומצאת תאמין. ע"ע דיני'ם; זוגות; זקן; כהן; כנסת הגדולה; מלך; סמיכה.

[הסנהדרין בצרפת] נפוליון הראשון קיסר צרפת צוה ביום 6 אקטובר 1806 להרוא אספת רבנים לפאריס, לענות על י"ב שאלות ששאל מהם: א) האם מותר ע"פ דת ישראל להיות נשוי ליותר מאישה אחת?

כחצי גורן ענולה (בענולה היו יושבין כדרך שיושבין הסנטורים בקונגרים בוואשינגטון) כדי שיהיו רואין זה את זה, והנשיא ואב"ד רואין את כלם, ושני סופרי הדיינים עומדין לפניהן, אחד מימין ואחד משמאל וכותבין דברי המחייבין ודברי המזכין, ר' יהודה אומר שלשה: אחד כותב דברי המזכין ואחד כותב דברי המחייבין והשלישי כותב דברי המזכין ודברי המחייבין. בסנהדרי קטנה היו יושבין גם שלש יסודות של ת"ח, וכל או"א מכיר את מקומו (כסדר חשיבותם). הוצרכו לסמוך (כגון שמת אחד מן הסנהדרין) סוטכין מן הראשונה כסדר וכו' והיוירשים הבאים למלאות השורות יושבים באהרונה, והיו צריכין שלש יסודות, כי אם נחלקו הכ"ג בדין, ורק אחד מטה לחובה, אין הולכין אחר הרוב כזה לרעה, וצריכין להוסיף שנים שנים עד שבעים ואחד ע"ע דיני'ם (שם ל"ז: ל"ח). סנהדרי גדולה ישבו מבקר עד ערב בלשכת הגזית שהיתה בצפון העזרה (שם פ"ו:). ע"ע ל"טבת הגזית, בשבתות ומועדים היו יושבין בחל (פ"ח:), כי לא הנו משפטים בימים האלו (ע"י רש"י). סנהדרי קטנה ישבו בישערי העיר (ע"י לעיל). בכל עיר מישראל ישש בה ק"כ או יותר (רמב"ם שם פ"א ג'). מוצא למחית הסנהדרין היה לכהנים ולויים ממתנות כהונה ולויה, ולישראלים מתרומת הלשכה, כי עבודת סנהדרי גדולה התמירית היחה בקרת מומי קדשים אשר לקחו שחרם מתרומת הלשכה (ירוש' שקלים פ"ד ר', כתובות ק"ג). ומחית הישראלים אשר בסנהדרי קטנה היתה מעסקיהם שעסקו לעהות מנחתם מעבודת הקדש, או מקופת הקהל.

[גלות הסנהדרין] מקום הסנהדרין הקבוע היה בירושלים בלשכת הגזית כ"ז שיד ישראל היחה תקופה, אך כאשר נברה עליהם יד האויב ומלכות רומי כבשה את יהודה והציבה שם פקודיה, חדלה פקורת הסנהדרין מירושלים והנשיא הוכרח להעתיק משם מושבו ועמו הסנהדרין, מלכות יהודה החלה להתמוטט ק"פ שנה קודם חרבן הבית הישני, שכבר התפשטה מלכות רומי בא"י, וארבעים שנה עד שלא חרב הבית גלתה לה סנהדרין וישבה לה בחניות שלא הנו דיני נפשות (שבת ט"ו:), ר"ל שישבו בחניות בהר הבית ויצאו מלשכת הגזית, במקום אחר נאמר כי עשר מסעות נסעה שכינה וכו', וכנגדן גלתה סנהדרין סנטרא (למדו זאת מקבלה ע"י מסורת התלמידים): מלשכת הגזית לחנות (חניות), ומחנות לירושלים (חוץ להר הבית), ומירושלים ליבנה, ומיבנה לאושא, ומאושא ליבנה (פעם שניה) ומיבנה לאושא, ומאושא לשפרעם, ומשפרעם לבית שערים ומבית שערים לצפורי ומצפורי למבריא (ר"ה ל"א:). בפעם הראשונה שהיתה סנהדרין ביבנה היה עוד קודם החרבן, כי ריב"ז בקש מאספסיינוס יבנה וחכמיה והם הסנהדרין שהיו בה, והגלויות האחרות היו אחר החרבן, עד זמן רבי בצפורי ומבריא, ומה שאמרו גלתה

ב) היש גם פסורין בדת ישראל? ואם יש כח בירי גם ישראל לפסור האשה אף כי לא נפטרה עדיין ע"פ חוקי המדינה? ג) האם חיתון מותר בין יהודית לנוצרי או בין יהודי לנוצרי? ד) האם נחשבו הצרפתים הנוצרים בעיני היהודים לגוים או נכרים? ה) מה הוא היחס שבין היהודים להצרפתים ע"פ דת יהודית? ו) היהודים שגולדו בצרפת והם אזרחי הארץ ע"פ חוקי המדינה, הוחשבו את צרפת לארצם? האם מחויבים הם להלחם בעדה? האם מחויבים הם לשמוע ולהתנהג ע"פ חוקי המדינה? ז) מי הם הבוחרים בהרבנים? ח) היש כח בירי הרבנים לענוש ולקנוס את היהודים? האם מחויבים הם לציות דיניהם? ט) האם כח הרבנים ואופן הבחירה הם ע"פ דיני ישראל או ע"פ מנהגם? י) היש אומניות שאסורות לישראל ע"פ דתם? יא) האם אסור ליהודי לקחת רבית מיהודי חבירו? יב) האם אסור או מותר ליקח רבית מנכרי? הקיסר צוה את הרבנים להתאסף בתור סנהדרין כמו שהיה בירושלם בזמן הבית, שיהיה מספרם ע"א, שני שלישים רבנים ושליש אחד בעלי בתים, והם ימנו ועד של תשע מחבריהם להכין כל הדברים הנצרכים ולענות על השאלות ולערכם בכתב. הנאספים היו מצרפת ואיטליא ישמשל אז נפוליון עליה, ולאספה באו עוד רבנים ובי"ב נכבדים במספר 104 לראות ולשמוע המו"מ בין הע"א סנהדרין. הנשיא או היושב בראשם היה ר' דוד זינצהיים (ע"ע) הרב משטראסבורג ומשנהו ר' יהושע בנציון סגני רב מוורציל, וסגנור' אברהם די סוונניא הרב ממנובה. כולם נתאספו בבית הפרלמנט ביום 9 פברואר 1807. הנשיא פתח את האספה בתפלה שנרפסה בהוכרת בשם, תפלת ישירים, קראו העדה אנשי ישם סנהדרין. בהתאסף יחרו בעיר ואם פאריס המהוללה מטעם אדונינו האדיר נפוליאון הראשון קיסר הצרפתים ומלך איטאליא ירום הודו. יום ר"ח אדר ראשון שנת על חסדך ועל אמתך. פה פאריס, נרפס ברפום הקיסר התקס"ז.

עם העתקה בלשון צרפתית. הנשיא נשא מרברו מעניני דיומא, ואחריו דבר פורטאדו נשיא הפרלמנט בשם הקיסר. האספה השיגה היתה ביום 12 פברואר, וידברו לפני הנאספים שלוחי הקהלה ערת ישורון מאמשטרם ושמותם אישר, לימון ולימוואק, האחרון דבר בלשון עברית והאחרים צרפתית. הנשיא ענה אותם בעברית ויבקשם שלא לקחת חלק במו"מ של הסנהדרין כי כן צוה ראש הפרלמנט. באספות בימי 16, 19, 23, 26 פברואר ויום 2 מארץ סדרו את תשובותיהם לשאלות הפרלמנט. באספה השמינית ביום 9 מארץ דבר לפנייהם הילרעסהיימער שלח מקהלת פפ"מ ואשר מאמשטרם והנשיא ענה אותם בעברית, והביע את תקותו כי פעולת האספה תהיה לטובת ישראל. והאספה נסגרה. נבחרו הפרלמנט נאספו ביום 25 מארץ ושמעו י"ח תוצאות האספות. וביום 6 אפריל החליטו להסכים

לתשובות הרבנים ונעשה לחוק המדינה. [תשובות הסנהדרין] הרבנים הסכימו להשיב על השאלות של הפרלמנט התשובות האלה: א) לפי תיקון רבנו גרשום אסור לנו רבוי נשים; ב) כי יפה כח גם ישראל אחר שיצא דין כריתות הנשואין מבית המשפט של המדינה; ג) הנשואין כרת משה וישראל צריכין להיות אחרי שנתקשרו החתן והכלה ע"י חוקי הארץ; ד) נשואי תערובות בין יהודים ונוצרים ע"פ חוקי הארץ הם קימים, אך אסור לנו לחזקם ע"י נשואין כרת משה וישראל; ה) כי החוב על כל יהודי ע"פ דתו לחשוב את האזרח הכלתי ישראלי כאחיו ולעזור ולהגן בערו ולאחבו כאילו היה בן דתו; ו) היהודים יחשבו את ארץ מולדתם או בארץ שנאחזו שם כאילו היא ארץ אבותם ויחבבו אותה ויגינו עליה בכל עת הצורך; ז) היהדות לא תאסור שום אומנות או עבודה; ח) כי יפה הוא לאחזו בעבודת הארמה מלאכות ואומניות כאשר עשו אבותינו בא"י; ט) כי היהודים אסורים לקחת רבית בין מיהודי בין מנוצרי. מן ההחלטות האלה כבר נודף ריח הרפורם שהחל להראות אותותיו בימים ההם, באיטליא והולאנדר. אך הנאספים חשבו כי ע"ז ימחרו את הנאולה של ישווי זכויות ליהודים, אשר כבר זכו היהודים הצרפתים אחרי המרידה, אך תקותם לא באה, כי נפוליון עוד הגביל זכויותיהם ע"י חוק שהוציא ביום 17 מארץ 1808, ואז הסכים גם ליסוד קהלת ישראל ע"פ תנאי הועד של תשעת החברים מבלי ידיעת הסנהדרין.

ביבליוגרפיא: יעקב רייפמאן, סנהדרין, ברושטוב 1888; אדאלף ביכלער, דאס סנהדרין אין ירושלים אונד דאס גראסע בית דין אין דער קוואדערקאממער דעם ירושלימישען טעמפלס. ווין 1902; שורעה געשיכטע ח"ב 188. על הסנהדרין בצרפת: יאסס געשיכטע ח"ב 121; גרין געשיכטע ח"ב 276, 620; Leon Kahn, *Les Juives* 1876; *Transactions of the Parisian Sanhedrin*, London 1807. pp 332; Tama.

א.

סנהדרין, מסכת: מסכתא בסדר נויקין, בהוצאות המסניות היא הרביעית תיכף אחרי שלש בבות, אבל בהוצאות הי"ס נרפסה אהרו"ס חמישית אחרי שבעות. וכתב הרמב"ם בהקדמתו לס' זרעים: וכשהודיע (בבבות) ענין הדינין התחיל לדבר על הדינין גזרי הגזרות והדינין ההם, וסדר אחר בבא בתרא סנהדרין. במס' הזאת יש"א פרקים במסניות תוספתא ובגמרא בבלי וירושלמי. בבבלי יש ק"ג דפים. מס' סנהדרין היא נכבדה לא רק לעניני הלכה אך גם בנוגע לקורות ימי ישראל במאות האחרונות של בית שני ושנים רבות אחר החרבן. גם נמצאות בה אנרות יפות ושונות. בפרק א' מונה את הרברים שהן בפני בית דין של שלשה עד כ"ג שהם סנהדרי קטנה ועד ע"א שהם סנהדרי גדולה, ודברים שרנים לפני בית דינים השונים האלה. פ"ב: דיני כהן גדול ודיני המלך. פ"ג:

ובהיותו בלכיש שלח עבדיו וירושלימה ישיבנו מלפניו. וכאשר התפלל חזקיהו לה' שלח מלאך ויבחר כל גבור חיל ונגיד ושר במחנה מלך אשור וישב בבושת פנים לארצו ושם נפל בחרב בניו (דהיי"ב ל"ב). וגם פה לא נדע איפה היתה מפלתו אם בלכיש ששם היו רוב חילו "ממשלתו עמו" או אצל ירושלים. רש"י פירש שסנחריב כאשר שמע שיצא תרהקה להלחם עמו עלה מעל ירושלים והלך לכי"ש ונלחם עם תרהקה מלך כי"ש ופוט ומצרים אשר עמו ונצחום, ונטל חסדת אוצרותיהם ובא לירושלים ונפל שם, והוא שאמר חנביא (ישעיה מ"ה י"ד) יניע מצרים וסחר כוש וגו' על"ד יעבורו וגו' (פירש"י מ"ב י"ט ד). וכן משמע מדברי חז"ל כי מפלתו של סנחריב היתה אצל ירושלים, וחזקיהו לקח אוצרות של סנחריב שלקח הוא מאחו (פסחים ק"ט.).

[בתלמוד ובדרשים] סנחריב יש לו ישמונה שמות: תגלת פלאסר, פלאנאסר, שלמנאסר, פול, סרנון, אסנפר, רבא, ויקירא (עזרא ד'). וסנחריב הוא שם תואר: שסיחתו ריב, ד"א שסח וניחר דברים כלפי מעלה (סנהדרין צ"ד). סנחריב הגלה אותן (וישראל) ג' גלות: גלות ראשונה הגלה לראובני ולגדי ולחצי שבט המנשה. והשניה שבט זבולון ושבט נפתלי והשלישית הגלה לשאר שבטים, שנאמר בעת הראשון הקל וגו' והאחרון הכביד (ישעיה ח'). ומנין שהיה סנחריב נזומקרטור (מושל בכל העולם)? שהיה מגלה אלו לכאן ואלו לכאן, והגלה את ישראל לבלב, והביא אלו שבעבל לכאן (במד"ר פכ"ג סוף). הוא מלך בכיפה חוץ מירושלים (מגילה י"א); עלה סנחריב ובלבל את כל האומות וידים פ"ד). ובלבל את כל העולם כלו (ברכות כ"ח). יומא נ"ד). ישרק ה' לזכוב זה סנחריב (שמ"ר פ"ג). ורחמי רשעים אכזרי זה סנחריב (ויק"ר פכ"ז). איום ונורא זה סנחריב (י"ט פ"ז). ג' גזרי דינין נחתמו באותו היום, נחתם גזר דין של עשרת הישבטים ליפול ביד סנחריב, ונחתם גזר דינו של סנחריב ליפול ביד חזקיהו, ונחתם גזר דינו של עוזיהו שילקה בצרעת (ויק"ר פ"ה). א"ר יוחנן מפני מה זכה סנחריב לקרותו אסנפר רבא ויקירא מפני שלא סיפר בגנותה של א"י שנאמר עד בואי ולקחתי אתכם אל ארץ כארצכם (סנהדרין צ"ד). בשונו לירושלים נסע עשר מסעות באותו היום שנאמר בא על עית עבר במגרון למכמיש וגו' עוד היום בנוף לעמוד (ישעיה י'). אמרי ליה כלדאי אי אולת האידינא יכלת לה ואי לא יכלת לה. אורחא דבעא למסגויי בעשרה יומי סנא בחד יומא וכו' (סנהדרין צ"ה). א"ר אמר רב בא אליהם סנחריב הרשע בארבעים וחמשה אלף איש בני מלכים וישבים בקרונות של זהב וכו' ויצא מלאך ה' ויכה במחנה אשור מאה ושמנים וחמשה אלף, א"ר אבהו הללו ראשי גייסות הן (ישם: וכן משמע מדהיי"ב). המלאך שהכה בהם היה מיכאל, ששרף גופן מכפנים והניח בגדיהן סבחוץ וכו' ולמה הניח בגדיהם? אלא שהיו בניו של שם שנאמר וכוני

מי הם כשרים ומי פסולים לעדות, בדיקת העדות. נמירת הדין. פ"ד: הדיישה וחקירה, ישיבת דייני סנהדרין, מאיימות העדים. פ"ה: שבע חקירות, מניית המזכין וחמייבין, פ"ו: דיני הדברים שבבית הסקילה, קבורת הנסקל. פ"ז: ארבע מתות ב"ד. פ"ח: דיני בן סורר ומורה, מי שנידן משום סופו, מי שמצילין אותם בנפשם. פ"ט: הנשרפין והנהרגין, אם הרג שלא בכונה, רוצח שנתערב באחרים, מי שנתחייב שתי מיתות, פ"י: מי שאין לו חלק לעולם הבא, דיני עיר הנדחת, פ"יא: מי הם הנחנקים, דיני זקן ממרא, נביא שקר, בפרק זה האחרון בגמרא שלנו יש דברי אנדות רבות הערך מן דף צ' עד סוף המסכתא, ובאיזה מקומות שלטה יד הצנזור למחוק ולשנות הדברים עד שאי אפשר עוד לעמוד על מקור הדברים ולתקן המעוות, ישיגב

סנחריב: מלך אשור, שמו באשורית: סינאחד ריב, הוא עלה על ערי יהודה להלחם עליהן בשנת י"ד למלכות חזקיהו מלך יהודה וכבר תפש את ערי הבצורות, וכעשר שנים מקודם עלה שלמנאסר שמרון וילכדה מקצה שלש שנים, ויגל מלך אשור את בני ישראל מארצם, ולכן חרד חזקיהו מפני סנחריב, ובהיותו בלכיש שלח אליו לאמר: חטאתי טוב מעלי את אשר נתן עלי אשתי, וישם עליו מס ילש מאות ככר כסף ושלשים ככר זהב, ויתן חזקיהו את כל הכסף הנמצא בידו וגם קצץ את צפוי הזהב מדלתות הדיכל ויתנם למלך אשור, אך כנראה לא היה די בסכום הזהב שנתן חזקיהו, וישלח מלך אשור מלכיש את רבשקה עם עור ראשים בחיל כבוד לירושלים, ורבשקה הרף את מערכות בני יהודה ויגדף את ה', אך פתאום שמע רבשקה כי סנחריב נסע מלכיש ונלחם על לבנה וילך לעזרתו, כאשר נודע לו כי תרהקה מלך כוש יצא להלחם עם מלך אשור בארצו, וישלח סנחריב מלאכים אל חזקיהו לבל יבטח בה' אלהיו כי יושיענו מידו, כי לא הצילו כל אלהי הנזים את ארצם מידו מלכי אשור וגם הוא לא ינצל, ויתפלל חזקיהו אל ה', וישמע ה' תפלתו וישלח ביד הנביא ישעיה להודיעו כי קרובה מפלת אשור לבוא, "הנני נתן בו רוח ושמע שמועה ושב לארצו והפלתיו בחרב בארצו"; "לא יבא אל העיר הזאת... ולא ישפך עליה סיללה", "ויהי בלילה ההוא ויצא מלאך ה' ויד במחנה אשור מאה ושמנים וחמשה אלף וישכימו בבקר והנה כלם פגרים מתים". מכל זה משמע שהמפלה לא היתה אצל ירושלים רק בארץ אשור או קרוב לנבולה כאשר נלחם עם מלך כוש, והמכה היתה מכת מנפה נוראה איטר שלח בו ה'. וישב סנחריב לבירת מלכותו נינוה, ושם הכרו אדרמלך ושראצר בניו ויברחו לארץ אררט, וימלך א סדח-רון בנו תחתיו (מ"ב י"ט, ישעיה ל"ט, ירמיה נ"ב). בדברי הימים לא נזכר שם רבשקה רק סנחריב, מלך אשור שבא ביהודה ויחן על הערים הבצורות,

כאילו המלאכים מתאוננים לפניו על מלאכתם הרובה ואומרים: "איככה נוכל אנחנו השלשה לעמוד על המשמר

ציור הקביע בשור למעלות ליולדת שנדפס ראשונה בכפר רזאל.

בכל בתי היולדות הנפוצות על פני הארץ" (כרם חמד ח"ג 116, והצופה לבית ישראל צד 81). ע"ע לילית; מלאכים.

צ. ה. ג.

סניגור: סניגור: **סניגור** (σηνήγορος) הוא מליץ יושר המלמד זכות, וסניגור (κατηγόρος) המלמד חובה. ובשם המפטיס סניגוריא וקסיגוריא. ואמרו אין קסיגור נעשה סניגור (ר"ה כ"ו; ויק"ר פכ"א). העורך דין נקרא סניגור והעומד כנגד הנאשם מצד הממשלה נקרא קסיגור (District Attorney). מנין לדין שלא יעשה סניגור לדרביו שאמר מרבר שקר תרחק (שבועות ל:). פי' ביון שראה זכות לאחר ואח"כ ראה לו חיוב לא יהא ממעין דרביו הראשונים כדי להעמיד דרביו אע"ג דאיכא למימר רשפיר מצי למיקם דברי הראשונים, הואיל ועושה כדי להעמיד דרביו כמשקר דמי. בלעם הרשע היה סניגור של או"ה (תנחומא צו סי' א'), הדא רוח הקדש סניגוריא היא מלמד זכות לכאן ולכאן (ויק"ר פ"א א'). העובר עבירה אהת קונה לו קסיגור אחד (אבות פ"ד י"א). דוד שכן דוד בא בו קסיגוריא בת"ח (כתובות ק"ב:). הזקנים העתיקו ראשון בריב (משלי י"ח י"ז) קסיגורום, להתגלל עלינו (בראשית מ"ג י"ז) העתיק סומכוס קסיגוריא. גם מלת פרקלים היא כמו סניגור, ואמרו העושה מצוה אחת קונה לו פרקלים אחד (אבות פ"ד י"א). אם יש לו פרקלים גדולים ניצול (שבת ל"ב:). למה חטאת באה בפני עולה? לפרקלים שנכנס לרצות רצה הפרקלים ונכנס דרך (ובחים ז'). כל צדקה וחמד שישראל עושין בעוה"ז

שם עולם ואישור (שמ"ר פ"ח), ותחת כבודו יקד יסוד כיסוד אש (ישעיה שם) א"ר יוחנן תחת כבודו ולא כבודו ממש (והם הבגדים כי ר"י קרא למאניה מכבודתו). ר"א אומר תחת כבודו ממש כשריפת בני אהרן. נישמה—וגוף קיים וכו'. סנהריב שחרף ע"י שליח נפרע הקב"ה ממנו ע"י שליח (מלאך ה'). אמר סנהריב בתחלה אחריב דירה של מטה ואח"כ אחריב דירה של מעלה (גירוף נגד ה'). אריב ל מאי דכתיב עתה המבלעדי ה' עליתי על המסום הזה להשחיתו וגו' מאי היא? רשמע לנביא דקאמר (ישעיה ח) יען כי מאם העם הזה את מי השלוח וגו' (סנהדרין צ"ד:). ליל מפלתו של סנהריב היה בפסח, והיו ישראל וחזקיה יושבין ואומרין את ההלל, והיו מתיראים לומר עכשיו ירושלם מתכבשת בידו. כיון שהשיכמו בבקר לעמוד ולקרוא ק"ש ולהתפלל מצאו אויביהם פגרים כהים (שמ"ר פי' חו). לאחר מפלתו של סנהריב יצא חזקיה ומצא בני מלכים שהיו יושבים בקרונות של זהב, הדירן שלא לעבוד ע"ז (מנחות ק"ט:). ומה מישמע כי לא מתו כלם. מבני בניו של סנהריב למדו תורה רבים, מאן אינון שמעיה ואבמליון (גימין נ"ז:). ע"ע אשור; חזקיה.

יש"ג

סני וסנסני וסמנגלוף: שמות מלאכים אשר לפי דברי בעלי שמות האחרונים הם שומרים את היולדת ואת ולדה מן המזיקים ובפרט לילית וכת דילה. ובאמת היא אגדה עתיקה כי קמיע שכתוב בה שמות המלאכים הממונים לרפואה הם סיני וסינסני וסמנגלוף. ובקמיע הזאת נתרפא בנו של נבוכדנצר. כי לילית (ע"ע) שנבראה עם אדם הראשון. מלאכתה להחליש התינוקות סיום הולדם עד שמנה ימים אם הוא זכר, ואם נקבה עד עשרים יום. אך קבלה עליה בשבועה כי כל זמן שתראה את המלאכים האלה או שמותם בקמיע אצל התינוק לא תשלום בו. ולכך אנו כותבים שמות אלו בקמיע של ילדים קטנים ורואה אותם וזוכרת השבועה ונתרפא הילד (ספר בן סירא דפוס אמשטרדם שנת תנ"ז דף ט', וספר אלפא ביתא כבן סירא דפוס ויניציא ש"ד דף כ"ג). בספר רזאל (אמשטרדם תס"א דף ט"ג) כתוב כי הסגולה הזאת היא בדוק ומנוסה לכל צרה ובפרט לשמירת יולדת ולולדה מן הכישוף ועין הרע, ומקורם יכתוב על הקמיע שיר למעלות אשא עיני על ההרים, ואח"כ שמות המלאכים עם הציור של מגן דוד (והוא השם בפעם הראשונה בס' הזה). ולפי דברי המחבר ראה וחקק אדם הראשון (!) את הציור הזה. וכן נוהגין עתה להדביק פתקא שכתוב עליה שיר למעלות אשא עיני וגו' ומצד ימין שמות אדם וחווה אברהם ושרה ושמות המלאכים סני וסנסני וסמנגלוף פנימה. ומצד שמאל יצחק ורבקה יעקב ולאח, לילית וכל כת דילה חוצה. מכשפה לא תחיה וכו'. יצחק ערמער חבר סמירי על סני וסנסני וסמנגלוף.

סעדיה, רב (בן יוסף, וברית רס"ג, ונקרא בערבית: סעיד אלפיומי): נאן בסורא, נולד בכפר דילץ אצל פיומי (הוא פיהום) במצרים העליונה בשנת 892 ומת בסורא בשנת 942. מהגנדי הגאון בדור דברים אשר לא בן על אבותיו. אך הרס'ג בספר הגלוי מתיחס את עצמו למשפחה ישלה בן יהודה (דהיא ר' כ"א). וחשב בין אבותיו את ר' חנינא בן הוסא. לפי דברי מהגנרו בן מאיר הוכרח יוסף אבי הרס'ג לעזוב את מצרים ומת ביפו, ונראה שזה קרה בעת שישב הרס'ג בא"י. לא נרע מאומה מתולדות חייו בימי נערותו גם לא נרע מי היו רבותיו. רק כי מסעודי מהבר ישמעאלי שמת בשנת 957 יודענו כי סעדיה היה תלמיד של אבו כתיר אשר מסעודי בעצמו התוכח עמו הרבה בהיותו בא"י. אולם בודאי היו להרס'ג מורים חכמים אשר השפיעו עליו הרבה עוד כילדותו. כי כבר בהיותו בן עשרים חבר ס' האגרון, ובן כ"ג חבר ספר נגד ענן ראש הקראים. בשנה ההיא (915) עזב את מצרים ונסע לא"י וחשב להשתקע שם כאשר יאמר במכתבו העברי (ע' Schechter, Saadiana פ"ז) שכתב, בתחלת ויכוחו עם בן מאיר, לילשה תלמידיו שנשארו במצרים. הרס'ג היה אז בארם צובה בדרכו לבבל, כאשר שמע ממהשבת בן מאיר לעיטות שינוים בקביעות המועדים, וימחר לשלוח לו מחאתו, ובבבל הציע תשובותיו בענין הזה לפני הריש גלותא דוד בן זכאי וחכמי הישיבה. ע"ע בן מאיר. שם כתב, "ספר מועדים" להוכיח כי דברי בן מאיר ביטקר יסודם (922). דברי הרס'ג ישרו בעיני חכמי דורו, ושמו נודע לתהלה בא"י ובבבל, עד כי הואיל הריש גלותא למנות את הרס'ג לריש מתיבתא בסורא, יבא שם בחדש אייר שנת ד"א תרפ"ח (928) בן שלשים ושש שנים, ויהי לגאון, ויחל ללמד חכמה התורה והמדעים לתלמידים רבים, וישיבת סורא נתעלה על ידו ותעש לה ישם בארץ. הוא היה הגאון הראשון שנולד חוץ לארץ בבל, כי לפניו לא נסמך עוד לגאון חכם מארץ אחרת. רק מתוך חכמי הישיבות שם. אולם לא ארכו ימי גדולתו. כי אחרי שתי שנים נפרץ ריב בין הגאון ובין ראש הגולה דוד בן זכאי, כי הגאון לא נשא פניו במשפט אף כי הגאון כהן צדק ספומכדיאא הסכים עם ראש הגולה, וכאשר רצה בנו של דוד זכאי להכריח את הרס'ג לרעת אביו בהזקת היר, הוכה ונפצע מעברי הרס'ג והמון העם. אז להטה איש המריבה, הרס'ג החריים את בן זכאי והוא החריים את הרס'ג. בן זכאי מנה איש אחר במקום הגאון את ר' יוסף בר יעקב, והרס'ג מנה לנשיא וריש גלותא את יאשיה (חאסאן) אחי דוד בן זכאי ואותו העביר מנשיאותו (930). אך גברה יד דביז על אחיו שנאלץ לברוח כמנו ומת בגולה בכוראסאן, ואל דביז התחבר אהן ו' שרגאדו ושניהם כתבו מחברות נגד הרס'ג בעברית, והוא ענה אותם בעברית וגם בערבית בספר הגלוי ושמו

שלום גדול ופרקליטין גדולים בין ישראל לאביהן שבשמים (ב"ב י"ו). ב. מ.

סענעדן (Szegedin): עיר בתכונת אונגריא. היהודים נזכרו שם בשנת 1552 בתור מוכסין בעת שהיתה תחת סממלת תורקיא. וכאשר הוכרחו התורקים לצאת נורשו היהודים מהעיר. בשנת 1714 התיישבו שם שלשה יהודים וכאשר נודע הדבר נורשו. בשנת 1719 נתן המלך קרל השלישי רשות להעיר לעשות כחפצה ארות קבלת יהודים וצוענים לתוכה, אך פקדי העיר הפכו תמיד לחובת היהודים. בשנת 1781 התישב בסענעדן מיבאל חיים פאלאק מבלי רשות, ורק בשנת 1787 נתנו רשות לשלישה יהודים לישב שם. בשנת 1790 ניהן חק שלא יפריעו את היהודים ממנוחתם, ובשנת 1799 כבר ישבו שם 58 משפחות. בשנת 1813 עשו גבול בעיר לבתי היהודים שהם קנין כספם, ואף כי נרו אח"כ בכתיהם גם במקומות אחרים, לא במל החק עד שנת 1859. בשנת 1884 היו בסענעדן שמונה מאות יהודים משלמי מס.

[הקהלה] ביטנת 1791 נוסדה הקהלה הראשונה בסענעדן, אך לא השיגה רישון הממשלה עד שנת 1857. בשנת 1863 עשה הרב הכללי דר' ליאופולד לעוו תקנות לסדרי הקהלה אשר ניתנו מעט אח"כ, ובשנת 1903 נעשו תקנות חדשות. בית הכנסת הראשון נבנה בשנת 1803 בתבנית בית לדירה, כי פקדי העיר אסרו לבנות ביהכ"ג בתבנית בית תפלה. בשנת 1839 בנו ביהכ"ג הרש שנתחנך בשנת 1843 ע"י הרב ר' ליב שוואב מבוראפעטש, ויש בו ארבע מאות מקומות לאנשים ומאתים וישישים מקומות בעזרת נשים. ממול ביהכ"ג הזה נבנה ביהכ"ג ספואר ביטנת 1883 אשר מחירו עולה לחצי מיליון כתרם ויש בו 806 מקומות לאנשים, 623 לנשים. הרב הראשון בסענעדן היה ר' יחיאל ביטנת 1789, ואחריו ר' הירש באק (1790—1843); ר' דניאל פיליץ (7—1843); ר' יהודה ליב (ליאופולד) לעוו (1850—1875), ואחריו בנו ר' עמנואל לעוו שעודנו עומד על משמרתו (1912). החברה קדישא נוסדה בשנת 1787 ובעת ההיא נוסדה גם חברת בקור חולים, ובשנת 1856 בנו בית חולים. בשנת 1903 היו ארבע מאות חברים לחברה קדישא עם קרן קיימת של מאת אלפים ועשרים אלף כתרם. ביטנת 1860 יסד דר' לעוו "חברה רסנדקאות", חברת מחסה ליתומים בנו בית ליתומים בשנת 1892. התלמוד תורה נוסדה בשנת 1820, ובית למוד לנערות נוסד בשנת 1851. להקהלה יש בית מיוחד לצבור אשר מחירו עולה מאה וחמשים אלף כתרם. בין המתנדבים נחשב דוד קיס שנרב שישים אלף כתרם לחברת מלביש ערומים, ויש שם עוד חברות רבות למעשה הצדקה. בשנת 1905 היה מספר התושבים בסענעדן 87,410, ומספר היהודים 5,863, ומהם 1243 המשלמים מס. ב. מ.

בערבית, "כתאב אלאעתבאר") ובו יזכיר כי עמו הצדק, ומראה על פעולותיו שנלחם נגד הקראים והאפיקורסים. גם הרס"ג היה מוכרח להתחבא מפני חמת שונאיו שבע שנים, שהיה בכנראד. בימים ההם היה בודד ונפרד מחברת אנשים, וישקוד על למודו ויחבר אז הרבה ספרים. ובפרט ספרו אמנות ודעות שנמר בשנת 933. בשנת 937 השתדל חותן י' שרנאדו ושמו בשר (בב"ת ולא בכ"ף כא"סר מעו גרעץ ושמינישניידר) בן אהרן לעשות שלום בין הרס"ג ובין חתנו ובן זכאי, ויבצע מעשהו, וביום תענית אסתר כרתו ברית שלום ויפילו גורלות מי מהם יאכל אצל חברו סעודת פורים, ויפול הגורל על הרס"ג ויאכל על שלחן הנשיא וישמח עמו בימי הפורים ושני ימים אח"כ (יוחסין). הרס"ג הויטב על כנו בתור גאון בסורא, אכן כפי הנראה מסבת המחלוקת והגרנדו, שהעירו בקרבנו רוח עצבן ולא סר ממנו, ויהי רק כחמש שנים אחרי כן, וימת מתוך מרה שחורה (הראב"ע) בן חמשים שנה, לדאבון נפש כל גדולי ישראל וחכמיהם. ונשאר זכרו אחריו לכרכה. דוד בן זכאי קדמוהו במותו בשנת 940 ויהודה, בנו של הנשיא, מת איזה חרשים אחרי אביו.

[פעולת הרס"ג והבוריו] מעט היו ימי חלדו של הרס"ג, אך רבות ונפלאות פעולותיו ומעשיו. ולולא מת בחצי ימיו בודאי היו מעשיו וטובותיו לספרות וליהדות כפולים ומשולשים. הראב"ע בספר מאזנים קראהו ראש המדברים בכל מקום. טובותיו אשר עשה לישראל רשומים בספר הגלוי ועל אגרת ר' דוסא בנו שכתב לר' חסדאי הנשיא (הראב"ד). ספריו רבו בתורה בחכמה בדת וביאורי המקראות, בצחות לשון הקדש ודקדוקה. וכלם בלשון ערבית, לבר משלש מחברות קטנות שהן אזהרות, אגרון, ושיר על מספר האותיות שבתורה, וספריו בערבית רובם נעתיק לעברית, ויש מספריו שנאברו מאתנו, ויש שנשארו עוד בכ"י. בשנת 1892 כאשר מלאו אלף שנים משנת לידת הרס"ג החל יוסף דרנבורג להויל כל ספרי הנאון ונמ מה שנמצא ממנו בקטעים, וכלם ביחד יכלו עשרה כרכים, ועד עתה יצאו מהם חמשה. ואלה הם ספריו:

[ספרי הרס"ג] בחכמת הלשון העברית: (1) "אגרון", ספר השרשים כפול, בשני חלקים, ומסודר ע"פ א"ב; חלק אחד מסודר ע"פ ראשי האותיות, וחלק שני מסודר ע"פ סופי אותיות לצורך הפייסנים והחורזים בחרוזים. חברו בלה"ק, ובמהדורא שניה הוסיף העתקה ערבית לכל מלה, ויבואו בו גם מלות מלשון חכמים ושרשי המלות משפות זרות שזכרו בכה"ק, ויען שעיקרו נעשה לצורך הכותבים צחות ושירים נקרא הספר בערבית "כתאב אלשער" (ספר השיר). וכאשר יבאר בהקדמתו חבר ספרו מפני שראה כי גברה שכחת צחות לשון הקדש אצל בני ישראל, ומחברי הפיוטים לא ישמרו הכללים הנחוצים כפי חוקי השירה. בסוף ההקדמה בואו בקצרה כללי הדקדוק לשפת עבר, אבל קצת מזה

נשאר לפליטה. ההקדמה הערבית למהדורא השנית וקטעים מהקדמה העברית נדפסו ע"י הרבני בספרו זכרון לראשונים מחברת חמישית א' (פטרבורג 1891). (2) "כתיב אללנה", י"ב חלקים או פרקים על הלשון ודקדוק לשה"ק. ספר הדקדוק הזה הוא הראשון בספרתנו, ונשארו ממנו רק קטעים, ונזכר דברים ממנו בפירוש הרס"ג לספר יצירה, גם מזכירו דונש לברם. (3) "תפסיר אלבענא לפצה" רשימת שבעים מלות בודדות בתנ"ך, ובאמת מספן תשעים. ע"ע בודרות מלות. תרגומו ופירושו על תנ"ך הם: (4) תרגום ערבי של הרס"ג עה"ת באותיות עברית נדפס ביחד עם תרגום אונקלוס ותרגום פרס בקושטא בשנת 1546, וגם בהפולילומא של פאריס 1645, ולונדון 1657 באותיות ערבית אך בחילופים ושינויים. ונדפס עוד הפעם באותיות עברית בירושלם (1894—1901) בשם תאג' או כתר תורה, ובני תימן קוראים אותו בכל שבת עם תרגום אונקלוס ועם שנים מקרא. התרגום הזה נדפס מחדש ע"י דרנבורג והוא הספר הראשון של כל ספרי הרס"ג שהיה בדת דרנבורג להוציא לאור. תרגום על ישעיה שהויל פאולוס בעיר יענא (1800) ועשה עליו הערות. הוא מצא התרגום באותיות עברית ושנה אותם לערבית ועיז נפלו בו שבויים רבים, ורפאפורט הניחו ותקנו בפירושו לישעיה. תרגום משל עם פירושו הויל דרנבורג. פירושו על איוב מובא בספר קד הקמח לרבנו בחיי (תיבת השנתה), ובאכער ערך תרגומו ופירושו בהוצאת דרנבורג (ספר ה'). תרגום ופ"י על תהלים הויל מרגליות (ברעסלוי 1884). תרגום המש מנילות מיוחס להרס"ג בטעות, וכן תרגום אסתר שנדפס בסדור תימני (וויז 1896) אף כי הוא דומה קצת לתרגומו של הרס"ג (פאזאנאסקי מאנאמססרופט חמ"ו 364). תרגום ופ"י על דניאל הוא בכ"י, אך פ"י דניאל המיוחס אליו הנדפס במקראות נדולות אינו ממנו ונכתב ע"י סעדיה אחר שחי במאה ה"ב ונראה שהשתמש בפ"י הרס"ג (פארנעס שם חל"ד 63). ובן נובל לומר על פ"י עזרא שהויל מאתיים ע"ש הרס"ג בשנת 1882 (ע"י הגרן ח"ב 72). וכמו כן גורל מדרש ערבי על עשרת הדברות המיוחס להרס"ג, ונדפס הרבה פעמים (ע"י ש"ש היב' ביבליאגראפיע ח"ז 114). פ"י על "שה"ש אשר העתקה עברית ממנו נדפס בקושטא (1577) מיוחס להרס"ג בטעות (ע"י עוואלד ורוקעס בייטרענע ח"ב 104). וכן פ"י על קהלת (הוסיאטן 1903) שמיוחס להנאון בטעות (ע"י באכער העבר' ביבלי' ח"ט). וכנראה חבר הנאון תרגום וביאור כמעט לכל ספרי התנ"ך, כי רק תרגומו ופירושו לדה"א לא נזכרו ספריו בהלכה הם מאמרים על ענינים מיוחדים, ורובם אברו ונשאר מהם רק שמש (פאזאנאסקי, אריענטאלישע ליטעראטורצייטונג 1904 צר 306). והם: (5) מאמרו "כתאב אלמוארית" שנשארו ממנו קטעים ונעתיקו ע"י מיללער, ויש ממנו גם כללים בשחיטה והוא

בכ"ו. 6) כלליהתלמוד בערבית (שם הגדולים ח"ב 16). פי' על שלש עשרה סודות של ר' ישמעאל, ויש ממנו העתקה עברית. 7) שו"ת רובם בעברית, וחמישים מהם נקבצו ונרפסו ע"י סיללער. 8) פסקים והלכות, כמו ספר טומאה ומהרה הכולל ג"כ הלכות נדה (ע"י תוס' נדה ל"ז, ד"ה אביי, וסמ"ג לאוין סי' ק"א). 9) פירושים על המשנה והגמרא, ומוזכרים במסומות הרבה (ע"י ערוך ע' המר וע' ענה). 10) העתקה ערבית למשניות, ור' פתחיה בהסבוב (במאה הי"ב) מעיר כי בעיר בגראד השתמשו בהעתקה הרס"ג על המשנה שהוא כעין פירוש בערבית, אך לא נודע כ"י ממנו. על התפלות והפיוטים חבר: 11) סדר התפלות הכולל כל דיני ברכות ק"ש ותפלה, ל"מי החול ומועדים עם העדות בערבית ונמצאים בו גם תפלות תחנון ושבהים ושירים שחבר בעצמו. סדר התפלות שלו מוכח הרבה באבורהם (באגרי, דער סידור סעריה'ס, פפר"מ 1904). 12) פיוטים, ואזהרות או תרי"ג מצות ובסופו חתום שמו, "סעיד בן יוסף" עם התואר, "אלוף", ונראה מזה שכתבו קודם שנתעלה לנאון. הראב"ע בפירושו לקהלת (בי א') אשר שם מבקר החסרונות בפיוטי הקליר, הוא משבח את פיוטי הרס"ג ואומר כי הגאון נשמר מאלה החסרונות. פיוטיו נקבצו ע"י ראזענבערג "בבוביץ" (צד 26, 54 ברלין 1876). גם כתב פיוטים על העבודה ועל הושענות שהו"ל קאהוט (מאנאססי שריפט חל"ז). 13) עיר על מנין אותיות יבתורה, ונרפס בסוף תשובות הגאונים (רפוס פראג), ובסוף ס' נובלות לחכמה. ע"ע אותיות. ספריו בפילוסופיא ואמונה הם: 14) "כתאב אלמאנאט ואלאעהקאדאט" ובהעתקה עברית "האמונות והרעות", על יסודי האמונה והתורה, והוא הספר הראשון במקצוע הזה ונמרו בשנת 933. הספר עם העתקה אבן תבון לעברית נרפס ראשונה בקושטא בשנת 1562, והמסוד הערבי נערך ע"י לאנדויער (ליידען 1880) הספר כיל עשרה מאמרות: א') על בריאת העולם והשנהגה, ב') על אהדות השם וסודותיו ג') על המצות והתורה והנבואה, ד') טעבודת ה' ובריאת האדם והבחירה. ה') על המעשים הטובים והרעים, ו') על הנפש וכחותיה ועל הסות ועניני הגלגול, ז') על תחיית המתים, ח') על הגאולה והפרות. ט') על שכר ועונש אחר המות י') הנהגות וכללים ברכי הצדק והמוסר. 15) "תפסיד כתאב אלמבאדי", העתקה ופירוש בערבית על ספר יצירה (ע"ע שכתב בעודו במצרים או בא"י. המקור הערבי נערך עם תרגום צרפתי ע"י לאמבערט (פאריס 1891). אך ההעתקה העברית שנרפסה בשנת 1562 מיוחסת אליו בטעות. הרס"ג כתב ספרים או מאמרים רבים נגד הקראים והכופרים, וגם התנצלות נגד סתנגדיו. ספרי הויכוח והטענות נזכרו בשם הכולל, "כתאב אלרוד", והם: 16) נגד ענין מיסד הקראים (נכתב בשנת 915); 17) נגד אבן שקאוריה או שקויה; 18) נגד איש אשר שכתב

דברי גדופים על ההנשמה שמצא באגדות התלמוד (כתבו בשנת 933); 19) "כתאב אלתימיו" ובהעתקה עברית נקרא ספר ההכרה או ספר המבחן וכתבו בשנת 926, ויפת הלוי מביא ממנו כמה דברים (J. Q. R. 656, xiii, 245; x. 20) טענותיו נגד ח"ו"י הבלכי (ע"ע) "שמזכיר בספרו האמונות והרעות, ונכראה כתב ויכוחו זה בעברית; 21) טענותיו נגד הקראי בן זוטא (ע"ע). שנזכרו בפירוש הראב"ע עה"ת; 22) "כתאב אלשראי" או סדר המצות של האמונה ונכראה מתוכן ענינו שהוא ספר ויכוחי (ש"ש, די אראבישע ליטעראטור דער יודען מצד 50 והלאה); 23) "כתאב אלעבור", נכראה הוא ויכוח עם הקראים ארות עבור השנה (פאזאנאסקי J. Q. R. x. 260; 24) "ספר המועדים" נכתב בעברית נגד בן מאיר (ע"ע); 25) "כתאב אלעעתבאר" (ספר ההסתכלות או ההתבוננות) ובעברית נקרא, "ספר הגלוי", ובו תבוא התנצלותו נגד הנשיא דוד בן זכאי וסייעתו, נכתב בעברית והרס"ג בעצמו הוסיף עליו העתקה ערבית עם הקדמה והערות. הקדמת הספר בערבית עם תרגום עברית וראשית הספר בעברית וערבית נרפסו ע"י הרכבי בזכרון לראשונים (הנ"ל). הספר הזה נחלק לעשרה שערים, מהם שבעה מיוחדים ויטליה נכללים בכלל השבעה: א') בסדר ההכמה איך מצאנוה, מעלות אוהביה וחסרונות בוגריה, וכי סתנגדיו הם שונאי החכמה ורצונם למנוע מוסר וחכמה מישראל; ב') משך שנות הנבואה וזמן חבור המשנה והתלמוד, ונראה שהוא, "כתאב התאריך" "שמביא ר' יהודה בלעם (בפירושו למ"א ו' א') אדות זמן השופטים; ג') מדבר על מעשי דוד בן זכאי בתור שונא החכמה; ד') יבאר כי ה' לא ימנע טוב דעת תורתו מעם ישראל בכל דור ודור; ה') פירוש חלקי המצות ובאור הנביאות בעתידות; ו') ספור התלאות שמצא איתו מצד האנשים שמזכיר שמם, ואיך נעזר בישועת ה'. וכוננתו בזה להיות למופת לכל אוהב אמת שילמד לסבול כעם ומכאובים ויתפלל לה' שישוע לו, אבל לא יקצוף ולא ימהר לעשות כמעשי דודפיו; ז') זכרון מעשי הרשעים וכו' אולי ישוכו מדרכם. אלה הם שבעה הישערים הפרטים, והשלשה הישערים הכוללים מהם הם: ח') להעיר את העם לתלמוד מליצת לשון עבר, ט') ללמדם דעת הלשון ומליצתה כדי שידעו לסדר דבריהם ותיטובותיהם, י') להורות דרך החבורים וכו' (ולא נשלם הענין. ע"י הרכבי שם 133).

[השפעת הרס"ג על היהדות] הישפעתו של רב סעריה נאון על היהודים והיהדות בזמנו ואחר זמנו רבה מאד, ולולא עמד הוא בפרץ נגד ענין ועדת הקראים ואפיסורסים אחרים בזמנו שהתנגדו לתורה שבעל פה ולמסורת אבות, מי יודע אם יכלו החכמים האחרים לעמוד נגדם. הרס"ג הוכרח להשתמש נגד הכופרים בדברי חז"ל בכלי מלחמה של החכמה הכללית והטעמים שנודעו אז במדינות האלה, כי לא היה די להלחם נגדם בכלי

מלחמה של תורה לבדם והרס ג היה האישי המוכשר למלחמת הדת יותר מכל חכמי בכל שהיו אז בשיבות סורא ופומבדיתא. כי הרס"ג נולד במצרים שהיתה קן החכמים הבבליות בעת ההיא והביא עמו ידיעות מושכלות שלמד מהערביים, וכללי הפילוסופיא שלהם, ומלבד ידיעותיו החיצוניות, היה אדם גדול בתורה והיה פוסק מופתה, וכל חכמי ישראל היו סומכים עליו בעניני הלכה. אך עיקר עבודתו היתה לגדור פרצות היהדות ולרפא את הריסותיה ע"י הקראים, ויצא למלחמה נגד כל הכתות השונות שלא ההזיקן במסודות התלמוד, וכבר בהיותו בן כ"ג כתב ספר "להפר עצה ענן אשר קשר ומרד" (דברי הראב"ע). וכדי ללחום עם בני סקרא היה נצרך איש כהרס"ג שהיה בקי בתנ"ך מאין כמוהו, וידע הלשון העברית ורקדוקה עד שיכול להתחרות עם הקראים היותר גדולים בחכמת לשה"ק. והיה נלחם עמהם בדרך הפישט ולא במדרשות יגאלה נפשם בהן. גם היה בקי גדול בהשבונות העבור ובקביעות המועדים בעת ישיהו לו צורך לערוך מלחמה נגד בן סא"ר וסייעתו שרצו לשנות את הקביעות, ומי יודע עד היום היו הדברים מנעים לחלק בין היהודים בא"י ובין היהודים בבבל בסדרי החגים והפרץ הזה היה יותר גדול מכל הפרצות ישעשו ביהדות מעת היה ישראל לעם. אם היו יהודי בבל למשל חוננים ביום אחר את הג המצות, וראש השנה שלהם ביום אחר, ותענית יום הכפורים ביום אחר מקביעות היהודים בא"י ובמקומות אחרים. גם חרש הרס ג הפילוסופיא האלהית, כדי להוציא מרובם של מועים ישכפרו בעקרי היהדות מפני הדעות המיטיבשות של הפילוסופיא היונית. והחכם הרס"ג וערוך כערכה ויצא נגדם בכלי מלהמתם, פילוסופיא אמיתית נגד פילוסופיא כוזבת! וע"י סברות וחקירות ישרות וכדרך הויכוח גברה ידו על אויבי היהדות, וכשם ישכל הרס"ג על עצמו למעון נגד הסכתיים וכל בעלי דעות נפסדות, כן נטל עליו להתנגל לפני המאמינים התמימים אשר הם, מרחיקים המלאכה הזאת (החקירה במהות האמונה) עד שהם אומרים, שהעיון בה מביא הכפירה ומביא אל האפיקורסות". ובה נדמה הרס"ג להרמב"ם שהיה איזה דורות אחריו, שגם הוא היה מוכרח להלחם פנים ואחור.

[שימושו בפילוסופיא] הרס"ג הניח יסודות חזקות ללמודי האמונה שעשה אותם לעקרים בדת ישראל בספרו "האמונות והדעות", ואלו הם: א' הרוש העולם—יש מאין, שהשם ברא את החומר ונתן בו צורתו, ומביא ע"ז כמה ראיות, והעיקר בהן, כי כל הנמצאים הם בעלי תכלית. כלומר בעלי קצב וגבול, והם נפסדים, וא"כ יש לחם גם ראשית והתחלה, וה יחייב כי נבראו על ידי מחדש ובורא. וגם החומר איננו קדמון, כי אם היה מקודם לא הניח להיוצר לעשות ממנו דבר, ולא היה נשמע לו להפעל כרצונו ולהצטייר

כחפצו". ב' אחדות הבורא, אחר שהוכיח כי העולם הוא מחדש, הלא יוצא מזה בהכרח שיש אלהים שהוא מחדש כל דבר, כי יש מצוי ראשון בורא ומנהיג. והוא יחיד בעולמו כמו שבא לנו כאמונה מצד הקבלה ולפי ראיות השכל שהביא הרס"ג. הוא מתנגד להדעת של שתי רשיות, כי מי שברא אור לא ברא הושך, ואומר כי באמת אין החושך כח מתנגד להאור, כי אם העדר האור. ולפי מציאות האור הוא על צד האמת, והחושך אין לו מציאות כלל. ובנוגע לרע ומוב יאמר, כי באמת מושג רע ומוב הוא היחס וההצטרפות שיש לכל דבר ע"פ הרגשתנו, "כי הבורא לא ברא רע אך ברא דברים אשר הם סובלים שיהיה לאדם כהם שלום ורע בבחירתו, שאם יאכל המאכל לפי צרכו וישתה המים לפי צרכו יהיה זה שלום, ואם יקח מהם מה שאינו סובל יהיה זה רע". וע"י האחדות הגמורה יוכיח כי הבורא איננו גינם ולא יפול בו מושג נשמי כל עיקר, כי אין בו לא מספר ולא מנין, וכל גינם הוא עשוי ע"י אחרים ולא יתכן שהוא עושה ובורא ומחדש. כי "הלא הגשם היה תחלת ידוענו" (ר"ל תחלת השגתנו) ואנו מבקשים לכל גינם עושהו, וכשנמצא את העושה נבקש גם לזה את עושהו, עד הסבה הראשונה אשר בהכרח תהיה מציאתם רק רוחנית, שאם לא כן עלינו לבקש גם לה עלה וסבה". והוא מכאר את הפסוקים שיש בהם הגשמה שהם ע"פ סגנון הלשון ודרך "העברה" בלבד. ואנו חייבים להאמין שאין הדברים כפשוטם כ"א, "הקרבה והמשלה", ובפרט מה שבא מענין הפץ רצון וכעס. שכל זה הוא רק ע"ד דברה תורה בלשון בני אדם. ג' מציאות הנפש לרעת הרס"ג היא חקירה, "דבר עמוק ורק" ודומה לחקירת חרוש העולם יש מאין, ועיקר סברתו בענין הזה הוא, כי הנפש היא ברואה, כי "הבורא ברא אותה עם שלמות צורת האדם". מבעה היא "עצם נקי כנקיות הגלגלים והיא מקבלת האור כאשר יקבל הגלגל ותהיה בו טאידה, אבל עצמה יותר דק מן הגלגלים וע"כ היא מדברת". מציאות הנפש היא גם בפני עצמה חוץ לנוף, שהוא רק האמצעי לפעולה השכלית של הנפש כי "כל נברא צריך אל כלי מן הכלים", וכאשר תתחבר הנפש אל הנוף תתראה פעולה באדם בכל תכונותיו. גם הנפש צריכה להנוף ובלעדו לא תוכל לעשות פעולתה. "כי אלו היה (הקבי"ה) מניחה נפרדת לא היתה מנעת אל נעם ולא אל הצלחה ולא אל חיים מתמידים, כי הגעתה אל כל אלה איננה כ"א בעבודת בודאה, ואי אפשר לה על הק הבניה אל העבודה כ"א בנוף. מפני ישעמו פועלת כל פועל, כמו שהאש אי אפשר להראות כ"א בהתלותה כדבר וכו'. ואם יהיו שניהם ערומים מן המעשים, לא היה לבריאתם ענין (מטרה), ואם לא יהיה לבריאתם ענין יבטל עם בטולו בריאת השמים והארץ ומה שיש ביניהם. כי הכל לא נברא אלא בשביל האדם". הנפש "בעבור זכותה והרמותה לאור בזכותה" לא תדאה בצאתה מן הנוף

במותו. תחיית המתים היא לדעת הרס"ג עיפר גרול באמונה. והנזכר בה בהכרח שיכחש באמתת הספורים של הנסים והנפלאות בתנ"ך ונס מוכרח לכחש בבריאת העולם יש מאין, כי נקל להאמין בתחיה מאשר להאמין בבריאה יש מאין, ואף כי נתפרדו כבר חלקי החומר שבנוף, "יכול בורא הגוף היטני לשום חלקיו חלקים מן היסודות אשר לא שמיש בהם בנוף הראשון". ותחיית המתים תהיה בעת הגאולה, ואז לא ימותו עוד, אבל מעתיקים אותם מימות המשיח אל נעומות העולם הבא, "עד שאמרו חז"ל מתים שהקב"ה עתיד להחיותם שוב אינם הוזרים לעפרם. ומי שמת סומא או מחוסר אבר, "עומרים במוטן ואח"כ מתרפאין" כדי שיכירום אבותיהם וקרוביהם.

[תורה מן השמים ונבואה] בורא העולם ביטיל האדם, "חננם סבה שמגיעה בה אל ההצלחה הנמורה והטובה והשלמה" בנתנו להם תורת אמת מצוות ישרים ומשפטים צדיקים. אמתת האמונה בתורה מן השמים יבאר ע"פ השכל, כי התורה באה לנו בקבלה איש מפי אביו עד הרור של קבלת התורה, ואי אפשר להטיל ספק באמתת קבלת אבות, "אם לא יחשבו שיש בעולם הנדה (קבלה) לא יקבלו מצות מלכם ולא הזהרתו, כי בעת יטראו אותו בעיניהם וישמעו דבריו באזניהם, וכשלא יהיה עמם יסתלק קבול מצוותו והזהרתו". וכבר קבלו בני ישראל קבלה נמורה שמצות התורה לא יבטלו, וזה יבאר ע"פ סברה, הלא אנו יודעים "כי אומתנו איננו אומה כי אם בתורתה, וכיון שאמר הבורא שהאומה תעמוד כל עמידת השמים וארץ, מן ההכרח שתעמוד תורתה כל ימי השמים והארץ". הנבואה לדעת הרס"ג היא לצורך האדם, כי ישלח להם ה' את עבדו הנביאים להוכיחם לקיים את המצות, "וכל נביא שיבחרהו הבורא ית' לשליחותו נותן לו אות" ואז אנו חייבים להאמין בשליחותו, כי בודאי לא נתן לו אות "עד שהיה נאמן אצלו". אמנם הנבואה אינה די באות לבד אם היא נגד היושר. כי "סיבת האמיננו במשה לא היתה האותות והמופתים בלבד, אבל סבת האמיננו בו ובכל נביא, שיקראנו תהלה אל מה שיכשר (דברים כשרים וישרים), וכאשר נשמע דברו ונראה אותו שיכשר נבקש ממנו המופתים עליו, וכאשר יעמידם נאמין בו. ואם נשמע מענתו כתחלה ונראה שלא תכשר, לא נבקש ממנו מופתים, כי אין מופת על נמנע. למשל אם יאמר לנו, שאלהים מצוה אתכם שתצומנו יום כך נבקש ממנו אותות, וכאשר נראה אותם נאמין ונצום. ואם יאמר אלהים מצוה אתכם בנאוף ולגנוב, או שהוא מודיעכם שיביא מי המבול וכו' לא נבקש ממנו אות, מפני שקראנו למה שלא ישיריהו השכל או הנדה (קבלה) נאמנת".

[בחירה חפזית וגמול ועונש] הרס"ג יהשוב את האדם למרכו ותכלית הבריאה "המכוון בכל הכרואים", ויש לו נפש בעלת בחירה. והאדם עומד ברשות עצמו להרע

או להיטיב, כי הבורא "שם הבחירה ברשותו וצוהו לכתור בטוב". והרעה הזאת מוכיח הרס"ג מצד המושכל, כי "אם היה מכריחו [לאדם על מעשיו] לא היה ענין לציוו והזהרתו אותו וכו'. ולא היה נכון לענישו עליו". הבורא אינו סואם ברע מצד עצמו כ"א ע"י שמוך לאדם. וזה נתן ברשותו להיטיב או להרע, הרס"ג מתאים את הבחירה עם ידיעת הבורא כי הוא יודע הדברים על אמתת היותם, ומה שיש מהם ממה שיחדשהו [הקב"ה] הוא כבר ידע שיחדשהו. ומה שיש מהם שיבחרהו האדם כבר ידע שיחדשהו יבחרהו". בענין שכר ועונש הוא מבטל דעת האומרים "כיון שהבורא הוא שופט צדק. לא היה מביא יסורין על העוללים, כ"א על חטא שחטאו נפשותם בעת שהיו בנוף אשר קודם גופם", כי אינו מאמין בגמול הנפשיות "שרוח תשיב בשמעון ואח"כ בגוי וכו', ויש רבים שאומרים וכו' יתהיה רוח האדם בבהמה ורוח הבהמה באדם ודברים מזה השג"עו". אולם הוא מחליט "כי הנמול והעונש אינם מה שנראה לנו, כי הכל נגלה בחכמת הבורא, ויש גמול ועונש לעתיד לבוא אחרי הפרד הנפש מן הגוף. ולדעתו מרור העוה"ב אין בו לא מזון ולא קנין ואין צורך לשרות ולא לצמח ולא לנהרות וכו'". והנפש משתיקקת כל ימי היותה עלי ארסות לחיי עולם הנצחי, ותדע כי רק במעשים טובים תגיע אל "המרור הרוחני" הזה לכן נעצבת למעשים הרעים של האדם וישמחה למעשיו הטובים. ענין השכר ועונש אחר המיתה הוא מכאן באופן שעצם הגמול והעונש הוא אהר, אבל יגיע מזה טוב לצדיקים ורע לרשעים. דומה לכח האש ששורפת ומאידה, "עד הכתיב כי הנה היום בא בוער כתנור והיו כל זדים וכל עושי רשעה קש ולהט אותם היום הבא וגו' ורחה לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה (מלאכי ג'). ואולם יש מדרגות שונות בגמול ובעונש, ופרטי הדברים סתומים וחתומים לנו אבל יבארו לנו בזמן הישועה, כשיגלה הענין הזה ויפנו הלבבות לבקש החכמה, ויודכנו הטבעים לקבל התבונה".

בענין הגאולה האחרונה חשב הרס"ג את הקץ קרוב לסוף האלף החמישי לבריאת העולם כאשר יתבאר במאמר ח'. וע"ז אמר הרמב"ם באגרת תימן "ואנו דנים את רב סעדיה לכך זכות ונאמר מה שהביאו לענין זה. אע"פ שהיה יודע שהתורה אסרה זה (להיות בין מחשבי קצין), לפי שהיו בני דורו בעלי סברות דבות נשחתות וכמעט שתאבד תורת ה' לולא הוא ע"ה וכו'. וראה בכלל מה יראה בדעתו, לקבץ המון העם על דרך חשבון הקצין, כדי לאמץ אותם ולהוסיף על תוחלתם" (אגרות הרמב"ם דפוס ליפסא ה"ב דף ה'). זו היא השיטה הפילוסופית של הרס"ג בקיצור, שהיתה למעין לא אכזב להרמב"ם וכל בעלי מחקר והאיר עיני הדורות אחריו. כי בחקירה הרתית של היהדות היה הרס"ג הראשון, ובראותו סכנה גדולה מרחפת על היהדות ע"י דעות נפסדות. כמד בכשרי המלחמה

[בחירה חפזית וגמול ועונש] הרס"ג יהשוב את האדם למרכו ותכלית הבריאה "המכוון בכל הכרואים", ויש לו נפש בעלת בחירה. והאדם עומד ברשות עצמו להרע

1551. ומת אחר שנת 1566 (נר המערב 84, 86). ר' סעדיה ב"ר שמואל הנ"ל, נזכר ישם בתקנות בין שנות 1550—1578, וחבר באורי תנ"ך (שם צד 101). ר' שמואל ב"ר הנ"ל, חי בין שנות 1542—1621 בערך ונזכר בתקנות הנ"ל, גם חבר חדושי דינים כ"י (שם 103, 104). ר' שלמה בן דאנאן ור' יעקב בן דאנאן בערך שנות 1600—1620. האחרון חבר פסקים כ"י (שם 108). ר' סעדיה ב"ר שמואל הנ"ל, בין שנות 1620—1679, ונזכר בתקנות הנ"ל, גם בשו"ת אהל יעקב ששפורטש סי' ב' ג' (ע"ש צד 135). בנו ר' שאול בן דאנאן מת לפני שנת 1727. ור' שמואל שאול בן דאנאן נולד ר"ח אב תכ"ח ומת בערך 1730. הוא חבר ס' דברי הימים מאורעות יהודי פאס במשך מאתיים שנה לפניו. זכרונותיו נכבדים מאד לקורות היהודים בפאס ולמהלך המשטר המדיני אז ונכרו אשר יטא את שמו ג"כ ר' שמואל שאול ב"ר יעקב חי בין שנות 1700—1770, ונמנה לאב"ד בפאס בערך 1753. במאה הזאת חי ר' יצחק בן דאנאן (מת בשנת 1900) וחבר שו"ת ליצחק ר"ח (ירושלם תרס"ב), ור' שלמה בן דאנאן, נולד בשנת 1848 והוא קצת האב"ד בפאס וחבר שו"ת אשר לשלמה (ירושלם תרס"א).

י. ט. ט.

סעדיה בן נחמני: פייטן ומפרש התנ"ך; חי במאה ה"א והי"ב, ויסד פיוט למערב ליל א' דסוכות במהזור כ"י, תחלתו: "סוכת שלום סלה יכוננה עליון" וחתום בו גם הפסן (היידענהיים במבוא שלו). לדעת צונץ חבר ג"כ הפיוט, "אלהיכם דרשו" שאומרים בשבת שחל ב"ר"ח. והיה בימי ר' יקר תלמיד הרב בוורמייזא הוא ר' קלונימוס ב"ר שבתי שבא לשם מרום, ואם כן היה מעט אחרי רש"י (צונץ צור נעשיכמע צד 71). ולדעת ר' חיים מיכל הוא ר' סעדיה שמביא רש"י בס' לקוטי הפרדס הל' תשעה באב, "ואמר לי רבינו סעדיה" ונראה שהוא מרש"י. ר' סעדיה חבר פ"י הנדפס על ספר יצירה אשר בטעות ייחסוהו המדפיסים להרס"ג (מצרף לחכמה דף ט':) והרב יעב"ץ במטפתה סופרים דף ד':). כי מזכיר בו שהראב"ע ברא גברא לפני ר"ת ושניהם מאוחרים מהרס"ג הרבה מאות שנים. הפירוש הזה נסדר ע"י תלמידיו שקבצו פירושי רבם והוסיפו עליהם משלהם. נראה בכל דבור שכתוב פירש רבינו שם. ומביא מעשה ממאינא (שם פ"ד) ומשמע שהיה שם. גם הפירוש על דניאל המיוחס בטעות להרס"ג הוא מעשה ידי ר' סעדיה זה (עי' כרם חמד ח"ה 244). הוא חבר ג"כ פירוש על דברי הימים שנסדר ג"כ ע"י תלמידיו (עי' תוס' יומא ט'). והוא הפירוש המיוחס בטעות לרש"י. המחבר מזכיר בפירושו את ר' קלונימוס ב"ר יהודה אחי אמו (פ"י להר"יב ר' ז' י"ז), ור' אליעזר בן משולם שהיה רבו (שם) דה"א ר' ל"א). גם למד אצל ר' יצחק ב"ר שמואל

לסתים פיות המקטרינים על קבלת הו"ל ואמונת ישראל ע"י הקירותיו להסביר הרברים ע"פ השכל גם לבלתי מאמינים "כדי שיהיו דברי התורות מתקיימות בהקירה ובעיון הברור" (הקדמתו לס' האמונות והדעות). ודברר הזה עומד הרס"ג לנס עמו זה אלף שנים, ושמו יזכר לדור אחרון. ע"ע בן מאיר; דונש; קראים.

ביבליוגרפיה: המבואות וההערות בהוצאה החדשה של כל ספרי הרס"ג ע"י יוסף דרנבורג. בין באכער, יואל הכהן מילרעד והמטה חלקים מן העשרה כבר יצאו לאור פאריס 1893—1899; רפאפורט. תולדות ר' סעדיה גאון בכורי העתים ח"ט 20—37; ווייס האסיף ח"ב 275; דוד ח"ד; כנסת ישראל ח"ג 55—71; דוד כהנא לתולדות רס"ג קראקא 1892; ברנפלד, דעת אלהים ח"א 118; הנ"ל רבנו סעדיה גאון למלאת אלף שנה לשנת הולדת קראקא 1892; גרינהוט. הגן צד 179; הנ"ל מאסף ח"א צד 137; ברלינה. ברכת אברהם 84; קויפמאן. געדענקך בוך 144; גייגר. וויסענשאפטליכע צייטשריפט פיר יודישע טהעאלאגיע ח"ה 267—316; ווייעניק. רב סעדיה גאון בלשון יהודית-אשכנזית ניוארק 1903; הערמאן הענקעל. ר' סעדיה גאון בלשון רוסית. פטרבורג 1895; Munk, Notice sur R. Saadia Gaon, Paris 1838; Taubelles, Saadia Gaon, Halle a. S. 1838; Schechter, Saadyana, Cambridge 1903; Engelkemper, Saadiae Gaonis, Leipzig 1897.

א.

סעדיה בן דאנאן: תלמודי, חי בפאס מורוקא במאה ה"ט; אבי זמניו ר' מימון בן דאנאן בא מהגירוש של ספרד משנת 1391 עם הריב"ש ורשב"ץ לאלג'יר, ומשם הלך למרוקא והתיישב הוא או בנו ר' משה בעיר פאס, שישם נודע ר' משה הבן בשם "רמב"ם אלפאסי", הוא חבר פירושים בתלמוד שאברו מאתנו, ועל אדותיו יספרו ספורי נסים שאירעו לו בפאס אשר להגלם נאלץ לנוס משם בשנת 1438, ובנו ר' מימון שנשא ר' לפי הנראה בפאס או חור אח"כ לשם, הוליד את ר' סעדיה הזה. הוא היה מדרקק מצוין ומומחה בקורות עם ישראל. חבר ס' השרשים על ירמיהו בלשון ערבי (כ"י), ושו"ת שניטאל עליהם מחכמי קשטיליא, וכנראה ברור אבד הס' הזה ואיננו, ורק תשובה אחת ע"ד האנוסים נדפסה מכינו (חמדה ננוה, צד 102). גם נדפס מר"ס בן דאנאן זה מאמר על סדר הדורות (י"ט). הוא מת זמן מועט לפני גירוש ספרד משנת 1492, ובנו ר' מימון נהרג אז על קדושי ה"ט, וזרעו אחריו יצאו והתיישבו בעיר סולרת אבותם בפאס, ונשתלשלה מהם ישלשלת של רבנים וחכמים, והם נחשבו לגדולי ורבני ק"ק, "התושבים" מיהודי פאס. גם קבעו להם בית הכנסת מיוחד שם הנודע בשם "ביהכ"נ בן דאנאן".

[הרבנים ממשפחת דאנאן] ר' שמואל ב"ר מימון הנ"ל בן דאנאן נזכר בתקנות מגורשי קשטיליא (עי' המזכיר לרמשי"ש צד 1876, 32, 57; נר המערב צד 78). ובס' עץ חיים מ"ח גאנץ, בין שנות 1526—

דילמא אתי עניא ויהיב ליה וכו'. כל זמן שבית המקדש קיים מצבה מכפר על ישראל ועכשיו שלחנו של אדם מכפר עליו (ברכות נ"ה.). חז"ל הזהירו שלא להקיל בסעודת הקזה מפני חלשות הלב, ואמרו המקוץ דם ואין לו מה יאכל ימכור מנעליו שברגליו ויספיק מהן צרכי סעודה. מאי צרכי סעודה? רב אמר בשר ושמואל אמר יין (שבת קכ"ט.). אמר רב כל סעודה שאין בה מלח אינה סעודה. א"ר חייא בר אבא א"ר כל סעודה שאין בו שרף (שמפיג המאכל שבמעיים) אינה סעודה (ברכות מ"ד.). אנטונינוס ורבי לא פסק משלחנם לא צונן ולא חזרת ולא קשואין לא בימות החמה ולא בימות הגשמים (שם נ"ז.). בסעודות גדולות הכינו כל מיני מאכלים, וכמו שאמרו משל לאדם שעשה חופה לבנו והתקין לו מכל מיני סעודה (סנהדרין ק"ח:). ולדוגמא היתה סעודת שלמה בשעתו, דכתיב והיה לחם שלמה ליום אחד שלשים כור סולת וגו' (מ"א ה'). וא"ר יצחק אלף נשים היו לילמה כל אחת ואחת עשתה לו בביתה כך, מ"ט זו סבורה שמא אצלי סועד היום זו סבורה שמא אצלי סועד היום (ב"מ פ"ז:). חז"ל מספרים מאנשים שאכלו סעודה גדולה, כמו פקח בן רמליהו שהיה אוכל ארבעים סאה גזולות בקינוח סעודה (סנהדרין צ"ד:). וזוה נוכל לישער כמה אכל בסעודה עצמה. ואמרו על יוחנן בן נרבאי שהיה אוכל ג' מאות עגלים ויזתה ג' מאות גרבי יין ואוכל ארבעים סאה גזולות בקינוח סעודה (פסחים נ"ז.). ר"ל יהיה אוכל כל אלה במשך ימי חייו, ורש"י פירש שהיה מגדל בביתו כהנים הרבה, עכ"פ לשון ג' מאות גזומא הוא. אבל הזהירו שלא ימלא אדם כריסו בסעודתו, ואמרו סעודתך יתנאתך ממנה משוך ירך הימנה (גיטין ע'). הפרסיים היו מדקדקים מאד במנהגי הסעודה. בסעודת אחינורוש נאמר שהיו יושבים על מטות זהב וכסף, ותניא ר' אומר הראוי לכסף לכסף והראוי לזהב לזהב, אמר לו ר' נחמיה א"כ אתה מטיל קנאה בסעודה, אלא הם של כסף והגליהון של זהב, והיו שווים לכל המסובים (מגילה י"ב.). הם היו רגילים לאכול הסעודה בהסיבה על מטות כבודות, וא"ל ריש גלותא לרב ששת, אע"ג דרבנן קשישי אתון, פרסאי בצרכי סעודה בקיא מיניכו, בזמן שהן שתי מטות גדול מיסב בראש ושני לו למעלה הימנו, ובזמן שהם שלש גדל מיסב באמצע ושני לו למעלה הימנו שלישי לו למטה הימנו (ברכות מ"ז:). נקי הדעת שבירושלם לא היו נכנסין בסעודה אא"כ יודעין מי מיסב עמהן (סנהדרין כ"ג:). דבי פנחס בן יאיר לא רצה לסעוד בבית איש אחד, ואע"פ שישראל קדושים הם. י"ט רצה ואין לו ויש שיש לו ואינו רוצה, וכתיב אל תלחום לחם רע עין ואל תתאו לממעמותיו כי כמו שער בנפשו ב"ג, חולין ז'.). ובפרט היו נוהרים שלא להנות בסעודה שאינה מספקת לבעליה. ר"מ אומר אל יסרהב אדם

בנרבונא (שם ט' ל"ד).

ביבליוגרפיא: מיכל אור החיים סי' 1146 ; Gross, Gallia Judaica p 416.

ב. מ.

סעודה: אכילה בפגיעות ביחד עם בני הבית או עם הקרואים. בלשון המקרא הוא משתה, כי לרוב שתי יין בתוך הסעודה. מלבד הסעודה שאכלו פעם אחת ביום עם בני הבית סביב לשלחנם, היו עושים סעודה לעתים מוזמנים לבני המשפחה, שנקרא זבח משפחה, וגם לפרואי העם, כמו שמצינו בשמואל הנביא שאכל עם הקרואים זבח השלמים בבמה ויברך עליו (יש"א ט' י"ג) ויאכל שאול עם שמואל ביום ההוא (שם פסוק ב"ד). והיו רגילים לעשות סעודה לכבוד מאורע בימי חייהם, כמו אברהם שעשה משתה ביום הנמל את יצחק בנו (בראשית כ"א ח'), ולבן אסף את כל אנשי המקום ויעש משתה כאשר נשא יעקב את לאה (שם כ"ט כ"ב) ושמשון עשה משתה כאשר נשא את דלילה כי בן יעשו הבחורים (שופטים י"ד י'). יצחק אבינו בכרתו ברית עם אבימלך ואנשיו עשו להם משתה ויאכלו וישתו (בראשית כ"ו ל'), ויעקב עשה זבח ויקרא ללבן ולבניו לאכול עמו לחם בכרתו עמו ברית שלום (שם ל"א נ"ד). אבשלום טרא לכל בני המלך למקום שהיו נזוים צאנו לאכול ולשתות עמו (ש"ב י"ג כ"ג). בני איוב עשו משתה בית איש יומו, וקראו לאחיותיהם לאכול ולשתות עמהם (איוב א' ד'). יום הולדת את פרעה עשה משתה לכל עבדיו (בראשית מ' נ'). וכן עשה הורדוס (ב' חשמונאים ו' ז'). אחשורוש עשה משתה לכל שריו ועבדיו בשנת שלש למלכו (אסתר א'). ואסתר קראה את המלך והמן אל המשתה אשר עשתה (שם ה'). וכאשר גברה יד היהודים על שונאיהם עשו את הפורים ליום משתה ושמחה (שם ט' כ"ב). בלשאצר מלכא עבד להם רב לברבננהו אקף (דניאל ה' א'). אלישע הנביא הולך את גדודי ארם לשומרון ויאמר למלך ישראל להאכילם לחם, ויכרה להם כרה גדולה ויאכלו וישתו (מ"ב ו' כ"ג).

[בתלמוד ופוסקים] אמר רב אחא בר יעקב בתהלה היו ישראל דומין כתרנגולים שמנקרין באשפה עד שבא משה וקבע להם זמן סעודה, באמרו בערב בשר לאכול ולחם בבקר לשבוע (שמות מ"ז, יומא ע"ה:). זמן קביעת הסעודה הוא כשיגיע שעה רביעית (מן היום), ואם הוא ת"ח ועוסק בלמודו ימתין עד שעה ששית (הצות היום) ולא יאחר יותר דהוי כזורק אבן לחמת אם לא טעם מירי בצפרא (שבת י', פסחים י"ב. ישע או"ח סי' קנ"ז). מאימתי התחלת אכילה? רב אמר משיטול ידו, ורב חנינא אמר משיתיר חגורה לענין שלא ישב לאכול סמוך למנחה עד שיתפלל (שבת ט' ז'). א"ר יהודה שלשה דברים המאריך בהן מאריכין ימיו ושנותיו של אדם, ואחד מהם המאריך על שלחנו,

מצוה, ולכן הנודר שלא לילך לסעודת רשות מותר לו לאכול מסעודה זו, ודוקא בא"י אבל בחו"ל לא (באר שבע דף ק"נ). ע"ע אוכל; הבראה, סעודת; תבשיל.

א.

— [סעודת מצוה] תניא ר"ש אומר כל סעודה שאינה של מצוה אין ת"ח רשאי ליהנות ממנה, וכל ת"ח שמרבה סעודתו בכל מקום לכוף מחריב את ביתו וכו' (פסחים מ"ט). והנהגה מסעודה שת"ח שרוי בתוכה כאילו נהנה מזיו שכינה (ברכות ס"ד). סעודת מצוה נקראת אם עוסקים באיזה מצוה בשעת הסעודה, או שהסעודה נעשית לצורך איזה מצוה, כמו סעודת אירוסין (כתובות ח'). וחתונה שנקראת הלואה (ברכות ל"א). סעודה ביום המילה (פרד"א פכ"ט). גם אברהם ביום שנמל את יצחק עשה סעודה גדולה (בי"ב פ"ז). ונהגו לקחת מנין לסעודה זו, וכן נהגו לעשות סעודה ומשתה כליל שבת אחר שנולד בן זכר (יו"ד ס"ו רס"ה). אלישע בן אבויה קרא לחכמי ירושלם ליום הכנסת בנו בביתו של א"א (ירוש' חגיגה פ"ב דף ע"ז ע"ב). ועושיין סעודה לפדיון הבן שנקרא י"שע הבן (ב"ק פ'). והיו נוהגים לפניו באשכנז לעשות סעודה ביום שהכניסו את הילד לחדר (התורה והתחיים ח"א) ועושיין סעודה לסיום מסכתא, ונקראת סעודת מצוה (ע"ע סיום). ויש סעודות של מצוה קבועות בימים, כמו בשבת, שצריך לקיים שלש סעודות ור' חזקא אמר ארבע, וגדולה המצוה הזאת שאמר ר' יוסי היא חלקי מאוכלי שלש סעודות בשבת וכו' וריב"ל אמר שניצל משלש פרעניות (שבת ק"ז: ק"ח.). ויש עושיין סעודה גם במוצאי שבת שהיא "מלוא מלכה". וכמו בן סעודות יו"ט הן סעודות של מצוה. סעודת פורים המצוה לאכלה ביום והעולם נהגו לאכלה אחר תפלת מנחה (מרדכי פ"ק דמגילה). וסעודת פורים שאכלה בלילה לא יצא ידי חובתו (מגילה ז'). ונהגין להתחיל מקודם וגומרין כלילה. הסעודות שמרבים בחנוכה הן סעודות רשות, שלא קבעום למשתה ושמחה (בי"ב כ"ט מהר"ם מרוטנבורג). ויש אומרים שיש בהן קצת מצוה משום רבאותן הימים היתה חנוכה הבית (הרמ"א בשם מהר"א מפראג) ובמגילת תענית כתוב שקבעום למשתה ושמחה (ש"ע או"ח סי' תר"ע). בני החברה קדישא נהגו לעשות סעודה בט"ו בכסלו בערב אחרי שהתענו ואמרו סליחות והלכו לביה"ק לבקש מחילה מהמתים שאולי פגעו בכבודם בשעת המהרה וההתעסקות בהם. ואמרו חז"ל עתיד הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים ביום שיגמל חסדו לזרעו של יצחק וכו' (פסחים ק"ט:). וא"ר יוחנן עתיד הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים מבשרו של ליתן וכו' (בי"ב ע"ה). ע"י אנרות מהרש"א, וע"י ג"כ בוהר בראשית קל"ה).

ש. י. ש.

סעוויל: ע' אשביליא

לחבירו לסעוד אצלו ויודע בו שאינו סועד וכו' (חולין צ"ד.). יש מנהגים רבים בתוך הסעודה משום דרך ארץ (ע"ע) ויש דברים משום סכנה, כמו אין מסיחין בסעודה יטא תקדים קנה לזיט (תענית ה:). בעלי המדרש היתמטו בענין סעודה למשלים, כמו משל למלך ב"ו שאמר לעבריו עשו לי סעודה גדולה וכו' (סוכה נ"ה:). משל למלך שזימן את עבריו לסעודה ולא קבע להם זמן, אמרו כלום יש סעודה בלא מורה וכו' הללו שקשטו את עצמן לסעודה ישבו ויאכלו וייתנו (שבת קנ"ג.). משל למה"ד למלך ב"ו שעשה סעודה לעבריו והניח פנס (מנורה) לפניו כעס עליהם ואמר לעבדו מול פנס מפניהם והושיבם בחיץ (סוכה כ"ט.). גם באה סעודה בהוראת נשואין, כמו שאמרו אין אדם טורח בסעודה ומפסידה (יבמות ק"ז). ובאה בהוראת מיתה. ולמה נקראת מיתה סעודה? ללמך כשנקראין בני אדם לסעודה הכל נכנסין בפתח אחר, אבל כשיושבין אין יושבין אלא כל אחד ואחד לפי כבודו, אף בשעת פטירתו מקרה אחד לצדיק ולרשע (קהלת מ' ב.). וענין כבוד כל אחד לפי מעשיו (ערוך ע' סעד). ור"ע אומר הכל מוכן לסעודה (אבות פ"ג מ"ז) אחד צדיקים ואחד רשעים יש להם חלק לעוה"ב לכירה הגדולה (רש"י).

[דברי תורה בסעודה] ר"ש אומר שלשה שאכלו על שלהן אחד ולא אמרו עליו דברי תורה כאלו אכלו מזבחי כותים וכו' אבל אם אמרו ד"ת כאילו אכלו משלחנו של מקום שנאמר וידבר אלי זה השלחן אשר לפני ה' (יחזקאל מ"א. אבות פ"ג ז'). יהודה ויחזקיה בני רבי חייה הוו יתבי כסעורתא קמי רבי ולא הוו קא אמרי ולא מירי, אמר להו אנברו חמרא ארדקי כי היכי דלימרו מילתא. כיון דאיבסום פתחו ואמרו וכו' (סנהדרין ל"ח.). לפעמים הבינו סעודה לצורך הקהל, כמו הערות בקידוש החודש. כשהיו מקדשין ע"פ הראייה היו מתכנסין בחצר גדול בירושלם, וב"ד בודקין אותם, וסעודות גדולות עושיין להם כשביל שיהיו תגלים לבא (ר"ה כ"ג:). וכתב הרמב"ם: כשמעברין ב"ד את החדש מפני שלא באו עדים כל יום שלשים היו עולין למקום מוכן ועושיין בו סעודה ביום אחד ושלשים שהוא ר"ח, ואין עולין לשם בלילה אלא בניסף קודם עלות השמש, ואין עולין לסעודה זו פחות מעשרה, ואין עולין לה אלא בפת דגן וקטנית ואוכלין בעת הסעודה, וזו היא סעודת מצוה של עבור החדש האמורה בכל מקום (הל' קדוש החדש פ"ג ז'). ולפלא הוא שגם בש"ע נזכר זאת אף שאין מקדשין עוד ע"פ הראייה, ואין רכבו להביא דברים שאינם נוהגין בוה"ז (או"ח סי' קנ"א ד'). הסעודה שאוכלין בערב תשעה באב קודם התענית נקראת סעודה המפסקת, וסעודה כזאת בערב יוה"כ היא סעודת מצוה, כי האוכל ושותה בעוה"ב כאלו התענה תשיעו ועשירי. הסעודה שעושיין לחנוך הבית בא"י היא ג"כ סעודת

סערביא (סערוויא Serbia): מלכות בדרומית-מזרחית אירופא, ועד שנת 1876 היתה תחת ממשלת תורקיא. קורות ישראל במדינה הזאת יתאימו עם הקורות בעיר בילגראדו (ע"ע) שהיא הקהלה הראשית שנוסדה שם בשנת 1530 ע"י דון יוסף נשיא, והקהלה הישנה נוסדה בעיר ניש בשנת 1728. לפי עדותו של ר' שמואל די מדינא (רש"ם) הרב מישאלוניקי היו עוד שתי קהלות עתיקות אחת בסמינרדיא ואחת בשאבאטס, ורק לגלי הרדיפות של המורדים ההאירוקים או אוקסקים בעיר האחרונה יצאו היהודים משם במספר רב בשנת 1690 וגם בשנת 1787 והלכו להם לערי באנאט, סלובוניא וגם לבורא. ובכל עיני היהדות היו אז היהודים בסערביא תחת הנהגת הקהלה בישאלוניקי. היהודים סבלו הרבה משינוי הסדרים ודמהפכות השונות, ע"י התורקים בשנת 1792, וע"י הסערביים האדוקים בשנת 1807 ושנת 1813, עד אשר זכו הסרביים לשיווי זכויות ע"י מילאש אברענאוויטש בשנת 1817. ועד שנת 1830 נחשבו גם היהודים בזכות האלה, והם עזרו הרבה להתפתחות הצלחת המדינה.

[רדיפות] בשנת 1842 נבחר אלכסנדר בן קארא ניאורגעוויטש לשבת על כסא סערביא, וברצותו לשלם חובתו להסוחרים הנוצרים האדוקים אשר עזרו לו לבחירה, התחיל לדרוף את היהודים, ויאסר את ישוב היהודים בפנים המדינה. ולמרות כריתת הברית בפאריס בשנת 1856 יטנתנה שיווי זכויות ליהודי סערביא, עשה חוקים נגד זכויותיהם (30 אקט 1856), אך כאשר הוישב מילאש על כסא המלוכה בשנת 1858 ניתנו הדברים לטובת היהודים, כי ביום 26 ספטמבר בשנה ההיא בסל כל הגזרות נגד היהודים. הנשיא מיכל יהודה ממלא מקום מילאש הנביל את זכויות הישוב של היהודים בפנים המדינה. בעת ההיא היו 2475 יהודים בסערביא שישבו בעיר בילגראדו, ניש, פיארעוואטן, סמינרדיא, שאבאטס, ואברענאוואטן. בשנת 1861 נורשו ששים משפחות יהודים מערי הפנים, וכן נורשו בשנה שלאחריה, ובפרט מעיר שאבאטס בשנת 1864. חברת כ"ח ערכה מחאה נגד העתון האנטישמי Svetovide בשנת 1864, על אשר היה מעורר שנאה נגד היהודים בסערביא. והמאמרים האלה הפיחו רוח איבה ומשטמה בלבבות הנוצרים וירצחו שני יהודים בשאבאטס (יאנואר 1865). עד כי ברחו יהודים רבים מעצמם, ולא נותרו רק 1805 בכל המדינה, ורובם היו בבילגראדו במקום מיוחד למשכנותם. היהודים התאוננו לפני צירי ממשלת אנגליא. סיר פראנציס נאלדשמיד הביא הדבר לפני הפרלמנט ביום 29 מארץ 1867, וכן חברת כ"ח ובראשם אדאלף כרמיה, וסיר משה מונטיפיורי קבלו לפני הצירים של אנגליא תורקיא וסערביא. הנשיא אברדם קאמונדו הלך לקושטא והציע הדברים לפני הוויזר עלי פחה ופואד פחה, וגם לפני הנשיא מילאן בעת שהיה בקושטא בשנת 1867. אך

כל אלה לא תועילו להקל סבל היהודים. גם הקונסטרטוציא בשנת 1869 אשר תכונתה היתה בדרך החופש, הנבילה בפירוש את זכויות היהודים ע"פ החוקים משנת 1856 ושנת 1861. ועוד הכבירה אכפה על היהודים ע"י חוק לקחת מהם אנשי חיל לצבא. ומאז נתמעטו היהודים בסערביא ע"י יציאה כללית למדינות אחרות. בשנת 1873 כאשר היה הנשיא מילאן בפאריס דבר עמו אחד מראשי כ"ח לטובת היהודים, אך תשובתו היתה בדרך שלילה. בשנת 1876 נורשו י"א משפחות מסמינרדיא. 55 יהודים עברו בצבא סערביא בין הלוחמים נגד ממשלת תורקיא בשנת 1876 (ע"י הרישימה בספרו של לעב, "מצב היהודים בתורקיא" בלשון צרפתית. צד 407). בשנת 1878 הורשו היהודים בבילגראדו לבחור שליח למועצת העם (סקופטשינא). ובשנת 1880 בחר לו הנשיא מילאן ששה יהודים לשומרי ראשו. הקונסטרטוציא מיום 2 יאנואר 1889 בטלה כל החוקים המיוחדים בעד היהודים והשינו שיווי זכויות עם יתר התושבים. ומאז לא נשמע רדיפות נגדם. בשנת 1884 היה מספר היהודים בסערביא 6,492. מהם היו בבילגראדו ארבעת אלפים ניש שמונה מאות, שאבאטס שש מאות, פיאראס שלש מאות, פיאירעוויטן שתי מאות, לעסקאוואטן שתי מאות, סמינרדיא מאה וחמשים, אברענאוואטן מאה, וואטיעווא חמשים. אנב שלשים. כל תושבי סערביא מספרם 2,493,770.

ביבליוגרפיא: אמאריליו, דבר משה דף ס"ט. שאלוניקי 1742; Annual Bulletin All. Isr. 1880, 1889, 1903; J. E. xi. 205.

ב. מ.

ספרן : ע' הספר

ספוג : גדל על פני הים מקצה הנקפא רך ומלא נקבים ושואב כל דבר לח לתוכו (Sponge). אין מקנחים בספוג ביטבת אלא אי"ב יש לו בית אחיזה שמא יסחוט (שבת פכ"א ג' ש"ע או"ח ס"י ש"פ יז). ספוג לא נזרו בו משום מים שאובים (מקואות פ"ו ד' י"ט ע"י י"ד ס"ו ר"א מ"ז). ואינו מקבל מומאה, שאינו לא כלי עץ ולא בגד ולא שק ולא תכתבת (שבת שם) והרמב"ם חושב את הספוג בין כל שבים סהור (טומאת פ"ו א', וכלים פ"א). ויש ספוג של צמר, שאמרו הביאו ספוג של צמר ושראום במים (ע"י י"ח). וכן אלונטית עבה שמנגבין בו, ירד ומבל ועלה ונסתפת (יומא ע'). ספוג הוא על ראש דג אחד שבים ובשעה שזמרים ראשו להסתכל בעולם יורד אותו ספוג על עינו ואינו רואה כלום, ולולי זה לא היתה ספינה נצולית מפניו (ב"ק קט"ז: וע"י ש"ע או"ח ס"י ש"ך י"ח; ערוך ס"י ספוג). חז"ל חשבו ארבע מדות ביושבים לפני חכמים בדרך משל: ספוג ומשפך משמרת ונפה, ספוג שהוא סופג את הכל וכו' (אבות פ"ה מ"ז) תלמיד שלכו רחב

ניסו, תולדות גדולי ישראל; פינקל, עבדיה ספורנו אלס עקסענעם.

א"ם

סְפִינָה: אניה, רוב השבטים ישבו בפנים הארץ ולא היו רודים בים, ורק שבטי דן אשר וזבלן ישבו במסצת על חוף הים הגדול של א"י הוא ים התיכון (כדאשית מ"ט י"ג, דברים ל"ג י"ט, יהושע י"ט כ"ו—כ"ח, יוֹפֹטִים ה' י"ז). ובחלקו של נפתלי היה ים כנרת. ומשם צרו רגים וח לזון. אבל לא חרפו נפשם לעשות להם נתיבות במים עזים או לעשות מלחמות בים ולעבור לרשת ארצות אחרות לא להם. כי לא הותרה להם כבוש יחיד (ע"ע כבוש). ורק את הירדן עברו במעברה אצל הנלל כאשר עשה דוד המלך בברחו מפני אבשלום (ש"ב י"ט י"ח). שלמה המלך כרת ברית עם חירם מלך צור לכרות לו ארזי לבנון לצורך ביתו ולבית המקדש "עבדי יורידו מן הלבנון ימה ואני אשימם ודבורות בים" (מ"א ה' כ"ג), וכנראה הובילו הדבורות את הארזים מברית ליפו. ורק אחר אשר התרחב שלמה את מלכותו ע"י כבוש יחיד של דוד החל לבנות אניות ולשלוח מעציון גבר על שפת ים סוף לאופיר להביא משם זהב ודברי חפץ (שם ט' כ"ז—כ"ח). שלמה המלך מספר בשבח האשת חיל שהיתה כאניות סוחר ממרחק תביא להמה (משלי ל"א י"ג). יהושפט המלך עשה עשר אניות תרשיש ורצה לשלחם לאופיר להביא משם זהב, אך האניות נשברו בעציון גבר (מ"א כ"ב מ"ט). שמעון המכבי לכד את יפו ותהי לו לחוף אניות לעבור ממנה על איי הים (א' חשמונאים י"ד ה'). הורדוס חזק את חוף קיסרין אך לא נזכר אם היו לו שם אניות. בזמן פומפיי ובזמן מלחמת בר כוכבא היו יהודים מלחים באניות והיו שודדים את היל הרומיים שעברו את ים התיכון אצל חופי צור ופולשתים וגם בחוף הים סוף (יוסיפוס קדמוניות ס"ד פ"ג ב', מלחמות ס"ג פ"ט ב'). בברית החדשה יש ספורים מסירות ריגות על ים כנרת (מתי ד' כ"א, לוקוס ה' ה'). פאול הובל באניה מקיסרין לצידון ונסב מנגד לאי קפריסין, "יען הלך הרוח נגד פנינו" אח"כ עברו בים ממול קיליקיא (סיציליא) ויבואו אל סורא אשר בלוקיא. ושם מצא שר המאה אניה אלכסנדרית מועדת לאיטליא וכו' (מפעלות השליחים כ"ז). הצורים היו רודים בים בזמן כה"ק ויחזקאל הנביא יתאר את צור היושבת על מבואות ים רובלת העמים אל איים רבים וגו' וממשל אותה לאניה גדולה: ברושים משניר בנו לך את כל לוחותיהם, ארז מלבנון לקחו לעשות תורן עליך. אלונים מבשן עשו משומיר, קרשך עשו שן בת אשורים מא"י כתים, שש ברקמה ממצרים היו מפרשך להיות לך לנס, תכלת וארגמן מא"י אלישה היה מסכך. יושבי צדק וארוד היו שטים לך. חכמך צור היו בך המה חובלדי. זקני גבל וחכמיה היו בך מחזיקי ברקך, כל אניות הים ומלחיהם היו בך לערוב מערבך וגו' (יחזקאל כ"ז ג—ט.). ובה יש לנו ציור

לשמעו ושוב כל דבר אבל אינו מבחן בין עיקר למפל.

ב. מ.

ספורים; ע' ספרות

ספורנו (Sforno), **עבדיה**: מפרש המקרא, היקר ורופא; נולד בעיר סיינא בערך שנת 1475, ומת בבולוניה בשנת 1550. הוא היה בן ר' יעקב ממשפחה ספורסמה באיטליא, ולמד תורת ישראל חכמת החשבון והפילוסופיא בעיר. ואח"כ הלך לרומא להשתלם בחכמת הרפואה, ושם היה נודע בין חכמי העיר. בעת ההיא היה רייכלין ברומא (1498—1500) וילמוד לשון עברית מפי ר' עובדיה. גם ידעו בתלמוד היתה נדונה, עד כי פנו אליו בשאלותיהם ר"ם קאצנלינבון (טר"ת סי' קצ"ב), ר' יחיאל אשכנזי הרב ברומא שאל ממנו דין אדות בת שמואל צרפתי הרופא להאפיפיו. בערך שנת 1525 עזב ר' עבדיה את רומא ויגע על ערי המדינות והיה במצב רע, והיה בעיר ריגו בחברת הרב עמנואל ברנאה מסוף פסקו הנדפס בס' תולדות אדם לר' שמואל אלנאוי. לאחרונה התישב בבולוניה במקום שהיה אחיו ר' חננאל, ושם הרביץ תורה ברכים עד יום מותו.

[ספריו] הוא חבר פירוש עה"ת בדרך הפשט מעורב לפעמים בחקירות (ויניציא 1567). ונתקבל הפירוש הזה בישראל ונדפס הרבה פעמים במקראות גדולות; פי' על שה"ש ופהלת שהקרי"ש לכבוד הנרי השני מלך צרפת (שם); על תהלים (שם 1586); "משפט צדק" על איוב (שם 1589); פי' על יונה, חבקוק וזכריה נדפסו בס' לקומי שושנים לרוד אבן חין (אמשטרדם 1724). גם כתב כוונת התורה בתור הקדמה לפירושו עה"ת. הנכבד מספריו הוא "אור עינים" (בולוניה 1537), קצת תשובות לאפקורסים מכללים מונהגים מתורתנו ומספרי הפילוסופים ועניני הנשמה". בו יוכיח מכה"ק נגד דעות אריסטו על חומר הקדמון, ובחקדמותו יתנצל כי כתב ספרו מפני שראה כי גם הרמב"ם טעה להאמין באריסטו. ר' עבדיה בעצמו העתיק ספר זה ללשון רומית, ושלחו להנרי השני מלך צרפת. גם חבר פי' על פרקי אבות שנדפס בראש המחזור הרומי (בולוניה 1540). עם פי' קטחא ראבישנא, וחבר "ביאור לספר אוקלידוס" שמונת ספרי אוקלידוס שנעתקו מערבית (כ"י פאריס סי' 435); "דרשות" כ"י האלבער שטאם סי' 331); "דקדוק לשון עברי" (כ"י). לפי השערת שפי"ד (בהעתקתו לגרעין) כי מה שמובא בהקדמת ר' שלמה עתיה לפירושו על תהלים, "ואיש אחר חכם ורופא וישר ויהודי כשר שמו טסיר שידרידאו" הוא אחר עם Servadeus המובא בספרו של ר' דוד די פומיס, והוא ר' עבדיה ספורנו.

ביבליוגרפיא: אבן יהוא שלשלת הקבלה נ"ב דפוס אמשטרדם; גאנו, צמח דוד ח"א; קורא הדורות 255;

נפלא מאד מאניות צור בזמן ההוא. הכתים היו אנישי המלחמה באניות או שורדיים, וכבר נשא עליהם משלוח בלעם באמרו וצים מיד כהים (במדבר כ"ד כ"ד) ונזכרו ג"כ ברניאל (י"א ל'). הנביא הכטיה ליהודה כי ינאלם מבבל, באסרו למענכם שלחתי בבלה והורדתי בריחים כלם וכשדים באניות רנתם (ישעיה מ"ג י"ד). פירוש שהקביה יוציאם סגלות ע"י אניות כשדים שעברו את הפרת. או אפטר שהלכו דרך הים סוף עד דרומית מערבית של א"י ומשם דרך ים התיכון.

[בזמן התלמוד] במשנה נזכרת ספינה אלכסנדרית (כלים פט"ו א', אהלות פ"ה א' י"ג). שהיה בה בור של מים לנסיעה רחוקה. ספינות כאלה היו נושאות תבואות ממצרים לרומא. הספינה בשם Isis מתוארת ע"י הסופר לוציון בספרו De Navigatione שהיה בה שלשה תורנים, ואורך הספינה היה מאה ושמונים רגל, רחבה 45 רגל ועומקה 44 רגל. בזמן המשנה היו היהודים קונים ומוכרים ספינות זה מזה והצריכו חז"ל לקבוע דינים מיוחדים למו"ט הזה, ואמרו המוכר את הספינה מכר את התורן ואת הנס ואת העונן ואת כל המנהיגים (משוטיין) אותה, אבל לא מכר את העברים ולא את המרצופין (יטכסו בהם קרקע הספינה) ולא את האנטיקי (פרקמטיא של הספינה) וכו' (ב"ב פ"ה א'), בברייתא אמרו המוכר את הספינה מכר את האיסקלה (כבש) ואת בור המים שבתוכה, ומכר את הביצית או דונית (שם ע"ג). ביצית או בוציאת היא ספינה קטנה שמהלכת לפני הגדולה במקום ים המים מועטין ואין הגדולה יכולה ללכת שם, ונכנסין בקטנה ויוצאין ליבשה. הביצית היא קלה ומהלכת אפילו בביצה ולכן נקראת כן, ויש מפרשים דונית ספינה קטנה שצודין בה דגים, בסירות דוגה (עמוס ד' ב') תרגומו ברגנית ציידין; ובכלי גמא על פני מים (ישעיה י"ח ב') תרגומו ברגונים על אפי ימא, גם איסקפא או איזקפה היא ספינה קטנה (ירוש' ב"ב פ"ה א' דף מ"ו). אניות אבה (איוב א' כ"ו) הם כלי שיט של מקום אבה ההולכים קל על פני המים. צי אדיר, זה בורני גדולה (ר"ה כ"ג). והושיבך ה' באניות (דברים כ"א ס"ח) ת"י בבורניא ואלפיא. בורני גדולה נטענת ביטלשה כורין, ואמרו כור לספינה שלשת כורין לבורני גדולה (ב"מ פ':) והיא אניח מלחמה משודדים ושוללים בים (pirates) ושם פירטין (שוללי הים) נזכר במדרש. משל למלך שבא עם בניו בים וספינות של פירטין מקיפים אותו (שמ"ר פ"ז סוף). ספינה מרקדת (מנחות צ"ד:) שאין לה שוליים אלא למעלה היא רחבה ולמטה כלה והולכת עד כאצבע, ונקראת מרקדת מפני תנועתה במים אנה ואנה. ארבה או ערבה (ב"ב ל"ד:) היו סירת דונה בצורת ערבה שלשין בה עיסה. מברא (חולין צ"ד.) קיצור מן מעברה. ופירש"י ספינה רחבה שעוברין בה את הנהר (ferry). רפסודות או דוברות (מ"א ה' כ"ג), היו מעברה שנעשית מעצים מורכבים זה על גב זה

שתי וערב, ועוברים בה את הנהר, ונקראת ג"כ אכסדיה (ננעים פ"ב א'), או אסדה (ובין פ"ג א').

[צרכי הספינה] תורן הוא העץ הזקוף ונבנה התקוע בספינה ששם חולין המפרש או הילוק (Sail), ארז מלבנן לקחו לעשות תורן (יחזקאל כ"ז ה') תרגומו אסקריא או אסקריא (וענית י"א, ב"מ ס"ט:). ונקרא ג"כ מכותא (גיטין ל"ו ב"ב קס"א). אסטרידא או אסתרידא (שבת ק"א:) הוא התורן שקושרין בו חבל קטן והוא קשר של קיימא שהוא כמין טבעת ואינו ניהר לעולם. והוא קשר הספינן שאסוד לקשור בשבת, אבל קטרי דקטרי באיסטרידא שהוא החבל הארוך הנקשר בטבעת פעמים קשורו בו ופעמים מתירו ואינו של קיימא, הקשר הראשון נקרא פיתרי (מ"ס כ"ט). שהוא נתון כחור של חורן ומהודק היטב ויש בו מורה גדול להוציא משם. משום הוא העץ שמיטוטטין בו הספינה לכאן ולכאן (rudder) ונקרא ג"כ מורדיא (ב"מ פ"ז ב"ב ע"ג). כיפי דארבא (עובין ק"ב). לוחות שקושרין אותם בטבעות (בספינה) וכופפין אותן ע"ג הספינה וביטות החמה כשתקריר עליהן החמה פורשין ע"ג הלוחות מחלצות ומסככין על עצמן. אסקלא (Scala) הוא כבש או סלם שעולין ויורדין בו (ב"ב ע"ג). והוא עץ ארוך וחקוק בו חבקים מקום נתינת פרסת הרגל ומושיטין אותו מן הספינה ליבשה ויורדין ועולין עליו. עונין או אונן או הוננין (anchor) הוא זו כפוף של ברזל גדול שקושרין אותו בחבלים ומשליכין אותו לים להעמיד הספינה (שם). מנהיג הספינה נקרא רב החובל, וגם קברניטא, ובדרך מליצה מנהיג הדור, כמו שספרו על אברהם, אוי לה לספינה שאבד קברניטה (ב"ב צ"א:). הויטי לו הקברנט את החבל (תנחומא סוף שלח). המלחים הם הספנים. ובעת שמושכים הספינה בחבל או במשום היו קוראין וצועקים שנקרא הליוני "הייא הילא הילוף" (פסחים ק"ב). כמו Halloh שהוא דרך זירת, נחשול בים, הוא סער גדול המביא את הספינה בסכנה לטבוע בים. ויהי סער גדול בים (יונה א' ד') תרגומו והוה נחשול גדול בימא. בעת שעבר ניקנור בים עם דלתו הנחושת להיכל עמד נחשול שבים לטבעו (יומא ל"ח). וכן בטיטוס ילקח כלי ביהמ"ק עמד עליו נחשול שבים לטבעו, אמר כמדומה אני שאלהיהם של אלו אין גבורתו אלא במים וכו' (גיטין נ"ו:). ואף רבן גמליאל כשהיה מהלך בספינה, עמד עליו נחשול לטבעו (ב"מ נ"ט:). נחשון ירד תחלה לנחשול שבים (במרכב רבה פ"ג). ומעשיות של רבב"ח בספינה בים (ב"ב ע"ד).

[עניני הלכה] מנין לספינה שהיא טהורה פ"י שאינה מקבלת טומאה, שנאמר דרך אניה בלב ים וכו' (שבת פ"ג:). יש ענינים רבים בספינה הנוגעים לדיני שבת. כמו שאמרו, אין ממלאים מים מספינה בשבת אא"כ יעשה דף ארבעה על ארבעה ועושה בו נקב וממלא דרך שם (שבת ק"ג). ואינו צריך לעשות לו

מובעות, בזו אחר זו שתיהן עוברות וכו'. הא כיצד?
(מי קודמת?) מעונה ושאינה מעונה תידחה שאינה
מעונה מפני מעונה; קרובה (לעידה) ושאינה קרובה,
תידחה קרובה מפני שאינה קרובה; היו שתיהן קרובות
שתיהן רחוקות המל פשרה ביניהן ומעלות שכר זו לזו
(סנהדרין ל"ב:) מי שתידחה מקבלת שכר מחברתה
(עי' ח"מ סי' רע"ב י"ד).

[אחריות הספינות] היהודים ישעסו הרבה בעסקי
הספינות ושלוח סחורות על ידיהן ממקום למקום,
המציאו במחון נגד היזק הספינות ע"י טביעה במים
או ע"י שודדים השוללים על הים. שאלה באה לפני
הר"ם אלשיך במאה ה'ט"ז: ר' יוסף מכר לר' יקותיאל
ולר' משולם הדדים פה רודים סך של לבנים כרותים
הנקרא אשפרוש קורטארוש בסך שט"ו גרושים,
ואחריותם על ר' יוסף מנמל רודים עד נמל שאלוניקי
בשבירת הספינה או שוללים שיבואו ח"ו על הספינה,
ולא אחריות באופן אחר, ואחריות השטר נעשה ה'
סיון השמ"ג (1583) לציירה, ועל הספינה היה ר' יקותיאל,
וקמו בעלי האניה הגולנים והרגו אותו וגולו הסחורה.
ועתה קם ר' משולם ותובע מר' יוסף אחריות הסחורה,
ור' יוסף משיב ומיען כי לא קבל עליו רק אחריות
הגולנים מבחון ולא אחריות מבעלי הספינה בעצמם
שהם שוללים מבפנים. והורה שאין זה בכלל האחריות
שקבל עליו אם יבואו שוללים על הספינה, אבל אם
כהב בו סתם, "או אם ישללוה שוללים" הכל בכלל
(שו"ת מהר"ם אלשיך סי' ס'). ספינה אשר שללוה
שוללים ונתוערו יחד הסוחרים היהודים ועלתה חסכתם
שכל מה שיבא לירי הצלה יחלוקו ביניהם לפי ערך
נכסיו של כל אחד ואחד. ולא נמצא שם אחר מן
הסוחרים אבל אהבו הכניסו מעצמו בהסכמה וכו',
ולבסוף לא נצולו מכל הסחורות אלא שלשה משאות
והאחר היה שלו, ורוצה לחזור בו, אין הרין עמו (רשר"ם
ח"מ סי' שצ"ה). בשו"ת שהובאה לפני הישיבה עין
חיים באמשטרדם הורה ר' דוד פראנקו מינדים פסק
דין מדויק על כל פרטי הענין של אחריות הספינה
במלחמת צרפת עם אנגליא בישנות 1756—1763, כאשר
שללו חיל צבא אנגליא על הים את הספינה שהובילה
סחורות יהודים מאיי וועסט אינדיס (עי' אחריות).
[היהודים בתור בעלי אניות וסוחרים] יוסיפוס יאמר
כי היהודים מאלכסנדריא עיקר מסחרם היה באניות
על הים סוף (נגד אפיון סיב פ"ה). היהודים הביאו
סחורות באניות דרך הים התיכון, עד כי קרל הגדול
פעם אחת טעה וחשב אנית גורמאנים שהיא אנית
יהודים. היהודים בקולוניא עשו מסחרים עם אנגליא דרך
הים (Recessen der Hansetage 1256—1430, iii, 295).
יהודים היו באניות קולומבוס, ואסקו דא גאמא ואלבוקירק
בעת שמצאו ארצות באמריקא. בין בעלי האניות שעשו
מסחרים עם הודו המזרחית היו יהודים, וכאשר נסע
לאנקסטד בפעם הראשונה הביא עמו יהודי שידע

מחיצות אלא אטרינן כוף הצרדים ונגד אחית מחיצתא.
מפני שהקילו הכמים בספינה אינו יכול לעשות שם
מה שיעשה בביתו (הרמב"ם שבת פט"ו ב'). והני מילי
שהוא בתוך עשרה טפחים אבל אם רופני הספינה
גבוהים עשרה מעל המים, מוציא זין כל שהוא ועושה
בו נקב ומטלא דרך שם. שהרי דרך אויר מקום פמור
הוא, וסני בהיכר זין, ומימיו יכול לשפוך על רופני
הספינה והם יורדן לים, רביון דלא זריק להו להריא
לים אלא סכחו הם באים כחו בכרמלית לא גזרו
(ש"ע או"ח סי' שנה"א). בימי חכמי התלמוד היה
אסור להפליג בספינה שלשה ימים קודם השבת, והטעם
משום עונג שבת, שכל שלשה ימים הראשונים יש להם
צער ובלבול. אך במשך הזמן כאשר נשתנו הספינות
ותנאי החיים, מצאו הפוסקים להקיל בזה, ואמרו כי
האסור חל רוקא על ימים של מים מלוחים אבל
בנהרות אין שום צער ומותר אפילו בע"ש. ואם הולך
לדבר מצוה ופוסק עם רב החובל שישבות בשבת
מותר, ואפילו אם אח"כ לא ישבות אין בכך כלום.
אבל לדבר הריעות אין מפליגין בספינה פחות משלשה
ימים קודם השבת (ש"ע או"ח סי' רמ"ח). ובזמן הזה
אפילו למ"מ מצוה מקרי (שם סוף). ואם הספינה
מפלגת בשבת נוהגין לקנות שבייתה שם מע"ש בהרלקת
נר או בקידוש ואוכל שם ואח"כ יוצא מהספינה והולך
לביתו ועומד שם בלילה וביום הישבת נכנס בספינה
ומפליגין בה (בנימין זאב סי' ר"ב). אם הספינה יושבת
בקרע ואינה יטמה כלל מותר ליכנס בה בשבת, ואם
היא קשורה אע"פ שהיא שמה מותר ליכנס בה (ש"ע
או"ח סי' של"ט א'). ספינות קשורות זו בזו מוטל
למלטל מזו לזו ע"י עירוב אם הם של שני בני אדם
ויש כאן שתי רשויות. אם הגיעה הספינה לנמל בשבת
והוא בתוך העיר מותר לירד משם, ואם הוא חוץ לעיר
יש אוסרים משום שהוא חוץ לתחום. ונהגו להתיר
במנטובה שגמל שלה בתוך העיר, והתירו לעבור בוניציא
מעבר לעבר (בנימין זאב סי' ר"ב). ספינה קטנה או
גדולה מותר לעבור בה בשבת לצורך מצוה כרי להישלים
מנין ולתקוע שופר בר"ה ולהתפלל ברבים, ובפרט מותר
במעבורים העשיות מקורות מסודרות ההולכות כל היום
מעבר אל עבר הנהר (רדב"ז פ"ז, עבודת הגרשוני קב"ו,
חות יאיר ק"ב). ספינה המסורפת בים צועקים
ומתחננים עליה אפילו בשבת (ש"ע או"ח סי' תקע"ו).
לענין עוננה, אם טבעה הספינה בימים שאין להם סוף
והיו בה יהודים בתוך החרר למטה ולא נראו עוד
נשותיהם אסורות שאפשר שנצולו, ומורה"ש נטה להתיר
(ח"א סי' קפ"ו, ותורת אמת סי' מ'). אם מעיר איש
אחד על חבריו ששהה עליו שעור שתצא נפשו ולא
ראהו שעלה מתדין לאשתו. וכן אם רב החובל מעיר
שמת היהודי על הספינה והושלך להנהר שמתירין
אשתו דהוה נכרי המסיה לפי תוסו. שתי ספינות
עוברות בנהר ופגעו זו בזו, אם עוברות שתיהן שתיהן

(1867); „אגדת הפרידה“ לרבני איטליא; „אלרד ומירד“; „גיא חיות“ שיר למשה מונטיפיורי (ירושלם 1855); „כנף רננים“; „מים חיים“; „עדות ביהוסף“ בשונו ממסעיו עמד לימין חתנו והיה בעזרו בעדיכת „הלבנון“ במאינץ ואח״כ שב לירושלם. הוא החל להדפיס חלק שלישי מספרו „אבן ספיר“ אך מת במרם יצאו הנליונות הראשונים.

ביבליוגרפיא: פון, כנסת ישראל 557; א״ר מלאכי העתונות הירושלמית וירושלם 1910; לוח א״י תרע״א. א. ר. מ. —ש. מ. נ.

— [נכדו אליהו ספיר] אליהו בן בנימין זאב בן ר׳ יעקב ספיר נולד בירושלם בשנת 1868 ומת ביפו ח' אלול תרע״א (1911). ונקבר בהמושבה פתח תקוה. הוא השתלם בשפות עברית וערבית. נרמנית וצרפתית. והי מנהל בהבאנק העברי אנגלא-פלישתינא בירושלם ואח״כ עזר למנהל הבאנק הראשי לוואנטין ביפו. ושם הרחיב פעולתו לטובת מסחר א״י. גם פעל הרבה לטובת החנוך בהיותו מורה במושב פתח תקוה. וקודם מותו השתתף באספת המורים וינרב כברת ארץ יהודה לו ב„תל אביב“ לבנות עליה נן לדים שנקרא אח״כ על שמו „גן אליהו“. הוא חבר „צמחי ארץ ישראל“ ומוסוף בו מלים וטרמינולוגים חדשים. ובפרט נכבד ספרו „הארץ“, רשימת כל המקומות בא״י העתיקים והחדשים, בס״ה 2206 שמות (יפו 1911). ויתרנם את המחברת „ארץ ישראל וסוריא“ לעברית (שם).

ביבליוגרפיא: החרות היל בירושלם שנה ג' גליונות קמ״ו—קמ״ז; הצפירה תרע״א 204; ש. מ. נ. —א״ם

ספירה (ספירת העמר): ספירת חמשים יום מהגפת העומר מסחרת הפסח עד חג השבועות היא מצוה מן התורה. שנאמר וספרתם לכם מסחרת השבת (וי״ט) מיום הביאכם את עמר התנופה שבע שבתות תמימות תהיינה עד ממחרת השבת הישביעית תספרו חמשים יום (ויקרא כ״ג מ״ז—מ״ז). ונאמר: שבעה יבועות תספר לך מההל חרמש בקמה (לקצור העומר) תחל לספור שבעה יבועות ועשית חג שבועות ונן (דברים טז מ״ז). ספירת העומר של מ״ט ימים ויום החמשים הוא חג העצרת. היא כמו ספירת השנים בשמיטה ויובל (ויקרא כ״ה ח׳) שבע שמימות במ״ט שנים ושנת החמשים יובל. ולכן גם בספירת העומר סופרים השבועות. אך שונה היא ספירת הימימות והיובל שהיא ע״י ב׳ד. וספירת העומר החיוב על כל אחד ואחד מישראל, שנאמר וספרתם לכם. שתהא ספירה לכל אחד ואחד (מנחות ס״ה). ובשמיטה ויובל כתיב וספרת לך. תניא יכול יספור חמשים ויקדש יום החמשים ואחד. ת״ל שבע שבתות חממות תהיינה. יכול יספור ארבעים ושמונה ויקדש יום מ״ט. ת״ל תספרו חמשים יום. הא כתיב? כמה ארבעים ותשעה

לכבר עם השלטן מסומאטרא. בשנת 1521 התחזקו יהודים שוללים על אניות לעצור בעד אניות ספרד מלבוא לויניציא. בערי אמשטרדם והמבורג היו יהודים העושים מלאכה במים רבים. ומתם רב החובל ריבירו שמת בהמבורג בשנת 1623. במאה ה׳״ז היו יהודים מלחים ואנשי אניות בערי גליקשטאדט ועמדן. בעיר הראשונה בנה פאולו מילאו ספינה לצרכו בשנת 1628. במאה ה׳״ח עשו יהודי אלטונא מסחרים דרך הים עד גרינלאנד. בראשית המאה ה׳״ט היו היהודים מאיד וסימון עושים מסחרים בתבואות על אניות דרך האטלאנטיק בין המבורג אנגליא ונויארק. אחד מאניותיהם בנו בשם Swift Jew (היהודי הקל) כמו אנית אבה שקלה על פני המים. פיליפ רעע מהמבורג היה לו חמש אניות הולכות בין אמשטרדם ואנטווערפ. במאה האחרונה משתתפים יהודים בבנין האניות. ואלבערט באללץ הוא בראש חברת האניות בין המבורג ואמריקא. והקיסר ווילהעלם כבדוהו הרבה פעמים באותות של הצטיינות. ע״ע אוקינוס; אחריו; ים.

ביבליוגרפיא: גרינוואלה די וידען אלס זענפאררעה. המבורג 1908.

א.

ספיר: ע' אבנים טובות

ספיר, יעקב הלוי: נוסע ומחבר; נולד בשנת 1822 בעיר אשמינא פלך ווילנא, ומת בירושלם י״ תמוז תרמ״ה (1885). בהיותו בן עשר בא עם אביו ר׳ נתן ש״ב לצפת (1833). ובשנה שלאחריה מת אביו ואח״כ אמו, ונישאר יתום עזוב, ורבני צפת כלכלו אותו וראנו בערו. בשנת 1835 כאשר נכוחה העיר ע״י הפלחים שמרדו באברהים פחה עלה לירושלם. בשנת 1858 בחרה בו העדה האשכנזית לשר׳. ויצא למסעותיו בארצות רחוקות, ויעבור בכל ארץ מצרים, תימן, הודו, חינא ואוסטרליא. ובכל מקום בואו הרבה לחפש אחרי מקורות היהודים היושבים שם, מנהגם מצבם ודרכי חייהם, ויכתבם על ספרו „אבן ספיר“ בשני חלקים. ח״א כולל מסעיו במצרים אביסיניא, ותימן, נדפס ע״י חברת מקיצי נרדמים (ליק 1866). ח״ב כולל מסעיו בעדן הודו מעלבאר קונין, כלכתא, סינפור, יאוא, באטאוויא, אוסטרליא ועוד. נדפס ע״י חתנו יהיאל בריל (מאינץ 1874). ספרו זה יש לו ערך גדול בקדמוניות היהודים בארצות שעבר עליהן; כי הוא הרבה לחקוד אחרי כל דבר, ולמד לדעת את גדולי הדברים במקומות האלה אשר לא נשמע שמם עד בת. גם העתיק כמה משירי ופיוטי חכמיהם מימים מקדם, והביא עמו כ״י עתיקים. אף כי נמצאו גם אלה שהסתפקו בדבריו והתעורר ע״ז ויכות סופרים (ע״י הכרמל שנה ו' גליון 33). הוא הדפיס קונטרס „אגרת תימן“ השניה על אדות משיח שקר שעמד שם בזכנו

וקדש יום חמשים ביוכל (ת"ר"ב). ומה שנאמר תמימות דרכו מלמד שמתחיל ומונה מבערב (רש"י). ואמר אביו מצוה למיני יומי ומצוה למיני שבועי, דכתיב תספרו חמשים יום, וכתיב שבעה ימי שבועות תספר לך. רבנן דבי רב אשי מינו יומי ומינו שבועי. אמר ר' אמימר מינו יומי ולא מינו שבועי, אמר ר' זכר למקדש הוא (מנחות ס"ג). ר' ל שאין הספירה מדאורייתא אלא מדרבנן זכר למקדש בעלמא הלכך ביומי סני. ומשמע דרבנן דבי רב אשי היינו הספירה מדאורייתא או שאפשר שעשו כן משום הדור מצוה. ופסק הר"ף שמתחיל הספירה מבערב ומצוה למיני יומי ומצוה נמי למיני שבועי כאב"י (אלפסי סוף מס' פסחים). וכתב הרמב"ם מצות עשה לספור שבע שבתות תמימות מיום הבאת העומר וכו'. ומצוה למנות הימים עם השבועות וכו', ומתחילת היום מונין, לפיכך מונה בלילה מליל ישיה עשר בניסן, שכח ולא מנה בלילה מונה ביום, ואין מונין אלא מעומד, ואם מנה מיושב יצא. נשים ועבדים פטורין מספירת העומר, וצריך לברך בכל לילה בא"י אמיה אקב"ץ על ספירת העומר קודם שיספור (תמידין ומוספין פ"ג כ"ב—כ"ה). ונראה שדעת הרמב"ם שספירת העומר בזה"ז היא מדאורייתא ונשים פטורות דהוי מצות עשה שהזמן גרמא. וכתב רב עמרם גאון דהיבא דאשתלי ולא מנא לילה קדמא: תו לא מיני בשאר לילות משום דבעינן תמימות וליכא, וכן פסק רב יהודה גאון. אך רב האי גאון כתב שמונה ביום אם שכח למנות בלילה, כי ספירת העומר לדין אינה מן התורה לפי שאין לנו לא הבאה ולא סרבן ואין לנו לדרקק ב"ב בתמימות. וי"א כדי להוציא את עצמו מן המחלוקת סופר בלא ברכה (כל בו). ואין מונין אלא מ"ם יום שהן ז' יבועות אבל יום חמשים אינו מונה, אע"פ דכתיב תספרו חמשים יום הוא עד ולא עד בכלל. וכשהוא סופר סופר מעומד דכתיב בקמה ופירשו חז"ל בקומה (שם). הפירוש הנכון במצוה למיני שבועי היינו בתשלום כל שבוע ושבוע (ולא יזכיר היבוע בכל יום), אבל ברוב המקומות החמירו על עצמם לומר בכל יום היום כך וכך לעומר שהם כך וכך שבועות וימים כך וכך (הר"ן להר"ף שם).

[אין מברכין שהחיינו בספירה] בספירת העומר אין מברכין זמן (שהחיינו), ויש שני טעמים בדבר: אחר, שאין מברכין זמן אלא דבר המתחדש לו ויש לו הנאה ושמחה ויש בו מעשה, כגון נטילת לולב שהיא באה לשמחה ותקיעת שופר לזכרון לאבינו שבישמים (ויש בו מעשה) ומקרא מנילה דחס החמנא עלן ופרקינן, ופריון הבן שמברך אבי הבן שהחיינו לפי שיצא הבן מספק נפל. אבל לספירת העומר אין בו זכר לשום הנאה אלא לעגמת נפש לחורבן בית מאויינו (ספר המאור לאלפסי שם). וכתב ר' אבן ירתי אין מברכין על בדיקת החמץ ועל ספירת העומר זמן משום דבהנאה ומעשה תליא מילתא כדאיתא בסוף ערכי

פסחים: פשיטא וכו' על פריון הבן אבי הבן מברך דמצוה דליה היא או דלמא כהן מברך דקא מטא הנאה לידה וכו'. ובלולב ובסוכה ובשופר דמטי הנאה לידה הוא בחביבות המצוה שמקיים ואית בהו מעשה (המנהיג דף פ"ג ע"ב, וכן הוא בכל בו, ובתשובות הרשב"א סי' ס"ד, ירושלם תרס"ג): ומעם שני יותר מסתבר הוא ביטול החבר ר' בנימין ב"ר אברהם הרופא, שלא נהנו לברך שהחיינו לפי שזמן הספירה תלוי בקביעת הפסח כמו שכתוב וספרתם לכם מסחרת השבת ודי לו בברכת הזמן של יומי עצמו (תניא סי' נ"ג). המעם שאין מונין שני ימים בכל יום מחמת ספיא דיומא מפני שהספירה מושבת עד יומי הראשון של עצרת ואתי לולווי ביו"ט. ועוד שספירת העומר הוא משום זכר למקדש ואז לא היה ספק בקביעות הימים, וצריכין לדייק לומר היום יום אחד לעומר בלמד ולא בביתא, שהוא זכר לעומר שהיה במקדש, ויש לסמוך חבית לעומר אל מספר הימים ואח"כ מחשבין שהם כך וכך ימים ושבועות, כי העיקר הוא ספירת הימים. לאהר ספירה יאמר: יהי רצון מלפניך ה' אורי שתשוב עבודת בית המקדש למקומה במהרה (הנוסח במחזור רומא). ביו"ט שיש קידוש בלילה סופרים בביהכ"נ אחר הקידוש, וכשי"ט הברלה סופרים קודם הברלה וקודם ויהן לך, ובליל שיש בו קידוש והברלה סופרים קודם קידוש. בעל טורי זהב כתב דבליל אחרון של פסח יש לספור לעולם קודם קידוש וכן מנהג פפ"ם. נהגין שהרב או איש נכבד סופר הספירה בביהכ"נ לפני הצבור (ש"ע או"ח סי' תפ"ט).

[המעם לספירה] רוב המפרשים מסכימים דספירת העומר עכשיו דליבא הבאה ולא קרבן אינה אלא מדרבנן בעלמא זכר למקדש כדאמר אמר. וכאנדה אמרו בשעה שאמר להם משה תעבדון את האלהים על ההר הזה. אמרו לו ישראל משה רבינו אימתי עבודה זו? אמר להם לסוף חמשים יום, והיו מונין כל אחד ואחד לעצמו. מכאן קבעו חכמים לספירת העומר (מוכא בר"ן סוף פסחים). ועיקר הספירה הוא לחבר את הג הפסח עם העצרת שהוא חג השבועות כמו שמחובר חג שמיני העצרת לסוכות. ע"ע יבועות. בימי הספירה אחר חג הפסח נהגין קצת אבלות לענין נשואין ותספורת וזולת בל"ג בעומר. ונראה כי עיקר המעם הוא משום שהם זכר למקדש מזכירין החרב, וגם לזכר הריגת תלמידי ר"ע במלחמת הרומיים ובר כוכבא. ע"ע ל"ג בעמר.

א.

ספירות, עשר: יסודות ומושגים בקבלה, והן חותם תכונתה. עשר ספירות נקראות בשמות ע"י חכמי הקבלה: כתר, הכמה, בינה, חסד, גבורה, תפארת, נצח, הוד, יסוד, מלכות, ורמוזים בפיוט אל אדון בישחרית לשבת בכנויים: דעת, תבונה, זכות, מישור, חסד, רחמים, כה, גבורה, תפארת, גדולה. שלש

בדעותיהם על מהות הספירות והוראת השם, "ספירות". מהם מודים שאינם יודעים פירושו. כמו שכתב הרשב"ש (בשרית סי' קפ"ט), "שהמקובלים בעצמם לא ידעו אלו עשר ספירות מה הן, אם הם תוארים או השפעות". גם המקובל ר' אברהם אבולעפיא בספרו אמרי שפר יאמר: "וקראו לכל ספירה וספירה שמות וכו' וכששאלנום לא ידעו אלה הספירות על איזה דבר יפלו שמותיהם בעצם, אם על נופים ממש או על חמרים בלתי צורות, או על צורות בלתי חומר, או מקרים נשואים על נופים והם כוחות במ אעל נפשות נפרדות, או על דעות הנקראים שכלים נפרדים". אמנם להרוש בספרי המקובלים השונים יתבונן לדעת כי חכמת הקבלה הכללית נפרדת בנושאים שונים שמספרם עשרה, וכלם מיוסדים על השם ספירה: א' הוראת, "ספר" הראשית והעקרית היא סבוב ונלגול בענול מנביל בהיקף, כמו שרשי צפר וישר, ודומה אל המלה הלועזית sphere על כדור וצנפה. ולפי' הבינו בשם ספירות הנלגלים ברקע השמים שהיו לפי התוכנים הקרטונים עשרה במספרם והתראו להמקובלים בתור בעלי נפש ושכלים נבדלים המשפיעים על התבל. ההוראה הזאת למרו מספר יצירה, "עשר ספירות קבועות בנלגלי" וכו'. ב' השרש ספר מורה על נבול הסכום במנין ובמספר וחשבון, ולפי' הבינו בשם ספירות סודות המספרים בעולם האצילות ועולם העשיה, "בנול האי מספר כלוה יסמי רוהין שמא דא בניניה ועל דא המוציא במספר צבאם. דאלמלי מספר דא לא ישתכחון חיילין ותולרין בעלמין" (זהר משפטים ד א). ג' קצת מקובלים הבינו השם ספירות בהוראת ענולים רוחניים (לעומת הנלגלים השמימיים), ולפי' סודות הקבלה בענולי האצילות ממעלה למטה בסלם היצירה וההשפעה בהראותו לנביא השתלשלות הכוחות התומכים את העוה"ז וכו'. יראה לנו ענולים בתוך ענולים ועוה"ז במרכז" (כללי חכמת האמת לרמח"ל). ההבנה הזאת מיוסדת בדברי סי', "עשר ספירות וכו' ענין סופן בתחלתן". ד' בהוראת השרש ספר על נבול ונדר המרה ("מרה אתקרי עולם" זהר בראשית ב"ד). ולפי' חכמת הקבלה היא במדותיו של הקב"ה העולות ומניעות עד אין סוף ויורדת במדרגות ההשגחה וההשפעה עד עולם העשיה. ההבנה הזו מיוסדת בסי' "עשר ספירות בליכה מדתן עשר". הספירות הן מדות (שיעור קומה סי' א'), הספירות הן מדותיו ית' וכו' שאין הספירות דבר חוץ ממנו ית' אלא הן מדותיו ממש (כללי הקבלה לרמח"ל). ה' השרש ספר מורה כמו ישר צפר על האור, "יצאה הצפירה" על אור השמש, "יצפור" על אור הבקר ובארמית צפרא ולפי' הבינו קצת את השם ספירות בהוראת אורות, וחכמת הקבלה היא בסודות קרני האור העליון ("אור מקיף" או "אור אין סוף"). ההבנה הזאת מיוסדת בדברי סי' "עשר ספירות וכו' צפייתן במראה הבזק". הספירות

ספירות הראשונות כח"כ הם בעולם האצילות קודם הבריאה, ושבע האחרונות הן מזמן הבריאה ולהלן, ויחסו אותו לימי השבוע יום א' חסד, יום ב' נבורה, יום ג' ת"ת (תפארת), יום ד' נצח, יום ה' הוד, יום ו' יסוד, יום שבת מלכות (שיעור קומה סי' נ"ב). נלגל היכלי הוא ספירת כתר, נלגל היומי ונלגל הכוכבים (ממעל לכוכבי הלכת) הן ספירות חכמה ובינה, ונלגלי שבעת כוכבי לכת הן שבע ספירות: שבתאי חסד, צדק נבורה, מאדים תפארת, חמה נצח, נונה הוד, כוכב יסוד, לבנה מלכות (שיעור קומה להרמ"ק סי' ט"ו). ספירת מלכות היא הלבנה בחירושה (רעיא מהימנא). שלש ספירות הראשונות הן שמי השמים או ערבות (ע"ש רוכב בערבות) ושבעת הספירות האחרונות הן כננר שבעה רקיעים התחתונות (לקוטי ש"ס חגיגה י"ב). עשר ספירות נזכרו ראשונה בספר יצירה (ע"ע) שנתחבר בזמן המשנה. ושם נאמר "עשר ספירות בלימה כמספר עשר אצבעות" וכו'. יש מבארים מלת "בלימה" על הקב"ה שאין לו סוף והוא מקומו של עולם ואין העולם מקומו, ומפורש בס' יצירה עצמו "בלימה בלום פיך מלדבר ולבך מלהרהר". ונאמר שם "עשר ולא תשע" וכו', כלומר שהמספר הזה מריוק, והן עשרה מאמרות שבהן נברא העולם שאמרו חכמי המשנה באבות (ע"י הרמ"ק בשיעור קומה סי' י"א). עשר ספירות קבועות בנלגל (ספר יצירה פ"ב ד') שלשה אבות ותולדותיהן ושבעה כוכבים וצבאותיהן הנישפעים מן הספירות (פ"י הראב"ד). הספירות הן יסודות כל הנמצאים ועל המספרים עומד ומתקיים העולם הנשמי והרוחני (זהר משפטים ק"ה).

[סוד הספירות] הספירות הן הכלים שברא הקב"ה,

והן הצנורות המשפיעות מכותו ומנלות פעולותיו. הן עשרה לבושים (פושטות צורה ולבושות צורה), ועשר מדרגות ומעלות קדושות של התפתחות האצילות והבריאה. מספר העשרה הוא קורש וכולל בו כל המספרים עד אין סוף. כל ההיום והנפסדים אין תכלית, וכמאמר ס' יצירה, "כלם מתנוללים במספר עשרה". בעיניה הכלים האלה השתמש הקב"ה בשלשה קודם הבריאה ובשבעה מהבריאה ואילך, ומאז לא השתמש עוד בשלשה הכלים הראשונים כי האצילות נשתלשלה בבריאת העולם, וזה ידוע בחכמת הקבלה בשם "שבירת הכלים". אמנם צריך לדעת כי הספירות הן יצורי הקב"ה ושמותיהן אינם שמות ה', גם התוארים אין סוף אדם קרטון וכל מושגי המקובלים אינם שמות הקב"ה, כי הוא ארון כלם והם משרתיו עושי רצונו ושליחותו. ר' מנחם ריקאנטו בספרו טעמי המצות יאמר כי הספירות אין שמותיהן מיוחסות לבל להשיית ולדעת הרמ"ק והאר"י השיית הוא יחיד ומיוחד ואין לו שם כלל (פרדס הרמונים דף כ"א—כ"ג).

א.

— [הוראת השם ספירות] בעלי הקבלה בעצמם שונים

הן אורות רחניים (אלימה לרמ"ק תמר ששי פ"ג). כי א"א לצייר פעולות הרוחניים וכו' כינו אותם בתואר אור וכו' ומפני זה מתארים הספירות בשם אורות (שומר אמונים לר"י אירגאס ויכוח שני). ונס בלשון יוגית הישם *σφαλα* ענינו "אור". ו) קצת הבינו הספירות בהוראת "ספיר גורתם", והן גוונין וצבעים. ומלשון "לכנת הספיר", וכאבן זכוכית מקוצעה בפעמותיה (*Prisma*), על אבן אחת שבעה עינים, כי יש בה ששה קצוות ואמצעיתה, והיא ספירה כעין רבת גוונין (*Kaleidoscope*) בשלל צבעים בעלת פרצופין רבים. ולפי"ן חכמת הקבלה היא בסודות מראות הצבעים הרוחניים הנובעים ממקור אור העליון אין סוף, ולכל צבע וצבע רמז נסתר ונעלם בהשתלשלות האצילות. "ספירה" מלשון ספירות, והספירות נקראות בשם אבן הספיר וכו' לקבל השפעת המאציל כהכנת הספיר לקבל האור (שיעור קוסה סי' ב'). ז) הבינו בשרש ספר הנרף עם חשב לחיטובן ולמחשבה, והספירות הן מחשבות ורעיונות, היינו שכליים נברלים המכונים כחות, ולפי"ן חכמת הקבלה היא גלוי נסתרות בכחות המחשבות, הנמצאים למטה הם מחשבות בשרשן העליון" (ישם פ"מ). הספירות נקראות כחות (זהר פנחס, ופרדס רמונים כ"ג י"א). עשרה כחות האלה יתלכרו ולא יתפררו בכח העליון המאציל (ר"מ אבן גבאי בספרו דרך אמונה סי' י'). ח) הבינו הספירות בהוראת ספור, כי בשרש ספר יש גם הוראת דבור כד"א, "ישם דברי לפנים קרית ספר" (ריב"ל בתולדות ישם). דבור או מאמר, או מיטרא הוא כמו *Logos* הפילוסופי שבו נברא העולם, וכמו שנאמר השמים מספירים כבוד אל (דרך אמונה). ולפי"ן חכמת הקבלה היא בסודות עשרה מאמרות או עשרת הרבבות שבהם נברא העולם. ההבנה הזאת מיוסדות בדברי סי' "קול ורוח ודבור". ט) הספירות בהוראת מחשבה ושכל שהן הצורות השכליות הראשיות ע"ד שימת אפלטון (*Urdeen*). י) ספר בהוראת נבול וגדר בהיקף החתום כמו בארמית, ובתלמוד, "עיר הסמוכה לספר", זבולן לחוף ימים ייטבון, תרגומו ספר ימא. ע"ד "ולתבונתו אין מספר" ד"ל אין נבול וקצב ומרה לתבונתו. והן סודות נבולות הזמן והמקום. אלה הם עשרת הביאורים אשר נתנו מקובלים שונים הקרמונים והאחרונים על השם "ספירות" בהשענם על מבטאים שונים במשנת ספר יצירה שהוא המקור להספירות. וברבות הימים ערכבו אותם ונעשו כולם לטובן אחר, ויעשו ביניהם רק הברלות צדדיות כמו בשמות נדרפים, וכמו שכתב המקובל ד"מ אבן גבאי "מהות הספירה שוה לכל דבר ולכל תמורה" (דרך אמונה פ"א סי' ב').

ביבליוגרפיה: רובין, בהאשכול ח"ד 27—52.

ש. ר"ן

ספעקטאר, יצחק אלחנן: רב ופוסק, נולד בעיר ראש פלך הוראנא בשנת 1817, ומת בקאוונא,

כ"א אדר תרנ"ז (1896). בנעוריו למד אצל אביו ר' ישראל איסר שהיה רב בעיר ראש והיה נוסף מעט להחסידות. גם למד אצל ר' אליהו טיק ואצל ר' בנימין דיסקין הרב מווילקאווסק, והיה תלמיד חבר לר' יהושע ליב דיסקין הרב מבריסק. ד"א קבל סמיכה מר' בנימין דיסקין ור' יצחק חבר מטיקטין (אח"כ רב בסובאלק) בעל שו"ת בנין עולם. בשנת 1837 נתמנה לרב בעיר קמנה זאבעלין. בשנת 1839 נתמנה לרב בעיר בארעסא, ושם נתודע להרבנים ע"י שו"ת אדות הישם "רוואסע" וברבר ההרשאה בנט פטורין שבא בסכסוך עם רב גדול ר' אייזיק מיטאווייל, ור"א צרק במשפטו. בשנת 1846 נבחר לרב בעיר נישוועז פלך מינסק, ובשנת 1851 נקרא להיות רב בעיר נאוואהראדאק בפלך הנ"ל. בעיר הזאת נתפרסם שמו בארצות ליטא ופולין ע"י שו"ת בעניני הלכה, ושם הו"ל את ספרו "באר יצחק". משם נתקבל להיות אב"ד בעיר הפלך קאוונא בשנת 1864, ויסד שם את ישיבת הפרושים וישרת שם במשרת הרבנות ל"ב שנים עד יום מותו. [בעניני הצבור] ר"א נחשב לפוסק מומחה ורבנים רבים פנו אליו בשאלותיהם, והיה הרב המסתתר אשר התעורר את הרב ר' שמשון רפאל הירש בפפר"מ לכתוב ספרו "איבער די בעציהונג דעס תלמוד'ס צום יודעני טום". הוא היה עסקן גדול בעניני הקהלות. בשנת 1857 היה הרב הצעיר בין ועד הרבנים שהתעסקו בהנהגת הישיבה סוואלאוין. הוא היה בראש הועד לתמוך את העניים בשנת הבעורת 1868, והתיר לאכול קמנית בפסח בשעת הרחק. בשנת 1875 הטיל איסור על אתרוני קארפו מפני שהעלו הסוחרים את מחירים יותר מכרי דמיהם. בשנת 1875 הציג באמצעות הפרופיסור הרבני, למנות שלשה רבנים ר' ראובן מדינאבורג, ר' ליפא באסלאנסקי סמיר, ור' אליהו אליעזר גראדענסקי מווילנא בתוך ועד הרבנים שהושיבה הממשלה. כי עד אז לא היו רבנים מוסמכים בין חברי הועד. שתי פעמים השתתף באספת הרבנים בפטרבורג בפקורת הממשלה בשנת 1881 ובשנת 1882. בשנה ההיא היתה שרפה גדולה בקאוונא ויקבץ הרב סכום כסף רב לתמיכת הנשרפים. הוא התנגד ליסוד בית ספר לרבנים (ע"ע) כמו שיסרו לפנים בוילנא וויטאמיר. אך השתדלותו לכטל את משרת הרבנים מטעם הממשלה לא עלתה בירו. בשנת 1889 נבחר לחבר נכבד בחברת מפיצי השכלה ברוסיה. בשנה ההיא רצו אוהביו לחוג חג יובלו למלאות חמשים שנה לרבנותו, אך הוא מאן ברבר ויעצור בעדם מלהפיק זממם.

[ספריו] ד"א חבר שו"ת "באר יצחק" (קעניגסברג

1858); "נחל יצחק" ב"ח על ש"ע ח"ט וווילנא 1872,

1884); "עין יצחק" ב"ח (שם 1889, 1895). בנו ר'

הירש ראבינאוויץ היה דרשן בוילנא ואת"כ היה ממלא מקום אביו בקאוונא.

ביבליוגרפיה: יעקב הלוי ליפשיץ, תולדות יצחק, ווארשא 1897; אליעזר הלל אראנזאן, ארוז הלבנון ספס"ם 1879; אייזיקשטאדל, דור רבנינו וזאפריו ח"ג 81; לוח אחיאסף תרנ"ט צד 71.

ב. מ.

סַפְּסָה (סְפִיקָא): דבר שאינו ברור ואינו מוחלט; ספק הוא היפך ודאי, והוא מלשון מקרא פן יסיתך בשפק (איוב ל"ו י"ח). ספק וודאי הוא כמו ברי ושמא, אשר נתנו בו חז"ל הכלל כי בריא עדיף, כגון שאחד טוען בחבירו מנה לי בידך והוא משיבו אינו יודע (כתובות י"ב:), היינו הידיעה החיובית נגד הידיעה השלילית, ואפילו טוען אמר לי אבא שאתה חייב לי היא טענת שמא (עי' ש"ע ח"ט סי' ע"ה ט'). כי ברי נרוע לא עדיף משמא (כנסת הגדולה או"ח דף קס"ד ע"ב). גם בספק נתנו חז"ל כללים ואמרו: אין ספק מוציא מידי ודאי (חולין י"ג), ספק איסורא דאורייתא לחומרא, ספיקא דרבנן לקולא, וכן ספק סכנתא לחומרא (חולין ט"ו). הטעם למה אמרין ספיקא דרבנן לקולא, עם היות דאמרין כל העובר על דברי חכמים חייב מיתה, משום דחכמים על הודאי נזרו ועל הספק לא נזרו, והם אמרו והם אמרו (ש"ת בנימן זאב סי' ת"ז). ויש כמה כללים בספיקות כמו ספק טומאה ברה"י טמא וברשות הרבים טהור, ספק מדברי סופרים טהור חוץ מאב הטומאה אפילו מדברי סופרים טמא כגון דם תבושה ועכו"ם שעשאום כזבים (טהרות פ"ד י"א, פי' הרע"ב). ספק אם יכול לברר אינו ספק, ספק בכורות פטרו חכמים (טהרות פ"ד ז'). ספק ברכות להקל, חוץ מ"ו"ט שני דהוי ספק מדרבנן ומברכין כי היכי דלא ליתו לזלוזלי ביה (שבת כ"ג, הריב"ש סי' רכ"א). ספק מילה בשבת מאחרין ולא מקדימין (ש"ע י"ד סי' רס"ו). ספק נדרים להתמיר, ספק נפשות דוחה את הישבת (יומא פ"ח), ונקרא מחמיר מי שמקל בזה (רמב"ן ריש ספרו תורת האדם). ספק חולו של מועד לקולא, ספק חלוצה לא נזרו בה רבנן (ש"ע אה"ע סי' ז' כ'). ספק טמור אסור בודאי טמורת, ואסור גם בספק טמורת ואינו מותר אלא ודאן בודאן (אלפסי ונ"י יבמות פ"ד) ויש מהלכות בין הפוסקים אם הוא מותר לבא בקהל מספק (ש"ע אה"ע סי' ד' כ"ד).

[ספק דאורייתא וספק דרבנן] בהא דק"ל ספק דאורייתא לחומרא, יש פלוגתא בפוסקים אי אמרינן שהתורה נזרה בכל ספק שלה לחומרא, או דרבנן נזרו החומרא בספק דאורייתא, הרמב"ם סובר דאיסור כל הספיקות הוא מרבנן אפילו בדבר מן התורה, ולפיכך הקילו בשבייה להחירה לכהן ע"פ עדות אשה (איסורי ביאה פ"ח ו'—ז'). ואמר: דבר ידוע שאין טמא מהתורה אלא טומאה ודאית אבל כל הספיקות בין בטומאה ומאכלות אסורות עריות ושבתות אין להם אלא מדברי סופרים (טומאות מת פ"ט י"ב), וכן בכלאים, נבי בנד צמד שאבד בו חוט של פשתן יצבענו

ויסבור לישראל שאין הצמר והפשתן עולות בצבע אחד ואם נכר לו ישמטנו, ואם לא מותר מספק, שכל הספיקות מדברי סופרים (כלאים פ"י כ"ז), וע"ז מעיר הראב"ד: אמת הוא זה שכל הספיקות אינן של תורה, מיהו ק"ל כל ספק איסור תורה לחומרא, ומה שהתיר הרמב"ם בכלאים ספק של תורה אף דרבנן נזרו לחומרא מפני שבדיקתו ראה שכבר נשמט והלך לו החוט של פשתן (כ"ט שם). אמנם דעת רש"י היא שאיסור הספק הוא מדאורייתא, כלומר שהתורה בעצמה נזרה חומרא לספק שלה, וראיה ממה יאמרו בגמרא, וקדשתו בעל כרחו היכי דמי אלימא דלא ניסת לאחד מעדיה ולא קאמרה ברי לי צריכה למימר דדפנו (שהכהו) אלא לאו וכו' ופירש"י ואפילו באיסור ספק לא אצטרף קרא דפשיטא דדפנו דודאי כפינן ליה (יבמות פ"ח:), וכן נבי תחילת הציהוב שפסול לקרבן וקמתמה הגמרא אצטרף קרא למעוטי ספיקא? ומפרש רש"י דקמי יטמא גליא (חולין כ"ב:), גם הרשב"א אומר דספק דאורייתא כודאי מהתורה (תורת הבית הארוך בית ד' שער א'), ספק דרבנן לקולא, וראיה מהא דאמרין: אם עירב בתרומה ונטמאת ספק נטמאת מבעוד יום (ולא הוי עירוב) ספק נטמאת משחשיבה (וכבר נתפס העירוב), העיר ר' יוסי אבטולמוס משום חמשה זקנים דספק עירוב כשר דתחומין מדרבנן, וכן בטומאה קלה מ"ח דבר שזרו חכמים, ספק טבל ספק לא טבל ספקו טהור (עירובין ל"ה), ספיקו דיומא לא עבדינן אלא במידי דאורייתא ולא במידי דרבנן, וראיה מר' פפא ור"ה דאכלי תר"ט מאורתא דשיהסר נגהי שיבסר דקסברי חדש בחז"ל דרבנן, ולא חיישינן לפסיקא דילמא הלכה כר' יהודה דדריש בעצם כל יום שיחמר (מנחות ס"ח:), וזה הטעם לדברי הרא"ם בהלכות חנוכה שכתב דחנוכה לא עבדינן ביה ספקו דיומא (קה"י אות ס').

[בגדר דיני ספיקות] הא דספק דאורייתא ישריה מן התורה לדברי האומרים כן, הוא דוקא היכא שעצם הדבר המוטל בספק לא אתחזק איסורא, כגון ארוסה שנתעברה ולא ידעין אי קודם שנתארסה והולד כשר או לאחר ענתארסה ופסול, אבל בארבע נשים שילדו בבית אחד ואחת מהן ילדה טמור ודאי בזה אמרינן מהתורה לחומרא לכולי עלמא, משום דאיקבע איסורא, כמאן דאמר חתיכה אחת משתי חתיכות בעינן אחת חלב ואחת שומן, וחייביה רחמנא אשם תלוי על הספק כיון דאיקבע איסורא (כריתות י"ה, ועי' רמב"ם איסורי ביאה פט"ו ל'), אם ב' ספיקות סתרי אהרדי בהד נברא אזלינן מהתורה לחומרא, בשני שבילין אחד טמא ואחד טהור והלך בראשון ולא נכנס (במקדש) והלך בשני ונכנס חייב קרבן, והתוס' אוקי שם בר"ת דספקו טהור אבל הכא טמא ממה נפשך דנטמא או בראשון או בשני, אבל בתרי גברי אף כי באולשאול בבת אחת הם טהורין מדאורייתא מספק ורק רבנן נזרו

ולא חשיב ספק, וי"א דס"ס עושה כוראי. ודוקא בדיעבד אבל לכתחילה נוסין להחמיר בס"ס דאורייתא (נפי הלכות אות תל"ח, הליכות אלי אות תשנ"ד). לענין מומאה ספק מדברי סופרים מהור חזן מאב המומאה שספקו ממא מיהו אם הוא עצמו בספק. כגון בית הפרס דאיכא ספיא אם יש בו עצם כשעורה או לאו. על זה נאמר ודאי מנען יורפין ועל ספק מנען אין יורפין קרשים דהוי ספק ספיא (מהרות פ"ד י"א פ"ה הרע"ב). וכן לענין יין נסך אם ננבים פתחו חבית יין הוה ספק ספיא, ספק אם ננבי ישראל היו, ואת"ל שהיו ננבי נכרים כיון דאיכא הפתחי לשום ממונא ולא לשום ניסוך הוה ליה ספק ספיא (ע"ז ע"ג). או אלמנת עיסה (ספק גרושה שמת בעלה אח"כ) שנטמע בה ספק חלל היא כשרה לכהונה משום ספק ספיא (כתובות י"ד. קדושין ע"ה.). בס"ס דעבודה זרה פלוגתא רבב ויטמואל, רב סבר אפילו בע"ז ס"ס לקולא, ויטמואל סבר הנח לע"ז דספיא וס"ס אסורה עד סוף העולם, והלכה כרב באיסורי (ע"ז פ"ג הר"ן ותוס' זבחים ע"ד). לדעת קצת לא נקראת ס"ס אלא אם היו מתהפכת משני צדדים, כלומר מאיזה צד שתקח בראשונה משתכחת לה ס"ס, אבל אם אינה מתהפכת לא מיקרי ס"ס ואפשר דלחומרא דיינינן לה כדון ספיא אחת. והמשל כגון ספק נגע כמומאה ספק לא נגע ואם תמצא לומר נגע ספק שרץ ספק צפרדע, ואת"ל שרץ ספק נגע ספק לא נגע, וכן כל כהאי גוונא הויא ס"ס. ואשר אינה מתהפכת כגון ספק נכנס לאהל המומאה ספק לא נכנס, ואת"ל נכנס ספק נגע. אבל להיפך אין כאן שתי ספיקות, כשתקח בראשונה ספק נגע ספק לא נגע ואת"ל נגע לא תוכל לומר שיש ספק נכנס ספק לא נכנס וכל כיוצא בזה לא הוי ס"ס (הליכות עולם בסוף, יבין שמועה כלל רפ"ו). אבל בפרי חדש (י"ד ס"י ק"י בכללי ס"ס י"ג) העלה דכל ס"ס בין מתהפכת בין שאינה מתהפכת מקרי ס"ס. ויש עוד גדרים רבים ויוצאים מכלל ס"ס, כמו ס"ס במקום שספק אחד הוא רהוק ואינו מצוי ושכיחא כמאן דליתא דמי (כנסת הגרולה י"ד ס"י ק"ה). שלא יהיו שתי הספיקות משם אחד ותחת סוג אחד ומענין אחד בעצמו שאז אינן נחשבין אלא שספק אחד (עי' תוס' כתובות מ' ד"ה שם אונס). אם ספק אחד בגופו והשני בתערובות לא הוי ס"ס. שלא יהיו הספיקות בדבר שהוחזק בו איסור נוגע בחזקה עצמה. ואם אתחזק איסורא כגון שנחערב חר בחד לא מהני אפילו ס"ס, וצריכין ג' ספיקות נגד חזקת איסור באיסור דאורייתא (י"ד ס"י ק"י בכללי ס"ס). בחסרון חכמה או חסרון ידיעה לא מהני אפילו ס"ס, שאין כאן ספק כלל. ס"ס מותר אפילו בדבר שיש לו מתירין אחד זמן האיסור, כגון חדש וכדומה.

ביבליוגרפאי: פחד יצחק ע' ספק; ברוך תאומים ורענקיל, שב שמעתא ס"י א'; שושנת העסקים כלל י"א

עליהו (שבתות י"ט, תוס' פסחים י'). ספק דרבנן לקולא הוא דוקא בדבר שעיקר איסורו מדרבנן כגון ביצת נבלה דמן התורה מותרת, אך רבנן גזרו משום נבלה גופא דהיא אסורה מדאורייתא, אבל גבינות עכ"ס שיערקן מדאורייתא משום שמא העמידום בעור קיבת נבלה רק מהתורה מותר מטעם רובא וחכמים גזרו על המיעוט בספק אזלינן לחומרא (ש"ך י"ד ס"י ק"י). וכן אם נפל הספק מפאת אי ידיעתנו כגון בדבר דצריכין בדיקה ואין אנו בקיאים בה, או דלא ידעינן הלכתא היכא הוה אזלינן לחומרא (שם ס"י ג"ה ס"ק כ"א). והיכא דאיתחזק איסורא אי אזלינן בספק דרבנן לחומרא הוא מהלוקת האחרונים (שם ק"י ס"ק כ'). ספיא דרבנן לקולא היינו כשהספק עצמו דרבנן אבל כשהספק עצמו דאורייתא אע"ג דבתר הכי מתנגלג הדבר להיות אסורא דרבנן לא אמרינן ספיא דרבנן לקולא (מהריב"ל ח"ג ס"י צ"ג). ואמרינן רק היכא שהספק נולד מצד עצמו דלא ידעינן היכי הוה עובדא. אבל כשהספק נולד מחסרון ידיעתנו דלא ידעינן כמאן הלכתא לא אזלינן לקולא (שו"ת מהרד"ך ס"י רצ"ד). ודוקא היכא דחזינו פלוגתא דתנאי בהדיא אבל היכא דמספקא לן מה אמרו בה קמאי אזלינן לחומרא (מרדכי יבמות פ' החולץ). הא דאמרינן בשל סופרים הלך אחר המיקל היינו במחלוקת שקול, אבל כשהרוב מחמירין אין להקל אפילו באיסורא דרבנן (רשד"ם חלק י"ד ס"י צ"ג). ספק שיש לו חזקת איסור אסור. כמו שהט ונמצא הסימן שמום ואינו יודע אם לפני שחיסה נשמט אם לאחריה, זה היה מעשה ואמרו כל ספק בשחיסה פסול (חולין ט'). כי בהמה בהזקת איסור עומרת, פי' בחזקת איסור אבר מן החי, עד שיוודע לך אם נשחטה כראויה. ספק איסור שיש חזקת היתר הרמיון בהמה שנשחטה כראויה ויש לה מאז חזקת כשרות בחזקתה עומרת עד שיוודע לך במה נטרפה. וכל ספק שנולד בה העמידנה בחזקת היתר עד שיוודע סימן המריפה מלבד בדיקת הריאה ודברים שיש בהם חשש טריפה. ספק ממונא לקולא פי' לנתבע דמספיא לא מפקינן ממונא (חולין קל"ד). ויש שני מינים בספיא דממונא או שאחד מוחזק מחבירו או אינו מוחזק יותר, או היכא שהספק מחמת הדין או מחמת מענותיהם (יבין שמועה כלל שצ"א ושצ"ב). ואפילו בדאורייתא אזלינן בספק ממונא לקולא, כמו ספק בבכור שהוא ספק דאורייתא אין לבהן כלום, והמעט שאין מוציאין מיד המוחזק מספק (קהלת יעקב אות ספק). ספק טמון עניינן לחומרא כגון ספק לקט הוא לקט (פיאה פ"ד י"א).

י. ז. ה. — פ"ד

— [ספק ספיא] אם יש בדבר אחד שתי ספיקות, הן נקראות בלשון חז"ל "ספק ספיא" (ברית ס"ס). ספק ספיא אפילו באיסור דאורייתא אזלינן לקולא, והמעט. כיון דאיכא ספק ספיא חשיב מיעוטא דמיעוטא

ויארשא 1891; יעקב ברוך גפן. אחיות מחכימות. ירושלים 1906.

א.

סֵפֶר (Census): מנין בני אדם, מלשון הכתוב אחר הספר אשר ספרם דוד (דהייב ב' מ"ז). מנהג הממשלות לספור את יושבי ארצותיהן לא היו נוהגים במאות הראשונות ונס לא זמן רב אח"כ. ע"פ חוקי ארצות הברית צריכה הממשלה לעשות ספר בכל עשר שנים. הממשלות הנאורות עשות את הספר ביותר דיוק, ויש מסלכות גדולות גם בזמן הזה כמו חינא שאין יודעות מספר יושביהן. אמנם ממשלת בני ישראל מעת היותם לעם כאשר אך יצאו מארץ מצרים מעברות לחרות, מיד נצטוו משה רבינו למנות את בני ישראל, וחומש הרביעי מתורת משה נקרא חומש הפקודים ע"ש הספר והמנין הזה, והיו ממונים על המספר והחשבון שנקראו העומדים על הפקודים (במדבר ז' ב'). כי פקד ה' צבאות את עדרו את בית יהודה (זכריה י' ג'), כי מנה אותם לראות אם לא נעדר אחד מהם, ולרוב היה הצווי למנות אותם אחר המנפה, כמו אחר מעשה העגל שנאמר ויניף ה' את העם (שמות ל"ב). משל לצאן החביבה על בעליה שנפל בה דבר ומשפסק אמר לו לרועה בבקשה ממך מנה את צאני לדעת כמה נותרו מהם (רש"י מ"ד).

[כסף הכפורים] בני ישראל לא היו נמנים לגלגולת, רק ע"י חצי שקל שנתן כל אחד ומנו חצי השקלים. שנאמר: כי תשא את ראש בני ישראל לפקודיהם ונתנו איש כופר נפשו לה' בפקוד אותם ולא יהיה בהם ננף בפקוד אותם. זה יתנו כל העובר על הפקודים מחצית השקל וכו' מן עשרים שנה ולמעלה יתן תרומת ה' וכו'. ולקחת את כסף הכפורים מאת בני ישראל ונתת אותו על עבודת אהל מועד וכו' (שמות ל' י"ב—מ"ז). שלש פעמים נמנו בני ישראל בזמן משה, פעם הראשונה, בשנה הראשונה לצאתם ממצרים אחר יום הכפורים כאשר נסלח להם חטא העגל ונרבו את חצי השקלים לתרומת האדנים להמשכן. ואז היה מספר ישראל מן עשרים ולמעלה שש מאות אלף ושלשת אלפים וחמש מאות וחמשים, ומחצית השקלים עלו מאת ככר ואלף ושבוע מאות וחמשה ושבועים (שמות ל"ח כ"ו). הפעם השנייה היתה במדבר סיני באחד לחדש השני בשנה השנית לצאתם ממצרים והיו נ"ב כמספר הראשון 603,550 זולתי הלויים (במדבר א' מ"ז). הפעם השלישית צוה משה קודם מותו לאלעזר בן אהרן בערבות מואב על ירחן ורחו לפקוד את בני ישראל מן עשרים ולמעלה והיה מספרם שש מאות אלף ואלף שבע מאות ושלשים (שם כ"ו נ"א). נמצא שהיה מונם בפעם השנית במשך שבעה חודשים מתשרי עד אייר, ובפעם הזאת נרבו שקליהם לקנות מהם קרכנות צבור אחר שהוקם המשכן. ואם תאמר וכי אפשר שבשניהם היו ישראל שוים במספרם, וכי אפשר שלא היו במנין

הראשון בני י"ט שנעשו כ' במנין השני? רש"י מתרץ מפני ששני המנינים היו בשנה אחת. אך הרמב"ן מקשה ע"י הלא בשנות האנשים חושב כל אחד ליום הולדתו. וגם נראה כי במנין הראשון נחשבו גם הלויים ובמנין השני לא נכללו במנין, ואולי נשלם המנין של הלויים ע"י בני י"ט, או כי נאמר ישמספר החדשים היה שוה למספר המתים, ומשמע שגם הלויים היו נותנים מחצית השקל כי אריב"ו כל כהן שאינו נותן חומא שנאמר זה יתנו י"ב שבטים יתנו (ירוש' שקלים פ"ג ג'). זה בנימטריא י"ב, וכל השבטים היו מנדבים למען יהיה להם חלק במשכן. כנראה היתה המצוה הזאת לדרות אחת בשנה בחדש אדר שהיו שוקלין שקליהם והם מונין אותם ויודעין מספרם, ולא היו צריכין למנותם לגלגולתם. דוד המלך היה הראשון שצוה למנותם בלי שקלים. וישלח את יואב שר צבאו ושרי החיל לשוט בכל שבטי ישראל לפקוד את העם. ויאמר יואב אל המלך: „ויוסף ה' אלהיך אל העם כמה וכמה מאה פעמים... למה הפץ בדבר הזה“. אך דבר המלך חזק עליו וישוטו בכל הארץ ויבואו מקצה תשעה חודשים ועשרים יום ירושלים, ויתן יואב את מספר מפקד העם אל המלך ותהי ישראל שמונה מאות אלף איש חיל שולף חרב ואיש יהודה חמיש מאות אלף איש. ויד לב דוד אותו אח"כ ויאמר המאתי מאד אשר עשיתי ועתה ה' העבר נא את עון עבדך כי נסכלתי מאד. וישלח ה' אליו את גר הנביא לבחור לו עונש אחד משלשה: רעב בארץ שבע שנים, שלשה חודשים לנזם מן אויביו. שלשת ימים דבר. ויבחר העונש האחרון, וימת מן העם שבע ושבועים אלף איש (ש"ב כ"ד). בדה"א נאמר כי מספר כל ישראל היה אלף אלפים ומאה אלף איש שולף חרב. ולוי ובנימן לא פקד בתוכם כי נתעב דבר המלך את יואב (י"א ה'). ואפשר שהיו שתי רשימות שונות שנעשו ע"י שרי החיל. המעם שאסור למנותם בלא שקלים הוא כדו שלא לתת בהם עין הרע (רש"י) והיו צריכין כופר נפש. כי ע"י המנין נזכר המיתה. כי כמה מהם מתו מהספר הקודם, וע"י נזכר העון כי אין מיתה בלא חטא (ספורנו). ועוד טעם אחר, לפי שהעולם נדון בתר רוב ורוב ישראל מעשיהם כשרים. אם יבוא לרון כל אחד ואחד בפני עצמו, מי נבר אשר לא ימצא בו טובים, ולכן אסור לספור היחידים רק בדרך כלל ע"י השקלים (יערות דבש). אמנם עון דוד המלך נזכר לבאר בדרך אחר, כי כבר ראה דוד שעשרת השבטים רועים להפרד מישבט יהודה וליסד ממלכה לעצמם, כי בני אפרים שהיו בראש עירת השבטים התנגדו לממלכת יהודה על כל ישראל. כנראה ממרידת ישבע בן בכרי שאמר „אין לנו חלק ברוד ולא נחלה בך ישי" ויעל כל ישראל מאהרי דוד אחרי ישבע בן בכרי. ואיש יהודה דבקו במלכם (ש"ב כ'). ולכן הפץ לדעת כמה בני ישראל חזק

כתבו בידו הרי הוא כאילו קבעה מהר סיני, וכל המניח ס"ת ואפילו אות אחת הרי הוא כאילו כתבו כלו (מנחות ל"ד). ומצוה על המלך לכתוב ס"ת אחד לעצמו לשם המלך יתר על ספר שיהיה לו כשהוא הרויט, שנאמר והיה בשבתו על כסא מלכותו וכתב לו וגו', ומניחין אותו מספר העזרה ע"פ ב"ד הגדול. זה שהיה לו כשהוא הרויט מניחו בבית גניו, וזה שכתב או שנכתב לו אחר שמלך יהיה עמו תמיד (סנהדרין כ"א: רמב"ם הל' ס"ת פ"ז). רב הונא כתב שבעים ספרי דאורייתא וכו' אמרו ליה רבנן לרב המנונא כתב ר' אמי ד' מאה ספרי תורה, אמר להו דלמא תורה צוה לנו משה כתב (ב"ב י"ד). ר"ל רק הפסוק הזה לצורך ילדים לחנכם במצות. הכותב ס"ת לעצמו או הקונה אותו לצרכו יכרך שהחיינו וברכת הטוב והמטיב (מהר"י ב"ב ס"ו ס"ה דף מ"ג). וי"א שיכרך רק שהחיינו. ואם לא אמרו בשעת קנייה יאמר אותה בשעת קריאה ראשונה. אסור לאדם למכור ס"ת אפילו אין לו מה יאכל, ומותר למכורו רק לשני דברים שילמוד תורה ברמיו או שישא אשה ברמיו (מגילה כ"ז). וכן מותר למכור לצורך פדיון שבויים (ש"ע יו"ד ס"ו ר"ע) אין לוקחין ספרים מן הגוים יותר מכדי דמייהו, אבל בכדי דמיהו לוקחים מהם ואפילו ס"ת שצריכה גניזה. ומעשה בניו אחר שהיה כותב ספרים בצידון והתיר רשב"ג ליקח ממנו (גמין נ"ז). ונראה שע"ז אמרו הלוקח ס"ת מן השוק כחוטף מצוה מן השוק (מנחות ל'). ע"ש הפסוק לקוח את הספר התורה הזה (דברים ל"א). המוכר ס"ת של אביו אינו רואה סימן ברכה (ירוש' בכורים, מגילה כ"ו). המחזיק בנכסי הגר (שבאו לו מן ההפקר) יקח מהם ס"ת (ערוכין ס"ד).

[קדושת ס"ת] כל המכבד את התורה גופו מכובד על הבריות. וכל המבזה את התורה גופו מהולל על הבריות (אבות פ"ג ב'). בס"ת כשר נוהגין קדושת יתירה וכבוד גדול. כל הרואה ס"ת כשהוא מהלך חייב לעמוד מפניו, והיו הכל עומדים עד שיעמוד זה כשהוא מהלך בו כשיגיעו למקומו או עד שיכסת מעיניהם (קרושין ל"ג:), ולא ירוק ארס כנגד ס"ת. מכאן ראיית לכמה חסידים וגאוני עולם אשר ראייתו אני משתחווים לס"ת במורא ובהבנעה גדולה, ולא גבה רוחם לנשס ס"ת כי נראה להם בקלות ראוי. ומה שמביאים התינוקות לנשס ס"ת הוא לזרום במצות ולחבב עליהם התורה (נגת ורדים בין טור יו"ד לטור אה"ע אות קמ"ו). המביא ס"ת מן ההיכל לתיבה יעלהו בימין ובשנותנו לש"ץ יתנהו בימין ומקבלו בימין (מהר"י בי רב נ"ד). שנאמר בימינו אש דת למו (עמרת צבי סימן פ"א א', ועי' זהר ח"ג ע"א. על הוצאת ס"ת). אין הצבור רשאים לצאת מביהכ"ג עד שיצניעו הס"ת (סוטה ל"ט ע"י הגהת הש"ס). וצריכין להזהר שלא יעשה בס"ת דבר שיבא ע"י לדי קלקול להפיל הס"ת לארץ ולא ינהג בו מנהג בזיון. לא יאחו ס"ת בורעו

לעומת בני יהודה אם ילחמו אלה עם אלה, ויצו את יואב למנות את בני ישראל לעצמם ואת בני יהודה לעצמם. ואחר שמצא כי מספר בני ישראל גדול יותר ממספר יהודה הצמער, ויד לבנו. גם הכיר בזה עונו כי לא בטח בה' רק על אנשי החיל, ויהודה על חסאתו ונענשו, ויבחר במנפה מלנוס מאויביו ולהיות נרדף מהם.

[מנין ישראל ע"י פקדי איה] כאשר התגברו הרומיים על היהודים קרוב לחרבן הבית השני, יצא דבר מלכות מלפני הקיסר אוגוסטוס למנות כל יושבי הארץ, והוא המפקד הראשון אשר נעשה בימי קורנינוס (Cyrenius) בשנת 6 או 7 למספר הנהוג (לוקוס ב' בפעולות ה' ל"ז), וכנראה נעשה הספר כדי להכריחם לשלם מס המלך כמו שמזכיר יוסיפוס (קדמוניות ס"ח פ"א א'). אך שרעור יאמר כי לא יתכן שיעשה פקיד רומי את הספר בזמן הירודוס המלך (נעטיכטע ה"א 508). עכ"פ לא נדע מה היה מספרם בעת ההיא. היהודים נתפקדו בפני עצמם באינדיא בשנת 1720, בפרוסיא משנת 1816, ובפולין משנת 1825 ואיך. באמריקא לא ימנו את בעלי האמונות בפני עצמם רק לפי המדינות שגולרו שם, ולכן אי אפשר לדעת מספר היהודים בריוק רק ע"פ היעזרות קרובות. ע"ע סטאטיסטיק.

א.

ספר: עיקר ענינו כתב, והכותב נקרא סופר. סופר המלך (דה"ב כ"ד י"א), ברוך הסופר (ירמיה ל' ב"ו). עורא היה סופר מהיר בתורת ה', ע"ע סופרים. ונתיחד שם ספר למערכת דברים כתובים על גליון, מגלת ספר (ירמיה ל"ז ב'), ספר המקנה וספר הגלוי (שם ל"ב י"ד) על שטר, ספר כריתות (דברים כ"ד) הוא גט פטורין. גם ספרים שלמים, כמו ספר זכרון (מלאכי ג' ט"ז), ספר תולדות אדם (בראשית ה' א'), ספר התורה (דברים ל"א ב"ו), ספר הברית (שמות כ"ד ז'), ספר דברי הימים (מ"א י"ד י"ט), ספר המלכים (דה"ב ט"ז י"א), ספר היחש (נחמיה ז' ה'), ספר מלחמות ה' (במדבר כ"א י"ד), ספר הישר (יהושע י' י"ג), ספר חזון נחום (נחום א'), ספר חיים (תהלים ס"ט כ"ט), עשות ספרים הרבה אין קץ (קהל' י"ב י"ב). ר"א אוכר ספר וסיף ידרו כרוכים מן השמים אמר להם אם עשיתם את התורה הכתובה בזה אתם נצולים מזה ואם לאו הרי אתם לוקים בו (ספרי עקב סוף ס"ו מ').

[ספר תורה] ס"ת נקרא ספר תורת משה הכתובה שקורין בו בצבור. מצות עשה על כל איש ואיש מישראל לכתוב ס"ת לעצמו, שנאמר ועתה כתבו לכם את השירה (דברים ל"א). כלומר כתבו לכם תורה שיש בה שירה זו. לפי שאין כותבין את התורה פרשיות פרשיות, ואמר רבא אע"פ שהניחו לו אבותיו ס"ת לאדם מצוה לכתוב משלו שנאמר ועתה כתבו לכם (סנהדרין כ"א:). ואם

ע"ע בית עקר ספרים; הנכחה וגלילה; סופדים; פרשיות; קריאת התורה; שפן הסופר; תורה.

ביבליוגרפיה: מס' סופרים, רמב"ם הלכות ספר תורה פ"ז—פ"ט; ש"ע יו"ד סי' ר"ע—רפ"ד; מחזור ויטרי 651, 687; אלחנן אדלה גנזי מצרים הל' ס"ת לר"י הנשיא אלברגילונג, אוקספורד 1897.

א.

ספר תורה: חז"ל דרשו זה אלי ואנוהו (שמות ט"ו) התנאה לפניו במצות וכו' ספר תורה נאה וכתוב בו לשמו ובריו נאה בקולמוס נאה בלבלר אומן, וכורכו בשראין נאין (שבת קל"ג:). ולכן צריכין להדר אחרי סופר אומן וירא שמים ושיהיה בקי בהלכות סת"ם (ס"ת תפילין מזוזות) בכל פרטותיהן ובדקדוק חסר ויתיר (ע"י זהר ח"ג ע"א). ויכתוב במתן ובכוונה גדולה, עכ"פ יכונן בעת שכותב ס"ת שכותב לשם קדושת ס"ת, ובהפילין ליטם קדושת תפילין ובמזוזה לשם קדושת מזוזה. ויכוון שעושה רצון הקב"ה וע"י שיערי תשובה אריח ס"י ל"ב א'.) סת"ם שכתבו אשה או נכרי פסול, או קטן שלא הגיע לבר מצוה (ע"י נודע ביהודה מהרורא תנינא ס"י א' ותשובות ר"ע איגר ס"י ז' וש"ת תורת חסד ס"י א'). וכל שפסול לכתוב פסול בתיקון עשייתו, ודוקא תיקון שבלאו הכי הוא פסול, אבל תיקון שהוא ליתר נ"י ויפ"י כשר גם ע"י אשה וקטן (תשובות מהר"ם מלובלין ס"י ס"ה). ויש דברים הפוסלים את הסופר מלכתוב עוד (תשובות רעק"א ס"ה, באר יצחק י"ח, עקרי דינים יו"ד ס"י ל' י"א).

[עבוד העורות] אין כותבין סת"ם אלא על עור בהמה וחה וע"פ המהורים. ע"ש למען תהיה תורת ה' בפיך, מן המותר בפיך (שבת ק"ח.). ואף על עור נבלות וטרפות נחורות ונקורות שלהן מותר לכתוב, ועוד שליל מצוה מן המובחר (תשובות הרמ"ע ס"י ל"ז). עבוד העורות צריך להיות ליטמה ולשם קדושה (אריח ס"י ל"ב י"ח, תשובות פרח מטת אהרן ח"ג ק"א, פני אריה ג"ב, נו"ב מהר"ת יו"ד קס"ח). ולפי שי"ש דעות שהעורות שנעברו לשם קדושת ס"ת אסור לכתוב עליהם תפילין ומזוזות שקדושתן קלה מס"ת (עבודת הנרשני ס"י כ"ה וס"י ס"ה, תשובות רעק"א ג', נסע שעשועים כ"ה), לכן בתחלה כשישים העורות בסיד יתנה ויאמר: „אני מתנה כעת שאם ארצה לטנות העורות אלו לדבר חול הרשות בירי ובעת אני נוהן; עורות אלו לתוך הסיד לשם קדושת ס"ת", והבורסקים שאינם מבינים בלה"ק יאמרו זאת בלשון המדוברת, וצריך לומר זאת בפירוש ולא די במחשבתו, כי צריכין דבור לדברים שנעשין לשמן (רדב"ז קנ"ד), אך בדעבד סגי במחשבתו. עיבוד העורות ע"י נכרי פסול לדעת הרמב"ם, וכשר לדעת הרא"ש (הלכות ס"ת בשם ר' ברוך) אם הישראל מסייע במלאכתו ועומד על גבו (ע"י הרמ"ע ל"ה, נו"ב ת' קע"ה). ויהיו העורות בהסיד עד שיפלו הישערו

ותחלל (שדואן עליו שלא יפול ולא יכון בתפלה) ולא ישחין בו וכו' (ברכות כ"ג:). לא יהלך אדם בבית הקברות וכו' וס"ת בורעו דהוי לועג לרש (שם י"ח). לא ישמט אדם ס"ת מחיקו וכו' ולא יתננו ע"ג ארכבותיו ויתן אצילו עליו וכו' לא יתננו ע"ג הכסא ויהא תלוי וקורא כשם שקורין בשמרות, שאין נוהגין בזיון בספרים אלא אוהז ביריו באימה וקורא בו. אין זורקין ספרים ממקום למקום וכו' לא יתננו על גבי מטת ולא תחת המטה, ולא ישב אדם ע"ג המטה שס"ת עליה וכו' (מס' סופרים פ"ג י"א—י"ג). ולא בחרר המטות (יו"ד ס"י רפ"ב). אין הופכין יריעה על פניה מפני הבזיון (ערובין צ"ז. יו"ד ס"י רע"ז). כל הטמאין מותרין לאחוז ס"ת ולקרות בו, שאין דברי תורה מקבלין טומאה, והוא שלא יהיו ידיו ממונפות או מלוכלכות בטיט אלא ירחצו ידיהם ואח"כ יגעו בו (הרמב"ם). אך גורו חכמים שכל הספרים מטמאים את הידים (ידים פט"ו ו' וע"ע טומאה). ולכן נוהרים שלא לגעת בידים בס"ת, ואמרו האוחז ס"ת ערום נקבר ערום (שבת י"ד). פי' צרום בלא מצות, וצריך לאוחזו במטפחת. האר"י לא היה נוגע הס"ת בידו כ"א ע"י מפה (ספר הכוונות ד' ע"א, דפוס ויניציא 1620). בארצות המזרח נוהגין להניח משי ירוק על כל היריעות מבוהין וגוללין בו הס"ת, ומניחין הס"ת בתיק של כסף ופיתחין הס"ת עם התיק ובעודו בתוכו קוראין בו. ובארצות המערב כותבין או לובשים הס"ת מטפחת, ובין גברא לגברא מכסין הס"ת במטפחת הזאת, וכשפותחין הס"ת לקריאה מנשקין הס"ת במטפחת או בכנף טליתו, מבלי לנגוע בידים את הכתב, וכן תכשימי ס"ת והארון הם תשמושי קדושה ואסור להוציאן לחול. ואמר מר זוטרא מטפחות ספרים שבלו עושין אותן תכריכין למת מצוה וזו היא גניזתן (מגילה כ"ו:). ס"ת שבלה או שנפסל נותנין אותו בכלי חרש ומכריזין אותו אצל ת"ח וזו היא גניזתן (שם). ס"ת שאינה מונה אסור לו להיטהותו יותר על שלשים יום אלא יתקן או יגנו (כתובות י"ט:). ס"ת שיש בו שלש טעיות בכל דף ודף יתקן ואם היו בו ארבע יגנו, אבל אם רוב הספר מונה יתקן, ודוקא שהטעיות הן חסירות שנמצא תולה האותיות ששכח בין השיטין, אבל ביתירות אפילו כמה טעיות יתקן (מנחות כ"ט:). ואם טעה בריוח הפרשיות, וכתב פחוזה סתומה או להיפך, או יהפסיק והניח פניו במקום שאין בו פרשה, או ששינה צורת השירות הרי זה פסול ואין לו תקנה אלא לסלק את כל הדף שטעה בו (מס' סופרים). הרמב"ם העתיק הס"ת שלו מס"ת במצרים שהיה לפניו בירושלם והניחו בן אשר. הס"ת שכתב הרמב"ם היה רוחב כל דף ארבע אצבעות, ושירת הים ושירת האזינו שש אצבעות, ומנין השיטין שבכל דף אחת וחמשים, ומנין הדפין של כל הספר מאתיים ושש עשרה דף, ואורך כל הספר אלה ושלש מאות וששים ושש אצבעות בקירוב (הל' ס"ת).

עקרי דינים יורד לי' מ"ז). אבל כל הסופרים כותבים רק בנצחה, ונכון להזהר בשברי הקולטום שלא ישחמש בהם לדבר חול ולא יזרקם לאישפה דרך ביוין רק יגנום (ס' חסידים תתצ"ד). כשיתחיל הסופר לכתוב התורה יאמר: "הריני כותב ס"ת זאת לשם קדושת ס"ת וכל אזכרות שבו לשם קדושת השם" (תשובה מאהבה שצ"א). ונוהגין לומר כן קודם כל ספר וספר, ולא מהני מחשבה, ויכתוב בימין ואם כתב בשמאל פסול אם יש ספרים אחרים כתובים בימין, ואימר יר שמאל דידה הוי ימין ופסול אם כתב בימינו, והשולט בשתי ידיו יכתוב בימין ואם כתב בשמאל כשר. אבל לכתחילה אין לקבל סופר שעושה מלאכתו בשמאל אף אם כותב בימין (עי' הרמ"ע ל"ח). וצריך להוציא כל מלה מפיו קודם שיכתוב, כי משה היה אומר וכותב (ביב מ"ז), ואפילו מתוך הכתב אינו רשאי לכתוב כ"א מי שידוע לקרות התיבה (מניא ס"י תרצ"א סק"ב), ולא יחסר אות אחת ולא יוסיף אות אחת. ואין נוהגין בעת לחלות האות החסר למעלה או באופן אחר, וידקק שלא יוציא התיבות מהשימין, ובדיעבד כשר אם כתב אפילו שתי תיבות חוץ להשיטה, רק שלא ימלא הרוחב שבין העמודים, וכן לא יסיים התיבות כ"א עם השימין, ויכול למשוך האות אם צריך לזה. ובאלו אותיות יכול להרחיב: ד' ח' ל' ק' ר' ת', ולפעמים ס"ם סתומה. וכשהוא מקצר האות למען לא תצא חוץ להשיטה יזהר שלא תסתנה האות מצורתה על ידי זה, כמו מרי"ש לוא"ו ומכ"ף לנ"ף וכדומה. ויתן ריוח בין תיבה לתיבה כמלא אות קמנה ובין אות לאות כחוס השערה, ולא יהיו שתי תיבות נראות כאחת ולא אחת כשתיים, ואם שנה באופן שתניק דלא חכים ולא טיפש טועה בהם פסול (וי"ד ס"י רע"ד ד', מ"ז וש"ך שם). ובין פסוק לפסוק לא ירחיק רק כבין תיבה לתיבה ובדיעבד כל שאין בו שיעור סתימה כשר, ויש שמניחין הפסק מעט לכתחילה ואין לנעור בהם (רמ"א או"ח ס"י ל"ב, ובמניא ובני יונה). ואינו יכול לשנות אות אחת באחרת כגון ד' במקום ה' וכדומה. לכן אם נפל מפת דיו על האות באופן שנשתנה צורתה ונראית כאות אחר צריך למחוק כל האות ולכתוב אותו מחדש, כי "וכתבתם" משמע ע"י כתיבה ולא ע"י מחיקה (או"ח ס"י ל"ב י"ז). ומותר ליטול מפת דיו מהאות הכתובה כשצריך להרוי לכתוב בו אות אחר או כדי שתתיבש מהר (וטוב ליקח הדיו בחתיכת צוקר ששואב את הדיו ואינו מקלקל האות), ויכול לזרוק הדיו לאבוד, אבל אסור לכתוב בו דבר חול, ומן השם אסור ליקח דיו אפילו לכתוב בו שם אחר, ואם יש עליו דיו יותר מדי יש להתיר אפילו לזרוק לאבוד (בני יונה, ועי' מ"ז יו"ד רע"ד ה').

[תמונת האותיות] הסופר צריך לכתוב לכתחילה

כתיבה תמה ושלימה נאה ומישרת (שבת ק"ג:), אבל צורות האותיות אין שוות בכל המדינות (טור או"ח רע"ד), ואין לפסול כ"א בשנשתנה האות באופן שאפשר

מאיליהן, ואז הקלף יותר טוב ומשובח ומתודר. וכ"ז הוא משום נוי אבל לא לעכובא. אבל אם לקח העור קודם שנפלו השיער הרי זה נקרא דיפתרא ופסול לכתוב עליו סת"ם. וצריך לעבר העורות באופן שיכתבו לצד הבשר, ואם שנה וכתב ס"ת או מזוזה על צד השיער יש פוסלן ויש מכשירין, ותפליין לכ"ע פסול. בקצת מקומות שנהנו שמושחים הקלף בצבע לבן שקוראים גלאנץ כמו שעושים ג"כ לצד השיער יש מכשירין (פנים מאירות וכן דעת מהר"י מינץ, ועי' מהר"ם א"ש ח"ג ל"ב), ויש מחסירין (בני יונה).

[שיעור הסי'ת] שיעור היריעות לא פחות משלשה דפין ולא יותר מט' ובסוף התורה ידעה אפ"ו בת אחת (עי' עקרי דינים יו"ד ל', חתם סופר רנ"ז), וצריך לשרטט היריעות ובלא שרטוט פסול (מגילה מ"ז: רמב"ם ס"ת פ"ז). ויש לדרקק בשרטוט לשמה (בני יונה ובעה"ם סק"ד), ולא ישרטט בעופרת מפני שצובע (פתחי תשובה יו"ד ס"י רע"מ"ז). ארכו של הס"ת שישה טפחים כמו שהיו הלוחות, והם כ"ד אצבעות ברוחב אגודל של יר בינוני, וטוב אם אפשר לכונן שיהיה ארכו כרחבו, אבל אינו מן המצוי, ואפילו לרב הונא לא נודמן אלא אחר משבעים (ב"ב מ"ז). שהיה ארכו כרחבו. במנין השימין נוהגין לעשות לא פחות מן מ"ב ולא יותר מששים, ואם שינה לא פסול, ויכול לעשות גם ע"ב או צ"ח והכל לפי הכתב. ויש רמז לכל אלו, מ"ב מסעות בני ישראל, ס' רבוא בני ישראל, ע"ב זקני בני"א צ"ח כתוכחות של משנה תורה. שיעור הגליונות למעלה נ' אצבעות, ולמטה ה' אצבעות, ובין העמודים ב' אצבעות, ובתחילה ובסוף התורה כדי להקיף העץ חיים וישאר ב' אצבעות בין העץ חיים להכתב. והכל לפי ערך הספר, וכל השיעורין הללו הם למצוה, ואם חסר או הוסיף לא פסול. רחב העמודים כדי לכתוב נ' פעמים למשפחתיהם (שהוא התיבה היותר מרובה באותיות), חוץ מדברי השירה שהם רחבים יותר. בין שיטה לשיטה יהיה כמלא שיטה, בין ספר לספר ד' שימין פגיוות ויתחיל מהשיטה החמישית.

[כתיבת ס"ת] מצות כתיבת ס"ת הוא ע"י כתיבה

ופסול ברפוס (תשובת חות יאיר קכ"ד) וצריך שתהיה הכתיבה תמה ולא שבורה. הלכה למשה מסיני שאין כותבין סת"ם אלא בריו שחור, וצריך להעשות סמי עפצים הנקרא "גאליש" ובנוטא וע"י בישול דוקא כדעת הרמב"ן (משכנות יעקב), ואינו צריך לבשל הדיו לשמה. ובשאר צבעונין פסול ואפילו אות אחת (בני יונה), ואם זרק עפרות זהב על האותיות מעביר הזהב ודי. אבל אם זרק על השם אין לו תקנה כי אסור למחוקו (קסת הסופר). בארצות המזרח כותבים בקולטום של קנה שזכתה לכך (תענית ב'), ועי' רמ"א יו"ד ס"י רע"א ז'). אבל בכל המדינות שאין קנים חזקים מצויים שם כותבים בנצחה של עוף מהוד, ואפילו בשל ברזל יש מתירין (בני יונה), או בעצם (ספר חסידים רפ"ג,

תמונת בית יוסף

לכן חזכו לי נאם יהודה
ליום קומי לעד כי משפטי
לאסף גוים לקבצי ממלכות
לשפך עליהם זעמי כל
חרון אפי כי באש קנאתי
תאכל כל הארץ

תמונת הארץ

לכן חזכו לי נאם יהודה
ליום קומי לעד כי משפטי
לאסף גוים לקבצי ממלכות
לשפך עליהם זעמי כל
חרון אפי כי באש קנאתי
תאכל כל הארץ

תמונת וועליש

לכן חזכו לי נאם יהודה ליום קומי לעד
כי משפטי לאסף גוים לקבצי ממלכות
לשפך עליהם זעמי כל חרון אפי
כי באש קנאתי תאכל כל הארץ

שלוש תמונות שונות בכתב סת

הפסוק הוא בצפניה ג' ה' כי יש בו כל אותיות הא"ב עם אותיות מנצפ"ך ועם שם הוי"ה שיש גם בו שניים בין התמונות. והוא הפסוק האחד בתי"ך שנמצאו בו כל התנאים האלה.

למעונו. תמונת האותיות של הראשונים נקראת "תמונת בית יוסף" והיא שונה, "תמונת הארץ" ויש חילוק בניניהן באותיות א' ב' ח' ל' ע' פ' צ' ק' ש' ת'. ויש עוד "תמונת וועליש" שקרובה לאותיות הרפ"ס. והאר"י אמר שגם לזה הכתב יש רמז בתימונים (צ"י עץ חיים). הספרדים כותבים בזה הכתב את ספריהם לבד מאותיות ח' צ' והשם שיעשו כתמונת הארץ. אותיות ב' ד' ה' ו' פ' פ' ה' ת' הם בזויות. אותיות ג' ז' ט' נ' ע' צ' ש' צריכין תנין וסימן שעמנו ג"ץ (וע' תנין) ואותיות ב"ר"ק ח"ה צריכין תנ אחר דק משמאל ויראה שלא יקלסל האות ע"ה. ואותיות מלאכ"ת סופ"ר נשארים בלא תנין (מצות שמורים, וסימן לזה כי רוב הסופרים הם עניים ואין להם כתרים הכותב). האשכנזים נוהגין לתייג כל אות שצריך תנין תיכף בשעת כתיבתו. והספרדים יכתבו כל התורה בלא תנין (לבד השמות), ואח"כ יעשו עליהם תנין. ונקרא האומן הזה "מתייג".

[כתיבת השם] כשכותב את השם אפילו מלך ישראל שואל בשלומו לא יפסיק (ירוש' ברכות פ"ה, בבלי ל"ב: או"ח סי' ק"ד), ואם כותב שני שמות זה אחר זה יכול להפסיק בניניהם ויקדש עוד הפעם את השני (עי' ספר חסידים התס"ח, תתפ"ו). צריך לקדש את הדיו שרוצה לכתוב בו את השם, ויכין להניח אות אחד מקודם השם ויטבול הקולמוס ויתחיל בהאות שהוא (כי שמא אין הדיו או הקולמוס טוב ויבוא קלקול בהשם). ואם לא הניח אות מקודם יחפש אחרי אות או תנ הצריך דיו וימלאנה וכותב אח"כ את השם, ומותר לכתוב על מקום שהיה נכתב תיבה אהת מקודם ונמחק (רמב"ם פ"א מס"ת) ועל המלאי יש להחיד עם שאר תיבות (חתם סופר ר"ט, המודי דניאל, תשובות תועפות ראם ל"ט, מעיל צדקה סי' כ"ט). שם המיוחד ושאר שמות שאינם נמחקים אין כותבים כ"א בתוך השיטה (עי' בני יונה ולרוד אמת). ואלו הם השמות שאינם נמחקים יהוה אל אלוה אלהיכם (לבד מאלהים אחרים, אל נכר וכדומה). אלהינו אלהיך אלהיכם אלהים, אהיה שרי צבאות. ויש גורסין גם אהיה אשר אהיה (עי' תשובה מאהבה ח"ב ר"ט), ואסור למחוק אות או נקודה אחת כהם ומהאותיות הנטפלות אחריהם, כגון ד' של אלהיך נ"ו של אלהינו, וכדומה. אבל האותיות שלפניהם כגון למ"ד של לה' או כ' מן כאלהינו וכדומה מותר למחוק, ואפילו נטפל לאחריהן לא נקרא כ"א מה ששייך להשם אבל אם נסמך אות מהתיבה שאחר השם אל השם מוחקו. וכן הכנויין כמו הגדול הגבור הנורא הארדי האמיץ והחזק חנון ורחום, אך אפים וכו' שעם השמות דינם כישאר כתבי הקדש שמוחק לצורך תיקון. ומ"מ זהר בהכנויין יותר מבשאר תיבות.

[לקדש את השם] אע"פ שכבר אמר הסופר בתחילת כתיבת הס"ת שהוא כותב לשם קדושת ס"ת

השיטה והשני בראש השיטה השניה (והוא חצי התורה בתיבות), ובכולם אם שינה כשר לכר שמות אניסים כגון צורי שרי שכתב בשתי שיטות פסול. שירת הים כותבים בשלשים שיטות. ראשונה כדרכה והשאר אריח ע"ג לביתה, כזה:

או ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת ל"י ויאמרו לאמר אשירה ל"י כי גאה גאה סוף ורובכו רמה בים לישועה זה אלי ואנוהו אלהי אבי וארממנהו י"י איש מלחמה י"י שמו מרכבות פרעה וחילו ירה בים ומבחר שלישי טבעו בים סוף תהמת וכסמו ירדו במצולות כמו ונוהגים שראש החמשה שיטות מן הבאים עד אז ישיר יתחילו: הבאים, ביבשה, י"י, מת, במצרים. ולאחר השירה יתחילו החמשה שיטות כזה: וחקק. אחריה, סוף, ויצאו, ויבאו. שירת האיזנו הוא כתב נגד כתב ובאמצע ריוח כשיעור סתימה, כזה:

האיזנו השמים ואדברה ותשמע הארץ אמרי פי יערה כמטר לקחי תזל כטל אמרתי כשעירים עליו דשא וברכיבים עליו עשב כי שם י"י אקרא הבו גדל לאלהינו

ולפני השירה ולאחריה שיטה שלמה פנויה וכן בשירת הים. והסיום לעיני כל ישראל יסיים באמצע השיטה. אין מוקדם ומאוחר בתורה. ומותר לכתוב אפילו שלא כסדר מ"ש"כ בתפילין ומזוזות. תפירת היריעות צריכה להיות מבחוץ, ואין תופרין ב"א בנירי חיה ובהמה הטהורים, ולא יתפור בל היריעה ב"א יניח למעלה ולמטה מעט. וכן המטלתים לא יניח בראש ובסוף היריעה, המטלתים לא צריכין לירבק בירבק בשר.

[פרטי היינוס בס"ת] הרמב"ם מונה עשרים דברים הפוסלים את הס"ת, ואז אין בו עוד קדושת ס"ת והרי הוא כחומשים, ואין קורין בו בצבור. ואלו הם הפסולין: א' כתב על עור בהמה טמאה, ב' על עור בהמה טהורה שאינו מעובר, ג' שהיה מעובר לא לשם ס"ת, ד' שנכתב שלא במקום הכתיבה, ה' נכתב מקצתו על הגויל ומקצתו על קלף, ו' נכתב על רוכסוסטוס, ז' נכתב בלא שרטוט, ח' נכתב בלא שחור העומר, ט' נכתב בשאר לשונות, י' כתבו אפיקורס או מין וכיוצא בו משאר פסולין, י"א כתב האזכרות שלא בכונה, י"ב חסר אות אחת, י"ג הוסיף אות אחת, י"ד נענה אות באות, ט"ו נפסדה צורת האות ע"י נקב או בשאר סיבה, ט"ז הרחיק או הקריב בין האותיות עד שנשתנה צורת תיבה אחת לשתיים או להיפך, י"ח שינה צורת הפרשיות, י"ח שינה צורת השירות, י"ט כתב בשאר הכתב בצורת השירות, כ' תפר היריעות בלא גירי טהורה, אלה הם המעכבים לדינא ושאר הדברים הם למצות וחידוד ס"ת.

וכל האזכרות יבנה, מ"ט יקדש את השם בכל פעם שכותבו ויאמר בזה הלשון: "הריני כותב ליום קדושת השם (פלוגי, והמקובלים יכונו בו כוונות נסחרות) ליום קדושת ס"ת משה וישראל", וכן שיהיה כתוב זאת על פיתקא לפני הסופר. ויש שמות יצריך לקדשם כספק ובאלו מוסיף אצל קדושת השם, "אם קדש הוא", ואלו הם: כל בית אל האמור בתורה ספק, ואלהי אביכם (בראשית ל"א כ"ט). ואתה תהיה לו לאלהים (שמות ד' ט"ז), ראה נתתיך אלהים (שם ז' א'), אלהים לא תקלל (שם כ"ב ב"ז). ע"י תשובות שמן רוקח ח"ב סי' כ"ה, חמרת שלמה כ"ח), ואמר אי אלהינו (דברים ל"ב ל"ז), יזכחו לשדים לא אלה (שם י"ז), הם פנאוני בלא אל (שם ב"א). ע"י תשובות זכרון יוסף), ויש שמות שהם של חול: והייתם כאלהים (בראשית ג' ה'), ויראו בני האלהים (שם ו' ב'), אשר יבואו בני האלהים (שם ד'), הנה נא אדוני סורי נא (שם י"ט ב'), יש לאל ידי (שם ל"א ל"ט). ואלהי נחור (שם נ"ג), כי ראיתי אלהים פנים אל פנים (ל"ב ל"א), כראות פני אלהים (ל"ג י'). כי אהיה עמך (שמות ג' י"ב), מי כמוך באלים (ט"ז י"א), מכל האלהים (י"ח י"א), והגישו אדוניו אל האלהים (כ"א ו'), ונקרב בעל הבית אל האלהים (כ"ב ז'), עד האלהים יבא דבר שניהם אשר ירשיעון אלהים (שם ח'), זוכה לאלהים יחרם (שם י"ט), קום עשה לנו אלהים (ל"ב א'), אלה אלהיך ישראל (שם ד'), עשה לנו אלהים (שם כ"ב), אלהי האלהים ואדוני האדונים (דברים י' י"ז) האלהים האדונים חול, ואין לאל ידך (כ"ה ל"ב). אלהים אשר לא ידעום (כ"ט כ"ה), אלהים לא ידעום (ל"ב י"ז). ואין אלהים עמדי (שם ל"ט). ושמות בני אדם אף אם יש בתוכם שם אל או יה אינם קדש, וצריך כל סופר לרשום בהתיקן שלו אצל כל שם אם הוא קדש או חול או ספק. שם הוי"ה בכל מקום שהוא בתורה קדש וכן כל השמות שאינם נמחקים קדש הם. [ווי העמודים] מהרדים לכתוב ראש כל עמוד כתיבה המתחלת באות וא"י ע"ש ווי העמודים (שמות ל"ח). מלכד אלה: בראשית (בראשית א' א'). יהודה (שם כ"ט ח') הבאים אחריהם (שמות י"ד ב"ח). שמר (שם ג"ד י"א). שני היעצרים (ויקרא ט"ז ח'), מה טובו (במדבר כ"ד ה'), ואעירה במ (דברים ל"א כ"ח). וסימן ב"ה שמי. ואלו צריכין להיות בחד שיטה: הובל קין, יצחק לו, כדלעמך תיבה אחת, כל בית, מבית אל, לבית אל, בעל חנן, בן אוני, פומי פרע, צפנת פענח, ומלכי צדק ב' תיבות ובחד שיטה. באר שבע, בארה שבע, בבאר שבע, כס יה, את והב, משמו אל, הר ההר, מהר ההר, חרון אף, מחרון אפי, וחרה אפי, וחרה אף שתי תיבות ובחד שיטה. ואם כתב בשתי שיטות ברעבר כשר. שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. צריך להיות שמע בראש השיטה, ואחר בסוף השיטה, דרש דרש (ויקרא י' ט"ז) הראשון בסוף

אם נתבונן בנמרא זבחים (ק"ב): נראה שרב אמר
האי דינא מראב"ש נמירנא דאמר בבית הכסא דנתא
בא ט"י וכו'. שרין זה רב קבלו ובחר האומר לשון
שאינו דרך הלכה יען שהיה זה בבית הכסא ע"כ שמר
פיו ולשונו מלדבר בלשון הלכה. בכ"ז שאלו היך עבד
ראב"ש הכי והתיר לנפשו לדבר דבר בביה"כ אך בשנוי
לשון שאינו בדרך הוראה. וכן הכניסה בספרא. גם
ראיה מ"פ שמיני פ"י תניא וכי ימות מן הבהמה מקצת
בהמה מטמא ומקצתה אינו מטמא. פרט למרפה,
וברייתא זו מובאה בתלין (ע"ד): ובזבחים (ס"ט.) על
שם ר"י אמר רב וא"ל במתניתא תנא.

[ראיות כי רב לא היה מחבר הספרא] אמנם ר"מ
איש שלום מביא הוכחות נגד יחוס רב להספרא, וכי
ספרא סתם וספרא רבי רב הם ספרים שונים, וספרא
להוד וספרא רבי רב לחוד, דאי חדא נינהו אמאי
קרי ל"י הכא ספרא וקרי ליה הכא ספרא רבי רב בשם
ל"י, שלא מצינו בשם ל"י אלא היכא דאיכא תו רכוותיה.
ומצינו עוד כתובות רבי רב (ירושלמי כתובות דף כ"ז
ע"ג) ותקיעתא רבי רב (שם ע"ז ל"ט ע"ג). ועל
ספרא סתם יש ראיות דרב לא הוה בקי בו שהרי
בקדושין (נ"ג.) נחלקו ר' יוחנן ורב אליבא דר' יהודה
אי חזר בו אי לא חזר בו ומייתי אבוי ראייה מהא
דספרא כוותיה דר' יוחנן משום דסתם ספרא ר"י הוא,
ואי רב הוה ידע מהא ברייתא היכא מצי אמר עריין
הוא מחלוקת, שא"כ קשיא דר"י אר"י, ורבא נמי
אמאי לא השיב לאב"י ותסבירא. מכרי מאן סדריה
לספרא רב וכו'. אלא על כרחך דרב לא ידע מינה.
ועוד בשבת (כ"ז.) פליגי רב ושמואל מאי רובן ומייתי
סיעתא ל"טמואל מברייתא השניה בתו"כ פ' אמור
(ע' רש"י). בחולין (קכ"ב:) פירש רב לברייתא השניה
בתו"כ פ' שמיני פ"ז ומסיק שם בתר הכי דרב תנא
הוא ופליגי.

[ר' חייא מסדר הספרא] ר"מ ליבוש מלבים בהקדמתו
להספרא (ספר ויקרא עם פירוש התורה והמצוה) יאמר
כי הספרא נסדר ע"י ר' חייא הגדול, ומביא ראיות
ממקומות רבות במדרש ובירושלמי שהובאו ברייתות
בשם תני ר' חייא ומקורם מן הספרא. ור' חייא נזכר
בספרא בפירוש חמש פעמים: ויקרא דבורא דנדבה
פ"ח ה' פ"ו ג', פ"ה ז', צו פ"ד ה', מצורע פ"ב
סוף פיסקא ע"פ וישב מחוץ לאהלו (ע' מצרף לחכמה
לישר מקנדיא ובשם הגדולים ע' ספרא). ואת שמו
של ר' יהודה הנשיא הזכיר בספרא כמה פעמים.
והנה התלמוד מקשה ומפלפל תמיד מן דברי הספרא,
וזו ראיה שר' חייא סדרו, כי כלל ביד התלמוד דכל
ברייתא דלא מתני בי ר' חייא ור' אושעיא לא מתבינין
מינה. האפמאן מביא ל"ט דברים בירושלמי ומדרשים
שנאמרו בשם ר' חייא ומקורם בספרא (ע' הרשימה
בספרו, "צור אינלייטונג די הלכה"שען מדרשים" צד 22)
ולעזי ("אין ווארט" צד א' הערה א') מסיף עוד שנים

ספרא: מדרש הלכה על ויקרא וכולל ברייתות
מדיני סדר קדשים וטהרות ע"פ י"ג מדות דר' ישמעאל,
ונקרא ג"כ, "תורת כהנים" (קדושין ל"ג. סנהדרין ק"ג:
שה"ש רבה פ"א ח'). ונ"כ, "ספרא דבי רב" (ברכות
י"א: י"ח:). לדעת הרמב"ם חיברו רב וסתמו אליבא
דר' יהודה בר אלעאי. ורש"י פירש תנא דבי רב קרי
לברייתא ששניה בתורת כהנים דאיקרי ספרא דבי רב
לפי שהיה שגור בביהמ"ד בפי כלם (חולין ס"ו.). ונקרא
ספרא דבי רב כי הוא הספר (ויקרא) שבו יתחילו
התינוקות ללמוד בבי רב, כלומר בבית הספר. כשיגיעו
לשנות מקרא ואמרו בתנחומא פ' צו: א"ר אסיא
למה הם מתחילין התינוקות של בית רבן ללמוד בספר
ויקרא, אלא מפני שכל הקרבנות כתובים בו, ומפני
שהם מהורים ער עכשו ואינם יודעים מה מעם חמא,
לפיכך אמר הקב"ה שיהיו מתחילין תחילה בסדר
הקרבנות, יבואו מהורים ויתעסקו במעשה מהורים
וכו' (וכן הוא בב"ר). אבל אין זה סותר דעת הרמב"ם
שרב היה מסדר הספרא. ומה שאמרו סתם ספרא רב
יהודה (סנהדרין פ"ו.) היינו שישנאו רב אליבא דר'
יהודה בר אלעאי, נמו שאמרו סתם מתניתין ר"מ,
ר"ל שרבי המחבר כששונה סתם הוא אליבא דר"מ.
ר' אייזיק הירש ווייס בסבוא לספרא מוכיח כי רב היה
מחברו כי דברים רבים שנאמרו בו סתם מצינו בנמרא
כי רב אמרם, ואומר כי גם רב שרירא נאון באגרתו
מיחס את הספרא לרב. אבל ר' מאיר איש שלום
בהקדמתו למכילתא מביא ראיות כי רב לא היה מחבר
הספרא, וכי מדברי רש"י לא משמע כן, כי הוא אומר
סתם: וספרא וספרי דרשי קראי אינון והיכא רמיין
הלכתא בקראי, ומעיקרא במקדש שני ביומי דרבנן
קמאי לפום הדין אודחא הוו תני לחון וכד חזו רבנן
דברייתא אחריני דלא הוו מר' חייא ור' אושעיא דאית
ברו שבששתא וכו'. וקודם לזה יאמר: והנהו ברייתא
ותוספתא וספרא וספרי אילין ברייתא כולהו הוו תני
להו רבנן קמאי ואתי ר' יהודה ור' נחמיה ור'ש ולקמינון
כל חד מיניהו דיליה, תוספתא ר"ג, ספרא ר"ג, ספרי
ר"ש, ומתניתא ר"מ וכולהו אליבא דרש"י. ולמנומה
שהיה הספרא מרבנן קמאי ור' יהודה לקט אותם וסדרם
ולא הוקבעו בבית המדרש, ואפשר שמפני הסבה הזאת
לא ידעו ברור מי היה מחברו הראשון. הראיות של
ווייס ליחוס רב להספרא מסנהדרין (פ"ב.) בעא מיניה
רב כהנא מרב לא פנעו בו קנאין מהו אינשייה רב
לנמריה וכו'. והוא בשבת (נ"ה:) ג"כ בשם רב. והנה
סוף זה המאמר לא ער בחכמים ולא עונה בתלמידים
וכו' היא ברייתא בתו"כ פ' אחרי פ"ג, ומדקרי לה
גמריה דרב משמע שרב סדר וחבר הספרא. וכן ראיות
ווייס מספרא פ' צו פ"ז ר"א בריש אומר דין סבול
יום וכו' וכל יודע סגנון לשון חז"ל ימצא בזה זרות
נפלאה שמביא דין ט"י ואונן בדרך מר"ם של טענות
בין בני אדם לא בדרך הלכה ולא בדרך מדרש. אך

(ירוש' שבת דף ב' ע"ד, כתובות כ"ח ע"ד). ועוד ראיה כי לא נזכרו בספרא שמות תנאים אחריו רבי. והדברים יזכרו בשם ר' חייא עצמו כנראה נתוספו אח"כ ע"י תלמידיו וכמו דברי רבי שנכללו במשניות, אף שהוא היה מסורתי. גם אין ראיה מפני כי נחסרו מהספרא דרשות ר' חייא על ויקרא שנמצאו במקום אחר (לפי רשימת האפמאן צד 24 והוספת לענין מיומא ד'. חולין קמ"א:), כי אפשר שנתשמטו בהעתקות הסופרים. ולפי"ן אם ר' חייא היה מחבר הספרא מוכרחים אנו לומר כי השם ספרא דבי רב פירושו בית ספר, שלמדו התלמידים בבית רבן (ע"י לע"ה). ואיננו שם הפרטי של רב (אבא אריכא).

[סתם ספרא ר' יהודה] הכלל שנתנו חז"ל כי סתם ספרא ר"י (בר אלעאי) אליבא דר' ע. אין פירושו כי ר"י היה אב כל הסתמות שבספרא, כמו שלא יתכן לומר שסתם מתניתין ר"מ שהיא אב לכלם, כי רוב סתמי המשנה כוללים הלכות מקובלות ואיך נאמר שהם מחקרי ר"מ, אמנם הרמב"ם כבר ביאר זאת בהקדמתו לסדר זרעים שסתם משנה הוא מה שהסכימה עליו דעת רבים או שקבלוהו רבים מרבים עד למשה מסיני והמקבל הקרוב הוא ר"מ. וזה ענין שאמרו גם סתם ספרא ר"י ר"ל שההלכות הסתומות נמסרו לנו ע"י ר"י בסתם, והוא היה המקבל הקרוב מרבו ר"ע, ואות הוא כי ר"י הסכים עליהן מפני שמביאין אותן בסתם. אמנם ספרא היה כולל רק המדרש המפשט ולא הפלפול הדניל בו, כמו או אינו, או לא נאמר, מה ראית, או חלוף, יכול, אקרא אני, הא כיצד, וכי איזה סדה מרובה, ואם נפישך לומר, וכי מאין יצאת מכלל שנאמר, וכי מאין באת, וכדומה. השקלא והטריא הזה לא יצאה מר"י אלא מהבאים אחריו בסדרו הספרא. מפני שר"י לא הלך בדרך מישא ומתן כזה במדרשיו. והמסדר אם נחם אותו לר' חייא הוסיף השקלא וטריא ועוד דברי תנאים אשר חיו ולמדו אחר מות ר"י.

[הוספות והשגות] אל הספרא נתוספו עוד דרשות והלכות דבי רבי ישמעאל, והן י"ג מדות בתחלת הספר שאינן מעיקר הספרא, וגם הברייתות לפרשת עריות שבפ' אהרי ופ' קדושים. כי ידוע שלא דרשו עריות בבית מדרשו של ר' ע. (חגיגה פ"א א' וירוש' ט"ס). ובאמת נשמטו הברייתות האלה מכל ספרי תורת כהנים הישנים עד שכא הרב בעל קרבן אהרן והכניסם. הברייתא שנקראת "מכילתא דמילואים" או אנדת מילואים (ויקרא ח' א'—י'). לא יצאה מתחת ידי המחבר, וכבר כתב רש"י בפ' צו (ט' כ"ג) שהמדרש לפ' מילואים היא, ברייתא הנוספת על תורת כהנים שלנו. וכן רמז ברמב"ן שקרא המדרש לפרשה זו תוספתא דמילואים, ובאמת היא שונה בסגנון הלשון מהספרא. סדר הספר ומחלקתו לדיבורים ולפרשיות לפדקים ולפסקות כאשר הוא מסודר לפנינו אין לו דמיון בתלמוד ובמדרשים קדמונים. והם חלקות מאוחדות,

ולדעת ווייס היה בעצם וראשונה נחלק לשלושה חלקים ראשיים ומהם יפרד והיה לתשעה פרקים. כי כן כתוב במדרש רבה פ' קרח: שר החמשים כ"ד ספורים, הוסיף אחד עשר סתרי עיזר חוץ מינה שהוא ספר בפ"ע וישנה סדרים ותשעה פרקים של הירת כהנים. ועוד ראיה מנמרא (קדושין ל"ג) קבל ר"ש ב"ר לפני אביו על אחד מהחכמים על שלא למד בפניו ואמר לאביו שלימד אותו שני שלישי שלש מת"כ (ע"י רש"י) הרי נראה שנהלק ל"ג חלקים, וכל חלק נ"ב ל"ג חלקים, וכן בהלכות גדולות בסוף מזכיר ט' פרקים מת"כ.

[מהות הספרא] הספרא היה הראשון בחקירות ההלכה והוא המקור למשניות וברייתות. תכליתו לקבץ על יד עיני הקבלה בפירושי הכתובים על סדר הפרשיות של תורת משה. וזה החילום לעשות כבר בימי עזרא שתרנגם התורה והכניס בתרגומו פירושי התורה כאשר קבלום דור מדור עד משה רבנו. וגם עפ"י י"ג מדות של רבי ישמעאל שהתורה נפרשת בהן. וערף אליהם הרבה מן הדרשות אשר הן אסמכתות ומקורן בתקנת חכמי התורה, ע"י גזרות וסייגים. בספרא נמצאים גם דרשות אנדה, ונפלת תחת שני סינים. הסוג האחד הוא האנדה העוסקת בפירושי הכתובים כמשמעם וכלשונם, והסוג השני הוא האנדה העוסקת בדרושים אשר דרשו במקלות להעיר לב השומעים למצות ה' ולנטוע בהם אהבת התורה מוסר ויראת שמים. והנה באופן הראשון היה רעיון דרישתם אמצעי לתכלית הבנת הכתוב ובאופן השני היה הכתוב אמצעי לתכלית מדרשם. ובחיות מנחת הספרא רק ביאור הכתובים ע"פ דרשות ההלכה. ע"כ לא אסף המחבר בו רק מדרשי אנדה המונחים בפשט הכתוב. על שתי מדות יסרות מרחיב דבורו ביותר והן מדת התמימות וישירות המחשבה, כמו למשל בפ' קדושים ובפ' בהר ובמקומות אחרים, ושם למטרת דדישתו הבטחת השכר במיועד לצדיקים ולעושי רצונו. במדרשו לפ' התנוכה השתדל להראות שנתקיימו כל היעודים בקורות האומה בשני החרבנות, והשתמש באנדה במדות דר"א בנו של ריה"ג, כמו שנראה בפ' ויקרא פ"א שמביא ברייתא דר"א במדה ח', ושם פרשה י"ב דרש כמה ק"ו באנדה.

[הוצאות שונות] הספרא נדפס ראשונה בויניציא בשנת 1545; ועם פ"י הראב"ד בעל השגות בקושטא שנת 1552; עם פ"י קרבן אהרן ובראשו ס' מדות אהרן באור גדול על י"ג מדות דר"ש, ויניציא 1609, ודעסוי 1742; עם ב' פירושים בשם עזרת כהנים ותוספות העזרה מר' צבי הירש הכהן רפאפורט, ווילנא 1845; עם פ"י עשירית האיפה מר' יהודה חיאל, לבוב 1848; עם פ"י התורה והמצוה להרב ר"מ מלכים. בקארעשט 1860; עם פ"י הראב"ד ומאמר מסורת התלמוד ומבוא לר' אייזיק הירש ווייס, וחז"ל ע"פ כ"י אוקספורד, ווין 1862; עם פ"י ר"ש משאנץ מבעלי התוס' ועם ציונים ומ"מ והגהות מר' יעקב דוד אב"ד

אב"ד דאמנאווע (שפ"ה ישנים ח"ג). סד"צ עם פי
הנר"א (ווילנא תק"פ וגם תרמ"ג). ע"ע זהר.
ביבליוגרפיא: רב פעלים 91.

ב. מ.

ספרא רב: אמורא בבלי. שם אביו בלתי נודע
רק נזכר על שם בנו. אביו רבב ספרא (ב"ב קמ"ד:
ירוש' כלאים פ"ט ד'). רב ספרא עסק בסחורה (ב"ב
שם, ב"מ ל"א:), והסבין לעלות לא"י ומשבו שם היה
בקיטרון מקומו של ר' אבהו ור' אבהו שבתו לפני
הממונים על המכס שהיו מינים (נוצרים) ופטרו אותו
מן המכס, אך כאשר שאלו ממנו המינים טעם פסוק
אחד בעמוס ולא ידע להשיבם צערוהו מאד ור' אבהו
שקרא את רב ספרא לפניהם ארם גדול צדק את עצמו
באמרו שחכמי ישראל אשר בבבל אינם בקיאים במדרש
המסרא כמו חכמי א"י (ע"ז ד.). והיה רב ספרא נושא
ונותן עם ר' אבהו בדברי הלכה (סנהדרין ו.). ופעם
אחת כשישיב אצל ר' אבהו ור' יצחק נפחא ור"מ בר
פפא הקשה על הוראה שיצא מביניהם ולא מצאו מענה,
וכשישמע רבא את הדברים אמר שפפא רב ספרא
שלישה חכמים סמוכים (ניטין כ"ט:). בשם ר' אבהו
ספר ר"ס את מעשה חנניה בן אחיו של ר' יהושע
בן חנניה (ברכות ס"ג:), וסבל גם מר' אמי (שבת ה'.)
ומר' זיקא (תענית כ"ג. חולין ק"י:). מר' יהושע דרומי
(ע"ז ל'.). אבל רוב דבריו בא"י היו עם ר' אבא
(פסחים נ"א: ב"ק ק"ד:), וגם יושב בביתו (שבת קמ"ב:).
בבבל היה מושיבו בפומבדיתא, ובבית מדרשו של רבה
בר נחמני למד מס' סנהדרין יחד עם רב כהנא
(סנהדרין מ"א:), ותלמידו רבה אב"י ורבא ככרוהו מאד
ונזכרו דברים הרבה שהיו לו עם אב"י (ערוכין מ"ה:
ביצה ל"ח: ועוד), ועם רבא (שבת קל"ב: חולין קל"ג.
ועוד) ורבא אמר עליו נברא רבא הוא (ב"ב קמ"ד.).
וכאשר שלחה איפרא הורמין אמו של שבור מלכא
לרבא קרבנא שימריבוהו לשם שמים, צוה על רב ספרא
ורב אחא בר הנא ישעשו מעשה כעין הקרבת קרבן
(זבחים קמ"ז:). ר"ס מת בה"י אב"י, ואב"י הציל את
כבודו נגד שאר חכמי פומבדיתא שלא קרעו עליו
בעבור שלא למדו ממנו תורה (מ"ק כ"ה:). ר"ס שנה
שני הלכות מרבית דרבי חי"א (ב"מ ס"ב: וס"ה:),
ונראה שהוא כעין תוספתא על חלק משנת בבא מציעא.
והשבת הגדול שנאמר עליו נמצא במכות כ"ד. ודובר
אמת בלבבו (תהלים ס"ו) כגון רב ספרא. עוד ראוי
להזכיר מנהג ר"ס לומר „משה יפיר סאמרת“ בלשון
תמיהה להשיב על דברי הנושאים ונותנים עמו בהלכה
(על דברי ר' אושעיא ביצה ל"ח: ועל דברי רבא
שבת ק"א: וסוכה ל"ט:). וכן נישבע במשה רבינו
באמרו לר' אבא: משה! מי אמר רהמנא וגו' (חולין
צ"ג.). וחולת ר"ס לא נמצא עוד שנשתמש בלשון
שבעה בו, ב"א ר' חני בהרבה מקומות בירושלמי,
ואפשר שלמד מנהג זה מרב ספרא.

דוישענראד, וארשא 1866. ויש העתקה מהספרא
בלשון רומית ע"י אוגולני בספרו Thesaurus חלק
י"ד.

ביבליוגרפיא: עפשטין. מקדמוניות היהודים צד
50; פראנקל. דרכי המשנה 307; ווייס. דו"ד ח"ב 231
ומבוא להספרא; האפמאן. צור ערלויטונג אין די הלכהשען
מדרשים צד 20 והלאה; יואל. נאטיצען צום בוכע דנאל;
עמונס איבער די בוכער ספרא אונד ספרי. ברעסלוי 1873.
א.

ספרא דצניעותא: מיהם ליעקב אבינו כס'
יצירה לאברהם, הובא בזהר סוף פ' תרומה. הראב"ה
בעל ההשנות יזכיה על פני סדפיסי מנטובה כי לא
כן עשו שהדפיסו ספרא דצניעותא בזהר פ' תרומה,
ועיקר מקומו הוא בפ' בראשית כמו שנדרפס בזהר גדול
(היינו ג' דפוסים הראשונים: קרימונא לובלין ווולצבאך
שנדרפסו בכרך גדול על חצי בוינין). כי לדעתו ספרא
דצניעותא נתהבר קודם הזהר, כי הזהר מביא את
הספרא דצניעותא כ"ז פעמים, היינו בזהר העמרי ח'
פעמים (בשלה מ"ז: נ"ב: תרומה קע"ז. תרוע מ"ח:
אחרי ס': נשא קמ"ז: שלה קע"ה. ואתחנן רס"ב).
ובאירדא זומא פעם אחת (האזינו רצ"א). ובאירדא
רבא (פ' נשא) הובא י"ה פעמים, וקורא אותו פעם
ספרא דצניעותא ופעם צניעותא דספרא. כי ספרא
דצניעותא הוא ליסוד מוסד בכל האירדא רבא, וא"כ
מקומו הראוי לו הוא בראש ס' הזהר. ועוד כי ספרא
דצניעותא הוא פ"י על פ' בראשית, כי עיקר התחלתו
הוא בראשית ואח"כ מפרש הפסוקים ויאמר אלהים
יהי אור וגו' ומסיים ויאמר ה' לא ידון רחמי באדם
עד סוף הסדרא.

[פירושים] הארז"ל חבר פירוש על סד"צ שנמצא
בכ"י ר"ח ויטאל. הפירוש ההוא בא ליד ר' בענדיט
בעל ס' בן דוד ובהקדמתו יאמר שבהעקבות
אחרות השחיתו הפירוש הזה והפכו דברי אלהים חיים
ח"ו. ובס' עומד מן על אירדא זומא לר' מנחם די
לונזאנו (ס' י"ד) כתב יפ"י ספרא דצניעותא עיטאו
הארז"ל בבחרותו והשיג שם עליו ובס' בן דוד הג"ל
הנדרפס ביחד עם עומר מן (אממטרדם תפ"ט) מרבה
להשיב על השנותיו (שה"נ). לונזאנו בספרו אמרי אמת
כולל נ"ב בקרת על פ"י הארז"ל לספרא דצניעותא.
ואומד כי כתבו בסרם עלה למדרגת החכמה וטרם
יגלה אליו דבר ה', ואח"כ בנוח עליו רוח חכמה
ובינה אילו היה יכול היה מחקטנו או נזנו, אבל לא יכול
כי מיד כתבו קפצו עליו אוהביו והעתיקו אותו ונתפשט
בעולם לרוב וכו' (ע"י שה"ג אות א' ס' ע"ז). בכ"י רד"א
נמצא פ"י על ספרא דצניעותא להארז"ל עם הנהות
ר' אלעזר פערליש מפראנ (רשימת רד"א 1542). עוד
פירושים על סד"צ: ס' הוד מלך מר' שלום בוזאנלו
(לונדון תקכ"ח). בעל ס' עמק המלך עשה פ"י עליו
ונמצא בכ"י רד"א (שם). גם פ"י כ"י לר' יחיאל מיכל

נצרות, ולא ישאו שום פקידה מדינית. וכל יהודי אשר ימול עבר או נוצרי יהיו נכסיו הפקר למלכות. אך מחשבות ריקארד לא יצאו לפעולה כי הבישופים האריאנים ואצילי הוויזיגותים אשר התנגדו למלך תמכו בירי היהודים. אולם המלך סיסבוט שמלך אחריו חזק את חוקי ריקארד והכריח את היהודים להוציא את עבדיהם הנוצרים לחרות. המלך סיסבוט היה הראשון לדרוף את היהודים בספרד על אמונתם, וצוה שכלם ימכלו ויהיוקי ברת הנוצרת או יעזבו את הארץ ולא ישזכו אליה עוד. יהודים רבים עזבו את ספרד, אך רובם כחשעים אלפים נאנסו לקבל עליהם דת הנוצרת כדי להציל את נכסיהם, אך בסתר נשארו אמונים לדתם. תחת ממלכת סווינטאלא ישבו פליטי היהודים לספרד והאנוסים חזרו לאמונתם. ובהמר הארץ את מלכה עלה סיסניאד למלכות, והוא היה כלי חפץ בירי הכמרים שעשו בו כרצונם, ובמועצה הרביעית מטולידא בישנת 633 צוה המלך לקחת את ילדי האנוסים ולמוסרם בירי נוצרים אדוקים או בבתי הנוצרים ללמדם דת הנוצרת. והאנוסים אשר ישמרו דת יהודית ימכרו לעבדים. במועצה החמישית בטולידא (638) הסכים המלך משינמילא על כל ההוקים הקודמים נגד היהודים, והוסיף עליהם עוד לגרש את כל היהודים מארצו, וישם לחוק כי כל מלך חדש בעלותו על כסא מלכותו יטבע שבעה חמורה כי "לא יתן לחלל כבוד האמונה בירי היהודים האנוסים, וכי יעניש קשה את כל אלה העוברים על דת הנוצרת". אך באישר היתה הרוחה מעט בימי המלך מטינדאסווינד ישבו האנוסים לאמונת ישראל. רציסווינד היה מלך קשה מאד ליהודים מכל המלכים לפניו. ויצו כי היהודים היטורים דתם יהרגו בסיף בשרפה או בסקילה. היהודים בטולידא הבטיחו להיות נאמנים לדת הנוצרת ולאות על אמונתם כי יאכלו בשר חזיר (653), בכל זאת שמרו בסתר את דת היהודית, ולא שבתו ביום א' בשבוע ולא בחגי הנוצרים, עד אשר נזרו הכמרים כי היהודים האלה מוכרחים להתראות בכל ימי החגים של הנוצרים תחת השגחת הכמרים ונאסר אז ליהודים לשבת בביתם במועדיהם. ויענישו קשה כל אנוס שנחבא בביתו בשבת ויו"ט (655). אמנם בעוד אשר פקיד ממלכת הוויזיגותים העיקו את האנוסים הניחו בשלום את היהודים שנשארו אמונים לדתם. עד שקם המלך ערוויג ורצה להכריח גם אותם לקבל עליהם המבילה, ואם ימאנו יפקיר את נכסיהם ויגרשם מן הארץ. ויצו לענוש בייסורין קשים למי שקורא ספרים המתנגדים לתורת ישו ולמי ישמל בשדר ערלה. על כל החוקים הרעים האלה הסכימה המועצה הייב מטולידא. עניקא שמלך אחרי חותנו ערוויג היה נוטה מתחלה כלפי חסד ליהודים, אך כאשר נודע לו כי התאחרו היהודים בקשר עם הערבים נגד מלכותו הפקיר את כל נכסי היהודים, והוציא חוק כי כל היהודים בין מומרים בין מאמינים הם עבדים ונתנם במתנה

ביבליוגרפיה: א הייבאן. תולדות תנאים ואמוראים

עד 966.

ב. ז. ב.

ספרד (נכ אספמיא, אספניא, איטפניא, בליא שפאניען, ובאנגלית Spain); מדינה באירופא. בעבריה נאמר: וגלות ירושלים אשר בספרד ירשו את ערי הנגב (פסוק כ'). ה"י איספמיא וכן כפשיטתא. העתקת הכולנאסא Bosphorus, והשבעים העתיקי Saphratha או Sepharath. בבהובות האיטורים נזכרת העיר ספרדא (Saparda) שזכבש סרגון והוסיפה למחוז הרחר לצפנית או לצפנית מזרחית אשור. אנשי ספרדא נלחמו בעזרת המדיים והקיסריאנים והמינים עם איטור בימי מלכות אסרחדון. אבל כנראה היתה קבלה בירי היהודים באספמיא כי היא ספרד של עבדיה (עי' אברבנאל בסוף ביאורו לס' מלכים ב'). ואין ספק כי אספמיא ברברי חז"ל היא Hispania=ארץ ספרד (שפאניען). השם המורגל בפי כל סופרי ישראל משנות הבינים עד היום הזה (עי' קאהוט ערוך השלם ח"א 188 ע' אספמיא). יש מסורה כי אדוירים אשר על מס' שלמה מת בספרד, וכי היהודים שישבו בטולידא ספרד שלחו אגרת להסנהדרין בירושלים שלא לצלוב את ישו, אך אין לסמוך על מסורות כאלה. אמנם ברור הוא כי פאול רצה לנסוע לספרד להפוך את לב היהודים היושבים שם לאמונת ישו. ונודע נ"ב כי אספסיינוס ובפרט אדריינוס, שהיה ספרדי מלידה, שלחו יהודים שבויים לספרד. מטבעות עתיקות של היהודים נמצאו בחורבות טאראגונא המוכיחות כי יהודים ישבו בספרד בזמן כרום מאד. גם מצאו מצבה של נערה יהודית בעיר אדרא בספרד עם כתיבת רומית מהמאה השלישית למספר הנהיג, Hübner, Inscriptiones Hispaniae Latinae p 268, Berlin 1869; Rios, Hist. 1 68). [קורות היהודים בספרד] במאה השלישית חיו היהודים בשלוה בין יושבי הארץ בספרד. והיו להם זכויות שוות תחת ממלכת הוויזיגותים האריאנים, ועסקו במסחר ועבודת האדמה, ואיזה יהודים נבחרו לשופטים. אולם הכמרים במועצה מאלוירא (303) היו הראשונים להפריע את מצב החברות בין היהודים והנוצרים. במועצה הזאת ישבו י"ט בישופים שנבחרו מקורדובה אשכיליא מולידא סרגוסא וערים אחרות שישבו שם יהודים. ויציעו לפני המועצה להגביל זכויות היהודים ולגזור עליהם גזרות קשות, והחרימו את הנוצרים אשר יגורו בבית אחד עם היהודים או אם יאכלו בחברותם. גם אסרו על הכמרים לברך את תבואות היהודים בשדותיהם, למען לא תשלוט ברכה במעשי ידיהם. מצב היהודים הורע יותר כאשר עזב המלך ריקארד (586) את דת האריאנית ודבק בדת הקתוליקית בעת המועצה מטולידא, וגזר על הנוצרים שלא יתחברו אל היהודים. ובמועצה מטולידא בשנת 589 נזר על היהודים שלא יקנו ולא ישתעבדו עבדים נוצרים, שלא ישאו

לקח מקומו בנו אבו חוסיין יוסף ן נגדילא, ואחר שנשא משרת המיניסטר י"א שנים נאשם ע"י שונאיו כי הוא מורד במלכות וידונו אותו בצליבה לפני שער גראנדה ביום 30 דעצ' 1066, וההמון התנפל על היהודים ויהרגו כאלף וחמש מאות משפחות ויתרם נפלטו על נפשם, וזאת היה הרדיפה הראשונה בספרד תחת ממשלת האיסלאם. באותה השנה נתמנה לויז'ר בסרגוסא הפילוסוף אבו אלפלד ן חסראי בנו של ר' יוסף חסראי שברח מקורדובה בשנת 1013. ההכם יצחק ן יוסף ן אלבליא שברח מגראנדה בעת ההריגה נתמנה לתוכן באשביליא תחת ממשלת מחמד אלמועתמיר, והיה הרב לקהלות בעיר הזאת. גם ר' יוסף ן מינאש היה קרוב למלכות והיה חכם מדיני.

[תחת ממשלות אלמוראוידים ואלמוהידים] כאשר כבש המלך אלפונסו השישי את קסטיליא נתיירא אלמועתמיד פן יכבש גם אותו, וישלח לקרוא לו לעזרה את יוסף ן תשפין בצפון אפריקא. ויצא להלחם עם המלך אלפונסו, ובשתי מערכות המלחמה הנוראה אצל זאלאקא (אקט. 1086) היו אנשי חיל יהודים ומספרם עלה לארבעים אלף והתערבו עם חיל הנוצרים וגם עם חיל המורים. יוסף היה המנצח במלחמה ההיא וימלך על הארץ, ויביא עמו אנשי חיל נכוריה המלחמה הנודעים בשם „אלמוראוידים“. יוסף רצה להכריח את יושבי לוצינא לקבל עליהם דת מחמד. אחריו מלך בנו עלי (1106—1143), ואז נשתנה מצב היהודים לטובה. ויפקוד מהם מוכסין (מטיאווריה), וירומם אחרים לשרים בתואר „ויז'ר“ או „נשיא“. וביניהם נחשבו: המשורר רופא אבו אויב שלמה ן אלמשולם מאשביליא, אברהם ן מאיר ן קסניאל, אבו יצחק ן מוחזור, ושלמה ן פריסאל (נהרג בשנת 1108). והקהלות באיטביליא גראנדה וקורדובה החלו לפרוה ולהצליח עוד הפעם. האלמוראוידים משלו רק זמן קצר. כי בשנת 1112 קמו עליהם האלמוהידים או מחמוטאים (שבט יהודה צד ג'), כת אדוקית בדת מחמד שהאמינו באהדות הבורא, בצפון אפריקא ובראשם היה עבדאללה ן תוסארת, ובמיתו מלא מקומו עבדאללה אלמעמין. אשר החליט להטימיר את האלמוראוידים מן הארץ בחרב ובלפיד איש ראשית מלחמתו עמהם היתה בצפון אפריקא וינצחום בכל פעם, ובעת מסע הצלב השני עבר בדרום ספרד ויכבוש את קורדובה (1148). איטביליא, לוצינא, מונמיליא, אנוילאר, וביינא. ובמשך שנה אחת היו כל הערים באנדלוסיא תחת ממשלת האלמוהידים. היהודים היו נרדפים על ציאריהם, ונארצו לקבל עליהם דת מחמד ואם לא עשו בן הפקירה הממשלה את נכסיהם למלכות ויגזלו את נשיהם ובניהם, ואת בתי הכנסיות הריסו. הרדיפות והמציקות האלה נמשכו עשר שנים. יהודים רבים הוכרחו להמיר דתם למדאית עין, ואחרים ברחו

להנוצרים, והילדים משבע שנים ולמעלה צוה לחטוף מבית אבותיהם ולמסרם לעבדים (694).

[כבוש המורים] המלך וויטיצא בן עניקא מתואר לפעמים כאיש ישר ולפעמים כרע מעללים, אך התואר השני יותר נכון. עכ"פ בזמנו ננאלו היהודים מרדיפות הנצרות ע"י המורים המחמדים שכבשו את ספרד, ובכבוש הזה היתה יד ישראל באמצע, כי היהודים באפריקא הצפונית עזרו הרבה ברבר הזה. במלחמה בחווערעץ בשנת 711 עזרו היהודים באפריקא ובראשם קאולא אליהודי את המורים במלחמתם עם הספרדים, ובמלחמה הזאת נהרג רודינו המלך הגותי האחרון ועמו נהרגו כל אצילי הגותים, ובראשם שרי הצבא מוסא וטרק נצחו את אויביהם, ויכבוש את הערים קורדובה, מעלאנא, גראנדה, איטביליא וטולידיא וימסרו אותן בידי היהודים היושבים שם, והערבים נתנו להם כלי נשק להגן בעדם, והיהודים החזיקו משמר עליהן, ובה נהפכו בימים מועטים היהודים הנרדפים לאדוני הארץ בכל סדינת אנדלוסיא בדרום ספרד, והמחמדים נתנו ליהודים שיווי זכויות והרשו להם לשמור דתם כאות נפשם, ונתחייבו לשלם רק מס דינר זהב אחד לגלגולת בכל שנה.

[תור הזהב ליהודי ספרד] בימי ממשלת הכלוף עבד אל-המון הראשון (912—961) ובנו אל חכים חיו היהודים בספרד בשלום ובשלוה והצליחו מאד במעשיהם הרוחניים והגשמיים. ר' חסראי בן יצחק ן שפרוט היה רופא הכלוף, ויהמוך בירי החכמים בן סרוק ודונש בן לברט וחכמים ומשוררים אחרים. בימיו נתמנה ר' משה בן חנוך לרב בקורדובה, וספרד נעשה למרכז התורה וקבוץ של ת"ח. אחרי מות אל חכים שהיה נ"כ אוהב ישראל, התפרץ ריב בין יורשי המלוכה סוליימאן ן אלחכים ומחמד ן חישאם. הראשון בקש עזרת הנסיך סאנטשו מקיטיליא, והשני רכש לו עזרת הנסיך ראמון סברצלונה באמצעות היהודים העשירים בקורדובה. וכאשר נצח סוליימאן לקח נקמתו מהיהודים ויגרשם מהעיר ומהמדינה בשנת 1013. כאשר ירד באנו אמיר סגדולתו בא הקץ לממשלת המחמדים בספרד, ונתפררה חבילת הכלפים בקורדובה לייב חלקים קטנים. ואז עזבו יהודים רבים את קורדובה וילכו למאלאנא, וביניהם היה התלמודי והבלשן ר' שמואל הלוי נגדילא (נגדילא). ר' שמואל מצא חן בעיני הויז'ר למלך חבוס מגראנדה וימנהו למזכירו וסופרו ויועץ המלך, ובמות הויז'ר מנה אותו המלך לראש השרים ומסר בידו עניני המדינה. ר' שמואל גר בגראנדה והיה רב הקהלה ויהמוך בירי הלומדים והסופרים המשוררים. במות המלך תמך ר' שמואל בירי בנו הצעיר בארוס נגד אחיו הבכור באלקין, ובעולות בארוס על כסא המלוכה הניח את ר' שמואל על כנו כמו בחיי אביו, ור' שמואל היה מן בעד היהודים יושבי גראנדה. גם ר' יקותיאל ן חסאן היה שר גדול בסרגוסא. אחרי מות ר' שמואל (1055)

את היהודים מעבודת ה' ומנהגי אמונתם בהניסו (Juderia) אשר הם יושבים, ולא יחללו את בתי כנסיותיהם ולא יכריחו אותם להתנצר. בסוף ימיו נהפך לבן לשנוא את היהודים, וסבת הדבר היה כי גזבר אוצרותיו יצחק (זאג) די מאליא נתן סכום גדול לסאנטשו יורש העצר אשר היה לו ריב עם אביו, והמלך רצה להשתמש בכסף הזה לחשקים המרידה באלג'יסיראס. וכחרות אפו הן אותו למיתה, ויבטל כל זכויות היהודים, וכיום שבת אחד תפש את כל היהודים בקיסטילא שהיו בבתי כנסיותיהם ושיטמם בכלא ועינישם לשלם י"ב אלף מאראווידים זהב. בשנת 1281 העבירו אותו ממלכותו ובנו סאנטשו פלא את מקומו והוא סאנטשו הרביעי. [מס היהודים] היהודים בספרד היו עשירים ובעלי נכסים רבים, ויקנאו במ המון העם ובפרט הכמרים, אך המלכים חסו עליהם לצרכם ולהנאתם, כי תשבו אותם לכלי חפץ, למלאות אוצרות המלך ממס כבד שהושם עליהם, ולהשתמש בהם לאנשי חיל במלחמה. מלכי ארגון היו רגילים לדבר מהיהודים, "שלהם" כאלו הם עבדיהם וקנין כספם. כל היהודים מן עשירים ולמעטה, ולפעמים גם פחות מעשרים משנת ס'ז, היו מחויבים לשלם מס שנתי שלשים דינרין, כדי להוכיחם "השלשים שקלי כסף" שנתנו אבותיהם בעד הרינת ישו. המס הזה נקרא servicio, גם שלמו מס לגלגולת encabezamiento, והמס נגבה ע"י הקהלות. כל המס השנתי הנגבה מהיהודים בקיסטיליא עלה קרוב לשלשה מיליון מאראווידים. מספר הקהלות היה מאה ועשרים ומספר היהודים כשלש מאות אלף. מלבד המס הרגיל היו צריכים לתת מתנות למלך ושיריו ומשרתיו ושומרי המלך. ובכל פעם שבא המלך לאיזה עיר היה מוטל על היהודים להכין כל צרכי המלך שלחנו ובית מלונו והוצאות אחרות. גם מס הכתב בעת שנכתר ועלה על כסא ממלכתו, מס קרקעות ומס בתים ומס של ארבע מטבעות כסף בעד כל ספר תורה. מלבד המס ששלמו להבישופים וישרי העיר. המס העיקר על היהודים והציק להם מאד כי לא יכלו נישוא אותו עד כי בשנת 1354 נאספו ראשי הקהלות בארגון לבקש מהמלך להקל עול המסים (החלוץ ח'א 25). והמס הכבד הזה הכריח את היהודים להלוות כספם ברבית גדולה מעשרים עד עשרים וחמשה למאה. והיהודים מצאו ליום רבים בין המלכים והשרים הנסיכים והכמרים כי כולם פזרו כסף רב למלאות האוותיהם באופן שהוצאותיהם עלו תמיד למעלה מהכנסותיהם. וגם הכנסות המס לא יכלו לקבץ, כי לא היו מוכשרים לכך. והיו צריכין יהודים מוכסין לגבות המס, ויהודים לעשות סדרים נכונים בתור גזברים באוצרותיהם. שמואל היה הגזבר של המלך פרדינאנד הרביעי. סודרוס אבולעפיא היה הגזבר של המלכה מריא די מלינא (1320). יצחק ן' יעיש היהודיה אברבנאל היו יועצי פירדו יורש העצר, בעניני ממונות. הפקידות האלה עוררו כמה פעמים קנאה ושנאה של

לקיסטיליא, כי יש מלך אז המלך הישר אלפונסו השביעי, והוא קבלם תחת חסותו ויתן להם רשות לישב בטולידא. אחרים ברחו לצפון ספרד ולפרובינצא, ובין הבורחים האלה היו בני משפחת קמתי. היהודים עזרו במלחמות נגד האלמוהריים עד אשר נשתה גבורתם של האחרונים ונפלו במלחמה אצל נאוואס די טולידא ביום 16 יולי 1212. בראש היהודים שעזרו לחיל ספרד היה אבו רואין ן' הדרי מנראנדה אשר הצטיין את עצמו כתור גבור חיל ובאומץ הלב.

[תחת ממשלת פרדינאנד השלישי מקיסטיליא] אחר נצחון אלפונסו יצאו היהודים לקראתו ויפתחו לפניו שערי טולידא. וקודם מותו (אקט' 1214) עשה תוק להשיב ליהודים זכויותיהם הקודמים. פרדינאנד השלישי מלך על מדינות ליאון וקיסטיליא, ובזמנו מלך ג'ימס הראשון בארגון. אז החלה השפעת הכמרים והאפיפיור אינוניס הרביעי על המלכים אשר הוציאו חוק להכריח את היהודים לשאת אות קלון על בגדיהם כדי להכירם שהם יהודים ולא יתערבו בנוצרים. ורק פירדו השלישי מארגון פטר את היהודים מוואלינצ'יא, טאראגונא, ברצלונא וערים אחרים מלשאת את אות הקלון, ובפירט נפטרו הרופאים מהחוק הזה. המלכים האלה השתמשו ביהודים במלחמותיהם. ויכרו את השתתפותם לטובה ע"י פקידות ימסרו להם בתור מוכסין סופרים ובלשנים. ובכל הערים שכבש הנית שם היהודים בזכויותיהם הקודמים וכאשר כבש את אישטיליא נתן להם שדות וכרמים, והרשות לסדר בית הכנסת בקורדובא. אף כי התנגדו הכמרים לרבר הזה. היהודים הכירו את טובת פרדינאנד להם ובמותו התאבלו עליו וחרתו הגי והי בלשון עברית על מצבת קבורתו ביהוד עם כתובות בלשון רומי קיסטיליא וערב (ע"י הכתבת העברית בספרו של קייזרלינג, "אין פיינרטאג אין מארירד" צד 12). בנו אלפונסו העשירי המכונה "החכם" מפני שהיה אוהב חכמה ודעת, היה מקרב את היהודים גם קודם עלותו על כסא המלוכה בשנת 1252. הוא צוה להרופא יהודה בן משה הכהן מטולידא להעתיק מערבית לספרדית ספרי התכונה והמזלות. גם השתמש בהרופאים אברהם ושמואל הלוי. וזאג (יצחק) ן' סיד התון מטולידא היה עורך הלוות על התכונה המכוננת בשם המלך, "לוות אלפונסו". יש אומרים שגם צוה להעתיק את התלמוד לספרדית. איזה יהודים היו נמנים תחתיו למוכסין, ונתן רשות לבנות ביה"כ בטולידא. אבל בכלל הנביל זכויות היהודים כדי למלאות רצון הכמרים ובעלי המועצה האלג'יראנית ברומא. וישמע לרברי הבול של האפיפיור אינוניס הרביעי משנת 1250 אשר בו גזר על היהודים הנבלות וחוקים מעיקים, והאמין גם בעלילת הרם ויאשם אותם כי בכל שנה ביום שנצלב ישו יצלבו היהודים איש נוצרי וישתמשו בדמו כמזות של פסח. אבל צוה שאשמות כאלה ייפוט הוא בעצמו. ואם ימצא כי אמת הדבר יהרג את האנשים. גם צוה שלא להפריע

ההמון על היהודים בכלל, ונבחרו הקורטים התאמצו תמיד להגביל זכויות היהודים בעיני המדינה. יורש העצר יהוה מנואל השתמש ברופא יהודי, ולבקשת ר' יהודה ב"ר יצחק ן' ואקאר מקורדובא שמצא חן בעיני המלך נתן לדייני ישראל הרשות לדרון דיני נפשות ועונשין (שרית הרא"ש כלל י"ז סי' ח').

[היהודים בקסטיליא] בימי ממשלת אלפונסו הי"א מקסטיליא (1325) הוטב מצב היהודים, הוא לקח לו ליועץ את דון יוסף בן אפרים ן' בנבנשתי וירומטמהו למעלה נזכר (tesorero), ורון שמואל ן' ואקאר שהיה רופא המלך קבל הרשיון לטבוע מטבעות. אך מחלוקת נפרצה בין שניהם ויקנאו איש ברעהו ויבקשו להרע זה את זה עד כי נבאשו שניהם בעיני שרי המלך, ויאשימו את דון שמואל כי הוא עושה מטבעות ממתכות פחותה בערך ועי"ז העלו הסוחרים את מחיר התבואות וצרכי אוכל נפש. אציל אחד ושמו גונזאלו מרטיניז האשים אותם כי נתעשרו בזמן קצר במשמרתם, והנה נתפסו שניהם והושמו בכלא ונכסיהם נחרמו לאוצר המלך. דון יוסף מת בתפיסה, ורון שמואל סבל ענוים קשים. גונזאלו מרטיניז בקיש מהמלך לגרש את כל היהודים מקסטיליא, אך פתאום קרא עליו מלחמה העמיר מנראנדה ועמו עבד אלמלך בן אבו אלחסאן שלטן מורוקא. אלפונסו מנה את גונזאלו מרטיניז בראש חיל הצבא, וכאשר נחסר כסף למלחמה יעץ גונזאלו להחרים את כל נכסי היהודים לצורך המלחמה ולגרשם מן הארץ. אך הארכיבישוף מטולידא התנגד לזה כי היהודים הם אוצר יקר ומקור נאמן להרבות הכנסות המדינה, גם לא נכון למלך לנסות מדרך אבותיו אשר היו תמיד מנון ליהודים, המלך היה מנצח במלחמתו, והיהודים עזרו לו לכבוש את אלגיסיראס (1339) והמלך הודה להם על אמונתם אליו. וגונזאלו נבה לבו במלך וימרד בו, וידונו המלך בשרפה על המוקד. והיהודים ראו בזה גם מן השמים לנקום נקמה מצורריהם ויברכו את ה' במקהלות על התשועה שעשה להם (עי' שבט יהודה צד 30 והלאה). אלפונסו הי"א חפץ מאד להמיר את דת היהודים בדת הנוצרית, וישמע לבקשת המומר אבנר מבורגויז לאסור על היהודים מלהתפלל ברכת ולמלשינים ביטמיע, וגם אסר להם לקחת רבית מהנוצרים, ויתן רשות להנוצרים לנכות חלק רביעי משמרי חובותיהם ליהודים. ולעומת זה התיר ליהודים לקנות קרקעות עד מחיר חמשים אלף מאראויידים. פידרו הראשון בן אלפונסו הי"א היה אהיב ישראל, וכל ימי מלכותו חיו היהודים בקסטיליא בשלוה ובכסחה, ולכן כנהו שונאיו „אפיקורס“ ובלתי מאמין וגם „אכור“. ויש שאמרו עליו שהיה ילד יהודי שנחלף עם בן המלך, וכאשר עלה למלכות בשנת 1350 נטה חסד ליהודים וחכמי ישראל היו בחצרו. עד שינשא עליו השם „חצר היהודים“. המלך מנה את דון שמואל ב"ר מאיר אבולעפיא הלוי בתור „גזבר ראש“ (tesorero mayor)

ויהי גם יועצו, ור' אברהם ן' צרצל היה רופא המלך ואיצמננינו. אומרים כי עי' דון שמואל נתודע המלך להעלמה חיפה מריא פאריליא אשר אהב. נגר רצון קרובי המלך שחפצו להשיא לו את בלאנקא מנסיכי בורבון והיא היתה שונא לרון שמואל, וגם אחרי הנשואין עם מריא הוסיף המלך לאהוב את בלאנקא, ועי"ז פרצה מחלוקת בין האזרחים אשר הביאה שואה גם למלך וגם ליהודים שהיו אמונים לו ותמכו בידו, ושונאי ישראל היו בקושרים עם אחי המלך מפלגש אביו שרצה למלוך תחתיו. ויהי היום ואייבי המלך אשר בראינם עמדו אחי בני פלגש אביו ארבו לנפש המלך ויפתו אותו לבא אל המבצר סורו ובבואו שמה סגרו את שערי המבצר ודון שמואל היה עמו ויתענה בכל אשר התענה המלך. הקושרים התאמצו להבקיע את העיר מטולידא ולכבשה, אך שם נמצאו אהבים רבים לרון פידרו וכל היהודים עמדו לימינו, ורק אחת מדלתי השערים נפתחה לפני הקושרים ביום השבת בשנת 1355, ונרודיהם פישטו ברחוב העיר אלקאנא ויהרגו קרוב לשנים עשר אלף יהודים, אך לא יכלו לחדור על כל מושב היהודים, כי סגרו עליהם הדרך ויעמדו במערכת המלחמה להגן על נפשם, והאצילים בעלי ברית המלך החזיקו על ידם. ימים מועטים אח"כ בא המלך מטולידא ונתקבל בתרועת שמחה, ואז הראה את ידו הקשה לכל הקושרים נגדו ויעשה בהם מעשי אכזריות נוראים, אך יד היהודים לא היתה באמצע, וגם שונאי ישראל אינם מייחסים את אכזריות של דון פידרו לרון שמואל או ליהודים אחרים שהיו קרובים למלכות. ובצר השני היו בני הפלגשים ובעלי בריתם הורגים את היהודים באכזריות עצומה, וכאשר התפרצו בקסטיליא בשנת 1360 דצחו כל היהודים שנמצאו בעיר נאחירא ויכו ויבזו את היהודים במיראנדה די עברו. אך פתאים נהפך לבב המלך על דון שמואל לחשרו כי הוא נוטה לצד השני, והישם בכלא בעיר אשביליא, ומת מחמת היסורין שענו אותו (1360) וכל נכסיו ועשרו העצום ירש המלך. גם קרובי שמואל שהיו בעלי מוססין נתפשו ונענשו לשלם עונש כסף של שלש מאות אלף כפולים (דובלונים). עי' התנגשות של דון פידרו עם צבאות הנרי באו כל היהודים בסכנות נפשות, כי צבאות הנרי המיתו אותם ושללו את רכושם בכל מקום שבאו. בעיר ואלאדוליד החריבו בתי היהודים ואת ביהכ"נ הרסו וקרעו את ס"ת. העיר מטולידא באה במצור עי' הנרי וכישמות אלפים יהודים מתו ברעב ובמלחמה (1366). היהודים בספרד סבלו אז צרות רבות ורעות (עי' עמק הבכא הוצאת ווינער, הוספה צד 131). ולאחרונה נצ"ה הנרי את דון פידרו והמית אותו וירש מלכותו (14 מארץ 1369).

[הנרי השני] כאשר עלה הנרי די טראסטאמארא על כסא המלוכה בשם הנרי השני ידעו יהודי קסטיליא

קהל גדול שביליא רובם המירו את כבודם, וקהל קורדובה וקהל איסינה (Eijja) וכל האנדלוזיא וערים גדולות אחרות. וכן מנרים ולייסקס ואוקניא ועיר גואימי וקאישמיל מנרים ומנוים ומורינוש. ובאיסקולנא לא נמלט איש וכו' (ש"י 88)... והיו מזרות כוללות ברוב ספרד כי קמו גויי הארצות פחאום להרוג ולשלל שלל ולכוז בן היהודים אם לא יצאו מכלל הדת, ורבים מהשרידים עמדו על נפשם וכו' נהרגו על קדושת השם, וכן היה במלכות ארגון ולינסיא מיוקא ברצלונא ליריריא. ובאותן מקומות מקצת מהם יצאו מכלל הדת מרוב המצוקות והאימות כי נלאו מאד וכו'. וכל אותן האנוסין שמו פניהם לבקש דרך להציל את נפשם וגזרו על עצמם גלות עד אשר ימצאו מקום בטוח לשמור תורתם וה' עוֹרם" וכו' (שם צד 47). המלך הנרי השלישי מת בן כ"ז בשנת 1406. בצואתו מנה את המומר פאול מבורגוש (שלמה הלוי) לאפטרופוס בנו יוהן ילד בן שנתיים, ועד אשר הגיע למלכות שלמה אמו המלכה קאמאלינא. המומר פאול התחבר עם הכמר פערער להרע לישראל אם לא ימירו את דתם, והוציאו חוק בשם המלך הילד יוהן השני (1412) כי היהודים מוכרחים לגור במקום מיוחד לעצמם, בנימו (Juderia) מסוגרת, ונאסר להם האומניות של בעלי מרקחת סמנים ורפואות, ולא ימכרו צרכי אוכל נפש, ולא יתמנו ליום פקידה, ולא יתחברו לנוצרים באכילה ושתייה וגם לא בשתיחה של ירדות. ואסרו לנוצרות לכנוס להנימו בין ביום ובין בלילה. ונאסר להם לכתוב את עצמם תואר, "רון" או לשאת כלי זין, או להסתפר בדרך שמסתפרים הספרדים הנוצרים. וכל הגזרות האלה נעשו כדי להכריחם לקבל את דת הנוצרות. מספר המומרים בכל ספרד עלה אז עד שתי מאות אלף (יוחסין צד 225), וי"א שעלה רק לשלשים וחמשה אלף, וגם פחות מזה.

[ויכוחים] מומר אחר בשם יהושע ן' חי לורקי המכונה גירמינו די סאנטא פי היה עוזר על יד הכמר פערער. לורקי היה רופא האפיפיור בנעדיקס הי"ג, והשפיע עליו כי יקרא אספות ויכוחיות בעניני הדת בפומבי. ובהסכמת פרנאנדו מארנון שלח אנרות לראשי הקהלות הגדולות בארנון וקאמאלוניא, שכל קהלה תשלח שני יהודים תכמים לעיר טורטוסא להתוכח עם המומר יהושע לורקי אדות עקרי האמונה. בין השלוהים היו: ר' ויראל בנבנשתי, ר' זרחיה הלוי סאלארדין, ר' מתתיהו היצהרי סאראנוסא, ר' יוסף אלבו ממונריאל, ר' אסתרוק הלוי מאלקאניז, ר' שמואל הלוי הנשיא, ור' משה בן מוסא סאלאמאיד, ר' יוסף הלוי ור' יום טוב קרקוסא ממונון, התכם בונסתרוק דיסמייסטר, מוררוס ן' יחייא, ונסים פערער מגירונה, ועוד שלוהים מקהלות אחרות. הויכוחים התחילו 7 בפברואר 1413 ונמשכו עד 12 נאו' 1414. האספה הראשונה נפתחה ע"י האפיפיור, ויותר מאלף אנשים היו שם ובניהם

כי נכונים להם ימי חשך ורדיפות ונירוש באחרונה, המלחמה הארוכה עם דון פידרו אילה את יניעי התושבים והביאה אותם מחסור. מצב המסחר נתרדל מאד. והעניות נתרבה. והמלך החדש הוכרח למכוע מטבעות פחיות בערבן (ע"י שוית הריב"ש סי' קצ"ז). וישם סם כבד על יהודי מולירא כעונש על אמינתם לדון פידרו, והוכרחו לשלם עשרים אלף כפולים זהב (בערך עשרה מיליון דינרין). ויצו למכור את נכסיהם ולהושיכם במאסר ולענות אותם ביסורים אם לא יישלמו המס הזה. אבל למרות שנאתו ליהודים לא מצא נוצרי מוכשר לנהג עניני הכספים, והיה מוכרח למנות את שמואל אברבנאל ויהודים אחרים ליועציו בעניני ממונות וגובאי המס, וראש המוכסין היה יוסף פיטשון מאשביליא אי"ר היהודים בעצמם המיתו ע"פ ב"ד כי היה מלישן. הכומרים לא הרלו מלעורר את חברי הקורמים במירו לעשות סיינים נגד היהודים, ולהרהיקם מתברת האצילים וחצר המלך. לחוק הרדיפות, כי היהודים ישאו אות הקלון על בגדיהם. שלא ירכבו על סוס או פרד, ושלא יהיו מכוונים בשמות נוצרים. המלך הסכים לאיזה סיינים וגם הסכים להחלטת הקורמים מבורגוש שיהיהודים לא ישאו כלי זין ולא ימכרו אותם לאחרים (1379). כאשר עלה בנו יוהן הראשון על כסא מלכותו צוה לבטל את כח ב"ד של ישראל בספרד לרן דיני נפשות. רק דיני ממונות לבד (1380). וצוה להסיר מסדר החפלות הקללות (?) נגד הנוצרים, ומי שמוהל ערל ערבי יחרם כל רכושו וימכר לעבד. בשנת 1385 נאלץ המלך נגד רצונו לפסור היהודים שהיו נושאים משרת נזכר או מיכס במלכותו. ורק החזיק ברופאו משה ן' צרצל. המלך יוהן הראשון מת בשנת 1390, וימלא מקומו בנו הקטן שהגיע לשנת י"א. המלך היה חסר אונים, והכמר פיראנד מארמיניז היה עורר מדנים וינאה ליהודים ורש דרשות של דופי נגדם לפני ההמון, להרוג את היהודים אם לא יחזיקו בדת הנוצרית.

[הרציחות בשנת 1391] ביום 6 יוני 1391 התנפלו בני ההמן על מויט היהודים באשביליא ויהרגו מהם כארבעת אלפים שהחזיקו באמונתם ומתו על קדוש השם והישאר קבלו עליהם טבילת הנצרות. בקורדובה הרגו אלפים יהודים ברצח נורא, ויטרפו את כל בתיהם באש ויהפכו את בתי כנסיות לבתי תפלות הנוצרים וכן עשו בערים אחרות. הרג יטרפה ואברון, בין הנהרגים חיו צאצאי הרא"ש. בברצלונה הרגו שלש מאות יהודים ובניהם בן ר' חסדאי קרשקש. בעל שבט יהודה יספר מהמאורע הזה לאמר: "בשנת מאה וחמשים (1390) בימי המלך דון אנריקו (הנרי השלישי) בהיותו נער קמו עמים רבים להוציא את ישואל מכלל הדת והציקום זהכום מכה רבה ועצומה, לא נשמעה כמותה מיום שידרו ישראל לשערי העמים, ומרוב הצרות והיסודין יצאו עם רב מספרד מכלל דת משה רבינו, ובפרט

להתמקן לנקום נקמתם משונאי הנוצרי, וכנה את האנוסים בשם „יהודים נסתרים“ לעימת „היהודים הנלוים“ שגשגו אמונים לדתם. ויאשם את היהודים כי הם תללים להרוג ילדים נוצרים, ויהודים רבים נהרגו ע"י עלילות הדם. ועוד גדלה שנאתם על האנוסים, והרגו גם מהם במולידא בשנת 1467, ובקורדובה בשנת 1473, וישללי את רכושם. היהודים בספרד החלו לפחדו כי קרוב יום אידם, ורצו לקנות מהמלך את האי גיבראלטר להם לאחזה ולהתישב שם, אך המלך מאן דבר, האנוסים הרבים אינן יזמרו דת ישראל בסתר היה הסכה ליסוד האינקוויזיציא בספרד בשנת 1480, וכאשר נפלה גראנדה בידי המלך פרינאנד והמלכה איזבלא, הוציאו גזרה לגרש את כל היהודים מארצם (31 מארץ 1492).

[גזרת הגירוש בשנת 1492] ר' יצחק אברבנאל (בתחלת פירושו ל'ס' מלכים) יתאר את הגירוש האחרון מספרד במליצה יפה מאד, וז"ל: שנת מזר ה'ישראל לכד מלך ספרד כל מלכות גראנדה, וחעיר הגדולה גראנדה רבתי עם שרתי במדינות, ובחוקתו ונכבה לבו חלף רוח ויאשם כחו לאלהיו, ויאמר עשו בלבו: במה אתרצה לאלהי המאזדני חיל למלחמה, ובמה אקדם לקוני אשר נתן את העיר הזאת בידי אם לא בהכניס תחת כנפיו העם ההולכים בחשך, שה פורה ישראל, ולהשיב לאמונתו הבת השוכבת או להשליכה אל ארץ אחרת מעל פני, לא ייטבו עוד בארצי ולא יכוננו נגד עיני, ולכן יצא דבר מלכות ורתו כרת מדי ופדם וכרוחא קרא בחיל לכל משפחות בית ישראל: כי תעברו במים ותפלוחן ותסנדון לאלהי הגוים טוב הארץ תאכלו כמונו היום ותשבו בארץ ותסחרוה, ואם תמאנו ומריתם ושם אלהי לא תזכירו ולא להי לא אתון פלחין קומו צאו מתוך עמי מארצות ספרד שביליא ומאיוקא וסרדיניא אשר תחת ממשלת, וכמשליש חדשים לא תשאר פרסה מכל אשר יקרא בשם יעקב בכל מחנות סלכותי, בעת היותי שם אני בחצר בית המלך ינעתי בקראי, נחר גרוני, דברתי אל המלך פעמים שלש, כמו פי אתחנן לו לאמר הושיעה המלך, למה תעשה כה לעבדיך, הרבה עלינו מהר ומתן זהב וכסף, וכל אשר לאיש מבית ישראל יתן בעד ארצו, קראתי למאהבי רואי פני המלך לבקש על עמי, וחוננים נוסדו יחד לדבר אל המלך בכל עוז להשיב ספרי האף והחמה ואת המחשבה אינר חשב על היהודים לאבדם, וכמו פתן חרטיאטס אזנו לא יישוב מפני כל, והמלכה עומדת על ימינו לשמנו, הסתו ברוב לקחה לעשות מעשהו, החל ונמר, ינענו ולא הונח לנו, לא שלוחי ולא שקסתי ויבא רנו, וישמע העם את הדבר הרע הזה ויתאבלו, ובכל מקום אשר דבר המלך ודתו מניע אבל גדול ליהודים, ותתי חרדה גדולה צרה במבכירה אשר כמוה לא נהיתה מיום גלות יהודה מעל אדמתו על אדמת נכר, ויאמרו איש אל אחיו חזק ונתחזק בעד עמנו

קרדינאליים ואצילים ושרי העם, הויכוחים היו לרוב אדות המשיח אם כבך בא או כי עתיד הוא לבוא, להשיב אשמות נגד התלמוד וכדומה. ר' וידאל בנבנשתי שידע בסוב לשון רומית היה ראש המדברים ליהודים, באספה השישים וחמישית החליטו שלוחי היהודים כי לפעמים אין אנו סומכין על אנדות חז"ל שנאמרו בדרך נזמא, כי רק ההלכות הם עקרי ויסודי היהדות, כל השלוחים, זולת ר' יוסף אלבו ור' נסים פערער, הסכימו להחלטה הזאת (ע"י שבט יהודה צד 67 והלאה), האפיפיור הנ"ל הוציא פקודה (בול) ביום 11 מאי 1415 לאסור למוד התלמוד או ספרים המדברים על י"ש, ובפרט הספר Marcellum („מר ישי“) ושלא להזכיר שם ישו ומריא ושמיות קדושיהם. נאסר להם לאפות מצות או למוכרם, ושלא למכור בשר טריפה לנכרי, ושלש פעמים בשנה מחויב כל יהודי מבן י"ב והלאה לבוא לשמוע דרשות הכמר אדות המשיח.

[במאה ה'ט"ו] מצב היהודים בספרד הוטב מעט אחרי מות המלכה קאטאלינא ויורש העצר בן י"ד המכונה יוהן השני עלה למלוכה (1418), וסיבת השנוי לטובה היתה כי שר האוצרות אלוארו די לונא ראה ונכבה כי רדיפות היהודים ירעו וישחיתו לעניני המדינה בכלל ועניני המסחר והכלכלה בפרט, והמלך נאלץ לשאול בעצת אברהם בנבנשתי לסדר את הכנסות האוצרות, ומנה את היהודי האנוס דינו גונזאליס לגובר, השר על המס היה החכם דון יוסף נשיא (כנראה היא הפילוסוף יוסף ׳ שם טוב, שבט יהודה 21, 25), ויטמאל אחרת היה בין המוכסין, ביום 6 אפריל 1443 נתן המלך הוק להעביר איזה הנבלות מהיהודים, והרשה להם לעסוק באומנות שונות, ורק שידורו לבדם במקום המיוחד שלהם בעיר, המלך צוה לענוש בתפיסה כל נוצרי אשר ינע לרעה באיש יהודי (החוק הזה נרפס ע"י ריאוס בהיסטוריא שלו ח"ג 385), בימי השלוח תחת ממשלת יוהן השני יסרו היהודים את קהלתם מחדש, החכם המדיני ר' אברהם בנבנשתי נבחר לרב ראשי, וקרא אספת רבנים וראשי הקהלות בחדש ניסן שנת קצ"ב (1432) בעיר וואלאדוליד, והם עשו תקנות ליסוד ת"ת וישיבות ולקבוע בתי כנסיות לתפלה ועשו סדרים במסים וארגוניות, הרב מטעם הממשלה נקרא rab de la corte (רב החצר), ורב הגדול=rab mayor, הראב"ד=juez mayor, מס הקהלה העריכו על יין ובשר, בין הדרשנים המצויינים היו ר' יוסף אלבו בעל העקרים ור' יצחק עראמה בעל העקדה, באמצע המאה ה'ט"ו כבר החלו אותות השנאה להתחדש, ובשנת 1462 בקיסו שרי הערים את הנבחרים בהקורטיס להנביל עוד הפעם את זכויות היהודים ולהבדילם מהנוצרים, הכומר אלפונסו די ספינא הוסיף אש על מדורת השנאה בספרו Fortalitium Fidei, וכו' חזר על כל טענות המומר פאול מבורגוש, וקרא

הנקראים „פורטוגזים“ לעומת האשכנזים שהם יהודים מיושבי איהופא ונכללו בהם צרפתים נרמנים אוסטרים פולנים ורוסים ועוד. הספרדים שונים מהאשכנזים במנהגים רבים ובפרט במנהגי סדר התפלות והמבוא (ע"ע) העברית. הספרדים מדברים ביניהם לשון לארזנו או יהודית-ספרדית, והאשכנזים מדברים ביניהם יהודית-אשכנזית (ע"ע יהודית). רוב הספרדים הם בארצות המזרח ובפרט בתורקיא וצפון אפריקא. וקהלות קטנות וגדולות של ספרדים נמצאות בהולאנד אנגליא ואמריקא. מספר רב מהאנוסים כאשר התישבו במקומות שלא פחדו עוד מרדיפות שבו ליהדותם, ויצאו מהם רבנים וחכמים מצויינים. בכל זאת חשבו את עצמם למיוחסים ביותר אם אבותיהם לא היו אנוסים רק נאמנים לדתם מלידה (ע"ע סמיכה במחלוקת בירב והלכה). וספרדים המיוחסים היו כותבים אחר חתימתם ס"ט שהוראתו ברית „ספרדי טהור“ וי"א שהוא סימן טוב. „הספרדים הנם היום מתי מספר, אחר אחוז מעשרה מכל בית ישראל אבל עלינו להודות, כי חוט של אצילות (grandezza) משוך על בני נלות ספרד בכל הליכותיהם ומעבריהם. ולא נראה בהם השפלות ובטול איש את עצמו. ההכנעה והעברות כמשאם ומתנם עם בני אומות העולם, כאשר חזינו ונחזה בין בני עמנו האשכנזים באירופא התיכונה והמזרחית“ (מוציא גולה 13). גם נמצא בהם אנשים חכמים ומרנים, כמו דיוזעאלי ומונטפיורי באנגליא ובדוכא, הספרדים העמידו משוררים גדולים ופייטנים מפורסמים ומליצותיהם נעלים ממליצות האשכנזים. הספרדים אף כי נחשבו לאחים להאשכנזים לא יתחתנו זה בזה כיא לעתים רחוקות. החסידים החדשים (האשכנזים) החזיקו במנהג הספרדים בסדר התפלות.

ביבליוגרפיא: שפיר מוציא גולה, ווארשא 1894; האסיף ה'ד 1—60; ה'ט 1—86; צונץ, ריבוס צד 88 והלאה; יאבב, געשיכטיק דעם יודענטומס אונד זיינער סעקסטען ה'ג 195, 207, 586.

ב. מ.

ספרדים: עיר על נהר פרת (מ"ב י"ח ל"ד, י"ט י"ג ישעיה ל"ז י"ג). אחת הערים שלכדו מלכי אשור, ומיושבי העיר הזאת הושיב מלך אשור בעיר שמרן, ועליהם נאמר והספרדים שורפים את בניהם באש לאדרמלך וענמלך אלהי ספרדים. ושניהם בזה בכתוב ספרים. בכתובות האשורים היא העיר הירועה בשם Sippar משמאל לנהר פרת, מ"ז מיל דרומית מערבית מבגדאד, והיא מקום לעובדי השמש ואליל אסתר (Estar) ואנונית. לפנים היתה העיר סיפאר נחלקת לשתיים: סיפאר השמש וסיפאר אנונית ולבן באה בלשון זוני ספרדים, כעת נודע המקום בשם „אבו חבה“ שנמצא ע"י החוקר הורמוזד ראסאם. אולם ממלכים ב' (י"ט י"ג) משמע שהיה מקום המלך, וסיפאר היה מקום מלכי בכל 1200 שנה קודם מלכות סנחריב.

ותורת אלהינו מכל מחרף ומגרף, אם יחינו נחיה ואם ימיתנו ומיתנו ולא נחלל ברינתנו. לא נסוג אחר לבנו ואנחנו נלך בשם ה' אלהינו. וילכו בלא כח שלש מאות אלף רגלי העם אישר אנכי בקרבנו על אישר היה שמה הרוח ללכת ילכו. ויצא מלכם לפניהם וה' בראשם, זה יאמר לה' אני וזה יכתוב ידו לה'. מהם הלכו למלכות פורטוגאל ומהם למלכות נאברה הקרוכים. והנה צרה וחשכה ואפלה מנודה, ומצאתם צרות רבות השור והיטבר והרעב והדבר, ומהם שמו בים דרך ונתיבה במים עזים. וגם ישם יד ה' היתה כם להמם ולאכרם, כי רבים בני יושממה לעברים ולשפחות נמכרו בכל גלילות הגוים ורבים טובעו בים סוף צללו כעופרת. מהם באו באיש ובמים כי נשרפו באניות ותבער כם אש ה'. סוף דבר כל משפטיו הרעים איש לא נערד: אשר לחרב וגו' והרביקום שם הדבר, והיו לזעה לכל ממלכות הארץ עד כי ספו תמו מן בלהות ונשארו מעט מעט מהרבה כמאמר אבותינו הן גוענו אברנו כלנו אברנו, יהי שם ה' מבורך (ע"י גם שבט יהודה ס"ו נ"א). הן יצחק אברבנאל רצה לתת להמלך שיש מאות אלף כתרים לבטל הגזרה, וכבר היה המלך מרוצה לה, אך טורקיסמארא האינקוויזיטור הנדול השליך את צלם ישו לפני המלך והמלכה, וישאלם אם רוצים למסור את אלהיהם בעד כסף כאשר עשה יוראם. לא נודע אל נכון כמה יהודים גורשו אז מספרד. האברבנאל אומר כי יצאו עמו שלש מאות אלף מאריאנא בספרו „קורות ימי ספרד“ אומר כי ישמונה מאות אלפים יהודים גורשו משם, לדעת אזידור לעב היה מספרם רק 185,000 ומהם מתו כעשרים אלף בדרך, ויתרם נתישבו בתורקיא תישעים אלף, הולאנד עשרים והמשה אלף, טורקא עשרים אלף, צרפת ואיטליא י"ב אלף. אלגריא עשרת אלפים, מצרים שני אלפים, במקומות מפורים ששה אלפים. וחמשים אלף המירו דתם ונשארו בספרד. יד ה' נראתה גם במאורע הזה כי באותה השנה שנורשו היהודים מספרד נתגלה אמריקא לקיים „אמלאה החרבה“, כשחרב מקום מרכז היהודים בספרד נגלה מקום אחר אשר עתיד הוא למלאות החסרון, ולהיות מרכז היהודים לימים הבאים. ספרד עלתה במעלה היותר עליונה כאשר היו בה יהודים, ומיר כאשר גורשו משם החלה להתמעט עד כי עתה נהשבת ליותר קטנה ופחותה בערך הארצות הארירות באירופא, ולעומתה התנשאה אמריקא למעלה רמה ונשאה כאשר החלה היהדות להתרכז שמה.

ביבליוגרפיא: Jacobs, Sources of Spanish Jewish History pp 213—244; Lindo, History of the Jews of Spain and Portugal, London, 1848; J. E. xi. 484.

א.

ספרדים (ונקרא ג"כ „ספניולי“). צאצאי היהודים שגורשו מספרד ונכללו בהם גם צאצאי פורטוגאל

גם נזכרת ספרים בין עוה וחמת ומשמע שהיתה עיר בארם נהרים (סוריא). לדעת הלוי ספרים היא אחת עם סבויים (יחזקאל מ"ו מ"ז) שהיתה בין דמשק וחמת, והיא סברים שנוכרת ברברי ימי בכל כי נכבשה ע"י שלמנאסר. וי"א שנקראת ספרים בלשו זוני יען האמינו יושבי ספרים בשתי רשיות כאופן תורת צאריסטר האחד פועל טוב אשר כנהו בשם ארמלך ר"ל מלך ההצלחה, והאחר פועל רע והוא אשר כנהו בשם עני-מלך ר"ל מלך בלהות ועוני (מחקרי הארץ הערת קאפלאן); ע"ע ארמלך וענמלך.

ספרות: שם המשפס לכל ספרי עם ועם (litera-ture). ספרות ישראל ביחוד כולל כל הספרים שנכתבו ארות היהודים בין בלשון עברית בין בלשונות העמים (Judaica). אך הערך הזה מדבר רק על הספרות העברית, וכולל גם הספרים שנכתבו בלשון ארמית (ע"ע) הקרובה לעברית. ארות הספרות מיהודית-ספרדית ויהודית-אשכנזית ע"י הודית, ועל הספרות הערבית ע"ע ערבית. מובן כי כה"ק שהם תורה נביאים וכתובים =תנ"ך הם הראש היסוד והמרכז של הספרות העברית. הספרים החיצוניים (ע"י להלן) הם אלה שלא הכניסו אנשי כנסת הגדולה בתנ"ך או שנכתבו אחרי חתימת התנ"ך. התרגומים הם פירושי התנ"ך. המשניות הם ההלכות המקובלות שנוסדו על התורה ברמיוות או מה שדרשו חז"ל ע"י מרות התורה. הבריות הן המשניות שלא נכנסו במשנה. התלמוד הוא פירוש המשנה והפוסקים הם פירוש התלמוד שלוסדן ממנו הלכה למעשה. המדרשים והאגדות הם תורת המוסר המיוסדים על פסוקי התנ"ך. נמצא כי התורה היא שורש כלם ויסוד מיסד לכל היהדות. הקבלה. התפלות. הפיוטים, ודעות פילוסופיות וכו' הם המימות הנובעים ממעין היהדות. רברי הימים והקורות והתולדות גם הם יחשבו לספרות ישראל. "כי אמנם קורות ספרותנו אהוות חנה ברובן ברברי ימינו, ויחדו מתאימים הם למצוא אהוות ולבאר סוד השאלה הגדולה ברברי ימי עולם: איך יכול ישראל להתקיים בעולם, ובכל צרותיו ותלאותיו הגדולות והנוראות איכה מצאה ירו להכין לו ספרות לאומית העומדת ברומו של עולם. כי אמנם השאלה הזאת מתורצת בהשנית: ספרותו הגדולה זו תנועתו הרוחנית ונמילתו חלק בכל התפתחות החכמות והמדעים אשר בעולם, היא אשר נתנה לו את כח החיים לעמוד נגד כל מלאכי המות אשר שגנו עליו הרבותם בעתות האופל. בחשיכת שנות הבינים. ספרותו היא שעמדה לו להתקיים ולעמוד בעולם" (קרפולעם, תולדות ספרות ישראל צד 2).

ספרות הקבלה והפילוסופיא, (י) ספרות הקראית, (ז) ספרות הפיוטית, (ח) ספרות הפוסקים, (ט) ספרות המשכילים וספרות החסידים, (י) ספרות הצעירים. ספר התנ"ך כולל קורות ישראל, התורה, רברי הנביאים, ורברי חכמה, ונוכל לספח לספרות הזאת התרגומים העתיקים שהם פירוש התנ"ך. התקופה השניה כוללת הספרים החיצוניים אשר רובם נתחברו בסוף ימי הבית השני ונחשבו לספרי חול ויש לנו גם העתקות מהם בלשון עברית. גם ספרי בן סירא פילון ויוסיפון שנעתיקו לעברית, ונוכל להוסיף פה גם ספרי השמרונים. תקופת התלמוד והמדרשים היא התקופה היותר חשובה בספרות תורה שב"פ. התלמוד כולל משנה תוספתא ספרא ספרי מכילתא, וגם מגלה תענית וסדר עולם על קורות ישראל, הנמרא בבלי וירושלמי, פסיקות ומדרשים שונים (ע"ע מדרש; תלמוד). ועם הפירושים חסובים אותם, תוספות נמוקים וחדושים, תקופת הגאונים כוללת כל השו"ת. פסקי דינים, ותקנות. וסדרי התפלות. תקופת הקבלה החלה מזמן קרום מאד אך הספרות החלה להתפתח מיד אחר זמן הגאונים ביחד עם ספרות הפילוסופיא וספרות חכמת הלשון והקרוק, ורברים עתיקים כמו ספורי אלדר הרני מסעות ר' בנימין וסבוב ר' פתחיה וכדומה. ספרות הקראית החלה מזמן ענן ע"י הויכוחים עם הרבנים ומשיכה זמן רב אח"כ, אך עיקרה ויסודה היה בסוף זמן הגאונים. תקופת הפיוטים החלה ע"י משוררי הספרדים ואח"כ לקהו מקומם פייטנים אשכנזים, וחברו הוספות לתפלות ובקשות בבתי כנסיות ובפרט במעדים וימים הנוראים. תקופת הפוסקים החלה אחרי זמן האלפסי והרמב"ם עד זמן מרן הב"י ביש"ע, וכוללת לקוטים וקיצורים דינים ומנהגים, התקופה התשיעית כוללת ספרות המשכילים מזמן מנדלסון ואילך מצד אחד, וספרות החסידים מצד השני. ספרות המשכילים היא הספרות החדשה (ע"י להלן), וספרות החסידים כוללת רברי תורה לפי רוח החסידות החדשה, וספורי מעשיות מצדיקיהם ורביהם. התקופה האחרונה יצרה ספרות הצעירים והיא הפחותה מכלן, כי רוב הספרים הם העתקות מספרי העמים שאינם נוגעים כלל ליהודים וליהדות, ספורי ענבים, שיחות במלות, ושירים של דופי במליצות זרות ובשפה בלתי מובנת רק בעזרת ספרי מלין שיצרו מחדש ואין בהם רוח עברית. ספרי למוד וקבוצים שונים, מאספים ועתונים שאין להם ערך ספרותי סבוע, ונתחברו רק לצורך השעה. ע"ע עתונים. גם ע"י על כל אחד מהספרים הנ"ל בערכו המיוחד.

ביבליוגרפיא: ווייס, דור דור ודורשין; הלוי, דורות הראשונים; שפוינסקי, ספרות ישראל העתיקה מאלטער ווארשא 1897; ג' קארפעלינס, תולדות ספרות ישראל, ווארשא 1887; ד' קאסעל, לעהרבוך דער יודישען געשיכטע אונד ליטעראטור, לייפציג 1879; ווינשער, אונד ווינשע, דו יודישע ליטעראטור; ה"ל שטראק, ביבליאגראפישע אבריש דער ניהעברעאישען ליטעראטור; ג' שלושין, קורות הספרות

[תיקופות שונות] הספרות העברית נוכל לחלק לעשר תקופות. א' תקופת כתבי הקדש, ב' תקופת ספרים חיצוניים והעתקות מספרי היונים, ג' תקופת התלמוד והמדרשים, ד' תקופת הגאונים, ה' תקופת

ראדנער. 12 דין קרלוס, שילער, ראדנער. 13 האוצר, קאצעבוי, ראזבאנדר. 14 היהודי, קומברלאנד, ברי"ל. 15 היהודים, לעסינג, כהן נם מעלער. 16 המלם, שעקספיר, בארנשטיין. 17 המלך ליר, שעקספיר, של נורדן. 18 המשורר העני, קאצעבוי, בריכטינער. 19 הריסות טרויה, שילער, מיכל. 20 השורדים, שילער, שולבוים. 21 ויילהעלם מעל, שילער, ראדנער. 22 ויגיש את האדם, מילטון, זאלקינסון. 23 חוגן ונותן, לעסינג, קאהן. 24 יהודה המכבי, לאנגפאלאו, מזל. 25 יהויכין, פיליפסון, בכרך. 26 מדנים בין אחים, שילער, לעווין. 27 מוסר סוררה, שעקספיר, לעווין. 28 מות אדם, קלאפישטק, לעבעל. 29 מקבט שעקספיר, בארב. 30 מראות אלהים, דנטי, פורטוגיני. 31 מרים ימיוארט, שילער, קאוונער. 32 מלחמה ואהבה, ארנא, ליבושיצקי. 33 נוה הצדק, ניטו, ראטבערני. 34 נתן החכם, לעסינג, בכרך נם מהללאל. 35 נשיא בישראל, פרענקעל, מה"ל, נם פישער ביים ראש העדה. 36 עמק השדים, טומאס, מזל. 37 עקדת יצחק, מעטאסטאסי, בררך. 38 קין בירון, פרישמאן. 39 קשר בן נתניה, פיליפסון, מעלער. 40 קשר פיעסקו, שילער, אפעל. 41 רחל היהודיה, שקריבא, מאריק. 42 רם ויעל, שעקספיר, זלקינסון. 43 שארית יהודה, ראסיני, שיר. 44 יולמית, פאול היינע, שיל גורדן. 45 שלום אסתר, ראסיני, מה"ל. 46 שמשון הגבור, מילטון, מזל. 47 שרה בת שמשון, לעסינג, פרענקעל. 48 תרצה, שילער, אמלס, ע"ע דראמא.

מ.

ספרות החדשה: יוצרי התקופה הראשונה של ספרותנו החדשה היו שני הכמים ומשוררים גדולים בעלי כשרונות איימצויים: ר' משה חיים לוצאטו (1707—1747) ור' נפתלי הירץ וויזל (1725—1805). אם גם היו בני ארצות שונות וחסני השפעתם רחקו זה מזה, בכין נוכל להגיד שבמדה ידועה התאחדו כשרונות שניהם לעבודה היסטורית זו. ובאמת אין כל ספק שוויזל בשעה שהתעכב באמסטרדם נשפע הרבה מרוחו של לוצאטו ששלטה עוד בין תלמידיו ומוקיריו שנים רבות גם אחרי מותו. משה זכות בעל „יסוד עולם“ ו„תפתה ערוך“, ודוד פינסו בעל „אסירי התקוה“, מחברי שתי הדרמות הראשונות בשפת עבר, היו בשפתם ובסגנונם רק אחרוני הפייטנים של ימי הבינים. מלבד שלא השפיעו כלל על התפתחות הספרות, לא כן לוצאטו והגיה וויזל, הם יסוד דור הדש של סופרים ומשוררים עם שאיפות ספרותיות חדשות, וע"י דור זה שנישפע מהם וילך בעקבותיהם יסדו לנו ספרות שלמה רבת ערך, לכל הפחות משך תקופה אחת. לוצאטו מת כבן ארבעים שנה ובחייו המעטים הדפיס רק מעט. מספרו „לישרים תהלה“ נדפסו רק כחמשים חבורות ולא נודעו מלבד לאחדים ממוקיריו. ספרו „מגדל עז“ נדפס יותר ממאה שנה אחרי מותו, ומחיונו „שמשון“

החדשה נוארשא 1900; הנובם מאה ספרים מוכתרים במ"א מקצועות בספרות העברית (רשימה). ניוארק 1910. א.

— [ספרות הדראמא] אי אפשר להביא פה רשימת הספרים מכל ספרות מיוחדת כי רבים הם הספרים בכל המקצועות, מלבד רשימת הדרמות כי קטנה היא ואנב היסרתא מירכס. אלו הן הדרמות המפורסות שנכתבו עברית (ע"פ סדר אי"ב): 1. אק בן פלח, שר"ל. 2. אחרית ירושלים, לנדא. 3. אמנה והשכלה, אנדרמן. 4. אמנון ותמר, ראשקאווי. 5. אמת ואמונה, אדם. 6. אסירי התקוה, פינסו. 7. אפיק נחלים, נורדן. 8. אשת היל, לעווין. 9. בועז ורות, כהן. 10. בית רבי, קוניץ. 11. בר כוכבא, לנדא. 12. בת יפתח, מן. 13. בת שבע, מאנדעלקערן. 14. גדולת יוסף, קלקר. 15. גורל הצדיקים, ביסטריין. 16. דם תחת דם, לנדא. 17. דינאל בגוב אריות, יהל"ל. 18. הרסה, גיטעלעוויץ. 19. הורדוס, לנדא. 20. החרוץ והעצל, זאמושיץ. 21. הנדרף, אמלס. 22. הקולות יחדוק, רומנילי. 23. החזה הזיונות, סאבעל. 24. החיטמונאים, שלעווינגער. 25. חיי שמשון, ראשקאווי. 26. חגיגה מישראל ועזריה, שר"ל. 27. ידויה האיס, נאלדבוים. 28. יוסף ואסנת, ראשקאווי. 29. ילדות ובהרות, ברעסלוי. 30. יסוד עולם זכות. 31. יש תקוה, לנדא. 32. כשרון החכמה, אפעל. 33. לישרים תהלה, רמח"ל. 34. מגדל עז הנ"ל. 35. מלוכת שאול, אפרתי. 36. מלחמה בשלום, בן אריה. 37. מפלת סיסרא, פיישמן. 38. משל ומליצה, מלבים. 39. משלי הזמן, פפירנא. 40. נבות הזירעאלי, שלום הכהן. 41. נבל הצדיק, וועכסלער. 42. סכל האהבה והקנאה, מרגליות. 43. ערוך, ערוך, זכות. 44. עזרא, נמזו. 45. על הומית ירושלים, קרעמער. 46. עמל ותרצה, שלום הכהן. 47. עמליה, נורדן. 48. פלגיש בנבעה, זאמושיץ. 49. צדק ורשע, זילבערשטיין. 50. צפורה, בערנער. 51. סהל רפאים, ליליענבלום. 52. קשר שכנא, פיישמאן. 53. שמשון ופולשטים, רמח"ל. 54. תבוסת אבשלום, באנק. 55. תולדות מיטה, קנדיה. 56. תפארת לבני בינה, מהללאל. 57. תפתה ערוך. 58. זה מקרוב נדפסה הדראמא „אשמרא“ או פשע ידבעם במלך שלמה בי"ב מחות, אי"י בוך, ניוארק 1911.

[הרגומים] חדרמות בלעז שתורגמו עברית הן (ע"פ א"ב, ואחרי שם הדראמא יבא שם המחבר, ואחריו שם הסתרגם): 1. אברבנאל, שאשקעס נמזו. 2. אבינרב, לעסינג, פאלקאוויץ. 3. אוריאל אקוסטו, גוצקאווי, רובין. 4. איתאל הכושי, שעקספיר, זלקינסון. 5. אמנון, שטיין, שווארץ. 6. אסתר המלכה הפולנית, קאזאוויסקי, פרענקעל. 7. בן אבוייה, גיטו מה"ל. 8. בן המלך והנזיר, מחבר ערבי, אברהם הלוי. 9. נוע ישי, ראסיני, מ"ה לעמערס. 10. גמול עתליה, ראסיני, דוד פראנקרטינדיס. 11. דבורה, מאזענטהאל.

תהלת ה' ועוזו", מלידת משה עד מעמד הר סיני. אם גם הרפסת השיר הנדול הזה נמשכה עד אחרי מות המחבר. עד שנת 1829, הנה העיר התלהבות גדולה כ"כ י"טכ"ב בשנת 1795. במשך ימי ההרפסה, נתרנמו השירים הראשונים לשפת אישכנו ע"י שנים מסוקירי וויזל. הופנאגל ויטפלדינג, "להראות גם לעמים יפים". המתרנמים היו חכמים נוצרים. ע"י התנועת ההשכלה שהלכה הלך והתפשט גם בעזרת וויזל שירי שירים לכבודה ולנחם בעדה במכתביו למוכת בתי הספר שיכר קיסר יוסף השני. נתפרסמו שירי התפארת וחזיונות רמח"ל, ובכל מקום פרסומם עשו רושם עמוק וקיים. כן בסגנונם וכן ברוחם הפיוטי אשר היה חדש במחנה ישראל, וכל בעלי הכשרון נפו לעשות כמותם, והשפעתם ארכה משך מאה שנה. עוד בימי השלשים והארבעים של מאה זו, נמצא משכילים אשר ידעו מחזות שלמים של חזיונות רמח"ל ועשרות דפים משירי תפארת על פה, ונחשבו בעיניהם כראשי משוררי ישראל.

[משוררים] בשנת 1786 פרסם מענדל ברעסלוי את שירו "לירות ובחרות", ובשנת 1791 הרפיש שמואל רומנלי בברלין את חזיונו, "הקולות יחלוקו או משפט שלום". בשנת 1804 הרפיש דוד פרנקו-מינדרס את תרגומו השני, "תשיעת ישראל בירי יהודית", וברוסיא (מאהילעוו) התעורר דרשן וסגיר (חיים אברהם בן אריה) לקחת חלק בהתחרות זו וירפיש חזיון מקורי על מכירת יוסף ביטם, "מלחמה בשלום או תוכן עלילות", שנעתק גם לשפת יהודית ופולנית ונערך בבית חזיו לעיני קהל גדול. ר' יצחק סטנוב (פורוליא) הרפיש מלבד ספריו על קבלה ופילוסופיא. לחקירת השרשים ודרוקו ש"ע, ופירושו על המורה (חלק ב' וג') והכוזרי וספר איוב, ועוד ספרים שערכם היה אז פחות או יותר חשוב, גם "ספר החזיון", "משלי יוסף", ו"מזרות אסף". ר' שלמה פפנהיים שהיה דיין בברעסלוי וירפיש ספרים, "ביריעות שלמה" על שמות נרדפים, ו"חשק שלמה" בדרוקו הלשון, רכש לו כבוד גדול כסופר פייטן בספרו, "אגדת ארבע כוסות" (נרפס בפעם הראשונה בברלין 1790) שזכה לכמה מהדורות באשכנו אוסטריא גליציא ורוסיא. ועוד משוררים רבים, ברמ באוסטריא, נפו לרכוש לעצמם את זר השירה. היותר מצוין מהם היה יוסף האפרתי מטרופולוביץ, בעל החזיון, "מלוכת שאול" בשש מערכות, על "מישה שאול ודוד בדרך ההוה", שנרפס בוויין בשנת 1794 ואשר היה באמת הדראמא הראשונה בספרות העברית. אך מלבד עוד שני הספרים על מות ליאופולד השני והרב יחוקאל לנרא לא הרפיש. משורר בעל כשרון גדול ובעל רצון ויכולת, אשר נעוד לקול התנועה לתחית שפת עבר ואשר נועד להיות אחד היוצרים של התקופה הראשונה. שנכנס לתוך המערכה עוד במרם ששקעה שמשו של וויזל, היה שלום הכרן (נולד

נדפסו רק קטעים (ע"ע דראמא). הן המעט אשר פרסם היה ברוח שירתו העשירה ויפתו המקורית רבת הגונים כ"כ חדש ומלא אותו קסם היופי אשר היה בכחו לרכוש לבות הדור ההוא שיטף לחרישית בספרות ישראל. כ"כ אין ספק ששיריו לא היו עושים רושם קיים לולא נוספה על השפעתו גם זו של וויזל. חמש שנים לפני פרסומו של החזיון, "גמול עתליהו" על ידי פרנקרמינדרס, תלמידו של רמח"ל (בישנת תק"ל). הרפיש וויזל את ספרו "גן נעול" אשר עשה רושם גדול ויפרסם את שמו בין חכמי ישראל שבאיטליא אישכנו ופולין (ע"י מאסף תקמ"ד).

[המאסף] עת נוערו בקעניגסברג חבר של משכילים, "דורשי לשון עבר", לעשות גם הם בשכניהם הגויה, להוציא לאור "מאסף", לא רק למליצות ולדברי חכמה כ"א להיות לפה לכל המשכילים של הדור ההוא, פנו בראשונה אל וויזל, שהיה להם איש המופת. אבי השירה העברית ויוצר תנועה ההשכלה. מיסדי המאסף היו איצק איכל, מנדל ברעסלוי, שמעון וזנוויל פרידלנדר, ואל דגלם נאספו רוב המשכילים והמליצים שהיה להם ים בעולם הקטן ההוא. הן מיטאת רוחם לא היתה יצירת ספרות עברית במובנו היום, כ"א הפצת השכלה במובנו של מנדלסון, ואי אפשר להכחיש שתנועה זו היתה רק תולדתה של התנועה הגדולה שהחלה בימים ההם באשכנו עצמה לתחית שפתה הלאומית. בין ראשי הפועלים והמניעים בתנועה היא היה בדמנחם כירידו וחברו של לעססינג. שהשתתף עמו בעבודתו. ואין ספק שמנדלסון האציל מרוחו על הצעירים שעמדו תחת השפעתו והקשיבו ביראת הכבוד לכל הנה אשר יצא מפיו. אבל אם גם שאיפתם העקירת היתה השכלה ולא ספרות ישראל, סתוך שלא לשמה באו לעבודה לשמה. ככלל אנו רואים בספרתנו, מיך המאה האחרונה, עד מותו של יהודה ליב נאראן, שתי שאיפות אלה, להשכלה כללית ולספרות עברית לאומית, היו צורות זו את זו ומשתמשות יחד באותם תחומים עצמם. מנדלסון עצמו לא לקח שום חלק בעבודת תחיה זו, בעוד שהקדיש את כחותיו הרוחניים לתחית שפתה וספרותה של אשכנו. אחרים מ"תלמידיו" לא האמינו כלל שהיתה עוד תקוה לשפת עבר. דוד פרידלנדר הספירה כי, "מתה, מתה, ולא תוסיף קום". לאחרים כמו פרנקרמינדרס אשר היו באמת חובבי הלשון וזמרו לה שירי כבוד ויחלמו מעתידותיה לא היו בעלי כשרון, וכל נסיונותיהם הספרותיים נשאו עליהם חותם של ילדות ובטלנות. אבל למרות כל החסרונות ההם והולשת רצונם של המשכילים הראשונים היו נסיונותיהם בירי המלאך הסמונה על רוח ישראל "בקליפות" שבעזרתם ובתוכם התפתחו היצירות הראשונות של ספרתנו החדשה. בשנת 1789 החל וויזל להרפיש את "שירי התפארת", האפוס הראשון אשר נכתב בשפת עבר. בשמונה עשר שירים, "לספק

נחוצים יקרי ערך כפי כשרונותיו הגדולים. ופרנסה בכבוד היתה בודאי גיב משבחת את חייו הפרטים. אבל הוא סבל מחסור ועוני ומת בדמי ימיו בן ארבעים וארבע שנה (1811). העבודה הספרותית היתה אז בכלל מלחמה קשה. לא רק במעצורים ומכשולים מן החוץ, כי אם גם בקנאה רתית ושנאה גלויה יורדת עד לחיים. המון העם לא הבין ערך העבודה ותהי בעיניו משחק ילדים ובמול זמן, ורבים מטובי העם הרבנים הדתיים הלומדים ראו בזה „אתחלתא דפרענותא“. פריקת עול הלמוד ורחיקת רגלי השכינה, ובכך נלחמו הסופרים אז לא רק במחסור לחם כי אם בקנאה שלא ידעה כל גבול. שתי הכתות שצדדו זו את זו התאחדו להלחם בהשכלה אויבתן, ואם גם אפשר לצדד בזכות ההתנגדות ההיא, בידענו היום את התפרקותם ודרכי חייהם של רבים מראשי המשכילים אז, כמו שלמה סימן והירץ הומבורג, בכל זאת אין לכחד שהרבנים והלומדים לא הבינו איך להשתמש בכחותיהם וכשרונם של טובי המשכילים לעצור בעד הרעה הגדולה שיצאה מן ההתאבקות וההתנגשות ההיא, כי משכילים רבים נדחפו מתוך תחום אחיהם ונאלצו לצאת „לתרבות רעה“. וויזל נחשד באפיקורסות ומכתביו נחרטו, וכן נחשדו ונחרטו אנשים גדולים כרניק ושייר, כי מרירות המלחמה היתה גדולה הרבה יותר בגלצ'יא מקום מושב החסידות. ר' נחמן קרא כמאל (ע"ע) היה הראשון מבני הדור ההוא להכניס אל תוך הספרות את הרעיון הלאומי. ואם גם לא פרסם כמעט מאומה בימי חייו (ספרו „מורה נבוכי הומו" נדפס כ"ב שנה אחרי מותו). הנה הישפעתו היתה השלמת ורוח החיה בתקופה ההיא, השנית בתולדות ספרותנו החדשה. הן גם לפניו כבר היו משכילים בגלצ'יא שכתבו עברית צחה ויהיו החלוצים הראשונים להפצת דעת שפת עבר. מנחם מענדל לעווין ובן זאב (יליד קראקא) עת עברו דרך עיר בראדי ויתעכבו שם השאירו בה רשמי השפעתם. מליץ מפורסם בימים ההם היה טוביה פערער בעל „קול מחצצים" ומחבר השירים „אדם ותוה" ו„הצלחת אלכסנדר", שקנא לשפת עבר קנאה גדולה. אבל רניק היה כמעט הראשון להכין ערך ספרות בעד חי הרוח של העם. הראשון לבטא ולבסס את הרעיון „שחעיקר הגדול הוא הרוחני שבאומה“, והדעת, שהוא המעמידה והמקימה“, ש„מעיר נרדמים ומחבר נפרדים“, ואין ספק, אומר ווייס („זכרונותי") שהוא „שקע את גניזת זרע הבקרת הראשון בלב רפא פורט" (ע"ע). לעמערים בתולדות רניק מעיד „שהצעירים שהיה כח בהם לעמוד בהיכל החכמה" נאספו בביתו והוא השפיע להם מטובו, וכל אחד נהפך לאיש אחר. כדברים האלה כתבו והעירו עליו גם רש"ל רפפורט (בכרם חמד) ושמשון בלאך (בהקדמת ספרו „שבילי עולם"). הוא העיר אותם על „הכח הנשגב שבשירי ניתה ושלד ועל היופי הרב שבשירי וויזל ולצאמו" (שם).

במעצורייטן בסוף שנת 1772 ומת בהמבורג בשנת 1845. בינת 1799 פרסם חוברת שירים בשם „משלי אנור" עם תרגום אישכנזי. בשנת 1807 נדפס ברעדעליהים קיובין יטריו בשם „ממעני קדם", העולים ברוחם הפיוטי ובשפתם היפה על רוב השירים שנדפסו לפניהם, ואם גם עדים שייכים לתקופה הראשונה בודאי מסמנים התקדמות מוחשית בהתפתחות השירה העברית. שירו הספורי „הצלח אברהם מאור כשרים" (שם) הדפס מונענדהאלד בתרגום פולני בווארשא בשנת 1840, וחזונו הקטן „מעשה נבות הזורעאל" בשני חלקים (שם) הוא מעשה אומן. גם הוא ככל בני זמנו תחת לנסות כחו לבנות במה לעצמו, לסול לו מסלה חדשה, עמל לחקות את שני היוצרים שהלכו לפניו ולעשות כמתכונתם, ויכתוב גם הוא הזון לפי הספר ליישרים תהלה בשם „עמל ותרצה" (רעדעליהים 1812), ואחרי שתיים ועשרים ינה פרסם את יטרו הגדול „ניר הור" בעשרים פרקים. אמנם כל השירים האלה רכשו לו בזמנו את תואר הכבוד „אבי המשוררים". וויזל שהתרועע עמו בברלין כבר סמך ידיו עליו (ע"י מה"ל ב„בכורי העתים החדשים"). מלבד שיריו ושאר ספריו שפרסם („קורא הדורות", „שרשי אמונה" ועוד) היה אחד העוברים היותר הרוצים בתנועה להתקדמות הספרות. הוא יסד והו"ל את „בכורי העתים" (משנת תקפ"א) שהיה מאסף חדש לכל הכחות העברים אז, שהיו נפוצים ומפורזים ובודדים בארצות שונות. שם פרסמו שייר, יטרי, ויזל, פערל, ערטער, איש איש את שיריו או מאמריו הראשונים, ובכל מקומות נודדו (גם בלונדון) השתדל להפיץ דעת ישראל. באותו זמן שקם שלום הכהן להיות נו"ל השפה „שארית הפליטה" התעוררו עוד צעירים רבים אשר שאפו לצאת ממצר הניטו, ואם גם רובם לא הצליחו לבצר מעמדם בחיי החברה מפאת השקפה חמרת או מוסרית, בכין הצליחו לא רק להזק את יסודותיו של הבנין הספרותי כי אם להוסיף עליו אבני פנה רבות ערך אשר משך יובל שנים העירו על מפעלם הכביר והשפעתם הרבה. [טופחים ברוח מדעי]

ליב בן זאב (ע"ע) שהיה הראשון לחבר ספרי חנוך בסגנון מדעי יוכל המחברים אחריו כמעט עד היום השתמשו בהם פחות או יותר. ספרו „מסלת הלמוד", דרדוק לשון עברי" ובפרט „אוצר השרשים" נתקבלו מכל מפלגות העם ברוב רצון ותודה, ותרגומו של „בן סירא" ו„היודית" היו הראשונים להחזיר לספרותנו שני ספרים יקרים מן „הכתובים האחרונים". וכן היה המבוא למקראי הקדש, הראשון בשפת עבר להפיץ אור על זמנם ותכונתם של הנביאים, כתוב ברוח בקרת ובכין מיוסד ע"פ רוב על דעותיהם של חז"ל. עבודתו על שדה החינוך היתה בכלל פוריה מאד ורבת התוצאות. ולו היה קהל ישראל מספיק לו לכל הפחות את מזונותיו היה הוא יכול להעשיר את הספרות הצעירה בספרים

בשפתו וסמירתו היה יצחק ערטער (ע"ע) בעל "לשן הזהב", הוא כתב רק מאמרים אחדים כעלי דפים מעטים שנרפסו בראשונה במאספים ואח"כ בקובץ אחד בשם "הצופה לבית ישראל", אבל רשומם היה כ"כ עמוק וחזק על קוראיהם עד שזכרונם פעל גם על סופר כנרעץ, שהקדיש להם מקום נכבד בספרו הגדול (חלק י"א). נקל לראות שרברי השבח שהפריז עליהם לא רק סרוחו יצאו, וסופר כלילי ענינבלום הורה שהשפעתם ברוסיה לא מעטה מהשפעת אבות ההשכלה בארץ ההיא. המאסף, "כרם חמד" שהוציא שמואל ליב גאלדבערג מסרנופול ואשר נרפס אח"כ בפראג תחת השגחתו של רש"ל רפפורט היה מסמך ומבליט את משיכילי אשכנז ותקופת משיכילי גליציה. חברת ה"כרם חמד" היו כלן מושפעות וזונות מחקירות מדעיות אמיתיות, ומשאיפותיהם של אנשים אשר כתבו מה שכתבו בכבוד ראש, לא לשם בטול זמן כ"א לשם תורה שהיתה צריכה למוד, ובעורר המאספים וגם בכורי העתים" עברו ובטלו מעולם החיים ויש להם רק ערך חיוני היסטורי, תשע החוכרות של ה"כרם חמד" עורן מקור חכמה, ולכל הפחות אי אפשר לכלתי התחשב עמהן בעבורה מדעית. כאחד האחרונים של הדור הגדול, של התקופה החשובה ההיא, בדאי להזכיר את המשורר נחמן יצחק פישמאן הכהן, מחבר החזיונות "סיסרא" ו"קשר שבנא". מלבד יוסף האפרתי שחיו זמן רב לפניו, היה הוא האחד שחבר חזיונות היסטוריים, אך חסרונו היה שלא טיח את סגנונו מישבושים שאפשר להסיר בהעברת הקולמס. אי אפשר להכחיש וראוי שיאמר, שמימי ברזאב עצמו שכתב, "תלמוד לשון עברי" עד שנות השמונים של המאה העברה, קשה למצוא ספר מדעי או מליצי ששניאות השפה ומעיות הדפוס לא השחיתו את יפיו, לא הפנימו את מעט וע"כ הפחיתו את ערכו. אבל החסרון הזה אינו מפחית את כשרונם של הסופרים והמשוררים ההם.

[סופרים לאומיים] באותה תקופה עצמה חיו באיטליא שני חכמים גדולים אשר גם הם, איש איש לפי כשרונותיו האייטציונים, עזרו להעמיק ידיעת השפה ולהרחיב גבולות הספרות ולהפץ דעת שתיהן, שמואל דוד לוצאטו (ע"ע) ויצחק שמואל ריגיו (ע"ע) הצמינו על חבריהם חכמי גליציה בשפתם המדויקת בסגנונם הפשוט והטבעי אשר כל אלה היה מלא הוד ופיוט. הם השתמשו בשפת עבר בישפה חיה מבלי כבדות ומבלי מליצות תנכיות, והיה למשל ולמפות לסופרים וחכמים, כמו אייזק הירש ווייס, אשר קראו את ספריהם ב"התפעלות". הם ידעו, לפי דברי יש"ר (כ"ח ח"ו), "ששמש הלשון משתנה לפי הזמנים", וכי בא הזמן לבטל את המשחק בפסוקים ובמליצות שהאפילו על רעיונות הכותבים. ריגיו היה בכל זאת בן דורו ותהי לו תכלית כשרונו ועבודתו הספרותית,

הפאפורט תרגם אז שירי שילר, "הצלחת הבית" ו"התבערה" משיר "הפעמון", ואת חזונו של ראסין "אסתר" בשם "שארית יהודה", ומאמרי מדע כמו על עיר פאדים, והנמלה. שיר אמנם לגדולות מאלה נוצר. הוא, לפי עדות של נרעץ, הניח אבני המוסד לבנין תולדות ישראל בחקירותיו העמוקות והמקוריות, ויברא ספרות של בקרת וחקירה היסטורית מדעית בשפת עבר, כאשר לא היתה מלפניו, מלבד הספר "מאור עינים". אי אפשר להרחיב פה הרבור עליו, די להזכיר שמספר מאמריו וספריו המדעיים עולה למאה, וכי כל אחד הוא אבן ישיש מהור בבנין הספרות. בלאך הקדיש שני חלקי ספרו, "שכילי עולם" לשני עניני רוח האלה, וגם הוא נחשב "למליץ" גדול, ובהסכמת נאוני דורו הצליח להכניס ספריו בבתי החרדים ואתם גם רוח השכלה והחפץ לחבב את בכורי הספרות, רניק ורש"ל הנכונם את מאיר הלוי לעטערים והכניסוהו לתוך ההיכל. הם חזקו את רוחו ושלמו "כמעט כל הכסף בעד הוצאות הדפוס" של מחברת שיריו הראשונה, "דברי שיר" שנרפסה בשנת 1822. לעטערים היה מתרגם לא משורר, ומלבד שירו, "יונה הומיה" לא כתב אף שיר אחד מקורי הראוי להזכר. וגם תרגומו היו חפשיים. לאמר, לא היו מכוונים תמיד להביע את רעיונו של המחבר בדיוק הדרוש, כידוע מספריו "גזע ישי" ו"בן אבויה", ומשיריו הקטנים בקובץ, "תופש כנור ועונג". אבל חוס של חן ונועם היה מתוח על כל חרוזיו. שפתו היתה מלאה שירה ויופי, ויען לא השתעבר לשפה המקורית, שיריו נקראים כמו מקוריים. רפפורט ורש"ל הכריזו עליו בפומבי. זה האחרון כתב שיר לכבודו ויקרא אליו: "רודי עליה והצלח, והיית לראש למשוררי כל משפחות צפון". ויצא שמעו, "כמליץ אחד מני אלף". כאשר קראוהו אד"ם הכהן ובנו מיכ"ל, ונורדק אוה להיות מליץ כמוהו. לעטערים העשיר את הספרות החדשה בתרגומים וספרים רבי ערך אשר רכשו לבנות קוראיהם ונוספו גם הם על מחנה המשיכילים חובבי השפה. יהי גם פועל חרוץ כמו"ל, אם גם מצא רק לחם לחץ בעבודתו. בכמותו הספיר עליו גם סמאלענסקין יודה שמה"ל, "היה מופת לרבים". לעטערים לא היה המשורר היחיד, היו אחדים לא כ"כ מפורסמים שעלו עליו ברוח שירתם המקורית, אבל עבודתו היתה פוריה וכל אשר פרסם נתקבל מקהל קוראיו בחבה רבה, וקוראיו היו כל הקוראים עברית.

[בעלי ספריא] באותו זמן חיו בגליציה כמה סופרים חכמים רבי כשרון שגם בני דור החדש מחבבים את זכרם ומוקירים את פעלם, יוסף פערל שהיה עשיר ובעל השפעה בחיי החברה בעיר מושבו טרנופול, הצמיין כסופר מובהק, ספרו, "מגלה סמירין" היה סמירא מדה וחרפה נגד החסידים שנואי נפשו ויזכה לשם ויהי בעיני בני דורו מאורע כביר. אבל היותר מקורי ומצויין

מלבד חקירות בלשון עבר ובה"ק, להלחם עם האמונה הטפלה, עם סתננרי השכלה ולהקוע נגד השמש את בשתם. הוא השתמש בידעותיו הרחבות בבאמצעים לתבלית זו ולהוכיח ש"התורה והפילוסופיא" אינן מתנגדות איש לחברתה. לוצאטו היה סבל צד ומכל פנות עבודתו הבכירה והפורה איש תמים. ארם גדול ואורינגלי. הן רנ"ק כבר הביע לפניו את היסוד הלאומי שבספרות ישראל, אבל קראבמאל כדרכו צמצם את דבריו במאמר קצר פילוסופי הצריך להדרש ולהפטר כראוי. גם היו מאמריו הקצרים כלליים שאינם מתרשמים על לבם של קוראים פשוטים. ובאמת גם קוראים חכמים הורו שלא ירדו לעומק דבריו. לוצאטו היה הסופר הלאומי הראשון במלא טובנה של המלה הזאת. לא היה הרעיון הזה היסוד שבנה עליו כל שיטתו היהודית ויבאר אותו בכל כתביו ושיריו בכל באור ובכל הטעמה ובאלפי ראיות והוכחות. וגם פיימן גדול היה ישרל וכן נחשב בעיני טובי החכמים בימיו. מבטן ומליריה וסהריון—אומר ווייס (בזכרונותיו)—נקדש האיש הזה למה שהיה אח"כ בפועל. ואין ספק שהוא היה אהר מראשי היוצרים לא רק של תקופתו או כ"א גם של תקופתו החדשה שאנו עומדים בה היום. אבל לא מאימליא ב"א מגליציא נתפשטה תנועה זו גם לרוסיא ותשפוך מרוחה על רור הצעירים אשר הוציאה ממצרי הגיטו. מפנות נשכחות למרחביה, ותעורר את בח דמיונם ורצונם הנדרם להפליא לבות בני עמם ביצורי רוחם הבכיר, אשר נתקיימו בספרותנו עד היום ועוד יתקיימו דורות רבים. הראש, אם גם לא הראשון, שבהם היה ר' יצחק בער לעבענזא הן (ע"ע) אשר חי איזה זמן גם בכרדאי ובטרנפול ושם ינקה רוחו מהתלהבותם של רנ"ק ושי"ד ושאב ממקור חכמתם, ויתחזק בו הרצון וההפץ להיות גואל לעמו בארצו אחרי שובו אליה. והאמת היא שמפרים כתרדמויו של מרדכי אהרן גינצבורג (גלות ארץ החדשה" תולדות בני האדם" גקרת ספר), או השירים הראשונים של אד"ם הכהן לעבענזא הן, לא היו יכולים לפחת רוח חדש בבני דורם, לברוא תקופה חדשה בחייהם החברתיים או בספרות. לא בן הספר "תעודה בישראל" של ריב"ל. אמנם צרקה דעתו של ווייס שאין בו "לא חריפות ולא סברות לא פלפול ולא השערות" אבל גם לפי דבריו היה "אוצר רעת כל חכמי ישראל כדורות הראשונים והאחרונים", וזה הספר קנה לו שם תפארת בעמו ובארצו בין כל הנבונים מבלי הברל המפלגות השונות. זו היתה דעתו של ווייס ושל ש"ר ובפרט של דאשי משבילי דוסיא. ספרו "בית יהודה" (1839) ספר תולדות הקולטורא בישראל בשני חלקים, היה הנסיון הראשון בש"ע לתת השקפה כללית עממית ולאומית, על התפתחות רוח ישראל והשפעתו משך הדורות. בספרו זה וכן בשאר ספריו "אפס רמים" "אחיה השלונ" "זרובבל" רכש

לבות בני ארצו לספרות החדשה והשפיע עליהם יותר משאר משבילי דוסיא עד אז. הן גם הוא כבעלי המאספים ורבותיו בנלוציא חיבב שמטרת שאיפותו היתה צריכה להיות הפצת השכלה, ושחובתו לארצו היתה לעודד רצון העם ללמוד ולדעת להיות אזרחי המאה התשע עשרה. אבל גם הוא סלל את הדרך להתפתחות ספרות ישראל והתחזקות רוחו הלאומי. גם כשרונו הפיוטי של אד"ם הכהן לעבענזא הן התפתח יותר ויותר. ובשנת 1842 הרפס חלק דאשון מ"שירי שפת קדש" שאחרים מהם הרעישו לבות קוראיהם בעזו מליצותם וכתור סנונים הפיוטי והמקורי. בימים ההם כבר חיו ברוסיא ובפרט בווליא, אנשים חכמים וסופרים שעשו להם שם ברחובות הנימו. ובפרט חיים זעליג סלאנימסקי שכבר פרסם את ספריו "מוסרי חכמה". "בוכבא דשבים" "תולדות השמים" עם מכתב רש"ל (1838). שמואל יוסף פיין הו"ל חבורה "פרחי צפון" (1841) ותרומים שונים, וקלמן שולמאן שגם על מליצותיו הראשונות התעננו הקוראים בעל "מסעמים". אבל כל הסופרים ההם לא נברלו במעט ממשבילי דור המאספים. הם עמדו עוד בשתי דגליהם בתוך תחום העבר, בעוד שאד"ם הכהן הבנים לכל הפחות סנונו חדש פיוטי שיצר בכח בשרונו, באישר לא היה לפניו סימי ד' יהודה הלוי. הן גם הוא עמד תחת השפעתם של משוררי אשכנז ובפרט של שילער, הוא לא היה יוצר בעולם הרמיון והמחשבה, אבל בשפעת שפתו עלה על כל חבריו. הוא היה מפתח ומגדל ומפסל את לשונו בפי רצונו. הוא שלט בה בעוד שגם לעמטרים עוד חשב שהיתה לו הרשות לטנות את הרעיון ע"פ מליצתו. ומשורר עוד יותר גדול מאביו, משורר ילדי אמתי וטבעי היה מיכה יוסף, שמחברתו "שירי בת ציון" ובאחרים משיריו שנרפסו במחברת "בנור בת ציון" הוסיף לספרתנו הלאומית רפים אחרים שברק זהבם לא יועם עד סוף ימיה.

עוד עתונים כמו "העברי" בכרדרי ע"י ווערבער, "הקול" בקענינסבערג ע"י דאדקינסאן, "החלוץ" שנסוד עוד בשנת 1852 ונערך ע"י יהושע העשל ישור לא יצא לפרקים קבועים. העתונים האלה יצרו אלפי קוראים וסופרים שאי אפשר כלל להזכיר פה את שמותם. ממאות הספרים והחבורות שנרפסו מישך הימים האלה בשפת עבר יתקיימו רק דפים מעטים לימים יבואו מלבד ספרי המדע והחקירה, כמו בתי המדרש של דר' יעלינעק וספרי פינסקער ר' זכריה פראנקל ורבים כאלה שייש להם ערך מדעי קיים. כי כמה קונים ישנם היום לספרי מענדל שמערן "תפארת התשבי" שיד ספורי בשני חלקים (1839). ובתור "תורה" על תרי"ג מצות (1864)? כמה קוראים היום שירי וואסערטרילינג "הדרת אלישע" (1857) ו"נור חמורות" (1860). או אפילו שירי המפורסמים שהיו יותר חביבים, כמו "חולדה ובור" של ווערבאל (1852), ושיריו "שפתי רננות" (אדעסא 1864). או שירי שלמה זלקינד, או אפילו שירי יודל? אלה הקונים אותם רוצים רק להשלים רשימת ספריהם, אבל אינם קוראים בהם. למרות כל התעמולה הגדולה אשר נעשתה בכמה מרכזי ההשכלה נראתה כל התנועה להיות אך אחיות עינים. הספרות לא התקרמה הרבה, אדרבה החלה להראות אותות ירידה, של אפיסת הכחות ושקיעת החמה. סבת ירידה זו היתה אותה הרוח הזה אשר הוציאה משכילי אשכנז מתוך תחום ישראל ואת לבות משכילי גליציה הסירה מעמם וספרותם. הוא גרמה גם למשכילי רוסיה להאיש מעתידות עמם ולראות נאולת הדרור הבא בהשתחררותם מכבלי דתם. מרדכי אהרן ניצבורג, שלמה זלקינד וזאב טונענדהאלר ראו בחייהם את בניהם עוזבים את דתם ומתמכרים לעקר" (ציטראן, באוצר הספרות ח"ב) והמה לא היו היחידים שזרעו רוח והולידו עמל וסקר. גם המשורר גורדון, והסופר ליליענבלום וחבריהם קראו את הקריאה הגדולה "הקציה" ויראו כל תקות עמם לעתיד בבטול ההלכה ובהתבוללות גמורה. ויהי פרי עמלו של גורדון באחרית ימיו שנאנח את האנחה הגדולה "למי אני עמל?" וברוחו ראה כל ילדי כשרונו ורמיונו קבורים לעיניו. אז לא נתפרסם ולא נתחבב המישור כ"כ בשיריו הסמיריים "קצו" של יוד" "שומרת יבם" ו"שני שמעון בן יוסף". אמנם כל השאיפות ההן היו תולדות האמנציפציה שרווחה החל לנשב גם ברוסיה בימי אלכסנדר השני, וע"כ היתה הספרות צריכה לדחיפה הזקה חרישה להוציאה מעונה צרה זו ואת הדחיפה ההיא קבלה מהסופר משה בן פרץ סמא- לענסקיין (ע"ע). אשר בכשרונו הכביר, רצון החזק ומסרתו הכבירה לעניו, הצטיין על כל סופר דורו, והוא היה יוצר התקופה החדשה השלישית. הגדולה בספרותנו הוא האציל מרוחו על עוזריו וחבריו שהתקבצו סביבו, לשוכב נתיבות ולהשיב הדרור הצעיר לתחום עמם.

צבוע, אם גם לא עלה כ"כ יפה ואי אפשר להעמידו עם השנים הראשונים במחיצה אחת, היה בכ"ז הספור הראשון מחיי העם, "בזמן ההוא", ויהי למופת לסופרים הגדולים אחריו. טאפו היה לאומי במובנה של המלה היום, שעת התנועה הציונית. בעוד שכל חבריו הסופרים והמשוררים קראו: הקיצו! ודרשו להיות אדם בחוץ ויהודי בחברי חדרים, להיות אזרחי ולשכח את העבר, דרש טאפו תחית ישפת עבר בכתב ובדבור (בספורו "ע"מ צבוע"), ואם גם הרעיון של ישוב ארץ, של תחית ארץ האבות, היה רחוק מלב, אין ספק שהחיה את זכרה בלבב כל קוראיו. הספור אהבת ציון נעתק לשפת אשכנז ע"י שלמה מאנדעלערן ולשפת אנגלית ע"י אמריקאני א"מ שפירא. בשעה שנרפס הספור ההוא נסגרו עיני המשורר מיכ"ל אשר מת בשנה ההיא בן ארבע ועשרים שנה, אבל ידורו יהודה ליב גורדון וקלמן שולמאן הוסיפו להעשיר את הספרות הצעירה בספרים רבי ערך, מקורים ותרגומים. שולמאן אישר מלצותיו הרחיבו את קוראיו הצעירים תרגם את הספורים "מסתרי פאריז" והדריסות ביתר" ספרי יוסיפוס, "תולדות חכמי ישראל", "דברי ימי העולם" "מוסרי ארץ" וקבוצות של מאמרים כמו "שולמית" "שפה ברורה" "הראל" "הליכות קדם", אשר מצאו רבבות קוראים ונרפסו בכמה מהדורות. ויהודה ליב גורדון הלך הלך והתפתח עד אשר נהיה ראש המשוררים. ובאמת לא נכתבו ולא נרפסו לפניו שירים כמו "בין שני אריות" "אסנת" "במצולות ים". בשירו "אהבת דוד ומיכ"ל" אנו רואים בסקירה הראשונה עקבות ההשפעה של ידורו המת מיכה יוסף ושל משוררים אחרים שהיו לו לעינים. לא בן בשיריו אלה, כם השתהרר לגמרי מכל השפעה חזונית, לכל הפחות השפעת משוררים עבריים, ויתנשא לפסנת שירה. שירת גבורים שלא הגיעו אליה כל הקודמים לו. הוא היה ראוי לכבוד אשר הנחילו אותו בני דורו, במשכיל שיריו הגדולים ובמשכיל שיריו הקטנים הליריים.

[מכתבי עתים] בשעת התקרמות הזאת החלה גם הספרות העתונית להתפתח. עוד בשנת 1845 נסה נפתלי קעלער לייסד מאסף ספרותי בשם "בכורים", שיצאו ממנו שני חלקים, החלק השני אחרי מותו ע"י ר"מ איש"שלוס, באותה שנה החלו ג"כ לצאת ע"י מענדל ברי" ששמערן החבורות "כוכבי יצחק" שנרפסו מהן ל"ז חוברות, האחרונה ע"י ווייסמאן היות. בשנת 1857 יסד אליעזר ליפמאן זילבערמאן בליק את העתון השבועי הראשון בשם "המניד", שיצא כרי שבת בשבת בלי הפסק עד שנת 1886 בעזרת העורך דוד נאדראן. בשנת 1860 יסד אלכסנדר צעדער בויים את "המליץ" באדעסא ופ"ן את "הכרמל" בוויילנא. בשנת 1861 החל יוסף כהן צדק להחיל את "המבשר והנשר" בלבוב. ובשנת 1862 נוסד העתון "הצפירה" בווארשא ע"י חיים זעלינג סלאנימסקי, מלבד

החדש שכבר החל לנשב בעולם הספרות. הוא רק ראה שאליליו נתצו לעיניו וחש בנפשו כי אחרי ימים מעטים גם הוא בעצמו ירד מעל הבמה. תרועתו של סמאלענסקין היתה שלמה ביטנות השמונים הראשונות עת החלו הפרעות ברוסיה. וכל תקוות המשכילים שם פתאום נכזבו. עת בא סמאלענסקין לרוסיה לאסוף הותמים על השחר וספריו נחל כבוד גדול בכל מקומות בואו. נאטלאבער שב לשיר שירים לאומיים, גורדון כתב „אחותי רחמה“, ליליענבלום התודה על חמאת נעוריו. ברודס המספר החביב ורב הכשרון הפסיק את ספרו „הדת והחיים“ שנדפסו ממנו שני חלקים, מפני שלפי דבריו כבר עבר זמנו ובטל איראלו, ויכתוב תחתיו את ספרו „שתי הקצוות“ „מאין ולאן“ והרמוץ. ומני אז התגברה התנועה הלאומית בישראל ובספרותנו העברית החדשה אשר הלכה הלוך וגבר עד היום. התנועה הזאת הולידה כשרונות רבים חשובים ושאיות חדשות של דור חי סלא כח עלומים. השאיות האלה יצרו לנו את התקופה האחרונה בספרותנו. עיקר עבודתם של סופרינו היום הוא להרים את השפה העברית למדרגת שפה חיה מדוברת. לפתחה ולהשלימה ולהחיותה בפי העם בארץ הקדושה ובארצות הגולה.

[התקופה האחרונה] עוד ביטנה לפני מות סמאלענסקין נסע בן הודרה לירושלם להשתקע בא"י ושם החל להוציא את העתון „הצבי“ ולהנהיג את הדבור העברי בביתו ובין מיודעיו. מעשהו זה שהיה קשה מאד ודרש כח גדול לעמוד בניסיונו ששם אותו משך ימינו מסרה ללעג ולזמזומים, היה מאורע היסטורי רב ערך המבטיח לו מקום נכבד בדברי ימי ישראל. תולדות עמלו זה הן מאות המשפחות בא"י המדברות היום עברית, גני הילדים ובתי הספר ששפת הלמוד בהם היא עברית, הגימנסיה ביפו ובירושלם, ובכלל כל התנועה לתחית השפה בכל הארצות. עת נסע בן-יהודה לדבר עברית בביתו ובשוק מצא שרוב המלים חסרו לו מפני שהשפה חדלה להיות חיה לפני אלפי שנים, ובכך נחוץ לחדש מלים. לברוא מבטאים בעד כל צרכי בני האדם שנתוספו משך אלפי השנים, וכן נולדה התנועה להרחבת הלשון, ועל לב בן-יהודה עלה הרעיון לברוא את „מלונג“. בשנה אחת אחרי מות סמאלענסקין החל יהודה ליב קנטור להו"ל עתון יומי „היום“ (1886) ואחריו החרו עורכי „המליץ“ והצפירה. גם ספרי שנה, מאספים גדולים שנמכרו בזול, החלו להופיע כמו „האסיף“ ע"י נחום סאקאלאו משנת 1885, „כנסת ישראל“ ע"י ש"פ ראבינאוויץ משנת 1886, „אוצר הספרות“ של אייזק גרעבער משנת 1887, והם מצאו כמה סופרים חדשים ומאות של קונים חדשים, וימצאו מקום רחב ידים להתחרות הסופרים ולהתפתחות כשרונותיהם, לסופרים מלומדים כשמעון ברנפלד, שאול פנחס ראבינאוויץ וזאב יעבץ, לסופרים פייטנים כדוד פרישטאן, י"ל פריץ, ומיכה יוסף ברדיטשעווסקי. עתונאים מצוינים

[סמאלענסקין] אמנם גם סמאלענסקין יצא בראשונה להלחם עם מודרי האור, המתחסדים והמתקדשים. אבל כבר בהקדמתו לחוברת הראשונה של „השחר“ (וויין 1869) העיר בדברים מפורשים ומבוארים כי המלחמה תהיה לו מפנים ומאחור, לא רק עם המתחסדים כ"א גם עם הבוגדים בעמם ויטפחם, האוסרים נהיה ככל הגוים „לכן ידעו כולם מראש—קרא בעוז רוחו—כי כאשר נטיתי ידי על החנפים פת גם ארים ידי על המתחכמים הצבועים אשר יריחו בני ישראל מאחרי ירידת אבותיהם“. הפרוגרמא הזאת היתה נר לרגליו עד רגעו האחרון, ובמותו יכלו ראשי חכמי ישראל להעיד עליו „בקול קורא“ שאהבת עמו היתה המקוד הנאמן אשר ממנו שאב כל רעיונו שהביע בספריו ובשאר כפרי „שאין ערוך ודומין להם בשפת עבר“. סמאלענסקין—לסכם את שפעת עבודתו בדברים מעטים—ברא מרכנו גדול לסופרי ישראל ביהונו „השחר“ שנדפסו ממנו ימינו עשר כרכים, יחדל לצאת אחרי מותו ועד היום לא נתמלא חסרונו. הוא נידל סופרים ומיזורים. פתח את כשרונותיהם, חזק את רוחם ויקרבם לעבודתו. הספורטמים שבהם היו מיד בראנדשטעטער, שפרסם כל ספריו הטובים בהשחר ויכתבם לשם השחר, יה"ל דאליצקי, אלעזר שולמאן, ורשאים אנו להוסיף גם ים דר' שלמה רובין שכתב כל הספרים שפרסם בהשחר בשביל הירחון הזה ולהפצרת סמאלענסקין. הוא השפיע על דוד קויפמאן ועוד חכמים רבים לכתוב עברית, ואת עבודתו הקיפה לשבח ולהגדיל את ירחונו נוכל לראות אם נרמה את החוברות הראשונות של השנה הראשונה לחוברות השחר של השנים האחרונות. הוא אמנם התחיל עם שירי לאנגי באנג, אבל הוסיף עם שירי נארדאן הגדולים. הוא יצר בהשחר ספרות שלמה מקורית, כי תנאי התנה עם ספריו ומשורריו לבלתי שלוח לו תרגומים מלבד ספרים נכבדים „כספר היובלים“. הוא יצר ששה ספורים גדולים אשר בראו אלפי קוראים ורכשו לשפת עבר קוראים כו העללער והסופר לעוואנרא. ספרו „התועה בדרכי החיים“ עשה רעש בעולם הספרות, וספריו „שמחת חנף“ „שבר גאון“ „קבורת המור“ „גמול ישרים“ והירושה, מלבד ספריו הקטנים „יללת הרוח“ ו„נקם ברית“ וכדומה. פעלו בשעתם—לפי דברי אחד הסופרים שיצא מבית מדרשו—פעולה עזה ונמרצה במחנה העברים. פלסו להם נתיב לכל המבואות בתוך הגולה ועלו ובאו בבתי הישיבות ובתי המדרש ונפחו רוח חיים בעצמות יבשות. בהלק הראשון של התנועה ובפרט בספרו „עם עולם“ היה הראשון להרום מזבחותם של אלילי השכלת ברלן ולפתח רוח לאומי בכל בני הדור הצעיר אשר נהו אחריו. אברהם בעד גאטלא בער, שהיה משורר ומספד וחוקר, מו"ל „הבוקר אור“ ואחד מראשי המדברים על במת ההשכלה העברית. לא הבין כלל את גודל פעלו של סמאלענסקין ואת הרוח

«המילת» והכבודה» באמריקא. והוצאות שונות להדפסת ספרים מקוריים, והרגומים עתיקים וחדשים, ובכל העבודה הזאת לא הולידה התנועה או התקופה החדשה אף כפר אחד גדול וקיים. ספר כספרו של אייזק הירש ז"ל «דור דור ודרשו», ספר גדול בהספרים «אהבת ציון» או «התועה» או אפילו «שתי המצוות» או ספר שירי גדול, דראטא או אפוס. שלום יעקב אברמוביץ או המנוח מאנדלסקערן בעל «היכל הקדש» או אפילו סופרים כשמעון ברנפלד וזאב יעבץ אי אפשר למנות בין הצעירים. כלם הם ילדי תקופה סמאלענסקי, כן יצר בן-יהודה את מלונג—לפי דבריו— עוד לפני עשרים שנה, ובכן נאמנים ונכונים עוד היום דברי אחד העם שכתב בשנת תרס"ג: «למרות כל התרועעות הגדולות על דבר תחית הספרות לא נוסף בתקופה הזאת אף סופר אחד אשר נוכל לאמר עליו: הנה האיש אשר סינינו לו, לא יצא אף ספר אחד אשר נוכל להראות עליו כי הוא הנדיל את רכושנו הרוחני באיזה מהשבה נכבדה מקורית שלא ידענוה לפניו ושלא נלקחה בהקפה מזולתנו... דרשו היטב ותמצאו, כי המעולים שבספרים העברים החדשים, שעליהם מרעישים את העולם ומראים נצחון! אינם אלא קרעים קרעים... אשר בכל ספרות אחרת לא היו עושים רושם כמעט... היגיע העת להודות על האמת: ספרותנו אינה ספרות מפני שספרנו אינם סופרים» («אחר עשר שנים» באחיאסף תרס"ג). הננו מודים על אמת מזה ז' כנוגע לתקופה האחרונה, אמנם ספרותנו זו היום, אם לא תתרחק מן היהדות למען שתתקרב יותר אל האירופיות, אם לא תבטל את קדשי היהדות בשביל האליל המדעי אשר יצרו ידי שונאי ישראל תחת מסה החקירה המדעית, יכולה היא עוד להוליד דור גדול אשר יאמת את תקותנו לעתיד גדול ותקופת ההוד, כי האמצעים לתכלית זו הולכים ומתרחבים ומשתלמים יום יום.

ביבליוגרפיא: האסוף ח"ב 88; השלח ח"ב 92.
 ח"ו 521, ח"ז 501; ספרות ומסעריב הוצרת ב' 37.
 ח"ג 17.

י. ל. ל.

ספרי: שם כולל למרדשי תנאים שנמצאים בירינו לספר במדבר ולספר דברים, ונקראו נ"ב, «ספרי דבי רב» (פי' רבנו חננאל לשיבועות ל"ו, ערך ע' ארבע, רש"י בפי' להושע ב' א', ובפי' למכות ט'; ונדפס שם בטעות ספרא דבי רב וזהו ספרי דבי רב, ע"י ברלינר בהוצאת רש"י שלו צד 372). ופירוש דבי רב איננו שנתחבר ע"י רב, רק דבי רב כמו בית המדרש, היינו מרדשי הלכות שלמדו התכמים בבית המדרש. בתלמוד נזכר כמה פעמים הספרי ביהד עם תוספתא וספרא (מגילה כ"ח: שבועות מ"א:). אשר מזה נראה שהיה כולל מרדשי הלכות של התנאים כמו הספרא, ור' יוחנן אמר (סנהדרין פ"ז) שסתם ספרי ר' ש' ואליאב דר"ע, אך כאשר יתבאר לפנינו הספרי

בקנטור, סאקאלאו וראובן בריינין, מלבד הסופרים והמשוררים שלא השתתפו הרבה בעבודת העתונים ופרסמו את מאמריהם או שיריהם בחוברות מיוחדות. אברהם ליב שלקוביץ (בדאביגורד) היה הראשון להכניס מעין דוח אירופי (או אמריקאני) בתוך שוק הספרות, אשר הועיל הרבה להרבות מספר הסופרים וכפרם מספר הקונים. בקיץ שנת 1891 יסד הוצאת «ספרי האגודה», ספרים בעלי דפים מעטים שנמכרו במחיר פרוטות. אח"כ עזר ליסד הוצאת «אחיאסף» שהעשירה את הספרות החדשה בספרים עתיקים וחדשים, ספרי מדעיים ומספרות היפה, שאחדים מהם הם רבי ערך. בשנת 1897 יסד את «התושיה», אשר עם כל חסרונותיה ואשמותיה משום הכסחר הצעקני, הועילה לחזק ידי סופרים מובהקים ולגדל סופרים צעירים ותהי למעין ברכה. בשנת 1911 התאחדה חברת התושיה עם חברות «פרוגרם», «השחר» שברק ועוד, ויסדו בית מסחר ספרים «צנטרל» בווארשא עם סניפים בוילנא ובנויארק. ונעשה הצנטרל למרכז ספרים עברים היותר גדול בתבל. לכל התעמולה הגדולה הזאת נוסף בשנות השמונים עוד כח כביר אחד, הסופר אשר נ"נ צבורג. «אחד העם», אשר בירחוננו «השלוח» רצה לכרוא מרכז חדש במקום השחר, נ"נ צבורג עשה לו שם כסופר ומבקר חרוץ שרבירו ראויים להשמע, במאמריו בהמליץ «לא זו הדרך», «האמת מארץ ישראל» שכתב נגד «ההוכבים» בשנות השמונים, ומלבד מאמריו הנדפסים גדלה השפעתו האישית על הסופרים הצעירים, באדעסא, ויחשוב לאחד כל הכחות ההם בירחון אחד, ובאמת הצליח לא רק לאחר כי אם גם לפתח כחות חדשים. השלוח היה בית מדרשם של הסופרים קלויזנר, ברשדסקי, לווינסקי, הלל צייטלין וגויםאדק, של יהודה שטיינבערג וברנר, ושל המיסוררים ח"נ ביאליק וטשערניחובסקי. ביאליק בסגנונו האוריינלי עשה רושם גדול על דור החדש, כאשר עשו וויזל, אדום וי"ל גורדון, איש איש בשעתו. שיריו סתורגמים היום לשפות חיות כאשר נעתקו גם שירי וויזל ושלוש הכהן, כנהוג מבטלים האחרונים את הראשונים במיל גמור, כאשר יבטלו הם אחרי עשרות שנים. הזמנים משתנים וטעמי בעלי הבקרת והקוראים משתנים אתם. אין לבחד ש«הצעירים» היום בעלי «המהלך החדש» עוברים עבודה רבה בחלוצים של איזה עתיד קרוב או רחוק, וחלק עבודתם הוא גם נכבד מאד, לכל הפחות כזבל זה המזבל את השדה להוציא פרי תנוכה להבא. בשנות ברכה, עשרות של חוברות שונות, מיתודות חדשות ללמוד יפת עבר וספרותה נדפסות שנה שנה ע"י המורים העברים ברוסיא ובא"י, כל אחד חושב את עצמו לפרגנו מובהק ובונה במה לעצמו, בריסוטומיות פרות ורבות, ספורים קטנים נכתבים למאות, ועתונים «היהודי», «העברי», «המצפה», «החרות», «האור», «האחדות» «הפריחים», הירחונים «השלוח», «החנוך», «הפעל הצעיר»

בא ה' ועוד הרבה מדרשים נמצאו בספרי שרומים ממש למדרשי המכילתא (עי' האפמאן בספרו הנ"ל צד 64), אשר מזה ראייה כי שניהם היינו הספרי לבמדבר והמכילתא דר"י ממקור אחד יצאו. מבית מדרשו של ר' ישמעאל. אמנם אף כי מסדר הספרי במדבר שם את המדרש של תלמידי ר"י ליסוד מדרשו. הנה השתמש ג"כ במדרשו של רשב"י שהיה ג"כ כולל דרשות לספר במדבר, ולכן נמצאים בספרי שלנו הרבה הלכות ודרשות מר"ע ותלמידיו ההולכים בשיטתו, כי מסדר הספרי שלנו לקחם ממדרש רשב"י שהיה אליבא דר"ע, וישימם נוספות על עיקר מדרשו שהיה מתלמידי ר' ישמעאל. משמית התנאים הנזכרים בספרי שלנו ג"כ נראה שהיה בעיקרו מבית מדרשו של ר"י, כי דר"י נזכר בו המשים ויש פעמים ונזכרו בו תלמידי ר' ישמעאל: ר' יאשיה (מ"ו פעמים) ור' יונתן (מ' פעמים) ור"י בן בתירא ינזכר יותר במדרשים של תלמידי ר"י (י"ב פעמים). אך כאמור למעלה נזכרו בו ג"כ ר' עקיבא ותלמידיו ר' שמעון ור' יהודה, ולפעמים גם ר"מ ור' יוסי. עוד נזכרו בו ר' נתן ור' יהודה הנשיא, ופעם אחת נזכר בו שם האמורא ר' שמואל בר נחמני (פיסקא ע"ג), ומזה משמע שמסדרו היה אמורא אחד שחי אחרי ר' שמואל בר נחמני או לכל הקורם בזמנו, עכ"פ לא קודם לו. ומזה ג"כ ראייה שהספרי שלנו איננו הספרי הנזכר בתלמוד שעליו אמר ר' יוחנן סתם ספרי דר"ש ואליבא דר"ע. כי ר' יוחנן חי דור אחד קודם ר' שמואל בר נחמני.

[ספרי לספר דברים] המדרש הזה שונה מאד מחבירו הספרי לבמדבר שרובו הלכה ומיעוטו אנדה, ולהיפך הספרי לדברים אשר בו החלק היותר גדול הוא אנדה ומעט הלכה. הספרי לדברים יחלק לשלשה חלקים: א) פסקאות א'—ג"כ כולל דרשות לסדרי דברים ואתחנן עקב, כמעט כולן אנדות ורק איזה הלכות נמצאות בו, כיוצא מן הכלל, לפי שמע (פיסקאות ל"ח ול"ו); ב) מן פיסקא ג"ג עד ש"ג, כולל מדרשי הלכות לסדרים ראה, שופטים, כי תצא, כי תבא; ג) מן פיסקא ש"ד עד ש"ז היא כולל דרשות אנדות לסדרי נעבים וילך האוינו וברכה. ונראה ברור כי היתה כוונת המסדר הספרי לדברים לתת לנו מדרש תנאים לספר דברים כולל הלכות ואנדות ועשה שניהם לעיקר, תחת אשר מסדר הספרי לבמדבר עשה את ההלכות עיקר והאנדות מפל. וכמו שהוא שונה ממנו בתוכנו כן הוא שונה בתכונתו וסגנונו, כי הספרי לדברים ניכר בו שנובע ממקור בית מדרשו של ר"ע, כי יש בו כל התכונות והסימנים המיוחדות למדרשים של ר"ע ותלמידיו, ודורש כמיהו בלשונות כפולות (כמו פיסקא ס' אבר תאברון, פיסקא צ"ד הכה תכה, פיסקא ק"ה עשר תעשר, פיסקא ק"ז נתן תתן, פיסקא ק"ט הענק תעניק, פיסקא רכ"ב כי קבור תקברנו, פיסקא רכ"ה הקם תקים, פיסקא רכ"ח שלח תשלח), והרבה הלכות

אשר יהוא בירינו בצורתו הנוכחית איננו זה הספרי שנזכר בתלמוד שעליו אמר ר' יוחנן שסתמו ר"ש אליבא דר"ע. כי הספרי הנזכר בתלמוד היה כולל מדרשי הלכות לספר שמות ובמדבר ודברים, ונקרא ג"כ "שאר ספרי דבי רב" (יומא ע"ד. בב קכ"ד); להבדילו ממדרש לספר ויקרא שהיה נקרא "ספרא דבי רב" (עי' ביחוד רש"בם בפירושו ל"ב"ב שם, והאפמאן בספרו "צור איינלייטונג אין די הלכה" שען מדרשים" צד 45). אמנם הספרי אשר בירינו הוא מחובר משני מדרשים: אחד כולל דרשות לרוב ספר במדבר, והשני הוא מדרש לספר דברים. שני המדרשים האלו נתחברו לאחד כבר בזמן קדום, ובצורתו שהוא לפנינו כבר היה לפני הקדמונים רש"י ובעל הערוך שחשבוהו למדרש אחד וקראוהו בשם אחד. אך יען כי באמת שני מדרשים שונים הם, שונים בתוכנו ותכונתן סגנון ומקורן, כי לא מבית מדרש אחד יצאו ואף לא מסדר אחד אספן וקבצן, לכן עלינו להבדילן זה מזה ולהתעסק עם כל אחד מהם לעצמו.

[ספרי לספר במדבר] כאמור למעלה, המדרש הזה אינו כולל דרשות לכל ספר במדבר מתחלתו ועד סופו כי לא נמצאו בו דרשות לארבע פרשיות הראשונות, כי מתחיל מפרשה ה' פסוק ב' וישלחו מן המחנה, וע"ש תחלתו זאת נקרא ג"כ בשם "וישלחו" (ערוך ע' ספר וע' זרז). כמעט כל הפרשיות של ספר במדבר שכוללות דינים נדרשות בתוכו, אך רק מעט מן הפרשיות שענינם ספורים, וזה הוכחה ברורה כי כוונת המסדר היתה לתת לנו מדרש הלכה, ואך מטעם בלתי נודע לנו ראה לנכון לאסוף אליו גם מעט דברי אנדה ומדרשים לאיזה פרשיות שכוללות ספורים. המדרש הזה בעיקרו נובע משימ"א ר' ישמעאל ומבית מדרשו יצא, והומה הוא למכילתא דר"י לספר שמות בסגנונו ותכונתו המיוחד לבית מדרשו. בן למשל יאמר בסתם: שחיטה היא זביחה, קמיצה היא הרמה וכו' מן הוא שכן אל שתי לשונות דברה תורה (נשא פסקא כ"ג), אשר כידוע היא שימת ר' ישמעאל שאמר לשונות כפולות הן (ירוש' שבת י"ז), או דברה תורה בלשון בני אדם (ספרי במדבר פסיקתא ק"ב), נגד דעת ר"ע שאמר "לשונות רבויין הן" (ירוש' שם). וכמעט לא נמצא סתם ספרי במדרש שירוש איזה הלכה מכפל הלשון, כמו יצוא יצא, מות יומת, או איש איש שדרשו אותן בבית מדרשו של ר"ע. עוד זאת נמצא כי כמעט כל המדרשים המובאים בש"ס בשם תנא דבי ר' ישמעאל השייכים לספר במדבר נמצאים בספרי אשר לפנינו אשר זה יוכיח כי זה האחרון הוא מדרש מבית מדרשו שלו. גם נמצאים בו כמה מדרשים רומים ממש להמדרשים המובאים במכילתא דר"י, למשל בספרי במדבר פיסקא ב' איש או אישה דומה ממש למכילתא מיפטים ו'. וספרי סי' ד' שהיו מונים וכו' דומה למכילתא בחדש א'. ספרי סי' ה' דומה למכילתא

ב' וע' (מג ובהנהגות לפי' הרי"ש (ירוש' פרה פ"ח ד') נקרא וישלחו זוטא, כי גם הכפרי סתם נקרא "וישלחו" ע"ש תחלתו. הרמב"ם בספר המצות קורא אותו "מכילתא לספר במדבר". הכפרי הזה נבדל מאד בלשונו ובהלך ההגיון ופולגו מן הספרי שלנו ומכל ספרי המדרש הקדמונים, ולרוב משתדל להמציא דינים חדשים ולמצוא רמזים בכתוב על דברים זרים רחוקי המציאות, בדרשו למשל איש האמור בסוטה שאינו מקנא ע"י בהמה (ילקוט רמז תש"ו), גם ערבב סדר הזמנים כי בפ' חקת בפסוק ונתתם אותה אל אלעזר הכהן (רמז תשס"א) יספר מעשה מהלל שאמר אני ראיתי את יהושע בן פרחיה ששפה את הפרה בגדול, דבר שאי אפשר, כי בין הלל ליהושע בן פרחיה לכל הפחות הם פרה בזמנו למה לא מנהו בין שורפי הפרות (פרה פ"ג ד')? ומחברו שנה בכמה מקומות נגד ספרי התורה שבעל פה המקובלים, ואפשר שזאת היא הסבה שלא השתמשו בו הקדמונים הרבה ולא נתקיים בדורות האחרונים. לא מצינו שם רבי בספרי זוטא, ומזה יוכיח האפמאן כי לא תתחבר ע"י אחד מתלמידי רבי. גם נמצאים בו שמות תנאים מורים, כמו ר' שמעון בן נחונין ופפיאס מאונן. קעניגסבערג בספרו "דער קליינע ספרי" התחיל להעריך את ספר ספרי זוטא כן המאמרים שנמצאים בילקוט שמעוני ובמדרש הגדול, והרפ"ס רק חלק ממנו. גם האפמאן בספרו "צור איינ-לייטונג אין די הלכה" שצ"ע מדרשים" (צד 66) הרפ"ס קטעים ממנו (ועי' ג"כ בריל ב"גרעץ יובעלשריפט" צד 184).

ביבליוגרפיה: ווייס ד"ר ח"ב 238; ע"שמיין; מקדמוניות היהודים צד 71.

ב. מ.

ספריים: אדות ספרים בכלל ע"ע אינקובולא (ספרים ישנים). רפוס; ספר; ספרות. אדות חלוקת הספרים לפי מקצועותיהם ע"ע ביבליוגרפיה; בית עקד ספרים. אדות ככירת ספרים ע"ע מוציאים לאור; רשימות ספרים. אדות בקרת ספרים ע"ע צנזוריא. במאמר הנוכחי מדובר ע"ד שמות הספרים, ספרים בלי שם מחבר, שער הספר וסופו, כתיבת הספרים לכבוד אדם גדול, וסימני הבעלים על הספרים. עי' ג"כ ערכי הסכמה; הקדמה.

[שמות הספרים] הספרים העברים נודעים לרוב בשמותיהם שנקראו ולא בשם מחברם, והמזכירים הספרים במראה מקומות או בשקלא ומריא לפעמים לא ידעו בעצמם מי היו מחברי הספרים. למשל רגילים הם לומר כך כתב בעל "פני יהושע" או בעל "שאת אריה" חולק ע"י, וכדומה. ולכן נמצא ברשימות הספרים שהם מסודרים כמעט כלם ע"פ שמות הספרים ולא ע"פ שמות המחברים. מלבד איזה ספרים שנודעים

נמצאו בסתם ספרי זה וזכרו במקום אחר בשם ר"ע. כמו פיסקא ר"ע ברעת ר' עקיבא ביכמות נ"ב. ופיסקא צ"ה ברעת ר"ע בסנהדרין מ"ה: נגד דעת ר' ישמעאל שם. ופיסקא רס"ט ברעת ר"ע בירוש' גמין פ"ח דף מ"ט ע"ב. ויש ראיות מוכיחות כי בעיקרו הספרי לס' דברים הוא ממדרשו של רשב"י והוא חלק מספרי שזוכר בתלמוד שעלו אמר ר' יוחנן סתם ספרי ר"ש ואלויבא דר"ע. כי כמה ברייתות נמצאות בספרי זה שזוכרו במקום אחר בשם תני ר"ש. ואף כי יש כמה ברייתות בש"ס בשם תני ר"ש שכוללות דרשות לס' דברים ולא נמצאו בספרי שלנו. אין מזה ראיה לסתור, כי הספרי שלנו לא נמסר לנו בשלימות, ובכמה מקומות חסר איזה מאמר או חלק ממאמר, וצריכין אנו להשלימו ממקום אחר (ע"י פרידמאן בתוספות מאיר עין לספרי דברים פיסקא קל"א אות ו' בשם ר' הלל והגרא לשו"ע י"ד סי' של"א י"ט). וגם נמצא יוצא מן הכלל שסתם ספרי ר"ש. כמו בספרי פיסקא ר"ל נגד דעת ר' יוסי ור"ש במשנה כלאים פ"ז ד'. אך זה לא יוכיח נגד הראיות שבעיקרו היה הספרי שלנו ממדרשו של רשב"י. כי מובן שאיננו לפנינו בצורתו כמו שיצא מתחת יד ר"ש או תלמידו, ואף גם לא בצורתו שהיה לפני ר' יוחנן. כי כאשר הוא לפנינו הוא מעשה ידי מסדר אחד מן האמוראים אחר דורו של ר' יוחנן. המסדר הזה לקח מדרשו של ר"ש ליסוד והשתמש גם במדרשים מבית מדרשו של ר' ישמעאל, ובפרט בחלק הראשון היינו בפיסקאות א—נ"ב. או אפשר שהמסדר כבר נמצא איזה מדרשי ר' ישמעאל מעורבים בתוך מדרשי ר"ש אשר קבצו תלמידיו, כי היו רגילים להזכיר גם דברי ר"ש. והמסדר הוסיף עוד דרשות מתלמידו ר' ישמעאל האחרונים, ונראה כי המסדר הזה היה אחד מתלמידו ר' יוחנן, אך ממה שמצינו שהאמורא ר' יוסי ב"ר חנינא תלמידו של ר' יוחנן זוכר בספרי לפנינו פיסקא א' (הוצאת איש שלום ס"ד ע"ב) נדע כי אי"א שהיה המסדר קודם זמנו של ר' יוסי ב"ר, ההוצאה הראשונה מהספרי לבסדר ודברים היא משנת יש"ץ בויניציא, וההוצאה היותר מדויקת היא מר' מאיר איש שלום עם תוספות מאיר עין (ווינא 1864).

י. ב. ל.

ספרי זוטא: מדרש הלכות לספר במדבר, וכדי להבדילו מספרי סתם נקרא בשם לוי "זוטא". כפרי זוטא היה בידי הקדמונים, ואבד ממנו, רק בעל הילקוט קיים ישוירים רבים ממנו על סדר ס' במדבר, וקצת ישוירים נמצאו במדרש הגדול ובספרי מהברים אחרים ונקרא בכנויים שונים. יש קורים אותו "ספרי של פנים שני" (רש"י ויקרא י"ט) ובעל מאירת עינים (א"ב פ"ב) קורא אותו בשם רש"י "בריייתא של פנים שני", או "בריייתא דספרי" (רש"י סנהדרין כ"ט). וגם "כדרש שני בפנים אחרים" (רש"י סוטה מ"ז). בערוך קורא אותו "מדרש פנים אחרים של וישלחו" (ע ברדס

ע"ש מחברם כגון אלפסי הרמב"ם הראב"ע הרמב"ן אשרי, מרדכי, אברבנאל אלשיך, ומסורה היא כי שלשה מחברים קראו להבוריהם שמות שלא ישרו בעיני הקוראים מפני שראו בזה חלול קדש, והחליפו אותם לשמות המחברים או בשנוי השם. והם: ר' משה בן טימון קרא לספרו "משנה תורה" והקוראים שנו אותו ל"יד החזקה" או "רמב"ם" ע"ש המחבר; ר' משה אלשיך קרא לספרו "תורת משה" וישנו אותו ל"אלשיך" סתם; ר' ישעיה הורוויץ קרא לספרו "שני לוחות הברית" וישנו שמו בר"ת, "של"ה". שמות כתבי הקדש נקראו ביטמות ע"י אנשי כנסת הגדולה: תורה, נביאים, כתובים. התורה נחלקת לחמישה ספרים, חמשה חומשי תורה (הנינה י"ד.), וכל אחד נקרא שם מהתיבה הראשונה הכתובה בו: בראשית, שמוח ונקרא ג"כ חומש שני, ויקרא וג"כ תורת כהנים, במדבר וג"כ חומש הפקודים (סוטה ל"ו): דברים וג"כ משנה תורה. ו"ב ספרים קטנים של נביאים מכנים "תרי עשר" או "שנים עשר" (ב"ב י"ד.). על משנה תוספתא נמרא ע"ע תלמוד. על ספרא; ספרי וכו' ע"ע כל אחד בערכו. בזמן הגאונים חברו "שו"ת הגאונים", "הלכות פסוקות" "הלכות גדולות", רב סעדיה גאון חבר ספר "האמנות והדעות" על עקרי הדת, רב האי גאון חבר "מסקה ומטכ"ל דיני מומים וקניין, רב נחשון גאון חבר ס' "ראוטה" על הלכות שחיטה, וכבר ביאר רייפמאן כי היא טעות סופר וצ"ל "ראו מה" בשתי תיבות ע"ש הספר שמתחיל במלות ראו מה. גם נקראו הספרים ע"ש תוכנים, רדושים, פירושים, ביאורים, נמוקים, חידושים, תוספות. ר' יעקב אשרי חבר "ארבעה טורים" פסקי דינים בד' חלקים אותה, יו"ד, ח"מ, ואה"ע. ומרן הב"י קרא לחבורו "שלהן ערוך" כי עשה הכל ערוך לפוסקי דינים.

[שמות מכה"ק] יש שקראו לספריהם בשמות מליצות מתנ"ך: זחר הרקיע, לבנת הספיר, גינת הבית, בת מלך, עץ חיים, זה ינחמנו, "ביאורים" ככרו את ה" (ישעיה כ"ד ט"ו) הוא באור לפירשי עה"ת. ויש שבחרים שם מתנ"ך שמרומז בו שמותיהם העצמיים. כמו זרע אברהם, זרע יצחק, הלל בן שחר (ישעיה י"ד י"ב) כי שם המחבר הוא הילל, דרך אניה (תהלים ל' י"ט) כי יש המחבר "שיף" (בלשון אשכנזית הוא אניה), ושם הכהן, והעריך אותו הכהן, וחשב לו הכהן (ויקרא י"ד ל"ט כ"ז ח'-י"ח). ר' שמואל יפה בחר לספריו שמות המתחילים במלת יפה: יפה עינים, יפה קול, וכו'. ר' משה גלאנטי קרא לספרו המכיל אלף שו"ת בשם "אלף המגן" (שה"ש ד' ד') ותיבת מגן ר"ת משמו. ר' חיים יוסף דוד אזולאי קרא לספרו "דבש לפי" ר"ת דוד בן שרה. ר' ישראל ליפשיץ חבר פ"י על המשנה בשם "תפארת ישראל" שיש בו דמז לשמו ובנימטריא שם אביו ובניו ונכדיו (ע"י

הקדמתו לסדר טהרות). ר' מרדכי יפה בעל הלבושים קרא את לבושי: לבוש תכלת, חור, בויץ וארגמן, עמרת זהב, עיר שושן וכו' ע"ש הכתוב על מרדכי (אסתר ח' ט"ז). אברהם יעקב פאפירנא בבקורת על קריאת השמות לספרים מפסוקי תנ"ך יאמר בדרך סטירי כי אם יוסיפו המחברים לנהוג בדרך הזה, יהיה אפשר לחבר את התנ"ך משמות הספרים לכד, ומסורת בפי ההמון כי אז יבוא המשיח, והוא בעצמו קורא ספרו ע"פ פתנם מדברי המשנה "קנקן חדש מלא ייטן" (צד 24 ווילנא 1867). וכן קרא בדאמזג לספרו "אימת מפניע על ארי" (שבת ע"ז): שהוא בקרת לבקרת של מודינא "ארי נוהם" על הזהר. ספר שנכתב על ספר אחר, לפעמים רומז שמו עליו כמו: "בספ משנה" של מהר"ק על משנה תורה של הרמב"ם, וכן ספר די בוטון "לחם משנה" ור"י רואנים "משנה למלך". הרמ"א כתב הנהות בשם "מפה" על השלחן ערוך. ומהר"ק בעצמו כתב הנהות על הבית יוסף שלו בשם "ברק הבית". המחברים לא חיששו כלל ליהירות וגאווה בקראם שם הספר "מתוק מדבש" וכדומה. ר' יו"ט ליפמאן העליר כתב שני פירושים על הרא"ש בשם מעדני מלך ולחם חמורות (הוצאת פראג 1628), ונאשם בשביל זה במרידה נגד המלכות, והוכרח לשנות השם בהוצאות אחרות מעדני יו"ט ודברי חמורות, מובן כי השמות האלה לא יתנו לנו שום רמז והוראה מתוכן הספר ומהותו. אולם מחברים אחרים קראו לספריהם שמות המראים מעט או הרבה על תוכנם, כמו: אגור, כל-בו, קובצי הדינים; כנסת הגדולה, קובץ השו"ת; תורת הקנאות, שבט לנו כסילים. ספרי בקרת. ספרים על אבלות: אבל רבתי או "שמחות" בלשון סני נהור, אלון כבות, אבל כבד, אבל משה. מספר מר, קול נהי, קול בונים, עסק הבכא. ויש ספרים של מחברים שונים בשם אחר, וצריכין לרדקדק בסראי מקומות של הספרים לקרוא אותם בשם מחברם. באוצר הספרים של בך יעקב רשומים (עד שנת 1863) כ"ז ספרים בשם ע"ץ חיים, כ' בשם "שיר ירדות", מ"ז "צפנת פענח", ט"ו "לשון למודים", י"ד "כתר תורה" וכן "לקח טוב" "מאמר מרדכי" "מקור חיים" "שפת אמת", י"ג "חשק שלמה" "שפה ברורה", י"ב "אבן בתן" "דרך חיים" "מקוה ישראל" ועשרים שמות של ספרים שיש מהם משמנה עד י"ב מכל י"ט.

[שמות ספרים ממחברים נעלמים] יש הרבה ספרים שלא נודע לנו שם מחברם (Anonymous). כמו ספר "מלחמת אדני" (דברים כ"א י"ד) וספר "הישר" (יהושע י' י"ג) הנזכרים בתנ"ך והספרים בעצמם אבדו מאתנו. ויש הרבה ברייתות ומדרשים שלא נודע מי הברם, וכן בזמן הגאונים הלכות פסוקות, וקובצי שו"ת הגאונים שלא נזכר שם המקבץ והעורך, וספרי קבלה הזהר, ס' הבהיר, ספר היכלות ועוד. וכן גם בספרות העברית מזמן הדפוס ואילך, ונביא פה שמות אלה ע"פ א"ב:

לאברהם אבינו. ספרא דצניעותא ליעקב, אותיות דרשע, ספר הבהיר לר' נחוניא בן הקנה, ספר התנן לר' ישמעאל בן אלישע או לעלי הכהן, ספר יוסיפון בעברית ליוסיפוס, ספר הישר המצוי אצלנו מיוחס לס' הישר הנזכר בתנ"ך. מעת המצאת הדפוס נתוספו עוד ספרים המיוחסים במעות או בצדיה לגדולים כמו שו"ת "בשמים ראש" של ר' שאול ברלין (1793) המיוחס להרא"ש. המחברים שלא רצו לגלות שמותיהם מחמת ענות יתירה או מחמת שפחדו מחמת מתנגדיהם או מטעם אחר. כמו את שמותיהם ברמז תחת מסוה ר"ת או סופי תיבות או באותיות אחר אותיותיהם, או בסדר תשר"ק, או שערבבו האותיות וסדרו אותם באופן אחר, כמו צבי שערשעווסקי=יעבץ ישוע שר עסק. או שהעתיקו שמותיהם האשכנזים לעברית, כמו טראכטמאן=איש מחשבות, פרידמאן=איש שלום, מאנדעלשטאם=מטה השקדים, וגם על שם המאורע בתנ"ך כמו י"ל פריץ=בן תמר, וגם שם פלאי מבלי רמז, כמו אשר גינצבורג=אהר העם, י"ל קאצנעלסון=בוקי בן גילי, בין השמות הפלאים הנודעים הם: אבן רשא, אברהם בן שמואל פירקאוויץ; אד"ם הכהן, אברהם דוב בער לעבענזאהן; אחד מאלף, אריה ליב פרוסקין; יוסף ברי"ל, איוב בן צוריה; בן אביגדור, אברהם ליב שלקוויץ; הלל בן שכר, י"ל לנדא; יצהרי, צ'ה מאסליאנסקי; ישר, יצחק שמואל ריניו; מהללאל, א"ב נאמלאבער; מענדעלי מוכר ספרים, שלום יעקב אבראמוויץ; מקל, משה קליינמאן; עובדיה בן פתחיה בעל מגלה סמירן, יוסף פערל; פלאי, פלוני אלמוני, איזה סופרים חתמו בשם זה; רב צעיר, חיים מטערנאוויץ; רבי קרוב, א"ל לעווינסקי; שלום עליכם, שלמה ראבינאוויץ; שר בן חיל העדלמי, שמהה ראובן עדעלמאן.

[התיבת הספר] הכתובת בסוף הספר היא התיבת המדפוס (Colophon), המודיע שם הספר והמופץ. מקום ושנת הדפוס, ושם מסדר האותיות, הכתובת הזאת היתה לפניו במקום השער בראש הספר, כי בדפוסים הישנים ובפרט ספרי האינקונבולא לא עשו שערים. הכתובת היותר גדולה היא בסוף פ"י הרלב"ג על תנ"ך שנדפס במנזר בכנת רל"ז (1447), בסוף ס' התניא יש כתובת זו:

נשלם מנהג אבות ספר התניא בחדש סיון
שנת חמשת אלפים [מאתים] וישבעים וארבע
לבריאת עולם. ה' יזכנו בביאת
משיחנו ככתוב בתורתך
ושב ה' אלהיך את שבותך

והתקן

ושב וקבצך מכל העמים אשר הפיצך ה' אלהיך. אמן
על יד הצעיר שמואל לטיף פה ממנוכה
ובספרים אחרים חתום: ה' יזכנו לעשות ספרים
הרבה אין קץ ויגדיל תורה ויאדיר. אמן סלה ועד. ויש
שהותמים: הם ונישלם; סליק הספר; כרוך ה' דסייען

אגרת שלומים, אונסבורג 1534; אגרת מספרת ייחוסתא דצדיקי דארעא ישראל, ויניצא 1626; אגרת הפורים של מרדכי והרסה, פראג 1612; אור הננה, זאלקווא 1801; אורח חיים, באויל 1602; אורים ותומים על החשבון, ריינפורט 1728; אותות המשיח, 1519; אוהרת הקדש, פפד"ט 1680, אכלה ואכלה מסורה, הנובר 1864; אם למקרא, אמשטרדם 1840; ס' אמרי בינה חידושים על הש"ס, ברין 1763; אמרכל מנהגים, ניויור 1752; ארחות צדיקים, איזנא 1542; אשל אברהם, לונדון 1846. בית נאמן דרשות, שאלוניקי 1546; ס' גדולת משה שאלוניקי 1727; ס' הגורל, אמשטרדם 1713; דברי חכמים פ"י עה"ת, מיץ 1849; דברי תורה מוסר, ווארשא 1849; דעת זקנים על פירש"י, ליוורנו 1783; ויזע יצחק מפתחות לזהר, קראקא 1632; זכרון לבני ישראל על שבתי צבי, ויניצא 1666; זעקת סודם שאלוניקי קודם שנת 1645; זקני שלמה דרשות על התורה, קושטא 1524. חכמת המזלות על הלוחות, באויל 1527. ידעיות העולם העתקה מערבית, פיורדא 1718; יסוד שירים פ"י על רות, קוואקא 1569; יצירת האדם, לובלין 1624; ס' הישר, ויניצא 1625. כוונות מעמים על נקוד, קראקא 1642; כל בו מנהגים ודינים; לאוהבי לשון הקדש דקדוק, פאריס 1628. מאורעות עולם, קושטא 1756; מתולדות אדם, פפד"ט 1736; מנהגים, קראקא 1660; מסורה גדולה וקמנה; מעין ננים עה"ת, מבלי מקום ושנת הדפוס; מעשה שושן, פיורדא 1691; מזהלות חתנים, דינים ויהניסבורג 1751; מעשה חוקרים נגד גינה לונדון 1857; משלי חכמים, אמשטרדם 1657. נדר אלמנה, 1477; סגולות ורפואות בהוצאות שונות; סדר תנאים ואמוראים, פראג 1839; ספרי מעשיות בהוצאות שונות; עברונות, ריוויא דטרינימי 1560; עין דור מוסר, שקלאו 1783; עין משפט, דינים בדרך שיר, פראג 1614; פירוש על קהלת, לייפציג 1855; פרפראות לחכמה קבלה, שקלאו 1785; צפנת פענח רשימת הפרקים בתלמוד, פראג 1617; ס' רפואות; רשימות, שאלת ענין הנשמה לובלין 1561; שבחי ירושלם, ווילנא 1817; שבעה עינים, ליוורנו 1745; שומר שבת שיר, זאלקווא 1805; שירים שונים לכבוד איזה מלך או שר; שמחת פורים בעיר נלוקסטאט הלצות, אמשטרדם 1650; שפת אמת דקדוק, אמשטרדם 1655; שרש ישע שרשים, פפד"א 1768. תהלות ה' ויניצא 1454; תולדות אדם רפואות, זאלקווא 1726; תולדות ישו; תיקון שמרות, ויניצא 1552; ככה ספרי תקנות; תשובת הנפש תיקון אמן תשובת תענית, לובלין 1677.

[מחברים פלאים] בספרות העברית נמצאים כמה ספרים שנקראו על שם מחברים פלאים ע"פ מסורות העם או שהמחברים בעצמם העלימו שמותם תחת שם אחד ברמזה. כמו למשל ספרא דארם הראשון וכן ספר ריאל המלאך, ספר הנגן, ספר יצירה המיוחס

עמו. בשער של "ספר המצות" הוצאת לנדא פראג 1798 חרות צורות דוד ושלמה וכלי שיר של הלויים עם ארון הברית והמנורה. אח"כ החלו להדפיס שני שערים בראשון שם הספר עם ציורים מסביב, ובשני השער באריכות דברים המספרים מעלות הספר ומחברו וכל הפירושים וכו'. לפעמים נדפס השער בדיו של צבעים שונים. השער של אבודרהם דפוס ויניציא שכ"ז כולל בו הקדמת המחבר בי"ח שורות. ס' "אבני יהושע" מר' יהושע פאלק הכהן על מס' אבות, הספר הרבני הראשון שנדפס באמריקא (נייארק 1860) יש לו שער אשר הכתובת שלו הוא ברמות של שקרנות.

[שניות בשער] באיזה ספרים נפלו שגיאות בשער במעות או בצדיה (Pseudoepigraha), כמו בשער החומש דפוס בוסבירג ויניציא 1524 ירשום בו פירוש הראב"ע על חמש מגילות ולא נמצא בו, וכן בחומש דפוס ויניציא 1573 כחוב בו עם פי' אברבנאל לחמש מגילות, ואין בו הכוזרי עם הרגום ובאוד של דוד קאסעל דפוס לייפציג, רשום שנת הדפוס בשער ראשון 1853 ובשער השני שנת 1841, ויש נאמר כי הבאור נעשה ע"י ה' יאלאוויץ ורוד קאסעל. הס' מגדל עז של רמ"ח לוצאטו (שם 1854) כתיב בשער: F. Delitzschii pralegomena ולא נמצא בכפר. איזה ספרים שנדפסו שנית שינו את שמותיהם בשער כמו "ספר התשבי" לר' אליהו בחור (איזנא 1541) יש לו שער חדש והקדמה בהוצאת באויל 1557. ולפעמים לוו השער מהדפוס הראשון לדפוס השני, כמו בהוצאת הויסיפון דפוס לייפציג 1710 שהוא שער ישן מרפוס גוטא משנת 1707. השער מפירוש אברבנאל לנביאים הראשונים דפוס פפר'ס 1763 הוא השער הישן מרפוס לייפציג 1686. ולפעמים מהדורא אחת בשני שערים שונים במקומם ובשנת הדפוס, כמו ס' "קול בוכים" לאבן שעיב פי' על איכה (ויניציא 1589). "ספר בן לאברהם" (שאלוניקי 1826) שיש ממנו חוברות בשם "ספר בן אברהם" (מבלי הל'), ויש שערים שנמצא בהם טעות אדות שם המחבר, כמו "חכמת הפרצוף" לר' משה ב"ד אליהו גאלינא (אמשטרדם 1658) ובשער רשום אליהו בן משה, בס' "סדר אליהו רבה" לר' אליהו אלפנדארי (קושטא 1719) רשום בשער שם המחבר "שבתאי" בטעות. לפעמים חסרים המאות משנת הדפוס כמו בסוף הספר של התניא (לעיל) וכן בטור או"ה עם בי' דפוס ויניציא שי"ג, חסרים "שלוש מאות" אחר חמשת אלפים. לפעמים יערימו המדפיסים את הקונים בדשםם על השער באותיות קטנות מאד כמו שנדפס "ובאותיות גדולות ונראות" באמשטרדם או "ברעדעלהיים" ששם בתי דפוס מיטובחים. בכלל הם משבחים ומפארים את הוצאתם באמרם בשער: "ראה זה דבר חדש הוא שלא היה לעולמים" וכדומה.

[מקמר מגיש] המנהג להקדיש הספר לשם איש נכבד (ווידמען Dedication) הוא מנהג עתיק. רב עמרם

עד כען. או ברית: תושלב"ע=תם ונשלם שבח לאל ברא עולם; בנל"ך ואע"י לק"י=ברוך נתן ליעף כח לאין אונים עצמה ירבה. לישועתך קייתי יי. ומסדר האותיות חותם שמו בתואר מחוקק, פועל, כצדק, מסדר ומפור האותיות, העוסק במלאכת הקודש, הבחור הזעזעז וכו'. ע"ע הסכמה; הקדמה; סיום.

[שער הספר] כאשר אמרנו נדפסו הספרים הראשונים בלי שער, וחותם הדפוס היה בסוף הכפר. בהוצאת התלמוד של שונצינו משנת רמ"ג (1483) רשום "מסכת ברכות" בסופו. ולפעמים היה רשום שם הספר קודם ההקדמה, כמו בס' "מבחר הפנינים" דפוס שונצינו רמ"ה, וכן בפ"י הרמב"ן עה"ת דפוס ליסבונה דמ"ט כהוב בראש ההקדמה "חידושי תורה". במחזור דומא דפוס שונצינו רמ"ז רשום בסופו, "סדר התהנונים אשר נהגו בני רומא". ובספר השרשים לרד"ק דפוס נפולי רציא כתוב "ספר השרשים" ברף הראשון בתחלתו וסביב לו מסגרת יפה חרות על עץ. ברבע הראשון של המאה הט"ז החלו המדפיסים לתת שער להספרים, ובהוצאת הי"ם של ויניציא משנת 3—1520 יש שער קטן ברף החלק בראשו, המיש שורות:

מסכת נידה עם פירוש רש"י והוספות

ופסיקי הוספות ופירוש המשניות ורכינו אשר נדפס על ידי דניאל בוסבירגו מאניוירשה בשנת

ר"ס לפיק פה

ויניציאה

אח"כ החלו המדפיסים למלאות את השער ולפאר אותו בציורים שונים על פני כל הדף. הציורים היו לרוב כמו פטרי ציצים ופרחים עם אריות וצבאים וגם צורות אהרן ומשה עומדים בצד העמודים יכין ובוזעו, וצורות מלאכים. הצורות האלה כנראה נעשו ע"י פועלים נוצרים כי אין בהם רוח של צייר יהודי. אך המדפיסים היהודים הוסיפו לפארו בפסוקים, וכתבו בראש השער: "זה השער לה' צדיקים יבואו בו". בספר שפע טל דפוס האני שעי"ב רשום בהשער סביבו פסוקים שונים: אך טוב וחסד ירדפוני כל ימי חיי וגו', פתחי לי רעיתי יונתי תמתי ישראשי נמלא טל וגו', שפע ימים ינקו ושפוני טמוני טל וגו' בספר הנצחק של ד' לפמאן דפוס אלטרארף 1644. השער נהלך לשלשה חלקים, בחלק העליון חרות שם הוי"ה ושני אלפים תורה וצורת נח ועליו כתוב "שבע מצות" ומי נח, בחלק השני שני אלפים תורה, עם צורות משה ואהרן ועשרת הדברים, בחלק השלישי שני אלפים ימות המשיח, עם צורות יהודי ונוצרי מתוכחים עם הפתגם "סוכא אבוקה זו למח" בני אדם שרואין אותי מצילין אותי מן הפחתים". ב"תיקון" דפוס אמשטרדם 1666, יש ציורים נפלאים משבתי צבי מסובב בתלמידיו והוא מתנבא בתוכם, והמון העם מתנפלים ומשתחיים לו ומהללים אותו ברונה חמרה. וכתוב על השער תיקון לקרא לילה ויום, יומם יציה ה' חסדו וכלילה שירו

מקדיש לאביו ולאביו זכנו, לבניו ולבניו. ר' משה בוטריל מקדיש פירושו לס' יצירה (מנטובה 1562) לחכם נוצרי יואן. באמרו כי לפי הו"ל נוי הלומד תורה הוא קודם לכהן גדול ע"ה. אדאלף יעלעניק מקדיש לקוטי המדרשים הקטנים, בית המדרש לכבוד צונץ (לייפציג 1853). אד"ם הכהן לעבענזאהן הקדיש ישרי שפת קדיש לכבוד הלשון העברית, אלהים יכנה סלה. שלמה מאנדעלקערן הקדיש ספרו "תמר", העתקת של אהבת ציון בלשון אשכנזית, לכבוד אברהם מאפו מבלי להורות שהיא העתקה, רק ברמיזה בהביאו הפסוק "כי מסך הכל ומירד נתנו לך" (דה"א כ"ט י"ד). איזה ספרים ושירים נקדשו לכבוד סיר משה מונטיפיורי (ע"י רייפמאן, "תולדות רבנו זרעיה הלוי" פראג 1853).

[ספרי יובלים] ספרים שלמים נכתבו לכבוד אנשים חכמים למלאות להם סכום שנים לחייהם בעבודת הצבור או הספרות, ונקראו "ספרי יובלים" ("יובעל" טריפט או פעסטשריפט"). וכולל מאמרים בלשונות העמים ובפרט בלשון עברית מחכמים יוונים שהם מוקירי בעל היובל. הראשון מספרות הזאת הוא הספר "מאנהיימער אלבום" לכבוד המטיף יצחק נח מאנהיי-מער, ונערך ע"י מאיר הכהן ביסטריין, ונקרא בעברית "ציון לזכרון עולם" (ווין 1864); ספר היובל לזכרון צונץ למלאות לו תשעים שנה (ברלין 1884); ספר היובל לזכרון גרעץ (ברעסלוי 1887); לזכרון ר' עזריאל הילדעסחיימער למלאות לו שבעים שנה (שם 1890); לזכרון משה שטיינשניידער למלאות לו שמונים שנה (לייפציג 1896); "געדענקבוך צור עררינערונג אן רוד קויפמאן ע"י בראן וראזענטהאל (ברעסלוי 1900); לנחום סאקאלאוו, למלאות לו כ"ה שנה לעבודתו הספרותית בשם "ספר היובל" (ווארשא 1904).

[חותם בעד הספר] חז"ל דרשו וצדקתו עומדת לעד (תהלים ק"ב ג') זה הכותב תנך ומשאלין לאחרים, וכדי שיכיר הבעלים את ספריו היה עושה בהם סימן ע"י רשימת שמם על הספר למען תהיה לו לעדה כי הוא קנין כספו. והיו רגילים לכתוב שמותיהם ולהניח חותמם על לוח הכריכה או בשער הספר כי "הספר הזה שייך לה..." ויש שכתב גם ממי שקנה הספר ומחירו, באיזה מקום ובאיזה זמן קנה אותו וכו'. אולם זה יותר מסאה שנה התהילו היהודים שיש להם אוצר ספרים לדבוק על לוח כל ספר מבפנים פיסת נייר שנדפס עליו איזה ציור מיוחד עם סימן הבעלים, לאות שהספר הזה שייך לאוצר ספריו, והדבר הזה למדו מחכמי העמים בעלי אוצרי ספרים העושים סימנים על ספריהם בדרך הזה, ונקרא בלשון רומית Ex-Libris (מן הספרים...) ובלשון אנגלית Book-Plates (חותמי הספרים). הראשון מן היהודים שהשתמש בהותם כזה היה רוד פרידלנדר בזמן מנדלסון, אך החותם הוא נעשה ע"י צייר נוצרי דניאל כאדאוו עקי וצורתו מתנגדת

נאון כתב סדר התפלות בשביל ר' יצחק בר שמעון ששלח עשרה זהובים לתמיכת הישיבה כמתא מחסיא. הרמב"ם כתב את ספרו מורה נבוכים בשביל תלמידו ר' יוסף בן יהודה עקנין, ר' שלמה אחרוני העתיק את המורה מערבית לעברית לכבוד הנכירים מוקירי החכמה בפרובינצא, הראב"ע הקדיש ספרו "כלי נחשה" (הוצאת עדעלמאן קעניגסבערג 1845) לתלמידו חנניה, וספרו "יסוד מורה" ליוסף בן יעקב בלונדון (1158). ר' יצחק בן יוסף ישראלי (1310) הקדיש ספרו "יסוד עולם" (הוצאת גאלרבערג ברלין 1848) לרבו הרא"ש ומפריז מאד בשבחו שהוא מעין החכמה ונהר הדעת, ונותן לו שלום מרחוק ומקרוב ממזרח עד מערב ומגרי עד סרטן (במזלות השמים). ר' מנחם בן זרח (1362) בקש להקדיש ספרו "צדה לדרך" לכבוד אדם גדול, ויחקר בכל רוחב ארץ ספרד וצרפת עד אשר מצא ידיד אהוב מאה את דון שמואל אברבנאל וחבר עליו שיר מכ"ב שורות בראש הספר.

[ספרים לכבוד מלכים ושרים] המנהג להקדיש ספר לכבוד המלך התחיל מהשבעים זקנים שהעתיקו את התנ"ך לבקשת תלמי פילדלפוס (285 קודם מספר הנהוג). יוסף אבן שטנאש העתיק את התלמוד לערבית לבקשת השלמן אלחכים בשנת 997 (הראב"ד בספר הקבלה, הוצאת נייבויער 69). ר' עבדיה ספורנו הקדיש ספרו "אור עולם" (בולוניה 1537) להנרי השני מלך צרפת. דוד די פוימס הקדיש ס' "צמח דוד" (ויניציא 1587) לכבוד האפיפיור סיקסטוס החמישי. ר' מנשה בן ישראל הקדיש ס' "מקוה ישראל" (לונדון 1652) לכבוד "הפרלמנט ובית המשפט הגבוה, ולכבוד השר ראש המדינה אליווער קראמוועל". ספרו "נשמת חיים" הקדיש להמלך פרידריאנד השלישי באגרת בלשון רומית בראש הספר (אמיטטרס 1651). ר' מרדכי גימפל הלוי הקדיש ספרו "תוכחת סגולה" פ"י על קהלת לכבוד הנשיא מהרפובליקא בשווייץ (המבורג 1784). אפרים ע"י פינגער הקדיש מס' ברכות עם העתקתו האשכנזית לכבוד הקיסר ניקאלי הראשון מלך רוסיא (ברלין 1842).

[כבודים שונים] משה בן גרעון אבורינטי הקדיש את ספרו בלשון ספרדית על דקדוק עברית לכבוד ה' "למלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא" וחתם שמו "עבדך משה" (המבורג 1833, ע"י שטיינשניידר קטלוג בודליאנא ס' 6418). אברהם מענדל מאהר הקדיש ג"כ ספרו, "מגן החכמה" (לבו 1834) לה', וכותב אליו אגרת התנצלות להוכיח ע"פ ס' מורה נבוכים כי מותר לעסוק בחכמות חיצוניות. אולם ריגיו באגרות יש"ד (ח"כ 12) מתרעם על המחבר ואומר כי הוא חירוף ונרוף כלפי שמיא (ע"י ג"כ בקרת ראבין בתהלת הכסילים צד 169). ר' גדליה אבן יחיא מקדיש ס' "שלשלת הקבלה" (דפוס ויניציא 1587) לכבודו שנעשה בר מצוה, וספריו האחרים שכתב (1549-1588) הוא

EX LIBRIS NO.....

ביבליוגרפיה: דילמדינג בחינת הדת צד 182; רייסמאן השחר ח"ב 342; שמואל השחר ח"ט 515; זאב בלאצקי לקסיקון ספרותיים. ברושטוב 1903; ברלינגר העברקאישע בוכערשטעל פפדים 1905; I D'Israeh, Curiosities of Literature p. 104; Schechter, Studies in Judaism xi. J. E. x. 256.

א.

ספרים היצונים: (Apocrypha): ספרים שמיחסים אחרים לספרי קדש אך לא נחשבו בן לפי מסורת ישראל, ונקראו "ספרים היצונים" כלומר שהם חזו לכתבי הקדש ואין נכנסים במחצתם. ויש מינים

לדוח היהדות. אח"כ החלו היהודים העשירים שהיה להם ספרים בבית גנזם לחקות אחרי מנהג זה משכניהם הנוצרים ועשו חותמות וסימני ספרים ע"פ רוחם ותכונותיהם. עד אשר בא הציור אפרים ליליען והפיה רוח יהודית בחותמות האלה, ושנים מהם מוכאים פה לדגמא.

קריאה אלא בצבור כדי שלא יחליפו אותם בספרי תנ"ך. ומותר לקרות ביחידות אם אינו סומך עליהם לדינא ולמעשה ורק ללמוד לקריאה בעלמא כקורא באגרות וספרים של חול ובפרט אם רוצה לדעת מה להשיב עליהם. ובעלי התלמוד בעצמם היו קוראים בהם לתכלית הזאת. הנוצרים אשר חושבים את האון גליון או ס' הברית החדשה לכתבי קדש שלהם, מאמינים כי לא פסקה קדושת הספרים מברית הישנה עד החדשה, וכוללים בהם רוב הספרים החיצונים. אבל יש חלוקי דעות בין הכתות השונות מהנצרות על איזה מספרים החיצונים שיוצאין מכלל קדושה. בכ"ז היו כלם מצויים בין הנוצרים הרומיים-הקתוליקים והיוונים-האורתודוקסים, וגם בין בעלי הכתות הנוצריות שבארצות הקדם כמו הכת הסורית, הערבית, הארמנית והחבשית (כושית). כמו שמוכיחים התרגומים העתיקים בלשונותיהם, והיטפעת הספרים האלה היתה רבה על תכונת אמונתם.

[מקורי הספרים החיצונים] היסודות להספרים החיצונים הם מקורי ההיסטוריא, החקוי מכה"ק ומקורים מאגרות חז"ל מעורבות באגרות העם והככת יונית וחקירות האיסים וכתות אחרות. אבל ערך הספרות שלהם הוא במרונה פחותה מאד לעומת כה"ק וגם לעומת אגרות חז"ל. והקורא בחזיונות הספרים החיצונים ירגיש במהרה את האיסורים במאורעות, אריכות וערכוב הלשון והסגנון המוזר. ציורים ורסיונות ממה למעלה ומה למטה והעתידי של בעלי הזיה, ונראה מזה ההתאמצות וההתחרות להגוים ביותר כל דבר ישרו חז"ל בימיהם ע"ד המלאכים ושמי השמים הנן ערן והגיהנום יום הדין חבלי ימות המשיח ועולם הבא. והספרים האלה, עכ"פ רובם, היו לאבן פנה לדת הנוצרית וברית החדשה. אף כי באמת לא נמצא בהם גם דבר אחד של מוסר או דבר חכמה שאין לו ישרש ומקור בכה"ק ודרשות חז"ל. בכ"ז יש לכפרים החיצונים ערך היסטורי וקולטורי ומראה לנו את שאיפות היהודים בספרות של גוונים שונים בין זמן כה"ק ויסוד התלמוד. [חלוקת הספרים החיצונים לענינים] כל הספרים חיצונים נוכל לחלק לארבע מחלקות: א' על סודות הימים בדרך סיפור או אנדה; ב' נבואות וחזיונות; ג' תהלות ומזמורים; ד' משלים מוסר ודברי הכמה. המחלקה הראשונה כוללת. 1. 2) ספרי החשמונאים א' וב', כל הסורות את מתהיהו הבקן הגדול ובניו המכביים במלחמתם עם היונים ובערט עם אנטיוכוס אפיפניס הנצחון נגד נקנור וחנוכת בית המקדש ע"ע חשמונאים, ספר; חנוכה. 3) עזראס (עזרא) הראשון, בביבל הרומי הוא עזראס השלישי. קטע סיכרי הימים עם עזרא ונחמיה מהנוסח היוני הקדום "השתמש בו יוסיפוס, ויש בקטע הזה שונים מהנוסח שלנו גם נוסף בו כפיר מדריוש המלך (ג' א'—ה' ו') ונדפס כהוספה לנוסח הבולגאמי אחר הברית החדשה,

שונים מספרים חיצונים: א') ספרים שנכתבו בזמן כתבי הקדש שלא ע"פ רוח הקדש והם מתנגדים לתורת משה ולדברי הנביאים האמתים ונגנזו ע"פ גזרת אנשי כנסת הגדולה שאסרו את הקריאה בהם. וגם אחרי שנחתמו כתבי הקדש נכתבו ספרים כאלו שדנו אותם חכמי ישראל בגניזה והם "ספרים גנוזים." ב') ספרים שנכתבו אחרי שנחתמו כתבי הקדש ע"י אכנה"ג, ואז כבר חדלה הנבואה בישראל, ולא השתמשה רוח"ק בכתובים האחרונים. כמו ספרי החשמונאים וכדומה כה שמכנים הסופרים האחרונים בשם "כתובים אחרונים" ובאמת הם ג"כ ספרים חיצונים, היינו שאין להם רשות להכנס ולהתחשב בין כה"ק. כמו ערך הברייתא לעומת ערך המשנה. שהוראת ברייתא היא ג"כ חוצה, שלא נכנסה ברשותה. אמנם הספרים האלה הם נעלים מספרים חיצונים אחרים, מפני שנמצא בהם קורות היהודים מהזמן הקדום מיד אחר כה"ק. ג') ספרים חיצונים של הגזרת התגלות וחזיונות (Apocalypse) כמו כפר חנוך וכדומה ע"ע חזיון; סיביליא. ואפשר כי ספר בן תגלה הנזכר בגמרא, הוא משרש גלה וענינו ספורי התגלות. ד') ספרים חיצונים שהם דברי חול כמו ס' מליצות משלי חיות וחידות ואסורים משום ביטול זמן תורה, וכמו ספר המירס. ואפשר שספר בן לענה הנזכר בגמרא הוא משובש ממלת תעלה שענינו שועל היינו משלי שועלים (דוד בן יהודה ססיר ליאון קורא בן לענה בשם "ענה" בפירושו על המורה כ"ו). ה') ספרים חיצונים שהם ספרי מינים היינו ספרי און גליון של הנוצרים ובעלי כתות אחרות, שאסרו חז"ל לקרות בהם מפני שהם מסיתים ומרדיחים מדרכי היהדות.

[התנגדות חז"ל לספרים חיצונים] ר"ע הושב בין אלה שאין להם חלק לעדה"ב, אף הקורא בספרים החיצונים (סנהדרין פ"א א'). תנא בספרי צדוקים (שמכחשים בתורה טבע"פ), רב יוסף אמר בספר בן סירא נמי אסור למיקרי (שם ק'): יי"ש בו דברי הבאי ובא עליהם לירי ביטול תורה (רש"י). ובירושלמי (שם) אמרו ספרים חיצונים כגון ספרי בן סירא וספרי בן לענה אבל ספרי המירס וכל ספרים שנכתבו מכאן ואילך הקורא בהן כקורא באגרת. ובמדרש (קהלת דבה פ' ויותר מהמה) נאמר: שכל המכנים בתוך ביתו יותר מכ"ד ספרים, מהומה הוא מכניס בתוך ביתו, כגון ספר בן סירא וספר בן תגלה וכו'. להגות נתנו ולא ליגעת בישר נחננו. ספרי המירס אינם מטמאין את היהודים (ירושלמי פ"ד ו'). ע"ע בן סירא; המירס. מובן כי הספרים החיצונים ממין הישני כגון ספרי החשמונאים לא חל עליהם איסור הקריאה, כי לא עליהם היתה כונת חז"ל ובפירוש אמרו כגון ספרי בן סירא וספרי המינים. ואדרבה ראוי ונכון לקרות ספרי הקורות והיריעות הנוגעות ליהודים בזמן הבית הישני וכדומה, ואפילו בספרים חיצונים אחרים אין איסור

השרים והמלאכים והשתמש בהם לבנין ביהמ"ק ובעניני מלכותו. צוואת חזקיה, והיא עליה ייעשה (עי' להלן). 18) ספור אסנת ויוסף, ספור אהבה איך אסנת הבת היפה של פוטיפר כהן און נתניירת ונשאת ליוסף, ואיך בן המלך פרעה שקנא ביוסף חפץ להמיתו, ולבסוף מת בן המלך ואחרי מות פרעה נשאר יוסף למלך על מצרים. הספור הזה מעוטף באגדות הרבה. הנוסח היוני נרפס בפאריס בשנת 1889. תפלת יוסף נזכר ע"י אורינינס. 19) עליה ישעיה או חזיון ישעיהו, אורינינס מביא זאת בתור אגדה עברית על דבר פטירת ישעיה הנביא. בנוסח כושית יש ממנו יסוד חלקים, הראשון מספר כי ע"י הסתת שמרוני הרג מנשה את ישעיהו בחתכו את נופו למחצה, והחלק השני יספר כי ייעשה עלה השמים בשנת עשרים ליחזקיהו המלך ומה ששמע יסם. וזה מעורב ברעות נוצריות. קטע מנוסח יוני נרפס ע"י גרנפעל והונט בשם The Amherst Papyri לונדון 1900. וכל הספור הוא ע"פ האגדה בתלמוד שמנשה המית את ישעיה (יבמות מ"ט: ע"ע מנשה. 20) אלה דברי ברוך האחרונים (Paralipomeno), ספור אדות מאורעות ברוך ואבימלך (עבר-מלך) בחרבן ירושלים. שישן שם ס"ו שנים, וברוך שולח אגרת ע"י נשר לירמיה הנביא בבבל, והוא מביא עמו קהל רב לא"י. רק אלה יעזבו את נשותיהם הנכריות שלקחו בבבל הורשו לעבור את הירדן, ואלה שיש להם נשים נכריות בונים אח"כ את העיר שטרון. ירמיה נהרג ואחר ג' ימים יקום מקברו ומתנבא על ביאת המשיח. והמון עמו יסקלו אותו באבנים, ויש מזה נוסח ביונית וכושית, ומקור לזה תענית כ"ט. אבות דר"ג פ"ד, פסיקתא רבתי פכ"ו. ויקרא רבה פ"ט. ילקוט ישעיה כ"א.

[מחלקות אחרות מספרים חיצונים] המחלקה השנייה טן הספרים האלה תכיל ספרי נבואה: 1) ספר ברוך ואגרת ירמיה (ע"ע ברוך). 2) עליה משה שהיא צוואת משה (ע"י לעיל), ומיסר ליהושע סמלא מקומו ספרי נבואה ועתידות ישראל עד חרבן הבית הראשון, ומבטיח שישובו לארצם ויבנו את מקדשם. אך לא יהיה קדוש כמו המקדש הראשון, כי לא ירד בו אש מן השמים והכהנים לא יהיו ראויים לעבודתם, ועוד יעודים עד קץ הימין. משה מת ויהושע מתאבל עליו ומשה יופיע אליו וינחמו (ע"י השלח חמ"ו. 15). 3) אלדר ומידד, נבואותם, ונזכר בספר Shephrd of Hermas (ח"ב 34). המחלקה השלישית מספרים חיצונים הם תהלות ותשבחות עד ספר תהלים. 1) מזמור קנ"א שנוסף בתרגום השבעים, והוא מזמור לרוד בלחמו עם גלית הפלשתי. 2) תהלות לשלמה י"ח מזמורי שלמה ונכללים בתנ"ך יוני, ואף כי הם מיוחסים לשלמה המלך, אין שום רמז מזה מהמזמורים בעצמם. מקורם היה עברית ונתקו ליונית בא"י במאה הראשונה קודם מספר הנהוג, והם מעידות על הרוח

אך הקתוליקים לא יחשבו זאת בין כה"ס. 4) הוספת לדניאל. א' מעשה ישונה ומשפט דניאל; ב' השחתת האיליים בל והנחש, ובזה הוכיח דניאל לכורש כי אינם אלהים; ג' שיר של שלישת הכתורים שנצולו בכביזן האיש (ונספה לס' דניאל ג') בין הפסוקים כ"ג וכ"ד. ההוספות האלה נמצאו בהעתקות הישבעים ותיאורציון. 5) הוספה לאסתר; א' חלום מרדכי בראש הספר; ב' הנזרה על היהודים להשמירם; ג' תפלות מרדכי ואסתר, אחר פרשה ד' י"ז; ה' אסתר באה לפני המלך; ו' הדת נתנה ליהודים לעמוד על נפשם. אדר ח' י"ב. כן הסדר בהעתקת הישבעים, אך בנוסח הבולגאמי הם בסוף הספר, והמעתיק מעיר ע"י כי בנוסח העברי ליתא. 6) תפלת מנשה (ע"י דהייב לג' י"ח והלאה). 7) יהודית והולופורניס. 8) טובי. 9) ספר חשמונאים השלישי. ספור מרדפית ליהודים במצרים ע"י תלמי פילופטור, ואיך נצולו בדרך נס, והיא בעין אסתר שני באלכסנדריא. הספר נמצא בכ"י עם העתקת הישבעים, אך לא נחשב בעיני הנוצרים לספר קדוש. 10) ספר היובליים ונקרא ג"כ בראיית זומא (Leptogenesis). 11) חיי אדם וחזה, ויש ממנו נוסחאות שונות, ויש בו אגדות רבות שמקורן מחז"ל. בו יוספר מנירוש אדם וחזה מן עין מעשה השטן, לידת קין והריגת הבל. אדרי"ר מיסר סודותיו לשת, מיתת אדם וחזה. גם באגדות התלמוד נזכר ספרו של אדם הראשון שראה שמואל ירחינאה (ב"מ פ"ה: שמות רבה פ"א), וספרא דאדם קדמאה נזכר הרבה בזהר. 12) צוואת אברהם, ונקרא ג"כ חזיון אברהם, ויש ממנו יסודי נוסחאות ביונית, והוא ספור מחיי אברהם אבינו אשר מאן ללכת אחרי המלאך מיכאל ישנשלח אליו, דבורו עם מלאך המות ומה שהתנה עמו. אברהם ביקש מהמלאך מיכאל להראות לו בחייו את העולם ומלואו, ויוליך אותו עד שער השמים. הספר כולל בו אגדות וגם חזיונות באמצע. 13) צוואת יצחק ויעקב, נמצא בלשון ערבית וכושית, עם חזון שמתאר את עונש הרשעים ושכר הצדיקים. 14) צוואות שנים עשר שבטים, תוכחות יעקב לבניו בפטירתו, לכל אחד לפי תכונתו, ומלאים דברי מוסר והנהגה טובה. הספר במקורו נתחבר ע"י יהודי, אך הנוצרים הוסיפו בו דברים לפי אמונתם. גאסטר הרפ"ס נוסח אחד שמצא מצוואת יעקב לגפתי (ע"י Chron. of Jerahmeel צד 87) ואומר שהוא מקורי, אך יש להספק בהשערותו. 15) צוואת איוב, מה יעזרה לבניו קודם מותו, ויספר להם כל קורותיו ושנאת היטמן אליו בתחלה. הוא חלק את נכסיו בין בניו, ולבנותיו נתן לכל אחת אזור שיש בו סגולות נפלאות. 16) צוואת משה, והוא שוה כמעט לעליה משה. 17) צוואת שלמה, ובו סודה על חטאיו לעת זקנתו, אשר הסתה אותו שולמית היבוסית, ובו יוספר כתיבת שלמה שעשה בו מעשה כשפים, וידע שמות

תפלת עזריה, שירת חמיו, מעשה בל ומעשה התנין, תפלת מנישה, תהלים מזמור קנ"א, עם מכוא. י"ג) יצחק זעקיל פרענקיל העתיק לעברית מלשון יון הרבה מהספרים החיצונים בשם "כתובים אחרונים" עם מכוא באשכנזית לייפציג 1830, ונרפס ממנו הוצאות חדשות מבלי מכואו רק בהקדמת דנה"ז ובדואב ווארשא 1863, 1885, 1888. והוא כולל: ספרי חשמונאים א' וב', אגרת ירמיהו, חכמת שלמה, הבל בבבל, התנין בבבל, שושנה, יהודית, בן סירא, אגרת ברוך בבבל לירושלם, מביה, חלום מרדכי, תפלת מנישה, תפלת עזריה, שיר שלשה האנשים בתוך הכבשן. י"ד) בהוצאה חדשה (ווארשא 1894) נרפס כל הנ"ל ונוספו עוד אגרת ברוך לנלות עשרת הישכמים, מזמור לדוד בלחמו עם גלית ועם הערות, והמפרים יצחק נאלרמאן אומר כי דר' קאסעל העתיק מיונית לאשכנזית עוד ספר עזרא ג' גם ספר חשמונאים ג' ורצה המויל להעתיקם עברית ולהדפיסם, אבל כאשר ברק אחריהם מצא כי ספר עזרא ג' פלו מלוטט, ראשיתו מן הדי"ב ליה כפסח יאשיהו עד סוף דה"י ואח"כ יתהיל מן תחלת עזרא ומעתיק והולך באיזה שנויים קטנים, ואח"כ מביא דברים מן נחמיה ומדלג מזה לזה, ומסיים בנחמיה ח' י"ב. ומאשר שאין בו כל הדיש נחם מלהעתיקם, וכן ס' חשמונאי ג' כולל ספורים מנוזמים, "ולא לחנם שמטו ידיהם ממנו המעתיקים ברוב הלשונות".

ביבליוגרפיה: קלוזנר, ספרים חיצונים בחוברת להוגמא מאוצר היהדות 95; רייפמאן, האסוף ח"א 243; כרם המד ח"ו 227; קויטיש, די אאקריפצן אינד פסודיעפגיד ראפצן דעם אלטען טעסטאמענטס ב"ח 1899.

א.

— [יחס הספרים החיצונים לכה"ק] הספרים הידועים בספרות כה"ק של העמים בשם "אפוקריפא" פתרונם והוראתם, "ספרים ננויים" כלומר ספרים שגנוז מעין העם שלא ישתמשו בהם ולא יחשבו אותם לקדושים. אבל להמעין בספרות התלמודית יוכח לדעת כי חכמינו קראו לספרים כאלו בשם "חיצונים" מפני שהם עומדים מחוץ למהנה התנכ"ית של ישראל. בתלמוד נאסרה הקריאה בספרים החיצונים, ור"ע אמר הקורא בספרים החיצונים אין לו חלק לעוה"ב. האיסור הזה היה ענין לחכמים רבים לענות בו. הר"ן קראנמאל מבאר ואומר כי הכונה בזה שהקורא בספרים כאלה בצבור ודורש פסוקיהם ומביא ראיה מהם כמו מכתבי הכ"ד. וזה הוא ע"ד הוראת לישן המשנה בפרק כל כתבי: בין שקורין בהן בין שאין קורין בהן, שהכונה בצבור, וזה ג"כ בנות הירושלמי פ' חלק: להניין נתנו ולא ליגיעת בשר (כלומר לעסוק בהם ולדרוש אותם ביגיעה). ונחזין עוד להעיר כי על הקריאה בספרים החיצונים החמירו בארץ ישראל יותר מאשר בבבל, מפני שבא"י היו מצויים מינים רבים, והיו יראים שלא יכשלו בספרים אחרים שהם מחוץ לספרי חתנ"ך, אולם בבבל לא היו

האמונה והתקנה לנאות ישראל בעת ההיא. חמשה מזמורים של שלמה הנקראים Pistis Sophia מקורם באמונת היודעי-הנוצרים. (3) שלשה מזמורי תהלים בלשון סורית: אחד מיוסר על מזמור קנ"א (כמו לעיל), השני הוא תפלה ליחזקיה, השלישי תפלת העם כאשר השיגו רשיון מכורש לשוב לא"י, הרביעי וחמשי תפלות דוד המלך בלחמו עם הארי והואב ותורתו לח' כאשר ניצל מהם. המחלקה הרביעית מספרי חיצונים כוללת ספרי משלים ודברי חכמה. והם: (1) ס' בן סירא (ע"ע). (2) חכמת שלמה, נכתב ביונית באלכסנדריא ע"י ההילוניסטים. בספר הזה יוכיח שלמה המלך את מלכי כל הארץ ומיעץ אותם לבקש חכמה ולעזוב את עבודת האלילים וכל מעשה רשע, גם ידבר מהשארית הנפש וקיומה אחר המות. (3) ספר חשמונאים הרביעי. ונקרא כן בטעות, כי תוכנו הוא ענין אחר, גם טעות היא ליהם הספר ליוסיפוס, יש הספר המקורי הוא, "ממשלת הישכל" והיא דרשה על מעלת האמונה המושכלת נגד רגשי הלב. ומדבר אדות הרדיפות וחיוזק האמונה של אלעזר ושבעה אחיו (ב' חשמונאים ו' י"ח, ז' מ"א). הספר נכתב ביונית ונמצא עם תרגום השבעים בב"י, אך לא נחשב לכתב קדש בעיני הנוצרים. ויש עוד איזה ספרים שנוכל להכניסם בין הספרים החיצונים מהעת ההיא, כמו אגרת אריסטיאס, שכתב יהודי אלכסנדרי על דבר תרגום התורה ע"י הזכנים ועל החוקים והמשפטים של היהודים ע"ע ארסטיאס. גם על ספרי הסיבילות (ע"ע) ע"ע כל הספרים החשובים מספרות הזאת כל אחר בערכו. וע"ע חזיון.

[העתקות בעברית] מן הספרים החיצונים שנעתקו ללשון עברית הם: א) אגרת אריסטיאס במאור עינים לר' עזריה מן האדומים. ב) ספר היובלים, נעתק ע"י שלמה ראבין (ווינא 1871). ג) ספר הנוד העתקה עברית עם מכוא והערות באשכנזית ע"י אלעזר נאלר שמירט (ברלין 1892). ד) חזון הסבילות, העתקה מס' ג' ד' וה' במסקל הישר עם מכוא והערות, ע"י יהושע שטיינבערג בהמאכף שנספח להאסיף לשנת תרמ"ז (ווארשא 1887). ה) ספר ברוך בלשון כושית, נעתק ע"י קלוזנר עם מכוא והערות (השלח ח"ה 236—252), עם הוספות מאיש שלום (שם 524). ו) תהלות שלמה, עם מכוא והערות ע"י קאמיניצקי (השלח ח"ג 43, 149). ז) עלית משה, עם מכוא והערות ע"י קאמיניצקי (שם חט"ו 38). ח) ספר נח הוא ספר רפואות (בית המדרש ליעלינעק ח"ג). ט) ספר אליהו ספור חזיוני (שם). י) רנ"ה ויוזל העתיק, "חכמת שלמה" עם פ"י דוח חן ומבוא, ברלין 1780. י"א) יהושע דיקלא העתיק ס' בן סירא ווין 1793, וי"ל בן זאב העתיקו בשם חכמת יהושע בן סירא עם הצעה והקדמה, ברעסלוי 1798. י"ב) שלמה פלעסנער בספרו נוזלים מן לבנון ברלין 1833 העתיק ספר ברוך א' וב', אגרת ירמיה, ס' שושנה,

מינים (פסחים נ"ב), ולזאת אמר רב יוסף מילי מעיייתא דאית ביה (בס' בן סירא) דרשינן להו (מנהרין שם), ופירש' משמיעין אותם ברבים. ובאמת בכלל היה נחשב ספר בן סירא ככתובים אחרונים ואטרו עליו ומשולש בכתובים (ב"ק צ"ב:) שהכונה שם על ספר בן סירא, בילקוט פ' עקב (רמז תתנ"ה) הוא מונה כל הפסוקים שבתנ"ך ואומר לבד הפסוקים, "מספרים חיצונים", ומזה ראייה כי חז"ל חיטבו את האפוקריפא לספרים חיצונים. קורות הספרים החיצונים יש להם יחס וקשר עם קורות חתימת כה"ק, כי בגלל החתימה הזאת ובסבתה נתרחקו ספרים הרבה מעל לנבול ישראל. עוד זמן מועט לפני החרבן היה ברצון החכמים להבדיל ולהרחיק ספרים אחרים מהתנ"ך גם אחר החתימה, כידוע ממאמרים שבקשו חכמים לנגח ספר יחזקאל, ספר איוב, קהלת, שה"ש, ס' משלי ומגלת אסתר, אך לא ננזם מפני שדרשו עליהם לשבח ותרצו את הסתירות שמצאו בהם (עי' יטבת י"ג). והספרים שחרצו עליהם דין גניזה היו ידועים בשם "ספרים גנוזים". בראשונה היו אומרים משלי שה"ש וקהלת גנוזים היו שהם היו אומרים משלות ואינן מן הכתובים (אדר"ג פ"א), ומשמע שבזמן מן הזמנים כבר היו גנוזים איזה ספרים מכה"ק אשר בירדנו היום, אלא שחזרו והוציאו אותם מגניזתם וקפחום לכה"ק, ע"פ התרת חכמי ישראל שעמדו בראש הכנסיה. לסוג הספרים שהשתדלו החכמים להרחיק מנבול ישראל היו ג"כ הספרים של השמרונים, המתיונים (ההיליניסטים), הצדוקים, היודעים והנוצרים היהודים, המכונים בספרות התלמודית בשם "ספרי מינים", וכפי הנראה היה ר"ע הראשון ינתן להם השם, "ספרים חיצונים". ולפי"ז היה להם שני סוגי ספרים שהרחיקו והבדילו מכה"ק: גנוזים וחיצונים. וגם הירונימוס מכנה בשני תוארים הספרים הנספחים לכה"ק ע"י הישבעים בהעתקה היונית: פסודופיגראפא כמו ס' הנוך וכדומה. ואקסלסיאסטיקא שהם ספרי האפוקריפא.

[כפרי חול וספרי מינות] בתחלה היה ההבדל בין כה"ק לספרים הגנוזים והחיצונים אך בזה, שהראשונים נחשבו לקדושים והאחרונים נחשבו לספרי חול, כן נראה מדברי המשנה והאחרונים (ר"י): כתבי הקדש ממטאין את הירים (מפני קדושתן) וספר קהלת אינו ממטאין את הירים (מפני שכן הנראה חשבו אותו אז לגנוזים) וגם ספרי המירס אינו ממטאין את הירים (מפני שנחשב לכפר חול). ויש להעיר כי חכמי אלכסנדריא וביחוד כת היודעים היו קוראים אז את שירי המשורר הומירוס, וביארו ויפרשו את כל דבריו בדרך נסתה, ואמרו כי שיריו מכונים על סודות הבריאה וענינים נשגבים, ואח"כ החלו לכנות בשם הזה את כל הספרים שנכתבו בידי היהודים האלכסנדריים, ולזאת כאשר נפלה דליקה בשבת היו מחויבים להציל רק את כה"ק ולא ספרי חול (הלכות גדולות ה' סופרים). ואז לא היה עוד

א. ת. ר.
סקאטלאנד (Scotland, שאטלאנד): מדינה בצפון אנגליא ושייכת לממשלתה. היהודים התישבו שם בראשונה בעיר עדינבורג בשנת 1816, ובגלאסגו בשנת 1830, ואח"כ בעוד שלשה מקומות: דונרי, אבערדין

וגרינרוק. עיקר ישיבת היהודים כעת הוא בגלאסגו שנמצאים שם כשמונת אלפים, ונחשב כי בכל ערי סקאטלאנד נמצאים כעת (1912) בערך 10 אלפים יהודים בין חמשת מיליון תושבים. בשנת 1893 רצו פקידי העיר אבערדין לאסור השחיטה ע"פ בקשת החברה למנוע צער בעלי חיים. אך היהודים עמדו כנגדם והוכיחו שאין צער לבהמה בשחיטה הנהוגה יותר מהריגה בדרך אחרת. מאהר ביטבילי עולם חלק אירופא (דפוס יוזעפאף 1880 צד 58) מודיע כי בכפר קמן שקאנע אצל העיר פערטה בסקאטלאנד היה לפניו היכל לנצרים אשר נבנה במאה ה"י ובו נמסחו המלכים, והמלך ביום המשחו ישב על אבן ייטנה מאד אשר יאמרו כי היא האבן אשר שם יעקב אבינו מראשותיו בלכתו לחרן, ואותה שם מלך שפניא לכסא לו, ומסורת בפי העם כי במקום האבן הזאת שם מושב הממשלה, ועתה היא בהיכל וועסטמינסטר בלונדון.

ב. ט.

סקילה, שרפה, הרג, חנק: ארבע מיתות בית דין שנמסרו לדיינים לענוש עוברי עבירות חמורות ע"פ דין ישראל. סקילה ושרפה מפורשין בתורה, ומפי הקבלה למדו שכל מיתה האמורה בתורה סתם היא חנק (סנהדרין נ"ב:). וההורג את חברו מיתתו בסייף וכן אנשי עיר הנדחת מיתתן בסייף, וכן משפט המלך להרוג המורד במלכותו בסייף, וזהו מיתת הרג. אך ר"ש חושב רק שלש מיתות שרפה סקילה חנק, ומיתת הרג זו מצות הנסקלן (שם מ"ט:). ואין הלכה כמותו. אחד האיש ואחד האשה דנין אותן בארבע מיתות ב"ד (קדושין ל"ה.). מי שנתתייב בשהי מיתות על שתי עבירות שונות נדון בחמורה. סקילה חמורה מן השרפה, ושרפה חמורה מן הסייף, והסייף חמורה מן החנק (שם נ"ו:). יד העדים תהיה בו בראשונה להמיתו, ואם היו העדים גרמין יהרג ביד אחרים, אבל אם נקטעה יד העדים פטור ממיתה. ב"ד"א בשאד מחוייבי מיתות ב"ד, אבל ברצח כיון שנגמר דינו רודפין אחריו בכל דבר וביד כל אדם עד שממיתין אותו, מפני שמיתת רוצח אינה מפורשת בתורה אלא "נקם ינקם" (שם מ"ה:).

[איך ממיתין] בית הסקילה (מקום מיוחד לסקילה) היה גבוה שתי קומות, וארבע אמות רחוק מבית הסקילה היו מפשטין את בגדיו של המחוייב סקילה ומכסין ערותו, ואין האשה נסקלת ערומה אלא בחלוק אחד. והיו מעלין אותו לבית הסקילה וידיו אסורות, ואחד מן העדים דוחפו על מתניו מאחוריו והוא נהפך ונופל על לבו לארץ. ואם לא מת בנפילה זו, מנביהין העדים אבן שהיתה מונחת שם משא שני בני אדם והעד השני מרפה ידו ומשליך האבן על לבו, ואם לא מת עדיין ידגמוהו כל העם באבנים עד שתצא נפשו (שם מ"ה. רמב"ם סנהדרין פט"ז א'). עובד ע"ז סוקלין

אותו על יער העיר שעבד בה ע"ז, שנאמר אל שעריך זה שעד שעבד בו, ואם היתה עיר שרובה גוים סוקלין אותו על פתח ב"ד (כתובות מ"ה:). מיתת שרפה היתה, שהיו משקעין אותו בזבל עד ארכובותיו ונותנין סודר קשה לתוך הרכה וכורך על צוארו, זה (עד אחד) מושך אצלו זה מושך אצלו עד שהוא פותח את פיו, ומרליק את הפתילה (של אבר, בדיל או עופרת) וחורקה לתוך פיו ויורדת לתוך מעיו וחומרת אותו. א"ר אלעזר ברבי צדוק מעשה בבת כהן אחת שזנתה והקיפה חבילי זמורות וטרפוח. אמרו לו מפני שלא היה ב"ד של אותה שעה בקי (סנהדרין נ"ב:). שלא ידעו כי אין שרפה ממש רק שרפת הנשמה והנוף קיים, כי אמר קרא ואהבת לרעך כמוך ברור לו מיתה יפה (שם). מיתת הרג היא בסייף שמתיזין בו ראשו בדרך שהמלכות עושה. ר' יהודה אומר ניוול הוא לו, אלא מניחין את ראשו על הסדן וקוצץ בקופיץ. אמרו לו אין מיתה מנוולת מזה. אמר להן ר"י לחכמים אף אני יודע שמיתה מנוולת היא אבל מה אעשה שהרי אמרה תורה ובחוקיהם לא תלכו. ורבנן כיון דכתיב סייף באורייתא לא מינייהו קא גמרינן (שם נ"ב:). מיתת חנק. היו משקעין אותו בזבל עד ארכובותיו ונותן סודר קשה לתוך הרכה וכורך על צוארו זה מושך אצלו זה מושך אצלו עד שנפשו יוצאת (שם). כל החייבים סקילה מפורשים במס' סנהדרין בפ' ארבע מיתות (פ"ז). והחייבין שרפה והרג בפ' אלו הן הנשרפים (פ"ט). והחייבין חנק בפ' אלו הן הנחנקים (פ"י). מצוה לתלות את המגדף ועובר ע"ז אחר שנסקלו. שנאמר כי קללת אלהים תלוי הרי מגדף אמור, ובעובר ע"ז נאמר כי ה' הוא מגדף, ואחר שסוקלין אותו משקעין את הקורה בארץ ועץ יוצא ממנה ומקיפין שתי ידיו זו לזו ותולוהו סמוך לשיקיעת החמה ומתירין אותו מיד ואסור ללון את נבלתו על העץ (דברים כ"א ב"ב) ותולין אותו בידיו (רש"י). האיש תולין אותו כלפי העם והאשה פניה כלפי העץ דברי ד"א וחכ"א האיש תולין ואין האשה נתלית מלבד בהוראת שעה (סנהדרין מ"ה:). ומצוה לקבור כל הרוני ב"ד ביום ההריגה שנאמר כי קבור תקברנו ביום ההוא. ותולין רק על עץ תלוש (קורה) ולא על המחובר, והעץ הנתלה עליו נקבר עמו, שלא יהא לו זכרון רע ויאמרו זה העץ שנתלה עליו פלוני, וכן האבן שנסקל בו והסייף שנהרג בו והסודרין שחונקין בו הכל נקברים עמו. שני קברות היו מתוקנות לב"ד אחד לנסקלין ולנשרפין ואחד לנהרגין ולנחנקים (תוספתא סנהדרין פ"ט). הרוני ב"ד יש להם חלק לעוה"ב מפני שהם מתוורין על כל עונותיהם, ורחוק מבית הסקילה אומרין לו התורה (שם). שור נגח שהמית איש בין תם בין מועד סקול יסקל ואסור בהנאה, ואפילו שחטו לאחר שנגמר דינו אסור באכילה (ב"ק מ"א.). שור הנסקל נדון בכ"ג (סנהדרין פ"א א'). אדות דיני

נפשות בכלל ע"ע דיינים; התראה; מיתה.
א.

סרבנות: ע' סירוב

סָרְגוֹן: מלך אשור שלכד ע"י שר צבאו תרתן את אשור עיר פלשתים לפנות לו דרך לארץ מצרים ולכן ניבא ישעיה על מפלת בוש ומצרים (ישעיה כ'). לפי דברי בירוסוס הבשדי מת שלמנאסר בצורו על שמרון בשנה התשיעית להושע בן אלה וסרגון מלך תחתיו, וילכד את שמרון ויגל את ישראל אשורה (מ"ב י"ז). בי בן חרות על לוח סרגון בכתב אשורית: "עיר שמרון חניתי לברתי, שבעה ועשרים אלף ומאתים ושמונים יושביה שבתיה, ומרכבותיהם חמישים עקרתיה ופקיריה עליהם העמדתי". הכתובות האלה נתגלו ע"י בוטא בשנת 1843 בחיכל בורשבר י"ב מיל צפונית מזרחית מננוה. החיכל הזה היה חלק מהעיר דורשרוקין שבנה סרגון לבירת מלכותו. סרגון מלך אחר שלמנאסר וקודם סנהריב. סרגון מת פתאום במיתה משונה. כנראה משוירי הכתובות אך חסרים איזה פרטים לדעת סיבת מותו. זולת תגליתפלאסר נחשב סרגון בין גדולי המלכים שמלכו באשור.

ביבליוגרפיה: ד"ג לואן, קוילטרופטקסע סרגונים, לייפציג 1888; ווינקלער, קוילטרופטקסע סרגונים, 1889; Goodspeed, *History of the Babylonians and Assyrians*, 1902, pp. 243—264.

ב. מ.

סַרְגוֹסָא (ונקראת גם סרקוססה, Saragossa).

עיר הבירה בארנון ספרד. היהודים נרו שם בזמן קרום מאד, ובמאה העשירית כבר היה להם בית הבנסת מפואר. בשנת 1012 בעת מלחמת האזרחים החת ממשלת סוליימאן, נפלטו יהודים חכמים לעיר סרגוסא ופקירי העיר הגינו עליהם. בין החכמים ההם נחשבו אבן גנאח, בן גבירול, ר"ם ו' ניקטיליא, יקותיאל ו' חסאן היה הגזבר ויועץ למלך יחיא ו' אלמונדיר וישיניהם נהרגו יחד במלחמה. העיר נכבשה ע"י מלכי ארנון (18 דעצ' 1118). אלפונסו הראשון הסנצח נתן ליהודים איזה זביות. יהודה או יהודאנו די קאוואלריא היה עשיר גדול ונשיא היהודים ויועץ המלך דזשיימס הראשון. בשנת 1263 הבין אנוניו מלחמה בעד המלך. הגזבר אברהם ובונדיא (=Bondia=יום טוב) ישבו בסרגוסא. בשנת 1266 שמו מס על המסוה והמרחץ שהשתמשו היהודים, ומבנסה הזאת בנו פקירי העיר נשר אבנים גדול העובר את הנהר, "עברו" בתוך העיר. היהודים בסרגוסא דרו במקום מיוחד להם (Judeira) וזיום ה' יום ו' קודם פסח הנוצרים סגרו את הגיטו ואין יוצא ואין בא שם. בשנת 1442 הוכרחו היהודים לשלם מס מאתים סטלראס לשנה בעד שומר שער הגיטו. בעת ההיא עלה מספר היהודים שם כחמשת אלפים משפחות. מסחר היהודים היה בבגדי צמר

[המצב הרוחני] בסרגוסא היו חברות של בעלי האומניות ובל אחת עשתה תקנות לעצמה לטובת חבריה (confradia). חברת הרצענים שהיו הרבים מבעלי המלאכות עשו להם תקנות שהסכים עליהן המלך פידרו השלישי ביום 6 מאי 1336. בי בל אחד מבני החברה מחויב לבוא לבית חבר אחר ביום שעושה חתונה לבניו או ברית מילה, ולבקר איש את רעהו ביום השבת ובקור חולים והלוית המת ולהתפלל במנין בימי האבלות, ואם לא בא ביום המועד היה נענש בדו"ר אחד לצדקה. ובל חבר שנפל למשבב היה מקבל שני דו"רין ליום מאוצר החברה. (ע"י אללנעמיניע צייטונג דעס יודענטומס שנת נ"ו 438). מספר בתי כנסיות בסרגוסא היה בפעם אחת שנים עשר, ואחד מהם אצל הקוסו היה מפואר מאד, ועל בותלוי חרותים פסוקים מתהלים. ומנהגם היה כאשר מבר איש אחד בית או קרקע או נתנו במתנה היה מברין הרבר בארבעה יבבותה בשלשה בתי כנסיות ואם יש איזה מערער או תוכע יבא ויטעון במשך הרש ימים אח"כ (שו"ת רב ששת סי' שפ"ח). בני הקהלות לא התנהגו כשורה. כנראה מדברי ר"י אבן גנאח ור"ש בן גבירול במאה ה"א. גם ר' שלמה בונפיר שהיה רב בסרגוסא במאה ה"ג נדחף ממשמרתו מבקר טעושים ומעלליהם הרעים, ולא היו לומדים תורה (ע"י רשימת הספרים של מיכל מהמבורג צד 363), לעומת עיר טולידא שהיתה מקום תורה ויראי שמים. גם נמצאו בין תושבי סרגוסא רבים שנשאו נשים נכריות והתבללו בין הנוצרים. ורבים לא הבינו לשון עברית, וקראו את המגילה בפורים בלשון ספרדית ובפרט לנשים. וע"ז התרעם הריב"ש שהיה הרב דמתא (ע"י שו"ת שלו סי' שפ"ט וש"צ).

[רבני וחכמי סרגוסא] בעיר סרגוסא היו איזה רבנים וחכמים מפורסמים, כמו רבנו בחיי בן יוסף בעל "חובות הלבבות", ורבנו בחיי בן אשר שכתב פי' עה"ת. הרופאים שלמה ו' יעקב ועזריה ו' יעקב (1297—1313) האחרון היה נשיא היהודים בסרגוסא וקרוב למלכות. ר' אהרן בר יוסף הלוי היה הרב באותו הזמן. בסוף המאה ה"ד היו שם הרב ר' יוסף ב"ר דוד והריב"ש, ודון עזרא מסרגוסא (שו"ת הריב"ש סי' רט"ג, שפ"ח). בשנת 1391 היה הגרוש הכללי בספרד והעיר סרגוסא סבלה מזה הרבה והקהלה נתמעטה עד הריוטא האחרונה, ומשנשארים מתו במגפה שהיתה שם בשנות 1429, 1448. האנוסים נתרבו בעיר ומהם נפלו בירי האינקוויזיציא בי"שנת 1486. על יתר הפליטה מן הקהלה (aljama) הושם מס כבד מאד, והוכרחו לעזוב העיר מבל וכל. ובית הבנסת הגדול נהפך לבית תפלת הנוצרים בי"שנת 1560, והוא היותר גדול בעיר

(J. E. xi. 52.)

ב. מ.

סרדיניא: אי בים התיכון, 140 מיל מחוף המערבי של איטליא. ישוב היהודים במקומות שונים מהאי הזה מתחיל מראשית המאה הראשונה למספר הנהוג. בימי ממלכת הקיסר טבריוס נשלחו ע"פ פקודתו בשנת 19 ארבעת אלפים מערי ישראל מעיר רומא לרצות עונם באי סרדיניא, מפני כי חמא נמצא בארבעה יחידים מהם שהיו רמאים שקבצו נדבות כסף לצורך בית המקדש ושמו בכליהם, ובפרט נבו סכום כסף ותכשיטין מן פולביא (Fulvia) אשת הסינאמור סטורניוס שהיה נוסח ליהדות (יוסיפוס קדמוניות ס"ח פ"ג ה'). גורל היהודים בסרדיניא היה כגורלם ביתר המחוזות שהיו תחת ממלכת רומי, כי זכותם היה שזה ליתר התושבים כל זמן שמלכו ברומא ממלכי הניגוס, אבל מעת שקבלו המלכים את דת הנוצרית נהפך גורל היהודים לרעה וישללו מהם זכות אנוש או עב"פ הנבילו את זכותם. בסוף המאה הששית היה מומר יהודי ושמו פיטר בעיר קאנליארי עיר הראשית בסרדיניא וישם את צלמי קדושי הנוצרים בבית הכנסת ביום ב' של פסחם, והיהודים התאוננו ע"ז באזני האפיפיור נריגורי אשר צוה להסירם משם (Epistola v.). ביטנת 1325 נספח האי לממשלת ארנון, ואז היו קהלות קטנות בסרדיניא. סופרי קירות סרדיניא במאה השמינית מזכירים שני חכמי ישראל את אברהם ואת קאנאים אשר העתיקו ויבארו את כתובות הפיניקים שהיו בידי ניאלימו, ואת כתובות היונים והפיניקים שנתגלו בהיכל מאסו. הסופר סיוורינו מזכיר כי בית הכנסת בעיר קאנליארי שהיה ברחוב אליאמא נשרף בשנת 790 ע"י נוצרים קנאים (De Castro Bibliotheca p. 75). הנוסע הערבי מחמד אבו ג'בר מצא בשנת 1183 כמה רשימות וזכרונות מישוב היהודים בעיר תארוס. בהיותם תחת ממשלת הספרדים תמכו את המלך פדרו ברב כסף לצורך מלחמתו (1370). בראשית המאה ה"טו נרבה הקהלה בעיר אלנהירו בסרדיניא אלף ויש מאות דוקאטים לצורך התפתחות מכרי המתכיות של המלך באינלעסיאס, ושני יהודים נדבו כסף לבנות חומות אלנהירו. יצחק אימס (Eymies) שהיה רופא מומחה נקרא ממעם שר המדינה לבוא בתור רופא העיר קאנליארי (1406). חיים מן היפרי היה מחבר ספר על הצמחים הנמעים בסרדיניא שיכולים להשתמש בהם לרפואות שונות. משה סופר היה המוכסן של הממשלה בשנת 1467. משה די קרקאסוני נבחר ע"י משנה למלך קארוז בשנת 1467 להיות הממונה הראשי בבית המשפטים באלנהירו. וביחד עם אחיו נינו קרקאסוני נתנו סכום רב כהלואה לבנין אניות מלחמה וצרכי אנשי החיל (1482). שמואל קרקאסוני ועקב הכהן היו בין ראשי הקהלה באלנהירו ובנו בית הכנסת גדול בשנת 1454. מיד אחרי הנלות בספרד בשנת

1492 החל גם נלות היהודים בסרדיניא, ומאז שבת ישובם שם (J. E. xi. 61).

ב. מ.

סרגינוס: עי היטל

סרח (שרח): בת אשר בן יעקב אבינו נזכרת שתי פעמים בתורה: ובני אשר ונני ושרח אחותם (בראשית מ"ו י"ג) ושם בת אשר שרה (במדבר כ"ז מ"ו). ותרנום אונקלוס: ושום בת אתת אשר סרח, ר"ל שהיתה בת אשתו והיא לו בת חורנת, וכן היא במדרש שהיתה בת נ' כאשר נשא אשר את אמה לאשת, והיתה גדלה בבית יעקב ועלתה במעלות הצניעות והחסידות ומעשים טובים (מדרש אבות דף מ"ה ע"י סדר הדורות). והיתה הראשונה להודיע ליעקב כי עוד יוסף חי ולכן ברכה יעקב בחיים נצחיים (שם). ובתנאים יונתן (במדבר שם), "ושום ברת אשר סרח, דאדברת בשיתין ריבון מלאכין ואיתעלת לננתא דעדן בחייה מ הנלל דבשרת ית יעקב דעד כרון יוסף קיים". היא השלימה את המנין שבעים במצרים (ב"ר פצ"ד), והיתה בחיים בזמן משה והודיעה לו היכן יוסף קבור, שרק היא ניסתירה מאותו הרור (סוטה י"ג). תוספתא שם פ"ד (במדבר שם) לפי שהיתה קיימת בחייה מנאה כאן, והרשב"ן אומר שאונקלוס בתרנומו בת אתת אשר נתבונן בזה לומר כי היתה בת יורשת, כי בנים זכרים לא היו לאביה, ולכך הזכירה הכתוב בכאן כמו שהזכיר בנות צלפחד וכו'. ויען שהיתה האשה היחידה שזוכרה בין בני השבטים, ובודאי הצמינה את עצמה בחסידות ובמעשים טובים שזכתה להכבוד הזה, לכן נולדו מסנה אנדות שונות שהיתה בחיים כמה דורות, ע"ד יעקב אבינו לא מת, ונעשית דונמא לבת כשרה וצנועה וחכמה, בכל מקום שזכר סתם אשה חכמה, כמו האשה החכמה שהצילה את העיר בעצתה למסור את ראש שבע בן בכרי ליואב (ש"ב כ' מ"ז—כ"ב). באמרה אנכי שלומי אמוני ישראל, אני שהשלמתי מניינין של ישראל במצרים וכו' (ב"ר פצ"ד), ודרינו טובה חכמה ונו' (קהלת רבה) זו חכמתה של סרח שנאמר ותקרא אשה חכמה מן העיר ונו'. ועוד יש הנדה כי סרח הגלתה עם הנולה שהנלה נבוכדנצר והובאה לבבל לעיר אספחאן בירת פרס ושם נמצא קבורתה לפי מסורת העם. ויש שם ביהכ"נ שנקרא ע"ש "סרח בת אשר".

ש. י. ש.—יש"נב

סרים: זכר שעקרו את זכרותו ונעשה עקר (Eunuch); שחתכו הביצים והשחיתו את אבר המוליד. בתורה נקרא זה פצוע דכה וזרות שפכה. פצוע דכה שנפצעו או שנדרכו ביצים שלו, וזרות שפכה שנזכרת הניד באופן שאינו מוליד עוד (יבמות ע"ה. רש"י). מלכי העמים הקדמונים השתמשו בסריסים משרתים

מותרת לשהות עיקרין כדי לסרסה עד שלא תלד אם הרופאים יאמרו שצריכה לכך (ע"י שבת ק"א). תוספתא פ"ח וישע' (שם). הסרס אינו מייבם ואינו חולץ' (יבמות ע"ט:).

[סרס בכהמה] אסור להביא קרבן שהוא מסרוס, שנאמר ומעוך וכתות ונתוק וכרות לא תקריבו לה' ובארצכם לא תעשו (ויקרא כ"ב כ"ד). ות"י ובארעבון לא תרסו. ומה למרו חז"ל כי סרסו באדם אסור (שבת ק"א:). ישאלו את בן זומא מהו לסרוסי כלבא, אמר להם ובארצכם לא תעשו כל שבארצכם לא תעשו (חגיגה י"ד:). מכרי חובת הנוף היא, מה לי בארץ ומה לי בחז"ל. אלא היא בארץ לכל אשר בארץ. ולאו דוקא בהמה מהורה שנאסר בה הקרבה בסרסו, אלא אפילו בהמה טמאה שייך איסור סרסו (רמב"ם אסורי ביאה פט"ז). ואסור לומר לנו לסרס בהמה ישלנו. ואם לקחה היא מעצמו וסרסה מותר ואם הערים ישראל ברבר זה קינסין אותו (ישע' אה"ע סי' ה'). ונראה כי האיסור הוא גם משום צער בעלי חיים. אבל כל דבר הצריך לרפואה או לשאר דברים לית בה משום איסור צער בעלי חיים (איסור והיתר חארוך סי' נ"ט). ע"ע מ"ם.

א.

סרסא: ע' סרסא

סרסור: איש הבינים והממוצע בין המוכר והקונה (agent), הסרסור אומנתו לחפש אחרי מי שיש לו למכור איזה קרקעות או מטלטלין, וכמו כן הוא מחפש מי שרוצה לקנותן. הסרסור הוא הממוצע בין המלוה והלוה, כי הוא מחפש אחרי מי שצריך ללוות ומי שרוצה להלוות. ואחר שנעשתה הקניה או ההלוואה נגמרה מלאכתו והוא בא על שכרו. הסרסור שליח הוא, אלא שנוטל שכר שליחותו. לפיכך אם שינה דעת הבעלים הייב לשלם מה שהפסיד (רמב"ם שלוהין פ"ב). הסרסור הוא כשומר שכיר, ולפיכך אם אבד החפץ מידו או נגנב ממנו אפילו בשעת הליכה חייב לשלם (ב"ב פ"ז. ח"מ סי' קפ"ה). סרסור שמסר לו ראובן טבעת למכור והפסיד האבן מן הטבעת, נראה דהסרסור שומר שכיר, ואפילו בשעת הליכה דאכתי לא מכר החפץ ושמא לא ימכור ולא ימול שכר, אפ"ה הוי שומר שכר. וצריך הסרסור לישבע שאינה ברשותו וישלם שויה (מרדכי ב"מ סי' שנו"ט). אין הסרסור יכול לקנות לעצמו אפילו באותם דמים שהרשוהו בעלים למכרו. ראובן אומר במאה אמרתי לך למכרו, והסרסור אומר בחמשים אמרת לי וכן מכרתי, נשבע הסרסור שבעות התורה כמורה במקצת, ואם כבר שלם לו החמשים או שאמר לו הילך, נשבע שבעות היסת ככופר בכל שעשה שליחותו וזכה הלוקח (ישע' שם). סרסור שאמר לו בה"ב שאינו רוצה למכור לאותו שאמר לו, ואח"כ מכרו לו ע"י סרסור אחר חייב ליתן פסרתו לראשון (ב"י ח"מ סי'

בביתם ובפרט בבית נשי המלך, כמו הני סרס המלך שומר הנשים (אסתר ב' ט"ז). ואל יאטר הסרס הן אני עין יבש' (ישעיה נ"ז נ"ז). השם סרס נעשה לשם תואר לנאמני בית המלך גם מבלי היהם נפסדים בזכותם, כי כן נקרא פיספר סרס פרעה (בראשית ל"ט א'). והוא היה בעל אישה וילדים, וכן נקראו רבים משרי ישראל, והסרסוים שרי יהודה (ירמיה כ"ט ב'). וכן בתלמוד נזכר רב ארי סרסיה דרב ישעיה (בכורות ל"א:). מלכי ישראל לא השתמשו בסרסוים ממש, ורק בבית הורדוס המלך היו סרסוים כאלה משרתים (יוסיפוס קדמוניות סט"ו פ"ח א') ואשתו מרטיני היה לה משרת סרס (שם סט"ו פ"ז ד'). והיו סרסוים בחיובל נאך בבל (מ"ב כ' י"ח) רב אמר סרסוים ממש, ור' יוחנן אמר שנסתרה ע"י בימהם (סנהדרין צ"ג:). פ"י שידעו הכל שאין בה ממש' (ערוך).

[דינא] הסרסו אסור מדאורייתא, ונאמר: לא יבא פצוע דכה וכרות שפכה בקהל ה' (דברים כ"ג א'), שאסור לישא ישראלית אבל מותר בניורת ומשוחזרת (יבמות ע"ג). ואסור רק אם נעשה הסרסו בירי אדם או ע"י אסון, אבל אם נולד פצוע דכה או כרות שפכה או שנולד בלא ביצים או מחמת חולי הרי זה כשר לבא בקהל שכל אלו נחשבו בירי שמים (שם ע"ה:). כן היא דעת הרמב"ם ששמחת חולי הוא סרס חמה היינו קרחת, אבל לרש"י והרא"ש לא מקרי בירי שמים אלא ע"י רעמים וברר או ממעי אמו ולא ע"י חולי שנחשב כמו בירי אדם. איזה סרס חמה? כל שהוא בן עשרים ולא הביא שתי שערות ואפילו הביא לאחר מכאן הרי הוא כסרס לכל דבריו, ואלו הן סימניו: כל שאין לו זקן וישערו לקוי ובשרו מחליק, רש"י אומר משום ר' יהודה בן יאיר כל שאין מימיו מעלין רתיחות, וי"א כל המטיל מים ואין עושה כופה, וי"א כל ששכבת זרעו דוחה, וי"א כל שאין מימי רגליו מחמיצין, ואחרים אומרים כל שרוחץ בימות הגשמים ואין בשרו מעלה הבל. רש"י ב"א אומר כל שקולו לקוי ואין ניכר בין איש לאישה (שם פ"ז). היו לו שתי שערות בוקנו אינו סרס עד שיהיו לו כל סימנים הללו, ואם לא הביא שתי שערות בוקנו אפילו אין בו רק אחד מסימנים הללו הוי סרס (ישע' אה"ע סי' קע"ב א'—ה'). א"ר ישמעאל בנו של ר"י בן ברוקה שמעתי מפי חכמים בכרם ביבנה כל שאין לו אלא ביצה אחת אינו אלא כסרס חמה וכשר (יבמות ע"ה:). בעל פני יהושע (הלך אה"ע סי' ט"ז) מביא פלוגתא דפוסקים אם בעל ביצה אחת מוליד או לא, ומעיד בעל פחד יצחק כי בהיותו בפרובה ויש קבל עטרת הרפואה והפילוסופיא, ראה איש אחד מיכאל שלום שהיה לו חולי בכיזה אחת ולא היה ראוי לביאה ולא להוליד, והרופאים חתכו ממנו הביצה ההיא ונשארו לו ביצה אחת והוליד בנים אח"כ (ע' סרסוים). המשקה כוס של עקרין לאדם או לשאר בעלי חיים כדי לסרסו הרי זה אסור ואין לוקין עליו, ואשה

נחמיה, סתם ספרא ר' יהודה, סתם ספרי ר' שמעון וכו' (סנהדרין פ"ג). סתם סדר עולם ר' יוסי (נדה מ'). ולדעת הרמב"ם בהקדמתו לסדר זרעים היא שסתם משנה היא מה שהסכימו עליו רבים והשתוה עינם בו ולא נפלה בו מחלוקת או שקבלוהו רבים מפי רבים עד משה, והסתם הות נמשך עד ר"מ שהוא מסרה לירי חכמי המשינה, וכן התוספתא וכו'. והסתם הזה נקרא הנא קמא אם יש תנאים פרטים החולקין עליו. ויש יוצאים מן הכלל, כי לפעמים סתם משנה אינה ר"מ אלא תנא אחר ולכן נקרא בשם התואר סתימתאה, כמו ר"ע סתימתאה (מגילה ב'). ר' יוסי סתימתאה (י"ט כ"ג). ר' אלעזר בר"ש סתימתאה (חולין כ"ט). סתם משנה וסתם ברייתא הלכה כסתם משנה (אלפסי ונ"י ב"מ פ"ד). סתם משנה בתרא עריף (נופי הלכות אות פ', יבין שמועה כלל ס"ט). סתם מימרת רבי אלעזר אף שלא יאמר אמר ר' א אמר ר' יוחנן מסתמא דרבי יוחנן הכי אמר (יומא ד'). ויש עוד כללים בסתם: סתם צפור האמור בכל התורה הוא מהור (חולין ק"מ, נופי הלכות אות תפ"ב). סתם מיטכנתא שתא (נ"י ב"מ פ"ה). סתם רועה פסול לעדות (ש"ע ח"מ סי' ל"ד). סתם כלי יש בו סימן (ב"מ ע"ח). סתם כלי גוים אינם בני יומם (ע"ז פ"ה י"ב תו"ט). סתם חרמים לברק הבית (ערכין פ"ח ו'). סתם וסתות לשליטים יום (יבמות פ"ד י"א תו"ט). אדות סתם י"נם ע"ע י"ן נסך. ועל סתם ואח"כ מחלוקת או מחלוקת ואח"כ סתם ע"ע מחלוקת.

א.

סתרי תורה: ע' סבלה

כפ"ה). אם חזרו בהם בעלי המקח ומסבר אהר שנמנר הענין ביניהם כדרך התגרי, ואפילו מחלו זה לזה. והסרסור רוצה שכר סרסרותו באמרו שכבר נתחייבו לו ומה איכפת לו אם מחלו זה לזה אח"כ, הדין עם הסרסור מאחר שכבר נגמר פעולתו (בעי חיי על מור ח"מ ס" קפ"ה אות ג'). השם ספסיר הוא כמו סרסור, וא"ר נחמן בתנר ספסר שנינו (ב"מ נ"א.) פ"י דוכין מהכא ומזבין להכא ואוולוי מוולוי מדעתו כרי שיהיו לו מעות מצויין, והשתא מיהת כשאינו מוצא סחורה יפה כאותו שמכר קא הרר ביה ובעי מעון אונאה וכו' (ערוך). ורש"י פ"י ספסירא ע"י סרסור. ונ"ם הי"ט המיפישט ספסירותא (ב"מ שם). והוה שכתב הרמב"ם (מכירה פמ"ז) המוכר סרסור שלוקח מזה ומוכר לזה יש לו דין לוקח. חז"ל השתמשו במלת סרסור לדברי מוסר: משל למלך שעשה סחורה ע"י סרסור והפסיד על מי מתרעם לא על הסרסור? (ב"ר פ' פ"ח). סרסור בינו לבין בני (דברים רבה פ"ג). עתיד אני להעשות סרסור בינך וביניהם כשתתן להם את התורה (שמ"ד פ"ג). כשם שנתנה (התורה) ע"י סרסור כך אנו צריכין לנהוג בה ע"י סרסור (ירוש' מגילה פ"ד). לבא ועינא סרסורי דעבירא נינהו (שם ברכות פ"א). ע"ע ש"ר כ"ן. ש. י. ש.

סרקוסטה: ע' סרגוסא

סתימה: ע' פרשיות

סָתָם (סתמא): דבר שאינו נלוי ומפורש, או דבר הלכה שנאמרה במשנה או בברייתא סתם מבלי להזכיר שם הפרטי של בעל ההלכה. וע"ז נתנו חז"ל כללים מיוחדים: סתם מתניתין ר' מאיר, סתם תוספתא ר'

ע

משולי האלמוהדים וישבו במרוקא, ולכן כניו הערבי הוא אלמנרבי אלמאנרלוסי (המרוקאני הספרדי). אולם עבאם בספרו מקורות ימי חייו אינו מזכיר אפוא נולד אך יספר כי אביו ר' יהודה בן אבון מפאם (מרוקא) לקח אישה בבגדאד את חנה בת ר' יצחק בן אברהם הלוי מבצרה, וכי אמו היתה אישה מלומדה. ואביו שהיה בעל תורה וחכמה למדהו מקרא מפורש עד שנת הי"ג לימי חייו, ולמד חכמת ההגדה והתכונה ממורים ערביים מפורסמים, ואת חכמת הרפואה מהרופא היהודי המושלכני רפליס"ף אבו אלברכת הבת אללאח

עבאם, שמואל בן יהודה ק' (בערבית). אבו נצר סמואל ק' יחיא ק' עבאם אלמנרבי אלמאנרלוסי: כהנרס תוכן ורופא מופתה והמיר דתו לדת מחמר. הוא חי במאה ה"ב, ומת ערך שנת 1180 בעיר מראנה (במהו ארראבינאן בפרס). ר' אברהם זכות בספר היוחסין וגם איזה סופרים מהמאה ה"מ יקראוהו שמואל בן עזריה. אך לדעת שטיינשניידר הוא שבנוש מהי"ט הערבי אבו נצר. מקום מולדת עבאם לא נודע אל נכון. יש אומרים כי נולד בספרד ואח"כ עזב עם אביו את ספרד מפני הרדיפות שסבלו היהודים ההת

האלה ערבית ועברית דומות הן במראיהן אך נפרדות כמובן. גם יודיע כי לא הניח מלה אחת ערבית בלתי נעתקה. על העתקתו זו נתן הרשב"א את הסכמתו והיה חילוף מכתבים כיניהם, ומזה נראה כי עכאסי היה הלמודי גדול (עי' פערלעס, רכי שלמה בן אברהם בן אדרת צד 10, 60; J. E. 1 36).

מ. דן

עבד (שם המופשט „עבדות“): איש כנעני ומשועבד לרצון אדניו לכל מלאכה. הבזיון אשר שפכו העמים הכרמינים על העברים היה זה לרוח בני ישראל. והראיה כי אין ביטת עבד מלה מיוחדת להוראת אדם המשועבד וקנין קנין הגוף לאיש אחר. כי „עבד“ הוראתו עובד עבודה ומשרת. ואין בו הננאי שיש במלת δούλος של היונים או servus של הרומיים, slave של האנגלים sklave של הגרמנים, esclave של הצרפתים. ויש עבד כנעני ועבד עברי. אך למען הברל כיניהם נקרא הראשון עבד סתם והשני בתואר עברי, ונקבה היא לרוב שפחה ו„אמה“ לעבדה ע"ע אמה. עבד כנעני הוא עבד עולם שכבשו בעליו תחתיו או שהוא קנין כספו (ויקרא כ"ב י"א) וכתלמוד נקרא לרוב „עבד כנעני“, כי מוצאם מחם כן נח שקללו אביו להיות „עבד עברים“ לאחיו (בראשית ט' כ"ה) ר"ל השפל בעברים, כמו הכל הכלים.

[הוראות אחרות לשם עבד] ביחס עם לעם הנכנע לטלמון עם אחד בתשלומי מס נקרא עבד. ויהי מואב עברים לרוד נושאי מנחה (דה"א ח' ב'). לאות הכנעה ותשואות חן לגדול ונכבד כמו ירכר נא עבדך דבר כאזני ארוני (בראשית מ"ד י"ח). עבדך אבי (שם פסוק כ"ד). ביחס אלהים נקרא בשם עבד כל עושה רצונו: משה עבד ה' (יהושע כ"ב ה'). לעבד ה' לרוד (תהלים י"ח א'). כעבד איוב (איוב מ"ב ז'). עבדי הנביאים (מ"ב ט' ז'). וגם על נבוי הסמלא הפץ ה': נכוברנצד מלך ככל עברי (ימיה כ"ה ט'). ועל עם ישראל המיועד לאור עמים בהכרת ה', ואתה ישראל עברי (ישעיה מ"א ח').

[עבדים בכת"ק] מקור העברות בזמן קדום. הוא מזמן כנען בן חם שקללו אביו אחר דוד המכול „ויהי כנען עבד למו“. חם היה בנו „הקטן“ (בראשית ט' כ"ד) ר"ל הפחות שככולם וכנען היה הקטן מבני חם כי נחשב באחרונה כוש ומצרים פים וכנען (שם י' ו'). ונקל היה להגדולים לכבוש את אחיהם הקטן תחתיהם וכן כל יוצאי חלציו. בתולדות האבות נמצא את העברות כבר כמצב התפתחות שלמה, לכל אחר מהם היו עברים רבים ושפחות (שם י"ב ט"ז, כ"ז י"ד, ל' ט"ז ועוד). אך הם היו קנין כספם או ע"י חליפם של קנינים אחרים, ואברהם השכום עם ילידי ביתו שנאמר וכל אנשי ביתו ילדו בית ומקנת כסף מאת בן נכר נמולו אתו (שם י"ז כ"ז). וגם כאכילת קרבן פסח נאמר וכל עבד איש מקנת כסף ומלתה אותו אז יאכל

ומדודו אבו אלפחה ן אלכצרי. כהיותו בן י"ח היה כפי רוב החכמות והפילוסופיא. ולמען השתלם בלמודיו אלה ובחכמת הרפואה נסע לכעראק בסוריא ובפ"ס. עד אשר קבע משכנו באחרונה במראנה. כנסעיו באו לירו ספרים הרבה ככל מקצועות החכמות וביהוד חכמת הרפואה, ובהיותו עוד צעיר לימים המציא רפואות חדשות. גם תיקן את ספר איקלידוס המהגדס וכוה הקיל הרבה את למוד ההגדסה. מפני סבה שלא נודעה לנו בא בברית דת המוטיילמנים בשנת 1163. כראשונה לא הרהיב עוז כנפשו להודיע הרבר לאביו, אך אח"כ כתב לאביו שהיה אז בחלב (אלעפא) וספר לו את כל המעשה כי היה עוסק בקריאת הספרים מחיי מחמד ודאה אותו בחלום שתי פעמים. אביו כא למצול בארם נהרים להתראות עמו וכנראה רצה להחזירו סדוה, אך אביו מת שם פתאום.

[ספריו] עכאס כתב כמה ספרים בערבית על התכונה וההגדסה והחכמת החשבון, ועל הרפואה. אולם ספרו הכי נכבד הוא „אפחאם אליהוד“ (הכלמת היהודים). והוא יוכיח נגד דת היהודים שברודו. לרעת ש"ש הספר הזה הוא „כתאב אלנפך ואלאכראם“ (ספר ההתנגדות וההכחשה) נגד ספר הכוזרי של ר' יהודה הלוי. בספר הזה יאמר עכאס כי לפעמים נחוצ לבטל את ההק. וכי יש רמז בתורה על מחמד מהתכות במאד מאז (בראשית י"ז ב) בניסטריא מחמד. ויתעורר על קבלת התורה מסיני ויאמר כי נתוספו בה דברים מעורא. ומזה יוכיח דוד קייפמאן כי אברהם ן ראוד כספרו אמינה רמה כיון אל עכאס ברברו אדות פושע ישראל אחד אשר הפץ להרס את דת ישראל. יעו כי הוא מביא את מאמר המחבר אדות עורא. ולרעת נייגר גם הרמב"ם כאנתר תימן כיון אל עכאס. בספר הזה יספר עכאס את קורות ימי חייו, ונמצא בכ"י בבית עקר הספרים נקאירה מצרים, ומאמרים נפרדים ממנו נמצאו במקומות שונים. וזינעד הרפים בהעתקתו „עמק הבכא“ מאמר מספר „אפחאם אליהוד“ כענין דוד אל רואי הכתבים נגד היהודים שנרפסו במאה הטי' ברומית Epistola Samuelis Maroccani ואיטר נעתקו אח"כ ללשונות שונות נוסרו על הספר „אפחאם אליהוד“.

ביבליוגרפיא: שטיינשניידר, אראבישע ליטעראטור דער יודען סי 149; מאנאכסטרופט מ"ב 128 והלאה; J. E. 1 88.

מ. דן

עכאסי, יעקב בן משה ן (בשבוש עכאסי): חכם ספרדי, חי בוויסקה (Huesca) ספרד כמאה ה'י"ג. הוא העתיק מערבית לעברית את פירוש המשניות להרמב"ם על סדר נשים, וכתב להעתקתו הקרטה פילוסופית בדרך הקירה על קהלת ז' ב"ג להוכיח כי הנבואה היא חוץ מדרך הטבע. כהקדמתו יתנצל על משניות אשר ימצאו בהעתקתו, יען כי שתי השפות

ביום הוציאו אותם מארץ מצרים מבית עבדים לאמר מקץ שבע שנים תשלחו איש את אחיו העברי אשר ימכר לך ועבדך יישש שנים ושלחתו חפשי מעמך ונו'. לכן כה אמר ה' אתם לא שמעתם אלי לקרוא דרוור איש לאחיו ואיש לרעהו הנני קורא לכם דרוור נאם ה' אל החרב ואל הרעב" ונו' (ירמיה כ"ד). הרברים הנמרצים האלה ראויים הם למי שאמרם. ומראים לדעת עד כמה היתה קשה העבירה של העבדות בעיני הנביא. ומה שמצינו כי לפעמים לקחו ילדים לעבדים לערבון בעד חוב. כמו אישה אחת מבני הנביאים צעקה אל אלישע לאמר עבדך אישי מת ונו' והנזיחה בא לקחת את שני ילדי לו לעבדים (מ"ב ר' א'). אפשר שהנזיחה היה שלא מבני ישראל, או שבני ישראל עברו אז על חוק ומשפט ישראל לעשות כמעשי הגוים. כי לפי חוקו ישראל גם העבוס הושב לעני בכל יום אם היה צריך לו לכסות יום או כסות לילה ע"ע משכ"ן. כי היה מנהג כללי של כל העמים שהמלוה היה לוקח אח הלוה או בניו לעבדים בעבור נשיו שלא יכול לישלם לו. כמו שנאמר עבד לווה לאיש מלוה (משלי כ"ב ז'). והנביא אמר "מי מנושי אשר מכרתי אתכם לו" (ישעיה נ' א'). וגם היהודים למדו לעשות כן מהגוים שכניהם. ולכן בשוכם מנלות בכל הוסיחם נחמיה בישמעו "ויש אשר אומרים לוינו כסף ונו' והנה אנחנו כובשים את בנינו ואת בנותינו לעבדים" ונו' וירב את החורים ואת הסנניכ שהיו כובשים העבדים האלה ויאמר להם: "לא טוב הדבר אשר אתם עושים" והוא בעצמו הראה להם לדונמא כי נער הצנו מהחובות שחייבו לו והשיב להם כל הערכות (נחמיה ה').

[דין עבד עברי] התורה אסרה קנין עבד עברי לעולם, והנבילה את זמן עבודתו לשיש שנים. ונאמר: כי תקנה עבד עברי שש שנים יעבוד ובשביעית יצא לחפשי חנם (שמות כ"א ב'). ושנת היובל תוציאהו לחפשי גם בתוך שש שנים (ויקרא כ"ה מ'). קנין עבד עברי לא היה בנופו כי אינו קנין כספו. רק על פי שני דרכים: א') כי מכרו ב"ד משום גניבה שלא יכול לישלם בעדה (שמות כ"ב ב'). ונאמר: כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה ועבדך יישש שנים ובשנה השביעית תשלחנו הפשי מעיך (דברים ט"ז י"ב). ב') כי מכר את עצמו מחמת עוני. כי ימוך אחיך ונמכר לך לא תעבוד בו עבודת עבד (כנעני). כשכיר כחושב יהיה עמך עד שנת היובל יעבר עמך. ויצא מעמך הוא ובניו וישב אל משפחתו ואל אחות אבותיו ישוב. כי עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים לא ימכרו ממכרת עבד. לא תרדה בו בפיך ויראת מאלהיך (ויקרא כ"ה ל"ט—מ"ג).

[עבד שמכרו ב"ד] יש חילוק בכמה דינים בין מכרו אותו ב"ד בנבנתו או אם מכר את עצמו מחמת עניות. עבד עברי האמור בפ' משפטים זה ישראלי שמכרו אותו ב"ד על כרחו, אם נגב ואין לו לשלם

בו (שמות י"ב מ"ד). מסחר העבדים החל להתרחב בארצות העשירות שהיה שם עבודה רבה כמו ארץ מצרים. ולכן מצינו כי בני יעקב מכרו את יוסף אחיהם בעשרים כסף לישמעאלים שהיו סרסורים והם הביאו אותו מצרימה. מקום המרכז לקנית העבדים. המחיר בעד יוסף שהיה אז י"ז שנים מתאים עם המחיר הבינוני הקצוב או לעבדים לפי שנותיהם. כמפורש בפרשת ערכי נפשות (ויקרא כ"ז) מבן חדש עד בן חמש חמשה שקלים ולנקבה שלשת שקלים, מבן חמש שנים עד בן עשרים שנה עשרים שקל ולנקבה עשרה שקלים, מבן שלשים עד בן ששים שנה חמשים שקל ולנקבה שלשים שקל, מבן ששים שנה ולמעלה חמשה עשר שקל ולנקבה עשרת שקלים, אמנם מכירת יוסף לעבד במצרים נרמה שכל בני ישראל נשתעבדו אח"כ לעבדים לפרעה מלך מצרים. השעבוד הזה כבר נתגלה לאברהם אבינו, "ידוע הרע כי נד יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה" ונו' (בראשית ט"ז י"ג). יציאת ישראל ממצרים מעבדות לחרות היא המאורע היותר גדול ונכבד בקורותיהם מעת היותם לגוי עד עתה. ובני ישראל היו הראשונים לשבד את שלשלאות ברזל של העבדות העולמית. שלשת אלפים שנה קודם שעשו זאת עמים אחרים. ועם בני ישראל יצאו גם "ערב רב" (מעורבים מעמים אחרים) והם האספסוף שעלו עמהם (כמדבר י"א ד'). ואף כי רכשו להם בני ישראל עבדים ושפחות מכני הנכר לא מצינו בשום מקום שעבדו בהם בפרך ובאכזריות כדרך שעשו עמים אחרים. ורק יושבי גבעון שעשו בערמה ויאמרו אל יהושע עבדך אנחנו ונו' נעשו חוטבי עצים ושואבי מים לכל העדה (יהושע ט' כ"א). וע"י רש"י דברים כ"ט י' ובילקום רמז ק"ד). ובכל זאת מצינו כי גם גדולי ישראל השתתפו בכל עבודה בבית ובשרה אף כי היה להם עבדים ושפחות. יעקב היה רועה צאן וכן משה, ודוד לוקח ממכלאות צאן לרעות ביעקב עמו (תהלים ע"ה ע'). ישאול לא עזב את מחרשתו ויעבוד באחד העבדים הפשוטים גם אחרי שנבחר למלך. ואלישע הנביא עסק בעבודת האדמה כאשר משחו אליהו לנביא לממלא מקומו. ובפרט נזוהרו בני ישראל שלא לעבוד בעבד עברי עבודת פרך ולשלחו לחפשי אחר שנים קצובות או בשנת היובל. ורק כאשר עזבו ישראל את תורת ה' והחלו להתחקות על מעשי הגוים סביבותיהם לא שמרו גם הזהרת התורה אדות העבדים העבריים. וקרוב לחרבן הבית הראשון בהשתרלות ירמיה הנביא כרת המלך צדקיהו ברית ה' עם העם אשר בירושלם לקרוא דרוור לעבדיהם, "לשלח איש את עבדו ואיש את שפחתו העבריה חפשים לבלתי עבד במ ביתודי אחיהו איש ונו'. ויישובו אח"כ וישיבו את העבדים ואת השפחות אשר שלחו חפשים ויכשום לעבדים ולשפחות. ויהי דבר ה' אל ירמיהו ונו'. אנכי כרתי ברית את אבותיכם

לו ברוחב יד (ספרי דברים שם).

[המוכר עצמו לעבד] ישראל שהעני ביותר נתנה לו תורה רשות למכור את עצמו, שנאמר כי ימוך אחיך עמך ונמכר לך וגו'. ואינו רשאי למכור את עצמו ולהצניע את דמיו באפונרתו וליקח לו בהמה וכלים ובית (תוי"ב) או אפילו לשלם בעל חוב, אלא אי"כ צריך לאכלן בלבד. וכן המוכר עצמו ימכר רק לישראל ולא לנוי ואפילו לא לגר תושב, ואם עבר ומכר עצמו הרי זה מכור שנאמר או לעקר משפחת גר, ואע"פ שעשה שלא כהוגן מצוה לפדותו ולא יטמע בהם שנאמר אחרי נמכר גאולה תהיה לו. ולא ימכר עצמו בפרהסיא אלא בצנעא. המוכר עצמו נמכר לשש ויתר על שש עד סוף שנת מביירתו, כי קצבת השנים הוא דוקא במכרוהו ב"ד (קדושין י"ד:), אך אם פגע היובל בינתיים יוצא לחירות ואפילו הגיעה שנת היובל אחר שנה אחת. המוכר עצמו אסור בשפחה כנענית ואינו נרצע (שם), ואין מעניקין לו (שם ט"ו:), וכן אין מעניקין היוצא בנרעון כסף (שם ט"ו:). אחד המוכר עצמו ואחד שמכרוהו ב"ד הרי זה מנרע מפדיונו ויוצא. כגון שמכרוהו בשישים דינרין ועבד ארבע שנים ומצאה ידו הרי זה נותן עשרים דינרין ויוצא לחירות. ואם שנת היובל באמצע מחשבין השנים עד היובל ומנכין לפי הערך לכל שנה, גם יוצא כל עבד לחרות אם מחל לו האדון על שעבודו ונתן לו שטר שחרור. נמצא שעבד עברי יוצא לחירות בחמשה דברים: א) בשנים (שש שנים במכרוהו ב"ד או שנות ממכרו במוכר את עצמו); ב) בנרעון כסף; ג) בשטר שחרור (ד' במיתת האדון בלא בן, ובנוי או בנר תושב אפילו הניח בן; ה) ביובל.

[איך להתנהג עם עבד עברי] הקונה עבד עברי לא יקרא אותו עבד בדרך בזיון, שנאמר כי ימוך אחיך עמך ונמכר לך. נהוג בו אחוה, יכול אף היא (העבד), ינהוג בו אחוה ת"ל כי תקנה עבד (מכילתא). הא כיצד? אתה נהוג בו כאחיה והוא נהוג בו בעצמו בעבודתו (תוי"ב פ' בהר). כל עבד עברי אסור לעבוד בו בפרך, היינו מלאכה שלא לצורך כדי לענותו, או מלאכה שאין לה קצבה. שלא תאמר לו החם את הכוס ואין אתה צריך לו. ערור תחת הנפץ עד שאבוא (והוא מתעכב מלבוא, או שלא נתן לו קצבה עד שעה ידועה). ושם תאמר לצורך עצמי אני עושה. הרי הדבר מסור ללב וכל דבר המסור ללב נאמר בו ויראת מאלהיך (שם). ואסור להעבירו בעבודה בזויה, שלא יסול אחריו בלונמאי (שק ואמתחת גדולה), ולא יסול לפניך כלים במרחץ (שם), ולא ינעול לו מנעליו וכל עבודה של ננאי ובזיון. ומותר לספר לו שערו ולכבס לו כסותו ולאפות לו עיסתו אבל לא יעשה אותו בלן לרבים או ספר לרבים או נחתום לרבים. ואם היתה אוימתו זאת מתחלה מותר להשתמש בה. אבל במוכר עצמו מותר להשתמש בו בכל דבר אם התנה עמו מתחלה

את הקח ואין לך איש בישראל שמוכרין אותו ב"ד אלא הנגב בלבד. אם מכרוהו ב"ד עובר רק שש שנים, ואם פגע בו יוכל יוצא ביובל, ואדוניו חייב לתת לו הענקה, בצאתו לחפשי, ואם אינו רוצה העבד לצאת אחר שש שנים נרצע, הבורח בתוך שני עבודתו חייב להשלים, אבל חלה אינו חייב להשלים (קדושין י"ז). אם מת האדון בתוך שש שנים עובר את בנו אך לא את בתו ולא יורש אחר (שם). ואינו נמכר ממכרת עבד, שלא יעמידו אותו בסימטא או על אבן המסח שהוא בפרהסיא אלא נמכר בצנעא (תוי"ב). ואין מוכרין אותו אלא לישראל, אם כנפו יבא בנפו יצא. היינו שאם לא היה נשוי מתחלה אין רבו מוסר לו שפחה כנענית להוליד ממנה עבדים אבל אם יש לו אישה ובנים רבו מוסר לו שפחה כנענית (קדושין כ"ג). וכשיצא מניח הטיפחה והילדים לאדוניו והוא יוצא עם אשתו הישראלית ובניו שהביא עמו, ורבו חייו במונות אשתו ובניו כל זמן שעובד אצלו ואם כלו הישש שנים ואינו רוצה לצאת לחפשי, כי יאמר אהבתי את אדוני ואת אשתי (הכנענית) ואת בני לא אצא חפשי. והנשוי אדוניו אל האלהים (הב"ד שמכרו אותו) והנישו אל הדלת או אל המזוזה ורצע אדוניו את אזנו במרצע ועברו לעולם (שמות כ"א). וקונה עצמו במיתת האדון דכתיב ועבדו, ולא את הבן ולא את הבת. לעולם לעומד של יובל (קדושין כ"א). ר"ש ברבי היה דורש מה נשתנה דלת ומזוזה מכל כלים שבבית? אמר הקב"ה דלת ומזוזה שהיו ערדים במצרים בשעה שפסחתי על המשקוף ועל שתי המזוזות ואמרת כי לי בני ישראל עבדים ולא עבדים לעבדים, והוצאתים מעבדות לחירות והלך זה וקנה ארון לעצמו (מרצונו אחרי שנות עבודתו) ירצע בפניהם (קדושין כ"ב:). ריב"ז היה דורש מה נשתנה און מכל אברים שבגוף? אמר הקב"ה און ששמעה על הר סיני בשעה שאמרת כי לי בני ישראל עבדים וכו' ולא עבדים לעבדים והלך זה וקנה ארון לעצמו ירצע (שם). ובירושלמי איתא, און ששמעה על הר סיני לא יהיה לך אלהים אחרים והלך זה ופיק מעליו עול מלכות שמים וקבל עליו עול מלכות בשר ודם ירצע (שם קדושין פ"א ב'). חז"ל עשו תנאים רבים בהרצעה, באופן שכמעט לא היה אפשר להוציא החוק לפעולה, כמו אם היה העבד חולה או רבו חולה אינו נרצע, ואם אין רבו איהבו אפילו הוא אוהב את רבו אינו נרצע (קדושין כ"ב:). במכרו ב"ד נאמר, וכי תשלחנו חפשי מעמך לא תשלחנו ריקם, העניק תעניק לו מצאנך מנרנך ומיקבך אשר ברכך ה' אלהיך תתן לו, חכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויפדך ה' אלהיך וגו'. לא יקשה בעיניך בשלחך אותו חפשי מעמך כי משנה שכר שכיר עבדך שש שנים וברכך ה' אלהיך בכל אשר תעשה (דברים ט"ו י"ג—י"ח). כמה מעניקין לו ר"י אמר שלשים (שקל) כשלשים של עבד (קדושין י"ז:). ומה במצרים נתתי לך ברוחב יד אף אתה תן

עמטין ליד רבונה דישתוב לוחך ונוי. כי בעבד כנעני שברח מחו"ל לארץ הכתוב מדבר (נימין מ"ח). והמעט כי חו"ל הוא מקום שעובדים ע"ז. וכן דעת הרמב"ן (בפירושו עה"ת). עבד שברח ונתייאש ממנו רבו יוצא לחירות (נימין ל"ח).

[מכירת העבד והתירוטו] עבד כנעני נמכר מיד יהודי ליהודי שני בכסף ובשטר ובתוספה. נוסח שמר זבני התקין ד' יהודים: עבדא דנן מוצדק (מוכשר) לעבדו ופטר עמיר מן חרורי (פרוש ומופגנ מחירות) ומן עלולי ומן ערורי (ערעור) מלכא ומלכתא, ורשום (חותם) דאיניש לא אית ליה עלויה. ומנקה מכל מום ומן שחי' דנפיק עד מצהר (שתי שנים) חדת ועתיק (גמין פ"ז). ור"ל שאין בו חותם של ארון אחר ונקרא "כבלא דעברא". כי היו רגלין הבעלים לשים חותמם על עבריהם. ולכן העבד שקבל עליו מצות עבדים אסור לצאת בשבת בחותמו, והיו עושין החותם משל מיט או דבר אחר. ואמר רב שמואל יוצא העבד בחותם שבצוארו (דלא חיישין דמישליף ליה) אבל לא בחותם שבכסותו (שבת נ"ח. ש"ע או"ח סי' ל"ד). מצוה על הארון למול עבדיו הנענים, אחר עבד שנולד בביתו ואחר עבד שקנאו מיד נוי. ומברך אקב"ו למול את העבדים. העבד הנלקח מיד נוי צריך לטובלו לשם עבדות, ואומר לו רצונך שתכנס לכלל עבדי ישראל ותהיה מן הכשרים או לא? אם רצה מודיעין לו עקרי הדת וקצת מצות וענשן ושכרן ויטבול לשם גירות כגון צדק, ואז חייב במצות כמו אשה יהודית. היינו כל הלאוין ומצות עשה שהזמן גרמא פטור. אם לא רצה העבד לימול מגלגלין עמו עד י"ב חדש, ואח"כ אסור לקיימו כשהוא ערל, אלא חזר ומוכרו לנוי, ואסור למולו או להטבילו לגירות בעל כרחו אלא ברצונו. ואם התנה עמו בפירוש שלא למולו אינו חייב למולו. ובמרינות שאסור לגייר שום נוי מדינא דמלכותא הוי כאילו התנה עמו שלא למולו ומותר לקיימו ערל כ"ז שירצה. בעבד כנעני מותר לעבוד בפרך, אולם אע"פ שהדין כן. מדת חסידות ודרכי החכמה שיהיה אדם החמן ולא יכביד עולו על עבדו ולא יצר לו, ויאכילהו וישקהו מכל במאכל ומשקה ולא יבוהו לא ביד ולא בדברים ולא ירבה עליו צעקות וכעס אלא ידבר עמו בנחת וישמע מענותיו (ש"ע י"ד סי' רס"ז י"ז). המישרר עבדו הכנעני עובר בעשה רלעולם בהם תעבודו. ומותר לשחררו לרבו מצוה אפילו הוא מדרבנן, כגון להשלים הזמין בביהכ"נ. שפחה כנענית שנהנין בה העם מנהג הפקר כופין את רבה ומשחררה כדי שתנשא כדין אסור המכשול. עבד פסול לעדות כאשר. ואסור ללמדו תורה (כתובות כ"ח). עבדים ושפחות שמתו אין מתאבלים עליהן ואין עומדין עליהם בשורה ואין מספידין אותם, מלבד אם היו כשרים (ברכות מ"ז).

[שטר שחרור] שטר שחרור פסול בערכאות של גוים. אבל כשר בעד נוי אחד ועד ישראל אחד,

ועל דעת זו סבר עצמו, שאינו עושה זאת אלא מרצונו. חו"ל דרשו "כי טוב לו עסק", עמך במאכל עמך במשתה, שלא תהא אתה אוכל פת נקיה והוא פת קיבר, אתה שותה יין ישן והוא יין חדש, אתה ישן על גבי מוכין והוא ע"ג תבן. מכאן אמרו כל הקונה עבד עברי נקונה ארון לעצמו (קדושין כ"ב). עבד עברי נהנה רק בזמן שהיובל נהנה (ערכין כ"ט), והיובל נפסק כאשר גלו עשרת השבטים (ע"ע שמיטה ויובל).

[עבד כנעני] בעבד כנעני נאמר: ועבדך ואמתיך אשר יהיו לך מאת הניזם אשר סביבותיכם מהם תקנו עבד ואמה. וגם מבני החושבים הנרים עמכם מהם תקנו וממשפחתם אשר עמכם אשר הולידו בארצכם והיו לכם לאחוזת, והתנחלתם אותם לבניכם אחרים לרשת אחחה, לעולם בהם תעבודו (ויקרא כ"ה ט"ד—מ"ז). והם הנקראים עברי עולם, והם קנין כסף הבעלים, וזוכה בו גם בחוקה או בחליפין. עבד כנעני קונה את עצמו לצאת לחרות בשלשה דברים. בכסף או בשטר או בראשי אברים. היינו אם איש אחד נותן כסף לאדונו להוציאו לחירות כיון שקבל הרב את הכסף או שיה כסף יצא העבד לחירות. וביטור אם כתב לו רבו מעצמו שטר שחרור. ובראשי אברים, כמו ש'נאמר: וכי יכה איש את עין עבדו או עין אמתו וישחתה ונוי או שן עבדו או שן אמתו יפיל. לחפשי ישלחנו (שמות כ"א כ"ז), וכפ"ן אותו לתת גט שחרור (קדושין כ"ד). ונאמר: וכי יכה איש את עבדו או את אמתו בשבט ומת תחת ידו נקם ינקם (וימת הארון בסיף, סנהדרין ע"א). אך אם יום או יומים יעמוד לא יוקם כי כספי הוא (שמות כ"א כ"א). יום או יומים היינו יום שלם מעת לעת. וטעם הדבר שחייב מיתה אם מת תחת ידו מפני האכזריות היתירה של הארון, וגם שיוכיח בזה כי כונתו מתחלה היתה להכותו מכת מות ולפיכך כבר התיאש א"ע ממנו והפקירו מדעת ואינו שלו. דק"ל המפקיר עבדו יצא לחירות, ולכן הייב עליו עונש מיתה. אבל אם יעמוד זמן מעת לעת חזינן שלא היה ברעתו להמיתו רק לעונשו קשה בגופו ולא הפקירו והרי הוא קנין כספו ופטור (ע"י תורת נבדאל להרב ר' זאב נבדאל מרגליות. ס' שמות שם, ירושלם תר"ע). עבד כנעני הוא אחוזתו ומורישו לכל יורשיו. ויכול למוכרו לישראל אחר, אבל לא לנוי כי ילמדו לעבוד ע"ז. וקנסוהו כ"ד לחזור ולקנותו מן הנוי עד עשרה ברטיו וכותב לו שטר שחרור ויוצא, ואם מת המוכר אין קונסין היורש בזה. המוכר עבדו לחוצה לארץ אפילו לישראל יצא לחרות וכופין את רבו השני לכתוב לו שטר שחרור ואבדו הרמים, והו קנס שקנסו חכמים גם את הלוקח. ונאמר בתורה: לא תסניר עבד אל אדוניו אשר יציל אליך מעם אדוניו. עמך ישב בקרבך במקום אשר יבחר באחד שעריך בטוב לו תוננו (דברים כ"ג מ"ז—מ"ז) ותרגום אונקלוס לא תמסר עבד

וצריכין העדים לחתום שמותייהם זה אצל זה, וצריך לכתוב שטר לכל עבד ועבד בפני עצמו. ואם נתגזיר העבד מותר לכזא בקהל וכן הישפחה. וזה נוסח ישטר יסחרור מהעטיור: „בכך וכך (הזמן) איך אנא פלוני וכל ישום והניכא דאית לי צבתי ברעות נפשאי ברלא אניסנא ושהררית ושכית יתך את פלוני רהיי עברי מן פרמת דנא, והשתא אקניתי לך נפשך דתיהוי בר הורין ותישהרו למיעל בקהלא דישראל לטיסב ברתהין ולמילף את ורעא דיקך ברארתייא ולעילוי יתהון בכנישתא דישראל, ואניש לא ימחה בדיהון מיומא דנא ולעלם. ורשו אניש לית עלך ולא על כל כאן דעתיד למיפך מינד. ודין דיהוי לך מינאי איגרת הורין גמ יסחרור בדת משה וישראל“. ואין ישטר יסחרור צריך ליסול מדעו או קנין, המיסחררין האלה נקראו בני הורין (מעטרי שני פיה י'ד). וזכו לחירות מפני שהם נאמנים לאדוניהם והיו בעלי תכונות טובות ונתגזירו מהכרת היהדות האמתית. בין העבדים האלה מצויין כפרט מבי עבדו של ר'ג. ועליו אמרו: הרבה בנים היו לו לכנען ישראון ליסמך (וסמיכה להוראה) כטבי עבדו של ר'ג אלא שחובת אביהם גרמה להן (יומא פ'ג). כשבקר ר' אליעזר בן עזריה את ר'ג ומבי עבדו עומד ומשמש לפניהם קרא ר'א: אוי לך כנען שהייבו בין צדיקים ובין רשעים, בדין הוא שיהא מבי יושב ואני מימשו (מדרש משלי מ' ב'). גם מהוללת הישפחה מביהא יששרתה נ'כ את ר'ג (ירוש' נדה פ'א א', ויק ר פ"ט). ונעשה מבי לסמל דמות עבד כוטר (ב"ס ע"ד: ירוש' כתובות פ' ג'). ע"ע מבי. חכמי ישראל היו הנילים לשחרר עבדיהם, כאשר מצאו אותם כוטרין וראוים להתדבק ביהודים. וגם ע"ז גזרו מלכי רומי בשעת השמר, ור'א פרטא כשנתפס למלכות שאלו אותו מיט קא שבקח עבדך לחירות וכי' (ע"ז י"ב:). איזה כתובות ישנמצאו על יד הבוספורוס ובפונטוס מוכיחות כי שחרור העבדים נחשבה למצוה בעיני היהודים (לעזר' בהמאסף „יאהרבוך פיר נעשיכמע דער יודען“ ח"ב 223).

[מתנגדי העבדות] חוקי העבדות בתורת ישראל מיוסדים על דרכי נועם, בעת אשר חוקי העמים היו אכזריים מאד. וההסידים ואנשי מעשה היו נוהרים שלא להשתמש בעבדים כל עיקר. פילון ויוסיפוס מעידים כי האיסוס דרשו כי כל בני אדם נולדו בצלם אלהים ואין רשות לאיש להשתמש בחברו ולהשתעבד לו. יצחק אדאלף כרמיה בנאומו לפני מתנגדי העבדות בכל הארצות באספתם בלונדון בשנת 1840. אמר: „אשמח מאד להתחבר אל הכנסיה הזאת, כאחד מצאצאי העברים שהיו הראשונים לבטל את העבדות. הנני אך להזכיר לפניכם כי נת האסיום היו הראשונים להביע דעתם כי העבדות היא עון ופשע, ולפי דעת יוסיפוס תעשה העבדות מהומה תמידית בהתנהגות המדינה. צריכים אנו לתת כבוד להאנשים שגלו את הרעיון הזה

בראשונה“. כמעט כל העמים הנוצרים התעסקו במסחר העבדים בימי הביניים, ומכרו את השביה לעבדים ולישפחות, והיהודים נמכרו במספר רב מאד ממדינה למדינה. וזוה נילדה המצוה הגדולה של פ'דיון ישבוים (ע"ע). ואף כי גם יהודים קנו עבדים לצרכם לא עבדו בהם בדרך כמו הנוצרים. והראיה כי למרות כל הגזרות מצד המלכות שלא יכבשו היהודים את הנוצרים לעבדים, נתרצו העבדים לעבוד תחת יד אדוניהם היהודים ולא רצו להחליפם באדוניהם נוצרים. כמאה ה'ז החל מסחר העבדים הכושיים. וגם היהודים בפורטוגאל והולאנד לקחו חלק במסחר הזה ביתר הגוים. אך היהודים היו גם בין החברים הראשונים שיסדו אגודתם לעצור בעד העבדות הכללית. והנוצרים שהיביחו והטיפו לעם ויצאו למלחמה נגד הרשעה הזאת הוכיחו להשתמש בכלי זין של תורת ישראל. בעת שפרעה מלחמת האזרחים באמריקא אניש הצפון נגד אנשי הדרום כדי לבטל את עבדות הכושיים. נתלקו גם היהודים בדעותיהם: יושבי הדרום שהחזיקו כושיים רבים מצאו היתר בדבר מחוקי התורה אדות עבדים כנענים וכפרט הכושיים שהיו יוצאי חם בן נת. אך רוב חכמי ישראל וכפרט יושבי הצפון התנגדו לעבדות. היהודים שכתבו נגד העבדות בזמן הזה היו הרב מילצ'ינר „די פעהעלטניסע דער יסקלאוואריי ביי דען אלטען העברעערן“ שנדפס בליפציג 1858 ונעתק גם לאנגלית. וכן כתב ברתולד אויער באך „דאס לאנדעוויז אום רהיין“ ועוד. ואע"פ שהיהודים בדרום נמו אחרי יתר התושבים להחזיק בעבדות, דרשו בן ברבים אבל הם בעצמם שחררו כמה עבדים. ויהודה מורא שחרר את עבדיו שהיו משרתיו והעניק אותם מכל טוב ויתמך בידם כדי שיוכלו להנות מיגיע כפיהם. החברות שנוסדו נגד העבדות הודיעו באספתם בשנת 1853 כי איזה יהודים בדרום „מנעו ידיהם מלהחזיק קנין הגוף בעבדים ולא השתמשו בהם כל עיקר“. וכאמת היה מצב הכושיים יותר טוב בבתי היהודים ממצבם בבתי אחרים. בין הרבנים והמטיפים היה דר' מ"י ראפאל בנייארק שהוכיח כי עבדות הכושיים מותרת ע"פ הרין (1861). אך רוב המטיפים והדרשנים התנגדו לעבדות כל עיקר, ובתוכם דר' דוד איינהארן ובנימין סאלר בבאלטימור, בנימין פעלדענמחאל בשיקאגא, שבתי מוראים בפילאדלפיא ושמואל מ' אייוויקס, ומיכאל היילפרן בנייארק. ע"ע פועל.

ביבליוגרפיא: צדוקיכהן, העבדות ע"פ התורה והתלמוד, העתקת פוסם קראקא 1892; רשימת הדרשות והמאמרים נגד העבדות באמריקא ע"י Wolf, *The American Jew as Patriot etc.*, 1895; *Publ. Am. Hist. Society*, No. 5.

א.

עבד: שם פרטי, בתנ"ך נמצא איזה שמות פרטים בשם מלך וגם עם תוארים. כמו: נעל בן עבד שנלחם

עם אבימלך בן גדעון (שופטים ט' כ"ו). עבד בן יונתן ראש בית אב לבני עדין מעולי הגולה (עזרא ח' ז'). עבד אדום הנתי הלוי המנצח על הכנור על השמינית (דה"א י"ג י"ג) מאי היא ברכה שברכו וכו' זו חמות ושבע כלותיה יטילו וישישה בכרם אחד (ברכות ס"ג). עבד אדום הנתי ויהיבא אל ביתו ארון האלהים שהעלה דוד מקרית יערים (ש"ב ו' י"ג). עבד מלך הכושי איש סרים עבד למלך צדקיהו אשר השתדל להוציא את ירמיה הנביא מן הבדד (ירמיה ל"ח ז'—י"ג). ורש"י פ"י שהוא ברוך בן נריה, ולדעת הז' ל קאי מלך על צדקיהו (מו"ק ט"ז). מ' נכנסו בחייהם בני"ע ואלו הן וכו' ועבד מלך הכושי (ד"א זוטא פ א). עבד נגו או נגוא שר הסריסים למלך בבל ומכונה בן עזריה אחד משלשת רעי דניאל שהובאו מישראל לחצר מלך בבל (דניאל א' ז' ג' כ"ט). הערביים יש להם שם פרטי לחסידיהם המכונים „עבדאללה“ שהוראתו עבד אלהים.

ב. מ.

עבדאללה ן סבא: מומר מושלמני מצנעא

תימן; חי במאה השביעית. ונקרא ע"י סופרי הערביים אבן אלסודא על שם אמו. הוא המיר דת אבותיו לדת המחמרים בימי ממשלת הכליף עתמאן. הכליף השלישי אחרי מחמד, ואחרי אשר נדד מארץ לארץ בא למצרים ושם נספח על המורדים בעתמאן. גם יסד דת חדשה, עיקרה הוא אשר מחמד ישוב למיטל לעולם. והמאמינים שהלכו אחריו נקראו על שמו „בת הסבאים“. העיקר הזה נבדל מעיקר דת הנוצרים בזה אשר עבדאללה החליט כי מחמד יולד פעם שנית. גם הורה כי לכל נביא יש ממלא מקומו, וממלא מקום מחמד הוא עלי, ולזה נספח אל עלי ויבוא למדינה בשנת 636. אך גם את עלי הרנין ביחסו לו משיגים אלהיים ויאמר לו „אתה הוא אתה“ ויגרשהו עלי מפניו וישלחהו למדאין. לדעת שהרסתאני בספרו כתאב אלמלל הביע עבדאללה ביהדותו את המלות האלה ביחס אל יהושע בן נון. אחרי מות עלי שינה עבדאללה את עיקר דתו משובת מחמד למען ישתוו לעיקרי כת השיעיים שהלכו אחרי עלי.

ביבליוגרפיא: שהרסתאני, כתאב אלמלל; ספרי הערביים מברי ומקריחי; Encycl. of Islam s. v. מ. זן

עבדאללה ן סלאם אבו אלתרית:

מומר מושלמני מביאר (ערב); בן דורו של מחמד ומת בשנת 663. שמו היהודי היה אלחסין והתפאר כי היה מנוע יוסף, והתחבר לשבט „באנו קינוקאע“, ואחרי שפרסם מחמד את דתו שלחו היהודים את עבדאללה להתוכח עם מחמד ולשום לפניו שלש שאלות, וכאשר השיב לו תשובות נכונות לפי דעתו קבל עליו דתו החדשה ויקרא את שמו עבדאללה ן סלאם. בימי ממשלת עתמאן היה עבדאללה בצדו ויעזור לו נגד

מורדיו והתנגד לעלי. בספרות הערבית הרתית כולם ינם עבדאללה בתור ראש הסופרים היהודים אשר נתנו כבוד להאמת ואשר הבירו כי מחמד נביאם מרומז בתורה. ההגות אשר הערבים יקראו „הדית“ כלומר מאמרי הנביא שנמסרו מאיש לאיש ואשר יחסו לעבדאללה זה וגם הספורים אשר ישם הסופר העלבי בפי עבדאללה ן סלאם כגם ממקור ישראל הם. ומה נראה כי עבדאללה הורה את מחמד מבלית וחסרות ישונה. אחת מהשאלות אשר ישמו סופרים הערבים בפי עבדאללה פרם קבל את דת מחמד היא: איזה טוון הכין ה' לצדיקים בנן עדין ותשובת מחמד היתה, הכבד ממין דנים מיוחד, ורמוז על הליתן; בימי חייו התלוננו עליו איזה סמאמינים במחמד על עבדאללה מפני כי היה מילדי העברים. אך אה"כ הנביהו אותו למעלה וימציאו מסרת כי מחמד הבטיח לעבדאללה את הגן עדין, וגם החליטו כי איזה פסוקים מדקדאן ירמוזו אליו. הגדות ההדית ישמסר עבדאללה רובם בענין גדולי האומה כמו אדות ארם דניאל ועוד אשר מקורם במדרשים ואגדות חז"ל. אמנם ברוב הימים יחסו אל עבדאללה מאמרים מוזיפים הרבה, ועל שלש השאלות נוספו יאילות למאות עד אשר היו לספרים.

ביבליוגרפיא: המקורים הערבים; שטיינשניידר, אראבישע ליטעראטור דער ווערן סיי 11; הגיל פארלימישע אונד אפאלאגטישע ליטעראטור צד 112; J. Q. R. x. 109.

מ. זן

עבדיה (עבדיהו): נביא ה', ונבואתו האחת

על ארום כתובה בספר עבדיה שהוא אחד מתרי עשר בין עמוס ויונה. לא נזכר שם אביו ולא ישם משפחתו ועירו, ולפי הז'ל הוא עבדיהו שחיה „ורא את ה' כאר“ והיה בימי אחאב ואלהיה, והחביא את נביאי ה' מפני איובל שלא תהרגם (מ"א י"ח). ודרש ר' יצחק: אמר הקב"ה יבא עבדיהו הדר בין שני רשעים ולא למד מעשיהם וינבא על עשו הרשע שדר בין שני צדיקים ולא למד מעשיהם. עבדיהו היה עשיר גדול והוציא כל כספו למזונות הנביאים (שמות רבה פ"א ג'). לדעת אפרים מקשאה משום רבו ר"מ היה עבדיה גר אדומי, והיינו דאמרי אינשי מיניה וביה אבא (יער) ניזול ביה נרגא (סנהדרין ל"ט). עבדיה הזה היה מצאצאי אליפז ידד איוב (ילקוט ח"ב רמז תקמ"ט), והתנבא על מפלת ארצו אשר נפרד ממנה ומעמיה, ולכן לא נזכר שם אביו שהיה אדומי נכרי, ונכראה חי גם בימי יהושפט (עי' לחלק).

[ספר עבדיה] ס' עבדיה נבדל ושונה מכל ספרי הנביאים בכמות ובאיכות. בכמות הוא הקטן מכלם כי יש בו רק פרשה אחת של כ"א פסוקים. ובאיכות שאין נבואתו על יהודה וישראל בעצם רק בדרך שלילה ועיקרו על מפלת אדום. וכלו נבואה אחת מיעוד הפרעניות לאדום ומפלתה ומה תצמח תשועת ישראל.

ויחזקאל (כ"ה י"ב). המבקרים הנצורים נאואק ומארמי אומרים כי ספר עבדיה נתחבר בזמן ההיסטוריים. ומשייני (Cheyne) יוכיח מסמלת צרפת על מלכות ירחמיאל (צ"ע) כדרך חקירתו המסונעת. גם החוקרים המשכילים מבני עמנו שהולכים בעינים עצומות אחרי מבקרי הנצורים ומנענעים להם בראשם ומודים שבימי עבדיה, "כבר נלה יהודה מארצו וירושלם כבר חרבה" ועי' מבוא לעבדיה בתנ"ך עם פירוש מדעי הוצאת אברהם כהנא, קיוב 1907). ולא שמו לב להבין ולרעת כי אפשר לפרש הרברים כפשוטם גם אם יאמינו בטורת חז"ל.

א.

עבדיה בן אברהם ירא מברטנורא:

רב ומפרש המשניות, חי במאה המ"ו באיטליא ומת בירושלם בערך שנת 1500. הוא היה תלמיד למתרי קולון ומזכירו בשו"ת שלו (סי' ע"ג). ונבחר לרב בעיר ברטינורו (Bertinoro) מחוז פלורי באיטליא. ומכונה ע"ש העיר הזאת. הוא נור אומר לעלות הר ציון וע"כ עזב אביו הזקן ובני ביתו ויסע לאה"ק דרך מצרים וביום י"ג ניסן שנת רמ"ח (1488) בא לעה"ק ירושלם. הזקנים והרשעים (בעלי המובסין) לא נענו בו לרעה ובמעלות נפשו היקרה קנה את לב כל הבריות לאהבה אותו. כל העם רץ לבהכ"נ לשמוע דרשותיו שהיה דורש בלה"ק פעמים בחדש. אך היו שומעים את דבריו ואינם עושים אותם. ולא היו אז בירושלם נושאי מתים והולכים אחרי המטה. ע"כ נעשה הרב החסיד הזה בעצמו לקובר מתים. בני ביתו באיטליא היו עשירים לפי הזמן ההוא. אעפ"כ היו מתנהנים עצמם בשפלות כדי לשלוח לו מאה זהובים [לשנה] ולשמור הכנסת אורחים בכבוד (רש"ד"ם דרוש א'). הרב"ז מזכירו בשו"ת שלו (ליורנו תי"ב סי' ק"ח) ואומר עליו שהיה מפורסם בחכמה. וראש לכל רבני ירושלם. אחר נירוש ספרד בשנת 1492 נתוספו יהודים שבאו להתישב בירושלם ור' עבדיה יסר ישיבה אשר תמכה ר' יצחק בן נתן שולאל הנגיד ממצרים. ר' עבדיה השתדל להוריד את המס הכבד ששמו בעלי המובסין שקורא, "זקנים" ובפרט המס שהושם על ת"ח. אחרי מלאת י"ב שנה בעבודתו בכרם ה' צבאות הלך רבנו עבדיה לאור החיים ויקבר בטערה קטנה לרגלי הר הזיתים. הרבנים הגדולים שהיו בחברתו שמרו מכל משמר תקנותיו ומפעלותיו (עי' מחברת "ירושלם" שנה ב' ונ' היהודים בארץ הצבי). ר' שלמה מאורבינו אומר כי ר"ע היה מטישפתה ירא וקורא אותו שר ונגיד בישראל. וממנו חפר אוכל והיה לו נר ה' (סוף ס' אוהל מועד). רמשי"ש ברשימת בודליאנא מזכיר ר' עבדיה אחר שהיה נכד הנ"ל בן אחיו זכריה השני הוא בעל ס' לבוש מלכות נכתב בצפת שכ"ו (רשימת מיכל כ"י 360).

[מפרו] רבנו עבדיה הפליא לעשות אחרי הרמב"ם בפירושו לכל ששה סדרי משנה שנרפס בראשונה

ועוני אדום כפרט על היותה שמחה לאיר ישראל ועזרה לצוררי ישראל בשעת הכושר. הנבואה הזאת נחלקת לשתיים החלק הראשון מפסוק א' עד סוף י"ז הוא אדות המאורע יקרה בימיו. והחלק השני מפסוק י"ח עד נמיא היא נבואה לעתיד. המאורע בימיו היה בימי יהושפט כאשר צרו האדומיים על ארץ יהודה ביחד עם מואב ובני עמון. כי ירבעם בן אחאב מלך ישראל כרת ברית עם יהושפט מלך יהודה לעזר לו במלחמתו נגד מואב אשר פשע בו. ובעברם ררך ארץ ארום התחבר גם אדום עמהם להלחם עם מואב (מ"ב נ'). אך כבוא האדומיים על מואב התחברו אדום ומואב ובני עמון להלחם עם יהודה כמו שמבואר ברה"י: ועתה הנה בני עמון ומואב והר שיעיר (אדום) אשר לא נתת לישראל לבוא בהם בבאם מארץ מצרים כי סרו מעליהם ולא השמידום והנה הם נומלים עלינו לבוא לנרשנו מירשתך אשר הורשחנו (דה"ב כ' י'). ולבסוף לא יכלו לשתוות אלה עם אלה. ונהפכו עמון ומואב לשונאי אדום: ויעמדו בני עמון ומואב על יושבי הר שיעיר להחרים ולהשמיד, וכלותם ביושבי שיעיר עזרו איש ברעהו למשחית ונוי ויבא יהושפט ועמו לבז את שללם ונוי וישובו כל איש יהודה וירושלם ויהושפט בראשם לשוב אל ירושלם בשמחה ונוי (יש מפסוק כ"ו—כ"ח). וגם אח"כ בימי אמציה שהכה את אדום בני מלח עשרת אלפים איש ותפש את עיר המלוכה סלע (מ"ב י"ד ז'). ולפי' מבוארים היפך דברי הנביא עבדיה: "הנה קטן נתתיך בנוים בזוי אתה מאד" כי דוד המלך כבש את אדום ויכבשם וישם נציבים בכל אדום והיה כל אדום עבדים לדוד (ש"ב ח' י"ד), ועד זמן יהושפט היתה אדום נכנעת תחת מלכי יהודה (מ"א כ"ב מ"ז—מ"ח). "ודון לכך השיאך שוכני בחנוי סלע" היא סלע עיר המלוכה שנפלה אח"כ בירי אמציה. "עד הגבול שלהוד כל אנשי בריתך השיאוך יכלו לך אנשי שלומך" הם עמון ומואב אשר התחברו אח"כ להלחם ביהודה. "מחמס אחיך יעקב תכסך בושח ונכרת לעולם". ומפרש דבריו: "ביום עמדך מנגד ביום שבות זרים חילו ונכרים (עמון ומואב) באו שעריו ועל ירושלם ידו נורל גם אתה כאחד מהם" ויבא לו כי "קרוב יום ה' על כל הנזים כאשר עשית יעשה לך נמוך ישוב בראשך" כי יקומו אח"כ עמון ומואב ויהרגו אותם. "ובהר ציון תהיה פליטה והיה קדש וירשו בית יעקב את מורשיהם" וכן היה כי בני יהודה לקחו את כל שללם וישובו לירושלם בשמחה. וכיון שניבא עבדיה על המאורע בימיו הוסיף להתנבאות על אדום גם לעתיד לבוא בזמן הנאולה האחרונה. ואומר: "והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ונוי וירשו הנגב את הר עשו ונוי ונלות הזה החל לבני ישראל (עשרת השבטים) ונלות ירושלם (יהודה) ירשו את ערי הנגב ועלו מושעים בהר ציון לשפוט את הר עשו והיתה לה' המלוכה". על מפלת אדום נבאו גם ירמיה (מ"ט ז')

ביבליוגרפיה: פיסקה לקוטי קדמוניות היא 25; ווייס, דויד ח"ד 62; גאמלאכער, בקרת התלמוד הקראים 208; תרכבי לקורות הכתות בישראל, בגרעין העתקת ש"ר ה"ג 501.

ב. מ.

עבדיה בן יעקב: עי ספורנו

עבורה: מלאכה בכח הגוף. ויש מזה תוארים רבים: עבודה קשה (שמות א' י"ד). עבודת עבד (ויקרא כ"ה ל"ט). עבודת המיטבן (שמות ל"ט מ'). עבודת עבודה ועבודת משיא (במדבר ד' מ"ז). עבודת המלך (דה"א כ"ז ל'). עבודת האדמה (שם כ"ז כ"ו). גם על מעשה של מצוה: ושמרתם את העבודה הזאת (שמות י"ב כ"ה). עבודת הקרש (שם ל"ו א'). עבודת הכהנים נקראה עבודת מתנה (במדבר י"ח ו') כי נתונה להם לזכות ולכבוד. עבודת הצדקה (ישעיה ל"ב י"ז).

מלת עבודה הוראתה עבדים ושפחות העושים עבודה כללית. האדם נברא לעבודה, ואר"ש ב"א אדם הראשון לא טעם כלום עד שעשה מלאכה שנאמר ויניחהו בגן עדן לעבדה ולשמרה (בראשית ב' ט"ז) והדר מכל עץ הגן אכול תאכל (אדר"ג פ"א). אריב"ל בשעה שאמר הקב"ה לאדם סוץ ודרדר תצמיח לך ולגו עיניו רמעות. אמר לפניו רבש"ע אני וחמורי תאכל באבוס אחד? כיון שאמר לו בזעת אפך תאכל לחם נתקררה דעתו (פסחים ק"ח). קין היה עובד אדמה ונח בצאתו מן התבה נטע כרם. בני ישראל במצרים עבדו בפרך ופרעה לא הניח למשה להשביחם מסבלותם (שמות ח' ה'). וזאת היתה לרעתם כי לא שבתו יום אחד בשבוע. ולכן נתן להם הקב"ה את הישבת שהיא מתנה טובה להעובדים שש ימים בשבוע. ואחד מעשרת הדברים הוא ששת ימים תעבוד וביום השביעי תישבות "אתה ובנך ובתך עבדך ואמתך ובחמתך וגרך איש בשעריך" (שמות כ"י דברים ה' י"ד). ואמר ר"ם אף הקב"ה לא השרה שכניתו על ישראל עד שעשו מלאכה. שנאמר ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם. ריב"ז אומר מי שאין לו מלאכה לעשות אם יש לו חצר חרבה או שדה חרבה ילך ויתעסק בה, שנאמר ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך וכו'. ר"ם אומר אין אדם מת אלא מתוך הבטלה (אדר"ג פ"א). ואמרו אין הברכה שורה אלא במעשה ידיו של אדם (תוספתא ברכות פ"ו). יברכך ה' אלהיך יכול אפילו אתה וישב ובטל, ת"ל ככל אשר העיטה, אם עושה אדם מתברך ואם לאו אינו מתברך (ילקוט תהלים). שמעיה אומר אהוב את המלאכה וטנא את הרבנות (אבות פ"א י"ב). גדול הנהנה מיגיע כפיו יותר מירא שמים (ברכות ח'). שנאמר יגיע כפך כי תאכל אשריך וטוב לך (תהלים קכ"ה). ר' יהודה כד אזיל לבי מדרשא שקיל גולפא (פנקו) על כתפיה, אמר גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה, ר"ש שקיל צנא (סל) אכתפיה וכו' (נדרים מ"ט:). וא"ל רב לרב כהנא: נטווש נבילתא בשוקא

בדפוס ויניציא 1549, ולא נחסר כמעט מכל ההוצאות המשניות עד היום. זה מראה עד כמה הוא חביב בעיני הלומדים כמו פירש"י להש"ס. גם חבר פירוש לפירש"י ע"ה"ת ונדע בשם "עמר נקא" ונדפס בפ"סא 1810, וגם בקבוץ פירוש"י בשם "רבותינו בעלי התוספות" (ווארשא 1889). גם כתב פיוטים והם בכ"י (אוקספורד ס' 1061, 2266). אגרותיו נדפסו ע"י זקש בהמאסף ("אהרבוך פיר געשיכטע דער יודען" 1863 ח"ג 195 והלאה). וגם כסובץ ש"ש "יהודה וירושלם" ח"ב 1878. ונעתקו לצרפתית (1866) ולאנגלית (1872). אחד ממכתביו כתב לאביו ביום שמיני לחדש אלול רמ"ח והשני ערך לאחיו ביום כ"ז אלול רמ"ט ונספח להם מכתב הנוסע אלמוני משנת רנ"ו.

י. ח. י.

עבדיה אבו עיסא אלאצפחאני (ובשמו העברי יצחק בן יעקב): משיח שקר ומיסד כת העיסיים או משיחיים בספחאן פרס. חי בזמן הכלוף עבדאלמלך מרואן (684—705). אבו עיסא היה איש המוני וחיימ פשוט ולא ידע גם לקרוא בספר ובכ"ז סמכו בו מאמיניו ואמרו עליו כי הוא השכיל לכתוב ספרים ע"פ רוח הקדש. זה לדעתם אות נאמן כי היה נביא (ובעין זה אמרו המאמינים על מחמד). אבו עיסא הודיע כי קודם ביאת המשיח יבואו חמשה שלוחים והוא יהיה אחד מהם והראש לכלם. ואח"כ הגיד למאמיניו כי הוא המשיח האמתי. ואמר כי נראה אליו ה' ברוח נבואה ושלחו להוציא את היהודים מן הגלות ולתת להם ממשלה בפני עצמם, ועי"ז היה מעורר מרידה בין היהודים נגד הכלוף אשר שלח אנשי חיל להכריעם. ואבו עיסא עם מאמיניו נלחמו כנגדם אצל "רא"י" וכלם נפלו בחרב. אך מאמיניו תלמידיו שנשארו אחריו אמרו כי נחבא במערה וניצל בדרך נס ונתחבר ל בני משה.

[העיסיים] טיבה של הכת העיסיים הוא להאמין באותות ומפתים ולחשים אשר עשה מיסדה עבדיה, ונטו ממנהני היהודים בהרבה מצות גדולות ורק שמרו קריאת שמע ותפלת ש"ע בכל יום כהרבנים, והוסיפו עליהם בהתפללם שבע פעמים בכל יום ע"ד שבע ביום הללתיך (תהלים קי"ט קס"ד). ולא שתו יין ולא אכלו בשר כמו הרבנים (ירמיה ל"ה) וכמו שעשו איזה מהפרושים אחר חרבן הבית (בי"ב ס' :). גם אסרו הגרושין אף בהמצא ערות דבר, ולמדו זאת מהנצרים הראשונים. בכלל מעורב באמונתם איזה דעות מהנצרים והמחמדים, וגם נכבאותו של עבדיה אמר כי ראה את ישו ומחמד בשמים ונחשבו בעיניו לנביאים. אבל לא היה קראי, והרסי מעיד עליו כי היה לץ ובער מדעת ה' וחשב דתו בכלל הדתות אשר כללן במצות לא יהיה לך אלהים אחרים (אשכל הכפר מ"א ע"ב). בזמן אלקרקיסאני (930) היו עוד פלטים מכת הזאת בדמשק כעשרים איש.

ושקול אנרא ולא תימא נברא רבא אנא חילא בי מלתא (ב"ב ק"י). אשת חיל נשתבחה במיטלי בעד מלאכתה ופעלה, וכל אישה מחוייבת לעשות מלאכה בביתה ואפילו הכניסה לאישה מאה שפחות כופה לעשות בצמר יתהבסלה מביאה לירי זמה או לירי שעמום (כתובות נ"ט:). "העבודה" נקרא פיוט של סדר העבודה בתפלת סוכף יוה"כ המתחיל למנהג הספרדים אתה כוננת ומנהג האיטלקים אטיין כח כביר ורב אונים, ומסכים לסדר המשנה דמס' יומא (פ"ח ח'—פ"ד ב') אדות הזאות וירויין וסדר עבודתו של כ"ג במקדש. ע"ע אומנות; ע"ל.

ב. מ.

עבודה זרה: אילנים ואלהי נכר של העמים השונים שנהרו בני ישראל שלא לעבדם, רק לה' לבדו. העבודה ע"י הפלה או מעשה לכבוד איזה אליל היא עבודה זרה. כמו אי"ז זרה על נבי המזבח שלא בא משמים, איסור ע"ז הוא אחד מעשרת הדברים, לא יהיה לך אלהים אחרים על פני, לא תעשה לך פסל וכל תמונה ונו' לא תשתחוה להם ולא תעבדם (שמות ב'). משה רבנו הזהיר את בני ישראל כמה פעמים שלא לעבוד ע"ז: ונשמרתם מאד לנפשתיכם כי לא ראיתם כל תמונה ביום דבר ה' אליכם בחורב מתוך האש, פן תיחיתו עשיתם לכם פסל תמונת כל סמל תבנית זכר או נקבה, תבנית כל בהמה אשר בארץ תבנית כל צפור כנף אשר תעוף בשמים תבנית כל רמש באדמה תבנית כל דנה אשר במים מתחת לארץ, ופן תשא עיניך השמימה וראית את השמש ואת הירח ואת הכוכבים כל צבא השמים ונדהת והשתחיתם להם ועבדתם ונו' (דברים ד'). פה הזכיר כל מיני ע"ז אשר בארץ או בשמים שעשו העמים הקדמונים להם לאלהים. עבודת האלילים החלה מזמן אנוש, ודרשו חז"ל, "אז החל לקרוא בשם ה'" שנתחלל שם ה' ע"י עבודת אלילים. אחר המבול נצטוו בני נח על ע"ז (סנהדרין נ"א), ואח"כ הוסיפו לעבוד ע"ז. גם תרח אבי אברהם ונחור בנו עבדו אלהים אחרים (יהושע כ"ד ב) ואברהם היה הראשון שהכיר את בוראו. לכן עבר את התרפים. בני יעקב שכבשו את העיר שכם וישללו שללה נצטוו סיעקב לאמר: הסירו את אלהי הנכר אשר בתוכם והטהרו והחליפו שמלותיכם (בראשית ל"ה) שנשמאו בע"ז, ויטמון אותם יעקב תחת האלה (שם). בני ישראל עבדו ע"ז במצרים כנראה מדברי יהושע: והסירו את אלהים אשר עבדו אבותיכם בעבר הנהר ובמצרים (יהושע כ"ד י"ד) ואת נלולי מצרים לא עזבו (יחזקאל כ' ח'). וגם אחרי יציאת מצרים ע"י האספסוף והערב רב שיצאו עמהם עבדו את העגל ויצמדו לבעל פעור ויגזרו לבשת (במדבר כ"ה עמוס ה' כ"ה). ורק שבט לוי לא עבדו ע"ז שנאמר ויעמוד מישה בשער המחנה ונו' ויאספו אליו כל בני לוי (שמות ל"ב, יומא ס"ו). וגם מותר השבטים היו רק מעט

שעבדו ע"ז כי כל העובדים שנהרגו היה מספרם רק כשליש אלפים איש, וגם הם היו רובם מהערב רב. וכן בכל זמן ממלכת ישראל ויהודה היו העובדים ע"ז רק מעט מן המעט ומן כל המלכים בבית ראשון היו שבעה. כמאמר דיביל: לא חרבה אי"ז עד שעברו בה שבעה בתי דינין ע"ז ואלו הן: ירבעם בן נבט, וכאשא בן אחיה, ואחאב בן עמרי, ויהוא בן נמשי, ופקח בן רמליהו, ומנחם בן גדו ויהושע בן אלי (נימין פ"ח). וגם הם לא עבדו ע"ז בכל ימיהם. מיד אחרי מות יהושע והזקנים החלו רבים מבני ישראל לעשות כמעשה הגוים שכניהם אשר לא הורישו מקרבם ויעברו את הבעלים (שופטים ב' י'). ויוסיפולחטמו ויעברו את הבעלים ואת העשתרות ואת אלהי ארם צידון מואב בני עמון ופלישתים (שם י"ו). וימסרם ה' ביד אויביהם עד אשר שבו לה' ויקם להם מושיע ויסירו את אלהי הנכר מקרבם ויעברו את ה' (שם פסוק ט"ז). וכן הלאה כל ימי השופטים. וכני דן אשר בהרו להם מקום בצפון אי"ז רחוק מירושלם לקהו להם את מיכה עם הפסל יעשה מהכסף שנגב מאמו. ויהי למכשול לבית ישראל (שם י"ח). עד אשר קמו הנביאים ובראשם שמואל להוכיח את ישראל ויאמר להם: אם בכל לבבכם אתם שבים אל ה' הסירו את אלהי הנכר מתוכם והעשתרות והבינו לבבכם אל ה' ועברוהו (ש"א ז' נ'). וכ"כ היו להוטים או אחרי ע"ז עד שאמרו חז"ל שגם דוד המלך בקש לעבוד ע"ז, שנאמר ויהי דוד בא עד הראש אשר ישתחוה שם לאלהים, ואין ראש אלא ע"ז וכו' והנה לקראתו הרשי הארכי א"ל לדוד יאמרו מלך ישכמוך יעבוד ע"ז, א"ל מלך שבמתי יהרגנו בנו (סנהדרין ק"ז). ר"ל שגשגנו לו סדרי הטבע. ביטלמה המלך נאמר כי לעת זקנתו נשיו הטו את לבבו ולא היה לבבו שלם עם ה' אלהים כלבב דוד אביו (מ"א י"א) וזה מורה כי האמין בשתוף כי לקח נשים רבות מואכיות עמוניות אדומיות צדניות חתיות וכל אחת הביאה עמה אליל ארצה. וילך שלמה אחרי עשתרות אלהי צדונים ואחרי מלכם שקיץ עמונים ונו' אז יבנה שלמה כמה לכמיש שקיץ מואב ולמולך שקיץ בני עמון ונו' (שם). אף כי חז"ל אמרו שבקש לבנות ולא בנה או שהניח לנישיו לבנות ולא מיחה ביריהן, ובת פרעה שנשא הכניסה לו אלף מיני זמר ואמרה לו כך עושיין לע"ז פלונית וכך עושיין לע"ז פלונית ולא מיחה בה (שבת נ"ז:). ירבעם בן נבט החטיא את הרבים בשני עגלי הזהב אשר הקים אחד בדרן ואחד בבית אל. אף כי כוננתו היתה להחזיק בהן את ממלכתו שלא יעלו בני ישראל לרגל בירושלם. ואיזבל אשת אחאב תמכה בידי נביאי הבעל, אך אליהו הראה לעם כי הם נביאי שקר ונהרגו כלם (מ"א י"ח). וגם יהוא עשה בהם שפטים וישמד יהוא את הבעל מישראל (מ"ב י' כ"ה). גם אסא ויהושפט ויאשיהו ביערו כל ע"ז בא"י (שבת נ"ז:). אך עוד

עברו את האשרים ועגלי הזהב ויצבו להם מצבות ובמות עד אשר נגזר עליהם הגלות (מ"ב י"ז). והנביא התרה בהם: הנינו מביא עליכם חרב ואבדתי במוותיכם ונשמו מזבחותיכם ונשברו המזבחים (דמות שמי) והפלתי חלליכם לפני גלולים (יחזקאל ו'). וירמיה הנביא שהיה בסוף זמן הבית הוביחם: עברו איי כתיים וראו וקדו שלחו והתבוננו מאד וראו הן היתה כזאת, ההמיר גוי אלהים והמה לא אלהים ועמי המיר כבודו בלא יועיל וגו' כי שתיים רעות עשה עמי אותי עזבו מקור מים חיים לחצוב להם בארות בארות נשברים אשר לא יכילו המים (ירמיה ב'). תנא כותיים עובדים לאש וקדריים עובדים למים ואע"פ שיודעים שהמים מכבים את האש לא המירו אליהם. ע"ז היא עברה אחת ששקולה כשתיים: בדרך שלילה ובדרך חיוב עובדים את ה' ועובדים ע"ז (הענין ה'). בשוב בני ישראל מגלות בבל לא עברו עוד ע"ז. וכאשר עמד עליהם אנטיוכוס אפיפינס ורצה להכריחם לעבוד ע"ז התיצבו נגדו החשמונאים ביד חזקה וישמידו אותו ויטהרו את בית המקדש מגלולי היונים. וע"ז אמרו מקדש ראשון חרב שהיה בו ע"ז גלוי עריות ושפיכות דמים, ומקדש שני חרב מפני שהיתה בו שנאת חנם ששקולה כנגד כולן (יומא ט'). אך יצר הרע של ע"ז מת כי נמסר בידי אנשי כנסת הגדולה. אמרו כלום יבהתה לן אלא לקבולי ביה אנרא, לא איהו בעינן ולא אנריה בעינן. אותיבו בתעניתא תלתא יומין ותלתא לילואתא מסרותו ניהליהו, נפק אתא כי גוריא דנורא מבית קה"ק, אמר להו נביא היינו יצרא דע"ז וכו' (יומא ס"ט:).

[שמות ע"ז] שמות של אלהי הנכר נקראו לרוב בלשון נגאי כמו אליל, שיסודו אל ועשו בו שנוי לקטנות. וכמו שיאמר האשכנזי מן גאסטרינעמעצ, ואה"כ הושאל לענין שוא והבל ולדבר שאין בו ממש אלילים אלמים (חבוקק ב' י"ח). גלולים (מ"ב כ"א כ"א) מלישון גלל וצואה, עצבים מלישון עצב ומכאוב, שקוצים מן שקץ ונתעב. ודרשו והסירותי דמיו ספיו ושקוציו מבין שניו (זכריה ט') זו בית כמיה (בית במות) שלהן ובית גליא י"להן (מגילה ו'). שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא (דברים ז') הא כיצד? היו קורין אותה בית גליא וקורין אותו בית כריא עין כל—עין קוץ (ע"ז מ"ו). בית גליא מלישון גלוי וגבהות גלוייה ומפורסמת, ובית כריא מלישון שחת כמו כרו שוחה וי"א כריא הוא חור. ואת נבו ואת בעל מעון מוסבות ישם (במדבר ל"ב ל"ח) שמות ע"ז הם והיו האמוריים קורים עריהם ע"ש ע"ז שלהם, ובני ראובן הסבו את שמם לשמות אחרים (רש"י). והקשה ע"ז הרמב"ן, ומדוע הזכירו השם של ע"ז, ולמה לא נכתב השם המוכן? ומפרש מוסבות שם שהסבו האמוריים את השם הראשון שהיה בידי מואב, ובני ראובן וגד קראו אותו בשמות שבנו אותו. אי"ד נחמן כל ליצנותא אסירא בר מליצנותא דע"ז דשריא דכתיב כרע כל קרס נבו וכתיב קרסו כרעו

יחדו לא יכלו מלט מ"טא וגו' (ישעיה מ"ו). ד' ינאי אמר מהבא לעגלות בית און יגורו וגו' (הרשע י') אל תקרא כבודו אלא כבירו (מגילה כ"ה:). אליהו הנביא היה מהתל בנביאי הכעל ויאמר: קראו בקול גדול כי אלהים הוא כי שיה וכו' שיג לו וכו' דרך לו אולי ייטן הוא ויקץ (מ"א י"ח כ"ז). ישעיה הנביא יתאר את מעשה האליל: „חרש ברזל מעצד ופעל בפחם ובמסכות יצרהו ויפעלהו בזרוע כחו וגו' חרש עצים נטה קו יתארהו בשרד יעשהו במקצועות ובמחניה יתארהו ויעשהו כתבנית איש כתפארת אדם לישבת בית וגו' ויקח תרוה ואלון וגו' חציו ישרף כמו איש על חציו בשר יאכל יצלה עלי אף יהום ויאמר האח חמותי ראיתי אור ושארתו לאל עשה, לפסלו יסגר לו וישתחו ויתפלל אליו ויאמר הצילני כי אלי אתה" (מ"ד י"ג—י"ז). מינים הרבה היו בע"ז מן הזכוב בעל עקרון שהיה פחות מכזית והיא בעל ברית (שופטים ה'), מלמד שכל אחד ואחד עשה דמות יראתו ומנהיגה בתוך כיסו, כיון שזוכרה מוציאה מתוך כיסו ומחבקה ומנשקה (שבת פ"ג:). עד הפסל הנדול עשיה מנשה דמות משאוי אקף בני אדם מתהלה פרצוף אחד ולבסוף ארבעה פרצופים, והעמידו בהיכל (סנהדרין ק"ג:), וכן הצלם שעשה נבוכדנצר. סכות בנות אשר הביאו אתם אנשי בבל שהיטיב מקד אשור בארץ אפרים (מ"ב י"ז ל') היה אליל בצורת תרנגולת (סנהדרין ס"ג:), ועוד כמה מינים אחרים כמו הדגון בצורת דג ועכברים של סרגי פלשתים. רבי יצחק אומר אילו נפרט שמות של ע"ז לא ספקו להם כל עורות שבעולם. ד"א למה נקרא שמם אלהים אחרים שמההדשים להם אלוהות הרבה. שאם היה של זהב וצריך לו עושהו של כסף, ואם היה של כסף וצריך לו עושהו של נחשת וכו' של ברזל וכו' של עופרת וכו' של עץ וכו' ואפילו קיסם ואפילו צרור (ספרי דברים ס"ו מ"ג). ע"ז איבא באתראי דכי מצריך עלמא למטרא מתחזי להו בחלמא ואמרה להו שחטולי נברא ואייתי מטרא, היינו דכתיב אשר חלק ה' אלהיך אותם לכל העמים, שהחלקים בדברים לטרדם מן העולם (ע"ז נ"ה). שאלו את הזקנים ברומי אם אין רצונו בע"ז למה אינו מבטלה? א"ל אילו לדבר שאין צורך לעולם בו היו עובדין היה מבטלו הרי הן עובדין לחמה וללבנה ולוכובים ולמזלות יאבד עולמו מפני השומים?! א"ל איב דבר שאיננו צורך לעולם בו ויניה דבר ישורך העולם בו. א"ל אף אנו מחזיקים ידך עובדיהן של אלו, יאמורים תדעו שהן אלוהות יתהי הן לא בטלו, אלא עולם כמנהגו נוהג ושומים שקלקלו עתידין ליתן את הרין (ע"ז נ"ד:). ולדינא, הרואה מרקולים אומר ברוך שנתן ארך אפים לעוברי רצונג, מקום שנעקרה ממנו ע"ז אומר ברוך שעקר ע"ז מארצנו וכשם שנעקרה ממנו ע"ז זה כן תעקר מכל מקומות ישראל והשב לב עובדיהן לעבדך וכו' דשביא אומר אף בחול צ"ל כן מפני שעתידים להתגייר (ברכות נ"ז:).

איברה אבל צורת ראש או נוף בלא ראש אין בה איסור (ישם סעיף ז'). ישאל פריקלוס בן פלוספוס את ר"ג בעכו שהיה רוחץ במרחץ של אפרודיטי (ע"ע) אל כתיב בתורתכם לא ידבק בידך מאומה מן החרם (דברים י"ג) מפני מה אתה רוחץ במרחץ של אפרודיטי (שהוא ע"ז בצורת המזל כוכב) וכו' אל אני לא באתי בגבולה, היא באה בגבולי (והמרחץ קודם לה). אין אומרים נעשה מרחץ נוי לאפרודיטי אלא אומר נעשה אפרודיטי נוי למרחץ (משנה ע"ז מ"ד:). ומה שנאמר ושם אלהים אחרים לא תזכירו לא ישמע על פיך (שמות כ"ג) דרשו שלא יהוד בשמו ולא יקיים בשמו וכו'. וא"ר יוחנן כל ע"ז הכתובה בתורה מותר להזכיר שמה וכו'. והא היכא כתובה (קלכנו. שם עיר הנקראת ע"ש ע"ז). דכתיב כרע בל קרם נבו (סנהדרין ס"ג:). ובאמת נזכרו כמה שמות של ע"ז אפילו דלא דמיו בתורה כגון אפרודיטי, דרקון וכדומה. אמר רבא שרא ליה לצורבא מרבנן למימר עבדא דנורא אנא לא יהיבנא אכרנא, מ"ט לאכרוחי אריה מיניה קאמר (נדרים ס"ב:). כי הרבב משתמע לתרי אפי. כי הפרסים היו עובדים לאש ובני אמונתם היו חפשים מסס, והיה מערים לומר "עבדא דנורא אנא" וכוונתו היה שהוא עבד ה' רכתיב ביה "ה' אלהיך אש אוכלה הוא" (דברים ד'). תניא רבי ישמעאל אומר ישראל שבחול עובדי ע"ז כשהרהר הן, כיצד? נוי שעשה משתה לבנו וימן כל היהודים שבעירו אע"פ שאוכלין משלהם ושותין משלהם ושמש שלהן עומד לפניהם מעלה עליהם הכתוב כאילו אכלו מזבחי מתים שנאמר וקרא לך ואכלת מזבחן (ע"ז ח"ג). וזהו אסור ביותר משום חתנות. גם נדולה התשובה שאפילו עובדי ע"ז אם חוזרים נקראו בניי למקום. וכי תיטא כי פלחו לע"ז לא מיקרו בניי, ת"ש בניי משחיתים. וכתב בניי משחיתים הוא דמיקרו בני מעליא לא מיקרו ת"ש ואומר והיה במקום אשר יאמר להם לא עמי אתם יאמר להם בני אל תי (קדושין ל"ג). ע"ע אדרמלך; א"ד; אפרודיטי; אשרה; במה; בעל; גוי; דגון; זבוב; כמוש; כשפים; מיכה; מלך; מסית ומדיה; עגל; עש תרות; פסל ותמונה; תמוז; תרפים.

א.

עבודה זרה, מסכת: מסכתא בסדר נזיקין אחר סנהדרין, ונקראת נ"ב "כוכבים ומזלות" שהוא תיקון הצנזור, ובהוצאות אחרות לא נרשם כלל שם המסכתא מידאת הצנזור. במשניות ותלמוד בבלי וירושלמי יש חמשה פרקים ובתוספתא שמונה פרקים ואלו הם: פ"א כולל הדינים על ימי אידיהם והם חגי הגוים הקדמונים שאסר ליתן ולישא עמם ולשאול בשלומם וזהו אבק ע"ז. בין שמות החגים הם קלנדא סטרנורא קרטיסים ויום ננוסיא. וימי השוק שנקראו "ירידים" (ע"ע גוי; יריד). פ"ב: הדברים שלוקחין ומוכרין ומחליפין ומשכרין ומה שאסור. העולת

[תומר ע"ז] עבודת האלילים נחשבה לחטא היותר

גדול בדיני ישראל, וכל הכופר בע"ז נקרא איש יהודי כמו מרדכי, וכן בתיה בת פריעה קרי לה יהודית ע"ש שכפרה בע"ז, ודרשו ותרד בת פריעה לרחוץ על היאור שירדה לרחוץ מנגולי בית אביה (מגילה י"ג). ואסרו במגע ומיטא. רע אומר מנין לע"ז שמטמאה במשא כגדה שנאמר תורם כמו דוה צא תאמר לו (ישעיה ל', ישבת פ"ב). ע"ז אסורה בהנאה שנאמר ויצמרו לבעל פניו ויאכלו זבחי מתים מה מת אסור בהנאה אף ע"ז (ע"ז כ"ט) ואלילים האלמים נקראים מתים גם בדרך מליצה. ואסרו אפילו הרהור ע"ז, ודרשו אשר אתם זונים אתריהם (כמזכר מ"ו) זה הרהור ע"ז (כרכות י"ב:). וכן הוא אומר אסור נבל בלבו אין אלהים (ההלים י"ד). מחשבה רעה אין הקביה מצרפה למעשה רק בע"ז דכתיב למען תפוש את בית ישראל בלבם (יחזקאל י"ד). דאמר מר המורה ע"ז שכל הכופר בה כמורה בכל התורה כלה (קדושין מ'). והיוקנא אסור להסתכל בה משום שנאמר אל תפנו אל האלילים (ויקרא י"ט) אל תפנו אל מדעתכם (ישבת קמ"ט). א"ר אבהו שליטה אין הפרגוד (המחיצה לפני הישיבה) ננעל בפניהם (עד שיפרע מהם) והן אונאה ונזל וע"ז וכו' ע"ז דכתיב העם הסכעיסים אותי על פני תמיד (ישעיה ס"ה) וכו' (ב"מ נ"ט). א"ר יעקב א"ר יוחנן בכל מתרפאין הויץ מעצי אשירה ואפילו בחולה מסוכן וכו' הויץ מע"ז ונלווי עריות ושפיכות דמים (פסחים כ"ה). א"ר מישום ר"ש בן יהוצק נמנו ונמרו בעליית בית נתזה בלוד כל עבירות שבתורה אם אומרין לאדם עבור ואל תהרונ יעבור ואל יהרונ הויץ מע"ז ונלווי עריות ושפיכות דמים (סנהדרין ע"ד). ובאמת נהרנו כמה וכמה אלפים יהודים על קידוש השם מפני ישמענו לעבור ע"ז, ולדונמא האשה ושבעה בניה שנהרנו על שלא פלחו לע"ז ויצאה בת קול ואמרה אם הבנים שמחה (נ"טין נ"ז:). ולכן אמרו כל מצוה שמסרו ישראל עצמן עליה בשעת נזרת המלכות כגון ע"ז ומילה עדיין היא מוחזקת בידם (ישבת ק"ל).

[בזמן הזה] רבי חי"א בד אבא אמר ר' יוחנן

נכרים שבחול לאו עובדי ע"ז הם אלא מנהג אבותיהם ביריהם (חולין י"ג:). ואסרו ע"ז של גוים רק אם נעבדה ויש לה ביטול בידים, וחמורה יותר ע"ז של ישראל שאין לה בטול. הצלמים של ע"ז של גוים הנמצאים בכפרים אסורים דמסתמא ליטם ע"ז נעשו, והנמצאים בכרכים מותר דודאי לנוי נעשו, א"כ עומדין על פתח המדינה והיה ביד הצלם צורת מקל או צפור או כדור או סייף או עטרה ומבעת, ואותן שתולין בצואר לזכרון לא סקרי צלם ומותר (מרדכי ע"ז פ"ג). ובזמן הזה שאין הגוים עובדין לצורות הללו מותרין בהנאה אם מוצאין אבל אין להשהותן (הנהת הרמ"א י"ד ס' קמ"א ג'). יש אומרים שלא אסרו בצורת אדם ודרקון אלא דוקא בצורה שלמה בכל

לתרמאות של גוים אסור משום ע"ז דברי ר"מ וחכמי בזמן שמזבחין אסור משום ע"ז ואם אינם מזבחין אסור משום מושב לצים, ונחשב שם המקומות איצטרטיונין כרקומין וכו' שהם בתי שחוק שונים. פ"ג: מעמידין בהמה בפונקסאות יל כותים אבל לא של גוים שחשודין על ההרבעה. ולענין רפואות מפני שחשודין על הנפשות (בזמן ההלמוד). ולוקחין מהם ספרים תפילין ומזוזות. ומעשה בניו אחד שהיה כותב את הספרים הצידון ובא מעשה לפני חכמים ואסרו מותר ליקח הימנו. ועוד לענין קנין עבדים מן הגוים. פ"ד: אין אוצרין בא"י דברים שיש בהן חיי נפש, ואין מוציאין מסוריא דברים שיש בהן חיי נפש. לא יצא אדם לחו"ל אלא א"כ הרעב גדול כ"כ בא"י עד שמחיד התבואות עולה פי שנים. כבשין ושלקות של גוים נבינות של גוים. רבי ובית דינו התירו שמן של גוים. פ"ה: צורות ע"ז עם מסל או כדור צפור סייף ועמרת טבעת ונחש וכו' ובטול ע"ז. פ"ו: פרה שפיטמה בכרשיני ע"ז. המיחד ביתו לע"ז. מעין היוצא מבית ע"ז. אשידה מרקולס ואבנים מן המרקולס. פ"ז: יין נסך. פ"ח: גת ובר ושבע מצות שנצטוו בני נח. בתוספתא יש גם הגדות יפות. על הנחיתן שעשה משה שאלו, וכי ע"ז היה והלא משה רבינו עשאו? מלמד שמעו ישראל אחריו עד שבא חזקיה ונגזו (פ"ג). הרי הוא אומר ושבתי בשלום אל בית אבי. שאין תלמוד לומר והיה ה' לי לאלהים וכו'. כל זמן שאתם בארץ כנען הריני לכם לאלוה, אין אתם בארץ כנען כביכול איני לכם לאלוה. פ"ד: ר"ש בן אלעזר אומר אם יאמרו לך ילדים בנה בית המקדש אל תשמע להם ואם יאמרו לך זקנים סתור בית המקדש שמע להם מפני שבנין ילדים סתירה וסתירת זקנים בנין. וראיה לרבר רחבעם בן שלמה. שאלו את ד' יהושע מהו שילמד אדם את בנו יוני ספר (יונית בספר). אמר להם ילמד בשעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה שנאמר והגית בו יומם ולילה (שם פ"א).

ב. ט.

עבודת האדמה: ע' קולוניות

עבודת הצבא: עבודת אנשי חיי המיעודים לצאת במלחמה. כאשר הוציא משה את בני ישראל מצרים יצאו על צבאותם, כל זכר מבן עשרים שנה ומעלה היו כל יוצא צבא בישראל (במדבר א' ג', כ"ב). עד בן חמשים שנה כמו הלויים העובדים באהל מועד (שם ד' ג'). הלויים לא נמנו בין אנשי החיל, וכן מי שבנה בית חדש ולא חנכו או שנמס כרם ולא חללו או ארש אשה ולא לקחה או הירא ורך הלבב (דברים כ' ה'—ח') וכן גרעק קרא באוני העם מי ירא וחרד ישוב ויצפור מהר הנלעד (שופטים ד' ג'). אנשי החיל היו מתגייסים לשבטיהם כמו במלחמת מדין אלף למטה שנים עשר אלף חלוצי צבא (במדבר ל"א ה')

או עשרה אנשים למאה לכל שבטי ישראל כמו במעשה פלגש בנבעה (שופטים כ' י'). ההתגייסות נעשית תחת השגחתו של פקיד מיוחד על אנשי המלחמה (מ"ב כ"ה י"ט) "סופר שר הצבא המצביא את עם הארץ" (ירמיה נ"ב כ"ה). ההתחלה למחנה צבא קבוע עשה שאול המלך הראשון, ויבחר לו שלישת אלפים מישראל ויהיו עם שאול אלפים ועם יונתן בנו אלף (ש"א י"ג ב') ואח"כ הוסיף על מחנהו וראה שאול כל איש נבור וכל בן חיל ויאספהו אליו (שם י"ד נ"ב). בעקבותיו הלך דוד המלך שיסד חיל המשמר הנקרא בשם נבורים והכדתי והפלתי (ש"ב כ' ז'). וגם החזיק חיל לאומי שעבד בצבא למחלקותיו הליפות בכל חדש, כל מחלקה כ"ד אלף (דה"א כ"ז א'). שלמה המלך החזיק נ"ב חיל כזה (מ"א ד' כ"ז, ט' י"ט, י" כ"ז). והפקיד בראש מחנהו גם שלישים (שם ט' כ"ב). גם בני המלך בימי דוד ושלמה החזיקו חיל משמר (ש"ב ט"ו א', מ"א א' ה'). חיל קבוע בעת שלום היה גם בימי רחבעם (מ"א י"ד ב"ח), בימי אסא (דה"ב י"ד ז'), בימי יהושפט (שם י"ז י"ד), בימי עתליה (מ"ב י"א ד'), בימי אמציהו (דה"ב כ"ה ה'), ובימי עזיהו (שם כ"ז י"א). אבל המחנות לא היו עוסקים תמיד בעבודתם. ורק באחרונה כאשר היו המלחמות תכופות הוכרחו לעמוד הבן תמיד לעבודת הצבא.

[מזונות וכל יוין] בראשונה היה כל חיל מפרנס את עצמו או שקבלו מתנות מאחרים, כנראה מדברי ישי לודוד: קח נא לאחריך איתת קריתא הוה ועשרה לחם הזה והרץ המחנה לאחריך ואת עשרת חריצי החלב האלה תביא לישר האלף (ש"א י"ז י"ז—י"ח). וגם בקבלנות צדה לכל העם (שופטים כ' י'). ולפעמים היו העדים הקרובות מספקות מזון למחנות שנמצא בסביבותם (ש"ב י"ז כ"ט). שכר החילים היה לפנים בפרי הטבע ובחלק מהשלל (בראשית י"ד כ"ב, במדבר ל"ז כ"ה, דברים כ"א י"א, יש"א ל' כ"ב, ישעיה ט' ב') ואחר כך גם בכסף (דה"ב כ"ה ל' ז'). כלי היוין או כלי מלחמה או נשק, נחלקו לכלי הנגה וכלי תנרה. בין הראשונים נמנו המנן הצנה השלט (שה"ש ד' ד', יהזקאל כ"ז י"א), הקובע או הכובע (ע"ע), השריון (ש"א י"ז ה'), המצחה (ש"א י"ז ו') והסומן (ישעיה ט' ד'). בין כלי התנרה נמנו: החרב, הרומח והחנית, הכירקן (יהושע ח' י"ח), השבט (ש"ב י"ח ד'), הקין (שם כ' א'), הקשת, הקלע (שופטים כ' ט"ז), המפץ (ירמיה נ"א כ') או כלי מפץ (יהזקאל ט"ב), או מפץ (משלי כ"ה י"ח), ופטיש (ירמיה נ" כ"ג). כבר בימי קדם היו להמלכים בתי נשק או בתי כלים (מ"ב כ' י"ג, ישעיה ל"ט ב').

[רגלים ורכבים] הצבא של בני ישראל היה בעיקרו של רגלים (במדבר י"א כ"א, ש"א ד' י'). ורק שרי הצבא היו רוכבים על אתונות (שופטים י' ד', י"ב י"ב), ומימי קדם היו הרוכבים משתמשים גם בפרדות (ש"ב י"ג כ"ט,

שעמד לנגד לחיל היהודים היה כי נזהרו מתחלה לשבות ביום השבת, ושונאיהם היו מכונים את היום ללחום עמם רוקא ביום השבת ולא יכלו לעמוד על נפשם (א' חשמונאים ב' ל"ה) יוסיפוס מלחמות ס"א פ"ז נ', קרמוניות ס"ח פ"ט ב'). עד אשר הורו חכמינו ואמרו אין צרין על עיירות של גוים פחות משלשה ימים קודם לשבת, ואם התחילו אין מפסיקין וכן היה ישמאי אומר עד רתה (דברים כ') אפילו בשבת (שבת י"ט. ספרי דברים ס"ו ר"ד) ובפרט התירו לעמוד על נפשם בכלי זין בשבת (א' חשמונאים ב' מ"א). אבל שלא בשעת מלחמה אסרו חכמים לצאת בשבת בסייף קשת תריס אלה או ברומח, ור' אליעזר אומר תכשיטין הן לו ופטור (שבת ס"ג). במלחמת בר כוכבא נלחמו תחתיו שתי מאות אלף אנשי צבא והראו נפלאות ככה נבורתם (גיטין נ"ו. איכה דבתי ב' ב', ירוש' תענית פ"ד, פסיקתא רבתי ס"ו כ"ט ל'). ולא רק בארצם אך גם בארצות אחרות לקחו היהודים חלק במלחמות ונתערבו בצבאות העמים. יהודים רבים התחברו לצבאות אלכסנדר מקרון, וצבאות תלמי הראשון (יוסיפוס קרמוניות ס"א פ"ח ה', ס"ב פ"א). תלמי פילומטור ואשתו קליאופטרא נתנו את צבאותיהם תחת שני ראשים יהודים חוניה ורוסתיאוס והם היו לצנה ומחסה להמלכה בעת רעה (יוסיפוס נגד אפיין ס"ב פ"ה). אנשי חיל יהודים עזרו לסיליקוס נקנור ונכרו אנמיובוס מלכו סוריא, ובעד אמונתם נתן להם זכויות אורחים (קרמוניות ס"ב פ"ג). היהודים עזרו גם להרומיים במלחמותיהם. אלף והמש מאות יהודים היו בצבאות יוליוס קיסר לעזור לו במלחמתו עם מצרים, והכיר טובתם ונטה חסד להכהן הגדול הורקנוס (שם ס"ד פ"ח). הורדוס שלח חמש מחנות יהודים להושיע למארק אנטוני (שם פט"ו). אולם כאשר באה ממשלת רומי תחת יד הקיסר הנוצרי הנונרויוס נזר גורה בשנת 418 שלא להניח אנשי חיל יהודים ושכרונים בצבאותיו, וכן עשו הקיסרים הנוצרים שמלכו אחריו.

[אנשי חיל יהודים בבבל וספרד] תליסר אלפי יהודאי במזינת קסרי (Caesarea Mazaca) נלחמו נגד שבור מלכא (סאפור הראשון) שצר על העיר, וילכדה ויהרגו את כלם, וכאשר שמע שמואל ירחינאי הרבר לא התאבל עליהם, כי אינהו גרמו לנפשיהו ישמררו במלך, ושמואל היה נאמן למלכו (מ"ק כ"ו). בארץ ערב נלחמו היהודים עם מאמיני מחמר, ובפרט הצמיינו את עצמם אנשי חיל היהודים בכיבר (628). ר' בנימין הנוכע במאה ה"א מצא יהודים בהרי ניסבור על נהר נזון ומתיחסים להשבטים דן וזולון אשר ונפתלי ואין עליהם עול גוים ונשיאם ר' יוסף אמרכלא והיו נלחמים עם מלך פרס (הוצאת אשר 83). ויהודים משבט אחר בתימא ור' חנן הנשיא שלהם, והיו הולכים לשגול שלל ולבזו בז מבני ערב (שם צד 70). היהודים בנפולי נלחמו נגד בליסאיריוס ראש הצבא של הקיסר יוסטינין

י"ח ט'). רובם של החילים הרגלים המזוינים בכלי זין כבדים היו מבני שבטי יהודה נד ונפתלי (דה"א י"ב ח' כ"ב ל"ד, דה"ב י"ד ז') והמזוינים בכלי זין קלים היו מבני שבט בנימין (שיפטים כ' ט"ז, דה"א ח' ט' י"ב ב'). הרכב היה נודע עוד מימי קדם (ישמות י"ד ט' יחושע י"א ד'). אבל לא הנהינו אותו אצלם עד דוד המלך שהיה הראשון להנהיג את רכב הברזל במחנה צבאותיו (יש"כ ח' ד', דה"א י"ח ד'). ולשלמה בנו כבר היו אלף וארבע מאות רכב ושנים עשר אלף פרשים (מ"א י' כ"ג, דה"ב א' י"ב ט' כ"ה). מאז היה הרכב למחלקה מיוחדת במחנה הצבא (מ"א ט"ז ט', מ"ב ח' כ"א, ישעיה ב' ז', מיכה ה' ט'). ובכרי לרכוש יותר סוסים רכב ופרשים כרתו בכל פעם ברית עם מצרים להביאם משם (ישעיה ל"א א' ל"ו ט', יחזקאל י"ז ט"ו). דבר שהתנגדו לו הנביאים (הושע א' ז', מיכה ה' ט', זכריה ט' י'). ע"פ פקודת התורה רק לא ירבה לו סוסים ולא ישיב את העם מצרימה ונ' (דברים י"ז ט"ז). מספר הרכבים נתמעט כ"כ בימי המלך חזקיהו עד כי התל בו רבשקה ויאמר: „ועתה התערב נא את ארזי את מלך אשור ואתנה לך אלפים סוסים אם תוכל לתת לך רוכבים עליהם... ותבטח לך על מצרים לרכב ופרשים“ (מ"ב י"ח כ"ג).

[מלוכשי החיל] אנשי הצבא לא נברלו במלבושיהם מיתר העם. מלבר הכלי זין שנשאו עליהם, ובעת מלחמה היו בני המעמד הגבוה מלוכשים כתנות ארוכות, ובני המעמד הנמוך כתנות קצרות. החילים היו מלוכשים עוד חלקו עליון שנקרא „מר“. וכאשר יצא דוד להלחם עם גלית הפלשתי נאמר: וילבש שואל את דוד מדיו ונתן קובע נחשת על ראשו וילבש אותו שריון ויחגור דוד את חרבו מעל למדיו (ש"א י"ז ל"ח—ל"ט). וכאשר חפץ אהוד להסתיר את חרבו חגור אותה מתחת למדיו (שופטים ג' ט"ז). הלכשת החיל לזיונו נקראה יחרו בשם „הליצה“ כמו שנאמר בשכשון ויקח מהם הליצותם (שופטים י"ד י"ט) ואנשי החיל שנודו למלחמה נקראו „חלוצי צבא“ או „חלוצים“ (במדבר ל"א ה'). ע"ע מלחמה.

ביבליוגרפיא: איש הורשבער, ההלכשת הערבית הקדומה, ווארישא 1911; שפיצער, דאס העבר-אונד וועהר-געזעטץ דער אלטען איזראעלישען 1879; גאואק, העבר-אישע ארכעאלאגיע ח"א 359 והלאה; שוואלד, סעמיטישע קריגעסאלטערסטימיקר, ח"א 1901.

p. 1.

— [אחר זמן התמיד] במקמת המכבים עם היונים היה מעמד קבוע של אנשי צבא יהודים (א' חשמונאים י"ד ל"ב) וקבלו שכרם בכסף. גם התחברו היהודים בצבא היוניסדסוריים (שם י' ל"ו) בשכר כסף. הורקנוס הראשון החל להשתמש באנשי צבא מעמים אחרים אשר שכר בכסף (יוסיפוס קרמוניות ס"ג פ"ח ד'). וכן עשה אלכסנדר ינאי (מלחמות ס"א פ"ד ג'). הרבר

ביבשה ובים בשנת 1883. באיטליא עברו 260 יהודים בצבא בשנת 1859 ורבים הלכו אחרי גאריבאלדי לנפולי בשנת 1860. בין צבאות איטליא שנכנסו לרומא בשנת 1870 היו 256 יהודים ובראשם הגניראל היהודי אוטולינגני. בסוף המאה ה-18 עברו יהודים רבים בצבאות אירופא: ברוסיא 50,000, אוסטריא-אונגריא 36,700, גרמניא 7,400. צרפת 1,400, איטליא 850, רומניא 1,750 אנגליא 650. בארצות אחרות 1650. סיה יותר ממאת אלף יהודים, במלחמת רוסיא ויאפאל חרפו יהודים רבים מצבאות רוסיא את נפשם, והצטיינו במעשיהם ואיזה אלפים מהם נהרגו על שדי קטל במזרח הרחוק, ובכין הציעו הכת הלאומי-הרוסיים כרומא להרחיק את היהודים מעבודת הצבא, וראשי ה"מאה השחורה" קרופענסקי ומארנאו השתדלו להוציא החוק לפעולה. אך השר המטונה על הצבא היודע כי היהודים הם לעזרה גדולה בצבאות הממשלח מנע להסכים להחלטה הזאת.

[באמריקא] היהודים לקחו חלק גדול במלחמות ארצות הברית נגד אנגליא. ונודעו שמות של 46 יהודים ומהם כיד פקידים ובראשם שר האקף יצחק פראנקס. אף כי בעת ההיא היה מספר כל היהודים בארצות הברית רק כשלוש אלפים. במלחמה בשנת 1812 היו מ"ד יהודים ומהם ראש הצבא הגניראל יוסף בלומי פילד. במלחמת מעקסיקא בשנת 1846 היו שישים יהודים וי"ב פקידים וביניהם דוד ליון. בצבאות הים הצטיינו יהודים רבים ומהם עלו למדרגה גבוה כמו אוריה פיליפס לעווני, ואדאקף מאריקס (ע"ע). במלחמת האזרחים בשנות 3—1861 לקחו חלק בצבאות הים והיבשה 7878 יהודים אף כי מספר היהודים בארצות הברית היה אז רק כמאת אלפים וחמשים אלף, ובין צבא היהודים היו פקידים וראשים גבוהים. במלחמת ארצות הברית עם ספרד בשנת 1898 היו אנשי חיל יהודים 2451 ביבשה ומ"ב באניות המלחמה, וביניהם 59 פקידים. באמריקא כמו באנגליא העוברים בצבא עישים כן מרצונם החפשי מבלי הכרח מצד הממשלה ומקבלים שכר עבודתם. זה מקרוב רצו בחורי ישראל בנייאק ליסר לעצמם גדוד של צבא מרצונם הטוב (Volunteer Regiment), תחת אשר כעת הם מעורבים במספר רב עם הנוצרים בגרודים שונים כאלה, וכזה הם מקיימים חובתם לארצם באופן נעלה. אבל לא יפה יעשו ליסר חברה בפני עצמם, כי אף ישנותם רצויה להראות להעם כי היהודים הם אמיצים ונאמנים לארצם בלב ונפש. אולם מעשיהם אינם רצוים ולפעמים יעורר בזה ישנאה נגדם בפרט ונגד היהודים בכלל, אם יקרה כי יהיו נקראים לעזור בעד הפועלים אשר ישבתו ממלאכתם ולהגן בעד הרכוש מפני ההמון הפרוע. גם אין בזה שום כבוד ליהדות אשר תתנגד לרוח המיליטריסם שננאי היא להאנושית הכללית, ובמלה לעתיד לבוא כמו שנבא ישעיה (ב') כי לא ישא

גם אחרי שלכד את העיר (גידעמאן, געשיכמע העם ערציונונסועוען דער יודען אין איטאליען; צד 2). כאשר כבשו המורים את ערי ספרד מסרו אותן בידי היהודים החלוצים אשר סגרו אותן בפני האויבים. תחת המלך אלפונסו השישי מקסטיליא נלחמו ארבעים אלף יהודים אצל זאלאקא (1068). היהודים עזרו בחילם את פידרו "האכזר" בעיר טולידא.

[כאשכנו ואוסטריא] היהודים בקולוניא היו נושאים כלי זיון, והרבנים על נהר רהיין התירו ליהודים להגן על הערים שצרו עליהן האויבים. כאשר החריב האפיפור גריגורי את הנרי הרביעי עזבו אותו הנסיכים והכמרים לנפשו. אך היהודים עם אזרחי הנוצרים מוארמס עמדו ליטינו, והמלך הכיר להם חסדו ויניח לחם משילום המס כבואם בערי פפד'ס דארטמנדר ונירנבורג ועוד ערי מסחר (גרען געשיכמע ח"ו 88). היהודים בפראג הגינו על העיר נגד השוערים במלחמת השלשים שנה. בשנת 1686 הגינו על העיר אופן נגד חיל אוסטריא. תחת ממשלת פרדינאנדר השני והמלכה מריא תיריסא היו יהודים בין אנשי הצבא (בן חנניה 1862 צד 61). בשנת 1742 כאשר באה פראג בצעור ע"י הצרפתים היה הרב ר' יונתן אייבשיץ כעורר את היהודים לחזק את העיר והוא בעצמו אמן את לבכם להגן בעד השונא. במלחמת הים בין הולאנדר ואנגליא התערבו היהודים עם המלחים של אניות הולאנדר ויהודי אחד הצטיין מאד בעבודתו. (ראהם, בירנערליכע פערבעססערונג דער יודען ח"ב 239). היהודים בפולין ובפרט בליטא ואוקריינא נלחמו בצבא כמו הנוצרים. ובמדידת הקחקים בשנת ת"ח ואיזה שינים אח"כ עזרו את אצילי פולין, וכמה מאות מצבא היהודים נהרגו. המלך יוהן השלישי סוביעצקי נתן חוק להוציא את היהודים מעבודת הצבא. בשנת 1794 כאשר התעוררו אנשי ווארשא במדידה נספחו להם יהודים רבים שנתחברו לגדוד ובראשם היה בערקא (שטערנבערג), געשיכמע דער יודען אין פאלען במכ"ע עסטרדייכישע וואכענשריפט 1900 צד 280). יהודים רבים היו בצבאות נפוליון, ונחשב כי בשנת 1808 היה מספרם 797 ומהם איזה פקידים ראשים. שני אנשי חיל שהיו להם אותות כבוד ישבו בין הסנהדרין בפאריס בשנת 1806 ושמותיהם לואי מאי וסימן מאיר. בצבאות אנגליא נגד נפוליון היה יהושע מונטיפיורי 1752—1843 דודו של סיר משה מונטיפיורי, ויותר ממי יהודים פקידים היו עם וועלינגטון במלחמת וואטערלו בשנת 1833. בצבאות פרוסיא בשנת 1813 היו 125 יהודים ומ"ן מהם השיגו אותות כבוד של הצלב הברזל. ובמלחמות האחרונות בשנת 1848 היו בצבאות פרוסיא 731. במלחמת גרמניא עם הצרפתים בשנת 1870 עברו 4703 יהודים ומהם נהרגו 483, והצטיינו באותות כבוד 411. באוסטריא-אונגריא היו 344 יהודים בצבא בשנת 1893. בצרפת היה מספר הפקידים היהודים 820 ומהם ראשי צבאות

בלי שום תירוץ לנוצרים נמורים. ולרגלי הדבר הזה קבלה עבודת הצבא של היהודים איזו איפו חנוכי. היהודים שלקחו לצבא הושיבו תיכף כמעונות הנוצרים ואת הילדים סבני י"ב עד י"ח שנה שלחו אל "מוסדי ההכנה לעבודת הצבא" הלא המה בתי הספר לקנטוניסטים עד מלאת להם י"ח שנה וכל השנים האלה לא נחשב להם בתור עבודה בצבא. בדרך עברם עד המסום הנוער לעבודתם היו החילים היהודים נבדלים ומרוחקים מחבריהם הנוצרים, אבל בעמדם לפישי ולנח באיזו עיר העמידו אותם רוקא בבתי הנוצרים שבעיר ולא בבתי היהודים. שרי הצבא התיחסו אל החילים היהודים ביחס אינקוויזיציוני, ומהצער הראשון נדחה החיל היהודי אל דרך הכפירה ונאנס להמיר את דתו. הממשלה האירה פניה לשר הנדרד לפי רוב חילי היהודים שהיו תחתיו אשר המירו דתם, וקבל תורה וכבוד בעד השתדלותו זאת. הסופר ניקיטין מספר בתור עד ראייה וקנטוניסט בי תיכף אחרי כוא חילי היהודים לפלכי רוסיא החל שר נדרום להכין אותם ולהכשירם לשמך ולקבל עליהם את הדת הפרובוסלבית, באסרו להם להתפלל ולהניח תפילין וללבוש ציצית. את התפילין והציצית קרע ושרף ויתעולל על אמנת היהודים ורתם. גם השרים הגבוהים בבואם לבקר ולפקוד את נרודי הקנטוניסטים התחילו בקריאה והזמנה שהחילים היהודים ימבלו במים הקדושים להם ולהמיר את דתם. אלה שמלאו את דרישות השרים עברו תיכף ממצב אינקוויזיציוני למצב זכותי. והלבישו אותם בכנדים טובים וברואים ופטרו אותם מעבודה בברה ואפילו מלמודי עבודת הצבא. החילים הילדים שלחו תמיד לפלבים רחוקים שבהם לא היו תושבים יהודים, כמו פלך וויאטקו. קאזאן, ניז'נורוד וברומה. ועד שהגיע הנדרד למקום הרחוק הנוער היה מכפר "החילים" האלה הולך הלך ופחות. רובם נעו ומתו מאין אונים לשאת ולסבול את העניים הקשים, הצרות המרות ופחדי חייהם החדשים, ואחרים נצלו מאסונם בכרחם מהנדרד על אשר ישאם עיניהם. בעד מקרי פליטה ובריחה היה ערב כל נרוד הילדים, ושרי הנדרד ושומריהו היו נוקמים בהילדים הנשארים בעד כל מקרה בזה ויכו ויענישו אותם מרה על אשר לא עבבו את הפליט ועל אשר לא השניחו עליו. בשבאו הילדים אל העיר הנוערה נאספו אל הבטליון של הקנטוניסטים, וגם פה היה מצבם רע ומר נורא ואיום במקורם. אסור היה להם להחליף מבתבים עם הוריהם וקרוביהם, ולא נתנו להם גם לקרוב אל החילים היהודים שהיו שם מכבר, בכדי להשביחם את עמם ומצאם ולעוררם להמיר את דתם. רובם נשלחו להבפרים והושיבו אותם בבתי אברים נוצרים. מעונות נתנו להם בארוות סוסים ובחצרות מטונפות, ונתבלבלו בשוירי הסעודות העניות של האברים, ומבלים שבהם אבלו הכלכים החורים והתחולים, ומים שחו מהדליצות או השתות שבהם

נו אל גוי הרב ולא ילמדו עוד מלחמה. ע"ע מחנה; מלחמה; שלום.

ביבליוגרפיא: אול נאטהאן, די יודען אלס סאלדאט-סען, ברלין 1896; מיטטהיילונגען אויס דעם פערציין צור אבוועקער דעם אנטיסעמיטיזמוס 1899 צד 222; Simon Wolf, *The American Jew as Patriot and Soldier*, Philadelphia 1895; *Am. Jew. Year Book* 1900-1, p. 525.

א.

— [קריאת היהודים לעבודת הצבא ברוסיא] עד שנת 1827 יצאו היהודים ידי חובתם להצבא ברוסיא כשלמם בופר נפש בסכום של חמש מאות רובל. אף כי נמצאו יהודים בצבא הרוסי קודם הזמן ההוא, וגם השתתפו בכלהמת רוסיא עם הצרפתים בשנת 1812, וראיה לדבר העובדא שיהודי אחד מעיר ברריטשוב אשר עבר אז בנדרד האולנים נתכבד באות הכבוד ניאורגי בעד הצטיינותו בנבורתו במלחמה הזאת. אך יהודים כאלה היו יוצאים מן הכלל, וכמעט כלם כסף כופר נפשותיהם. הרבר הזה עורר עליהם קנאת הרוסים שהתאוננו לפני הממשלה עוד בשנת 1802 על אשר נבדלו היהודים מיתר עמי הארץ בנוגע לעבודת הצבא והם נפטרים בשילום כסף. עד אשר יצאה גורת הקיסר ניקולאי הראשון ביום 26 אוגוסט 1827 לקחת גם מהיהודים חילים להצבא הרוסי כמו מכל הרתות השונות. וכשנה היא נתאשר גם ספר חוקים מיוחד בעד אלה היהודים הנקראים להצבא ועבודתם בו. החוקים האלה הבדילו את החילים החדשים (רעקרוטע) של היהודים לרעה מכל יתר החילים, והעיקו עליהם מאז נקראו לצבא עדי גמרם את עבודתם בו. ע"פ החוקים האלה נקראו היהודים לצבא מדי שנה בשנה, ובכל קריאה לצבא (פרזיוון) לקחו עשרה חילים מכל אלף נפשות, וגם בעד חיובת המס לגלגולת לקחו מהם חיל אחד בעד שני אלפים רובל. הנקראים לצבא היו ע"פ ספר החקים המיוחד ליהודים, מבני י"ב עד ב"ה שנה, ואלה שנתקבלו שלא מן המניין—עד ל"ה שנה. גם לא השניחו ברבר אם ראויים הם לעבוד בצבא ואם ממלאים כל דרישות החוקים הכללים בצבא רוסיא. די היה שהיהודי יהיה לא חולה ולא בעל מום המעורר גועל נפש ובכר היה מוכשר להצבא. תחת אשר בני דתות אחרות נקראו לצבא רק פעם אחת לשתי שנים ורק מבני י"ח עד ב"א, ומכל אלף נפשות לקחו רק שבעה חילים, ובקבלת החילים דקדקו לשמור כל חוקי עבודת הצבא בנוגע למצב בריאותם וגופם.

[הקנטוניסטים] נוסף לכל זאת השתדלה הממשלה בעזרת שרי הצבא עושי דברה להנהיג את עבודת הצבא של היהודים באיפן כזה שחפצול גם על שאיפותיהם ואמנותם, ותעקור משרשה את "הפנטסיס" של היהודים, ומטרתם היתה שישבתו החילים היהודים את מסורות אבותיהם, ויתאמצו להרתיקם מאחיהם ורתם ולעשותם

להם תעודות ולקחו מהם התעודות ביד חזקה ואת בעליהן הקריבו לעבודת הצבא בכסף מלא. עזותם ורשעותם של החוטפים הניעה לירי כך עד שהיתה סכנה ליהודי, שחסרו לו גזאלים וקרובים שינינו עליו, לצאת מפתח ביתו ההוצה, מאימת החוטפים הנולנים האכזרים. ופקירי הרשות המסומית הגינו על מסחר נפשות הנורא הזה. במחיר שוחד מהחוטפים והמוסרים. ובפרט נברה אכזריות החוטפים על ילדי עניים ואלמנות ויתומים עזובים שלא יכלו להגן על עצמם בכח ועז או ליתן כסף פדיון נפישם. האמהות האומללות היו מחביאות את ילדיהן על הגנות ובמרתפים בשרות ויערות בתנורים וכירים וגם בחביות וארונות. אבל החוטפים האכזרים היו חוקרים ודורשים מחפשים ובודקים עד אשר מצאו אותם, וחטפו גם ילדים פחותים מימנה שנים עד חמש שנים ונשבעו כי בפניהם העירו ישהם בני שימונה ויותר. ותינוקות כאלה נתקבלו בתור "חילים" בצבא רוסיא. התקיפה הזאת תישאר לעולם ככתם שחור ברברי ימי עמנו ברוסיא לזכר אכזריות החוטפים ורשעתם. וזכרון הקנמוניסטים שנאנסו על דתם כמו ע"י האינקוויזיציא בימי הביניים, ונמשכה התקופה הזאת עד מות הקיסר ניקולאי במלחמתו עם תורקיא על יד סיוואסטופול. בעת המלחמה הזאת היו שתי קריאות לצבא, ולקחו מהנוצרים שבמערב רוסיא י"ם חילים מכל אלף נפשות, מהנוצרים שבמזרח רוסיא מ' מכל אלף, ומהיהודים שלשים מכל אלף. מצבת הזכרון העומדת על קבר י"ל חמש מאות חילים יהודים שנפלו הללים בסלהמה ההיא מעידה כי היהודים יצפו את דמם והקריבו את חייהם בעד ארץ מולדתם כמו יתר בני הארץ ועוד יותר לפי ערך מספרם. ובה בעיר ישם עומדת עד היום המצבה ההיא אסור ליהודים לבוא ולנור שם.

[שני לזוכה] הקיסר אלכסנדר השני נתן צו ביום 26 אוגוסט 1856. לכבוד יום הכתר שלו, לקבל מן היהודים חילים כמו מיתר התושבים ושלא לקבל עוד חילים ילדים. וכל החילים היהודים שלא מלאו להם עדנה עשרים שנה הושבו להוריהם. ובמלו המוסרים בעד הקנמוניסטים. מהשנה ההיא עד שנת 1876 הורחבו מעט זכויותיהם של החילים היהודים. בשנת 1858 הוחלט לכבד גם אותם בכל אותות הכבוד שמכבדים בהם את החילים המוסלמים. בשנת 1860 הורשה לקבלם בגדודי שומרי הקיסר (גווארדיא). ואלה שנמרו עוברתם בצבא הזה קבלו זכות הישיבה עם מכפחותיהם בפטרבורג. בשנת 1861 הורשה להירטם למעלת אונטר-אפיציר ולסופרים בצבא. ובשנת 1867 נתנה הממשלה לחילים זכות הישיבה מחוץ לתחום המושב של היהודים. אמנם משנת 1876 ואילך התחילה הממשלה לנכות עוד הפעם על דרך הדיאקציא והחלה להצר לחילי היהודים ולהגביל זכויותיהם הלוך ורע משנה לשנה. בשנה ההיא דרשו מהיהודים בעלי סרנה (לענאטע) תעודות שונות שלא דרשו מאת הרוסים.

מאספים כל חלאה. במלאות החילדים י"ם שנה נשבעו כי יעבדו וישמעו לשרי הצבא באמון כזה שהיו מחויבים לעבוד כדי להגן על "חוקי ארץ ישראל". וגם אחרי שנכנסו בין שירות אנשי החיל ועבדו בצבא גם אז לא נפטרו עדנה מהשאיות והמסרות המסיונרית של שרי ופקירי הצבא.

[הגבלות מיוחדות] נוסף ככל הצרות והפחדים האלה עוד הנבילו את זכויותיהם בתור חילים. בשנת 1829 נאסר לשרי הצבא לקחת להם חילים יהודים בתור מטרתיים (דיענשטישיקעס). ובשנת 1837 נאסר לקבלם בין החילים המשגחים על הבריאות (פאראנמין). או בנדרדים של חלויים ופועלים. מראשית שנת 1844 עד סוף שנת 1845 הוסיפה הממשלה עוד גזרות והגבלות על הראשונות. שסגרו בעדם את כל המחלקות השונות שבצבא. עד כי נשאר להם רק הזכות האחד להיות בין גדודי הרובים הרגלים והפשומים. גם לישא אשה לא היה יכול רק בתנאי כי צאצאיו יתחשבו בין הקנמוניסטים. סבת כל הגזרות וההגבלות האלה היתה להכריחם להמיר את דתם. בכל זאת לא פעלו הגזרות האלה לרעה על יחס היהודים לחובותיהם בצבא. כי הם מלאו את כל חובותיהם בריוק ובאופן רצוי עד שזכו גם לאותות כבוד ותורה מהממשלה המרכזית ושרי הצבא. וראיה לרבר הוא כי עוד בשנת 1832 נתעוררה בספריות הממשלה והצבא השאלה ברבר כבוד חילים יהודים בתואר אונטר-אפיציר. ובשנת 1836 יצא צו לכבד גם חילים יהודים באותות כבוד, בעד הצטיינותם בגבורותיהם גשעת המלחמה. אך ההוק ברבר מדרגת אונטר-אפיציר ליהודים נתבטל בשנת 1850.

[חוטפים] מפני רוב מספר החילים היהודים שהעמיסה הממשלה על הקהלות בכל שנה וישנה לא הספיקו למלאות המספר הנדרש. וע"ז צוה הממשלה בשנת 1850 לקחת מהיהודים חילים בלי חוק כלל עד אשר ימלאו המספר הקצוב בכל שנה וישנה וגם מה שחסר מהקריאות בשנים הקודמות. אז החלו לכלול בעבודת הצבא יהודים זקנים וחלשים גם בעלי מומים וחולים מסוכנים ואפילו ילדים בני שימונה שנים. ולהיות כי גם באופן זה לא יכלו למלאות החסרון. נתנה הממשלה בשנת 1853 רשות להקהלות לעכב בעריהם את כל אלה מהיהודים השייכים לקהלות אחרות וכל מי שאין בידו תעודת מסע ולמסור אותם לעבודת הצבא. גם ראשי משפחות יהודים יהיו מי שהיו היו יכולים לעכוב ולחטוף יהודים, וזרים" ולמסור אותם לצבא כופר נפישם משפחותיהם. לרגלי "ההנחה" הזאת ששעתה הממשלה להקהלות וראשי המשפחות. עטרו מהם יהודים בעלי אגרוף אשר חטפו יהודים, וזרים" מחוסרי תעודות ויביאו אותם להקהלה או ראש המשפחה והם מסרום להצבא בתור "כפרה". בעלי אגרוף האלה שנקראו בשם "חוטפים" היו מקבלים שכרם לפי מספר הנפשות שחטפו, ובכדי להרויח יותר חטפו גם יהודים שהיו

בשנת 1878 נתאשרה הנורה למלאות את חסרון החילים היהודים מבעלי מדרגות ג' ב' ואפילו ממדרגה א'. בשנת 1886 הדלו להתיר ליהודים כי יקראו לעצבא בערים שבהרו להם רק בערים שבהרו בעדם פקדי הממשלה. ועוד נזרות אחרות, כמו הקנס של שלש מאות רובל בעד כל יהודי הבורח ולא יעמוד בקריאת הצבא והקנס הזה נגבה מטשפחת הבורח. ולכל איש שהודיע מקומו של הצבא נתנו מתנה חמשים רובל. בהצעת החוקים החדשים בנוגע להזכות עבודת הצבא שהציעה הממשלה לפני הרוטא השלישית (1911) נמצאים חוקים מגבילים עוד יותר זכויות היהודים כמו במול המדרגות (לענאמע) לגמרי. ויש להעיר כי דבר ברור הוא כי מספר החילים היהודים שנקראים לעבודת הצבא ברוסיא בכל שנה לפי ערך מספרם הכללי רב יותר ממספר החילים הנוצרים בערך מספרם הכללי.

ביבליוגרפיה: מאנדעלעקערן, דברי ימי רוסיא, ווארשא 1875; דיינארד, מלחמת קרים, שם 1879; קהלת הוספה להכרזת 1881; ראבינאוויץ, שטראפנאי, אדעקס; גהרב, פאיימאניק (הגלבר), ווארשא 1876; אנציקלופדיא הרוסיס-יהודית, ערכי "וואונסקי פאוינגאס" "יעורוי אוו ארמיע".

ז. ק.

עבור: ילד במעי אמו בארם או בבחמה (Embryo). אשה מעוברת היא במצב הריון; שורו עבר ולא יגעיל (איוב כ"א י) תרגומו מבטין ולא יפלט, פירושו נותן פרי במין ולא ישחת זרעו; הרתה (בראשית ט"ז ה') תרגומו עברת. תרגומות יולדת אחד ששונה בה הביצה ליגמר עד כ"א יום, בכלבה גמרה צורת הולד אחר חמשים יום, חתול לנ"ב יום, חזיר לששים יום, שועל וכל מיני שרצים ששה חרשים, בהמה דקה טהורה לחמשה חרשים, בהמה גסה טמאה לשנים עשר חרש, טהורה לתשעה חרשים, הזאב והארי והדוב והגמר והברדלס והפיל והקוף והקיפוף לשלש שנים, הנחש לשבע שנים, אפעה לטבעים שנה (בכורות ח'). רוב נשים יולדות לתשעה חרשים ומיעוט לשבעה חרשים וכל היולדת לתשעה עוברת ניכר לשליש ימיה (יבמות ל"ג). ולפעמים משהה העובר במעי אמו עד י"ב חדש כעוברא רבא תוספאה (שם פ'; רש"י). אמר שמואל אין האשה מתעברת יולדת אלא למאתים ושבעים ואחד יום עד מאתים ושבעים ושלשה יום, מר זוטרא אמר מאתים ושבעים ואחד, כי הריון בנימטריא רע"א. ואפילו למ"ד יולדת לתשעה אינה יולדת למקוטעין, יולדת לשבעה יולדת למקוטעים (נדה לה').

[לדינא] תניא לא ישא אדם מעוברת חבירו עד שתלך ויחכה כ"ד חרשים לימי הנקה. ואם נישא יוציא ולא יחזיר עולמית משום קנסא רבוי ר"מ, וחכ"א יוציא ולכשיניע זמנו לכנוס יכנסו (יבמות ל"ו). הבונס את יבמתו ונמצאת מעוברת (ולא ידע שהיתה מעוברת) יולדה, בזמן שהולד של קיימא יוציא (שהוא פוגע בערוה

עבור שנים: הוספה על זמן השנה הבינונית. ויש עבור השנה ועבור החדש (סנהדרין ב'). הוספת חדש אחד לשנה היא עבור שנה, והוספת יום אחד לחדש היא עבור חדש (עי' להלן). עבור החדש והשנה היה מסור לכו"ד הגדול, ומתחילין בשלשה ריינים, ובחמשה נשאיין ונותנין וגומרין בשבעה, וכולם יהיו מזומנין ע"י הנשיא. מעשה בר"ג שאמר השבימו לי שבעה לעליה, השבים ומצא שמונה. אמר מי הוא יעלה שלא ברשות? ירד עמד שמואל הקטן ואמר אני הוא שעליתי שלא ברשות, ולא לעבר השנה עליתי אלא ללמוד הלכה למעשה הוצרכתי. א"ל שב בני שב! ראויות כל השנים בולן להתעבר על ירך אלא אמרו חכמים אין מעברין את השנה אלא במזומנין לה (שם י"א). אין מעברין את השנה אלא א"כ ירצה הנשיא. ומעשה בר"ג שהלך

ב. מ.

והתקופה. כמו שעשה ר"ג (עי' להלן). אין מושיבין לעבור השנה מלך ולא כהן גדול, מלך מפני חילולותיו ומלחמותיו שמא דעתו נוטה בשבילן לעבר ושלא לעבר. וכ"ג מפני הצנה שמא לא יהיה דעתו נוטה לעבר כדי שלא יבא תשרי בימי הקור והוא טובל ביוה"כ חמש מביעות. אין מעברין את השנה בשנת רעבון שהכל רצים לבית הגרנות לאכול ולחיות, ואי אפשר להיסיף להם זמן לאסור החרש. אין מעברין בשביעת שיד הכל שולטת על הספיחין ולא ימצאו לקרב העומר ושתי הלחם, ורגילין היו לעבר בערב שביעות. הרשות לב"ד לעשות החדש העבור מלא או חסר, וכותבין אגרות לכל המקומות הרחוקים ומודיעין אותן שעברו השנה ומפני מה עברו, וכותבין בשם הנשיא, ואומר להם יודע לכם שהסכמתי אני וחברי והוספתי על שנה זו כך וכך ימים כ"ט או שלשים יום. ר"ג היה יושב על גבי מעלה הר הבית והיה ר' יוחנן סופר הלן עומד לפניו וכו' אמר ליה מול אינרא חרא וכתוב וכו' לאחנא בני גלותא דבבל ולאחנא דבמדי ולשאד כל גלותא דישראל שולמבון יסנא לעלם! מהודיעין אנחנא לכוון הגזליא רכיבין ואמרין ערקין ווימנא דאביבא לא מסא ושפרת מילתא באנפאי ובאנפי חבירי ואסיפית על שתא דא יומין תלתין (שם י"א.).

[העבור בזמן התניך] עבור החדש ועבור השנה

אנו למדין ממשומי המקראות שבנביאים, דכתיב במעשה יונתן ודוד: ויהי החדש וישב המלך אל הלחם לאכול וכו', וכתוב ויהי ממחרת החדש השני ויפקד מקום דוד וכו' (ש"א כ'). מלמד שהיו ב' ימים ר"ח, ומסתמא היה חדר שלפניו מעובר. ואע"פ שהיו מקדשין ע"פ הראיה היה מנהגם לעשות את יום השלשים ר"ח והיו מצפין עד הערב על העדים ואם באו קודם המנחה היו מקדשים אותו היום לראש חדר והחדש שעבר היה חסר. ואם באו העדים אחר המנחה היו ממלאים אותו היום וקובעים ר"ח ביום ל"א ונמצא החדש שלפניו מעובר. עבור השנה למדנו מחזקיה המלך דכתיב ויועץ המלך ושריו וכל הקהל למדנו מחזקיה המלך דכתיב ויועץ השני (דהי"ב ל' ב'), ואין לומר שפסח שני היה, כי פסח שני לא הוקבע בצבור כ"א ליחידים שנאמר איש איש כי יהיה טמא לנפש אדם איש נדחה לפסח שני ואין צבור נדחין, ועוד יטהר פסח שני עושין רק יום אחד לצורך זביחת הקרבן פסח, ואינו בא לתשלום חג המצות, וחזקיה עיטא עם כל הקהל שבעה ימים. וזה ראייה שעובר את השנה. אבל החכמים התרעמו עליו ולא הורו לו מפני שעובר ניסן בניסן ולא חדרש אדר כראוי.

[החדש הלכנה] בזמן הבית וגם איזה זמן אחד החרבן היו ב"ד מקדשין את החדש ע"פ הראיה של עדים, אבל גם אז היו יודעים סוד העבור לפי החשבון שהיו מקדקין בו כדי לידע אם אמת בפי העדים. אין מחשבין וקובעים הדרשים ומעברין שנים אלא בא"י

ליטול רשות אצל שלמן אחד שבמוריא שהא לבא ועיברו את השנה ע"ם שירעה ר"ג, וכשבא ר"ג ואמר דוצה אני נמצאת שנה מעוברת (שם). אין מעברין את השנה לפני ר"ה ואם עברוה אינה מעוברת, אבל מפני הרחק (שמא לא יהא שם ב"ד מופלא סמוך לאדר, או מפני חשש של גזרת המלכות) מעברין אותה אחר ר"ה מ"ד. ואין מוסיפין לשנה מעוברת אלא אדר שנקרא אדר שני או, "ואדר", כי הוא החדש האחרון וקודם חדרש האביב כדי שיהא הפסח בזמנו. על שלשה דברים מעברין את השנה: על האביב ועל פירות האילן ועל התקופה. פי' על האביב אם לא בישלה התבואה מעברין דכתיב בחדש האביב (שמות י"ג) ותלוי אותו ב"מז בניסן שהוא יום הקרבת העומר כדי שימצאו שעורים להקריב מהם מנחת העומר. ועל פירות האילן שדרבן לצמוח בזמן הפסח ואם מתאחר בישולם יותר מומן העצרת מעברין, שעצרת זמן הבאת בכורים. ועל התקופה. היינו תקופת ניסן (Spring Equinox) שתפול קודם מ"ז ניסן למען תשתווה שנת הלכנה לשנת החמה. וצריכין אביב התבואה ופירות האילן כדי לעבר השנה אם התקופה בזמנה, ויכולין לעבר גם בשביל התקופה לברה. ושלא ליה רב הונא בר אבין לרבא כר חזית דמשכח תקופת מבת עד שיתחר בניסן עברה לההיא שתא ולא תחוש לת דכתיב שמור את חדרש האביב (דברים מ"ז) שמור אביב של תקופה שיהא בחדש ניסן (ר"ה כ"א). היינו רובה של החדש. על שלש ארצות היו סומכין באביב: על ארץ יהודה ועל עבר הירדן ועל הגליל, ואם הגיע האביב בשתי ארצות ובאחת לא הגיע אין מעברין. ויש עוד דברים שהיו צורך הרבים והיו מעברין השנה בשבילים בזמן שבת המקדש קיים, והם: מפני הדרכים שאינן מתוקנין ואין העם יכולין לעלות לרגל מעברין את השנה עד שיפסקו הנשמים ויתקנו הדרכים, ומפני הגיטרים שנהרסו ונמצאו הנהרות מפסיקין ומנועים את העם לעלות לא"י כ"א בסכנות נפשיות. היו מעברין השנה עד שיתקנו הנשמים. ומפני תגורו פסחים שנהרסו בנשמים ואין להם מקום לעלות את פסחיהם, מעברין עד שיבנו הגורים חדשים ויביטו. ומפני גליות ישראל שנתקדשו ממקומן ועדיין לא הגיעו לירושלם, מעברין השנה כדי שיהיה להם פנאי להגיע. אבל אין מעברין לא מפני השלג ולא מפני הצנה ולא מפני גליות ישראל שעדיין לא נעתקו ממקומן, ולא מפני המומאה, כגון שהיו רוב הקהל או רוב הבהנים טמאין אין מעברין השנה כדי שיהיה להם פנאי למהר ויעשו בטהרה אלא יעשו בטומאה. כי רק אם נטמאו והידיים עושין פסח שני ואין הצבור או רובו נדחין. ויש דברים שאין מעברין בשבילן, כגון מפני הגדיים והטלאים והגזלות שלא פרחו שלא גדלו כל צרכן, כדי שיהיו הגדיים והטלאים מצוין לפסחים והגזלות לראייה או לקרבן העוף. אבל עושין אותן סעד לשנה, היינו טעם נוסף אל המעמים האחרים של אביב ופירות האילן

שנאמר כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלם. וכאשר נחרכה א"י יצאו הדיינים המוסמכין לכלל והיו מקדשים שם החדש ומעברין השנים עד ימי אבוי ורכא. ורק כסוף חכמי הגמרא כאשר לא היו עוד מוסמכין מא"י התחילו כל ישראל לחשוב כחשבון שהמציאו עוד הסנהדרין בא"י ע"פ סוד העבור שנמסר מיד ליד עד רב ארא בר אבהו, והוא כתבו כספר ועל פיו אנו קובעים המועדים והזמנים. העיקר בחשבון עבור החדש הוא לדעת כי הלבנה נסתרת בכל חדש ואינה נראית כמו שני ימים או פחות או יותר מעט, והולקין זה למחצה, כמו יום אחד קודם שתרכב בשמש בסוף החדש וכמו יום אחד אחר שתרכב בשמש ותראה בערב. ובלייל שתראה כמערב אחר שנסתרה הוא תחלת החדש. ומונין מאותו היום תשעה ועשרים יום. ואם יראה הירח ליל שלשים יהיה יום שלשים ראש החדש, ואם לא יראה יהיה ראש החדש יום אחד ושלשים ויהיה יום שלשים מחדש שעבר. חדש שיהיה כ"ט יום ויראה ירח בלייל שלשים נקרא חדש חסר, ואם לא יראה הירח ויהיה החדש יעבר שלשים יום נקרא חדש מעובר והוא חדש מלא. וירח שיראה בלייל שלשים הוא נקרא ירח שנראה בזמנו. ואם נראה בלייל אחד ושלשים ולא נראה בלייל שלשים הוא נקרא ירח שנראה בלייל עבורו (ע"ע חדש). אמנם י"ב החדשים של שנת הלבנה יעלו רק בערך שנ"ד יום, ושנה תמימה מימות החמה עולה שס"ה ויותר. נמצא כי שנת החמה יתרה על שנת הלבנה בערך י"א יום. ולפי שאנו צריכים שיהיה הפסח תמיד בחדש האביב ובתקופת ניסן, וגם חג השבועות צריך להיות בזמן הקציר וחג הסוכות בזמן האסיף וכלם מתיחסים למנין החמה. ואי אפשר להוסיף יום אחד לכל חדש כי אז יפול ר"ח קרוב להמולד ולא יהיה בו חידוש לבנה, ונאמר לחדשי השנה, חדשים אתה מונה לשנה ואי אתה מונה ימים, לכן כשיתקבצו מן התוספות הזאת כמו שלשים יום או פחות מעט או יותר מעט מוסיפין חדש אחד ועושין אותה השנה מעוברת היינו של י"ג חדשים בהוספת אדר שני.

[ע"ע החשבון] חכמי העבור חלקו את היום לכ"ד שעות וכל שעה לאלף ושמונים חלקים (תת"ף=1080), לפי שבמנין זה יש חצי 540, ורביעי 270, ושמיני 135, ושלשי 360, ושתיים 180, ותשיעי 120, ועישור 108. מה שלא נמצא במנין אחר. והשבו זמן הלבנה ככל חדש, היינו ממולד למולד: כ"ט יום וי"ב שעות ושבע מאות ותשעים ושלשה חלקים, ואם נחשוב י"ב חדשים כאלה תהיה השנה כוללת 354 ימים, 8 שעות, 876 חלקים. ואם תהיה שנה מעוברת יעלו י"ג החדשים 383 ימים, 21 שעות, 598 חלקים. וכשתשליך ימי חדש הלבנה שבעה שבעה שהן ימי השבוע ישאר יום אחד וי"ב שעות ושבע מאות וצ"ג חלקים, וסימן להם א"ב תשצ"ג. וזהו שארית חדש הלבנה. וכן כשתשליך ימי

שנת הלבנה שבעה שבעה, אם שנה פשוטה היא ישאר ממנה ד' ימים שמונה שעות 876 חלקים, סימן לזה ד"ח תתצ"ג. ואם שנה מעוברת תהיה שאריתה חמשה ימים 21 שעות 589 חלקים, וסימן הכ"א תקפ"ט. ולפי"ז אם תרע מולד איזה חדש ותוסיף עליו א"ב תשצ"ג תמצא מולד שאחריו. וכן כשתרע מולד שנה זו ותוסיף עליו בפשוטה ד"ח תתצ"ג, ובשנה מעוברת תוסיף הכ"א תקפ"ט יצא לך מולד שנה שלאחריה, וכן חדש אחר חדש ושנה אחר שנה עד סוף העולם, או להפך אם תחפוך לדעת מולד החדש הקודם או השנה הקודמת תנכה הימים והשעות והחלקים כנ"ל, עד בריאת העולם. ותמצא כי המולד הראשון בשנה הראשונה ליצירה שממנו התחיל החשבון היה בלייל שני חמש שעות בלילה ומאתים וארבעה חלקים, וסימן לזה בהר"ד.

[מלא וחסר] סבת מלא וחסר בחדשים היא, מפני שבין מולד למולד כ"ט יום שש שעות ותשצ"ג חלקים, ואי אפשר לעשות ר"ח באמצע היום שיפול בו המולד, שנאמר עד חדש ימים, ודרשו חז"ל ימים אתה מונה ואין אתה מונה שעות. לפיכך עושין חדשי הלבנה מהם חסרים ומהם מלאים. החדש החסר הוא כ"ט יום והמלא ל' יום. והנה אם היה זמן חידוש הלבנה כ"ט יום ומחצה בדיוק, היינו עושים חדש אחד מלא וחדש אחד חסר זה אחר זה, והיו לנו בשנה אחת ששה חדשים חסרים וששה מלאים. אבל מפני החלקים של תשצ"ג היתרים בכל חדש אם יתקבצו כמשך י"ב חדש יעלו לתשעת אלפים תקס"ז חלקים שהם שמונה שעות תתצ"ג חלקים, ולפי"ז יחסר לפעמים חדש אחד מהחסרים. וסדר החדשים המלאים והחסרים כך הוא: תשרי לעולם מלא וטבת לעולם חסר ומטבת ואילך אחד מלא ואחד חסר, ובשנה מעוברת אדר ראשון מלא ואדר שני חסר ונשארו שני חדשים שהם מרחשון וכסלו, פעמים שהם שניהם מלאים ופעמים ששניהם חסרים ופעמים אחד מלא ואחד חסר. אם שניהם מלאים נקראת השנה שלמה. אם שניהם חסרים השנה חסרה ואם אחד מלא ואחד חסר השנה כסדרה. ויש סימנים לדבר: כל שנה שיהיה ר"ה בה בשלישי תהיה לעולם כסדרה בין פשוטה בין מעוברת, ואם יהיה ר"ה כהמישי אם פשוטה היא אי אפשר שיהיו כסדרן. הטעם שאנו מחסרין או ממלאין דוקא אלו ב' החדשים מרחשון וכסלו ולא שאר חדשים הוא, לפי שהם רתוקים מן המועדות ואם מעו בהו אינשי בקביעא דירתא לא אתו לידי קלקול חמץ בפסח והמועדים, דבתוך האי זימנא ישמעו מאחרינא אם היו החדשים חסרים או מלאים, אבל בשאר חדשים אין כ"כ שהות. ומעם אחר כי אין למלאות אדר מפני שמסוד ביד כל אדם שבין פורים לפסח הוא ל' יום, ומניסן עד תש"ז אי אפשר לשנות כי מיום הקרבת העומד בשני לפסח אנו מונים כ"ט יום וביום החמישים אנו קובעים עצרת ו' ימים

המסורת להקדים ולאחר בזמן וכו' כהיה דתניא. על שלשה סימני מעברין את השנה על האכ"ב ועל התקופה ועל פירות האילן וכו'. וכן מנהיגנו עד עכשיו לחשוב תקופה מניסן ולמולד השנים מתשרי. ואותו ניסן שהוא תחלת התקופה הוא שלפני חשרי כר' יהושע וכן מעמדו. כי כמו כ"ב באדר בתחלת ליל ר' חלה תקופת ניסן והוא מעמד חשבון החמה ולאחר מיכן בני ימים מ' שעות תרמ"ב תלקים היה חרוש אותו ניסן וכו' ומשם בהוסיפך ב"ד תל"ח שהוא מנת ששה חדשים מניע לתחלת שעה שלישית מיום ששי והוא חרוש תשרי של שנה ראשונה, והוא מעמד שלנו שאנו חושבין ממנו עד עכשיו (ספר העבור לר' אברהם הנשיא צד 96). ע"ע תקופה.

[מחזורים] אנו מחלקים שנות החמה למחזורים גדולים וככל מחזור כ"ח שנה (ע"ע ש"ש) שנות הלבנה למחזורים קטנים וככל מחזור י"ט שנה. השנה הראשונה מהמחזור הגדול ר"ג היה בשנת תרנ"ז. והשנה הראשונה מהמחזור הקטן רצ"ט היה בשנת תרס"ג. והנה שנת החמה שס"ה יום ושש שעות. ושנת הלבנה שנ"ד יום שש שעות וחצ"י תלקים מתת"ף בשעה. נמצא תוספת שנת החמה על שנת הלבנה עשרה ימים, 21 שעות 204 חלקים. אבל לפי דעת אחרים שנת החמה בדיוק היא שס"ה יום וחמש שעות ותתקצ"ז חלקים ומ"ח רגעים והרגע אחד מע"ז חלק. ולפ"ז תהיה תוספת שנת החמה על שנת הלבנה עשרה ימים וכ"א שעות וקכ"א חלקים ומ"ח רגעים, וסימן להם יכ"א קכ"א מ"ח. לפי תשובת הראשון יצא מכל מחזור של י"ט שנה שעה אחת ותפ"ה חלקים. ויהיה בין תקופה לתקופה צ"א יום ושבע שעות וחצי שעה. ולפי החשבון המדויק לא תמצא תוספת במחזור של י"ט שנה כלל אלא בכל מחזור מהם ישלמו שני החמה עם שני הלבנה הפשוטות והמעוברות, ובין תקופה לתקופה צ"א יום ו' שעות ותקצ"ט חלקים ול"א רגעים, וסימן להם צ"א תקי"ט ל"א. בכל מחזור קטן של הלבנה יש שבע שנים מעוברות על הסדר הזה: שנה ג' ר', ח', י"א, י"ד, י"ז, י"ט. וסימן ג"ח א"ד ז"ט. וכשתקבץ שארית כל שנה מ"ב פשוטות שהיא ד"ח תתע"ו, ושארית המעוברות שהיא הכ"א תתפ"ט, ותשליך מהכל שבעה שבעה יצא שני ימים ושש שעות ושש שעות 595 חלקים, וסימן להם ב"ז תקצ"ה. וכשתדע מולד איזה מחזור ותוסיף עליו ב"ז תקצ"ה יצא לך תחלת המחזור שאחריו, והוא מולד תשרי הראשון מהמחזור ההוא, וכשתוסיף עליו א"ב תשצ"ג יצא מולד מרהשון הבא אחריו.

[דהיות] לפעמים יקרה שצריבין לדרות קביעות המועדים יום אחד, מפני שלא רצו חכמי העבור שיחול איזה יום טוב בכך וכך ונהנו מעם לדבריהם. ומפני הדחייה הזאת יתסר בשנה ההיא יום אחד ויהיה מספר שנת הלבנה רק שני יום, ויהיו תרשי חשון וכסלו

בסיון, ואם היינו ממלאים אייר או מחסרים ניסן יגיע עצרת ז' בסיון. גם מעצרת עד י"ב לא נוכל לשנות כדי שיהיה ג' פעמים מ' יום כנגד ג' ארבעים יום שעמד משה בהר וירד כיו"ב עם הלוחות האחרונות. ותשרי א"א לחסר שתוא מלך שיש בו כמה ימים טובים. החדשים המלאים נקראו מלכים והחסרים משרתים להם. המלכים הם היותר חשובים והם: ניסן מלך שבו חג המצות, סיון שבו חג השבועות. אב מלך שבו היו קוצצין עצים למזבח (בט"ו כו), תשרי מלך שבו המועדות, כסלו (לפעמים) שבו נס הנוכה, שבט שבו ר"ה לאילנות.

[המחלוקת בשנת היצירה] כבר נתלקו חכמי התלמוד

בזמן הבריאה, ר"א אומר בתשרי נברא העולם ור' יהושע אומר בניסן (ר"ה י"א). וחכמי העבור הסכימו לדעת ר"י שהעולם נברא בתקופת ניסן ומולד ניסן הראשון היה בליל ר' מ' שעות תרמ"ב חלקים. ואנו מונין ר"ה מתשרי. אמנם נחלקו אם מתחילין מתשרי שלפניו או מתשרי שלאחריו. ובכל אופן מקצת השנה נתשב בשנה. אלה שתושבים התשרי שלפניו פתחו ממולד ניסן זה ב"ד תל"ח שהוא סימן ששה חדשים במולדות ועלה בידם למולד תשרי הראשון אשר לפני ניסן בהר"ד (יום ב' ה' שעות ר"ד חלקים). ועל התשבון הזה סמכו אנשי מערב והם מעברין את השנה במחזור על סימן ג"ח א"ד ז"ט (כנ"ל). ויש מהם שלא תששו לששה חדשים האלה שנחשבו לימי הוהו והתחילו למנות סדר עולם מתשרי זה. והם אנשי מזרח שמעברין את השנים במחזור ב"ה ז"י ג"ח. ויש חילוק ביניהם ובין אנשי מערב שנה אחת, אכל אין חילוק בחשבון העקרי לענין העבורין וקביעות המועדים. ר' סעדיה גאון בספרו ההכרה כלשון ערבית מוכיר המחלוקת הזאת ואומר כי השנה הזאת אשר אנו עומדים בה היום היא שנת אלף רל"ח למלכות אלכסנדרוס (מנין השטרות), והיא שנת ד' תרפ"ז (926) לבריאת עולם לחשבוננו, ויש אחרים שחושבים היום לבריאת עולם תרפ"ז. ואל יעלה בלבך כי החשבון הזה נכון הוא. כי קדמונינו נתנו לנו מסורת בתלמוד שיש בין סדר עולם ובין מלכות אלכסנדרוס שתי שנים ונתנו סימן לזה כי זה שנתים הרעב וכו'. ואלו האחרים כיון שראו הישובם פתוח שנה אחת אמרו על השנה הזאת שנת המבול היא והראשונים פתחו ממספר השנים בסדר עולם. רב האי גאון משיב ע"ז: שאלת על בהר"ד בתשבון למה חוזרין לחשוב ממנה ואמרת כי ראית בו כמה מעמים ואינם נכוחים. הוי יודע כי החשבון הזה אשר בירדנו לא מן אדם הראשון ירשנו אותו ואין אנו יודעין כימי אדם הראשון איך נעשה, וכך אני אומר כי משה רבינו למד את ישראל עקרו של הסוד הזה והגיד להם מה שכבר נעשה מעבורין מימות אדם ועד העת ההיא וכו'. ואע"פ שנתן להם הסוד הזה הזהירם שכל זמן שסנהדרין קיימת יש להם לשנות כן

ארבעה עשר לוחות

שנים פשוטות														שנים מעוברות				
1	2	3	4	5	6	7	מועדים	8	9	10	11	12	13	14				
ב	ב	ג	ה	ה	ז	ז	ראש השנה א'	ב	ב	ג	ה	ה	ז	ז				
ב	ד	ה	ז	ז	ב	ב	יום כפורים	ד	ד	ה	ז	ז	ב	ב				
ב	ב	ג	ה	ה	ז	ז	סוכות א'	ב	ב	ג	ה	ה	ז	ז				
א	א	ב	ד	ד	ו	ו	הושענא רבא	א	א	ב	ד	ד	ו	ו				
ג	ג	ד	ו	ו	אב	אב	ר"ח חשוון	ג	ג	ד	ו	ו	אב	אב				
ה	ה	ו	א	א	ג	ג	ר"ח כסלו	ה	ו	ז	א	א	ג	ג				
א	א	ב	ד	ד	ו	ו	חנוכה א'	א	ב	ג	ה	ה	ז	ז				
ו	ו	ז	א	א	ב	ב	ר"ח סבת	ו	ז	ח	א	א	ב	ב				
א	א	ג	ה	ה	ז	ז	עשרה בטבת	א	ב	ג	ה	ה	ז	ז				
ז	ז	ח	א	א	ב	ב	ר"ח שבט	ז	ח	ט	א	א	ב	ב				
אב	אב	ג	ה	ה	ז	ז	ר"ח אדר	אב	אב	ג	ה	ה	ז	ז				
							ר"ח ואדר											
א	ג	ג	ה	ו	ו	א	פורים	ג	ה	ה	ו	א	א	ג				
ג	ה	ה	ז	ז	א	ז	ר"ח ניסן	ה	ז	ז	א	ג	ג	ה				
ג	ה	ה	ז	ז	א	ז	פסח א'	ה	ז	ז	א	ג	ג	ה				
ד	ו	ו	אב	ב	ב	ג	ר"ח אייר	ו	אב	אב	ב	ד	ד	ו				
א	א	ג	ה	ו	ו	ז	ל"ג בעומר	ג	ה	ה	ו	א	א	ג				
ו	ו	ז	א	א	ב	ג	ר"ח סיון	א	ב	ג	ה	ה	ז	ז				
ד	ו	ו	א	א	ב	ג	שבועות א'	ו	ז	ז	א	א	ב	ב				
ז	ז	ח	א	א	ב	ג	ר"ח תמוז	ב	ג	ד	ה	ה	ז	ז				
ג	ה	ה	ז	ז	א	א	י"ז בתמוז	ה	ז	ז	א	א	ב	ב				
ב	ד	ד	ו	ז	ז	ז	ר"ח אב	ד	ו	ו	ז	ז	ב	ב				
ג	ה	ה	ז	ז	א	א	תשעה באב	ה	ז	ז	א	א	ב	ב				
ג	ה	ה	ז	ז	א	א	ר"ח אלול	ה	ז	ז	א	א	ב	ב				
ד	ו	ו	א	א	ב	ג	ערב ר"ה	ו	ז	ז	א	א	ב	ב				

(1) י"ז תמוז ומ' באב נדחו ליום א' בלוח סימן 4, 9, 10.

בראש כל לוח וסימן יש שני אותיות. הראשון מורה על יום א' דר"ה, והשני אם השנה שלמה כסדרה או חסרה. כמו בסימן 1 בח: אות ב' כי ר"ה יהיה ביום שני בשבוע, ואות ח' כי השנה היא חסרה, היינו שחדשי חשון ובסלו שניהם חסרים ויש בכל אחד רק ב"ט יום. בסימן 2 ביש: ר"ה ביום ב' והשנה שלמה, שחדשי חשון ובסלו כל אחד שלשים יום. סי' 3 נג: ר"ה ביום ג' והשנה כסדרה, חדשי חשון ובסלו אחד מלא ואחר חסר, וכו'.

בשנים הפשוטות הסדרים בקריאת התורה הם מחוברים וזולת אלה שהם נפרדים: סימן 1 חקת בלק, סימן 4 ח"ב, סימן 5 ויקהל פגודי ח"ב נצבים וילך, סימן 6 ח"ב ניו, סימן 7 ח"ב, בשנים המעוברות הסדרים נפרדים וזולת אלה שהם מחוברים: סימן 8 ח"ב מסות ומסעי ניו, סימן 9 מו"מ, סימן 10 מו"מ, סימן 12 ניו, סימן 13 מו"מ ניו, סימן 14 ח"ב מו"מ ניו.

ארבע פרשיות נקראות בסדר הזה: פרשת שקלים: סימן 1 ב"ט שבט, סימן 2, 3 ב"ז שבט, סימן 4 ב"ה שבט, סימן 5, 6 ר"ח אדר, סימן 7 ב"ט שבט, סימן 8 ב"ז אדר א', סימן 9, 10 ב"ה אדר א', סימן 11 ר"ח אדר ב', סי' 12, 13 ב"ט אדר א', סימן 14 ב"ז אדר א'. פרשת זכור בשבת קודם פורים. פרשת פרה: מסימן 1 עד 14 בסדר הזה: אדר ב' י"ח ב"ב י"ח ב"ב ב' י"ח ב"ב ב' ב' י"ח. פרשת החדש סימן 1 ב"ז אדר, סימן 2, 3 ב"ה אדר, סימן 4 ר"ח ניסן, סימן 5, 6 ב"ט אדר, סימן 7 ב"ז אדר, סימן 8 ב"ה אדר ב', סימן 9, 10 ר"ח ניסן, סימן 11 ב"ט אדר ב', סימן 12, 13 ב"ז אדר ב', סימן 14 ב"ה אדר ב'.

רצו חז"ל לעשות כן לפי שהיה השנה ארוכה הרבה יותר מ"ב פעמים כ"ט י"ב תשצ"ג ויהיה כחוכא ומלולא בעיני הבריות שיאמרו ב"ד טועים הם וטעו בחשבון השנים. לכך רחוקה זה מיום המולד עד יום ה' ור"ה הבא יהיה ביום ב' ויהיו רק ארבעה ימים בין ר"ה לר"ה והשנה תהיה כסדרה. אבל אם היא שנה מעוברת אז לא יהיה מולד תשרי הבא אחריו מולד זקן ויהיה נקבע במולד ביום ג'. דחייה רביעית הסימן ב' מ"ז תקפ"ט אחר העבור עקור מלשרוש, פ"א אם יבא מולד תשרי ביום ב' מ"ז שעות תקפ"ט חלקים, או יותר מזה. אם היא שנת עבור נדחה ר"ה מיום המולד ונקבע ביום ג' שאחריו. והטעם כי לפי החשבון היה מולד שעבר ביום ג' י"ח שעות והיה מולד זקן ונדחה עד יום ה', נמצא אם יהיה ר"ה זה ביום המולד ביום ב' לא יהיה בין ר"ה זה לר"ה שעבר כ"א ד' ימים וזה א"א בשנה מעוברת, דא"כ היינו צריכין לעשות ח' חדשים חסרים בשנה העברה. וגם זה יהיה נפלא בעיני הבריות. לכך דוחין ר"ה זה מיום המולד ליום שלאחריו, ואז יהיה ה' ימים בין ר"ה זה לר"ה העבר והיתה השנה חסרה, אבל אם השנה פשוטה נקבע ר"ה ביומו. לדעת הרמב"ם כל הדחיות הן בעיקרן כדי להשוות שנת הלכנה לשנת החמה, ולפגוע ביום קיבוץ האמתי והאמצעי, ולולא זאת לא היו דוחין חיטבון קביעת השנה המקובל מסיני מטעם ירקא ומתיא לבד. כי בזמן שהיו קובעין ע"פ הראיה לא הישו ירקא ומתיא וקבעו ר"ה גם בימי אר"ו (ע"ע). אך המעם הזה הוא רק סעד למעם העיקרי שהתאמצו בתיקון שנת הלכנה להשוותה לשנת החמה בתקופתה. ע"ע תקופה.

[י"ד לוחות] קביעות המועדים שאפשר לעשות מספרם ארבעה עשר ונסדרו ב"ד לוחות, שבעה לשנים פשוטות ושבעה לשנים מעוברות (ע"י הרשיטה בצד 310). השנה שאנחנו עומדים בה היום היא שנת תרע"ב (1912), והיא שנת מ"ז למחזור גדול ד"ג ועשירית למחזור קטן רצ"ט. ולוח השמש מ"ד לוחות הוא סימן 7. השנה הבאה תרע"ג היא מעוברת ולוח שמושה הוא סימן 12 (מסימן 8 עד 14 הם לוחות השנים המעוברות). שנת תרע"ד סימן 4, תרע"ה 1, תרע"ו 12, תרע"ז 4, תרע"ח 2, תרע"ט 13, משנת תר"פ עד תרפ"ט הסימנים הם: 4, 9, 2, 6, 10, 2, 7, 11, 3, 14. משנת תר"צ עד תרצ"ט: 6, 3, 14, 7, 4, 8, 7, 4, 9, 1. בשנת ת"ש (1940) הסימן הוא 12. אדות שנת העבור עם היו נחשבת לשובר או למשכיר ע"ע שכירות.

ביבליוגרפיה: רמב"ם קדוש החדש; סמ"ג עשין ס"י מ"ז; מור או"ח ס"י תכ"ז, תכ"ח; עומק הלכה מ"ז; ל"א, כנסת ישראל ח"א 363; האסיף ח"ב 228; החלוק ח"א 116, ספר עברונות, אויבאך 1722.

שניהם הסרים. הרחיות האלה דוחין את יום ראש השנה יום אחד וממילא נדחו כל המועדים: ויש ארבע דחיות, וסימניהן: א) לא אר"ו ראש, ב) מולד זקן בל תדרוש, ג) ג"ט ר"ד בשנת פשוטה גרוש, ד) ב' מ"ז תקפ"ט אחר העבור עקור מלשרוש. הדחיה הראשונה, לא אר"ו ראש, פ"א שאין קובעין ראש השנה בימי א' ד' ו' רק בימי בנה"ז. ואם יבוא מולד באחד של ימי אר"ו דוחין ר"ה מיום המולד ונדחה ליום שלאחריו בימי בנה"ז. והטעם מפני הושענא רבא שיחול ביום השבת ואין חובטין הושענות בשבת שאינו אלא מנהג נביאים ואינו דוחה שבת, והחמירו ברברי סופרים יותר מבשל תורה, ובר"ה סמוך לשבת יכולין לתקוע יופר ביום אחד. ביום ד' אין קובעין ר"ה שלא יבא י"ב ביום ו' סמוך לשבת, וכן אין קובעים ר"ה ביום ו' שלא יחול י"ב ביום א' ויהיו ג"כ סמוכים, ואכרו תרי שבי (שבתות) בהררי לא עברין משום ירקא ומתיא, שלא יתעפשו ירקות הנאכלין כשהן חיון אם לא יוכלו לבישלן בשני ימים זה אחר זה, ומשום מתיא שלא יסריח המת אם לא יוכלו לקבורו עד יום השלישי. ועוד טעם אחר משום שנאמר מערב עד ערב תשבתו שבתכם ואם היה י"ב ביום ו' או א' אז לא היה בכל שבת מערב עד ערב בפני עצמו כי יבנס ערב אחד בערב חבירו, וי"כ נקרא שבת שבתון. הדחיה השניה היא מולד זקן בל תדרוש, פ"א אם יפול המולד של תשרי אחר י"ח שעות מהיום שהוא הצות היום נקרא מולד זקן שלא בא בזמנו ונדחה ר"ה מיום המולד ליום שלאחריו, ואפילו אם יפול המולד הזקן ביום שלפני ימי אר"ו נדחה ר"ה מיומו משום מולד זקן ומיום שלאחריו משום אר"ו ונקבע ביום שלישי למולדו. אבל אם המולד אפילו חלק אחד פחות מן י"ח שעות כגון י"ז שעות תתע"ט חלקים נקבע ביום הולדו אם יקרה בימי בנה"ז. וטעם הדחיה מפני שבמחצית היום הוא רנע החיבור של הלכנה עם החמה ועומדת ממש תחתיה, וא"א לנו לראות אור הלכנה עד שתתפרד מעט מן החמה לצד מזרח וישעורו חז"ל שהוא פחות משש שעות אחר המולד, וא"כ בזמן שהיו מקדשין ע"פ הראיה והיה המולד מחצי היום ואילך לא היה אפשר לראותה באותה היום ולקדשה, והיו דוחין יום ר"ה עד יום שלאחריו, וכן נוהגין עכשיו אע"פ שאנו קובעים ע"פ החשבון, דחיה שלישית היא ג"ט ר"ד בשנת פשוטה גרוש, פ"א אם יהיה מולד תשרי בליל ג' מ' שעות ר"ד חלקים או יותר והשנה היא פשוטה אז נדחה ר"ה מיום המולד וגם מיום שלאחריו משום אר"ו ונקבע ביום ה'. והטעם לפי כשתשליך ר"ה תתע"ז שהוא יתרון משנה פשוטה על ג"ט ר"ד יהיה מולד של ר"ה הבא ז' י"ח ותצטרך לדחותו מיומו משום מולד זקן ומיום שאחריו מיום אר"ו ויהיה נקבע ביום ב'. ואם היינו קובעין ר"ה זה ביום המולד ביום ג' יהיה בין ר"ה זה לר"ה הבא ששה ימים והיינו צריכין למלאות שמונה חדשים. ו

בדברים שבנופו אבל בממונא עד דמהדר למריה (ברכות י"ט). ר"ל עבירות שבין אדם למקום אבל עבירות שבין אדם לחבירו אפילו יויב אינו מכפר (יומא פ"ז). אמר דבה בר חיננא סבא סמייה דרב. כל העושה דבר עבירה ומתבייש בו מוחלין לו על כל עונותיו שנאמר (יחזקאל מ"ז) למען חזכרי ובשת ולא יהיה לך פתחון פה מפני כלמתך בכפרי לך (ברכות י"ב). ויש עבירה שבטלה לעומת הטוב והמצוה הבאה על ידה. דרש בר קפרא איזהו פרשה קטנה שכל גופי תורה תליין בה: בכל דרכיך דעהו והוא יישר ארחותיך (משלי ג'). ואמר רבא אפילו לדבר עבירה (ברכות ס"ג): כגון אליהו בחר הכרמל שחקריב בבמה לצורך השעה, ואמרו עת לעשות לה' הפרו תורחך. ואע"פ שמצוה הבאה בעבירה אסורה. מותרת בצבור ולצורך הצבור כגון המשחרר עבדו להצטרף למנין, אע"פ שעובר בעשה דלעולם בהם תעבדו (שם מ"ז). וא"ר נחמן א"ר יצחק גדולה עבירה לשכח מצוה שלא לשמה, כמו יעל שעשתה עבירה להתייש כחו של סיסרא כדי שתהא יכולה להרגו (נזיר כ"ג: רש"י). ואמרו עבירה מכבה מצוה ואין עבירה מכבה חורה (סוטה כ"ג). ולרינא אמרו אין שליח לדבר עבירה (קדושין מ"ב): ע"ע שליח. וענש הכתוב את הנמפל לעוברי עבירה כעוברי עבירה (סנהדרין מ'). ע"ע מסייע. העובר עבירה נקרא עבריין, שכך אומנות של יצה"ר היום אומר עשה כך ולמחר אומר לו עשה כך (נדה י"ג). והאי סאן דעבר אפילו באיסור דרבנן שרי למקרי ליה עברינא. קודם תפלת כל נדרי ביה"כ אומרים הרב וראש הקהל לפני התיבה: בשיבה של מעלה ובישיבה של מטה על דעת המקום ועל דעת הקהל אנו מתירין להתפלל עם העברינים, והיא מתקנות סהר"ל. כי ביה"כ יבואו גם עוברי עבירה לביה"כ.

ב. מ.

עבר: בן שלח בן ארפכשד בן שם בן נח. עבר היה הנכבד מצאצאי שם, ולכן מבונה שם אבי כל בני עבר (בראשית י' כ"א). הוא נולד בשנת תשכ"ג לאלף השני ומת בשנת קפ"ז לאלף השלישי בן תס"ד שנים. עבר הוליד את פלג (כי בימיו היה דור ההפלגה) ויקמן. רשב"ג אומר הראשונים ע"י שהיו משתמשין ברוח הקדש היו מצויאין לשם המאורע וכו'. א"ר בר חלפתא נביא גדול היה עבר שהוציא לשם המאורע (בי"ר פל"ז י'). אברהם אבינו מתואר "העברי" מפני שיצא ממשפחת עבר. ויגד לאברהם העברי, ר' נחמיה אומר שהוא מבני בניו של עבר. ר' יהודה אומר כל העולם מעבר אחר והוא מעבר אחר (ר"ל שהוא היה האחד שהכיר את בוראו בין כל באי העולם בזמנו). רבנן אמרי שהוא מעבר הנהר וסמיח בלשון עברי (בי"ד פמ"ב). ברבקה נאמר ותלך לדרוש את ה', וכי בתי כנסיות ובתי מדרשות היו באותן הימים, והלא לא הלכה אלא למדרשו של שם ועבר! אלא ללמדך שכל

עבירה: המא ועק אדם העובר על איסור ואינו נוהר בו. עקביה בן מהללאל אומר הסתכל בשלשה דברים ואין אחת בא לידי עבירה: דע מאין באת. ולאן אתה הולך. ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון (אבות פ"א). רבי חירקא דרש אל אמנה ואין עול. כיום שנפרעין מן הרשעים לעוה"ב אפילו על עבירה קלה שעושים כך נפרעים מן הצדיקים בעוה"ז על עבירה קלה שעושים (תענית י"א). עבירה יש לה קרן ואין לה פירות שנאמר אוי לרשע כי גמול ידיו יעשה לו (ישעיה ג'). ומה אני מקיים ויאכלו מפרי דרכם וממועצותיהם ישבעו (משלי א') זו עבירה שעושה פירות יש לה פירות וכו'. מחשבה רעה אין הקב"ה מצרפה למעשה, כי הרהור עבירה אינו עבירה רק בע"ז (קדושין מ'). במדגלים כתיב כמספר הימים אשר תרתם את הארץ (במדבר י"ד) וכי ארבעים שנה הסאו והלא ארבעים יום הסאו. אלא לימר לך כל העובר עבירה אפילו יום אחד בשנה מעלה עליו הכתוב כאילו עבר כל השנה כולה (חגיגה ה'). ריש לקיש אומר אין אדם עובר עבירה אלא א"כ נכנס בו רוח שטות (סוטה ג'). דבי רבי שילא אמרו כיון שבא לידו דבר עבירה פעם ראשונה ושניה ואינו הוסיף שוב אינו חוטא, שנאמר רגלי חסידיו ישמור וכו' (יומא ל"ח). שלום שלום לרחוק ולקרוב (ישעיה נ"ז) שהיה קרוב לדבר עבירה ונתרחק ממנו (ברכות ל"ד). כל שבא דבר עבירה לידו וניצל הימנה נותנין לו שכר כעושה מצוה (קדושין ל"ט). ולהיפך אם נתנול בדבר עבירה קשה לו להפטר ממנו. וא"ר הונא כיון שעבר אדם עבירה ושנה בה נעשית לו כהיחר (ס"ק כ"ז). וא"ר עמרם אמר רב שלש עבירות אין אדם ניצול מהן בכל יום הרהור עבירה ועיון תפלה (שאינו סמוך בתפלתו כראוי) ואבק לייסן הרע (ב"ב קס"ד). א"ר יצחק כל העובר עבירה בסתר כאילו דוהק את רגלי השכינה שנאמר כה אמר ה' השמים כסאי והארץ הדיים רגלי (ישעיה ס"ז). ואם עושה בסתר נראה כאילו חושב בלבו שאין השכינה במקום ההוא. ויש דעה אחת של ר' אלעאי הזקן שאמר אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו (ולא יכול לכיף אותו) ילך למקום שאין מכירין אותו ואל יחלל שם שמים בפרהסיא (חגיגה מ"ז). ונראה כי ברוב המקומות שנזכר דבר עבירה או עבירה סתם כוונת חז"ל על זנות בפניה שאין בה איסור דאורייתא. וא"ר יצחק מיום שחרב ביהמ"ק נטלה טעם ביאה וניתנה לעוברי עבירה (סנהדרין ע"ה). אמר רב אושעיא כל המסרק עצמו לעבירה חבורות ופצעין יוצאין בו וכו' ולא ע"ד אלא שגדון בהררוקן וכו'. אמר רב נחמן סימן לעבירה הררוקן (שבת ל"ג). ועל עבירה זו אמרו הרהורי עבירה קשי מעבירה (יומא כ"ט). כי בהרהור המא ליכא עבירה רק בע"ז. תני רבי ר' ישמעאל אם ראית ת"ח שעבר עבירה בלילה אל תהרהר אחריו ביום שמא עשה תשובה, או וראי עשה תשובה. וה"מ

מי שהוא מקביל פני זקן כמקביל פני שכינה (ב"ד פס"ג ז'). יעקב אבינו למד ב"שכיבת שם ועבר וכל אותן שנים שהיה בבית עבר לא נענש (מנילה מ"ז:). ונראה כי נקרא עבר ע"ש שהתישב בעבר הנהר בארם נהרים ומשם בא אברם העברי (בראשית י"ד י"ג), וכן נאמר בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם וגו' ואקח את אביכם את אברהם מעבר הנהר (יהושע כ"ד י"ג). ובני ישראל נקראו ג"כ עברים ע"ש אברהם העברי וע"ש עבר. ובמדרש אמרו למה קורא אותם עברים על שם שעברו ים (שמ"ד פ"ג). ובפרט נקראו כן בפי עמים אחרים שנחשבו בעיניהם כנרים מארץ נכריה שבאו מעבר לנהר פרת, ונשאר השם עברי עבריה עבריות (בראשית ל"ט י"ד. מ"א י"ב. שמות א' מ"ז, ש"א י"ד י"א). ונס בפי בן עבר במרם היותו לעם לבדו או בדברו לבן עם אחר (בראשית י"ד י"ג. שמות מ' י"ג. ג' ש"א י"ח. יונה א' מ'). או בהתכוונו רק להבדיל את בן עמו מבן עם אחר, כמו איש מצרי מכה איש עברי מאחיו (שמות ב' י"א). והעברים היו לפלשתים כאחמול שלשום (ש"א י"ד כ"א), כי תקנה עבר עברי, חעברי והעבריה (ירמיה ל"ד מ') כדי להבדילם מעברים כנענים. ע"ע יהודי.

ב. מ.

עֲבְרִית: שפת עברית, השפה העברית, לשון עבר, לשון עברית, ובפרט לשון הקדש. הלשון שנכתבו בה ספרי תנ"ך (מלבד: ירמיה י' י"א, דניאל ב' ד'-ז' ל"ח. עזרא ד' ח'-ו' י"ח. ושם, ינר שהדותא" בראשית ל"א מ"ז). המלה עברית נזכרת בראשונה במשנה (גיטין מ' ח'). ידים ה' ד'). בכח"ק נקראת שפת כנען. ביום ההוא יהיו חמש ערים בארץ מצרים מדברות שפת כנען ("ישעיה י"ט י"ח) ופירשי' כישראל שבארץ כנען, וכן הרמב"ן בפירושו כי פי המדבר אליכם (בראשית מ"ה י"ב) אמר שזה היה יפת כנען, נס נקראת יהודית ואנשי חזקיה אמרו אל רבשקה ואל תדבר אלינו יהודית באזני כל העם (מ"ב י"ח ב"ו) ר"ל הלשון העברית שדברו בני יהודה, בי בני אפרים דברו במבטא אחרת ואכרו סבלת תחת שבלת (שופטים י"ב ו'). בתלמוד ובספרות הרבנים נקראת עברית לרוב בשם "לשון הקדש" כדי להבדילה מלשון ארמית שהיתה לשון העם—לשון חול או לשון הדיוט. ת"י קורא לשון עברית לשון קודשא ונס, "לשון בית קודשא" (בראשית ל"א מ"ז). כי השתמשו בה בבית המקדש אף כי כבר דברו ארמית בחוץ. האיטורים קראו לעברית "לשון ארץ המערב" (ע"י Hastings, Diet. iii 25).

אמר שהיו מדברים בלשון יחידו של עולם כלשון הקדש (ירושלמי מנילה פ"א, ב"ד פ"ח). לשון עברית היא "שפה אחת" לפי שהיתה היותר פשוטה ושלמה חר לא התערב בתוכה, ושאר הלשונות אינן כן, כי אנשי דוד הפלגה קודם שבנו המנדל היו מדברים בלשון עברית. ונתבלבלה ונתערבה אח"כ בשבעים הלשונות שיצאו ממנה. ואין ספק כי אחר שהסכימו על הלשונות ההן השתמשו בקצת שמות ופעלים מהלשון שהרנילו, וחמתזנו הלשונות והורכבו קצתן בקצתן, ולא אחת בהן פשוטה נעדרת ההרכבה, כמו שנראה היום (קול יהודה לכוזרי מ"ב פס"ח). לדעת אחרים היא לשון עברית באמת לשון הקדש מפני שדברו בה רק גדולי העם וחכמיו וכתבו בה בתבי קדש. והיו מדברים גם בלשון ארמית או לשון ערבית שהיתה לשון של הדיוט או לשון חול, וכתבו בה כתבים ושטרי הדיוטות. ואין ספק כי האבות וראשי השבטים דברו בלשון הקדש, כנראה משמותיהם ושמות עריהם, ויעקב שקרא לנל האבנים גלעד ולבן כנה אותי בארמית ינר יהדותא (בראשית ל"א מ"ז). ונס כאשר באו בני ישראל מצרימה הביאו עמם לשון עבריה ולא שינו שם את לשונם (תנהומא סוף בלק, ויק"ר ל"ב ושה"ש רבה פסוק נן וע"ל). ובפרט בני לוי, אף כי דברו גם בלשון מצרית לצורך חול.

בעל הכוזרי מביא ראיה שלשון עברית היא החשובה שבלשונות מקבלה וסברה: "הקבלה שהיא הלשון אשר דבר בה ה' יתברך עם אדם וחיה ובה דברו שניהם כאשר יורה על זה הגזר אדם מאדמה ואשה מאיש וחיה מחי וקין טקנית ושת משת פלג כי ביטוי נפלגה ונח מינחמנו. עם עדות התורה וקבלת דור אחר דור עד עבר עד נח עד אדם, שהיא היתה לשון עבר וכו', וכבר היה אברהם מדבר בארמית באור כשדים שהארמית היא לשון כשדים, והיתה לו העברית לשון הקדש והארמית לשון חול, וכן נשא אותה ישמעאל אל הערב, והיו אלו שלש לשונות מישותפות ומתדמות, הארמית והעברית והעברית בימותיהם ובהליכותיהם והיתה הלשון העברית לבדה המעילה" וכו' (כוזרי מאמר ב' ס"י ס"ח). הראיה מלשון נופל על לשון היא מן המדרש, לזאת יקרא אשה כי מאיש לזקחה זאת (בראשית ב' ל"ג) מכאן שנברא העולם בכה"ק. שמעת מימך ניני גיניאה, אינטרופי אנטרופיאה נברא גברתא? אלא איש מאשה, למה? שהלשון זה נופל על הלשון הזה (ב"ד פ"ח ופ"א). כי בלשון יגית ונס בלשון ארמית שם האישה אינו דומה לשם האישה. ועוד ראיה ממלות אחרות אשר נמצא בהן הוראתן בדרך טבעי כמו שמים=אש ומים, נשר מורה על חזק ראותו מלשון אישורנו (במדבר כ"ח י"ז) ונס על נשירת כנפיו בהתחדשו. שם יד עולה עשרה כנספר אצבעותיה. ובין השמות הפרטים אברהם מלשון אב המון גוים, יצחק ע"ש הצחק, יעקב כי יעקבנו, ישראל כי ישר עם אל וכן שמות השבטים ע"ש המאודעות בלשון נופל על

[הלשון המקורית] מסורה היא בידי חז"ל כי לשון עברית היא הראשונה מכל הלשונות, ורק רב לבדו אמר, אדם הראשון בלשון ארמי סיפר שנאמר ולי מה יקרו רעך אל (סנהדרין ל"ח:), ע"ע ארמית. ודרשו ויהי כל ארץ שפה אחת (בראשית י"א א'), ר"א ור' יחנן, חד אמר שהיו מדברים בשבעים לשון, וחודנא

כרור הוא שהיו מבינים לשון עברית לא רק החכמים אבל גם העם אף כי לא השתמשו בה לצורך חול. כנראה ממשלים רבים בעברית שהיו שגורים עוד כפי ההמון ומובאים במשנה ובברייתא בלשונם בלשון עברית. כמו מעשיך יקרבוד ומעשיך ירחמוך (עדות פ"ה). אם אין צאן אין דועה (מכילתא פ' בא), טוב באדם שהוא ביישן (שם פ' בחדש), אין הקמץ משיבע את הארי (ברכות ד), הניח מעותיו על קרן הצבי (כתובות פ"ג) וכדומה. והמשלים שמקורם ארמית הניחו בלשון הזאת, כמו צבתא בצבתא עשויה (תוספתא ערוכין פ"ח), נפל בביתא חבל לבותא (מכילתא וש"מ"ר פכ"ז), דניישא ליה ימלל (מכילתא ובר' פל"ב). ועוד ראייה כי גם המון העם הבירו עוד בלשון עברית, כי לולא בן מרוע הברו התפלות היותר קדומות בלשון עברית, אלא בודאי כי בכל עיני קדושה השתמשו עוד בלשון הקדש. ואפילו תפילות שנסדרו אח"כ התאמצו לחכרם בלתיק (עי' ברכות מ"ד—י"ח וחולין קל"ז), ואמרו אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי שאין מלאכי השרת נוקקין לו (שבת י"ב: סוטה ל"ג). והוא דרך מליצי על החכמים שדומין למלאכי השרת שהתרעמו על המתפללים בשפה המדוברת כפי הדיוטים. במשך הזמן התערבו שתי הלשונות ערבית וארמית יחד גם כמשוניהן וסננוניהן, כל אחת פשטה צורתה ולכשו שניהן צורה חדשה. והתקופה הזאת נחשבת למעברה מלשון המקרא ללשון המשנה (אבות פרק קנין תורה) או לשון חכמים (קדושין ב': ע"ז נ"ח: חולין קל"ז:). [לשון המשנה] במאות האחרונות של הבית השני ואיזה מאות אחרי החרבן השתמשו התנאים בלשון המשנה, אשר מלבד המלות הארמיות נתערבו בה גם בשלש מאות מלות מלשונות יונית ורומית. וגם במשנה נמצא איזה השתלשלות בלשון העברית החדשה הזאת. כי יש חילוק בלשון בין המשניות הקדומות ובין המשניות המאוחרות, כי הראשונות היו יותר קרובות ללשון המקרא. לדוגמא: שתי יורות במרתף מקום שצריכה בדיקה (פסחים פ"א א'), כל שחכתי בשמירתו הכשרתי את נוקו (ב"ק פ"א ב'), ושם משתמשים עוד בלשון הכתוב "מיטב הארץ" ובמקומות מאוחרים, "עדיה". כמס' חלה (פ"א ג') אמרו ולא קבלו מהם מפני "הכתוב שבתורה", תחת "שנאמר" במקומות אחרים. חכמי המשנה השתדלו "להעביר דרך הארמי על שדי העברי לתכלית יתרון ההבנה, מזה אנו רואים ששנכח הרבה מלשון העברית אצל העם עד שהוכרחו להמעימה ע"פ משפט הארמית" (ווייס בספרו משפט לשון המשנה 5). והשתמשו גם במושגים ארמיים בלשון עברית, תחת כיום שהוא או בשעה ההיא ובשנה ההיא, אומרים בו כיום או באותו היום כאיתה שעה בדרך הארמי בה שעתא, בה זמנא (דניאל ג'). בית הכנסת תחת בית התפלה כמו הארמי בי בנישאתא. המשנה מכילה גם מלים ודבורים אשר אף שאינם נמצאים בתנ"ך בכ"ז נכרים שהם תלך

לשון, ושכחתי עם אבותי (שם מ"ז ל"ז) בשתי מלות האלה נכללו שני עקרים גדולים, כי בנוי המיתה כשכיבה יורה על תחית המתים, האסף אל עמיו מורה על השארת הנפש. הרמב"ם נותן הטעם שנקראת עברית לשון הקדש, "כי זאת הלשון היא קדושה לא תמצא בה שם אמתי למיטל ולבעילה אך זכרו אותו בשמות מישאלות סמוכות וברמיונות. והיתה הכוונה בזה כי אלה הענינים אין צריך לזכרם כל שכן כרי שיוטם להם שמות קבועים, אבל הם דברים שצריך להחריש מהם וכשיכיריה הצורך לזכרם יסבב פני הדבר בכינויים שמלות אחרות נעלמות" (מורה מ"ג פ"א). ויש מאמינים כי לשון עברית תהיה לשון העתיד לבא, ודורשים כי אז אהפוך על עמם י"פה ברורה לקרוא כלם בשם ה' ולעברו שכם אחד (צפניה ג' ט') שהוא לשון הקדש. כי "שפה ברורה" בנימטריא "בלשון הקדש" עם הבולג.

[התערבות לשון הארמית] מעת שהתישבו ישראל על אדמתם ער סוף זמן הבית הראשון, היתה לשון עברית השפה המדוברת בין העם והיתה כפי חווי ונביאיו במליצה רמה ונשנבה שאין דוגמתה בין השפות האחרות. ואמרו ארבע לשונות נאה לעולם שישתמש בהן: לעז (יוני) לומר, רומי לקרב, סורסי לאלייא (קינה והנה והי), עברי לדבור (oratory) וכו' (ירוש' מניח פ"א. אסתר רבה סוף פ"ג). אמנם גדולי העם הכירו גם לשון ארמית כאיטר מבואר מרביר אליקים ושכנה ויואח אל רבשקה: דבר נא אל עברך ארמית כי שומעים אנחנו ואל תדבר עמנו יהודית באזני העם (מ"ב י"ח ב"ז). אולם אחרי גלות בני יהודה ובנימין לבבל החלו להשתמש גם בלשון ארמית או בשדית. ובני השרים מיהודה למדו במצות המלך ספר ולשון בשדים (דניאל א'). אך רוב העם ובפרט יודעי התורה עוד הבירו בלשון עברית והשתמשו בה כנראה מפת"גן כתב הרת שנתן אחיטורש לכל מדינה ומדינה בכתבה ועם כלשונם ואל היהודים בכתבם וכלשונם (אסתר ה' ט'). אמנם בסוף הגלות התחילו לשבוך את לשון עברית, ובפרט אלה שלקחו נשים נכריות היו, "בניהם חצי מדבר אשדודית ואינם מכירים לדבר יהודית" (נחמיה י"ג ב"ר). עד כי המון העם חרלו מלדבר עברית ולא הבינוה עוד. וכאשר נקראת התורה בצבור היו צריכים למתרגם להעתיק להם הדברים בארמית כמו שדרשו חז"ל, ויקראו בספר בתורת אלהים מפורש ושום שבל" (נחמיה ח' ח') על התרגום, ויהודי אלכסנדריא הצריכו העתקה בלשון יונית. מזמן החשמונאים נשאר לנו שרידי הלכות שניכר מהן כי כבר השתמשו אז בבתי המדרש בלשון ארמית כמו העיד יוסי בן יעזר איש צרדה על איל קמצא דבן וכו' ועל דיקרב למיתא מסאב (עדות פ"ה ד', ע"ז ל"ז) וברישלמי (סוף סוטה) אמרו יוחנן בהן גדול שמע כת קול יוצאת מבית קה"ק ואומרת נצחו מליא דאניחו קרבא כאנטוביא. בכ"ז

מלשון עברית ושהיו חיים בפי העם, אך לא היו דרושים לסופרי התנ"ך ולכן לא השתמשו בהם. וכמו שאי אפשר לומר שהמלים והדבורים שלא נמצאו בספרי שעסקפיר אינם מלשון האנגלית מפני שהוא לא השתמש בהם. גם יפה עשו להבנים כמה מלים מלשון היונית והרומית שהיו שנורות בפי ההמון, ולא השתרלו לברוא מלים חדשות תחתיהן שאי אפשר או שקשה להבין הוראותיהן כדרך שעושים בוראי מלים בזמנינו. אמנם המפרשים שחשבו שהם מלים עבריות מעו בהוראתן באופן זר ומתמיה. כמו רב סעדיה גאון שחשב מלת לגיון היא עברית. או מלת אפתיקי שהיא יונית ופירש"י בנוטריון פה"ת האקאי, והרמב"ם פי' פה"תקנה. ואפשר שהיא אסמכתא בעלמא, כי הלא מצינו שהתנאים בעצמם שואלים איזו דריתקי דא תהי למיקם ולהיות (כ"ט י"ט) והם בודאי היו מכירים כונת המלה שמקורה מן היונית והסורסית, אלא שסמכו לה רמז בלשון נופל על לשון. והראיה כי במקום אחר איתא: איזו דריתקי כל שכתוב בה דא תהא למיקם ולהיות (ב"ב קל"ה:). ומפני השינויים הרבים שנעשה במושגי לשון המשנה מלשון המקרא א"ר יוחנן לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמה (חולין קל"ח:). בעלי המשנה אהבו להשתמש במליצה של תנ"ך כמו המיטכילים הראשונים, ולהנמא, וכל ההרים אשר במעדר יעדרון (פאה פ"ב ב'), מלא קמצו (שם פ"ד ט'), בין האולם והמזבח (כלים פ"א ט'). והלויים בכנורות ובנבלים ובמצלתים וגו' (סוכה פ"ה ד'), ואל בינתך אל תשען (אבות פ"ד), הפורץ גרף של חכמים (תוכפתא חולין פ"ב) ע"ע סגנון. ואע"פ שהשתמשו בעלי המשנה בלשון עברית חדשה לצורך ההלכה כדי להבינה להתלמידים באופן יותר טוב, מפני שחסרים כמה מלות תכניות בלשון המקרא, בכ"ז לא נמנעו מללמוד וללמד לשון התנ"ך במהרה, והזהירו את העם בהזהרה מופלגת לבלתי עווב את המורשה היקרה הזאת, ושמו לחוק ולמצוה על כל אב מישראל ללמד את בנו הקטן לשון הקדש. ואמרו כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו בלשון הקדש (ספרי פ' עקב סי' ס"ז) ובתוספתא (הגינה פ"א) הנירסא מלמד שמע ותורה ולה"ק. וע"ז שאלו בנסרא מאי תורה ואמר רב חמנא פסוק תורה צוה לנו משה (סוכה מ"ה). ומצאנו עוד שאמרו כל המדבר בלשון הקדש מבושר שהוא בן העולם הבא (ירוש' שקלים פ"ג). ובאמת היתה לשון עברית מדוברת אצל כמה מגדולי ישראל, ובבית רבי דברו בה כל בני הבית וגם שפתותיו (מגילה י'). ואמר בא"י לשון סורסי למה או לשון הקדש או לשון יונית (ב"ב פ"ב:).

פסוקות כמו הרמב"ם ביר החזקה, השני הזה החל בצפון אפריקא ואח"כ נתפשט בספרד בצרפת ובאשכנז ע"י הפייטנים. גם הרכוחים עם הקראים בעלי המקרא הועילו הרבה להרחבת הלשון העברית. בעת ההיא התפתחה לשון עברית החדשה ונתעשרה הרבה במלים ומושגים מדעיים ע"י ההעזקות מלשון ערבית. ומצינו כי כבר בעלי התלמוד פירשו לשון המקרא בעזרת לשון ערבית, כמו ר"ע שאמר כשהלכתי לערביא היו קורין לרכרא יובלא (ר"ה כ"ו. וע"י בכורי העתים ח"י 60). גם כשרמזו על הלשון של יושבי כרכי הים ייש לפרשו לפעמים עפ"י הערבי. כמו שאמרו שבכרכי הים קורין לקעייאת בנייתא, כי בלשון ערבית מלת קלעה הוראתה ארמון הבנוי לתפיות. וכן נראה כי ר' לוי במ"ד משתמש כמה פעמים בלשון ערבית להבנת איון מקראות (ע"י באכער על אנרת האמוראים הבבליים ח"ב 303). וע"ז נשענו המדקדים בזמן מאוחר בהשוואת לשון עברית עם הערבית (ע"י מאנאסטרופט שנה י"ב 120).

הראשון מהכמי הלשון שהלכו בדרך הזה היה רב סעדיה גאון שחבר ספר „אגרון“ בדקדוק הלשון, ורב האי גאון. הראב"ע בפ' יוצא על לזו וערמון כתב בשם הגאון כי לזו שקדים בעבור שנקרא כן בלשון ישמעאל, כי הב' לשונות והארמית ממשפחה אחת היו. והראב"ע בעצמו כתב בספר שפה ברורה: לשון הקדש ולשון ארמית ולשון קדר שפה אחת חיתה וכו'. ר' יהודה חיוג, ר' יונה ן גנאה, הרד"ק ועוד כמה מדקדקים כתבו על ירשי לה"ק, וביארו כמה מהם ע"פ לשון הערבית. כמעט כל חכמי ספרד היטחמטו בערבית לכאר כמה וכמה מלים מעברית. וגם אחר הגלות האחרון מספרד היה אברבנאל מפרש כמה דברים בתורה בעזרת לשון ערבית. גם בארץ איטליא היו איזו מפרשי התורה אשר השתמשו בלשון ערבית בכיאריותם עה"ת כמו ר' זרחיה בן שאלתיאל מברצלונה. אשר ישב ברומא בסוף המאה הי"ג ושם כתב פרושים על משלי (בשם אמרי דעת קולוניא תרל"א) ועל איוב (בספרו תקות אנוש ברלין 1868). ומתמה מאד על החושבים כי כאשר יגזרו מלה אחת מן הערבי אז ייטפל ערך ליטוננו תחת מדרגת לשון ישמעאל „ולא יריגשו אותם הפתאים כי כל אלו השרשים היו לנו בנחלה בקבלה מן האבות עד שאומת ישמעאל שהיה בן אברהם למד מא"א כל אלו השרשים וזה הלשון הנקרא לשון ערבי, אבל גלותנו היום גרמה לנו שאנו צריכים ללקט אלו הגורות והישמות תחת שולחן אומת ישמעאל וזה הגנאי אינו מניע לגנאי גלותנו אלא כשהגיע טפה מן הים אל שיעור מי הים“.

ר' יצחק המכונה אבו אברהים ן ברון כתב ספר נכבר על השתוות לשון עברית עם ערבית ובחלק השני מספרו מבאר כמה מקראות בדרך הזה (ע"י האשכול ח"ב 203). אלדחויזען יאמר כי לשון ערבית היתה הראשונה וממנה התפתחה העברית. ד"ס מרגליות (Hastings II) שם יאמר כי עברית היא ערבית נישחתה.

[התערבות הערבית בעברית] בימי הגמרא גברה יד הארמית השפחה על העברית הנבירה, וכן כל זמן הגאונים, עד אשר התעוררה חקירת הלשון העברית ע"י הפירושים על התנ"ך ועל התלמוד וחזרו להשתמש בלשון עברית או ע"פ בלשון המשנה, ובפרט בהלכות

שכל ישראל ויהודה דברו בלשון הזאת, אך לא נשאר לנו זולתי ספרי התנ"ך שהיו שמורים ביד ישראל כבבת עינם, וספרי הקדש אינם ספרי מלים ולא אצרו בקרבם כל המלים שנמצאו בלשון עבר רק מה שהיה דרוש לכתוב בהם. וכמו שלא נוכל לומר למשל כי ספרי הקלסקים של עם ועם מכילים בקרבם כל המלים הנמצאות בלשונות העמים ההם. ואמנם נותרו כמה מלים מלשון עבר צחה שנכנסו אח"כ במשניות וכמה מאות מלים שנשכח זכרם לגמרי מחסרון השמש בהן.

[מרהיבי הלשון] כאשר נתרחבה ספרות ישראל בתורה שבעל פה, הרגשו חז"ל החסרון במלים עבריות כפרט בעניני הלכה ומעשים בכל יום. והם היו הראשונים שהרחיבו את לשון עבר במלים של ענינים ומושגים וגם בשמוש הלשון וסגנונו. ולא חששו גם לדקדק הלשון בשעת חידוק. ועשו מכמה שמות עצמים פעלים כי מצאו סמך לזה ממלת "מהיהדים" שנגזר משם "יהודי", ומהשם רום עשו פעל חדש תרם תרומה חמשה לא יתרומו, מהשם משכב—ממשכנן לצדקה. ובמלים "לקרות", "לבנות" וכדומה הרכיבו את הנפעל וההתפעל. ובראו מלים חדשות כמו "כחט", "חיס" ממלת חום, "עגלה" מן עגלה, "רצען" ממצרע וכדומה. גם שאלו מלשונות שמיות אחרות, כמו המלים מומחה מובחן תספורת. ושאלו כשלוש מאות מלים מלשונות יונית ורומית. גם במקום שהיו יכולים להשתמש במלים עבריות אלא שהמלים הנכריות היו מורגשים ביותר, כמו לבלר במקום סופר, דילטור במקום מלשין ועוד. וגם בזה מצאו סמך מכתבי הקדש האחרונים שהשתמשו במלות בבליות ופרסיות כמו ספסר פחה פרדס פתשן אהשתרים ועוד מלות בודדות שלא נדע מקורן. ובאמת יש כר נרחב ללשון עבר בספרות התלמוד והמדרשים, אם אך ישימו הסופרים לבם לדרוש משם המלים והמושגים החסרים בכל מקצועות הספרות. בימי הנאונים נתרחבה הלשון העברית במרה מרובה בעזרת הלשון הערבית, וע"י החקירה הפילוסופית ונתוספו מלים רבים כמו מהות, כמות, איכות, מרכז, קוטב, קוטרי, אופק, אקלים ועוד. גם כמה מאות מלים ופעלים חדשים שהמציאו בעלי הפייטנים שמהם נוכל ללמוד הרבה.

[המרהיבים החדשים] בתקופת ההשכלה זומן מנדלסון ואיזה דורות אחריו חזרה לשון עבר כמעט למצבה הראשון, כי המשכילים הראשונים השתמשו רק בלשון סהודה, ר"ל במלים שמצאו בתנ"ך ולא רצו לערבב בה מלים מהתלמוד, חרה להם המלים שהמציאו חז"ל או הפייטנים, ורק בקושי התירו להשתמש במלים שהמציאו החוקרים בימי הביניים. ומוכן כי לא יכלו לכתוב שום מאמר מדעי רק מליצות ושירים. כי יריהם היו אסורות רק לחמלים בהתנ"ך. אך לאט לאט נפקחו עיניהם ונוכחו לדעת כי הנבלת המלים לספרי תנ"ך

הוא הפך רעת הרמב"ם האומר כי ערבית היא עברית נשחתה. ור"ל יהיה רעתו כי ארמית היתה הלשון הראשונה.

[שפה טבעית] השפה העברית היא האחת מן השפות הקדומות שנשארה לפליטה וכמשמרת בגלל הנכבדות שמדובר בה בכתבי הקדש, ומפני שהיא לשון גוי קרום עם ישראל שנשאר בטהרו לברו מכל עמי ארצות הקדם, בעוד אשר מלשונות קדומות אחרות נותרו רק שרידים וקטעים וחרם אנוש שאין להם שום ערך ספרותי או מוסרי. לשון עבר היא, "השפה היפה השרירה היחידה" אשר בה אצורים אוצרות האמונה הדת והמוסר, ועשרת הרכבים החרומים על לוחותיה שהם היסוד לכל ההוקים והמשפטים לכל באי עולם, השפה הזאת שהיא אם הלשונות גדלה ונתרחבה ע"פ חוקים טבעיים כי היא נולדה ביחד עם האדם הראשון, וקוי הטבע רשומים על כל מלותיה. וכבר הודה גם הנוצרי העררד כי בכל מבטאי לשון עבר ובנין מליה נכרים עקבות הטבע והוד קולו ועלילותיו. וזו ראייה גדולה על קדמות השפה וקרבתה לראשית תולדות האדם המבעי. יהושע שמינברג המדקדק ביותר גדול בזמננו נתן את השפה העברית לנרמיה ויצורי בנינה והוכיח תכונת טבעיותה וקדמותה (ע"י, תולדות השפה ותורת הרוי"ן" השלה ח"ב 24 והלאה), וראוי להוסיף עוד ראייה כי כל המלים השגורות בפ"י ילדים הם בעלי הברה אחת כמו אב, אם, את, בן, בת וכדומה, כי בראשית התפתחות כח הדבור באדם אי אפשר לו לכטא כישפתיו כי"א הברה אחת. לשון עבר היא באמת לשון הקדש כי היא עשירה בדברים רוחניים במליצות רמות וניבים נעלים. ובפרט דברים הבאים מהתרונות הנפש, כמו תפלה ושבת לה'. ואריב"ל בעשרה מאמרות של שבת נאמר ספר תהלים: בנצוח בנגן במשכיל במזמור בשיר באשרי בתהלה בתפלה בהודאה בהלליה (פסחים ק"ז.). וכן יש כמה שמות נדרפים לשמחה: גילה רינה ריצה חרוה שיגון שמחה עליצות צהלה. וכן עניני מורך לב כמו יראה מורא פחד בתלה בעתה אבחת זלעפה מגור חרדה שבץ רעש רעד רוגז חלתלה נעיש רתת רטט זעוה פלצות ועוד. רובין בהקרמת ספרו "חקר אלוה עם תורת האדם" יאמר כי לשון עבר "עשירה היא בניבים מנשימים מצירים משכיות מליצות, ועניה ברבורים מפשטים וכמבטאים מצוינים רעיונים ערומים כלי לבוש מליצה. והסרה מלות מפשטות הנתוצות לחקירה והגיון". אמנם גם זה מודה על קדמות השפה, בטרם השתלמה החקירה ההגיונית ובטרם שנהפכה החכמה העיונית לחכמה מעשיות וירדה מן הקדש אל החול, כאשר פשמה לבוש המליצה ונותרה ערומה ביד אנשים פשוטים שיש להם מושגים נסים ומשתמשים במלים פשוטות ותכניות. ויותר אפשר שבאמת היתה לשון עבר רחבה מאד בכל המושגים גם מעולם המעשי, ובפרט בזמן הבית הראשון בעת

הוא דבר שאי אפשר להתקיים, והסופר החשוב שבהם יצחק ערמטער הודיע זאת ברברים נמרצים שאין לפקפק בהם, וראוים רבריו להשמע גם בזמננו למען ידעו הסופרים איך להתנהג. ערמטער שם רבריו בפי השפה העברית הרוברת לסופריה אשר יתלוננו עליה כי היא עניה במלים, וכה תאמר: „האין זאת אשמת סופרי, עון חוברי חבורי האחרונים? כי כל שפה וכל לשון סופריה הם המה אשר יחלצוה מעניה ויעשירוה, הם המה אשר ימלאו את אוצרה מלים, יגדילוה ויאדירוה, בהודע להם רעיון אשר לא נודע להם מלפנים, או בהגלות להם חדשה בארץ, יוסיפו על אחת המלות את הוראותיה, או יעשו תיבה חדשה אשר יגורה ויבונה ממלה אהרת בשפתם, או אשר יביאוה ממרחק מלשון עם נכר ויטעוה על ארמת לשונם. ובעלי החכמות והמדעים רושי רשומות למושגים חדשים אשר יעלו בשכלם ובתבונתם, יבחרו רק במלות נכריות הבלתי נשמעות ומובנות לקוראיהן בעצם הוראותיהן ויפנו עורף ללשונם, ויחללו מבנות את תיבותיהם החדשות ממלותיה המובנות לבלתי יתערב מושג זר במושגיהם, ורק אחרי היות מושגיהם החדשים נכרים ונתפשים סכל העם יתאמצו כפעם בפעם למצוא להם תיבות ננורות סמלות נמצאם בלשון עמם ושפתם. וכאלה עשו גם סופרי הקרמונים, ויוסיפו מלים על מלי, ויעשירוני גם אחרי אשר חרלתי מהיות שפה מרוברת בפי עמי. אך סופרי האחרונים לבבם לא בן יחשוב, וספוני טמוני חקרי לב ומחקרי ארץ ינלו לעיניהם חדשים לבקרים סבלי אשר ייעו ויעמלו לעשות להם תיבות או להביא את מלותיהם הנכריות אל תוך אוצרותו, והרעה הגדולה מזאת כי גם את המלים הזרים אשר כבר נאחזו על ארמתי בספרי המשנה והתלמוד והמדרשים ובספרי הרבנים ובעלי המחקר הבאים אחריהם, מלים המובנים לכל קוראי ספרי, גם אלה יגרשו מהסתפח בנחלתי“ (הצופה לבית ישראל צד 22). ערמטער היה הראשון להרגיש החסרון בסופר זמנו, והסופרים הגדולים הודו לו והתחילו להשתמש בלשון חכמים, ובן־זאב חבר אוצר השרשים בהעתקה אשכנזית אשר השלים משה שולכיים והכנים בו כמה מלים שחידש בעצמו. שׂי אברמיוץ בספרו „תולדות הסבע“ קרא בשמות חרשים כמה עופות וחיות, ובזמן האחרון קם בךיהודה והתחיל להׂל „מלך“ שלם עם כל המלים שנתחדשו עד זמנו ומה שהירש הוא בעצמו.

[התנגדות למהדשים] אמנם בעלי המחדשים עברו את הדרך המטועה והגיעו עד קצה האחרון, בהוסיפם מלים חדשות שאין בהם מעם וריח עברי, רק ריח של לשון מדינתם. ועי״ז נתוספו בלשון עבר מלים עבריות־אשכנזיות, עבריות־רוסיות וכדומה. גם השם „מלך של כ״ס“ הוא גרמניסם גסה, ויותר טוב היה לכנותו מלך קמן. ויש מלים שהמציאו משבילי רוסיא

אשר נודף מהם הזפת של מעלי הקצאפים. ובמלים כאלה כותבים עתה ספריהם ומאמריהם. עד שאי אפשר להבין רבריהם לאיש שלא הורגל בהם במשך עשר שנים האחרונות. ומסופר כי סופר אחר כתב בראשונה מלך של „כ״ס“ כדי שיוכל להשתמש בו בעצמו לצורך מאמריו שכתב אח״כ במ״ע ולא יבא לירי טעות וערבוב בלשוננו. ורבים מהסופרים האלה מעתיקים את רבריהם ביהודית־אשכנזית כדי שיבינו העם מה יכתבו בעברית שלהם, אך יותר טוב היה אם מסרו את מאמריהם לסופרים אחרים להעתיקם בעברית צחה, כי כבר הניע העת להעתיק „עברית בעברית“. בין הכותבים הקיצונים נמצאו גם אלה שמשתמשים במלות זרות יותר מדי בחשבם כי עי״ז ייפו את מאמריהם והקוראים יחשבו אותם לבעלי מדעים. כמו בהרונמא לאוצר היהדות: תולדות איגואיסמוס מוסרי מופרז שׂיט בו כבר סימן קוסמולוגי (צד 32). הסקירות צריכות להיות מסודרות לא בררך אנליטית ולא בדרך סנתיסיס נכמים (x), לא עי״ קליטה פיטונרפית אלא עי״ קליטה קינימטונרפית“ (xiii). וכל זה היה רק „לרונמא“. גם הם מחדשים מלים שאין חסרונם מורגש כל עיקר וגם נגר חוקי הלשון כמו הפועל החדש מענין על לשון מו״טך את הלב. אישר שורשו ענה והנרץ נוספת ולא מן השם ואין לו ענין כלל. או „רצינית“ תחת בכובר ראש, „ועירה“ תחת וער, „חנוכה“ למנורה של שמונה נרות מענין חנוכה ולא נרע אם היא כוללת גם הקנה של „השמיט“ או לא. והמציאו סימן ההקמנה לכלב קמן שקורין „כלבלב“ ולחתיול קמן „חתלתול“, וכדומה מפני שמצאו המלות ארמדם ירקק שחרחרות שחם סימני הצבעים וגם בהם נהלקו המבארים אם הם צבע יותר חזק או הלוש, ורובם הסכימו כי הם יותר חזקים. וא״כ כלבלב היא כלב גדול, והכתוב אומר ילר קמן זקונים ואינו אומר ילרלר. זה מקרוב נוסד ועד הלשון העברית בירושלם ובראשו פרי דלמאן והועד הזה מחדש מלים בכל יום, וברשימה הראשונה שהוציאו חדשו כמה מלים על תבשילין שקבעו להלכה ואין מי שיהרהר אחריהם חלילה. ברשימה הזאת מעתיקים המדטאשען „אזני המן“, אך לא נרע אם מותר לאכלם אחר הפורים. „אטריה“ תרנומו לוקיטען או נודעלן. „שהריון“ תרגומו הערנכען, לחמניות כעין חצי לבנה מלשון סהר, ואינם חוששין כלל פן ימעה הקורא לחשב שהריון ללבנה במלואה ויחשוב כי הוא „ביינעל“ או ענל (עי״ מ״ב שמות מאכלים במ״ע החרות טנה ר׳ נליון נ״ט). אמנם בין המלים המחודשות נמצאו גם מלים שראויות להשתמש בהן, ובפרם אם יש להן הסכמת הסופרים כמו המלות עתון, ירהון, שעון וכדומה. וצריכין לצרף ולברר האוכל מתוך הפסולת הרב שהמציאו יוצרי המלונים. ואם אי אפשר להעתיק איזה מלה שׂיט לנו צורך בה מוטב להעתיקה כמו שהיא וגם עם ביאור כמו שעשה יהושע שטיינבערג במלוננו באמרנו על איזה

את הדרך המטועה והגיעו עד קצה האחרון, בהוסיפם מלים חדשות שאין בהם מעם וריח עברי, רק ריח של לשון מדינתם. ועי״ז נתוספו בלשון עבר מלים עבריות־אשכנזיות, עבריות־רוסיות וכדומה. גם השם „מלך של כ״ס“ הוא גרמניסם גסה, ויותר טוב היה לכנותו מלך קמן. ויש מלים שהמציאו משבילי רוסיא

עברית בעברית: למוֹד לִשְׁק עֵבְרִית עִיפִּי הַשִּׁטָּה הַטִּבְעִית בִּאֹתָהּ הַלִּשָׁן, וּמִתְנַגֶּדֶת לְשִׁיטַת הַלְמוּד עִי תְּרֻגֹם בְּלִשָׁן אַחֲרָת. הַתְּנוּעָה הַצִּיּוֹנִית הַמִּדְרִינִית שֶׁל הָעֵרֶצֶל עוֹרֶרָה אֶת הַתְּשׁוּקָה בְּלֵב הַמִּשְׁכַּבְלִים הַצִּעִירִים, וּבִפְרָט אֵלֶּה הַנּוֹטִים לְצִיּוֹנוּת, לַעֲשׂוֹת אֶת לִשָׁן עֵבְרִית לְשִׁפָּה חַיָּה מְדוּבַרְתָּ. בִּי אִי אִפְשָׁר לְהִיּוֹת עִם בְּלִי לִשָׁן מִיּוֹחֲדָת, וְאִם עִם אִנְחָנוּ וְעֵתִירִים לְשַׁבֵּת עַל אֲדַמְתָּנוּ בִּארֶץ יִשְׂרָאֵל הֲלָא נַחֲוֶי לָנוּ לְהַשְׁתַּמֵּשׁ בְּלִשָׁן אֲבוֹתֵינוּ שֶׁבָּה נִכְתְּבוּ סִפְרֵי קִדְשָׁנוּ וּסְפֵרֵתָנוּ הַקְּדוּמָה. וּבְמָו שֶׁכָּל עִם וְעִם מִשְׁתַּמֵּשׁ בְּלִשׁוֹנוּ בְּעַצְמָה לְלַמּוֹד אֶת לִשָׁן עֵבְרִית שֶׁהִיא לִשָׁן עֶסְנָו. וְכִמוּ שֶׁהִילֵד לֹמֵד אֶת לִשׁוֹנוּ מִפִּי אִמוּ בִּדְרָךְ טִבְעִי, וְאִישׁ מִפִּי הַבְּרִיּוֹת בְּלִי מוֹרִים וּבְלִי סִפְרִים וּמְבִלֵי עוֹז מִשְׁפַּת אַחֲרָת, רָק עִיפִּי הַדְּבָר שֶׁל אֹתָהּ יִשְׁפָּה בְּעַצְמָה, שֶׁהוּא מְקַשֵּׁב לְדַבְּרֵי אַנְשִׁים הַרוֹבְרִים בָּהּ וּמִתְרַגֵּל לֹאֵם לְדַבֵּר בָּהּ בְּעַצְמוֹ. וְיִשִּׁטַת הַהֲרַגְל הִיא הַשִּׁטָּה הַטִּבְעִית. הַנִּסְיוֹן יוֹרְנוּ שֶׁאִישׁ פִּיטוֹם יִשְׁהָה בִּארֶץ נְכַרִּיה שְׁנִים מִסְפָּר יִלְמַד אֶת שֵׁפֶת הַמִּדְרִינָה בְּלִי יַנְעִיָּה רַבָּה וְיִדְבֵּר בָּהּ בְּנִקְל יוֹתֵר מֵאִישׁ מְלֹמֵד הַלְמוּד מִפִּי סִפְרִים בַּהַתְמַדָּה גְּדוֹלָה. הַשִּׁטָּה עֵבְרִית בְּעֵבְרִית נוֹסְדָה עִיפִּי שִׁיטַת הַלְמוּד הַבְּלִי שֶׁל בְּעֵרְלִיץ הַמִּלְטְרִים עֵבְרִית בְּעֵבְרִית מְדַבְּרִים עִם הַתְּלַמִּידִים בִּשְׁעַת הַלְמוּד בְּלִשָׁן עֵבְרִית, כֹּאִשֶׁר חֲרַבְד הָאֵם לִילְדִיהָ כֹּל הַיּוֹם בִּשְׁפֵתָה, וּמְדַבְּרִים עַל כָּל הָעֲצִימָה אִשֶׁר כִּנְגַד עֵינֵיהֶם וּמְרִאִים עֲלֵיהֶם בְּאֲצַעַם וּמְבִאִים פְּעוּלוֹתֵיהֶם הַכָּל בְּלִשָׁן עֵבְרִית וּבְסִדְר נְכוֹן. בְּטָרָם יִחַל הַמְּלַמֵּד לְלַמַּד יִאֲמַר לְתַלְמִידָיו: קוּמוּ, עִמְרוּ, יִשְׁבוּ פֹה. פְּתָחוּ הַסֵּפֶר, סַנְרוּ אוֹתוֹ, תִּנּוּ וְכוּ, וּמְרַמְזוּ לָהֶם בְּמַעֲשֵׂיו וּמִסְמָנוּ יִרְאוּ וְכוּ יַעֲשׂוּ, הוּא מִשְׁתַּמֵּשׁ בְּשִׁלְחָן בְּסִפְסָל וּבְלוּח וּבְתַנּוּעַת הַגּוֹף וְאֲבָרָיו, וּמִתְרַגֵּם כָּל דְּבַר בְּפוּעֵל לְעֵינֵי הַתְּלַמִּידִים, חַחַת תְּרֻגֹם הָעִיּוֹן עִי לִשָׁן אַחֲרָת. גַּם יוֹצֵיא אֶת תְּלַמִּידָיו הַחוּצָה וּמְרַאֶה לָהֶם תְּבוּאוֹת הָאָרֶץ וְצִבְאוֹת הַשְּׁמַיִם וְכָל דְּבַר חַי בְּמִרְאָה אוּ בְּמִשְׁטוּשׁ בְּכַתָּב אוּ בְּדַבְּרוֹ, וּמִשְׁתַּדֵּל לְהַרְחִיב אוֹרַח מוֹשְׁנֵי הַיְלָדִים מִן הַקָּל אֶל הַחִמּוֹר וְהַכָּל בְּדֶרֶךְ טִבְעִי.

[תְּעֵלוֹת הַשִּׁיטָּה] פְּעוּלַת הַשִּׁיטָּה שֶׁל עֵבְרִית בְּעֵבְרִית נִיבְרַח וּמְדַרְגֵּשֶׁת בְּאוֹפְנִים שׁוֹנִים: א') הַתְּלַמִּיד לֹמֵד הַלִּשָׁן בּוֹמֵן בּוֹמֵן כִּי דֶרֶךְ הַלְמוּד הַזֶּה הוּא קָל וּטִבְעִי עִי פְּעוּלָה תַּחַת הַרְגִּישָׁה וְעִי רִאִיָּה תַּחַת עֵיַן. ב') אִם לֹמֵד עִיפִּי תְּרֻגֹם יִשְׂאֵר תְּמִיד זֶר לְהַלְשָׁן וּבִקְרָאוּ עֵבְרִית הוּא מְתַרְגֵּם בְּמַחְשַׁבְתּוֹ שֶׁפֶה מַחַת לְשִׁפְתּוֹ הַמְדוּבַרְתָּ, וְאִינוּ טוֹעֵם לְעוֹלָם אֶת טַעַם הַשִּׁפָּה אִשֶׁר הוּא לֹמֵד, וְהִרִי הוּא דוֹמָה לְשׁוֹמֵעַ דְּרִישָׁה מִפִּי מִתּוֹרְגָּמָן. ג') הַלְמוּד מִפִּי הַתְּרֻגֹם יוֹבֵר אֶת תְּרֻגֹם הַמַּלּוֹת אֶךְ לֹא הָעֵינִיִּים, כִּי הַתְּרֻגֹם הוּא עֵיקַר הַלְמוּד. וְאִם דּוֹעָה לִירֵד לְכוּנַת הָעֵזֵן צְרִיךְ מְקוֹדֵם לְתַרְגֵּם זֹאת לְעַצְמוֹ בְּקוֹל וּשְׁפֹתָתָיו כְּמוֹ נְעוֹת וְלוֹחָשׁוֹת בְּאִזְנוֹ אֶת הַתְּרֻגֹם. אֲבָל הַלְמוּד עֵבְרִית בְּעֵבְרִית הוּא לֹמֵד מִד כּוֹנַת הָעֵזֵן וְעַצַּם הַדְּבַר. ד') הַשִּׁיטָּה הַטִּבְעִית תַּעֲשֶׂה

שְׂמוֹת שֶׁהוּא מִזֵּן עֵץ אוּ מִזֵּן חַיָּה, וְעַל chocolate שֶׁהוּא עֶסֶם אַנְזִי פֶּרֶךְ.

[הַדְּבָר הַנִּזְכָּר] יַחַד עִם הָרַעֲיוֹן שֶׁל הַצִּיּוֹנוּת וְתַחֲתִית יִשְׂרָאֵל עַל אֲדַמְתּוֹ נוֹלָד גַּם הָרַעֲיוֹן יַל תַּחֲתִית הַנְּפֶה הַעֵבְרִית, וְכָל חוֹבְבֵי צִיּוֹן וּבִפְרָט הַצִּעִירִים הַנִּלְהָבִים הַתְּאֻמְצוּ לַעֲשׂוֹת אֶת לִשָׁן עֵבְרִית לְשִׁפָּה חַיָּה, לְשִׁפָּה מְדוּבַרְתָּ בִּינֵיהֶם. אֲפִי כִי גַם הַרְבֵּר הַזֶּה לֹא חֲדָשׁ הוּא מְעִיקָרוּ, כִּי כָּבֵר בְּמָה מְאוֹת יְשָׁנִים שְׁעַבְרוּ דְּבָרוֹ הַחִסְדִּים וְיִרְאֵי שְׁמַיִם בְּלִשָׁן קִדְשֵׁי בְּיוֹם הַיִּטְבַת שְׁלֵא רִצּוֹ לְדַבֵּר בּוֹ בְּלִשָׁן חוֹל מִפְּנֵי קְרוּשַׁת הַיּוֹם. אֲךְ נִהְפֹךְ הַדְּבַר עִם הַצִּעִירִים הָאֵלֶּה שְׁרֻצוּ לַעֲשׂוֹת אֶת לִשָׁן קִדְשֵׁי לְלִשָׁן חוֹל לְהַשְׁתַּמֵּשׁ בָּהּ בְּכָל יוֹם לְכָל צְרִיבֵיהֶם. בְּשַׁנַּת 1888 נּוֹסְדוּ אֲגוּדוֹת בְּרוֹסִיא לְרוֹבְרֵי עֵבְרִית בְּאִסּוּפוֹת עִם, וּבְיָהוּדָה הִיָּה הָרֵאשׁוֹן שֶׁהֲחַל לְדַבֵּר עֵבְרִית בְּכִיתוֹ עִם בְּנֵי מִשְׁפָּחָתוֹ. בְּעֶרֶךְ שַׁנַּת 1900 נּוֹסְדוּ אֲגוּדוֹת „שִׁפָּה בְּרוּרָה“, וְהַחֲבָרִים דְּבָרוּ בִּינֵיהֶם לִשָׁן עֵבְרִית בְּכָל עַת שֶׁנִּפְגְּשׁוּ אִישׁ אֶת רַעְיָו. וְאֲחֵיכֶם הַחֲלוּ מוֹרִים לְדַבֵּר עֵבְרִית עִם תְּלַמִּידֵיהֶם בְּבְנֵי הַיְלָדִים. וְגַם בְּאִסּוּפוֹת הַצִּיּוֹנִים בְּבִאֵזֵל דְּבָרוּ עֵבְרִית צִירִים רַבִּים וּבִפְרָט מְרוֹסִיא. וְכֹאִשֶׁר הֲחַל הַדְּבָר הָעֵבְרִי לְהִתְפַּשֵּׁט בְּמִדָּה יְדוּעָה הִיוּ אַנּוּסִים לְחַדֵּשׁ עוֹד מְלִים רַבִּים שֶׁמְצֵאוּ חֲפִץ לְהַשְׁתַּמֵּשׁ בָּהֶן. אֶחָד הָעַם יֹאמַר: „לִשׁוֹנֵנוּ הִיא לַעֲתָה רַק חֲצִי לִשָׁן וְחִסְרָהּ הִיא כְּמָה מוֹשִׁנִים וּבְטוֹיִם שֶׁבְּלַעֲדָם אֵין תְּקוּהָ לְסַפְרוֹתָנוּ לְהִנְעִי לְמַדְרַגַּת סְפֻרוֹת חַיָּה וְכַלִּילִית אִשֶׁר לֹא יִחְסַר כָּל בְּה“ (הַשְּׁלַח ח"א 271) וּבִפְרָט לַעֲשׂוֹתָהּ שִׁפָּה חַיָּה בְּאִמְתָּ. הִיָּינוּ שִׁפָּה מְדוּבַרְתָּ. בְּרִינֵינוּ יֹאמַר כִּי כָּל זְמַן אִשֶׁר שִׁפְתָנוּ תִּהְיֶה רַק שִׁפָּה סְפּוֹרוֹתִית, שִׁפָּה שֶׁהִיא מוֹבַנַת רַק לְמַפְלַגַּת יְדוּעוֹת בְּעַם וְלֹא לְכָל הָעַם, וְכָל זְמַן יִשְׂרָאֵל תִּהְיֶה מְדוּבַרְתָּ בְּפִי הַהַמּוֹל הַגְּדוֹל וְלֹא תִּהְיֶה שִׁפְתֵי הַלְמוּד בְּחֲדָרֵינוּ, וְלֹא יִשְׁתַּמְשׁוּ בְּרְבוּרָה גַּם בְּצַרְכֵי הַחַיִּים הַחֲמֻרִים, כָּל זְמַן אִשֶׁר לֹא נוֹרִיד אֶת יִפְתָּנוּ מְטָרוֹם קְדוּשָׁתָהּ אֶל שׁוֹק הַחַיִּים; אֵין לְרַבֵּר בְּכָבֵד רֵאשִׁי עַל אֲדוֹת תַּחֲתִית הַשִּׁפָּה הַעֵבְרִית (הַצּוּפָה י"ח א"ב תרס"ג). אֲךְ יֵשׁ מִתְנַגְּרִים לְדַבְּרוֹ הָעֵבְרִי מִפְּנֵי שְׁעוּשֵׁין לִשָׁן קִדְשֵׁי לְשִׁיטַת חוֹלִין שֶׁל יוֹשְׁבֵי קִרְנוֹת וּשְׁיָחָה בְּמִדָּה שֶׁל נְעָרִים וְנַעֲרוֹת וּמְבַלִּים הַזְּמַן מְבִלֵי תוֹעֵלַת לְהַשְׁפָּה הַעֵבְרִית. עִיפִּי אֶהוּי; אוֹתִיּוֹת; אֲרַמִּית; דְּקֻרוֹק; מַעֲסִים; לִשׁוֹן; נְקוֹד; סִנְנוֹן; סְפּוֹרוֹת; פִּיּוּטִים; שִׁיר.

בִּיבִלְיוֹנְרַפִּיא: רַעֲיוֹן מִן הָאֲדוּמִים, מְאוּר עֵינִים, אֲמִרִי בִּינָה מִנִּי; הַשְּׁלַח ח"א 583. ח"ג 125. ח"ד 328. ח"ו 570. ח"ז 12. ח"ח 186. 202; הַאֲשִׁכּוֹל ח"ב 198; יְהוֹשֻׁעַ מוֹהַ פְּרָחִים וּשְׁוֹשָׁנִים צִד 99, 115 בְּרִדְמִישׁוֹב 1892; קְרוּיֹנָה, שִׁפַת עֵבֶר שִׁפָּה חַיָּה, קְרֵאקָא 1896; יְצַחַק וּוְאֵר־שָׂאוּסְקִי, לְתַחֲתִית שִׁפַת עֵבֶר, אֲדַעֲסָא 1893; דְּרִי יַעֲלֵעִינִיק, דִּי הַעֵבְרָאִישֵׁי שִׁפְרָאכֵי (שְׁלֵשׁ דְּרֻשׁוֹת), וְוִין 1878—1881; רֵאוּעֵנְבַעֲרָה, מְשׁוּתָה, הַעֵבְרָאִישֵׁי קַאנְוֵנוֹרְזֵאוּצִיאנְסֵ-גְרֵאמֵמָא-מִיק, וְוִין 1849; מַעֲטֵמָאן, דִּי הַעֵבְרָאִישֵׁי שִׁפְרָאכֵי, יְרוּשָׁלַם 1904.

מתנגדיהם מכנים „מסוכנים“) ומצאו כי התלמידים הלומדים ע"פ השיטה החדשה של עברית בעברית עומדים במדרגה פחותה מאד בידעיותיהם לעומת הלומדים ע"פ השיטה הישנה היא שיטת התרגום, והנסיון הורה כי השיטה החדשה לא הולידה עוד אפילו מלומד אחד בספרות העברית. אמנם אם באנו להכריע בין המיטינים והמשמאילים נאמר כי השיטה של עברית בעברית היא טובה ויפה לילדים קטנים עד בני שש שנים הלומדים בגני ילדים. אבל לא מבן שש ולמעלה.

ב. מ.

— [סקור השיטה עברית בעברית] המורה יהודה גרובסקי היה הראשון להפיץ הרעיון של השיטה החדשה עברית בעברית במאמרו „השיטה הסבעית בלמוד שפתנו או עברית בעברית“ בעתון „הצב“ של כך יהודה (ירושלם 1895). במאמר הזה הוא מראה על הנחיצות ללמד לילדי ישראל את הלשון העברית בעברית נופא ולא באמצעות הלשון הסדוכרת בפהים. מאמר זה היה לקול הקריאה הראשון בין המלמדים עברית, והרבה מורים שנפישם ארנת ליציצה ותחיה יהודית-לאומית נגדרו אחריו, והתחילו לנהג שיטה זו בבתי ספרם. אולם כיון שמאמר זה נחשב רק כרוז בעלמא ולא בתור מאמר פדגוגי על יסוד מדעי וגם חסרים בו דוגמאות וסדר הלמוד, לא היה יכול להעמיד את רוב המורים המתחילים והסודי הנסיון על מהותה של המיתורא הזאת. ומפני זה ישרד ביניהם ערבוב הדעות ובלבול המושגים. עד אשר באו הפדגוגים יצחק אפיטיין כספרו „עברית בעברית“ (הוצאת אחיאסף ווארשא 1901) ודוד לין כספרו „לפי הטף“ (הוצאת ישיבה שם 1902). והם הציעו לפני חבריהם המורים תורה שלמה של השיטה עברית בעברית ואופן השמוש בה, ועם הופעת הספרים האלו (וביחוד הראשון) התחילה תקופת חדשה בהוראת הלשון העברית בהרבה בתי ספר ת"ת וחדרים. רוב המורים המשיכילים ובעלי המעט ההנוכי נעשו חסידים אדוקים לשיטה הזאת. ועבשיו ייש לנו כבר מאות בתי ספר בכל תפוצות ישראל ובפרט בבתי הספר של הציונים. ישל הלמודים העבריים אינם נלמדים בהם אלא ע"י הלשון העברית בעצמה. [הסוגנות כשומה עברית בעברית] מעת שתפסה לה השיטה הזאת מקום בבתי ספר עברים, קמו עליה מתנגדים וקראו עליה מלחמת סופרים, וביניהם פריש מאן ברדיצבסקי, ברנפלד וציימלין, שהדפיסו בשנות 11—1908 הרבה מאמרים וכרוזים אל האבות שלא יתנו ללמד את בניהם ע"פ שיטת עברית בעברית. ואע"פ שמענותיהם לא היו מיוסדות על האמת, הנה הוכיחו שיש בשיטה זו מקום אנוש, עב פ בארצות הגולה. אמנם הרבה סבות גרמו לזה שהשיטה עברית בעברית לא יכלה להראות עשיית חיל נכרת מיד אחר באוה לעולם, מלבד בבתי ספר שרירים יהודים. הסבות

את מלאכתה ע"י כל חויטי הילד וביחוד חויט הראות והמשוש ולא תדרש מזכרון בית הילד יותר מכפי כחו. ה') המלמד אינו מבטל שום זמן בלימודיו, ועושה מלאכתו בכל דגע אשר ידבר עברית עם תלמידיו גם אדות דברים שאינם שייכים ללמודיו, כי ידבר עמהם בכל עת הלמוד ביטפה הנלמדת, ואותה ידברו גם בעת הכתיבה והקריאה, מבואו ועד צאתו מבית הספר. ו') השיטה הזאת היא מקרבת את הילד אל הטבע לעולם המעשה, והיה לו למודו לעונג ולא למשא. ז') הלומד עברית בעברית משתמש בסגנון מבעי והניון ישר מפני שמרגיש בהלשון, ולא ישתמש במליצות זרות בדרך הפרזה וגזומא, בעת שכותב רק מזכרונו ולא סהדגשותיו בדרך מבעי. ע"ד משל הסופר אברמיון כספרו „תולדות המבע“ בדברו על הצב אומר כי „קמו בו עדי שקר ויפח חמס על לא עול בכפו... גם מיטכילים דבים להרפתם ולבשתם יהנו ריק ויטליכו על הצב שקוצים מבלי דעת כי הוא נקי מפיטע ודבר בליעל לא יצוק בו“. הסופר משיכל לאיתן ישים בפי ילד קמן הכותב את מכתבו הראשון לאביו לאמר: „מאז תאחו ידי בעס סופר הריתי חלתי ולא ילדתי“. וכדומה מליצות נפוחות, והכל מפני שלא הרנישו הבנת המלות שכתבו רק מזכרונם, ולא השמיעו לאזניהם מה שכתבו בעטם, כי לא למדו הלשון בדרך טבעי ונישארד השיטה מתה בזכרונם. ח') השיטה הזאת הולידה נערים דבים המדברים בלשון עברית כמו ביטפה חיה.

[המתנגדים להשיטה] אמנם ישנם מתנגדים רבים להשיטה הזאת אשר מבטלים את כל דברי המחזיקים בה, ואומרים כי שיטת עברית בעברית איננה טבעית דק מלאכותית. בראש המתנגדים הוא מ"י ברדיצבסקי ובמאמרו בעתון הבקר (כ"ט סיון תרס"ט ווארשא) הוא אומר כי הדור העברי המדבר עברית רהוק מאד משפת החיים והחכמים, הוא ידבר עברית ע"פ חוקי הלשון אבל דבריו אינם נובעים מן המקור ואין בהם רוח חיים. ודוקא אלה הנושאים את דגל השיטה הסבעית יטכו את טבע השפה ורוח השפה, ואין בכל מה שכותבים ומדברים אפילו סימן של רוח עברית, רק שפה עשויה בידים, שפה מלאכותית ואינדוסטריא של מלים בודדות, צפוף של תוכני וצלצול דברים, כגולם בלי צורה. אמנם אותם האנשים שלכדו את שפת עבר בדרך הישן מבלי מיתודות משונות ובלי שיטות, אותם שלמדו את הספר העברי עוד קודם שלמדו את השפה העברית, הם הם דוקא ירדו לעומק השפה ולרוחה, ובהם דוקא הכתה השפה ישריט ועשו פרי הרבה יותר מאלה אשר למדו עברית בעברית אשר היא להם לעיקר. לראשונים היה הספר בעצמו ליטפת האם, פסקים רבים היו שגורים על פיהם ותורתם בתוך מעיהם, והיו יודעים הספר וממילא ידעו גם לישונג. והאחרונים אף כי יכירו לשונם אינם יודעים מה שכתוב בספר. וכבר בדקו בתורים חמתוקנים (אשר

כלום, כי אין הדבר תלוי במורים ובסופרים. בכ"ז משהחחילה התנועה החדשה של עברית בעברית התחילו הרבה אבות להשתתף בשאלה הזאת ולדרוש מורים יותר הנונים וחדרים יותר טרווחים ושיטת למוד יותר נוחה ימלה, ובכלל הוטב מצב החנוך העברי שהיה עד עתה הפקר ושום יחודי בעל צורה לא שם אליו לב רק ביטעה שהיה לו צורך במלמד בשביל בניו, ועתה נעשה שאלת החנוך לשאלה צבורית וכללית שרבים עוסקים לפתרה בדרכים שונים.

[כתי ספר ומורים] בתי הספר היותר חשובים מאלה שהחזיקו בישימה המבטית הם: ההדר המתוקן של ישראל אדלר בהאמל פלך מאהילוב, והחדרים המתוקנים של שכנא שמיין בשדובא וביטאולי פלך קאוונא, של שמואל ליב נרדון ושל אהרן לויבושיצקי בווארשא. בתי הספר והמנסיא "הרצליה" ובית הספר לבנות ביפו. המורים היותר מפורסמים במסצוע הזה הם יהודה נרובסקי, יצחק אפשטיין, י"ג גלאס, י"ג אדלר, שכנא שמיין, י"ג היאלצוק, ש"ש סנטרוביטש, ח"ג ביאליק, יהודה שטיינברג, ש"ג בן ציון, יעקב פיכמאן, בן ציון פרדקי, י"ג אלטרמאן, י"ג האלפרין, א' רובינקוב, י"ג טילקובסקי, ש"ג פונצוב, מ' ראזענבלאט, ח"א קאפלאן, זוסא, פאלקוב, שרפשטיין, סופרמאן, ברנמאן, דר' ווילקומיץ, מורי הנמנסיא העברית כמו דר' בוגרצוב, דר' מיטמאן-כהן, דר' מוסינזוק, ועוד.

[ספרות עברית בעברית] לרגלי השיטה החדשה נבראה אצלנו ספרות הוראה-עברית, ונתנה לנו ירחונים כ"הפרדגוג" (הוצאת תויטיה בווארשא) ו"החנוך" (הוצאת חברי המורים בא"י). וספרי קריאה כהיביליוטיסאות הקטנות פרחים, נצנים, בכורים, לילדים, לנעורים, לבני הנעורים. הספרים היותר חשובים שנתחברו ע"פ השיטה המבטית הם: אפשטיין, "עברית בעברית", דוד ילין, "לפי הסף" עם סבוא עברית בעברית, נת פינס, "הזמיר" (הוצאת מוריה), גלאס "החדר" (הוצאת מפיצי השכלה בפטרבורג), שכנא שמיין "גנתנו", ו"דרך קצרה" (הוצאת ספרות ווארשא). בן ציון, "בן עמי" ג"ח, ברכוז וברנמאן, "שפת ילדים" (הוצאת מוריה), יהודה שטיינברג, "פסיעות קטנות" (הוצאת שרברק ווילנא), יעקב פיכמאן, "פרקים ראשונים" ב"ח (הוצאת הנ"ל), רבניצקי ביאליק ובן ציון, "דברי אנדה" (הוצאת מוריה אדעסא).

ביבליוגרפיא: אפשטיין, השלת ח"ד 385.

ש. ש.

הן: א') חסרון מורים שיהיו ראויים לאיצטלא שלהם מפאת ידיעותיהם בלמודים העבריים ובתורת החנוך בכלל, ומפני הרבזר העברי החי והטבעי שדרושי היה מן המורים המלמדים ע"פ שיטה זו. ורבים לא היו סוכנים ומסוגלים לדבר בן בלשון עברית. ב') חסרון דבור עברי בבית הילד בין בני משפחתו, והנוך הבית במסצוע הזה קודם להנוך בית הספר. או כדי להניע לתכלית חנוך שלם כזה נחוץ לנו נני ילדים עבריים במספר רב ואז היו יכולים למלאות את חסרון ההכנה הביתית. ג') האבות אינם מקפידים כלל ללמד את בניהם למודי עברית, ותחת איטר לפנים היו האבות ממיטכנים את מטלמלי ביתם בכדי שיהא בידם כמה לשלם "שכר למוד", הנה היום הם מככרים את הלמודים הכלליים על פני הלמודים העבריים ואינם חוששים פן תשכח תורה מישראל. ויש גם ארצות (אמריקא למשל) שהעמידו בהן את כל הלמוד והחנוך העברי על שעה אחת ליום, באופן שלא השימה התרגומית ולא השימה המבטית תוכלנה להועיל ולהחזיק את הלמוד העברי.

[תקונים] והנה בנוגע להרחקת הסבה הראשונה של חסרון מורים כבר נעשה התחלה בנידון זה ע"י יסוד סדר הלמוד (קורסים) למורים בעיר הוראדנא הסיא. גם בנוגע לסבה השנייה של חסרון נני ילדים עבריים נעשה איזו התחלה ע"י הגנים שנוסדו ע"י האלפרין ו"י אלטרמאן בווארשא ובעוד ערים אחדות ברוסיא ופולין. ולא זו בלבד אלא שלתכלית זו נתחבר גם ספר פרדגוגי עיוני בסדרים ורונמאות. כהספר "גנתנו" של הפרדגוג שכנא שמיין, שמטרתו להכניס את היסודות הראשיים של פרעבל מיסד נני הילדים הראשונים שבעולם, אל תוך מחלקות ההכנה של החדרים התי"ת ושאר בתי הספר שהחזיקו בישימה עברית בעברית. בסבוא לספר גנתנו יאמר המחבר "שאין לנו דרך אחרת להביא את השימה המבטית, "עברית בעברית" לידי טבעיות אמיתית אלא אם נהפוך את המכניזם שבכל בתי הספר העבריים מכל התפוסים לתיאטרון קטן, לבית מיטחק שימציא לפעולות עסק ומרדה אשר אשר יקנו להם את הרבזר העברי לא ע"י שיחות יבשות בלבד, כמו שהיה נהוג מקודם, אלא ע"י מיטחקים, גימנסטיקא, עבודות יד שונות, שירה וזמרה, והכל מתוך שחוק ועונג נפשי". אולם בנוגע להרחקת שי"ך הנפשי השודר בין האבות ללמודים העבריים בכלל שהיא באמת סבת כל הסבות, כמעט שלא נעשה אצלנו

תם חלק שביעי